T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI
KLASİK ARKEOLOJİ BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

ANADOLU'DA ÇİFTE BALTALI TANRILAR: PHRYGIA, LYDIA, IONIA, KARIA, LYKIA VE PISIDIA KAYNAKLI TAŞ ESERLER ÜZERİNE BİR İNCELEME

Banu BÜYÜKGÜN
2502070421

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Aşkım ÖZDİZBAY

İSTANBUL - 2022

ÖZ

ANADOLU'DA ÇİFTE BALTALI TANRILAR: PHRYGIA, LYDIA, IONIA, KARIA, LYKIA VE PISIDIA KAYNAKLI TAŞ ESERLER ÜZERİNE BİR İNCELEME

Banu BÜYÜKGÜN

Bu tez kapsamında Muğla, Milas, Marmaris, Aydın, İzmir, Manisa, Fethiye, Burdur, Antalya, İstanbul, Pamukkale, Eskişehir, Afyon ve Kütahya Arkeoloji Müzeleri ile Bodrum Su Altı Arkeoloji Müzesi'nde yer alan sunak, mezar steli, adak steli, adak kabartması, heykelcik ve mimari elemanlardan oluşan çifte baltalı veya çifte balta taşıyan tanrı tasvirli taş eserler üzerinde çalışılmıştır. Stratonikeia Kazı Evi Müze Deposu'nda, Mylasa, Miletos, Euromos, Alabanda antik yerleşimleriyle Labraunda Zeus Labraundos, Lagina Hekate, Çal Apollon Lairbenos kutsal alanlarında tespit edilen eserler, ayrıca Milas ve Eskihisar yerleşimlerinde devşirme malzeme olarak yapılarda kullanılmış eserler de çalışmaya dahil edilmiştir. Söz konusu eserlerin çalışılmasıyla Anadolu'daki çifte baltalı tanrıların belirlenmesi ve ortak atribüye sahip bu tanrılar arasındaki ilişki ve etkileşim saptanmaya çalışılmıştır. Anadolu'da Demir Çağ öncesinde ve Anadolu dışındaki, burasıyla coğrafi ve kültürel etkileşimi olan bölgelerdeki kutsal / törensel balta motifi araştırılmıştır. Böylece kutsal çifte baltanın kökeni ve anlamına ilişkin sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Çifte balta, çift yüzlü balta, labrys, kült, Anadolu kültleri.

ABSTRACT

ANATOLIAN GODS WITH DOUBLE AXE:
ON THE STONE MONUMENTS FROM PHRYGIA, LYDIA, IONIA, CARIA, LYCIA AND PISIDIA
Banu BÜYÜKGÜN

Within the present doctoral dissertation, the double axe or the god with double axe depicted stone monuments which are altars, grave steles, votive steles, votive reliefs, votive statuettes and architectural fragments are preserved in the museums of Muğla, Milas, Bodrum, Marmaris, Aydın, İzmir, Manisa, Fethiye, Burdur, Antalya, İstanbul, Pamukkale, Eskişehir, Afyon and Kütahya are treated. Furthermore, the catalogue include the monuments which in Stratonikeia Depot; the monuments at Mylasa, Miletos, Euromos ancient sites and the sanctuaries of Zeus Labraundos at Labraunda, Hekate at Lagina and Apollon Lairbenos at Çal; the spolias at structures of Milas and Eskihisar. We obtain data with these monuments which could contribute to the identification of the gods with double axe and the relationship and interaction between these gods. By studying on the sacred and ceremonial axe in Anatolia before the period Iron age and the regions which have geographical and cultural interaction with Anatolia, an attempt to reach conclusions about the origin and meaning of the sacred double axe.

Keywords: Double axe, double edged axe, labrys, cult, Anatolian cults.

ÖNSÖZ

Henüz kendisinin öğrencisi değilken çalışmalarıyla ve yayınlarıyla ufkumu açan ve uzmanlık alanımı belirlememde etkili olan Prof. Dr. İnci Delemen'in öğrencisi olma ve bu çalışmaya birlikte başlama şansına sahip oldum. Kendisine bu çalışma konusunu bana önerdiği, değerli bilgi ve tecrübeleriyle beni yönlendirdiği, sağladığı imkânlar ve karşılaştığım zorluklardaki destekleri için teşekkürlerimi sunarım.

Bu çalışmayı gerçekleştirirken, danışmanlığımı kabul eden değerli hocam Doç. Dr. Aşkım Özdizbay'a bilimsel birikimiyle yaptığı yönlendirmeleri, bu uzun çalışma sürecinde sabrını esirgemeden yolumu bulmamı ve bu tezin ortaya çıkmasını sağladığı için minnettarım. Kendisine bana sağlamış olduğu imkânlar, manevi desteği ve üzerimdeki emekleri için teşekkürlerimi sunarım.

Öğrencisi olmaktan onur duyduğum, çalışmam esnasında beni destekleyen ve imkânlar sunan merhum hocam Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'nu minnetle anıyorum. Kendisine üzerimdeki emekleri için minnettarım.

Hocalarım Prof. Dr. Sedef Çokay-Kepçe ve Prof. Dr. Kaan İren'e tez çalışmam boyunca değerli fikir ve yönlendirmeleri, yoğun çalışma tempolarında bana ayırdıkları zaman için müteşekkirim.

Tez malzeme çalışmalarım esnasında, depolardaki ve sergilerdeki eserleri çalışmamda gösterdikleri yardımlar için Muğla, Milas, Marmaris, Aydın, İzmir, Manisa, Fethiye, Burdur, Antalya, İstanbul, Pamukkale, Eskişehir, Afyon ve Kütahya Arkeoloji Müzeleri ile Bodrum Su Altı Arkeoloji Müzesi müdürlerine, uzmanlarına ve çalışanlarına teşekkür ederim.

Stratonikeia kazı başkanı Prof. Dr. Bilal Söğüt'e Stratonikeia ve Lagina buluntusu çifte baltalı sunakları çalışmama verdiği izin ve destek için teşekkür ederim. Iasos eski kazı başkanı Prof. Dr. Marcello Spanu'ya Iasos buluntusu çifte baltalı sunağı çalışmamda

verdiği izin için teşekkür ederim. Hierapolis eski kazı başkanı Prof. Dr. Francesco D'Andria'ya Hierapolis buluntusu steller ve alınlık bloğu üzerinde çalışmama ve kazısında yer almama müsaade ettiği için teşekkür ederim.

Zorlu eğitim süreçlerimizde yan yana olduğumuz, arkeolog Dr. Erkan Recep Sağnak'a ve arkeolog Tekgül Tuncer Ciner'e manevi destekleri ve dostlukları için teşekkür ederim.

Suna-İnan Kıraç Vakfı Akdeniz Kültürlerini Araştırma Enstitüsü (AKMED)'ne verdikleri burstan dolayı teşekkür ederim.

Sevgili aileme bu tezi tamamlayabilmem için verdikleri destek için müteşekkirim. Müze ve arazi çalışmalarımda yanımda olan, malzeme çalışmalarım için gerçekleştirdiğim uzun yolculuklarda bana destek olan, tüm eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi varlıklarıyla yanımda olan sevgili anneme ve babama teşekkürlerimi sunarım. Hayatım boyunca desteğini benden esirgemeyen ve hep yanımda olan sevgili ablam Yasemin Büyükgün Bavbek'e tez çalışmam esnasındaki destekleri için teşekkür ederim. Maddi ve manevi destekleri için Oğuz Bavbek'e teşekkür ederim. Manevi desteği için sevgili yeğenim Derin Ilgın Bavbek'e teşekkür ederim.

Banu Büyükgün
Milas, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ………. ii
ABSTRACT……. iii
ÖNSÖZ……. iv
TABLOLARIN LİSTESİ……... x
LEVHALARIN LİSTESİ……... xi
KISALTMALARIN LİSTESİ……... xxviii
KATALOG İÇİNDE GEÇEN ÖZEL KISALTMALAR…… xxix
EPİGRAFİ SİMGELERİ……... xxx
GİRİŞ……... 1

BİRİNCİ BÖLÜM
ÇİFTE BALTA

1.1 Çifte Baltanın Kökeni…….. 12
1.2 Çifte Baltanın İşlevi……. 14
1.3 Çifte Baltanın Adı…… 17
1.4 Eski Mısır ve Mezopotamya'da Törensel / Kutsal Balta……..... 26
1.5 Anadolu'da Demir Çağ Öncesinde Törensel / Kutsal Balta…… 27
1.6 Girit'te Çifte Balta……... 28
1.7 Kıbrıs'ta Çifte Balta……..... 75
1.8 Thrake'de Çifte Balta…….. 76
1.9 Antik Dönemde Tanrısal Niteliği Olmayan Figürlerde Çifte Balta…… 77
1.10 Etrüsklerde ve Romalılarda Törensel Balta…… 81

İKİNCİ BÖLÜM
ANADOLU'DA ÇİFTE BALTALI TANRILAR

2.1. Zeus……..…..... 87
2.1.1. Zeus Labraundos / Stratios…..……..……. 87
2.1.1.1. Labraunda Kutsal Alanı…… 87
2.1.1.2. Zeus Labraundos İkonografisi…….. 109

2.1.1.3. Zeus Labraundos Kültüyle İlgili Arkeolojik, Epigrafik ve Nümizmatik Veriler……... 125
2.1.1.4. Minyatür Çifte Baltalar……. 157
2.1.2. Zeus Osogo / Osogoa / Osogollis……..…… 180
2.1.2.1. Zeus Osogollis Kutsal Alanı……. 180
2.1.2.2. Zeus Osogollis İkonografisi…….. 183
2.1.2.3. Zeus Osogollis Kültüyle İlgili Arkeolojik, Epigrafik ve Nümizmatik Veriler……... 186
2.1.3. Zenoposeidon……..……..... 189
2.1.4. Zeus Lepsynos……..……. 192
2.1.4.1. Zeus Lepsynos Kutsal Alanı……. 192
2.1.4.2. Zeus Lepsynos İkonografisi…….. 196
2.1.4.3. Zeus Lepsynos Kültüyle İlgili Arkeolojik Epigrafik ve Nümizmatik Veriler……... 198
2.1.5. Zeus Karios……..……. 201
2.1.6. Zeus Keraunos / Keraunios……..……. 220
2.1.7. Zeus Khrysaoreus…….. 223
2.2. Sinuri…….…….. 230
2.3. Kanebos……... 242
2.4. Apollon…… 248
2.4.1. Apollon Kareios…… 248
2.4.2. Apollon Lairbenos……...…….. 268
2.4.2.1. Apollon Lairbenos Kutsal Alanı……... 268
2.4.2.2. Apollon Lairbenos Kültüyle İlgili Arkeolojik, Epigrafik ve Nümizmatik Veriler……... 269
2.4.3. Apollon Toumoundes/os……..……. 278
2.4.4. Apollon Bozenos……..……. 281
2.4.5. Apollon Tarsios…..……... 283
2.4.6. Apollon Nisyreites……. 289
2.4.7. Apollon Aksyros……..……. 293
2.4.8. Apollon Syrmaios……..…… 294

2.4.9. Apollon Tyrimnos / Tyrimnaios…….…….. 296
2.4.10. Apollon Propylaios……..... 298
2.4.11. Apollon Alsenos…….. 307
2.4.12. Apollon Kitharodos……..……... 310
2.4.13. Apollon Sozon……. 311
2.4.14. Epithetonsuz Apollon…….. 313
2.5. Sozon……... 333
2.6. Men…….. 336
2.7. Üçlü Tanrılar / Theoi Dikaioi / Theoi Agrioi…….. 344

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ÇİFTE BALTA İLE İLİŞKİLENDİRİLMİŞ DİĞER TANRILAR

3.1. Demeter……... 349
3.2. Dionysos Anthroporrhaistes Kültü ve Tenedos'ta Çifte Balta……... 351
3.3. Ma / Enyo –Bellona…….…… 361
3.4. Hephaistos……... 382

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ÇİFTE BALTANIN ESKİ YAKIN DOĞU
FIRTINA TANRILARI İLE İLİŞKİSİ

4.1. Eski Yakın Doğu'da Fırtına Tanrısı Kültü…….. 383
4.2. Eski Yakın Doğu Fırtına Tanrıları İkonografisinde Çifte Balta…….. 391

BEŞİNCİ BÖLÜM
ÇİFTE BALTALI TANRILAR İLE İLGİLİ TAŞ ESERLER KATALOĞU

5.1. Zeus Labraundos Kültü ile İlgili Taş Eserler…….…… 404
5.2. Zeus Osogollis Kültü ile İlgili Taş Eserler ……... 453
5.3. Zeus Lepsynos Kültü ile İlgili Taş Eserler ……... 456
5.4. Zeus Keraunos Kültü ile İlgili Taş Eserler ……... 457
5.5. Zeus Khrysaoreus Kültü ile İlgili Taş Eserler …….. 458
5.6. Apollon Kareios Kültü ile İlgili Taş Eserler ……. 462

5.7. Apollon Lairbenos Kültü ile İlgili Taş Eserler ……. 476
5.8. Apollon Toumoundes/os Kültü ile İlgili Taş Eserler …… 480
5.9. Apollon Nisyreites Kültü ile İlgili Taş Eserler ……. 481
5.10. Apollon Syrmaios Kültü ile İlgili Taş Eserler …… 485
5.11. Apollon Tyrimnos / Tyrimnaios Kültü ile İlgili Taş Eserler …….. 487
5.12. Apollon Propylaios Kültü ile İlgili Taş Eserler …….. 488
5.13. Apollon Kitharodos Kültü ile İlgili Taş Eserler ……. 489
5.14. Epithetonsuz Apollon Kültüyle İlgili Taş Eserler……... 490
5.15. Men Kültü ile İlgili Taş Eserler …….. 514
5.16. Üçlü Tanrılar / Theoi Dikaioi / Theoi Agrioi Kültleri ile İlişkili Taş Eserler…..... 516
5.17. Bir Tanrı Kültüyle İlişkilendirilmemiş Taş Eserler……. 527

GENEL DEĞERLENDİRME...…….…….. 528
SONUÇ……..... 583
KAYNAKÇA……... 588
EK BÖLÜM 1 …… 719
EK BÖLÜM 2 …… 724
ÖZGEÇMİŞ…… 727
TABLOLAR…… 732
LEVHALAR

TABLOLARIN LİSTESİ

Tablo 1: Katalogda yer alan eserlerin bulunduğu yerlere ve türlerine göre dağılımı.
Tablo 2: Katalogda yer alan eserlerin tanrılara göre dağılımı.

LEVHALARIN LİSTESİ*

Lev. 1, harita 1: Kültsel çifte balta ile ilişkili arkeolojik, epigrafik ve nümizmatik verilerin bulunduğu antik ve modern yerleşimler

Lev. 2, harita 2: Kula ve çevresinde kültsel çifte balta ile ilişkili arkeolojik, epigrafik ve nümizmatik verilerin bulunduğu antik ve modern yerleşimler (harita 1'de mavi çerçeve ile gösterilmiş alan)

Lev. 3, harita 3: Hierapolis ve çevresinde kültsel çifte balta ile ilişkili arkeolojik, epigrafik ve nümizmatik verilerin bulunduğu antik ve modern yerleşimler (harita 1'de yeşil çerçeve ile gösterilmiş alan)

Lev. 4, harita 4: Anadolu'da çifte baltalı tanrıların dağılımı

Lev. 5, harita 5: Ege dünyası'nda minyatür çifte baltaların dağılımı

Lev. 6, res. 1: Prehistorik taş baltaya sap ve soket bağlanması (Coghlan, 1943, **a.g.e.**, res. 8-14)

Lev. 6, res. 2, 3: 'Saplı' prehistorik taş baltalar (**A.e.**, res. 15)

Lev. 6, res. 4: 'Saplı' prehistorik taş baltalar ve 'çift yüzlü' prehistorik taş balta (**A.e.**, res. 16)

Lev. 7, res. 5: Arsenik bakır çifte balta. Susa, İran. Kalkolitik Dönem (Susa I/II, MÖ 4. bin yıl ortaları) (Oudbashi, 2012, **a.g.e.**, s. 159, res. 3)

Lev. 7, res. 6: Kavisli kenarlı çifte balta örnekleri. Tunç Çağı (Erken Minos II- Geç Minos Dönemi). Girit, Naksos, Mykenai. (Petrie, 1917, **a.g.e.**, lev. 12)

Lev. 8, res. 7: Düz kenarlı çifte balta örnekleri. Tunç Çağı (Geç Minos Dönemi). Girit, Naksos. (**A.e.**)

Lev. 8, res. 8: Uzun çifte balta örnekleri. Tunç Çağı. Sardunya Adası. (**A.e.**)

Lev. 8, res. 9: Uzun, deliksiz örnekler. Tunç Çağı. Ren Nehri, İsviçre. (**A.e.**)

Lev. 8, res. 10: Çan şeklinde örnekler. Tunç Çağı. Fransa, İsviçre. (**A.e.**)

Lev. 8, res. 11: Keser balta örnekleri. Erken Tunç Çağı. Sırbistan, Yunanistan. (**A.e.**, lev. 12)

*Kaynak belirtilmeyen fotoğraflar tarafımdan çekilmiştir.

Lev. 9, res. 12:	Keser balta örnekleri. Demir Çağ. İtalya. (**A.e.**, lev. 12)
Lev. 9, res. 13:	Eski Mısır'da *neter* sembolü. (Churchward, 2007, **a.g.e.**, s. 31)
Lev. 9, res. 14:	Kral Narmer Paleti (Frankfort, 1978, **a.g.e.**, res. 3)
Lev. 10, res. 15, 16:	Assur silindir mühürlerinden sahneler. (Ward, 1910, **a.g.e.**, s. 251)
Lev. 10, res. 17:	*Ankh* taşıyan tanrı Reşef (Cornelius, 1994, **a.g.e.**, lev. 38, BR 10)
Lev. 10, res. 18:	Boğazköy, Yazılıkaya, Ana Sahne. (https://www.hittitemonuments.com/bogazkoy/ yazilikaya. index-t.htm, 10.05.2022)
Lev. 10, res. 19:	Boğazköy, Yazılıkaya, Ana Sahne. (Bittel, 1975, **a.g.e.**, no. 41-46.)
Lev. 11, res. 20:	Çifte Baltalar Evi, Knosssos. (Evans, 1921, **a.g.e.**, res. 241)
Lev. 11, res. 21:	Çifte Baltalar Evi, Knosssos. (Evans, 1921, **a.g.e.**, res. 250)
Lev. 12, res. 22:	Kazıma çifte baltalı blok, Knossos. (Evans, 1921, **a.g.e.**, lev. 9)
Lev. 12, res. 23:	Doğu Sütunlu Oda'daki kazıma çifte baltaların bulunduğu sütun, Knossos. (Evans, 1921, **a.g.e.**, lev. 10)
Lev. 12, res. 24:	Boyalı *stucco* parçası, Mykenai. (Evans, 1921, **a.g.e.**, res. 319)
Lev. 12, res. 25:	Fresk parçası, Knossos. (Evans, 1921, **a.g.e.**, res. 321)
Lev. 12, res. 26:	Fresk parçası, Knossos. (Evans, 1921, **a.g.e.**, res. 320)
Lev. 13, res. 27:	Statit lentoid mühür, Knossos, Orta Minos III Dönemi. (Evans, 1921, **a.g.e.**, res. 312a)
Lev. 13, res. 28:	Pişmiş toprak mühür, Zakro (Evans, 1921, **a.g.e.**, res. 312b)
Lev. 13, res. 29:	Oniks lentoid mühür, Argos (Evans, 1921, **a.g.e.**, res. 312c)
Lev. 13, res. 30:	*Agate intaglio*, Kuzey-batı Hazine Evi, Knosssos (Evans, 1928 b, **a.g.e.**, res. 388)
Lev. 13, res. 31:	Myken kabı üzerindeki sahne, Salamis (Evans, 1901, **a.g.e.**, res. 3)

Lev. 13, res. 32:	Dünya ekseninin dönüşü ve göksel ekvator (MacGillivray, 2004, **a.g.e.**, res. 28.3)
Lev. 13, res. 33:	Göksel hareketlerde derece değişimini gösteren dairesel kadran ekvator (MacGillivray, 2004, **a.g.e.**, res. 28.4)
Lev. 14, res. 34, 35:	Tunç ve altın çifte baltalar, Heraklion Arkeoloji Müzesi, Girit.
Lev. 14, res. 36:	Tunç tören baltası, Knossos yakınları (Evans, 1921, **a.g.e.**, res. 313)
Lev. 14, res. 37:	Piramidal kaide, Knossos (Evans, 1921, **a.g.e.**, res. 314)
Lev. 14, res. 38:	Tunç tören baltası ve siyah statitten piramidal kaide, Psykhro Mağarası (Evans, 1921, **a.g.e.**, res. 315)
Lev. 15, res. 39:	Girit hiyeroglif sembolleri (Evans, 1921, **a.g.e.**, res. 214)
Lev. 15, res. 40:	Girit hiyeroglif sembolleri (Olivier, 1996, **a.g.e.**, res. 17)
Lev. 16, res. 41 a-b:	Mühür üzerinde çifte balta motifi, Girit (Evans, 1921, **a.g.e.**, s. 196)
Lev. 16, res. 42:	Boston Baltası, Girit, (https://collections.mfa.org/objects/150472, 10.05.2022)
Lev. 16, res. 43:	Boston Baltası detay (Vermeule, 1959, **a.g.e**., res. 1)
Lev. 16, res. 44:	Palaikastro'dan çifte baltalı tanrıça (Waites, 1923, **a.g.e.**, res. 1)
Lev. 17, res. 45:	Mykenai Yüzüğü, Mykenai Akropolisi (Evans, 1901, **a.g.e.**, res. 4)
Lev. 17, res. 46:	Mühür baskısı, Knossos, Geç Minos II-III dönemlerine (MÖ 1450-1350) (Kouremenos, 2016, **a.g.e.**, res. 5.19)
Lev. 17, res. 47 a:	Hagia Triada Lahdi (https://heraklionmuseum.gr/language/en/the-hagia-triada-sarcophagus/, 10.05.2022)
Lev. 18, res. 47b-e:	Hagia Triada Lahdi (Nauert, 1965, **a.g.e.**, s. 24, 1-2; 25, 1-2)
Lev. 19, res. 48:	Palaikastro'dan pişmiş toprak lahit (Cook, 1925 a, **a.g.e.**, res. 393)
Lev. 19, res. 49:	Pseira'dan amphora (Evans, 1921, **a.g.e.**, res. 284)
Lev. 19, res. 50:	Mokhlos'tan bronz çifte baltalar (Soles, 1996, **a.g.e.**, lev. 56, b)

Lev. 20, res. 51:	Knossos, ‘Kuzeybatı Yapısı’ndan keramik üzerinde çifte balta motifi (Evans, 1928 b, **a.g.e.**, res. 390)
Lev. 20, res. 52 a, b:	Psykhro Mağarası’ndan libasyon masası (Evans, 1909, **a.g.e.**, s. 351)
Lev. 20, res. 53:	Psykhro Mağarası’ndan tunç çifte baltalar (Hogarth, 1899/1900, **a.g.e.**, res. 40)
Lev. 21, res. 54 a-c:	Psykhro Mağarası’ndan çifte balta motifli krater parçası. D. G. Hogarth’ın çizimi (b) ve L. V. Watrous’un çizimi (c) (Hogarth, 1899/1900, **a.g.e.**, res. 30)
Lev. 21, res. 55:	Psykhro Mağarası’ndan kabartma motifli krater parçaları (Hogarth, 1899/1900, **a.g.e.**, res. 34)
Lev. 21, res. 56:	Girit buluntusu kandil, MS 2. yy. (Kouremenos, 2016, **a.g.e.**, res. 5. 16)
Lev. 21, res. 57:	Kandil, MS 2. ya da 3. yy. (Kouremenos, 2016, **a.g.e.**, res. 5. 17)
Lev. 21, res. 58:	Kandil, MS 2. yy. (Kouremenos, 2016, **a.g.e.**, res. 5. 18)
Lev. 22, res. 59:	Labraunda, kutsal alan genel görünüm
Lev. 22, res. 60:	Labraunda, kutsal alan tapınak terası
Lev. 23, res. 61:	Labraunda, ‘Yarık Kaya’nın kutsal alandan görünüşü
Lev. 23, res. 62:	Hekatomnos Dönemi (yak. MÖ 395-377) sikke, ön yüz (Head, 1897, **a.g.e**., lev. 28, 1)
Lev. 23, res. 63:	Mausollos Dönemi (yak. MÖ 377-353) sikke, arka yüz (Head, 1897, **a.g.e.**, lev. 28, 4)
Lev. 23, res. 64:	Idrieus Dönemi (yak. MÖ 351-344) sikke, arka yüz (von Aulock, 1962, **a.g.e.**, no. 8046)
Lev. 23, res. 65:	Piksodaros Dönemi (yak. MÖ 340-335) sikke, arka yüz (Head, 1897, **a.g.e.**, lev. 28, 5)
Lev. 23, res. 66:	Mylasa sikkesi, MÖ 2.-1. yy. (Head, 1897, **a.g.e.**, lev. 21, 13)
Lev. 23, res. 67:	Mylasa sikkesi, MÖ 2.-1. yy. (Head, 1897, **a.g.e.**, lev. 21, 17)
Lev. 23, res. 68:	Mylasa sikkesi, Hadrianus Dönemi (Burnett, 2015, **a.g.e.**, no. 2206)
Lev. 23, res. 69:	Mylasa sikkesi, Geta Dönemi (Head, 1897, **a.g.e.**, lev. 22, 5)

Lev. 24, res. 70: Ephesos sikkesi, Hellenistik Dönem, (Jenkins, 1978, **a.g.e.**, lev. A, 1)

Lev. 24, res. 71: Ephesos sikkesi, Augustus Dönemi (MÖ 27-MS 14) (Burnett, 1992, **a.g.e.**, no. 2572A.)

Lev. 24, res. 72: 'Schöne / Güzel' Artemis Ephesia, Selçuk Müzesi.

Lev. 24, res. 73: Artemis Heykeli, Palazzo dei Conservatori (Fleischer, 1973, **a.g.e**., lev., 11.)

Lev. 25, res. 74: Omphalos, Delphi Müzesi (Young, 2009, **a.g.e.**, res. 4. 1.)

Lev. 25, res. 75 a: Tegea Steli (Waywell, 1993, **a.g.e.**, s. 79, fig.1.)

Lev. 25, res. 75 b: Tegea Steli çizimi (Benda-Weber, 2005, **a.g.e.**, lev. 62, 9.)

Lev. 25, res. 76: Mylasa'da görülmüş kayıp heykelcik (Wood, 1873, **a.g.e.**, s. 270, fig. B)

Lev. 26, res. 77: Zeus Labraundos heykelciği, Boston Güzel Sanatlar Müzesi (Fleischer, 1973, **a.g.e.**, lev. 140 a)

Lev. 26, res. 78: Zeus Labraundos heykelciği, Casimir – Dupont Koleksiyonu, günümüzdeki yeri bilinmemekte (Fleischer, 1973, **a.g.e.**, lev. 141 a)

Lev. 26, res. 79: Zeus Labraundos heykelciği, Milas buluntusu, günümüzdeki yeri bilinmemekte (Fleischer, 1973, **a.g.e.**, lev. 141 b)

Lev. 26, res. 80: Zeus Labraundos heykelciği, İzmir Arkeoloji Müzesi (Fleischer, 1978, **a.g.e.**, lev. CXVII, res. 18.)

Lev. 26, res. 81: Pişmiş toprak minyatür sunak modeli, Muğla Müzesi

Lev. 27, res. 82: Hekatomnos Anıt Mezarı, 'Uzunyuva', Milas

Lev. 27, res. 83-85: Hekatomnos Anıt Mezarı, podyum basamakları, çifte balta ve trident çizimleri

Lev. 28, res. 86-89: Hekatomnos Anıt Mezarı, podyum basamakları, çifte balta ve trident çizimleri

Lev. 29, res. 90: Hekatomnos Anıt Mezarı, podyum basamakları, çifte balta ve trident çizimleri

Lev. 29, res. 91: Hekatomnos Anıt Mezarı, Propylon

Lev. 30, res. 92-98: Propylon basamakları, çifte balta ve trident çizimleri

Lev. 31, res. 99: Baltalı Kapı, gravür (Pococke, 1743, **a.g.e.**, s. 60, lev. LIV.)

Lev. 31, res. 100 a-b: Baltalı Kapı, gravür (de Choiseul Gouffier, 1842, **a.g.e**., s. 240, lev, 90-91)

Lev. 32, res. 101: Herakleia ad Latmum'dan Zeus Labraundos sunağı, Milet Müzesi (Peschlow-Bindokat, 2005, **a.g.e.**, s. 50)

Lev. 32, res 102: Aphrodisias'la Hierapolis arasındaki bir mezarlıkta görülmüş, Zeus Labraundos ve Zeus Megistos'a adanmış sunak (Cook, 1925 a, **a.g.e**., res. 492)

Lev. 32, res. 103: Çifte baltalı sunak, Uzunyuva Hekamtomnos Anıt Mezar Kompleksi (Diler, 2020, **a.g.e**., res. 28 a)

Lev. 32, res. 104: I. Demetrios Poliorketes Dönemi (MÖ 294-288) Miletos sikkesi (Newell, 1927, **a.g.e.**, no. 49)

Lev. 33, res. 105: Limyra'dan çifte baltalı stel (Seyer, 2017, **a.g.e.**, res. 9)

Lev. 33, res. 106: Limyra'dan çifte baltalı stel rekonstrüksiyonu (Borchhardt, 1978, **a.g.e**., res. 5)

Lev. 34, res. 107: Tunç minyatür çifte balta, Milet Müzesi

Lev. 34, res. 108: Iasos buluntusu minyatür çifte baltalar (Berti, 2019, **a.g.e.**, res. 10 a-b)

Lev. 34, res. 109: Ephesos Artemision'dan minyatür çifte balta (Klebinder-Gauss, 2003, **a.g.e.**, s. 134)

Lev. 34, res. 110: Ephesos Artemision'dan minyatür çifte balta (Klebinder-Gauss, 2003, **a.g.e.**, s. 134)

Lev. 35, res. 111 a-b: Ithaka Aetos'tan minyatür çifte baltalar (Vollgraff, 1905, **a.g.e.**, s. 149-150, fig. 13)

Lev. 35, res. 112 a-b: Arkadia, Lousoi Artemis Kutsal Alanı buluntusu minyatür çifte baltalar (Reichel, 1901, **a.g.e.**, s. 49, fig. 67-68)

Lev. 35, res. 113 a-b: Olympia buluntusu minyatür çifte baltalar (Müller, 1884/1885, **a.g.e.**, res. 32, 33)

Lev. 35, res. 114 a-b: Olympia buluntusu minyatür çifte baltalar (Furtwängler, 1890, **a.g.e.**, lev. 26)

Lev. 35, res. 115 a-d: Olympia buluntusu minyatür çifte baltalar (Furtwängler, 1890, **a.g.e**., lev. 26)

Lev. 35, res. 116 a-b: Olympia buluntusu minyatür çifte baltalar (Furtwängler, 1890, **a.g.e.**, lev. 26)

Lev. 35, res. 117: Tegea Athena Alea Kutsal Alanı buluntusu minyatür çifte baltalar (Kilian-Dirlmeier, 1979, **a.g.e.**, s. 259)

Lev. 36, res. 118: Sparta, Artemis Orthia Kutsal Alanı buluntusu minyatür çifte baltalar, diğer minyatür adaklarla birlikte (Dawkins, 1929, **a.g.e.**, lev. 85)

Lev. 36, res. 119: Tunç yüzük, Antalya Arkeoloji Müzesi.

Lev. 36, res. 120: Iasos'tan amphora kulbu (Berti, 2019, **a.g.e.**, res. 11 b)

Lev. 36, res. 121: Iasos'tan krater parçası (Landolfi, 2019, **a.g.e**., s. 4, fig. 2)

Lev. 37, res. 122-124: Mylasa MÖ 4. ve 3. yy. sikkeleri (Delrieux, 1999, **a.g.e.**, lev. 9-10.)

Lev. 37, res. 125: Mylasa sikkesi, MÖ 2.-1. yy. (Head, 1897, **a.g.e.**, lev. 21, 16)

Lev. 37, res. 126-127: Mylasa sikkeleri, MÖ 2.-1. yy. (Cook, 1925 a, **a.g.e.**, res. 486, 488)

Lev. 37, res. 128: Mylasa sikkesi, Marcus Aurelius Dönemi (MS 161-180) (Akarca, 1959, **a.g.e.**, no. 68)

Lev. 37, res. 129: Mylasa sikkesi, Caracalla Dönemi (MS 198-217) (Akarca, 1959, **a.g.e.**, no. 87)

Lev. 38, res. 130: Zeus Lepsynos Tapınağı, Euromos

Lev. 38, res. 131: Çifte balta kabartmalı kaide, Zeus Lepsynos Tapınağı pronaosu

Lev. 39, res. 132: Zeus Lepsynos Tapınak naosu, güney duvarı, kabartmalı blok

Lev. 39, res. 133: Hamam yapısı, çifte balta kabartmalı kilit taşı, Euromos

Lev. 40, res. 134: Euromos sikkesi, MÖ 5.-4. yy. (Ashton, 2003, **a.g.e.**, no. 13)

Lev. 40, res. 135: Euromos sikkesi, MÖ 5.-4. yy. (von Aulock, 1962, **a.g.e.**, no. 2521)

Lev. 40, res. 136: Euromos sikkesi, MÖ 2. yy. (Head, 1897, **a.g.e.**, lev. 17, 3)

Lev. 40, res. 137: Euromos sikkesi, MÖ 1. yy. (Aulock, 1962, **a.g.e.,** no. 2523)

Lev. 40, res. 138: Euromos sikkesi, MÖ 1. yy. (Head, 1897, **a.g.e**., lev. 17, 5)

Lev. 40, res. 139: Euromos sikkesi, MÖ 1. yy. (Head, 1897, **a.g.e.**, no. 4)

Lev. 40, res. 140: Euromos sikkesi, Augustus Dönemi (MÖ 27-MS 14) (Head, 1897, **a.g.e**., lev. 17, 8)

Lev. 40, res. 141: Mylasa sikkesi, Roma İmparatorluk Dönemi (Delrieux, 2010, **a.g.e**., s. 139, fig. F)

Lev. 41, res. 142: Alabanda Zeus Khrysaoreus Tapınağı

Lev. 41, res. 143: Alabanda Zeus Khrysaoreus Tapınağı'ndan çifte baltalı sunaklar

Lev. 42, res. 144: Çifte baltalı sunak, Alinda (Bockisch, 2013, **a.g.e.**, res. 2)

Lev. 42, res. 145: Alinda sikkesi, MÖ 2.-1. yy. (Breitenstein, 1947, **a.g.e.**, no. 21)

Lev. 43, res. 146: Sinuri Kutsal Alanı

Lev. 43, res. 147: Sinuri Kutsal Alanı, temenos duvarı

Lev. 44, res. 148: Sinuri Kutsal Alanı, kaya altarı

Lev. 44, res. 149: Sinuri Kutsal Alanı, yazıt

Lev. 45, res. 150: Kanebos sunağı (Şahin, M. Ç., 1997, **a.g.e.**, s. 103, no. 24)

Lev. 45, res. 151: Kanebos sunağı (Raubitschek, 1945, **a.g.e.**, s. 10)

Lev. 45, res. 152: Hyllarima'dan çifte baltalı sunak (Henry, 2020, **a.g.e**., *kapak resmi*)

Lev. 46, res. 153: Apollon Kutsal Alanı, Hierapolis

Lev. 46, res. 154: Apollon Kutsal Alanı, Plutonium girişi, Hierapolis

Lev. 47, res. 155: Hierapolis Tiyatrosu'nun *scaenae frons*una ait dört *aedicula* alınlığı

Lev. 47, res. 156-158: Hierapolis Tiyatrosu'nun *scaenae frons*una ait dört *aedicula* alınlıkları (Sobra, 2010, **a.g.e**., res. 18)

Lev. 47, res. 159: Apollon Kareios Heykeli, Pamukkale Arkeoloji Müzesi

Lev. 47, res. 160: Hierapolis Tiyatrosu sahne binası friz kabartması, Pamukkale Arkeoloji Müzesi

Lev. 48, res. 161: Adak steli, Hierapolis (Ceylan, 1997, **a.g.e.**, lev. 15)

Lev. 48, res. 162: Theos Karios kabartması, Boston Güzel Sanatlar Müzesi (Comstock, 1976, **a.g.e.**, res. 289)

Lev. 48, res. 163: Atlı Apollon heykelciği, Sotheby's kataloğu (Ceylan, 1997, **a.g.e.**, lev. 16)

Lev. 48, res. 164: Adak steli, Boston Güzel Sanatlar Müzesi (Comstock, 1976, **a.g.e.**, res. 291)

Lev. 49, res. 165: Hierapolis – Ephesos *homonia* sikkesi (Head, 1906, **a.g.e.**, no. 57)

Lev. 49, res. 166: Hierapolis sikkesi, Traianus Dönemi (MS 98-117) (Head, 1906, **a.g.e**., no. 23)

Lev. 49, res. 167: Hierapolis sikkesi, Traianus Dönemi (MS 98-117) (Head, 1906, **a.g.e.**, no. 67)

Lev. 49, res. 168: Hierapolis sikkesi, Philippus Dönemi (MS 244-249) (von Aulock, 1962, **a.g.e.**, no. 3659.)

Lev. 49, res. 169: Hierapolis sikkesi, MS 176–225 (Head, 1906, **a.g.e.**, no. 80)

Lev. 49, res. 170: Hierapolis sikkesi, Elagabalus Dönemi (MS 218-222) (Weber, 1975, **a.g.e.**, no. 7117)

Lev. 49, res. 171: Hierapolis sikkesi, Augustus Dönemi (MÖ 27-MS 14) (Head, 1906, **a.g.e**., lev. 31, 3)

Lev. 49, res. 172: Apollon Lairbenos Kutsal Alanı

Lev. 50, res. 173: Apollon Lairbenos Tapınağı

Lev. 50, res. 174: Apollon Lairbenos Tapınağı ve Menderes Nehri

Lev. 51, res. 175: Apollon Lairbenos Kutsal Alanı'ndan Menderes Vadisi'ne bakış

Lev. 51, res. 176: Apollon Lairbenos Tapınağı

Lev. 52, res. 177: Apollon Lairbenos Tapınağı, podyum

Lev. 52, res. 178: Apollon Kutsal Alanı, kuzeyden görünüm

Lev. 53, res. 179: Apollon Bozenos'a adanmış stel, Kula buluntusu, Berlin Müzesi (Robert, 1946, **a.g.e.**, lev. IV)

Lev. 53, res. 180: Apollon Tarsios ve Meter Tarsene'ye adanmış stele ait parça, İncesu'dan (eski Gölde / antik Kollyda) (Hermann, 2007, **a.g.e.**, lev. 45, res. 81)

Lev. 53, res. 181: Meter Tarsene, Apollon Tarsios ve Men Artemidorou Aksiottenos'a adanmış stel, Kula'dan (Lane, 1971, **a.g.e**., lev. 21, no. 47)

Lev. 53, res. 182: Apollon Tarsios'a adanmış stel, Kula'dan, Berlin Müzesi (Herrmann, 1981, **a.g.e.**, s. 82, no. 239)

Lev. 54, res. 183: Tabala sikkesi, Roma İmparatorluk Dönemi (Kurth, 2020, **a.g.e**., IV, no. 15)

Lev. 54, res. 184: Tabala sikkesi, Roma İmparatorluk Dönemi (Kurth, 2020, **a.g.e**., IV, no. 43)

Lev. 54, res. 185: Apollon Nisyreites'e adanmış stel (Keil, 1911, **a.g.e.**, s. 100, no. 199)

Lev. 54, res. 186: Thyateira sikkesi, Roma İmparatorluk Dönemi (Head, 1901, **a.g.e.**, no. 14)

Lev. 54, res. 187: Thyateira sikkesi, Roma İmparatorluk Dönemi (Head, 1901, **a.g.e.**, no. 15)

Lev. 54, res. 188 a-b: Thyateira sikkesi, Roma İmparatorluk Dönemi (Head, 1901, **a.g.e.**, no. 3)

Lev. 54, res. 189 a-b: Thyateira sikkesi, Roma İmparatorluk Dönemi (Head, 1901, **a.g.e.**, no. 8)

Lev. 54, res. 190: Hypaipa sikkesi, Nero Dönemi (MS 54-68) (Burnett, 1992, **a.g.e.**, no. 2553)

Lev. 54, res. 191: Hypaipa sikkesi, Hadrianus Dönemi (MS 117-138) (Amandry, 2015, **a.g.e.**, no. 2031)

Lev. 55, res. 192: Apollon Propylaios'a adanmış stel, Koçak (Thonemann, 2013, **a.g.e.**, no. 30)

Lev. 55, res. 193: Apollon Propylaios'a adanmış stele ait çizim, Işıklı (Tod, 1904/1905, **a.g.e**., s. 28, no. 1)

Lev. 55, res. 194: Eumeneia sikkesi, MÖ 133-30 (Head, 1906, **a.g.e.**, no. 19)

Lev. 55, res. 195 a-b: Eumeneia sikkesi, Nero Dönemi (MS 54-68) (Burnett, 1992, **a.g.e.**, no. 3149)

Lev. 55, res. 196: Eumeneia sikkesi, Septimius Severus Dönemi (MS 193-211) (Imhoof-Blumer, 1901, **a.g.e.**, no. 4)

Lev. 55, res. 197: Eumeneia sikkesi, Geta Dönemi (MS 209-211) (Lindgren, 1993, **a.g.e.**, no. 584)

Lev. 56, res. 198: Apollon Alsenos'a adanmış stel, Akmonia (Drew-Bear, 1990, **a.g.e.**, s. 1937-1938, no. 8, lev. 4, 7)

Lev. 56, res. 199: Apollon'a adanmış stel, Akmonia (Drew-Bear, 1990, **a.g.e.**, s. 1937-1938, no. 8, lev. 4, 8)

Lev. 56, res. 200: Apollon'a adanmış stel, Akmonia (?), İzmir'de görülmüş (Benndorf, 1884, **a.g.e.**, res. 77)

Lev. 57, res. 201: Mastaura sikkesi, MÖ 1. yy. (Kurth, 2020 b, **a.g.e.**, no. 11)

Lev. 57, res. 202: Mastaura sikkesi, MÖ 1. yy. (Kurth, 2020 b, **a.g.e.**, no. 12)

Lev. 57, res. 203: Nysa sikkesi, Commodus Dönemi (MS 176-192) (Mannsperger, 1998, **a.g.e.**, no. 3737)

Lev. 57, res. 204 a-b: Hosios kai Dikaios'a adanmış sunak, Kütahya, Altıntaş, Yolçatı Köyü (Lochman, 2003, **a.g.e.**, lev. 21, res. 81-82)

Lev. 58, res. 205: Hosios kai Dikaios'a adanmış stel, Eskişehir buluntusu, Louvre Müzesi (Lochman, 2003, **a.g.e.**, lev. 21, res. 80)

Lev. 58, res. 206 a-b: Hosios kai Dikaios'a adanmış sunak, Eskişehir, İnönü buluntusu, İAM (Ricl, 1991, **a.g.e.**, lev. 5, no. 26)

Lev. 59, res. 207: Meter Theon, Phoibos, Men ve Dike'ye adanmış stel, Eskişehir, İnönü, İAM (Frei, 1988, **a.g.e.**, s. 25-26; no. 12, res. 18)

Lev. 59, res. 208: Apollon'a adanmış stel, Boston Müzesi (Comstock, 1976, **a.g.e.**, s. 180, no. 290)

Lev. 59, res. 209: Apollon'a adanmış stel, Boston Müzesi (Comstock, 1976, **a.g.e.**, s. 180, no. 291)

Lev. 60, res. 210: Adak kabartması, Burdur, Karamanlı (Collignon, 1880, **a.g.e.**, lev. 10, 3)

Lev. 60, res. 211: Eriza sikkesi, Commodus Dönemi (MS 180-192) (Nollé, 2009, **a.g.e.**, no. 47)

Lev. 60, res. 212: Alia sikkesi, Antoninus Pius Dönemi (MS 138-161) (von Aulock, 1964, **a.g.e.**, no. 77)

Lev. 60, res. 213: Termessos kaya kabartması grubu (Fleischer, 2008, **a.g.e.**, res. 2)

Lev. 61, res. 214: Kuzey kutsal alanı, Termessos kaya kabartması grubu (Fleischer, 2008, **a.g.e.**, res. 10)

Lev. 61, res. 215: Theoi Dikaoi kabartması, kuzey kutsal alanı, Termessos kaya kabartması grubu (Fleischer, 2008, **a.g.e.**, res. 11)

Lev. 61, res. 216: Theoi Dikaoi kabartması, kuzey kutsal alanı, Termessos kaya kabartması grubu (Fleischer, 2008, **a.g.e.**, res. 14)

Lev. 62, res. 217: Theoi Dikaoi kabartması, kuzey kutsal alanı, Termessos kaya kabartması grubu (Fleischer, 2008, **a.g.e.**, res. 16)

Lev. 62, res. 218: Üçlü Tanrı kabartması, Idebessos'tan, Roma (Fleischer, 2008, **a.g.e.**, res. 20)

Lev. 62, res. 219 a-b: Herakleia Salbake sikkesi, Roma İmparatorluk Dönemi (Head, 1897, **a.g.e.**, no. 4)

Lev. 62, res. 220: Herakleia Salbake sikkesi, Roma İmparatorluk Dönemi (Head, 1897, **a.g.e.**, no. 20)

Lev. 62, res. 221: Herakleia Salbake sikkesi, Roma İmparatorluk Dönemi (von Aulock, 1962, **a.g.e.**, no. 2552)

Lev. 63, res. 222: Mostene sikkesi, Roma İmparatorluk Dönemi (Head, 1901, **a.g.e.**, lev. 17, 9)

Lev. 63, res. 223: Mostene sikkesi, Hadrianus Dönemi (MS 117-138) (Head, 1901, **a.g.e.**, lev. 17, 11)

Lev. 63, res. 224: Mostene sikkesi, Roma İmparatorluk Dönemi (Head, 1901, **a.g.e.**, lev. 17, 10)

Lev. 63, res. 225 a-b: Tenedos sikkesi, yak. MÖ 450-387 (Baldus, 1991, **a.g.e.**, no. 340)

Lev. 63, res. 226 a-b: Tenedos sikkesi, MÖ. 2.-1. yy. (Head, 1894, **a.g.e.**, no. 13)

Lev. 63, res. 227: Kurşun ağırlık, Tenedos (Babelon, 1895, **a.g.e.**, s. 678, no. 2241)

Lev. 63, res. 228: Kurşun ağırlık, Tenedos (Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 658, res. 596)

Lev. 64, res. 229: Lartius Anthus'un mezar steli, MS 3. yy. başları, Kapitol (Capitolini) Müzesi (Elsner, 2018, **a.g.e.**, s. 194, res. 137)

Lev. 65, res. 230 a-b: Hierapolis (Suriye, Mınbiç) sikkesi, MÖ 4. yy.ın son çeyreği (Andrade, 2017, **a.g.e.**, lev 4, 41)

Lev. 65, res. 231 a-b: Hierapolis (Suriye, Mınbiç) sikkesi, MÖ 4. yy.ın son çeyreği (Andrade, 2017, **a.g.e.**, lev 3, 27)

Lev. 65, res. 232 a-b: Hierapolis (Suriye, Mınbiç) sikkesi, MÖ 4. yy.ın son çeyreği (Andrade, 2017, **a.g.e.**, lev 4, 44)

Lev. 65, res. 233: Silindir mühür baskısı, Fırtına Tanrısı ve Yağmur Tanrıçası, Akkad Dönemi, yak. MÖ 2250 (Porada, 1993, **a.g.e.**, res. 19)

Lev. 65, res. 234: Silindir mühür baskısı çizimi, Suriye, MÖ. 2. bin (Amiet, 1960, **a.g.e.**, res. 14)

Lev. 66, res. 235: Körkün Steli

(https://www.hittitemonuments.com/korkun/ korkun09. jpg, 23. 04. 2022)

Lev. 66, res. 236: Kürtül Steli

(https://www.hittitemonuments. com/ kurtul/ kurtul03. jpg, 23.04. 2022)

Lev. 66, res. 237: Maraş 5 Steli

(https://www.hittitemonuments. com/maras /maras48b. jpg, 23.04.2022)

Lev. 66, res. 238: Maraş 11 Steli

(https://www. hittitemonuments. com/ maras/ maras49. htm, 23.04.2022)

Lev. 67, res. 239: Maraş 44 Steli

(https://www.hittitemonuments. Com /maras/ maras44. jpg, 23.04.2022)

Lev. 67, res. 240: Fırtına Tanrısı'nın tasvir edildiği mühür baskısı, Kültepe, Birinci Babil Hanedanlığı, yak. MÖ 1894-1595 arası (Özgüç, 1963, **a.g.e.**, no. 26)

Lev. 67, res. 241: Fırtına Tanrısı'nın tasvir edildiği mühür baskısı, Kültepe, Birinci Babil Hanedanlığı, yak. MÖ 1894-1595 arası (Özgüç, 1963, **a.g.e.**, no. 28)

Lev. 67, res. 242: Hatti Su Tanrısı ve 'alt atmosfer' Fırtına Tanrısı'nın tasvir edildiği mühür baskısı ve çizimi, Kültepe, MÖ 2. bin (Özgüç, 1963, **a.g.e.**, lev. 4, no. 71)

Lev. 67, res. 243: Mezopotamya Fırtına Tanrısı Adad'ın tasvir edildiği mühür baskısı, Kültepe, MÖ 2. bin (Özgüç, 1963, **a.g.e.**, lev. 3, no. 9)

Lev. 67, res. 244: Mezopotamya Fırtına Tanrısı Adad'ın tasvir edildiği mühür baskısı, Kültepe, MÖ 2. bin (Özgüç, 1963, **a.g.e.**, lev. 1, no. 2)

Lev. 68, res. 245: Hayat ağacında aslan adam kabartması, MÖ 800-750, Arslantepe'den (https://www.hittitemonuments.com/arslantepe/arslantepe21-t.htm, 23. 04. 2022)

Lev. 68, res. 246: Hayat ağacında kuş adam kabartması, MÖ 800-750, Arslantepe'den

(https://www. hittitemonuments. com/ arslantepe/ arslantepe 27. jpg, 23.04.2022)

Lev. 69, res. 247: Altın yaprak üzerinde savaş tanrısı kabartması, Kaneş Karum Ib / Assur Koloni Çağı (Kulakoğlu, 2008, **a.g.e.**, res. 1)

Lev. 69, res. 248: Kral Kapısı'ndaki tanrı kabartması, Boğazköy (https://www. hittitemonuments. com/ bogazkoy/ bogazkoy31b. jpg, 23.04.2022)

Lev. 69, res. 249: Hitit tören baltası, Şarkışla'dan, MÖ 1460-1190 (Bittel, 1976, **a.g.e.**, lev. 12)

Lev. 70, res. 250: ZL.1: Sunak

Lev. 71, res. 251: ZL.2: Sunak

Lev. 72, res. 252: ZL.3: Sunak

Lev. 73, res. 253: ZL.4: Sunak

Lev. 73, res. 254: ZL.5: Sunak

Lev. 73, res. 255: ZL.6: Sunak

Lev. 74, res. 256: ZL.7: Sunak

Lev. 74, res. 257: ZL.8: Sunak

Lev. 74, res. 258: ZL.9: Sunak

Lev. 74, res. 259: ZL.10: Sunak

Lev. 75, res. 260: ZL.11: Sunak

Lev. 75, res. 261: ZL.12: Sunak

Lev. 75, res. 262: ZL.13: Sunak

Lev. 76, res. 263: ZL.14: Sunak

Lev. 77, res. 264: ZL.15: Sunak

Lev. 77, res. 265: ZL.16: Sunak

Lev. 78, res. 266: ZL.17: Sunak

Lev. 78, res. 267 a-b: ZL.18: Sunak

Lev. 78, res. 268: ZL.19: Sunak

Lev. 78, res. 269: ZL.20: Sunak

Lev. 78, res. 270: ZL.21: Sunak

Lev. 79, res. 271: ZL.22: Sunak

Lev. 80, res. 272: ZL.23: Sunak

Lev. 81, res. 273: ZL.24: Sunak

Lev. 82, res. 274: ZL.25: Sunak

Lev. 83, res. 275: ZL.26: Sunak

Lev. 84, res. 276: ZL.27: Sunak

Lev. 85, res. 277: ZL.28: Stel

Lev. 86, res. 278: ZL.29: Sunak

Lev. 87, res. 279: ZL.30: Sunak

Lev. 88, res. 280: ZL.31: Adak Kabartması

Lev. 89, res. 281: ZL.32: Sunak

Lev. 90, res. 287 a-b: ZL.33: Blok

Lev. 91, res. 288: ZL.34: Blok

Lev. 91, res. 289: ZL.35: Sunak

Lev. 92, res. 290: ZL.36: Blok

Lev. 93, res. 291 a-b: ZL.37: Blok

Lev. 94, res. 292 a-b: ZL.38: Sunak

Lev. 95, res. 293 a-b: ZL.39: Sunak

Lev. 96, res. 294 a-b: ZL.40: Sunak

Lev. 97, res. 295 a-b: ZL.41: Baltalı Kapı, Kilit Taşı

Lev. 98, res. 296 a-b: ZL.42: Blok

Lev. 99, res. 296 c: ZL.42: Blok

Lev. 100, res. 297 a-b: ZL.43: Friz Kabartma Parçası

Lev. 101, res. 298: ZL.44: Friz Kabartma Parçası

Lev. 102, res. 299: ZL.45: Tavan Kasedi Bloğu

Lev. 103, res. 300 a-c: ZL.46: Tavan Kasedi Bloğu

Lev. 104, res. 301 a-c: ZL.47: Tavan Kasedi Bloğu

Lev. 105, res. 302: ZL.48: Labrys kazıma çizimi

Lev. 105, res. 303: ZL.49, ZL. 50: Labrys kazıma çizimi

Lev. 106, res. 304: ZO.1: Blok

Lev. 107, res. 305: ZO.3: Blok

Lev. 108, res. 306: ZLP.1: Blok

Lev. 108, res. 307: ZKR.1: Sunak

Lev. 109, res. 308: ZK.1: Sunak

Lev. 110, res. 309: ZK.2: Sunak

Lev. 111, res. 310: ZK.3: Sunak

Lev. 111, res. 311: ZK.4: Sunak

Lev. 112, res. 312 a: AK.1: Mezar Steli

Lev. 113, res. 312 b: AK.1: Mezar Steli

Lev. 114, res. 313 a-b: AK.2: Mezar Steli

Lev. 115, res. 314: AK.3: Adak Steli

Lev. 116, res. 315: AK.4: Adak Steli

Lev. 116, res. 316: AK.5: Adak Steli

Lev. 117, res. 317: AK.6: Adak Steli

Lev. 118, res. 318 a-b: AK.7: Alınlık Bloğu

Lev. 119, res. 319: AK.8: Sanduka

Lev. 120, res. 320: AL.1: Adak Steli

Lev. 121, res. 321: AL.2: Adak Steli

Lev. 122, res. 322: AL.3: Geison Bloğu

Lev. 123, res. 323: ATOU.1: Sınır Taşı

Lev. 124, res. 324: AN.1: Adak Steli

Lev. 125, res. 325: AN.2: Adak Steli

Lev. 126, res. 326: AN.3: Adak Steli

Lev. 127, res. 327: AN.4: Adak Steli

Lev. 128, res. 328: AS.1: Adak Steli

Lev. 129, res. 329: ATYR.1: Sunak

Lev. 130, res. 330: AP.1: Adak Steli

Lev. 130, res. 331: AKT.1: Adak Steli

Lev. 131, res. 332 a-b: A.1: Mezar Steli

Lev. 132, res. 333: A.2: Adak Steli

Lev. 132, res. 334: A.3: Adak Kabartması

Lev. 133, res. 335: A.4: Adak Steli

Lev. 134, res. 336: A.5: Adak Steli

Lev. 134, res. 337: A.6: Adak Steli

Lev. 135, res. 338: A.7: Sunak

Lev. 136, res. 339: A.8: Sunak

Lev. 137, res. 340: A.9: Sunak

Lev. 138, res. 341: A.10: Sunak

Lev. 139, res. 342: A.11: Sunak

Lev. 140, res. 343: A.12: Adak Steli

Lev. 140, res. 344: A.13: Adak Steli

Lev. 141, res. 345: A.14: Atlı Heykelcik

Lev. 141, res. 346: A.15: Atlı Heykelcik

Lev. 141, res. 347: A.16: Atlı Heykelcik

Lev. 142, res. 348: M.1: Adak Steli

Lev. 143, res. 349: T.1: Adak Kabartması

Lev. 144, res. 350: T.2: Adak Kabartması

Lev. 144, res. 351: T.3: Adak Kabartması

Lev. 145, res. 352: T.4: Adak Kabartması

Lev. 145, res. 353: T.5: Adak Kabartması

Lev. 146, res. 354: T.6: Adak Kabartması

Lev. 146, res. 355: T.7: Adak Kabartması

Lev. 147, res. 356: T.8: Adak Kabartması

Lev. 147, res. 357: T.9: Adak Kabartması

Lev. 147, res. 358: T.10: Adak Kabartması

Lev. 147, res. 359: T.11: Adak Kabartması

Lev. 148, res. 360: ÇB.1: Sunak

KISALTMALAR LİSTESİ

A.e.:	Aynı eser / yer
A.g.e.:	Adı geçen eser
A.y.:	Adı geçen yer, yazara ait son zikredilen yer
Bkz.:	Bakınız
Çev.:	Çeviren
Ed.:	Editör
Env.:	Envanter
K.A.:	Kutsal alan
Lev.:	Levha
MÖ:	Milattan önce
MS:	Milattan sonra
Mz.:	Müzesi
No.:	Numara
Res.:	Resim
V.d.:	ve diğerleri
Yak.:	Yaklaşık
yy.:	Yüzyıl

KATALOG İÇİNDE GEÇEN ÖZEL KISALTMALAR

Tanrı Adlarının Kısaltmaları:

A.:	Apollon
AK.:	Apollon Kareios
AKT.:	Apollon Kitharodos
AL.:	Apollon Lairbenos
AN.:	Apollon Nisyreites
AP.:	Apollon Propylaios
AS.:	Apollon Syrmaios
ATOU.:	Apollon Toumoundes/os
ATYR.:	Apollon Tyrimnos / Tyrimnaios
M.:	Men
T.:	Theoi / Üçlü Tanrılar
ZK.:	Zeus Keraunos / Keraunios
ZKR.:	Zeus Khrysaoreus
ZL.:	Zeus Labraundos
ZLP.:	Zeus Lepsynos
ZO.:	Zeus Osogollis

Müze Adlarının Kısaltmaları:

Afy. M.:	Afyon Arkeoloji Müzesi
Ant. M.:	Antalya Arkeoloji Müzesi
Ayd. M.:	Aydın Arkeoloji Müzesi
Bdr. M.:	Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi

Bur. M.: Burdur Arkeoloji Müzesi

Esk. M.: Eskişehir Arkeoloji Müzesi

Fth. M.: Fethiye Arkeoloji Müzesi

İAM.: İstanbul Arkeoloji Müzeleri

İzm. M.: İzmir Arkeoloji Müzesi

Kth. M.: Kütahya Arkeoloji Müzesi

Mgl. M.: Muğla Arkeoloji Müzesi

Mls. M.: Milas Arkeoloji Müzesi

Mns. M.: Manisa Arkeoloji Müzesi

Pmk. M.: Pamukkale Arkeoloji Müzesi

Diğer Kısaltmalar:

Y.: Yükseklik

G.: Genişlik

D.: Derinlik

Kd.: Kabartma derinliği

BY.: Buluntu yeri

EPİGRAFİ SİMGELERİ*

[α β γ]	Kırılmış ya da silinmiş harflerin yerine konulan harfler
(α β γ)	Taştaki kısaltmaları tümleyen harfler
ạ β γ	Bozulmuş ya da kısmen korunmuş yorumu şüpheli harfler
(vac)	Yazıtta boş bırakılmış yerler
[------]	Korunmamış harferin bıraktığı boşluk
------	Yazıtta belirsiz sayıda korunmamış satır

*Yazıtlar için kullanılan simgelerde Leiden sistemi temel alınmıştır.

GİRİŞ

Eski Çağ'da çok tanrılı bir inanç sistemine sahip Anadolu ve komşu bölgelerin kültürlerinde, tanrılar tasvir edilirken özellikleriyle ilgili pek çok öğe yansıtılmıştır. Giyim kuşamıyla ilgili bir detay, bir başlık, bir eşya, ona eşlik eden bir hayvan, doğadan alınmış bir motif, bir bitki veya tanrının işlevini, gücünü yansıtan bir silah tanrı tasvirinin vazgeçilmez bir parçası olabilmiştir. Kutsal bir simge olarak, yaygın olan, en erken örneklerini Tunç Çağı Girit kültüründe gördüğümüz çifte baltanın Anadolu'da başta Zeus ve Apollon olmak üzere, çeşitli tanrıların ikonografilerinde yeri olmuştur, bazen de direkt tanrıyı simgelemiştir. Çifte balta ve çifte baltalı tanrıların tasvirlerini çoğunlukla adakla ilgili taş eserlerde, sunaklarda, adak stellerinde, adak kabartmalarında ve adak heykelciklerinde görmekteyiz. Bununla birlikte kutsal alanlarla ilişkili yapıların mimari elemanlarına da bu simge işlenmiştir. Yayınlar söz konusu çifte baltalı eserlerin Anadolu'da, Halys'in (Kızılırmak) batısında yoğunluk gösterdiğine işaret eder.

Araştırma Tarihçesi:

Konu ile ilgili ilk bilimsel araştırmalar 19. yy.ın sonunda gerçekleştirilmiştir. M. Mayer ve P. Kretschmer *labrys* kelimesinin etimolojisi üzerinde çalışmışlardır[3]. 20. yy. başında Sir Arthur Evans'ın Knossos'ta gerçekleştirdiği çalışmalarla Minos Uygarlığı hakkında pek çok bilginin gün ışığına çıkartılmasının yanı sıra çifte baltanın bu kültür içindeki önemini de gösterilmiştir[4]. Evans'ın yanı sıra A. C. Vaughan, W. P.

[3] Maximilian Mayer, "Mykenische Beitrage: II. Zur Mykenischen Tracht und Cultur", **Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts (Jdl)**, 7, 1892, s. 189-202; Paul Kretschmer, **Einleitung in die Geschichte der Griechischen Sprache**, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1896, s. 304.

[4] Arthur Evans, "1899-1900 Knossos I: The Palace", **The Annual of the British School at Athens (BSA)**, 6, 1901, s. 7-30; "The Palace of Knossos", **BSA** 10, 1903/1904, s. 1-62; **The Prehistoric Tombs of Knossos**, London, B. Quatrich, 1906; **Palace of Minos I: The Neolithic And Early Middle Minoan Ages I**, London, MacMillan, 1921; **Palace of Minos III: The great transitional age in the northern and eastern sections of the Palace**, London, MacMillan, 1930; **The Palace of Minos IV,1: Emergence of outer western enceinte, with new illustrations, artistic and religious, of the Middle Minoan Phase**, London, MacMillan, 1935; **The Palace of Minos IV, 2: Camp-stool Fresco, long-robed priests and beneficent genii [...]**, London, MacMillan, 1935.

E. Newberry ve M. F. Petrie çifte baltanın kökeni hakkında araştırmalar yapmışlardır[5]. 20. yy. ortalarında da araştırmacılar çifte baltanın Minos kültürü ile ilişkisi üzerine çalışmalar yapmıştır. M. P. Nilsson, Minos dini ile ilgili yaptığı çalışmalarda buradaki çifte balta kültüne de değinmiştir[6].

19. yy.dan itibaren yapılan Anadolu kültleri ile ilgili yayınlarda çifte balta ve çifte baltalı tanrı tasvirli taş eserlere rastlarız[7]. Ancak çifte baltanın ve çifte baltalı tanrıların ayrıca ele alındığı yayın sayısı oldukça azdır. Ramsay 1889 yılında 'Artemis-Leto and

[5] Percy E. Newberry, "Two Cults Of The Old Kingdom", **Annals of Archaeology and Anthropology**, 1, 1908, s. 24-29; William Matthew Flinders Petrie, **Tools and Weapons**, London, British School of Archaeology in Egypt, 1917, s. 13.

[6] Martin Persson Nilsson, **The Minoan - Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion**, Lund, Gleerup, 1950, s. 72, 162-197; Agnes Carr Vaughan, **The House of Double axe: The Palace at Knossos**, New York, Doubleday, 1959.

[7] Maxime Collignon, "Ex-voto au dieu cavalier", **Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH),** 4, 1880, s. 291-295; Franz Cumont, "Bozenos", **Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE),** 3, 1, 1897, s. 800; William Mitchell Ramsay, "Artemis-Leto and Apollon Lairbenos", **Journal of Hellenic Studies (JHS),** 10, 1889, s. 216-230; **Cities and Bioshoprics of Phrygia: Being an Essay of the Local History of Phrygia**, **I, 1: The Lycos Valley and South-western Phrygia**, Oxford, Clarendon, 1895; **The Cities and Bishoprics of Phrygia: Being an Essay of the Local History of Phrygia from the Earliest Times to the Turkish Conquest, I, 2: West and West – Central Phrygia**, Oxford, Clarendon, 1897; **Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire**, Aberdeen, Aberdeen University Press, 1906; "Sketches in the Religious Antiquities of Asia Minor", **The Annual of the British School at Athens (ABSA)**, 18, 1911/1912, s. 37-79; Josef Keil, Anton von Premerstein, **Bericht über eine Reise in Lydien**, **Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften, Philosophische- Historische Klasse, LIV, ii,** Wien, Alfred Hölder, 1911; "Die Kulte Lydiens", **Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay**, Manchester, Manchester University Press, 1923, s. 239-266; William Moir Calder, **Monumenta Asiae Minoris Antiqua I**, Manchester, Manchester University Press, 1928; **Monumenta Asiae Minoris Antiqua VII**: **Monuments and Documents from Eastern Phrygia,** Manchester University Press, 1956; **Monumenta Asiae Minoris Antiqua VIII: Monuments from Lycaonia, the Pisido-Phrygian borderland, Aphrodisias**, Manchester, Manchester University Press, 1962; Louis Robert, **Villes d'Asie Mineure, Études de geographie ancienne**, **Études Orientales publiées par l'Institut français d'archéologie de Istanbul 2**, Paris, Boccard, 1935; Louis Robert, Pierre Devambez, "Tête archaique trouvée a Keramos", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 39, 1935, s. 341-351; Louis Robert, **Le sanctuaire de Sunuri prés de Mylasa I: Le Inscriptions Grecques**, Paris, E. de Boccard, 1945; "Divinités d'Anatolie", **Hellenica** 7, 1949, s. 50-58; "Dédicaces et reliefs votifs", **Hellenica** 10, 1955, s. 5-166; "Les dieux des Motaleis en Phrygie", **Journal des Savants (JSav),** 1983, s. 45-62; "Documents d'Asie Mineure", **BCH** 107, 1983, s. 497-599; Christopher William Machell Cox, A. Cameron, **Monumenta Asiae Minoris Antiqua V: Monuments from Dorylaeum and Nacolea,** Manchester, Manchester University Press, 1937; Franciszek Sokolowski, **Lois sacrée de l'Asie Mineure,** Paris, E. de Boccard, 1955; Peter Hermann, **Ergebnisse einer Reise in Nordostlydien**, **Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, LXXX**, Wien, Böhlau, 1962; Peter Hermann, J. Keil, **Tituli Asiae Minoris 5: Tituli Lydiae linguis Graeca et Latina conscripti, Fasc. 1: nos. 1-825, Regio septentrionalis ad occidentem vergens,** Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981; İnci Delemen, **Anatolian Rider Gods: A Study on Stone Finds from the Regions of Lycia, Pisidia, Isauria, Lycaonia, Phrygia, Lydia and Caria in the Late Roman Period, Asia Minor Studien 35**, Bonn, Rudolf Habelt, 1999.

Apollon Lairbenos' isimli bir makale yayımlayarak çifte baltalı tanrılardan Apollon Lairbenos ile ilgili Hierapolis çevresinden bulunan bazı yazıtları değerlendirmiştir[8]. M. C. Waites 1923 tarihli yayınında baltanın kutsal karakterinden bahsederken Anadolu örneklerine değinmiştir, ancak bunlar genellikle sikkeler üzerindeki tasvirlerle sınırlı kalmıştır[9]. 19. yy.dan itibaren yayımlanan sikke kataloglarından sikkeler üzerindeki çifte balta ve çifte baltalı tanrıların tasvirlerini takip edebiliriz[10].

Laumonier 1958 tarihli Karia kültleri üzerine yayınında, bölge kültleri arasında önemli bir yeri olan çifte baltalı tanrı Zeus Labraundos kültünü detaylı bir şekilde ele almıştır, diğer yerel kültlerle birlikte bölgedeki çifte baltalı diğer tanrılara değinmiştir[11]. A. B. Cook, Zeus üzerine üç ciltlik çalışmasında Karia'daki çifte baltalı Zeus kültlerine yer vermiştir[12]. Miller 1985 yılında Hierapolis ve çevresinden bulunmuş Apollon Lairbenos yazıtlarını değerlendirmiştir[13]. M. U. Anabolu 1995 tarihli yayınında *labrys*i Zeus Labraundos ve Apollon Lairbenos'un simgesi olarak ele almış; çifte balta ve çifte baltalı bu tanrıları kısaca değerlendirerek konu ile ilgili başvurabileceğimiz temel bir yayın ortaya koymuştur[14]. İ. Delemen Anadolu'nun atlı tanrıları üzerine yaptığı çalışmasında bu tanrıların ikonografisini sunmuş ve bunları birbirinden ayırarak atlı tanrıların ikonografileriyle ilgili karışıklığı ortadan kaldırmıştır. Atlı tanrılardan çifte

[8] Ramsay, 1889, **a.g.e.**, 216-230.
[9] Margaret C. Waites, "Deities of the Sacred Axe", **American Journal of Archaeology (AJA),** 27, 1, 1923, s. 25-56.
[10] Friedrich Imhoof-Blumer, **Griechische Münzen, Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Philosophische Klasse, Abhandlungen, XVIII, 3**, Münih, Verlag der k. Akademie, 1890; **Kleinasiatische Münzen I-II**. Viyana, Alfred Hölder, K.U.K. Hof- und Universitäts- Buchhändler, 1901-1902; Barclay Vincent Head, **A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Catalogue of the Greek Coins of Caria and Islands**, London, Gilbert and Rivington, 1897; **British Museum Catalogue of Greek Coins of Lydia,** London, A. Forni, 1901; **British Museum Catalogue of the Greek Coins of Phrygia**. London, William Clowes and Sons, 1906; **Historia Numorum, A Manual of Greek Numismatics**, Oxford, Clarendon Press, 1911.
[11] Alfred Laumonier, **Les Cultes Indigenes en Carie**, **Bibliothéque des Écoles Françaises d'Athenes et de Rome 188,** Paris, Boccard, 1958.
[12] Arthur B. Cook, **Zeus, A Study in Ancient Religion, I: Zeus God of the Bright Sky**, Cambridge, Cambridge University Press, 1914; **Zeus, A Study in Ancient Religion, II: Zeus God of the Dark Sky (Thunder and Lightning), 1: Text and Notes**, Cambridge, Cambridge University Press, 1925; **Zeus, A Study in Ancient Religion, II: Zeus God of the Dark Sky, 2: Appendixes and Index**, Cambridge, Cambridge University Press; **Zeus, A Study in Ancient Religion III: Zeus god of the dark sky (earthquake, clouds, wind, dew, rain, meteorits): Text and notes,** Cambridge, Cambridge University Press, 1940.
[13] Kevin M., Miller, "Apollo Lairbenos", **Numen**, 22, 1985, s. 46-70.
[14] Mükerrem Usman Anabolu, "Zeus Labraundos ve Apollon Lairbenos'un Simgesi Olarak Labrys", **Arkeoloji Dergisi**, 3, 1995, s. 225-226, lev. LVII-LXI.

balta atribülü Apollon, Men ve Sozon ile ilgili taş eserlerin bir kısmına ulaştığımız bu çalışma, Anadolu yerel tanrıları ve ikonografileri ile ilgili başvurabileceğimiz temel kaynaklardan biridir[15].

A. Kouremenos'un, Roma İmparatorluk Dönemi Girit'indeki çifte balta sembolünü 'çok yönlü bir sembolün ikonografisi' alt başlığıyla değerlendirdiği son yıllara ait yayınında, Anadolu'daki ve Girit dışındaki çifte balta örneklerine oldukça yüzeysel değinilmesi, hatta pek çoğundan haberdar olunmaması çalışmanın yetersiz olmasına neden olmuştur[16].

Mylasa, Labraunda, Iasos, Hierapolis, Laodikeia, gibi antik yerleşimler ve bu yerleşimlerin çevreleri çifte baltalı tanrılarla ilgili buluntuların yoğun olarak ele geçtiği yerlerdir. Bu nedenle bu yerleşimlerde yapılan kazı ve araştırmalarla ilgili yayınlar konu açısından önem taşımaktadır[17]. T. Ritti'nin yayınları Hierapolis ve çevresindeki çifte baltalı Apollon kültü ile ilgili önemli bilgiler vermektedir[18]. F. Berti'nin 2010 tarihli Iasos'taki çifte balta ve çifte baltalı Zeus üzerine yayını ve L. Karlsson'un 2010 tarihli Labraunda Zeus Labraundos kutsal alanı üzerine yayını Karia'daki çifte baltalı Zeus kültü ile ilgili önemli kaynaklardandır[19].

[15] Delemen, 1999, **a.g.e.**
[16] Anna Kouremenos, "The double axe (λάβρυς) in Roman Crete and beyond: the iconography of a multi-faceted symbol", **Roman Crete: New Perspectives**, ed. A. Kouremenos, J. E. Francis, Oxford, Philadelphia, Oxbow Books, 2016, s. 43-57.
[17] Bilal Söğüt, Celal Şimşek, Asuman Baldıran, "Labraunda Açık Hava Kült Alanı", **TÜBA-AR**, 5, 2002, s. 143-163; Tulia Ritti, **Phrygia Hierapolis'i (Pamukkale) Eski Yazıtlar Rehberi**, Ege Yayınları, 2006; Pontus Helström, **Labraunda: Karya Zeus Labraundos Kutsal Alanı Gezi Rehberi**, İstanbul, Ege Yayınları, 2007; Fede Berti, "İasos, Çifte Balta ve Zeus", **Mylasa Labraunda / Milas Çomakdağ,** ed. F. Kuzucu, M. Ural, İstanbul, 2010, s. 63-68; Lars Karlsson, "Labraunda: Göğün Hava Tanrısı'na Adanan Kutsal Alan", **Mylasa Labraunda / Milas Çomakdağ**, ed. F. Kuzucu, M. Ural, İstanbul, 2010, s. 10-62.
[18] A. Ceylan, Tulia Ritti, "A New Dedication to Apollo Kareios", **Epigraphica Anatolica** (**EA),** 28, 1997, s. 57-67; "Documenti Epigrafici Dalla Regione di Hierapolis", **EA** 34, 2002, s. 41-69; **Museo Archeologico di Denizli-Hierapolis Catalogo dele iscrizioni greche e latine, Distretto di Denizli / Denizli-Hierapolis Arkeoloji Müzesi Yunanca ve Latince Yazılı Eserlerin Kataloğu, Denizli Yöresinden Gelen Yazıtlar**, Napoli, Liguori, 2008.
[19] Berti, 2010, **a.y**; Karlson, 2010, **a.y.**

Bunların dışındaki yayınlarda da çifte balta veya çifte baltalı tanrılarının tasvirlerinin yer aldığı taş eserler ve bu tanrılarla ilgili yazıtlar yer almaktadır[20]. Ancak Anadolu'nun çifte baltalı tanrılarını birlikte değerlendiren kapsamlı bir yayın yoktur[21].

Tezin Amacı:

Bu doktora tezinin amacı Phrygia, Lydia, Ionia, Karia, Lykia ve Pisidia kaynaklı taş eserler üzerinde çalışarak söz konusu bölgelerde çifte baltalı tanrıları belirlemek, bu tanrılar arasındaki benzerlikleri, farklılıkları ve kültlerinin yayılım alanını saptamaktır. Bu amaçla, bahsedilen bölgelerden gelen, çifte baltalı sunak, stel, kabartma, heykelcik ve mimari parçalar incelenerek hangi tanrının kültüyle ilgili oldukları, kültsel nitelikleri, tanrı tasviri taşıyanların ikonografik özellikleri, buluntu yeri belli olmayanların ait olabilecekleri yerleşim ya da bölgeler teknik ve üslup özellikleri dikkate alınarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Çifte baltanın ve çifte baltalı tanrıların tasvir edildiği sikkelerin de analoji malzemesi olarak çalışılması ve epigrafik verilerin değerlendirilmesiyle bu sorulara cevap aranmıştır. Tüm bu amaçlara yönelik olarak çifte baltanın adı, kökeni, Anadolu dışında dinsel çifte baltaya ilişkin veriler ele alınmıştır. Elde edilen verilerle Anadolu'da dinsel çifte baltanın kökeni, etkileşimi, çifte baltalı tanrıların birbirlerine etkisi ve ilişkisi gibi konulara çözüm getirmeye çalışmak amaçlanmıştır.

[20] Hasan Malay, **Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum, Österreichisch Akademie der Wissenschaften- Philosophisch- Historische Klasse Denkschriften, 237. Band/ Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris (TAM), 19,** Wien, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1994; M. Çetin Şahin, "New Inscriptions from Lagina", **EA,** 29, 1997, s. 83-106; Nuran Şahin, **Zeus'un Anadolu Kültleri,** İstanbul, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2001; Ritti, 2008 b, **a.y.**

[21] Bu çalışmaların dışında, tıp doktoru B. Satış tarafından gerçekleştirilmiş bir çalışma vardır. Yazar, Girit ve Anadolu'da *labrys*i bazı örneklerle ele almıştır. Baki Satış, **Çifte Balta Labrys**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.

Tezin Kapsamı:

Anadolu'da çifte baltalı tanrılarla ilgili verileri elde etmek için seçilen malzeme, sunak, stel, kabartma, heykelcik gibi taş eserlerden oluşmaktadır. Söz konusu eserlerin büyük çoğunluğu adak amaçlı kullanılmıştır, bunun yanı sıra aralarında mezar stelleri ve mimari elemanlar da vardır.

Araştırma başlangıcında, çifte baltalı tanrı kültlerinin, Karia, Lydia ve Phrygia bölgelerinde yaygın olduğu saptanmıştır. Bu nedenle çalışma, bölge eserlerinin bulunduğu müzeler ve kültlerin yayılımını saptamak, konuyla ilgili veriler elde etmek için bahsedilecek diğer müzelerde gerçekleştirilmiştir. Buna göre, Muğla, Milas, Fethiye, Marmaris, Aydın, Manisa, İzmir, Pamukkale, Uşak, Burdur, Yalvaç, Isparta, Antalya, İstanbul, Eskişehir, Afyon, Kütahya, Konya, Akşehir, Karaman, Sakarya Arkeoloji Müzeleri, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi ile Bodrum Su Altı Arkeoloji Müzesi olmak üzere toplam 23 müzenin taş eserleri üzerinde çalışmak amaçlanmıştır. Bu müzelerden, Karaman ve Isparta müzeleri ile Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi müdürlükleri çalışma izni vermemiştir. Uşak Müzesi'nde sadece envanter tarama çalışması gerçekleştirilmiş, bu çalışmada konuyla ilgili eserlere ulaşılamamıştır. Gerçekleştirilen çalışmalarda Konya, Akşehir ve Yalvaç müzelerinde eser tespit edilmemiştir. Yayımlanmış bir grup stel dolayısıyla çalışmaya dahil edilen Sakarya Müzesi, eserler üzerinde gerçekleştirilmiş çalışma üzerine kapsam dışına çıkarılmıştır[22]. Bunların dışında, Stratonikeia Kazı Evi Müze Deposu'ndaki ilgili eserler de çalışılmıştır. Mylasa, Miletos, Euromos, Alabanda antik yerleşimleriyle Labraunda Zeus Labraundos, Lagina Hekate, Çal Apollon Lairbenos kutsal alanlarında tespit edilen eserler, ayrıca Milas ve Eskihisar yerleşimlerinde devşirme malzeme olarak yapılarda kullanılmış eserler çalışmaya dahil edilmiştir. Marmaris Müzesi'nde ilgili eser tespit edilmemekle birlikte müzenin bulunduğu Marmaris Kalesi'nin inşasında kullanılmış çifte baltalı devşirme bir malzeme çalışmaya dahil edilmiştir

[22] Mustafa Adak, N. Eda Akyürek Şahin, "Katalog der Inschriften im Museum von Adapazarı", **Gephyra**, 2, 2005, s. 133-172. No. 4'te ki kabartmada yer alan çifte balta kült nesnesi niteği taşımaz ve tanrısal bir varlıkla ilişkili değildir. No. 16 ve 18 gibi örneklerde görülen balta kabartması da

Çifte baltalı kültlerin en yaygın görüldüğü bölgelerden Karia bölgesi eserleri yoğunluklu olarak Milas ve Muğla müzeleriyle Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nde korunur. Söz konusu müzelerin kuruluşundan önce İzmir Müzesi'ne Karia eseleri götürüldüğü için burada da bölge eseri saptanmıştır. İzmir Müzesi'nde çalışılan eserlerin çoğunluğu çifte balta kültünün görüldüğü bir diğer bölge olan Ionia'ya aittir ve Miletos kökenlidirler. Marmaris Müzesi'nde, yukarıda belirttiğimiz devşirme malzeme dışı eser tespit edilmemiştir. Aydın Müzesi'nden Karia, Lydia ve Phrygia; Manisa Müzesi'nden ise Lydia kökenli eserlere ulaşılmıştır. Phrygia eserlerine, Pamukkale, Afyon, Kütahya ve Eskişehir müzelerinden ulaşmak mümkün olmuştur. İstanbul Arkeoloji Müzeleri, envanter çalışması ve depodaki eserlerin çalışılmasına müsaade etmediği için sergide bulunan Phrygia kökenli bir stelin çalışması gerçekleştirilmiştir. Fethiye Müzesi'nden Lykia, Antalya Müzesi'nde Pamphylia kökenli eserler çalışmaya dahil edilmiştir. Burdur Müzesi eserinin buluntu yeri bilinmese de Pisidia bölgesine ait olduğu düşünülmektedir.

Çalışılan eserlerin bazıları daha önce yayımlanmıştır, ancak bu örnekler, birlikte değerlendirilmemiştir, genellikle katalog çalışmasıyla sınırlı kalınmıştır ya da 'çifte baltalı' özellikleriyle değerlendirilmemişlerdir[23]. Konuyla ilgili, günümüzdeki yerleri bilinmeyen, yurt dışı müzelerinde bulunanlar ve yurt içinde bulunup çalışma esnasında ulaşılamamış eserler yayınlar üzerinden değerlendirilmiştir.

Kültlerle ilgili veri sağlaması amacıyla ilgili kutsal alanlardaki arkeolojik bulgular ile ilgili epigrafik veriler yayınlar üzerinden çalışmaya dahil edilmiştir. Günümüze kalıntıları ulaşmış kutsal alanlar ziyaret edilip belgelenmiştir. Yayınlardan ulaştığımız nümizmatik veriler analoji malzemesi olarak çalışmada yer almıştır. Çifte baltanın metalden örnekleri ile metal ve keramik gibi malzemeler üzerinde yer alan yayımlanmış tasvirleri de veri ve analoji malzemesi olarak kullanılmıştır.

[23] Delemen'in Anadolu'da atlı tanrılarla ilgili çalışmasında Apollon ve Men gibi tanrıların atlı tasvirlerinde çifte balta taşıdığını görürüz, araştırmacı 'atlı' niteliğine değinirken atrübüleri de genel olarak ele almıştır. İnci Delemen, "Anadolu'da Atlı Tanrılar: Lykia, Pisidia, Lykonia, Isauria, Phrygia, Lydia ve Karia Bölgelerinde Taş Eserler üzerine bir İnceleme", Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1993; 1999, **a.y.**

Tezin Yöntemi:

Tezin temel odağı malzeme üzerinde gerçekleştirilmiş çalışmadır. İlgili müze müdürlüklerinden ve kazı buluntusu eserler için kazı başkanlıklarından alınan izinlerle, malzeme çalışmaları bulundukları müze, alan ve yerleşimlerde gerçekleştirilmiştir. Müze çalışmalarına müze envanter defterleri taranarak ilgili eserlerin tespitiyle başlanmıştır. Çalışmalar esnasında, eserler fotoğraflanarak belgelenmiş, ölçüleri alınmış, malzemeleri, korunma durumları, alet izleri, teknik ve işçilik özellikleri tespit edilmiş, tanımları yapılmıştır. Varsa yazıt kaydedilmiştir. Bu çalışmalar sonucu katalog oluşturulmuştur.

Çifte baltalı tanrılar ikonografik özellikleri ve –varsa- yazıtları yardımıyla birbirlerinden ayrılmıştır. Katalogda eserler bu ayrıma göre Zeus, Apollon, Men ve Theoi / Üçlü Tanrılar olarak sıralanmış ve tespit edilenler '*epitheton*larına' göre gruplandırılmıştır. Tanrı adının ve *epitheton*unun başlıca harflerinden oluşan bir kısaltma ile eserler numaralandırılmıştır. Çifte baltalı Apollon ile ilgili olup, *epitheton*suz olan ya da tanrının hiçbir *epitheton*u ile ilişkilendirilmeyen eserler katalogda sadece tanrının adının baş harfiyle numaralandırılmıştır. Men'in tasvir edildiği eserde *epitheton* çözümlenemediğinden katalogda tanrı adının baş harfi kullanılmıştır. Theoi / Üçlü Tanrılar olarak andığımız tanrı grubu genellikle Theoi Dikaioi olarak adlandırılmıştır, bununla birlikte Theoi Hosioi kai Dikaioi ve Theoi Agrioi olarak da anıldıkları bilinmektedir. Çalıştığımız Üçlü Tanrılar ile ilgili eserlerin sadece birinde yazıt bulunmaktadır, dolayısıyla diğerlerine ne şekilde seslenildiğini bilinmemektedir. Bu nedenle, çalışmamızda bu tanrılar Theoi / Üçlü Tanrılar olarak adlandırılmış ve katalogdaki numaralandırma 'T' harfiyle gösterilmiştir. Katalog sonunda yer alan, Burdur Müzesi'nde korunan çifte baltalı sunak, herhangi bir tanrıyla kesin olarak ilişkilendirilmediğinden çifte baltanın kısaltmasıyla (ÇB) numaralandırılmıştır. Tanrı *epitheton*larına göre yapılmış gruplandırma altında eserler, sunak, stel, adak kabartması, heykelcik ve mimari parça olarak sıralanmıştır. Her eser çeşidi her grupta bulunmamaktadır, bulunan çeşit aynı sıralamaya sadık kalınarak düzenlenmiştir. Tanrı kültüyle ilgili hem sadece çifte baltanın tasvir edildiği hem de

antropomorfik temsilin yer aldığı farklı eserler bulunuyorsa, çifte baltalı eserler sonrasında tanrı tasvirli eserler yer alacak şekilde bir sıralama izlenmiştir.

Katalog sayfalarında eser adı, bulunduğu yer / müze, eser müzede korunuyorsa müze envanter numarası, buluntu yeri, malzemesi, ölçüleri, durumu, tanımı, varsa yazıtı, alet izleri ve yayın bilgileri yer almaktadır. Eser fotoğraflarına katalog sayfasında küçük boyutlu olarak yer verilmiştir. Bunun yanı sıra levhalar kısmında eserlerin birbirlerine oranları gözetilerek düzenlenmiş veya daha ayrıntılı fotoğrafları yer alır.

Çalışmanın diğer aşaması olan kütüphane çalışmaları malzeme çalışmasıyla paralel yürütülmüş ve malzeme çalışması tamamlandıktan sonra da devam etmiştir. Bu çalışmalar Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul Şubesi kütüphanesi ile Fransız Anadolu Araştırmaları kütüphanesinde gerçekleştirilmiştir.

Tezin ilk bölümü olan 'Çifte Balta' başlıklı bölümde çifte baltanın kökeni, adı, işlevi, antik kaynaklarda çifte baltayla ilgili kısımların değerlendirmesiyle Anadolu dışındaki coğrafyalarda dinsel çifte balta ele alınmıştır. Bununla birlikte, antik sanatta çifte baltayla gösterilmiş, tanrı olmayan figürlere de bu bölümde değinilmiştir. Antik kaynaklara ilgili konulara değinilirken yer verilmiştir. Tezin ikinci bölümü 'Anadolu'daki Çifte Baltalı Tanrılar'dan oluşur. Bu bölüm katalogda olduğu gibi tanrılara göre sınıflandırılarak alt bölümlere ayrılmıştır. İlgili bölümde, katalogda yer almayan Sinuri, Kanebos, Sozon gibi tanrılar da mevcuttur. Bu tanrılar, çalışılan malzemelerde saptanmamış, yayınlardan ulaşılmış verilerle değerlendirilmiştir. Zeus ve Apollon farklı *epitheton*lar altında çifte baltalı olarak tapım gördüğü için iki tanrıyla ilgili bölümler *epitheton*larıyla alt bölümlere ayrılarak incelenmiştir. Tüm bu bölümlerde tanrıların kültleri arkeolojik, epigrafik, nümizmatik veriler ışığında değerlendirilmiştir. Tanrının bilinen bir kutsal alanı varsa değinilmiştir. İkonografik değerlendirmeler yapılırken taş eserlerdeki tasvirlerin yanı sıra sikkeler üzerindeki tasvirlerden de yararlanılmıştır. Eserlerin karşılaştırmaları, analoji, tartışma ve saptanabilmişse tarihlendirme bu bölümler içinde yapılmıştır. Katalogda yer almayan, yayınlardan ulaşılmış çifte baltalı taş eserlerin katalog bilgileri dipnotlarda verilmiştir.

Çalışılan eserlerin yanı sıra diğer arkeolojik verilerle birlikte, yazıtlar ve sikkeler ışığında kültlerin yayılım alanları tespit edilerek haritalar üzerinde gösterilmiştir.

Çifte baltalı tanrılarla ilgili verilerin yoğunluğu, tanrının antik dönemdeki önemine ya da verilerin günümüze ulaşma durumuna göre farklılık gösterir. Örneğin, Zeus Labraundos, kendisiyle ilgili en çok buluntuya sahip olduğumuz çifte baltalı tanrılardandır. Buluntular arasında tanrının tasvirleri de yer alır, ayrıca tanrının bilinen bir kutsal alanı vardır. Bu nedenle tanrıyla ilgili bölümü, kutsal alan, tanrının ikonografisi gibi kısımlar altında değerlendirmek mümkün olmuştur. Tanrının ikonografisi kısmında daha önce yayımlanmış arkeolojik ve nümizmatik verilerden bildiğimiz ikonografik unsurlar değerlendirilip yorumlanarak ikonografik özellikleri ve bunların kökenlerine dair görüşlerimiz verilmiştir. 'Tanrıyla ilgili arkeolojik, nümizmatik ve epigrafik veriler' şekinde alt başlığa ayrılmış kısımda ise kataloğumuzda yer alan eserler yayımlanmış eserlerle birlikte değerlendirilmiştir. İlgili veri olmadığı için herbir tanrıda Zeus Labraundos bölümündeki alt kısımlara yer verilmemiştir. Sinuri ile ilgili verilerin çoğunluğu tanrının kutsal alanıyla ilgilidir bu nedenle ilgili bölümde alt başlık kullanılmamıştır. Zeus Karios'u, çalışmamızda yer alan diğer tanrılar gibi çifte baltalı bir tanrı olarak tanımlamak doğru değildir. Ancak antik metinlerde nadiren Zeus Stratios ile bir tutulması ve bazı araştırmacılar tarafından Zeus Labraundos'un onun yerini aldığı ifade edilmesinden dolayı bu konulara açıklık getirmek için ilgili bölümde veriler değerlendirilmiştir.

Tezin üçüncü bölümünde çifte baltayla ilişkilendirilmiş diğer tanrılara yer verilmiştir. Bu tanrılara ayrı bir bölümde yer verilmesinin sebebi ya kültlerinin Anadolu dışında tapım görmüş olması ya da direkt çifte baltayla gösterilmeyip kültlerinin çifte baltayla ilişkili olması veya her iki nedendendir. Bu bölümde yer alan tanrıça Demeter, arkeolojik verilerden ziyade, antik kaynaklarda çifte baltayla ilişkili görülmektedir. Bir sikke tipinde ise tanrıçanın tasviri ön yüzde bulunurken, arka yüzde çifte balta yer alır. tanrıçanın çifte balta taşıyan bir ikonografik tipi olmaması ve direkt bu atribüyle gösterilmemesi nedeniyle ilgili başlık bu bölümde yer almıştır. Dionysos Anthroporrhaistes'in kültü Tenedos'ta görülür, coğrafi konumundan dolayı bu başlık

altında değerlendirilmiştir. Ma / Enyo – Bellona başlığı altıda ele alınan tanrıça, Ma / Enyo isimleriyle Anadolu'da tapım görmüş ancak Anadolu dışında Bellona ile özdeşleştirildiğinde kültünün çifte balta ile ilişkisi görülmektedir.

Eski Yakındoğu fırtına tanrılarının ikonografisinde baltanın önemli bir yeri vardır. Bu, zaman zaman çifte balta olarak gösterilmiştir. Anadolu'da Zeus'un çifte baltalı gösterilmesi nedeniyle, olası bir etkinin saptanması amacıyla tezde söz konusu fırtına tanrılarına bir bölüm altında değinilmiş, ikonografik özellikleri ele alınmıştır.

Çifte balta, yıldırımla ve Zeus'un gözleriyle ilişkilidir. Coğrafi olarak konunun kapsamını aştığından ikinci bölümde yer alan 'Zeus' başlığı altında bunlara değinilmemiş, ek bölüm olarak verilmişlerdir. Çalışmanın sonuç kısmı eser değerlendirmeleriyle birlikte ele alınmıştır.

Tez içinde, terminolojiye Türkçe olarak yerleşmiş isimler hariç, Eski Yunanca ve Latince isimlere sadık kalınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇİFTE BALTA

1.1 Çifte Baltanın Kökeni:

Günümüzden en az 3,3 milyon yıl önce *hominina* taş alet kullanmış ve üretmiştir[24]. El baltası, taş aletlerin en eskilerindendir[25]. El baltalarından[26] binlerce yıllık zaman zarfında modern baltaların formunda baltalar geliştirilmiştir. Mil deliği olmayan baltalara daha sonra ahşap sap bağlanmaya başlanmıştır[27]. Mezolitik Dönem'in topuz başlı taş baltaları, mil delikli baltaların atası olarak görülmektedir. H. H. Coghlan balta

[24] Yakın zamana kadar bilinen en erken örnekler, 2.6 milyon yıl öncesine, Alt Paleolitik Dönem'e ait *hominina* ya da *homo* cinsi tarafından üretilmiş 'Oldowan aletleri'ydi, Nicholas Toth, "The Oldowan Reassessed: A Close Look at Early Stone Artifacts", **Journal of Archaeological Science**, 12, 2, 1985, s. 101-120; S. Semaw, P. Renne, J. W. K. Harris, C. S. Feiblel, R. L. Bernor, T. N. Fesseha ve K. Mowbray, "2.5-Million-year-old stone tools from Gona, Ethiopia", **Nature**, 385, 1997, s. 333-336; S. Semaw, M. J. Rogers, J. Quade, P. Renne, R. F. Butler, M. Domínguez-Rodrigo, D. Stout, W. S. Hart, T. R. Pickering ve S. W. Simpson, "2.6-million-year-old tools and associated bones from OGS-6 and OGS-7, Gona, Afar, Ethipia" **Journal of Human Evolution**, 45, 2003, s. 169-177.
Son yıllarda Kenya, Batı Turkana'da yapılan keşiflerle *hominina*ya mensup bir türün ürettiği taş aletler bulunması bu tarihi çok daha eskiye, günümüzden 3.3 milyon yıl öncesine götürmüştür. Sonia Harmand, Jason E. Lewis, Craig S. Fiebel, Christopher J. Lepre, Sandrine Prat, Arnaud Lenoble, Xavier Boes, "3.3-Million-year-old stone tools from Lomekwi 3, West Turkana, Kenya", **Nature**, 521, 2015, s. 310-315.

[25] Claudio Tennie, L. S. Premo, David R. Braun, Shannon P. Mc Pherron, "Early Stone Tools and Cultural Transmission, Resetting the Null Hypothesis", **Current Anthropology**, 58, 5, 2017, s. 652-672.
El baltaları 1.76 milyon yıl önce üretilmiş olup 'Aşölyen (Acheulean) el baltaları' bilinen en eski örneklerdendir. Daha önceki taş aletlerle karşılaştırıldığında el baltası yapma becerisi daha komplike ve inceliklidir, bu aletler *homo* cinsi tarafından üretilmiştir, Dietrich Stout, Erin Hecht, Nada Khreisheh, Bruce Bradley, Thierry Chaminade, "Cognitive Demands of Lower Paleolithic Toolmaking", **PLOS ONE**, 10, 5, 2015, s. 1-18,
(Çevrimiçi) https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0121804, 07.09.2019.

[26] H. H. Coghlan, "The Evolution of the Axe from Prehistoric to the Roman Times", **The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, 73, 1/2, 1943, s. 27-29'da 'El baltası' tanımlamasının tartışmıştır.

[27] Mil yuvalı baltaların icadından önce ahşap sapa bir delik açılıp balta buraya takılıyor ya da ahşap sapa bağlanıyordu, Peter Turk, Vesna Svetličič, "Nenavadna Prazgodovina Uhatih Sekir / Unusual Prehistory of Shaft-Holes Axes", **Srečanja in Vplivi v Raziskovanju Bronaste in Železne Dobe na Slovenskem, Zbornik prispevkov v čast Bibi Teržan**, Ed: M. Črešnar, M. Vinazza, Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2018, s. 26.

gelişimindeki en önemli adımlardan birinin taşta, özellikle de metalde mil deliğinin yapılabilmesi olduğunu söylemiştir[28] (Lev. 6, res. -3; lev. 7, res. 4).

Güney Mezopotamya'nın Kalkolitik Dönem Ubeyd Kültürü'nün (MÖ 6500-3800) merkezi Tell Al'Ubaid'de *terra cotta* mil delikli balta modelleri bulunmuştur[29]. Bunlardan özellikle birisi dikkat çekicidir. M. E. L. Mallowan, boyalı olan bu örneğin metal taklidi olduğunu ve bu erken dönemde (MÖ 6-5. bin yıllar) böyle bir metal (olasılıkla bakır) silahın varlığına kanıt olduğunu düşünmüştür[30]. Bu *terra cotta* mil yuvalı modellerin iki ağzı eşit değildir, bir tarafı balta gibi düzken diğer tarafı sivrilmektedir[31].

Tell Arpaçiyah'ta bulunmuş Halaf Dönemi'ne (yak. MÖ 6000-5400) ait amulet mühürler arasında çifte balta şeklinde olanlar vardır ki bunlar bilinen en erken çifte balta örnekleri olarak kabul edilmişlerdir. M. E. L. Mallowan ve J. Cruikshank Rose tarafından sekiz ana tipe ayrılan bu mühürler çifte baltanın yanı sıra orak, el, boğa başı, ördek ya da yuvarlak, dörtgen, çokgen gibi şekillere sahiptir. Çifte balta şekilli olanlar araştırmacılar tarafından 'kelebek' şeklindekiler ve 'üçgen bıçaklılar' olmak üzere formlarına göre ikiye ayrılmıştır. Amulet olabilecekleri düşünülmüştür. Mallowan ve Cruikshank, bu örneklerin Girit'teki çifte baltalardan çok daha eskiye ait olması nedeniyle çifte baltanın Yakındoğu'dan batıya geçtiğini düşünmüşlerdir[32]. A. Evans, bu buluntuların bulunmasından önce, çifte baltanın Batı Asya'dan Girit'e geçtiğini önermiştir[33].

---

[28] Coghlan, 1943, **a.g.e.**, s. 46'da ayrıca bunun üç avantajını saymıştır, mil deliğini yapmakla sap takmak kolaylaşmıştır, taş veya çakmaktaşı kesici kenarlı aletler kemik aletlerin yerini almıştır ve tek bir balta ile iki taraflı daha rahat kullanılabilen bir alet elde edilmiştir.

[29] Max E. L. Mallowan, "The Development of Cities from Al-'Ubaid to the End of Uruk 5", **The Cambridge History, I, 1, Prolegomena and Prehistory**, ed. I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, Cambridge, Cambridge University Press, 1970, s. 352, 359.

[30] Vere Gordon Childe, **New Light on the Most Ancient East**, Londra, Routledge & Kegan Paul, 1928, s. 116-117.

[31] Childe, 1928, **a.g.e.**, s. 117, fig. 60.

[32] Max E. L. Mallowan, J. Cruikshank Rose, "Excavations at Tall Arpachiyah, 1933", **Iraq**, 2, 1, 1935, s. 90-91.

[33] Mallowan, 1935, **a.g.e.**, s. 96.

İran, Susa'dan Kalkolitik Dönem'e ait (Susa I / II, MÖ 4. bin ortaları) arsenik bakırdan bir çifte balta ele geçmiştir. Kullanım amaçlı bu balta yayınlarda çifte balta olarak tanımlanmış olsa da –ki bu ifade bizce de doğrudur- iki yüzü birbirine tamamen eş değildir. Bir yüzünün balta yüksekliği daha fazladır ve dolayısıyla kesici kenarı daha kavislidir[34] (lev. 7, res. 5). İki ucu birbirinden farklı –dolayısıyla iki işlevli- çift yüzlü baltalar Tunç ve Demir çağlarında da kullanılmıştır. Bunların en yaygınları keser baltalardır (lev. 8, res. 11; lev. 9, res. 12). En erken çifte baltalardan Roma İmparatorluk Dönemi örneklerine kadar bu baltaların dönem ve bölgeden bağımsız olarak, düz kenarlı, kavisli kenarlı, balta kısmı uzun gibi farklı formlara sahip oldukları görülür[35] (lev. 7, res. 6; lev. 8, res. 7-10). İki yüzü birbirine eş çifte baltayı Tunç Çağı'nda görmeye başlıyoruz. Bu baltanın en erken örnekleri Girit'te Erken Minos Dönemi'nin ortalarında, MÖ 3000'lerde görülür[36].

1.2 Çifte Baltanın İşlevi:

Çifte balta, kutsal bir nitelik taşımasının öncesinde alet ve silah işlevine sahip olmalıydı. Prehistorik Dönem aletleri arasında çift taraflı taş baltalara rastlanmaktadır. Yapılan çalışmalar bu taş baltaların tamamen kullanım amaçlı olduklarını gösterir[37]. A. C. Vaughan, Girit'te alet olarak kullanılmış çifte baltanın kökenini araştırmıştır ve Erken Minos Dönemi'nin ortalarında, MÖ 3000'lerde, tek yüzlü baltadan çifte baltanın kullanıma geçildiğini belirtmiştir[38]. Çifte baltanın oduncu baltası, savaş aleti,

[34] A. Benoit, "Susa", **Persia's Ancient Splendour, Mining, Handicraft and Archaeology**, ed. T. Stöllner, R. Slotta, A. Vatandoust, Bochum, Deutsches Bergbau-Museum, 2004, s. 178-192; Omid Oudbashi, S. Mohammadamin Emami, Parviz Davami, "Bronze in Archaeology: A Review of the Archaeometallurgy of Bronze in Ancient Iran", **Copper Alloys – Early Applications and Current Performance –Enhancing Processes**, Ed. Luca Collini, Croatia, InTech, 2012, s. 159.
[35] Petrie, 1917, **a.g.e.**, lev. XII, XIV.
[36] Vaughan, 1959, **a.g.e.**, s. 160.
[37] Charles Francis Christopher Hawkes, "The Double Axe in Prehistoric Europe", **The Annual British School at Athens**, 37, 1936/1937, s. 141-159.
[38] Vaughan, 1959, **a.g.e.**, s. 160.

marangozluk aleti gibi işlevlerinin yanı sıra C. Davaras, kaya kesimlerinde de kullanılmış olduğunu düşünmüştür[39].

A. T. Hodge, "Labrys: Çift Ağızlı Balta Neden Çift Ağızlı?" adlı çalışmasında çifte baltanın şekli üzerinden işlevini açıklamaya çalışmıştır[40]. Çift ağızlı baltanın klasik formu tamamen simetriktir. Kesici kenarlar düz ya da kavisli olabilir ancak şekilleri nasıl olursa olsun, bunların simetrik olduğunu görürüz. A. T. Hodge, çifte baltanın şeklinin neden bu şekilde tercih edildiği sorusu üzerine düşünmüştür. Öncelikle alet olarak ele alındığında, kesici iki ucun birbirinden farklı olmasının –modern çekiçlerde olduğu gibi- daha kullanışlı olacağını belirtmiştir. R. Ganszyniec'in bu konuda öne sürdüğü "bir tarafın keskinliğini çabuk yitirmesi nedeniyle aynı biçimdeki diğer kenarın kullanılması sebebiyle çift ağızlı baltaya simetrik formun verilmesi" açıklaması[41] Hodge'a göre akla yatkındır, ancak baltanın şeklinin yine de tartışılması gerektiğine inanır. Bunun için Kuzey Amerika'da yaygın olarak kullanılan, Ottawa Bilim ve Teknoloji Müzesi'nde sergilenen modern baltaları form ve işlev açısından incelemiştir. İncelediği bu çift ağızlı baltalar arasında farklılıklar vardır. Örneğin, uzun bıçaklı baltalar geniş ağaç gövdelerini kesmek için tasarlanmıştır, kesici kenarları ağaç gövdelerinin merkezine ulaşır. Araştırmacıların *labrys* kelimesi ile tanımladıkları, Girit Tunç Çağı baltalarıyla form açısından benzerlik gösteren modern baltalar ormancılığın yanı sıra, marangozluk ve ev inşasında kullanılır. Hodge bu formun avantajının kolay bilenmesi olduğunu, oduncuların çalışmaya gitmeden önce iki kenarı da biledikleri, bir tanesi köreldikten sonra diğeri ile çalışmaya devam ettiklerini, bilemek için çalışma alanından ayrılmak zorunda kalmadıklarını söyler. Ona göre bu özellik, sık bilenmesi gereken tunç bir balta ile çalışırken oldukça değerli olmalıydı; bir olasılık da oduncunun küçük bir bileği taşını yanında taşıdığı ve baltanın bir kenarı kütükte saplıyken körelen diğer tarafı biledigiydi[42]. Hodge, H. J. Kaufmann'dan, modern çift ağızlı baltaların bir kenarının daha kör olduğunu, bunun donmuş ağaçlar

[39] Costis Davaras, **Minoan and Greek Civilization from the Mitsotakis Collection,** Atina, C. Adam, 1992, s. 262.
[40] A. Trevor Hodge, "The Labrys: Why was the Double Axe Double?", **AJA**, 89, 2, 1985, s. 307-308.
[41] Ryszard Ganszyniec, "Labrys", **RE**, 23, 1924, s. 288.
[42] Hodge, 1985, **a.g.e.**, s. 307.

için kullanıldığı, diğer kenarın ise daha keskin olarak kullanıldığını aktarır[43]. Hodge, bu kullanımın Akdeniz dünyası için mümkün olmadığını ancak çift ağızlı baltaların modern paralelleri ile ilgili bu bilgiden yola çıkarak, Minos'un çifte baltasının orijinalinin oduncular tarafından kullanıldığını, tamamen simetrik görünüşüne karşın bir kenarının kör, diğerinin keskin olduğunu ileri sürer; ona göre, kör kenar ağaç gövdesini kesmek / yarmak gibi ağır işler için kullanılırken, keskin kenar ile odun kesmek, parçaları kereste halinde kesmek amacıyla kullanılmış olmalıydı[44]. P. Northover ve D. Evely de çifte baltanın ilk başta oduncu baltası olarak ortaya çıktığını düşünen araştırmacılardandır[45].

W. M. Petrie, çifte baltanın oduncu baltası ve savaş aleti olarak kullanımının yanı sıra ağırlık olarak kullanılmış olabileceğini belirtmiştir[46]. Bir aletken zamanla kutsallaşmış olabileceğini düşünülmüştür[47]. Kült eşyası olan çifte baltalar öncelikle küçük boyutları ile işlevsel baltalardan ayrılmaktadır. Bunlar kutsal alanlarda bulunmuştur ve altın, gümüş ya da bronzdandır[48]. Bunların yanı sıra, Girit kökenli çok büyük boyutlu baltalar da vardır, bunlar da kült amaçlı kullanılmış olmalıdır[49].

[43] **A.e.**, s.308, dn. 5.
[44] **A.e.**, s. 308.
[45] P. Northover, D. Evely, "Towards an appreciation of Minoan metallurgical techniques: information provided by copper alloy tools from the Ashmolean Museum, Oxford", **Annual of the British School at Athens (ABSA)**, 90, 1995, s. 90.
[46] Petrie, 1917, **a.g.e.**, s. 13.
[47] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 528. Araştırmacı, asanın çobanın sopasından evirilerek rahip / kral asası haline gelip; tanrısal sembol olarak kullanılmasıyla dinsel anlam kazanması gibi çifte baltanın da aletken zamanla kutsallaşmış olduğunu belirtmiştir.
[48] Waites, 1923, **a.g.e.**, s. 25-56.
[49] John Boardman, **The Cretan Collection in Oxford, The Dictaean Cave and Iron Age Crete**, Gloucestershire, Clarendon Press, 1961, s. 42.

1.3. Çifte Baltanın Adı:

Çifte baltanın Antik Dönem'de ne şekilde adlandırıldığını tespit edebilmek için öncelikle 'balta' anlamında kullanılmış kelimelere ve bunların çifte balta için kullanılıp kullanılmadığına değinmek gerekir. Eski Yunancada 'balta' anlamında kullanılmış isimlerden biri ἡ ἀξίνη'dir. İlyada'da Menelaos ile Peisandros'un dövüşünde, Peisandros *"kalkanının altında uzun sapı cilalı ceviz ağacından güzel tunç bir balta tutuyordu"*[50] ifadesi geçer. Burada 'balta' için kullanılmış ἀξίνη kelimesinin, O. Sezemerényi 'balta' anlamındaki Akadca *haṣṣinnu*, Aramice *ḥaṣṣīnā* kelimeleriyle oldukça benzer olmasından dolayı Sami kökenli olması gerektiğini öne sürmüştür[51]. Ayrıca, İskenderiyeli Hesykhios'un sözlüğünde ἀμφιγενύς'un açıklaması olarak ἀξίνη verilmiştir[52]. Ayrıca ἀξίνη kelimesi Latince *ascia* (balta) ile ilişkilidir[53]. Ἀξίνη'nin tek bıçaklı mı çift bıçaklı mı olduğu net değildir.

Eski Yunanca *pelekys* kelimesi Sanskritçe *paraśuḥ* kelimesiyle ilişkilendirilmiştir, bu iki kelimenin Akkadca / Babilcedeki *pilakku* kelimesi ile benzerliklerine rağmen *pilakku*nun 'iğ / çubuk / şaft' anlamına gelmesi araştırmacılara açıkça bir bağlantı olmadığını düşündürmüştür. Akadcadaki ve Babilcedeki bu kelimenin kökeni de araştırmacılar tarafından Sümercedeki *balag* kelimesiyle ilişkilendirilmiştir[54]. İlyada'da geçen *"Akhilleus okçulara mor ışınlı demirler koydu, on tane balta (πελέκας), on tane yarım balta (ἡμιπελέκκα) dikti"*[55] ifadesi araştırmacılar tarafından değerlendirilmiştir. Ridgeway, burada geçen '*pelekys* (balta)' kelimesiyle 'çift ağızlı

[50] Homeros, **İlyada**, çev. A. Erhat, A. Kadir, İstanbul, Can Yayınları, 1997, 13, 611-612.
[51] Oswald Szemerényi, "Reviewed Work: Dictionnaire étymologique de la langue grecque: Histoire des mots by Pierre Chantraine", **Gnomon**, 43, 7, 1971, s. 656; Richard Janko, **The Illiad: A Commentary: Volume 4, Books 13-16**, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, s. 121.
[52] Hesykhios, **Hesychii Alexandrini Lexicon**, Ed. Moritz Schmidt, Jena, Sumptibus Hermanni Dufftii (Libraria Maukiana), 1867, 122, 19; Thomas Morell, **Lexicon Graeco-Prosodiacum**, Londra, R. Watts, 1824, s. 181-182.
[53] John Pairman Brown, **Israel and Hellas II, Sacred Institutions with Roman Counterparts**, Berlin, Walter de Gruyter, 2012, s. 267-269.
[54] Emily Townsend Vermeule, "A Gold Minoan Double Axe", **Bulletin of The Museum of Fine Arts**, 57, No. 307, 1959, s. 12.
[55] Homeros, **Il.**, 23, 850-851.

(başlı) balta'nın kastedildiğini ve '*hemi-pelekkon* (yarım balta)' kelimesinin de 'tek ağızlı (başlı) balta' anlamına geldiğinin açık olduğunu belirtmiştir[56]. Çifte baltalar birincilik ödülüydü, on yarım balta ise ikincilik içindi: *"Aldı Merinos iki ağızlı baltaları, Teukros da götürdü tek ağızlıları koca karınlı gemilere"*[57]. Ridgeway'ın yorumu, baltaların ve yarım baltaların ondalık değer birimleri gibi göründüğü ve yarım baltaların çifte baltaların -değer olarak- yarısını temsil ettiği şeklindedir. Odysseus'un odun kesmek için kullandığı tunç çifte baltasının zeytin ağacından bir sapı vardır[58].

Antik kaynaklara baktığımızda, Plutarkhos (MS 46-120?), Lydialılar'ın çift ağızlı baltayı *labrys* olarak adlandırdıklarını aktarır. Zeus Labrandeus'un *epitheton*unun da *labrys* kelimesinden geldiğini iddia eder. Anlattığı efsane *labrys*in Karia'ya Lydia'dan geldiğine inanıldığını gösterir:

> "… Herakles Hippolyte'yi öldürdüğü zaman, onun diğer silahlarıyla birlikte baltasını da aldı ve Omphale'ye hediye etti. Omphale'den sonra başa geçen Lydia kralları bu baltayı kutsal alamet olarak birbirlerine aktardı, ta Kandaules'e kadar. Kandaules ise bu baltayı değersiz görüp taşıması için yoldaşlarından birine verdi. Ama Gyges ayaklanıp Kandaules'le savaşa girişince Mylasa'dan Arselis bir orduyla Gyges'e yardıma geldi. Arselis hem Kandaules'i hem de baltayı taşıyan yoldaşını öldürerek baltayı diğer ganimetlerle Karia'ya getirdi. Zeus'un bir heykelini yaptırttı ve baltayı eline yerleştirdi; bu tanrıya Labrandeus dedi çünkü Lydialılar bu baltaya labrys (λάβρυς) diyordu"[59].

---

[56] William Ridgeway, **The Origin of Metallic Currency and Weight**, Cambridge, Cambridge University Press, 1892, s. 319; Ayrıca Homeros, **Il**, 23, 850-851, 856-857, 882-883'teki Türkçe çevirisinde 'pelekys' için 'iki ağızlı balta', hemi-pelekkon' için 'tek ağızlı balta' ifadeleri kullanılmıştır.

[57] Homeros, **Il.**, 23, 882-883. Odysseia'da da baltanın oyunlarda ödül olarak kullanıldığını görürüz. Homeros, **Odysseia**, çev. A. Erhat, A. Kadir, İstanbul, Can Yayınları, 1998, 19, 572. P. Walcot, "Odysseus and the Contest of the Bow: The Comparative Evidence", **Mycenaean and Aegean – Anatolian Studies**, 25, 1984, s. 357-369.

[58] Homeros, **Od.**, 5, 234-236. Nymphe Kalypso, Odysseus'a Ogygia adasındaki ağaçları kesip tekne yapması için tunç bir çifte balta verir (δῶκέν οἱ πέλεκυν μέγαν, ἄρμενον ἐν παλάμῃσι, χάλκεον, ἀμφοτέρωθεν ἀκαχμένον: αὐτὰρ ἐν αὐτῷ στειλειὸν περικαλλὲς ἐλάινον, εὖ ἐναρηρός).
Ayrıca, R. Janko, bunun gibi dayanıklı ahşabın özellikle çekiç sapı ve lobutlar için kullanılmış olduğunu belirtmiştir, Janko, 1991, **a.g.e.**, s. 121.

[59] Plutarkhos, **Moralia, Quaestiones Graecae,** çev. F. C. Babbitt, Cambridge, Harvard University Press, 1936, 45, 301F-302A. Plutarkhos'un anlattığı bu olayların zamanı yaklaşık MÖ 680'lere denk geliyor olmalıdır. Labrys'in Karia'daki varlığını gösteren ilk veriler ise –aşağıda bahsedeceğimiz üzere- Hekatomnidler Dönemi'ne (MÖ 4. yy.) aittir.

Aelianus (MS 175-235) ise, Plutharkos'tan farklı olarak, Labrandeus'un *labrys*den değil, Zeus'un şiddetli ve ağır sağanaklar göndermesinden dolayı, Yunanca *labros* / şiddetli kelimesinden geldiğini belirtir[60].

Bu durumda Plutharkos'un öne sürdüğü üzere, Lydialılar çifte baltayı *labrys* olarak adlandırmışlardı ve Zeus Labraundos'un simgesi olan çifte balta da Karia'da bu şekilde adlandırılıyordu. Bu adlandırmanın başka coğrafyalardaki çifte baltalar ve başka tanrıların atribüsü olan çifte baltalar için kullanıldığını gösteren bir kanıt yoktur. Roma İmparatorluk Dönemi kaynaklarında geçen *labrys* kelimesinin daha eski kullanımı ve kökeni hakkında da kesin bir bilgimiz yoktur. Ancak *labrys* kelimesinin Girit Tunç Çağı'nda çifte balta için kullanıldığını öne süren araştırmacılar vardır. M. Mayer, Girit çifte baltası için '*labrys*' adını kullanarak bunun Zeus Labrandeus'tan geldiğini öne süren araştırmacılardandır. Ancak bilindiği gibi böyle bir ilişkide, tanrı *epitheton*unun nesne veya yer adından kaynaklanması mantıklıdır, tam tersi değil. Mayer ve P. Kretschmer *labyrinthos* / labirent kelimesinin *labrys*den geldiğini ve *'çift ağızlı baltanın yeri'* anlamına geldiğini kabul etmişlerdir[61], Knossos'un *Labyrinthos*'unu *'Çifte Balta Evi'* olarak tanımlamışlardır[62].

Aşağıda *'Minos Uygarlı'ğında Çifte Balta'* bölümünde detaylı olarak bahsedeceğimiz üzere, çifte baltanın Girit'te Knossos Sarayı olarak adlandırılan yapı kompleksinde önemli bir simge olduğu açıktır. Çifte balta tasviri, saraydaki kutsal alanların yanı sıra, diğer mekânlardaki fresklerde ve dikmeler üzerinde kazıma olarak da görülmektedir (lev. 12, res. 23, 24, 26). Araştırmacılar tarafından, *Minotauros* mitosundaki Knossos 'labirent'inin adının da '*labrys*' kelimesi ile ilişkili olduğu kabul edilmiştir. A. Evans da *labrys* kelimesinin kökenini Girit'e dayandırır; kendisi *labyrinthos* kelimesinin *labrys*den geldiğini savunan araştırmacılardandır ve Knossos'taki Labyrinthos'un *'çifte baltanın evi'* anlamına gelebileceğini; *labrys* kelimesinin Girit'te kullanıldığını

[60] Aelianus, **De Natura Animalium**, ed. R. Hercher, Paris, 1858, 12.30.
[61] Mayer, 1892, **a.g.e.**, s. 191; Kretschmer, 1896, **a.g.e.**, s. 402.
[62] Mayer, 1892, **a.g.e.**, s. 191.

ve erken dönemde adalardan gelen kolonistler tarafından çift ağızlı balta kültü ve *labrys* kelimesinin Karia'ya geçtiğini iddia eder[63]. W. H. D. Rouse ise *labyrinthos* (λαβύρινθος) kelimesinin, Karca balta anlamına geldiğini iddia ettiği *labrys* (λἀβρυς) kelimesinden geldiğini öne sürerek[64], bunun kanıtının da Zeus Labraundos'un elinde balta tutması olarak göstermiştir. Knossos Sarayı'ndaki kazılı çifte balta sembollerinin dinsel bir anlama sahip olduğunu, Zeus'un sembolü olduğunu, bu işaretlerin kazındığı sütunlara tapınıldığını, Knossos Sarayı'nın *'Çifte Balta Evi'* anlamına gelen *'Labyrinthos'* olduğunu kabul etmiştir. Zeus ile ilişki kurmasının bir başka nedeni de Dikte Mağarası'nda bulunmuş tunç çifte baltalardır[65].

Bazı araştırmacılar, *labrys-labyrinthos* arasında kurulmuş bağlantıyı *Minotauros* efsanesi etkisiyle yapılmış peşin hükümlü bir görüş olarak değerlendirmişlerdir[66]. Evans, Minos sanatını yorumlarken Yunan mitlerinin etkisi altında kalmakla eleştirilmiştir. Örneğin, Knossos'ta keşfettiği taştan büyük baş hayvan başları, *Minotauros*'un izlerini arayan Evans'a göre, boğa başlarıdır. J. A. MacGillivray, daha sonraki araştırmacılar tarafından da kabul edilmiş Evans'ın görüşünü eleştirirken, inek olarak tasvir edilmiş Mısır tanrıçası *Hathor*'u hatırlatarak, Evans'ın daha önce boğa başlarını *Hathor* ile ilişkilendirdiğini, ancak daha sonra Mısır dininin Minoslular üzerindeki etkisini reddettiğini belirtmiştir. Kızgın boğa ve her iki yanındaki insan figürlerinin betimlendiği duvar resimleri Evans tarafından boğa üzerinden atlayış olarak tanımlanıp Minosluların gözde sporu olarak yorumlanmış ve *Minotauros* efsanesi[67] ile ilişkilendirilmiştir. Evans, ayrıca, boynuzlar arasında tasvir edilmiş çifte baltayı boğa kurbanında kullanılmış törensel balta olarak yorumlamıştır (lev. 13, res. 29-31). Ayrıca hatalı bir etimolojiyle, *labrys* kelimesini *labyrinthos* kelimesinin kökü

[63] Arthur J. Evans, "Mycenaean Tree and Pillar Cult and it' s Mediterranean Relations." **The Journal of Hellenic Studies (JHS),** 21, 1901, s. 106; **Scripta Minoa, The Written Documents of Minoan Crete. Special Reference to the Archives of Knossos I: The Hieroglyphic and Primitive Linear Classes**, Oxford, Clarendon Press, 1909, s. 195.
[64] Burada Plutarkhos'un kelimeyi Lydce olarak ifade etmesini kelimenin yerel olduğunun, dolayısıyla Karca da olabileceğinin kanıtı olarak göstermiştir.
[65] William Henry Denham Rouse, "The Double Axe and the Labyrinth", **JHS,** 21, 1901, s. 268.
[66] Vermeule, 1959, **a.g.e.**, s. 9, 12.
[67] Charles Seltman, "Theseus and the Minotaur of Knossos", **The South African Archaeological Bulletin**, 8, 32, 1953, s. 98-99.

olarak kabul ederek Knossos Sarayı'nı *'Çifte Baltanın Evi'* veya *'Labyrinthos'* olarak tanımlamıştır[68]. C. Seltman'a göre, Knossos'taki yıkık sarayın kalıntılarını gören Klasik Dönem Yunanları, *labrys* sembolü nedeniyle bu yeri *labyrinthos* veya *'Labrys Evi'* olarak adlandırmışlardır. Yıkıntıya yukarıdan bakan bir kişi temel duvarlarının labirente benzediğini fark etmiş olabilir. Girit kazılarında çok sayıda boğa maskeli erkek başının kazılı olduğu mühürler ortaya çıkartılmıştır; bu figür dinsel dansı veya töreni düzenleyen bir kişinin tasviri olarak yorumlanmıştır[69]. MÖ 5. yy. sikkelerinde bu tasvir görüldüğü için Klasik Dönem Yunanlarının bu tip mühürleri bildikleri varsayılmıştır[70]. Seltman, bu mühürleri, *Minotauros* mitosunun uydurulmasını açıklamak için yeterli görmüştür. MÖ 1400 öncesinde Knossos sakinlerinin boğa güreşi gösterileri düzenlediklerine dair resim ve heykelcikler bulunduğunu belirten araştırmacı, genç erkek ve kadın atletlerin *toreros* ve *toreras* (boğa güreşçisi) olarak hareket ettiklerini, boğa saldırdığında boynuzlarını yakalayarak hayvanın sırtının üstünden ters takla attıklarını söylemiştir. Bunun, Atina'dan yedi genç erkek ve yedi genç kadının haraç olarak -*Minotauros*'a verilmek üzere- Girit'e gönderilmesi ile ilgili hikâyeyi yansıttığını ve aslında bu gençlerin Giritlileri eğlendirmek üzere, boğa mücadelesi için eğitildiğini düşünmüştür. Araştırmacıya göre, Minotauros mitosu Klasik Dönem Yunanları tarafından Minos Uygarlığı kalıntıları üzerine uydurulmuştur[71]. MacGillivray, Minos sanatındaki boğanın üzerinden atlama veya boğa kurban sahnelerinin astronomik bir anlamı olabileceğini ancak boğa kültü ile ilgili de olabileceklerini de belirtmiştir[72].

Labrys-labyrinthos ilişkisini öne süren teoriyi özetlemek gerekirse, görüldüğü gibi bu konuda en erken çalışmaları gerçekleştirilmiş Mayer[73], Kretschmer[74], Evans[75] ve

[68] Evans, 1901 b, **a.g.e.**, s. 109.
[69] Seltman, 1953, **a.g.e.**, s. 99.
[70] Seltman, boğa maskesini dinsel bir ritüelde takan kişinin Girit kralı olabileceğini de önermiştir, **a.e.**
[71] **A.e.**
[72] J. Alexander MacGillivray, "The Astral Labyrinth at Knossos", **Knossos: Palace, City, State, Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, fort he Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos, British School at Athens Studies 12**, Ed: G. Cadogan, E. Hatzaki, A. Vasilakis, Athens, British School, 2004, s. 331-337.
[73] Mayer, 1892, **a.g.e.**, s.191.
[74] Kretschmer, 1896, **a.g.e.**, s. 402-403.
[75] Evans, 1901 b, **a.g.e.**, s.106; 1909, **a.g.e.**, s. 195.

Rouse[76] gibi araştırmacılar tarafından bu bağlantı kurulmuştur. Bağlantı *Minotauros* mitosunda geçen *labyrinthos* üzerinden kurulmuştur. Mitosa göre, yarı insan yarı boğa olan *Minotauros,* Knossos'ta, mimar Daidalos'un yaptığı, içinden kimsenin çıkamayacağı bir yapı olan *Labyrinthos*'a hapsedilmiştir[77]. Minos ile ilgili bu mitos üzerine, Knossos'taki yoğun çifte balta tasvirleri dolayısıyla, *labyrinthos* adının *labrys*ten türetildiği ve *'çifte baltanın evi'* anlamına geldiği öne sürülmüştür. Knossos'ta saray olarak tanımlanmış yapı kompleksi mitostaki labirentle özdeşleştirilmiştir ve Labyrinthos da *labrys* kökenine dayandırılarak *'çifte baltanın evi'* olarak tanımlanmıştır. Ancak bu teori, Minaotauros mitosu etkisinde kalınarak oluşturulmakla eleştirilmiştir. Bu eleştiri yapılırken Evans'ın Minos'ta bulunmuş boğa başlarını ve boğa üzerinden atlama sahnelerini bu mitosla ilişkilendirdiği, ancak bunların boğa kültü veya astronomi ile ilgili olabilecekleri hatırlatılmıştır. Kutsal boynuz olarak nitelendirdiği nesnelerin ufuk sembolü olabileceği öne sürülmüştür[78]. Ayrıca, Klasik Dönem Yunanlarının Knossos Sarayı kalıntılarını labirente benzetip boğa maskeli erkek tasvirlerinin yer aldığı Minos mühürlerinde de etkilenip böyle bir mitos uydurmuş olabilecekleri de iddia edilmiştir[79]. Proto-Yunanca hali *dabúrint^{h}os* olduğu, ayrıca Linear B yazısında *da-pu-ri-to-jo* şeklinde yazıldığı öne sürülmüş λαβύρινθος kelimesi labirent, başka bir deyişle dolambaçlı yollar ve içinden çıkılmaz geçitlerle dolu yapı anlamında kullanılmıştır[80] ve anlamından dolayı, *labrys*ten çok, 'geçit' anlamına gelen λαύρα[81] kelimesiyle ilişkili görünmektedir.

Plutarkhos'un, yukarıda bahsettiğimiz, "*Λυδοὶ γὰρ 'λάβρυν' τὸν πέλεκυν ὀνομάζουσι"* ifadesinde geçen *labrys* kelimesinin çifte balta için Ege dünyasında kullanıldığına dair

[76] Rouse, 1901, **a.g.e.**, s. 268.
[77] Publius Ovidius Naso, **Ars Amatoria**, çev. A. Mahoney, New York, Calvin Blanchard, 1855, 2, 24.
[78] J. Alexander MacGillivray, "Labyrinths and Bull-Leapers", **Archaeology**, 53, 6, 2000, **a.g.e.**, s. 54; 2004, **a.g.e.**, s. 331-337.
[79] Seltman, 1953, **a.g.e.**, s. 99.
[80] Anatole Bailly, **Le Grand Bailly: Dictionnaire grec-français**, Paris, Hachette, 1935, s. 1162.
[81] Henry George Liddell, Robert Scott, **A Greek-English Lexicon**, Oxford, Clarendon, 1940, "λαύρα".

kesin bir kanıt yoktur. Linear A yazısında bu kelimeye karşılık gelen herhangi bir form henüz saptanamamıştır[82].

MÖ 3. binyılın sonlarına ait Girit mühürleri üzerinde bir tür yazı oluşturan işaret bileşimleri bulunur. Bilindiği üzere, bu yazı, bazı nesne ve kavramların ideogramlarından oluşur, bunlar henüz fonetik değer taşımaz. Sonraları bu resimler bir ses değeri kazanır. S. Alexiou, bunların önce seslerin tümünü, nihayetinde ise ilgili kelimenin ilk hecesini simgelediğini, bu şekilde, her işaretin bir hece ifade ettiği bir hece yazısının ortaya çıktığını belirtmiştir[83]. Minos yazısı, MÖ 1700'lerde hiyerogliften çizgi yazıya ('linear' yazı tipine) doğru gelişim gösterince[84], hiyeroglifler bu tarihten sonra kült yazıtlarında kullanılmıştır. Girit hiyeroglifi, başta Knossos ve Malia'dan ele geçmiş örneklerde olmak üzere 360 nesne üzerinde bulunur. Bunların yarıdan fazlası mühürlerdir, geri kalanı da arşiv belgelerinde yer alır. Phaistos Diski, Arkalokhori Baltası ve Malia Taş Bloğu olmak üzere hiyeroglifli üç önemli buluntu vardır. Girit hiyeroglifinin en erken örnekleri MÖ 3. binyılın sonuna tarihlenir[85]. Evans, hiyeroglifleri listelemiştir[86]; hayvan, vücut organları, araç gereçlerden oluşan şekillerin arasında çifte balta da vardır[87] (lev. 15, res. 39, 40). Araştırmacı, çifte baltanın Girit dilindeki adının Karia'daki ile benzer olduğu varsayılırsa, çifte balta işaretinin fonetik karşılığının '*labrys*' kelimesinin bir formu olduğunu düşünmüştür[88].

---

[82] John Younger, **Linear A Lexicon**,
(Çevrimiçi) http://www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/lexicon.html, 12.01.2018.
[83] Stylianos Alexiou, **Minos Uygarlığı**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1991, s. 151.
[84] Evans, 1909, **a.g.e.**, s. vi'da Girit Uygarlığı yazısının ilkel hiyeroglif, Linear A ve Linear B olarak gelişim gösterdiğini belirtmiştir. Bununla birlikte Linear B'nin, Linear A'nın sadece bir türevi olmadığı da kabul edilmiştir, tıpkı Girit yazısının hiyerogliften Linear B'ye kadar olan sürecinin basit bir evrim olarak açıklanamayacağı gibi: Ioannis K. Kenanidis, Evangelos C. Papakitsos, "A Comparative Linguistic Study about Sumerian Influence on the Creation of the Aegean Scripts", **Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences**, 2015, 3, s. 335.
[85] Kenanidis, 2015, **a.g.e.**, s. 332.
[86] Yakın tarihli çalışmalar için: Louis Godart, Jean-Pierre, Olivier, **Corpus Hieroglyphicarum Inscriptionum Cretae (CHIC). Études Crétoises 31**, Paris, de Boccard, 1996; John Younger, **The Cretan Hieroglyphic Texts**, **A Web Edition of the Texts Based on CHIC with Commentary**, 2017, (Çevrimiçi) http://people.ku.edu/~jyounger/Hiero/, 21. 02. 2018.
[87] Evans 1909, **a.g.e.**, s. 11-12, 111-112, 152, 155, 157-158, 160-161, 164, 167-168, 170, 172, 174-175, 177-178, 195.
[88] A**.e.**, s. 195.

Geç Minos Dönemi'ne (MÖ 1600-1170) ait *gemma*lar üzerinde çifte balta sıklıkla tek başına yer almaktadır, Evans bu örneklerin amulet olabileceğini düşünmüştür[89]. Ancak bunlar olasılıkla yüzük mühürlere ait olmalıdır, üzerlerindeki tasvirler ise ideogram olmalıdır. Knossos Sarayı'ndan bir kil mühür üzerinde çifte baltanın saray işareti ile birlikte yer alması[90], Evans'a, zaman zaman Minos rahip-krallığı ile bağlantılı dini bir unvanı işaret eden bir ideogram olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmüştür[91]. Yinelenen bir formülde ise yılan ya da zikzak şeklindeki işaret[92] ve tahıl kavanozu[93] ile birlikte gruplandırılmıştır. Yılan (zikzak formundaki işaret) ile birlikte gösterilmesi üzerine Evans, yılanın Minos ana tanrıçasının önemli bir sembolü olmasından dolayı çifte baltanın da onunla ilgili bir işaret olabileceğini düşünmüştür[94]. Bir mühür baskısında çifte baltanın kendisinin gösterildiği anlaşılmaktadır. Burada çifte baltanın tasviri oldukça özenli ve detaylıdır; kesici kenarları yuvarlatılmıştır, sapı aşağıya doğru genişler ve topuz kısmı elips şeklindedir[95] (lev.16, res. 41).

J. G. Best'e göre, Girit çifte balta piktogramı -Minoslu tanrıça ile ilişkili- kutsal nesne niteliğindeki çifte balta formundan türetilmiştir. Bilinen en erken çifte balta simgesinin bugünkü Irak'ta bulunan Tell Arpaçiyah'ta karşılaşıldığından bahsetmiştik[96]. Tell Arpaçiyah'tan bulunmuş Halaf Dönemi'ne (ca MÖ 6000-5400) ait pişmiş toprak mühürler üzerinde çifte balta motifinin[97] yanı sıra ev, boğa başı, phallos, insan parmak kemikleri, orak, yaba ve kuş gibi motifler de bulunuyordu. Üzerlerindeki motifler nedeniyle G. Roux tarafından amulet olarak değerlendirilen[98] bu nesnelerin mühür

[89] A**.y.**
[90] A**.e.**, s. 164, P. 64 c.
[91] A**.e.**, s. 195.
[92] A**.e.**, s. 211, no. 84.
[93] A**.e.**, s. 201, no. 50.
[94] A**.e.**, s. 195.
[95] A**.e.**, s. 161, P. 70 a.
[96] Jan G. P. Best, "Cretan Writing: Origins and Developments" **Interaction and Acculturation in the Mediterranean. Proceedings of the Second International Congress of Mediterranean Pre- and Protohistory, Amsterdam, 19-23 November1980**, ed. Jan G. P. Best ve Nanny M. W. de Vires, Amsterdam, B. R. Grüner, 1980, s. 160.
[97] Çifte balta olarak nitelendirilmiş bu motifler, dikey ve yatay çizgilerin ortalarındaki çapraz çizgilerden oluşur ve çifte balta olmak yerine sadece çizgisel bezemeler olabilirler. Benzer çizgisel bezeme Halaf Dönemi kapların karakteristik özelliğidir, Peter Roger Stuart Moorey, **Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence**, Indiana, Eisenbrauns, 1999, s. 54.
[98] Georges Roux, **Ancient Iraq**, London, Penguin Books, 1992, s. 94.

oldukları açıktır[99]. M. E. L. Mallowan, tüm tiplerinin çizgisel işaretlere sahip olduğunu ve şüphesiz mühür olarak kullanıldıklarını belirtmiştir. Ayrıca, bunların tamamının Halaf Dönemi'nde (MÖ 6000-5200) yapıldığını, ancak uzun süre kullanıldığını, Ubeyd Dönemi'nde (MÖ 6500-3800) de kullanılmaya devam edildiğini tespit etmiştir. Tamamı farklı şekillere sahip bu mühür kolyelerin muhtemelen bireysel mülkiyeti belirten işaretler olarak kullanılmış olduğunu, üzerindeki çizgi motiflerin Arpaçiyah sakinleri tarafından kullanılmış yazıya en yakın örnekler olduğunu düşünmüştür. Ancak, yine de bu işaretlerin sabit bir sistemi olmadığını tespit etmiştir[100].

Linear A yazısı kil tabletler, diskler ve mühürler üzerinde görülmektedir ve genellikle idari niteliktedir[101]. Bu hecesel yazı 75 işaretten oluşur[102], bunların 62'si Linear B ile benzerlik gösterir[103]. Erken Minos III - Orta Minos Ia mezarlarında bulunmuş libasyonda kullanılmış kap, kepçe ve masalardaki, Linear A ile yazılmış, 'Minos libasyon formülleri' olarak adlandırılmış Minos yazıtlarında çifte balta piktogramı bulunmaktadır[104] ve M. Ventris'in[105] Linear B işaretlerine karşılık gelen hecesel değerlerine göre çifte balta işaretinin okunuşu '(H) A' şeklinde çözümlenmiştir[106]. Kennanidis de 'A' hecesinin Minosluların en önemli tanrısal simgeleri olan çift balta ile gösterildiğini belirterek, bu görselin tanrının gücünün ve düalizminin simgelenmesi için seçildiğini düşünmüştür[107]. Kıbrıs hece yazısında sadece çarpı şeklinde gösterilerek bu işaret basitleştirilmiştir[108]. Tüm bu verilere göre, Evans'ın öne sürdüğü gibi çifte balta ideogramının *labrys* şeklinde okunduğunu gösteren bir kanıt yoktur,

[99] I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, **The Cambridge History, I, 2: Early History of the Middle East**, Cambridge, University Press, 2008, s. 278.
[100] Mallowan, 1935, **a.g.e.**, s. 91.
[101] Kennanidis, 2015, **a.g.e.**, s. 333.
[102] Jean Pierre Olivier, "Cretan Writing in the Second Millennium BC", **World Archaeology: Early Writing Systems**, 17, 3, 1986, s. 377-389.
[103] Kennanidis, 2015, **a.g.e.**, s. 333.
[104] Best, 1980, **a.g.e.**, s. 160.
[105] Michael Ventris, J. Chadwick, **Documents in Mycenaean Greek**, Cambridge, Cambridge University Press, 1956.
[106] Younger, 2000, **a.e.**
[107] Kennanidis, 2015, **a.g.e.**, s. 338.
[108] T. B. Mitford, O. Masson, "The Cypriot Syllabary", **The Cambridge Ancient History, III, 3: The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centureies B.C.**, Ed. J. Boardman, N. G. L. Hammond, Cambridge, University Press, 1982, s. 79.

‘(H) A’ şeklinde okunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Girit’te çifte baltanın *labrys* şeklinde adlandırıldığını gösteren bir veri de yoktur.

A. B. Cook, Aelianus’ta geçen, *Labrandeus / labros* bağlantısını kabul eder ve Zeus’un kutsal alanı Labraunda’ya şiddetli yıldırım düşmesi nedeniyle tanrının *epithetonunun toponym* olduğunu iddia eder[109]. Buna göre Labraundos epithetonu *labrys*ten değil şiddetli anlamına gelen *labros*[110] kelimesinden gelir.

1.4 Eski Mısır ve Mezopotamya’da Törensel / Kutsal Balta:

Eski Mısır’da tek ağızlı balta sembolü tanrısallığı ve dinsel gücü temsil ediyordu ve *neter* olarak adlandırılıyordu[111] (lev. 9, res. 13, 14). Eski Mısır Uygarlığı’na ait Hierakonpolis’ten MÖ 3000’lere tarihlenen bir kap üzerindeki çizgisel şekil çifte balta olarak yorumlanmıştır[112]. M. Mayer, hayat ve tanrısallığı simgeleyen *ankh* sembolünü çifte balta olarak açıklamış, bu sembolün Kuzey Suriye ve Anadolu’ya Mısır’dan geçtiğini iddia etmiştir[113]. P. E. Newberry, V. Hanedanlık dönemindeki *Khet* rahiplerinin çifte baltanın rahibi olduğunu ve bu nedenle çifte baltanın kökeninin Mısır’a dayandırılabileceğini savunur[114]. Bunların yanı sıra MÖ 16. yy.a tarihlenen Thebes’teki bir mezarda altın ve elektrondan törensel bir tekli balta bulunmuştur[115]. Ancak bu veriler Mısır Uygarlığı’nda kesin olarak bir çifte balta kültü olduğunu

[109] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 600.
[110] Maria Pantelia, “λάβρος, ον”, **LSJ: The Online Liddell-Scott-Jones Greek-English Lexicon**, (Çevrimçi) http://stephanus.tlg.uci.edu/lsj/#eid=63405, 4.10.2022.
[111] Albert Churchward, **Signs and Symbols of Primordial Man**, New York, Cosimo, 2007, s. 31; Charles Russell Coulter, Turner, P., **Encyclopedia of Ancient Deities**, London, Routledge, 2013, s. 343.
[112] Arthur Evans, “Primitive Pictographs and Script From Crete And The Peloponnese”, **JHS**, 14, 1894, s. 316: Evans bu motifin kesin olarak bir çifte balta tasviri olmadığını, çifte baltanın Mısır Uygarlığı’na yabancı olup, Mısır’a Minos’tan geçmiş olabileceğini belirtir.
[113] Mayer, 1892, **a.g.e.**, s. 191.
[114] Newberry, 1908, **a.g.e.**, s. 27.
[115] **A.e.**

göstermez, özellikle *ankh* sembolünün çifte baltayla bir ilişkisi olduğu iddiasına şüpheyle bakmak gerekir (lev. 10, res. 17)[116].

Mezopotamya Uygarlıklarından Assurluların silindir mühürlerindeki törensel sahnelerde rahiplerin balta taşıdığı örnekler vardır. Bu tekli balta olasılıkla kurban töreni ile ilgilidir, ancak bazı araştırmacılar bu sahnelerdeki baltanın tanrısallığı simgelediğini düşünmüştür[117] (lev. 10, res. 15, 16).

1.5. Anadolu'da Demir Çağ Öncesi'nde Törensel / Kutsal Balta:

Hititlerin baş tanrısı, fırtına tanrısı Tarhun'un ve Hurrilerin fırtına tanrısı Teşup'un tasvirlerinde, bir elinde yıldırım demeti tutarken diğer elinde balta taşıdığı örnekler vardır, bu genellikle tek ağızlı bir baltadır[118]. Teşup Hitit tanrı ikonografisine uygun şekilde uzun, külah şeklinde başlık –başlıkta tanrısallığın göstergesi olan boynuzlar vardır- ve kısa tunik giyimlidir. Hitit sanatında Teşup'un baltası dışında kurban seremonisini gösteren kabartmalarda balta yer alır. Yazılıkaya'daki bir kabartmada tören alayından bir erkek figürü balta taşımaktadır (lev. 10, res. 18, 19)[119]. Hitit açık hava kutsal alanı Yazılıkaya'da, Büyük Galeri'deki (Oda A) ana sahnede Fırtına

[116] Mısır'da çifte balta tasvirini net bir şekilde Roma İmparatorluk Dönemi'nde görmekteyiz. Hadrianus Dönemi'ne ait, yaklaşık olarak MS 128-130 yıllarına tarihlendirilmiş Oksyrhynkhus sikkesinde ön yüzde Hadrianus portresi yer alırken arka yüzde düşey çifte balta tasviri vardır. Özel bir koleksiyonda yer alan sikke hakkındaki bilgiyi Kouremenos'un yayınından ediniyoruz. Kouremenos, söz konusu sikkedeki çifte baltanın anlamının belirsiz oluğunu çünkü ne şehrin ne de imparatorun çifte baltayla özel bir ilişkisi olduğunun bilindiğini belirtir. Bu tasvirin, çifte baltayı araç olarak kullanan ve böylece şehrin ahşap işçiliğiyle ilişkilendirilen işçiler birliğine bir gönderme olmasının mümkün olduğunu söylemiştir. Kouremenos, 2016**, a.g.e.**, s. 47. Ancak gözden kaçırdığı bir şey vardır. Yerleşimin yine Hadrianus Dönemi sikkelerinde, Athena arka yüzde, ayakta, sol elinde çifte balta taşırken gösterilmiştir. Michel Amandry, Andrew Burnett, **Roman Provincial Coinage (RPC) III: from Nerva to Hadrian (AD 96-138)**, London, British Museum Press, 2015, **a.g.e.**, no. 6357.

[117] William Hayes Ward, **The Seal Cylinders Of Western Asia,** Washington, Carnegie Inst., 1910, s. 251.

[118] Oliver Robert Gurney, **The Hittites,** London, Penguin Books, 1952, s. 143; **Some Aspects of Hittite Religion**, Oxford, New York, Oxford University Press, 1977, s. 134.

[119] Kurt Bittel, **Das hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya**, Berlin, Mann, 1975, no. 44.

Tanrısı ve eşi karşılıklı dururken tanrıçanın arkasında, panter üzerinde ayakta duran genç erkek figürü (44 no.lu figür), oğulları Şarruma olarak yorumlanmıştır. Sol elinde omzuna dayadığı uzun saplı baltayı tutmaktadır. Bu balta bazı araştırmacılar tarafından çifte balta olarak tanımlansa[120] da iki ucu eşit olmayan bir baltadır. MÖ. 1. bine gelindiğinde Geç Hitit sanatında 'Fırtına Tanrısı' çifte balta ile görülür[121], ancak bu yine Hitit sanatındaki örneklerdeki gibi çoğunlukla çekice benzer bir forma sahip olsa da her iki yüzü eşit olan çifte balta da görülmektedir, bu konuya Kuzey Suriye Fırtına Tanrısı ile ilişkili olarak aşağıda değinilecektir. Bunun dışında, araştırmacılar Hititlerin kurban törenini anlatan metinlerinde bronz balta ibaresine rastlamışlardır[122].

1.5 Girit'te Çifte Balta:

Girit Minos Uygarlığı'nda önemli bir sembol olan çifte balta, kendi başına bir obje olarak ele geçtiği gibi sıklıkla betimi de görülmektedir. Saraylar ve kutsal mağaralarda çifte baltalar bulunmuştur. Saraylarda duvar ve sütunlarda tasvir edilmiştir. Bunların yanı sıra, mühürler, *gemma*lar, keramik kaplar ve lahitler üzerinde de tasvirine rastlanmaktadır. Kült nesnesi olan çifte baltalar büyük boyutlu, adak çifte baltalar ise küçük boyutlu veya minyatür olabildiği gibi normal boyutlu kutsal baltalar da vardır.

Çifte baltanın Girit'te Knossos Sarayı'nda önemli bir simge olduğu açıktır. Sadece saraydaki kutsal alanlarda değil, diğer mekânlardaki fresklerde ve dikmeler üzerinde kazıma olarak da görülmektedir (lev. 12, res. 23, 24, 26). *Labyrinthos* olarak adlandırılan, tapınım mekânı olarak tanımlanıp *"çifte baltanın evi"* olarak da isimlendirilmiş bölümde, köşelere gelen taş bloklara ve sütunlara -çift olarak- kazılı

[120] Naomi Carless Unwin, **Caria and Crete in Antiquity, Cultural Interaction Between Anatolia and Aegean, Cambridge**, Cambridge University Press, 2017, s. 28.
[121] Ward, 1910, **a.g.e.**, s. 287.
[122] Gurney, 1952, **a.g.e.**, s. 29.

çifte balta sembolünün yanı sıra, burada metalden çift ağızlı baltalar kutsal boynuzlarla birlikte bulunmuştur. '*Çifte Balta Evi'* olarak adlandırılmış bu kutsal alan Knossos Sarayı'nın güneydoğu kısmındadır, Orta Minos III Dönemi'ne (MÖ 1750-1600) tarihlendirilmiştir[123]. Evans'a göre, 'saray'daki 'sütunlu tapınak' fresklerde çifte baltalı sütunlar şeklinde gösterilmiştir[124]. Evans, yaptığı çalışmalar sonucunda Knossos Sarayı'nda birden fazla 'çifte balta kutsal alanı' olduğunu iddia etmiştir[125] (lev. 11, res. 20-22).

Evans Knossos kazısını gerçekleştirip yayımladığında, çalışmasının dört cildini 'Minos Sarayı'na ayırmıştır[126]. Böylece labirent benzeri yapı kompleksi saray olarak adlandırılıp daha sonraki araştırmacılar tarafından da bu şekilde kabul edilmiştir (lev. 11, res. 20). 1970'lerde, H. Wunderlich, burasının Knossos'un nekropolü olduğunu ileri sürmüştür[127]. Konuyla ilgili değerlendirmesini 1990 yılında yayımlayan, R. Castleden, kanıtları gözden geçirdikten sonra bu hipotezi reddeder ve Knossos'un ne bir saray ne de bir nekropol olduğunu, ancak çeşitli tanrılara adanmış sayısız tapınağa sahip bir kutsal alan olduğunu ileri sürer. Evans, buradaki pek çok alanın ritüelle ilgili olduğunu belirtmiştir. Castelden ise saray yorumunu tamamen reddederek Knossos'un bir Orta Çağ manastırına benzer bir işleve sahip, büyük bir servet edinmiş, büyük bir hiyerarşiyi destekleyen dini bir merkez olduğunu ileri sürmüştür[128]. Ancak teorilerini yerleşik gerçekler olarak sunması ve metnindeki referans eksiklikleri nedeniyle eleştirilmiştir[129].

Saraya ait fresk parçaları mimaride kazıma dışında aplik olarak da çifte balta sembolüne yer verildiğini gösterir. Knossos Sarayı'ndaki boyalı plaster parçalarında

[123] Evans, 1921, **a.g.e.**, s. 425.
[124] A. Evans, "The Palace of Knossos: The Provisional Report of the Excavation for the Year 1902", **BSA,** 8, 1901/1902, s. 110, 271, 283; A. Evans, **Palace of Minos IV**, London, 1935, s.348.
[125] Evans, 1909, **a.g.e.**, s. 195.
[126] Evans, 1921; **a.g.e.**; 1928 a, **a.g.e.**, 1928 b, **a.g.e.**, 1930, **a.g.e.**, 1935 a, **a.g.e.**, 1935 b, **a.g.e.**
[127] Hans Georg Wunderlich, **The Secret of Crete**, New York, Macmillan, 1974, s. 12.
[128] Rodney Castleden, **The Knossos Labyrinth: A New View of the 'Palace of Minos' at Knossos**, London, Routledge, 1990, s. 47.
[129] Anne Foley, "Review: The Knossos Labyrinth: A New View of the 'Palace of Minos' at Knossos by Rodney Castleden" **The Classical World**, 84, 6, 1991, s. 514-515.

bir kutsal alanın bir bölümünü görmekteyiz[130]. Sahne sütun dizisi, entablatür ve sütunların arasındaki kutsal boynuzlardan (?) oluşur. Sütun şekli ve renkleri ahşap mimariye ait olduklarını gösterir. Boynuzlar büyük boyutludur. Sütunların üst kısmında, *ekhinus anuli*lerin her iki yanında ve *ekhinus*un üst kısmının her iki yanında beyaz boya ile yapılmış birer çifte balta bulunur. Böylece metal çifte baltaların bir tapınağın ahşap sütunlarına yerleştirilişiyle ilgili bilgi sahibi olabilmekteyiz. Bu panelin altında rozetlerden oluşan dekoratif bir bant vardır. Bu çiçeklerin *anter* kısımları (erkeklik organı) Cook tarafından baltaya benzetilmiş, ona, aşağıda bahsedeceğimiz, Palaikastro Lahdi'nin zambak bezemelerini hatırlatmıştır[131] (lev. 12, res. 24).

Kutsal boynuz olarak tanımlanmış en ilginç örnekler Knossos'ta, *'Çifte Balta Evi'*nde ortaya çıkarılmıştır. İç kısmı kilden, alçı sıvalı iki çift boynuz –yanlarındaki idollerle birlikte- *in situ* olarak ayakta bulunmuştur. Boynuz çiftinin her ikisinin ortasında yuvarlak formda birer yuva vardır. Evans, bu yuvaların çifte balta saplarının yerleştirilmesi için kullanıldığını düşünmüştür[132]. Nilsson, bunlarla birlikte bulunmuş, sabuntaşından çifte baltanın bu yuvaya uymayacak kadar küçük olduğunu söylemiştir[133]. Buluntuların ele geçtiği oda farklı seviyelerde üç bölümden oluşur. Zemininde *in situ* şekilde, üç ayaklı çömlek, üzengi kulplu vazo gibi çeşitli formlarda kaplar bulunmuştur. Bu dönemde sıklıkla gördüğümüz, üst yüzeyi hafif oyuk, üç ayaklı bir sunu masası zeminden biraz yüksekliğe sahip bir kürsü üzerindeydi ve her iki tarafında kaplar ve küçük testiler bulunmuştu. Kürsünün hemen arkasında, 60 cm yüksekliğinde, yüzeyi alçı sıvalı, kil ve molozla yapılmış, duvardan duvara uzanan bir sunu masası vardı. Bahsettiğimiz boynuzlar bu yüksekliğin üzerine yerleştirilmiştir. İki boynuzun arasında bir çan şeklinde bir idol ve bir kadın figürini, sol tarafta –sunum yapıyor gibi- kuş tutan bir erkek figürini, sağ taraftaysa çan şeklinde iki idol daha bulunmuştur. Bu iki figürden başında kuş olanın tanrıça olabileceği düşünülmüştür, bu

[130] Evans, 1903/1904, **a.g.e.**, s. 40, şek. 14, lev. 2.
[131] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 529.
[132] Evans, 1921, **a.g.e**, s. 425-427.
[133] Nilsson, 1950, **a.g.e.**, s. 73.

figürde kollar yukarı kalkmıştır, kolye detayı boyayla gösterilmiştir. Diğerinin elleri göğüs üzerinde kavuşturulmuştur, başı yana dönüktür, sırtında boyayla yapılmış bitkisel bezeme vardır[134].

Knossos'ta saray dışında Orta Minos Dönemi'ne ait kral mezarlarında taş bloklar üzerinde çifte balta sembolleri vardır[135]. Minos kültüründe Knossos'un dışında, Phaistos'da ve Zakros'da sarayların iç kısmındaki taş blok üzerinde, Mallia'da ve Hagia Triada'daki saraylarda sütunlar üzerinde çifte balta sembolleri yer almaktadır Nirou Khani'deki saraylarda ise törensel çifte baltalar bulunmuştur; bunların tamamı MÖ 2000-1400 yıllarına tarihlenmektedir[136]. Cook, sütunların Minos dininde kutsal ağaç kültü ile ilişkili olarak dinsel bir anlam taşıdıklarını ve üzerlerindeki çifte balta sembollerinin de kutsallıkları ile ilgili olduğunu belirtir[137].

Yukarıda çifte balta sembolünün Girit piktogramları arasında yer aldığından bahsetmiştik. Bu piktogram bazı kültsel nesneler üzerinde görülmektedir. Erken Minos III - Orta Minos Ia (MÖ 2300-1900) mezarlarında bulunmuş libasyonda kullanılmış kap, kepçe ve masalardaki, Linear A ile yazılmış, 'Minos libasyon formülleri' olarak adlandırılmış metinlerde çifte balta piktogramını görmekteyiz[138]. Linear B işaretlerine

[134] Nilsson, 1950, **a.g.e.**, s. 73-74.
[135] Arthur Evans, "The Palace of Knossos: Provisional Report for the Year 1903", **The Annual of the British School at Athens**, 9, 1902/1903, s.116. Evans tarafından kral mezarları olarak tanımlanmışlardır.
[136] Gerald Cadogan, **Palaces Minoan Crete**, London, Routledge, 1976, s. 99, 104, 110.
[137] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s.42.
[138] 20. yüzyıl araştırmacıları, Indus Vadisi'nin Harrapan ve Veda Uygarlıkları (Hint Avrupa Uygarlıkları) ile Minos kültürü arasında bağlantı olduğuna dair kanıtlar bulmuşlardır L. C. Fábri, "Cretan Bull-grappling Sports and the Bull-sacrifice in the Indus Valley Civilisation", **Annual Report of the Archaeological Survey of India**, 1934/1935, s. 93-101; H. Mode, **Indische Frühkulturen und ihre Beziehungen zum Westen**, Basel, Benno Schwabe, 1944.
V. Sarianidi, Yakındoğu Aryanlarının Hindistan içlerine göç yolları üzerine değerlendirmeler gerçekleştirerek, Minos ile benzerlikleri konusuna makul bir açıklama getirmiştir. Victor Sarianidi, "Near Eastern Aryans in Central Asia", **The Journal of Indo-European Studies**, 27, 3-4, 1999, s. 295-326. Kendisinden sonraki araştırmacılar da Sarianidi'nin Minos dilinin Vedalar'ın diline yakın olduğu teorisini kabul etmişlerdir. Astrid van den Kerkhof, Peter Rem, "The Minoan Libation Formulas", **Minoa**, 1, 2007, s. 10. Veda tanrılarının dünyayı düzenleme konusunda önemli sorumlulukları vardı; bunu libasyon ve ilahilerin gücü ile yerine getirebiliyorlardı. Veda dinine göre şafak vakti 'Göksel Kapılar' açılıyor ve tanrılar tören ateşine dökülen süt, tereyağı ve bitkisel yağları ilahiler eşliğinde kabul ediyorlardı. Yiyecek ve içecekler, Veda dünyasının tek kendi kendine yeten varlıkları olan Veda ana tanrıçalarına verilen armağanlardı. Onlardan biri ise libasyon tanrıçası Ida'ydı. İsmi 'serinletici içecek

karşılık gelen hecesel değerlerine göre çifte balta işaretinin okunuşunun '(H) A' şeklinde çözümlendiğine değinmiştik[139]. Birçok libasyon formülü A-TA-I-*301-WA-JA terimi ile başlar. Kerkhof ve Rem tarafından A-TA-I'nin muhtemelen ATA'nın datif hali olduğu belirtilmiş ve Veda'lardaki *'ata divas'* ifadesinin *'gökyüzünün kapısı'* anlamına geldiği ve pek çok libasyon ilahisinde tanrıça Ida'ya seslenilmeden önce göksel kapıların sonuna kadar açıldığı geçer. Libasyon formüllerindeki *'gökyüzü kapısı'* ifadesi birkaç yerde *'gökyüzünün kapısından görünen güneş'* şeklinde tamamlanabilmiştir. Minos libasyon formüllerinin gökyüzünün kapısında görünen güneş ve sonsuz libasyon tanrıçası Ida için sunuları kapsadığı sonucuna varılmıştır[140]. A-TA-I-*301-WA-JA[141] giriş ifadesini değerlendiren Finkelberg ise, atai-, tanai-, \anati- datif ise, bu kelimelerin yazıtların yer aldığı libasyon kaplarını veya adanmış oldukları tanrıları; lokatif ise libasyon kaplarının adandığı yeri tanımladığını öne sürmüştür[142].

JA-SA-SA-RA-ME kelimesinin, Finkelberg gerçekleştirdiği filoloji çalışmaları sonucunda, sunumu taşıyan nesneyi, başka bir deyişle libasyon kabını tanımladığını düşünmüştür, hatta bunun her libasyon kabını tanımlayan bir kelime olduğunu, belirli

---

veya libasyon' anlamına gelmekteydi. Tanrıçanın adı -bir çözümlemeye göre- 'Minos libasyon formülleri'nde geçmektedir. Minos libasyon ayinini gerçekleştiren rahibeler çeşitli kaplar kullanmış ve kutsal formüllerini bu kaplar üzerine yazmışlardı. Bu metinlerin yaklaşık otuzu çeşitli el yazılarıyla ve farklı yazımlarla libasyon masaları, kapları ve kepçeleri üzerinde günümüze ulaşmıştır. Bunlar tek bir terimden oluşabildiği gibi, en fazla on terimden de oluşuyordu. Günümüze ulaşan bu metinler literatürde 'Minos libasyon formülleri' olarak geçmektedir. Kerkhof, 2007, **a.g.e.**, s. 10-15. Bu metinler Orta Minos IIIb Dönemi başlangıcına (yaklaşık olarak MÖ 1600'lere) veya daha eski bir döneme uzanır. Margalit Finkelberg, "Minoan Inscriptions on Libation Vessels" **Minos**, 25, 1990, s. 47.
Bir libasyon formülündeki ifadelerden biri Minosluların libasyon için zeytinyağı kullandığına işaret eder. Bir başka formülde geçen -orijinal formunun 'idās' olduğu düşünülen- I-DA-A ifadesi ise libasyon olarak sunulan süt veya tereyağı olarak yorumlanmıştır. Formüllerin ikinci satırlarında ise libasyonun nasıl yapıldığı açıklanmıştır. Örneğin kabaran sütün dökülmesi gerektiği açıklanmış ya da yağın dökülmesi basit şekilde belirtilmiştir. Sütün yapısından dolayı kabarmasının libasyonu büyüttüğüne inanılıyordu. Libasyonlar büyük bir kaşık veya kepçe ile ateşe dökülüyordu. Büyük olasılıkla kepçedeki sütün kaynayınca kabarıp taşması ile libasyon gerçekleşiyordu. Yağın ise ateşe döküldüğünde yanıp parlak bir alev çıkarması tanrının memnuniyetinin bir işareti olarak algılanmıştır. Kerkhof, 2007, **a.g.e.**, s. 10-15.

[139] Younger, 2000, **a.y.**

[140] Kerkhof, 2007, **a.g.e.**, s. 10-15.

[141] Finkelberg, 1990, **a.g.e.**, s. 48'de bu giriş ifadesinin varyasyonlarını sıralamıştır: *atai-301-waja* (10 kez), *jatai-301-uja* (bir kez), *atai-301-wae* (bir kez), *Janati-301-waja* (bir kez), *tanai-301-utinu (bir kez*), *tanai-301-ti* (bir kez).

[142] **A.e.**

bir türdeki libasyon kabı için sınırlı olmadığını belirtmiştir, bunun yanı sıra, kansız sunumlar için kullanılmış taşınabilir sunakları tanımladığı da düşünülmüştür[143]. Bu kelime bir formülde zeytin piktogramının ve 'idās'ın yerini aldığı için Kerkhof tarafından bir sunumu tanımladığı düşünülmüştür. Rigveda[144]'da geçen *'yaçastaram'* kelimesi bir *'soma'*nın (Veda ritüel içkisinin) sunumunu tanımlamaktadır. Bu nedenle JA-SA-SA-RA-ME'nin de bir sunum içkisini tanımladığı düşünülmüştür[145]. Best, A-SA-SA-RE-ME[146] ifadesinin Erken Minos III - Orta Minos IA (MÖ 2300-1900) dönemleri boyunca kullanılmış dağ kutsal alanlarından bulunmuş libasyon kaplarında yer alması ve çifte baltanın piktogram olarak bu kelimede yer alması ile çifte baltanın bu kutsal alanlarda (yılanlı / güvercinli tanrıça ile bağlantılı olarak) kült nesnesi olarak bulunmasını ilişkilendirmiştir[147].

S. Xanthoudides, 1909 yılında, Troullos'dan bulunmuş kireçtaşından yazıtlı kepçeyi yayımladığında üzerindeki işaretlerin 'Dikte Libasyon Masası'ndakiler ve Palaikastro'dan bulunmuş kap parçası üzerindekiler ile benzerliğine işaret etmiştir[148].

Girit'teki piktogramlara sahip en eski fildişi mühürlerden birinde çifte balta işareti iki haç işaretinin arasında düşey olarak yer alır. J. G. P. Best, buradaki ifadenin A-SA-SA-RA olarak okunduğunu hatırlatarak çifte baltayla tanrıça arasındaki ilişkiye değinmiştir[149]. H. Haarmann, Linear A yazıtlarında geçen A-SA-SA-RA ifadesinin Minos'un 'yılanlı tanrıça'sının adı olabileceğini söylemiştir ve bu teori öncesinde de

[143] Finkelberg, 1990, **a.g.e.**, s. 53-57, 66, 68, 71. Genel olarak, libasyon masaları, sunu masaları ve sunu kapları kansız sunu sunakları olarak nitelendirilmiştir.
[144] Rigveda, Hinduizmin kutsal metinleri olan Vedalar'ın en eski ve en önemli bölümüdür. Sanskritçe, övgü, parlaklık ve bilgi kelimelerinden oluşur. Michael Witzel, "The Development of the Vedic Canon and its Schools: The Social and Political Milieu", **Inside the Texts – Beyond the Texts: New Apporoaches to the Study of the Vedas**, Harvard Oriental Series Opera Minora, 2, Cambridge, Harvard University Press, 1997, s. 261.
[145] Kerkhof, 2007, **a.g.e.**, s. 13.
[146] Finkelberg, 1990, **a.g.e.**, s. 44'te 'qe/qa, u/wa, a/ja' ikili okunuşların Minos dilindeki fonetik değişikliklerden kaynaklandığını belirtmiştir.
[147] Best, 1980, **a.g.e.**, s. 160.
[148] William C. Brice, "Studies in the Structure of Some Ancient Scripts: The Minoan "Libation formula", **Bulletin of the John Rylands Library**, 48/1, 1965/1966, s. 56-57.
[149] Jan G. P. Best, "The Oldest Scripts in Crete: Derivation, Development, Decipherment", **Ancient Scripts from Crete and Cyprus**, ed. J. G. P. Best, F. Woudhuizen, Leiden, Brill, 1988, s. 19-20.

pek çok araştırmacı tarafından bu kabul görmüştür[150].'Giritli Tanrıça'nın antropomorfik tasvirlerinde yer alan -muhtemelen 'yaşam ve ölüm üzerindeki üstün gücü'nü gösteren- tacın, tanrıçanın sütun şeklindeki tasvirlerindeki üst kenarlardaki çıkıntılar ile özdeş olduğunu söylemiştir. Çifte baltanın tanrıçanın kendisini temsil ettiğini ve bu tanrıçanın 'sütun tanrıçası' a-ša- ša-ra olduğunu belirtmiştir. Aššara'nın Eski Ahit'te geçen, ağaç veya sütun olarak tapım görmüş tanrıça Aşera[151]'ya denk olduğunu, tanrı Aşur'un (Aššur)[152] ise kutsal sütun, ağaç tapınımının Assur ikonografisindeki –eril- temsili olduğunu söylemiştir. Pek çok araştırmacı aš(š)ara'nın anlamının 'sütun' olduğunu varsaymıştır[153]. Aşağıda, Minos'da çifte baltanın yer aldığı sahneler anlatılırken tanrıça ve çifte balta ilişkisine ikonografik veriler ışığında daha detaylı değinilecektir.

Girit'teki Psykhro mağarasından Orta Minos I Dönemi'ne ait (MÖ 2000) adak eşyası tunç çifte baltalar ele geçmiştir. Dikte ve Arkalokhorio mağaralarından Orta Minos III- Geç Minos II arası döneme (MÖ 1700-1400) ait adak oldukları anlaşılan altın ve tunç çifte baltalar ele geçmiştir[154] (lev. 14, res. 34, 35). Mallia, Mokhos ve Gournia yerleşimlerinde aynı döneme ait tunç çifte baltalar bulunmuştur. Nirou Khani'deki saraylarda ise MÖ 2000-1400 yıllarına tarihlenen törensel çifte baltalar bulunmuştur[155] Cook, mağaralardaki bu çifte baltaların alet olarak kullanılmış olamayacaklarını, dinsel anlam taşıdıklarını düşünür[156]; boyutları ve bazı örneklerin üzerinde bezeme, yazıt yer alması dolayısıyla kült eşyası oldukları açıktır.

[150] Harald Haarmann, **Das Rätsel der Donauzivilisation, Die Entdeckung der ältesten Hochkultur Europas**, Münih, C. H. Beck, 2011, s. 241.
[151] Cengiz Batuk, Mevlüde Köroğlu, "Bir Yahudi Tanrıçası Olarak Aşera", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2016, 41, s. 19-36.
[152] Simo Parpola, "The Assyrian Tree of Life: Tracing the Origins of Jewish Monotheism and Greek Philosophy", **Journal of Near Eastern Studies**, 52, 3, 1993, s. 161-208.
Assur kentinin tanrısı Aşur, yer adından geliştirilmiş bir güneş tanrısıydı. Donald A. MacKenzie, **Myths of Babylonia and Assyria**, Londra, Gresham, 1915, s. 326-327.
[153] Parpola, 1993, **a.y.**
[154] Evans 1901 b, **a.g.e.**, s. 100.
[155] Cadogan, 1976, **a.g.e.**, s.99, 104, 110.
[156] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s.42.

Boston Güzel Sanatlar Müzesi'nde sergilenen Girit kökenli bir çifte balta E. T. Vermeule tarafından yayımlanmıştır ve söz konusu yayında *Boston Baltası* olarak anılmıştır[157] (lev. 16, res. 42, 43). 1934 yılında bulunmuş bu eserin Girit kökenli olduğu bilinmektedir, bunun yanı sıra Arkalokhori kutsal mağarasından çıkan adak istifinin bir parçası olduğu da olasıdır[158]. Altından olmasıyla, ince işçiliğiyle ve üzerinde yazıt bulunmasıyla diğer çifte baltalardan ayrılmaktadır. Bu minyatür çifte balta bir adak eşyasıdır[159]. Baltanın bıçak kısımları ince altın levha şeklindedir. Sapın geçmesi için orta kısım altın lehim ile yükseltilmiştir. Sap da altındandır. İç kısmında uzunluğu boyunca devam eden bir deliğe sahiptir. Her iki ucu da çıkıntılıdır; topuz kısmındaki üç, alt kısımdaki ise dört yatay yivle çevrelenmiştir. Kesici kenarlarda biraz boşluk bırakılarak diğer hatlarda ise kenarları takip eder şekilde paralel beş kazıma çizgi ile bezenmiştir, böylece bıçak kısmı bu şekilde çerçevelenmiştir; her iki kısmın iç tarafında birbirine paralel şekilde, kazıma çizgili bu bantlardan bulunur. Bu çizgiler altın ve bronz baltaların standart dekorasyonudur. Bir kenarında yer alan iki delik büyük olasılıkla sonradan açılmıştır. Baltanın diğer yüzünde ise dört Linear A işaretinden oluşan kazıma yazıt bulunmaktadır.

Arkalokhori, Girit'in merkezinde, Iouktas ve Dikte dağları arasındaki Lasithi Ovası'nda bulunan zengin ve ilginç, odalardan oluşan mağara grubudur. İlk kez 1912 yılında, köylülerin tunç silahları toplayıp Kandiye'de (Heraklion) hurda olarak satmalarıyla fark edilmiştir. Mağarada ilk bilimsel kazıyı gerçekleştiren J. Hazzidakis merkezdeki üç odada çalışmalarda bulunmuş ve gümüş çifte balta da dâhil olmak üzere tunç adak silahlarını ortaya çıkartmıştır. Bu adaklar MÖ 2. binyıla tarihlendirilmiştir[160]. 1934 yılında, bir tavşan tünelinin döküntüsünde bulunan altın bir baltaya kadar burada altın eser ele geçirilmemiştir; bu eser "tavşan baltası" olarak da anılmaktadır. S. Marinatos, köylüler tarafından en az on altın baltanın saklandığını

[157] Vermeule, 1959, **a.g.e.**, s. 4-16.
[158] G. Flouda, "Materiality and script: constructing a narrative on the Minoan inscribed axe from the Arkalochori cave", **SMEA Nuova Serie**, 1, 2015, s. 43-56;
(Çevrimiçi) http://www.mfa.org/collections/object/votive-double-ax-150472, 28.02.2018.
[159] Vermeule, 1959, **a.g.e.**, s. 5, 15, dn. 1: 9 cm. yüksekliği, 8.3 cm. genişliği ve 22 gr. ağırlığı ile Girit kökenli diğer minyatür çift baltaların en büyüğü olarak nitelendirilmiştir.
[160] Joseph Hazzidakis, "An Early Minoan Sacred Cave at Arkalokhori in Crete", **The Annual of the British School at Athens**, 19, 1912/1913, s. 47.

tahmin etmiştir. Bu buluntu sonrası Marinatos mağaranın yan odalarında yaptığı çalışmalarda yüzlerce tunç, 25 altın ve yedi gümüş çifte balta, tunç uzun kılıçlar, bir dizi hançer, bir miktar işlenmemiş tunç, keramik parçaları ve sunak olması muhtemel bir nesne bulmuştur[161]. Tüm çifte baltalar arasında yalnızca bir gümüş ve bir tunç örnek yazıtlıdır. Keramik parçaları mağaranın MÖ 3. binyılın sonlarından, çatının çöktüğü Geç Minos II Dönemi'ne (yak. MÖ 1500-1425) kadar sürekli kullanıldığını gösterir. Vermeule tarafından, balta istifi olasılıkla Orta Minos III ile Geç Minos IA dönemleri arasına (yak. MÖ 1700-1580) tarihlendirilmiştir. Boston Baltası'nın ise aynı müzede bulunan, Girit sanatının en iyi döneminde yapılmış olarak nitelendirdiği altın ve fildişinden 'Yılanlı Tanrıça' heykelciği ile çağdaş olduğunu belirtmiştir (yak. MÖ 1600). Arkalokhori buluntuları diğer mağaradan gelenlerle karşılaştırıldığında savaşla daha çok ilgili oldukları, silah buluntularının yoğunluğu fark edilmiştir. Baltaların çoğunluğu minyatür, bazıları ise gerçek boyutludur; hançer ve kılıçlar ise gerçek silahlardır. Yazının henüz yaygın kullanılmadığı Tunç Çağ Girit inanışındaki tanrıların ismini bilmemiz mümkün görünmemektedir. Vermeule, bundan dolayı, kutsal mağaraların belli bir tanrıya ait olup olmadığının bilinmediğini belirtmekle birlikte, ancak Arkalokhori'nin tanrısı iki özelliğinin net olduğunu, özellikle silahlarla bağlantılı bir tanrı olduğunu ve bir tanrıdan çok bir tanrıça olduğunu düşünmüştür. Şüpheyle yaklaşılması gereken ikinci görüşünü çifte baltanın her zaman tanrıça ile birlikte görülen bir sembol olduğu, bir tanrı ile birlikte hiçbir zaman görülmediği değerlendirmesine dayandırmıştır. Girit'teki dini yaşamın her alanına egemen olan Minos tanrıçasının, güvercinlerin, yılanların, dağların, toprağın ve insanın hayatındaki diğer unsurların tanrısı olduğu gibi, burada savaşçı kılıkta bulunmasının şaşırtıcı olmadığını düşünmüştür. Athena, Hera gibi tanrıçaların da Minos mirasına sahip olduklarını belirtmiştir. Bunun yanı sıra "mağara" mekanının Zeus'un doğum mitosundaki önemini de hatırlatmıştır[162].

[161] Spyridon N. Marinatos, "Ausgrabungen und Funde auf Kreta, 1933-1934", **Archäologischer Anzeiger**, 1934, s. 246-254.
[162] Vermeule, 1959, **a.g.e.**, s. 6.

Boston Baltası üzerindeki Linear A yazısı, Linear B ile karşılaştırılarak *I-da-ma-te* şeklinde okunmuştur. Bu ifade "Demeter" şeklinde[163] ve "Ida Mater" (Ida Dağı'nın ana(tanrıça)sı) şeklinde[164] yorumlanmıştır. Vermeule, her iki yorumu da Minos inancına uygun bulmuştur, Demeter'in köklerinin[165] Ege Tunç Çağı'na dayandığını belirtmiştir. Tanrıça Minos dinine uygun şekilde bitkilerin büyüme-çürüme, doğum-ölüm döngüsünü etkileyen ana tanrıça / bereket tanrıçası karakterindedir. Araştırmacı, Girit'te bir dağın adı olan Ida'nın Yunan öncesi Akdeniz dillerinde 'dağ' anlamına geldiğini belirtir, bu yorumunda Minos *gemma*larında dağ üzerinde betimlenmiş "dağ tanrıça" ile ilişkili olabileceğinden akla uygun olduğu düşünülmüştür.

Demeter'in adının Eski Yunanca toprak anlamına gelen 'da' (ga, gaia) ile 'mater' / anne kelimelerinin bileşiminden oluştuğu düşünülür. Ancak Linear A yazısı Yunanca değildi. Söz konusu balta bir Myken'in kendi tanrıçasına kendi dilinde adak yapması için çok erken bir döneme aittir, ayrıca adak yazıtının datif formda olması gerekirdi. Vermeule, yazıtın Yunanca olamayacak kadar erken bir döneme ait olması nedeniyle iki çeviri yorumununun da mümkün olmadığı sonucuna varmıştır[166]. Pylos'un Myken yerleşiminde ele geçmiş, Linear B ile yazılmış benzer bir formül *ma-te-re te-i-ja* olarak okunmuştur ve "ana tanrıçaya" şeklinde çevrilmiştir. Linear B'de *da-ma, da-ma-te, me-ri-da-ma-te, po-ru-ma-te* şeklinde benzer ifadeler vardır, ancak bunların Demeter anlamına gelmediği belirlenmiştir[167].

Bu örnekten başka söz konusu mağarada, biri tunçtan, büyük boyutlu, diğeri de gümüş bir baltanın parçası olmak üzere iki adet yazıtlı balta daha bulunmuştur. Tunç örnekte işaretler üç sıra halinde yerleştirilmiştir. Bu işaretlerin, hiyeroglif yazısı ile Phaistos Diski'ndeki işaretler arasındaki 'ara yazı' olabileceği düşünülmüştür. Gümüş balta parçasındakiler ise Linear A yazısıdır. İki eser de Herakleion Müzesi'ndedir. Gümüş

[163] Maurice Pope, "Cretan Axe-Heads with Linear A Inscriptions", **The Annual of the British School at Athens**, 51, 1956, s. 134-135.
[164] N. Boufides, "Κρητομύκην ἀίκαί ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀρκαλοχωρίου Κρήτης", **Eph. Arch.**, 1958, s. 60-74.
[165] M. Vannucci, "The Origin of the Cult of Demeter: The Story of Hexaploid Wheat", **Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute**, 79, 1/4, 1998, s. 83-114.
[166] Vermeule, 1959, **a.g.e.**, s. 7.
[167] M. Lejeune, "Mycénien da-ma- / du-ma "intendant", **Minos**, 5, 1957, s. 130-148.

baltadaki sözcüğün *Boston Baltası*'ndaki ile aynı olduğu tespit edilmiştir: *I-da-ma-te*[168]. G. Pugliese-Caratelli, daha karmaşık olan tunç balta üzerindeki simgeleri *I-da-ma* şeklinde okumuştur[169]. Farklı malzemelerden yapılmış ve farklı yazılarla benzer yazıtın yazıldığı, aynı kutsal hazinenin birer parçası olan bu baltaların, Vermeule, yazıtlar nedeniyle, Arkalokhori Mağarası'nın tanrıçası ile ilgili olduklarının kuşkusuz olduğunu ileri sürmüştür. Bu tanrıçanın muhtemelen bir savaş tanrıçası ya da Zeus üzerinden *Kureta*'lar ile ilişkili bir tanrıça, muhtemelen bir toprak tanrıçası, bir dağ tanrıçası (Ida Dağı tanrıçası) olabileceğini düşünmüştür. Aynı mağarada, altından, küçük bir dağ modeli bulunmuştur. Bu, tanrıçanın meskeni olarak yorumlanmıştır[170].

Girit'te Lasethi Vadisi'ndeki Psykhro Mağarası Hesiodos'un Zeus'un doğum yeri olarak gösterdiği[171] Diktaion Antron / Dikte Mağarası olarak lokalize edilmiştir[172]. Mağarada aşağıda bahsedeceğimiz çifte baltaların ele geçmesi burasını konumuzla ilgili kılmıştır. Burası alt ve üst mağara olmak üzere iki kısımdan oluşur. Su kaynağı iç kısımda bir havuz oluşturmuştur. Doğal oluşum olan bu kutsal alanda insan şekillendirmesi sadece mağaranın doğu yamacındaki kayalıklar üzerinde görülür, inişi kolaylaştırmak için mağara duvarı kesilerek basamaklar oluşturulmuştur. Çatı doğal bir tonozdur. İç kısımda sarkıt dikmeler vardır[173]. Mağaranın iç kısmında, kuzeybatısında, kil üzerine oturtularak kabaca dörtgen taşlardan inşa edilmiş bir sunak bulunur. Üzerine düşen kayayla yıkılmıştır. Yakınında bulunmuş mavi zemin üzerine siyah çizgiler şeklinde boyanmış sıva parçalarının olasılıkla sunağa ait olduğu düşünülmüştür[174].

---

[168] Pope, 1956, **a.g.e.**, no. 1, no. 3.
[169] Giovanni Pugliese-Caratelli, "Sulle Epigrafi in Lineare A di Carattere Sacrale", **Minos**, 5, 2, 1957, s. 172.
[170] Vermeule, 1959, **a.g.e.**, s. 7-12.
[171] Hesiodos, **Theogonia – İşler ve Günler**, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2019, 477; Dionysios Aleksandrou Halikarnasseus, **Antiquitates Romane**, çev. K. Jacoby, Leipzig, Teubneri, 1885, II, 61; Publius Vergilius Maro, **Georgicon**, çev. J. B. Greenough, Boston, Ginn & Co., 1900, IV, 152; Titus Lucretius Carus, **De Rerum Natura**, çev. J. Martin, Leipzig, Teubneri, 1963, II, 633; Athenaios Naukratios, **Deipnosophistae**, ed. A. Meineke, Leipzig Teubneri, 1859, IV, 4.
[172] Arthur J. Evans, **Further Discoveries of Cretan and Aegean Script: With Libyan and Proto-Egyptian Comparisons**, London, B. Quaritch, 1898, s. 350.
[173] David G. Hogarth, "The Dictaean Cave", **The Annual of the British School at Athens**, 6, 1899/1900, s. 96.
[174] Hogarth, 1899/1900, **a.g.e.**, s. 98-99.

Mağara ilk kez 1886 yılında F. Halbherr tarafından keşfedilmiştir. Daha sonra F. Halbherr ve P. Orsi burada kazı çalışmaları gerçekleştirmişlerdir[175]. Evans'ın, 1894 yılında, Girit gezisindeyken mağarayı ziyaret etmesi mümkün olmamış ancak bölgeye giderek köylülerden tunçtan kollar, hayvan ve insan figürinleri temin etmiştir. Ertesi yıl mağarayı ziyaret ettiğinde yukarıdan düşen büyük kayaların girişi neredeyse tamamen kapattığını görerek mağarada sistematik bir kazı yapmanın güçlüğünden bahsetmiştir; burada köylüler tarafından eser çıkarmak amacıyla ufak kazılar yapılıyordu ve kendisi bu kişilerden yine tunç objeler edinmiştir. 1896'da yapılan kazılarda giriş kısmının kaya tabanına kadar inilmiştir; buluntular arasında birkaç pişmiş toprak boğa figürini, Myken sanatına ait figürinler ile birlikte pişmiş toprak kaplar vardır. Diğer tunç eserlerle birlikte tunç çifte baltalar da ele geçmiştir. Kült ile ilgili önemli bir buluntu ise serpantinden libasyon masasına ait yazıtlı bir parçadır (lev. 20, res. 52 a, b)[176]. Üzerinde kenarları masa yüzeyinden yüksek yapılmış, kap formunda oyukları vardır. Knossos Sarayı'ndaki 'Giritli Tanrıça'nın kutsal alanında ele geçmiş stetitten, kenar profilleri bu oyuklar ile aynı olan sunu kapları arasında benzerlik görülmüştür[177]. Libasyon masasının diğer parçalarını bulmak için yapılan kazıda, bunun 1,5 m. altında kül ve kömür parçaları içerisinde geyik, sığır ve keçi kemikleri, yaban keçisi boynuzları ve pişmiş toprak boğa figürini bulmuştur. Figürin Girit'in Geç Myken Dönemi'ne tarihlendirmiştir. Bunlar dışında tunç boğa figürinleri bulunmuştur. Masanın geri kalan parçasının ise Myken Dönemi'ne ait bu adak katmanının altında bulunması daha erken bir kültür tabakasına ait olabileceği şeklinde yorumlanmış; kullanımının ise Myken Dönemi'nde sürdüğü belirtilmiştir[178].

---

[175] Federico Halbherr, Paolo Orsi, **Antichita Dell'Antro Di Zeus Ideo e di Altre Localitàin Creta**, Frienze, Loescher, 1888.

[176] Evans tarafından malzemesi siyah stetit / sabuntaşı olarak tanımlanmıştır. Evans, 1897, **a.g.e.**, s. 351. Ancak daha sonraki araştırmacılar malzemenin serpantin olduğunu tespit etmişlerdir. Peter Warren, **Minoan Stone Vases**, Cambridge, Cambridge University Press, 1969, s. 138-140.

[177] Evans, 1909, **a.g.e.**, s. 13.
Libasyon masası, Evans tarafından Mısır taş libasyon masalarına benzetilmiştir. Dörtgen formdadır. Dört köşede birer tane olması gereken kısa ayakların ikisi mevcuttur. Ayakların haricinde altta merkezde bir destek vardır. Evans, 1897, **a.g.e.**, s. 351. Daha sonra yapılan restorasyonda yüksek ayaklar ve alt merkezde kutsal olarak nitelendirilen konik bir sütun eklenmiştir. Evans, 1909, **a.g.e.**, s. 13-14, res. 7. Üzerindeki yazıt, adaklarda ve benzer libasyon masalarında örneklerini gördüğümüz Linear A yazısıdır. Costis Davaras, William Charles Brice, "A Fragment of a Libation Table Inscribed in Linear A from Vrysinas", **Kadmos**, 16, 1977, s. 5-6. Parçada iki oyuğa ait kısım korunmuştur, Evans merkezdeki büyük olmak üzere üç oyuk olduğunu belirtmiştir.

[178] Evans, 1897, **a.g.e.**, s. 358.

Libasyon masasının üzerinde üç tane yuvarlak yuva bulunmaktadır, bu da üçlü libasyona işaret eder[179]. Evans, *Nymphe*'lere üçlü libasyonun sıklıkla yapıldığını belirtmiştir[180]. Odysseus'ta geçtiği üzere, Arkadia geleneğine göre ölüye Styks nehrini geçmeden önce bu şekilde libasyon yapılıyordu[181]. Evans, Girit'teki ilkel Zeus ibadetinin *heroik* ve *khitonik* karakterinin burada benzer kullanımı mümkün kılabileceğini düşünmüştür[182]. Efsaneye göre bebek Zeus *Nymphe*'ler tarafından 'süt ve bal karışımı' ile beslenmiştir[183], bu nedenle libasyon masasının μελίκρητα (süt ve bal karışımı) sunusu için kullanılmış olabileceği düşünülmüştür[184]. Bir oyuk bu amaçla kullanılırken diğer ikisinin ise şarap ve su sunusu için olabileceği önerilmiştir[185]. Bunun dışında, mağaradan başka bir libasyon masasına ait bir parça J. Demargne tarafından bulunmuştur[186].

[179] Araştırmacının belirttiğine göre erken döneme ait bir dizi örnek Mısır taş kaplarının Giritliler tarafından taklit edildiğini gösterir. Aynı zamanda Zeus kutsal alanı bulunan ve bu kapların önemli bir üretim yeri olan Arvi'ye yaptığı ziyarette araştırmacı bu masaya benzer bir libasyon masası tespit etmiştir. Bunun ve Psykhro örneğinin Mısır 12. Hanedanlık Dönemi (MÖ 1991-1802) eserlerinin taklidi olduğunu belirtmiştir. Arvi masasının üst yüzeyinde kenar kısmına yakın şekilde bir oluk üç tarafta devam eder; bu oluğun dördüncü kenarda yapılmamış olması masanın arka kısmının başka bir nesneye yaslanmış olabileceği şeklinde yorumlanmıştır. Psykhro masasına ait parçalarda oluk tespit edilmiştir ve aynı şekilde, arka tarafta devam etmez. Bunun üzerine yakınında bulunduğu, mağaranın düz duvarı gibi bir yere dayanmış olduğu düşünülmüştür. Evans, 1897, **a.g.e.**, s. 358.

[180] Evans, 1897, **a.g.e.**, s. 358.
Kutsal mağaralarında *Nymphe*'lere süt, yağ veya şarap libasyonu yapılıyordu. Ayrıca, *Nymphe*'lerin çocukların beslenmesine yardımcı olduklarına inanıldığını biliyoruz. Jennifer Larson, **Greek Nymphs: Myth, Cult, Lore**, Oxford, Oxford University Press, 2001, s. 229. Platon'un hayatına dair apokrifal hikâyelerden birinde Pan, *Nymphe*'ler ve Apollon Nomios tarafından kutsanması için ebeveyni onu Hymettos Dağı'ndaki mağaraya götürür. Kurban kesilmesinden dönünce Periktione çocuğunun ağzının *Nymphe*'lerin temsilcileri tarafından bal ile doldurulduğunu görür. Claudius Aelianus, **Varia Historia**, çev. R. Hercher, Leipzig, Teubneri, 1866, 10, 21; Marcus Tullius Cicero, **De Divinatione**, çev. W. Armistead, Cambridge, Harvard University Press, 1923, I, 36; John Henry Wright, "The Origin of Plato's Cave", **Harvard Studies in Classical Philology**, 17, 1906, s. 141-142.

[181] Homeros, **Od.**, X, 519-520.

[182] Evans, 1897, **a.g.e.**, s. 358.

[183] Diodoros Sikeliotes, **Bibliotheke Historike**, çev. I. Bekker, Leipzig, Teubneri, 1888, V, 70.

[184] Evans, 1897, **a.g.e.**, s. 350-358.

[185] Evans, 1909, **a.g.e.**, s. 14.

[186] Pierre Demargne, "Antiquités de Praesos et de l'Antre Dictéen", **BCH,** 26, 1902, s. 581-582.
Yukarıdaki örneğin parçası zannedilmiştir. W. C. Brice tarafından bu parça eklenerek libasyon masası için yeni bir restorasyon önerisi getirilmiştir. Arthur Evans, Wiliam Charles Brice, John Linton Myres, **Inscriptions of the Minoan Linear Script of Class A**, Oxford, Oxford University Press, 1961, s. 1. Ancak bu restorasyon önerisi yazıtların uyumsuzluğu nedeniyle J. P. Stronk tarafından hatalı bulunmuştur. Jan P. Stronk, "Dictaean Libation Table", **Talanta**, XIV-XV, 1982/1983, s. 29-31. Parçanın başka bir libasyon masasına ait olduğu açıktır.

D. G. Hogarth, mağarada yaptığı çalışmalarla ortaya çıkardığı pek çok eserin yanı sıra "küçük sunak benzeri" olarak nitelendirdiği taş kaplar bulunmuştur. Bu kapların bir sütun ya da kaideye oturtularak kullanıldığı düşünülür. Besin ya da sıvı sunusu için kullanılmış olmalıydılar[187].

Evans Dikte Mağarası'nın sarkıt dikmelerinin kutsal dikme / sütun inanışıyla ilişkili bulmuş, hatta bunun Zeus kültü içerisinde yer alan kutsal taş / *baitylos*'la dolayısıyla Zeus'un doğum mitosuyla bağlantılı olduğunu düşünmüştür[188]. Hogarth ve ekibinin mağarada gerçekleştirdikleri çalışmalarda dikmelerin kültle ilişkisini gösteren önemli buluntular ortaya çıkartılmıştır. Sarkıttan dikmelerdeki dikey yarıklarda tunç bıçak, iğne gibi buluntularla birlikte küçük çifte baltalar ele geçirilmiştir[189]. Boyutları kullanım amaçlı baltalar olmadıklarını, kült objesi olduklarını gösterir (lev. 20, res. 53). Bunlar çok ince çoğunluğu tunçtan yapılmış, çok küçük baltalardır. Ele geçirilen 18 adet balta da sarkıtlardaki yarıklar içinde *in situ* olarak bulunmuştur. İki tanesinin sap kısmı korunmuştur. Aynı yerde bulunan tunç çubukların diğer baltaların sapları olduğu düşünülmüştür. Baltaların ikisi neredeyse saf bakırdan yapılmıştır. En büyük olanı 2,8 cm. genişliğindedir. Kesici kenarları yuvarlatılmıştır. Kenar hatları kazıma çizgi ile bezenmiştir, bunun iç kısmında eğik çizgiler vardır. Benzer eğik çizgiler diğer kutsal çifte baltalarda ve çifte balta tasvirlerinde görülür. Ayrıca Schliemann tarafından Mykenai'da bulunmuş küçük boyutlu çifte baltalarda ve aşağıda değineceğimiz diğer minyatür çifte baltalarda da bu bezeme görülür[190]. Sadece bir örneğin kesici kenarları düzdür. Hogarth, baltalar arasındaki temel farklılığın sap yuvası kısmında olduğunu söylemiştir. Burası iki biçimdedir. Balta kısmının yekpare olduğu örneklerde, orta kısım kalınlaştırılarak sap için delik açılmıştır. Diğer biçimde ise balta kısmı yekpare değildir, iki kenardan ve ortadaki sap yuvasından oluşur.

[187] Hogarth, 1899/1900, **a.g.e.**, s. 114, lev. XI. Bunların erken örnekleri stetit, geç olanları kireç taşındandır. Dörtgen ya da yuvarlak formdadır. Orta kısımları oyularak kap oluşturulmuştur, bunların ağız kısımları sunu masalarında olduğu gibi zeminden yükselerek bir profil oluşturur. Bazı örneklerin birkaç profilden oluşan bir ayakları vardır. Bazılarının üst kısmında semboller vardır. Bunlardan biri ok şeklindedir, bir diğeri ise etrafında ışınsal çizgiler olan bir dörtgendir.
[188] Evans, 1909, **a.g.e.**, s. 13.
[189] Hogarth, 1899/1900, **a.g.e.**, s. 94-116.
[190] Henry Schliemann, **Mycenae: A Narrative of Researches and Discoveries at Mycenae and Tiryns**, New York, Scribner, Armstrong & Company, 1878, s. 235.

Bunlarda Hogarth'ın 2 numara ile gösterdiğinde ortada perçinlenen iki plakanın üst üste binen uçları tekrar sıkıştırılarak balta başını oluşturur. 4 numarada ise farklı olarak balta başı tek parçadan oluşmuş, merkeze çivi ile perçinlenmiş küçük bir ilave levha eklenmiştir. İki örnekte ise sap yuvasına dair iz yoktur (no. 6'da olduğu gibi). Hogarth, F. Halbherr ve P. Orsi'nin burada yaptıkları çalışmalarda[191] bir balta başı bulduklarını aktarmıştır ancak bunun nerede olduğunun bilinmediğini eklemiştir[192].

Evans'ın gerçekleştirdiği çalışmalarda, tarihlendirdiği en geç buluntu Hellenistik Dönem'e ait keramiktir. Ayrıca, bulduğu bir tripod kâsesinin ve mermerden, yılan dolanmış kütük benzeri bloğun daha geç dönemdeki farklı kültlere işaret edebileceğini düşünmüştür[193]. Hogarth burada yaptığı çalışmalarda tunç baltaların dışında Myken keramikleri, *Kamares* kapları gibi keramik parçaları, pişmiş toprak ve tunç figürinler, tunç nesneler, demir nesneler, altın nesneler, kemik ve boynuzdan nesneler, taş boncuklar, taş nesneler ve kandiller ortaya çıkartmıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait kandiller kutsal alanının bu dönemde de kullanıldığını işaret edebilir. Bizans Dönemi'ne ait ise bir haç bulmuştur[194].

Mağaradan ele geçmiş *Kamares* kap parçaları yiyecek sunumuna uygun formlara sahiptir, genellikle iki kulplu ya da tek kulplu, ağız kenarı hafif dışa çıkık profile sahip açık kaplardır. Bir *krater*e ait parçada açık renk zemin üzerinde siyah ile çizilmiş çifte balta motifi görülür. Kesici kenarları yuvarlatılmıştır, balta kısmı dikey, paralel çizgiler ile bezenmiştir[195] (lev. 21, res. 54 a-c). Knossos tipi kalıp yapımı bezemeli *pithos*lara ve *krater*lere ait kap parçalar da çokça ele geçmiştir. Bu tipte üç *krater* parçasında çifte balta kabartmaları vardır (lev. 21, res. 55). Bir örnekte ağız kenarındaki bezeme alanında yan yana dikey çifte baltalar görülmektedir. Başı yekparedir, orta kısımda kalınlaşır ve sap bunun içinden geçer şekilde yapılmıştır,

[191] Halbherr, 1888, **a.g.e.**
[192] Hogarth, 1899/1900, **a.g.e.**, s. 109.
[193] Evans, 1897, **a.g.e.**, s. 356.
[194] Hogarth, 1899/1900, **a.g.e.**, s. 97-98.
[195] Hogarth, 1899/1900, **a.g.e.**, s. 101-102, res. 30.

kesici kenarlar yuvarlatılmıştır, sapın üst ucu yuvarlaktır. Diğer bir örnekte ise dikey çifte baltanın yanında keçi başı kabartması bulunur. Balta başı iki parça halindedir, orta kısmında sap görülür, kesici kenarlar düzdür, sapın üst kısmı düzdür. Bu tip krater parçalarında görülen diğer kabartma bezemeler, bir sunak ve üzerindeki meyve sunusu, boğa başı gibi örneklerdir[196]. Tasvirde yer alan meyve sunusu için kullanılmış bu konik yüksek ayaklı, üst kısmı tabak şeklindeki, pişmiş toprak küçük sunaklardan mağarada çok sayıda bulunmuştur[197].

Hogarth, Psykhro / Dikte Mağarası'nı Zeus kültü ile açıkça ilişkilendiren ilk araştırmacıdır. Bulduğu tunç çifte baltalar ve kaplar üzerindeki çifte balta betimleri bu düşüncesinde şüphe bırakmamıştır. Buradan çıkan eserleri mitoslarda Zeus'un doğum yeri olarak gösterilen bir başka mağara olan Ida Mağarası buluntuları ile karşılaştırarak, Ida Mağarası'nda Yunan öncesi döneme ait pek iz görülemediğini belirtmiştir. Dikte Mağarası'nda adak çukurlarından bulunan en erken kalıntılar *Kamares* kaplarına[198] ait parçalardır. Ancak mağarada Neolitik Dönem'in *bucchero* kapları da ele geçmiştir. Değerlendirmeleri sonucunda, Ida Mağarası'nın Dikte Mağarası'nın yerini aldığını düşünmüştür[199]. L. V. Watrous burada yaptığı çalışmalarla Neollitik *bucchero* kapları ve kemik kalıntılarını değerlendirerek mağaranın Geç Neolitik Dönem'de ikametgâh olarak kullanıldığını tespit etmiştir. Kült ise Orta Minos I Dönemi'nde (MÖ 2100-1800) başlamıştır. *Kamares* kaplarının ve taş sunu masalarının bulunduğu evre Orta Minos I-III dönemleridir (MÖ 2100-1700). Çifte baltalar da bu döneme aittir. Sunak ise Orta Minos III-Geç Minos I evresindendir (MÖ 1700-1450). Kabartmalı *pithos*lar Geç Minos I Dönemi'ne (MÖ 1600-1450) aittir, bulundukları kısım bu dönemde depolama odası olarak kullanılmıştır. Watrous bu dönem kültüyle ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur:

[196] Hogarth, 1899/1900, **a.g.e.**, s. 104, res. 34.
[197] L. Vance Watrous, **The Cave Sanctuary of Zeus at Psychro, A Study of Extra-Urban Sanctuaries in Minoan end Early Iron Age Crete, Aegaeum (Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège et UTPASP), 15**, Texas, Austin, Aegaeum, 1996, lev. XIX, XX.
[198] Kamares kapları Girit'in Minos dönemine ait kaplardır. Orta Minos IA Dönemi'nde (ca. MÖ 2100) üretilmeye başlanmışlardır, Geç Minos IA Dönemi'nde (ca. MÖ 1450) son örnekleri görülür: R. M. Dawkins, M. L. W. Laistner, "The Excavation of the Kamares Cave in Crete", **The Annual of the British School at Athens**, 19, 1912/1913, s. 1-34.
[199] Hogarth, 1899/1900, **a.g.e.**, s. 114-116.

Mağaranın girişinde, 50 m. uzunluğundaki terasın dini törene katılan geniş grup için açık bir alan oluşturduğunu düşünmüştür. Yukarı mağarada bulunmuş sıvalı sunak etrafında üç basamaklı piramit formunda taş bir kaide üzerine dikilmiş bir çifte balta (lev. 14, res. 38), mangallar ve kandiller ele geçmiştir. Kandiller törenin bir kısmının gece gerçekleştirildiğine işaret edebilir. Yukarıda bahsettiğimiz kemik ve kül kalıntıları öküz, domuz, geyik ve keçi gibi hayvanların kurban edildiği ve burada pişirilip yendiğini gösterir[200]. Depolama alanındaki *pithos*lar üzerindeki çifte balta, *bukranion*, çiçek dalları (?), altar üstündeki ekmek (?) veya meyve gibi tasvirlerin kült sunumlarını ifade ettiği düşünülmüştür. Bu döneme ait sunuların geri kalanı silahlar, kişisel eşyalar ve araçlar olmak üzere üç grupta toplanmıştır[201]. Dönem boyunca alt

[200] Watrous, kurbanların, özellikle de yaban keçisi boynuzlarının adak olarak sunulduğunu belirtmiştir. Libasyon masalarının yanı sıra mağarada bulunmuş çok miktarda kâse, sürahi ve bir *rhyton* libasyonun ve içki içilmesinin de törenin birer parçası olduğunu gösterir. Depolama alanında *pithos*larda saklanan yiyecekler (hububat, bakliyat, zeytin ?) konik kaplarda sunuluyor olmalıydı. Yukarıda mağarada yapılan sunuların bazıları sembolik olarak değerlendirilmiştir, örneğin meyvelerin yerleştirildiği küçük, ayaklı meyvelikler, minyatür bardak ve *kernos* benzeri kaplar sembolikti. İbadet edenler başka hediyeler de sunmuştur, bronz boğa ve yaban keçisi figürinleri, pişmiş toprak kuş ve boğa figürinleri gibi. Ayrıca kendi suretlerini de adak olarak bırakmışlardır; pişmiş toprak erkek ve kadın figürinleri, bir kadın hizmetli ya da dansçıya ait heykelcik gibi. Bu figürinler inananları tanrıya yakarış pozunda göstermektedir. Kadın figürler ellerini göğüslerinin altına veya üstüne koyarak "selamlama" jestinde gösterilmiştir. Watrous, 1996, **a.g.e.**, s. 47-49.

[201] Gerçek boy hançerler, minyatür kılıç ve hançerler, ok uçları gibi silahların erkekler tarafından yapılmış adaklar olduğu düşünülür. Hogarth'ın yaptığı kazılarda 200'den fazla bu tip adak bulunmuştur, bu da bu tip adakların önemli olduğunu gösterebilir. Kişisel eşyaları oluşturan iğneler, yüzükler, küpeler (?), boncuklar, mühür taşları ise olasılıkla kadınlar tarafından sunulmuştur. Giysi iğneleri, *fibula*lar, kemer tokaları gibi kıyafet süsleri ise kadınların evlilik ve doğum nedeniyle genç kızlıktan çıkışlarıyla ilişkili adaklar olabilir. İğneler özellikle sayıca çoktur. Ayrıca kıyafetlere dikilen altın giysi süsleri de bulunmuştur. Thera freskleri ve Minos figürinleri üzerinde yapılan çalışmalar saçların her iki cinsiyet için 'geçiş ritüeli'nde önemli bir rol oynadığını göstermiştir. Kızlar ergenliğe gelip saçlarının uzatılmasına izin verilene kadar başlarını tıraşlıyorlardı. Arkaik Dönem ve sonrasında Eski Yunan kültüründe evlilik öncesi kadınların saçlarını adak olarak sunmaları yaygın bir gelenekti. Mağarada bulunan saç tokaları, saç halkaları ve taraklar böyle bir ritüelin işareti olarak değerlendirilebilir. 200'ün üstünde bıçak bulunmuştur ve bunlar Watrous tarafından usturaya benzetilmiştir; bunlar ve bulunan 100'ün üzerindeki tunç cımbızın da adak olarak bu ritüelle bağlantılı olabileceği, bu aletler tıraş ve tüy almak amacıyla kullanıldıysa Minoslular tarafından yetişkinliğe geçişte adandıkları düşünülmüştür. İbadet edenler mağarada iğne, bıçak, keski, çekiç ve tokmak gibi pek çok alet ve eser ve bunların yanı sıra adak eşyası olarak minyatür keski, orak ve bıçaklar bırakmışlardır. Arkaik Dönem ve sonrasında, kutsal alanlara değerli kişisel eşyaların sunulması da yaygındı. Psykhro kadınları da iğne, iğ gibi ev içi faaliyetleri ile ilgili pek çok adakta bulunmuşlardır. Erkekler ise zanaatta kullanılan keski, çekiç, tokmak gibi ve tarımda kullanılan orak ve bıçak gibi günlük kullandıkları aletleri sunmuşlardır. Bunların dışında mağarada zanaat faaliyetleriyle ilişkili olarak silindirik bir taş çekirdek, işlenmemiş bir kaya kristali ve dökme atıklarından ayrılmamış bir figürin bulunmuştur. Zanaat faaliyetleriyle ilişkili bu buluntular iki şekilde yorumlanmıştır. İlk olarak, zanaatkârların mağaranın yanında çalıştığına dair işaret olabilir. Tunç parçalar Ida Mağarası'ndan ve Kythera Adası'nda Aigos Georgios'taki dağ kutsal alanında da bulunmuştur. Benzer buluntular Syme'den de ele geçmiştir: çömlekçi çarkları, taş çekirdek, bitirilmemiş taş kaplar, tunçlar, tunç cüruf ve pota parçaları gibi. İkinci olasılık ise bu buluntuların

mağara ile üst mağaradaki kült faaliyetlerinin birbirinden farklı olabileceği belirtilmiştir. Alt mağarada hayvan kurbanına dair izler varken libasyon ve yiyecek sunumuna dair izler yoktur. Burada tunç hayvan figürinleri ve taş libasyon masaları bulunmamıştır. Tunç kadın ve erkek figürinleri, bıçaklar, usturalar, kutsal çifte baltalar, kılıçlar, mühürler, cımbızlar gibi adaklar alt ve üst mağaraya bırakılmıştır. Minyatür hançer ve kılıçların çoğu ve daha önce bulunanlarla birlikte toplam 28 kutsal çifte baltanın 18 tanesi alt mağaradan bulunmuştur. Ayrıca buradaki havuza tunç kadın ve erkek figürinleri, yüzükler, iğneler ve mühürler bırakılmıştır[202].

Orta Minos III'ten Geç Minos I Dönemi'ne (MÖ 1700-1450) kadar devam eden evreye ait veriler değerlendirilerek düzenlenen törenlerle ilgili fikir edinilmeye çabalanmıştır. Mallia ve Lasithi'de ikamet eden inananlar yılın farklı zamanlarında dağa tırmanarak Psykhro'yu ziyaret ediyor olmalıydı. Mağaranın dışındaki terasın büyüklüğü göz önünde bulundurularak gruptakilerin sayısının 250'den fazla olabileceği düşünülmüştür. Erkek ve kadın inananların üst mağaraya girip arka taraftaki sunağa ulaştıkları, burada kandil yakıp hayvan kurbanı, yiyecek sunusu, libasyon gerçekleştirdikleri, turfanda meyve, silah, alet, mücevher, figürin ve giysi iğnesi gibi adaklarını gerçekleştirdikleri düşünülmüştür. Figürinlerin çeşitli tanrıları, olasılıkla 'Minoslu Zeus' ve eşini simgelemiş olabileceği de düşünülmüştür. İbadet edenler sanki tanrının yeraltında yaşadığını düşünerek alt mağaradaki ve dikitlerdeki yarıklara bıçaklar ve minyatür çifte baltalar sıkıştırmışlardır[203].

esnafların adakları olduğudur. Watrous, esnaf atölyelerinin bir tapınağa bağlı olarak çalıştığı örnekler olduğunu hatırlatmıştır. Watrous, 1996, **a.g.e.**, s. 47-49.

[202] Watrous, 1996, **a.g.e.**, s. 50-51.

[203] Kandiller törenlerin bazılarının gece gerçekleştiğini gösterebilir, ancak mağaranın içinin de karanlık olabileceği unutulmamalıdır. Ziyaretçiler ayrıca depo alanındaki *pithos*larda saklanacak yiyecekleri de yanlarında getiriyor olmalıydılar. Bu yiyeceklerin daha büyük bir kalabalıkla gerçekleştirilecek festival günlerinde yetkili biri tarafından dağıtılmış olabileceği düşünülmüştür. Kurban töreninden sonra yiyecekler pişirilmiş ve inananlar için şölen yemeği hazırlanmış olmalıydı. Belki de verimli bir sezon için özel bir ağacın önünde gerçekleştirilen bazı danslar da törenin bir parçasıydı diye düşünülmüştür. İnananlar alt mağaraya da inip havuza figürin, yüzük, iğne ve mühür adaklarını bırakmışlardı. Buradaki havuz yukarıdaki mağarada yapılan libasyon için su kaynağı olarak hizmet etmiş olabilir. İbadet edenlerin havuzda kendilerini temizleyerek arınma gerçekleştirmiş olmaları da olasıdır. Gizem dinlerinde uygulamaların başlangıcı olan bu yıkanarak arınmayla sağlanan fiziksel geçişin burada görülmesinin de rastlantısal olmadığı düşünülmüştür. Dolayısıyla mağaradaki kültün eskatolojik bir boyutu olabileceği de akla gelmiştir. Kutsal törenin bir parçası olarak alt mağaranın gizemli

Geç Minos II-IIIB1 dönemleri[204] ile Geç Minos IIIB2-Protogeometik Dönemde[205] her iki mağarada da sunumlara devam edilmiştir. Geometrik-Arkaik Dönem'de diğer

derinliklerinden bir figür mağaranın önündeki terasta toplanmış ziyaretçi grubuna doğru ortaya çıkmış olabileceği öne sürülmüştür. Adaklar ibadet edenlerin isteklerinin çeşitliliğine ve yılın çeşitli zamanlarında farklı törenler düzenlenmiş olabileceğine işaret eder. Daha sonraki dönemde Zeus Melikhios ve Demeter'e yapıldığı gibi ziyaretçiler turfanda meyveler sunarak dua edip iyi hasat için şükretmiş gibi görünüyorlar. Genç kadınlar sağlıklı bir doğum umuduyla veya bundan müteşekkir olduklarında takı, giysi iğnesi ve figürinleri sunmuş olabilirler. Genç erkekler erkekliğe geçiş süreçlerinin bir parçası olarak minyatür silahları ve figürinleri sunmuş olabilirler. Zanaatkârlar ise işlerinin başarısına şükretmek için meslekleriyle ilgili ürünler sunmuş olabilirler. Watrous, 1996, **a.g.e.**, s. 51-52.

Arınma ritüeline dair veriler Knossos Sarayı'nda da görülmektedir. Evans'ın Knossos Sarayı'nda yaptığı kazılarda ortaya çıkarıp, bulduğu yağ ve parfüm kapları dolayısıyla 'arınma havuzu' olarak adlandırdığı küçük, gömme odalar yakın zamanda N. Marinatos tarafından '*adyta*' olarak adlandırılmıştır. Bu mekanlar, Minos ve Minos etkili Kyklad uygarlıklarının yayıldığı coğrafyada, Girit'te, Thera'da görülmektedir. Sadece saraylarda değil villa, ev olarak tanımlanmış yerlerde de bulunmaktadır. Knossos'taki örnekler, OMIIIB – GMIA arasına, yaklaşık olarak MÖ 1700-1600 yıllarına tarihlendirilmiştir. Nanno Marinatos, **Art and Religion in Thera: Reconstruction a Bronze Age Society**, Atina, D. & I. Mathioulakis, 1984, s. 14; **Minoan Religion: Ritual, Image, and Symbol**, South Carolina, University of South Carolina Press, 1993, s. 40, 76-80; Dario Puglisi, "Ritual performances in Minoan lustral basins: new observations on an old hypothesis", **Sala Annuario**, XC, III, 12, 2012, s. 199-211; Leanne Michelle Campbell, "Bronze Age Adyta: Exploring Lustral Basins as Representations of Natural Spaces and Places", **Eras: the Journal of Monash University's School of Philosophical, Historical and International Studies**, 14, 2013, s. 1-32. Phaistos'ta *adyta*da rhytonlar, kutsal boynuzlar ve kaplarla birlikte çifte baltalar da bulunmuştur. Nanno Marinatos, R. Hägg, "On the Ceremonial Function of the Minoan Polythyron", **Opuscula Atheniensia (OpAth)**, 16, 1986, s. 61-62.

[204] Hogarth'ın depolama alanında (temenos) yaptığı çalışmalar üst mağaradaki bu alanın Geç Minos I Dönemi'nden sonra depo işlevini yitirdiğini göstermiştir. Üst mağaranın geri kalanı gibi burası tunç silah ve aletlerle dolu siyah bir toprak tabakasını içermiştir. Bu tabaka duvar yıkıntılarına benzeyen kırmızı, killi bir toprak ile örtülüdür, bunun deponun duvar yıkıntısı olabileceği düşünülmüştür, üzerinde Geometrik Dönem adakları bulunmuştur. Alt mağaranın, bronz figürin, bıçak, hançer, mızrak ve ok uçları, mühür buluntularının Geç Minos II-IIIB1 döneminde kullanımının sürdüğü görülür. Bu dönemin pişmiş toprak sunuları arasında sürahi, kyliks, rhyton, kadın heykelciği ve bir heykelcik ayağı bulunur. Çark yapımı boğa figürini Geç Minos IIIA1 Dönemi'ne tarihlendirilmiştir, diğer *bovidae* figürinleri de bu döneme aittir. Keramik kalıntıları Geç Minos IB Dönemi sonrasında törenlerde içki içmenin veya libasyonun öneminin hala devam ettiği gösterir. Hançer, mızrak ucu, ok ucu, bıçak, adak kılıçları gibi bronz silahların sunumuna devam edilmiştir. Yüzükler ve *fibula*ların bazıları Geç Minos IIIB dönemine aittir. Bulunan bir bronz plaka Geç Minos IIIA-B *larnaks*larıyla benzerlik gösterir. 21 adet bronz erkek ve kadın figürini Geç Minos IIIA-B Dönemi'ne aittir, bunlardan 17'si erkek, dördü kadındır. 'Selamlama' jestiyle gösterilmişlerdir. Geç Minos III Dönemi'nde takı sunumuna devam edilmiştir. Cam pandantifler, kolyeler, cam ve fayans boncuklar ile mühürlerin çoğu bu dönem adaklarıdır. Watrous, 1996, **a.g.e.**, s. 53.

[205] Alt mağaradan *fibula*, bıçak ve hançerler bulunmuştur. Hogarth bu dönemin eserlerinin bazılarının üst mağaranın güneydoğu bölümündeki kayaların altından ele geçtiğini belirtmiştir. Pişmiş toprak buluntular *krater*ler, *pithos*lar, maşrapalar, kâseler, büyük ve küçük boyutlu hayvan figürinleridir. İçki ve libasyon kapları sayıca baskındır. Kılıç başı, küt uçlu bıçak, *Peskhiera* hançerleri (Thanasis J. Papadopoulos, **The Late Bronze Age Daggers of the Aegean I: The Greek Mainland, Prähistorische Bronzefunde Abteilung VI, 11**, Stuttgart, Franz Steiner, 1998, s. 57-58.) gibi silahlar Geç Minos IIIB/C Dönemi'ne aittir. Diğer bıçaklar, İtalyan tipi saplı hançerler, yüzüklerin bir kısmı, bir ustura ve bir adet tunç iğne Geç Minos IIIC Dönemi'ne tarihlenmiştir. Bu döneme ait tunç figürin bulunmamıştır. Mağaradan bulunan çok sayıdaki kil boncuk ise Protogeometrik Dönem'e aittir. Watrous, 1996, **a.g.e.**, s. 53.

sunularla birlikte çifte balta adakları da görülür[206]. Watrous, Klasik-Hellenistik dönem olarak tanımladığı evrede, sadece Hellenistik Dönem'e ait iki adet sikke bulunduğunu, bunların da mağaraya olasılıkla sonraki bir dönemde getirildiğini belirtmiştir[207]. Daha sonraki dönemlere ait buluntular Watrous tarafından son olarak 'Roma ve Orta Çağ Kültü' başlığında incelenmiştir[208]. Watrous, Evans'ın bahsettiği, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait yılan dolanmış mermer blok heykeltıraşlık eserinin Zeus Melikhios[209] kültüyle ilişkili olabileceğini önermiştir[210]. Sonuç olarak eser yoğunluğu mağaranın

[206] Geometrik-Arkaik Dönem pişmiş toprak figürin, tunç ve demir eser ile keramik buluntular, taşlarla karışık siyah toprak bir tabakadan bulunmuştur. Tunç bıçak ve iğneler, bir tunç figürin ile iki Geometrik keramik mağara ağzının kuzey tarafında kayaların altında ele geçmiştir. Geometrik bir *aryballos*, pişmiş toprak levhalar, tunç adak kalkanları ve insan başlı bir bıçak eski depolama alanında (temenos) bulunmuştur. Alt mağara kullanılmaya devam edilmiştir, Hogarth burada bıçaklar, *fibula*lar, çifte baltalar, usturalar ve cımbızlar bulmuştur. Teras bu dönemde kült yemekleri ve adaklar için kullanılmıştır. Burada bulunan levhalar mağara girişindeki ağaçlara asılmış olabilirler. Hogarth üst mağarada çok sayıda Geometrik-Arkaik Dönem'e tarihlendirilen pişmiş toprak eser bulmuştur, bunlar *aryballos*lar, sürahiler, kâseler, bir adak kalkanı, levhalar, erkek ve kadın figürinleri, boğa figürinleri ve iki adet siyah figürlü kaptan oluşur. Watrous, 1996, **a.g.e.**, s. 54-55.
Keramikler önceki seviyelerde olduğu gibi libasyon / içki içme töreni içindir ve yağ kaplarıdır. Bu tip keramik kap adaklarının erkekler tarafından erkek bir tanrıya adandığı öne sürülmüştür. Bronz dans eden bir kadın heykelciği, ellerinin belinde olmasıyla Minos örneklerine benzetilmiştir. Bu dönemde silah adaklarına devam edilmiştir, bunlar tunç mızrak uçları, ok uçları, bir kalkan, bir demir kılıç, hançer, adak kalkanı ve adak kılıçlarıdır. Geometrik-Arkaik Dönem adakları arasında takılar hala popülerdir, bunlar tunç iğneler, boynuz ve kemikten giysi iğneleri, tokalar, bronz iğneler, tunç ve kemik *fibula*lar, yüzükler, boncuklar, taş pandantif, mühür, bilezikler ve kemik taraklardır. Alet adakları da görülmeye devam etmektedir, bunlar demir balta başları, bıçaklar ve buzağı başı şeklinde kurşun bir ağırlıktır. Tunç adaklar geleneksel Minos tipindedir. Hayvan figürinlerinin çoğunluğu bu kategoriye girer, **A.e.**
A. Papateriou-Pilali iki boğa figürinini MÖ 9. yüzyıla, bir keçi figürinini ve iki ördek figürinini Geometrik Dönem'e tarihlendirmiştir. Angeliki Papasteriou-Pilali, **Die Bronzen Tierfiguren aus Kreta, Prähistorische Bronzefunde, I, 3**, Münih, C. H. Beck, 1985, no. 88-93, 103, 108, 109, 179, 180, 184. Yedi boğa figürinini, bir keçi figürinini ve bir köpek figürinini ise MÖ 7. yy.a tarihlendirmiştir. Papasteriou-Pilali, 1985, **a.g.e.**, no. 95, 96, 101, 102, 105, 107, 182, 229.
Öküz ve koç tarafından çekilen araba figürini, avcının bir keçiyi taşıdığı levha, minyatür *phiale*, miğferli ve silahlı, çıplak erkek figürinleri, 'Venüs Pudica' pozunda kadın figürini bu döneme ait diğer tunç adaklardır. Bunlar dışında Mısır kökenli Amon-Ra heykelciği de bu dönemde adanmıştır. Watrous, 1996, **a.g.e.**, s. 54-55.

[207] Watrous, 1996, **a.g.e.**, s. 55. Evans'ın kazısında bulduğu -yukarıda bahsettiğimiz- Hellenistik Dönem keramiğinden bahsetmemiştir.

[208] Bu buluntulardan bir sürahi, üç kandil, yüzükler, tunç çiçek dalı, bir *fibula*, beş cam boncuk ve bir kulak kaşığı Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olanlardır. Roma veya daha sonrasına ait olarak tarihlendirilen ise hayvan betimli bir levha ile bir kandil kancasıdır. Bunlar dışında bir Venedik sikkesi, iki toka ve bir gümüş haç bulunmuştur. Watrous, 1996, **a.g.e.**, s. 55.

[209] Martin P. Nilsson, **Geschichte der Griechischen Religion, I, Die Religion Griechenlands bis auf die Griechische Weltherrschaft**, Münih, C. H. Beck, 1955, s. 411-415.

[210] Watrous, 1996, **a.g.e.**, s. 55.

Arkaik Dönem sonrasında neredeyse hiç kullanılmadığını, dolayısıyla buradaki kültün de bu dönemden sonra önemini yitirdiğini ya da başka bir yere taşındığını gösterir[211].

Ida Mağarası'nda Minos Uygarlığı Dönemi'ne ait buluntular, Erken Minos Dönemi'ne ait keramikler, Orta Minos Dönemi'ne ait keramikler ve mühürler, Geç Minos Dönemi'ne ait ise adaklardır. Bu adaklar, tunç boğa figürini, taş kernos ve tunç çifte baltadır. Ida Mağarası'ndaki araştırmalarda elde edilmiş çeşitli bulgular, buradaki Proto-Yunan Dönemi'nden (Yunan öncesinde dönemden) Yunan Dönemi'ne kesintisiz devam ettiğini göstermiştir. "Tanrıça'nın (Dea'nın) Mağarası" iken Yunan Dönemi'nde Zeus'un kutsal alanı olmuştu[212].

Iouktas Dağı'ndaki Orta Minos Dönemi'ne (MÖ 2100-1600) tarihlendirilmiş kutsal alanda taş sunak ve sunu masaları, taş ve pişmiş topraktan hayvan figürinleri, pişmiş toprak, tunç ve kurşundan insan figürinleri, rhytonlar, kaplar, pithoslar, hayvan

[211] Yukarıda bahsettiğimiz üzere, Psykhro'da çalışma yapmış Demargne, Lasithi'deki Praesos akropolisinde ve çevresinde de çalışmalar gerçekleştirmiştir. Aralarında 'oturan tanrıça', Kore, Aphrodit, Zeus ve Hera'nın tasvirlerinin bulunduğu, Arkaik Dönem'e ait pişmiş toprak figürinler ve adak levhaları bulmuştur. Demargne, 1902, **a.g.e.**, s. 571-580. Burada bahsedilen 'İlk Akroplis'tir. Yerleşimde üç akropolis bulunur: James Whitley, "Minoans to Eteocretans: the Praisos region 1200-500 BC", **British School at Athens Studies, 2, Post-Minoan Crete: Proceedings of the First Colloquium on Post-Minoan Crete held by British School at Athens and the Institute of Archaeology, University College London, 10-11 November 1995**, ed. J. N. Coldstream, A. W. Johnston, Londra, 1998, s. 27-39. Demargne'den kısa süre önce Praesos'da gerçekleştirdiği araştırmada Halbnerr bir dizi pişmiş toprak figürin ortaya çıkartmıştır. Federico Halherr, "Cretan Expedition XVI. Report on the Researches at Praesos", **AJA**, 5, 1901, s. 371-392. Araştırmacının ikonografisini Astarte'ye benzettiği ve Giritli Venüs olarak tanımladığı *polos*lu tanrıça figürinlerinin yoğunluğu özellikle dikkat çeker. Bu figürinlerin *polos*suz örnekleri de vardır, Mısır etkisi açık bir şekilde görülür: M. E. C., "Loan of Terracottas from Crete", **The Metropolitan Museum of Art Bulletin**, 8, 1921, s. 168-170. E. S. Forster'ın yaptığı çalışmalar kapsamında Hellenistik Dönem'e ait adak levhaları ve figürinler de vardır. E. S. Forster, "Praesos. The Terra-Cottas", **The Annual of the British School at Athens**, 8, 1901/1902, s. 271-281; "Terracotta Plaques from Praesos, East Crete", **The Annual of the British School at Athens**, 11, 1904/1905, s. 243-257.
Demargne, akropolisdeki kutsal alanın tanrısının Zeus Diktaios, Poseidon, Athena ya da Apollon Pythian olup olmadığını söylemenin mümkün olmadığını, kesin olan şeyin ise Geometrik Dönem'e kadar giden tabakaların varlığının buranın çok eski bir ibadet alanı olduğunu gösterdiğini söylemiştir. Demargne, 1902, **a.g.e.**, s. 580. .

[211]. R. C. Bosanquet, Praesos'ta yaptığı çalışmalarda elde ettiği yazıtları yayımlamıştır; bunlardan birinde, bir onurlandırma yazıtında sadece Θεὸς ifadesi geçmektedir. R. C. Bosanquet, "Inscriptions from Praesos", **The Annual of the British School at Athens**, 16, 1909/1910, s. 283.

[212] J. A. Sakellarakis, "The Idaean Cave. Minoan and Greek Worship", **Kernos**, 1, 1988, s. 207-214.

kemikleri ve kutsal boynuzlar gibi buluntularla birlikte hem kullanım hem de adak eşyası olan çifte baltalar, hançerler ve çeşitli aletler ele geçmiştir. Bunlar pişmiş topraktan ve tunçtandır[213].

Girit'in Mirabello Körfezi'nde yer alan Mokhlos Adası'nda 20. yy.ın başında Seager çalışmalar gerçekleştirmiş, bu çalışmalardan sonra adada 1989 yılında arkeolojik kazılara tekrar başlanmıştır. J. S. Soles ve C. Davaras'ın gerçekleştirdiği bu çalışmalarda diğer buluntularla birlikte törensel çifte baltalar ortaya çıkartılmıştır. Geç Minos IB Dönemi'ne (MÖ 1500-1450) ait C.3 olarak adlandırılmış evde depolama amaçlı kullanılmış odaların birinde *pithos* ve diğer keramik buluntularla birlikte çok sayıda metal buluntu ele geçirilmiştir. Bakır ingotlar ve kırılmış tunç kap parçalarının yanında törensel, tunç bir çifte baltanın yarısı bulunmuştur. Bakır ingotlarla ele geçen bu hurda parçalar eritilip yeniden dökülmek üzere saklanmış olmalıydı. Bunların yanı sıra odada tam metal eserler de bulunmuştur. Testere, bıçak perçin, maşa gibi nesnelerin yanı sıra duvardaki küçük bir niş içinde iki adet çifte balta başı ele geçmiştir. Aynı döneme tarihlenen C.7 evinde ve yine depo olarak kullanılmış bir odada, diğer örneklere oldukça benzer tunç buluntular, benzer şekilde odanın bir köşesinde ele geçmiştir. Bakır ingot parçaları istifin üzerinde yer alıyordu ve bunların altında iki adet tunç çifte balta başı ile birlikte, kaplar, yüzükler, bıçaklar gibi tunç hurda eserler bulunuyordu[214]. Çifte baltaların iki kenarı da bir bütün oluşturacak şekilde yapılmıştır, başka bir deyişle sapın geçtiği orta kısım kesici kenarları ayıracak şekilde işlenmemiştir. Bu kısım kalındır, balta başları kenarlara doğru incelmektedir, kesici kenarlar çok az yuvarlatılmıştır, neredeyse düzdür[215] (lev. 19, res. 50). Mokhlos'ta yapılan çalışmalar sonucunda Geç Minos Dönemi'ne ait evler ve mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu törensel çifte baltaların kullanımı ya da bu külte dair

[213] Bunların yanı sıra üzerlerinde Linear A yazısı bulunan kap parçaları da bulunmuştur. Donald W. Jones, **Peak Sanctuaries and Sacred Caves in Minoan Crete: Comparison of Artifacts,** Jonsered, Paul Aströms, 1999, s. 32, 78; Camilla Briault, "Making mountains out of molehills in the Bronze Age Aegean: Visibility, ritual kits, and the idea of a peak sanctuary", **World Archaeology**, 39, 1, 2007, s. 127.

[214] Jeffrey S. Soles, Costis Davaras, "Excavations at Mochlos, 1992-1993", **Hesperia**, 65, 2, 1996, s. 194, 201, lev. 56, b.

[215] Tanım, C3 evinde tam olarak ele geçmiş iki çift baltanın Soles, 1996, **a.g.e.**, lev. 56, b'deki fotoğrafından yapılabilmiştir.

bilgi sahibi olabileceğimiz henüz bir veri yoktur. Ancak veriler bir yemek ve içkiyi içeren bir cenaze ritüeli olduğunu gösterir[216]. Yoğun olarak kullanılmış kyliksler bu ritüellere dair en önemli kanıttır ve bu geleneğin Knossos'tan adaya gelen Myken etkileri olduğu öne sürülmüştür[217].

Minos sanatında çifte baltanın bir sahne içinde tasvir edildiğini görürüz. Kült sahnelerinde çifte balta bazen havada asılı, diğer nesnelerden izole şekilde gösterilmiştir. Bunun en bilinen örneği, Mykenai akropolisinin aşağı terasından bulunmuş altın yüzük (Mykenai Yüzüğü) üzerindeki sahnede görülür. Yüzük yaklaşık olarak MÖ 1450'ye taihlendirilmiştir. Tasvirin yer aldığı yüzük kaşı oval biçimlidir. Kadın figürü asma ağacı altında, taşlı bir zemin üzerinde oturur ve elinde haşhaş bitkisi tutar. Karşısındaki iki kadın figürü, tapınma jestiyle, ellerindeki zambak ve lotusları ona uzatır. Oturan figür tanrıça, diğer kadınlar ise onun eşlikçisi *Nymphe'*ler olarak yorumlanmıştır. Figürler saçlarına takılı zambaklar, kolyeleri ve katlı etekleriyle birbirlerine benzer giyimdedirler. Hepsi ince bellidir, belden yukarıları çıplak ve göğüsleri belirgindir. Tanrıça figürünün hemen önünde daha küçük ölçekte tasvir edilmiş bir kadın figürü tanrıçaya çiçek sunmak için bir taş yığını ya da kabaca şekil verilmiş bir sunak üzerinde durur. Ağacın altında aynı şekilde küçük ölçekteki bir başka kadın figürü ellerini tapınma jestiyle yukarıya kaldırmıştır. Sahne sağda altı tane boğa kafası figürü ile çevrelenmiştir[218] (lev. 17, res. 45). A. Milchhöfer, tanrıçayı Rhea olarak tanımlamıştır. Rhea'nın 'toprak-ana' olmasından dolayı, asmanın altında oturan ve haşhaş tutan tanrıça figürünü ve çiçek sunumunu içeren bu sahnenin Rhea kültü ile ilgili olabileceği düşünülmüştür[219]. Cook, Argos, Sparta ve Mykenai'de bu tanrıçanın

[216] Ayrıca burada ele geçmiş insan kafatasları, ev ve mezar sunakları, ikincil gömme ritüelleri ile birlikte cenazede toplumsal bir şölen gerçekleştirilmesi ata kültüne dair kanıtlardır. Bunun için: Jeffrey S. Soles, "Evidence for Ancestor Worship in Minoan Crete: New Finds from Mochlos", **British School at Athens Studies**, 18, **Cretan Offering: Studies in Honour of Peter Warren**, ed. Olga Kryzyskowska, Londra, 2010, s. 331-338.

[217] R. Angus K. Smith, "Pottery in Domestic and Mortuary Contexts at Late Minoan III Mochlos: The Case of the Missing Kylikes", **Hesperia Supplements, 44, ΣΤΕΓΑ: The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete**, Princeton, New Jersey, 2011, s. 297-306.

[218] Adolf Furtwängler, **Die antken Gemmen: Geschichte der Steinschneidekunst im Klassischen Altertum I**, Leipzig, Berlin, Tafeln, 1900, lev. 2, 20; Evans, 1901, **a.g.e.**, s. 108, res. 4.

[219] Arthur Milchhöfer, **Die Anfange der Kunst in Griechenland**, Leizig, F.A. Brockhaus, 1883, s. 35, 102, res., 39.

yerini Hera'nın aldığını ve Argos'taki bir Hera heykelinin başında asma yapraklarından bir çelenk ile ayaklarının altında aslan postunun yer almasının rastlantısal olmadığını belirtmiştir[220]. Ayrıca Aleksandrialı Klemens'in Paedagogus'ta Hera'nın zambakları sevdiğini belirtmesini de hatırlatır[221]. Cook, yüzüğün büyük ihtimalle Minos Rhea'sının kültüyle ilgili olduğu sonucuna varmıştır[222]. Sahnenin üst kısmında gökyüzü tasvir edilmiştir, güneş ve ay motifleri ile altlarında bunları kuşatan iki çift, dalgalı çizgi ile gösterilmiş göksel nehir Okeanos vardır. Bu motiflerin sağ tarafında insan başına, kollarına ve ayaklarına sahip gibi gösterilmiş bir kalkan motifi vardır, bir mızrak ya da sopa tutar, gökten inmiş gibi gösterilmiştir. Çifte balta sahnenin merkezine yakın bir yerde bulunur. Balta başları her iki tarafta çifttir, kesici kenarları dışbükeydir, başka bir deyişle yuvarlatılmıştır. Gökyüzünden tanrıça ve onun eşlikçilerine iner gibi gösterilmiştir. Cook, yukarıdan düşen kalkan ve baltanın gök tanrısının silahları olduğunu varsaymıştır[223].

Erken Minos Dönemi'yle (MÖ 2200-1800) birlikte mühürler üzerinde çifte balta tasviri görülmeye başlanmıştır. İlk örneklerde çifte balta bir sahneden bağımsız, tek başına tasvir edilmiştir[224]. Geç Minos Dönemi'nde (MÖ 1580-1200) çifte balta mühürler üzerinde tek başına yer almaya devam eder, bunun yanı sıra nadir olarak kompozisyon içerisinde yer alır[225]. Minos Uygarlığı sonrası Girit'te Myken Dönemi yerleşimlerinde bulunan mühürler üzerinde de çifte balta betimi görülmektedir[226].

[220] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 515. Hera'nın panter figürü ile birlikte tasvirleri için: Arthur B. Cook, "Nephelokkokygia", **Essay and Studies Presented to Willia Ridgeway on His Sixtieth Birthday**, ed. E. C. Quiggin, Cambridge, Cambridge University Press, 1913, s. 220, dn. 3.
[221] Klemens o Aleksandreus / Clemens Alexandrinus, **The Exhortation to the Greeks. The Rich Man's Salvation. Fragment of an Address Entitled, to the Newly Baptized**, çev. George William Butterworth, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1919, 2, 8, 72, 4; Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 515.
[222] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 515.
[223] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 516.
[224] Paul Yule, **Early Cretan Seals**, Mainz, Philipp von Zabern, 1980, s. 167-168.
[225] D.G. Hogarth, "The Zakro Sealings", **JHS**, 22, 1902, s. 77.
[226] Evans 1901, **a.g.e.**, s.108.

Girit Kato Zakros'dan bulunmuş bir kil mühür üzerindeki sahnede çifte balta tasviri yer alır. Mühür, Mykenai Yüzüğü ile çağdaştır. Mühür üzerinde, torba şeklinde eteği olan iki figür ayakta, sola yönelmiş olarak gösterilmiştir (lev. 13, res. 28). Aralarındaki çifte balta olasılıkla havada asılı olarak yorumlanmıştır[227], ancak burada gerideki figürün kolları çok iyi korunamamış olmakla birlikte, muhtemelen öne doğru uzanmış ve çifte baltayı taşıyor olmalıdır. D. G. Hogarth, soldaki figürün sağ elinde taşıdığı nesneyi A. Furtwängler'in Heraion buluntusu gemma üzerindeki 'balık ağı' olarak tanımladığı nesneye[228] benzetmiştir[229]. Balta başının orta kısmı düzdür, bıçak kısımları iki tarafta çifter şekildedir ve oldukça yuvarlatılmıştır. Bunun yanı sıra, düz ya da torba şeklinde etek giyimli, kadın ve erkek figürlerin çifte balta taşıdığı mühür tasviri örneklerine Minos Sanatı'nda rastlamaktayız (lev. 13, res. 27). Bu örneklerde çifte baltanın boyutu figüre oranla genellikle büyüktür, bazı örneklerde balta kısımları bezemelidir, bir silahtan çok kült nesnesi olarak resmedilmiş olmalıdır. Kesici kenarları kavisli yapılmıştır[230]. Çifte balta taşıyan bu figürler araştırmacılar tarafından kült görevlisi olarak yorumlanmıştır. Örneğin, Knossos'tan lentoid steatit bir mühür üzerinde, olasılıkla rahibe olan bir kadın figürü omzuna dayadığı çifte baltayı taşırken gösterilmiştir. Çifte baltanın kesici kenarları aynı şekilde kavislidir ve kenar hatları çift çizgiyle belirginleştirilmiştir[231].

Knossos'tan bulunmuş, Geç Minos II-III dönemlerine (MÖ 1450-1350) ait bir mühür üzerinde merkezde Potnia Theron, bunun üzerinde ise çifte balta tasvir edilmiştir[232] (lev. 17, res. 46). Tanrıça cepheden gösterilmiş, kollarını dirsekten bükerek yana açmıştır, kanatlıdır, belden yukarısı çıplak olmalıdır, göğüsleri belirgindir, etek giyimlidir. Her iki yanında profilden gösterilmiş birer antitetik geyik figürü, başlarını tanrıçaya yaklaştırmıştır. Mykenai Yüzüğü'nde olduğu gibi, gökyüzü dalgalı, paralel çizgilerle sahnenin geri kalanından ayrılmıştır. Bu çizgilerin iç kısmında, sahnenin en

[227] Hogarth, 1902, **a.g.e.**, s. 77-78, res. 5.
[228] Furtwängler, 1900, **a.g.e.**, s. 13, no. 42.
[229] Hogarth, 1902, **a.g.e.**, s. 77-78, res. 5.
[230] Matthew Haysom, "The Double-Axe: A Contextual Approach to the Understanding of a Cretan Symbol in the Neopalatial Period", **OJA (Oxford Journal of Archaeology)**, 29, 1, 2010, res. 4, 6, 7.
[231] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 623, res. 523.
[232] Haysom, 2010, **a.g.e.**, s. 40.

yukarısında çifte balta yer alır. Yüzükte, bu çizgilerin üstünde, gökyüzünde ay ve güneş tavirleri yer alıyordu, balta çizgilerin altında, figürlerin arasında, havada asılı şekilde gösterilmiştir. Burada ise gökyüzünde gösterilmek istendiği açıktır. Bu örnekte net bir şekilde çifte baltayı gökyüzüyle ilişkilendirebiliriz. Ayrıca, Ialysos'tan ve Dikte Mağarası'ndan bulunmuş birer mühürde tanrıça olduğu düşünülen figürün üst kısmında çifte balta bulunur[233].

Palaikastro Levhası çifte baltaya ilişkin önemli bir veridir, çünkü burada balta tanrıça olduğu düşünülen bir figür tarafından taşınmaktadır. Levha, 1899 yılında Girit'in doğu kısmındaki Palaikastro yakınlarında bulunmuş, döküm kalıbı olarak kullanılmış şist parçalarından biridir. Bu döküm kalıplarının üzerlerinde kolları yukarı kaldırımış çifte balta veya haşhaş bitkisi taşıyan kadın figürleri, çifte baltalar, kutsal boynuz sembolü, güneş diski gibi tasvirler bulunur[234]. Bazı araştırmacılar bu kalıpların güneş ve ay tutulmalarının astronomik tahminlerinde kullanılacak nesneleri yapmak için olduğunu düşünmüşlerdir[235]. S. Alexiou tarafından Geç Minos III Dönemi'ne tarihlenen kalıplar[236], J. G. Velsink tarafından yakın bir zamanda, Orta Minos II (MÖ 1800-1700) veya III (MÖ 1700-1600) Dönemi'ne ait olabilecekleri düşünülmüştür[237]. Çifte baltalı kadın figürü cephedendir, bileğe kadar uzun bir etek giyimlidir, giysi desenleri çizgiler ve noktasal kabartmalar ile gösterilmiştir. Belden yukarısı çıplaktır, göğüsleri yarım küre şeklinde kabartmayla yapılmıştır. Alın kısmında pulları ve tepesinde lotusu olan bir taç giymiştir. Kollarını dirsekten bükerek yukarı kaldırmıştır. Her iki elinde birer çifte balta tutar. Balta sapları kısadır. Sapların üst kısmı topuz şeklindedir. Baltaların kesici kısımları kavislidir. Her bir baltanın ortasında dikey, kabartma şeritler vardır. Bunun dışında baltalar -figürün giysisinin karın bölgesinde olduğu gibi- noktasal kabartmalarla bezenmiştir. Bu şekilde, metalden oldukları gösterilmiş olabilir (lev. 16,

[233] Hogarth, 1902, **a.g.e.**, s. 77.
[234] Stefanos A. Xanthoudidis, "Μήτραι αρχαίαι εκ Σητείας Κρήτης", **Εφημερίς αρχαιολογική**, 1900, s. 25-50.
[235] Minas Tsikritsis, Efstratios Theodossiou, Vassilios N. Manimanis, v.d., "A Minoan Eclipse Calculator", **Mediterranean Archaeology and Archaeometry**, 13, 1, 2013, s. 267–268.
[236] Stylianos Alexiou, "Η μινωική θεά μεθ' υψωμένων χειρών", **Κρητικά Χρονικά**, 1958, Τόμος ΙΒ', Τεύχος ΙΙ, s. 213-214.
[237] Jan G. Velsink, "The Minoan Moulds for Small Cult Objects Reconsidered", **Babesch**, 91, 2016, s. 17-27.

res. 44). Kalıpların birinde yer alan çifte balta tasvirleri, dinsel çifte balta dökümünde kullanıldıklarını gösterir. Kesici kenarları yuvarlatılmış, diğer kenarları girintili çıkıntılı olan çifte balta kalıplarından biri diğerine göre daha büyüktür. Kalıplar çifte baltaların çizgisel ve noktasal bezemeleri olduğunu gösterir. Dörtgen döküm kalıbının 22,5 cm x 10 cm ölçülerinde olması ve çifte baltaların form ve bezemeleri, bunların adak baltaları olduğunu gösterir.

Çifte baltanın bulunduğu başka bir kült sahnesi Hagia Triada Lahdi üzerinde yer almaktadır. Hagia Triada'daki saray yakınlarında bulunmuş bu küçük lahit kapaksız, boş ve kısmen hasar görmüş olarak, dörtgen bir mezar içinde, duvarla çevrelenmiş küçük bir alanda bulunmuştur[238]. Geç Minos IIIA2 Dönemi'nin erken evresine (ca. MÖ 1370-1360) tarihlendirilmiştir[239]. Gri kireçtaşında yapılmış lahit form olarak ahşap lahitlere benzer[240]. Beyaz *stucco* ile kaplıdır, zemin sarı, desenler ise çeşitli renkler ile boyanmıştır (lev 12, res. 47 a). Dekorasyon lahdi çevreleyen, ikisi uzun, ikisi kısa dört panelden oluşur. Uzun yüzlerden birinde, tapınakta hayvan ve meyve sunumu gösterilmiştir (levha 13, res. 47 c). Bu kenar ortadan yatay olarak kırılmış ve tümlenmiştir, sahnenin sol üst kısmı eksiktir. En solda yer alan uzun giysili ve çıplak ayaklı, profilden beş figür sağ taraftaki sunağa doğru ilerlemektedir. En önde yer alan kadın figürü diğerlerinden farklı bir giysiye sahiptir, diğer figürlerin etek uçları düzken bu figürünki torba şeklindedir[241]. Figürün başında sarı renkte, uçları kıvrık dikey

[238] İtalyan kazı ekibi tarafından bulunmuş bu lahit R. Paribeni tarafından yayımlanmıştır, eserin genişliği 137 cm.dir: Roberto Paribeni, "Ricerche nel sepolcreto di Haghia Triada presso Phaestos" **Accademia Nazionale dei Lincei, Monumenti antichi**, 14, 1904, s. 677-756; "Il sarcofago dipinto di Haghia Triada", **Accademia Nazionale dei Lincei, Monumenti antichi**, 19, 1908, s. 5-86.

[239] V. La Rosa, "The Painted Sarcophagus: Determining the Chronology", In the Wall Paintings of Thera: **Proceedings of the First International Symposium, 2**, ed. S. Sherratt, Piraeus, Petros M. Nomikos, 2000 a, s. 996-997.

[240] Geç Minos Dönemi'ne tarihlendirilmiş sandık biçimli pişmiş toprak lahitlerin temel morfolojik özelliklerinin ahşap lahit prototiplerine dayandığı yaygın olarak kabul edilmiş bir görüştür. Ahşap *larnaks*ların varlığı, Tanagra'dan bulunmuş, pişmiş toprak bir lahit üzerindeki tasvirle teyit edilmiştir: Lefteris Platon, "New Evidence on the Origin of the Late Minoan III Chest-shaped Larnax", **Philistor: Studies in Honor of Costis Davaras, Ed. Eleni Mantzourani ve Philip P. Betancourt, Prehistory Monographs 36**, Philadelphia, Pennsylvania, INSTap Academic Press, 2012, s. 161.

[241] Kadın figürlerinin tenleri beyaz ile boyanmıştır. Bunların en önde yer alanının belden yukarısı da korunmuştur. Kahverengi biyeli, kahverengi ve beyaz şeritli mavi uzun bir elbise, bunun üzerine beyaz biyeli, kahverengi ve beyaz şeritli, ceket giyer. Giysisinin eteği diğer figürlerinkinden farklıdır, diğerlerinkinin etek ucu düzken, bununki torbaya benzer şekilde yuvarlatılmıştır, arkada ise bir kuyruğu

parçalarla çevrelenmiş, tepesinde bir topuz ve püskülü bulunan başlık vardır. Bu başlık, Minos sanatında gördüğümüz, zambak süsleri olan altın taçlara benzer. Girit, Gazi'de bulunmuş tanrıça heykelinde de bulunan bu tip tacı tasvirlerde rahibeler ve *sphenks*ler de takar[242]. Lahitteki bu sahnede, beş figürün önlerindeki sunak masasının

---

vardır, beyaz eteğin üzerinde kırmızı renkli püsküller "S" şeklinde gösterilmiştir. Etek bu şekli ile bir hayvan postundan yapılmış gibi görünmektedir.

[242] Costis Davaras, "Early Minoan Jewellery from Mochlos", **The Annual of the British School at Athens**, 70, 1975, s. 112, lev. 22c.

1901 yılında A. Evans tarafından Knossos Sarayı'nda keşfedilen ve 'Rahip-Kral' adı verilen, fresk parçaları üzerindeki figür bu tip taç takar. Evans'ın 'Rahip-Kral' önerisi, figürün sağ kolunun dirsekten bükerek sağ elinin göğsünün üzerinde yer almasına, taçta yer alan ve dinsel bir sembol olan zambak motiflerine ve freskin tören yolu üzerindeki duvarda yer almasına dayanmıştır. Evans, 1928 b, **a.g.e.**, s. 775-795.

Evans'tan sonra fresk parçalarının restorasyonuna yeni öneriler getirilmiş ve figür yeniden değerlendirilmiştir. Başlığın genellikle kadın figürler tarafından giyilmesi araştırmacıların bu figürün cinsiyetine şüpheyle yaklaşmalarına neden olmuştur. Ayrıca ten renginin beyaz olarak tespit edilmesi de bu şüpheleri desteklemiştir. Bununla birlikte, boğa atlayıcılarına özgü belden aşağısını kapatan kısa bir giysi giymesi de bu kişinin boğa atlayıcısı olduğu teorisinin ortaya atılmasına neden olmuştur. Freskin restorasyonu, figürün cinsiyeti ve kimliği üzerine en son çalışmaları geçekleştiren M. C. Shaw, yaptığı incelemeler sonucunda figürün teninin aslında kırmızı boyalı olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca Mısır'daki Tell el Dab'a'dan bir duvar resmindeki 'atlayıcı' figürü ile karşılaştırma yapmıştır. Bu figürün korunan kısmında, zambaklı taçların tepe kısmındaki püsküllü zambak motifinden görünmektedir. Shaw, bunun Knossos figürünün 'boğa atlayıcısı' olduğunu göstermediğini, sadece bu atletik aktivite ile bağlantılı bir figür olduğunun söylenebileceğini ve bu 'Rahip-Kral'lığı statüsünün bir takım fiziksel testler ve başarılar üzerine kurulmuş olabileceğini önermiştir. Maria C. Shaw, "The "Priest-King" Fresco from Knossos: Man, Woman, Priest, King, or Someone Else?", **Hesperia Supplements, 33, ΧΑΡΙΣ: Essays in Honor of Sara A. Immerwahr**, Ed. Anne P. Chapin, Princeton, New Jersey, 2004, s. 65-84. Ayrıca Shawn, daha sonraki dönemlerde Eski Yunan kentlerinde oyunların dini bir otorite altında icra edildiği gibi Minoslularda da aynı şekilde gerçekleşmiş olabileceğini önermiştir. Zeus Olympios için yapılan oyunlara değinerek, Pausanias'ın bahsettiği Zeus'un -Olympia'daki- zambak tacı giymiş ve *himation*unun zambaklarla bezeli olduğu iki heykelini hatırlatarak, Zeus'un zambaklarını, Giritli Zeus'un atletik oyunlardaki zaferinin simgeleyen hatıralar olduğunu öne sürmüştür.

Sonuç olarak, burada bu tacı bir erkek figür taksa da yine dinsel niteliğe sahip bir figür olmalıdır.

Rahip-krallık, Eski Doğu'da görülen bir gelenekti, Eski Mısır, Hitit, Ugarit, Mezopotamya ve Suriye kaynakları kralın aynı zamanda başrahip olduğunu ve tüm resmi festivalleri yönettiğini gösterir. Ted Kaizer, "Kingly priests in the Roman Near East?", **Imaginary Kings: Royal Images in the Ancient East, Greece and Rome**, ed. Olivier Hekster, Richard Fowler, Stuttgart, Franz Steiner, 2005, s. 177-192. Evans'ın rahip-kral teorisi arkeolojik kaynakların yetersizliği, araştırmacının geçmişi kendi dönemi şartlarına göre değerlendirdiği, Minos'ta krallık yönetim biçimine dair yeterli verilerin olmaması gibi sebeplerle eleştirilmiştir. N. Marinatos, bu konudaki detaylı bir şekilde değerlendirmiştir, ayrıca Evans'ın Minos'ta merkezi bir krallık olduğuna dair görüşü günümüzde destek gördüğünü, araştırmacıların Girit saraylarının güçlü bir yönetime ev sahipliği ettiği, merkezi siyasi bir lidere işaret ettiği, ayrıca başka hiçbir sistemin birkaç yüzyıllık bir dönem boyunca süren sosyal ve ekonomik ilerleme idame ettirebileceği görüşlerini aktarmıştır. Nanno Marinatos, **Minoan Kingship and the Solar Goddess: A Near Eastern Koine**, Illinois, University of Illinois Press, 2010, s. 12-14.

N. Marinatos, Minos sanatında kraliyetle ilgili olabilecek verileri ikonografik açıdan değerlendirdiğinde taç, boyut, kıyafet, insignia dignitatis, küpe ve atlı araba gibi unsurların Eski Mısır ve Yakın Doğu sanatlarındakilerle ortak noktalar olduğu sonucuna varmıştır. Araştırmacı, Hagia Triada Lahdi'nde de gördüğümüz, tüylü tacın Girit-Minos sanatında mukaddes kral ve kraliçenin en önemli görsel kriterlerinden biri olduğu sonucuna varmıştır. Taç dışında Minoslu kralları diğer insanlardan ayıran diğer unsur ise kenarları biyeli, omuz üzerinde çapraz şeriti olan uzun giysidir (manto). Böyle bir giysi,

üstünde kırmızı şeritlerle bağlanmış boğa figürünün boğazından kovaya kan akar; hala gözleri açık olan hayvan kuyruğunu sallamaktadır. Sunak masasının altında kurbanlık iki keçi vardır. Bunların arkasında flüt çalan bir erkek figürü yer alır[243]. Sahnenin sağ tarafında bir kadın figürü küçük bir sunağın önünde ayaktadır[244]. Elindeki kabı (ya da sepeti) sunağın üzerine yerleştirir. Bu kabın arkasında bir oinokhoe ve meyve dolu bir sepet yer almaktadır. Sahnenin en sağında diğeri ile benzer bir forma ve bezemeye sahip, daha büyük bir sunak vardır, bunun üzerinde dört çift ritüel boynuzu yer alır. Bunun arkasında muhtemelen kutsal ağaç olarak kabul edilmiş bir zeytin ağacı vardır. Bu iki sunak arasında sahnenin en dikkat çekici unsuru olan bir platform üzerine yerleştirilmiş olan uzun bir sapa sahip çifte baltadır. Balta sapının yukarıya doğru incelen bir sütun ya da ağaç gövdesi olduğu düşünülür, pembe renkte boyanmıştır (bu da ağaç olduğunu düşündürmüştür), balta ise sarı renktedir, altından olduğu gösterilmek istenmiş olabilir[245]. Baltanın bıçakları 'Mykenai Yüzüğü'ndeki gibi her iki tarafta çifttir ve üzeri diyagonal şekilde bezenmiştir. Baltanın üzerine siyah tüylü bir kuş (kuzgun[246]) tünemiştir. Sahnenin geri planındaki panelin rengi soldan sağa doğru sarıdan beyaza, beyazdan maviye değişir. Tüm bu unsurlar değerlendirildiğinde sahnede çifte baltanın kutsal alanının tasvir edildiği soncuna varılabilir. Cook, 'Mykenai Yüzüğü'nde olduğu gibi burada gök tanrısının silahının tasvir edildiğini ifade etmiştir. Fakat bu sefer gökyüzünde değil, bir kaide ve bir sütun üzerinde yükseltilmiş şekilde gösterilmiştir. Cook'un yorumuna göre balta üzerindeki kuzgun[247]

Mezopotamya, Suriye, Anadolu ve Levant sanatında kral (veya tanrı) figürleri tarafından giyilir ve MÖ 2. binin 2. yarısı boyunca tanrı ve yöneticilerin ikonografik unsurlarındandır. N. Marinatos, bu tespitinde örnek olarak MÖ 19. – 18. yüzyıllara ait Suriye-Filistin bölgesi mühürlerindeki, Hitit kaplarındaki figürleri, Suriye, Katna'dan bir heykeli, Orta Tunç Çağı'na ait Ceriko'dan skarabe mührü göstermiştir. Marinatos, N., 2010, **a.g.e.**, s. 19.
Ayrıca, Mısır firavunlarıyla Girit kralları arasındaki ilişkiyi gösteren Orta Minos II B ve Orta Minos III dönemlerine ait arkeolojik veriler vardır.

[243] Erkek figürün teni kırmızı renkte boyalıdır.

[244] Pembe biyeli beyaz bir ceket ve kırmızı, beyaz, uzun bir etek giyimlidir.

[245] Paribeni 1908, **a.g.e.**, s. 43'te balta sapı ve malzemesi ile ilgili görüşünü ifade etmiştir.

[246] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 518.

[247] Κοραξ ya da *corvus coraks* 'kuzgun' mitolojide bilici tanrı Apollon ile ilişkilendirilirdi, onun habercisiydi. Bu nedenle defne amblemi ile birlikte Delphi sikkeleri üzerinde yer almıştır. Bu hayvanın kehanet yeteneğine sahip olduğuna inanılırdı. Ayrıca antik kaynaklarda hava ile ilgili kehanet veren, fırtınanın habercisi olarak geçmektedir. Ölüm ve felaketi öngören kuşlar olarak kabul ediliyorlardı ve lahitler üzerinde 'Hades'in kahin ruhları' olarak yer alıyorlardı Eski Yunan mitolojisi ve kültüründe 'kuzgun' motifi ve bununla ilgili antik kaynaklar için: D'Arcy Wentworth Thompson, **A Glossary of Greek Birds**, Oxford, Clarendon Press, 1895, s. 91-95.

figürü de yaklaşan fırtınanın habercisi olmasından dolayı bulunduğu yeri almış olabilir[248].

Lahdin diğer uzun yüzünde ise iki farklı sahne yer almaktadır, bu iki sahnedeki figürler birbirlerine arkaları dönük şekilde, zıt tarafa yönelmişlerdir (lev. 18, 47 b). Profilden gösterilmişlerdir[249]. Sağdaki sahnede yine bir çifte balta ile ilgili ritüel betimlenmiştir. Bu sahnenin en solundaki erkek figürü sağa doğru ilerleyerek elindeki büyük altın liri çalmaktadır. Önünde yer alan kadın figürü altından zambaklı, püsküllü taç takmaktadır, omzunda taşıdığı sopanın iki ucunda birer kova benzeri kap takılıdır. Bu figürün önünde torba şeklinde olan uzun beyaz bir etek giyimli kadın figürü yer alır[250]. Elindeki kova benzeri kaptan önündeki büyük boyutlu kaba, olasılıkla *krater*e şarap ya da kan olarak yorumlanabilen bir sıvı dökmektedir. Bu büyük kap mavi boyalıdır ve sarı renkli bantlarla bezelidir. Cook, altın ile süslenmiş gümüş bir kap tasviri olabileceğini düşünmüştür[251]. R. Paribeni, bu kabın ve kova / sepet formundaki diğer kapların metal birer *situla* olabileceğini belirtmiştir[252]. Libasyonun yapıldığı bu kap iki çifte balta arasına yerleştirilmiştir. Çifte baltaların birinin piramidal formda, diğerinin dörtgen formda ikişer basamaktan oluşan birer kaidesi vardır. Hagia Triada ile Phaistos saraylarında ve Knossos'ta bir ev ile 'Küçük Saray'da bu sahnedekine benzer kaideler açığa çıkarılmıştır[253]. Tasvirde, kap kaidesinin iki ucu bu çifte balta kaideleri üzerine yerleştirilmiştir. Çifte baltalar, yukarıya doğru sivrilen şekle sahip,

[248] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 518.
[249] Figürlerin ten renkleri, diğer panelde olduğu gibi, geleneğe uygun olarak kadınların beyaz, erkeklerinki kızıl ile boyanmıştır. Bu gelenek için: P. Muhly, "The Great Goddess and the Priest-King: Minoan Religion in Flux", **Expedition**, 32. 3, 1990, s. 54-60; L. A. Hitchcock, "Engendering Ambiguity in Minoan Crete: It's a Drag to be a King", **Representations of Genderfrom Prehistory to the Present, Proceedings of a Conference on Gender and Material Culture, University of Exeter, July 4-6, 1994**, Ed. M. Donald ve L. Hurcombe, New York, 2000, s. 69-86.
[250] Arka plan, üç kısım halinde, beyaz-mavi-beyaz renkleri ile boyanmıştır. Sahnenin en solundaki *lyra* çalan erkek figürü kızıl tenli, kısa saçlı, alnının üzerinde kıvırcık bir perçemi olan, çıplak ayaklarına kadar inen uzun pembe bir elbise giyimlidir. Önünde yer alan kadın figürü altından zambaklı, püsküllü taç takmaktadır, bunun ön ve arkasından saçları çıkmıştır, alnında diğer figüre benzer bukle şeklinde bir perçem vardır. Mavi ceket ve mavi uzun etek giyimlidir. Bu figürün önünde ise mavi biyeli beyaz bir ceket ve alt kısmı torba şeklinde olan uzun beyaz bir etek giyimli kadın figürü yer alır.
[251] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 520.
[252] Paribeni, 1908, **a.g.e.**, s. 33-36. Situla için: Gherardo Ghirardini, "La Situla İtalica Primitiva, Studiata Specialmente in Este", **Accademia Nazionale dei Lincei, Monumenti antichi**, 7, 1897, s. 5-200.
[253] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 520, dn. 4.

yeşil yapraklarla kaplı birer dikme ya da ağaç gövdesi üzerindedir. Çifte baltalar sarı boyalıdır, bununla altın oldukları gösterilmiş olabilir. Diğer yüzdeki örnekte olduğu gibi, bıçak kısımları her iki tarafta çifttir. İkisinin de üzerine birer kuzgun konmuştur. Bu sahneyi yorumlayan E. Petersen, diğer yüzdeki balta sapının yapraksız, bu yüzdekilerin ise yapraklı olması tezadına dikkat çekerek, ilk sahnede kışın gök tanrısı için ibadet edildiğini, ikinci sahnede ise baharda gök tanrısının toprak tanrıçası ile evliliğini simgeleyen bir törenin tasvir edildiğini öne sürmüştür. Ayrıca, libasyon sahnesindeki yaprak bezeli iki sütunun boyut olarak birbirinden farklı olduğuna, soldakinin daha büyük olduğuna ve bunun üzerindeki çifte baltanın, diğer sahnedeki yapraksız saplı çifte balta gibi diyagonallerle bezeli olduğuna dikkat çekmiştir. Bundan da uzun saplı çifte baltanın ve diğer sahnedekinin gök tanrısını; kısa saplı olanın ise tanrıçayı simgeleyebileceği sonucuna varmıştır[254]. Bunun üzerine Cook, lahitte tasvir edilen çifte baltaya ibadet edenlerin, bitki örtüsünü canlandırmak için ilkbahar yağışlarını çağırdıklarını kabul edebileceğimizi belirtmiştir[255].

Paribeni, yapraklı, çifte balta sapı işlevini görmüş dikmelerin palmiyegillerden bir ağaç olan *phoenix dactylifera* / hurma ağacı gövdesi olduğunu önermiştir[256]. Paribeni'nin bu önerisi A. J. Reinach tarafından kabul edilmiştir.[257] Ancak Cook bu ağaç gövdesinin silindir formunda olduğunu, bu dikmeler gibi konik olamayacağını hatırlatmıştır[258]. E. Petersen, sadece yapraklarla kaplanmış birer dikme olduklarını belirtmiştir[259]. F. von Duhn, bunları selvi yaprakları ile kaplanmış iki obelisk olarak tanımlamıştır ve Rhea'nın Knossos'ta selvi ağacından kutsal bir koruluğu olduğunu

[254] Eugen Petersen, "Der kretische Bildersarg", **Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts**, XXIV, 1909, s. 162-170.
[255] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 520.
[256] Paribeni, 1908, **a.g.e.**, s. 29.
[257] A. J. Reinach, "Le Sarcophage de Hagia Triada", **Revue Archéologique**, II, 1908, s. 281.
[258] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 520, dn. 5.
[259] Petersen, 1909, **a.g.e.**, s. 168, 170.

hatırlatmıştır[260]. Cook, eğer von Duhn'un bu savı doğruysa, ritüelde bu dikmelerin selvi ağaçlarının yerini almış olabileceğini düşünmüştür[261].

Lahdin bu yüzünün sol kısmında, başka bir deyişle bu sahne ile bitişik diğer sahnede üç erkek figür sola doğru ilerlemektedir. Figürler kısa saçlı, belden yukarıları çıplak, torba şeklinde beyaz etek giyimlilerdir[262]. İlk sıradaki bir kayık modeli, ikinci ve üçüncü sıradaki ise birer buzağı taşımaktadır[263]. Üzerinde bir ağaç (olasılıkla palmiye[264]) bulunan, koyu kırmızı renkli, olasılıkla tuğladan yapılmış, üçlü basamaklara doğru ilerlemektedirler. Bunun gerisinde daha kısa boylu bir erkek figürü yüzü bu figürlere dönük şekilde ayakta durmaktadır, bir giysiyle sarınmıştır[265]. Arkasında dalga motifi ile bezenmiş, çok renkli yapının bir kısmı görünmektedir. Paribeni, sahneyi Mısır paralellerine bakarak yorumlamıştır. Ona göre, olasılıkla, ayakta dikilen figür ölmüş kişiyi, arkasındaki yapı ise mezarını ifade etmektedir. Kısa boylu tasvir edilmiş olması ise genç yaşta öldüğü anlamına gelmektedir[266].

Lahdin iki uzun kenarındaki çifte balta kültü ile ilgili sahnelerin genç adamın mezarına yapılan adaklarla yakından ilgili olduğu düşünülmüştür. Püsküllü kıyafetler, çifte balta rahip ve rahibeleri, mezara sunu yapanlar ve ölen kişi tarafından giyilmiştir. Paribeni, bu giysiyi tüylü bir yas kıyafeti olarak tanımlamıştır, bu kıyafetin orijinalinin hayvan

[260] Fredrich von Duhn, **Der Sarkophag aus Hagia Triada, Archiv für Religionsgeschichte**, **XII,** Leipzig, B. G. Teubner, 1909, s. 173.
[261] Arthur B. Cook, "The Cretan Axe Cult Outside Crete", **Transactions of the Third International Congress for the History of Religions III**, Oxford, 1908, s. 184-194.
[262] Lahitteki diğer erkek figürleri gibi tenleri koyu renk ile boyanmıştır. Etek püskülleri, ortadaki figürde kırmızı, diğer ikisinde siyah renklidir. Üç figürde de kolye, ikisinde ayrıca bilezik vardır.
[263] İkinci sıradaki siyah benekli beyaz bir buzağı, üçüncü ise koyu sarı benekli sarı bir buzağı taşımaktadır.
Paribeni, 1908, **a.g.e.** s. 26'da bu sunu tasvirlerinin gerçek sunuları ifade ettiğini düşünmüştür; Ancak Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 521'de bunların objelerin modelleri olduğunu, benzer geleneğin Mısır ve diğer topraklardaki mezar buluntuları arasında görüldüğünü belirtmiştir.
[264] Reinach, 1908, **a.g.e.**, s. 280'de palmiye ağacının mezar kültü ile ilişkisini hatırlatarak bu motifin de bir palmiye türü olduğunu söylemiştir. Von Duhn, 1909, **a.g.e.**, s. 180'de 'palmiye' olarak nitelendirmiştir. Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 521'de ağaç türün belirsiz olduğunu söylemiştir.
[265] Teni koyu, saçları diğer erkek figürleri gibi kısa ve siyahtır. Alnının üzerinde kıvırcık bir perçem vardır. Kırmızı püsküllü, sarı biyeli beyaz bir giysiye kollarını örtecek şekilde sarınmıştır.
[266] Paribeni, 1908, **a.g.e.**, s. 19.

derisinden / postundan yapılmış olduğunu öne sürmüş, arka kısımda hâlâ bir kuyruk bulunmasına dikkat çekmiştir ve böyle bir kıyafetin muhtemelen cenaze töreninde giyildiğini belirtmiştir[267]. Çifte baltaya sunu yapanlardan üçü ile mezara sunu yapanlardan ikisi kırmızı şallıdır. Cook, bu aksesuarı cenaze ile ilişkilendirmiştir. Gök tanrısı ve toprak tanrıçasının çifte baltası için gerçekleştirilen 'yeniden canlanma' ayinlerinin ölülerin dirilmeleri ve hayatlarına devam etmeleri inancıyla yapılmış, gök tanrısının mezar sahibi olan genç adamda vücut bulduğuna inanılmış olabileceğini düşünmüştür[268].

Bu özdeşleştirme ihtimali üzerine, Cook, Zeus'un Giritli bir prens olarak yaşarken bir yaban domuzu tarafından parçalanıp öldürülerek buraya gömüldüğüne dair bir Girit söylencesini[269] hatırlatmıştır, ayrıca bu Giritli prensin, yeniden doğmuş Zeus olarak, kısmen de Dionysos ya da Zagreus olarak kabul edilmiş olabileceğini belirtmiştir. Bunun üzerine Girit ve Tenedos'daki balta kültlerinin paralelliğine dikkat çekmiştir. Her iki yerleşimde de çifte balta basamaklı bir kaide üzerine dikilip tapınım görüyordu ve iki çifte baltaya birlikte tapınılıyordu. Hagia Triada tasvirinde çifte baltalar arasına krater yerleştirilmiştir, Tenedos'da ise amphora çifte balta ile ilişkilidir. Hagia Triada'da boğa kurban edildiği görülürken, Tenedos'da, Cook'un olasılıkla baltalı tanrı olarak nitelendirdiği, Dionysos Anthroporrhaistes'e buzağı kurban ediliyordu[270].

---

[267] **A.e.**

[268] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 522.

[269] Cook, 1914, **a.g.e.**, s. 157.

[270] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 522.
Kısa kenarlardan birinde beyaz zeminin üzerinde mavi ve sarı renkleri kullanılarak resmedilmiş *biga* üzerinde iki kadın figürü yer alır (lev. 13, 47 e). Kadın figürleri beyaz tenlidir, giysileri pembe, mavi, sarı ve beyaz renktedir. Kırmızı boya ile çizilmiş dört adet dizgin izleyiciye yakın olan figür tarafından tutulmaktadır, iki tanesi figürün sol elinde diğer ikisi ise koluyla yanındaki figürü sardığı sağ elindedir, bu elinde ayrıca kırbaç vardır. Bu figürler Cook tarafından mezar sahibi prensin sarayından kişiler, olasılıkla kraliçe ve onun arabacısı olarak yorumlanmıştır. Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 523.
Diğer kısa yüzde de benzer ancak anlam bakımından oldukça farklı bir sahne görülmektedir (lev. 13, 47 d). Bu tarafta zemin kırmızıdır. Bir çift *gryphon* tarafından çekilen iki tekerlekli arabada iki kadın figürü bulunur. *Gryphon*ların gövdeleri aslandan çok köpeğe benzetilmiştir, mavi, sarı, beyaz renkli, desenli, alacalı kanatları ve başları üzerinde kuş tüyünden yüksek tepelikleri vardır. İzleyiciye yakın olan kadın figürü kenarları sarı mavi bir elbise giymiştir, dizginleri tutar, diğerinin mavi yakalı sarı giysisi daha gösterişlidir, ikisinin de mavi-beyaz başlıkları vardır. Sahnede, *gryphon*ların üst kısmında bir kuş figürü yer alır. Gövdesi beyaz, kanatları mavi, sarı, beyaz alacalıdır, başının üzerinde mavi bir sorgucu vardır. Kanatlarını geriye doğru açmıştır. Cook kuş figürünü bir 'upupa' (ibibik / çavuşkuşu), hatta bir 'bayağı atmaca'ya (cura) benzetmekle birlikte kısa gagası, sarı / kahverengi, mavi ve beyaz

Tenedos'da çifte baltanın varlığına aşağıdaki ilgili bölümde detaylı olarak değinilecektir. Ayrıca, Cook, mezar sahibi genç Dionysos ya da Zagreus olarak kabul edildiyse onu 'büyük Minoslu tanrıça' Rhea'nın eşi olarak görüyor olmamız gerekirdi diye düşünmüştür[271].

B. Burke, *larnaks*ı tekrar değerlendirerek lahdin Girit'te Myken yerleşiminin en erken dönemine tarihlendiğini ve ortaya çıkan bir Myken ideolojisi ile ilişkili bir eser olduğunu iddia etmiştir. Eserin ikonografisine dair farklı bir okuma önermemiştir. Ancak, *larnaks*in tasvirinin içerik analizini yaparak, onun Ege sanatının izole bir eseri değil, sanat ve mimari aracılığıyla siyasi, ideolojik ve ekonomik hâkimiyeti savunan Myken elitleri tarafından bir iktidar ifadesi olduğu sonucuna varmıştır. Araştırmacıya göre, Minos geçmişinden gelen imgelerden faydalanarak onları çağdaş Myken unsurlarıyla birleştiren lahdin sanatçıları, Girit'te, Orta Tunç Çağı eseri görünüşüne sahip Geç Tunç Çağı eserini iyi bir şekilde üretmişlerdir[272].

---

tüyleri, siyah lekeleri ve dik sorgucu ile bir alakarga olduğu sonucuna varmıştır. Antik dönemde bu kuşun, parlak renkleri ve ötüşü nedeniyle dikkat çektiğini belirtmiştir. Cook, 1925**, a.g.e.**, s. 523.

Carolus Linnaeus, **Systema Naturae, Tomus I, Holmiae**, Stockholm, Laurentii Salvii ,1758, s. 106'da Linnaeus tarafından tanımlanmış türlerden biridir; James A. Jobling, **The Helm Dictionary of Scientific Bird Names**, Londra, Christopher Helm, 2010, s. 171-173, Latince *corvus glandarius*, *garrulus glandarius* olarak adlandırılmıştır. Bilimsel ismi ötüşünden dolayı, garrulus 'gürültülü, gevezelik' ile en sevdiği yiyecek olan glandarius 'meşe palamudu' kelimelerinden türetilmiştir. Ülkemizde 'kestane kargası' ismiyle de tanınır.

Romalılar ağaçkakanı *pica* veya *picus* olarak adlandırıyorlardı. Carolus Linnaeus, **Systema Naturae, Sistens Regna Tria Naturae in Classes et Ordines, Genera et Species, Lugduni Batavorum**, Brittenburg, T. Haak, 1756, s. 20.

Giritli Zeus ağaçkakan (Pikos) suretine giriyordu. Cook, 1914, **a.g.e.**, s. 158, dn. 2; s. 237, dn. 1; A. H. Krappe, "Picus Who Is Also Zeus", **Mnemosyne**, 3, 9, 4, 1941, s. 241-257.

Lucius Annaeus Cornutus, κιττα, alakarganın Dionysos'un kutsal kuşu olduğundan bahseder. Lucius Annaeus Cornutus, **Cornuti Theologiae Graecae Compendium**, Lipsia, Teubner, 1881, s. 61-62.

Alakarga, kargagiller ve ötücü kuşlar familyasına mensuptur. Wenthworth, 1895, **a.g.e.**, s. 39, 85. Eski Yunanca metinlerde κισσα, κιττα ve κεισσα olarak geçmektedir.

Bundan dolayı Cook, Dionysos için kutsal bir hayvan kategorisine girdiğini ve Giritlilerin onu muhtemelen Dionysos olarak gördüklerini öne sürmüştür. Ona göre, lahitte tasvir edilen alakarga, hayatının *dionysiak* kısmındayken ölen gencin ruhunu temsil etmektedir. Karakteristik kanat hareketi ile alakarganın ona doğru uçtuğu, kuş tüylü başlığı ve toprak renkli kıyafeti olan figürü de tanrıça, Giritli Rhea olarak tanımlamıştır. Lahdin baş kısmında bulunan paneldeki bu sahnede ölen adamın öteki dünyadaki ilahi eşiyle buluşmasının anlatıldığını düşünmüştür. Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 523.

[271] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 522.

[272] Brendan Burke, "Materialization of Mycanaean Ideology and the Ayia Triada Sarcophagus", **AJA**, 109, 3, 2005, s. 403.

Burke, Ege Tunç Çağı'nın bu dönemi boyunca, Girit'te kültürel ve ekonomik hegemonyada bir değişim gerçekleştiğini, Myken anakarasında kaynaklı yeni mezar geleneklerinin adada öncelikle Knossos ve

J. H. Marshall tarafından Girit'in doğusundaki Palaikastro'da bulunmuş pişmiş toprak bir lahit üzerinde Hagia Triada lahdi ile benzer motifler görülmektedir[273] (lev. 19, res. 48). Geç Minos IIIa Dönemi'ne (MÖ 1400-1350) tarihlendirilmiştir. Bu lahdin her iki uzun kenarı ikişer kare panele bölünmüştür. Paneller her iki yüzde, dört yapraklı rozet dizisiyle bezeli bordürle ayrılmaktadır. Panel kenarlarında dalga motifli ve paralel dalgalı çizgili bordürler bulunur. Panellerin iç kısmı iç içe çizgilerden oluşan dalga şeklinde motiflerle çevrelenmiştir. Bu panellerden birinde olasılıkla yunus olan bir balık, yanında bir rozet, alt ve üst kısmında ise birer yıldız yer alır. Bunun yanındaki panelde ise yukarı kaldırıp kıvırdığı kanadı ve geniş kuyruğu ile ördek, kaz ya da kuğuya benzetilebilecek bir kuş tasviri bulunur. Diğer yüzdeki panellerin birinde,

çevresinde ortaya çıktığını belirtmiştir. Lahit üzerindeki sahnelerin Ege Tunç Çağı'nın standart konuları olduğunu söyleyen araştırmacı lahit ikonografisine farklı bir okuma sunmamıştır. Bunun yerine, bağlamsal analiz için lahitle çağdaş olarak Ege genelinde Myken yayılımını incelemiştir. Bu dönemde, Hagia Triada'daki inşa faaliyetleri de bu yayılım ile ilgili görülmüştür. Burke, 2005, **a.g.e.**, s. 405.
Lahit Minos villasının kazısı esnasında bulunmuştur. La Rosa, lahit mezarı yapan kişi ile *Casa delle camere decapitate*yi (yapı, üst üste konmuş terasların üzerine inşa edilmiş olup üst terasın duvarlarının yıkılması ve alttaki yapının yeniden kaplanması ve yenilenmesi nedeniyle bu adı almıştır) inşa edenin aynı kişi olduğunu düşünmüştür. V. La Rosa, "To Whom Did the Queen Tiyi Scarab Found at Hagia Triada Belong?", **Κρήτη–Αίγυπτος Πολιτιομικοί δεομοί τριώ χιλιετιών**, ed. A. Karetsou, Atina, Ypourgeio Politismou-Archaiologiko Mouseio Herakliou, 2000 b, s. 91.
MÖ14. yy.da Girit kültürel etkileşim alanıydı. Minos geçmişinden gelen imgeleri çağdaş Myken unsurlarıyla birleştiren lahit yapımcıları Girit'in Geç Tunç Çağı ile geçmişteki Orta Tunç Çağı'nı iyi bir şekilde birleştirerek bir anıt hazırlamışlardı. Kültürel melezleşmenin bu ideolojik programı mezarın megaron formunda ve larnaksn ikonografisinde açıkça görülmektedir. Geç Minos IB Dönemi'ndeki tahribattan sonra, Hagia Triada'daki Minos villasının kalıntılarının üzerine kapsamlı bir Myken inşa projesi gerçekleştirilmiştir. Bu yapı programı ile Hagia Triada'da bir tören merkezi oluşturulmuş, megaron ABCD temelleri GM IB tahribatından hemen sonra Minos villasının duvarlarının üzerine doğrudan inşa edilmiştir. Mezarın inşası H tapınak yapısıyla çağdaştır, stoa FG hemen sonrasında GM IIIA2'nin erken safhasında inşa edilmiştir. Bu yapılar bir avluda yer alır ve Piazzale dei Sacelli'de yapılan törenlerin katılımcılarına olasılıkla barınak görevi görüyordu. Bu dönemde ayrıca kuzeyde Edificio delle Canere Decapitate'nin yapımı, Erken Minos Dönemi'ne ait Tholos B yeniden kullanımı ve boyalı larnaksın bulunduğu Mezar 4'ün inşası dikkat çekicidir. Bu yapılar halk toplantıları ve törenler için planlı, kapsamlı bir yapı programı olduğunu gösterir ve yerleşimin düzenlenmesi ve tasarımı açısından Minos Dönemi'nden köklü bir farklılığa işaret eder. Megaron ABCD muhtemelen dönemin en etkileyici yapısıdır. Temelleri bilinçli olarak, Minos villasının bir kanadına yerleştirilmiştir. Megaron yapı formu, Geç Tunç Çağı'nda Girit için yeni bir mimari formdur ve muhtemelen anakaradan Myken seçkinleri tarafından getirilmiştir. Bununla birlikte, megaron ABCD'nin mimarisinde, duvar ustalarının izlerini de içeren, oda E'deki spesifik tipte bir sütun kaidesi, harcın içine yerleştirilmiş döşeme levhaları, çift pencere ve triglif desenli, alçı taşından sıra gibi Minos özellikleri görülmektedir. İki adet çift balta şeklindeki duvar ustası işareti megaron ABCD önündeki döşeme levhalarına kazınmıştır. Bunlar Minos karakterinde olarak nitelendirilmiştir, ancak Geç Minos III inşa faaliyeti dönemi ile çağdaş oldukları belirtilmiştir. Burke, B., 2005, **a.g.e.**, s. 403-422.
[273] Lahit R. C. Bosanquet, "The Painred Larnax, and Some Other Larnax-Burials", **The Annual of the British School at Athens**, 8, 1901/1902, s. 297-302'de yayımlanmıştır.

büyük bir zambak[274] tasvir edilmiştir. Zambağın sağda ve solda dışa bakan birer çiçeği bulunur. Bu çiçeklerin merkezdeki *stigma* (dişil üreme organının *tepecik* kısmı) kısımlarının her iki yanında birer *anter* (erkek üreme organının *başçık* kısmı) betimlenmiştir. *Anter*lerin uçları tekli balta şeklindedir. Zambağın merkezinden bir çiçek sapı yerine bir kült objesi yükselmektedir. Burada sütun kaidesi ve başlığı olan ince bir sütun bulunur. Bunun üzerinde basamaklı bir kaide üzerinde çifte balta yer alır. Kesici kenarları yuvarlatılmıştır. Baltanın her iki yanındaki dikey nesneler R. C. Bosanquet tarafından bir çift 'kutsal boynuz' olarak tanımlanmıştır[275], ancak Cook, ince birer elipse benzeyen bu nesnelerin boynuzlardan farklı forma sahip dikmeler olduğunu ve baltanın da bu dikmeler arasına yerleştirildiğini düşünmüştür[276]. Bunun yanındaki panelde ise diğer yüzdeki kuş figürünün kanatlarına benzer kanatlara sahip bir *gryphon* tasviri, bunun önünde zambak, üst kısmında ise yıldız motifi yer alır. Tüm bunların üzerinde yatay bir çizginin üstünde iki çift 'kutsal boynuz' vardır. Kapağın bir yüzü gövdedeki gibi iki panele bölünmüştür ve yine gövde kısmındaki gibi paneller dört yapraklı rozet motifli bordürlerle ayrılmıştır, ancak burada bu şekilde iki sıra panel bulunur. Kare paneller ise yine gövdedeki gibi dalga motifi ile çevrelenmiştir, merkezlerinde birer yıldız motifi bulunur. Yıldızlarının uçları Cook tarafından boynuza benzetilmiştir[277]. Kapağın diğer yüzünde ise alt ve üst kısımda dalga şeklindeki motif bulunur. Lahdin uzun kenarlarında dörder dikey, kısa kenarlarında birer yatay kulpu vardır.

Cook, buradaki çifte baltanın Mykenai buluntusu altın yüzükte olduğu gibi 'Minoslu gök tanrısı'nı temsil ettiğini öne sürmüştür. Mykenai yüzüğünde elinde zambak tutan kadın figürü olasılıkla tanrıça Rhea olarak tanımlanabileceğinin öne sürüldüğünden yukarıda bahsetmiştik. Burada çifte balta ve zambak motiflerinin bu şekilde birlikte gösterilmesi, Hagia Triada Lahdi'nde olduğu gibi, gök tanrısı ile toprak tanrıçasının

[274] Minos Uygarlığı'na ait kaplarda zambak tek başına da yoğun olarak kullanılan motiflerdendir. Örneğin, Mokhlos'tan bulunmuş Geç Minos I Dönemi'ne ait bu kapta olduğu gibi: Richard B. Seager, "Excavation on the Island of Mochlos, Crete, 1908", **AJA**, 13, 3, 1909, lev. VI.
[275] Bosanquet, 1901-1902, **a.g.e.**, s. 299.
[276] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 524.
[277] Cook, 1925, **a.g.e.**, s. 525.

yaşam veren birlikteliğinin göstergesi olarak yorumlanmıştır. *Gryphon* figürünün ise Hagia Triada Lahdi'ndeki *gryphon*lar tarafından çekilen araba ile gösterilmiş tanrıçaya atıf olması oldukça şüpheli bir ihtimaldir[278].

Minos Uygarlığı'na ait keramikler üzerinde çifte balta dekoratif bir öğe olarak kullanılmıştır. Çifte balta motifinin tekrarlanarak bir dizi oluşturduğu, bu dizinin çift ya da dört sıra halinde devam ettiği, bazen bunun palmet dizisine paralel olarak devam ettiği ya da tek çifte baltanın bitkisel motiflerle çevrelenerek işlendiği örneklere rastlanmaktadır. R. B. Seager tarafından Girit'in kuzeydoğusundaki Pseira Adası'nda bulunmuş tüm bir amphora üzerinde, çifte balta yine zambak motifleri ile birlikte tasvir edilmiştir (lev 14, res. 49). Vazo Geç Minos I Dönemi'ne, yaklaşık olarak MÖ 1500'lere tarihlendirilmiştir[279]. Ağız kenarı yan yana çifte baltalar ile bezenmiştir; çifte balta sapları topuz başlıdır, kesici kenarlar yuvarlatılmıştır. Omzu ve alt kısmını kapsayan geniş bir friz şeklinde bezeme alanı ve bunun altında dibe kadar, daha dar beş adet paralel bezeme alanı vardır. Omuzda dört adet dikey kulp bulunur, kulpların alt kısımları plastik olarak, balta şeklinde yapılmış ve bu baltalar vazo üzerindeki çifte balta motifleri ile aynı şekilde bezenmiştir. Ana frizde kulplar arasındaki alanda, boynuzları arasında çifte balta bulunan boğa başları yer alır. Her bir baltanın, boğanın başının üstünde yer alan, dörtgen birer kaidesi vardır. Baltalara göre oldukça küçük olan sap kısımları bu kaidelere dikilmiştir. Kesici kenarlar oldukça yuvarlatılmıştır, neredeyse baltanın kendisine dairesel bir form vermiştir. Orta kısımları kalındır. Her bir balta başı üçer yatay ve bunları dik kesen üçer şeritle bezenmiştir. Baltaların dış hattı koyu renk ile kalınca çizilerek bu hattın iç kısımları açık renkle noktasal bezenmiştir. Balta üstündeki şeritler de aynı şekilde bezenmiştir. Bu bezeme büyük olasılıkla metal çifte baltaların resmedildiğini gösterir. Seager, bu bezemeler ile metal baltaların üzerindeki gümüş tellerle yapılmış kakmalarının gösterilmek istenmiş olabileceğini düşünmüştür[280]. Sapların tepe kısımları birer zambak şeklindedir. Boğa

[278] **A.e.**
[279] R. B. Seager, **Excavations on the Island of Pseira, Crete. Anthropological Publications, III, 1**, Philadelphia, PA, The University Museum, 1910, s. 26-27, lev. 7; Philip P. Betancourt, Costis Davaras, "Excavations at Pseira, 1985 and 1986", **Hesperia**, 57, 3, 1988, s. 215, lev. 65 b.
[280] Seager, 1910, **a.g.e.**, s. 27.

başları[281] koyu renktedir, açık renk ile daire ya da dalga şeklinde bezenmiştir, boynuzların her birinin açık renkte, üçer paralel çizgiden oluşan, aralıklı olarak yerleştirilmiş dörder yatay bezemesi vardır[282]. Boynuzlar arasındaki bu balta düzenlemeleri Cook tarafından, açmış birer zambağa benzetilmiştir[283]. Kulplar altında da çifte baltalar bulunur. Bunlar daha yüksek dörtgen bir kaide üzerindedir. Sap kısımları aynı şekilde kısa ve incedir. Sapın tepe topuzu spiral bezeli daire şeklindedir. Kesici kenarlar aynı şekilde yuvarlatılmıştır. Bu sefer baltalar kırmızı renklidir. Üzerlerindeki bezeme, kulplar arasındaki baltalarınki ile benzerdir, açık renkle yapılmış altışar yatay ve bunları dik kesen altışar çizgiden oluşur. Farklı olarak tüm balta yüzeyleri balık puluna benzer bir desenle bezenmiştir. Bu baltalar ile boğa başları arasında dikey yerleştirilmiş zeytin dalı motifleri bulunur. Ana frizin altındaki bantlarda, Orta Minos III'den Geç Minos II Dönemi'ne kadar Minos çömlekçiliğinde yaygın kullanılmış ve kabın ait olduğu dönem olan Geç Minos I'de oldukça sevilen spiral, sarmaşık yaprakları ve çiçek rozetleri motiflerinin güzel örnekleri yer alır. En alttaki frizde ise açık renk üzerine koyu renk altışar dikey çizgi ve bunların arasında yer alan basitleştirilmiş çifte balta başları bulunur. Vazonun alt kısmında dört adet dikey kulp vardır. Ağız kenarının alt kısmı oldukça derindir ve burada bir dizi delik bulunur, Seager bunların, kabın içine toz girmemesi için üzerine örtülen örtünün kenarlardan dikilmesini sağlamak için açılmış iğne delikleri olduğunu düşünmüştür. Kabın yağ veya başka sıvıları tanrılara sunmak için kullanılmış olabileceğini, bu durumda üzerinin örtülmesi ile içerisindekinin temiz kalacağını, pişmiş topraktan bir kapağın ağza tamamen oturamayacağı için örtü gibi tozları engelleyemeyeceğini belirtmiştir[284]. Seager bu kabı "B Evi" olarak adlandırdığı yapıdan bulmuştur. Kap ile birlikte buradan boğa başları ele geçirilmiştir. Daha sonra bu mekânda P. P. Betancourt ve C. Davaras çalışmalar gerçekleştirmiş ve geniş, iyi inşa edilmiş bu yapıda odalardan

[281] Seager, 1910, **a.g.e.**, s. 27'de vazonun bulunduğu evde pişmiş topraktan boğa başı da bulunduğu belirtilmiştir. Diğer kazı alanlarında da pişmiş toprak boğa başları bulunmuştur, ancak bu evdeki diğerlerine göre büyük boyutludur.
[282] Seager, 1910, **a.g.e.**, s. 27'de siyah glazür ile boyanmış, beyaz ile desenleri çizilmiş bu boğa başı motiflerinin, tanrılar tarafından kabul gören boğanın beyaz olması gerektiği teorisi ile çeliştiğine dikkat çekerek, bunun nedeninin Minos keramik geleneğinden kaynaklandığını, zemin açık renk olduğu için beyaz ile boyanan boğa başı motiflerinin görünmeyeceğini belirtmiştir. Orijinali kahverengi olan koşum takımı da beyaz ile yapılmıştır.
[283] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 527.
[284] Seager, 1910, **a.g.e.**, s. 27.

birinin bazı araştırmacılara göre 'ev kutsal alanı' olduğunu aktarmışlardır[285]. Yerleşimde duvarları freskli tapınak yapısı da ortaya çıkartılmıştır[286].

Minos Sanatı'nda çifte balta boğa boynuzuyla sıklıkla ilişkili gösterilmiştir. Pseira Amphorası'nda olduğu gibi, Knossos'tan Geç Minos Dönemi'ne (MÖ 1600-1100) ait bir eserde akik üzerine oyma olarak boğa başının kavisli boynuzları arasında düşey çifte balta gösterilmiştir[287]. Argos Heraion'undan da benzer bir eser ele geçmiştir[288].

Pseira'ya komşu bir ada olan Mokhlos'ta yine Seager tarafından bulunmuş, Geç Minos I Dönemi'ne (MÖ 1600-1450) ait büyük boyutlu bir kap üzerinde[289] yer alan çifte balta motifine bitkisel bir görünüm verilmeye çalışılmıştır. Sapı ince, kesici kenarları yuvarlatılmış olan bu baltanın sapının kenarlarında zikzak çizgiler bulunur, topuz başı çiçek rozeti şeklindedir, bunun iki yanından saplara benzeyen nesneler çıkar[290].

Evans tarafından Knossos'taki 'Kuzeybatı Yapısı'nı örten döküntü toprakta Geç Minos stiline sahip kap parçaları bulunmuştur. Bunlardan birinde yapraklı bir sapa sahip çifte balta Evans'ın kutsal boynuzlar olarak tanımladığı, 'U' formunda, sivri uçlu, kavisli dikey kısımlara sahip bir nesne arasında, tümsek üzerindedir. Bu keramik parçasında dört bezeme paneli vardır, bunlardan bahsettiğimiz çifte baltalı tasvir bulunur. Diğer ikisinde balık ve deniz kabuğu vardır[291] (lev. 19, res. 51). Yine Evans tarafından Knossos sarayından bulunmuş pişmiş toprak bir mühürde çifte baltanın

[285] Philip P. Betancourt ve Costis Davaras, "Excavations at Pseira, 1985 and 1986", **Hesperia**, 57, 3, 1988, s. 213-215.
[286] Philip P. Betancourt ve Costis Davaras, **Pseira, 2, Building AC (The "Shrine") and Other Buildings in Area A, University Museum Monograph 94**, Philadelphia, University of Pennsylvania, 1998.
[287] Arthur J. Evans, "The Palace of Knossos: Provisional Report for the Year 1903", **The Annual of the British School at Athens**, 9, 1902/1903, s. 114, res. 70.
[288] Schliemann, H., 1878, **a.g.e.**, s. 362, res. 541.
[289] Seager, 1909, **a.g.e.**, s. 299, res. 19.
[290] G. B. Gordon, "The Double Axe and Some Other Symbols", **University of Pennsylvania, The Museum Journal, VII**, The University Museum, Phiadelphia, 1916, s. 48, res. 38; Cook, 1925, **a.g.e.**, s. 527, res. 395.
[291] Evans, 1902/1903, **a.g.e.**, s. 114, res. 71.

şekli yine bitkisel bir formu andırmaktadır[292]. Burada balta sapının ağaç gövdesi, sap topuzunun ise ağacın (olasılıkla selvi) dal ve yaprak kısmı olduğu düşünülmüştür[293].

Gournia'da, yerleşimin zirvesinde, sarayın yakınında bulunan, Geç Minos I Dönemi'ne tarihlendirilmiş, halka açık kutsal alanda pek çok kült eşyası *in situ* olarak ele geçmiştir. Buluntular arasında yer alan bir pithos parçasının üzerinde kabartma olarak işlenmiş çifte balta ve bunun üzerinde disk bulunur. Aynı yerde bulunmuş süzgeçli bir kabın omuz kısmında panel içinde yan yana düşey çifte baltalar gösterilmiştir[294], balta sapları yaprak (?) bezelidir ve üst kısımlarındaki dairesel parçalar, araştırmacılar tarafından pithos parçasındaki gibi disk olarak yorumlanmışsa[295] da büyükçe işlenmiş balta topuzları olabilir. Her iki örnekte de çifte baltanın kesici kenarları yuvarlatılmıştır.

Çifte baltanın tek başına bir sembol olarak pek çok tasvirinin olmasına rağmen bir tanrıça ya da rahibeyle birlikte gösterilmesi bazı araştırmacılar tarafından Minoslu Tanrıçanın sembolü olarak görülmesine neden olmuştur[296]. Minos sanatında sıklıkla betimini gördüğümüz tanrıça, toprak tanrıçası özelliklerine sahiptir. Mykenai Yüzüğü'nde gördüğümüz gibi, saçında çiçeklerle, meyve ağacı / asma altında oturur, inananların sunduğu haşhaş ve zambak demetleri ile bir süsen filizini kabul ederken tasvir edilmiştir (lev. 17, res. 45)[297]. Tanrıçanın gerisindeki iki küçük kadın figürü arpa ve meyveler ile ilgilenirken gösterilmiştir. Arpa, haşhaş ve meyveler sonraki dönemlerde Demeter ile ilişkilendirilir. Soldaki boğa başlarının kurbanı simgelediği

[292] Evans, 1909, **a.g.e.**, s. 195, no. 36, lev. 3.
[293] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 528.
[294] Harriet A. Boyd Hawes, **Gournia: Vasiliki and other prehistoric sites on the isthmus of Hierapetra, Crete; excavations of the Wells-Houston-Cramp expeditions, 1901, 1903, 1904**, Philadelphia, 1908, s. 47, lev. VII, 21; XI.
[295] Nilsson, 1950, **a.g.e.**, s. 171. Gournia'dan pişmiş toprak bir masa ayağında kabartma şeklindeki kutsal boynuzun ortasında disk vardır, Boyd Hawes, 1908, **a.g.e.**, lev. XI, 7.
[296] Camilla Briault, "High Fidelity or Chinese Whispers? Cult Sembol and Ritual Transmission in the Bronz Age Aegean", **Journal of Mediterranean Archaeology**, 20, 2, 2007, s. 239-265; Marinatos, 2010, **a.g.e.**, s. 114.
[297] Evans, A., 1901, **a.g.e.**, s. 108.

belirtilmiştir[298]. Vermeule, burada toprak tanrıçası ile çifte balta ve askeri bir sembolün (kalkanlı figür) bir arada yer almasını *Boston Baltası* ile Arkalokhori kültü arasındaki ilişkiye benzetir. Boston Baltası'nın üzerindeki kesin çözümlenememiş yazıt bir 'ana tanrıça' adağı olduğuna işaret eder ve Arkalokhori'de bir mağara kült alanı olması nedeniyle Zeus ile ilşkilendirilmiştir. Vermeule, *Boston Baltası*'ndaki yazıt Demeter'in Yunan öncesi hali ile ilişkili ise klasik dönemde de Demeter'in atribüsü olarak baltanın varlığını sürdürmüş olması gerektiğine değinmiştir[299]. Ancak böyle bir bulguya –neredeyse hiç- rastlanmaz. Tunç Çağı'na oranla, daha sonraki dönemlerde çifte balta çok daha az görülmektedir.

Rhea'nın aslında Giritli Demeter olduğu ve Ege'nin diğer bölgelerinde de ikisini ayırmanın güç olduğu öne sürülmüştür[300]. Girit'in Demeter kültünde yeri vardır[301], Mısır, Thessalia ve Thrake ile birlikte kültün kökeninde adı geçen bölgeler arasında yer almaktadır[302]. Knossos'un MÖ 4. yy. sikkelerinin ön yüzünde profilden Demeter başı buğday başağından tacı ve -Mykenai yüzüğündeki tanrıçanınkine benzetilen[303]- bir kolye ile betimlenmiştir, arka yüzde ise merkezde bir boğa başının yer aldığı labirent tasviri bulunur. Bazı örneklerde ise labirentin merkezinde Demeter başı bulunurken ön yüzde Zeus ikonografisine benzer görünümü ile Kral Minos tasviri yer alır[304]. Herakleia Salbake'nin (Denizli İli, Tavas İlçesi, Vakıf Köyü) Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinin ön yüzünde buğday başakları arasında *cornucopiae* arka yüzünde düşey çifte balta şeritle bağlanmış olarak betimlenmiştir[305]. Aynı döneme ait diğer örneklerde, Demeter elinde buğday başağı ve *cornucopia* ile, Sozon çifte baltayla ve yanlarında Artemis, cepheden, ayakta gösterilmiştir[306]. Ancak bunlar

[298] Vermeule, 1959, **a.g.e.**, s. 8.
[299] Vermeule, 1959, **a.g.e.**, s. 13.
[300] O. Kern, "Demeter", **Pauly-Wissowa Real Encyclopädie**, IV, 2, 1901, s. 2713-2764.
[301] Helene Foley, **The Homeric Hymn to Demeter**, New Jersey, Princeton University Press, 1994, s. 123.
[302] Ayşen Sina, "Eleusis'de Demeter Kültü ve Kadın Ritüelleri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 44, 1, 2004, s. 39.
[303] Vermeule, 1959, **a.g.e.**, s. 12.
[304] J. N. Svoronos, **Numismatique de la Crète Ancienne**, Macon, Imprimerie Protat Freres, 1890, s. 67, lev IV, V.
[305] Head, 1897, **a.g.e.**, s. 116, no. 4.
[306] Vermeule, 1959, **a.g.e.**, s. 13, dn. 27.

tanrıçayı çifte baltalı olarak tanımlayabilmek ve Giritli tanrıçanın devamı olarak görmek için yeterli veriler değildir.

Minos sanatında çifte baltanın yer aldığı sahneler incelendiğinde, baltanın toprakla ilişkili olarak değil de gökyüzüyle ilişkili bir sembol olduğunu söylemek mümkündür. Bu da göksel eril bir tanrıyla ilişkilendirilebileceği yorumunu mümkün kılmıştır. Hagia Triada Lahdi'nde resmedilmiş çifte baltalar ise tanrı-tanrıça çiftini simgeliyor olabilir. Bir başka dikkat çeken unsur ise çifte baltayla zambak motifinin birlikte gösterilmesidir, bunun yine tanrı-tanrıça çiftinin birlikteliğiyle ilgili olması muhtemeldir. Çifte baltanın ve zambağın görsel ortak noktası ise simetridir.

Çifte baltanın sıklıkla birlikte gösterildiği bir diğer motif boğa başı ya da boynuzlarıdır. Bu örneklerde, çifte balta boğa başında boynuzların arasında betimlenmiştir veya 'kutsal boynuz sembolü'nün iç kısmında yer alır. Mühürler, kaplar, larnakslar gibi pek çok eser üzerinde de betimlenmiş 'U' şeklinde iki ucu sivri tasvirlerin Evans tarafından kutsal boynuzlar olarak tanımlanarak boğa kültüyle ilişkilendirilmesi, bu şekilde literatüre yerleşmelerine neden olmuştur[307]. Anadolu, Yakın Doğu ve Avrupa'da Neolitik Dönem'den Demir Çağı sonuna kadar görülen boğa boynuzu, boğa başı şeklindeki kült nesneleri ve tasvirlere dayanarak günümüzde Evans'ın kutsal boynuz tanımlamasını kabul eden araştırmacılar olduğu gibi bunu Evans'ın Eski Yunan mitoslarıyla Girit inancını değerlendirmesinden kaynaklanan yanlış bir tanımlama olarak görenler de vardır[308]. Bu konuda Eski Yakın Doğu'da çifte baltanın ilişkili olduğu fırtına tanrılarının sıklıkla boğayla bir arada tasvir edildiğini de hatırlatmak gerekir.

Knossos Sarayı'nda kızgın boğa ve her iki yanındaki insan figürlerinin betimlendiği duvar resimleri Evans tarafından boğa üzerinden atlayış olarak tanımlanıp

[307] Evans ilk kez 1901 yılında bu ifadeyi kullanmıştır. Evans, 1901, **a.g.e.**, s. 135.
[308] Marina Milićević Bradač, "The Transfer of Symbol and Meanings: the Case of the 'Horns of Consecration'", **Documenta Praehistorica**, 32, 2005, s. 187-196.

Minosluların gözde sporu olarak yorumlanmış ve *Minotauros* efsanesi[309] ile ilişkilendirilmiştir. MacGillivray, modern boğa güreşçilerinin, boğaların başlarını sallayarak saldırmalarından dolayı, boğanın üzerinden bu şekilde atlamanın mümkün olmadığını belirttiklerini aktarır. Bu tasvirin astronomi ile ilgili olabileceğini ve *Orion-Tauros* mücadelesini ifade edebileceğini düşünmekle birlikte, boğa kültü ritüeli ile ilgili olabileceğini belirtmiştir. MacGillivray, Evans'ın yorumuyla Minos sanatında kutsal boğa boynuzları olarak kabul edilen simgenin, Mısır sanatında ufkun sembolü olan bitişik iki tepe ve bunların arasındaki eğimden oluşan tasvir ile aynı anlama sahip olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre Evans, ufuk sembolünü Minos'un sözde boğa kültünün sembolü olarak kutsal boynuzlara dönüştürdü[310]. Evans, boynuzlar arasında tasvir edilmiş çifte baltayı boğa kurbanında kullanılmış törensel balta olarak yorumlamıştır (lev. 13, res. 29-31).

Minos kültüründeki çifte baltanın anlamı üzerine araştırmacıların çeşitli görüşleri vardır. Rouse, çifte baltanın Minos dinindeki ana tanrıçanın sembolü olduğunu, tek başına kutsal bir anlam taşımadığını, mağaralarda adak olarak ele geçmesi ve keramikler üzerinde motif olarak yer almasının dinsel bir anlama işaret edemeyeceğini; saraylarda taş bloklar ve sütunlar üzerine kazılı çifte baltaların ise hiyeroglif olduğunu iddia etmiştir[311]. Evans, çifte baltanın kompozisyon içinde ana tanrıçanın üzerinde gökyüzünde asılı olarak gösterilmesinden yola çıkarak, gök tanrısı ile toprak tanrısı arasındaki ilişkiye işaret ettiğini düşünmüş; çifte baltanın toprağı dölleyen gök tanrısının simgesi olarak ana tanrıçanın yanında yer aldığını belirtmiştir[312]. Nilsson, çifte baltanın gök tanrısı / fırtına tanrısının silahı olduğunu

[309] Seltman, 1953, **a.g.e.**, s. 98-99.
[310] MacGillivray, 2000, **a.g.e.**, s. 54.
[311] Rouse, 1901, **a.g.e.**, s. 268-274.
[312] Evans, 1921, **a.g.e.**, s.447-448. Evans'ın Minos dini tanımı somut kanıtlara dayanmadığı gerekçesiyle kendisinden sonraki araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir. Evans, Minos inanışının merkezinde bir 'Ana Tanrıça' ve onun oğlunun bulunduğunu öne sürmüştür. Evans bu tezi yaratmasında dönemin antropolojik dogmasının, özellikler James George Frazer'ın çalışmalarına maruz kalmasının etkili olduğu düşünülmüştür, Cynthia Eller, "Two Knights and a Goddess: Sir Arthur Evans, Sir James George Frazer, and Invention of Minoan Religion", **Journal of Mediterranean Archaeology**, 25.1, 2012, s. 75-98.
Evans'ın Knossos'u kazmasından hemen önceki dönem Ege prehistorya arkeolojisinin temel kaygısı Yunanistan'ın protohistoryasının yeniden inşası ve bu dönemin efsanevi geleneğinin Homeros

kabul etmemiş; buna karşın kurban aleti olduğundan Minos dininde kutsal bir anlam taşıdığını savunmuştur[313]. Vermeule, çifte baltanın Minoslu tanrıçaya ait olduğunu ve daha sonra eşi ve çocukları olan, erkek tanrılara geçtiğini iddia etmiştir. Araştırmacı, çifte baltanın tanrıçanın adak, kurban ve ölüm ile ilgili sembolü olduğu öne sürmüştür. Baltanın boğa boynuzları arasında tasvir edilmesinin kurban ritüeli ile ilgili olabileceğini belirtmiştir. Hagia Triada lahdinde cenaze ve ölüm ile ilişkili sahnede çifte baltanın yer almasını da ölümle ilişkilendirdiği teorisi ile açıklamıştır[314]. B. Rutkowski, Rouse'e katılarak çifte baltanın keramikler üzerinde sadece dekoratif amaçlı kullanıldığını, mekanlarda çifte balta bulunmasının o mekânın kutsal yer olması anlamına gelmediği düşünmüş, bunun yanı sıra çifte baltanın krallık ya da bir sınıfa mensup insanların sembolü olabileceğini iddia etmiştir[315]. C. Blinkenberg ise çifte baltayı doğrudan Minos dinindeki erkek fırtına tanrısı / gök tanrısı inancı ile ilişkilendirerek, bunun yıldırımı temsil ettiğini savunmuştur[316]. C. Briault'a göre, Minos-Myken ikonografisindeki çifte balta, kutsal alanı veya baltaların taşındığı, sergilendiği, bırakıldığı törenleri hatırlatan bir simgeydi[317]. M. Haysom, çifte baltanın dinsel bir sembol olduğunu kabul etmiştir, ancak nasıl bir dinsel sembol olduğu sorusunun hâlâ var olduğunu hatırlatmıştır[318]. Marinatos, çifte baltanın Minosluların güneş tanrıçasının simgesi olduğunu ve doğan güneşi simgelediğini öne sürmüştür. Evans tarafından kutsal boynuz olarak tanımlanmış şeklin yan yana iki tepe tasviri olduğunu ve bunların arasında gösterilmiş çifte baltanın ise doğan güneş olduğunu düşünmüştür. Bu önermeye Mısır sanatıyla yaptığı karşılaştırmalar sonucunda varmıştır[319].

---

destanları ile ilişkisiydi. 19. yüzyılda H. Schliemann Troia ve Mykenai'da gerçekleştirdiği kazılarla Homeros destanlarındaki kentleri ortaya çıkardığını öne sürmüştür. Schliemann, kazılarında bulduğu kil figürinleri Aphrodit ve Hera'nın erken versiyonları, çifte baltaları ise Labraundalı Zeus'un silahı olarak tanımlamıştır, Nanno Marinatos, **Sir Arthur Evans and Minoan Crete: Creating the Vision of Knossos**, London, I. B. Tauris, 2015, s. 10-11.

[313] Nilsson, 1950, **a.g.e.**, s.227-229.

[314] Vermeule, 1959, **a.g.e.**, s. 13.

[315] B. Rutkowski, **Frühgriechische Kultdarstellungen**, Berlin, Mann 1981, s. 92-93.

[316] Christian Blinkenberg, **The Thunder Weapon in Religion and Folklore**, Cambridge, Cambridge University Press, 1987, s. 98.

[317] Briault, 2007 a, **a.g.e.**, s. 252-257.

[318] Haysom, Athena'nın kalkanı gibi mi yoksa Pluto'nun *cornucopia*sı gibi mi bir sembol olduğunun bilinmediğini belirtmiştir. Haysom, 2010, **a.g.e.**, s. 37.

[319] Marinatos, 2010, **a.g.e.**, s. 129.

MacGillivray, Minos sanatındaki boğanın üzerinden atlama veya boğa kurban sahnelerinin astronomik bir anlamı olabileceğini, ancak boğa kültü ile de ilgili olabileceğini düşünmüştür. Bununla birlikte araştırmacı Girit'teki çifte baltanın anlamını da astronomiyle açıklamıştır. Taurus Zodyak takımyıldızı, zirai takvimde önemli olmasından dolayı, Mezopotamya, Mısır, Yunan ve Roma kültürlerinde boğa figürü ile birlikte yerini almıştır[320]. Bundan dolayı Girit Uygarlığı'nda da tasvir edildiği düşünülmüştür. Araştırmacı, Boğa üzerinden atlama sahnelerinin zamanı ölçen ve yön bulmaya yarayan astral bir takvim olarak işe yaradığını düşünmüştür. Kutsal boynuz olarak adlandırılmış sembol ise muhtemelen, her bir zirve noktası gündönümünü ve ortadaki alçak kısım ise ekinoksu ifade ederek, güneş takvimini gösteriyordu. Ayrıca, ona göre, Giritliler, ekinoksu, gündüz ve gece eşitliğini temsil eden iki eşkenar üçgen arasındaki dikey bir sapla, başka bir deyişle çifte balta ile sembolize etmişlerdir[321] (lev. 13, res. 32, 33).

Mac Gillivray, çoğu eski toplumun dünyayı çevreleyen şeyin büyük bir kubbe olduğuna inandıklarını belirtmiştir; bu toplumlara göre gökyüzü kubbesi tek durağan noktadaki görünmez bir desteğin etrafında dönüyordu, bu bugün bizim kutup yıldızı ile belirleyerek kutuplardan geçtiğini farz ettiğimiz akstır[322]. Linear B tabletlerinde dokuz ay adı tespit edilmiştir[323]. Ay (zaman birimi ay) için kullanıldığı tespit edilen "me-no" kelimesi Eski Yunancadaki μήνη (gök cismi ay)[324] ile benzerdir, bunun üzerine MacGillivray, bu ay adlarının ay takvimine ait olduğunu önermiştir, Eski Mısır din adamları gibi Giritli rahiplerin de tapınak kayıtları için ay takvimini kullandıklarını muhtemel görmüştür. Ona göre, çifte balta, göksel kutuplar ile ekliptik kutuplar arasındaki açılardan oluşan şeklin sembolüydü[325].

---

[320] B. L. van der Waerden, "History of the Zodiac", **Archiv für Orientforschung**, 16, 1952/1953, s. 216-230; F. Rochberg-Halton, "New Evidence for the History of Astrology", **Journal of Near Eastern Studies**, 43, 2, 1984, s.115-140.
[321] MacGillivray, 2004, **a.g.e.**, s. 331-337.
[322] MacGillivray, 2004, **a.g.e.**, s. 330.
[323] Christos Boulotis, "Σκέψεις για τα μυκηναικά μηνολόγια" Αρχαιολογία & Τέχνες 74, s. 9-16; Ester Salgarella, A Note on the Linear A & B Ideogram AB 131/*VIN(um)* 'Wine' and Its Variants: References to Time Notation?", **KTÈMA**, 45, 2020, s. 161.
[324] Maria Pantelia, **LSJ: The Online Liddell-Scott-Jones Greek-English Lexicon**, (Çevrimiçi) http://stephanus.tlg.uci.edu/lsj/#eid=69661, μήνη, 14.09.2022.
[325] MacGillivray, 2004, **a.g.e.**, s. 331-333.

Girit'te Tunç Çağı sonrasında çifte balta ve çifte balta tasvirleri oldukça azalmıştır. Girit buluntusu, tam buluntu yeri bilinmeyen, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait bir kandil tondosunda boğa başı ve boğanın boynuzları arasında düşey bir çifte balta kabartması bulunur (lev. 21, res. 56). A. Kouremenos, imparatorluğun başka yerinde bu tasvire sahip başka bir kandil bulunmamasını, muhtemelen eserin Girit mitolojisi temalı figürlü kandiller konusunda uzmanlaşmış bir Girit atölyesi tarafından üretilmiş olduğuna bağlar[326]. Sapouna'nın Ida Dağı kutsal alanından bulunmuş kandillerin kapsamlı kataloğunda boğanın tasvir edildiği örnekler olmasına rağmen çifte baltalı bir örneğin bulunmadığını hatırlatır[327]. Bu örnekteki tasvirin aynısı olmamakla birlikte, Roma İmparatorluk Dönemi'nde farklı bölgelerde çifte balta tasvirli kandiller üretilmiştir. Özel koleksiyonda yer alan MS 2. ya da 3. yy.a ait olduğu düşünülen bir örnekte, omuz kısmında karşılıklı yerleştirilmiş iki çifte balta kabartması vardır, tondo bezemesizdir (lev. 21, res. 57). Yine özel koleksiyonda bulunan, MS 2. yy.a ait bir örnekte, tondoda keçiyle çiftleşen Pan kompozisyonu yer alırken, kandilin omuz kısmındaki çifte balta kabartmaları diğer örnekle aynı şekildedir (lev. 21, res. 58). Kouremenos, bu tür kandillerin sadece ışık sağlamakla kalmayıp, üzerlerine çifte balta gibi semboller çizildiğinde, kullanıldıkları alanlar için tılsım olarak hizmet etmiş olabileceklerini düşünmüştür[328]. Kissamos'tan bir evden bulunmuş, MS 2. yy.a tarihlendirilmiş bir kandil üzerinde, muhtemelen erkek, kısa saçlı bir figür çifte balta tutar, figürün bir tanrıya mı, ölümlüye mi ait olup olmadığı bilinmemektedir[329]. Girit'ten, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait bir diğer çifte balta tasviri, Kissamos'taki, MS 2./3. yy.a tarihlendirilmiş 'Phidias Evi'ndeki mozaikte görülmektedir. Merkezde, panel içinde *kentauros*un panterle mücadele sahnesi bulunur, panelin dışında, sol tarafta, birbirine zıt olarak (biri düşey, diğeri ters) yerleştirilmiş iki çifte balta tasviri yer alır. Bu tasvirlerin sahnenin geri kalanıyla ilgisi yoktur. Mozaikte yer alan imzadan sanatçının Daphneli olduğunu öğreniyoruz[330]. Antiokheia'nın Roma İmparatorluk Dönemi mozaiklerinde çifte balta motifini

[326] Kouremenos, 2016, **a.g.e.**, s. 53.
[327] **A.e.**
[328] **A.e.**
[329] Eser, Girit'te Hanya Arkeoloji Müzesi'ndedir, Kouremenos, 2016, **a.g.e.**, s. 52.
[330] Stavroula Markoulaki, "Αριστοκρατικές'αστικές επαύλεις στην ελληνορωμαϊκή Κίσαμο", **Ubi Dubium ibi Libertas: Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Ν. Φαράκλα (Rethymno)**, 2009, s. 363.

görmekteyiz[331]. Girit'te bu dönemde nadiren gördüğümüz ve mozaikteki tek örnek olan çifte balta sembolü sanatçının Girit dışından, Daphne'den gelmesinden kaynaklanmış olabilir. Antiokheia'dan 'Büfe Evi'ne ait bir mozaikte dörtgen panel içinde merkezde üçgen alan içerisinde motifler vardır ve bu üçgenin her iki yanında birer çifte balta bulunur[332]. KAICY Evi'ndeki bir mozaikte ise dörtgen panel içinde, merkezde paralel kenar bulunur, bunun dışında kalan dört alanda birer çifte balta vardır[333].

Girit, Selino'dan Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait bir yüzük üzerinde kadın figürüyle birlikte çifte balta tasviri yer alır. Girit'in Tunç Çağı'na ait yüzük ve mühür örneklerinde, çifte baltanın tanrıçalarla birlikte görülmesi nedeniyle bu örneğin de kutsal bir niteliği olabileceğini düşünen araştırmacılar vardır[334].

Girit, Tarra'da, MS. 1.-2. yy.lar arasına tarihlendirilmiş mezar steline ait bir parça üzerindeki kabartmanın günümüze ulaşmış kısmı, düşey bir çifte baltayı sapından tutan bir elden oluşur. Altında mezar sahibinin adı bulunur[335]. Baltanın kesici kenarları düzdür, sapı uzundur, üst kısımda ufak bir topuzu vardır. Yazıttan mezar sahibinin erkek olduğunu öğreniyoruz. Mezarda çifte balta tasvir edilmesi olasılıkla kişinin mesleğiyle ilgili olabilir, bir silah ya da alet olarak kişinin elinde gösterilmiş olmalıdır. Yine aynı yerden bulunmuş, MS 2.-3. yy.lar arasına tarihlendirilmiş mezar *cippus*u M. Guarducci'nin yayınındaki çizimden bilinmektedir. Üstte ölen kişinin adı yazar, yazıtın solunda bir ağaç ya da dal tasviri, bunların altında ise küçük bir çifte balta tasviri düşey olarak konumlandırılmıştır[336].

---

[331] Doro Levi, **Antioch Mosaic Pavements, 2, Publications of the Committee for the Excavation of Antioch and its Vicinity, 4**, Princeton, Princeton University Press, 1947, lev. cxxiii.
[332] Levi, 1947, **a.g.e.**, lev. cvii a.
[333] Levi, 1947, **a.g.e.**, lev. cvii e.
[334] Kouremenos, 2016, **a.g.e.**, s. 53. Araştırmacının bu sonuca varmasında, aynı yerde bulunmuş çağdaş, akik bir yüzük üzerindeki kadın figürünün *cornucopia* gibi kutsal bir sembol taşımasıdır.
[335] Yazıt: Αί[τ]ιρος Σώσω
Margherita Guarducci, **Inscriptiones Creticae opera et consilio Friderici Halbherr collectae,** Roma, Libreria dello Stato, 1935, s. 308; Kouremenos, 2016, **a.g.e.**, s. 54, res. 5.20.
[336] Yazıt: Ζώπυρος Φιλολάλου
Guarducci, 1935, **a.g.e.**, s. 308.

1.7. Kıbrıs'ta Çifte Balta:

Kıbrıs'da çifte baltaya dair verilerin başında Salamis'ten bulunmuş bir Myken krateri gelir, üzerinde iki boğa başı, boynuzları arasında birer düşey çifte balta ile gösterilmiştir (lev. 13, res. 31). Boğa başları arasında da bir çifte balta bulunur, törensel bir çift boynuzun arasına yerleştirilmiştir[337]. Yukarıda bahsettiğimiz Minos kapları üzerindeki boğa başı üstündeki çifte balta tasvirlerine benzer bir sahne işlenmiştir. Bunun dışında, Salamis'in II. Euagoras (MÖ 361-351) sikkelerinin ön yüzünde çapa, arka yüzlerinde ise düşey çifte balta tasviri yer alır[338]. Makedon Kralı I. Demetrios Poliorketes'in Salamis baskısı, yaklaşık olarak MÖ 300-295'e tarihlenen sikkelerinin ön yüzünde gemi pruvasında, trompet çalan Nike figürü, arka yüzünde Poseidon Pelagaios tridentini fırlatmak üzere gösterilmiştir, solda düşey çifte balta vardır[339]. Kıbrıs'ta Tunç Çağı[340] ve sonrasına bakıldığında çifte balta kültüyle ilgili bunlardan başka veri görülmemektedir.

---

[337] A. S. Murray, A. H. Smith, H. B. Walters, **Excavations in Cyprus**, Londra, British Museum, 1900, s. 38, res. 67, no. 844.

[338] Elias Tziambazis**, A Catalogue of the Coins of Cyprus: from 560 B. C. to 1571 A. D.**, Larnaka, Negresco, 2002, s. 32.

[339] Oliver D. Hooder, **The Handbook of Greek Coinage Series, Volume 3: Handbook of Coins of Macedon and its Neighbors, Part I: Macedon, Illyria, and Epeiros, Sixth to First Centuries BC**, Lancester, CNG, 2016, no. 1012a.

[340] Kıbrıs bakır yatakları açısından zengindir. Geç Tunç Çağı'nda burada öküz derisi biçimli ingot kültsel anlam kazanmıştır, bir ingot üzerinde mızrağı, kalkanı, boğa boynuzlu miğferiyle ayakta duran 'İngot Tanrısı'nın tunç heykelciği ve minyatür ingot adaklar bunu gösterir. Matthew D. Spigelman, "Copper and Cult in Bronze Age Cyprus", **An offprint from Cyprus, An Island Culture, Society and Social Relations from the Bronze Age to the Venetian Period**, Oxford, Oxbow Books, 2012, s. 133-152; Vasiliki Kassiandou / Βασιλική Κασσιανίδου, "Η παραγωγή και το εμπόριο του κυπριακού χαλκού κατά την Εποχή του Χαλκού: νέα δεδομένα", **ΑΡΧΑΙΑ ΚΥΠΡΟΣ, Πρόσφατες εξελίξεις στην αρχαιολογία της ανατολικής Μεσογείου**, ed. Νίκος Παπαδημητρίου, Μαρία Τόλη, Αθήνα / Atina, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 2017, s. 123-125.
Kıbrıs ingotları Akdeniz dünyasında 130 arkeolojik alanda ele geçmiştir. Girit'te de Zakros ve Haghia Triada gibi pek çok yerde Kıbrıs ingotları bulunmuştur. Vasiliki Kassianidou, "Oxhide ingots made of Cypriote copper found in Crete", **Kypriaka in Crete, from the Bronze Age to the end of the Archaic Period**, ed. V. Karageorghis, A. Kanta, N. C. Stampolidis, Y. Sakellarakis, Nicosa, 2014, s. 308-310.
Öküz derisi biçimli yarım ingotlardan birinin Haghia Triada'da Piazalle dei Sacelli'de adaklarla birlikte bulunması ise ilginç bir örnektir. Fulvia lo Schiavo, Elena Sorge, Nicola Cucuzza, Noel Harold Gale, Zofia Anna Stos-Gale, "An Oxhide Ingot Fragment from Piazzale dei Sacelli, Ayia Triada (Crete) to the National Archaeological Museum, Florence", **Φιλική Συναυλία Studies in Mediterranean Archaeology for Mario Benzi, BAR International Series 2460**, ed. G. Graziadio, R. Guglielmino, V. Lenuzza, S. Vitale, Oxford, Archaeopress, 2013, s. 49-60.

1.8. Thrake'de Çifte Balta:

Thrake Kralı Metokos (Μήτοκος Βασιλέας Θράκης, MÖ 405-390) sikkelerinin ön yüzünde Metokos portresi, arka yüzde ise düşey çifte balta tasviri yer alır, çifte balta genellikle bir kaide üzerindedir[341]. Bu sikkelerin bazılarının ön yüzünde ise sakallı Dionysos başı bulunur, arka yüzdeki çifte balta ise üzüm salkımı ile birlikte gösterilmiştir[342]. Thrake'da çifte balta –Dionysos dışında- Thrakeli tanrıça Kotys / Kotytto[343] ile ilişkilidir. Çifte balta diğer Odrys krallarının (Βασίλειον Ὀδρυσῶν) sikkeleri üzerinde de yer alır, bu kralların simgesi olarak kullanılmıştır[344]. Thrake'de çifte balta gök gürültüsü tanrısı Zalmoksis'in de atribüsüydü[345]. Kouremenos, çifte baltanın, Zalmoksis'in kraliyet evinin koruyucusu olmasından dolayı Odrys krallarının sembolü olarak Thrake sikkelerinde tasvir edildiğini öne sürmüştür[346].

Kozi Gramadi Dağı'nda gerçekleştirilmiş kazılarda kraliyet stadelinde sikkelerle aynı döneme ait demir törensel çifte baltalar ortaya çıkartılmıştır. I. Hristov, çifte baltaların kullanımı için bir diğer olasılığın da Aleksandrovo Mezarı'nında olduğu gibi Makedonia duvar resimlerinde ve mozaiklerdeki gibi kraliyet avı katılımcıları tarafından taşınmış olabileceğini söylemiştir[347]. Ayrıca, vazo resimlerinde mitolojik sahnelerde Thrake kralları çifte balta ile mücadele ederken gösterilmiştir[348]. Tuna'nın

---

[341] Ulrike Peter, **Die Münzen der thrakischen Dynasten (5. – 3. Jahrhundert v. Chr.), Hintergründe ihrer Prägung, Griechisches Münzwerk**, Berlin, De Gruyter, 1997, s. 91.

[342] Head, 1911, **a.g.e.**, s. 282.

[343] Aiskhylos'un tanrıça Kotys'ten bahsettiğini Strabon aktarır, Dionysos'unki gibi tanrıçanın da orgiastik bir ritüeli vardır. Strabon**, Geographika / Coğrafya**, çev., H. L. Jones, Cambridge, Harvard University Press, 1924, 10, 3, 16.
Thrakeli Artemis ile benzerliği olduğu söylenmiştir. Henk S. Versnel, **Inconsistencies in Greek and Roman Religion 1, Ter Unus, Isis, Dionysos, Hermes, Three Studies in Henotheism**, Leiden, Brill, 1998, s. 113.

[344] Kostandin Kissyov, "The Double Axe as a Symbol of the Odrysian Kingdom (VI-I C. B. C.)", **Problemi na Izkystvoto / Проблеми на Изкуството**, 3/4, 1997, s. 66-68.

[345] Dumitru Tudor, **Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuvinorum (CMRED), II. The Analysis and Interpretation of the Monuments**, Leiden, Brill, 1976, s. 33.

[346] Kouremenos, 2016, a.g.e., s. 46.

[347] Ivan Hristov, "Kozi Gramadi, Odrysian Royal Residence and Sanctuary", **Thracian, Greek, Roman and Medieval Cities, Residences and Fortresses in Bulgaria**, ed. R. Ivantov, Sofya, 2015, s. 51.

[348] MÖ 4. yy.a ait kırmızı figür kap üzerinde mitolojik Thrake kralı Lykourgos Amazonlara karşı çifte baltasıyla mücadele etmektedir. Chris Weber, **The Gods of Battle, The Thracians at War, 1500 BC – 150 AD**, S. Yorkshire, 2011, s. 64.

güneyinden ele geçmiş en erken çifte balta Tunç Çağı'nın sonuna aittir, Pazardjik / Pazarcık'ın Semtchinovo Köyü'nde bulunmuştur. D. Popov, bu baltanın Girit-Myken *labrys*lerinin[349] tamamen aynısı olduğunu ve pratik amaçlar için kullanılmayacak kadar küçük boyutlu olmasından dolayı kült nesnesi olabileceğini söylemiştir. Tunç Çağı'nın sonuna tarihlenen pişmiş topraktan çifte balta modelleri Mikhailovgrad, Orsoia Köyü nekropolisinde bulunmuştur. Bunlar dışında, Ruse / Rusçuk, Semerdjievo Köyü / Semerciköy ve Bistrentzi Köyü; Provadia / Pravadı, Roiak / Royak Köyü; Sevlievo / Selvi, Stol Köyü; Tirnovo /Tırnova, Kravenik Köyü; Plovdiv / Filibe, Begountzi Köyü; Stara Zagora / Eski Zağra, Obroutchichte Köyü; Pazardjik / Pazarcık, Kalouguerovo Köyü buluntuları arasında çifte baltalar ele geçmiştir. Popov, bu baltaların mali değişim aracı olarak kullanılmış olabileceği ihtimaline rağmen kült nesneleri olmalarının daha olası olduğunu öne sürmüştür[350].

1.9. Antik Dönemde Tanrısal Niteliği Olmayan Figürlerde Çifte Balta:

Eski Yunan sanatında, çifte baltanın, tasvir edildiği sahnelerde bir alet ve silah olarak yer aldığı ve bu işlevle İskit savaşçıların[351] ve Amazonların[352] ellerinde gösterildiği

[349] Bu ifadede araştırmacı *labrys* adını kullandığı için bu şekilde aktarılmıştır. *Labrys* adının bahsedilen bölge ve zamanda kullanımına dair bir veri olmadığı için çifte balta tanımını kullanmayı uygun görüyoruz.

[350] Dimiter Popov, "Le roi et l'autorité royale. Parallèles politico-religieux thraco-mycéniens", **Thracians and Mycenaeans, Proceedings of the Fourth International Congress of Thracology Rotterdam, 24-26 September 1984**, ed. J. G. P. Best, N. M. W. de Vries, Leiden, Brill, 1989, s. 162.

[351] İskit savaşçılarının çift baltası için**: The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series, 32, 5, From the Lands of the Scythians: Ancient Treasures from the Museums of the U.S.S.R. 3000 B.C.-100 B.C.**, New York, The Metropolitan Museum of Art, 1973-1974, lev. 1, 7. Eski Yunan sanatında tasvir örneği için: Adrienne Mayor, David Saunders, John Colarusso, "Making Sense of Nonsense Inscriptions Associated with Amazons and Scythians on Athenian Vases", **Hesperia: The Journal of the American School of Classical Athens**, 83, 3, 2014, s. 459, res. 3.

[352] Antik kaynaklarda Amazonların silahlarından altın kalkan ve gümüş balta olarak bahsedilmiştir. William Blake Tyrrell, "Amazon Customs and Athenian Patriarchy", **Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia**, III, 12, 4, 1982, s. 1216, 1223-1224; Lorna Hardwick, "Ancient Amazons – Heroes, Outsiders or Women?", **Greece & Rome**, 37, 1, 1990, s. 18.

bilinmektedir[353]. *Sagaris* (σάγαρις)[354] isimli bu çifte balta Perslerin, İskitlerin[355] ve Amazonların kullandığı bir çeşit baltadır. Herodotos, İskit soyundan olan Sakaların giyim ve silahlarından bahsederken *"..ayrıca balta yerine kendi kutsal sagaris'leri vardı"* ifadesini kullanmıştır[356]. Ksenophon, *sagaris*'i Amazonlara atfetmiştir[357].

Antik kaynaklarda MÖ 5. yy. ortalarından önce bahsedilmeyen Amazonlar, MÖ 8. yy.ın sonlarından itibaren, Eski Yunan sanatında tasvir edilmeye başlanmıştır, MÖ 6. yy.ın ilk yarısında, özellikle Attika'da tasvirleri yaygın hale gelmiştir[358]. Yaklaşık olarak, MÖ 560-520 yıllarına ait Attika siyah figür vazolarında Amazonlar genellikle kısa khiton / *khitoniskos* giyimli, zırhlı, sorguçlu miğferli, yuvarlak kalkanlı ve kısa mızraklı olarak tasvir edilmişlerdir ve bu görünüşleri ile ağır silahlı Yunan *hoplit*lerinden farklı değillerdir. H. A. Shapiro, Amazonların İlyada'da ve Arkaik sanatta Hellenleştirildiklerine dikkat çeker. MÖ 5. yy. keramiklerinde, Amazonlar, Thrakeliler ve İskitler gibi Yunanlara yabancı savaşçı figürlerinin ikonografisini ödünç alarak, onlar gibi tasvir edilmeye başlanmışlardır[359]. Ay şeklinde kalkan taşırlar, deri başlık, zırh ve Pers pantolonu giyimlidirler, ana silahları kıvrımlı İskit yayıdır, bunun yanı sıra balta, mızrak ve kargı kullanırken de gösterilmişlerdir. Kaplar üzerinde ayakta ve at sırtında gösterilirken, antik kaynaklarda at sırtında olarak tasvir edilmişlerdir[360].

Siyah figür keramiklerdeki Amazon tasvirlerinde silah olarak balta nadir görülür[361]. MÖ 450-400 tarihleri arasında Atina'da Amazon savaş sahnelerinin tasvir edildiği

[353] Vermeule, 1959, **a.g.e.**, s. 12'de zanaatçı tanrı Hephaistos'un da çift baltası olduğundan bahseder, ancak Hephaistos'un elinde görülen çift balta benzeri nesne balta değil çekiçtir. Homeros, **Il.**, 18, 477.
[354] Sagaris adının olası kökenleri için: Waites, 1923, **a.g.e.**, s. 31.
[355] Antik Çağ'da bile değişken bir terim olan *Skyth*, tek bir etnik grubu ifade etmemekte ve Karadeniz çevresi ve Kafkasya bölgesinden Orta Asya'ya kadar uzan geniş alandaki halklar için kullanılan geleneksel kolektif bir terimdi. *Skyth* ve Amazonların sadece silahları değil kıyafetleri de benzerdi. Mayor, 2014, **a.g.e.**, s. 448. Metinde dilimize yerleşmiş olan İskit ifadesini kullandık.
[356] Herodotos, Historiai / **Herodot Tarihi**, çev. M. Ökmen, İstanbul, Remzi, 1991, 7, 64, 4.
[357] Ksenophon, **Anabasis**, çev. A. Çokona, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2015, 4, 4, 16.
[358] Eski Yunan sanatında Amazonomakhia konusu için: Frank B. Tarbell, "Centauromachy and Amazonomachy in Greek Art: The reason for Their Popularity", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 24, 3, 1920, s. 226-231.
[359] H. A. Shapiro, "Amazons, Thracians, and Scythians", **Greek, Roman and Byzantine Studies**, 24, 2, 1983, s. 105-106.
[360] Tyrrell, 1982, **a.g.e.**, s. 1224.
[361] John Boardman, **Athenian Black Figure Vases**, London, Thames & Hudson, 1974, s. 231.

keramiklerin sayısı ikiye katlanmıştır[362]. Bu sahnelerde Pireaus'taki heykeller ve Parthenon frizleri taklit edilmiştir. Kırmızı figür keramiklerde yay ve ok Amazonlara eşlik eden standart silahlar haline gelmiştir. Bu dönemde yazılı kaynaklarda geçen (gümüş) balta da keramikler üzerindeki sahnelerde Amazonların silahı olarak gösterilmiştir[363]. Amazonomakhia, Eski Yunan ve Roma sanatlarındaki en popüler temalardan biridir. Özellikle, mimari heykel ve lahit üzerinde Arkaik Dönem'den Constantius I Dönemi'ne (MS 305-306) kadar yaygın olarak işlenmiştir[364]. MÖ 5. yy.ın en önemli anıtlarından Parthenon'da Phedias'ın eseri Athena Parthenos'un kalkanında ve tapınağın batı metoplarında Amazonomakhia işlenmiştir. Buradaki Amazon figürleri keramikler üzerindekiler gibi doğulu / Yunan olmayan kıyafetle gösterilmiştir[365]. Roma İmparatorluk Dönemi kopyalarından bildiğimiz 'Yaralı Amazon' heykel grubu ve aynı tipte Ephesos tiyatrosundan bir kabartmada, Amazon figürleri *khitoniskos* giyimli ve mızraklı olarak gösterilmiştir; dört heykelden üçünün tek göğüsleri açıktır[366]. Antik kaynaklara dayanarak, Yaralı Amazon grubunun MÖ 5. yy.ın ikinci yarısına ait orijinallerine dayandığı söylenmiştir[367]. Bu örnekler, Hellenleştirilmiş bir görünüme sahiptir. Korinth Amazonu olarak adlandırılmış bir başka Klasik Dönem eserinin Roma İmparatorluk Dönemi, MS 2. yy. kopyası olan heykel de *khitonikos* giyimlidir. Bunun yanı sıra, çapraz kayışlı ve kemerlidir, dizlerine kadar uzanan çizme giyimlidir[368]. Amazonomakhia'nın betimlenmesi Roma İmparatorluk Dönemi lahitlerinde ilk kez MS 140 yılı dolaylarında görülmüştür[369]. Bu lahitlerdeki Amazon figürleri, 'Yaralı Amazonlar'a benzer ikonografiye sahiptir, *khitoniskos* giyimlidirler, genellikle bir göğüsleri açıktadır. Bu lahitlerde Amazonların silahı olarak balta sıklıkla görülmektedir, ancak çifte baltanın şeklinde değişiklik

[362] Andrew Stewart, "Imag(in)ing the Other: Amazons and Ethnicity in Fifth-Century Athens", **Poetics Today**, 16, 4, 1995, s. 586.
[363] Dietrich von Bothmer, **Amazons in Greek Art**, Oxford, Clarendon, 1957, lev. LXXXVII.
[364] Mary C. Sturgeon, **Corinth, 9, 2, Sculpture the Reliefs from the Theater**, The American School of Classical Studies at Athens, Glückstadt, J. J. Augustin, 1977, s. 59.
[365] John Boardman, **Yunan Heykeli, Klasik Dönem**, İstanbul, Homer Kitabevi, 2005, s. 104, 111-112, 171.
[366] Boardman, 2005, **a.g.e.**, s. 213-214.
[367] Karl L. H. Lehmann-Hartleben, "The Amazon Group", **Parnassus**, 8, 4, 1936, s. 9-11.
[368] Mary C. Sturgeon, "The Corinth Amazon: Formation of a Roman Classical Sculpture", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 99, 3, 1995, s. 483-505.
[369] Guntram Koch, **Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2001, s. 106.

görülür, artık bu silah *sagaris* gibi iki ucu birbirinden farklı değil, Minos çifte baltası gibi her iki ucu aynı şekilde tasvir edilmeye başlanmıştır[370]. Amazonların çifte balta taşımasında kültsel bir köken görülmemektedir, olasılıkla sadece tasvir şeklinin değişiminden kaynaklanır. Plutarkhos'un, yukarıda bahsedilen, *labrys*in kökeniyle ilgili metninde, *labrys*in asıl sahibi olarak efsanevi Amazon kraliçesi Hippolyte'yi göstermesini de burada hatırlatmak gerekir. Ancak Plutarkhos bunu yazdığında tasvir sanatında Amazonların elindeki silah çifte balta / *labrys* olarak gösteriliyordu zaten.

Tyrrell, Herodotos'ta geçen Spartalı rehinelerin Hydarnes'in öğütlerine karşılık verdikleri cevaptaki *"eğer bir gün özgürlüğü tadarsan, sadece mızrakla değil, hatta baltayla bile savaşmamızı öğütlersin bize"*[371] ifadesini değerlendirerek burada kastedilenin *"bir Pers özgürlüğü tadarsa, bir Yunan gibi olur ve sadece, Yunanların tipik silahı mızrakla değil, onlara yabancı olan balta ile bile savaşır"* şeklinde olduğunu belirtmiştir. İster *sagaris*, isterse *labrys* olsun bunların Yunanlara yabancı olduğunu ifade etmiştir[372].

Roma İmparatorluk Dönemi mozaiklerinde çifte balta, Amazonların tasvir edildiği sahnelerde silah olarak gösterilmesinin[373] yanı sıra bağımsız olarak da yer almaktadır. Antiokheia 'Büfe Evi' ve 'KAICY Evi'ndeki MS 2. yy.a tarihlendirilmiş mozaiklerde, geometrik motiflerle birlikte yer alan çifte balta tasvirleri vardır[374]. Palmyra'dan MS

---

[370] Kapitolin (Capitolini) Müzesi'nden 726 envanter numaralı, MS 2. yy.a tarihlenen örnekte yarım ay şeklinde kalkanları ve çifte baltaları ile betimlenmiş Amazon figürleri için: (Çevrimiçi) "Sarcophagus battle scenes between Greeks and Amazons", Musei Capitolini, http://capitolini.info/scu00726/?lang=en, 12.05.2018; Vatikan Müzesi'nden 933 envanter numaralı, MS 3. yy.a tarihlenen lahitte Amazonomakhia sahnesinin merkezinde Akhilleus ve Penthesileia figürleri betimlenmiştir, yan yüzlerde çifte balta daha net görülmektedir: (Çevrimiçi) http://ancientrome.ru/art/artworken/img.htm?id=5469, 12.05.2018; Aphrodisias'tan Roma İmparatorluk Dönemi Amazon figürlü, çifte baltalı lahit örneği için: Evelyn B. Harrison, "Motifs of the City-Siege on the Shield of Athena Parthenos", **AJA**, 85, 3, 1981, s. 281-317, lev. 48; Laconia'dan örnek için: Anna Vasiliki Karapanagiotou, "New Fragment of an Amazon Sarcophagus from Laconia", **Sparta and Laconia: From Prehistory to Pre-modern, British School at Athens Studies, 16**, ed. W. G. Cavanagh, C. Gallou, M. Georgiadis, London, British School at Athens, 2009, s. 279-284.

[371] Herodotos, **Historiai**, 7, 135, 3.

[372] Tyrrell, 1982, **a.g.e.**, s. 1225.

[373] Levi, 1947, **a.g.e.**, lev. cxxiii.

[374] **A.y.**, lev. cvii, a, e.
Motif olarak değerlendirilebilecek örneklerin ve savaş sahnelerinin dışında da çifte baltayı gördüğümüz mozaik örnekleri vardır. Zeusgma'da 'Poseidon Evi' moziğinde Daidalos ve oğlu İkaros ahşap işçiliğiyle uğraşırken çifte balta –bir alet olarak- yerde gösterilmiştir. Çifte balta, sahnenin ön tarafındaki

1. yy.a ait 'Pansa Evi' mozaiğinde betimlenmiş iki kanatlı kapının bir kanadına kalkan ile mızrak, bir kanadına ise çifte balta tasvir edilmiştir, kapının önündeyse bekçi köpeği gösterilmiştir[375]. Kouremenos, evin girişinde yer alan bu mozaikteki tasvirleri, evi, sahibini ve ailesini koruyan semboller olarak değerlendirmiştir. Evin dışındakileri, belki de kötü niyetli kişileri etkilemek, caydırmak amacıyla yapılmış, bekçi köpeği bulunduğunu ve evin silahlı olduğunu gösteren daha net bir anlamı da olabilir.

Bunların dışında, çifte baltayı Thessalia sikkelerinde görmekteyiz. MÖ. 5. ve 4. yy.lara ait Thessalia, Larissa sikkelerinin ön yüzünde, Thessalia'nın mitolojik kralı Aleuas'ın 3/4 sağa dönük -miğferli- başının yanında -silah işlevindeki- çifte balta görülmektedir[376]. MÖ 4. yy. Thessalaia, Pherae sikkelerinin arka yüzünde, süvari figürü mızrak ve çifte balta taşımaktadır[377].

1.10. Etrüsklerde ve Romalılarda Törensel Balta:

Etrüskler'de tören baltası ya da kutsal balta gibi bir geleneğin olup olmadığına baktığımızda Eski Roma'da güç ve otoritenin sembolü olan *fasces*lerin Etrüsk kökenli olarak kabul edildiğini görürüz. Silius Italicus, Romalıların *fasces*i Etrüsk kenti olan Vetulonia'dan aldıklarını söylemiştir[378]. *Fasces*in kelime anlamı 'demet'tir. Eski Roma'da tören geçitlerinde taşınan, güç ve otoritenin (*imperium*) sembolü olan *fasces* huş ağacı dallarından (*vergae*) yapılmış silindir bir demet ve genellikle bu demete keskin tarafı dışta kalacak şekilde kırmızı deri şeritlerle bağlanmış tek ağızlı bronz bir baltadan oluşuyordu. *Fasces lictoriae* (*lictor*ların demeti), alt sınıftan görevliler olan *lictor*lar tarafından, törenlerde *magistrat*ların -*consul, praetor* ve *dictator* gibi *imperium*u elinde tutanların- önünde yürürken taşınırdı. Askeri zaferlerden sonraki

devrilmiş ağaç gövdesinin yanında yerde durmaktadır, bu da ağaç kesmede kullanılmış olarak tasvir edildiğini gösterir. Mehmet Önal, **Mosaics of Zeugma**, İstanbul, A Turizm, 2002, s. 12. Zeugma'dan bir başka örnekte yerde duran çifte baltayı, Diktys ahşap sandığı açmak için kullanmış olmalıydı. Mehmet Önal, "Danae Evi'nin mozaikleri" **Journal of Mosaic Research**, 3, 2009, res. 8.

[375] Pedar Foss, John J. Dobbins, **The World of Pompeii**, Oxford, Routledge, 2009, res. 21, 4.

[376] Head, 1911, **a.g.e.** s. 298.

[377] Head, 1911, **a.g.e.**, s. 308.

[378] Silius Italicus, **Punica**, çev. W. C. Summers, London, Sumptibus G. Bell et Filiorum, 1905, 8, 485.

geçit törenlerinde askerlerin de *fasces* taşıdığı oluyordu. Sıkı bir şekilde bağlanmış dallar birlikteliğin kuvvetini, balta devlet gücü ve otoritesini, kırmızı şeritlerse devletin bu gücünü kullanırken sınırı olduğunu simgeliyordu[379]. 'Hakimiyet, otorite' anlamlarına gelebilen *imperium* sahip olan kişiye göreviyle ilgili emir verme yetkisi veren Latince terimdir[380]. R. Drews *fasces* üzerine öneride bulunmak için *imperium* kavramını detaylı bir şekilde irdelemiştir. *Imperium* kavramı Cumhuriyet'in kurulmasından önce ortaya çıkmıştı, mutlak, her şeyi kapsayan bir gücü ifade etmiyordu, kralın tanımlanmış gücüydü. Geç Cumhuriyet Dönemi'nde Romalılar *fasce*s*i imperium* nişanı olarak kullanıyorlardı. Drews *imperium*un kökeninde dini bir kavram mı yoksa seküler bir kavram mı olduğunu sorgulamıştır. *Imperium*un kralın askeri rolüyle ilgili olduğu, komutan ve askeri birlikleri arasındaki din temelli ilişkiyi gösterdiği önerisini kabul etmiştir[381]. En yüksek *magistrat*a on iki *fasces* eşlik ediyordu. Roma geleneğinde on iki *lictor* Roma'nın Etrüsk Birliği'nin on iki şehri üzerindeki hegemonyasının sembolüdür ve seküler bir semboldür önerisi pek çok araştırmacı tarafından kabul edilmemiştir. Drews, on iki sayısının Etrüsk ile bağlantısının göz ardı edilmemesi gerektiğini söylemiş, on ikinin diğer halklar için olduğu gibi Romalılar için de kutsal olduğunu hatırlatmıştır[382]. *Fasces*lerin sulh yargıcı olan *magistrat*ların bedensel ceza, ölüm cezası verme yetkisini temsil etmiş olabileceği de düşünülmüştür. Balta sadece tören baltası değildi, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde ölüm cezasına çarptırılanları idamında kullanılırdı. Bu nedenle, baltanın demetten çıkarılması, bir vatandaşın ölüm cezası kararına karşı itirazda bulunabileceği anlamına gelirdi. Consul Roma dışındayken askeri otoriteyi göstermek için *fasce*ste

[379] Jeanne Lorraine Schroeder, **The Vestal and Fasces: Hegel, Lacan**, Berkeley, University of California Press, 1998, s. xi, 220.; Fred K. Drogula, **Commanders and Command in the Roman Republic and Early Empire**, Kuzey Carolina, The University of North Carolina Press, 2015, s. 94-97. İmparatorluk Dönemi'nde imparatorun *fasces*inin *magistrat*larınkinden farklılığı defne dalları olmasıydı. Bu, Cumhuriyet Dönemi'nden kalan bir gelenekti, örneğin askeri bir zafer için gerçekleştirilen festivallerde *fasces*ler defneyle taçlandırılıyordu.

[380] Sabahat Atlan, **Roma Tarihinin Ana Hatları**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970, s. 246.

[381] Robert Drews, "Light from Anatolia on Roman Fasces", **The American Journal of Philology**, 93, 1, 1972, Studies in Honor of Henry T. Rowell, s. 40-51.

[382] Roma'nın üyesi bile olmayan Etrüsk Birliği'nin üzerinde hegemonyasının simgesi olsayı, *fasces*lerin Roma'da korku ve saygıyla kabul edilmesi mümkün olmazdı. Ayrıca, Roma MÖ 6. yy.da büyük bir şehir olsa da kuzeydeki Etrüsk kentleri kontrolü altında değildi. William Smith, **A Dictionary of Greek and Roman Antiquities**, New York, Harper, 1878, s. 431; Drews, 1972, **a.g.e.**, s. 42-43; T. Corey Brennan, **The Praetorship in the Roman Republic: Volume I: Origins to 122 BC**, Oxford, Oxford University Press, 2001, s. 41-43.

balta olurdu. Bir komutanın askeri zaferi sırasında *fasces*ler defne yapraklarıyla süslenirdi. İlahi yaptırımlarla yurttaşları savaşta yöneten başkomutanın sembolü olması dolayısıyla *fasces*in, en azından baltanın dini bir sembol olabileceği de düşünülmüştür. Zamanla *lictor*ların ve *fasces*lerin kullanımı diğer yetkilerin ve dini görevlerin otoritesini temsil etmek için genişletildi, Roma İmparatorluk Dönemi'nde *praetor*lar, *propraetor*lar, imparatorluk kültünün rahibesi rolündeki imparator eşi ve Vesta rahibeleri için kullanıldı[383].

En eski *fasces* örneği MÖ 7. yy.a ait minyatür Vetulonia[384] *fasces*idir. 1890 yılında Vetulonia yakınındaki Tomba del Littore'de bulunmuş eser bir *fasces*in demirden minyatür bir versiyonudur. *Fasces*lerin Etruria kökenli olduğu yaygın görüşüne karşın bölgeden sadece bu bulgu ele geçmiştir. Ventulonia *fascesi*nin -Roma *fasces*lerinden farklı olarak- baltası çifte baltadır[385]. Drews, Etrüsklerde baltanın –sembol olarak- varlığının kökenini Anadolu'ya dayandırmıştır. Etrüsklerin kökeninin Anadolu olabileceği teorisiyle ve daha spesifik olarak ise Plutarkhos'un *labrys* ile ilgili

[383] Drews, 1972, **a.g.e.**, s. 41-46. Ayrıca, araştırmacı Cumhuriyet Dönemi'nde baltanın yalnızca *pomerium* dışında taşınmasını, şehir içinde yalnızca *lictorların fasces securibus demptis* taşımasını değerlendirmiştir. Cicero, bunun Cumhuriyet devriminin bir yeniliği olduğunu *Valerian lex de provocationen*in bir sonucu olduğunu bildirmiştir. Baltanın varlığı ve temyiz hakkı olmaması Cumhuriyet'in başlarında *provocation*un korunması için olmalıydı. Drews, ancak *lex de provocationen*in hem infaz hem de kırbaç için geçerli olduğundan şehirden yalnızca baltanın kaldırılmış olmasını tuhaf bulmuştur ve dahası birçoğu *pomerium* dışında yaşayan ve çalışan Roma vatandaşlarının neden sadece şehir içindeyken temyiz hakkı talep ettiklerini sormuştur. Baltanın varlığının ve yokluğunun sulh hakimi *magistrat*ın sahadaki ve evdeki güçleri arasındaki ayrımı gösterdiğini, daha sonraki zamanlarda da bu ayrımın *imperium militiae* ve *imperium domi* şeklinde olduğunu ileri sürmüştür. *Pomerium* bir alanı diğer alandan sınırlandırıyordu ve Drews bunun daha önceki araştırmacıların öne sürdüğü gibi anayasal değil dinsel olduğunu, Cumhuriyetin başında kurulan anayasal bir koruma ya da asillerle avamlar arasındaki çatışmadan kaynaklanan siyasi bir düzenleme değil kentlerin kutsal topoğrafyasının sınırlandırdığı ritüelleri yansıttığını öne sürmüştür.

[384] Vetulonia, MÖ 8.-6. yüzyıllar arasında önemli bir Etrüsk metropolüydü ve 'on iki şehir birliği'ne dâhildi. Ticaret ağı batıda Tiren Denizi üzerinden Sardunya'ya ve güneyde Roma'ya uzanıyordu. A. L. Frothingham, "Vetulonia and Early Italic Archaeology", **The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts**, 4, 2, 1888, s. 175-180; Camilla Colombi, **La necropoli di Vetulonia nel periodo orientalizzante**, Wiesbaden, Reichert, 2018.
Vetulonia'nın ticari ilişkisinin olduğu Sardunya'da çifte balta Son Tunç Çağı'na ortaya çıkmıştır. Bu örneklerin balta formları Vetulonia *fasces*indekiyle oldukça benzerdir, ancak bunlar kültle ilgili baltalar değildir. Anna Maria Bietti Sestieri, Ellen Macnamara, Duncan Hook, **Prehistoric Metal Artefacts from Italy (3500-720 BC) in the British Museum**, London, British Museum Press, 2007, s. 77-78, no. 179-181.

[385] I. Falchi, "Vetulonia: nuove scoperte nella necropoli" **Notizie degli Scavi di Antichità Sybille**, Roma, Academia dei Lincei, 1898, s. 157, fig. 26; Massimo Pallottino, **The Etruscans**, Harmondsworth, Penguin, 1955, lev. 32; Sybille Haynes, **Etruscan Civilization: A Cultural History**, Kaliforniya, J. Paul Getty Museum, 2000, s. 89.

anlattıklarıyla görüşünü desteklemiştir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Plutharkos'a göre, Herakles'in Hippolyte'yi öldürdükten sonra baltasını diğer silahlarıyla birlikte Lydia kraliçesi Omphale'ye hediye eder. Omphale'den sonraki Lydia kralları çifte baltayı kutsal eşyalarının bir parçası olarak taşırlar. Gyges isyan edip Kandaules'e karşı savaşınca Mylasalı Arselis Gyges'in müttefiki olarak silahlı bir güçle gelip Gyges'e yardım eder. Arselis baltayı diğer ganimetlerle birlikte Karia'ya getirir, Zeus heykelini yaptırdıktan sonra eline baltayı koyar ve tanrıya "Labraundeus" adını verir, çünkü Lydialılar çifte baltaya "labrys" derlerdi[386]. Arselis'in Sardeis'ten Labraunda'ya baltayı getirme öyküsünün, Karialıların ve Lydialıların "Omphale'nin baltası" ile Zeus Labraundos'un *labrys*i arasında benzerlik olduğunu fark etmeleri anlamına geldiği düşünülmüştür. Kandaules'in baltayı arkadaşına vermesi Lydia kralına balta taşıyan bir *"lictor"*un eşlik etmesi olarak yorumlanmıştır[387]. Roma geleneğine göre Etrüsk şehirlerinin krallarına sadece bir *lictor* eşlik ediyordu[388]. Gyges son meşru Lydia kralını paralı askerlerin yardımıyla devrilmiş ve tiran olduktan sonra paralı askerleri kullanmaya devam etmiştir. Böyle bir durumda Lydialılar artık onlara tanrısal bir yaptırımla önderlik eden bir kralın himayesinde seferber edilmiyorlardı. Lydia ve Karia örneklerinden yola çıkarak Roma *lictor*larının taşıdığı baltanın, kralın halkı seferber eden askeri komutan özelliğinin ifadesi, kralla koruması altında seferi, savaşı yürüttüğü tanrı arasındaki özel ilişkinin göstergesi olarak yorumlanmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde Romalı kralların yerini *magistrat*ların almasıyla böylesi dini öneme sahip bir sembol *insignium imperii* olarak kalmıştır[389]. Ayrıca, Ventulonia *fasces*inin çifte baltalı olması araştırmacılara, bir zamanlar Etrüsk *lictor*unun çifte balta taşıyıp taşımadığını düşündürmüştür[390].

[386] Plut., **Mor.**, **a.y.**
[387] Drews, 1972, **a.g.e.**, s. 47.
[388] Dion. Hal., **Ant. Rom.**, III, 61, 2-3.
[389] Drews, 1972, **a.g.e.**, s. 50-51. Bazı işlevlerin kraldan *pontifeks maksimus*a aktarılmıştır, *fasces*lerin korunması Romalı aristokratların yeni başkomutanları *praetor maksimus*un yetkisini kralların sahip olduğu aynı tanrısal yaptırımla kullanmasından endişelendiklerini gösterdiği şeklinde yorumlanmıştır.
[390] Drews, 1972, **a.g.e.**, s. 47.

Vetulonia'dan bulunmuş, Isidoro Falchi Arkeoloji Müzesi'nde korunan, Auvele Feluske Steli[391], MÖ 7 yy.ın sonlarına tarihlendirilmiş dörtgen bir mezar stelidir, ön yüzeyinde kazıma olarak işlenmiş figür ve yazıt bulunur. Erkek bir savaşçı figürü sol profilden, adım atar şekilde betimlenmiştir. Başında Korinth miğferi[392] vardır, sol eliyle tuttuğu, üzerinde rozet şeklinde amblem olan yuvarlak kalkan belden yukarısını örter. İleriye doğru uzattığı sağ elinde çifte balta vardır, baltayı tutan elinin başparmağı ileriyi gösterir (?). Figürün bacakları arasında bir bitki sürgünü vardır. Figürün etrafı çerçeveyle sınırlandırılmış, çerçeve içinde üstte zikzak motifi diğer üç kenarda yazıt vardır. Günümüze ulaşmış en eski Etrüsk mezar yazıtıdır[393].

Bu stele stil olarak benzer bir eser Atina Ulusal Müzesi'nde korunan, MÖ 6. yy.a ait, Lemnos, Kaminia'da bir kilise duvarında devşirme malzeme olarak bulunmuş Lemnos Steli'dir. Dörtgen stelin alt kısmı kırıktır. Ön yüzde sol profilden, mızrak tutan bir savaşçı figürü ve bunun etrafını yukarıda, sağda ve solda çevreleyen yazıt bulunur. Stelin sol yüzü de yazıtlıdır. Yazıtın alfabesi Eski Yunan alfabesinin bilinmeyen bir varyasyonu olarak yorumlanmıştır, yazıtın dili de Lemnos dili olarak adlandırılmıştır. Araştırmacılar Lemnos dili yani yazıtın diliyle Etrüsk dili arasında benzerlik tespit etmişlerdir. Lemnos dilinin Anadolu kökenli olduğu düşünülmüştür ancak bu dili konuşanların hangi tarihte göç ettikleri belirsizdir[394]. A. Maggiani bu stel ile Auvele

[391] 1894 yılında Vetulonia kazılarında bulunmuştur. Adriano Luigi Milani, "Gli scavi vetuloniesi della campagna 1894", **Notizie degli scavi di antichità**, Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, 1895, s. 22-27.

[392] Adriano Maggiani, "Avele Feluskes. Della Stele di Vetulonia e di Altre dell'Etruria Settentrionale", **Rivista di Archeologia**, 31, 2007, s. 69. Miğferin, 'Chigi Olpesi' üzerindeki hoplitlerin miğferleri ile karşılaştırılmasıyla yaklaşık olarak MÖ 640 tarihlendirilmesi yapılmıştır. Bu tarihlendirmeyi aşağıda bahsedeceğimiz figürün stilistik özellikleri ve yazıt da destekler.

[393] Yazıttan mezar sahibinin Tusnute'nin oğlu Auvele Feluskes olduğunu öğreniriz. Auvele, Avele ya da Avile şeklinde okunmuş kelimenin ilk isim olduğu araştırmacılar tarafından mümkün görülmüştür. Feluske adı ise ölen kişinin Falerii şehri ve çevresinin önemli bir bölümünü içeren Falisk yerleşim bölgesinden olduğunu gösterebilir. Falisk kabilesi kültürel olarak Sabinlerle yakından ilişkiliydi. Yazıt üzerinde çalışmış P. Pocetti, Feluske adı ile Falisk etnik kökeni arasındaki benzerliğe dikkat çekenlerdendir ve stel sahibinin İtalik kökenli olabileceğini önermiştirPaolo Poccetti, "Etrusco feluske=Faliscus? Note sull'iscrizione della stele arcaica di Vetulonia", **Studi Etruschi**, 63, 1999, s. 281-290; Maggiani, 2007, **a.g.e.**, s. 67-75.

[394] Etrüsk yazıtlarında olduğu gibi Lemnos yazıtında Yunan alfabesinden yalnızca dört ünlü harf –a, e, i, o- (Etrüskler ise a, e, i, u harflerini) seçmişlerdir. 'S'nin iki varyasyonu vardır, 's' ve 'sh' şeklinde yazılmıştır ve 'b, d, g' gibi patlamalı ünsüzler yoktur, her iki dilde de 't' ve 'th' yoktur, Yunancadaki gibi aspire edilen ünsüz yoktur, aksine 'ty' telaffuzu vardır. Bunlar dışında araştırmacılar tarafından iki dil arasında başka morpho-syntatik dilbilimsel analizler yapılmıştır ve sonuçlar oldukça ikna edici bir şekilde eşleşerek dilbilimciler Proto-Etrüsk-Lemnos dili olarak adlandırılabilecek her iki dilin ortak

Feluske Steli arasındaki stilistik benzerliği ve Lemnosluların Anadolu kökeni teorisini Etrüks çifte baltasının Anadolu kökeninin kanıtları olarak göstermiştir[395] ancak bunun çok zorlama bir teori olduğunu söylememiz gerekir.

Auvele Feluske Steli'neki çifte balta, stilistik açıdan Ventulonia *fascesi*nin çifte baltasıyla benzerdir. Her ikisinin kesici kenarları düzdür. *Fasces*tekinin üst kısmı neredeyse düzdür, alt konkavdır, sap şaft deliğinin üst kısmında gösterilmemiştir. Steldekinin balta uçları iki ayrı üçgen şeklinde gösterilmiştir, sapın üst ucu gösterilmiştir. Maggiani, stelde kullanılmış boyayla renklendirilmiş ince bir kazıma tekniğinin Girit eserlerini çağrıştırdığına dikkat çekmiştir, dönemin Etruriasının Girit etkisiyle oryantalleştiğini hatırlatır. Figürün, özellikle baş kısmının stiliyse Etruria'nın Oryantalizan Dönemi'nin özelliklerine sahiptir[396]. Maggiani, stel sahibi Auvele Feluskes'in geç Oryantalizan – erken Arkaik Dönem'de, Volterra'dan Avile Tites, Fiesole'den Larth Ninies, Vulci'den Vipiennas stel örneklerinde gördüğümüz çok sayıdaki Etrüsk ve İtalik savaşçılar gibi, muhtemelen de İtalik bir savaşçı olabileceğini belirtmiştir[397].

Bunlar dışında, basım yeri belli olmayan, yaklaşık olarak MÖ 300-250 yıllarına tarihlendirilmiş tunç Etruria sikkesinin ön yüzünde altı kollu tekerlek, arka yüzde ise çifte balta başı betimlenmiştir[398].

atası olan bir dilin olabileceğini düşünmüşlerdir. Araştırmacılar bu iki dille Anadolu dilleri –Luwice- arasında benzerlik bulmuşlardır. Etrüsk ve Lemnos dilleri üzerine çalışıp bu ikisinin ilişkili olduğu sonucuna varan D. H. Steinbauer, Etrüsklerin kökeninin Anadolu'da aranması gerektiğini gösterecek kadar benzerlikler olduğunu söylemiştir ve bunun Romalıların, komşu milletlerinden ödünç alıp sahiplendikleri Troia kökeni mitinin tarihsel özünü oluşturabilir demiştir. Dieter H. Steinbauer, **Neues Handbuch des Etruskischen**, Scripta Mercaturæ, St. Katharinen, 1999.

[395] Maggiani, **a.e.**

[396] Maggiani, 2007, **a.g.e.**, s. 70'de detaylı değerlendirme ve analoji yapmıştır.

[397] **A.e.**, s. 74.

[398] N. K. Rutter, Andrew Burnett, **Historia Numorum, Italy**, Londra, British Museum Press, 2001, no. 59.

İKİNCİ BÖLÜM
ANADOLU'DA ÇİFTE BALTALI TANRILAR

2.1. Zeus

2.1.1. Zeus Labraundos / Stratios[399]

2.1.1.1. Labraunda Kutsal Alanı

Zeus Labraundos'un kutsal alanı Labraunda, bugün Muğla'nın Milas ilçesinde, ilçenin 14 km. kuzeydoğusunda, Kargıcak köyü yakınlarında Beşparmak Dağları'nda, 750 m. yükseklikte sarp bir yamaçta yer alır[400] (lev. 23, res. 59).

Kutsal alanla ilgili en eski antik kaynak olan MÖ 5. yy.da yaşamış Herodotos, kutsal alanın adını *Labraunda* olarak yazmıştır[401] ve Hellenistik dönemde kullanılan en yaygın şekli de budur. Bunun dışında MÖ 4. yy.da tanrının adı yazıtlarda *Zeus Lambraundos*, kutsal alanınki ise *Lambraunda* olarak geçer[402]. Roma İmparatorluk Dönemi'nde MÖ 1. yy.dan itibaren kutsal alanın adının *Labranda* şeklinde yazımı yaygınlaşmıştır. Ayrıca, Yaşlı Plinius (MS 1. yy.) tanrının adını *Labrayndus* olarak yazmıştır[403]. Kutsal alandaki MS 1. yy.a, Claudius (MS 41-54) ya da Nero (MS 54-68) Dönemi'ne tarihlendirilmiş Claudius Menelaus'un, bir hamama ait adak yazıtında, tanrının *epithetonu Labraiundos* şeklinde geçmektedir[404]. Flaviuslar Dönemi (MS 69-

[399] Metin içerisinde bu tanrıdan sadece Zeus Labraundos şeklinde bahsedilecektir.
[400] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 43; Olivier C. Henry, "Sanctuaire et pouvoir: nouvelles pistes de réflexion à partir des recherches archéologiques récentes sur le site de Labraunda en Carie (Turquie)", **CRAI**, I (janvier-mars), 2017, s. 546. Henry ve ekibi tarafından son yıllarda gerçekleştirilen çalışmalar Labraunda'nın fiziksel olarak Zeus Labraundos'un kutsal alanıyla sınırlı olmadığını göstermiştir. Henry, 2017 b, **a.g.e.**, s. 573.
[401] Herodotos, **Historiai**, V, 119-121.
[402] Jonas Crampa, **Labraunda, Swedish Excavations and Researches, III, 2: The Greek Inscriptions II: 13-133**, Stockholm, Berlingska Boktryckeriet, 1972, s. 8, 10-11, 15-17.
[403] Plinius, **Naturalis Historia**, çev. J. Bostock, London, Taylor and Francis, 1855, 32. 7.
[404] Crampa, 1972, **a.g.e.**, s. 18-19, no. 20.

96) ve Traianus Dönemi (MS 98-117) adak yazıtlarında *epitheton Labraundos* şeklinde geçmektedir[405].

MÖ 546'dan itibaren Karia, Pers İmparatorluğu'na bağlıydı ve Persepolis'teki Büyük Kral'ın atadığı satrap denilen valiler tarafından yönetiliyordu. Karia MÖ 4. yy.dan itibaren yerel bir hanedanın olan Hekatomnidler tarafından yönetildi[406]

Batı Karia'daki en önemli kutsal alan, özellikle MÖ 4. yy.da Labraunda'ydı, burası Hekatomnidler'in gözdesiydi. Bu dönemde kutsal alan hiçbir kente bağlı değildi. MÖ 4. yy.da, Mausollos ve Idrieus zamanlarında kutsal alanda büyük bir yapılaşmaya girişilmiş, kutsal alan çınar ağaçlarından oluşan bir koruluktan, etkileyici, anıtsal bir komplekse dönüştürülmüştür. Mausollos döneminde senelik *panegyris*'in süresi

[405] **A.y.**, s. 20-25, no. 21-24. P. Hellström yazımdaki farklılıklar konusunda, *Labraunda* ve *Lambraundos* adlarının dört heceli Karca sözcükler olduğunu, çünkü *au* harflerinin diftong olmayıp iki ayrı sesli olduğu ve vurgunun a harfinin üzerinde olup *u* harfinin neredeyse sessiz olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, telaffuzun *Labránda* gibi olabileceğini, MÖ 4. yy.da kullanılmış *Lambraunda* biçimindeki –m– harfinin ise adın Karcada nazal telaffuz edildiği anlamına gelebildiği ve bu durumun sonradan değişmiş olabileceğini düşünmüştür. Yer adı olan Labraunda'nın tıpkı Mylasa gibi çoğul olduğunu da eklemiştir. Hellström, 2007, **a.g.e.**, s. 16-17. Yerleşim adı için ayrıca: Ladislav Zgusta, **Kleinasiatische Ortsnamen,** Heidelberg, C. Winter, Universitätsverlag, 1984, **a.g.e.**, s. 319-321 no. 666.

[406] Bunlardan ilki Hekatomnos'tu (hd. M.Ö. 392/1-377/6). Pierre Debord**, L'Asie Mineure au ive siècle (412-323 a.C.), Pouvoirs et jeux politiques**, Bordeaux, Paris, De Boccard, 1999, s. 134. Hekatomnos Karia satrabı olarak atandığı sırada hâlihazırda Karia Birliği'nin lideri ve kralıydı. Onu birbiri ardına beş çocuğu izledi. Onlara Hekatomnidler veya Hekatomnosoğulları denir. En büyükleri Mausollos'tan (hd. M.Ö. 377/6-353/2) sonra kız kardeşi ve karısı olan Artemisia (hd. M.Ö. 353/2-351/0), sonra erkek kardeşi İdreus (hd. M.Ö. 351/0-344/3), onu da kız kardeşi ve karısı olan Ada (hd. M.Ö. 344/3-341/0) izledi; en son olarak da en küçük kardeş olan Piksodaros (hd. M.Ö. 341/0-336/5) başa geçti. Hellström, 2007, **a.g.e.**, s. 15.

Hekatomnidler öncesi, MÖ 6. ve 5. yy.larda Karia'yı yöneten bir satrap yoktu; bu dönemde Lydia satraplığına bağlıydı. MÖ 395 yılında Lydia satrapı Tissaphernes'in ölmesinden sonra idari açıklık oluştu. Lydia satrapı olarak göreve getirilen Autophradates M.Ö. 391 yılında Pers kralı tarafından Kıbrıs kralı Euagoras ile savaşmakla görevlendirildi. Kendisi ile birlikte savaşa katılmak üzere, o dönemde Karia'nın yerel yöneticisi olan Hekatomnos'a Pers kralı tarafından emir verilmesi kendisinin Karia satraplığına atanması olarak kabul edilir: Simon Hornblower, **Mausolus**, Oxford, Clarendon Press, 1982, s. 35.

Strabon, **Geographika / Antik Anadolu Coğrafyası: Kitap XII – XIII – XIV**, çev. A. Pekman, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat, 2012, XIV, II, 17'de Karia'nın ilk satrapının Hyssaldomos olduğunu ve ondan sonra Hekatomnos'un yönetimi devraldığını bildirir.

Hyssaldomos ile ilgili veriler az olsa da M.Ö. 395-392/1 yıllarında yöneticilik yaptığını gösteren kanıtlar vardır: Konuk, Koray, "The Coinage of Hyssaldomos, Dynast of Mylasa", **Zurück zum Gegenstand, Festschrift für Andreas E. Furtwängler**, Band II, Langenweissbach, Beier & Beran, 2009, s. 357-363.

uzatılmış; bir günden beş güne çıkartılmıştır[407]. Bununla birlikte kutsal alan da genişletilmiştir[408].

Hekatomnidler dönemindeki yapılaşmadan önce, kutsal alanda MÖ 6. yy.a ait küçük, Ion düzeninde bir *templum in antis*'in bulunduğu küçük bir teras ve büyük bir çınar korusu vardı[409]. P. Hellström bu ilk tapınağın inşa tarihinin MÖ 500 civarında olabileceğini söyler ve bu yapı inşa edildiğinde Labraunda'da taş döşeli bir yol yerine yalnızca kutsal alana giden patikalar bulunabileceğini belirtir[410]. Mausollos'un ilk inşa faaliyeti kutsal alanı Mylasa'ya bağlayan kutsal yolun yapımı olmuştur[411]. Böylece anıtsal yapıların inşası için gerekli mermer blokların kutsal alana çıkartılabilmesi mümkün olmuştur. Kutsal yolun inşa edilmesiyle Labraunda'nın Mylasa ile bağlantısı da sağlamlaştırılmıştır[412]. Başlangıçta kutsal alana blokların taşınması için inşa edilen

---

[407] Jonas Crampa, **Labraunda: Swedish Excavations and Researches.** Vol**. III, part I: The Greek Inscriptions, I**, Lund, Gleerup, 1969, no. 53-54: M.Ö. 4. yy.a ait bu yazıt festival kararnamesinin imparatorluk kopyasıdır. Tüm Karialıların davet edildiğini gösterir.
F. Piejko, "To the inscriptions of Labraunda", **Opuscula Atheniensia (OAth)**, 18, 1990, s. 147, no.53'deki;Crampa, 1969, **a.g.e.**, no. 67 ve 72'deki listelerde festival katılımcılarının isimleridir. No. 72'deki Karyandalı bir kişi hariç katılımcılar Mylasa'dandır.

[408] Poul Pedersen, **The Maussolleion at Halikarnassos, Reports of the Danish Archaeological Expedition to Bodrum 3: 1-2. The Maussolleion Terrace and Accessory Structures, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, 15,** Aarhus, Aarhus University Press, 1991, 99, fig.99'da kutsal alanın toplam alanını 4200 m², tapınak terasını 3000 m² olarak hesaplamıştır.

[409] Thomas Thieme, "The architectural remains of Archaic Labraunda, Les grands ateliers d'architecture dans le monde égéen du VIe siècle av. J.-C.", **Varia Anatolica** 3, 1993, s. 47-55; Hellström 2007, **a.g.e.**, 40 ve 111; Abdülkadir Baran, "Karian Architecture before the Hekatomnids", **Die Karer und die Anderen**, **Internationale Kolloquium an der Freien Universität Berlin, 13. bis 15. Oktober 2005**, ed. F. Rumscheid, Bonn, Habelt, 2009, s. 301-304. Erken dönem kazılarında, Geç Arkaik ve Erken Klasik dönemlerine ait *terra cotta* kadın heykelcikleri bulunmuştur; bunlar *hydrophoroi koroi*, kadın *protom*ları ve Kybele figürinidir, Christina Williamson, "Public space beyond the city. The sanctuaries of Labraunda and Sinuri in the chora of Mylasa", **Caeculus, Papers in Mediterranean Archaeology and Greek and Roman Studies 7: Public Space in the Post-Classical City. Proceedings of a One Day Colloquium held at Fransum 23rd July 2007**, ed. C.P. Dickenson, O.M. van Nijf, Leuven, Peeters, 2013, s. 5.

[410] Hellström, 2007, **a.g.e.**, s. 25.

[411] Kutsal yol, 7-8 m. genişlikte, 12-13 km. uzunluktaydı. Strabon'a göre yaklaşık 60 stadion (yaklaşık 10.6-11.6 km) uzunluğunda taş döşeli bir yol Labraunda'yı Mylasa'ya bağlıyordu ve bu yola Kutsal Yol deniyordu. Yolun uzunluğu Aelianus'a göre 70 stadion (yaklaşık 12.4-13.5 km.) idi. Bunun için bkz Hellström, 2007, **a.g.e.**, s. 145.
Kutsal yol taş döşeliydi. Williamson, 2013 a, **a.g.e.**, s. 5. Bugün, kutsal yolun korunan kısımları görülebilmektedir ve modern yol kısmen kutsal yolu takip eder şekildedir. Yol üzerinde çeşmeler, mezarlar, kale ve gözetleme kuleleri vardır.

[412] Labraunda kutsal alanına bu denli önem vermesine ve Mylasa ile kutsal alan arasındaki bağlantıyı sağlamlaştırmasına karşın Mausollos merkezi Mylasa'dan Halikarnassos'a taşımıştır. Bunun için: Anne Marie Carstens, **Karia and the Hekatomnids: The Creation of a Dynasty**, Oxford, British Archaeological Reports, Archaeopress, 2009; Hornblower, 1982, **a.y.**

bu yol, kentten yola çıkan prosesyonun gerçekleştirilmesi amacıyla kullanılmıştır; kişilerin yolculuklarını rahat bir şekilde sürdürebilmeleri için de yol boyunca çeşmeler inşa edilmiştir[413]. Mylasa'dan gelen yol kutsal alanın Güney Propylon'una bağlanır. Doğu yönündeki diğer propylon ise Alinda ve Alabanda'dan gelen yola açılır[414].

Kutsal alanda[415] yer alan andron yapılarından Mausollos'un Andron'u /Andron B'nin arşitrav bloklarında yer alan yazıtta: "Hekatomnos oğlu Mausollos, *andron*u ve içindeki her şeyi Zeus Lambraundos'a verdi" ifadesi yazılıdır[416]. Andron B'nin aşağısında Andron C denilen ve işlevi bilinmeyen yapı yer alır[417]. Tapınak terasına çıkılmadan önce kuzeye doğru ilerlendiğinde küçük pınar-çeşmesi vardır. Bu pınar büyük bir yarık kayanın altından kaynar ve araştırmacılar tarafından gök tanrı kültünün kurulmasında esin kaynağı olarak görülür[418].

Andron B terasından da en üst terasa, başka bir deyişle tapınak terasına çıkılır. Merdivenlerin ve geçiş alanlarının, kişilerin zikzak şeklinde bir rota izleyerek terastan terasa ulaşmasını sağlamasının kasıtlı olduğu, yürüyüşe törensellik kattığı düşünülür[419]. Üst terasta Idrieus'un Andron'u (Andron A) yer alır. Bu, Andron B ile

---

[413] Alfred Westholm, **Labraunda, Swedish Excavations and Researches I, 2: The Architecture of the Hieron**, Lund, Gleerup, 1963, s. 9-10.

[414] Pontus Hellström, "Sacred Architecture and Karian Identity", **Die Karer und die Anderen, Internationale Kolloquium an der Freien Universität Berlin, 13. bis 15. Oktober 2005**, ed. F. Rumscheid, Bonn, Habelt, 2009, s. 270'de bunu kutsal alanın hiçbir kente bağlı olmadığının, bağımsızlığının göstergesi olarak yorumlamıştır.

[415] İki propylonun arasında olasılıkla çeşme olan 'Dorik Bina' olarak adlandırılmış yapı bulunur. Bu bölümde ayrıca Doğu Hamamı ve Bizans Kilisesi; kilisenin güneydoğusunda Hipostyl Yapı yer alır. İlk terastan anıtsal merdivenlerle yukarıya çıkılınca Mausollos'un Andron'u (Andron B) ve *nymphaion*a ulaşılır.

Hellström, 2007, **a.g.e.**, 19-21'de bu inşa faaliyetlerinden anlaşıldığına göre Mausollos'un tüm Karialılar tarafından sevilmediği; Halikarnassos, Labraunda ve diğer yerlerdeki inşaat projeleri bu hoşnutsuzluğun sebeplerinden biri olabileceği çünkü finansmanlarının Karialılara büyük yük getirdiği kanısına varmıştır ve Mausollos'a dört suikast girişiminde bulunulduğunu eklemiştir. Bunlardan biri M.Ö. 355/4'teki festival esnasında gerçekleşmiştir, bkz. Wolfgang Blümel, **Die Inschriften von Mylasa, I: Inschriften der Stadt, Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien, 34**, Bonn, Habelt, 1987, s. 3.

[416] Hellström, 2007, **a.g.e.**, s. 87. Bu bloklar yapının giriş cephesindeki arşitrav bloklarıydı. Şimdi yapının önündeki açık alanda güneye dönük şekilde yerleştirilmiştir.

[417] Andron C'nin yakınında ise MS 2-4. yy.lara ait Güney Hamamı'nın kalıntıları bulunur.

[418] Hellström, 2007, **a.g.e.**, s. 65.

[419] Carstens, 2009, **a.g.e.**, s. 86-87'de bunun Yakındoğu örnekleri ile benzerlik gösterdiğini; Persepolis'te kutsal yolu seyirci alanına doğrudan ulaşmadığını, yol üzerinde pek çok engel ve durak olmasının eylemi kutsallaştırmaya ve törenselleştirmeye hizmet ettiğini düşünür.

benzerdir; ikisi de Zeus Tapınağı'ndan daha büyüktür, içlerinde yaklaşık 20 kline sığacak kadar bir alan vardır, girişin tam karşısında –olasılıkla Hekatomnidler'in heykelleri için- 2 m.lik birer niş yer alır[420]. Hellström, *andron*lardan birinin Karia Birliği, diğerinin ise Khrysaorik Birlik için yapılmış olabileceğini söylemiş[421]; ancak daha yakın zamanda ise yapıların satrapların ve elit kısmın ziyafet alanı olarak kullanılması için yapılmış olduğu fikrine varmıştır[422]. A. Carstens ise *andron*ların kraliyet ailesine özel olduğunu düşünür; bununla birlikte Karia Birliği'nin de Labraunda'da toplanmış olabileceğini belirtir[423]. Andronlarda Ion ve Dor düzenlerinin karışımı ve Akhamenid tarzında heykeltıraşlık öğeleri kültürler arası etkileri yansıtmanın yanı sıra Hekatomnidler'in uluslararası emellerini de gösterebilir[424].

Tapınak doğuya bakar. 13.87 x 18.71 m. ölçülerinde, Ion düzeninde, *heksastylos peripteros*tur; uzun kenarlarında sekiz sütun bulunur (lev 17, res. 60). Erken evresi MÖ 6. yy.a tarihlenir[425]. MÖ 4. yy.ın ortasında tapınak bir *peripteros* olarak yeniden inşa edilmiş; Mausollos Dönemi'nde yapımına başlanmış, onun ölümüyle bu görevi Idrieus devralmıştır. Doğu cephede bir arşitrav bloğu üzerinde Idrieus'un adı (ΙΔΡΙΕΥΣ ΕΚΑ) bani olarak yer alır[426].

Tapınağın arkasında hazine binası ya da yönetimle ilgili bir yapı olan '*oikoi*' vardır. Yapının arşitrav blokları üzerinde yer alması gereken yazıta ait parçalar arazidedir.

---

[420] Pontus Hellström, "Formal Banqueting at Labraunda", **Architecture and Society in Hecatomnid Caria. Proceedings of the Uppsala Symposium 1987, Boreas, Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations, 17**, ed. T. Linders ve P. Hellström, Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis, 1989, 101-104; "The Andrones at Labraunda, Dining Halls for Protohellenistic Kings", **Basileia: Die Paläste der Hellenistischen Könige, Internationales Symposion in Berlin vom 16.12.1992 bis 20.12.1992**, ed. W. Hoepfner ve G. Brands, Mainz am Rhein, P. von Zabern, 1996, s. 164-169.

[421] Hellström, 1989, **a.g.e.**, s. 103.

[422] Hellström, 2009, **a.g.e.**, s. 271.

[423] Carstens, 2009, **a.g.e.**, s. 75-100.

[424] Ann C. Gunter, "Sculptural Dedications at Labraunda", **Architecture and Society in Hecatomnid Caria. Proceedings of the Uppsala Symposium 1987, Boreas, Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations, 17, ed. T. Linders ve P. Hellström,** Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis, 1989, s. 91.

[425] Kare biçimli bir *cella*dan oluşuyordu; önde iki ion düzeninde sütun vardı. Hellström, 2007, **a.g.e.**, s. 111-117.

[426] Hellström, 2007, **a.y.** Yerel *gnay*stan inşa edilen *cella* duvarları haricinde tapınağın geri kalanı mermerden inşa edilmiştir. Mermer zemin ve basamakların bir kısmı günümüze sağlam olarak gelmiştir. Ancak Zeus'un kült heykelinin bulunduğu tapınağın iç kısmı tamamen tahrip olmuştur.

Yazıttan, Mylasalı, Hekatomnos oğlu Idrieus'un Oikoi binasını Zeus Labraundos'a ithaf ettiği okunur[427]. Tapınak terası kuzeyde ve doğuda birer stoa ile sınırlandırılmıştır[428]. Doğu Stoa'nın yemek salonu olarak kullanılmış altı odası vardır; *andron* yapıları dışında şenliğe katılan çok sayıdaki kişinin yemek yemesi için başka kapalı bir alan yoktu[429].

Kutsal alandan bulunan keramiklerin çoğu yemek kapları ve kandillerdir. C. G. Williamson, buna dayanarak ziyafet ve etkinliklerin hava karardıktan sonra gerçekleştiğini düşünmüştür[430]. Keramik kalıntılarının miktarı Mausollos Dönemi'nde kutsal alanın, kullanım açısından, en parlak dönemi olduğunu gösterir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde kutsal alan yeniden canlanmıştır, keramik miktarı Geç Klasik Dönem'dekine yakındır[431].

Cartens, kutsal alanın Hekatomnidler tarafından geniş bir saray gibi kullanılmış olabileceğini düşünür. Yazar, 'Hekatomnidler döneminde Karia Birliği'nin[432] toplantıları aşağı kent Mylasa'dan Labraunda'ya taşınmış olmalıydı' der ve – gerektiğinde danışılması gereken kişi olan- Karia kralının çoğunlukla Labraunda'da bulunarak tanrının koruması altında olduğu ile ilgili ideolojik bir mesaj vermiş olmalıydı diye düşünür[433]. Herodotos Ionia Ayaklanması'ndan (M.Ö. 499-493) bahsederken Karia ordusundan sağ kalanların Labraunda'da çınar ağaçlarıyla kaplı

[427] Crampa, 1969, **a.g.e.**, no.17
[428] Hellström, 2007, **a.g.e.** s. 103-107: Kuzey stoanın temelleri muhtemelen M.Ö. 4. yy.a aittir. Üst kısmına ait kalıntılar ise M.S. 2. yy.a aittir. Arşitravındaki yazıt: "Aristeas oğlu Poleites, Korra.. İmparator Nerva Taraianus Caesar Augustus Germanicus Dacicus'a rahiplik görevinin sona ermesi nedeniyle, masraflarını kendisi karşılayarak yaptırdığı beyaz mermerden stylobatı, kaide ve başlıklarıyla birlikte çok renkli mermerden sütunları ve üzerlerine konulan beyaz mermerden entablatürü en büyük tanrı Zeus Labraundos'a ve halka ithaf etti."
[429] Hellström, 1989, **a.g.e.**, s. 99-104; 2007, **a.g.e.**, s. 97-99. Doğu stoadaki altı oda on birer kişilikti. Burada yapılan kazılar sonucu bulunan kapların çoğunun sofra kabı olduğu tespit edilmiş; bu da odaların yemek salonu olarak kullanıldığı görüşünü güçlendirir.
[430] Williamson, 2013 a, **a.g.e.**, s. 8. Özellikle Mausollos Dönemi'nde.
[431] Pontus Hellström, **Labraunda: Swedish Excavations and Researches, Vol. II, Part 1: Pottery of Classical and Later Date, Terracotta, Lamps and Glass**, Lund, Gleerup, 1965, s. 2-3.
[432] Hellström, 2007, **a.g.e.**, s. 18-19: Karia bölgesinin iç kesimleri Arkaik dönemde (M.Ö. 7.-6. yy.lar) kentleşmemişti ama çok sayıda küçük köy ve mezra vardı. Bu yerleşmeler kendi ortak çıkarları için çeşitli birlikler veya konfederasyonlar kuruyordu. Bu birliklerin M.Ö. 5. ve 4. yy.da en büyüğüne *hoi kares* deniyordu. M.Ö. 3. yy.da en önemli Karia konfederasyonu Khrysaoreis denilen başka bir birlikti.
[433] Carstens, 2009, **a.g.e.**, s. 100.

büyük kutsal ormanın ortasındaki Ordular Tanrısı Zeus[434] tapınağında toplandıklarını bildirir[435]. Karialılar burayı Ionia Ayaklanması'nda sığınma yeri olarak kullanmışlardır; Perslere teslim olup olmayacakları üzerine karara varmaya çalışmışlardır[436]. Gerek Karia Birliği için toplanma alanı olarak kullanılması gerekse Hekatomnidler Dönemi'ndeki yapılaşma çalışmaları ve festivalin yeniden düzenlenmesi ile kutsal alana verilen önem burasının sadece dinsel bir alan değil siyasi bir alan olarak kullanıldığına işaret eder. Hekatomnidler, özellikle Mausollos, elinin altındaki bu kutsal güç ile kendi hâkimiyetini pekiştirmek istemiş; burayı gücünün bir göstergesi olarak kullanmayı amaçlamış olmalıydı. Ayrıca Zeus Labraundos tasviri her *dynast* döneminde sikkeler üzerinde yer almıştır[437]. MÖ 3. yy.ın sonunda III. Antiokhos bölgeye hâkim olunca Labraunda'nın dokunulmazlığına saygı göstereceğine söz vermişti[438]. Hellenistik Dönem'de de kutsal alanın politik önemi devam etmiştir; Labraunda –Mylasa'nın yanı sıra- Khrysaorik Birlik'in[439] toplandığı yerdi[440]. Labraunda, Makedonia Kralı V. Philippos tarafından Mylasa'ya bağlanmıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde tekrar önem kazanınca, MS 1. yy.ın başından itibaren –az sayıda da olsa- yeni yapılar inşa edilmiştir[441]. MS 4. yy.da büyük bir yangın

[434] Zeus Stratios

[435] Herodotos / Ἡρόδοτος, **Herodot Tarihi / Ἱστορίαι**, V, 119: ayrıca burada "bizim bildiğimiz yalnız Karialılar tanır Ordular Tanrısı Zeus'u" der.

[436] Herodotos, **Historiai,** V, 119: "…. Burada toplanıp kurtuluş yolu aramaya çalışıyorlardı: Perslere teslim olmalı mı, yoksa Asya'yı büsbütün bırakıp gitmek mi daha iyiydi?"

[437] David R. Sear, **Greek Coins and Their Values, 2: Asia and Africa**, Londra, Seaby, 1979, s. 450-452.

[438] Crampa, 1969, **a.g.e.**, no. 46.
Idreus'un kız kardeşi ve karısı Ada, erkek kardeşi Piksodaros'a karşı Büyük İskender ile müttefik olmuştur. M.Ö. 326'da öldüğünde Karia'yı ona bırakmıştı. Hekatomnidler döneminden sonra Karia çalkantılı bir dönem geçirmiştir, (Roma dönemine kadar) Makedonlar, Ptolemaioslar, Seleukoslar ve hatta Rhodos arasında güç el değiştirmiştir. Bunun için bkz. R. A. Billows, **Kings and Colonists. Aspects of Macedonian Imperialism**, **Colombia Studies in the Classical Tradition, vol. 22**, Leiden, Brill, 1995, s. 90-107.

[439] M.Ö. 3. yy. başlarında bölgede ve Khrysaorik Birlik'te Ptolemaioslar etkin olmuştur. Bu birlik daha sonra Stratonikeia çevresinde toplanmıştır. Vincent Gabrielsen, "The Chrysaoreis of Caria", **Labraunda and Karia. Proceedings of the International Symposium Commemorating Sixty Years of Swedish Archaeological Work in Labraunda. The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, November 20-21, 2008, Acta Universitatis Uppsaliensis. Boreas. Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations, 32**, ed. L. Karlsson, S. Carlsson, Uppsala, Uppsala Universitet, 2011, s. 156-161. Pausanias'a göre, Stratonikeia'nın önceki ismi Khrysaoris'ti. Pausanias, **Hellados Periegesis**, çev. W. H. S. Jones, Cambridge, Harvard University Press, 1918, V, 21, 10.

[440] Billows, 1995, **a.g.e.**, s. 90-107; Crampa, 1969, **a.g.e.**, no.43.

[441] Christina Grace Williamson, "Labraunda as Memory Theatre for Hellenistic Mylasa", **Herom, Journal on Hellenistic and Roman Material Culture**, 2, 1, 2013, s. 144.

geçirmiştir. Erken Bizans Dönemi'nde inşa edilen kilise MS 11. yy.da başka bir yangınla tahrip olmuştur[442].

Labraunda her ne kadar en parlak dönemini MÖ 4. yy.da yaşamış olsa da bu dönemden çok önce de bir kutsal alandı. Kazılarda ele geçen en erken keramikler MÖ 7. yy. ortalarına kadar gider ama araştırmacılar kutsal alanın bu tarihten de çok eskiye dayanabileceğini düşünmüştür ve son yıllarda gerçekleştirilmiş çalışmalarda prehistorik kalıntılar ortaya çıkartılmıştır[443]. Kutsal alanın hemen yukarısında yer alan kaya, kutsal alanın çok daha eskiye dayandığı fikrini ilk olarak akla getirmiştir. Bu kaya bir yıldırım çarpması ile ikiye ayrılmışa benzer. Bu alanın fırtınalı havası ile birlikte düşünülünce bu kayanın bulunduğu yerin gök tanrısının kutsal alanı olarak seçilmesi makul görülmektedir. Bu yarık kayanın tam altında bir pınar kaynar ve yukarıda bahsettiğimiz pınar-çeşmesi buraya inşa edilmiştir[444].

Yaşlı Plinius Labraunda'da yılan balıklarının bulunduğu bir gölcükten söz eder:

> "İmparatorumuzun bazı ülkelerinde, balıklar insan elinden yem yerler ama –eski yazarların yapay havuzlarda değil de doğal gölcüklerde olduğunu hayretle kaydettikleri gibi- Sicilya'da Syracusa'nın yakınındaki Helorus kalesinde ve benzer şekilde Zeus Labrayndus pınarında, yılan balıkları küpe bile takmaktadır"[445].

Aelianus da kaynaktan söz eder, onun versiyonunda kaynakta ehli balıklar vardır:

> "Çağrılınca cevap veren ve elden yiyecek kabul eden ehli balıklar birçok yerde bulunur ve yetiştirilir,…. ve berrak sulu pınarı olan Zeus Labrandeus kutsal alanında. Orada balıkların altın kolyeleri ve yine altından küpeleri vardır. Bu Zeus'un kutsal alanı Mylasa kentinden 70 stadion uzaktadır. Heykelin yanına bir kılıç yerleştirilmiştir…
>
> Ve Zeus'a burada Labrandeus epiteti verilmiştir çünkü şiddetli (Yunanca'da labros) ve ağır sağanaklar gönderir"[446].

---

[442] Jasper Bild, "The Byzantine Church at Labraunda", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uppsala, 2006.
[443] Olivier C. Henry, v.d., "Labraunda 2016", **Anatolia Antiqua / Eski Anadolu**, XXV, 2017, s. 196-198.
[444] Hellström, 2007, **a.g.e.**, s. 17. 1940'larda İsveçli kazı ekibi kaynak civarını kazmaya çalışmış ama açmaların suyla dolması nedeniyle başarılı olunamamıştır.
[445] Plin., **HN.**, XXXII, 16.
[446] Ael., **NA.**, XII, 30.

Araştırmacılar bu balık dolu yapay havuzların bilicilik amaçlı kullanılmış olabileceğini düşünmüştür[447].

Mausollos tarafından festivalin beş güne çıkarıldığından ve yeniden düzenlendiğinden yukarıda bahsetmiştik. *Panegrys* adlı bu festivale katılanlardan Mylasa ve çevre halkı kutsal yolu kullanarak büyük kafileler halinde Labraunda'ya ulaşıyorlardı. Katılımcılar Mylasalılar ile sınırlı değildi, kutsal alan tüm Karialılar'a açıktı[448]. İnananlar ayrıca, Labraunda'nın kuzey tarafındaki dağlardan ve ardındaki vadide yer alan Alinda ve Alabanda'dan başka bir taş döşeli yolu izleyerek geliyorlardı. Hellström, katılımcıların yanlarında kurban edilmek üzere öküzler, koyunlar ve keçiler ile şenlikler için şarabın yanı sıra yiyecekler ve kamp malzemesi de getirmiş olabileceklerini; hem kurbanlarda hem de şenliklerde müzisyenlerin bulunabileceğini söyler[449].

Kutsal alana çok sayıda *terra cotta* adakda bulunulmuştur. Bunların çoğu *hydrophoroi koroi*dur, bir tanesi ise Geç Arkaik - Erken Klasik döneme tarihlenen Kybele / Meter figürinidir[450]. Bu *terra cotta*lar dışında adak ritüellerini gösteren veri çok azdır. Hellenistik döneme ait çok sayıda unguentarium bulunmuştur ve bunların ritüelle ilgili olabileceği düşünülmüştür[451]. Ritüelin önemli bir kısmını kurban töreni oluşturuyor olmalıydı. Dolayısıyla bunun için de bir sunak gerekliydi. Ancak kutsal alanda böyle bir yapı görülmemektedir. Tapınağın doğusunda, dolayısıyla önünde yer alan kare yapının sunak olabileceği; yapının sunak işlevi gören bir *bothros* olabileceği

[447] Hellström, 2007, **a.g.e.**, s. 38.
[448] Blümel, 1987, **a.g.e.**, s.3, 5; Crampa, 1969, **a.g.e.**, 53-54, 67; Pontus Hellström, "Feasting at Labraunda and Chronology of the Andrones", **Labraunda and Karia. Proceedings of the International Symposium Commemorating Sixty Years of Swedish Archaeological Work in Labraunda. The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, November 20-21, 2008**, **Acta Universitatis Uppsaliensis. Boreas: Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations, 32**, ed. L. Karlsson and S. Carlsson, Uppsala, Uppsala Universitet, 2011, s. 149-150.
[449] Hellström, 2007, **a.g.e.**, s. 22.
[450] Christina G. Williamson, "City and Sanctuary in Hellenistic Asia Minor: Constructing Civic Identity in the Sacred Landscapes of Mylasa and Stratonikeia in Karia", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Groningen, 2012, s. 114, dn.85: Labraunda'dan bulunan 80 adet *terra cotta*nın çoğu Hellenistik 'Tanagra' tipinde ve benzer tiplerdedir.
[451] Hellström, 1965, **a.g.e.**, s. 23-27.

önerilmiştir[452]. Ancak bunu destekleyecek herhangi bir kalıntı, kemik, kül veya kap parçası bulunmamıştır. Williamson, böyle büyük bir festival için böylesi bir *bothros*un küçük olacağına dolayısıyla yeterli olmayacağına ayrıca tapınağa yakın olması nedeniyle yangın tehlikesi oluşturabileceğine dikkat çekmiştir[453]. Mimariye bakıldığında tapınak terasının törenin odak noktası olduğu anlaşılmaktadır, ancak burada bir sunağın yer almaması ilginçtir[454]. Tapınak terasının doğu köşesinde yer alan iki odalı yapının batısında, 1953 yılı kazısı esnasında G. Säflund tarafından kerpiç bir yapının kalıntıları bulunmuştur. Yapı Arkaik Dönem Sunağı olarak yorumlanmıştır. Säflund, yapının Zeus Stratios'a ait eski sunak olabileceğini ve Daurises'in MÖ 497'deki işgaliyle yıkılmış olabileceğini söyler. Bu yapı Hekatomnidler Dönemi'nde kullanılmamıştır[455]. Burada bulunmuş ok uçlarının ve mızrak uçlarının Zeus Stratios'un savaşçı kimliğiyle ilişkili olabileceği düşünülmüştür[456]. Ayrıca, kutsal alanda bulunmuş heykel kaidelerine ait yazıtlar bu heykellerin tanrıya adanmış olduğunu gösterir[457].

Ziyafet esnasında Hekatomnidler ve önde gelen kişiler *andron*larda yemek yiyiyor olmalıydı. *Stoa*lar katılımcıların çok az bir kısmı için yeterliydi[458], bunlar da diğer

[452] Pontus Hellström, Thomas Thieme, **Labraunda: Swedish excavations and researches, Vol. I, Part 3: The Temple of Zeus**,, Lund, Aström, 1982, s. 24-25
[453] Williamson, 2012, **a.g.e.**, s. 116.
[454] Bu terasta Kuzey Stoa'nın da yer almasında dolayı burada bir altar olması gerektiğini söyler. Kuzey Stoa Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir, ancak Mausollos Dönemi yapısının temelleri üzerine inşa edilmiş olabileceğini düşünülmüştür. Christina G. Williamson, **Urban Rituals in Sacred Landscapes in Hellenistic Asia Minor, Religions in the Graeco-Roman World, 196,** Leiden, Brill, 2021, s. 122.
[455] Gösta Säflund, "The Swedish Excavations at Labraunda, 1953", **Türk Arkeoloji Dergisi**, 6, 1956, s. 45: Yapının büyük boyutlu işlenmemiş taşlardan bir temeli vardır; üst kısmı küçük taşlar ve kırmızı Kargıcak toprağı kullanılarak inşa edilmiştir. Kalıntılarda yangın izleri görülmektedir. Temel kısmı yaklaşık 1.75 x 1.75 m. ölçülerindedir. Temelin etrafındaki toprakta, demir mızrak başları, bronz ok uçları, hayvan kemikleri, subgeometrik ve orientalizan dönemlere ait kap parçaları ve M.Ö. 6. yy.a ait polykhrom kap parçaları bulunmuştur.
Williamson, 2012, **a.g.e.**, s. 114'te yapının 2011 yılı ölçülerini 4.5 x 5 m. olarak verir. Sadece güneybatı köşesi, batı ve güney duvarları kısmen korunmuştur; batı duvarın kuzey ucu, Kuzey Stoa önündeki heykel kaidesinin temeli altında kalmıştır, bu da yapının Hekatomnidler Dönemi'nde kullanılmadığını gösterir.
[456] Pontus Hellström, "Early Labraunda. Excavation on the Temple Terrace 1949-1953", **Karia Arkhaia, La Carie, des origines à la période pré-hékatomnide, 4émes Rencontres d'Archéologie de l'Iféa, Istanbul, 14-16 novembre 2013**, ed. O. Henry, K. Konuk, İstanbul, Institut Français d'Études Anatoliennes Georges Dumézil, 2019, s. 62, 71, 87.
[457] Alfred Laumonier, "Incriptions de Carie", **BCH**, 58,1934, s. 329-330.
[458] Hellström, 2007, **a.g.e.**, s. 22'de kurban şenliklerine binlerce kişinin katılmış olabileceğini berlirtir.

önemli kişiler için olmalıydı[459]. Geri kalan kişiler ise açık havada ve geçici barınaklarda ziyafete katılıyor olmalıydılar[460]. Williamson, yemeklerin hazırlanması için bir mekânın henüz keşfedilmediğine dikkat çeker. Yemek hazırlıkları da açık havada, geçici barınaklarda yapılıyor olmalıydı[461].

Hekatomnidler *andron*ları ve *stoa*ları inşa ettirerek ve festival süresini uzatarak – muhtemelen önceden beri olan- kurban törenini ve şöleni içeren ritüeli daha gösterişli hale getirmiş olmalılar. Carstens, Hekatomnidlerin *andron*ları kraliyet resepsiyon salonu gibi kullanmış olabileceklerini, hatta Labraunda'daki yapı kompleksinin Akhamenid tarzı bahçeli saray rolünü üstlenmiş olabileceğini düşünür[462]. Hellström, Hekatomnidler'in satrap olarak Karia'nın elitleri arasından seçildiğini hatırlatarak, Labraunda'daki yapılaşma ve şenlikler ile bu topluluğun gözünde, onların arasından sıyrılmanın amaçlanmış olabileceğini ve bunun Hekatomnos'un düşüncesi olması gerektiğini, ancak oğulları Mausollos ve Idrieus tarafından gerçekleştirildiğini düşünmüştür[463]. Williamson, bu görüşe ek olarak, Mylasa'ya hâkim bir tepede yer alan Labraunda'daki yapılaşma ve özellikle Mylasa manzarasına bir çerçeve gibi duran *andron*ların (özellikle Mausollos Andronu'nun) pencereleri ile bunun vurgulanmak, buradan bakan Karialılara Hekatomnidler'in sahip olduğu güç hatırlatılmak istenmiştir der[464]. Carstens, Mausollos Stoası'nı (Kuzey Stoa) konumu itibariyle Delphi'deki Atina Stoası'na benzetir. Mausollos'un Atina'nın eski süper gücüne, Delphi *oraklı*ndaki konumuna ulaşmayı amaçladığını ve bunun için bu yeni kutsal alanı siyasi ve dinsel gücü elinde tutacak şekilde organize ettiğini öne sürer. Fakat yine de Labraunda'nın Karialıların kutsal alanı olduğunu hatırlatarak, tüm bu ihtişamlı

---

[459] L. Karlson "Labraunda. Preliminary reports. The 2006 Season", (Çevrimiçi) http://www.labraunda.org/Labraunda.org/Report_2006_eng.html., 19.02.2017, Doğu Stoa ve çevresinde Attika siyah glazürlü ithal keramikler bulunmuştur.

[460] Hellström, 2011, **a.g.e.**, s. 153-154'te her iki androna 19 veya 20 kline sığacağını hesaplamıştır. Doğu Stoa ise altı odalıdır ve bu odalara 11'er kline sığar; her kline iki kişinin uzanabileceği şekildedir.

[461] Williamson, 2012, **a.g.e.**, s. 116.

[462] Carstens, 2009, **a.g.e.**, s. 86-91; "Achaemenids in: Labraunda and Karia." **Proceedings of the International Symposium Commemorating Sixty Years of Swedish Archaeological Work in Labraunda, The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, November 20-21, 2008, Acta Universitatis Uppsaliensis, Boreas: Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations, 32**, ed. L. Karlsson ve S. Carlsson, Uppsala, Uppsala Universitet, 2011, s. 124-130.

[463] Hellström, 2011, **a.g.e.**, s. 152-155.

[464] Hellström, 2007, **a.g.e.**, s. 142-143; Williamson, 2012, **a.g.e.**, s. 117.

yapıların Karialıları etkilemek için olduğunu da belirtir[465]. Hellström de kutsal alanın mimari dekorunun birinci amacının Hekatomnid Hanedanı'nı yüceltmek olduğuna inanır[466].

Karia'da Hellen kolonizasyonu sonucu kurulan kentler kıyı bölgesindeydi; iç kesimler ise Karialılara aitti. Bölgede "kent" olarak tanımlanabilecek Mylasa, Alabanda, Alinda ve Keramos gibi az sayıda yerleşim vardı. İç Karia'da bunlar dışındaki yerleşimler köylerdi; bu köyler yerel federasyonları oluşturuyordu. Herodotos'un –yukarıda geçen- anlattıkları MÖ 6. yy.ın sonunda kırsal yerleşimlerden oluşan yerel federasyonların –Pers tehdidine karşı- birleşerek ulusal bir federasyon oluşturduğuna işaret eder[467]. Yerleşimlerin oluşturdukları birlikler vasıtasıyla ortak konular ve sorunlar federal meclislerde, '*koina*'da ele alınıyordu. Katılımcı şehir ve köylerin temsilcileri toplanma yeri olarak ortak kutsal alanları kullanıyorlardı, böylece alınan kararlara bir bakıma 'kutsallık' katılmış oluyordu[468]. M. Ç. Şahin, Koranza'da '*hierokeuksoi*' / 'kutsal tellallar' bulunduğundan bahseder[469]. Bunlar muhtemelen alınan kararları duyuruyorlardı. Ayrıca Şahin, '*koinon*' kelimesi ile kastedilenin '*hieron koinon*' / 'ortak kutsal alan' olabileceğini önerir[470].

Bilinen en eski ve en önemli Karia *koina*sı Mylasa'daki Zeus Karios tapınağında toplanıyordu ve "Karialılar" olarak anılıyordu. Bu federal örgütlenmenin başı "Karia kralı" unvanını almıştı. Bu makam ile ilgili bilinen en erken kanıt MÖ 5. yy. başlarına aittir[471]. Hellenistik Dönem'e ait bir yazıtta, Karia *Koinon*u'nun liderine "Karia birliğinin kralı", aynı zamanda başrahip olarak hitap edilmiştir[472]. Carstens, birbirine bağlı bu iki görevin tek bir kişide olmasını birinin diğerini sağlama alması, teminatı

[465] Carstens, 2009, **a.g.e.**, s. 123.
[466] Hellström, 1996, **a.g.e.**, s. 165.
[467] Herodotos, **Historiai**, V, 118'de topluluk sadece "Karialılar" şeklinde geçmektedir, federasyon kelimesine rastlanmaz.
[468] Carstens, 2011, **a.g.e.**, s. 121.
[469] M. Ç. Şahin, **The Political and religious structure in the territory of Stratonikeia in Caria**, Ankara, Şafak Matbaası, 1976, s. 20.
[470] Şahin, 1976, **a.g.e.**, s. 23, dn.76.
[471] Hornblower, 1982, **a.g.e.**, s. 55; Stephen Ruzicka, **Politics of a Persian dynasty: the Hecatomnids in the fourth century BC**, Oklahoma, Oklahoma University Press, 1992, s. 6.
[472] Hornblower, 1982, **a.g.e.**, s. 55; Wolfgang Blümel, **Die Inschriften von Mylasa, II. Inschriften der Stadt, Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien, 35,** Bonn, Habelt**,** 1988, s. 11-12.

olması olarak yorumlamıştır. Ayrıca, Karialıların liderinin kutsanmış bir kral olmasını, Akhaemenid büyük kralının tanrılar ile insanlar arasında aracı olarak kurban törenini yönetmesine ve kutsal varlığıyla imparatorluğu güvence altına almasına benzetir. Araştırmacı, siyasi örgütlenmenin dini temel üzerine kurulmasının Yunan dünyasına yabancı olmadığını hatırlatarak; rahiplerin gücü ve federal veya ortak kutsal alandaki siyasi örgütlenmesi ile Delphi'deki Amphiktyonos birliğinin, Mykale'deki Panion'un ve Knidos Dor Triopion'un aynı şekilde örgütlendiğine[473]; bu ortak ve federal kutsal alanların belki de sadece kehanet merkezi olmadıklarına siyasi bir güce de sahip olduklarına değinir[474].

"Karia kralı" unvanının, bu makam var olduğu sürece, veraset yöntemiyle mi, yoksa *koina*nın ataması ile mi sürdürüldüğü kesin olarak bilinmemektedir. MÖ 3. yy.a ait yazıtlar bu dönemde verasete dayandığına kanıttır; bu örneklerde görevi yürüten ailede Hekatomnos adının sıklıkla yinelendiğini görüyoruz[475]. MÖ 4. yy.a ait bir yazıt parçası –kesin olmamakla birlikte- "Karialılar'ın kralı ve satrapı" olarak restore edilmiştir[476]. Bunun üzerine, Carstens tarafından Mausollos'un ve onun öncesinde de babasının "Karialılar'ın kralı" unvanıyla Karialılar'ın lideri ve Mylasa'daki Zeus Karios kutsal alanının başrahibi olduğu önerilir[477]. Zamanla Karialılar, rahip, kral ve satrap unvanlarına sahip yöneticilerinin idaresi altında Zeus Labraundos kutsal alanında toplanmış olmalıydılar[478]. Yukarıda bahsettiğimiz Mausollos Dönemi'nde inşa edilen, taş döşeli kutsal yolla Labraunda kutsal alanı kente bağlandığı gibi Mylasa için önemli bir diğer kutsal alan Zeus Karios kutsal alanı ile bağlantısı da sağlanmıştır. Karia Federasyonu'nun toplanma yerinin Hekatomnidler Dönemi'nde Mylasa'dan Labraunda'ya taşınmış olabileceği gibi, en azından Karialıların kralı olan lidere

[473] Klaus Tausend, **Amphiktyonie und Symmachie: Formen zwischenstaatlicher Beziehungen im archaischen Griechenland**, Stuttgart, F. Steiner, 1992, s. 70-74; D. Berges, Numan Tuna, 'Das Apollonheiligtum von Emecik', **Istanbuler Mitteilungen (IstMitt),** 50, 2000, s. 171-214; D. Berges, **Knidos: Beiträge zur Geschichte der archaischen Stadt**, Mainz, Verlag Philipp von. Zabern, 2006, 19-29.
[474] Carstens, 2011, **a.g.e.**, s. 122.
[475] Crampa, 1972, **a.g.e.**, s. 198-201.
[476] Hornblower, 1982, **a.g.e.**, s. 369, M15, 60; Crampa, 1972, **a.g.e.**, no. 54A, s. 81-87; Blümel, 1987, **a.g.e.**, s. 1.
[477] Carstens, 2011, **a.g.e.**, s. 122.
[478] Hornblower, 1982, **a.g.e.**, s. 60.

danışılması gerektiğinde, onu –tanrının koruması altında- Labraunda'da bulmak zorunluluğu olabilirdi[479].

Labraunda'da törensel ziyafet, gerçekleştirilen faaliyetlerin merkezinde yer alıyordu. Carstens, Yakın Doğu tasvirlerindeki ziyafet sahnelerini incelediğinde kralın sunu kabul etmesinin tanrı ile ikonografik açıdan benzer olduğu sonucuna varmıştır. Özellikle Pers kraliyet ziyafetlerinde 'Büyük Kral'ların yüceltildiğinin yazılı kaynaklarda da geçtiğini aktarmıştır. Pers geleneğinde, katılımcılar yukarıdaki krala ulaşmak için rampalar, basamaklar kullanıyorlar ve bir platform üzerinde kraliyet resepsiyonu gerçekleştiriliyor, halk hediyelerini sunuyordu. Bu tip törenler için tasarlanmış bir mimari örneği olarak Persepolis Apadana Sarayı gösterilmiştir. Bu saray kompleksinde katılımcıların asla doğrudan kabul salonuna erişimi yoktu; bunun yerine yapının tasarısı sayesinde tören alayı zikzaklı bir rota izliyordu[480]. Labraunda'daki iki *andron* yapısı Yunan *andron*larının normal düzeninden farklıdır, hem kamusal hem kutsal amaçla kullanılmışlardır. Hellström, *andron*ların hükümdar kültüne hizmet eden kült binaları olduğunu önermiştir. Yapıların arşitravlarındaki yazıtlarda geçen 'andron' kelimesinin kullanımı ile ilgili olarak, 'andron' terimi özel yemek salonları için kullanılırken, '*hesitiaterion*'un kutsal alanlardaki ziyafet yapıları için kullanıldığını belirtir[481]. Carstens, bu konuyla ilgili olarak, bir yazıtta 'andron' kelimesinin meclisin toplantı yeri olarak çeviri önerisini iletir[482]. Ayrıca *andron*ları Gordion'daki megaronlara benzeterek, yukarıda bahsettiğimiz gibi, saray niteliklerine vurgu yapmak istemiştir[483].

---

[479] Carstens, 2011, **a.g.e.**, s. 129.

[480] Carstens, 2011, **a.g.e.**, s. 125; Konrad Vössing, **Mensa Regia: Das Bankett beim hellenistischen König und beim römischen Kaiser**, Munich, K. G. Saur, 2004, s. 38-51.

[481] Hellström, 1996, **a.g.e.**, s. 178-169.

[482] Carstens, 2011, **a.g.e.**, s. 126. 1963 yılında St. Peter Şatosu'nun duvarında tespit edilen yazıt D. Strong ve K. Jeppesen, 'Discoveries at Halicamassos, **Acta Archaeologica**, 35, 1964, s. 195-203'te yayımlanmıştır.

[483] Carstens, 2011, **a.g.e.**, s. 126.

1953 yılında Andron C'nin *cella*sında ve 1960 yılında Andron B'nin güneydoğusunda bulunan iki sfenks heykeli orijinal olarak Andron B'nin akroterleridir. Bu sfenksler Labraunda'daki en açık Akhamenid unsurlardır. Crampa, 1972, **a.g.e.**, s. 5, 21-30, 38-41. Sfenks, yüzdeki simetri, sakalın tek bir kütle halinde yapılması ve detaylarının çizgi ile gösterilmesi, saçların iki yandan omuzlar üzerine tek bir tutam halinde dökülmesi, vücut ve kanat detaylarının çizgilerle gösterilmesi gibi özellikleriyle Arkaik bir üslup taşımaktadır. Carstens, Pers sanatında sakallı, erkek sfenkslerin hükümdarın koruyucusu olduğunu; bunun örneğinin Darius'un Persepolis'teki sarayında görüldüğünü belirtir. Sfenks betimi ayrıca kral ve satrap mühürlerinde de kullanılmıştır. Carstens, 2011, **a.g.e.**, s. 126. Bu tip

Kutsal alanın yaklaşık 200 m. güneybatısında bir stadion vardır. MÖ 4. yy.da Hekatomnidler'in Labraunda'daki yapılaşma faaliyetleri çerçevesinde inşa edilmiştir. Böylece festivaldeki etkinliklere atletizm yarışmaları da eklenmiştir[484]. Kutsal alanda MÖ 4. yy.a ait bir Panathenaik amphora bulunmuştur[485]. Oyunlar ile ilgili ne yazık ki çok fazla veri yoktur. Bununla birlikte Hellenistik dönemde devam ettiğini MÖ 3. yy.ın ikinci yarısına ait Labraunda'da bir rahibin onurlandırması ve Korris *syngeneia*sına kabulüyle ilgili bir yazıtından öğrenmekteyiz[486].

MÖ 1. yy.a ait yazıtlardan kültün dört rahibi hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Bunlardan biri Leon'un oğlu, Diokles'in evlatlığı, Aganites *syngeneia*sından, Hyarbesytai kabilesinden Theomnestos Zeus Stratios ve Hera'nın rahibidir, beş oğlu vardır ve bunlardan biri Zeus Karios rahibidir. Bir başka yazıtta Zeus Labraundos rahibi olarak geçen isim Ouliades'in oğlu Hekatomnos'tur, Otorkondeis kabilesindendir, ismi bir stoanın inşası için bağışçı listesinin başında yer alır, ayrıca Olymos sözleşmesinde de kendisinden bahsedilmektedir[487]. Hekatomnos'un oğlu Korris adlı kişi ise Zeus

satrap mühürlerinin olasılıkla Lydia üretilip kullanıldığı iddia edilmiştir: Crampa 1972, **a.g.e.**, s. 5, 24-29; John Boardman, "Pyramidal Stamp Seals in the Persian Empire", **Iran**, 8, 1970, s. 19-45.
Araştırmacı, sfenkslerin –aşağıda bahsedeceğimiz- Zeus Labraundos ikonografisine benzerliklerinin yanı sıra, bunların kutsal alana yerleştirilmesini törene katılan kişilere Zeus Labraundos'un olduğu kadar Akhamenid İmparatorluğu'nun da koruması ve gözetimi altındasınız mesajı verilmek istendiği şeklinde yorumlamıştır. Bu veriler ışığında, Mausollos'un, Labraunda'da Karialılar'ın kralı, Zeus'un başrahibi, tanrı ile insanlar arasında aracı ve Pers satrapı görevlerini yürüttüğü kabul edilmiştir. Bu nedenle *andron* yapıları kutsal alanın merkeziydi ve Hekatomnidler'in iktidarına hizmet ediyordu; bu ideolojiye uygun olarak kutsal alanın mimarisi ve dolaşım alanları planlanmış olmalıydı. Ayrıca yukarıda bahsettiğimiz sfenks heykellerinin de bu imajı desteklediği önerilmiştir; bunlar kutsal alandaki –dolayısıyla Karia'daki- Akhamenid varlığının, Akhamenidler'in Hekatomnidler'i satrap olarak koruyup kolladıklarının göstergesi olarak kabul edilmiştir. Carstens, 2011, **a.g.e.**, s. 128-129.

[484] Paavo Roos, "The stadion at Labraunda", **Labraunda and Karia, Proceedings of the International Symposium Commemorating Sixty Years of Swedish Archaeological Work in Labraunda, The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, November 20-21, 2008, Acta Universitatis Uppsaliensis, Boreas: Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations, 32**, ed. L. Karlsson and S. Carlsson, Uppsala, Uppsala Universitet, 2011, s. 257-265: Anadolu'da kutsal alanla bağlantılı, bilinen iki stadion'dan biridir. Diğeri Didyma Apollon kutsal alanındadır.
Kabaca 34 x 184 m. ölçülerindedir. 12-14 koşuculuk iç alana sahiptir. Kutsal alanda stadionun inşası için düz bir alanın olmayışından dolayı bu yakınlıkta bir yer seçilmiş olmalıdır. Bir yamaca inşa edilmiştir.

[485] Hellström, 1965, **a.g.e.**, s. 7-8.

[486] Bu şahsa iki ayrıcalık tanınmıştır; hayırseverliği nedeniyle yarış esnasında altın bir taç ve ön sırada bir koltuk verilerek topluluk önünde onurlandırılmıştır. Crampa, 1969, **a.g.e.**, s. 7-8, 10.

[487] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 58'te Otorkondeis'in kutsal alanındaki stoa'nın söz konusu olabileceği yorumunu yapmıştır.

Labraundos rahibi olarak geçer, olasılıkla bahsettiğimiz Hekatomnos'un oğludur. Hierokles'in oğlu Pollis *stephaneohoros*[488] ve Zeus Osogollis ile Zeus Labraundos rahibidir, Otorkondeis kabilesine mensuptur[489]. Bu belgelerde dikkat çekici olan Zeus Labraundos (ya da Stratios) rahibinin aynı zamanda Hera, Zeus Osogollis gibi tanrıların da rahibi olduğu; Zeus Karios rahibinin de ailenin bir başka ferdi tarafından yürütülmesidir.

Labraunda'da 2002 yılında keşfedilmiş bir yazıt muhtemelen boğaları içeren bir festival olan *Ta Taureia*'dan bahsetmektedir, yazıtın metni tam olmadığı için festival hakkında detaylı bilgi edinilememiştir[490]. L. Karlsson tarafından, tanrının kültünün boğayla ilişkisine bir diğer işaret de ön yüzünde boğa arka yüzünde ise çifte balta taşıyan Zeus Labraundos tasviri olan Mylasa'nın Hellenistik Dönem tunç sikkeleri gösterilmiştir[491]. Eski Yakındoğu fırtına tanrılarında olduğu gibi Zeus'un da boğayla ilişkisi açıktır[492]. A. Akarca, Milas'ta gerçekleştirilen modern bir ritüelle Zeus Labraundos kültü arasında yakınlık kurmuştur, kuraklık zamanında Milas'ta gerçekleştirilen töreni 1959 yılında yazmıştır. Milas'ın doğusundaki Kuyruklu, Asar tepelerine[493] çıkan halk buradaki Boğa Dede'nin mezarında genç bir boğa kurban edip parçaladıkları eti yabani hayvanların yemesi için çalılara bırakıyorlardı ve yağmur duası ediliyordu. Akarca'ya göre bir tepede yapılan bu ritüel Zeus Labraundos kültünün hayatta kaldığını gösterir[494].

---

[488] Hüseyin Üreten, "Hellenistik Dönem'de Pergamon'da Görev Yapmış Olan Gymnasiarkhos'ların Onurlandırılmaları", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 43, 2, 2003, s. 181'de açıkladığı üzere *stephanephoros*, kelime olarak 'çelenk taşıyıcı' anlamına gelir, tanrıların kutsal çelenklerini takan rahipleri tanımlar; ayrıca bunlar, düzenlenen festivalleri ve kurban törenlerini yöneterek tapınan gruba başkanlık da eden memurlardı.

[489] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 57-58.

[490] Lars Karlsson, Signe Isager, "A New Inscription from Labraunda. An honorary decree for Olympichos (Labraunda no. 134 and no. 49)", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 41, 2008, s. 47

[491] Lars Karllson, "The sanctuary of the Weather God of Heaven at Karian Labraunda. A Bronze Age Cult Exposé for Robin Hägg", **Perspectives on Ancient Greece, Skrifter Utgivna av Svenska Institutet I Athen, 8 / Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 8 (Book 22)**, Ed. A.-L. Schallin, Stockholm, Paul Aströms, 2013 s. 173.

[492] Cook, 1914, **a.g.e.**, s. 633-665.
Burada Zeus'un Europa mitosunu da hatırlamak gerekir. Winfried Bühler, **Europa, eine Sammlung der Zeugnisse des Mythos in der antiken Literatur und Kunst**, Münih, Fink, 1968.

[493] Kuyruklu Kale Milas merkezinin yaklaşık 5 km doğusundadır, Asartepe ise yaklaşık 20 km güneyindedir.

[494] Aşkıdil Akarca, **Les monnaies grecques de Mylasa,** Paris, A. Maisonneuve, 1959, s. 41.

Labraunda kutsal alanının konumu, kent içerisindeki kutsal alanlardan farklı olarak, bireysel ziyaretlerden çok organize olarak, toplu tören alayı şeklinde ziyaret edilmeye uygun bir hac yeri niteliği taşımasına nedendi. Ayrıca, bu konumu ve doğal ortamı ile eski Anadolu kutsal alanı niteliğine sahiptir. Hitit inanışında '*huwaši*' olarak adlandırılan kutsal kaya, tanrı olarak kutsanıyordu ve genellikle bir tapınak içinde muhafaza ediliyordu. Büyük *huwaši* kayaları ağaçlarla ve diğer bitkilerle çevrelenmiş yerlere yerleştiriliyordu. Bu kayalara tanrı gibi davranılıyor, yiyecek ve su veriliyor; bunlar kutsal yağ ile yağlanıyor ve yıkanıyordu. Herhangi bir kült merkezinde tapınağı olmayan tanrılar *huwaši* olarak tapım görüyordu[495]. Carstens, Labraunda'daki yarık kayayı *huwaši* / kutsal kaya olarak nitelendirir[496]. A. Peschlow, Latmos (Beşparmak) dağlarındaki Tekerlek Dağ'dan bir kutsal kayanın daha sonra Zeus Akraios Tapınağı'na taşındığını belirtir[497]. Carstens, buna benzer bir başka örneği hatırlatır: Seleukeia Pieria'nın (Antakya, Samandağ) güneyindeki Hazzi / Kasios Dağı'ndaki kutsal kaya Zeus Kasios Tapınağı'na taşınmıştır[498]. Labraunda'daki yarık kayanın erken dönemlerde tanrının yerini tuttuğunu kesin olarak söyleyemesek de kült alanındaki önemini yadsıyamayız. Yukarıda bahsettiğimiz gibi kayanın Zeus'un yıldırımlarıyla yarıldığına inanılmıştır. Ayrıca Labraunda'nın kutsal kabul edilmesindeki temel doğal etken su kaynağı olmalıdır.

Karlsson, kutsal alanın verimli bir platform üzerindeki konumunu hatırlatarak, 'U' şeklinde büyük bir vadinin merkezinde, üst kısmında yer aldığını söylemiştir. Çanak şeklindeki vadinin her iki yanındaki dağ oluşumlarının uzanmış bacaklar gibi göründüğünü ve kutsal alanın 'bacaklar'ın 'U' eğrisinin birleştiği merkezde yer aldığını tespit etmiştir. Mylasa'dan bakıldığında, tüm dağ oluşumunu, 'alt karın'

[495] Itamar Singer, "The ḫuwaši of the Storm-God in Ḫattuša", **IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler, I**, 1986, s. 245-252.
Volkert Haas, **Geschichte der hethitischen Religion, Handbuch der Orientalistik, I/XV**, Leiden, E. J. Brill, 1994, s. 507-509.
[496] Carstens, 2011, **a.g.e.**, s. 123.
[497] Anneliese Peschlow-Bindokat, "Der Kult des anatolİschen Regen- und Wettergottes auf dem Gipfel des Latmos und das Heiligtum des Zeus Akraios im Tal von Dikilitaş", **IstMitt**, 46, 1996, s. 217-225.
[498] Volkert Haas, **Hethitische Berggötter und hurritische Steindämonen: Riten, Kulte und Mythen: eine Einführung in die altkleinasiatischen religiösen Vorstellungen**, Mainz, Philipp von Zabern, 1982, s. 117; Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 982; Anne Marie Carstens, "Huwasi rocks, baityloi, and open air sanctuaries in Karia, Kilikia and Cyprus", **OLBA,** 16, 2008, s. 73-93.

bölgesinde yer alan Labraunda Kutsal Alanı ile sırt üstü uzanan bir bedenin alt kısımlarına ve 'bacaklar'ına benzetmiştir. Bu doğal dağ oluşumunun, Gök Tanrısı için yere uzanmış bir Ana Tanrıça'nın tasviri olarak düşünülmüş olabileceğini belirtmiştir[499]. Kutsal alanın bulunduğu bölge özellikle kış ayları yağışlıdır[500], şimşekler çakar ve gök gürültülü fırtınalar meydana gelir. Karlsson, şimşeklerin büyük gnays kayaları arasında sekmesiyle oluşan aydınlanmanın Gök Tanrısı'nın görünmesi olarak algılanmış olabileceğini, antik geleneğe göre yıldırımın çarptığı alanın kutsal hale geldiği ve etrafının çevrildiğini, böylece *temenos* oluşturulduğunu ve kutsal alanın doğmuş olduğunu önermiştir. Bir gnays kayası olan 'Yarık Kaya' bu kutsal alanın merkezindedir. 'Yarık Kaya' kutsal alanın etrafındaki açık alandan rahatlıkla görülebilmektedir (lev 18, res. 61). Kayanın hemen batısında işlenmiş ana kaya parçası vardır, bunun doğu yönündeki yan tarafına basamaklar oyulmuştur. Merdiven küçük bir platforma kadar uzanır. 'Yarık Kaya'nın batı yüzünde, merdivene bakan büyük bir kare niş bulunur. Karlsson, muhtemelen, nişte günümüze ulaşmamış bir kabartma olduğunu düşünmüştür. Yarığın, bir merdivenle ulaşılan 'Zeus'un Tahtı' olarak görülmüş olabileceği önerilmiştir[501]. Yunanistan'da ve Anadolu'da, dağ yamacında ana kayaya oyulmuş, Zeus kültüyle ilişkili, bu tür 'taht' örnekleri Cook tarafından 'Zeus'un tahtları' olarak nitelendirilmiş ve tüm dağın Zeus'un tahtı olduğu inancıyla ilişkili oldukları düşünülmüştür[502]. Sikkeler üzerinde Zeus bazen kayaların üzerinde ya da dağın zirvesindeki bir tahtta oturur şekilde gösterilmiştir[503]. Karlsson, Argolis,

[499] Lars Karlsson, "The sanctuary of the Weather God of Heaven at Karian Labraunda. A Bronze Age Cult Exposé for Robin Hägg", **Perspectives on Ancient Greece, Skrifter Utgivna av Svenska Institutet I Athen, 8 / Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 8 (Book 22)**, ed. A.-L. Schallin, Stockholm, Paul Aströms, 2013, s. 178.

[500] İklim Milas, Türkiye, **Climate Data**, (Çevrimiçi) https://tr.climate-data.org/asya/tuerkiye/mugla/milas-10596/, 01.08.2021.

[501] Karlsson, 2013, **a.g.e.**, s. 178-182.

[502] Cook, 1914, **a.g.e.**, s. 135-148.

[503] Thessalia, Gomphoi-Philippopolis'in yak. MÖ 350'ye tarihlendirilmiş sikkelerinde Zeus Akraios, Pindos dağını temsil eden kayaların üzerine oturmuş olarak görürüz. Head, 1911, **a.g.e.**, s. 295. Cook, sikkelerin daha geç örneklerinde Pindos Dağı'nı temsil eden kayaların yerini tahtın aldığına dikkat çekmiştir. Cook, 1914, **a.g.e.**, s. 124, res. 90-92. Syria, Kyrrhos'un Traian Dönemi (MS 98-117) ve sonrasına ait sikkelerinde kayanın üzerinde oturan Zeus Kataibates betimi vardır, Zeus Akraios gibi asa ve şimşekle gösterilmiştir. Burnett, 2015, **a.g.e.**, no. 3439. Antoninus Pius Dönemi (MS 138-161) Galatia, Ankyra sikkesinde kayanın üzerinde oturmuş Zeus'un sağ elinde asa, sol yanında Nike vardır. Bir Prousa sikkesi üzerinde ise –Zeus veya onunla benzerliği olan bir dağ tanrısı- Mysia Olympos'unun zirvesine uzanmış şekilde gösterilmiştir. Cook, 1914, **a.g.e.**, s. 116, res. 85, s. 124. Antoninus Pius Dönemi Ephesos sikkesinde Zeus bir dağın düz zirvesi üzerindeki tahtta oturmuş şekilde gösterilmiştir.

Hermione (Ermioni) yakınındaki Kokkygion Dağı'nın[504] bağlangıçta 'taht' olarak adlandırıldığını, Pergamon Akropolü'nün Zeus'un dağı olduğunu, buradaki Zeus Sunağı'nın İncil'de 'Şeytanın Tahtı'[505] olarak adlandırıldığını hatırlatmıştır[506]. Magnesia ad Sipylum yakınlarında, Sipylos Dağı yamacında, Yarıkkaya mevkiinde kaya oyularak yapılmış bir taht örneği görülebilir. 'Pelops'un Tahtı' olarak adlandırılmıştır. Kayaya işlenmiş bir merdivenle bağlantılıdır. Bu oyuğa bir heykel ya da sunak yerleştirilmiş olması da muhtemeldir. Manisa Kabartması / Akpınar Kabartması / Kybele Kabartması olarak bilinen, Sipylos Dağı'nda, bir kayanağın yakınında yer alan kabartmanın Hitit Dönemi'ne ait bir ana tanrıça tasviri olduğu öne sürülmüştür[507]. Karlsson, S. Berndt-Ersöz'un kaya kutsal alanları üzerine yaptığı araştırmayı aktarır. Ona göre, bu *'taht'*lar Hitit hava tanrısı / Yunan Zeus tipi bir tanrıya aitti ve Matar / Ana Tanrıça kültüyle bağlantılıydı[508]. Ancak bu kült yapılarını mutlak şekilde *'taht'* olarak nitelendirmek doğru değildir. Bu anıtlar üzerinde ilk çalışan araştırmacılar, bunları *altar* olarak tanımlamışlardır[509]. Daha detaylı çalışmalarda bu basamaklı anıtlar *'basamaklı altar'* kategorisinde değerlendirilmiştir[510]. A. Körte, altar tanımını reddederek, basamaklı anıtları *'taht'* olarak nitelendirmiştir[511]. Bunların bir kısmının arka kısmında çıkıntı vardır, sadece bu tipinin taht olarak değerlendirildiği olmuştur[512]. Daha sonra arka kısımdaki bu çıkıntıların idol olduğu önerilmiştir: Naumann, Ana Tanrıça Kybele'ye ait olarak kabul ettiği bu kült anıtları *'idollü taht ve altar, idollü taht, basamaklı anıt'* gibi

---

Zeus burada, Ephesos vadisinin tamamına hâkim olan ve komşusu Peion Dağı'na bakan Koressos Dağı'nda tahtta oturmuş olarak temsil edilmiş olmalıdır. Cook, 1914, **a.g.e.**, s. 134, res. 100.

[504] Burada bir Zeus kutsal alanı vardır. Mary Lou Zimmerman Munn, "The Zeus Sanctuary on Mt. Kokkygion above Hermion, Argolis (Abstract)", **AJA**, 90, 2, 1986, s. 192-193.

[505] İncil, Vahiy, 2, 13.

[506] Karlsson, 2013, **a.g.e.**, s. 182.

[507] Friederike Naumann, **Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst, Istanbuler Mitteilungen, 28**, Tübingen, Ernst Wasmuth, 1983, s. 20-22; Karlsson, 2013, **a.y.**

[508] Susanne Berndt-Ersöz, **Phrygian Rock-Cut Shrines: Structure, Function, and Cult Practice: A Study of Structure, Function, and Cult Practice**, Leiden, Brill, 2006, s. 260; Karlsson, 2013, **a.y.**

[509] William Mitchell Ramsay, "Studies in Asia Minor: 1. The Rock Necropoleis of Phrygia", **JHS**, 3, 1882, s. 8.

[510] Kurt Galling, Paul Lohmann, **Der Altar in den Kulturen des alten Orients, eine archäologische Studie**, Berlin, K. Curtis, 1925, s. 100.

[511] Alfred Körte, "Kleinasiatische Studien III, Die Phrygischen Felsendenkmäler", **Athenische Mitteilungen**, 23, 1898, s. 118.

[512] C. H. Émilie Haspels, **The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments I**, Princeton, Princeton University Press, 1971, s. 93.

gruplara ayırmıştır[513]. T. Tüfekçi-Sivas ise basamaklı anıtların bir kısmının tahta benzediğini kabul etmekle birlikte çıkıntı (taht arkalığı) olarak adlandırılan kısımların tanrıça idolünün stilize edilmiş hali olduğunu belirtmiştir[514].

A. W. Persson, 1948 yılında Labraunda'daki kutsal alanın Tunç Çağı katmanlarını ortaya çıkartmayı amaçlayarak kazılar gerçekleştirmişti. Ancak uzun yıllar gerçekleştirilmiş çalışmalarda kutsal alanın 'beklenen erken dönemine' dair izlere rastlanmamıştır. Araştırmacılar, kutsal alanın, kutsal alana ve çevreye hâkim konumdaki, batı yüzünde dörtgen bir nişi olan heybetli *'Yarık Kaya'*nın etrafında geliştiğini düşünmüşlerdir. Karlsson, bu nişin Phrygia'daki Kybele kültündeki nişlere benzerliğini hatırlatmıştır, ayrıca kazılarda ele geçmiş Arkaik Dönem'e ait, pişmiş toprak ana tanrıça figürinleri de burada böyle bir kültün varlığından şüphelenilmesine yol açmıştır ve burası araştırmacılar tarafından *'Kybele Kutsal Alanı'* olarak adlandırılmıştır[515]. Bu konuyu açıklığa kavuşturmak için 2012 yılında kayanın batısında nişin altında kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Her biri teras duvarı işlevi görmüş olması gereken doğu-batı doğrultusunda birbirine paralel üç duvar ortaya çıkartılmıştır. Kuzeydeki duvarın güneyinde, duvarla çağdaş, *in situ* bir pithos bulunmuştur; II. Philippos Dönemi' ne ait (MÖ 340-328) altın bir straterin bulunmasıyla tarihlendirilmeleri mümkün olmuştur. Bu alanda ortaya çıkartılmış duvarlardan biri, keramik kalıntıları dolayısıyla Kalkolitik Dönem'in sonu, Tunç Dönemi'nin başına tarihlendirilmişdir. Araştırmacılar, bu bulguların Kybele'ye ilişkin bir kültün varlığını göstermese de Labraunda'daki hareketliliğin MÖ 5. binin ikinci yarısında başladığını doğruladığını belirtmişlerdir[516]. Ayrıca, Anıt mezar[517] ve Kybele

[513] Naumann, 1983, **a.g.e.**, s. 99.
[514] Taciser Tüfekçi-Sivas, **Eskişehir – Afyon – Kütahya İl Sınırları İçindeki Kaya Anıtları**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1999, s. 190.
[515] Olivier Henry, vd., "Labraunda 2012 – Rapport Preliminaire", **Anatolia Antiqua / Eski Anadolu**, XXI, 2013, s. 298; Karlsson, 2013, **a.g.e.**, s. 171-187; "Kybele et Labraunda", **Karia Arkhaia, La Carie, des origines à la période pré-hékatomnide, 4èmes Rencontres d'Archéologie de l'Iféa, Istanbul 14-16 novembre 2013**, ed. O. Henry, K. Konuk, İstanbul, Ifea, 2019, s. 89-100.
[516] Henry, 2013 a, **a.g.e.**, s. 298-300; O. C. Henry, v.d., "La Mission Labraunda 2013 – Rapport Preliminaire", **Anatolia Antiqua / Eski Anadolu**, XXII, 2014, s. 277-278.
[517] Anıt mezar, Labraunda'ya hakim bir noktada, tapınak terasının 30 metreden fazla yükseklikte bulunur. Podyumlu, dörtgen planlı, sütunlu cepheye sahip bir yapıdır. MÖ 5. – 4. yy.lara tarihlendirilmiştir. Henry, yapının Hekotomnid hanedanının üyelerinden birine ait olabileceğini önermiştir. Henry, 2017 b, **a.g.e.**, s. 568.

kutsal alanının üzerindeki yamaçta, teras duvarının altında kuzeye doğru devam eden prehistorik bir duvar kazı ekibi tarafından keşfedilmiştir[518].

Karia'da son dönemlerde gerçekleştirilmiş çalışmalar Anadolulu fırtına tanrısının bölgedeki varlığını kanıtlar niteliktedir. I. J. Adiego, Hyllarima'da bulunmuş, Karca-Yunanca bilingual bir yazıtta geçen *armotrqδosq*'ın Anadolu ay tanrısı Arma ve fırtına tanrısı Tarhunt adlarını içermiş olabileceğini öne sürmüştür[519]. Armo'nun, Hitit-Luwi tanrısı Arma'nın adının Karcası olduğunu söylemiştir. Ayrıca MÖ 2. ve 1. binlerde bu tanrı adından özel isimler oluşturulmasının yaygın olduğunu[520] hatırlatır ancak buna rağmen *armotrqδosq*'ın tanrı adını içerdiğini ifade etmiştir[521]. İsmi Luwice *Tarḫunt-*, Likçe *Trqqas*, Hititçe *Tarḫu-* olan Anadolu fırtına tanrısının ismi Karca *Trq(u)δ-* şeklindedir[522]. *Trq(u)δe* tanrı adı yukarıda bahsettiğimiz Hyllarima yazıtı dışında Iasos (*?/trqδ/?* şeklinde) ve Kildara (*armo-trqδ* şeklinde) buluntusu yazıtlarda geçmektedir[523]. *Armotrqδosq* ifadesini 'Tarhunt ayı'[524] olarak çeviren araştırmacı, Makedon takviminin ilk ayı olan (Ekim) 'Zeus'a ait (ay)', Makedon ayının Δῖος olan adının Karca çevirisi olabileceğini öne sürmüştür. Bu hipotezini Anadolu pantheonunun en önemli tanrısı olan fırtına tanrısının Zeus ile özdeşleşmesine dayandırmıştır. Zeus Stratios tapınağında *Trquδ-*'a adanmış bir phialenin varlığını Iasos buluntusu bir yazıttan öğreniyoruz. Adiego, ayrıca Zeus Stratios ile tanrı *Trquδe*'nin özdeşleştirilmesini gösteren bir başka Iasos buluntusu –krater üzerinde- yazıttan bahsetmiştir[525]. Araştırmacı, Zeus-Tarhunt synkretizmi üzerine bu hipotez

[518] Henry, 2017 a, **a.g.e.**, s. 196.
[519] Ignasi-Xavier Adiego, "A Kingdom for a Carian Letter", **Luwic Dialects and Anatolian: Inheritance and Diffusion, Barcino Monographica Orientalia, 12, Series Anatolica et Indogermanica, 1**, ed. Ignasi-Xavier Adiego, José Virgilio García Trabazo, Mariona Vernet,Bartomeu Obrador-Cursach, Elena Martínez Rodríguez, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2019 a, s. 18.
[520] Ladislav Zgusta, **Kleinasiatische Personennamen**, Torino, Tschechoslowakische Akademie der Wissenschaften, 1964, s. 355.
[521] Ignasi-Xavier Adiego, **The Carian Language**, Leiden, Boston, Brill, 2007, s. 331.
[522] Tanrının adı etimolojik olarak, **terh₂-* (aşmak), **terh₂-u-* (üstesinden gelmek) kelimelerine dayanır, Adiego, 2007, **a.g.e.**, s. 331.
[523] Adiego, 2019 a, **a.g.e.**, s. 15, 22.
[524] '*Arma-*'nın gök cismi 'ay'ın yanı sıra zaman birimi 'ay' anlamında Hititçe, Luwice ve Lykce'de kullanılmıştır, **ibid**, s. 26.
[525] **Ibid**, s. 22. Yazıt için, Ignasi-Xavier Adiego, "L'iscrizione caria C.Ia 3 e il culto di Zeus Megistos Iasos", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Perugia, 2019 b, no. C.Ia.3.

doğruysa, söz konusu Karya yazıtlarının MÖ 320 Ekim'i gibi kesin bir tarihlendirmesi yapılabileceğini söylemiştir[526].

Bu konuda ele geçmiş en ilginç buluntulardan biri Iasos kökenlidir. Iasos, Zeus Megistos Kutsal Alanı'nda, *thesauros*ta bulunmuş siyah figürlü sütunlu bir Attika krateri parçasının ağız kısmındaki Karca yazıtta *trqunde* kelimesi okunmuştur (lev. 36, res. 121). Tarhunt'un Karca adı olarak yorumlanmıştır. Yazıt, kabın Ares ve babası Siyklos tarafından Tarhunt'a sunulduğunu gösterir[527]. Krater, Louvre C 11266 Ressamı'na atfedilir ve MÖ 520-510 yıllarına tarihlendirilir. Üzerindeki yazıt, Arkaik Çağ'ın en uzun Karca yazıtlarındandır. 'Hellen' bir kutsal alanda, Kar dilinde, Hitit pantheonuna ait bir tanrının adını içermesi nedeniyle oldukça ilginç bulunmuştur. Kraterin üzerinde bir sempozyum sahnesi resmedilmiştir; ana sahnede *satyr*ler arasındaki Ariadne ve Dionysos kline üzerindedirler, *satyr*lerin birinde *kithara* vardır; ikincil sahnede *satyr*ler ve *mainad*lar yer alır. Ağız üzerinde aslanlar ve yaban domuzlarından oluşan hayvan frizi vardır[528]. Kraterin ele geçtiği Zeus Megistos Kutsal Alanı kentin kuzeydoğusunda, sur duvarlarının içinde yer alır. Kutsal alan Iasos'ta epigrafik verilerle kanıtlanmış en eski kült alanlarından birisidir. İnşasına Arkaik Dönem'de başlanmıştır. Burada aynı zamanda Hera da tapım görmüştür. Yazıtlar, kutsal alanın MÖ 5.-1. yy.lar arasında güçlü bir rahip okulu tarafından idare edildiğini gösterir[529]. Hekatomnidler zamanında kült kentte oldukça önemlidir, bu dönemde epigrafik verilerin arttığını görürüz[530]. Karca yazıtlı krater, Zeus Megistos Kutsal

[526] Adiego, 2019 b, **a.y.**
[527] Karlsson, 2013, **a.g.e.**, s. 182; Adiego, 2019 b, **a.g.e.**, no. C.Ia.3.
[528] Kratere ait kısımlar parçalar halinde ele geçirilmiş ve birleştirilmiştir. Krater yüksekliği maksimum 22,4 cm; çapı 30 cm.dir. Maurizio Landolfi, "Alcuni crateri attici a figüre nere e il gruppo "Louvre-Iasos", **Bollettino dell'Associazione Iasos di Caria**, 25, 2019, s. 2-6.
[529] Fede Berti, Nicolo Masturzo, "Aree di culto ed elementi architettonici di periodo arcaico a Iasos (Caria)", **Akten des Symposions die Ägäis und das Westliche Mittelmeer, Beziehungen und Wechselwirkungen 8. bis 5. Jh. v. Chr., Wien, 24. bis 27. März 1999, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historiche Klasse Denkschriften, 288. Band, Archäologische Forschungen, Band 4**, ed. F. Krinzinger, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000, s. 217-218.
[530] Roberta Fabiani, "Regulations about the priest of Zeus Megistos: a new edition of I. Iasos 220", **Kernos**, 29, 2016, s. 159-184.

Alanı'nda bir Anadolu kültünün Yunan yorumu ile karşı karşıya olduğumuza, Anadolu ile Yunan kültlerinin birleşimine işaret eder.

2.1.1.2. Zeus Labraundos İkonografisi

Hekatomnos'un hükümdarlığının başında[531] bastırdığı drahmiler, ön yüzünde aslan figürünün gövdesinden yukarısı, başı geriye dönük şekilde; arka yüzünde ise daire biçiminde *incus* bulunan Miletos tipinde sikkelerdir. MÖ 387 yılında Antalkidas Barışı sırasında Karia'daki Hellen kentleri Hekatomnos'a bağlanmıştır. Hekatomnos'un bastırdığı tetradrahmiler bu tarihle ilişkilendirilir. Ön yüzde Zeus Labraundos, ayakta, sağ profilden, sakallı, uzun *khiton* ve *himation* giyimli; *himation* sağ kol altından bele sarılmış, sol kol üzerine atılmış, buradan kıvrımlar halinde aşağı sarkmakta. Dirsekten bükülü sağ elde çifte balta omuz üzerine dayalı, öne doğru uzatılmış sol elde ise mızrak vardır. Arka yüzde *incus* içinde profilden aslan ve EKATOM lejandı yer alır[532] (lev. 23, res. 62). Mausollos Dönemi'nde de Zeus Labraundos'un sikkeler üzerinde tasviri devam eder. Mausollos'un bastırdığı *tetradrahmi* ve *drahmi*lerin ön yüzünde cepheden Apollon başı; arka yüzünde Hekatomnos sikkelerindekilerle aynı tipte Zeus Labraundos betimi yer alır; farklı olarak tanrının omuz hizasındaki saçı enseden aşağıya dökülmektedir ve ΜΑΥΣΣΩΛΛΟ lejandı vardır[533] (lev. 23, res. 63). Mausollos Dönemi'ne ait ayrıca bir yüzünde Zeus Labraundos, bir yüzünde Zeus Osogollis tasviri bulunan *tetradrahmi* örnekleri de vardır. Zeus Labraundos'un ikonografisi diğer örneklerdekiyle aynıdır ve Zeus Osogolis'in tasviri de Zeus Labraundos ile benzerdir, farklı olarak *trident* ve kartal tutmaktadır. Bu sikkelerde MA (Mausollos) lejandı yer alır. Bu iki tanrılı sikkeler MÖ 3. yy.da da basılmıştır. Bunlarda tanrıların tasvirleri Mausollos Dönemi örnekleriyle oldukça benzerdir, farklı olarak *khiton* göğüs altı kuşakla bağlanmıştır. Bu tipin bu döneme ait örneklerinde

[531] Head, 1897, **a.g.e.**, s. lxxxi'de bu tarihi MÖ 395 olarak verir.
[532] Head, 1897, **a.g.e.**, lev. XXVIII.1; Koray Konuk, "Hecatomnus Hoard", **Coin Hoards**, 9, 2002, 125.
[533] Head, 1897, **a.g.e.**, lev. XXVIII.2-4. P. Pedersen, bu sikkelerin ön yüzünde Halikarnassos'un kent tanrısı Apollon'un tasvirinin yer almasının kıyı kesimindekiyle iç kısımdaki Karia kutsal alanları arasındaki sıkı bağlantıyı vurguladığı söylemiştir. Pedersen, 2009, **a.g.e.**, s. 334-337.

ΜΥΛΑ-ΣΕΩΝ ya da ΜΥΛΑΣΕΩΝ ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ (*magistrat*) lejantları bulunur[534]. MÖ 3. yy. örneklerindeki Zeus Labraundos tasviri için, MÖ 4. yy. sikkelerine de model olmuş, hala ayakta kalmış bir heykel model olarak alınmış olabilir. Zeus Osogollis içinse Zeus Labraundos tasviri model alınmış olabilir.

Idrieus ve Piksodaros dönemleri sikkelerinde de Zeus Labraundos tasvirleri aynı biçimdedir[535] (lev. 23, res. 64, 65). Bazı örneklerde ise sadece çifte balta betimi yer almaktadır[536]. O. Henry, Zeus Labraundos'un sikkeler üzerindeki tasvirinin Hekatomnid gücünün ifade edilmesinde merkezi bir rol oynadığını belirtmiştir[537].

Hekatomnidler, yönetimi Halikarnassos'a taşıdıkları zaman Zeus Labraundos tipinin tasvir edildiği kent sikkeleri basılmıştır. Piksodaros Dönemi (MÖ 341-336), Halikarnassos baskısı gümüş *stater*lerin ön yüzünde Apollon başı, arka yüzünde, Zeus Labraundos profilden, sağ elinde omzuna dayadığı çifte baltası, sol elinde uç kısmı *lotus* şeklinde olan mızrağıyla gösterilmiştir[538] (lev. 23, res. 65).

Mylasa'nın MÖ 2.-1. yy.a ait sikkelerinde tanrının sadece çifte balta tasviriyle simgelendiğini görürüz[539] (lev 18, res. 66). Çifte baltanın bu şekilde sikkeler üzerine düşey konumlandırılması Roma İmparatorluk Dönemi'nde de devam eder. Bu örneklerde çifte baltanın sapının çelenkle bezenmiş olduğunu da görürüz[540] (lev. 23, res. 67).

Mylasa'nın Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde, arka yüzde Zeus Labraundos tasvirinin yer aldığı tipler de vardır. Augustus Dönemi (MÖ 27-MS 14) tunç sikkelerinin ön yüzünde profilden Augustus başı yer alırken, arka yüzünde profilden

[534] Fabrice Delrieux, "Les monnaies de Mylasa aux Types de Zeus Osogôa et Zeus Labraundeus, **The Numismatic Chronicle**, 159, 1999, s. 33-45, lev. 9-10
[535] Head, 1897, **a.g.e.**, lev. XXVIII, 5-7, 9-11, 13-14.
[536] Head, 1897, **a.g.e.**, lev. XXVIII, 12.
[537] Henry, 2017 b, **a.g.e.**, s. 551.
[538] S. Hans von Aulock, Gerhard Kleiner, **Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland: Sammlung v. Aulock, 2: Caria, Lydia, Phrygia, Lycia, Pamphylia,** Berlin, Mann, 1962, no. 2376.
[539] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 13-16
[540] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 17.

Zeus başı tasvir eilmiştir. Zeus sakallıdır, başında *polos* ya da *polos* ve çelenk vardır[541]. Hadrianus Dönemi (MS 117-138) tunç sikkelerinin arka yüzünde Zeus Osogollis trident, Zeus Labraundos ise çifte balta ve mızrak tutar şekilde, ayakta ve cepheden, yan yana gösterilmiştir[542] (lev 18, res. 68).

Geta Dönemi'ne ait (MS 211-212) tunç sikkelerin arka yüzünde *tetrastylos* bir tapınak içinde Zeus Labraundos kült heykeli betimlenmiştir. Ayakta, cepheden, sakallı, *polos*ludur; uzun *khiton*un dikey kıvrımları etek ucunda görünmekte, bunun üzerine *agrenon* sarılmıştır. Göğüs üzeri yuvarlak nesneler / yumrularla bezelidir. *Ksoanon* bir görünüşe sahiptir. Dirsekten bükülerek iki yana açılmış kolların altında çubuk şeklinde şeritler vardır, sağ elinde çifte balta, sol elinde ise mızrak tutar[543]. Bu özellikleriyle tasvir Arkaik üslup taşır (lev. 23, res. 69).

Hekatomnid Dönemi'nde oluşturulmuş tipte, klasik bir Yunan tanrısı görüntüsü amaçlanmış olmalıdır. Tanrı uzun saçlı ve sakallıdır. Sağ kolunu dirsekten bükerek bu elinde omzuna dayadığı çifte baltasını, sol elinde ise yere dayadığı mızrağını taşır. *Himation*u *khiton*unun üzerine dolanmıştır ve bir ucu sol kol üzerine atılmıştır. Sol ayak yere basar, sol bacak taşıyıcıdır, sol bacak dizden bükülmüştür ve bu ayak daha geridedir. Giysi kumaşı bu bacak üzerinde gerilmiştir, sol bacak üzerinde kıvrımlar yapmaktadır. Figürün duruşundan dolayı bu tip *'contrapposto / kontrapost tipi'* olarak adlandırılmıştır. Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde gördüğümüz kült heykeli betimi ise cepheden, *khiton* ve *agrenon* giyimli *polos / kalathos*lu, kolların yana açılması dışında başka bir hareketi yansıtmayan arkaik üslupta bir tasvirdir ve bundan dolayı '*ksoanon tip'* olarak adlandırılmıştır.

Zeus Labraundos kült heykeli ikonografisinin Artemis Ephesia'nınki ile benzerlik gösteren yönleri vardır. Artemis Ephesia ikonografisinde gördüğümüz *arkaistik* tasvir tarzı, *ksoanon* görünüş, kolların dirsekten bükülerek ileriye uzatılması ve kolların altındaki nesneler, *polos* başlık, *pectoral scrota* gibi özellikler Zeus Labraundos'ta da

[541] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 19, 20.
[542] Burnett, 2015, **a.g.e.**, no. 2206.
[543] Head, 1897, **a.g.e.**, lev. XXII, 5.

görülür. Bu nedenle öncelikle, -üzerinde daha fazla çalışma ve çözümleme yapılmış- Artemis Ephesia ikonografisine değineceğiz ve bu verilerle Zeus Labraundos ikonografisini açıklamaya çalışacağız. Artemis Ephesia tasvirlerinin büyük çoğunluğu Hellenistik ve Roma dönemlerine, MÖ 1. ve MS 1. yy.lara aittir (lev. 24, res. 70, 71), en erken tasvirleri MÖ 159-133 yıllarına ait Ephesos sikkelerinde yer alır[544]. En ünlü tasvirlerinden biri '*Schöne Artemis Ephesia / Güzel Artemis Ephesia'* olarak adlandırılan heykeldir[545] (lev. 24, res. 72). MS 2. yy.a ait eserin kült heykelinin Roma kopyası olduğu düşünülür[546]. Artemis bu örnekte *ksoanon* gösterilmiştir. Ayaktadır. Başında *polos*, üzerinde *polos*a bağlanmış bir örtü vardır, örtü omuzlar üzerine dökülür. Pegasoslar, sphenksler, kedigiller, geyikler ve sığırların kabartma protomları örtü ve giysinin üzerinde yer alır. Göğüslük oldukça büyük boyutta meşe palamudundan bir kolye şeklindedir ve giysinin yaka açıklığında hayvan frizi vardır. *Pectoral* ve *abdomen* bezemesi oval kabartmalardan oluşur. Bunlar, geç antik çağ kaynaklarında geçen *'Diana Efesia Multimammia'* ifadesine dayanılarak 'göğüs' tasvirleri olarak yorumlanmıştır[547].

1979 yılında Gérard Seiterle bu oval nesnelerin 'göğüs' olmaktan çok 'boğa *scrotas*ı'nı temsil ettiğini önermiştir. Bu teorisini, Artemis'in doğurganlıkla, bereketle ilişkili bir tanrıça olmasına ve boğanın onun kurban hayvanı olmasına dayandırır[548].

[544] Robert Fleischer, **Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien**, Leiden, Brill, 1973, s. 39, 129-137.
[545] Fleischer, 1973, **a.g.e.**, E.46; "Die Amazonen und das Asyl des Artemisions von Ephesos", **JdI**, 117, 2002, s. 211, fig.11. Selçuk Müzesi'nde korunan eser 718 envanter numarasıyla kayıtlıdır.
[546] Fleischer, 1973, s. vi; Lisa R. Brody, **The Aphrodite of Aphrodisias**, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 2007, s. 1.
Pek çok araştırmacı Artemis Ephesia kült heykelinin olasılıkla ahşaptan yapılmış arkaik bir *ksoanon* olduğunu, kıyafetler, mücevherler ve adak eşyalarıyla süslendiğini, kopyalarındaki detayların da bu süslemeyi işaret ettiğini düşünmüştür. Lynn R. LiDonnici, "The Images of Artemis Ephesia and Greco-Roman Worship: A Reconsideration", **The Harvard Theological Review**, 85, 4, 1992, s. 391.
[547] Marjatta Nielsen, "Diana Efesia Multimammia: The Metamorphosis of a Pagan Goddess from the Renaissance to the Age of Neoclassicism", **From Artemis to Diana: the goddess of man and beast (Acta Hyperborea 12)**, ed. T. Fischer-Hansen, Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 2009, s. 455
[548] G. Seiterle, "Artemis – Die grosse Göttin von Ephesos: Eine neue Deutung «Vielbrüstigkeit» eröffnet einen Zugang zum bisher unbekannten Kult der Göttin", **Antike Welt**, 10, 1979, s. 3-16.

C. T. Seltman bu nesnelerin hurma olduğunu önermiştir[549]. F. Miltner ise bal arısı yumurtası olarak yorumlamasını doğurganlıkla ilişkilendirerek açıklamıştır[550].

Tanrıçanın kolları dirseklerden bükülerek elleri izleyiciye doğru uzatılmıştır. Heykelin kaidesinde her iki yanda, yuvarlak formlu birer nesne vardır. Carstens, heykelin günümüze ulaşan başka parçalarına ve sikkeler üzerindeki Artemis Ephesia tasvirlerine dayanarak bunların ne olduğunu açıklamıştır[551]. Artemis Ephesia kült heykelini tapınak içinde gösteren birçok sikke vardır; bu örnekler de tanrıçanın kolları iki yana açık şekilde görünmektedir, bileklerinin altından başlayıp zemin çizgisine kadar uzanan birer dikey nesne bulunmaktadır, bunların uç kısmı genişlemektedir[552]. Carstens, bu dikey nesneleri "yün şeritler" olarak tanımlamıştır. Kült heykelinin mermer kopyalarında bu yün şeritler heykelle birlikte korunamamıştır. Ancak yukarıda bahsettiğimiz, *'Güzel Artemis Ephesia'*nın kaidesi üzerinde yer alan yuvarlak formlu nesneler bu yün şeritlerin püskül kısımlarıdır[553]. Sikkelerdeki tasvirlerde de şeritlerin alt uçlarında bu püsküller gösterilmiştir. Bu yün şeritler kült heykelinin karakteristik özelliklerinden olmalıdır ki sikke betimlerinde de ihmal edilmemiştir.

Zeus Labraundos'un sikkeler ve kabartmalar üzerine gördüğümüz *arkaistik* betiminin eski bir kült heykeli tasviri olduğunu söyleyebiliriz. Ancak tanrının Hellenistik Dönem öncesine ait tasvirine rastlamamaktayız. Zeus gibi *arkaistik* kült betimine sahip diğer örnekler de (Artemis Ephesia ve Aphrosias Aphroditesi[554]) Yunanistan ile Anadolu'nun sınır bölgesindendir.

---

[549] Charles T. Seltman, "The Wardrobe of Artemis", **The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society**, 12, 42, 1952, s. 41-43.
[550] Franz Miltner, **Ephesos: Stadt der Artemis und des Johannes**, Viyana, Franz Deuticke, 1958, s. 43.
[551] Anne Marie Carstens, "Bringing Wool to Zeus Labraundos", **Kleidung und Identität in religiösen Kontexten der römischen Kaiserzeit**, ed. S. Schrenk, K. Vössing, Regensburg, Schnell & Steiner, 2012, s. 135.
[552] Barclay V. Head, **British Museum Catalogof the Greek Coins of Ionia (BMC Ionia)**, London, A. Forni, 1892, no. 229.
[553] Carstens, 2012, **a.g.e.**, s. 135.
[554] Artemis Ephesia ikonografisi üzerine çalışmış R. Fleischer, bu tasvir tarzının tanrıçanın kült heykeli ile sınırlı olmadığını açıklamıştır. Özellikle Artemis Ephesia ve Aphrodisias Aphrodite'sinde görülen bu tasvir tarzı, Artemis Anaitis, Artemis Astias, Artemis Kindyas, Artemis Pergaia'nın yanı sıra Iuppiter Heliopolitanus'ta görülür. Fleischer, 1973, **a.g.e.**, s. 1-137, 146-183, 326-369; Andreas J. M. Kropp, "The gods of Heliopolis (Baalbek) at the National Museum of Beirut Revisiting some questions of iconography", **BAAL**, 13, 2009, s. 229-252; "Jupiter, Venus and Mercury of Heliopolis (Baalbek), the

Yukarıda Geta Dönemi'ne ait (MS 211-212) bir sikke tipinde arka yüzde *tetrastylos* bir tapınak içinde Zeus Labraundos kült heykelinin betimlendiğine değinmiştik. Tanrı cepheden ve ayakta gösterilmiştir. *Ksoanon* bir görünüşe sahiptir. Arkaik üsluptadır. Kısa saçlı ve sakallıdır. Başında *polos / kalathos* vardır. Kolları dirsekten bükülerek iki yana açılmıştır; kolların altından zemine kadar inen dikey nesnelerin Artemis Ephesia ikonografisindeki benzerliğe dayanarak aşağı sarkan yün şeritler olduğunu söyleyebiliriz. Sağ elinde çifte balta, sol elinde ise mızrak vardır[555]. Uzun *khiton* giyimlidir. Göğüs üzerinde yuvarlak, yumru şeklinde nesneler bulunur. Bunların altından başlayarak, diz altını geçecek şekilde bir çeşit *ependytes* olan *agrenon* (kalın yün ipliklerle ağ şeklinde örülmüş manto) vardır; bunun altında *khiton*un etek kısmında dikey kıvrımlar gösterilmiştir[556].

Zeus Labraundos'un bu görünüşüne açıklık getirmek için *omphalos* kültüne de değinmek gerekir. Eski Yunaca *omphalos* (ὀμφαλός) kelimesinin anlamı 'göbek'tir. İnanışa göre Zeus'un, dünyanın merkezini bulmaları için gönderdiği iki kartal, dünyanın iki ucundan aynı anda başlayarak eşit hızda uçmuş ve Delphi üzerinde yolları kesişmiştir. Zeus kesişme noktasına gökyüzünden, nereye düşeceğini görmek için, bir taş atmış ve taş Delphi'ye düşmüştür. Bunun üzerine burası dünyanın merkezi, *omphalos*u (göbeği) olarak kabul edilmiştir. Akdeniz dünyasında birçok yere bu merkezi işaretlemek için *omphalos* taşları dikilmiştir; bunlardan en ünlüsü Delphi'dedir[557].

Images of the "Triad" and its Alleged Syncretisms", **Syria**, 87, 2010, s. 229-264. Ancak Zeus Labraundos ile Artemis Ephesia'da *pectoral scrota* bulunması nedeniyle tanrı ve tanrıçanın ikonografileri arkaistik şekilde betimlenmiş diğerlerinden ayrılarak yakınlık gösterir.

[555] Head, 1897, **a.g.e.**, lev. XXII, 5.

[556] Head, 1897, **a.g.e.**, lev. XXII, 5.

[557] Jane Harrison, "Delphika" **JHS**, 19, 1899, s. 225; Wilhelm Heinrich Roscher, **Omphalos: eine philologisch-archäologisch-volkskundliche Abhandlung über die Vorstellungen der Griechen und anderer Völker vom "Nabel der Erde"**, Leipzig, Teubner, 1913, s. 43-91; H. W. Parke, D. E. W. Wormell, **The Delphic Oracle, I**, Oxford, Blackwell, 1956, s. 3; Hans Volkmar Herrmann, **Omphalos**, Münster, Aschendorff, 1959.
Frazer, 'göbek' olarak adlandırılmış taşlar veya yerlere değinmiştir. Bunlardan biri Roma Forumu'nda Rostra'nın yanında 'Umbilicus Romae / Roma'nın Göbeği' olarak adlandırılmış yerdir. James George Frazer, **Pausanias's Description of Greece**, Cambridge, Cambridge University Press, 2012, s. 319. Roma'nın sembolik merkezi olan bu yerde silindir formunda tuğla bir yapı inşa edilmişti; yapının orijinali mermer kaplıydı. Gilbert J. Gorski, James E. Packer, **The Roman Forum: A Reconstruction and Architectural Guide**, Cambridge, Cambridge University Press, 2015, s. 154. Phlius'ta 'Göbek'

Omphalos aynı zamanda mitolojide Kronos'a verilen taştır. Hesiodos'un anlattığına göre, Rhea Kronos'u kandırmak için Zeus yerine, bir taşı sarıp Kronos'a verir, Kronos da taş olduğunu anlamadan bunu yutar[558]. *Omphalos* antik Akdeniz dünyasında güçlü bir dinsel semboldür. Sadece dünyanın merkezinin değil, gücün de simgesiydi. Sembolik olarak *utera* (rahim) ve *phallos* ile ilişkilendirilmiştir. Delphi'deki *omphalos*un Python tarafından korunduğuna inanılıyordu[559].

MÖ 2. yy.da Pausanias Delphi'yi ziyareti üzerine yazdıklarında *omphalos*tan da bahseder. Buna göre, Delphililerin *Omphalos* olarak adlandırdığı, beyaz mermerden yapılmıştı ve Delphililer bunun dünyanın merkezi olduğunu söylüyorlardı. İki altından kartal *omphalos*un yanında duruyordu[560]. Bununla ilgili olarak, Pindarus, Pythia rahiplerinden "Zeus'un altın kartalları yanında otururlar" diye bahseder[561]. Bu altın kartallar savaş esnasında Fenikeliler tarafından alınıp götürülmüştür[562]. Euripides, *omphalos*u şeritlerle giydirilmiş olarak tasvir eder ve her iki yanında birer Gorgon figürlerinin bulunduğunu bildirir[563]. Frazer, Gorgon olarak tanımlanan bu figürlerin muhtemelen aslında kartal figürleri olduğunu; kaba işçiliğe ve arkaik bir görünüme sahip olma olasılıkları nedeniyle farklı yorumlanmış olabileceklerini düşünmüştür[564]. Strabon, *omphalos* ile ilgili olarak, tapınak içerisinde olduğunu ve şeritlerle süslenmiş olduğunu; efsanede geçen figürlerin (kartallar) üzerinde bulunduğunu aktarır[565]. Pausanias'a göre, *omphalos*un üzerine her gün zeytinyağı dökülüyordu ve taş her

olarak adlandırılan bir nokta vardı, burasının Peloponnessos'un merkezi olduğuna inanılınırdı. Paus., 2, 13, 7.

[558] Hesiod., **Theog.**, 446.

[559] **Homerikoi Hymnoi: Apollon**, çev. H. G. Evelyn-White, Cambridge, Harvard University Press, 1914, 254-274.

[560] Paus., 10, 14, 3.

[561] Pind., **Ol.**, 4, 6.

[562] **A.e.**; Strabon, **Geographika**, 9, s.419.

[563] Euripides, **Ion**, çev. R. Potter, New York, Random House, 1938, 224.

[564] Frazer, 2012, **a.g.e.**, s. 315.

[565] Strabon, **Geographika**, IX, 3, 6.
Bunun üzerine Strabon döneminde hala kartal figürlerinin *omphalos*un yanında olduğunu söylenebilir; ancak, Frazer Kutsal Savaş'ın (M.Ö. 356-346) Strabon'un yaşadığı dönemden 300 yıl önce olduğunu hatırlatır. Strabon'un Yunanistan ile ilgili bilgilerinin hatalı olduğu bilinir, kendisi Hellas'ın çok az kısmını görmüştür ve ilettiği bilgiler çoğunlukla ikinci, üçüncü ağızdandır. bkz. Frazer, 2012, **a.g.e.**, s. 315.

festivalde işlenmemiş yün ile kaplanıyordu. Ayrıca Pausanias, bunun Kronos'un çocuğu (Zeus) yerine yutup sonra kustuğu taş olduğunu da belirtir[566].

Omphalos antik sanatta, özellikle vazo ve sikkeler üzerinde sıklıkla tasvir edilmiştir, bunlar sayesinde formu ve boyutu hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Orestes'in Delphi'deki mitosu ile ilgili vazo resimlerinde sıklıkla görülür. Genellikle yarım bir yumurta gibi, konik bir forma sahiptir, dörtgen bir kaide üzerindedir; ancak bazen neredeyse tüm bir yumurta biçimindedir, kaide üzerinde durması için uçlarından biri kesik şekildedir. Bazı örneklerde şeritlerle bezeli, bazılarında ise bir çeşit ağ ile kaplıdır[567]. Frazer, bu şeritlerin bazen düz bir kurdele gibi resmedildiğini bazen de küçük yumurtalara benzeyen bağlar gibi resmedildiklerini söyler[568]. Frazer'ın yumurtaya benzettikleri şeritlere aralıklı atılan düğümlerdir. Ayrıca, bu tasvirlere dayanarak *omphalos*un yüksekliğini 2-5 ft (0.6090-1.524 m) arası tahmin etmiştir.

Delphi'de Fransız araştırmacılar tarafından, yüzeyi ağ şeklinde düğüm motiflerle bezenmiş bir *omphalos* bulunmuştur. Form olarak üstten aşağıya doğru genişledikten sonra düz iner; üstte merkezde bir oyuk vardır (lev. 25, res. 74). Bunun 'ünlü' *omphalos* olup olmadığı bilinmemektedir. Bu örnekten farklı olarak şerit ağ bezemesi bulunmayan bir başka *omphalos* da -yine aynı araştırmacılar tarafından- bulunmuştur[569].

Omphalos taşları sayesinde tanrılarla iletişime geçildiğine inanılırdı. L. B. Holland, *omphalos* taşlarının ortasındaki kanal vasıtasıyla bilicinin sarhoş edici buhar solumuş olabileceğini öne sürmüştür[570].

---

[566] Paus., X, 14, 6.
[567] Salomon Reinach, **Pentures de Vases Antiques**, Paris, F. Didot et cie, 1891, s. 80-82, ii, 68.
[568] Frazer, 2012, **a.g.e.**, s. 315.
[569] Théophile Homolle, , "Nouvelles et Correspondance", **BCH**, 18, 1, 1893, s. 180.
[570] Leicester B. Holland, "The Mantic Mechanism at Delphi", **AJA**, 37, 14, 1933, 204-214.
*Omphalos*la ilgili antik ve modern dönemlere ait çeşitli açıklamalar vardır. Antik kaynaklardan bazılarına göre, *omphalos* Python'un ya da Dionysos'un mezarıydı. Marcus Terentius Varro, **De Lingua Latina: V-VII**, çev. Roland G. Kent, Cambridge, Harvard University Press, 1951, vii, 17; Hesykhios, 8; Plut., **Mor. Isis - Osiris**, I, 35.
19. yy. araştırmacılarından bazıları ise *omphalos*un Toprak Tanrıçası'nın, Hestia'nın ya da Pelasg Zeus'unun sembolü olduğunu önermişlerdir. H. N. Ulrichs, **Reisen und Forschungen in Griechenland, Reise über Delphi**, Bremen, J. G. Heyse, 1840, s. 77; F. Wieseler, "Intorno all' omfalo

Antik kaynaklar göktaşlarının kutsal kabul edildiğini ve bu taşların tanrılara adandığını veya tanrıların sembolü olarak görüldüklerini bildirir[571]. G. F. Moore, kutsal taşlara tapınmanın dinin en eski biçimlerinden biri olduğunu ve evrensel bir gelenek olduğunu söylemiştir. Kutsal taş bazen –dikkat çekici bir biçim veya konuma sahip- *in situ* bir kaya, bazen prehistorik bir *megalith*, daha sıklıkla ise işlenmiş ve bir yere yerleştirilmiş bir bloktur. En yaygın şekli kabaca yumurta formu verilmiş olandır; bunun dışında, kabaca yuvarlatılmış veya tepesi sivriltilmiş dörtgen formunda olanlar da vardır. Tepesi sivri dörtgen blok sıklıkla bir *obelisk*e veya piramide verilen formdur; yuvarlak olan ise *omphalos* için kullanılmıştır. Moore, kutsal taşın kabaca ikonik biçim verilerek heykele dönüştüğünü; diğer yandan bir sunağa da dönüşmüş olabileceğini öne sürmüştür. Kutsal taş ile ilgili en eski anlayış tanrının yeri, oturduğu yer (ἕδος) olduğudur. İlkel anlayışta tapınak, idol ve sunağın birbirlerine eşdeğer olduğu öne sürülmüştür. Bu kutsal taşların bir çeşidine βαίτυλοι / βαιτύλια deniliyordu[572]. Baitylos'un geçtiği en erken kaynak Sankhouniathon'a[573] dayandığı söylenen

Delfico" Annali dell' Instituto, 29, 1857, s. 160-180; Auguste Bouché-Leclercq, **Histoire de la divination dans l'antiquité**, Paris, E. Leroux, 1879, s. 78.

Konik veya piramidal taşların antik dünyanın çeşitleri yerlerinde bulunduğu, Megara'da Piramidal bir taş Apollon Karinos olarak bilinmektedir; Sikyon'da Zeus Gracious'un tasviri Piramid şeklindedir; Apollon 'Yol Tanrısı' olarak konik sütun şeklinde tasvir edilmekteydi. Emesa'da (Suriye, Humus) Fenikeliler büyük, kara, konik bir taşa güneş tanrısı Elegabalus'un tasviri olarak tapınıyorlardı. Taş görkemli bir tapınakta muhafaza ediliyordu. Emesa sikkelerinde kutsal taş parmaklıkla çevrili şekilde tapınak içinde gösterilmiştir; önünde, sağda bir kartal yer alır. Thomas Leverton Donaldson, **Architecture Numismatica: Ancient Architecture on Greek and Roman Coins and Medals**, London, Day & Son, 1859, no. xix; Percy Gardner, **The Types of Greek Coins**, Cambridge, Cambridge University Press, 1882, lev. xv, no.1. Bir başka Emesa sikkesinde konik taş yine tapınak içerisinde gösterilmiştir, ancak bu sefer parmaklık ve kartal figürü yoktur. Eduard Gerhard, Otto Jahn, **Gesammelte akademische Abhandlungen und kleine Schriften**, Berlin, G. Reimer, 1868, s. lix, no. 5; Frazer, 2012, **a.g.e.**, s. 318.

Aphrodit'in Kıbrıs Paphos tapınağı içerisinde onun tasviri olarak konik beyaz bir taşın yer aldığını antik kaynaklar aktarmaktadır. Publius Cornelius Tacitus, **Historiae**, çev. C. H. Moore, Cambridge, Harvard University Press, 1925, II, 3. Bu kutsal taş Caracalla sikkelerinde betimlenmiştir. Donaldson, 1859, **a.g.e.**, no. xxxi.

Fenike'deki Byblos kentinin sikkelerinde konik bir taş parmaklıkla çevrili olarak gösterilmiştir. Donaldson, 1859, **a.g.e.**, no. xxx.

Artemis Pergaia sikkeler üzerindeki bazı tasvirlerinde konik taş olarak gösterilmiştir, bazılarında ise konik bir gövde üzerindeki baş ile insan görünüşü daha belirgindir. Gerhard, E., 1868, **a.g.e.**, lix, no. 2-4 ve 20; August Baumeister, **Denkmäler des klassischen Altertums zur Erläuterung des Lebens der Griechen und Römer in Religion, Kunst, und Sitte**, 5, München, Leipzig, R. Oldenbourg, 1888, s. 603, res. 645-648.

[571] Plin., **HN.**, VII, 9.

[572] George F. Moore, "Baetylia", **AJA**, 7, 2, 1903, s. 198.

[573] Sanchouniathon, **Phoenician History**, çev. Richard Cumberland, London, W. B., 1720. Kaynağın Philon Byblios tarafından Yunanca'ya çevrilen metin Eusebios'un Praeparatio evangelica'sıyla

Byblosl u Philon'un Fenike Tarihi adlı eseridir. Burada *"Uranos baetyliayı icat etti, canlı taş icat edildi"* ifadesi geçmektedir[574]. Ayrıca Uranos ve Ge'nin dört oğlu vardır ve bunlardan birinin adı βαίτυλος idi[575]. Modern araştırmacılar 'canlı taş' (λίθοι ἔμπψυχοι) ifadesini animistik teori ışığında 'ruha sahip taş' olarak yorumlanmıştır; Moore, 'tanrının yaşadığı kutsal taş' açıklamasını getirmiştir[576].

Etymologicum Magnum'da Kronos'un bebek Zeus yerine yuttuğu taşın adı βαίτυλος'tur[577]. Kronos'un çocuklarını yediği ve hile ile Zeus'un kurtarıldığı bu efsanesinin[578] Girit kökenli olduğu söylenmektedir. Moore, bu efsanenin çocuklarını öldüren Fenikeli Kronos (El) efsanesi[579] ile açıkça ilişkili olduğunu belirtmiştir. Semitik bir kelime olan βαίτυλος'un Yunanca'ya geçişinin de Girit efsanesinin Fenike kökeni vasıtasıyla olduğunu düşünmüştür[580].

Hesiodos'a göre, Kronos yuttuğu taşı kustuktan sonra, Zeus taşı sonraki çağın ve ölümlüler için doğaüstünün bir simgesi olarak Delphi'ye dikmiştir[581]. Pausanias'ın burada gördüğü taş orta büyüklükteydi, günlük olarak yağlanıyordu ve festival zamanı üzerine beyaz yün yerleştiriliyordu, Kronos'a oğlu yerine yutması için verilmiş taş olarak ünlenmişti[582].

Βαίτυλος, Semitik kökenli bir kelimedir; sesli harflerinin gösterdiği üzere kökeni Fenike diline de ait olabilir. 'Bait-yl', 'tanrının evi' anlamına gelen İbranice bēth-ēl ile benzerlik gösterir. Moore, bait-yl'in 'doğaüstü güce sahip şey' anlamını karşılamasının daha doğru olduğunu belirtmiştir. Abaddir, *baitylos* kelimesinin eş

günümüze ulaşmıştır, R. Cumberland, bu Fenike Tarihi'ni İngilizceye çevirip, Sankhouniathon adına, İngilizce eser adıyla yayımlamıştır.

[574] Philon Byblios, **Historia** (**Phoenician History)**, ed. H. Attridge, R. Oden, Washington, Catholic Biblical Association of America, 1981, II, 19.

[575] **A.e.**, II, 14.

[576] Moore, 1903, **a.g.e.**, s. 199.

[577] Diğer pek çok antik yazar da aynı ifadeyi kullanmıştır: Moore, 1903, **a.g.e.**, s. 201.

[578] Hes., **Theog.**, 468.

[579] Philon Byblios, II, 18.

[580] Moore, 1903, **a.g.e.**, s. 202.

[581] Hes., **Theog.**, 497-500.

[582] Paus., X, 24, 6.

anlamlısıdır. *Baitylos* gibi Semitik kökenlidir. Bazı Latince kaynaklarda, efsanede Saturnus'un Iuppiter'in yerine yuttuğu taş olarak kullanılmıştır[583]. *Baitylos*ların küçük göktaşları olduğu tahmin edilmektedir. *Baitylos* kelimesi belirgin özelliklere sahip küçük taşlardı; büyülü olduklarına, hareket ettiklerine, konuştuklarına, sorulara cevap verdiklerine ve sahiplerinin güçlü bir korunma elde ettiklerine inanılırdı. Bu ismin herhangi bir yerde –koni, sütun, *omphalos* ve bunlara benzer- sıradan kutsal taşları karşıladığına rastlanmamıştır. Ancak bazı modern yazarlar, terimi bu sayılanlar için kullanmıştır[584]. L. Schmitz, tanrının sembolü olarak dikkat çekici yerlere dikilmiş konik biçimli taşların adı olduğunu öne sürmüştür ve bunlara zaman zaman yağ, şarap veya kan sürüldüğünü eklemiştir[585]. Evans, *baitylos* kelimesini 'taş sütun', 'tanrının anikonik görünüşü' anlamında kullanmış, ortasında –Zeus'un Girit baitylos'unu simgeleyen- sivri bir taşın bulunduğu dört ayaklı masa veya bir altar tipini 'baetylik altar' olarak adlandırmıştır. Ayrıca bir mezar stelini 'göçmüş ruhların baetylik ikametgâhı' olarak tanımlamıştır, başka bir deyişle kelimeyi tanrısal veya ruhsal bir yer için kullanmıştır[586]. Bu kullanımların antik döneme ait bir dayanağı yoktur, ancak bu yerleşmiş kullanımları da değiştirmek mümkün görünmemektedir.

Burada bahsetmek gereken bir kült de Lakonia, Gytheion yakınındaki Zeus Kappotas olarak bilinen kayadır. Pausanias, Gythion'un yaklaşık 3 stadion uzaklığında işlenmemiş bir taş olduğunu, hikâyeye göre Orestes'in bunun üzerine oturduğunu ve böylece deliliğinden kurtulduğunu, bu nedenle taşa Dor lehçesinde Zeus Kappotas (Ζεύς Καππώτας) adı verildiğini söylemiştir. Pausanias taştan ἀργὸς λίθος (işlenmemiş / kaba taş) olarak bahsetmiştir[587]. S. Wide, Kappotas'ın 'gökten düşen' anlamına gelerek göktaşını ifade ettiği sonucuna varmıştır[588]. Gytheion yakınında uçurum eteğindeki kaya platformunun sözü edilen kutsal kaya olabileceği düşünülmüştür[589].

---

[583] Moore, 1903, **a.g.e.**, s. 203.
[584] **A.e.**, s. 204-205.
[585] L. Schmitz, "Baetylus", **A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology**, ed. W. Smith, London, J. Murray, 1880, s. 453.
[586] Evans, 1901, **a.g.e.**, s. 113.
[587] Paus., III, 22, 1.
[588] Sam Wide, **Lakonische Kulte**, Leipzig, B. G. Teubner, 1893, s. 21. Καππώτας'ın κατα-πώτ-ας'tan geldiğini (πώτ-ας ile πώτ-ά-ομαί bağlantısını belirterek) önermiştir.
[589] **A.e.**

Tüm bu veriler üzerine Zeus Labraundos ikonografisinde tanrının gövdesinin, özellikle *pectoral scrota*sının bir *omphalos*, daha genel ifadeyle kutsal bir taşı simgeleyebileceği ve üzerindeki ağ şeklindeki motifin ise kutsal taş geleneğindeki şeritler olabileceğidir[590]. Delphi omphalosunun ağına karşılık gelen kült giysisi *agrenon* için en iyi örnek Zeus Labraundos'un Boston'daki bronz heykelciğidir[591] (lev. 26, res. 77). Zeus daire formunda alçak bir kaide üzerinde ayaktadır, kaide ile heykelcik yekparedir. Sakallıdır, detayı 'S' biçimli kıvrımlarla verilmiştir, saç geriye doğru taranarak arkada topuz şeklinde toplanmıştır, arkada saç detayı paralel çizgilerle gösterilmiştir, başında *polos / kalathos* vardır, alın üzerine yerleştirilmiş diadem dikey çizgi ve çizgiler arası yuvarlak motiflerle bezelidir. *Ksoanon* bir gövdesi vardır, kollar dirsekten bükülerek öne doğru uzatılmıştır, her iki elinde şu an mevcut olmayan nesneler tutmaktadır, parmakların avuçlara doğru kıvrılması ve ellerin zemine paralel olması düşey nesneleri tuttuğunu gösterir, Roma İmparatorluk Dönemi Mylasa sikkelerindeki Zeus Labraundos kült heykelindeki gibi çifte balta ve mızrak tutuyor olmalıdır. Boynunda sarmal çizgilerle bezenmiş bir çelenk(?) kolye göğsüne kadar iner. *Pectoral* bölgesinde merkezde bir ve bunun iki yanında birer tane toplam üç yumru vardır. Bunun etrafında 'U' şeklinde kabartma bir hatla *pectoral* kısım çevrelenmiştir. Göğüs altından ayak bileğine kadar *agrenon* giyimlidir, *agrenon*un düğümleri daire şeklinde kazınarak stilize olarak işlenmiştir, *agrenon*un altından *khiton*un etek uçları görünür, önde omuzlar üzerinde görülen *himation*a arkada kaideye kadar iner, kıvrımları dikey paralel çizgilerle gösterilmiştir. Ayakların ön kısmı *khiton* altından görünür, sandaletlidir. Yüzey yeşil renkli patinayla kaplıdır.

Artemis Ephesia ile Zeus Labraundos ikonografisindeki ortak yön yukarıda bahsettiğimiz gibi yün şeritler dışında, daha belirgin olarak *pectoral scrota* kısmındaki

[590] Fleischer, R., 1973, **a.g.e.**, s. 111'de Yunan tapınaklarının dışına da benzer yün şeritler asıldığından bahsetmiştir. Ayrıca, A. Krug'ın bu tasvir tarzının, tanrı imgelerinin ve anikonik kült objelerinin yün şeritlerle kutsamayı ifade ettiği görüşünü aktarır.

[591] Karia kökenli bronz heykelcik Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. 10.5 cm yüksekliğindedir. Boston Güzel Sanatlar Müzesi'nde 67.730 envanter numarası ile kayıtlıdır. Mary Comstock, Cornelius Vermeule, **Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts**, Boston, Museum of Fine Arts, 1971, no. 124.
"Carian Zeus", Museum of Fine Arts, Boston,
(Çevrimiçi) https://collections.mfa.org/objects/152761/carian-zeus?ctx=a39e32ad-e658-49e6-b832-d982bbe82212&idx=0, 29 Temmuz 2020.

"yumru"lardır. Tanrıçanın göğüs kısmındaki bu yumrular öncelikle göğüs olarak tanımlanmıştır ve bunlar günümüzde hala göğüsle ilişkili olarak yorumlanmaktadır[592]. S. Szidat bu yorumu sorgulayarak, tanrıçanın çok renkli heykellerinde yumruların vücudun diğer bölgeleri ile aynı renkte yapılmadığına değinmiş ve öyle iseler göğüs uçlarının (lat. *papilla*) neden ihmal edildiğini sormuştur. Ayrıca öyle kabul edilecekse bunların hayvan mı insan mı göğsü olduklarının da değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir[593].

Bu yumruların göğüs olarak yorumlanmasının nedenlerinden biri Hieronymos'un Artemis Ephesia'yı πολύμαστος / *multimammia* olarak tarif etmesidir[594]. MS 3. yy.da yaşamış Romalı apolojist Marcus Minucius Feliks, Diana'yı *'mammis multis et uberibus exstructa'* (çok göğüslü ve yapılandırılmış göğüslü) olarak tanımlamıştır[595].

Araştırmacılar, Artemis Ephesia bilinen tek *polimastik* örnek olmadığını; Konya'da bulunmuş bir yazıtta on göğüslü bir tanrıçadan bahsedildiğini aktarır[596]. Zeus Labraundos ve Artemis Ephesia dışında 'yumru'lu betimlenmiş tanrılar Zeus Lepsynos[597], Sardeis Koresi[598], Pergamon Athenası[599] ve Kybele[600]'dir[601].

---

[592] Fleischer, 1973, **a.g.e.**, s. 75-76.
[593] Sabine Szidat, "Die 'Buckel' der Artemis Epheisa – zur Bedeutung Des Motivs und zu Seinen Ikonographischen Vorläufern", **Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts**, 119, 2004, s. 83.
[594] Hieronymos, **Epist ad Eph. Prol.**, XXVI, 470 B-C.
[595] Marcus Minucius Felix, **Octavius**, çev. G. H. Rendall, Cambridge, Harvard University Press, 1931, XXII, 5.
[596] Fleischer, 1973, **a.g.e.**, s. 86; Szidat, 2004, **a.g.e.**, s. 85.
[597] Fleischer, 1973, **a.g.e.**, s. 324, lev. 144a.
[598] Fleischer, 1973, **a.g.e.**, s. 188, lev. 79-82.
[599] Fleischer, 1973, **a.g.e.**, s. 87.
[600] Fleischer, 1973, **a.g.e.**, s. 85, lev. 58.
[601] Artemis Ephesia ve diğer tanrılardaki "yumru"ların düzenlenmesi ve formları çeşitlilik gösterir. Szidat, 2004, **a.g.e.**, s. 85. Giysisi baştan aşağıya "yumru"larla bezeli tanrılar Zeus Lepsynos: Fleischer 1973, **a.g.e.**, s. 324, lev. 144a; Atargatis (Damaskus): Fleischer 1973, **a.g.e.**, s. 264, 265, lev. 111 a, b, 112 a, b; Aphrodite Kastnietis (Aspendos): Fleischer 1973, **a.g.e.**, s. 255, lev. 108 a; Artemis (Anemurium): Fleischer 1973, **a.g.e.**, s. 258, lev. 109 a, b; kandil üzerindeki Artemis Ephesia betimi: Robert Fleischer, "Artemis", **LIMC: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, II, 1**, Zürich, München, Artemis, 1984, s. 758, no. 15, lev. 564.

Szidat, Dresden, Roma ve Toskania örnekleri olmak üzere üç heykelde göğüs uçlarının gösterildiğini belirtir[602]. Palazzo dei Conservatori'de bulunan iki renkli Artemis heykelinin göğüs uçları gösterilmiştir. Yüz, boyun, el ve ayaklar gibi vücuda ait parçalar bronzdan yapılmıştır, 'yumru'lar ise heykelin geri kalanı gibi mermerdendir[603] (lev. 24, res. 73). 'Yumru'lar göğüs gibi uçlara sahiptir. Bundan yola çıkarak Ephessos heykelindeki 'yumru'ların göğüs olduğu, göğüs uçlarının opsiyonel olarak eklendiği sonucu çıkartılmıştır[604].

Artemis Ephesia ile ilgili yazılı kaynaklardan yukarıda da bahsettiğimiz Hieronymos tarafından aktarılan pasajda 'göğüs'lerin ya da 'yumru'ların işlevine değinilmiştir. Ona göre tanrıça bereketi temsil ediyordu[605]. Bu konudaki bir yazılı belge de bu anlamı teyit eder: bir büyü gemi üzerindeki yazıtta tanrıça "φύσις παντί βίῳ (tüm yaşamın besleyici gücü)" olarak tanımlanmıştır, ayrıca bir *ankh* sembolü de yer almaktadır[606]. Bu eserin ve Hieronymos'un da çağdaşı olan geç antik dönem yazarı Makrobios, İsis'in tüm vücudunun göğüslerle kaplı olduğundan bahsetmiş, *"o, bu göğüslerle her şeyi beslerdi"* ifadesini kullanmıştır. Szidat, bu ifadenin araştırmacılar için, Makrobios'un bir İsis tasvirinden bahsettiği ya da Artemis'i İsis ile karıştırdığı ihtimallerinin önemli olmadığını, sadece tanrıçanın bu tipi için kanıt olarak kabul edildiğini belirtmiştir[607].

'Yumru'lar üzerine bir başka yorum 'boğa testisi' olduklarıdır[608]. Szidat boğa testislerinin kült imajı olarak bu denli büyük boyutta yapılmış olmasını şaşırtıcı bulduğunu söylemiştir. Aslında boğanın Ephesos Artemis kültünde mevcut olmasına

---

602 Fleischer, 1984, **a.g.e.**, s. 759, no. 32; s. 760, no. 62; lev. 568; no. 89, lev. 571; Szidat, 2004, **a.g.e.**, s. 85.
603 Hermann Thiersch, **Artemis Ephesia: Eine Archäologische Untersuchung, Teil I: Katalog der Erhaltenen Denkmäler**, Berlin, Weidmann, 1935, 24, no. 20, lev. 5, 6. 3; Fleischer 1973, **a.g.e.**, s. 11, E 35, S. 76; Fleischer, 1984, **a.g.e.**, s. 760, no. 62, lev. 568.
604 Szidat 2004, **a.g.e.**, s. 85.
605 Hieronymos, **a.y.**
606 Szidat 2004, **a.g.e.**, s. 86.
607 **A.e.**
608 Seiterle, 1979, **a.g.e.**, s. 3-16; Fleischer, **a.g.e.**, s. 1983, 81, lev. 2; Walter Burkert, "Die Artemis der Epheser: Wirkungsmacht und Gestalt einer grossen Gottin", **100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos, Akten Symposion Wien 1995, Archäologische Forschungen 1, DÖAW 260**, ed. H. Friesinger, F. Krinzinger, Wien, 1999, 70

rağmen, Artemision'da az sayıda sığır kemiği ve tasviri bulunduğuna, bunun yanı sıra bu konudan yazılı kaynak ve yazıtların bahsetmediğine dikkat çekmektedir. Yumruların boğa testisine benzemediği çok sayıda örnek vermiştir. Ayrıca Zeus Labraundos ikonografisine de değinerek Tegea Zeus Labraundos rölyefinde[609] ise 'yumru'ların düz olduğunu ve boğa testisini hatırlatmadığını söylemiş; diğer tanrılardaki 'yumru'ların görünüş açısından 'boğa testisi' ile ortak noktaları olmadığını ki bunların doğal göğüsler gibi de görünmediğini iddia etmiştir[610] (lev. 25, res. 75).

Araştırmacı bu konuya açıklık getirmek için μαστός kelimesinin etimolojisi üzerinde durmuştur. Aktardığına göre bu kelime antik yazarlar tarafından farklı anlamlarda kullanılmıştır. Erken klasik çağdan itibaren "tepe" veya "dağ zirvesi" anlamlarını taşımıştır[611]. Μαστός kelimesinin bu mecazi kullanımı sayesinde Artemis Ephesia için kullanılmış πολύμαστός terimine farklı bir açıdan bakmak mümkün olmuştur; buna göre tanrıça çok sayıda tepe ile bezenmiştir. Bunun üzerine Szidat eski Yunan sanatındaki tepe ve dağ tasvirlerini incelemiştir. 'Yumru'ların niteliği ve biçimiyle uyuşmasa da Yunan sanatında Arkaik Dönem'den itibaren 'kaya' tasvirine rastlanmaktadır. Bu dönemde kayalar siluet biçiminde, yükselti olarak gösteriliyordu[612]. Klasik dönem vazo resimlerinde ise yuvarlak formlu ve daha büyük boyutta yapılmış, çeşitli biçimlere sahiptir[613]. Klasik ve özellikle Hellenistik dönemlere ait kabartmalarda bu tasvirler şematik bir desene sahiptir. Hellenistik dönem rölyeflerinde Artemis Ephesia'nınkine benzer kayalık bir görünüm vardır, Artemis Ephesia'nın 'yumru'larının aksine kayalar arasındaki oluklar keskin değildir, flu görünüme sahiptir, 'yumru'lar keskin bir şekilde ayrılmamıştır. Stilistik tasvir edilmiş dağ ve kayaları karşılaştırmak için daha erken örneklere bakmak gerekmiştir.

[609] Fleischer 1973, **a.g.e.**, s. 85, 311, K 3, lev. 138.
[610] Szidat 2004, **a.g.e.**, s. 87-88. Örneğin "Schöne Artemis" olarak adlandırılan heykelde "yumru"ların çuval gibi aşağı sarkmadığını belirtmiştir.
[611] Szidat 2004, **a.g.e.**, s. s. 89'da Pindarus, Ksenophon ve Kallimachos'ta bu şekilde geçtiğini; Polluks ve Hesykhius'da peyzaj içindeki bir tepenin μαστός olarak adlandırıldığını aktarmıştır. Ayrıca Nymphaios Arsameia'ından bulunan yazıtta iki kayalık tepeye "μαστόι" denildiğinden bahsetmiştir.
[612] Szidat 2004, **a.g.e.**, s. 89, dn. 51.
[613] Szidat 2004, **a.g.e.**, s. 89, dn. 52.

MÖ 670 yılına tarihlenen bir vazo üzerinde yer alan sarhoş Polyphenos figürünün üzerine uzandığı kayanın yüzeyi 'pul pul' bir desen ile gösterilmiştir[614].

Hesykhios'ta geçen bir stel için πολύμαστός'un eşanlamlısı olan πολύθύσανος ifadesi kullanılmıştır[615]. Yazar, πολύθύσανε başlığı altında şu açıklamayı yapmıştır*: "Artemis çok fazla dağ tepesi ile donatılmış bir kızdır, çünkü dağlar onundur."* θύσανος 'ponpon' dışında 'dağ zirvesi' anlamına da gelir. Μαστός gibi iki anlamlıdır. Bu, ponponun, tepenin ve göğüsün küresel şeklinden ve dışa çıkıklığından kaynaklanıyor olmalıdır[616].

Eski doğu sanatında Artemis Ephesia'nın 'yumru'larının karşılaştırılabileceği çok sayıda eser mevcuttur, ancak bunların tanrıça ile bağlantısı tespit edilememiştir. Mezopotamya sanatında dağ betimlemenin en bilinen yolu üst üste yığılmış küreler[617] ya da pullu bir desen[618] şeklinde olmuştur. Silindir bir mühür üzerinde güneş tanrısı Şamaş dağ üzerinde gösterilmiştir; dağ yan yana ve üst üste yuvarlak formlu 'yumru'lar şeklinde tasvir edilmiştir[619]. MÖ 18. yy.a ait Şamaş'ın büstü ise yine dağ üzerinde yer alır; burada dağ 'pullu' bir desen ile gösterilmiştir[620]. Mezopotamya sanatındaki bu dağ tasvir biçimleri Roma İmparatorluk Dönemi'nde de devam etmiştir. Emesa Dağı çevresinden bir rölyefte tanrı Elagabalus 'yumru'lardan oluşan dağ üzerinde gösterilmiştir[621]. Bu tasvirleri değerlendiren Szidat, Hatrā'dan bulunmuş iki rölyefte güneş tanrısı Şamaş'ın, üst üste yerleştirilmiş yuvarlak formlu tepelerden oluşan dağ üzerinde yer aldığını bildirir. Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait Mithras'ın kayalardan doğumunu gösteren tasvirlerde dağların, aynı şekilde, 'yumru'lardan oluştuğunu belirtmiştir. Bunun dışında Argaios dağını ve Lykialı Apollon Amazi'nin gösterildiği Küçük Asya sikkelerinde dağ tasvirleri, ister piramidal formda ister düz

[614] Szidat 2004, **a.g.e.**, s. 90, dn. 56.
[615] Hesykhius, s. 1260, "πολύθύσανε"; Szidat 2004, **a.g.e.**, s. 93, dn. 71.
[616] Szidat 2004, **a.g.e.**, s. 93.
[617] Fleischer 1973, **a.g.e.**, s. 76, 78, 79, 81, 83, 84.
[618] Dominique Collon, **First Impressions: Cylinder Seals in Ancient Near East**, Chicago, University of Chicago Press, 1988, lev. 391, 843, 846; R. M. Boehmer, Die Entwicklung der Glyptik während der Akkad-Zeit, 1965, lev. 316.
[619] Collon, 1988, **a.g.e.**, lev. 761.
[620] Szidat 2004, **a.g.e.**, s. 93.
[621] Fleischer, 1984, **a.g.e.,** s. 617, no. 18, lev. 442.

olsun, “yumru”larla betimlenmiştir[622]. Tüm bu veriler ışığında araştırmacı, Artemis Ephesia’nın ‘yumru’larının dağı oluşturan kayaları temsil etmiş olabileceğini düşünmüştür. Bu durumda, Zeus Labraundos’un göğüs kısmındaki ‘yumru’ların da kaya olarak yorumlanması –tanrının kutsal kaya ile ilişkisine de dayanarak- mümkün görünmektedir

2.1.1.3. Zeus Labraundos Kültüyle İlgili Arkeolojik, Epigrafik ve Nümizmatik Veriler

Kutsal alandaki arkeolojik ve epigrafik veriler, tanrının ikonografisini anlatırken değindiğimiz arkeolojik ve nümizmatik veriler dışında Zeus Labraundos ile ilgili diğer veriler, kataloğumuzda yer alan eserlerle birlikte aşağıda değerlendirilmiştir.

Çalışılan eserlerimiz arasında Zeus Labraundos kültüyle ilişkili olanlar yoğunluktadır. Bodrum, Milas, Muğla, Milet müzeleri, Labraunda, Lagina, Stratonikeia, Mylasa kutsal alan ve yerleşimlerindeki buluntular, Stratonikeia’da, Milas’taki yapılarda ve Marmaris Kalesi’nde kullanılmış devşirme malzemeler tanrının kültüyle ilişkilidir. Eserlerin çoğunluğunu üzerinde düşey çifte balta kabartması bulunan küçük boyutlu sunaklar oluşturur. Bunların çoğunluğu ise yazıtsızdır. Yazıtlı sunaklarda ise yazıtlar genellikle benzer formdadır; tanrının adının genetif formda (Διὸς Λαβραύνδος ya da Διὸς Λαβραύνδου) geçtiği ya da adak yapanların ismiyle birlikte tanrının adının datif formunun yer aldığı basit adak yazıtları şeklindedir.

Sunak ve stellerde nadir olarak Zeus Labraundos’un betimlendiğini görürüz. Kataloğumuzda yer alar eserlerden Bodrum Müzesi’nden stel (ZL.28), Stratonikeia kazıevi deposundan sunak (ZL.30), Muğla Müzesi’nden sunak (ZL.29) ve İzmir Müzesi’nden adak kabartmasında (ZL.31) Zeus Labraundos tasvir edilmiştir. Bodrum Steli’nin envanter kaydı yoktur, buluntu yeri bilinmemektedir. Kazıevi depo bahçesindeki eser Stratonikeia buluntusudur. Muğla Sunağı’nın müze kayıtlarında

[622] Szidat, 2004, **a.g.e.**, s. 93-95.

buluntu yeri Lagina olarak geçmiş, M. Ç. Şahin'in yayınında Yatağan'a bağlı Yeşilbağcılar'da (eski Gibye) Mehmet Özen'in evinde bulunduğu belirtilmiştir[623]. Kayıtlarda buluntu yeri sadece Muğla olarak belitilmiş olan İzmir Kabartma'sı Laumonier'e göre Euromos yakınlarından getirilmiştir[624].

Bu eserleri değerlendirmeden önce Zeus Labraundos ikonografisini anlatırken değindiğimiz 'Tegea Steli'nden, tasvirli eserlerimiz için analoji malzemelerinden biri olduğu ve kültle ilgili veriler sağladığı için daha detaylı bahsetmek istiyoruz (lev. 25, res. 75). Stel, Tegea'da Athena Alea Tapınağı yakınında bulunmuştur. İlk kez 1910 yılında P. Foucart tarafından yayımlanmıştır[625]. 1914 yılında British Museum tarafından Fransız bir koleksiyonerden satın alınan eser, günümüzde hala bu müzededir[626]. Üçgen alınlıklı dörtgen stelin alt kısmı kırıktır. Kabartma alanının üst kısmında yazıt yer alır. Kabartma cepheden tasvir edilmiş yan yana üç figürden oluşur. Yazıttan figürlerin Ada (MÖ 344-340, 334-326) Zeus ve Idreus (MÖ 351-344) olduğunu öğreniriz. Zeus merkezde yer alır ve diğer iki figüre oranla daha büyük yapılmıştır. Uzun saçlı ve sakallıdır. Ortadan ayrılarak geriye taranmış saçların kıvrımları 'S' şeklindedir, gerideki kısmı başın her iki yanında gösterilmiştir. Dirsekten yukarıya bükülmüş sağ kolun dirsek üstü gösterilmiştir ve dirsekten bele yaslanmıştır. Sağ elde uzun saplı bir çifte balta tutar, çifte baltanın sapını bilekten büktüğü eliyle kavramıştır, sapın elin üstündeki kısmı omza dayanmıştır. Balta kısmen başın arkasında kalmıştır, bir yüzü işlenmiştir, alt kenarından takip edilebildiği kadarıyla, merkezden kesici kenara doğru az bir açıyla genişler, kesici kenar düzdür. Sol elde mızrak tutar, avuç içinde *thenar* ve *hypothenar* gösterilmiştir, parmaklar mızrağı kavrar. Mızrağın ucu kabartma alanının üst sınırına dayanır. *Khiton* ve *himation* giyimlidir. Bir ucu sol omzu örten *himation*, sağ kol altında, bel hizasından sol kol üzerine atılarak figürün belden aşağısını örtmüştür; sol omuz üzerindeki dikey

[623] M. Çetin Şahin, **Die Inschriften von Stratonikeia. Teil II, 1: Lagina, Stratonikeia und Umgebung, IK (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien) 22, 1,** Bonn, Habelt, 1982, s. 110.
[624] Alfred Laumonier, "Notes sur un voyage en Carie", **Revue Archéologique**, T. 2, Juillet-Décembre, 1933, s. 55.
[625] Paul Foucart, "Le Zeus Stratios de Labraunda", **Monuments Piot**, 18, 1910, s. 145-175.
[626] Foucart, stelin 1868'de Pialeia ya da Tegea'da bir evin avlusunda, onun öncesinde ise Athena Alea Tapınağı yanında sergilendiği, kutsal alandan diğer bazı eserlerle birlikte Atina'ya ve daha sonra da Fransa'ya nakledildiği bilgisini aktarmıştır. **A.e.**, s., 145.

çizgilerle gösterilmiş giysi kıvrımları aşağıya kadar devam eder, giysinin bel hizasındaki kıvrımları sık paralel çizgilerle, ön kısımdaki kıvrımları ise 'V' şeklinde gösterilmiştir. Etek ucunda, *himation*un altındaki *khiton*un kıvrımları görünmektedir. Buradan aşağısı kırık olduğu için ayaklar görülemez. *Pectoral scrota*, ters bir üçgen şeklinde konumlandırılmış altı yumrudan oluşur. Boynunda dairesel formda, büyük bir kolye vardır. Zeus'un sağındaki kadın figürü Ada'dır. 3/4 profilden görünüşüyle figür Zeus'a doğru yönlendirilmiştir. Dizden yukarısı korunmuştur. Sağ bacağın öne doğru hareketinden, sol ayağı taşıyıcı olduğu *kontrapost* duruş anlaşılır. Uzun saçlar ortadan ikiye ayrılarak geriye doğru taranmıştır, alın etrafında yüzü çevreler. Bakışlar hafif aşağıya, karşıya yöneltilmiştir. Sağ kol dirsekten bükülerek yukarıya kaldırılmıştır. Sağ el açık ve avuç içi izleyiciye dönüktür. Sol kol dirsekten bükülerek, ileriye tanrıya doğru uzatılmıştır, sol el avuç içi izleyice dönüktür. *Khiton* ve *himation* giyimlidir. Khiton göğüs üstünde 'V' şeklinde kıvrımlar yapar. Sol omuz üzerine atılmış *himation*, başı örter, buradan sağ dirseği de sararak, göğüs altından öne doğru vücudu örter, uç kısmı sol kol üzerinde dolandırılmıştır. Göğüs altındaki kıvrımları paralel çizgilerle gösterilir. Sağ bacağın ileri doğru hareketi nedeniyle giysi burada gergindir, sol tarafta 'V' şeklinde kıvrımlar yapmıştır. Tanrının solunda Idrieus tasviri olan erkek figürü bulunur. Dizden yukarısı korunmuştur. Vücud frontal, baş 3/4 profilden, sağa dönüktür. Dalgalı, uzun saçlar geriye taranmıştır. Sakallıdır. Bakışlar hafif aşağıya, karşıya yöneltilmiştir. Sağ kol hafif yana doğru açılarak yukarı kaldırılmıştır, sağ el açık, avuç içi izleyiciye dönüktür. Sağ kol dirsekten bükülmüştür, bu elle omza dayadığı mızrak taşınmaktadır. *Khiton* ve *himation* giyimlidir. *Khiton*un yaka kısmında 'V' şeklinde kıvrımlar gösterilmiştir. Sağ kolun yukarı kaldırılmasıyla oluşmuş giysideki gerginlik dikey çizgi şeklinde kıvrımla gösterilmiştir. *Himation*un bir ucu omuz üzerine atılmış, diğer ucu sağda, kalça hizasından ön kısma getirilmiş ve sol kol üzerine atılmıştır. Ön tarafta 'V' şeklinde kıvrımlar, sol kol altında dikey paralel kıvrımlar yapar.

Karia'yla ilgili böyle bir eserin Tegea menşeili olması oldukça ilginçtir. G. E. Waywell, steli, antik kaynaklara göre heykeltıraş-mimar Skopas'ın yakından ilişkili olduğu iki yer olan Karia -özellikle Mausolleion'dan dolayı Halikarnassos- ile Arkadia

-Athena Alea- arasındaki bağlantının belgesi olarak kabul etmiştir[627]. J. H. Jongkees, stelin, Halikarnassos'ta Skopas ve onun meslektaşlarıyla çalışmış ve Tegea'ya kadar onların peşinden gitmiş bir Karialı tarafından adanmış olabileceğini düşünmüştür[628]. Waywell, 'bu romantik yorum'un, Mausolleion'un tamamlanmasından sonra Athena Alea tapınağının yeniden inşasının başlaması (MÖ 345-335) dolayısıyla tutarlı olduğuna dikkat çekmiştir. Bununla birlikte, kendisi steli biçiminden dolayı MÖ 4. yy. ortalarına tarihlendirmiştir; uzun dikey formu, bir alınlık ve akroterle taçlandırılmış olması, sığ, gömme kabartma paneli olması gibi özellikler üzerine bu tarihlendirmeyi yapmıştır. Ayrıca, stelin derinliğinin mevcut parçaya oranla kalın olmasının stelin daha yüksek olduğunu gösterdiğini de belirtir[629]. Araştırmacı, Attika kararname kabartmalarına, Attika dışında, özellikle Samos, Delphi, Eretria ve Epidauros'ta rastlandığına, hatta MÖ 362/361'e tarihlendirilmiş Tegea'dan bir örnek bile olduğuna değinerek Tegea Steli'nin de bir kararname kabartması olabileceğini söylemiştir. Bu, evinden uzak Karialı bir heykeltraşın adağı olma ihtimaline göre daha akla yatkındır, keza Karialı heykeltraşın adağına neden Ada ile Idreus'u işlediği düşündürücüdür. Stelin günümüze ulaşmamış alt kısmında yazıtın devamı olmalıydı. Waywell, bu durumda, yazıtın konusunun, Skopas'ın yeni Athena Alea Tapınağı'nı daha kısa sürede inşa edebilmesini veya tamamlamasını sağlayan Karia'dan önemli bir miktarda bağış için teşekkür ve onurlandırma ile ilgili olabileceğini önermiştir. Ayrıca, Ada figürünün Mausolleion heykellerinden Artemisia tipi olarak adlandırılmış ayakta duran kadın heykeliyle benzerliğine dikkat çeker. Duruş, *himation*un sarılış stili, Mausolleion heykeliyle; örtülü baş, alnı çevreleyen saç Mausolleion heykeli, Mausolleion'dan bulunmuş diğer kadın başları ve Priene Athena Tapına'ğında bulunmuş Ada olarak tanımlanmış baş ile benzer özelliklerdir[630].

---

[627] Geoffrey B. Waywell, "The Ada, Zeus, and Idrieus Relief from Tegea in the British Museum", **Sculpture from Arcadia and Laconia, Proceedings of an international conference held at the American School of Classical Studies at Athens, April 10-14, 1992**, ed. O. Palagia, W. Coulson, Oxford, Oxbow, 1993, s. 79-86.

[628] Jan Hendrik Jongkees, "New Statues by Bryaxis", **JHS**, 68, 1948, s. 38.

[629] Stel yükseklik: 43 cm, derinlik: 11 cm. Waywell, G. E., 1993, **a.g.e.**, s. 80.

[630] G. B. Waywell**, The Free-Standing Sculptures of the Mausoleum at Halicarnassus**, London, British Museum Publications, 1978, s. 70-71, 80, no. 220; Joseph Coleman Carter, **The Sculpture of the Sanctuary of Athena Polias at Priene**, Society of Antiquaries of London, London, 1983, no. 85, s. 267-266, 271-276. Kabartmadaki yazıtla, Mausolleion heykelinin Demeter gibi bir tanrıça değil de, gerçekten de, hanedan üyelerinden birinin heykeli olduğunu doğrulamıştır.

Kabartmada her iki figürde sağ elin jesti dikkat çekicidir. Bu jest, özellikle Antik Yakındoğu kökenli taş kabartmalar ve heykeller ile *terra cotta* figürinler ve levhalarda görülür. Yakındoğu sanatında erken dönemlerden beri kullanılsa da doğulu, Yunanlı veya yerli olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Söz konusu eserlerin çoğu kültle ilgi eserler kategorisinde değerlendirilmiştir, bunlar dışındaki bir bölümü de cenaze ile ilişkilidir. Bir tanrı ya da tanrıçaya tapan figürlerin bu jesti yaptıkları görülür. R. Rosenthal-Heginbottom, Uruk'tan bulunmuş, MÖ 270 yılına ait, yeni yıl alayını anlatan bir metni aktarır: "Tapanlar ve rahipler, Anu'nun Kovuğu'ndaki köprüye varıcaya kadar ellerini kaldırırlar ve Anu'nun onuruna dualar okurlar…". Ayrıca, sanatta frontalite 'figür ile izleyici arasında doğrudan, büyülü ve dini bir iletişim kurma aracı' olarak yorumlanmıştır[631]. Tegea Steli'nde de bu jest, tapınma, saygı gösterme, yüceltme ifade ediyor olabilir. Her iki figür de duruşları ve jestleriyle tanrıya yönelmiştir. Zeus figürü ile Zeus Labraundos kült heykeli simgelenmiş olabilir, ancak kült heykelinin sikkeler üzerindeki tasviriyle karşılaştırdığımızda farklılıklar göze çarpmaktadır. Tegea Zeus'u sikkelerdeki gibi *ksoanon* bir görünüşe sahip değildir, gövdenin duruşu ve kolların hareketi doğaldır. Kült heykelindeki polos, vücudu saran ağ (*agrenon*) ve kolların altındaki şeritler Tegea Zeus'unda yoktur. *Pectoral scrota* ortaktır. Bunun sonucunda Tegea Steli'ndeki Zeus tasvirinin direkt kült heykelinden alınmadığını, Hekatomnidler Dönemi'ndeki Hellenleştirilmiş versiyonun özelliklerini gösterdiğini söyleyebiliriz.

Waywell, Ada'nın jesti ile *orans* pozu veya '*dua eden kadın tipi*'nde tasvirler arasında paralellik kurmuştur. Çok sayıda Roma kopyasında görülen '*dua eden kadın tipi*'nin kökenini MÖ 370'lere, Tegea Kabartması'ndan daha erkene dayandıran araştırmacılar olsa da bu konuda görüş birliği yoktur. Waywell bu tipin kökeninin, Hekatomnidlerin kadın mensuplarından birinin, muhtemelen Artemisia ya da Ada'nın, tunç bir heykeli olabileceğini düşünmüştür[632].

---

631 Fenike, Syria (Palmyra ve Dura Europos), Mısır kökenli eserlerde, bunlar dışında Nebati ve Parth heykeltıraşlık eserlerinde görülür. Renate Rosenthal-Heginbottom, "The 'Gesture of Blessing' in the Greco-Roman East", **Искусство Древнего мира**, ББК: 85.13, 2016, s. 75-83.

632 Gunter, 1989, **a.g.e.**, s. 92'de Vitruvius'un anlatımından bilinen, Artemisia tarafından Rhodos'a dikilmiş bir çift bronz heykelden bahseder. Waywell, teorisine dayanak olarak bu heykelleri örnek göstermiştir. Waywell, 1993, **a.g.e.**, s. 81.

Idreus kabartması, Mausolleion'un Mausollos heykeli ile çok fazla benzerlik göstermez. İkisi de uzun saçlı tasvir edilmiştir ancak Mausollos'unki daha uzundur, omuzlarından aşağıya dökülür. Ayrıca Idreus'un pozu daha hareketli, yüz ifadesi daha canlıdır. Idreus'un giysisi ve giysi kıvrımları, kabartmadaki Zeus figürüyle benzerdir, Mausollos'un giysi kıvrımları daha yoğundur. Waywell, Idreus figürü için belki de Halikarnassos dışında başka bir yerden, Mylasa veya Labraunda'daki eserlerden ilham alındığını düşünmüştür. Hellström'ün tunç grup heykellerin Labraunda'daki nişlerde sergilenmiş olabileceği önerisini hatırlatır[633]. Waywell bu görüşe katılmıştır, ona göre bu, kabartmadaki tanrı figürü ve diğer figürlerin kaynaklarını açıklar. Ayrıca, C. Picard ve E. Colozier'in Tegea kabartmasındaki figürleri, Delphi'deki heykel kaidesinden bilinen, -Vitruvius'a göre Mausolleion'da Pytheos ile birlikte çalışmış- Istimos'un yaptığı, Miletoslular tarafından dikilmiş Ada ve Idrieus'un tunç heykellere dayandırdıklarını aktarmıştır[634]. Delphi'ye böyle bir grup heykelin dikilmesinin, MÖ 346 - Üçüncü Kutsal Savaş'ın bitimiyle, MÖ 344 - Idreus'un ölümü arasında gerçekleştiği düşünülmüştür. MÖ 373'te depremle yıkılmış Delphi Apollon Tapınağı'nın yeniden inşası MÖ 344 ile 338 yılları arasında gerçekleşmiştir. Ada ve Idreus'un Tegea'da olduğu gibi Delphi'de de önemli bir bağışla inşa maliyetine katkı sağlamış olabilecekleri ve heykel grubunun da bunun kutlamasıyla ilgili olabileceği düşünülmüştür. Adak sahipleri de Hekotomnidlerin idaresindeki Miletos'tandır. Bu durumda, Ada ve Idreus, MÖ 4. yy.da inşa edilmiş üç büyük tapınak olan Priene Athena, Tegea Athena ve Delphi Apollon tapınaklarının üçünün de inşasına yardım etmiş olabilirler[635].

Görüldüğü gibi Tegea Steli Zeus Labraundos tasviri duruş ve giysi kıvrımlarının işlenişi açılarından *kontrapost* tipinin özelliklerini taşır; buna karşın *ksoanon* tipteki gibi *pectoral scrota*ya sahiptir. Kataloğumuzdaki Zeus Labraundos tasvirlerine dönersek, Her dört tasvirde de tanrı figürü ayakta ve cepheden gösterilmiştir (ZL.28-

[633] Pontus Hellström, "Hellenistic architecture in the light of Late Classical Labraunda", **Akten des XIII Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie, Berlin 1988**, Mainz am Rhein, P. von Zabern, 1990, s. 247; Waywell, 1993, **a.g.e.**, s. 81.
[634] Charles Picard, "Satyros, fils d'Isotimos", **Revue des Études Anciennes**, 44, 1942, s. 6-12; Étiennette Colozier, "Une Statue inédite du Musée de Cherchel", **Revue Archéologique**, 39, 1952, s. 28-30; Waywell, 1993, **a.g.e.**, s. 83.
[635] Waywell, G. B., **a.g.e.**, s. 83-84.

31). Dört örnek de *ksoanon* tip özelliklerine sahiptir. Kollar dirseklerden bükülerek yana açılmıştır, sağ elde düşey birer çifte balta, sol elde mızrak tutarlar. Muğla Sunağı'nın yüzeyi oldukça aşınmıştır, buna rağmen genel hatları anlaşılabilir. Bu örnekte, kollara biraz daha hareket verilmiştir (ZL.29). Diğerlerinde Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerindeki kült heykeli tasvirindeki gibi kollar direseğe kadar vücuda birleşik, direkten bükülerek yanlara açılır. Bu tasvir tarzıyla gösterilmek istenen aslında Artemis Ephesia'da da olduğu gibi dirsekten bükülerek öne doğru uzatılmış kollardır. Zeus Labraundos'un, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait *ksoanon* tipte tunç heykelcikleri vardır. Bunlardan biri yukarıda bahsettiğimiz Boston Heykelciği'dir[636]. Kollar aynı şekilde dirsekten bükülerek öne doğru uzatılmıştır. Muğla Sunağı'nda ise sağ kol vücuda birleşik değildir, yana açılmış ve dirsekten bükülerek yukarıya kaldırılmıştır; bu şekilde yukarıya kaldırılmış çifte baltayı tutar. Sol kol ise sağa göre vücuda daha yakın olmakla birlikte, hafif yana açılmış, dirsekten bükülerek 'V' şeklinde bir form oluşturur, böylece *ksoanon* tipteki dik açılı hareketten uzaklaşır, mızrağı daha doğal bir hareketle tutar (lev. 26, res. 77).

Stratonikeia Sunağı'nda sol ayağın ileri atılmasıyla figüre hareket verilmiştir. Bu şekilde sol ayak taşıyıcı, gerideki sağ bacak ise dizden hafif kırılarak serbest olarak gösterilmek istenmiştir. Giysi kıvrımları detaylı işlenmese de hareket nedeniyle sol bacak üzerinde kumaşın gerilmesi verilmiştir. Kolların hareketi ve *polos / kalathos* gibi unsurlarla *ksoanon* tip özelliği gösterirken bacakların hareketiyle *kontrapost* tipine yakındır (ZL.30). İzmir kabartması başlıksızdır, uzun saçlı ve sakallıdır, köşeli yüz hattı, başın üzerinde kabarık, yanlarda dalgalar şeklinde omuzlara dökülen saçlarıyla Hekatomnidler Dönemi sikkelerindeki ve Tegea Steli'ndeki Zeus Labraundos tasvirleriyle benzerdir. Bu özellikleri ve duruşu ile *kontrapost* tipe en yakın örnektir. Sağ bacak dizden hafifi bükülerek sağ ayak daha geride gösterilmiştir. İleride olan sol bacak ise daha düz bir duruşa sahiptir, sol ayak taşıyıcı olarak gösterilmek istenmiştir. Bu hareketten dolayı giysi sağ bacak üzerinde drapeler

[636] Comstock, 1971, **a.g.e.**, no. 124; Fleischer, 1973, **a.g.e.**, s. 312, no. K6, lev. 140 a-b; "Artemis von Ephesos und Verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien Supplement", **Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens, Festschrift für Friedrich karl Dörner zum Geburstag am 28. Februar 1976, Ersten Band**, ed. S. Şahin, E. Schwertheim, J. Wagner, Leiden, Brill, 1978, s. 350.

oluştururken, sol bacak üzerinde kumaş gergindir. Kabartmayla ilgili bir diğer önemli özellik, Hekamtonidler Dönemi Halikarnassos sikkelerinde gördüğümüz gibi mızrağın ucuna *lotus* formu verilmesidir (ZL.31).

Bodrum, Muğla ve Stratonikeia eserlerinde başta *kalathos / polos* vardır (ZL.28-30). Tüm tasvirler uzun *khiton* ve *himation* giyimlidir, *himation* sağ tarafta bel hizasından *khiton*un üzerine sarılarak sol omuz üzerine atılmıştır ve ucu, figürlerin sol yanından aşağı sarkar. Bodrum steli giysi açısından diğerlerinden farklılık gösterir, *khiton*un üzerinde *agrenon* vardır. Üç yumrudan oluşan *pectoral scrotası* vardır. Bunun yanı sıra gövdenin tamamen hareketsiz duruşuyla *ksoanon* tipe en yakın olandır (ZL.29).

Zeus Labraundos'un tasvir edildiği günümüze ulaşmamış bir başka örnek Mylasa kökenlidir. T. J. Wood, Ephessos'ta gerçekleştirdiği çalışmalar esnasında, 1874 senesinde, Mylasa'yı ziyaretinde bir evin bahçesinde beyaz mermerden, arkaik bir heykelcik gördüğünü söylemiştir ve eserin çizimine kitabında yer vermiştir[637] (lev. 25, res. 76). Wood'un çizimine göre, heykelcik *ksoanon* bir görünüşe sahiptir. Sikkeler üzerindeki Zeus Labraundos kült heykeli ile benzer ikonografiye sahiptir. Kaide üzerinde, ayaktadır. Kollar dirsekten bükülerek yanlara açılmıştır. Sağ elde düşey çifte balta, sol elde mızrak; başında *polos* vardır. Çizime göre sakal yoktur, yüz detaylı değildir. Boynunda dairesel formda, büyük bir kolye vardır. *Pectoral scrota* yan yana üç yumrudan oluşur, bunun altında bir çizgi vardır, çizginin altından bele kadar alt alta üç sıra halinde toplam onbir yumru gövdeyi kaplamıştır. Belde kuşak (?) vardır. Belden aşağısı *agrenon*la sarılmıştır. Cook, gövdedeki yumruları kadın göğsü olarak yorumlamıştır, sakalsız ve feminen görünümü bir tanrıdan çok tanrıça olarak yorumlamıştır[638]. Ancak sakalsız görünüşü Wood'un çiziminden ya da yüzdeki aşınmadan kaynaklanmış olabilir. Zeus Labraundos olduğu açıktır. L. Karlsson, G. Seiterle'nin Artemis Ephesia ikonografisindeki 'boğa testisi' teorisine[639] dayanarak,

[637] John Turtle Wood, **Discoveries at Ephesus, Including the Site and Remains of the Great Temple of Diana**, London, Longmans, 1877, s. 270, fig. B.
[638] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 592.
[639] Seiterle, 1979, **a.g.e.**, s. 14.

yumrukların ‘kurban edilmiş boğa testisi’ olarak yorumlanmasını erkek bir tanrı için daha uygun bulmuştur[640].

Boston Heykelciği dışında Zeus Labraundos’un tunç heykelcikleri bilinmektedir. Bunlardan birisi eski yayınlarda Milas buluntusu olarak geçen ancak günümüzdeki yeri bilinmeyen heykelciktir. Yuvarlak formda bir kaide üzerindedir. Dirsekten itibaren kolları kırıktır, bunun dışında tamdır. Sol ayağı taşıyıcı, sağ ayağı geride ayakta durmaktadır. Dirseklere kadar vücuda yapışık olan kollar dirseklerden bükülerek ileriye uzatılmıştır, ellerindeki atribüler korunamamıştır. Yüzü çevreleyen dalgalı saçlar geriye taranmıştır. Sakallıdır. Yüz hattı köşelidir. Gözler düşük, burun ince uzun, ağız küçüktür. Saç ve yüz özellikleriyle Tegea Steli’ne benzerdir. Başında yüksek bir *polos / kalathos* vardır. Boynunda kolye vardır. *Pectoral* kısımda üç adet yumru yer alır. Uzun *khiton* ve *himation* giyimlidir. *Himation* alışageldiği üzere, sağdan sola doğru, bel hizasından dolanarak sol omuz üzerine atılmıştır. Bacakların hareketine uygun olarak, giysi sağ bacak üzerinde drapeler halinde birikmiş, sol bacak üzerinde kumaş gerilmiş olarak gösterilmiştir[641] (lev. 26, res. 79). Bir diğer örnek ise eskiden Casimir – Dupont Koleksiyonu’nda olan ancak yine günümüzdeki yeri bilinmeyen Zeus Labraunos heykelciğidir. Aynı şekilde dirsekten itibaren kolları kırıktır. Milas heykelciğinden farklı olarak başında *kalathos* yerine konik bir başlık bulunur ve sakalı daha uzundur, bunlar dışındaki özellikleri aynıdır[642]. Başlık, kolye, *pectoral* detay ve kol hareketleri ile *ksoanon* tip özelliklerini, bacak hareketleri ile *kontrapost* tipinin özelliklerini gösterir (lev. 26, res. 78). Tanrının tunç bir heykelciği İzmir Müzesi’ndedir. Satın alma yoluyla müzeye kazandırıldığı için buluntu yeri bilinmemektedir. Bu heykelciğin de dirsekten itibaren kolları kırıktır. Yuvarlak bir kaide üzerinde ayaktadır. *Ksoanon* tiptedir. Birbirine birleşik bacaklar hareketsizdir. Kollar dirsekten bükülerek öne doğru uzatılmıştır. Geriye taranmış saçlar yüzü çevreler, ensede topuz yapılmıştır. Sakallıdır. Yüz detayı belli olmamaktadır. Başında *polos / kalathos* vardır. *Pectoral* kısımdaki üç yumru kabartı şeklinde gösterilmiştir.

[640] Karlsson, 2013, **a.g.e.**, s. 176.
[641] Laumonier, 1933, **a.g.e.**, s. 35, 40, res. 7; 1958, **a.g.e.**, s. 76, 220 lev. 3, 5; Akarca, 1959, **a.g.e.**, s. 43; Fleischer, 1973, **a.g.e.**, s. 312, K8.
[642] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 76, lev. 3, 3; Akarca, 1959, **a.g.e.**, s. 44; Fleischer, 1973, **a.g.e.**, s. 312, K7.

Uzun *khiton*un üzerine yere kadar uzanan *agrenon* giymiştir. Boynundaki çelenk kolye paralel çizgilerle detaylandırılmıştır. Eseri yayımlayan Fleischer'den, arka yüzün düz olduğunu öğreniyoruz[643] (lev. 26, res. 80).

Karia kökenli eserlerin korunduğu Milas, Bodrum, Muğla, İzmir müzelerinden kataloğumuzda yer alan eserlerin büyük çoğunluğunu üzerilerinde düşey çifte balta kabartması bulunan sunaklardan oluştuğunu belirtmiştik (ZL.1-27). Bunlara Milas, Eskihisar yerleşimleri ve Marmaris Kalesi'nde devşirme olarak kullanılmış eserler de eşlik eder (Zl.32, 35, 38-40). Stratonikeia ve Lagina kökenli olanlar hariç diğer sunakların kesin buluntu yerleri bilinmemektedir. Bu eserlerden sadece ikisi yuvarlak sunaktır (ZL.26, 27), geri kalan 30 sunak dörtgen formdadır. Yükseklikleri yaklaşık olarak 12-50 cm arasında değişen dörtgen sunaklar silmeli ve silmesiz olarak iki forma sahiptir. Silmeli olanlar altta ve üstte birer düz silme ya da daha detaylandırılmış, birkaç silmeden oluşan profile sahiptir (ZL.1-13). Her iki grupta da form dikdörtgen prizması ya da aşağıya doğru hafifçe genişleyen trapezoiddir. Form farklılıklarının buluntu yeri ya da dönem ile ilişkili olmadığı, ZL.9-13 hariç örneklerin Karia bölgesi kökenli Roma İmparatorluk Dönemi eserleri olduğu düşünülmüştür[644]. Iasos buluntusu ZL.17'nin ise Klasik Dönem konteksti içinde ele geçtiği belirtilmiştir. İzmir Müzesi eserlerinden ZL.9-13 Miletos buluntusu eserlerdir. Aşağıda daha detaylı değineceğimiz bu eserlerin Miletos'taki Mylasalıların adakları olduğu düşünülür. Geç Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemlerine tarihlendirilmiş bu dörtgen sunakların tamamı silmelidir. ZL.26 ve ZL.27 silmeli yuvarlak sunaklardır. Zeus Labraundosa adanmış sunaklar arasında yazıtlı olanlar az sayıdadır (ZL.9-14, 29). Yazıtlar kısa adak yazıtları şeklindedir. Miletos eserlerinin tamamı yazıtlıdır (ZL. 9-13). Yazıtlı olan diğer iki eser Muğla Müzesi'ndendir, birisinin buluntu yeri bilinmez (ZL.14), diğeri yukarıda bahsettiğimiz Zeus Labraundos tasvirli, müze kayıtlarına Lagina buluntusu olarak geçmiş eserdir (ZL.29).

[643] İzmir Arkeoloji Müzesi, env. no. 3497. 1953 yılında Ekrem Dökmeci adlı kişiden satın alınmıştır. Yüksekliği 11, 7 cm. Fleischer, 1978, **a.g.e.**, s. 350, K6 A, lev. CXVII, res. 18.

[644] Sunaklar bir konteks buluntusu değildir. Uzunyuva kazıları esnasında ortaya çıkartılmış, kataloğumuzda yer almayan çifte baltalı sunakların Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait oldukları belirtilmiştir. Bu nedenle bizim eserlerimiz de aynı döneme ait olmalıdırlar.

Çifte balta kabartmalı sunakların tamamında çifte balta düşey olarak konumlandırılmıştır. Miletos eserleri ZL.9 ve ZL.13 hariç, balta ön yüzün merkezinde yer alır. ZL.9'da yan yana iki düşey çifte balta bulunur, ZL.13'te sol kenara yakın konumlandırılmıştır. Bodrum Müzesi eserlerinden ZL.18'de ön yüzün yanı sıra arka yüzde de düşey çifte balta kabartması bulunur. Arka yüz olarak tanımladığımız yüzdeki çifte balta olması gerekenden yukarıda yer alır, belki de bu hata farkedilerek diğer yüze yeniden işlenmiştir. ZL.9'da olduğu gibi, buradaki çifte baltaların da iki farklı tanrıyı simgelemiş olmaları söz konusu olabilir, ancak burada yazıt olmaması ve baltaların yan yana olmaması nedeniyle kesin bir şey söyleyemeyiz. Çifte balta formları kesici kenarları düz, kesici kenarları dış bükey kavisli, orta kısımları geniş ve düz, ortadan kenara dik bir açıyla genişleyen gibi çeşitli formlara sahiptir; balta sapı yüksekliği ve kalınlığı değişebilmektedir. Ancak bu farklılıkların coğrafi ya da dönemsel etkenlerle oluşmadığı tespit edilmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi Tunç Çağı örneklerinde de biçimsel farklılıklar görmüştük. Çifte baltanın birer üçgenden oluşan karşılıklı iki balta şeklinde daha simgesel ifade edilmesi ya da daha detaylı işlenmesiyle ilişkili olabilir.

ZL.14 1997 yılında mahkeme yoluyla Muğla Müzesi'ne getirilmiştir, buluntu yeri bilinmemektedir[645]. Dörtgen sunağın ön yüzünde düşey çifte balta kabartması ve bunun altında dört satır yazıt bulunur. Çifte balta, saptan kenarlara doğru keskin biçimde genişler, kesici kenarlar düzdür, başka bir deyişle baltalar üçgen formndadır. Yazıt Κόσμος Ὀρθώσιου ifadesiyle başlar. Ὀρθώσιος Poseidon'un isimlerinden biridir[646]. Iuppiter Strator için de kullanılmıştır[647]. Ὄρθωσις 'düzelten, yönlendiren, refah veren' anlamlarına gelir[648]. Sunak Zeus Labraundos'a adanmıştır. Κόσμος Ὀρθώσιου ifadesi Zeus için kullanılmış olmalıdır ve tanrı 'dünya düzenini sağlayan' olarak nitelendirilmiş olmalıdır. Tanrının epithetonu *Labraindos* olarak yazılmıştır. Milas, Kafaca'da bir bahçe duvarında devşirme olarak kullanılmış halde bulunmuş,

[645] Kouremenos, 2016, **a.g.e.**, s. 55'te eserin fotoğrafına yer vermiş, ancak metin içerisinde eserle ilgili bilgi veya çözümlemeye yer vermemiştir.
[646] Félix Durrbach, **Inscriptions de Délos II, Inscriptiones Graecae, 11, 3, 1-2**, Paris, H. Champion, 1926, no. 440 A, 61.
[647] Dion. Hal. **Ant. Rom.**, II, 50.
[648] Plut., **Mor.,** II, 166e.

Olymos'a ait, arazi satımına ilişkin bir yazıtta tanrının epithetonu, bu şekilde, *Labraindos* olarak yazılmıştır[649]. Stratonikeia'dan bir yazıtta ise *Labraindis* olarak yazılmıştır[650].

İzmir Müzesi eserlerinden ZL.8'in müze kayıtlarında buluntu yerinin bilinmediği ifade edilmiştir. Form ve boyut olarak Mylasa ve çevresinden ele geçen çifte baltalı sunaklarla benzerdir; onlar gibi aşağıya doğru genişleyen dikdörtgen prizması şeklindedir. Yine Mylasa ve çevresi Zeus Labraundos'a adanmış sunaklarda olduğu gibi bir yüzünde düşey çifte balta kabartması vardır. Bu nedenle, büyük olasılıkla Mylasa ve çevresinden bulunmuş ve Zeus Labraundos kültüyle ilişkili olmalıdır. Aynı müzeden ZL.21 boyut olarak çoz az küçük, aynı formda bir sunaktır; yine Mylasa ve çevresinden bulunmuş yazıtsız sunaklarda olduğu gibi bir yüzünde düşey çifte balta kabartması bulunur. Bu eserin buluntu yeri müze kayıtlarına Muğla olarak geçmiştir.

Ünik bir eser olan ZL.4 ilginç bir tasvire sahiptir. Muğla Müzesi'nde korunan, buluntu yeri bilinmeyen, silmeli profile sahip bu dörtgen sunağın ön yüzünde her iki yanında birer meşale bulunan kaide üzerinde düşey çifte balta kabartması yer alır. Çifte baltanın böyle bir ikonografik sanhe içerisinde tasvir edildiği tek sunak örneğidir. Benzer bir tasvir aynı müzede bulunan, Stratonikeia Akdağ Tümülüsü buluntusu, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait pişmiş toprak, minyatür bir sunak üzerinde görülür[651] (lev. 26, res. 81). Altta ve üstte silmeli profile sahip, üst köşerlerde birer akroteri olan dörtgen sunak siyah astarlıdır. Ön yüzünde ortada düşey bir çifte balta, baltanın her iki yanında birer meşale, balta ile meşaleler arasında ise birer yıldız kabartması bulunur. Bu örnekler bize bölgede, çifte baltanın sadece Zeus'un simgesi, özellikle Zeus Labraundos'un simgesi olarak tanrının yerine geçmiş, onu temsil eden bir unsur olmadığını, kült nesnesi olarak nasıl kullanıldığı / tapım gördüğü konusunda da fikir verebilir. Ayrıca ilk kez, Girit Tunç Çağı kültüründe bir kaide üzerine dikilmiş

[649] Blümel, 1988, **a.g.e.**, s. 49-50, no. 816B, 816C.
[650] Şahin, M. Ç., 1982, **a.g.e.**, no. 122B.
[651] Pişmiş toprak, minyatür altar modeli Stratonikeia Akdağ Nekropolü oda mezarlarından birinde ele geçmiştir. Rahşan Tamsü Polat, "Stratonikeia Akdağ Nekropolü ve Gömü Geleneklerine Dair Gözlemler", **Stratonikeia Çalışmaları 1: Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları**, ed. B. Söğüt, İstanbul, Ege Yayınları, 2015, s. 99.

kutsal çifte baltalarının benzer kullanımlarının tasvirlerini, arada uzun bir zaman farkı da olsa, Anadolu topraklarında görebilmekteyiz. Girit'ten Hagia Triada Lahdi'nde bir yüzünde bitkisel sapa sahip, birer kaide üzerine dikilmiş yan yana iki çifte baltaya libasyon yapıldığı; diğer yüzünde ise yine kaide üzerine dikilmiş bir çifte baltaya yapılan sunu sahnelerini görmüştük. Palaikastro Larnaks'ında ise iki dikme arasında basamaklı bir kaide üzerinde çifte balta tasviri yer alıyordu. Miletos'tan bulunmuş ZL.9'da yan yana iki düşey baltadan biri Zeus Labraundos'u, diğeri Zeus Lepsynos'u temsil eder.

Mylasa'da kent içerisinde gerçekleştirişmiş kazılarda çok sayıda, kataloğumuzdakilere benzer şekilde, ön yüzlerinde düşey çifte balta kabartması bulunan küçük, dörtgen sunaklar ele geçmiştir. Bunun yanı sıra yukarıda bahsettiğimiz gibi Milas ve çevresinde devşirme yapı malzemesi olarak kullanılmış çok sayıda aynı tipte sunak vardır. Tüm bu veriler bu tipte sunakların Zeus Labraundos için yaygın olarak yapılmış adaklar olduğunu gösterir. Bunların Milas ve çevresinde ele geçmesi, nereye adandıkları sorusunu akla getirmiştir. Bunlar, boyutları dolayısıyla daha sonraki dönemlerde farklı amaçlarla kullanmak amacıyla taşınmış, Labraunda kutsal alanına yapılmış adaklar mıydı, yoksa başka bir yere mi adanmışlardı? İlk ihtimal çok mümkün görünmemektedir, çünkü Labraunda'dan Milas'a devşirme olarak kullanma amacıyla taşınmaları akla yatkın değildir ve Labraunda kazılarında bu tip adaklar ortaya çıkartılmamıştır. Bunların Mylasa içerisinde bir alana adanmış oldukları daha muhtemel görünüyor. Bu da buranın neresi olduğu sorusunu akla getiriyor. Bu konuda bizim önerimiz, Mylasa merkezinde Hekatomnos Anıt Mezarı'dır. 2010 yılında ortaya çıkan, burada gerçekleştirilmiş kaçak bir kazı sonucu açığa çıkartılan yapının anıtsal bir mezar olduğu anlaşılmıştır; ilk çalışmalarda araştırmacılar burasının Hekatomnos'un ya da Mausollos'un mezarı olabileceğini düşünmüşleridir[652]. Gerçekleştirilen bilimsel çalışmalar sonucunda alan Hekatomnos Anıt Mezarı ve

[652] Damien Aubriet, "Le Mort dans la Ville: Á Propos de l'épitaphe et de la mémoire á Mylasa, Petite Cité Dans le Monde Grec", **2émes Recontres d'Archéologie de L'Iféa, Le Mort Dans La Ville**, ed. O. C. Henry, İstanbul, 2013, s. 144; Frank Rumscheid, "Mausollos and the "Uzun Yuva", **Mylasa an Unfinished Proto-Mausolleion at the Heart of a New Urban Centre?", Hellenistic Karia. Proceedings of the First International Conference on Hellenistic Karia**, ed. R. V. Bremen ve J. M. Carbon, Bordeaux, Ausonius Éditions, 2010, s. 87-88.

Kutsal Alanı olarak adlandırılmıştır[653] (lev. 27, res. 80). F. Rumscheid, Mylasa'daki bitirilmemiş bu anıt mezarın, Halikarnassos'taki Mausolleion'un daha gelişmiş halefi olarak tasarlandığını, yapıyı yaptıranın olasılıkla Mausollos'un kardeşi ve halefi Idreus (MÖ 351-344) olduğunu ve mezar odasındaki lahite de onun gömülmüş olabileceğini ileri sürmüştür. Mausolleion ve Uzunyuva'daki Hekatomnid portrelerinin tam olarak tanımlanmadığını söylemiştir[654]. F. Işık, lahitin ön yüzünde Hekatomnos'un yas sahnesi; sol yan yüzde görev değişimi sahnesi; sağ yan yüzde yas sahnesi; arka yüzde ise Hekatomnos'un aslan avı sahnesinin betimlendiğini belirtmiştir[655]. Çoğu araştırmacı mezarın Hekatomnos'a ait olduğu görüşünü benimsemiştir. Kent için bu anıt bir kutsal alan niteliği de taşıyor olmalıydı, Zeus Labraundos adakları kentin içinde buraya yapılmış olabilir. Çalışmalar, söz konusu çifte baltalı sunakların ait olduğu dönem olan Roma İmparatorluk Dönemi öncesinde de buranın bir kutsal alan niteliği taşıdığını göstermiştir. A. Diler, Hekatomneion'un sadece bir anıt mezar olmadığını, burada gerçekleştirilmiş adak, sunu gibi ritüellerin ölü kültü ve tanrı inanışına işaret ettiğini belirtmiştir[656]. Mezar kompleksinde, mezar ile propylon arasında bir altar bulunur, bunun dışında, mezar girişi önünde sıvı akıtma kanalları, kaya nişinde fildişi ölü adakları gibi buluntular ortaya çıkartılmıştır. Mezar anıtının kentin her noktasından görülebilecek, teras üzerindeki konumu da önemini vurgular[657]. Anıt mezarın podyumunun basamaklarında kazıma olarak işlenmiş 'çifte baltalı trident sembolleri' ve *plantae pedum*lar yer almaktadır (lev. 27, res. 83-85; lev. 28, res. 86-89; lev. 29, res. 90). Propylonda da çifte balta ve trident kazımaları vardır (lev. 30, res.

[653] Yapı kompleksi podyum, mezar (taşıyıcı oda, mezar odası, lahit ve dromos), propylon, altar (?) ve temenos duvarından oluşur. Podyum üzerinde Menandros onur sütunu yer alır. Abuzer Kızıl, "Uzunyuva Kutsal Alanı ve Hekatomneion Mimarisi / The Sacred Precinct of Uzunyuva and the Architecture of Hekatomneion", **Mylasa Uzunyuva Hekatomneion'u / Uzunyuva Hekatomneion in Mylasa**, ed. A. Diler, İstanbul, Ege Yayınları, 2020, s. 132-191.

[654] Frank Rumscheid, "Hekatomnidengräber in Halikarnassos und Mylasa. Voraussetzungen und Folgen", **Griechische Monumental Gräber, Religionale Muster und ihre Rezeption im ägäischen Raum in klassischer und hellenistischer Zeit, Gateways, 7**, ed. C. Berns, C. Huguenot, Düren, Shaker, 2020, s. 175-203.

[655] Fahri Işık, "Hekatomnos Lahdi", **Mylasa Uzunyuva Hekatomneion'u / Uzunyuva Hekatomneion in Mylasa**, ed. A. Diler, İstanbul, Ege Yayınları, 2020, s. 201-287.

[656] Diler, Hekatomnidlerin kendilerini özdeşleştirdikleri tanrıların başında Apollon geldiğini velirtmiştir. Adnan Diler, "Uzunyuva Hekatomneion'unda Kült ve Ölü Adakları", **Mylasa Uzunyuva Hekatomneion'u / Uzunyuva Hekatomneion in Mylasa**, ed. A. Diler, İstanbul, Ege Yayınları, 2020, s. 334-341.

[657] Karia'da ve Karia dışında, Hekatomnid hanedanlığının fertleri, babaları kardeşleri için agora ve kutsal alanlara altar adamışlardır. **A.e.**

91-98). Bu kazımalar ve kazılar esnasında ele geçmiş *ampulla*lar alanın kutsallığını Roma İmparatorluk Dönemi'nde ve sonrasında Geç Antik Çağ'da da koruduğunu gösterir[658]. Alanda gerçekleştirilen kazılarda, çok sayıda çifte baltalı sunak ortaya çıkarıldığını öğreniyoruz[659]. Bunlardan birinin fotoğrafına Diler yayınında yer vermiştir. Üst kısmı kırık bu dörtgen sunağın alt kenarı silmeli profile sahiptir. Ön yüzünde düşey çifte baltayla birlikte yazıt bulunur. Çifte baltanın kesici kenarları kavisli, sapı incedir. Üç satırdan oluşan yazıt baltanın sapı tarafından ikiye bölünür. Yazıt Zeus Labraundos adağı olduğunu gösterir[660]. Bunun yanı sıra alandan, ön yüzünde yengeç üzerinde trident kabartması bulunan dörtgen bir sunak da bulunmuştur[661].

Çifte balta tasviri, özellikle Karia'da, yapılar ve mimari elemanlarda da yer alan bir semboldür. Bunlardan en ünlüsü Baltalı Kapı'dır (ZL.42) (lev. 31, res. 99, 100). Milas'taki 'Baltalı Kapı' ismini kuzey cephesindeki kilit taşında yer alan çifte balta kabartmasından alır. Günümüzde Hacıapdi Mahallesi'nde, Baltalı Kapı Caddesi ile Hastane Caddesi'nin kesişiminde bulunur. Anıt, Mylasa kentinin kuzey kapısıydı. Kent surunun üzerinde değildir, su kemerinin bir parçasıdır. MS 2. yy.a tarihlenir[662]. Dörtgen profilli iki sütun üzerindeki kemer ve bunu destekleyen dörtgen payelerden oluşur. Paye ve sütun başlıkları *akanthus* ve dil sırası motiflerinden oluşur, Korinth düzenindedir. Kilit taşındaki düşey çifte balta kabartmasının üzerinde, her biri bir balta üzerine yerleştirilmiş bir çift göz tasviri vardır. Mylasa'dan Labraunda'ya giden kutsal yol buradan geçmekteydi. A. Kızıl, Mylasalıların, Labraunda'daki festivale giderken, bu kapıdan geçerek yola çıkmalarının ve böylece kendilerini kutsamalarının kuvvetle muhtemel olduğunu söylemiştir. Zeus'un kapı üzerinde, kutsal yola bakan gözlerinin,

[658] Adnan Diler, "The Hekatomneion in Mylasa: preliminary studies on the cult", **Karia and the Dodekanese: Cultural Interrelations in the Southeast Aegean I: Late Classical to Early Hellenistic**, ed. P. Pedersen, B. Poulsen, J. Lund, Oxford, Oxbow, 2021, s. 102-103.
[659] Diler, 2020, **a.g.e.**, s. 360.
[660] **A.y.**, s. 396, res. 28 a.
[661] **A.y.**, s. 396, res. 28 b.
[662] Aşkıdil Akarca, Turhan Akarca, **Milas, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1954, op. cit, s. 84'de kapıyı MÖ 1. yy.ın sonuna tarihlendirmiştir ve su kemerinin ise daha geç dönemde (Erken Bizans Dönemi'nde) inşa edildiğini ve kapıya bağlandığını düşünmüştür. Frank Rumscheid, "Milas 1994", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, XIII, I, 1996, s. 89'da MS 2. yy.a tarihlendirdiği yapının kendisiyle çağdaş su kemerinin bir parçası olduğunu söylemiştir.

yol boyunca insanları koruduğuna, ayrıca Zeus'un kendisine sunulan adakların büyüklüğünü ve sayısını gördüğüne inanıldığını, belki de MÖ 4. yy.da da burada anıtsal bir kapı bulunduğunu, günümüze ulaşan kapının bunun üzerine yapılmış olabileceğini düşünmüştür[663]. Ancak daha eskiye kapıya dair henüz bir kanıt yoktur. Belen Camisi'nde tespit ettiğimiz devşirme bir blok üzerinde kazıma olarak çizilmiş çifte balta tasvirinin üzerinde de Baltalı Kapı'daki gibi bir çift göz yer alır. Bu örneğin tespiti 'gözlü' çifte balta tasvirinin sadece Baltalı Kapı ile sınırlı olmadığını göstermesi açısından önemlidir. Blok baltanın yönü ters olacak şekilde duvara yerleştirilmiştir (ZL.33).

Bodrum ve İzmir müzelerinde Labraunda kökenli çifte balta kabartmalı friz parçaları bulunmaktadır. Bodrum Müzesi friz parçasında *meandr* şeridi içerisinde dörtgen bir çerçeve içinde düşey çifte balta kabartması yer alır. Baltanın orta kısmı geniştir, kesici kenarlarına ise hafif kavis verilmiştir (ZL.43). İzmir eseri ise friz kabartmasına ait günümüze ulaşmış daha küçük bir parçadır. Kare çerçeve içerisindeki çifte balta kabartması yine bir *meandr* şeridine ait olmalıdır. Baltanın kesici kenarları kavislidir, sapında fiyonk şeklinde bağlanmış bir kurdele vardır (ZL.44). Bodrum Müzesi'nde yine meandr şeritli friz kaplamasına ait iki ayrı parçadan oluşan kare çerçeve içerisinde bir çift kulak kabartması vardır. Bu kulak kabartmalı parçaların, profilleri değerlendirildiğinde İzmir çifte baltalı friz parçasının her iki yanında yer almaları daha uygun görünmektedir. Euromos Zeus Lepsynos Tapınağı'ndaki gibi çifte baltanın her iki yanında yer alan bir çift kulak betimiyle tanrının *epekoos* karakteri gösterilmiş olmalıdır. Hellström, friz paçalarını MS 1.-3. yy.lar arasına tarihlendirilmiştir[664]. Labraunda'dan bulunmuş, friz parçalarıyla aynı yüzyıllara tarihlendirilmiş bir pişmiş toprak çatı kiremiti üzerinde çifte balta kabartması vardır. Baltanın sapı kısa kesici kenarları düzdür[665]. Kutsal alandaki Oikoi yapısının arşitrav bloklarının birleşme hatlarında büyük, kırlangıç kuyruğu şeklinde oyma yuvalar vardır. Hellström, hiçbir

[663] Abuzer Kızıl, "Das Blatalı Kapı in Mylasa, die Labrys und die Augen des Zeus", **Anatolia Antiqua**, 17, 2009, s. 263-264.
[664] Petter Hellström, **Guden Med Dubbelyxan Zeus i Labranda, 10 okt 1987 – 10 jan 1988**, Stockholm, Medelhavsmuseet, 1987, s. 17, res. 29-30.
[665] İzmir Arkeoloji Müzesi'ndedir. Üzerinde çifte balta kabartmasıyla birlikte yazıt da yer alır. Uzunluğu 8 cm., **a.e.**, s. 15, res. 22.

işlevselliği olmayan bu yuvalarda çifte balta biçimli madeni süsler olması gerektiğini düşünmüştür[666]. Oikoi yapısının, olaslıkla tunçtan yapılmış çifte baltaları Knossos Sarayı'ndaki boyalı plaster parçalarında gördüğümüz, bir kutsal alan tasvirini hatırlatır. Bu tasvirde ahşap sütunlara metal çifte baltalar yerleştirilmişti. Hekatomneion propylonunun basamaklarında da kırlangıç kuyruğu biçimli kenetler tercih edilmiştir ve çifte baltayla benzer görünüme sahiptirler. Labraunda'dan çifte baltalı bir başka mimari eleman, kutsal alanda bir yapıdan bağımsız olarak bulunan bloktur. Gnays taşından bloğun üzerinde, hafif kavisli kesici kenarları, uzun bir sapı olan çifte balta kabartması vardır. Dikdörtgen prizması şeklindeki bloğun derinliği (80 cm) yüksekliğinin (45,5 cm) neredeyse iki katıdır. Balta dar yüzlerden birinin üzerindedir, kabartmalı yüz, bloğun ait olduğu yapının muhtemelen dış yüzüne denk gelecek şekilde ve düşey olarak yerleştirilmiş olmalıdır. Baltalı Kapı'da olduğu gibi bir yapının yukarısına yerleştirilmiş, üst yapı elemanına ait bir parça olabilir. Bloğun malzemesi ve işçiliği kutsal alandaki diğer MÖ 4. yy. yapıları ile uyumludur. Belki de andron yapılarından birinin üst yapı elemanına aitti.

Lagina Hekate Kutsal Alanı'ndaki tavan kaseti bloklarında yer alan çifte balta kabartmaları da Zeus Labraunos kültü kapsamında değerlendirilebilir (ZL.45-47). Bölgede diğer çifte baltalı tanrılara göre daha baskın olan ve resmi bir kült olarak kabul edilmiş Zeus Labrandos'un simgesinin böylesi önemli bir kutsal alanda yer alması şaşırtıcı değildir. Lagina Hekate Kutsal Alanı'nda ele geçmiş en erken buluntular Geometrik Dönem'e (ca MÖ 900-700) tarihlendirilmiş keramiklerdir[667]. Tapınak MÖ 2. yy.da inşa edilmiştir[668]. Tapınağın güneyinde tapınaktan daha geç bir dönemde inşa edilmiş altar bulunur. Tapınak kapı aksı ile aynı hizda yer almayan bu yapının inşası

[666] Peter Hellström, "Architecture, Characteristic Building-types and Particularities of Style and Technique, Possible Implications for Hellenic Architecture", ed. J. Isager, **Hekatomnid Caria and Ionian Renaissance, Acts of the International Symposium at the Department of Greek and Roman Studies, 28-29 November, 1991, Halicarnassian Studies, 1**, Odense, Odense University Press, 1994, s. 51, res. 23; 2007, **a.g.e.**, s 120-121.

[667] Yusuf Boysal tarafından gerçekleştirilmiş sondaj çalımasında, tapınak ile altar arasında söz konusu keramikler ele geçmiştir. Bunların yanı sıra MÖ 5. yüzyılın sonuna tarihlendirilmiş *terra cotta* figürinler bulunmuştur. Şahin, M. Ç., 1976, **a.g.e.**, s. 19.

[668] *Ante* duvarındaki iki yazıt ile *naos* duvarındaki senatı kararı dolayısıyla, tapınağın inşası MÖ 2. yüzyılın son çeyreğiyle MÖ 81 yılı arasına tarihlendirilmiştir. Şahin, M. Ç., 1982, **a.g.e.**, s. 4-9, 15, no. 505-508, 512.

Augustus Dönemi'ne tarihlendirilmiştir[669]. Söz konusu tavan kasetleri muhtemelen altara aittir, diğer mimari parçalarla birlikte yapının üzerinde ve yakınında ele geçmiştir[670]. Tavan kasetlerinde üç çifte balta kabartmasının yanı sıra trident, rozet, amphora, palmet, kalkan-mızrak, kalkan-ok, erkek başı, yunus, kaplumbağa, kuş, tepside balık gibi çeşitli figür ve motifler yer alır, bazılarının ise iç kısmı boştur. Örneklerden birinde çifte balta kabartmasının yanındaki nişte trident kabartması yer alması Zeus Osogollis kültü ile ilişkili olabileceğini akla getirir. (ZL.46)

Lagina'da kutsal alanı çevreleyen stoalardan batı stoanın güney ucunda propylona bakan kısımda, propylonun iç merdivenlerinin bitiminde, kuzeyde, dörtgen bir heykel kaidesi podyumu vardır. Podyumun en üst sırasını oluşturan heykel kaidesinin üst yüzeyinde kazıma çifte baltalı trident tasviri yer alır. Lagina Hekate Propylonu 1996 yılı çalışmalarında ortaya çıkartılmıştır. Özenli duvar işçiliğine sahip stoanın yan duvarını örtecek şekilde inşa edilmesi, propylonun basamakları ve caddenin döşeme taşları üzerine oturtulması nedeniyle, A. Tırpan, bu podyumun propylon ve caddenin yapımından sonraki bir tarihe ait olduğunu, ayrıca heykel kaidesi platformunun orthostatları üzerinde yer alan iki yazıtın MÖ 50 yıllarına tarihlendiğini belirtmiştir[671]. Yapılar üzerine kazıma olarak işlenmiş çifte balta tasvirlerine farklı yerlerde de rastlarız. Bunlardan bazıları yukarıda bahsettiğimiz Hekatomnos Anıt Mezarı podyum basamaklarında trident tasvirleriyle birlikte yer alan örneklerdir. Miletos Tiyatrosu *ambulaklum* girişi, güneydoğu tonozunun dördüncü basamağında, kazıma üç çifte balta tasviri yer alır. Balta kısımları mervdinlerin üst kısmına doğru denk gelen bu tasvirlerde çifte baltaların düşey olarak yerleştirilmek istendiğini anlıyoruz. ZL.49 ve ZL.50 yan yanadır, her ikisinde de baltaların üst kenarları düzdür, kesici kenarlara hafif kavis verilmiştir. ZL.49'da alt kenarlar yay oluşturan bir biçime sahipken, ZL.50'de daha açılıdır, ayrıca balta kısmı daha yüksektir. ZL.51'in çizgi şeklindeki sapı altta genişler, ZL.50'nin kalın bir sapı vardır. ZL.48'de baltanın üst kenarı yine düzdür, balta daha geniştir, sapı aşağıya doğru genişler. Diğer ikisinden farklı bir

[669] Ahmet A. Tırpan, Bilal Söğüt, "Koranza Kazıları 1998", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 21, 2, 2000, s. 154-162; **Lagina Araştırmaları I**, Muğla, 2005, s. 17-23
[670] Tırpan, 2000, **a.g.e.**, s. 155, 162.
[671] Ahmet A. Tırpan, "Lagina Hekate Propylonu 1996", **KST**, 19, 2, 1998, s. 178-179; "Lagina Hekate Temenosu, Propylon ve Altardaki Kazı Çalışmaları 1997", **KST**, 20, 2, 1999, s. 239.

ikonografiye sahiptir. Ön tarafı yuvarlarılmış bir kaide üzerindedir, kaidenin üzerindeki iki çıkıntıdan baltanın her iki kenarının altına, düz birer çizgi şeklinde bağlantı vardır. Bir kaide üzerine dikilmiş çifte baltanın destekleri gösterilmek istenmiş olabilir. Miletos Tiyatrosu'nun *cavea*sı Flaviuslar Dönemi'nde (MS 69-96) yenilenmiştir. Girişler ve *summa cavea*nın tonozlarının yapımı, Marcus Aurelius Dönemi'ne (MS 169-180) ait bir yazıt sayesinde bu döneme tarihlendirilmiştir. İnşa faaliyetlerinin bitirilmesi MS 3. yy.ın ilk çeyreğidir[672]. Bu durumda kazıma çifte baltalar MS 169'dan önce yapılmış olamaz. Hıristiyanlıkla birlikte yapı elemanlarına, yapıların zeminlerine *christomonogram* kazınması gibi bunun öncesinde de, bu kadar yaygın olmamakla birlikte, dinsel bir sembol olarak çifte baltanın kazınmış olduğunu söz konusu örnekler gösterir.

Milas içerisindeki yapılarda devşirme olarak kullanılmış malzemelerde çifte balta tasvirine rastlanmaktadır. 14. yy.da inşa edilmiş Belen Camisi'nde mermer bloklar, mimari parçalar ve bir sunak parçası devşirme olarak kullanılmıştır. Kuzeybatı cephesinde bir blok ve bir sunak parçası çifte baltalıdır. Blokta kazıma olarak işlenmiş çifte balta (ZL.34), sunakta kabartma olarak yer alır. Ön yüzünde düşey çifte balta kabartması bulunan, alt kısmı düz silmeli (üstü kırık) dörtgen sunak kataloğumuzdaki Bodrum, Milas ve Muğla müzelerindeki silmeli sunaklarla aynı tiptedir, düz kalın silmesiyle ZL.2 ile oldukça benzerdir (ZL.32). Baltalı Kapı'yı anlatırken değindiğimiz ZL.33, caminin kuzeydoğu cephesindedir. Blok parçası üzerinde kazıma olarak işlenmiş çifte balta tasvirinin üzerinde bir çift göz yer alır. Zeus Labraundos'un inananları gözetleyen gözleri tasvir edilmiş olmalıdır, aynı zamanda koruyuculuk anlamıyla da ilişkili olabilir. Milas içindeki bir başka tarihi cami olan, 14. yy.a ait Ulu Cami'nin batı cephe duvarında devşirme olarak kullanılmış, silmeli sunağın ön yüzünde çifte balta kabartması bulunur (ZL.35). Doğu cephesinde ise devşirme bir blok üzerinde yer alan çifte balta kabartması oldukça tahrip olduğundan güçlükle seçilebilmektedir (ZL.36). Aynı camide Zeus Osogollis kültüyle ilişkili olarak, yan yana çifte balta ve trident sembollerinin gösterildiği tasvirli bir blok da vardır (ZO. 1).

[672] Daria de Bernardi Ferrero, **Batı Anadolu'nun Eski Çağ Tiyatroları**, Ankara, İtalyan Kültür Heyeti, 1990, s. 72.

18. yy.a tarihlenen Milas Ağa Camisi'nin güneydoğu cephe duvarında, blok parçası üzerindeki kazıma çifte balta tasviri (ZL.37), aynı cephedeki trident tasviriyle ilişkili olabilir (ZO.2). Çifte balta biçim olarak ZL.33 ile benzerdir. Eskihisar Köyü'nde Geç Osmanlı Dönemi'ne ait evlerin inşalarında mermer devşirme malzeme sıklıkla kullanılmıştır. Burada iki farklı evde devşirme çifte baltalı sunak bulunur. Yapı cephe duvarlarına yatay olarak yerleştirlmiş bu eserler, ön yüzlerinde düşey çifte balta kabartması bulunan dörtgen sunaklardır (ZL.38, 39). Osmanlı Dönemi'nde I. Süleyman (1520-1566) tarafından yeniden inşa edilmiş Marmaris Kalesi'nin günümüzde eser deposu olarak kullanılan alt odalarının birinin duvarında, üzerinde kazıma çizgiye işlenmiş, düşey çifte balta tasviri ve bunun altında yazıt bulunan dörtgen sunak devşirme olarak kullanılmıştır. Yoğun aşınmadan dolayı yazıt okunamamaktadır (ZL.40).

Bunlar dışında bölgeden ele geçmiş ancak bölge müzelerinde, yerleşimlerde korunmamış, yayınlardan bilinen Zeus Labraundos adakları da vardır. Bunlar genellikle kısa adak yazıtlarına sahip küçük boyutlu sunaklardır. A. Salzmann ve A. Biliotti tarafından 19. yy.da Bodrum yakınlarında keşfedilerek British Museum'a götürülen, alt ve üst kenarı silmeli, küçük bir dörtgen sunağın iki satırlık yazıtı Zeus Labraundos adağı olduğunu gösterir[673]. Mylasa'dan, W. Judeich tarafından kayıt altına alınmış bir sunağın ön yüzünde benzer iki satırlık adak yazıtı bulunur, bu sefer yazıta çifte balta kabartması eşlik etmiştir. Düşey çifte balta kabartmasının sap kısmı yazıtın ilk satırını böler. Yukarıda tanrının *epitheton*unun farklı yazımlarından bahsetmiştik, burada *Labrendos* şeklinde yazılmıştır[674]. Milas'ın dışındaki bir bağda bu bulunmuş bir eser, Judeich tarafından sunak[675], Kontoleon tarafından ise stel olarak

[673] Beyaz mermerden. Yüksekliği 16.5 cm, genişliği ve derinliği 10.8 cm'dir. Üstte dairesel bir çukur vardır, çapı 8.9 cm, derinliği 1.3 cm'dir. Eserin fotoğrafı yayımlanmamıştır.
Yazıt: Διὸς
Λαβραύνδου
Charles T. Newton, **The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum**, Oxford, Clarendon, 1874, s. 79-80, no. 904. Günümüzde Milet Müzesi'nde bulunan esere çalışmalarımız esnasında ulaşılamamıştır.
[674] Eserin fotoğrafı yayımlanmamıştır. Wather Judeich, "Inschriften aus Karien", **Mittheilungen des Kaiserlich Deutschen Archaeologichen Instituts Athenische Abtheilung (Athen. Mitth.),** 15, Atina, Karl Wilberg, 1890, s. 259, no. 10.
[675] Judeich, 1890, **a.g.e.**, s. 259, no. 10.

tanımlanmıştır[676]. Blümel eserin sunak olduğunu belirtmiştir. MÖ 2. yy.a tarihlendirilmiştir. Blümel, *epithetonda*ki Labrendos ile Labraundos farklı yazımlarının '*ü > i'* şeklindeki ses gelişiminden kaynaklandığını belirtmiştir[677]. Judeich, Mylasa'dan bu örnekle Aphrodisias ve Herakleia ad Latmum'dan iki sunak arasında benzerlik kurmuştur. R. Chandler'in Myus ziyareti esnasında Herakleia ad Latmum'da bulduğu sunakta çifte balta kabartması ile birlikte Zeus Labraundos adak yazıtı bulunur[678] (lev. 32, res. 101). Aphrodisias'la Hierapolis arasındaki bir mezarlıkta görülmüş bir sunak ise Zeus Labraundos ve Zeus Megistos'a adanmıştır[679] (lev. 32, res. 102). Stratonikeia'da da bu iki tanrıya birlikte, çifte baltalı bir sunak adandığını biliyoruz[680]. 19. yy. sonunda araştırmacılar tarafından Milas ve çevresinde, Zeus Labraundos'a adanmış pek çok sunak bulunduğunu biliyoruz, bunların ön yüzünde, genellikle kısa adak yazıtıyla birlikte çifte balta tasviri de yer alır. Kontelon tarafından Milas'ın doğusundaki bir bağda bulunmuş mermer bir adak sunağı muhtemelen Kopenhag'a götürülmüştür[681]. Dörtgen sunağın ön yüzünde üç satırlık yazıt ve düşey çifte balta kabartması vardı. Zeus Labraundos adağıdır. *Epitheton, Labraiundos* şeklinde yazılmıştır. Blümel tarafından adak sahibinin ismi olarak Bruon önerilmiştir[682]. Araştırmacılar tarafından Milas'ta bulunmuş bir başka Zeus

---

[676] Ἀ. Ἐ. Κοντολέων, **Ἀνέδοτοι μικρασιαναὶ ἐπιγραφαί**, Ἀθῆναι, 1890, s. 15, no. 30.

[677] Gri-mavi mermerden sunak. İki satır yazıt, yazıtta ΔΙΟΣ kelimesiyle ΛΑ harfleri arasında çifte balta tasviri yer alır. Yüksekliği 12, 9 cm, genişliği 12 cm.
Yazıt: Διὸς Λα-
βρένδου
Blümel, 1987, **a.g.e.**, s. 125, no. 314.

[678] Richard Chandler, **Inscriptiones Antiquae, in Asia Minor et Graecia, praesertim Athenis collectae: cum appendice**, Londra, Oxonii, 1774, s. viii, I, 49; August Böckh, **Corpus Inscriptionum Graecarum (CIG), II**, Berlin, Officina Academica, 1843, s. 570, no. 2896. Günümüze ulaşmış ve A. Peschlow-Bindokat, **Latmos'ta bir Karia Kenti: Herakleia, Şehir ve Çevresi**, İstanbul, Homer, 2005, s. 50'de yayımlanmış bu esere çalışmalarımız esnasında ulaşılamamıştır, olasılıkla Milet Müzesi'ndedir.

[679] Alt ve üstte silmeli dörtgen sunak, boyutları verilmemiştir, eserin fotoğrafı yayımlanmamıştır.
Yazıt: Διὸς Λαβραύν
δου
καὶ Διὸς Μεγίστου
Richard Chandler, **Marmora Oxoniensia, Oxon II, e Typographeo Clarendoniano, Impensis Academiae**, Oxford, Oxford University Press, 1763, s. x, II. 12; Böckh, 1843, **a.g.e.**, s. 502, XIII, 2750.

[680] Wilhelm Dörpfeld, **Alt-Olympia: Untersuchungen und ausgrabungen zur geschichte des ältesten heiligtums von Olympia und der älteren griechischen kunst**, Berlin, E. S. Mittler & Sohn, 1935, s. 452.

[681] Ἀ. Ἐ. Κοντολέων, **Ἀνέδοτοι μικρασιαναὶ ἐπιγραφαί**, Ἀθῆναι, 1890, s. 24, no. 43.

[682] Dörtgen, küçük, mermer sunak. Yüksekliği 22 cm, genişliği 14 cm. Yazıtın ikinci satırındaki iki kelimenin arasında çifte balta tasvirinin yer aldığı söyleniyor.
Yazıt: Ὁ χρησμολό[γος]

Labraundos adak sunağı, 19. yy.da 'Mustafa'nın Hanı' olarak andıkları yapının avlu duvarında kullanılmıştır. Ön yüzünde Zeus Labraundos'a adandığını gösteren üç satırlık yazıtla birlikte çifte balta tasviri yer aldığını öğreniyoruz. *Epitheton, Labrauundos* şeklinde yazılmıştır[683]. Aynı dönemde bulunmuş bir diğer Zeus Labraundos adağı, Milas'ın güneyindeki bir tarladan ele geçmiş sunak parçasıdır. Parça üzerinde, Zeus Labraundos adağı olduğunu gösteren yazıtın iki satırı ve çifte balta sapının bir kısmı korunmuştur[684].

Stratonikeia kazı deposunda bulunan, ancak burada gerçekleştirdiğimiz çalışmalar esnasında ulaşamadığımız dörtgen bir sunakla ilgili bilgileri yayınlardan edinmekteyiz. Eserin ön yüzünde düşey çifte balta kabartmasıyla birlikte yazıt yer alır. Çifte baltanın kesici kenarları düz, sapı uzundur. Beş satırlık yazıtın ilk dört satırı baltanın sapı tarafından ikiye bölünür. Yazıt Zopyra isimli kadının Zeus Labraundos'a adağı olduğunu gösterir. *Epitheton, Labrandos* şeklinde yazılmıştır[685].

19. yy. sonunda Milas'ın güneyindeki bir bağda bulunmuş, MÖ 2. yy. sonuna tarihlendirmiş bir yazıt Mylasa'daki Zeus (Stratios ?) kültüyle ilgili veri sağlamaktadır. Yazıt, Hyarbesytai *Phyle'*sinin Zeus'a adak sunma yükümlülüğüne dair kararnameyi içerir. Söz konusu *phyle* tarafından onurlandırılan herkersin altı ay içerisinde Zeus'a gümüş bir kupa ya da gümüş bir kap sunması gerektiğini öğreniriz[686].

Βρύων Διὶ
Λαβραιύνδῳ
Blümel, 1987, **a.g.e.**, s. 124, no. 311.

[683] Dörtgen sunak. İlk satırın altında başlayan balta tasvirinin sapı ikinci ve üçüncü satırdaki kelimelerin ortasına yerleştirilmiştir. Sol tarafında kırıklar vardır. Yüksekliği 36 cm, genişliği 19 cm.
Yazıt: Δημοσθένης [Διὶ]
Λαβαυύνδ[ῳ]
ἀνέθηκεν
Judeich, 1890, **a.g.e.**, s. 259, no. 11; Blümel, 1987, **a.g.e.**, s. 124-125, no. 312.

[684] Mermer, dörtgen sunak parçası. Yazıtta EY ile XHN hecelerinin arasında çifte balta sapının bir kısmı görülür. Yüksekliği 14 cm, genişliği 35 cm.
Yazıt: [ΔιὶΛαβρα]ύνδῳ
εὐχήν
Blümel, 1987, **a.g.e.**, s. 125, no. 313.

[685] Tolga Özhan, "New Inscriptions from the Museum Depot at Stratonikeia", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 38, 2005, s. 19, no. 11; Angelos Chaniotis, Thomas Corsten, R. S. Stroud, Rolf Tybout, **Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)**, 55, Leiden, Boston, Brill, 2005, no.1134.

[686] William Henry Denham Rouse, **Greek Votive Offerings**, Cambridge, Cambridge University Press, 1902, s. 259; Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 128; Blümel, 1987, **a.g.e.**, s. 117-118, no. 301.

Antik yazarlar tarafından Labraunda'da tapınım gören tanrıdan Zeus Stratios olarak da bahsedilmiştir. Herodotos, Zeus Stratios kutsal alanından bahseder; Marsyas nehri kıyısında, Perslerle Karialıların savaşını ve sonuçta Karialıların Labraunda'daki çınar ağaçları ile kaplı Zeus Stratios kutsal alanına sığındıklarını anlatır. Ayrıca bu tanrıyı sadece Karialıların tanıyıp, ona kurban sunduklarından bahseder[687]. Strabon da, Labraunda'da bulunan bir tapınak ve Zeus Stratios'un (*ksoanon*) heykelinden bahseder ve tanrının tüm çevre halkı ve Mylasalılar tarafından tapım gördüğünü belirtir[688].

Zeus Stratios, Karia, Lydia, Bithynia, Paphlagonia, Pontos ve Kappadokia'da tapım görmüş bir Küçük Asya tanrısıdır. Bunun yanı sıra Hellas'ta Atina'da tapım görmüştür[689]. Lydia'da MÖ 2. yy.a ait veriler bu tanrının askerler tarafından tapıım gördüğünü gösterir[690]. Mylasa'da yazıtlarda tanrı pek çok kez Stratios olarak anılmıştır[691]. Cook, Zeus Stratios kültünün Labraunda'ya ait yerel bir kült olduğunu ileri sürmüştür[692]. Sokolowski, Stratios *epitheton*unun Karia dilindeki Labraundos'un Yunanca çevirisi olduğunu iddia eder[693]. Herodotos'ta tanrı bu *epitheton* ile "orduların tanrısı Zeus" olarak anılır[694]. Karia'da Herakleia ad Latmum'da da kültü görülür[695]. En önemli simgesi çifte balta olan Zeus Labraundos'un Stratios olarak da adlandırılması şaşırtıcı değildir.

Zeus Labraundos kültüne ilişkin verilere Karia bölgesi dışında nadiren rastlanmıştır. Miletos'ta 1908 yılı kazılarında Wiegand tarafından, tanrıya adanmış Geç Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerine tarihlenen altı sunak tespit edilmiştir. Bunlardan

---

687 Herodotos, **Historiai**, V, 119.
688 Strabon, **Geographika,** XIV, II, 23.
689 Maria Paz de Hoz, **Die lydischen Kulten im Lichte der griechischen Inschriften, Asia Minor Studien (ASM), 36**, Bonn, Habelt, 1999, s. 49.
690 Peter Herrmann, Hasan Malay, **New Documents from Lydia, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften, 340, Ergänzungsbände zu des Tituli Asiae Minoris, 24**, Wien, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007, s. 49-58, no. 32.
691 Ender Varinlioğlu, "Inschriften aus Mylasa", **EA**, 7, 1986, s.77, no. 4, lev. 7, 4; Blümel, 1987, **a.g.e.**, no. 204. 16, 301. 5, 318. 1, 405. 5; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 49.
692 Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 585.
693 Sokolowski, 1955, **a.g.e.**, s. 155.
694 Herodotos, **Historiai**, V, 119.
695 Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 62; Anneliese Peschlow, "Die Arbeiten des Jahres 1994 im Territorium von Herakleia am Latmos", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, 13, 2 1995, s. 214.

biri Zeus Labraundos'a Zeus Lepsynos ile birlikte adanmıştır. Üçü 1924 yılında, diğer üçü ise 2006 yılında yayımlanmıştır[696]. İzmir Arkeoloji Müzesi eser deposunda gerçekleştirdiğimiz çalışmalarda bu sunaklara ulaşılmıştır (ZL.9-13). Bunlar dışında, eski kazılarda bulunmuş ancak 2006 yılına kadar yayımlanmamış iki sunak ve 2001 yılında bulunmuş bir sunak daha Zeus Labraundos adağıdır[697].

Miletos, Zeus Labraundos adak yazıtlarında çoğunlukla adak sahibinin adı geçmez, bu nedenle adayan kişilerin kimliğini, tanrıya kimler tarafından tapınıldığını belirlemek mümkün olmamıştır. S. Hornblower, Miletos'ta bulunmuş Zeus Labraundos adaklarının, Miletos'un Hekatomnidler hegemonyası altında olduğu döneme ait olabileceğini düşünmüştür[698]. P. Herrmann, Miletos'un Karia kentlerinden bazılarıyla isopolitik (eşit siyasi haklara dayanan) anlaşmalar[699] yaptığını hatırlatmıştır ve bu kentlerde Zeus kültünün önemine dikkat çekmiştir[700]. Miletos ile Mylasa arasında MÖ 215/214 yıllında antlaşma imzalanmıştır. Bu tarihten sonra çok sayıda Mylasalının Miletos'a taşındıklarını ve vatandaşlığa kabul edildiklerini biliyoruz[701]. Söz konusu adaklar bu Mylasalılara ait olabilir. Yayınlardan bildiğimiz, 1906 yılında Miletos Hümeytepe'de bulunmuş mermerden, küçük bir sunakğın alt ve üst kenarı silmelidir, ön yüzünde dört sıra –aşırı derecede yıpranmış- yazıt ve sapı, yazıtın ilk üç satırını bölecek şekilde yerleştirilmiş düşey bir çifte balta kabartması vardır[702]. Tanrının

---

[696] Hubert Knackfuss, **Milet – Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899, Band 1, 7: Der Südmarkt**, ed. Theodor Wiegand, Berlin, Schoetz und Parrhysius, 1924, no. 275-277; Peter Herrmann, **Milet – Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899, Band 6, 3: Inschriften von Milet, Inschriften n. 1020–1580**, ed. Theodor Wiegand, Berlin, De Gruyter, 2006, no. 1265-1270.

[697] Herrmann, P., 2006, **a.g.e.**, s. 165.

[698] Hornblower, 1982, **a.g.e.**, s. 111.

[699] Michael Wörrle, "Inschriften von Herakleia am Latmos I: Antiochos III, Zeuxis und Herakleia", **Chiron**, 18, 1988, s. 431.

[700] Herrmann, P., 2006, **a.g.e.**, s. 165.

[701] Georg Kawerau, Albert Rehm, **Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899, I, 3**, **Das Delphinion in Milet,** Berlin, de Gruyter, 1914, s. 333. Bu hareket anlaşma imzalanmadan önce başlamıştı.

[702] Alt ve üstte silmeli dörtgen sunak. İri taneli beyaz mermerden. Yüksekliği 15.3 cm, genişliği 9.7 cm. Eserin çizimi yayımlanmıştır.

Yazıt: Σαν̣ δις
Διὶ Λα-
Βραι υνδ[ῳ *vel* εῖ]
εὐχήν.

Herrmann, P., 2006, **a.g.e.**, s. 166, no. 167.

epithetonu Labraiundos (Λαβριωνδος) şeklinde yazılmıştır. Yukarıda *epithetonun* bu yazım şeklinin Roma İmparatorluk Dönemi'nde ortaya çıktığından, Labraunda'da MS 1. yy.a ait bir örnekte görüldüğünden bahsetmiştik[703]. Herrmann, adak sahininin ismini, bir Karialı adı olan *Sandis* şeklinde okumuştur ve adak sahibinin Mylasa'dan gelmiş bir Miletos vatandaşı olduğunu öne sürmüştür[704].

Bu sunak dışında Miletos Hümeytepe'den Zeus Labraundos'a adanmış bir sunak daha bulunmuştur[705], yine buradan ele geçmiş bir sunak da Zeus Larasios'a adanmıştır[706]. Hümeytepe (Hümeitepe), Miletos'un kurulu olduğu yarımadanın kuzeydoğusundaki tepenin adıdır. Burada MS 1.–2. yy. arasına tarihlendirilmiş bir hamam ile Beylikler Dönemi'nden kalma bir köşk ve han kalıntısı vardır[707]. Herrmann, Hümeytepe bölgesindeki mahallede, kişiler ya da kent tarafından oluşturulmuş bir Zeus (Karia'dan getirilmiş bir inanışa ait ?) kült alanı olabileceğini düşünmüştür. Ayrıca burada bir tanrıçaya –muhtemelen Demeter- ait kutsal alanın keşfedildiğini, belki başka tanrılara ait adakların da bu kutsal alana bırakılmış olabileceğini hatırlatmıştır[708].

Sözkonusu diğer örnek, 1902 yılında Hümeytepe'nin güneybatı tarafında açılmış sondajda bulunmuş küçük bir sunaktır. O dönemlerde ele geçen diğer kazı buluntuları gibi İzmir Müzesi'ne teslim edilmiştir. Yayınlarda müzede envanter numarası verilmediği geçer ve fotoğrafı yayımlanmamıştır. İzmir Müzesi'nde gerçekleştirdiğimiz çalışmalarda esere ulaşılamamıştır. Ön yüzünde düşey çifte balta kabartmasıyla Zeus Labraundos'a adandığını gösteren iki satır yazıt olduğunu biliyoruz. Herrmann tarafından MÖ 3.-2. yy.lara tarihlendirilmiştir[709].

---

[703] Crampa, 1972, **a.g.e.**, s. 18-19, no. 20.

[704] Herrmann, P., 2006, **a.g.e.**, s. 166. Sandas, Sandes, Sandos, Sandalion, Sandaina isimlerinin Güneybatı Anadolu'ya veya Luwilere özgü olduğunu belirterek, bu isimlerin tanrı Sandon'u hatırlattıklarını da eklemiştir. İsimler için: Busso Loewe, **Ancient Greek Theophoric Toponyms: Griechische Theophore Ortsnamen**, Chicago, Ares, 1980, s. 41.

[705] Herrmann, P., 2006, **a.g.e.**, s. 165, no. 1265.

[706] Herrmann, P., 2006, **a.g.e.**, s. 167-168, no. 1271.

[707] Philipp Niewöhner, **Miletos / Balat: Arkaik'ten Osmanlı Dönemi'ne kadar Kent Planlaması ve Anıtları**, İstanbul, Ege Yayınları, 2016, s. 64-68.

[708] Herrmann, P., 2006, **a.g.e.**, s. 165.

[709] Kaidesiz, profilsiz küçük dörtgen sunak. Beyaz mermerden. Alçak kabartma çifte balta betimi bunun altında iki satır yazıt. Yüksekliği 38 cm, G: 22 cm, D: 18 cm.
Yazıt: Διὸς
Λαβραυνδου

Miletos kazı ekibinin 2001 yılında gerçekleştirdiği çalışmalarda Milet Müzesi bahçesinde bulunmuş küçük boyutlu bir sunağın ön yüzünde çifte balta kabartmasıyla birlikte adak yazıtı vardır. Düşey çifte balta küçük boyuttadır. Üç satır yazıtın harfleri balta sapının sağına ve soluna yerleştirilmiştir. Yazıt Zeus Labraundos adağı olduğunu gösterir. Eserin buluntu yeri bilimemektedir[710]. Çalışmalarımız da esere ulaşılamamıştır.

1901 yılındaki çalışmalarda, tiyatro tepesinde işçi barakalarının inşaatı sırasında bir sunak bulunmuştur. Yayınlardan eserin İzmir Müzesi'nde envantersiz olarak yer aldığını öğreniyoruz, müzede gerçekleştirdiğimiz çalışmalar esnasında esere ulaşılamamıştır[711]. Sunak, Ktesios, Meilikhios, Kronionos, Poseidon ve Zeus Labraundos'a adanmıştır, ilk üç tanrının adı yazılırken, Zeus'unki yazılmamıştır. Ktesios epithetonu Zeus'u 'zenginlik sunan tanrı olarak' nitelendiriyordu. Tanrıya bu şekilde 'ailenin koruyucusu' olarak tapılmıştır. Bunun dışında, 'dükkânların koruyucusu'ydu[712]. Bu kült, Mysia, Ionia, Karia, Pamphylia, Pisidia, Lydia, Phrygia ve Galatia olmak üzere Anadolu'da birçok bölgede görülür[713]. Karia'da Mylasa'da Ulu

---

Herrmann, P., 2006, **a.g.e.**, s. 165, no. 1265.

[710] Alt ve üstte profilli silmeli küçük dörtgen sunak. Beyaz mermerden. Kötü korunmuş, köşelerde, silmelerde kırıklar, yüzeyde yoğun aşınma, çifte balta kabartmasında aşınma. Yüksekliği 33 cm, genişliği (üst) 18 cm. Eserin fotoğrafı yayımlanmamıştır.

Yazıt:
Δι ὸς
Λα βραυ-
Νδ ου

Herrmann, P., 2006, **a.g.e.**, s. 165-166, no. 1266.

[711] Altta ve üstte silmeli profile sahip dörtgen sunak. Tüm yüzeyi, üstü ve sağ kenarı hasarlı. Yüksekliği 41 cm, genişliği 18 cm.

Yazıt:
Βωμὸς κατ[ὰ]
Χρησμὸν
Κτησίου
καὶ Μιλίχο[υ] *(sic)* [καὶ *?*]
Κρωνίωνο[ς] *(sic)*
εὐχήν. Πο[σοει*?*]-
δώνιος θεο[ῖ]-
ς ἐπηκόοις.
καὶ Διὸς Λα-
βρενδου.

Herrmann, P., 2006, **a.g.e.**, s. 166, no. 1268.

[712] Cook, 1914, **a.g.e.**, s. 423;. 1925 b, **a.g.e.**, s.1054-1068.

[713] Keil, 1923, **a.g.e.**, s. 260; "Drei neue Inschriften aus Ephesos", **Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien (Öjh)**, 35, 1943, s. 108; Georhe E. Bean, T. B. Mitford, **Journeys in Rough Cilicia, 1964-1968, Tituli Asiae Minoris (TAM), 3, Österreichischen Akademie der**

Cami'de devşirme olarak kullanılmış, MÖ 150-100 yıllarına tarihlendirimiş mermer bir blok üzerindeki yazıtta Zeus Ktesios geçer[714]. Herakleia ad Latmum'dan tanrıya adanmış bir sunak bulunmuştur[715]. Araştırmacılar, Didyma'da bulunmuş bir mezar stelindeki yazıtta yine sadece Ktesios olarak anılan tanrının da Zeus olduğunu düşünür[716]. Yazıtta geçen Meilikhios *epitheton*u ile yine tanrı Zeus kastedilmiş olmalıdır. Tanrı bu şekilde hem bağışlayıcı, yardımsever hem de cezalandırıcı, intikam alan olarak tapım görmüştür. Khitonien bir tanrıdır[717]. Anadolu'da Ionia ve Karia'da kültünü görmekteyiz[718]. Yazıtta geçen, adağın yapıldığı bir diğer tanrı ise Kronion'dur, burada kastedilen Zeus Kronion olmalıdır. Zeus, Kronion'un yanı sıra Kronios ve Kronides şeklinde de anılır; bu *epitheton*larla ifade edilen Kronos oğlu Zeus'tur[719]. Miletos dışında tanrının kültünü Anadolu'da Lydia ve Bithynia'da görmekteyiz[720]. Yazıt, bu tanrılara adağın bir kehanet üzerine gerçekleştirildiğini gösterir. Herrmann'ın okumasına göre, adağın yapıldığı bir diğer tanrı Poseidon'dur. Poseidon'dan sonra *theois epekoois / dinleyen tanrılara* ifadesi kullanılmıştır. Zeus Labraundos'un *epitheton*u burada *Labrendos* şeklinde yazılmıştır. Zeus Labraundos'un adağa dâhil edildiği son iki satır yazıta sonradan eklenmiştir.

Kataloğumuzda yer alan sunak ZL.10, Zeus Labraundos'a Miletos'un en önemli kültü Apollon Didymeos ile birlikte tapıldığını gösterir[721]. Miletos'un kutsal alanı

Wissenschaften, 102, Vienna, Hermann Böhlaus, 1970, s. 80; Johannes Nollé, Sencer Şahin, Christiane Vorster, "Katalog der Inschriften im Museum von Alanya", **EA**, 5, 1985, s. 125.

[714] Blümel, 1987, **a.g.e.**, s. 92-94, no. 217.

[715] William Hepburn Buckler, William Moir Calder, **Monumenta Asiae Minoris Antiqua (MAMA), VI: Monuments and Documents from Phrygia and Caria**, Manchester, Manchester University Press, 1939, no. 87.

[716] Theodor Wiegand, A. Rehm, **Didyma. Zweiter Teil: Die Inschriften**, Berlin, Gebr Mann, 1958, no. 537.

[717] Cook, 1914, **a.g.e.**, s. 422-423;. 1925 b, **a.g.e.**, s. 1091-1160.

[718] Richard E. Oster, "Ephesus as a Religious Center under the Principate I, Paganism before Constantine", **Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt (ANRW)**, II, 18. 3, 1990, s. 1692; Wolfgang Blümel, **Die Inschriften von Knidos I**, Bonn, Dr. Rudolf Habelt, 1992, s. 119, no. 188; Fede Berti, "Mission archéologique italienne d'Iasos: compte rendu des travaux de 1991", **KST**, 14, 2, 1993, s. 92-93; Hasan Malay, **Researches in Lydia, Mysia and Aiolis, Tituli Asiae Minoris (TAM), 23**, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1999, s. 93, no. 94.

[719] Jan N. Bremer, **Interpretations of Greek Mythology**, London, Routledge, 1987, s. 133-133.

[720] Thomas Corsten, **Die Inschriften von Kios**, Bonn, Rudolf Habelt, 1985, s. 98-99, no. 21; Peter Herrmann, **Tituli Asiae Minoris V: Tituli Lydiae linguis Graeca et Latina conscripti, Fasc. 2: nos. 826-1414, Regio septentrionalis ad occidentem vergens**, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989, s. 398, no. 1108.

[721] Herrmann, P., 2006, **a.g.e.**, s. 167, no. 1269.

Didyma'da bulunan tanrının tapınağı aynı zamanda bilicilik merkeziydi. Didymeus *epitheton*u *didymos* (ikizler) kelimesine dayandırılır[722], bunun sebebi de Apollon'un ikiz kardeşi Artemis ile birlikte tapım görmüş olmasıdır[723]. Yazıtta dikkat çekici olan her iki tanrıya da *Soteros* olarak tapınılmış olmasıdır. Soteros Zeus için en çok kullanılmış *epitheton*lardandır[724]. Miletos'ta Apollon Didymeus Soteros'a yapılmış başka adaklar da ele geçmiştir. Hermann bu adakların MÖ 3. / 2. yy.lara ait olduğunu söylemiştir[725]. Ancak burada, harf formları nedeniyle MS 3. yy.a tarihlendirilebilir[726]. Ayrıca MÖ 209/8 yılına ait bir yazıttan öğrendiğimiz kadarıyla Mylasa'da Apollon Didymeus kültü bulunmaktaydı ve bu kültün rahibi, tanrıya Zeus Labraundos ile birlikte adak yapmıştır[727].

Sunak ZL.9, araştırmacılar tarafından Miletos yakınlarında (Balat ?) bir evin duvarında bulunmuştur ve bugün İzmir Müzesi'ndedir[728]. Burada iki Karia kentinin tanrısının kutsandığını görüyoruz, sunak Zeus Labraundos ve Zeus Lepsynos için bir adaktır. Sunağın ön yüzünde yan yana, düşey, iki çifte balta tasviri ve bunların altında yazıt yer alır. Çifte baltalar birbirine eş yapılmıştır ve tanrıların adları yan yana, her bir baltanın altına denk gelecek şekilde yazılmıştır. Sağ taraftaki çifte baltanın Zeus Labraundos'u, soldakinin Zeus Lepsynos'u simgelediği açıktır. Ἀφίδρυμα kelimesi 'bir tanrı heykelinin kopyası anlamına gelir', Herrmann'ın açıklamasına göre, sunağın

---

[722] Paus., VII, 2, 6.

[723] Alexander Herda, "Apollon Delphinios – Apollon Didymeus: Zwei Gesichter eines milesischen Gottes und ihr Bezug zur Kolonisation Milets in archaischer Zeit", **Internationale Archäologie, Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress, 11: Kult(ur)kontakte, Apollon in Milet / Didyma, Histria, Myus, Nukratis unda uf Zypern, Akten des Table Ronde in Mainz vom 11. – 12. März 2004**, ed. R. Bol, U. Höckmann, P. Schollmeyer, Rahden / Westf.: Leidorf, 2008, s. 20.

[724] Hans Schwabl, "Zeus: Epiklesen", **RE (Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft)**, X, A, 1, 1972, s. 362-364.
2018 yılı Labraunda yüzey araştırması kapsamında İskele yerleşmesinde kaya üzerine kazınmış bir yazıt saptanmıştır. Yazıt, Zeus Soteros'a adak yapıldığını gösterir. Olivier C. Henry, İpek Dağlı Dinçer, "Labraunda Yüzey Araştırması – 2018", **AST,** 37, 3, 2019, s. 160.

[725] Herrmann, P., 2006, **a.g.e.**, s. 167.

[726] İlk Soteros kelimesinde *omega* 'Ω' eklinde yazılmışken ikinci Soteros kelimesinde *miniscule omega* (ω) kullanılmıştır; geniş *miniscule omega* nedeniyle bu şekilde tarihlendirilebilir.

[727] Zeus Osogas, Zeus Labraundos, Hestia ve Apollon Didymeus'a yapılmış bir adaktır. Joseph Eddy Fontenrose, **Didyma: Apollo's Oracle, Cult, and Companions**, California, University of California Press, 1988, s. 118.

[728] Cook, 1925 b, **a.g.e.**, s. 962; Schwabl, 1972, **a.g.e.**, s. 330; "Zeus: Nachträge", **RE (Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft)**, Supll., XV, 1978, s. 1143; Louis Robert, "Documents d'Asie Mineure", **Bulletin de correspondance hellénique (BCH)**, 102, 1, 1978, s. 515, dn. 58; Herrmann, P., 2006, **a.g.e.**, s. 167, no. 1270.

bir heykel kaidesi olarak kullanıldığına dair izler bulunmaması nedeniyle burada kastedilen, eserin anıtsal bir sunağın kopyası olmasıdır. Harf formlarından dolayı MS 2. / 3. yy.lara tarihlemek mümkün olabilir[729].

Zl. 11 ve 12 form olarak, ZL. 9 ve 10 gibi alt ve üst kenarı silmeli dörtgen sunaklardır. ZL. 12'nin yukarıya doğru daralan formu daha belirgindir. Her iki örnekte de ön yüzdeki düşey çifte balta merkezde kabartma olarak yer alır. Zeus Labraundos'a adandığını gösteren basit adak yazıtları baltanın hemen altından başlar ve sap tarafından bölünür. Balta formaları da iki örnekte benzer şekilde, geniş, kenarlara doğru yükselen ve kavisli kesici kenarlıdır. Sap ince uzundur. ZL.13 de alt ve üst kenarları silmeli dörtgen bir sunak olmakla birlikte yüksekliğinin daha az olması sebebiyle küp formuna yakın bir orana sahiptir. Çifte balta ön yüzde sol kenardadır ve yazıt kabartmanın sapından dolayı, alana sığdırılmaya çalışılmış, harf boyutları sona doğru küçültülmüştür. Kesici kenarları düz, sapı diğerlerine oranla kısadır. ZL.13'ü araştırmacılar 'Geç Hellenistik / Roma İmparatorluk Dönemi' olarak daha geniş bir zaman dilimine tarihlendirmişlerdir, ancak bu tarihlendirmenin dayanağı açıklanmamıştır[730].

Çifte baltayı Miletos sikkelerinde de görürüz. Büyük İskender Dönemi, Miletos baskısı altın staterlerin ön yüzünde Athena başı, arka yüzünde ise ayakta Nike, çelenk ve palmiye dalı tutar şekilde tasvir edilmiştir, Nike'nin sağ ya da sol yanında düşey çifte balta görülür[731]. I. Demetrios Poliorketes Dönemi MÖ 295/4'e tarihlenen sikkelerin bazılarının ön yüzünde genç Herakles başı, arka yüzünde ise tahtta oturan Zeus Aetophoros sağ elinde kartal, sol elinde asa ile gösterilmiştir, tahtın altında düşey çifte balta vardır[732] (lev. 32, res. 104).

---

[729] Yazıtta, harflerdeki *apeks*ler belirgindir. *Sigma* köşeli 'C' şeklindedir, *epsilon* geniştir.

[730] Hubert Knackfuss, **Milet – Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899, Band 1, 7: Der Südmarkt**, ed. Theodor Wiegand, Berlin, Schoetz und Parrhysius, 1924, s. 347, no. 277.

[731] Martin J. Price, **The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus, A British Museum Catalogeu**, Londra, British Museum Press, 1991, no. 2093, 2096, 2114, 2136.

[732] Edward T. Newell, **The Coinage of Demetrius Poliorcetes**, Londra, Oxford University Press, 1927, no. 49. Bu tip sikkelerin bazılarında çifte balta betimlenmiştir, tipin diğer örneklerinde nesne / figür değişiklik gösterir.

Zeus Labraundos kültünü gösteren bir başka örnek, yukarıda bahsettiğimiz Aphrodisias yakınlarında görülmüş sunaktır. Bir diğer örnek, Patara'da Bizans Dönemi kent surunda devşirme olarak kullanılmış blokta yer alan Hellenistik Dönem yazıtıdır. MÖ 2. yy.a tarihlendirilmiş bu yazıt, Patara'da Zeus Labraundos'un kutsal alanı olduğunu gösterir. Yazıtta, kurban kesme haricinde hiç kimsenin *temenos*da toplanamayacağı ifadesi geçer[733]. Karia dışında Zeus Labraundos kültünün varlığını gösteren bir başka örnek Atina'dandır. Kültün Piraeus'ta varlığını gösteren tek kanıt bir yazıttır, mevcut veri kültün Atinalılar arasında yayılmadığını, buraya gelen yabancılar tarafından yapılmış bir adak olduğunu gösterir. MÖ 299/8 yılarına aittir[734].

'Çifte baltalı' ilginç bir buluntu da ilk kez 1974 yılında ortaya çıkartılan[735], ancak 2011'de yeniden keşfedilene kadar kayıp olarak kabul edilen Limyra'dan ele geçmiş steldir (lev. 33, res. 105). Çifte balta kabartmasından dolayı Karia kültürünün etkisiyle yapıldığı açıktır. Eseri Zeus Labraundos kültüyle ilişkilendirebilecek bir kanıtımız olmasa Karia'daki baskın çifte baltalı kült bu tanrıya ait olduğu için stelden bu bölümde bahsetmek istedik. Stel 2015 yılı çalışmaları sırasında Limyra kazı deposuna taşınmıştır[736]. Dörtgen stelin alt kısmı kırıktır, üsteki silmesi korunmuştur. 1, 2 m yükseklikteki stelin, dört yüzünde düşey çifte balta kabartması vardır. Baltaların orta kısmı kenarlara doğru önce düz ilerler, daha sonra genişler, kesici kenarları hafif kavislidir. M. Seyer, eserin aslında Limyra'daki Karialı bir *arkhon*un tümülüsünün yakınına dikilmiş olabileceğini ve bu mezarın kasıtlı olarak Perikle Heroonu'nun

[733] Helmut Engelmann, "Die Inschriften von Patara. Eine Übersicht", **Griechische Epigraphik in Lykien: Eine Zwischenbilanz: Akten des Int. Kolloquiums München, 24-26. Februar 2005**, ed. C. Schuler, Viyana, 2007, s. 134-135; Angelos Chaniotis, Thomas Corsten, R. S. Stroud, Rolf Tybout, **Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG), 57**, Leiden, Boston, Brill, 2007, no. 1674.
[734] Johannes Kirchner, **IG**, **II, 2: Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores (Attic Inscriptions after the year of Eucleides)**, Berlin, 1931, no. 1271; Jon D. Mikalson, **Religion in Hellenistic Athens**, California, University of California Press, 1998, s. 147, no. 12, s. 151-153.
[735] Jürgen Borchhardt, "Eine Doppelaxtstele aus Limyra", **Studien zur Religion Kultur Kleinasiens, I, Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain, 66/1**, ed. E. Schweirtheim, S. Şahin, J. Wagner, Leiden, Brill, 1978, s. 183.
[736] Martin Seyer, "Limyra 2015", **ANMED, Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri / News of Archaeology from Anatolia's Mediterranean Areas**, (Ayrıbasım / Offprint), 14, 2016, s. 84-85.

yakınına inşa edilmiş olduğunu söylemiştir. Araştırmacı, Zeus Labraundos'un sembolü olan çifte balta kabartmasının mezar sahibinin kökeni hakkında bilgi verdiğini berlitmiştir; 'Letoon Trilingual Yazıtı'na[737] ek olarak bu stelin MÖ 360'tan sonra Karia'nın Lykia'ya hükmettiği dönemden[738] kalan en önemli arkeolojik buluntu olduğuna dikkat çekmiştir[739]. Yunanca, Lykçe ve Aramice olarak yazılmış *trilingual* yazıt Lykia dışından tanrıların kültünün kurulmasına ilişkin kararnamedir, Ksanthoslular tarafından az bilinen bir Karia kültünün rahibine ilişkin belirli arazilerin imtiyazı ile ilgilidir[740]. Aramice metnin ilk beş satırı, yazıtın Artakserkses'in saltanatının ilk yılında dikildiğini gösterir. Hekatomnos MÖ 395-377 tarihlerinde, oğlu Piksodaros MÖ 341/340 tarihinden önce, Karia ve Lykia satrapıydı. Bu nedenle bahsedilen Pers kralı büyük olasılıkla IV. Artakserkses (Arses) olmalıydı, bu durumda yazıt MÖ 337/336 yılına tarihlendirilmiştir[741]. Strap İsyanları'ndaki çift taraflı davranışıyla Lykia'yı Karia yönetimine dâhil etmeyi başaran Mausollos, MÖ 358'de başa geçmiş yeni kral III. Artakserkses Okhos'un gözünden düşmüş olmalı ve yerine kardeşi Piksodaros geçmiştir. Aramice metinde Karia ve Lykia satrapı olarak, kurulacak kültün hamisidir. Piksodaros muhtemelen biri Ksanthos'ta, biri Limyra'da ikamet eden iki *arkhon* atamıştı. Bahsettiğimiz tümülüse dair kalıntılar yukarı kalenin güney burcu ile Heroon arasında tespit edilmiştir[742]. J. Bochhardt, çifte baltalı stelin

[737] Trevor R. Bryce, **The Lycians, I: The Lycians in Literary and Epigraphic Sources**, Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 1986, s. 48-49.

[738] Antony G. Keen, **Dynastic Lycia: A Political History of the Lycians and their Relations with foreign Powers, c. 542-362 B.C.**, Leiden, Brill, 1998, s. 166.
MÖ 360'lardaki Strap İsyanları Perikle iktidarının sona ermesiyle Lykia hanedanlarının etkisi kırılarak Mausollos'un egemenliği altında, Karia bölgede baskın olmuştur. Lykia'nın isyanlardan önce Karia'ya bağlı olup olmadığı veya daha sonra egemenliğine girip girmediği konusunda çeşitli teoriler vardır. Martin Seyer, "Vorbild im Monumentalen zur Adaption dynastischer Grabalagen in Lykien", **Griechische Monumental Gräber, Religionale Muster und ihre Rezeption im ägäischen Raum in klassischer und hellenistischer Zeit, Gateways, 7**, ed. C. Berns, C. Huguenot, Düren, Shaker, 2020, s. 284, dn. 74.

[739] Seyer, 2016, **a.g.e.**, s. 84-85; "Limyra 2015", **38. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1**, 2017, s. 158-159, 164, res. 9.

[740] Henri Metzger, v.d., **Fouilles de Xanthos, Tome VI: La Stèle Trilingue du Létôon**, Paris, Klincksieck, 1979, s. 30.

[741] Bryce, 1986, **a.g.e.**, s. 48-49.

[742] Yerel kireç taşından, 5,50 m çapındaki yuvarlak taş düzenlemenin sadece güneydoğu cephesinde üstüste iki sırası korunabilmiştir. Bu dairesel taş planı tümülüsün krepisi olarak yorumlanmıştır. Borchhardt, 1978, **a.g.e.**, s. 183-191; Oliver Hülden, **Gräber und Grabtypen im Bergland von Yavu (Zentrallykien): Studien zur antiken Grabkultur in Lykien, 45, 1**, Bonn, Habelt, 2006, s. 316-317; Martin Seyer, "Die intraurbanen Grabmäler der klassischen periode in Limyra", **Le Mort dans la Ville, Pratiques, contextes et impacts des inhumations intra-muros en Anatolie, du début de l'Âge du Bronze à l'époque romaine, 2émes Recontres d'Archéologie de l'Iféa, Istanbul, 14-15 Novembre**,

tümülüs üzerine bir işaret steli olarak konulmuş olabileceğini, ayrıca tümülüsün batısındaki işlenmiş kaya yüzeye dikilmiş olmasının da daha olası olduğunu düşünmüştür. Mezarın yamacında çifte baltalı stel dışında, kireç taşından bir levha ve yuvarlak bir kaide bulunmuştur. Araştırmacı, stelin ancak bir sunağın parçası olabileceğini düşünmüştür. Buna göre, aynı yerde bulunmuş, üst yüzeyinde kare bir çukur bulunan kireçtaşı levha bir sunak taşıydı ve stelin ya da yuvarlak kaidenin üzerine yerleştirilmiş olmalıydı. Sunak taşıyla birlikte stelin yüksekliği 1.40 m'ye yükselir, araştırmacı bu kombinasyonu daha olası bulmuştur. Ayrıca, yukarı ve aşağı kalede kayaya oyulmuş birkaç yapı, basamakla çıkılan platform bulunmuştu. Araştırmacı bunların Pasargadai sunaklarına benzerliğine dikkat çekerek bu örneklerin Pers dini ve kurban geleneklerinin Akhamenid İmparatorluğu'nun batı eyaletlerindeki işgalci güçler tarafından yayıldığının göstergesi olduğunu söylemiştir. Çifte baltalı stel sunak levhasıyla birlikte batıda anakaya üzerine yerleştirilmişse, yuvarlak kaidenin de *kioniskos* olarak tümülüsün tepesine dikilmiş olabileceğini düşünmüştür (lev. 33, res. 106). Bu yapı kompleksi batısında kurban sunağı olan bir tümülüs mezar olarak tanımlanması olasılığı üzerine mezarın sahibinin kim olabileceğine de değinmiştir. Tümülüs mezarlar Lykia'ya özgü değildir. Ancak Lykia'nın kuzeyinde Milyas'ta ve Karia'da yaygındır. Çifte baltalı profilli stelin ve sunak taşının tipinin Pers egemenliği dönemine işaret ettiği belirtilmiştir. Bochhardt, tümülüsün heroonun yukarısında ve yukarı kalenin güney burcunun altında yer alması, Limyra'nın yönetici sınıfına mensup birine ait olduğuna işaret ettiğini ve sunağın bu kişinin öneminin altını çizdiğini ve ölü kültünü temsil ettiğini öne dürmüştür[743].

Kataloğumuzda yer alan Burdur Müzesi'nde korunan, ÇB.1, bazı yönlerden Limyra Steli'ni hatırlatmaktadır. Silmeli formu, bir yüzünü tamamen kaplayan düşey çifte baltasıyla Limyra Steli'ne benzerdir, ancak her yüzü eşit genişlikte olan ÇB.1 sunaktır. ÇB.1'in diğer yüzlerinin ikisinde birer erkek büstü, birinde ise kerykeion kabartmaları vardır. Limyra Steli gibi bir mezar işareti olarak kullanılmış olabileceği, büstlerdeki

2011, ed. O. Henry, İstanbul, Institut Français d'Études Anatoliennes Georges – Dumézil, 2013, s. 213-218; Oliver Hülden, "Tumuli in Lykien, Ein Überblick über den Forschungsstand", **Tumulus as Sema: Space, Politics, Culture and Religion in the First Millennium BC, I**, ed. O. Henry, U. Kelp, Berlin, 2016, s. 482.

[743] Borchhardt, 1978, **a.g.e.**, s. 190-191.

kişilerin mezar sahibi olabileceği akla gelmiştir. Eser Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir.

2.1.1.4. Minyatür Çifte Baltalar

Çalışmalarımız esnasında Milas ve Milet müzelerinde minyatür metal çifte baltalara rastlanmıştır[744]. Çalışmamız taş eserlerle sınırlı tutulduğundan bu eserler kataloğa dâhil edilmemiştir. Milas Müzesi eserleri Iasos buluntusu (lev. 34, res. 107), Milet Müzesi eseri ise Milet Zeytintepe buluntusudur (lev. 33, res. 108). Iasos buluntusu olanlar Zeus Labraundos kültüyle ilişkili olabileceği için minyatür çifte baltalar ile ilgili bu değerlendirmemizi Zeus Labraundos başlığı altında yapmayı uygun bulduk.

Miletos buluntusu söz konusu minyatür gümüş çifte balta, Zeytintepe Aphrodite Kutsal Alanı'ndan ele geçmiştir. Miletos Zeytintepe'de 1990 yılında gerçekleştirilen çalışmalar sonucu burasının Arkaik Dönem'e ait bir kutsal alan olduğu tespit edilmiş ve Aphrodite'nin isminin geçtiği küçük bir yazıta rastlanmıştır. Bunun yanı sıra keramik parçaları, mermer ve pişmiş toprak figürin parçaları, ayrıca keramik ve maden cürufları bulunmuştur[745]. Sonraki yıllarda da tepede Aphrodite kutsal alanına dair yazıtlar ele geçmiştir[746]. Buluntular tapınağın MÖ 7. yy.a kadar gittiğini gösterir[747]. Alanda yapılan kazılarda ana kayaya ulaşıldığında ahşap direklerin oturtulması için açılmış oyuklara ve büyük çukurlara rastlanmıştır. Bu oyukların üzerinde MÖ 7. yy. ortasına tarihlenen tabakayla karşılaşılmış, ana kayanın işlenişinin MÖ 7. yy. ortasından erken bir döneme ait yerleşime işaret ettiği sonucuna varılmıştır[748]. Kutsal

[744] Milet Müzesi minyatür baltası teşhirdedir. Milas Müzesi minyatür baltaları ise müzenin eski binasında -teşhiri açıkken- teşhirdeydi.
[745] Volkmar von Graeve, "1990 Yılı Milet Çalışmaları", **KST**, 13, 2, 1992, s. 10.
[746] Araştırmacılar, yazıtlar sonucunda burasının Theokritos'un bahsettiği 'Oikous'un Aphrodite kutsal alanı olma olasılığının yüksek olduğunu belirtmişlerdir. Volkmar von Graeve, "1991 Yılı Milet Çalışmaları", **KST**, 14, 2, 1993, s. 55-56.
[747] **A.y.**, s. 56.
[748] Temel kalıntıları ve mermer parçaları, kutsal alanda MÖ 6. yy.ın ilk yarısında bir tapınak olduğunu gösterir. Volkmar von Graeve, "2004-2005 Milet Çalışmaları", **KST**, 28, 2007, s. 633.

alanda Geometrik Dönem'e dek uzanan pişmiş toprak figürinler ele geçirilmiştir[749]. Diğer bir buluntu grubu ise hayvan figürinleri, takılar, küçük figürlü levhalar ve minyatür adak kalkanlarından oluşan tunç adaklardır[750]. Ayrıca veriler burada Aphrodite dışında diğer tanrılara da tapıldığını da gösterir[751]. Minyatür çifte balta 1994 yılı Zeytintepe kazılarında bulunmuştur. MÖ. 7. yy.a ait olmalıdır[752]. Sap deliklidir. Ortadan kenarlara doğru hafif bir kavisle genişler, kesici kenarlar düzdür.

Miletos'ta Athena Tapınağı'nın güneyindeki alanda 1938, 1950'li ve 1960'lı yıllarda yapılmış araştırmalarda Miletos'un Tunç Dönemi'ne ait önemli buluntular elde edilmiştir, 90'lı yıllarda bu alanda çalışmalara tekrar başlanmıştır. Buluntular bu dönemde Miletos'taki Myken ve Minos yerleşimlerinin varlığını gösterir[753].

---

[749] Kutsal alanda ele geçmiş figürinlerin büyük bir kısmı kadın figürinleridir. MÖ 7. yy.ın ikinci yarısından itibaren figürin adaklarında artış görülür. Reinhard Senff, "Das Aphroditeheiligtum von Milet", **Asia Minor Studien**, 49, 2003, s. 20.

[750] Ayrıca tunç *omphalos*lar, fayans buluntular (alabastron ve aryballoslar, figürinler, asma delikli beş maymun ve oturan kedi figürleri, skrabeler), silindir biçimde işlenmiş kemikler, Suriye-Fenike yöresinde üretilmiş olan kazıma çizgilerle bezeli Tridacna midye kabuğu ve deve kuşu yumurtası, kalzit alastra, kurşun takılar (asmalı kuş figürleri, ay, nar, yıldız ya da rozet bezeli küçük levhalar, figürlü kolye uçları, yüzükler) kutsal alandan ele geçmiş diğer MÖ 7. yy. buluntularıdır. Volkmar von Graeve, "1994/95 Yılı Milet Çalışmaları", **KST**, 18, 1, 1996, s. 533-534. Bunların yanı sıra, MÖ 7. ve 6. yy.lara ait pişmiş toprak kadın figürinleri, kandiller, bezemeli keramik parçaları, tunç ve fayans objeler, tunç adak levhaları, kurban hayvanlarına ait kemik parçaları ve süs eşyaları gibi adak malzemeleri içeren, dağıtılmış durumda tabakalar ortaya çıkartılmıştır. Su toplama amaçlı, kültsel temizlik için kullanılmış olabileceği düşünülmüş çukurlar bulunmuştur. Volkmar von Graeve, "2001 - 2003 Milet Çalışmaları", **KST**, 26, 1, 2005, s. 210; Reinhard Senff, M. Heinz, "Arbeiten am Zeytintepe im Jahre 1994", **Archäologischer Anzeiger** (**AA)**, 1997, s. 115.

[751] Örneğin Zeus Ammon'a ait kireçtaşından bir figürin bulunmuştur. Von Graeve, 1993, **a.g.e.**, s. 56.

[752] 1994 yılı Zeytintepe buluntuları kazı raporlarında MÖ 7. yy.a ait olarak geçmektedir, bkz. dn. 772. Müze kayıtlarına eser Arkaik Dönem eseri olarak geçmiştir. Y: 1 cm, G: 1,6 cm.

[753] Tespit edilen Roma Dönemi caddesi Orta-Geç Geometrik Dönem'e tarihlenen bir evin üzerine oturmaktadır. Bu evin altında Geç Tunç Çağı'na ait yangın tabakası, yangın tabakasının içerisinde Myken keramiği ele geçirilmiştir. Bu tabaka Miletos'un Tunç Çağı 2. yapı dönemi olarak adlandırılan döneme aittir. Ele geçen keramikler sadece bezemeli parçaların değil mutfak kaplarının da Myken keramikleri olduğunu göstermiştir. Bunun sonucunda 2. yapı evresinin (MÖ 14. yy.) gerçek bir Myken yerleşimi olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca bu evreye ait keramik fırınlarının üç farklı tip gösterdiği tespit edilmiştir; bunlardan ikisi Yunanistan'da açığa çıkartılmış Myken fırınlarından bilinir, üçüncü tip ise Girit'te bulunmuş örneklerdendir, Minos keramik fırını geleneğinin Miletos 2. yapı katı dönemindeki devamıdır. Miletos, Hitit metinlerinde geçen Millawanda ile özdeşleştirilmiştir ve bu tahrip tabakasının da metinlerde bahsedilen Hitit ordusunun saldırısı sonucu oluşmuş olabileceği düşünülmüştür. MÖ 1320'e tarihlenen işgal ve tahrip Mykenlerin yerleşik olduğu 2. yapı katı yangın tabakasıyla aynı tarihtedir.

1. yapı katı olarak adlandırılmış tabakada (MÖ 17.-15. yy.) büyük bir yapı kompleksi ortaya çıkartılmıştır. Duvar tekniği ve fresk boyamayla bezeli oluşu Girit'le ilişkili olduğunu göstermiştir, bezemeli ithal Minos keramikleriyle bu yapı katının tahribi GM IB-GM II'ye, yaklaşık olarak MÖ 1490/70'e tarihlendirilmiştir. 2. yapı katı keramiklerinin tümü Myken'ken, 1. yapı katı keramiklerinin hemen hemen tümü Minos keramiğidir. Araştırmacılar, keramik buluntuları üzerine 1. yapı katı

Miletos'un Minos kültürüyle direkt etkileşimi sonucu çifte balta kültünün buraya Girit'ten gelmiş olabileceğini söylememiz mümkün görünmüyor. Bunu gösterecek MÖ 7. yy. öncesine ait bir buluntuya rastlanmamıştır. Buradaki eser, muhtemelen Arkaik Dönem'de minyatür çifte baltaların Yunan coğrafyasında yaygınlığıyla ilişkilidir. Kutsal alanda ele geçmiş, yukarıda değindiğimiz, MÖ 7. ve 6. yy.lara ait minyatür adak ve metal takıların oluşturuduğu adak grubunun bir parçası olmalıdır. Ayrıca, kutsal alandaki sunu nesnelerinin çoğunun ithal olması dikkat çekicidir[754].

Iasos'ta minyatür çifte balta buluntuları nedeniyle 'Çifte Baltalar Kutsal Alanı' olarak adlandırılmış mekân, agoranın doğu kısmındadır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan iki odadan meydana gelir. Giriş kuzeydendir. Güneydeki odanın güneydoğu köşesinde yuvarlak bir *bothros* vardır. Genişliği 6 metrekare olan mekânın dörtgen formda ve üzerleri direklerin yerleşeceği şekilde oyulmuş köşe blokları vardır. Bu bloklar mekânın hafif bir çatı strüktürüyle kapatılmış olduğunu gösterir. *Bothros* derindir ve

yerleşmesinin Minoslu bir yerleşme olduğunu tespit etmişlerdir. Ele geçmiş bir kolye ucu ve ritüellerde kullanılan taş bir vazo parçası Minos kült geleneklerine işaret etmektedir. Bu yapı katında ayrıca Linear A yazısının kullanıldığı tespit edilmiştir. Von Graeve, 1996, **a.g.e.** s. 530-532. 1995 sezonunda, doğrudan anakaya üzerinde, saray stili Orta Minos II A evresi Kamares kase parçasını bulunması Girit ile Miletos arasındaki ilişkilerin MÖ 19.-18. yüzyıllarda varlığını göstermiştir.
Miletos'taki Geç Tunç Çağı 3. yapı evresi ise MÖ 13. ve 12. yy.lara tarihlendirilmiştir.
1997 sezonunda gerçekleştirilmiş çalışmalarda 1. yapı evresinin altındaki sondajlarda, Orta Tunç Çağı'ndan (MÖ 2. binin ilk yarısı) Geç Kalkolitik Dönem'e (MÖ 5. ve 4. bin) kadar bir stratigrafi vermiştir. Orta Tunç Çağı tabakasından ele geçirilen Batı Anadolu 'red wash' keramiğinin yanı sıra Minos keramiğinin de bulunması MÖ 20. yy.da Girit ile Miletos arasındaki bağlantıyı kanıtlamaktadır. Bunun yanı sıra Erken Tunç Çağı'nın ikinci evresine ait (MÖ 3. bin yılın ortası) Kykladik idol bu dönemde Miletos ve Kykladlar arasındaki bağlantıya işaret etmektedir. Ayrıca, paralellerine Aphrodisias, Beycesultan, Hacılar, Kykladlar ve Yunanistan'da rastlanan siyah perdahlı, beyaz geometrik bezemeli Kalkolitik Dönem keramik parçalarıyla birlikte, Melos'tan gelmiş olduğu düşünülen işlenmiş obsidyen parçaları ele geçirilmiştir. Volkmar von Graeve, "1996/1997 Yılı Milet Çalışmaları", **KST**, 20, 1, 1998, s. 584-586.
Daha sonra gerçekleştirilen stratigrafi çalışmalarında yapı katları yeniden adlandırılmıştır: İlk yerleşim evresi olan Milet I – MÖ 4. bin yılda, Geç Kalkolitik Dönem'de başlar; Milet II – Erken Tunç Çağı, MÖ 3. bin yıl; Milet III, Orta Tunç Çağı'nın önemli bir bölümünü kapsar, yaklaşık MÖ 1950-1750; Milet IV, Orta Tunç Çağı sonları ile Geç Tunç başları arası, MÖ 1750-1450 (eski kazılarda saptanan ilk yapı evresi); Milet V, Geç Tunç Çağı ortaları, MÖ 1450-1300 (eski kazılardaki 2. yapı evresi); Milet VI, Geç Tunç Çağı sonları, yaklaşık MÖ 1300-1090/60 (eski kazılardaki 3. yapı evresi), Volkmar von Graeve, "1998/2000 Yılı Milet Çalışmaları", **KST**, 23, 2, 2002, s. 75-76.

[754] MÖ 7. yy.ın ikinci yarısı ile 6. yy.ın ilk yarısına tarihlenen sunu nesnelerinin en az yarısı Kıbrıs ve Mısır kökenlidir. K. Eren, kutsal alanın denizle ilişkisine dikkat çekerek, denizaşırı seyahatlerle ilişkilendirilebilecek ithal nesnelerin bol miktarda sunulmasının deniz yolculuklarının güvenli geçme isteğiyle ilişkilendirilebileceğini belirtmiştir. Kenan Eren, "Arkaik Dönem Miletos Kutsal Alanlarında Bulunmuş Sunu Nesneleri Üzerine Değerlendirmeler", **MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, 2019, 3 (19), s. 78.
Amulet olarak yorumladığımız minyatür çifte balta da belki böyle bir amaçla adanmıştı.

içerisinde çok miktarda kül vardır. Etrafındaki toprakta çok sayıda buluntu ele geçmiştir. Çoğunlukla ince kurşun levhadan çifte balta şeklinde kesilerek yapılmış adak baltaları ve üzerinde çifte balta kabartması olan mermer sunağın (ZL.17) burada bulunması dolayısıyla araştırmacıların fikri yapının Zeus Labraundos'a adandığıdır[755]. Yapı, Klasik Dönem'e tarihlendirilmiştir[756]. Araştırmacılar, güney odanın köşelerindeki kireçtaşından temel taşlarının yukarı bakan yüzlerinin blok yerleştirilebilecek şekilde işlendiğini, çifte baltalı sunağın belki de bu bloklardan birinin üzerine yerleştirilmiş olabileceğini düşünmüşlerdir. Burada ele geçmiş 150 adet minyatür çifte baltalarla birlikte 250 adet delikli küçük kurşun diskler de bulunmuştur. Diğer buluntular, bir ok ucu, tunçtan küçük bir fibula, gri kilden konik ağırşak, nervürlü silindir kemik kulp, bir kandil, iki tunç sikke, üzerinde çifte baltalı trident kabartması olan damgalı bir amphora kulpudur. Ayrıca, 1983 yılında, bazilikanın apsisinde çifte baltalı piramit formlu nesne bulunmuştur. Bulunan 150 adet minyatür çifte baltanın çoğunluğu kurşundan, bir kısmı da tunçtandır, birkaç örneğin sapları vardır. Araştırmacılar tarafından buluntların çoğunluğunu tarihlendirmek güç olmuştur. Ok ucu ve Attika kandili MÖ 5. yy.a, Kaunos'a ait, tunç sikkelerden birisi MÖ 390-370 yıllarına, Eriza'ya ait olan ise MÖ 2. yy.a tarihlendirilmiştir. F. Berti, mekânın kullanım süresinin, bu objelerin işaret ettiği zaman diliminden daha uzun olduğunu belirtmiştir. Amphora kulbu üzerindeki kabartma tridente geçirilmiş bir çifte baltadan oluşur. Bu, Zeus Labraundos ile Zeus Osogollis sembollerinin birleşimidir (lev. 36, res. 120). Berti, bu sembolün Augustus Dönemi sikkelerinde görülmesinden dolayı mekânın kullanımının daha uzun süre gerçekleştiğini düşünmüştür. Berti, direklerle desteklenmiş gölgelik ya da çatı ve *bothros*un varlığı düşünülürse mekânın yöresel dini takvimde yer alan dini pratiklerin gerçekleştirildiği bir alan olabileceği sonucunu çıkarmıştır. Adak için de çoğunluğu ince kurşun levhadan oluşan sunu objeleri göz önünde bulundurulursa, mekânda libasyon, yiyecek bölüşme gibi ritüellerin uygulanmadığını söylemiştir. Metal çifte baltalar ve disklerden oluşan adak objeleri kolay şekil verilmiş, pahalı olmayan ve böylece pek çok kişinin ulaşabildiği nesnelerdi. Berti, bu objelerinin malzemesinin, muhtemelen, adını gümüş ile kükürtlü

[755] Daniela Baldoni, Carlo Franco, Maurizia Manara, Paolo Belli, Fede Berti, **Karia'da bir Liman Kenti İasos**, İstanbul, Homer, 2004, s. 74.
[756] **A.e.**, s. 65.

kurşun çıkartılmasından almış Gümüşlük'ten sağlandığınmış olabileceğini düşünmüştür. Kutsal alanda tapınım görmüş tanrının kim olduğuna dair yazılı bir veri ele geçmemiştir. Çifte balta adakları ve amphora üzerindeki kabartmadan dolayı Berti bu tanrının 'Karialı bir Zeus' olabileceğini düşünmüştür. Mekânın kutsallığı uzunca bir süre korunmuştur, Bizans Dönemi'nde buraya bir bazilika inşa edilmiştir[757].

Zeus Labraundos kültünün görüldüğü iki yerleşim olan Iasos ve Miletos'ta minyatür çifte baltaların bulunması Anadolu ve Ege Dünyasında bunların paralellerini ve benzerlerini aramamıza neden olmuştur. Bu konudaki en erken örnekler, ilk dinsel nitelikli çifte baltaları gördüğümüz Girit'tendir.

Girit'teki Dikte ve Arkalokhorio mağaralarından Orta Minos III- Geç Minos II arası döneme (MÖ 1700-1400) ait adak oldukları anlaşılan altın ve tunç çifte baltalar ele geçmiştir[758]. Bunlar arasında kullanım baltalarından küçük boyutta çifte baltalar da vardır (lev. 14, res. 35; lev. 20, res. 53). Kullanılamayacak kadar küçük boyutta kült eşyası olan çifte baltalardan Arkalokhorio Mağarası'ndan çok sayıda ele geçmiştir, bunlar altın ve gümüştendir.

Anadolu'da Miletos ve Iasos dışında minyatür çifte baltalar Ephesos Artemision'da ele geçmiştir. Buluntular, Ephesos'ta Artemis Kutsal Alanı'nın en erken evresinin MÖ 11. yy.dan MÖ 8. yy.a kadar uzandığını gösterir[759]. Bu eski kült yeri MÖ 7. yy.da bir selle tahrip olmuş, daha fazla sel baskınını önlemek için –kutsal alan olacak- alan yükseltilmişti. İlk tapınak yapısı olan 'Arkaik Artemision' MÖ 7. yy.ın sonuna

[757] Fede Berti, "Il Recinto delle Doppie Asce, Ovvero il Posto di Zeus nell'Agora di Iasos", **Annvario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, Supplemento 5, Forme del Sacro Scritti in Memoria di Doro Levi**, ed. F. Berti, Atene, Scuola Archeologica Italiana di Atene, 2019, s. 95-107.

[758] Evans, 1901, **a.g.e.**, s.100.

[759] Bu döneme ait keramik parçaları bulunmuştur. Bunun yanı sıra, peripteral tapınağın temelinin altında bir taş dizisi bulunmuştur. MÖ 11. yy.ın sonlarından 9. yy.ın başlarına kadar uzanan döneme ait keramik parçalarının yanı sıra hayvan figürinleri ve hayvan kemikleri de ele geçmiştir. Bunlar bu dönemdeki kült faaliyetlerine işaret eder. Michael Kerschner, "Approaching Aspects of Cult Practice and Etnicity in Early Iron Age Ephesos using Quantitative Analysis of a Protogeometric Deposit from the Artemision", **Early Iron Age Pottery: A Quantitative Approach. Proceedings of the International Round Table organized by the Swiss School of Archaeology in Greece, Athens, November 28-30, 2008**, ed. S. Verdan, T. Theurillat, and A. Kenzelmann Pfyffer, Oxford, Archaeopress, 2011, s. 20.

tarihlendirilmiştir[760]. Bu ilk tapınağın yerini, daha büyük olanı almıştır. İkinci tapınak MÖ 6. yy.ın ortalarında bitirilmiştir ve MÖ 356 yılında yakılmıştır. Hellenistik tapınak ise yaklaşık olarak MÖ 300 yılında inşa edilmiştir[761]. Antik kaynaklar, alanda ilk başta bir ağaç kutsal alanı olduğundan bahsetmiştir[762]. Kallimakhos'ta *"senin için (Artemis), aklı savaşta olan Amazonlar, Ephesos'ta deniz kenarında bir meşe gövdesinin altında bir heykel diktiler"* ifadesi geçer[763]. Burada en erken kutsal alan, tatlı su kaynağının yakınında, kıyının ve kutsal ağacın yanında tasvir edilmiştir. D. Knibbe'ye göre, ağaç kutsal alanı, Artemis'e tapınmanın kökenini göstererek, onun bir ağaç tanrıçası ve her zaman da bereket sembolü olduğuna işaret ediyordu[764].

Artemision'da pek çok çifte balta bulunmuştur. Bunlardan ikisine özellikle değineceğiz, çünkü birisi, araştırmacılar tarafından, önce yanlışlıkla Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir, bir diğeri ise onunla aynı yerde bulunmuş ve yayınlarda birlikte değerlendirilmiştir: Bunlar, Erken Artemision'da, *seko*sun doğu kesiminde bulunmuş iki tunç minyatür çifte baltadır. Baltalardan birisi 1993 yılı kazı sezonunda Myken buluntularıyla birlikte ele geçmiştir (lev. 34, res. 109). Kazıyı gerçekleştirenlerden A. Bammer, bu parçayı Artemision'da Tunç Çağı kült alanın varlığının bir kanıtı olarak değerlendirmiştir[765]. Dolayısıyla, bu veri kutsal alanın tarihi açısından çok önemli

[760] Gerhard Forstenpointer, Michael Kerschner, Ulrike Muss, "Das Artemision in der späten Bronzezeit und der frühen Eisenzeit", **Die Archäologie der ephesischen Artemis. Gestalt und Ritual eines Heiligtum**, ed. U. Muss, Viyana, Duckworth, 2008, s. 36.
[761] David George Hogarth, **Excavations at Ephesus. The Archaic Artemisia**, Londra, British Museum Press, 1908, s. 52-74.
[762] **A.y.**, s. 4-5.
[763] Kallimakhos, **Eis Artemin**, çev. A. W. Mair, London, W. Heinemann, 1921, 237-238. Amazonların çifte baltayla ilişkilerine yukarıda değinmiştik. Kallimakhos'un ifadesinden Artemis Ephesia'nın çifte baltaları Amazon'larla ilişkili olabileceği akla gelebilir. Ancak Amazonların, MÖ 5. yy. keramiklerinde, Thrakeliler ve İskitler gibi Yunanlara yabancı savaşçı figürlerinin ikonografisini ödünç alarak, onlar gibi tasvir edilmeye başlandıklarını hatırlatmak gerekir.
[764] Dieter Knibbe, "Via Sacra Ephesiaca: New Aspects of the Cult of Artemis Ephesia", **Ephesos. Metropolis of Asia. An interdisciplinary approach to its archaeology, religion, and culture**, ed. H. Koester, Pennsylvania, Trinity Press International, 1995, s. 143.
[765] Kutsal alanda bulunmuş en eski eserler Geç Tunç Çağı'na tarihlendirilmiş, peripteral tapınağın altında ele geçmiş keramiklerdir, ancak bunlar kutsal alanın bu dönemde (MÖ 2. bin) kullanımı hakkında herhangi bir sonuca varmak için yeterli kanıt olarak kabul edilmemiştir, Kerschner, 2011, **a.g.e.**, s. 20. Artemision'da bulunmuş ve buranın bir kutsal alan olduğunu gösteren en erken keramikler ise Myken keramikleridir, Anton Bammer, "Zur Bronzezeit im Artemision von Ephesos", **100 Jahre Österreichische Forschungen in Ephesos: Akten des Symposions Wien 1995, Denkschriften (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse), 260. Bd.,**

olarak kabul edilmiştir. Araştırmacı baltayı önce Myken, daha sonra ise Minos eseri olarak değerlendirmiştir:

> "Geometrik seviyenin altında Myken olması muhtemel bazı buluntular ortaya çıkarılmıştır: tunç bir balta…"[766]; "Çifte balta, hatta Minos, Eski Saraylar Dönemi'ne aittir"[767]; "İnce cidarlı çifte balta Minos kökenli olabilir. Böylelikle, Artemision'un Girit ile ilişkisine şimdiye kadarki en eski referanstır"[768]; "Bu buluntular, Artemisison'un altındaki olası Myken yapısının sadece basit konut yapısı değil, aynı zamanda bir ibadet yeri olduğunun göstergesidir"[769]; "Her durumda, bu buluntular bir Geç Tunç Çağı kutsal alanı olduğunu gösterir. Çünkü terra cotta kadın başı ve çifte baltanın dinle ilgili olmayan bir alandan gelmesi zordur"[770]; "Tüm bunlardan Artemision alanında Minos ya da Myken kültlerinin varlığı anlaşılıyor"[771].

G. Klebinder-Gauss, söz konusu baltayı[772], Artemision'da 1988 yılı kazısında bulunmuş bir başka çifte baltayla[773] birlikte yeniden değerlendirmiştir (lev. 34, res.

Archäologische Forschungen, Bd. 1., ed. Herwig Friesinger, Fritz Krinzinger, Viyana, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1999, s. 399. Yerel üretim en erken keramikler ise Proto-Geometrik Dönem'e ait minyatür kaplardır, Stefan Karwiese, **Gross ist die Artemis von Ephesos. Die Geschichte einer der grossen Städte der Antike**, Viyana, Phoibos, 1995, s. 26-27.

[766] Anton Bammer, "Geschichte – neu geschrieben: Mykene im Artemision von Ephesos", **Osterreichischen Archaologischen Institutes (Öjh)**, 63, 1994, s. 11.

[767] Bammer, 1994, **a.g.e.**, s. 37.

[768] Bammer, 1999, **a.g.e.** s. 400-402.

[769] Bammer, 1994, **a.g.e.**, s. 37.

[770] Anton Bammer, Ulrike Muss, **Das Artemision von Ephesos, Das Weltwunder Ioniens in archaischer und klassischer Zeit**, Mainz, Philip von Zabern, 1996, s. 27.

[771] Bammer, 1999, **a.g.e.**, s. 403. Bu çifte baltalar 1993 kazı sezonunda ele geçirilmiştir. 1994 sezonunda ise, Bammer tarafından Artemision'daki kült kaidesinin etrafında gerçekleştirilmiş çalışmalarda ortaya çıkartılmış düzensiz çakıl duvar Myken Dönemi'ne ait olarak yorumlanmıştır. Burada ele geçmiş ve Myken olduğu düşünülen az sayıdaki buluntular gerçekten MÖ 2. bine aitse, bunların sadece burada Myken yerleşiminin varlığını gösterdiği belirtilmiştir. Duvar nehrin alüvyonlarına karşı koruyucu olarak yapılmıştır. Stefan Karwiese, "1994 Yılında Ephesos'da Yapılan Kazı, Onarım ve Araştırma Çalışmaları", **KST**, 17, 1, 1996, s. 475-476.

[772] 1993 yılı kazılarında bulunmuş tunç çifte balta, 34.42.93 envanter numarasıyla Selçuk Efes Müzesi'nde bulunmaktadır. İyi korunmuştur, kenarlarda aşınma vardır. Şaft deliği mevcuttur. Kesici kenarlar yuvarlatılmıştır. Balta konturu iki sıra ince çizgiyle gösterilmiştir.
G: 10,05 Y: 8,1 cm K: 0,06 cm
Şaft deliği etrafı Ç: 0,5 cm, iç Ç: 0,3 cm
Gudrun Klebinder-Gauss, "Zwei Bronzene Doppeläxte aus dem Artemision von Ephesos", **Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, 72**, Viyana, Der Österreichischen Akademie der Wissenscheften, 2003, s. 134.

[773] 1988 yılı kazılarında bulunmuş tunç çifte balta, etütlük eser olarak Selçuk Efes Müzesi'ndedir. Üç parça şeklinde günümüze ulaşmıştır, eksik kısımları vardır. Şaft deliği mevcuttur. Kesici kenarlar yuvarlatılmıştır. Balta konturu iki sıra ince çizgiyle gösterilmiştir.
G: 7,7 cm Y: 5,1 cm K: 0,05-0,06 cm
Şaft deliği etrafı Ç: 0,57 cm, iç Ç: 0,27 cm

110). Bu iki tunç çifte balta geniş, kavisli kesici kenarları, tüm kenar hattı boyunca iki paralel çizgiyle kontur yapılması, bıçak kısımlarının ince levhasının ortada şaft deliğinde kalınlaşmasıyla aynı tiptedir. Geniş kesici kenarların uçları yukarıya doğru uzarken 93 buluntusunda dik açı, 88 buluntusunda 'U' formu oluşturmuştur. İki tunç balta da pratik kullanıma uygun olmayacak şekilde küçük ve kırılgandır. Bu minyatür baltalar muhtemelen takı veya adak eşyasıdır. Klebinder-Gauss, baltaların şaft deliklerine halkalı pimle asılarak kullanılmış olabileceklerini düşünmüştür, ancak Artemision tunç buluntuları arasında bu ikisine uygun pime / kulba rastlanmadığını da belirtmiştir[774]. Klebinder-Gauss, daha önce Bammer tarafından Tunç Çağı'na tarihlendirilmiş 93 baltasının biçimsel olarak Tunç Çağı çifte baltalarından farklı olduğuna dikkat çeker. Minos ve Myken çifte baltaları –kullanım veya adak için olsun- mil yuvasından kenara doğru düz bir şekilde devam edip kenarda dışa doğru açı yapar, böylece kesici kenarlarda genişlik sağlanır, ayrıca kenarlar yuvarlatılmıştır. Ephesos baltaları gibi kenara doğru derin, açılı veya 'U' formunda genişleyen baltalar, Geç Geometrik ve Arkaik dönemlerde geniş bir coğrafi alanda görülürken Tunç Çağı'ndan bu formda çifte balta bilinmemektedir. Bulundukları kontekstlere göre, 93 baltası, MÖ 8. yy. sonu 7. yy. başına; 88 baltası ise Sub-Geometrik Dönem'e (MÖ 700-650/600) tarihlendirilmiştir. Ayrıca, bu iki minyatür baltanın Ephesos'ta yapılıp yapılmadığı veya Yunanistan'ın diğer bölgelerinden kutsal alana getirilip getirilmediğinin belirlenemediğini çünkü bu formun tüm Yunan dünyasında yaygın kullanıldığını ve bölgesel farklılık göstermediğini söylemiştir[775]. Ancak, Bammer'ın görüşünü benimseyen U. Muss, 93 baltasının formunun Minos ve Myken vazolarındaki tasvirlerindeki çifte baltalarla benzer olduğunu öne sürmüştür[776]. Muss'un analojisi gerçek eserlere değil eserlerin tasvirlerine dayanmaktadır. Yukarıda Minos ve Myken vazo resimlerindeki çifte baltalara değinmiştik ve bunların neredeyse –iki kenarın birleşecek şekilde- dairesel bir formda tasvir edildiklerini görmüştük. Klebinder-Gauss da bunların dekoratif nitelikte olduğunu ve eserlerin gerçeğini göz ardı etmemek

Klebinder-Gauss, 2003, **a.g.e.,** s. 134.

[774] **A.e.**, s. 135.

[775] **A.e.**, s. 135-137.

[776] Ulrike Muss, "Vom Mythos zur Archäologie eines Heiligtums: Ein bronzezeitlicher Kopf aus dem Artemision", **Der Kosmos der Artemis von Ephesos, SoSchrÖAI (Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes)**, 37, 2001, s. 156.

gerektiğini; vazolar üzerinde çifte balta motifinin stilize edildiğini, kap üzerindeki konumun dekoratif gereksinimlerine göre uyarlandığını hatırlatmıştır. Metalden yapılmış sayısız Minos ve Myken çifte balta örneğinin derin bıçak oyukları olmadığını vazo resimlerindeki tasvirlerden 93 baltasının Tunç Çağı'na ait olduğu sonucuna varılamayacağını, bu nedenle Artemision'daki erken bir kültün de kanıtı olamayacağını belirtmiştir[777].Çifte balta motifine Artemision kazılarında ele geçmiş küçük buluntular arasında defalarca rastlanmaktadır. Bunların çoğu MÖ 7. ve 6. yy.lara aittir[778]. Bunlardan biri baş kısmı çifte balta şeklinde elektron bir giysi iğnesidir. Hogarth, bu örneğin ve fildişinden minyatür çifte baltanın bir tanrıça heykelciğinin elinde yer almış olabileceğini düşünmüştür. Fildişinden yapılmış bir başka çifte baltanın tunçtan halkası olması, muhtemelen pandantif olduğunu gösterir. Her üç örnek de merkezde küçük girinti oluşturur, kenarlara doğru düzdür ve kesici kenarlar da düzdür[779]. Artemision'da bulunmuş eserler arasında iğne başı ve pandantiflerin yanı sıra çifte balta motifi küpelerde de kullanılmıştır[780].

Minyatür çifte baltalar Yunanistan'da pek çok yerde ele geçmiştir. Bunlardan en erkene tarihlendirilmiş olanlar Arkadia Zeus Lykaios kutsal alanındandır. Kallimakhos, Zeus'un doğum yerinin Arkadia'daki Lykaion Dağı veya Girit'teki İda Dağı olduğunu söylemiştir[781]. K. Kourouniotes tarafından gerçekleştirişmiş Lykios Dağı'ndaki ilk araştırmalarda Zeus sunağı ve bir *temenos* ortaya çıkartılmıştır. Yapılan kazılarda kurban kül ve kemiklerine, keramik parçalarına ve çeşitli adaklara rastlanmıştır. Sunaktaki kült faaliyetinin en eski kanıtı MÖ 8. yy.ın sonları, 7. yy.ın

[777] Klebinder-Gauss, 2003, **a.g.e.**, s. 137.
[778] Hogarth, 1908, **a.g.e.**, s. 103, 170.
[779] **A.e.**
[780] Klebinder-Gauss, 2003, **a.g.e.**, s. 138. Ayrıca yazar Uşak'tan ele geçmiş iki altın küpeyi örnek olarak vermiştir. İlknur Özgen, Jean Öztürk, **The Lydian Treasure: Heritage Recovered**, İstanbul, 1996, s. 192.
Artemision'un temelinden ele geçmiş MÖ 7. yy.ın ikinci yarısı ya da 6. yy.ın başlarına ait elektrondan, Lydia eseri olarak tanımlanmış bir küpe üzerinde granül bezemelerle birlikte, biri kırılmış, üç adet aplik çifte balta motifi vardır. Hogarth, 1908, **a.g.e.**, s. 104, lev. VI, 58; W. Rudolph, "The Sanctuary Workshop at Ephesos", **The Art of the Greek Goldsmith**, ed. D. Williams, Londra, British Museum Press, 1998, no. 6; A. M. Pülz, **Goldfunde aus dem Artemision von Ephesos. Forschungen in Ephesos 12/5**, Viyana, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009, s. 84-85, 265, no. 228, lev. 22.
[781] Kallimakhos, **Eis Dia**, çev. A. W. Mair, London, W. Heinemann, 1921, 4.

başlarına ait iki tunç tripoddur. *Temenos*un çevresinde, çoğu Zeus'un tasviri olan tunç heykelcikler bulunmuştur[782]. 2007 yılından itibaren sunakta yapılmış kazılarda Geç Neolitik, Erken Helladik, Orta Helladik, Geç Helladik (Myken) dönemlerine ait keramik parçaları ortaya çıkartılmıştır. Geç Minos II Dönemi'ne (MÖ 1450-1400) ait kaya kristali lentoid mühür, araştırmacılara Tunç Çağı'nda alana adak yapıldığını düşündürmüştür. Bulunan Myken keramiklerinin çoğu kyliks parçalarıdır, bunların yanı sıra Myken Dönemi'ne ait birkaç pişmiş toprak hayvan figürini ve az sayıda insan figürini bulunmuştur. Dağın güney zirvesinde de Myken Dönemi kült faaliyetlerini gösteren buluntular ele geçmiştir. Buluntular ışığında, araştırmacılar, Lykios Dağı'ndaki kült faaliyetlerinin MÖ 14. yy.da başladığını ve Girit'tekiyle benzer olduğunu söylemişlerdir. Girit'ten ve Kıta Yunanistan'dan gelmiş MÖ 1400-1200 yıllarına ait Linear B yazıtlarından MÖ 11. yy.a ait örneklerde Zeus'un geçtiği, ayrıca yazıtlarda geçen *'emenos'* / 'kül sunağı' ifadesinin Lykaios Dağı'ndaki kül sunağını tanımlayabileceğini belirtilmiştir. Sunakta, en alt seviye olan Myken seviyesinin üstündeki Protogeometrik seviyede keramikler ve minyatür demir bir çifte balta bulunmuştur, MÖ 11.-10. yy.lara tarihlendirilmiştir[783].

Philia'daki Athena Itonia kutsal alanında bulunmuş minyatür tunç çifte balta kaçak kazıların tahrip ettiği bir konteksten ele geçmiştir. Balta kısmı aynı şekilde sap yuvasından dik açı oluşturarak yükselir, kenarlardaki bezeme çizgileri üç paralel çizgi şeklindedir[784].

Ithaka'da Aetos'ta Ephesos örneklerine benzer tipte minyatür tunç çifte balta bulunmuştur (lev. 35, res. 111). Bıçaklar aynı şekilde şaft deliğinden kenarlara doğru keskin şekilde yükselir, kenarlar kavislidir ve çizgi bezemeyle dekore edilmiştir.

[782] Konstantinos Kourouniotes, "Ἀνασκαφὴ Λυκαιου", **Praktika**, 1898, s. 17-18; "Ἀνασκαφὴ Λυκαιου", **Praktika,** 1903, s. 50-52; "Ἀνασκαφὴ Λυκαιου", **Praktika**, 1904, s. 32-34.
[783] David Gilman Romano, Mary E. Voyatzis, "Excavating at the Birthplace of Zeus", **Expedition**, 52, 2010, s. 9-21.
[784] Imma Kilian-Dirlmeier, **Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit: griechisches Festland, ionische Inseln, dazu Albanien und jugoslawisch Mazedonien**, Münih, Beck 1979, s. 225, no. 1693, lev. 97.

Buluntu yeri ve stratigrafiye ilişkin kesin bilgi yoktur, sadece bulunduğu alandaki diğer buluntuların MÖ 7. yy.dan Roma İmparatorluk Dönemine kadar çeşitlilik gösterdiği belirtilmiştir[785]. Aetos'tan bir başka çifte balta M. Robertson'un MÖ 9. yy.a MÖ 775 arasına tarihlendirdiği konteksten bulunmuştur[786].

Delphi'de bulunmuş minyatür tunç çifte balta döküntü topraktan ele geçmiştir. Girit ithalatı olarak değerlendirilmiştir ve SM III Dönemi'ne (Saraylar Sonrası Çağ, MÖ 1700-1450) tarihlendirilmiştir[787]. J. Hayes ise MÖ 8. yy.a tarihlendirmiştir, ayrıca eserin bezemesiz olduğunu belirtmiştir[788].

Akhaia, Rakita'da MÖ 8. yy.ın ortalarına tarihlenen konteksten minyatür çifte balta bulunmuştur, en kesin tarihlendirilmiş örnektir[789].

Arkadia, Lousoi Artemis kutsal alanında, *bouleuterion*un doğusundaki moloz içinde dört adet minyatür tunç çifte balta bulunmuştur (lev. 35, res. 113). Tüm örnekler tunçtan dövülerek yapılmıştır. Baltaların bıçak kısımları yukarıdaki örneklerden farklı olarak sap yuvasından balta ucuna doğru keskin bir hat yapmaz, daha düzdür. Birinci ve ikinci balta olarak bahsedeceğimiz eserlerin görsellerine ulaşabildik. Birinci balta açısız, oldukça düz bir şekildedir, bu nedenle yüksekliği genişliğine oranla azdır. Bıçak kısmının birinin ucu kırıktır. Kesici kenarlar kavislidir. Şaft deliği kısmında tunç levha

[785] Wilhelm Vollgraff, "Fouilles d'Ithaque", **Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH)**, 29, 1905, s. 149-150, fig. 13. Tunç çifte baltalardan birinin genişliği 13 cm, diğerinin 9,8 cm.dir. Atina Ulusal Müzesi'nde korunmaktadır. Aynı kazı çalışmalarında yoğun şekilde *terra cotta* figürinler bulunmuştur. Kilian-Dirlmeier, I., 1979, **a.g.e.**, s. 255, no. 1692, lev. 97.
[786] W. A. Heurtley, Martin Robertson, "Excavations in Ithaca, V The Geometric and Later Finds from Aetos", **Annual of the British School at Athens (BSA)**, 43, 1948, s. 120, E175, lev. 50.
[787] H. G. Buchholz, V. Karageorghis, **Altägäis und Alkypros**, Leipzig, Koehler&Amelang, 1971, s. 59, no. 735, res. 735.
[788] John W. Hayes, **Ancient Metal Axes and Other Tools in the Royal Ontario Museum: European and Mediterranean Types**, Toronto, Royal Ontario Museum, 1991, s. 57.
[789] M. Petropoulos, "Τρίτη ἀνασκαφικὴ περίοδος οτο Ἄνω Μαζαράκι (Ρακιτα) Αξαίας (Third period of excavation at Ano Mazaraki [Rakita] of Achaia", **Acts of the Third International Congress of Peloponnesian Studies, 2, Kalamata, 8-15 September, 1985**, Atina, Peloponnesiaka, 1987/1988, s. 91.

yükseltilmiştir. Balta yüzlerinin her birinde iç içe üç daireden oluşan kazıma bezeme vardır, bir çift gözü andırır. Alt kısmında bir delik bulunan, tunçtan, ince silindir formunda sap da baltayla birlikte günümüze ulaşmıştır. Sapın alt kısmı düzdür ve buradaki delik baltanın asıldığına, takıldığına işaret edebilir. İkinci balta, birinci örneğe göre uçlara doğru daha açılı yükselmektedir. Kesici kenarları kavislidir, bu kısımlarda aşınma vardır. Her iki yüzde ikisi kenara, biri merkeze yakın olmak üzere üçer adet dairesel bezek vardır. Kazımayla yapılmış bu bezeme bir daire ve daire merkezindeki küçük bir daireden oluşur. Üçüncü balta bezemesizdir[790]. Tarihlendirilmemişlerdir.

Olympia'da minyatür çifte baltalardan çok sayıda ele geçmiştir (lev. 35, res. 113-115). Bu adak baltaları, tunç minyatür adak kılıçlarıyla birlikte bulunmuştur. Baltaların çok azının sapı korunmuştur. Şaft deliği bazılarında işlenmemiştir. S. Müller, bu adak silahlarının Olympia'nın en eski zamanlarına ait olduğunu öne sürmüştür. Heraion'un *opisthodomos*u altında bulunmuş bir kılıç ve bir çifte baltayı da buna kanıt olarak göstermiştir[791]. Olympia minyatür çifte baltaları arasında tamamen düz bir forma sahip olanlar olduğu gibi, şaft deliğinden kesici kenara doğru açı yapıp yükselen, 'U' formu çizen, hatta neredeyse iki kenarın dairesel form oluşturduğu örnekler de vardır. Son örnekler Minos çifte baltalarına daha çok benzer. Kesici kenarlar düz formlu olanlar az kavislidir, balta kenarlarının oransal yüksekliği artıkça bu kavis de artar[792]. (lev. 35,

[790] Birinci çifte balta: Y (sapla birlikte): 5,2 cm, G: 5,1 cm
İkinci çifte balta: Y: verilmemiştir, G: 4,8 cm
Üçüncü çifte balta: Y: verilmemiştir, G: 6 cm
Dördüncü çifte balta hakkında bilgi verilmemiştir. Louvre Müzesi'ndedir.
Wolfgang Reichel, Adolf Wilhelm, "Das Heiligthum der Artemis zu Lusoi", **Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien**, 4, 1901, s. 49-50, fig. 67-68.

[791] Sophus Müller, "Ursprung un derste Entwickehung der europaischen Bronzecultur", **Archiv für Anthropologie**, 15, 1884/1885, s. 329-330. Müller, bu adak çifte baltalarından 20 adet bulunduğunu ve ölçülerinin 2-7 cm arasında değiştiğini söylemiştir. Baltaların ait olduğunu iddia ettiği en erken dönem olarak Müller kesin bir zaman belirtmese de ilk kazılar yapıldığında Alman araştırmacılar Pausanias'ın Olympia'nın kuruluşu için verdiği MÖ 2. binyılın başlarını dikkate almışlardı. Bu yaklaşım, Oxylos ve diğer efsanevi figürleri çevreleyen efsaneleri kullanarak kültün MÖ 2. binyılın başlarında Olympia'da başladığı sonucuna varan E. Curtius'un çalışmasından kaynaklanmıştır.
Paus., V, 16, 1. Ayrıca, K. W. Arafat, "Pausanias and the Temple of Hera at Olympia", **The Annual of the British School at Athens**, 90, 1995, s. 461-473.

[792] Adolf Furtwängler, **Olympia: Die Ergebnisse der von dem deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung. Tafelband 4: Die Bronzen,** Berlin: A. Asher, 1890 b, Lev. XXVI.

res. 116) Düz ve 'U' formlularda, Ephesos ve Aetos örneklerindeki gibi kenar hat boyunca kazıma çizgiyle kontur bezemesi olanlar vardır. Bunun yanı sıra, Lousoi baltaları gibi daire bezemeli olanlar da vardır, iç içe daire motifine ve her bir yüzde birer göze benzer bezemeye burada da rastlanır (lev. 35, res. 114 a, 116 b).

W. Dörpfeld, 1877'de Olympia kazılarına katıldıktan kısa bir süre sonra, *peristyl*in aslen ahşap sütunlara sahip olması gerektiği ve yüzyıllar boyunca, bu sütunlar çürüdükçe taşla değiştirildiği hipotezini geliştirmişti. Ayrıca yapının MÖ 11. yy. gibi erken bir tarihte inşa edildiğini savunmuştur. Sonraki araştırmalar yapının temellerini stratigrafik olarak MÖ 6. yy.a tarihlendirebilmiştir. Heraion'da korunan en eski taş sütun başlıkları Arkaik Dönem'e aittir. Bu nedenle, herhangi bir taş sütunu yerleştirilmeden önce, Hera Tapınağı en az dört yüzyıl boyunca ayakta olmalıydı. Araştırmacılar, bunun, bazı orijinal ahşap şaftların etmenlere yenik düşmesi için uygun ölçüde uzun bir zaman olduğunu ileri sürmüşlerdir[793]. Dörpfeld'in Heraion'un Myken Dönemi'nden hemen sonra inşa edildiği yönündeki önerisi pek kabul görmemişti. O. Puchstein, 1896'da, Altis'te Myken buluntularının tespit edilmediğini ve Heraion'un altındaki kül birikintilerinde ortaya çıkartılan buluntuların MÖ 7. yy.dan daha erken olmayan bir inşaat tarihini desteklediğini belirtilmişti. Dörpfeld, 1906 yılında Heraion'un temelleri ve Altis'in başka yerlerinde yaptığı kazılarla ilgili raporunda Olympia'daki en eski Geometrik Dönem tunç eserlerin Myken sonrası değil, bunun yerine MÖ 2. binde başlayan, bin yıllık bir Akha üretiminin bir parçası olduğuna dair yeni bir teori öne sürmüştü[794]. Olympia'nın tunç buluntularını yayımlayan Furtwängler, Dörpfeld'in bu teorisine kesin bir şekilde karşı çıkmıştır. Tapınağı, Dörpfeld'in *opithodomos*un altında bulduğu heykelciğe dayanarak MÖ 7. yy.ın ikinci yarısına tarihlendirmiştir[795]. Tunç eserler üzerine çalıştıktan sonra bölgede Myken faaliyeti olmadığı sonucuna varmıştır ve çalıştığı eserleri en erken Geometik Dönem'e

[793] Philip Sapirstein, "The Columns of the Heraion at Olympia: Dörpfeld and Early Doric Architecture", **AJA**, 120, 2016, s. 568-569.
[794] Wilhelm Dörpfeld, "Das Alter des Heiligtums von Olympia", **AM**, 31, 1906, s. 205-218.
[795] Adolf Furtwängler, "Das Alter des Heraion und das Alter des Heiligtums von Olympia." **Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und der historischen Klasse der K.B. Akademie der Wissenschaften zu München**, Münih, Akademische Buchdruckerei von F. Straub, 1906, s. 468-474.

tarihlendirmiştir[796]. Dörpfeld'den hemen sonra gelen araştırmacılar, mevcut tapınağın inşa tarihini MÖ 590 olarak vermişlerdir, Dörpfeld'in MÖ 8. yy.ın sonlarına tarihlendirdiği Heraion I'in varlığını kabul etmişlerdir. P. Sapirstein, mevcut tapınağı MÖ 6. yy.a tarihlendirmiştir, ahşap sütunların varlığı konusunun net olmadığını ve altında, planın kopyalandığı daha eski bir yapı için net bir kanıt olmadığını, tüm işaretlerin tapınağın MÖ 6. yy. boyunca şekillenen yeni bir yapı geleneğinin standartlarını belirlediğini belirtmiştir[797]. Bu durumda *opisthodomos* altında bulunan minyatür baltanın en erken MÖ 9. yy. en geç ise MÖ 7. yy.a ait olduğu söylenebilir.

Tegae Athena Alea Kutsal Alanı'nda ele geçmiş minyatür çifte baltalar araştırmacılar tarafından pandantif olarak tanımlanmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz Olympia buluntularının da pandantif oldukları söylenmiştir. Arkadia, Lousoi Artemis Kutsal Alanı'nda sapıyla birlikte bulunmuş bir örneğin sapının ucunda delik olduğundan bahsetmiştik, bu da pandantif olma ihtimalini güçlendirir. Balkanlarda ve Yunanistan'da pek çok kutsal alanda pandantif adaklara rastlanmıştır. Myken Dönemi'nde üretilmeye başlanan pandantif adaklar genellikle çifte balta veya nar şeklindeydi. Bunlar dışında *bommelni*, kuş figürinleri ve kap şeklinde pandantifler de vardır[798]. Genel olarak minyatür baltalar sapları korunmadan ele geçtiği için asma delikleri olup olmadığı konusunda yorum yapamayız. Ancak, kuş figürü, kap gibi, saydığımız diğer pandantif adakları tek parça olduğundan asma / halka delikleri gözlenebilmektedir. M. E. Voyatzis, 1990 yılında gerçekleştirdiği çalışmasında, Athena Alea Kutsal Alanı'nda bulunmuş 170 tunç pandantifin 24 tanesinin çifte balta şeklinde olduğunu tespit etmiştir[799] (lev. 35, res. 117).

---

[796] Adolf Furtwängler, **Olympia: Die Ergebnisse der von dem deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung. Vol. 4, Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia**, Berlin: A. Asher, 1890 a, s. 2-3, 28.

[797] Sapirstein, 2016, **a.g.e.**, s. 596-597.

[798] Kilian-Dirlmeier, 1979, **a.g.e.**, s. 259-260. Minyatür kaplar için: Leslie Hammond, "Miniature Ceramics from the Sanctuary", **Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens Volume 3, Tegea I, Investigations in the Temple of Athena Alea 1991-94, Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens Volume 3**, ed. Erik Østby, Atina, The Norwegian Institute at Athens, 2014, s. 401-457.

[799] 66 tanesi damga, 20 tanesi nar, 18 tanesi ise kuş figürü şeklindedir. Mary E. Voyatzis, **The Early Sanctuary of Athena Ale at Tegea, and Other Archaic Sanctuaries in Arcadia**, Götheborg, Paul Åströms Förlag, 1990, s. 175-194.

Tegea Athena Alea Kutsal Alanı'nda Myken, Erken Hellas, hatta Son Neolitik dönemlere ait insan faaliyetlerini gösteren, hatta dini faaliyetler olduğuna dair izler bulunmuştur. MÖ 8. yy.ın sonu ve 7. yy. başlarında ibadete yönelik ilk basit yapılar inşa edilmişti. Adaklar ve ritüel yemeklerine dair kalıntıların bulunması bu ilk yapıların kült amaçlı olduğu sonucuna vardırmıştır. Bu nedenle, burası Peloponnesos'un en eski kutsal alanlarından biri olarak kabul edilmiştir. Arkaik tapınak MÖ 7. yy.ın son çeyreğinde inşa edilmişti[800]. Başlangıçta kutsal alanda tapınılan tanrı Arkadia'nın pek çok yerel tanrısından biri olan Alea'ydı, *asylum* veya bereket tanrıçası olarak tapınım görmüş olmalıdır. Alea ile Athena'nın ne zaman birleştirildiği belli değildir, MÖ 6. yy. sonlarından itibaren Athena Alea olarak anıldığına dair veriler bulunur, arkaik tapınağın inşa edildiği MÖ 600 civarında iki tanrının birleştirildiği tahmin edilmiştir[801].

Kutsal alanda bulunmuş diğer minyatür metal adaklarla birlikte minyatür çifte baltalar MÖ 8. yy.a tarihlendirilmiştir. Minyatür çifte baltaların altı tanesinin pandantif olduğu tespit edilmiştir[802]. Minos ve Myken kültürlerinde sıklıkla rastladığımız çifte balta motifi Myken Dönem'i ile Geç Geometrik Dönem arasında neredeyse hiç görülmez[803].

[800] Bu ilk basit yapılar, apsidal planlı iki kulübedir. Erik Østby, "The sanctuary of Alea at Tegea in the pre-classical period", **Tegea I, Investigations in the Temple of Athena Alea 1991–94, ed. Erik Østby, Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens Volume 3**, Atina, The Norwegian Institute at Athens, 2014, s. 11-56.
MÖ 4. yy. tapınağının *pronaos*unda bir *bothros* bulunmuş olup içinde açık hava kutsal alanının ilk zamanlarına tarihlenen Protogeometrik ve Geometrik keramiklerin yanı sıra metal ve pişmiş toprak eserler, hayvan kemikleri bulunmuştur. MÖ 7. yy.ın ikinci yarısında burası terkedildi ve üzerine bir metal atölyesi kuruldu. Ardından ise aynı yüzyılda alanın batısında MÖ 7. yy. başında ve sonunda olmak üzere iki tapınak inşa edilmiştir. Madeleine Jost, "Sanctuaires d'Arcadie trente ans après: bilan des recherches Ιερά της Αρκαδίας τριάντα χρόνια μετά: απολογισμός των ερευνώνArcadian sanctuaries thirty years later: review of research", **Bulletin de correspondance hellénique**, 142, 2018, s. 125.
Arkaik tapınak MÖ 4. yy.da bir yangın geçirince yeniden inşa edilmişti. Hellenistik ve Roma dönemlerinde de kutsal alan faaliyet göstermeye devam etmiştir. Bu dönemlere ait, kutsal alanda, bir Hellenistik Dönem heykeli, Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri ve cam parçaları ele geçmiştir. C. Tarditi, "The sanctuary of Athena Alea: Recent excavation in the northern area. Results and problems", **Ancient Arcadia. Papers from the third international seminar on ancient Arcadia. Norwegian Institute at Athens 8, 7-10 May 2002**, ed. E. Østby, Atina, Norwegian Institute at Athens, 2005, s. 202-203.
[801] Madeleine Jost, **Sanctuaires et cultes d'Arcadie**, Paris, J. Vrin, 1985, s. 378.
[802] Voyatzis, 1990, **a.y.**
[803] Kilian-Dirlmeier, 1979, **a.g.e.**, s. 159.

Arkadia, Peloponnesos ve Yunanistan'ın merkezi Myken Uygarlığı'nın kalbiydi[804]. Arkadia'da Myken kültürünün ve inanışının bazı unsurları 'karanlık çağ' boyunca hayatta kalmış gibi görünüyor, çifte balta ve nar motiflerinin yanı sıra kadın binici figürü de –Myken sonrası- görülmeye devam etmiştir[805]. O. Dickonson, Saraylar Sonrası Dönem'in son yılları aynı zamanda Erken Demir Çağ'ın ilk aşaması olan MÖ 11. yy.da kuşkusuz büyük bir nüfus düşüşü ve karmaşa olduğunu da hatırlatarak, bu dönemde ev ekonomisi, ev planlarının ve ev içi nesnelerin kullanımının devam ettiğini savunmuştur. Altın veya cam boncuk gibi lüks ürünlerin artık sadece özel eşya olarak üretildiğini, Tunç Çağı'ndaki seçkinlik göstergesi olmadıklarını söylemiştir[806]. A. M. Snodgrass, demirin üç aşamalı gelişimini açıklamıştır: Demir Çağı'nın başlangıcında demir yalnızca, lüks eşya olarak görülen süs eşyalarında kullanılmış, öncesinde tüm Yunan dünyasında popüler olan tunç iğneler demirden üretilmeye başlanmıştı. İkinci aşamada alet üretiminde kullanılmaya başlanmıştı, bu esnada da hala tunç hâkimiyetini sürdürmüştür. Sonraki aşamadaysa tuncun yerini almıştır ancak tunç ortadan kalkmamıştır, daha dekoratif bir rol üstlenmiştir[807].

[804] O. Dickinson, **The Aegean Bronze Age**, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, s. 24.
[805] Voyatzis, 1990, **a.g.e.**, s. 103.
[806] Dickonson, 2006, **a.g.e.**, s. 70-75.
[807] A. M. Snodgrass, **The Dark Age of Greece: an archaeological survey of the eleventh to the eighth centuries BC.** Edinburgh: Edinburgh University Press, 1971, s. 106.

Eski Yunan dünyasında minyatür nesnelerin kutsal alanlara adak olarak sunulduğunu görüyoruz. Bunlar minyatür kaplar[808], silahlar[809], taraklar[810] kuş figürleri olabildiği gibi nar gibi kültsel niteliği olan bir bitki de olabiliyordu. Minyatür çifte baltalar, tripodlar ve *lyra*lar gibi kültsel nesneler de bu adakların arasındadır[811].

Sparta'daki Artemis Orthia Kutsal Alanı'nda da minyatür çifte baltalar bulunmuştur (lev. 36, res. 118). Keramik buluntular ve yazıtlar, tanrıçanın –bugün kalıntıları görünen- tapınağının MÖ 6. yy.da inşa edildiğini gösterir[812]. Onun öncesindeki ilk tapınak ise MÖ 7. yy.da inşa edilmiştir[813]. Sparta'nın tanrıçası Orthia, MÖ 6. yy.dan itibaren Artemis'le synkretize olmuştur[814]. Orthia da Artemis gibi doğa tanrıçasıydı,

[808] Gunnel Ekroth, "Small pots, poor people? The use and function of miniature pottery as votive offerings in archaic sanctuaries in the Argolid and the Corinthia", **Griechische Keramik im kulturellen Kontext: Akten des Internationalen Vasen-Symposions in Kiel vom 24.-28.9.2001**, **veranstaltet durch das Archäologische Institut der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel**, ed. B. Schmaltz and M. Söldner, Münster, Scriptorium, 2003, s. 35-37. Minyatür kapların Demir Çağı kutsal alanlarındaki varlıkları kanıtlanmıştır.

[809] Minyatür silah olarak kalkan biçimli adaklara rastlanmıştır. Voyatzis, çoğunluğu Arkadia'daki kutsal alanlarda olmak üzere, Olympia'da ve Atina Dipylon Mezarlığı'nda 22 adet minyatür Dipylon kalkanı tespit etmiştir. Voyatzis, 1990, **a.g.e.**, s. 198-200. Bunlar dışında yuvarlak formda tunç, nadiren de altın minyatür kalkanlar bulunmuştur. Delos kayıtlarında minyatür metal ve ahşap kalkanlarından bahsedilmiştir. Minyatür miğfer nadir görülmüştür. Arkadia ve Sparta'da minyatür kılıçlar bulunmuştur. Jean Marc Luce, "From miniature objects to giant ones: The process of defunctionalisation in sanctuaries and graves in Iron Age Greece", **Pallas**, 86, 2011, s. 58.
Minyatür çifte baltalar da kültsel bir nesne olarak değerlendirilebilmelerinin yanı sıra minyatür birer silahtır da.

[810] Tegea Athena Alea kutsal alanında bulunmuş minyatür tarak Artemis Orthia kutsal alanındaki kemik adak taraklarıyle benzerdir. Voyatzis, 1990, **a.g.e.**, s. 203.

[811] Delphi, Olympia, Eretria ve Samos'ta minyatür tripodlar üretilmiştir. Bunların çoğu Arkaik ve Klasik dönemlere aittir, az sayıdaki örnek ise Geometrik Dönem'dendir. Eretria'daki Apollon Daphnephorion kutsal alanında bulunmuş bir örneğin kulpunda geometrik bir bezeme vardır. Sandrine Huber, **L'aire sacrificielle au nord du Sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros, Un rituel des époques géométrique et Archaïque, 1, Eretria, 14**, Atina, Ecole suisse d'archéologie en Grèce, 2003, s. 72-73.
Ayrıca, Delos kayıtlarında Delphi tripodlarından τριποδίσκος Δελφικός olarak bahsedilmektedir. Clarisse Prêtre, "Imitation et miniature. Étude de quelques suffixes dans le vocabulaire délien de la parure", **BCH**, 121, 1997, s. 679.
Minyatür *lyra*lar ise Tegea, Amyklaios ve Mavriki'de bulunmuştur. Voyatzis, 1990, **a.g.e.**, s. 202.

[812] J. A. Davison, "Alkman's Partheneion", **Hermes**, 73, 1938, s. 457. Kutsal alandaki en erken kültür kalıntıları Geometrik Dönem keramik parçaları ve küçük tunç parçalarıdır, bu en erken *birikinti*, ilk altarın inşa edilmesinden önceki kült faaliyetleriyle ilgilidir, yanmış hayvan kemikleri tanrıçaya adanmış kurbanlara işaret eder, Richard M. Dawkins, "The Sanctuary", **The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta**, ed. R.M. Dawkins, Londra, MacMillan, 1929, s. 6.

[813] Dawkins, 1929, **a.g.e.**, s. 5.

[814] D. Z. K. Falb, "Das Artemis Orthia-Heiligtum in Sparta im 7. und 6. Jh.v.Chr", **From Artemis to Diana. The Goddess of Man and Beast**, ed. T. Fischer-Hansen ve B. Poulsen, Kopenhag, Museum Tusculanum Press, 2009, s. 135.

hayvanların yaşamıyla ilişkiliydi ve 'hayvanların efendisi' olarak kabul edilmişti. Nilsson, Orthia'nın Minos ve Myken *pantheon*undan hayatta kalan birçok yerel tanrıçadan biri olduğunu öne sürmüştür[815]. Kutsal alanın ilk kurulduğu dönem olan en erken altarın döneminde Artemis Orthia'ya adaklar yapılmıştır. Bu dönemde tanrıçadan Orthia ya da Artemis Orthia olarak bahsedilmiştir, asla sadece Artemis olarak anılmamıştır[816]. R. M. Dawkins, Sparta'nın 1907 yılı kazılarında kutsal alanda fildişinden minyatür çifte balta bulmuştur ve bunu, çok yaygın bir nesne sınıfına bir örnek olarak gösterilmiştir. Çifte balta zikzak desene sahiptir[817].

Taukheira (Tokra, Libya) kazısında *Birikinti 1*'de önemli miktarda Lakonia keramiğiyle birlikte, tunç iğneler, fildişi *fibula*lar ve kemik çifte baltalar bulunmuştur[818]. Pindaros, Taukheira'nın Kyrene (Şahhat, Libya) tarafından kurulduğunu söylemiştir[819]. Bazı araştırmacılar Taukheria'ya yerleşimcilerin bazılarının Thera Adası'ndan gelmiş olabileceklerini, birçoğunun ise Yunanistan'ın diğer bölgelerinden, örneğin Lakonia'dan gelmiş olabileceklerini düşünmüşlerdir. G. P. Schaus, buluntuların Sparta, Artemis Orthia kutsal alanından ele geçmiş MÖ 7. ve erken 6. yy.a tarihlenmiş buluntularla paralel olduğunu belirtmiştir. Tunç iğneler, *fibula*ların ve üç kazıma çizgiyle bezenmiş çifte baltaların MÖ geç 7. – erken 6. yy.lara tarihlendirilmiş Peloponnesos tipinde eserler olduğunu söylemiştir. Bu buluntuların Taukheria'da ele geçmesi, araştırmacıya bunların ihracat olamayacaklarını, Lakonialı yerleşimcilere ait olabileceklerini düşündürmüştür. İğneler, *fibula*lar, çifte baltalar ve koç biçimli kolyeyi, yerleşimcilerin –ikinci kolonileşme dalgasıyla- Lakonia'dan

[815] Nilsson, 1950, **a.g.e.**, s. 433. Tanrıçanın fildişi tasvirleri *potnia theron* olduğuna işaret eder.
[816] A. M. Woodward, "Inscriptions", **The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta**, ed. R.M. Dawkins, London, MacMillan, 1929, s. 286.
[817] Richard M. Dawkins, "Excavations at Sparta, 1907 – The Sanctuary of Artemis Orthia", **The Annual of the British School at Athens**, 13, 1907, s. 100-101.
[818] Gerald P. Schaus, **The Extramural Sanctuary of Demeter and Persephone at Cyrene, Libya, Final Reports II: The East Greek, Island, and Laconian Pottery**, Philadelphia, The University Museum - The University of Pennsylvania, 1985, s. 100.
[819] Pindaros, **Epinikion, Pythionikoi**, çev. B. L. Gildersleeve, New York, Harper and Brothers, 1885, IV, 26.

yanlarında getirmiş olabileceklerini ve bunların kadınlar tarafından kullanılmış takılar olabileceğini öne sürmüştür[820].

Vahşi hayvanların ve avın tanrıçası Artemis'in avcı karakteri yazında[821] ve sanatta tanrıçanın ifade edilişine egemendi[822]. Peloponnesos'ta toprağın bereketini sağlayan bir doğa tanrıçası ve *'hayvanların efendisi'*ydi[823]. Boitia ve Attika'da doğuma yardımcıydı ve evlilik tanrıçasıydı[824]. Ephesos kentinin koruyucu tanrısı olan Artemis Ephesia, Artemis'in Panhellenik karakteriyle birleştirilmiş yerel bir tanrıçaydı[825]. Ephesos'ta Artemis tüm türlerin dişilerinin yavrularını doğurmalarına ve doğum sancılarında kadınlara yardım eden bir doğurganlık tanrıçası olarak tanımlanmıştır. Çifte baltayı Anadolu'da Ephesos'ta, Kıta Yunanistan'daysa özellikle Sparta'da Artemis kültleriyle ilişki olarak görürüz.

Danslar, Artemis kültlerinde uygulanan kabul törenlerinde ve doğurganlık büyülerinde rol oynuyordu. Artemis kültü bağlamında dans eden kadınların 'silah dansı', savaş alanında erkeklerin karşı karşıya olduğu tehlikeyi, savaşçının zarar görmeden çıkmayı umduğu kritik durumu temsil ediyordu. Kabul törenleri, ortak kutsal alanı kullanan komşu kentlerden genç erkeklerden oluşan grupların törensel savaşlarını içeriyordu[826]. Bu tür karşılaşmalar gerçek çatışmalara dönüşebiliyor ve savaş olarak devam

[820] Schaus, 1985, **a.y.**
[821] Homeros **İl.**, V, 51; XXI, 483; **Homerikoi Hymnoi**, Artemis 27, Aphrodite 5.
[822] Winfried Elliger, **Ephesos: Geschichte einer antiken Weltstadt**, Stuttgart, Kohlhammer, 1985, s. 121.
[823] Woodward, 1929, **a.g.e.**, s. 308-312.
[824] Artemis Brauronia kültünde kadınlar doğumdan sonra giysilerini tanrıçaya adıyorlardı. Elliger, 1985, **a.g.e.**, s. 121.
[825] Fahri Işık, "Elfenbeinfiguren aus dem Artemision von Ephesos", **Der Kosmos der Artemis von Ephesos, Sonderschriften Band 37**, ed. U. Muss, Viyana, Österreichisches Archäologischen Instituts, 2001, s. 99.
[826] Michael Walbank, "Artemis Bear-Leader", **The Classical Quarterly**, 31, 2, 1981, s.276-281; Christiane Bron, "The Sword Dance for Artemis", **The J. Paul Getty Museum Journal**, 24, 1996, s. 69-83; Georgios Lykesas, Papaioannou Christina, Aspasia Dania, Maria Koutsouba, Eugenia Nikolaki, "Presence of Dance in Female Deities of the Greek", **Mediterranean Journal of Social Sciences**, 8, 2, 2017, s. 165-167; Caleb Simone, "Dancing for Artemis at Brauron: Choreia and the Shaping of Sacred Space", **Musical and Choral Performance Spaces in the Ancient World, Telestes. Studi ricerche di archeologia musicale nel mediterraneo**, ed. A. Bellia, Roma, Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, 2020, s. 43-58.

edebiliyordu[827]. Artemis kültündeki 'silah dansı', kadının doğurganlığı ve doğum sırasındaki mücadelesiyle de ilişkilendirilmiştir[828].

Kynthos, mitolojide Leto'nun Artemis ve Apollon'u doğurduğu adadır[829]. Artemis Kynthia, Apollon ise Kynthios *epitheton*larını buradan almışlardır[830]. Araştırmalar Kynthos'un Erken Demir Çağı'nın başlangıcından MÖ 7.-6. yy.lara kadar iskân edildiğini gösterir. Kynthos'taki Vryokastro'nun orta platosunun kuzey ucunda kutsal alan keşfedilmiştir. Kazılar kutsal alanın Arkaik Dönem'den Hellenistik Dönem'e kadar kullanıldığını gösterir. Tapınak Arkaik Dönem'e tarihlendirilmiştir. Yan yana yerleştirilmiş iki dikdörtgen *oikos* (*oikos* 1 ve *oikos* 2) ve bir *adyton*dan oluşur, bu nedenle araştırmacılar tarafından 'çift tapınak' olarak adlandırılmıştır. Tüm değerli adaklar *adyton*da ele geçmiştir. Tapınağın güneyinde iki sunak ve geniş bir adak çukuru bulunmuştur. *Adyton*da ele geçmiş buluntular çok çeşitlidir ve bunların arasında minyatür çifte baltalar da vardır. Çifte baltalar çoğunlukla gümüştendir, iki örnek ise altındandır. Buluntular MÖ 7. ve 6. yy.lara tarihlendirilmiştir[831].

Rhodos, Lindos akropolisindeki, Athena Lindia kutsal alanından bulunmuş minyatür adak çifte baltasının, Blinkenberg Arkaik Dönem'in başlarına ait olduğunu söylemiştir. Kutsal alan Lindos'un akropolisindedir. İlk tapınak MÖ 6. yy.a tarihlendirilmiştir. Tapınağın kuruluşundan önce kutsal alanın yerel bir tanrıçanın kült alanı olduğu düşünülmüştür. Tapınak, eskiden bir kült yeri olan kayalıktaki mağaranın

---

[827] J. P. Vernant, **Mortals and Immortals. Collected Essays**, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1991, s. 245-246.
Artemis Orthia, ayrıca, genç erkekler sunakta kırbaçlanırdı, bu tören dayanıklılık testi olarak görülüyordu. Dennis D. Hughes, **Human Sacrifice in Ancient Greece**, Londra, Routledge, 1991, s. 79-80.

[828] Steven H. Lonsdale, **Dance and Ritual Play in Greek Religion**, Baltimore, London, The Johns Hopkins University Press, 1993, s. 202.

[829] **Homerikoi Hymnoi**, Apollon, 21.

[830] Robert E. Bell, **Place-Names in Classical Mythology: Greece**, California, Abc-Clio, 1989, s. 312.

[831] Ainian Mazarakis, "Inside the Adyton of a Greek Temple: Excavations on Kythnos (Cyclades)", **Architecture and archaeology in the Cyclades**, ed. M. Yeroulanou ve M. Stamatopoulou, Oxford, British Arcaeological Reports, 2005, s. 87-103; "Réflexions sur les systèmes votifs aux sanctuaires de Kythnos (Cyclades)", **Kernos Suppl.**, 23, 2009, s. 287-318; "Ein antikes Heiligtum auf Kythnos", **Neue Forschungen zu griechischen Städten und Heiligtümern: Festschrift für Burkhardt Wesenberg zum 65. Geburtstag**, ed. H. Frielinghaus ve J. Stroszeck, Wiesbaden, 2010, s. 21-53.

üzerine inşa edilmiştir. MÖ 342'de yakılan tapınak MÖ 4. yy.ın sonlarında yeniden inşa edilmiştir. Tapınağın ünü, Büyük İskender ve haleflerinin çoğunun orada kurban sunması ve zaferden sonra silahlarını adamalarından kaynaklanıyordu[832]. Antik kaynaklardan tanrıçanın 'Polias' olarak Lindos'u koruduğuna inanıldığını öğreniyoruz. Ayrıca, antik kaynaklar, Lindosluların, tapınakta yaşanmış trajik bir olay üzerine Zeus tarafından üç gün boyunca gönderilen yağmurlarla *agalma*nın arınması için tapınağın çatısını kaldırmak zorunda kaldıklarını anlatır. Bu arınma sonrası tanrıların babasına şükranlarını sunmak için kurbanlar sunmuşlardır[833].

Araştırmacılar Rhodos ile Girit arasındaki ilişkinin izlerini inanışta da görmüşlerdir. Rhodos'un en yüksek dağı olan Atabyrion (Atayros) Dağı Zeus Atabyrios (Ἀταβύριος) kutsal alanına ev sahipliği yapıyordu. Minos'un oğlu Katreus ve onun oğlu Althaimenes ile ilgili yerel bir efsane Apollodoros tarafından anlatılır. Kehanete göre Katreus kendi oğullarından biri tarafından öldürülecektir. Althaimenes babasını öldürmekten kaçınmak için kız kardeşi Apemosyne'yi de alarak yanındakilerle birlikte Girit'ten kaçmış ve Rhodos'a yerleşmiştir. Atabyrion Dağı'na tırmanırken Girit manzarasını görmüş ve atalarının tanrıları anısına Zeus Atabyrios'a bir sunak kurmuştu. Kısa bir süre sonra Hermes, Apemosyne'ye âşık olmuş, onu yakalamayınca yola yeni yüzülmüş deriler atmış, kız bunlara basarak kaymış, Hermes kızı yakalayarak iğfal etmişti. Apemosyne Althaimenes'e olanları anlatınca, Althaeimenes ona inanmamış ve Apemosyne'yi tekmeleyerek öldürmüştü. Daha sonra, krallığını Althaimenes'e bırakmak isteyen Katreus Rhodos'a gelmiş, yanındakilerle birlikte korsan sanılarak saldırıya uğramış ve bu esnada Althaimenes bilmeden babasını öldürmüştü. Ne yaptığını anlayınca tanrılara yakarmış ve buna karşılık bir uçurumdan düşmüştü[834].

---

832 C. Blinkenberg, Karl Frederik Kinch, **Lindos: Fouilles de l'Acropole 1902-1914 et 1952. Le Sanctuaire d'Athana Lindia et l'architecture lindienne**, Berlin, Walter de Guyter, 1960.
833 Susan Deacy, Alexandra Villing, **Athena in the Classical World**, Leiden, Brill, 2021, s. 108.
834 Ludwig Preller, **Griechische Mythologie, 2**, Berlin, Weidmann, 1875, s. 127-129; Simon Hornblower, **Catherine Morgan, Pindar's, Patrons, and Festivals: From Archaic Greece to the Roman Empire**, Oxford, 2007, s. 20-21.

Cook, bu efsaneyi analiz etmiştir. Öncelikle, efsanede tarihi ya da en azından tarih öncesi döneme ait gerçeğin alt metni olduğunu, Girit ve Rhodos arasındaki yakın ilişkiyi yansıttığını söylemiştir. Ayrıca, kral Minos'un Lindos'ta Athena Polias ve Zeus Polieus'a gümüş bir kap adandığına inanılıyordu. Cook, Apemosyne'nin başına gelenlerde de geçmişe dair izler olduğunu ileri sürmüştür. Hızla kaçarken taze derilere basıp düşen ve akrabası tarafından öldürülen bir kadın olan Apemosyne'nin hikâyesinin buna benzeyen geçmiş bir geleneğe veya ayine işaret ettiğini düşünmüştür. Atabyrion Dağı'nda bulunmuş küçük bronz boğaların Zeus'a adak olduğunu ve kökeninde Hitit tanrısı Teşup'un bronz boğalarının etkisi olduğunu düşünmüştür. Rhodos'un başına bir kötülük gelmek üzereyken Atabyrion Dağı'ndaki tunç boğanın bağırdığına inanılıyordu. Cook, bir kaynağın (Nikaialı Isigonos, 4), boğanın Zeus'unki gibi insan sesi çıkardığından bahsettiğini aktarmıştır. Kendisinden önceki araştırmacıların Zeus Atabyrios'a uzak geçmişte boğa şeklinde tapınıldığı ifadelerine katılarak bunun uzak geçmiş için şüphesiz göründüğünü, ancak klasik dönemlerde tanrının kesin olarak antropomorfik olduğunu söylemiştir. Zeus Atabyrios kültü, Rhodos ile Girit'in kültürel bağlantısını göstermesi açısından önemlidir. Ancak Zeus Atabyrios'un Fenike kökenli bir kült olabileceği teorisi de vardır. Bu teori Rhodos'ta bir Fenike kolonisi olmasına ve Atabyrion ile İbranice Tabor dağ adlarının benzerliğine dayandırılmıştır[835].

Lindos minyatür baltaları Rhodos'un Girit'ten etkilenmiş inanışının sonucu olabilir. Ayrıca, Lindos'da Athena'nın yanı sıra Zeus kültüne dair veriler olduğunu ve bunun da Girit'le ilişkilendirilebileceğini yukarıda bahsettiğimiz veriler ışığında söyleyebiliriz.

Bahsettiğimiz minyatür çifte baltaların birbirlerinden farklı formlara ve dekorasyonlara sahip olduklarını gördük. Orta kısımdan kenara doğru, dik açılı, geniş açılı ya da 'U' formu göstererek genişleyen örnekler vardır. Bezemesiz örneklerin yanı

[835] Cook, 1914, **a.g.e.**, s. 23.

sıra kenarları boyunca kazıma çizgilerle, göz motifiyle (iç içe daire / daire içi nokta), zik zak motifiyle bezeli olanlar vardır. Bu farklılaşma kronolojik veya bölgesel kaynaklı görünmemektedir. Ephesos'un iki çifte baltası (93 ve 88 baltaları) diğer minyatür baltalara göre daha büyüktür. Aralarında Rakita baltası en kesin tarihlendirilmiştir (MÖ 8. yy. ortası, Geç Geometrik Dönem), diğer örnekler genel olarak MÖ 8. ve 7. yy.lara tarihlendirilmiştir. Bahsedilen örnekler ve diğer çok sayıda geniş kesici kenarlı minyatür balta buluntuları, tüm Yunan anakarası, Makedonya ve güney Balkanlar'ı kapsayan bu tipin geniş dağılım alanını kanıtlamaktadır[836]. Klebinder-Gauss, Artemision'dan bulunmuş iki metal minyatür çifte baltanın herhangi bir yere özgü bir gelenek olmadığını veya belirli bir tanrıyla bağlantılı olmaksızın Yunan dünyasındaki sayısız Geometrik ve Arkaik dönemlerin kutsal alanlarına yapılmış minyatür çifte balta adaklarından biri olduğunu söylemiştir. Çifte baltaların kutsal alanlara nasıl getirildikleri ve oraya nasıl bırakıldıkları belli değildir. Klebinder-Gauss'un teorisi -genellikle üzerlerinde göz bezemesi olan- minyatür çifte baltaların, muhtemelen bir ağaca, kült heykeline veya kumaşlara tutturulmuş olabildikleridir. Özellikle Makedonia'da ve Peloponnesos'ta mezarlara minyatür çifte baltalar bırakılmıştır; Olynth'te yerleşimde minyatür çifte balta bulunmuştur. Minos dininde çifte baltanın önemini yansıtan çeşitli örnekleri görmüştük. Tunç Çağı'nın sonlarına doğru çifte balta dindeki önemini kaybetmiş görünüyor. Geometrik ve Arkaik dönemlerde kutsal alanlara adak olarak bırakılmış çifte balta Tunç Çağı'ndaki gibi dini anlama sahip olmuş olabilir, tarihöncesi dönemde tapınılmış bir tanrının bir yönünü korumak için kullanılmış olabilir veya bir amulet, belki de apotropaik bir sembol olarak kullanılmış olabilir; sembolik bir anlamı olmayan sadece bir takı olarak kullanılmış ve adanmış olması çok mümkün görünmemektedir. Minyatür çifte baltalar, hem geçmişi Tunç Çağı erken kült alanlarına kadar giden kutsal alanlarda hem de tarih öncesi geçmişi olmayanlarda bulunmuştur. Kleibinder-Gauss, minyatür çifte baltaların hem tanrıçaların hem de tanrıların kutsal alanlarında bulunmuş olduklarını belirtse de örneklere baktığımız da çoğunlukla tanrıçaların, Artemis ve Athena'nın kutsal alanlarında ele geçtiklerini görüyoruz[837]. Apollon'un Artemis'le ortak kutsal alanında

[836] Klebinder-Gauss, 2003, **a.g.e.**, s. 136.
[837] Klebinder-Gauss, 2003, **a.g.e.**, s. 140.

bulunmuştur. Anadolu dışına baktığımızda Zeus'la ilişkili olarak Zeus Lykaios kutsal alanında ele geçmiştir. Anadolu'da ise Artemis Ephesia ve Zeus Labraundos'la ilişkili olarak bulunmuştur.

Amulet olduğu düşünülen minyatür çifte baltaların, şu ana kadar, -Iasos örnekleri hariç- Arkaik Dönem sonrası örneklerine rastlanmamıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde, yukarıda bahsettiğimiz, Girit'ten bulunmuş bir yüzük üzerinde tasvir edilmiştir. Bunun dışında, Antalya Müzesi'nde korunan, buluntu yerini bilmediğimiz, olasılıkla Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait tunç bir yüzük üzerinde yatay olarak tasvir edilmiş çifte balta yer alır (lev. 36, res. 115). Bu yüzük örneklerinin kutsal bir niteliği olup olmadığı ya da amulet olarak kullanıldıklarına dair kesin bir şey söylemek şimdilik mümkün değildir.

2.1.2. Zeus Osogo / Osogoa / Osogollis

2.1.2.1. Zeus Osogollis Kutsal Alanı

Strabon, Mylasa'nın içinde Zeus Osogo'ya adanmış bir tapınaktan söz eder: *"Mylasalıların iki Zeus tapınağı vardır, Zeus Osogo ve Zeus Labrandenos*. *Birincisi kentin içindedir. Labranda ise kentten uzakta Alabanda üzerinden Mylasa'ya ulaşan geçidin yanında, dağ üzerinde yerleşmiş bir köydür..."*[838].

Plinius, Zeus Osogoa kutsal alanında önceleri tatlı su iken daha sonra tuzlu suya dönüşmüş bir kaynaktan söz eder[839].

Pausanias, Mantineia Poseidon kutsal alan hakkında duyduklarından bahsederken, burada bir deniz suyunun çıktığına dair eski bir efsane olduğunu anlatırken şuna

[838] Strabon, **Geographika**, 14, 2, 23.
[839] Plin., **HN**, XXXI, 54.

değinmiştir: *"...benzer bir hikâye Atinalılar tarafından Akropolis için, Mylasa'da yaşayan Karialılar tarafından ise, yerel dilde Osogoa olarak adlandırılan tanrının kutsal alanı için anlatılır. Ancak Phalerum'daki deniz Atina'dan yaklaşık 20 stadion, Mylasa limanı ise kentten 80 stadion uzaklıktadır*[840]*."*

18. yy. araştırmacıları kutsal alanı Mylasa'nın batısında Sodra Dağı'nın eteklerine lokalize etmişlerdir. Akarca'dan tapınağın, Sodra Dağı'nın önünde Güveç Dede'nin kuzeyinde, evlerin bulunduğu alanda olduğunu öğreniyoruz. Kutsal alanın malzemeleri evlerin inşasında kullanılmıştır[841]. Tepenin eteklerinde bugün, kyklopik taşlardan poligonal bir duvar kalıntısı ve sütunlar görülmektedir. R. Pococke'nin ziyaretinde, tapınağın etrafını çeviren stoaların istinat duvarı önündeki bir kısmı sağlamdı[842]. Kutsal alandaki sütunların bazılarının üzerinde kabaca işlenmiş trident tasviri ve ithaf yazıtları vardı[843]. İthaf yazıtları sütunların Zeus Osogollis rahipleri tarafından adandığını gösterir[844].

Tanrının *epitheton*unu Osogo (nominatif), Osogoa, Osogoi (genetif, datif) ve Osogollis olarak geçer. *Epitheton* ilk kez nominatif olarak Osogollis şeklinde Mylasa'dan bulunmuş Mausollos Dönemi'ne ait, Mylasa ile Kindya arasındaki bir arazi alışverişiyle ilgili bir yazıtta geçer. Yazıt üzerine çalışan Blümel, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait yazıtlarda geçen tanrının *epitheton*unun Osogoa yerine, genetif olarak Osogollis şeklinde okunması gerektiğini önermiştir ve *epitheton*un aslında Osogoa şeklinde bir türünün olmadığını söylemiştir[845]. *Epitheton*un anlamı bilinmemektedir. Laumonier, yerel bir kabile tanrısı olmasından ötürü, *epitheton*unun

[840] Paus., VIII, 10, 4.
[841] Akarca, 1954, **a.g.e.**, s. 83-84; Frank Rumscheid, "Vom Wachsen antiker Säulenwälder. Zu Projektierung und Finanzierung antiker Bauten in Westkleinasien und anderswo", **Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts (JDAI)**, 114, 1999, s. 35-38.
[842] R. Pococke, burayı şehir suru ya da sütunların ait olduğu yapının duvarı olarak yorumlamıştır, Uzunyuva Anıt Mezarı'nı Jupiter Osogus tapınağı sanmıştır. Richard Pococke, **A Description of the East, and Some other Countries**, Book the second of Asia Minor, Londra, W. Bowyer, 1743, s. 60.
[843] Akarca, 1954, **a.g.e.**, s. 84.
[844] Joannes Schaefer, **De Iove Apus Cares Culto: Dissertatio Inauguralis**, Halle, Academia Fridericiana Halensi, 1912, s. 388.
[845] Wolfgang Blümel, "Zwei neue Inchriften aus Mylasa aus der Zeit Mausollos", **EA**, 16, 1990, s. 34-35. Biz de çalışmamızda 'Osogollis' şeklini kullanmayı tercih ettik.

bir aileden gelmiş olabileceğini düşünmüştür[846]. Cook, Zeus'un yerel adının Osogoa şeklinde yazılmış olabileceği sonucuna varmıştır[847].

Yazıtlar Zeus Osogollis Kutsal Alanı'nın Mylasa Ovası'ndaki en zengin araziye sahip kutsal alanlardan biri olduğunu gösterir. *Ombianon Pedion*'daki (Beyaz Kasaba / Mylasa) bir arazi satışı ile ilgili bir dekret, kutsal alanda ağaçlar, büyük bir bağ ve evlerin bulunduğunu gösterir[848]. Mylasa nüfusu *Otorkondeis, Hyarbesutai* ve *Konodorkondeis* adlarını taşıyan üç *phyle*ye (kabile) ayrılmıştı. Zeus Osogollis, Otorkondeis *phyle*sinin tanrısıydı. Kutsal alanın arazisi *phyle*nin seçtiği memurlar tarafından idare ediliyordu[849]. Zeus Osogollis'in sonradan Zeus Otorkondeon ile birleştirildiğini görürüz[850]. Senato ve halk, Zeus Otorkondeon ile Zeus Osogollis'i birbirine denk kabul etmiştir[851]. R. van Bremen, MÖ 354-353 yılına ait, Mylasıların Kindyalılardan satın aldıkları bir araziyi konu alan yazıtı yeniden değerlendirerek arazinin sahilde, Muhal Körfezi'nin güneyindeki koylardan birinde yer aldığını belirtmiştir. Mylasalıların bu araziyi sahile açılma amacıyla satın aldıklarını, bunda Mausollos'un yayılma planları rolü olduğunu ve Zeus Osogollis'in otoritesinin kullanıldığını ileri sürmüştür. Mylasalıların olasılıkla, Zeus Osogollis'in ikinci adı olan Zenoposeidon ile bir limanla ve denizle ilgili bir kimliğe kavuşmaları arasında bağ kurduklarını düşünmüştür[852]. II. Seleukos'un komutanı Olympikhos'un, kraliçe Laodike'den satın alınan arazileri, bahçeleri ve buradaki binaları Zeus Osogollis'e adadığını, gelirlerinin tanrının *panegyri*si için kullanılacağını yazıtlar gösterir[853].

[846] Laumonier,1958, **a.g.e.**, s. 104.
[847] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 580.
[848] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 108-109.
[849] Akarca, 1954, **a.g.e.**, s. 83.
[850] Schaefer, 1912, **a.g.e.**, s. 394; Sokolowski, 1955, **a.g.e.**, s. 155.
[851] Charles Diehl, Georges Cousin, "Inscriptions de Mylasa", **BCH**, 12, 1888, s. 14.
[852] Riet van Bremen, "A Property Transaction between Kindye and Mylasa. I. Mylasa 11 Reconsidered", **EA**, 46, 2013, s. 1-26.
[853] Riet van Bremen, "Olympichos and Mylasa: A New Inscription from the Temple Zeus Osogō?", **EA**, 49, 2016, s. 1-26.

2.1.2.2. Zeus Osogollis İkonografisi

Mylasa'nın Mausollos Dönemi *tetradrahmi*lerinin bir yüzünde ayakta, sağ elinde trident, sol elinde kartal tutan Zeus Osogollis, diğer yüzünde sağ elinde çifte balta, sol elinde asa tutan Zeus Labraundos tasviri yer alır. Zeus Labraundos'un bulunduğu yüzde Mausollos'nın kısaltması MA lejantı yer alır[854]. Bu tipte *tetradrahmi*ler MÖ 3. yy.da da basılmaya devam etmiştir (lev. 37, res. 122-124).

Bu *tetradrahmi*lerde Zeus Osogollis ön yüzdedir, 3/4 profilden gösterilmiştir (lev. 37, res. 122). Saç enseye kadar uzanır, tepe kısmı diadem ile sıkıştırılmış olmalıdır, sakallıdır. Sağ kol dirsekten bükülmüştür, bu elle trident tutar. Sol kol dirsekten bükülerek yana açılmıştır, bu elin üstünde kartal vardır. Uzun *khiton* ve *himation* giyimlidir, *khiton*un dikey kıvrımları göğüs altında ve etek ucunda belli olur, *himation* sağ kol altından geçirilerek sol kol üzerine atılmıştır. Arka yüzde Zeus Labraundos yer alır. Sağ profilden gösterilmiştir. Saç, sakal ve kıyafet Zeus Osogollis ile aynıdır. Sağ kolu dirsekten bükülerek yukarı kaldırılmıştır, bu elde omzuna dayadığı çifte baltayı tutar. Sol kol dirsekten bükülmüştür, bu elle asayı tutar, *himation* bu kol üzerine atılmıştır. Lejant figürün sağında, yatay şekildedir.

Akarca Mylasa sikkeleri kataloğunu yayımlandığında, bu tipte MÖ 3. yy.a ait iki örnek biliniyordu[855]. Bunlar F. Delrieux tarafından A ve B olarak gruplandırılmıştır. Bunlardan, birinde (A), ön yüzde Zeus Osogollis yer alır. Sağ profilden gösterilmiştir (lev. 37, res. 123). Başta diadem (?) vardır, saçlar enseye kadar uzanır, sakallıdır. *Khiton* ve *himation* giyimlidir. *Khiton* göğüs altından bir kuşakla bağlanmıştır, giysinin kıvrımları etek ucunda dikey şekilde gösterilmiştir. Sağda bel hizasında vücuda dolanmış *himation*un bir ucu sol kol üzerine atılmıştır. Sağ kol dirsek hizasından bükülerek yukarı kaldırılmıştır, bu elle trident tutar. Sol kol dirsekten bükülerek yana açılmıştır, bu el üzerinde kartal vardır. Arka yüzde Zeus Labraundos

[854] Silvia Hurter, "The 'Pixodaros Hoard': A Summary", **Studies in Greek Numismatics in Memory of Martin Jessop Price**, ed. R. Ashton, S. Hurter, London, Spink, 1998, s. 147-153, type B; Delrieux, 1999, **a.g.e.**, s. 33-45, lev. 9-10. Bu tipte iki örnek bilinmektedir.
[855] Akarca, 1959, **a.g.e.**, s. 33.

yer alır. Duruşu, saç ve sakalı, kıyafeti Zeus Osogollis ile aynıdır. Farklı olarak Mausollos Dönemi sikkelerindeki gibi çifte baltayı ve mızrağı taşımaktadır. Lejant bu figürün sağında ve solunda yer almaktadır (ΜΥΛΑ-ΣΕΩΝ). Her iki yüzde de figür boncuk dizisinden çemberle çevrilidir[856]. Aynı döneme ait diğer örnekte (B), ön yüzde Zeus Labraundos, arka yüzde Zeus Osogollis yer alır (lev. 37, res. 124). Diğer detaylar aynıdır. Farklı olarak baştaki diademin yaprak detayı seçilebilmektedir. Boncuk dizisi çember yoktur. Lejant Zeus Osogollis figürünün her iki yanındadır (ΜΥΛΑΣΕΩΝ ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ (magistrat)[857]. Daha sonra, Rhodos-Mylasa definesi olarak adlandırılan gruptan bu iki tanrılı daha fazla sikke keşfedilmiştir. Bunlar üzerine çalışan Delrieux bu iki tipe bir tip daha eklemiştir (C). Bu tipin ön yüzü 'B' ile aynıdır, arka yüzünün 'B' ile farkı monogramdır[858]. Yukarıda da değindiğimiz gibi Zeus Osogollis'in tasviri için Zeus Labraundos tasviri, özellikle de *himation*un sarılış biçiminde, örnek alınmış olabilir. Akarca, MÖ 3. yy. sikkelerindeki Zeus Osogollis tasviri ile Lagina Hekate Tapınağı frizlerindeki figürler arasında benzerlik kurmuştur[859]. Delrieux, iki tanrılı sikkelerin tamamını MÖ 3. yy.ın ikinci yarısına tarihlendirmiştir ve bunları yaklaşık olarak MÖ 246'da II. Seleukos'un Mylasa'yı özgür kılmasıyla ilişkilendirir.

Mylasa'nın MÖ 2.-1. yy.lara ait tunç sikkelerinde, ön yüzde düşey çifte balta, arka yüzde süslenmiş trident sembolü olan bir tip bulunmaktadır, arka yüze ΜΥΛΑΣΕΩΝ lejandı eşlik eder (lev. 37, res. 125)[860]. Böylece ön yüzde Zeus Labraundos, arka yüzde Zeus Osogoa simgeleriyle ifade edilmiştir. Yine aynı döneme ait yaygın bir tip de ön yüzde at tasviri, arka yüzde 'S' şeklinde süsleri olan trident tasvirli örneklerdir[861]. Aynı döneme ait sikkeler arasında çifte baltanın üstüne yerleştirilmiş tridentten oluşan 'çifte baltalı trident' tasvirli örnekler de görülür[862] (lev. 37, res. 126, 127).

[856] Delrieux, 1999, **a.g.e.**, s. 34, grup A, no. 1A, lev. 9, 1A. Delrieux gruplamayı lejantlara göre yapmıştır.
[857] Delrieux, 1999, **a.g.e.**, s. 34-35, grup B, no. 4.
[858] Delrieux, 1999, **a.g.e.**, s. 35-36, grup C.
[859] Akarca, 1959, **a.g.e.**, s. 14.
[860] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 16.
[861] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 14, 15.
[862] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 577, fig. 486, 487.

Augustus Dönemi sikkelerinde, tanrı, defne tacı takar şekilde, trident ve yengeçle gösterilmiştir, bu dönem sikkelerinde 'çifte baltalı trident' sembolü de görülür. Nero Dönemi'nde yine tridentlidir. Domitianus Dönemi'nde ayakta, trident ve kartalla gösterildiği gibi 'çifte baltalı trident' sembolü de kullanılmıştır[863]. Hadrianus Dönemi (MS 117-138) Mylasa sikkelerinin arka yüzünde, Zeus Osogollis ayakta, profilden, sakallı, saçları enseye kadar uzanmış, *khiton* ve *himation* giyimli olarak gösterilmiştir. Sağ elindeki trident bir yengeç üzerinde durmaktadır, sol elinde kartal tutar[864]. Antoninus Pius Dönemi'ne (MS 138-161) ait bir örnekte ise Zeus Osogollis, cepheden, ayakta, *khitoniskos* ve *himation* giyimli gösterilmiştir. Sağ elinde mızrak, aşağıda mızrağın yanında bir yengeç vardır. Sol eliyle yere dayadığı kalkanını tutar. Figür ile kalkan arasında, yerde kartal vardır. Cook, bu ünik örneği –mızrak ve kalkandan dolayı- Zeus Stratios ile –yengeçten dolayı- Zeus Osogoa'nın synkretizmi olarak yorumlamıştır[865]. Marcus Aurelius ve Lucius Verus Dönemi'nde (MS 161-169) ayakta, tridentli, yanında Asklepios ile betimlenmiştir.[866]. Septimius Severus Dönemi (MS 193-211) Mylasa sikkelerinin arka yüzünde 'çifte baltalı trident' tasviri görürüz. Sapında çifte balta bulunan trident bir yengecin üzerine yerleştirilmiştir, tridentin altına kurdele bağlanmıştır. Sembol çelenkle çevrelenmiştir. MYLACEΩN lejandının harfleri sembolün her iki yanına yerleştirilmiştir[867]. Aynı döneme ait sikkelerin arka yüzünde Zeus Osogollis *tetrastylos* bir tapınağın içinde, sağ elinde trident, sol elinde kartal tutar şekilde ayakta tasvirini de görürüz[868]. Ayrıca bu döneme ait, tanrının şua tacı taktığı örnekler de vardır[869].

Zeus Osogollis ve Zeus Labraundos'un Mylasa sikkeleri üzerindeki birlikteliği Roma İmparatorluk Dönemi'nde de devam etmiştir. Marcus Aurelius Dönemi örneklerinde görülür[870] (lev. 37, res. 128). Caracalla-Geta Dönemi (MS 211) Dönemi sikkelerinde

[863] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 118.
[864] Moritz Pinder, **Über die Cistophoren und über die Kaiserlichen Silbermedaillons der römischen Provinz Asia**, Berlin, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1856, s. 627.
[865] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 578, fig. 491.
[866] Théodore Edme Mionnet, **Description de médailles antiques, grecques et romaines, avec leur degré de rareté et leur estimation III**, Paris, Rignoux, 1835, no. 311; Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 119.
[867] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 30.
[868] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 31, 32.
[869] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 119.
[870] Akarca, 1959, **a.g.e.**, no. 68.

ön yüzde ANTΩNINOC ΓETAC KAICAP lejantı, karşılıklı, profilden Caracalla ve Geta büstleri yer alır. Arka yüzde MYΛACEΩN lejantı, ayakta, karşılıklı, Zeus Osogollis ve Zeus Labraundos tasvirleri yer alır (lev. 37, res. 129). Zeus Osogollis sol taraftadır, sağ profilden gösterilmiştir. Saçları ensesine kadar uzanır, sakallıdır. Sağ kolu dirsekten bükülerek yukarı kaldırılmıştır, bu eliyle trident tutar, sol kolu dirsekten bükülerek yana açılmıştır, bu elinde kartal vardır. *Khiton* ve *himation* giyimlidir, *himation* kalça hizasından vücuda sarılarak bir ucu sol kol üzerine atılmıştır. Bu görünümüyle Mausollos Dönemine ve MÖ 3. yy.a ait sikkelerdeki tasvirine benzemektedir. Karşısında yer alan Zeus Labraundos figürünün gövdesi cepheden başı sol profildendir. Kollar dirsekten bükülerek iki yana açılmıştır. Sağ elinde düşey çifte balta, sol elinde mızrak tutar. *Ksoanon* bir görünüşe sahiptir, tanrının kült heykeli betimlenmek istenmiş olmalıdır. Figürlerin altında zemin çizgisi vardır[871].

Caracalla Dönemi (MS 211-217) sikkelerinde, ayakta, bir tapınak içinde, *khiton* ve *himation* giyimli, sağ elinde asa, sol elinde kartalla betimlenmiştir[872]. Elagabalus Dönemi (MS 218-222) örnekleri Caracalla Dönemi'ndekiler ile aynı tiptedir[873]. Tranquillina Dönemi'nde (MS 241-244), ayakta, *khiton*, *himation* giyimli ve kartal tutarken gösterilmiştir[874]. Valerianus Dönemi'nde (MS 253-260), aynı şekilde, farklı olarak sağ elinde asa, sol elinde kartal tutmaktadır[875].

2.1.2.3. Zeus Osogollis Kültüyle İlgili Arkeolojik, Epigrafik ve Nümizmatik Veriler

Tanrıyla ilgili bazı arkeolojik ve epigrafik verilere kutsal alan bölümünde, nümizmatik verilere ise ikonografya bölümünde değindik. Yukarıda bahsettiğiz örneklerden, Mylasa'nın MÖ 4. yy. sikkelerine kentin en önemli tanrısı olan Zeus Labraundos ile

[871] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 37; Akarca, 1959, **a.g.e.**, no. 88.
[872] Mionnet, 1835, **a.g.e.**, no. 316.
[873] Imhoof-Blumer, F., 1901, **a.g.e**., s. 146.
[874] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 40.
[875] Mionnet, 1835, **a.g.e.**, no. 323.

birlikte yerleştirilmesi, Zeus Osogollis'in bir kabile tanrısıyken, bu dönemde kent için ne denli önemli bir tanrı haline geldiğini gösterir. Williamson, Mausollos'un bu iki tanrıyı Mylasa sikkelerinin iki yüzüne yerleştirerek, kendisi ve bu iki tanrı arasında üçlü bir ilişki yarattığını, memleketi Mylasa ile Labraunda'daki kutsal alan arasında sıkı bir bağ kurmayı amaçladığını söylemiştir. MÖ 3. yy. örneklerinden, Mausollos Dönemi'nde olduğu gibi, ön yüzünde Zeus Osogollis bulunanların diğerlerinden daha erken olduğu düşünülmüştür. Ön yüzünde Zeus Labraundos olanlarla aralarında çok büyük zaman farkı olmamalıdır, bunlardan hemen sonra basılmış olmalıdır. Mausolos Dönemi'ne ve MÖ 3. yy.a ait arka yüzdeki Zeus Labraundos tasvirinin yanında lejant vardır. MÖ 3. yy.ın iki tanrılı sikkelerinin ilk örnekleri kabul edilenlerde bu tanrının yanında ΜΥΛΑ-ΣΕΩΝ lejantı görülür. Wiliamson bunu, Mylasa'nın tanrısı olduğunun vurgulanması olarak kabul etmiştir. Daha sonra arka yüzde Zeus Osogollis bulunanlarda, Zeus Labraundos'u artık Mylasa'nın tanrısı olarak etiketlemeye gerek olmadığını, bunun açıkça belli olduğunu düşünmüştür. O dönemde Zeus Osogollis önemli bir polis tanrısı olarak terfi ettirilmiş olmalıydı ve bu nedenle onun tasvirinin yanına magistrat adıyla birlikte 'Mylasa'nın' ifadesi konulmuş olduğunu söylemiştir[876]. Bu dönemde toprakların bir kısmı Zeus Osogollis'e adanmıştır ve gelirleri tanrının festivali için kullanılıyordu[877]. Yazıtlar, MÖ 3. yy.da Zeus Osogollis'in, Zeus Labraundos'un kent hayatındaki eşdeğeri olarak kabul edildiğini gösterir[878].

Mylasa'nın MÖ 2.-1. yy.lara ait tunç sikkelerinde tanrıların bu birlikteliği sadece simgeleri gösterilerek devam ettirilmiştir: ön yüzde düşey çifte balta, arka yüzde süslenmiş trident sembolü olan bit tip bulunur[879]. Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde tanrının kendisi tasvir edildiği gibi Zeus Labraundos ile synkretizmini ifade eden 'çifte baltalı trident' sembolü de görülmektedir[880]. Bu dönemde, sikkelerde iki tanrının tasvirlerini yan yana da görürüz[881].

[876] Williamson, 2021, **a.g.e.**, s. 167-170.
[877] Crampa, 1969, **a.g.e.**, no. 8.
[878] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 110.
[879] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 16.
[880] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 30; Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 118.
[881] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 37; Akarca, 1959, **a.g.e.**, no. 88.

Yukarıda bahsettiğimiz Iasos 'Çifte Balta Kutsal Alanı' olarak adlandırılmış mekânda bulunmuş amphora kulpu üzerine Zeus Labraundos'la Zeus Osogollis'in sembollerinin birleşimi olan sapında çifte balta bulunan trident ya da kısaca 'çifte baltalı trident' işlenmiştir. Berti, bu buluntunun, asma yetiştirilen ve şarap ticareti için kapların üretildiği Zeus Osogollis kutsal alanına bağlı, bir fırından geldiğini düşünmüştür[882]. Zeus Osogollis ile Zeus Labraundos'un ilişkileri birlikte betimlenmeleri ve ortak sembolleriyle sınırlı kalmaz. MÖ 1. yy.da, Mylasa'nın önde gelenlerinden, Hierokles'in oğlu Pollis'in her iki tanrı için de rahiplik yaptığını öğreniyoruz, ayrıca kendisi ve ailesi için kutsal alana sekiz sütun diktirmiştir. Yazıtlar, rahipler dışında görevliler hakkında da bilgi verir[883].

Mylasa'da bulunmuş bir dekret, tanrıya burada *'tanrıların en büyüğü', 'kentin koruyucu tanrısı'* olarak tapıldığını gösterir[884]. Zeus Osogollis adına *Taurphonia* festivali kutlanıyordu, boğa kurban ediliyordu[885]. *Taurophetes* görevini alan vatandaş *phyle*yle beraber boğaların masrafını karşılıyordu. Festivalin dini boyutunun yanı sıra siyasi ve ticari bir boyutu da vardı, yönetimle ilgili ve ticari toplantılar da festival esnasında yapılıyordu. Festival kapsamında kurban töreninin yanı sıra yarışlar ve müzikli gösteriler de düzenleniyordu[886]. Roma İmparatorluk Dönemi'nde festival kapsamındaki yarışmaların sayısı çoğaltılmıştır[887]. Mylasa içinde bulunmuş heykel kaidesi üzerindeki yazıt tanrıya Athena heykeli adandığını gösterir[888].

Hekatomnos Anıt Mezarı'nın podyum basamaklarında ve alandaki propylonun basamaklarında kazıma çifte balta ve trident motifleri, birbirinden ayrı, yan yana ve birleştirilmiş olarak gösterilmiştir (lev. 27-30). Milas içindeki yapılarda devşirme malzeme olarak kullanılmış bloklarda çifte balta ve tridentin birlikte tasvir edildiği

[882] Berti, 2019, **a.g.e.**, 95-107.
[883] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 104, 116.
[884] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 110; P. Le Bas, W. H. Waddington, **Inscriptions grecques et latines recueillies en Gréce et en Asie Mineure III, 1**, Paris, F. Didot, 1870, no. 400.
[885] A. Namitok, "Zeus Osogoa", **Revue de l'histoire des religions**, 124, 1941, s. 104.
[886] MÖ 1. yy.da Mylasa'da stadion, stoa yapıları inşa edilmiştir. Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 111.
[887] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 114.
[888] Wolfgang Blümel, "Epigraphische Forschungen im Western Kariens 1996", **AST**, 15, 1, 1998, s. 393-394.

örnekler vardır (ZO. 1-3). Bu durumda çifte baltanın direkt Zeus Osogollis sembolü olduğunu söyleyemeyiz, tanrının Zeus Labraundos ile ilişkisinden dolayı tanrının kültüne dahil olmuş ve 'çifte baltalı trident' olarak yer almış bir semboldür.

Roma İmparatorluk Dönemi yazıtları kültün Mylasa dışına yayıldığını gösterir. Kutsal alana Aphrodisias, Attaleia, Side, Termessos, Patara, Ksanthos, Tlos, Erythrai ve Lampsakos'tan insanlar tapınım için geliyorlardı. Yazıtlar, başka bölgelerden gelen yargıçların tapınağı ziyaretini gösterir. Kutsal alanda ele geçmiş bir yazıtta Pamphylia ve Lykia'dan gelmiş yargıçların isimleri geçer[889]. Rumscheid, Bodrum Su Altı Arkeoloji Müzesi'nde, Lykia, Pınara'dan bir heyet listesini içeren yazıtın tapınağın ziyaretiyle ilgili olduğunu düşünmüştür[890].

2.1.3. Zenoposeidon

Zenoposeidon'un, Zeus Osogollis'in Hellenleştirilmiş bir yorumu olduğu kabul edilmiştir. Adı, Zeus'un Dor formu Ζηνο / Ζενο ile Poseidon'un birleşiminden oluşur[891]. Laumonier, Otorkondeis kabilesi tarafından bu ismin kullanılmadığını belirterek 'barbar' olarak nitelenen ismin Helenleştirilme çabasıyla ortaya çıktığını söylemiştir[892]. MÖ 4. yy.da, Mylasa'nın deniz kıyısına açılmasıyla Zeus'un Zenoposeidon'a dönüştürüldüğü ileri sürülmüştür[893]. Cook, Zenoposeidon'a değinirken, kendisinin zaten Hellenleştirilmiş Poseidon'un, Zeus'un bir formu olduğu şeklinde bir düşünceye sahip olduğunu söylemiştir. H. L. Ahrens ve W. Sonne'nin görüşlerini bazı değişikliklerle kabul ederek, Poseidon'un 'sudaki (potos) Zeus' anlamına geldiğine katılmıştır. İlkel Yunanların Zeus'un yağmurla var olduğuna

[889] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 110.
[890] Frank Rumscheid, "Inschriften aus Milas im Museum Bodrum", **EA**, 37, 2004, s. 59.
[891] Friedrich Gottlieb Welcker, **Griechische Götterlehre 1**, Göttingen, Dieterich, 1857, s. 41-42; Blümel, 1988, **a.g.e.**, s. 18.
[892] Laumonier, 1958, a.g.e., s. 103.
[893] Pierre Debord, "Sur quelques Zeus Cariens: religion et politique", **Studi ellenistici (StudEll)**, 13, 2001, s. 22-23.

inandıklarını, yağmur akarsulara ve nehirlere döküldüğünde Zeus'un hala içme suyunda olduğuna, nehirler denize döküldüğünde, denize Zeus'un nüfuz ettiğine inandıklarını söylemiştir[894].

Antik yazarlardan Athenaios Zenoposeidon'dan bahsetmiştir. Athenaios, Theophrastos'un 'Sular Üzerine' söylediklerini aktarırken tuzlu suların tadının değişmesinden bahseder: *"Yalnızca acı sular değil, tuzlu sular da doğalarını değiştirirler ve bütün nehirler de, örneğin yanında Zeus'un kutsal alanı olan Kithairon'da olduğu gibi ve Karia'da, Zenoposeidon kutsal alanının yanında (olduğu gibi). Bunun nedeni, bölgeye çok sayıda yıldırım düşmesidir.*[895]"

Athenaios, ayrıca, komedya yazarı Makhon'dan bir anektod aktarır:

> "Bir zamanlar müzisyen Dorion, Mylasa'ya gelmiş, ancak kalacak yer bulamamıştı. Bundan dolayı kutsal alana oturdu, bu şans eseri şehir kapılarından önce rastladığı bir yerdi. Orada tapınak görevlisini kurban keserken gördü. Ona, "yalvarırım söyle bana, Athena ve tüm tanrılar adına, bu tapınağın sahibi hangi tanrı?" diye sordu. Görevli şöyle cevap verdi: "Bu, ey yabancı, Zenoposeidon'un kutsal tapınağı." Sonra Dorion: "Nasıl olur, herhangi birinin bir kişilik oda beklediği bu yerde tanrılar ikişer ikişer konaklıyor!" dedi"[896].

Zenoposeidon adını MÖ 4. yy.dan itibaren yazıtlarda görmeye başlarız[897]. Mausollos Dönemi'ne tarihlenen bir dizi yazıtta ἱερεὺς Διὸς Ὀσογωλλιος Ζηνοποσειδῶνος ifadesi geçer[898]. Roma İmparatorluk Dönemi yazıtlarında tanrının adı çoğunlukla Zeus Osogollis ile birlikte geçer[899]. Laumonier, tanrının bu ikili karakterinin Karialıların çift karakterini yansıttığını, dağlı bir topluluk olarak yükseklerdeki gök tanrısı Zeus'a aynı

[894] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 582-585. Ayrıca, Poseidon için Potei-Dan 'Efendi Zeus' önerisini de dile getirir.
[895] Athenaios Naukratios, **Deipnosophistae**, II, 15.
[896] **A.e.**, VIII, 18.
[897] Blümel, 1987, **a.g.e.**, no. 319-325.
[898] Blümel, 1990, **a.g.e.**, s. 29-43.
[899] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 125.

zamanda denizle ilişkili ve ada kökenli bir topluluk olarak da Poseidon'a taparak iki karakterlerine hitap eden bu iki tanrıyı birleştirdiklerini düşünmüştür[900].

Cook, Girit'te Knossos sarayı'nda trident sembolüne sıklıkla rastlandığından bahseder. Knossos'ta bir blok üzerine çifte balta ile birlikte *trident* sembolünün kazındığı görülür[901].

Milas içerisinde devşirme malzemelerde tanrıya ait izler görüldüğünden bahsetmiştik. Zeus Osogollis ile Zenoposeidon kültlerinin bir tutulmasından dolayı bu eserleri kataloğumuz ZO şeklinde kısaltmayı uygun gördük. ZO.1 Ulu Cami'de devşirme olarak kullanılmıştır. Blok üzerinde düşey çifte balta ve trident kabartmaları yan yana gösterilmiştir. Hisarbaşı-Hoca Bedrettin Mahallesi'nde bir evin duvarında devşirme olarak kullanılmış bir blok üzerinde kazıma çizgiyle, yan yana, sağda çifte balta, solda trident sembolleri düşey olarak işlenmiştir (ZO.2). ZO.1'e göre sembollerin daha kabaca işlendiği, sadece çizgilerle gösterildikleri görülür. Zenoposeidon'la ilgili eserler, Zeus Labraundos'la ilgili devşirme örneklerde olduğu gibi Milas'ın merkezi, en eski yerleşim yeri olan Uzunyuva çevresinden, tarihi yapı ve evlerde devşirme olarak ele geçmiştir. ZO.3 Ağa Cami'nde devşirme olarak kullanılmıştır. Korunan parçada sadece *trident* kabartması vardır. Burada *trident* tek başına yer alsa da Mylasa sikkeleri üzerindeki tasvirler ve diğer devşirme eserlerle birlikte ele alınca Zeus Osogollis / Zenoposeidon ile ilgili değerlendirmek uygun görülmüştür. *Trident* kazıma çizgiyle işlenmiştir. Aynı camide devşirme olarak kullanılmış çifte balta tasvirli bir başka blok bulunduğundan yukarıda bahsetmiştik (ZL.38). Hekatomnos'un Anıt Mezarı'nın podyumunun basamakları üzerinde beş 'çifte baltalı *trident*', bir *trident* sembolü kazınmıştır. Sembollerde, sikkeler üzerindeki örneklerde olduğu gibi çifte balta *trident*in sap kısmında yer alır. Bunlar dışında, aynı yerde çok sayıda *plantae*

[900] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 124.
[901] Arthur Bernard Cook, "Zeus, Jupiter and the Oak", **The Classical Review**, 17, 8, 1903, s. 406.

pedum kazıması vardır. Erken Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmişlerdir[902] (lev. 27-28).

2.1.4. Zeus Lepsynos

2.1.4.1. Zeus Lepsynos Kutsal Alanı

Zeus Lepsynos'un tapınağı, Milas'ın Selimiye Mahallesi sınırları içinde kalan Euromos antik kentinde[903], kent surlarının güneyinde, Kızılbayır Tepesi'nin eteğindedir[904]. Günümüze ulaşmış tapınak Roma İmparatorluk Dönemi'nde inşa edilmiştir[905] (lev. 38, res. 130). Burada ilk kazı çalışmaları 1969-1975 yılları arasında Ü. Serdaroğlu tarafından gerçekleştirilmiş[906], uzunca bir süre çalışmaların sürdürülmediği tapınakta, A. Kızıl tarafından 2014 yılında tekrar çalışmalara başlanmıştır[907]. *Temenos* alanı *peribolos* duvarlarıyla çevrilidir. Yapılan çalışmalar, tapınağın güneyinde, Dor düzeninde, muhtemelen stoaların yer aldığını göstermiştir[908]. Kutsal alan kalıntıları MÖ 6. yy.a kadar gider. Kutsal alanın Arkaik Dönemi'ne ilişkin buluntular, mimari *terra cotta*lar, mimari bloklar, konsol blokları, *kouros* heykelleri, keramik parçaları ile koç ve boğa figürinleridir[909]. Ayrıca, kült

[902] Diler, 2021, **a.g.e.**, s. 102-103.
[903] Tapınağın ayakta kalmış sütunlarından dolayı Euromos'a Ayaklı denmiştir. Akarca, 1954, **a.g.e.**, s. 134.
[904] Taylan Doğan, "Euromos Zeus Lepsynos Tapınağı", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Muğla, 2020, s. 29.
[905] Akarca, 1954, **a.g.e.**, s. 135.
[906] Ümit Serdaroğlu, "Euromos 1969 and 1970", **Anatolian Studies (AnatSt)**, 21, 1971 s. 47-48; "Euromos 1971 and 1972", **Anatolian Studies (AnatSt)**, 23, 1973, s. 36-37.
[907] Abuzer Kızıl, Taylan Doğan, "Euromos 2014 Yılı Çalışmaları", **KST**, 37, 2, 2016, s. 215-220.
[908] Doğan, 2020, **a.g.e.**, s. 30. Buluntular doğu duvarının önünde ortaya çıkarılmış mekanın doğu bölümünün bir kısmının dükkan ve depo olarak kullanıldığına işaret etmiştir.
[909] Suat Ateşlier, "Euromos Arkaik Mimari Terrakottaları", **AST**, 26, 2, 2009, s. 151-158; "Euromos Arkaik Mimari Terrakottaları (Arkaik Tapınak Üzerine Düşünceler)", **AST**, 28, 3, 2011, s. 123-139; Suat Ateşlier, Murat Çekilmez, "A Late Archaic Kouros from Euromos" **Karia Arkhaia, La Carie, des origines à la période pré-hékatomnide, 4émes Rencontres d'Archéologie de l'Iféa, Istanbul,**

heykeli kaidesinin ve sunağın da Arkaik Dönem'e ait olabileceği ileri sürülmüştür[910]. Ateşlier, mimari *terra cotta*lar üzerinde kanatlı atın çektiği araba, ziyafet sahnesi gibi sahneler tespit etmiştir. Akroter parçalarından biri Gorgon başı şeklindedir ve pentagonal antefiks üzerinde *Gorgoneion*lar vardır. Araştırmacı figürleri Hekate kültüyle ilişkilendirmiştir[911]. Kutsal alanın Klasik Dönemi'ne ait henüz yeterli verilere ulaşılamamıştır[912]. Kutsal alandan bulunan Hellenistik Dönem'e ilişkin veriler sunak, mimari parçalar, heykel kaideleri, yazıtlar, bir heykel *torso*su sikkeler ve keramik parçalarıdır[913]. Sunak, gerçekleştirilen son çalışmalarla MÖ 4. yy.ın son çeyreğine tarihlendirilmiştir[914]. Mevcut tapınak MS 2. yy.a tarihlendirilmiştir. Korinth düzeninde, 6x11 sütunlu bir *peripteros*tur[915]. İki *stylobat*tan yüksekte olan, heykel kaideleri, sütunlu yapı ve *adyton* ihtiva etmektedir. Diğerinin batı kısmında *naiskos* vardır. Ayrıca yansıtma havuzu olduğu düşünülen bir düzenleme mevcuttur. *Naiskos* içerisinde kült heykeli kaidesi mevcuttur[916]. Kült heykelinin kaidesini Ateşlier Arkaik Dönem'e tarihlendirmiştir[917]. Kızıl, kaidenin kesin tarihlendirmesini yapmak için çalışmalar gerçekleştirmiş, ancak kesin tarihlendirme mümkün olmamıştır, bununla birlikte mevcut Roma İmparatorluk Dönemi tapınağından daha erken olabileceği düşünülmüştür[918].

14-16 novembre 2013, ed. O. Henry, K. Konuk, İstanbul, Institut Français d'Études Anatoliennes Georges Dumézil, 2019, s. 357-367; Doğan, 2020, **a.g.e.**, s. 30-46.

[910] Ateşlier, 2011 a, **a.g.e.**, s. 125-127.

[911] Suat Ateşlier, "The Archaic architectural terracottas from Euromos and some cult signs", **Labraunda and Karia. Proceedings of the International Symposium Commemorating Sixty Years of Swedish Archaeological Work in Labraunda, The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities Stockholm, November 20-21, 2008, Boreas: Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations 32**, Uppsala, Uppsala University Press, 2011, s. 279-290.

[912] Doğan, 2020, **a.g.e.**, s. 45-46.

[913] Doğan, 2020, **a.g.e.**, s. 46-79.

[914] Abuzer Kızıl, Taylan Doğan, "Euromos 2017 Yılı Çalışmaları", **KST**, 40, 1, 2019, s. 5.

[915] Serdaroğlu, 1971, **a.g.e.**, s. 47-48; 1973, **a.g.e.**, s. 36-37; **Lykia-Karia'da Roma Dönemi Tapınak Mimarisi**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat, 2004, lev. XXXI, 1.

[916] Serdaroğlu, 2004, **a.g.e.**, s. 124; Kızıl, 2019, **a.g.e.**, s. 2; Doğan, 2020, **a.g.e.**, s. 82-120.

[917] Ateşlier, 2011, **a.g.e.**, s. 127.

[918] Kaidenin içinde kazı çalışmaları gerçekleştirilmiş, kaide içinde kum tespit edilmiş ve olasılıkla bu kumun Serdaroğlu'nun çalışmaları esnasında doldurulduğu düşünülmüştür. Kum tamamen dışarı çıkartıldıktan sonra molozla karşılaşılmış, kaldırma çalışmaları esnasında temele ait olduğu düşünülen taşların *naos stylobat*ının altına doğru devam etmesi alanda çalışmayı mümkün kılmamıştır. Abuzer Kızıl, v.d., "Euromos: Rapport Preliminaire sur les Travaux Realises en 2017", **Anatolia Antiqua**, 26, 2018, s. 166; Kızıl, 2019, **a.g.e.**, s. 3.

Veriler kutsal alanda faaliyetlerin MÖ 6. yy.da başladığını ve bu yüzyılın sonuna kadar devam ettiğini gösterir. MÖ 5. yy. boyunca ve MÖ 4 yy.ın ortalarına kadarki sürece ait, alanda herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Bu süreçten sonra kutsal alandaki faaliyetlerin tekrar başladığını gösteren MÖ 4. yy. sonu / 3. yy. başına tarihlendirmiş *prokseni* dekretidir[919]. Yazıtta kent için birçok kez hayır işlemiş Stephanos'a verilen haklar detaylı şekilde anlatılmıştır. Kendisine *isopoliteia,* ev ve arazi sahibi olma hakkı, istediği *phyle*ye katılabilme ve bu *phyle*nin mensuplarına ve gerekirse diğer yurttaşlara tanınan memuriyet ve görevlere seçilme hakkı, kurban törenlerine katılma ve kurban etinin hissedarı olma hakkı, kutsal törenlere katılma ve istediği takdirde rahiple yan yana *kline*ye uzanma hakkı gibi haklar tanınmıştır[920].

Euromos'ta, Roma İmparatorluk Dönemi tapınağının temelinde ele geçmiş, MÖ 3. yy.a tarihlendirilmiş yazıt Admetos oğlu Makedonyalı Aleksandros'un, Lepsynos onuruna yapılan festival esnasında onurlandırılmasıyla ilgilidir. Aleksandros, kenti zararsız geri aldığı ve Kral Philippos'a tekrar kazandırdığı için festivalde en ön sırada yer alacak, çelenkle ödüllendirilecek, tunç heykeli dikilecektir ve ona ilk kurbanı adama hakkı verilmiştir, tüm bunlar, vatandaşlık, ev ve arazi sahibi olma haklarıyla birlikte verilmiştir. Stelin Zeus Lepsynos Tapınağı'nın en görkemli yerine dikilmesine karar verildiği de yazıtta geçer, böylece tapınağın Zeus Lepsynos'a adandığını gösteren yazılı kanıt sağlanmıştır[921]. Euromos'un birkaç kilometre güneybatısındaki Kızılcakuyu Köyü'nde (bugün mahalledir) bulunmuş, günümüzdeki yeri bilinmeyen, üzerinde düşey çifte balta kabartması ve Διί Λεψίνωι Πολύκριτος yazıtı bulunan küçük bir sunak hakkındaki bilgiyi J. Schaefer'den ediniyoruz. Olasılıkla Hellenistik Dönem'e aittir, Polykritos adlı kişinin tanrıya adağıdır. Tanrının *epitheton*u burada *Lepsinos* şeklinde yazılmıştır. Schafer, yazıtın buluntu yerini Mendelia (Mandalyat / Selimiye) olarak vermiştir[922]. 2017 yılı çalışmalarında, tapınakta Hellenistik Dönem'e tarihlendirilmiş, üç adet onurlandırma yazıtı bulunmuştur, bunların dışında iki de

[919] Doğan, 2020, **a.g.e.**, s. 73.
[920] Robert Malcolm Errington, "Inschriften von Euromos", **EA**, 21, 1993, s. 32.
[921] Errington, 1993, **a.g.e.**, s. 21-22, no. 4; H. W. Pleket, R. S. Stroud, **Supplementum Epigraphicum Graecum,** 43, Leiden, Brill, 1996, no. 706'de MÖ 201-197 yılları arasına tarihlendirilmiştir.
[922] Schaefer, 1912, **a.g.e.**, s. 364.

kararname ele geçmiştir[923]. Voutiras, tapınakta bulunmuş, Hadrianus Dönemi'ne ait yazıtın[924] içeriğinden dolayı, tapınağın kapı dikmesinde yer alması gerektiğini düşünmüştür[925]. Söz konusu kutsal alana ilişkin vezinli kült yasasında (*lex sacra*), kutsal alana temiz bir kalbi olanların ve adalet duygusu taşıyanların girebileceği kaydedilmiştir[926]. H. Malay, zihnin arınması düşüncesinin, Epidauros'ta bulunan bazı yazıtlardan beri bilindiğini; adil olmanın insanın karakterini şekillendirdiğine ilişkin düşüncenin Yunan felsefesinde ve edebiyatında eski devirlerden beri görülse de, Euromos'ta ele geçen bu buluntunun adaletsizliği aşağılayan bir kutsal yasayı kaydeden ilk yazıt olduğunu söylemiştir[927].

Mylasa Zeus Osogollis kutsal alanında olduğu gibi burada da tapınak sütunlarının adandığını görürüz. Tapınak inşası yaklaşık kırk yılda tamamlanmış, sütunlarının çoğu kentin ileri gelenleri tarafından finanse edilmişti[928]. Araştırmacıların kutsal alanda yaptığı çalışmalar sonucunda, *tabula* içinde yazıtı bulunan 13 tambur saptanmıştır[929]. Leon Quintus'un tapınağının kuzey sütun sırasına ait altı adet sütunu, *stephanephoria* görevi esnasında yaptırmıştır. Rufus, rahibe olan eşi Appia adına kuzey sütun sırasına bir adet sütunu yaptırmıştır. Başhekim Menekrates, üstlendiği *stephanephoria* esnasında, inşası devam eden tapınak için beş adet (veya daha fazla) sütun yaptırmıştır. Bu inşa faaliyetiyle kendisiyle birlikte, *stephanephoros* ve *gymnasiarkhos* olan kızı Tryphaine de ilgilenmiş ve finansal katkıda bulunmuştur. İki yazıt Roma

[923] Kızıl, 2019, **a.g.e.**, s. 190.
[924] Pleket, 1996, **a.g.e.**, no. 710; Reinhold Merkelbach, Josef Stauber, **Steinepigramme aus dem griechischen Osten I**, Stuttgart, Teubner, 1998, no. 7; Emmanuel Voutiras, "Nachtrag zu einer metrischen Inschrift aus Euromos", **EA**, 30, 1998, s. 148.
[925] Voutiras, 1998, **a.g.e.**, s. 148.
[926] Errington, 1993, **a.g.e.**, s. 29-30.
[927] Hasan Malay, "Antik Devirde Dinsel Kirlenme ve Arınma ve Euromos'da Bulunan bir Kutsal Yasa (Lex Sacra)" adlı yazısında, yazıtın çevirisini *"Ey yabancı, temiz bir kalbin varsa ve ruhunda adalet duygusu taşıyorsan bu kutsal yere girebilirsin! Ama adil biri değilsen ve kötü niyetliysen, ölümsüzlerden ve bu kutsal bölgeden uzak dur. Bu kutsal mekân kötüleri sevmez ve onları cezalandırır. Tanrı, değerli insanlara değerli armağanlar verir"* şeklinde vermiştir. Bu kutsal yasada (*lex sacra*) arınmaya ilişkin iki önemli koşulun, zihnin arınması ve adalet duygusunun bir arada görüldüğünden söz etmiştir. (Çevrimiçi) https://www.hasanmalay.com/index.php/din/kirlenme, 24.08.2021.
[928] Rumscheid, 1999, **a.g.e.**, s. 34-35, 37.
[929] Abuzer Kızıl, vd., "Euromos: Rapport Preliminaire sur les Travaux Realises en 2015", **Anatolia Antiqua**, 24, 2016, s. 334; Doğan, 2020, **a.g.e.**, s. 195.

İmparatorluğu Principatus Dönemi'ne (MÖ 27-MS 284) son bahsettiğimiz örnek ise MS 2. yy.a tarihlendirilmiştir[930].

2.1.4.2. Zeus Lepsynos İkonografisi

Euromos sikkelerinde Zeus Lepsynos'un tasvir yer alır. Tanrıya ilişkin en erken veriler aynı zamanda kentin bastığı, MÖ 400-380'e tarihlenen, en erken sikkelerdir[931]. Bu örneklerde, ön yüzde yaban domuzu *protom*u, arka yüzde yuvarlak *incus* içinde sakallı Zeus başı ve Λ lejantı bulunur[932] (lev. 40, res. 134). Lejant tanrının *epitheton*unu ifade ediyor olmalıdır. Aynı tipteki bu en erken sikkelerde lejant ΛΕΨΥ şeklinde de yazılmıştı, bu aynı zamanda Zeus Lepsynos'a dair en erken yazılı belgedir. Bunun dışında, kentin adının Atina Vergi Listesi'nde geçen şekli olan ΥΡΩΜ[ΟΣ]'un kısaltması olan ΥΡΩ lejantı da kullanılmıştır. Aynı döneme ait tanrının defne çelenkli gösterildiği sikke tipi de vardır (lev. 40, res. 135)[933]. MÖ 2. yy. başlarına ait sikkelerde ön yüzde sakallı Zeus başı yer alırken, arka yüzde çelenk içinde düşey çifte balta bulunur[934] (lev. 40, res. 136). MÖ 1 yy. sikkelerinde ön yüzde Zeus ayakta, 3/4 profilden, sakallı, saçları ensesinde, *khiton* ve *himation* giyimli olarak gösterilmiştir. Sağ kol dirsekten bükülerek yana açılmıştır, yukarıya kaldırdığı bu elinde sapının alt kısmından tuttuğu çifte balta vardır. Sol kol dirsekten bükülmüştür, bu elle yere dayadığı mızrağını tutar. Göğüs kasları stilize şekilde giysi üstünden gösterilmiştir. *Khiton*un kıvrımları, paralel dikey çizgilerle, göğüs altında ve giysinin etek ucunda gösterilmiştir. *Himation* sağda bel hizasından öne doğru, sol kol üzerine atılmıştır.

[930] Le Bas, 1870, **a.g.e.**, no. 313, 318; Güray Ünver, "Yazıtlar Işığında Karia Kentlerinde Yurttaşların Kent İmarına Katılımları (MÖ I. – MS III. yüzyıl)", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Antalya, 2012, s. 87.
[931] Richard H. J. Ashton, "The Beginning of Bronze Coinage in Karia and Lykia", **The Numismatic Chronicle**, 166, 2006, s. 6.
[932] Richard H. J. Ashton, Philip Kinns, "Opus Anatolica II", **The Numismatic Chronicle**, 163, 2003, s. 34, no. 13; Koray Konuk, **Sylloge Nummorum Graecorum, Turkey 1. The Muharrem Kayhan Collection**, İstanbul, Bordeaux, Ausonius, 2002, no. 754.
[933] von Aulock, 1962, **a.g.e.**, no. 2521.
[934] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 1, 2.

Figürün altında zemin çizgisi gösterilmiştir (lev. 40, res. 137). Zeus figürü, bu görünümüyle, Mylasa Hekatomnid Dönemi sikkelerinde yer alan Hellenleştirilmiş Zeus Labraundos tasvirine benzer. Farklı olarak Mylasa örneklerinde çifte balta omza yaslanarak taşınır. Arka yüzde EYPΩMEΩN lejantıyla birlikte düşey çifte balta tasviri yer alır, baltanın kesici kenarları kavislidir[935]. MÖ 1. yy.a ait bir başka tipte, ön yüzde başında asma dalı çelengiyle Dionysos başı, arka yüzde çifte baltalı Zeus heykeli bulunur. Cephedendir, *ksoanon* bir görünüşe sahiptir, kollar dirseklerden bükülerek iki yana açılmıştır. Sağ elinde çifte balta, sol elinde mızrak vardır. Her iki yanında yerde birer Dioskur başlığı yer alır[936] (lev. 40, res. 138). Zeus Lepsynos kült heykelinin tasviri olması mümkündür. Çağdaşlarında, ön yüzde geyik ya da oturan ve *lyra* çalan Apollon olan versiyonları vardır[937] (lev. 40, res. 139). Apollon'lu versiyonda Lepsynos kült heykelinin kaidesi belirgindir, iki yanında Dioskur başlıkları yoktur, en belirgin fark ise *polos*lu olmasıdır. EYPΩMEΩN lejantı kullanılmıştır. MÖ 1. yy.a ait ön yüzde tanrının kült heykeli, arka yüzde ise kartal tasviri gördüğümüz örnekler de vardır[938]. Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde de kült heykelinin tasvir edilmesi devam etmiştir. Bu örneklerde arka yüzde kartal yer alırken, ön yüzde kült heykeli, *polos*u ve Dioskur başlıkları olmadan tasvir edilmiştir[939]. Diğer ayakta Zeus (Hellenleştirilmiş Zeus) tasvirlerinde sol eldekinin mızrak olduğu belliyken, kült heykelininki yayınlarda mızrak olarak tanımlanmakla birlikte, asaya daha çok benzer, bir mızrak ucu seçilemez. Augustus Dönemi sikkelerinde ön yüzde profilden yüzleri birbirine dönük Augustus ve Livia başları yer alırken arka yüzde Zeus Lepsynos kült heykeli bulunur. Bu örneklerde kült heykelinin detaylı bir tasviri yer alır. Ayakta, cepheden, sakallıdır. *Ksoanon* görünüme sahiptir. Kollar hariç vücut 'yumru'larla kaplıdır. Belde kuşak (?) vardır. Sağ elle, yukarı kaldırdığı çifte baltayı tutmaktadır, sol elde asa vardır. Tanrının sağ tarafında yerde, cepheden gösterilmiş kartal figürü, başını tanrıya çevirmiş şekilde durmaktadır[940] (lev. 40, res. 140). Hadrianus Dönemi (MS 117-138) sikkelerin ön yüzde profilden Hadrianus başı, arka yüzde Zeus Lepsynos kült heykeli yer alır.

[935] von Aulock, 1962, **a.g.e.**, no. 2523.
[936] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 3.
[937] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 4.
[938] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 166-168.
[939] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 5.
[940] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 8.

Ksoanon, yüz ve gövde detayı belli olmamakla birlikte başında *polos* (?) bulunabilir. Çifte balta ve asayı tutuşu aynı şekildedir. Kartal sağında, tanrıya bakar şekildedir[941]. Caracalla Dönemi (MS 211-217) sikkelerinde kült heykeli *tetrastylos* bir tapınak içinde, ZEUS EUROMEUS lejantıyla birlikte gösterilmiştir[942].

2.1.4.3. Zeus Lepsynos Kültüyle İlgili Arkeolojik Epigrafik ve Nümizmatik Veriler

Tanrıyla ilgili arkeolojik ve epigrafik verilerin bazılarından kutsal alan bölümünde bahsetmiştik. Bunların dışındaki verilere aşağıda değineceğiz. Tanrının kültüyle ilgili nümizmatik veriler ise ikonografiyle ilgili kısımda gördüğümüz gibi kentin en erken sikkeleri olan MÖ 400-380'e tarihlendirilmiş örneklerle başlar ve bunların arka yüzünde tanrının baş tasvirini görürüz. Bu sikkelerin ayrıca önemi tanrıya dair en erken yazılı belgeler olmalarıdır, çünkü *epitheton*unun kısaltması lejandda yer alır[943]. MÖ 2. yy.ın başlarına ait sikkelerde ise yine Zeus'un baş tasvirini görmekle birlikte çifte balta da tasvir edilmeye başlanır[944]. MÖ 1. yy.dan itibaren ise sikkelerdeki tasvirlerde tanrıyı çifte balta taşırken görmekteyiz[945]. Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde de tanrı bu şekilde tasvir edilmeye devam edilirken kült heykelinin tasvirleri de sikkelerde yer alır[946].

Lepsynos *epitheton*unun anlamı bilinmemektedir. Yazıtlarda geçen Karia yerleşimi Lepsimandos'u R. Descat, Milas-Bodrum karayolu üzerinde yer alan, günümüzde Bodrum'a bağlı olan Güvencinlik Koyu'nun karşısındaki Salih Adası'na lokalize etmiştir. Lepsynos *epitheton*unun bu yerleşimden kaynaklanmış *toponym* bir *epitheton*

[941] Amandry, 2015, **a.g.e.**, no. 2215.
[942] Laumonier, A., 1958, a.g.e., s. 168.
[943] Ashton, 2003, **a.g.e.**, s. 34, no. 13; Konuk, 2002 b, **a.g.e.**, no. 754.
[944] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 1, 2.
[945] von Aulock, 1962, **a.g.e.**, no. 2523.
[946] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 3.

olduğu düşünülmüştür, ancak etymolojik benzerlik dışında bunu gösteren bir kanıt henüz yoktur. Descat, *epithetonun* Yunanca olmadığını, yerli bir isim olduğunu ileri sürmüştür[947].

Iasos tiyatrosunun *hyposkenion*un önünde bulunmuş bir yazıtta Zeus Lepsynos geçmektedir. Yazıt, Iasoslu Pantanios'un Dionysia esnasında onurlandırmasıyla ilgilidir[948]. Laumonier, Lepsynos kültünü Miletos'la ilişkilendirilerek Pantanios'un Miletos tarafından onurlandırıldığını kabul etmiştir; Zeus Lepsynos kültünün Miletos'ta bulunması ve ayrıca Miletos açıklarındaki Lepsia Adası (Lipsi) ile buradaki Apollon Lepsieus / Lepsios kültü nedeniyle Zeus Lepsynos kültünün Miletos kökenli olabileceğini ve buradan Euromos'a geçmiş olabileceğini ileri sürmüştür[949]. Descat, Laumonier'e katılmayarak Zeus Lepsynos'un bir Karia tanrısı olduğunu düşünmüştür[950]. Robert de Laumonier gibi düşünerek söz konusu vatandaşı onurlandıranın Miletos kenti olduğunu öne sürmüştür[951], ancak H. W. Pleket ve R. S. Stroud, buna karşı çıkarak Pantanios'un Euromos tarafından onurlandırılmış olması gerektiğini düşünmüşlerdir[952]. Söz konusu araştırmacılar tarafından Miletos'la ilişkilendirilmesi nedeniyle, yazıt günümüzde araştırma ve yayınların bazılarına -yanlışlıkla- Miletos buluntusu olarak geçmiştir[953].

Tapınağın pronaosundaki heykel kaidelerinden, giriş kapısının hemen güneyinde yer alanın doğu cephesinde, gövdede çifte balta kabartması vardır[954] (lev. 38, res. 131). Tapınağın *naos*unun güney duvarına ait bloklardan birinde *tabula ansata* içinde her

[947] Raymond Descat, "La géographie dans les listes des tributs attiqeus: Lepsimandos et Kasôlaba en Carie", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (ZPE)**, 104, 1994, s. 61-65.
[948] Doro Levi, Giovanni Pugliese Carratelli, "Nuove Iscrizioni di Iasos", **Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente (ASAA), 39-40, 1961-1962**, Roma, Istituto Poligrafico dello Stato, 1963, s. 576-578, no. 4.
[949] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 174.
[950] Descat, 1994, **a.g.e.**, s. 65.
[951] Louis Robert, "Nouvelles inscriptions d'Iasos", **Revue des Études Anciennes**, 65, 1963, s. 308
[952] H. W. Pleket, R. S., Stroud, **Supplementum Epigraphicum Graecum,** 28**,** Amsterdam, J. C. Gieben, 1978, s. 243, no. 843.
[953] Şahin, N., 2001, **a.g.e.**, s. 92'de eserden Miletos'ta dikilmiş olarak bahsedilmiştir.
[954] Alt kısmı silmeli bir profile sahip dörtgen kaide. Yüzeyde yoğun aşınma, kenarlarda kırıklar vardır. Yüksekliği 62 cm, genişliği 86 cm, derinliği 66 cm olarak verilmiştir. Doğan, 2020, **a.g.e.**, s. 92.

iki yanında antitetik birer kulak kabartması[955] bulunan düşey çifte balta kabartması vardır (lev. 39, res. 132). Kulak tasvirleri, Zeus Lepsynos'un *epekoos* / dinleyen tanrı olarak duaları işittiğini gösterir. Burada merkezde yer alan çifte balta, Zeus Labraundos kültünde olduğu gibi, direkt tanrının kendisini simgeler hale gelmiştir. Kabartma alanının merkezinde tanrının kendisi olarak yer almış, her iki yanına ise tanrının inananları işiten kulakları yerleştirilmiştir. Zeus Labraundos bölümünde, Baltalı Kapı üzerindeki kabartmada ve Belen Cami'nde devşirme olarak kullanılmış blokta, çifte balta üzerinde 'Zeus'un gözleri'nin tasvir edildiğinden ve böylece tanrının gözlerinin her an inananlarının gözleri üstünde olduğundan bahsetmiştik. Mylasa'nın oldukça yakınında kutsal alanı bulunan Zeus Lepsynos'un da çifte baltalı bir tanrı olduğunu görürüz. Bunun yanı sıra Mylasa'da inananlarını 'gözetleyen' Zeus'un burada 'dinlediği' görülür. Bunlar dışında, kentin Roma İmparatorluk Dönemi hamamında bir kilit taşı üzerinde de çifte balta kabartması vardır (lev. 39, res. 133).

Zeus Lepsynos kültü Euromos ve çevresi dışında Miletos kentinde görülür. Zeus Labraundos bölümünde bahsettiğimiz, Miletos yakınlarında devşirme olarak ele geçmiş sunağın (ZL.9) Zeus Labraundos ve Zeus Lepsynos'a adandığını görürüz. Sunak üzerinde her bir tanrıyı temsilen, yan yana birer adak, düşey çifte balta yer alır. Zeus Labraundos kültünde olduğu gibi Zeus Lepsynos'ta da, hem tapınakta naos duvarında 'kulaklı çifte balta' tasvirinde hem de bu örnekte gördüğümüz gibi, çifte balta direkt tanrının temsili yerine geçmiştir. Bu adak sunağının, anıtsal bir sunağın kopyası olması mümkündür[956]. Eğer öyleyse bu iki tanrının birlikte Miletos'ta bir sunağı olmalıdır. Zeus Labraundos kültünün Miletos'a, buraya yerleşen Mylasalılar tarafından götürülmüş olduğundan bahsetmiştik. Bu durumda, Zeus Lepsynos kültü de Euromos'tan Miletos'a gitmiş olmalıdır. Mylasa'da ya da Euromos'ta bu iki tanrıyı birlikte görmezken, Miletos'a dışarıdan gelmiş, birbirine yakın kentlerin sakinleri, belki de 'hemşerilik' ruhuyla, benzer tanrılarına birlikte tapınmışlardır.

[955] Euromos'ta araştırmacıların ortaya çıkardığı ilginç bir buluntu, *naos*un kuzey duvarının yanında, devrilmiş şekilde yerde duran bir blok üzerindeki kulak kabartmasıdır. Doğan, 2020, **a.g.e.**, s. 149.
[956] Herrmann, P., 2006, **a.g.e.**, s. 167.

2.1.5. Zeus Karios

Mylasa ve çevresindeki bir diğer önemli kült, ismi *Karialı Zeus* anlamına gelen, Zeus Karios'undur[957]. Zeus Karios'u, çalışmamızda yer alan diğer tanrılar gibi çifte baltalı bir tanrı olarak tanımlamak doğru değildir. Ancak antik metinlerde nadiren Zeus Stratios ile bir tutulması ve bazı araştırmacılar tarafından Zeus Labraundos'un onun yerini aldığı ifade edilmesinden dolayı bu konulara açıklık getirmek, tanrının kökeni ve ikonografisi incelenmek istenmiştir.

Antik kaynaklar Zeus Karios'un Mylasa'da bir kutsal alanı olduğuna işaret eder. Bu kaynaklardan Herodotos, Mylasa'da Zeus Karios kutsal alanının bulunduğundan ve buraya girişin sınırlandırılmış olduğundan bahseder: *"Mylasa'da Karialı Zeus'a ait çok eski bir tapınak gösterirler ki buraya, kardeş uluslar olarak Mysialılar ve Lydialılar da kabul edilirlerdi; zira diyorlar, Lydos ve Myros, Kar'ın kardeşleriydiler. Bu iki ulus bundan ötürü kabul ediliyordu; ama başka soylardan olanlar, Karia dili konuşsalar bile bu tapınağa sokulmazlardı"*[958].

Ayrıca, Herodotos'a göre MÖ 7. yy.da Atina'da Isagoras'ın ailesinin Karios'a kurban kesmiş olması muhtemeldir[959].

Aelianus'a göre bu tanrı Labraunda'daki Stratios ile aynı tanrıdır[960]. Ancak bu identifikasyon, başka bir metin veya bir yazıt tarafından desteklenmemektedir. Üstelik MÖ 1. yy.a ait bir yazıtta, Zeus Karios ve Zeus Stratios rahipleri olarak iki farklı kişinin adı geçmektedir[961]. Strabon, Karios ve Stratios'u farklı tanrı olarak kabul etmiştir. Karios'tan bahsederken -Herodotos gibi- onun üç kardeş halk tarafından tapım gördüğünü, tapınağın bütün Karialıların genel mülkiyetinde olduğunu aktarır[962];

[957] Zeus kültü tüm Karia bölgesinde yaygındır, ancak belgeler tanrının en çok Mylasa'da tapım gördüğünü gösterir. Sokolowski, F., 1955, **a.g.e.**, s. 155.
[958] Herodotos / Ἡρόδοτος, **Herodot Tarihi / Historiai / Ἱστορίαι**, I, 171, 23-30. Buna göre Zeus Karios kültünde etnik kimliğin bağlayıcı unsur olduğunu söyleyebiliriz.
[959] Herodotos, **Historiai**, V, 66.
[960] Ael., **NA**., XII, 30.
[961] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 41; Le Bas, 1870, **a.g.e.**, no. 415.
[962] Strabon, **Geographika**, XIV, 2, 23.

Stratios tapınımın ise Labraunda ve Mylasa'nın köyleriyle sınırlandırıldığını belirtmiştir. Bu bilgiler Stephanos Byzantinos tarafından doğrulanmaktadır[963].

A. Laumonier'e göre Zeus Karios, Karia'nın önde gelen tanrısıydı. Hekatomnidler Dönemi'nde tapınımı tüm Karia'ya yayılmış olan Zeus Labraundos'un öne çıkması bu tanrının önemini azaltmıştı. Hekatomnidler Dönemi'nde Zeus Labraundos için ya da *syngeneia*nın Zeus'u için bu *epitheton* kullanılmış olabilir. Hekotomnidler yönetiminden bir yüzyıl sonra Piraeus'ta (Pire) da kült görülmüştür[964]. Benzer şekilde Zeus Panamaros için de daha az "barbar" olan Karios terimi tercih edilmiştir, ancak Roma İmparatorluk Dönemi'nde bu yerel isme geri dönülmüştür[965]; Laumonier bunun Stratios ile karışma olasılığından dolayı tercih edilmiş olabileceğini belirtmiştir[966]. Aelianus, Labraundos kültü çok yaygın olduğundan Karios'un genel bir terim olarak, özellikle yabancılar tarafından, tanrı için benimsendiğini söylemiştir[967]. Laumonier, ayrıca, Zeus Karios'un Karia *koinon*unun tanrısı olabileceğini söylemiş, Olymos'ta bulunmuş, MÖ 1. yy.a ait bir yazıtta, bir kralın aynı zamanda Zeus Karios'un rahibi olarak geçtiğini hatırlatmıştır[968].

Zeus Karios'un Mylasa'daki kutsal alanının yeri ile ilgili araştırmacılar tarafından çeşitli öneriler getirilmiştir: Milas, Menteş Köyü, Gencik Tepe'deki –hangi tanrıya ait olduğu kesin olmayan- tapınak ve Beçin Kalesi'ndeki basamaklı podyumun Zeus Karios Tapınağı olabileceği iddia edilmiştir. Laumonier, imparatorların en saygın yerel tanrılarla güçlerini birleştirmeye özen gösterdiklerini göz önüne alarak, kutsal alanın Augusteum'un çok yakınındaki akropoliste (Hisarbaşı Tepesi'nde) aranması gerektiğini düşünmüştür[969]. Bir süre, Milas'ta Hisarbaşı Mahallesi'nde bulunan,

[963] Stephanos Byzantios, **Ethnika**, ed. A. Westermann, Leipzig, Teubner, 1839, s. 158 "Karia".
[964] Stephen D. Lambert, **Inscriptions Graecae (IG), II, I: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores. Leges et decreta annorum 352/1 – 332/1**, Berlin, 2012, no. 613.
[965] Gaston Deschamps, Georges Cousin, "Inscriptions du temple de Zeus Panamaros", **BCH**, 12, 1888, s.250-252; "Inscriptions du temple de Zeus Panamaros", **BCH**, 15, 1891, s. 209.
[966] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 42.
[967] Ael., **NA.**, XII, 30.
[968] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 42.
[969] **A.e.**, s. 43-44.

‘Uzunyuva’ olarak bilinen alan Zeus Karios kutsal alanı olarak yorumlanmıştır[970]. Ancak, burada gerçekleştirilmiş kaçak kazının 2010 yılında açığa çıkması sonucu, yapının anıtsal bir mezar olduğu anlaşılmıştır[971]. Gerçekleştirilen bilimsel çalışmalar sonucunda alan Hekatomnos Anıt Mezarı (Hekatomnion) ve Kutsal Alanı olarak adlandırılmıştır. 18. yy. seyyahlarından R. Chandler, Beçin Kalesi’nin altındaki mermer basamakların Zeus Karios tapınağına ait olduğu fikrini ortaya atmıştır[972]. O. Henry, bu kalıntıların anıt mezara ait olabileceğini düşünmüştür[973]. A. Baran, tapınağın Beçin’de, tepenin orta kısmında olabileceğini düşünmüştür[974]. Bu durumda, Beçin Kalesi altındaki kalıntıyı da Zeus Karios tapınağı olarak değerlendirmek doğru görünmemektedir[975].

A. W. Persson, Gencik Tepe’de gerçekleştirdiği araştırmalarda Myken keramiklerine rastlamış, buradaki Myken kalıntılarını ortaya çıkarmayı amaçlayarak 1938 yılında kazı çalışması gerçekleştirmiştir. Kutsal alanın bir terasın üzerine kurulduğu anlaşılır, *temenos* duvarının kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Gerçekleştirilen kazıda Geç Geometrik, Orientalizan, Arkaik, Klasik, Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerine ait keramikler ele geçmiştir. Terasın orta kısmında ortaya çıkartılmış dikdörtgen planlı yapıya ait temel kalıntısı, tapınak kalıntısı olarak yorumlanmıştır. Tapınağın *tetraprostylos* planlı olabileceği düşünülmüştür. Bu yapı üzerine Bizans kilisesi inşa edilmiş. Tapınakla aynı eksende sunağa ait kalıntılar vardır. Tapınak,

---

970 L. Robert, Burasının Zeus Stratios ya da Zeus Karios tapınağı olabileceğini düşünmüştür. Louis Robert, “Le sanctuaire d’Artémis à Amyzon”, **Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres**, 97, 4, 1953, s. 412-413.
Laumonier, 1958, **a.g.e.,** s. 85-86; Aşkıdil Akarca, “Beçin”, **Belleten**, 35, 1971, s. 28; Hans Walter Voigtländer, “Der “Zeus-Karios” -Bau bei Milas”, **Bautechnik der Antike: Internat, Kolloquium in Berlin vom 15.-17, Febr. 1990**, Mainz, 1991, s. 246-251; Frank Rumscheid, “Milas 1995”, **AST**, 14, 1, 1997, s. 124-126.

971 Aubriet, 2013, **a.g.e.**, s. 144; Rumscheid, 2010, **a.g.e.**, s. 87-88.

972 Richard Chandler, **Travels in Asia Minor: or an Account of a Tour made at the Expense of the Society of Dilettanti**, London, Dodsley, 1776, s. 190. J. M. Cook, Chandler’ın bu görüşüne katılmıştır. J. M. Cook, “Some Sites of the Milesian Territory”, **The Annual of the British School at Athens**, 56, 1961, s. 99.

973 O Henry, basamaklar altında tespit edilmiş odaların tavan kısımlarını Karia mezar mimarisi ile ilişkilendirmiştir. Oliver Henry, “A Tribute to the Ionian Renaissance”, **4th Century Karia. Defining a Karian identity under the Hekatomnids**, ed. O. Henry, İstanbul, De Boccard, 2013, s. 85.

974 Abdülkadir Baran, “Beçin, Zeus Karios (?) Tapınağı”, **I.-II. Ulusal Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu, Anadolu / Anatolia**, Ek Dizi No. 1, 2004, s. 19-38.

975 K. Pektaş, S. Cirtil ve B. Büyükgün tarafından 2022 yılında Beçin’deki mezarda gerçekleştirilen çalışmalar yayına hazırlanmaktadır.

sunak ve *temenos* duvarı aynı işçiliğe sahiptir, MÖ 3.-2. yy.lara ait olabilecekleri düşünülmüştür. Bu dönemin kutsal alanın ikinci evresi olduğu düşünülmüş, daha önceki evresi, MÖ 4. yy. sonu veya 3. yy. başlarında terasta açık hava kutsal alanı olabileceği söylenmiştir. Ayrıca 'kuzey yapı' olarak adlandırılmış Dor düzeninde bir yapının, Geç Klasik ya da Hellenistik Dönem'e tarihlendirilebileceği ve ziyafet yapısı olabileceği düşünülmüştür. Bunlar dışında Geç Roma ve Bizans dönemlerine ait duvar kalıntıları tespit edilmiştir. Geç Geometrik Dönem'e ait mezarlar ortaya çıkartılmıştır, bunun yanı sıra Bizans Dönemi'ne ait mezarlar da vardır. Kutsal alanın hangi tanrıya ait olduğunu gösterecek bir kanıt ele geçmemiştir[976]. İleride gerçekleştirilecek çalışmalar bu konuya ve burasının Zeus Karios ile ilişkisi olup olmadığına açıklık getirebilir.

Yukarıda Zeus Labraundos bölümünde bahsettiğimiz üzere Mylasa'daki Zeus Karios tapınağı, bilinen en eski ve en önemli *Karia koina*sı olan ve Karialılar olarak anılan birliğin toplanma yeriydi. Bununla ilgili en erken kanıt olan MÖ 5. yy. başlarına ait yazıtta birliğin başı "Karia kralı" unvanı ile anılıyordu[977]. Hellenistik döneme ait bir yazıtta ise bu lidere "Karia birliğinin kralı", aynı zamanda başrahip olarak hitap edilmiştir[978]. Carstens tarafından Mausollos'un ve onun öncesinde de babasının "Karialılar'ın kralı" unvanıyla Karialılar'ın lideri ve Mylasa'daki Zeus Karios kutsal alanının başrahibi olduğu önerilir[979]. Zamanla bu toplantının merkezi Zeus Labraundos kutsal alanına taşınmış olmalıydı[980]. Laumonier, Hekatomnidler Dönemi'nde Zeus Labraundos kültünün öne çıkmasıyla Zeus Karios kültünün giderek zayıflamış olabileceğini söylemiştir[981].

Zeus Karios kutsal alanının Mylasa sınırları içindeki yeri ile ilgili kesin bir şey söyleyemesek de Karialı Zeus'un kült merkezi için neden Mylasa'nın seçildiğini

[976] Persson'un kazı raporu T. Säve-Söderbergh ve P. Hellström tarfından yayımlanmıştır. Torgny Säve-Söderbergh, Pontus Hellström, "Excavations at Gencik Tepe, 1938", **Acta Archaeologica,** 68, 1997, s. 75-107.
[977] Hornblower, 1982, **a.g.e.**, s. 55; Ruzicka, 1992, **a.g.e.**, s. 6.
[978] Hornblower, 1982, **a.g.e.**, s. 55; Blümel, 1988, **a.g.e.**, s. 828, no. 12.
[979] Carstens, 2011, **a.g.e.**, s. 122.
[980] Hornblower, 1982, **a.g.e.**, s. 60.
[981] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 42-44.

anlayabiliriz. Mylasa'ya ait en erken buluntular Geç Geometrik döneme ait keramiklerdir[982]. Kentin eski yerleşiminin Beçin Kalesi'nin bulunduğu tepede olduğu düşünülmüştür, ancak henüz kanıtlanmamıştır[983]. Mylasa MÖ 4. yy.da Hekatomnidler idaresi altındayken, başka bir deyişle satraplık merkeziyken şehir statüsünü kazanmıştır. Mausollos iktidara geldiğinde yönetim merkezini Mylasa'dan Halikarnassos'a taşımıştır ki burası kıyıda yer almasından dolayı uluslararası bir niteliğe sahipti; Kos, Knidos ve Rhodos'a daha yakındı. Bunun yanı sıra, Mylasa, Karia için önemli bir merkez olarak kaldı. Hellenistik Dönem'de Makedonialı vali Asandros merkezi tekrar Mylasa'ya taşımış ve elçileri burada kabul etmiştir[984].

Mylasa'da yerel kültler çok sayıdadır ve eskiye dayanır; Laumonier, Karia'da yerel tanrıların –kent ve kırsal tanrıları, konfederasyon tanrıları, üçlü tanrılar gibi- nüfusa oranla oldukça fazla olduğunu; bu tanrıların pek çoğunun da ortak köken ve özelliğe sahip olduğunu, ancak Sinuri'de olduğu gibi bunları herhangi bir kategoride değerlendirilemediğini belirtir. Bununla birlikte bu tanrıları, Yunan, Mısır, Yahudi ve Roma tanrıları olarak tanımlar[985]. Mylasa'da Zeus'un Labraundos, Karios ve Osogollis gibi yerel kültleri görülür. R. Ganzyniec, bu üç yerel kültün kökenini Mylasa'nın primitif kabile dönemine dayandırmıştır[986]. Laumonier bu görüşe katılmamıştır. Kökeni Arkaik döneme kadar dayandırılan Zeus Karios / Theos Karios, Karia'nın yanı sıra, Lydia ve Mysia gibi geniş bir alanda tapım görmüştür[987].

Yukarıda bahsettiğimiz antik yazarların verdiği bilgiler ve Lydia bölgesinin yerel mitolojisi, Zeus Karios kültünün Lydia ile ilişkili olabileceğine işaret etmektedir.

[982] Frank Rumscheid, "Milas 1997", **AST**, 16, 2, 1999, s. 166.
[983] Frank Rumscheid, "Mylasas verteidigung: Burgen StattStadtmauer ?" **Stadt und Umland,Bauforschungskolloquium in Berlin vom 7. bis 10 Mai 1997, veranstaltet vom Architektur-Referat des DAI, Diskussionen zur Archäologischen Bauforschung 7**, ed. E.-L. Schwandner, K. Rheidt, Mainz, Philipp von Zabern, 1999, (206-222), s. 206-207. Son yıllarda gerçekleştirilen çalışmalarda burada Tunç Çağı'na ait buluntular ele geçmiştir, bu buluntular K. Pektaş ve B. Büyükgün tarafından yayına hazırlanmaktadır.
[984] Hornblower 1982, **a.g.e.**, s. 103, no. 192.
[985] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 39.
[986] R. Ganzyniec, "Labrayndos", **RE**, 23, 1924, s. 279.
[987] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 40.

Bunun için antik kaynaklara, Lydia'nın yerel mitoslarına, bu alandaki arkeolojik araştırmalara ve bölgedeki yerel kültlere bakmak gerekmiştir.

Yukarıda geçen, Herodotos tarafından verilen Mylasa Zeus Karios kült alanı ile ilgili bilgiler de Lydia ile Karia arasındaki kült bağlantısına ilişkin diğer önemli verilerdir. Strabon'un bilgileri de Herodotos'u doğrular. *Zeus Labraundos* bölümünde anlattığımız üzere, Lydia ile Zeus Stratios / Labraundos arasındaki kült bağlantısı Plutarkhos tarafından *labrys* efsanesi ile anlatılır. Buna göre, Lydia krallık sembolü olan *labrys,* Gyges döneminde (MÖ 716-678) Karia'ya getirilir ve Zeus'un (heykelinin) eline yerleştirilir[988]. Cook'a göre, bu efsane Lydia ve Karia sikkeleri ile desteklenebilir[989]. Pausanias Ephesos Artemision'dan bahsederken, bu kutsal alanın Karialılar, Lydialılar ve Amazonlar'ın meskûnu olduğunu söyler[990]. Bu ifade de Lydialılar ile Karialılar arasındaki erken dönem dinsel yakınlığa işaret edebilir.

Tmolos Sıradağı (Boz Dağ) Lydia mitoslarında Zeus ve Dionysos'un doğum yeri olarak geçer[991]. Nikolaos Damaskenos ile Stephanos Byzantinos'un Lydialı tarihçi Ksanthos alıntılamalarına[992] göre, Torrhebia mevkiinde (Gölcük Yaylası) Karios adı verilen bir dağ ve orada da Karios tapınağı bulunurdu. Mitosa göre Karios, Zeus ile Torrhebia'nın oğludur[993]. Ksanthos'un aktarımı olan bu metinler Lydia ve Karia arasındaki erken dönem kült bağlantısına; Zeus, Torrhebia, Karios ve Torrhebos'un Lydialı kökenine dair önemli veriler olarak değerlendirilmiştir[994]. Strabon, Tmolos'un zirvesinde Pers dönemine ait bir *eksedra*nın bulunduğu bir kutsal alandan bahseder,

---

988 Plut., **Mor.**, 45.

989 Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 561-577. Cook'un gösterdiği bu kanıtlar Lydia sikkelerindeki çifte baltalı Apollon tasvirleridir. Cook'un bahsettiği bu sikkeler ve ilgili bölümlerde bahsedeceğimiz diğer veriler Lydia'da çifte baltanın varlığını gösterir ancak çifte baltanın Lydia'dan Karia'ya geçtiğine kanıt olarak kabul edilemez.

990 Paus., VII, 2, 1.

991 Annick Payne, "Native Religious Traditions from a Lydian Perspective", **Relgious Convergence in the Ancient Mediterranean, Studies in Ancient Mediterranean Religions 2**, ed. S. Blakely, B. J. Collins, Atlanta, Lockwood Press, 2019, s. 231-250.

992 Ayşe Sina, "İlkçağ Tarih Yazımının Batı Anadolulu Öncüleri: II – Lydialı Ksanthos", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, 1991, 26, 42, s. 155-180.

993 Steph. Byz., s. 280 Τορρήβος; Felix Jacoby, **Die Fragmente der Griechischen Historiker**, II, Berlin, 1926, 90, 15.

994 Rose Lou Bengisu, "Lydian Mount Karios", **Cybelle, Attis and Related Cults: Essays in Memory of M. J. Vermaseren, ed. Eugene N. Lane,** Leiden, 1996, s. 4.

anlatımına göre burası Kaistros (Küçük Menderes) Ovası'na bakar[995]. Strabon'un bu metnini yeniden değerlendiren R. L. Bengisu ve U. Bengisu, metin ile ilgili bölgesel bulguları da analiz ederek modern Kel Dağı'nın, ismini Zeus Karios'tan alan Lydia bölgesi dağı Karios olduğu sonucuna varmışlardır[996].

R. L. Bengisu ve U. Bengisu'nun Tmolos dağ sırasında, Sardes'in (Manisa, Salihli, Sart) güneybatısındaki Kel Dağı'nda yaptığı araştırmalar sonucu, dağ zirvesinde ve zirve yakınında mermer bloklar ve -kutsal alanları birbirinden ayıran- harçsız duvar kalıntıları saptanmış; Hellenistik ve Roma dönemlerine ait keramikler ve Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait çatı kiremitleri[997] bulunmuş ve bu arkeolojik buluntulara dayanarak burasının açık hava kutsal alanı olduğu tespit edilmiştir[998]. Sardes'ten bulunmuş, yaklaşık olarak MS 200'e tarihlenen "Çeşmeler Yazıtı"nda bir çeşmenin Attis'in gizemler salonundan Zeus kutsal alanına doğru aktığı geçmektedir[999]. Tmolos yakınındaki buluntu zenginliği de göz önüne alındığında bu yazıt, Tmolos dağ sırası yakınında kırsal bir Zeus kutsal alanına atıf olarak yorumlanmıştır. Kel Dağı zirvesinde ve eteklerinde ele geçen buluntular ve burasının coğrafi konumunun uygunluğu ve ulaşılabilirliği Tmolos Dağı'ndaki bölgesel kültler açısından bir odak noktası olduğunu göstermiştir. R. L. Bengisu, Kel Dağı'nın stratejik konumundan buradaki buluntuların bir gözetleme kulesine işaret edebilme ihtimalini değerlendirir. Ancak Ephesos ve Sardes'teki kült alanlarıyla bir yol ile bağı olması, Kaister, Hermos (Gediz) ve Hypaipa'dan (İzmir, Ödemiş, Günlüce Köyü) görülebilmesinin yanı sıra Torrhebia mevkiine yakınlığı dolayısıyla burasının bölgesel bir kült alanı olma ihtimalinin daha makul olduğu sonucuna varmıştır. Strabon'un, Tmolos'un zirvesinde Persler'in beyaz mermerden yaptığı bir *eksedra* bulunduğu ifadesine[1000] dayanarak yazar, burasının Pers kökenli Zeus Baradates ile Artemis'in ortak kutsal alanı

[995] Strabon, **Geographika,** XIII, 4, 5.
[996] Rose Lou Bengisu, "Research in the Tmolus and the Cult of Karios in Lydia: The Survey at Kel Dağ and Ovacık, August 1995", **Anatolia**, 39, 2013, s. 165-197.
[997] Bengisu, 1996, **a.g.e.**, s. 8'de çatı kiremitleri buluntularına dayanarak zirvede törensel bir faaliyet gerçekleştirilmiş olabileceğini önerir.
[998] Bengisu, 2013, **a.y.**
[999] H. C. Butler, **Sardis, Publications of the American Society fort he Excavation of Sardis, VII**, Cambridge Massachusetts, 1932, no. 17; Hanfmann, 1983, **a.g.e.**, s. 132; Philip A. Harland, **North Coast of the Black Sea, Asia Minor**, Berlin, de Gruyter, 2014, s. 208-209.
[1000] Strabon, **Geographika,** XIII, 4, 5.

olabileceğini önermiş, bununla birlikte arkeolojik bulguların çok daha eskiye dayanan bir geleneğin devamlılığını gösterdiğini belirtmiştir. Yazar, günümüzde Kel Dağı'nın çevredeki köyler tarafından yağmur duası için kullanılmasını da yerleşmiş bir tarihsel geleneğin işareti olarak değerlendirmiştir[1001]. Kel Dağı'nın güney yamacında, Dikenli Köyü yakınında arkaik stilde heykel ve bir stel *in situ* olarak bulunmuştur. Ayrıca burada yerli halk tarafından *'Allah Evi'* olarak adlandırılan bir mağara vardır. Burada herhangi bir buluntu ele geçmemiştir, ancak kutsal alanla bir ilişkisi olabileceği düşünülmüştür. Burada günümüzde hala kullanılan bir su kaynağı vardır ve antik dönemde buraya bir çeşme inşa edilmiştir. Su kaynağı burasının kutsal kabul edilmesinde etken olmuş olmalıdır. Tmolos'un üzerinden geçen yol Artemis Ephesia Tapınağı ile Kel Dağı'nın zirvesi ve Artemis Sardiane Tapınağı arasında bağlantı sağlıyordu. Sardes'te Artemis Ephesia kültü vardı[1002] ve bu yol Ephessos'tan gelen tören alayı tarafından kullanılıyordu[1003]. Vermeule, Zeus'un yerel kutsal alanlarının genellikle bir su kaynağının yakınında olduğuna dikkat çekmiş, Zeus ile ilişkili adak *terra cotta*larının Troas'taki Assos'tan Ionia kıyıları boyunca Karia'ya kadar birçok yerde bulunduğunu ve bunların Zeus'un yerel formlarının su ile ilişkili ritüellerle bağlantısını gösterdiğini belirtmiştir[1004]. Su kültünün, kutsal kabul edilen su kaynağının Anadolu'da sıklıkla Apollon, onun yanı sıra Men ile ilişkili olduğunu hatırlatan Bengisu, su kaynakları ve göllerin koruyucu olarak Lydia ve Pers dönemlerinin yerel Artemis kültlerinde yer aldığını da belirtir[1005]. Tüm bu verilere göre Lydia mitosundaki ifade bu dağ kutsal alanının Zeus Karios ile ilişkili olabileceğine işaret etse de bunu gösteren arkeolojik bir kanıt yoktur. Bengisu'nun Zeus Baradates bağlantısı, Strabon'un ifadesinden dolayı makul görünse de Anadolu'da dağ zirvesi ve su kaynağı ile ilişkili kutsal alan geleneğinin Pers dönemi öncesine dayanması daha eski yerel bir külte işaret edebilir.

[1001] Bengisu, 1996, **a.g.e.**, s. 7-9.

[1002] G. M. A. Hanfmann, "The Sacrilege Inscription: The Ethic, Linguistic, Social and Religious Situation at Sardis at the End of the Persian Era", **Bulletin of the Asia Institute**, I, 1987, s. 1-8.

[1003] Bengisu, 1996, **a.g.e.**, s. 7-9.

[1004] Cornelius Clarkson Vermeule, "Large and small sculptures in the Museum of Fine Arts, Boston", **The Classical Journal**, 63, 2, 1967, s. 57-60.

[1005] Bengisu, 1996, **a.g.e.,** s. 10'da Artemis Ephesia, Artemis Sardiane ve Artemis Koloēnē yerel kültlerini örnek göstermiştir. Kel Dağı'nın 5 km. doğusundaki Hypaipa'daki kutsal alanında Pers kökenli tanrıça Artemis Anaeitis'e 'dünyadaki bütün nehirleri besleyen göksel nehir olarak tapılıyordu. Ayrıca, Strabon, 13, 4, 5'te Gygaean gölü yakınındaki Artemis kutsal alanından bahsetmiştir.

Lydia bölgesinin yerel kültlerine baktığımızda Sardes'te erken dönem geleneklerinin, Leus / Levs denilen Lydialı Zeus kültünde devam ettiğini görürüz. Kendisine Arkaik'ten Pers dönemine kadar bilinmeyen bir lokasyonda ibadet ediliyordu. İsminin Lydia formu Sardes'ten MÖ 6. yy.a ait bir keramik parçası üzerinde[1006], Sardes nekropolünden ve Kaister Vadisi'nden (Tire civarından) bulunmuş yazıtlarda görülmektedir[1007]. M. A. Hanfmann'ın çalışma döneminin en ilgi çekici buluntusu olarak nitelendirildiği, Lydia dönemi pazar alanında ele geçmiş boyalı sürahinin omuz kısmına ait bu parçada kırmızı zemin üzerindeki siyah yazı J. G. Pedley ve R. Gusmani tarafından *kaλ: labλ: Ḟrit / ṭakm* şeklinde okunmuştur. Gusmani *lab-λ* kelimesini Lydialı Zeus'un adı (*leu, lef*) olarak çözümleyerek, kabı da ona adak olarak yorumlamıştır[1008]. Hanfmann'a göre tanrının kutsal alanının adak kabının buluntu yerinden çok uzak olmaması gerekir.[1009]

Lydialı Zeus (Zeus Lydios) Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemleri sikkelerinde betimlenmiştir. Büyük İskender Dönemi *tetradrakhmi*lerinin arka yüzünde, ayakta, *khiton* ve *himation* giyimli, sol elindeki asasına dayanmış ve sağ elinde bir nesne (kartal?) tutar şekilde gösterilmiştir[1010]. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Sardes ve Maionia (Manisa, Menye, Gökçeören) sikkelerinde betimleri bulunur. Bu sikkeler üzerinde sola dönük, ayakta; sol elinde asası, sağ elinde ise kartal ya da *phiale* tutar şekilde gösterilmiştir. Bir örnekte ise Kore ile birlikte betimlenmiştir[1011]. Bazı örneklerde tanrı açık havada (yanında bir ağaç vardır), kurban sahnesinde, üzerinde ateş yanan bir sunağın yanında kaide üzerinde durur şekilde gösterilmiştir. Sağ elinde *phiale* vardır. Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait cam bir mühür üzerinde yine aynı şekilde tasvir edilmiştir[1012]. Hanfmann tasvirde yer alan bu açık hava kült alanının ya

[1006] George Maxim Anossov Hanfmann, "The Seventh Campaign at Sardis", **Bulletin of the American Schools of Oriental Research (BASOR)**, 177, 1965, s. 13, fig. 13.
[1007] Roberto Gusmani, **Neue Epichorische Schiftzeugnisse aus Sardis (1958-1971), Archaeological Exploration of Sardis Monographs 3**, Cambridge, Massachusetts, 1975, s. 38-39, fig. 32-33.
[1008] Hanfmann, 1965, **a.g.e.**, s. 13.
[1009] George Maxim Anossov Hanfmann, **Sardis from Prehistoric to Roman Times: Results of the Archaeological Exploration of Sardis, 1958-1975**, Cambridge, Massachusetts, 1983, s. 93.
[1010] Head, 1901, **a.g.e.**, s. 134-136, no. 48-50, 52, 54-57.
[1011] Head, 1901, **a.g.e.,** s.134, no. 48; s. 135, no. 52; s. 136, no. 54, 58, lev. IV, 9-11; s. 246, no. 77, lev. XXV, 9; s. 248, no. 85-89.
[1012] Hanfmann, 1983, **a.g.e.**, s. 93; Elagabalus dönemine (MS 218-222) ait bir sikke üzerinde bu tipteki Zeus Lydios için ayrıca: fig. 147.

kentte ya da yağmur tanrısı olmasından dolayı Tmolos'un zirvesinde yer alabileceğini düşünmüştür. MÖ 8. yy.da yaşadığı düşünülen Korinthli ozan Eumelos'a göre *"Zeus Lydia'da doğmuştur…. Sardes'in batısında, Tmolos Dağ'ında…. Eskiden Yağmur Veren Zeus'un Doğumu olarak adlandırılan yerde."* Hanfmann'a göre, Eumelos'un bu ifadesi Lydialı Zeus'un yağmur tanrısı olarak Tmolos'ta ikamet etmesini doğrular. Hanfmann'ın çalışmalarında Tmolos Dağı'nda çok sayıda keramik parçası bulunmasına karşın yazıt ele geçmemiştir; kendisi bu dağın zirvesinde şüphesiz bir kutsal alan bulunduğunu belirtmiştir. Zeus Lydios'un olasılıkla, aslen Hitit/Semitik fırtına tanrısına benzeyen Anadolulu bir hava ve fırtına tanrısı olabileceğini düşünmüştür[1013]. Levs, Tire çevresinden bulunmuş, Büyük İskender Dönemi'ne tarihlendirilen bir steldeki mezar tahribinin cezalandırması ile ilgili bir adak yazıtında da geçmektedir. Gusmani, MÖ 329 yılında dâhi tanrının Lydce isminin kullanıldığına dikkat çekmiştir[1014]. Tüm verilere baktığımızda -kökeni Yunan Dönemi öncesine dayandırılmış- Lydialı Zeus'un kültünde çifte baltanın bulunmadığını görürüz.

Bölgedeki diğer önemli Zeus kültlerine de baktığımızda, bunlardan birisinin Zeus Baradates olduğunu görürüz. Pers kökenli Zeus Baradates'in pek çok araştırmacı tarafından Ahura Mazda ile bir tutulduğu iddia edilmiştir[1015]. Tanrının heykelinin yapılış ve tapınağının inşa tarihi olan MÖ 367 yılında kültü Lydia'ya (Sardes'e) girmiştir[1016]. Bu heykelin nasıl göründüğünü ne yazık ki bilmiyoruz. Hanfmann,

---

[1013] Hanfmann, 1983, **a.g.e.**, s. 93.

[1014] Roberto Gusmani, **Lydisches Wörterbuch. Mit grammatischer Skizze und Inschriftensammlung**, Heidelberg, Universitätsverlag C. Winter, 1964, no. 3-6.

[1015] Louis Robert, "Inscriptions grecque de Sardes", **CRAI**, 21, 1975, s. 314'te Baradates *epitheton*unun Pers kökenli "Baradata"dan geldiğini ileri sürmektedir. Yazarın belirttiği üzere, "bara" sözcüğünün Pers dilindeki anlamı "taşıyan, destekleyen, iyi durumda tutan, besleyen"dir; "data" ise "yasa" anlamına gelmektedir ve her zaman "dinsel yasa" için kullanılmış olup birçok kez de Ahura Mazda'nın yasasını belirtmek için kullanılmıştır. Bu nedenle, Baradates'in yasa koyucu Ahura Mazda olduğu kabul edilmiştir.

[1016] Robert, 1975, **a.g.e.**, s. 317; Hanfmann, 1983, **a.g.e.**, s. 93. 1974 yılında Paktolos nehrinin yukarısındaki kayalıkta bulunan bir yazıt MÖ 4. yy. Akhaemenid dini politikasının iki yönünü ortaya çıkartmıştır. Metnin ilk kısmı, II. Artakserkes'in (MÖ 405-359) hükümdarlığının 39. yılına tarihlenir ve Droaphernes tarafından Zeus Baradates'in bir heykelinin adak olarak sunulduğunu gösterir. Artakserkses'in bereket ve doğurganlık tanrıçası Anahita'nın tapınımını desteklediği ve imparatorluk boyunca sunak ve heykellerini diktirdiği bilinmektedir, ancak bu yazıt Zeus Baradates'in kültünü teşvik ettiğine ve tanrının kült imajının yapılmasına müsaade ettiğinin kanıtıdır. Dinsel açıdan bir diğer yenilik ise, Kybele'nin Sardeis'teki sunağı ateş sunağına dönüştürülmüştür. Söz konusu yazıtın ikinci kısmından ise, bazı Perslilerin Angdistis, Ma, Sabazios gibi yerel Anadolu kültlerine katıldıkları ve Pers otoritelerinin bunu yadırgadığı anlaşılır. II. Artakserkses, Zeus Baradates'in hizmetinde olanlara ve

Yunaca ‘Zeus’ adı verilmiş bu tanrı ağırlıklı olarak Yunan etkisindeyse olasılıkla görünüşünün de sikkelerden bildiğimiz Zeus Lydios’a benzeme ihtimali vardır, bunun yanı sıra Pers tarzında tasvir edildiyse Ahura Mazda’ya benzer bir görünüşe de sahip olmuş olabilir der[1017]. Bir diğeri ise Zeus Polieus’tur (Kentin Zeus’u). Bazı araştırmacılar Zeus Baradates’in aynı zamanda Zeus Polieus olarak tapım gördüğünü ileri sürmüştür[1018]. L. Robert, kutsal Zeus Baradates’in Zeus Polieus’a dönüştüğünü düşünmüştür[1019]. Ayrıca, kralların koruyucusu olarak tapım görmüş Zeus Olympios için Büyük İskender’in Sardes’te bir tapınak inşa ettirdiği bilinmektedir[1020]. Bu yeni kültlere karşın Zeus Lydios bölgede varlığını sürdürmüş, Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde de tasvir edilmiştir[1021]. Veriler ışığında –Zeus Lydios’un aksine- bölge kültlerine sonradan dâhil olan bu üç tanrı ile Karialı Zeus arasında bir bağlantı görülmemektedir.

Sardes’te 1967 yılı kazısında G. P. R. Métraux tarafından *gymnasium*un yakınında, burada yapı malzemesi olarak kullanılmış olabileceği düşünülen bir Zeus heykel başı bulunmuştur[1022]. Bengisu bu heykel başını Sardes’te Karialı Zeus’un varlığının olası kanıtı olarak değerlendirmiştir[1023]. Heykel başı üzerinde çalışan Métraux, onu ‘Mylasa başı’ olarak bilinen Boston Güzel Sanatlar Müzesi’nde bulunan Zeus heykel başı ile karşılaştırmıştır. ‘Sardes başı’nı Antoninler Dönemi’ne (MS 96-180) tarihlendirmiştir[1024]. C. Picard, ‘Mylasa başı’nı MÖ 4. yy. ortalarına ait orijinal Yunan

tapınağın muhafızlarına bu gizemlere katılmayı yasaklamıştır. Bununla Sardeis’teki yerel tapımlarının yabancı etkisiyle dönüştürülmeleri mümkün olmuş olmalıdır.

[1017] Hanfmann, 1983, **a.g.e.**, s. 104.

[1018] Mary Boyce, Frantz Greneti, **A History of Zoroastrianism: Zoroastrianism under Macedonian and Roman Rule III**, Leiden, Brill, 1991, s. 248-249.

[1019] Robert, 1975, **a.g.e.**, s. 314-321.

[1020] Aleksandrou Arrianos, **Anabasis**, çev. A. G. Ross, Leipzig, Teubneri, 1907, I, 17, 5-6.

[1021] George Maxim Anossov Hanfmann, N. H. Ramage, **Sculpture from Sardis: The Finds through 1975, Archaeological Exploration of Sardis Report 2**, Cambridge, Massachusetts, 1978, s. 106, no. 107-108, fig. 231-233; Henri Seyrig, “Monnaies Hellenistiques”, **Ravue Numismetique**, 6, 5, 1963, s. 35. MÖ 3. yy. sikkelerinden sonra, Zeus Lydios’un sikkeler üzerinde tasvir edilmesinde Nero dönemine kadar bir boşluk olmuş, MS 2. ve 3. yy.larda tanrı tekrar tasvir edilmeye başlanmıştır, Hanfmann’ın deyimiyle bir sonraki rönesansını yaşamıştır.

[1022] Guy P. R. Métraux, “A New Head of Zeus from Sardis”, **AJA**, 75, 2, 1971, s. 155.

[1023] Bengisu, 1996, **a.g.e.**, s. 5.

[1024] Métraux, 1971, **a.g.e.**, s. 155-156.

eseri olarak nitelendirir[1025]; eseri Bryaksis'e atfedenler olmuştur[1026], bunun yanı sıra Phidias'ın Olympia Zeus kült heykeline de dayandırılmıştır[1027]. 'Mylasa başı' ile 'Sardes başı' genel özellikleri açısından benzer olmalarının yanı sıra Métraux tarafından tespit edilen farklılıklar söz konusudur. İki eser de ortadan ayrılmış ense hizasında dalgalı saçlara sahiptir, başın üst kısmı dairesel formda, bir bantla sıkılmış gibi düzdür ve sakallıdır. 'Sardes başı'nda ortadan ayrılmış saçlar kulakları örterek, 'Mylasa başı'nda ise kulakların üzerinden kıvrılarak arkaya yönelir. Bu fark nedeni ile 'Sardes başı', 'Mylasa başı'nın serbest bir kopyası olarak değerlendirilmiştir. 'Mylasa başı'nda sakalın *arkaik*leştirilmiş görüntüsü Olympia Zeus ile yakın ilişkisi olduğunu gösteren bir özellik olarak değerlendirmiştir. 'Sardes başı', sakal ve saçın işlenişi açısından, Yunan orijinalinden çok, Roma eserlerine yakındır. Her iki örnekte de çelenk, bant veya taç için başı çevreleyen, dairesel ince bir oluk vardır, ancak 'Mylasa başı'nda *kalathos* sabitlemek için delikler vardır. Métraux 'Mylasa başı'nı, Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar koruna gelmiş, Mylasa'nın Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerindeki tasvirlerden bildiğimiz tanrının *ksoanon* tasviri ile ilişkilendirmiştir. Zeus Labraundos ikonografisi bölümünde anlattığımız gibi, *Ksoanon* form MÖ 4. yy.da tamamen Hellenleştirilmiş bir görünüş ile değiştirilmiştir; Hellenleştirilmiş kült heykeline ait tasvirleri MÖ 4. yy. *Hekatomnid*ler dönemine ait sikkelerde görmekteyiz, daha sonra Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde de görülmektedir[1028].

'Sardes başı'-yukarıdaki değerlendirmeye göre- Zeus Labraundos etkisi ile oluşturulmuş olmalıdır. Bu durumda antik kaynaklar ve yerel mitoloji Zeus Karios'un Lydia ile ilişkisine işaret etse de bu arkeolojik ve epigrafik olarak

[1025] Charles Picard, **Manuel d'Archeologie Grecque: La Sculpture, IV, 2**, Paris, 1963, s. 896-898.
[1026] G. Lippold, "Sarapis und Bryaxis," **Festschrift P. Arndt**, München, F. Brückmann, 1925, s. 120, 127.
[1027] Furtwängler, 1902, **a.g.e.**, no. 572-573.
[1028] Foucart, 1910, **a.g.e.**, s. 148. Bu teori ilk kez Foucart tarafından önerilmiştir ve daha sonraki araştırmacılar tarafından da kabul edilmiştir.
İlgili bölümde de değindiğimiz gibi, bu örneklerde tanrı ayakta sağ profilden, *khiton* ve *himation* giyimli, sağ omzunda çifte balta, sol elinde mızrak taşırken gösterilmiştir. Dolayısıyla, Zeus Labraundos / Stratios için iki farklı ikonografik tip söz konusudur: *ksoanon tip* ve Hekatomnidler Dönemi sikkelerinde betimlenmiş, olasılıkla Bryaksis tarafından Hekatomnidler için oluşturulmuş Hellenleştirilmiş tip / *kontrapost tip*.

desteklenmemektedir. Kel Dağı'ndaki kutsal alanın antik kaynaklara göre ve Zeus kültüne coğrafi uygunluğu nedeniyle yerel bir Zeus'a dayandırmak, Zeus Lydios kutsal alanı olması ihtimalini göz önünde tutmak olasıdır. Bunun yanı sıra Zeus Labraundos'un *labrys*inin Lydia'dan alınması efsanesi ve Zeus Lydios ikonografisinde Hellenleştirilmiş Zeus Labraundos etkisini gözlemlenmesi iki kült arasındaki ilişkiye işaret etmekle birlikte bunun önerilmesi için başka bilimsel verilere ihtiyaç vardır.

Zeus Karios kültünü benimsemiş bir başka yerleşim de Panamara'dır. Panamara, Yatağan'ın Bağyaka Köyü'nün 3 km güneyinde, Stratonikeia'nın yaklaşık 13 km güneydoğusunda, Asar Tepe olarak bilinen tepede yer alır[1029]. Burada Zeus Panamaros kutsal alanı bulunur. Kutsal alanda, MÖ 3. yy.ın son çeyreğinden MS 1. yy. ortalarına kadar Zeus Karios tapınımı olduğunu gösteren yazıtlar ele geçmiştir. MS 1. yy. ortalarından itibaren ise buradaki tanrı Zeus Panamaros olarak anılmıştır[1030]. O. Kern, Zeus Panamaros'un eski adının Zeus Karios olduğunu öne sürmüştür. Ona göre, Zeus Panamaros kültünün kökeni Anadolulu bir dağ tanrısına dayanıyordu. Hellenlerin bölgeye gelmesiyle bu dağ tanrısı ilk önce Zeus Karios olarak adlandırılmıştı. Daha sonra, Panamara yerleşim adından dolayı ismi Zeus Panamaros olarak değiştirilmişti[1031]. H. Opperman ise tanrının orijinal isminin Panamaros olduğunu, Zeus Karios'la sonradan değiştirildiğini, MÖ 1. yy.da Panamara'daki bu tanrının

[1029] J. Hanslik-Andrée, "Panamaros", **Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)**, 18, 3, 1949, s. 450-455.

[1030] Maurice Holleaux, "Remarques sur les décrets trouvés dans le sanctuaire de Zeus Panamaros", **BCH**, 28, 1904, s. 354-356; Alfred Laumonier, "Recherches sur la chronologie des prêtres de Panamara", **BCH**, 61, 1937, s. 238, no. 1; "Complément aux recherches sur la chronologie des prêtres de Panamara", **BCH**, 62, 1938, s. 167; Louis Robert, M. N. Tod, E. Ziebarth, **Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG), 4**, Leiden, Brill, 1929, no. 244; M. Çetin Şahin, **Die Inschriften von Stratonikeia. Teil I: Panamara, IK (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien) 21, 1,** Bonn, Habelt, 1981, no. 20.

[1031] Otto Kern, **Die Religion der Griechen**, Berlin, Weidmann, 1938, s. 250-252. Bu konuda Kern'den farklı düşünmüş araştırmacılar vardır. K. Scherling ve F. Schwenn'e göre buradaki tanrının ilk ismi Komyros'tu ve Komyria bayramı bu tanrı için kutlanıyordur. Ayrıca, Komyros tanrı adının Zeus ile yer değiştirmesini Hera kültünün Samos adasından buraya taşınmasına bağlamışlardır. Karl Scherling, "Komyros", **Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)**, 22, 1922, s. 1304-1307; Friedrich Schwenn, "Zeus Panamaros by Hans Oppermann", **Gnomon**, 5, 1929, s. 446-452; Serdal Mutlu, "Zeus Panamaros Kutsal Alanı ve Bayramları", **Stratonikeia Çalışmaları 1, Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları**, ed. B. Söğüt, İstanbul, Ege Yayınları, 2015, s. 80.

Stratonikeia'nın şehir tanrısı olmasıyla tekrar orijinal adını aldığını ileri sürmüştür[1032]. S. Mutlu, Komyros'un Karia'nın yerel tanrısı olduğunu belirtmiştir, zamanla bölgenin Hellenleşmesiyle Zeus'la eşleştirilip onun *epithetonu* şeklinde yaşamaya devam ettiğini düşünmüştür. Araştırmacı, muhtemelen bu yerel tanrının Zeus'la eşleşmesinin ilk olarak Stratonikeia'nın MÖ 3. yy.ın ilk yarısında Seleukosların ele geçmesi ve kentin isminin değiştirilip yönetimsel olarak yeniden düzenlendiği dönemde başladığını; bölgeye yeni gelen yerleşimcilerin Panamara'daki bu yerel kültün Karia kökenini vurgulamak için Zeus Karios ismini vermiş olduklarını ileri sürmüştür[1033].

Makedonya kralı V. Philippos (MÖ 221–179), Küçük Asya seferi sırasında kutsal alanı ziyaret etmiş, metal sürahi ve kâse adamıştır; buna karşılık Panamara Birliği, kral için kurbanlar kesmiştir, kralın ziyareti ve adaklarını içeren yazıtın tapınağın duvarına yazılmasına karar verilmiştir. Böylece, kutsal alanın aynı zamanda Panamara Birliği'nin merkezi, Zeus Karios'un birliğin koruyucu tanrısı olduğunu, birliğin kutsal alanda kararlar aldığını ve alınan kararların burada saklandığını öğreniyoruz[1034]. MÖ 198 yılına tarihlenen bir yazıt, V. Philippos'un komutanı Asklepiades'in, depremden hasar görmüş kutsal alanının onarımına yardım ettiğini gösterir[1035]. Mutlu, söz konusu yazıtı, kutsal alanın bu tarihte hala V. Philippos idaresinde olduğuna kanıt olarak kabul etmiştir. H. Oppermann ve P. Debord ise kutsal alanın V. Philippos Dönemi'nde otonom olduğunu ileri sürdüklerini aktarır[1036]. MÖ 197 yılından önceye tarihlenen bir yazıt, Panamara Birliği'nin Khrysaor oğlu Leon adlı Zeus rahibine vatandaşlık verdiğinden bahseder. Ayrıca yazıtta, kutsal alanın *asylia* hakkını tekrar kazandığı geçer[1037]. MÖ 197-188 ve MÖ 175-167 yıllarına tarihlenen birer yazıtta, rahip Leon'un birçok Karia kentini Zeus Karios kültüne katılmaya davet ettiğini görürüz[1038]. Yazıtlar, MÖ 188-167 tarihleri arasında birçok Rhodoslunun birlik tarafından onurlandırıldığını

[1032] Hans Oppermann, **Zeus Panamaros, Religionsgeschichtliche Versuche Und Vorarbeiten, 19, 3**, Giessen, Alfred Töpelmann, 1924, s. 84-85.
[1033] Mutlu, 2015, **a.g.e.**, s. 80-81. Kutsal alan MÖ 3. yy.ın ilk çeyreğinde Ptolemaiosların kontrolündeydi, aynı yüzyılın ikinci çeyreğinde Seleukosların denetimine geçmişti.
[1034] Şahin, M. Ç., 1981, **a.g.e.**, no. 3; Oppermann, 1924, **a.g.e.**, s. 30-31; Mutlu, 2015, **a.g.e.**, s. 81.
[1035] Şahin, M. Ç., 1981, **a.g.e.**, no. 4.
[1036] Mutlu, 2015, a.g.e., s. 82.
[1037] Şahin, M. Ç., 1981, **a.g.e.**, no. 7.
[1038] Şahin, M. Ç., 2010, **a.g.e.**, no. 1401, 1402.

gösterir[1039]. Mutlu, bunun, bu tarihlerindeki Rhodos hâkimiyetinden kaynaklandığını söylemiştir[1040]. Yazıtlardan biri, Rhodoslu, Helios rahibi Arkhidamos'un, MÖ 180-170 yılları arasında Panamara'da görev yaptığını gösterir. Kutsal alanda, Rhodos hâkimiyeti MÖ 167 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihten MÖ 81 yılına kadar kutsal alanla ilgili veri yoktur. MÖ 81 yılında, Sulla'nın düzenlemesiyle kutsal alan Stratonikeia'ya bağlanmıştır. Böylece birlik de işlevini yitirmiş olmalıdır. Panamara'daki Zeus kültü, Hekate'yle birlikte, Stratonikeia'nın baş tanrısı olmuştur. MÖ 39 yılındaki Labienus'un kutsal alana saldırısı başarısız olmuştur. Bu tarihten sonraya ait bir yazıtta Panamaralı Zeus'un kutsal alanı ve kenti Labienus saldırısından koruduğu yazar. Augustus Dönemi'ne ait bir kent sikkesi bu dönemde Zeus Panamaros kültünün kentin iki temel kültünden bir olduğunu gösterir; sikkenin ön yüzünde Augustus, arka yüzünde atlı Zeus yer alır[1041]. Araştırmacılar Zeus atlı tasvir edilmesinin, bayramlarda Zeus Panamaros kült heykelinin Panamara'dan Stratonikeia'a at üstünde getirilmesinden kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir[1042].

Kalıntılar, kutsal alanın bir *temenos* duvarıyla çevrildiğini gösterir[1043]. Yazıtlar, kutsal alanda Zeus ve Hera'ya ait birer tapınak olduğunu gösterir. Tapınaklar dışında, kabul salonu, yemek salonu ve dükkânlar bulunmaktaydı. Yazıtlar, Roma İmparatorluk Dönemi'nde kutsal alanda yoğun bir imar faaliyeti gerçekleştirildiğini gösterir. Augustus Dönemi'nde Zeus Karios'a adanmış bir stoa inşa edilmiştir. MS 1. yy.da bir başka stoa ve –kime ait olduğu bilinmeyen- bir tapınak yapılmıştır. MS 2. yy.da bir çeşme, bir kabul salonu ve bir yemek salonu, depo binası gibi yapılar inşa edilmiştir. Yazıtlar kutsal alanda, Artemis, Apollon, Aphrodite, Hermes, Nykhe, Demeter Asklepios ve Serapis'e de adaklar yapıldığını gösterir[1044].

[1039] Şahin, M. Ç., 1981, **a.g.e.**, no. 5, 6, 9.
[1040] Mutlu, 2015, **a.g.e.**, s. 82.
[1041] Mutlu, 2015, **a.g.e.**, s. 82-83.
[1042] Hanslik-Andrée, 1949, **a.g.e.**, s. 454-455.
[1043] Laumonier, alanda gerçekleştirdiği çalışmalar sonucunda kutsal alanın ölçülerini 100x85 m olarak vermiştir. Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 224-227.
[1044] Mutlu, 2015, **a.g.e.**, s. 83-84. Birçok yazıtta Artemis'ten farklı *epitheton*larla bahsedilmesi sonucu, araştırmacılar tanrıçanın burada bir tapınağı ve altarı olması gerektiğini düşünmüşlerdir.

Kutsal alanda, Komyria[1045], Panamareia[1046] ve Heraia[1047] olmak üzere üç festival kutlanmaktaydı. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, bazı araştırmacılar, Komyria

[1045] Komyria iki gün sürüyordu ve festival yemeği esnasında, rahipler, katılımcılara şarap ikram ediyordu. Jean Hatzfeld, "Inscriptions de Panamara", **BCH**, 51, 1927, s. 66-67; Pierre Roussel, "Les mystères de Panamara", **BCH**, 51, 1927, s. 124. Komyria ile ilgili bilgilerimizi adak stellerinden edinmekteyiz. Bunların çoğunluğu Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir. Panamara'da bulunmuş saç adaklarına dair kanıtlar araştırmacılar tarafından Komyria gizemleriyle ilişkilendirilmiştir. A. Sina, Komyria'da, *mystagogos* yönteminde kutlanan ve gizemlere erecek kişinin uyması gereken kurallar (oruç tutma, arınma, kurban kesme, çeşitli adaklar adama gibi) çerçevesinde törenler gerçekleştirilmiş olabileceğinden bahsetmiştir. Komyria kutsal alanına kadınların girmesi yasaktı. Bu nedenle adaklar erkekler tarafından yapılıyordu. Bu bayram kapsamındaki, erkekler tarafından yapılan bu adakların tamamı Zeus'a ithaf edilmiştir. Saç adaklarının, tanrıya şükran sunmak ya da dilek dilemek amaçlı yapıldığı görülür. Adanan saçların kutsal alanda kalması gerektiğine ve adağın yinelenmesi gerektiğine inanılıyordu. Ayşe Sina, "Karia Panamara'da Bulunan Saç Adakları Yazıtları", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, 22, 1, 2003, s. 125-134. Cook, saç adaklarının evlilikle ilgili olduğunu düşünerek Komyria'yı bir evlilik festivali olarak yorumlamıştır. Cook, 1914, **a.g.e.**, s. 23-25. Ancak bunu kanıtlayan bir veri yoktur. P. Roussel, genç erkeklerin silah taşıma yaşına gelmelerini simgelediğini öne sürmüştür. Roussel, 1927, **a.g.e.**, s. 126. Sina ise, adakların her yaştan erkekler tarafından yapıldığını hatırlatarak, gizem törenleriyle ilişkilendirmiş ve bu kişilerin adadıkları saçları vasıtasıyla tanrıyla aralarında bağ kurduklarına inandıklarını düşünmüştür. Sina, 2003, **a.g.e.**, s. 130-131.

[1046] Panamareia ise yıllık bir festivaldi. Panamara'nın baş tanrısı Zeus onuruna kutlanan festivaldir. Hangi ay kutlandığı bilinmemekle birlikte, ayın 20'sinden 30'una kadar, 10 gün süresince kutlandığı bilinmektedir. Stratonikeia'nın kuruluşuyla kutlanmaya başlandığı düşünülmektedir. Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 292. MÖ 39'daki Labienus saldırıyla kutlanmaya başlanmış olabileceği de iler sürülmüştür. Kutsal alanın *asylia*sı senato tarafından tanındıktan sonra festivalin kutlanmaya başlanmış olduğu düşünülmüştür. Hanslik-Andrée, 1949, **a.g.e.**, s. 453. Yazıtlar, rahibin, tanrının adına, festivale kentleri davet ettiğini gösterir. Festival bir alay ile başlıyordu, bu törende Zeus Panamaros kült heykeli tapınaktan Stratonikeia'ya at üstünde taşınıyordu. Kentte dolaştırılan heykel *bouleuterion*a götürülüyordu. Festival esnasında halka, şarap, zeytinyağı, kokulu yağ dağıtılıyordu, boğa kurban ediliyordu. On gün sonunda, kült heykeli, at üstünde, geri tapınağa götürülüyordu. Ayrıca festival esnasında yarışlar ve gösteriler de düzenleniyordu. Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 298-303. Oppermann, buradaki boğa kurban ritüelinin Panamara'nın eski kültüyle ilişkili olduğunu düşünmüştür. Oppermann, 1924, **a.g.e.**, s. 58. Araştırmacılar, MÖ 3 yy.a ait kurban takvimine dayanarak, buradaki boğa kurban ritüelinin yerel kültte önemli bir yeri olduğu, muhtemelen, buradaki tanrı henüz Komyros'ken de bu ritüelin uygulandığı sonucuna ulaşmışlardır. Septimius Severus Dönemi'ne ait bir Stratonikeia sikkesinin arka yüzünde, ayakta, *khitoniskos, himation* ve bot giyimli, elinde mızrağı karşısındaki boğaya doğrulmuş Zeus'u görmekteyiz. Mutlu, 2015, **a.g.e.**, s. 86-87. Βουθυσία ritüelinin Komyria'nın gizli dinsel ayinlerinin ayrılmaz bir parçasıyken, Panamara'nın MÖ 1. yy.da, Stratonikeia'ya bağlanmasıyla Komyrion festivalinin önem kaybettiği, fakat MS 2. yy.da eski dinsel inanışların tekrar canlanmasıyla tekrar önem kazandığı düşünülmüştür.

Tanrının *khitoniskos* giyimli bu tipi, Stratonikeia sikkelerindeki atlı Zeus tipinden türetilmiş olmalıdır. Neils Breitenstein, **SNG Cop. Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum, 26, Caria, 2: Sebastopolis – Trapezopolis, Straps – Islands,** Copenhagen, Einar Munskgaard, 1947 b, no. 503.

[1047] Kutsal alanda düzenlenmiş bir diğer festival ise tanrıça Hera için yapılan Heraia'dır. Bu festival ise kadınlar içindi. MÖ 3. yy.a kadar eskiye gitmektedir. İki yılda bir, Komyria ile dönüşümlü kutlanıyordu ve dört gün sürüyordu. Kutlamalar Heraion'da gerçekleşiyordu. Katılımcılara şarap ve para dağıtılıyordu. Oppermann, 1924, **a.g.e.**, s. 76; Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 307. Hera kültünün Samoslu göçmenler tarafından getirildiği ve Karia kökenli bir tanrıçanın kültüyle birleştirildiği öne sürülmüştür. Hanslik-Andrée, 1949, **a.g.e.**, s. 454; Mutlu, 2015, **a.g.e.**, s. 87.

festivalinin kökeninde eski, yerel bir inanış olduğunu, -daha sonra Zeus'a dönüşecek- Komyros isimli tanrıdan ismini aldığını düşünmüşlerdir[1048].

Söğüt, Stratonikeia'nın bölgede eskiden beri yerli halkın toplantı merkezi olduğunu, dolayısıyla da kentin bölge insanları tarafından saygı duyulan yerlerden birisi olduğunu belirtmiştir[1049]. Mylasa'nın başkent niteliği, Stratonikeia'nın ise böylesi bir merkez olması nedeniyle bölgenin eski ve önemli bir kültü olan, 'Karialı' olarak tanımlanmış bir tanrının kültlerinin bu yerleşimlerde görülmesi şaşırtıcı değildir. Ayrıca, yukarıda belirttiğimiz gibi antik kaynaklarda tanrının kutsal alanının aynı zamanda birliğin toplanma merkeziydi. Özellikle böyle 'yerli' bir tanrının kutsal alanı seçilmiş olabilir.

Zeus Karios'un ikonografik özellikleriyle ilgili net bir bilgiye sahip olabileceğimiz bir veri henüz yoktur. Mylasa'nın Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait, arka yüzde ayakta, profilden, *khiton*, *himation* giyimli, *himation*un ucu sol kol üzerine atılmış, sağ elinde mızrak (?), sol elinde kartal tutan Zeus tasviri olan bir sikke tipi vardır (lev. 40, res. 141). Figür Akarca tarafından Zeus Osogollis[1050], Imhoof-Blumer ve RPC II'nin yazarları tarafından Zeus'un basit bir görüntüsü olarak tanımlanmıştır[1051]. Zeus Osogollis bölümünde anlattığımız gibi, sikkeler üzerinde Osogollis'i sağ elinde trident, sol elinde kartalla, aynı duruş ve aynı kıyafetle görmekteyiz. Tartışılan bu sikkelerde, tanrının sağ elindekinin üst kısmında üçlü çatal kısmı yoktur. F. Delrieux, trident ucunun tasvir alanına sığmamasından dolayı ihmal edildiğini –üstte lejant vardır- ve bu tanrının Zeus Osogollis ikonografisine uymasından dolayı bu şekilde tanımlanması gerektiğini belirtmiştir[1052]. Ancak burada belirtmek gerekir ki Zeus

[1048] Schwenn, 1929, **a.g.e.**, s. 446-452; Hanslik-Andrée, 1949, **a.g.e.**, s. 454.
[1049] Bilal Söğüt, "Stratonikeia 2010 Yılı Çalışmaları", **KST**, 33, 4, 2012, s. 398-399.
[1050] Akarca, 1959, **a.g.e.**, s. 70, no. 53.
[1051] Imhoof-Blumer, 1901, **a.g.e.**, s. 144, no. 4; A. Burnett, M. Amandry, I. Carradice, **Roman Provincial Coinage, II: from Vespasian to Domitian (AD 69-96)**, London, British Museum Press, 1999, no. 1198.
[1052] Fabrice Delrieux, "Les monnaies de Mylasa au nom de Tib. Claudius Melas. Bienfait, droit de cité romaine et culte impérial -dans la Carie du Ier siècle p.C.", **Des déserts d'Afrique au pays des Allobroges. Hommages offerts à François Bertrandy, 1, université de Savoie, Laboratoire Langages, Littératures, Sociétés, Collection Sociétés, Religions, Politiques, 16**, ed. F. Delrieux, Fr. Kayser, Chambéry, 2010, s. 109-110, 112. Söz konusu Mylasa sikkeleri imparator Domitianus Dönemi'ne (MS 81-96) aittir.

Osogollis ikonografisinde tridentin sapının dibinde görülen yengeç tasviri[1053] bu sikkelerde yoktur. Zeus Osogollis sikkelerinde yengeç figürünün eksikliği çok istisnai bir durum değildir. Klasik ve Hellenistik dönemlerde çok yaygın olmamakla birlikte, bazı Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde görülebilir[1054]. Biz de Delrieux'un görüşüne katılıyoruz, tasvir Zeus Osogoallis ikonografisiyle trident ucu dışında ve yengeç figürü dışında örtüşür. Bu durumda, Zeus Labraundos ve Zeus Osogollis dışında Mylasa sikkeleri üzerinde başka bir Zeus ikonografisi gösteren figür arayışında bu örnekleri elemek gerekir. Zeus Karios olduğu düşünülmüş bir başka örnek ise Hadrianus Dönemi sikkesi üzerinde görülmektedir. Ayakta, cepheden figür, *khitoniskos* ve *himation* giyimli, *himation*un ucu sol kol üzerine atılmış sağ elinde mızrak tutar, mızrağın dibinde yengeç vardır; sol eliyle, yere dayanmış kalkanı üst ucundan tutar. Figürle kalkan arasında kaide, küre ya da bir *omphalos* üzerinde kartal figürü vardır. Figür ve ΜΥΛΑCΕΩΝ lejantı boncuk bezemesiyle çevrelenmiştir[1055]. Laumonier, bu figürü Zeus Karios olarak tanımlamıştır, figürün ne Stratios'a ne de Osogollis'e benzediğini söylemiştir[1056]. Tasvirin, sikke üzerine basılırken üste doğru kaydırıldığını, boncuk çerçevenin üst kısmının olmaması gösterir. Sağ eldekinin mızrak değil de, üst kısmı (çatalı) sığmamış *trident* olma olasılığı da vardır. Bu durumda bu tipi de kesin olarak Zeus Karios olarak tanımlamamız mümkün değildir. Mızrak (?) ve kalkan gibi Zeus Stratios karakterine uygun unsurları, *trident* (?) ve yengeç gibi Zeus Osogollis ikonografik özelliklerini taşır. Cook da figürü Zeus Osogollis ile Zeus Stratios'un birleşimi olarak tanımlamıştır[1057]. Septimius Severus Dönemi (MS 193-211) sikkesinde arka yüzde, Korinth düzeninde, üçgen alınlıklı, *tetrastylos* tapınak cephesi içinde, cepheden, başı sağ profilden, *khiton* ve *himation* giyimli, sağ elinde asa, sol elinde kartal olan Zeus tasviri yer alır. Imhoof-Blumer, tanrıyı sadece Zeus olarak tanımlamışken[1058], Akarca, bu sikke tipindeki Zeus'u, Zeus

[1053] Akarca, 1959, **a.g.e.**, s. 64, no. 31; s. 66, no. 36.
[1054] Hadrianus Dönemi (MS 117-138) *kistophoros*ları ve Septimius Severus Dönemi (MS 193-211) bronz sikkelerinde görülür. W. E. Metcalf, **The Cistophori of Hadrian, Numismatic Studies, 15**, New York, American Numismatic Society, 1980, no. 188.
[1055] Friedrich Imhoof-Blumer, "Beiträge zur Erklärung griechischer Münztypen. IX Pantheistische Götterbilder", **Nomisma**, 6, 1911, s. 15-16, no. 3, 4.
[1056] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 44.
[1057] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 578, fig. 491.
[1058] Imhoof-Blumer, 1901, **a.g.e.**, s. 145, no. 8.

Karios olarak tanımlamıştır[1059]. Caracalla Dönemi (MS 198-217) Mylasa sikkesinde, arka yüzde, Zeus ayakta, cepheden, baş sol profilden gösterilmiştir, belden aşağısını örten, sol omuz üzerine atılmış *himation* giyimlidir. Sağ kol yana doğru açılmış, bu elde *phiale* tutar. Sol elde asa vardır. Sağ tarafında, ayaklarının dibinde, sola, yukarı bakan bir geyik figürü vardır. Akarca, bu tasvirin de Zeus Karios olabileceğini düşünmüştür[1060]. Elimizde bunu doğrulayan bir kanıt yoktur. Zeus Karios tasvirine rastlamamamız, bölgenin bu eski kültünün zamanla önemini yitirip yerini Zeus Labraundos'a bırakmış olması olabilir.

Görüldüğü üzere, Zeus Karios ikonografisi hakkında bilgimiz neredeyse hiç yoktur, dolayısıyla bu tanrının çifte baltalı olup olmadığı konusunda da net bir kanıta sahip değiliz. Yatağan'ın Yeşilbağcılar Kasabası sınırları içindeki Börükçü Mevkii'nde 2003-2004 yıllarındaki çalışmalar esnasında küçük bir kutsal alan saptanmıştır. Alanda çift sıra taş örgülü bir duvar ve Klasik Dönem'e ait bir yapının kalıntıları ortaya çıkartılmıştır. Kutsal alan *peribolos*la çevrelenmiş, dörtgen plana sahiptir. *Peribolos*un köşesinde *pronaos* ve *naos*tan oluşan tapınak yer alır. *Pronaos* kısmı kutsal alanın içinde kalır, *naos* kısmı dışa doğru çıkıntı yapmaktadır. *Pronaos*un önünde, içlerinde plaka şeklinde, 10 x 15 cm büyüklüğünde taşların olduğu *insitu* durumda *pithos*lar tespit edilmiştir. Tapınak içerisinde adak eşyaları (MÖ 5. yy.a ait lekythoslar) bulunmuştur. Keramikler ve sikkeler kutsal alanın Klasik ve Hellenistik dönemler boyunca kullanıldığını gösterir. Börükçü içinde, araştırmacıların «Kurtarıcı ve Karialı Zeus'a adanmış adak taşı» olarak tanımladıkları yazıtlı sunak ve iki ayrı yerde, üzerlerinde çifte balta kabartması olan birer sunak ele geçmiştir. Ancak söz konusu kutsal alan içerisinde Zeus ile ilgili herhangi bir buluntuya rastlamayan araştırmacılar burasının Zeus'a ait olamayacağını düşünmüşlerdir. Epigrafik verilere dayanarak burasının Koliorga olabileceğini ve daha önce Lagina ile Stratonikeia'da ele geçmiş, Koliorga'da Artemis kültünün varlığını gösteren yazıtlara dayanarak ve *pithos*ların içerisinde taşlarla ele geçmesi nedeniyle kutsal alanın Artemis'e ait olabileceğini

[1059] Akarca, 1959, **a.g.e.**, s. 50-51, no. 81.
[1060] Akarca, 1959, **a.g.e.**, s. 51, no. 74.

düşünmüşlerdir[1061]. Buradaki kutsal alan Zeus Karios'a ait olmasa da bu mevkide tanrının kültünün varlığını söz konusu yazıtlı sunak gösterir. Sunak tarihlendirilmemiştir. Bunların yanı sıra ele geçmiş iki adet çifte baltalı sunağın da Zeus Karios kültüyle ilişkili olup olmadığını söyleyemeyiz.

2.1.6. Zeus Keraunos / Keraunios

Keraunos (κεραυνός), yıldırım anlamına gelir[1062]. Gökyüzü ve fırtına tanrısı Zeus'un[1063] en önemli göstergesi olan yıldırımın tanrının sıfatı olarak da kullanılması şaşırtıcı değildir. Şimşek çakması ve onun ardından gelen yıldırım gökyüzünün bir parçası olarak Zeus'un bir parçası, Zeus'a ait olarak düşünülmüş olmalıydı. Cook, Zeus Keraunios kültünü, Zeus'un yıldırım olarak görüldüğü *zoizm* anlayışından, yıldırım fırlatan antropomorfik şekle geçişinin kanıtı olarak görür[1064]. Herakleitos'un 'ateş'i hem Zeus hem de Keraunos olarak adlandırması[1065] da araştırmacı tarafından buna kanıt olarak görülür. Bunun dışında bir *Orpheus ilahisi*nde Zeus'un *keraunos*la özdeşleştirildiği, tanrının öfkesini denizlerde ve dağ zirvelerinde sarf edeceği ve insanları huzur içinde bırakacağı söylenen bir dua geçmektedir[1066]. Hesiodos'ta Zeus'un Metis'i yutması anlatılırken "*Keraunos'tan daha güçlü ikinci bir çocuk doğurmasından korktuğu için…"* ifadesi kullanılmıştır[1067]. Cook, *zoizm*deki anlayıştan dolayı, Mantineia'da Yunan döneminde Zeus Keraunos, Tegea'da Roma İmparatorluk Dönemi'nde Zeus Keraunobolos (κεραυνοβόλος, yıldırım fırlatan) olarak tapınıldığını söylemiştir[1068].

[1061] Ahmet Tırpan, Bilal Söğüt, "Lagina ve Börükçü 2004 Yılı Çalışmaları", **KST**, 27, 2, 2006, s. 262-263.
[1062] Homeros, **Od.**, XII, 416; 14, 305; 23, 330; Hes., **Theog.**, 141, 690, 854; Herodotos, **Historiai**, VIII, 37.
[1063] Cook, 1914, **a.g.e.**, s. xiii.
[1064] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 12.
[1065] Eduard Zeller, **A History of Greek Philosophy from the Earliest Period to the Time of Socrates**, II, London, Longmans, 1881, s. 46.
[1066] **Orphicorum Fragmenta**, ed. O. Kern, Berlin, Weidmann, 1922, XIX, 1.
[1067] Henri Weil, "Zeus Keraunos", **Revue Archéologique**, 32, 1876, s. 52; Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 12.
[1068] Cook, 1925 a, **a.y.**

Mantineia'da 1868 yılında P. Foucart tarafından bulunmuş, MÖ 5. yy.a tarihlendirilmiş kireçtaşından bir bloğun üzerinde tanrının adı ΔΙΟΣ ΚΕΡΑΥΝΟ şeklinde yazılıdır[1069]. Cook, taşla yıldırım düşmüş bir noktanın işaretlenmiş olduğunu düşünmüştür[1070].

Zeus Keraunos kültü, Roma İmparatorluk Dönemi'nde, doğuda Palmyra'dan batıda Roma'ya kadar çok sayıda yerde görülmektedir[1071]. Kültün bulunduğu yerlerden en dikkat çekici olanı Seleukeia Pieria'dır (Hatay, Samandağ). Appianos'un aktardığına göre, I. Seleukos Nikator (MÖ 305-281) kenti kurarken *Diosemia* (Zeus işareti) olarak kabul ettiği bir yıldırımı izlediğini söylemiştir. Bu nedenle, yurttaşlarından yıldırıma tanrı muamelesi yapmalarını istemiştir. Seleukialılar ritüeller ve ilahilerle yıldırıma tapmışlardır[1072]. Cook, tapındıklarının muhtemelen II. Ptolemaios Philadelphos'un (MÖ 284-246) geçit töreninde taşınanlar gibi altından bir yıldırım olduğunu söylemiştir. IV. Seleukos Philopator Dönemi'nde (MÖ 187-175) her yıl rahiplerin bazıları *keraunophoroi* (yıldırım taşıyıcıları) seçiliyorlardı[1073].

Lydia'da Zeus Keraunos kültünün varlığını gösteren pek çok yazıt vardır[1074]. Orta Hermos havzasında bulunmuş bir stelde adak yazıtına yıldırım tasviri eşlik etmiştir[1075]. Lydia'da tanrıya bu *epitheton* ile cezalandırıcı tanrı kimliğinde tapıldığı görülür[1076].

[1069] Paul Foucart, "Le Zeus Kéraunos de Mantinée", **Monuments grecs publiés par l'encouragement des études grecques en France**, 4, 1875, s. 23-26.
[1070] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 12-13.
[1071] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 807.
[1072] Appianos Aleksandreus, **Romaika: Syriake**, çev. H. White, London, MacMillan, 1889, 58.
[1073] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 809.
[1074] Keil, 1911, **a.g.e.**, no. 24; **Bericht über eine dritte Reise in Lydien und den angrenzenden Gebieten Ioniens, Österreichisches Archäologisches Institut,** Wien, A. Hölder, 1914, no. 13; Herrmann, 1981, **a.g.e.**, s. 198, no. 614; Hasan Malay, "New Inscriptions from Western Anatolia II", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (ZPE)**, 49, 1982, s. 194, no. 1; Henri W. Pleket, R. S. Stroud, **Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)**, 32, Leiden, Brill, 1982, s. 330, no. 1212; **Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)**, 33, Leiden, Brill, 1983; no. 1028; **Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)**, 36, Leiden, Brill, 1986, s. 323, no. 1078; Herrmann, 1989, **a.g.e.**, s. 330, no. 889. 1, 890. 1.
[1075] Christian Naour, "Nouvelles Inscriptions du Moyen Hermos", **EA**, 2, 1983, s. 117-118, no. 7; Pleket, 1983, **a.g.e.**, s. 301, no. 1028.
[1076] Thomas Drew-Bear, Christian Naour, "Divinités de Phrygie", **Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW)**, II, 18. 3, 1990, s. 1956.

Ionia'da Ephesos'ta tanrının kültünün varlığını gösteren bir adak yazıtı ele geçmiştir[1077]. Kilikia'da Silphios Dağı üzerinde bir kutsal alanı olduğuna[1078] ve bunun dışında Anazarbos'ta[1079], Kestros'ta[1080] ve Dekapolis'te[1081] tanrının kültüne dair veriler bulunmuştur.

Miletos'ta Iustianos Duvarı'nın (Geç Antik Dönem kent surları) dolgusunda 1909 yılı kazılarında tespit edilmiş dörtgen sunağın ön yüzünde düşey çifte balta kabartması ile birlikte Zeus Keraunos'a adak olduğunu gösteren yazıt yer alır[1082] (ZKR.1). A. Rehm, yazı karakterlerine dayanarak, sunağın Geç Hellenistik ya da Erken Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olduğunu söylemiştir[1083]. Bu örnek Zeus Keraunos'u çifte balta tasviriyle ilişkilendirilmiş tek örnektir. Bunda bölgedeki Zeus Labraundos kültünün etkisi mümkündür. Bunun dışında, çifte baltanın yıldırımla ilişkilendirilmesine bir kanıt olarak da kabul edilebilir.

Miletos'ta Zeus Keraunios kültüne dair bir diğer bulgu Faustina Hamam'ının gerisinde bulunmuş yuvarlak sunaktır. Sunak üzerindeki iki satır yazıt Διὸς Κεραυνίου Σωτῆρος şeklindedir[1084].

[1077] Şahin, N., 2001, **a.g.e.**, s. 76.
[1078] Kai Trampedach, "Teukros und Teukriden, zur Gründungslegende des Zeus Olbios-Heiligtums in Kilikien", **Olba**, 2, 1999, s. 105.
[1079] H. W. Pleket, R. S. Stroud, **Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)**, 37, Amsterdam, J.C. Gieben, 1987, s. 399, no. 1260; Bean, 1970, **a.g.e.**, s. 176, no. 192; Mustafa H. Sayar, Peter Siewert, Hans Taeuber, "Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları, 1992", **AST**, 11, 1993, s. 139.
[1080] T. B. Mitford, "The Cult of Roman Rough Cilicia", **Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW),** II, 18. 3, 1990, s. 2145.
[1081] Bean, 1970, **a.g.e.**, s. 204.
[1082] Knackfuss, 1924, **a.g.e.**, s. 347, no. 278.
[1083] Wiegand, 1958, **a.g.e.**, s. 124.
[1084] Herrmann, 2006, **a.g.e.**, s. 162, no. 1257.

2.1.7. Zeus Khrysaoreus

Zeus Khrysaoreus kültü Alabanda'da ve Stratonikeia'nın çevresinde görülür. Khrysaoreus *epitheton*unun, mitolojideki Khrysaor'dan geldiği ileri sürülmüştür[1085]. Hesiodos'a göre, Perseus, Medusa'nın kafasını kestiğinde, Medusa'nın kanından Khrysaor ve Pegasos doğmuştur ve Khrysaor altın kılıç tuttuğu için bu adı almıştır[1086]. Alabanda sikkelerinde, bu söylenceye işaret eder şekilde, arka yüzde Pegasos tasviri yer alır[1087]. Başka bir söylenceye göre Khrysaor, Sarpedon'un kuzeni olan Lykialı kahraman Glaukos'un oğludur, Bellerophontes ise dedesidir[1088]. Laumonier, kültün adının Submyken Dönemi'ndeki kahraman Khrysaor'a kadar gittiğini, daha sonra söz konusu mitosta bu adın kullanıldığını; Khrysaor'un bir Lykia tanrısı olduğunu ve Lykia'dan gelen kolonistler tarafından Karia'ya getirildiğini öne sürmüştür[1089].

Alabanda, Aydın İli, Çine İlçesi'nin yaklaşık 7 km. batısındaki Doğanyurt Köyü, Araphisar Mahallesi'ndedir. Alabanda kentinin baş tanrısı Apollon Isotimos'tur[1090]. Stephanos Byzantios, Alabanda'nın kuruluş hikâyesini anlatırken, kentin adının mitolojik kral Kar'ın oğlundan geldiğinden bahseder[1091]. Hitit belgelerinde geçen Waliwanda kentinin Alabanda olduğunu ileri süren araştırmacılar olmuştur[1092]. MÖ 3. yy.ın sonunda, Seleukos Kralı III. Antiokhos tarafından Makedonialı göçmenlerin

[1085] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 207.
[1086] Hesiod., **Theog.**, 280-285.
[1087] Hellenistik Dönem tetradirahmilerin ön yüzünde –kentin baş tanrısı- Apollon başı, arka yüzde Pegasus vardır. Von Aulock, 1962, **a.g.e.**, no., 2382.
[1088] Lee E. Patterson, **Kinship Myth in Ancient Greece**, Texas, University of Texas Press, 2010, s. 121.
Alabanda tiyatrosunda bulunmuş Klasik Dönem'e ait anta başlıklarının birinde Pegasos üzerindeki Bellerophon Khimaera'yla mücadele eder şekilde gösterilmiştir. Anta başlıklarının tiyatro yakınlarındaki terasa inşa edilmiş bir Heroon'a ait olması gerektiği söylenmiştir. Suat Ateşlier, Sedat Akkurnaz, "2011-2012 Yılı Abanda Kazıları", **KST**, 35, 3, 2014, s. 484.
[1089] Laumonier, 1958, **a.y.**
[1090] G. M. Cohen, **The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor**, California, University of California Press, 1996, s. 248-249.
[1091] Steph. Byz., s. 29 "Alabanda".
[1092] John Garstang, O. R. Gurney, **The Geography of the Hittite Empire, BIAA Occasional Monograph Series, 5**, London, British Institute at Ankara, 1959, s. 78-79.

yerleştirilmesiyle kolonize edilmiştir ve Antiokheia Khrysaor adını almıştır[1093]. Cook, *epitheton*la ilgili P. Carolisdis'in görüşünü aktarmıştır: ona göre, Khrysaoreus, Hellen olmayan Zeus Osogos'un, Hellen formuydu. Osogos, Sami kökenli, 'altın' anlamına gelen *uosghi* veya *osghi* kelimelerinden geliyordu. Khrysaoreus'un kökeni olan Khrysaor, *-vor (=-phoros)* son ekini taşıyordu. Küçük Asya'nın büyük güneş tanrısı, daha sonra savaş tanrısı Zeus Stratios ile birleşmiştir. Ancak Carolisdis'in görüşleri etymolojik ve arkeolojik kanıtlarla desteklenmemiştir, Cook bu görüşlere katılmamıştır. Khrysaoreus kelimesinin Yunanca bir kelime gibi göründüğünü söylemiştir. Khrysaoreus 'altın kılıçlı' anlamına gelir. Cook, *'aor'*un 'kılıç' anlamına geldiğini (köken olarak 'giyen kişide asılan veya buna bağlanan şey' anlamına gelen *'aeiro'* ile bağlantılıdır), *'khrysos'*un ise altın anlamına geldiğini belirtmiştir. Yunanca *khrysos* kelimesinin Sami kökenli *harus* kelimesinden geldiğini söylemiştir[1094]. Laumonier ise *khrysos*un Hititçeden geldiğini ve buradan Sami diline ve Yunancaya geçtiğini; eğer Hititçe değilse de Anadolu dillerinden birine ait olduğunu ileri sürmüş, kanıt olarak da *Kyrsos* isminin Anadolu'da pek çok ırmak için kullanılmış olmasını göstermiştir[1095].

Apollon İlyada'da bir kez *χρυσάορος / khrysaoros* (altın kılıçlı) olarak anılmıştır[1096]. Bunun dışında Pindaros da Apollon'dan aynı sıfatla bahsetmiştir[1097]. Ayrıca, antik kaynaklarda, Demeter[1098] ve Artemis'in[1099] de bu sıfatla, 'altın kılıçlı' olarak anıldığı görülür. D. Magie, Zeus Khrysaoreus'un 'altın kılıçlı Zeus' anlamına gelmediğini, *epitheton*un kaynağının bu sıfattan farklı olduğunu ileri sürmüştür. *Epitheton*un, Stratonikeia yakınındaki Khrysaoris'le ilgili olduğu düşünülmüştür[1100].

[1093] Ateşlier, 2014 a, **a.g.e.**, s. 484, 486. MÖ 190'daki Magnesia Savaşı'nda Antiokhos'un yenilmesine kadar bu geçerliliğini korur. MÖ 188'de Apameia Barışı ile Rhodos'a bırakılan kent, MÖ 167'de Mylasa ile birleşerek Rhodos'a açtığı savaşı kazanmış, özgürlüğüne ve eski adına kavuşmuştur.
[1094] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 715.
[1095] Laumonier, 1958, a.g.e., s. 208.
[1096] Homeros, **İl.**, V, 509.
[1097] Pindaros, **Epinikion, Pythionikoi**, V, 104.
[1098] **Homerikoi Hymnoi**, Eis Demetran, 4.
[1099] Herodotos, **Historiai**, VIII, 77.
[1100] David Magie, **Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Centuary after Christ, 2**, Princeton, Princeton University Press 1950, s. 995.

Alabanda'da, Zeus Khrysaoreus kültünün varlığını, Atina Agorası'nda bulunmuş, MÖ 203/2-202/1 yıllarına tarihlenen, Delphi'ye dikilmiş bir onurlandırma yazıtı gösterir. Buna göre, Amphiktion senatosu tarafından alınmış bir kararla Alabanda Zeus Khrysaoreos ve Apollon Isotimos'a adanmış özel arazi olarak onaylanmıştır[1101].

Alabanda'da Zeus Khrysaoreus'un 6x11 sütuna sahip, *peripteros* planlı, Dor düzeninde, MÖ 4. yy.ın ortalarına tarihlenen bir tapınağı vardır (lev. 41, res. 142). Naos kazısı esnasında ele geçmiş MÖ 6. yy.a tarihlendirilmiş, *in situ* Attika *amphora*sına ait omuz parçası tapınağın tarihinin çok daha eskiye gittiğini gösterebilir. Bunun dışında MÖ 5. ve 4. yy.lara tarihlenen çok sayıda Attika siyah astarlı keramik parçası bulunmuştur. Yapının inşasında gnays kullanılmıştır, ahşap mimarinin de izleri vardır. *Pronaos* derindir, *opisthodomos*u yoktur. Tapınağın *pteroma*sında ve *naos* ile *pronaos* zeminlerinde sıkıştırılmış toprak kullanılmıştır[1102]. Ateşlier, taş döşemenin sadece sütun altlarında kullanılmasının tapınağın arkaik gelenekte inşa edildiğinin göstergesi olduğunu belirtmiştir. Araştırmacılar, kuzey *pteroma*da 7. ve 8. sütun tamburları arasında ve güney *pteroma*da 9. sütun tamburunun üzerine oturtulduğu *stylobat* blokları üzerinde ΔI şeklinde yazıt tespit etmişlerdir. Ateşlier, bunun ΔII (Zeus'a) ya da ΔI IEPON (Zeus Kutsal Alanı) anlamlarına gelebileceğini düşünmüştür. Aynı yazıta sahip bir tane daha *stylobat* bloğu tespit edilmiş ve kuzeybatı köşeye yerleştirilmiştir[1103]. Kutsal alanda tapınak dışında *stoa*ya dair izler de bulunmuştur[1104].

Kutsal alandan üç adet çifte baltalı sunak ele geçmiştir: ZK.1-3 (lev. 41, res. 143). Bunlardan bir tanesi 2011 çalışmalarında kuzeydoğu *temenos* duvarının köşesinde bulunmuştur. Bir diğeri ise tapınak *temenos*unun kuzey yamacına yuvarlanmış olarak, diğeri ise batı yöndeki yamaçta bulunmuştur. Sunaklar *temenos* alanına getirilmiştir

[1101] R. L. Pounder, "Honors for Antioch of the Chrysaoreans", **Hesperia**, 47, 1, 1978, s. 49-57.
[1102] Suat Ateşlier, "On the Excavations of the Zeus Temple of Alabanda", **Anatolia Antiqua**, 22, 2014, s. 247-253.
[1103] Ateşlier, 2014 b, **a.g.e.**, s. 249. Yapıda başka işaret bulunmadığı için bunların taşçı işareti olma olasılığı göz ardı edilmiştir.
[1104] Ateşlier, 2014 b, **a.g.e.**, s. 253.

ve günümüzde tapınağın yanında sergilenmektedir[1105]. Sunaklar, tapınağın da inşasında kullanılmış olan, gnaystandır. Yerel gnays taşı, bunun dışında, MÖ 4. yy.a tarihlendirilmiş yeraltı oda mezarında[1106] kullanılmıştır. Sunakların yüzeyinin oldukça pürüzlü olduğu görülür. Bu hem yüzeydeki aşırı aşınmadan hem de yüzeyin keskiyle tamamen düzeltilmemesinden, nispeten kabaca işlenmesinden kaynaklanır. Aynı kaba işçiliği tapınak bloklarında[1107] da görürüz. Aşınmadan dolayı kabartmalar çok iyi belli olmamaktadır. Ayrıca yine gnaystan yapılmış olan Alinda Sunağı'nın[1108] ve Labraunda'dan çifte baltalı bloğun yüzeyinde de aynı aşınmayı görürüz. Aşınma hava şartlarından kaynaklanmış olmalıdır. Üç sunağın da ön yüzünde düşey çifte balta kabartması bulunur. ZK.1'in arka yüzünde çelenk kabartması vardır. ZK.1 ve ZK.2, altta ve üstte silmeli profile sahiptir, baltalar üçgen biçimindedir, kesici kenarları neredeyse düzdür. ZK.3, silmesizdir, aşağı doğru genişleyen forma sahiptir; balta – taşçı çekicine benzer şekilde- orta kısımda kalındır, kesici kenarları düzdür.

Çifte baltalı sunakların kutsal alanda bulunmasına dayanarak ve *stylobat*taki ΔII yazıtları dolayısıyla araştırmacılar, Alabanda yazıtlarında geçen Zeus Khrysaoreus Tapınağı'nın burası olması gerektiğini düşünmüşlerdir. Antik kentteki ilk çalışmaları gerçekleştirmiş Halil Ethem Bey 1905-1906 yıllarına ait raporlarında, tapınakta bulunan bir Artemis-Hekate figürin parçası dolayısıyla, burasının Artemis Tapınağı olduğu görüşünün[1109] kabulü böylece sona ermiştir[1110].

[1105] Ateşlier, 2014 a, **a.g.e.**, s. 488.
[1106] Yılmaz Akkan, "Alabanda 2015", **KST**, 38, 1, 2017, s. 317-318.
[1107] Ateşlier, kabaca işlenmiş tapınak bloklarını, Labraunda andronlarındaki işçiliğine benzer olduğunu belirtir. Andronların cepheleri mermerden yapılmış olmasına karşın yapıların geri kalanında gnays üzeri sıva uygulanmıştır. Alabanda Zeus Tapınağı'nda da sıva kalıntıları olmasının Labraunda'daki gibi bir işlem uygulanmış olduğunu gösterebileceğini söylemiştir. Ateşlier, 2014 b, **a.g.e.**, s. 250.
[1108] G. Bockisch, P. Ruggendorfer, L. Zabrana, "Temple ans Altars for Greek and Carian Gods: New Evidence for Religious Life in Alinda during the late Classical and Hellenistic Period", **4th Century Karia. Defining a Karian identity under the Hekatomnids**, İstanbul, De Boccard, 2013, s. 137, res. 2.
[1109] H. Edhem Bey "Fouilles d'Alabanda en Carie. Rapport sommaire sur la première campagne", **Comptes rendus des seances de I'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres**, 49, 4, 1905, s. 455.
[1110] Ateşlier, 2014 a, **a.g.e.**, s. 489; 2014 b, **a.g.e.**, s. 247-249.

Alabanda'daki bir başka çifte baltalı sunak tiyatro *skene* binasında devşirme malzeme olarak yer alır. *Skene* binasında MS 4. yy.da gerçekleştirilmiş düzenleme çalışmalarında devşirme olarak kullanılmıştır. Tapınak muhtemelen MS 3. yy.da terkedilmiştir. Tapınağa ait diğer mimari elemanların da (sütun tamburları, sütun başlıkları) yapıda kullanıldığı görülür. Alabanda'da, meclis binası yakınındaki bir tarlada bulunmuş, üzerinde düşey çifte balta kabartması olan ZK.4 Zeus Khrysaoreus kültüyle ilişkili olmalıdır. Yayınlardan bildiğimiz, Alinda kökenli gnaystan çifte baltalı sunak[1111] form olarak ZK.4 ile yakındır (lev. 42, res. 144). Alinda'nın Hellenistik Dönem sikkelerinin arka yüzünde düşey çifte balta tasviri görmekteyiz[1112] (lev. 43, res. 145).

Stratonikeia çevresinde Zeus'a Khrysaorios *epithetonu* ile tapınılmıştır, tanrının bu bölgedeki tapınımına ilişkin antik kaynaklara ve yalnızca epigrafik verilere sahibiz. Antik yazarlar, Stratonikeia yakınlarında Khrysaoris isimli bir yerleşimden bahsederler. Pausanias, Stratonikeia bölgesi ve Stratonikeia kentinin eskiden Khrysaoris bölgesi ve Khrysaoris kenti olarak adlandırıldığından bahsetmiştir[1113]. Stephanos Byzantinos ise, Khrysaoris'in Karia'nın bir kenti olduğunu, daha sonra Idrias olarak adlandırıldığını söylemiştir, ayrıca Idrias kentinin Hekatesia olarak adlandırıldığını da belirtmiştir[1114]. Strabon, Stratonikeialıların bölgesinde iki kutsal alan olduğundan bahsetmiştir; bunlardan birinin, Lagina'daki, her yıl büyük bayramlar düzenleyen Hekate Kutsal Alanı olduğunu, diğerinin ise, Stratonikeia'nın yakınında yer alan, tüm Karialıların ortak kutsal alanı Khrysaorisli Zeus Kutsal Alanı olduğunu söylemiştir[1115]. Antik kaynaklar, Khrysaoris kenti ve Khrysaoris bölgesinin daha sonra Idrias kenti ve Idrias bölgesi adını aldığını; burasının Hekatesia (Hekate'nin kenti,

[1111] Bockisch, 2013, **a.g.e.**, s. 137, res. 2.
[1112] N. Breitenstein, **SNG Cop. Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum, 25: Caria, I: Alabanda-Orthosia**, Copenhagen, Einar Munskgaard 1947, no. 21.
[1113] Paus., V, 21, 10.
[1114] Steph. Byz., 262, 326. Idrias'tan ilk bahseden Herodotos'tur, *"Idrias bölgesinden akan Marsyas Irmağı Maiandros'a dökülür"* ifadesinden bölgenin bu adla anıldığını öğreniyoruz. Herodotos, **Historiai**, V, 118.
[1115] Strabon, **Geographika**, XIV, 2, 25.

Hekate'nin bölgesi) olarak da anılmış olduğunu; en son isminin ise Stratonikeia olduğunu gösterir[1116].

Karia bölgesinin iç kesimleri Arkaik Dönem'de kentleşmemişti, burada çok sayıda küçük köy ve mezra vardı. Bu yerleşmeler kendi ortak çıkarları için çeşitli birlikler veya konfederasyonlar kuruyordu. Bu birliklerin MÖ 5. ve 4. yy.lardaki en büyüğüne *hoi kares* deniyordu. MÖ 3. yy.da en önemli Karia konfederasyonu Khrysaoria denilen birlikti[1117]. Herodotos, Karialıların Marsyas Çayı kıyısında, 'beyaz sütunlar' denilen yerde toplandıklarından bahsetmiştir[1118]. Bu ifadede geçen yer, yazarın tanımladığı Idrias (Stratonikeia) bölgesinin konumuna uygundur. Birliğin Stratonikeia çevresinde toplandığı düşünülmüştür[1119]. Stratonikeia çevresinde ele geçmiş yazıtlarda *Hiera Kome* (kutsal köy) olarak adlandırılan yerleşimden bahsedilir[1120]. M. Ç. Şahin, Zeus'un 'Khrysaoreus' sıfatının, Strabon'un belirttiği gibi, demotik olduğunu söylemiştir. *Epitheton* genellikle Stratonikeia yazıtlarında Khrysaorios (veya Khrysaoreios), ve iki kez de Khrysaor olarak geçer. Şahin, 'Khrysaoreus' etnik formuna, Khrysaoris adlı yerleşimin yazıtlarında rastlanmadığını; Zeus Londargos,

[1116] Khrysaoris kenti Idrias ismini MÖ 430'dan önce, Stratonikeia ismini ise MÖ 276-268 yıllarında almıştır. Araştırmacılar, kentin, Hekatesia adını ise MÖ 430-276 yılları arasında taşıdığını belirtmişlerdir. Bilal Söğüt, "Stratonikeia 2013 Yılı Çalışmaları", **KST**, 36, 3, 2015, s. 610. Kent, MS 117-161 yılları arasında Hadrianoupolis adını almıştır, bu tarih sonrasında tekrar Stratonikeia olarak anılmıştır. Murat Aydaş, "Stratonikeia ve Lagina, Polis ve Peripolion", **Stratonikeia Çalışmaları 1, Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları**, ed. B. Söğüt, İstanbul, Ege Yayınları, 2015, s. 71-78.

[1117] Hellström, 2007, **a.g.e.**, 18-19; M. Çetin Şahin, **The Inscriptions of Stratonikeia, III, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften**, Bonn, Habelt, 2010, s. 3.

[1118] Herodotos, **Historiai**, V, 118.

[1119] Gabrielsen, 2011, **a.g.e.**, s. 156-161.

[1120] *Hiera Kome*, Stratonikeia sınırlarındaki en önemli yerleşimlerden biridir. Demotiği yazıtlarda 150 kez geçer. M. Ç. Şahin, Stratonikeia sınırları içerisinde ismi Yunanca olan tek yerleşim olduğunu belirterek, diğer tüm yerleşimlerin adlarının Karca olmasından, bu yerleşime MÖ 4. yy.ın ikinci yarısında, Karia'nın Hellenleşmesinden sonra verilmiş olduğu sonucuna varmıştır. Hekate Tapınağı'nın bulunduğu Lagina, yazıtlarda hiçbir zaman demotik olarak geçmediğinden, L. Robert, demotik Ἱεροκωμήτης'in Lagina sakinlerine ait olduğunu, başka bir deyişle Lagina ile *Hiera Kome*'nin aynı yer olduğunu öne sürmüştür. Louis Robert, **Études anatoliennes: recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure, Études orientales publiées par l'Institut français d'archéologie de Stamboul sous la direction de M. Albert Gabriel, fasc. V**, Paris, Boccard, 1937, s. 555. Ancak, Şahin, Lagina'dan bulunmuş yazıtlardan birinin Lagina'nın sadece Koranza'nın bir mahallesi olduğunu ve orada yaşayanların Lagineus veya Hierokometes değil, demotik Koranzeus olduğunu gösterdiğini söylemiştir. Bu konuda antik yazarların, Herodotos, Strabon, Pausanias ve Stephanos Byzantinos'un yukarıda bahsettiğimiz, ifadelerini değerlendirmiştir. Ayrıca, Stephanos Byzantinos'un Karia'da *Hiera Kome* adında bir '*demos*'dan bahsetmesini hatırlatmıştır. Şahin, M. Ç., 1976, **a.g.e.**, s. 33-34.

Zeus Panamaros, Zeus Narasos, Zeus Kannokos'da olduğu gibi, Stratonikeia topraklarında bazı tanrılara yerleşim adlarından türetilen sıfatlar vermenin bir gelenek gibi göründüğünü söylemiştir. Dolayısıyla yerleşim Khrysaoris adıyla kurulmuştu ve burada Zeus Khrysaoreus'un tapınağı vardı. Stephanos Byzantinos'a, ayrıca Herodotos'a da göre, yerleşimin adı Khrysaoris'ten Idrias'a değiştirilmişti ki bunun Herodotos'un eserini yazmasından, MÖ 430'dan önce gerçekleşmiş olması gerekir. MÖ. 4. yy.ın ikinci yarısında Karia'nın Hellenleşmesinden sonra, yerleşimin adı açıkça *Hiera Kome* olarak değiştirilmiş ve sakinleri demotik *Hierokometes*'i kullanmışlardır. Stratonikeia çevresinde eski bir yerleşim olduğu, kentin kuruluşundan öncesine ait buluntularla desteklenmektedir. Stratonikeia'nın ana nekropolü, kentin kuzey kapısının kuzeyinde, 12 km uzunluğundaki Lagina'ya giden kutsal yolun her iki tarafında yer alır[1121]. Geç dönemlere ait keramikler ve diğer buluntuların yanı sıra bu nekropolden Geç Geometrik Dönem keramikleri de ele geçmiştir; bu buluntular nekropolün yaklaşık olarak MÖ 700'den Geç Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar kullanıldığını gösterir[1122]. Son dönemlerde gerçekleştirilen bilimsel çalışmalar Stratonikeia'da yerleşim kurulmasının Erken Tunç Çağı'na kadar geriye gittiğini göstermiştir. B. Söğüt, Geç Tunç Çağı'na ait Hitit kaynaklarında geçen Atriya kentinin bu yerleşim olduğunu, yerleşim isminin Klasik Dönem'de Idrias'a dönüşerek yerleşimin süreklilik gösterdiğini belirtmiştir[1123].

Şahin, Idrias'ın *Hiera Kome* olarak adlandırılmasının Stratonikeia'nın kurulmasından sonraki dönemi kapsadığını, Idrias'ın, dolayısıyla Khrysaoris'in, Stratonikeia'nın erken dönemlerdeki adları olmadığını, kentin yakınındaki yerleşimler olduğunu belirtmiştir. Stratonikeia'nın, Khrysaoria Birliği ve kutsal alanı kontrol etmek için Seleukoslar tarafından kurulduğunu öne sürmüştür. Karia'nın en önemli dini ve siyasi

[1121] Yusuf Boysal, "1996 Yılı Stratonikeia Çalışmaları", **KST**, 19, 2, 1998, s. 155.
[1122] Yusuf Boysal, "Stratonikeia Nekropolünün Tarihsel Süreci", **Remzi Oğuz Arık Armağanı**, ed. H. Rıdvan Çongur, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1987, s. 51-69.
[1123] Bilal Söğüt, "Stratonikeia 2010 Yılı Çalışmaları", **KST**, 33, 4, 2012, s. 396-399; "Stratonikeia'da Hellenistik Dönem Öncesi", **K. Levent Zoroğlu'na Armağan**, ed. M. Tekocak, İstanbul, AKMED / Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi Yayınları, 2013, s. 605-623.

birliğini kontrol altına alması sonucunda Stratonikeia'nın zaman içinde bölgenin dini ve idari merkezi konumuna ulaştığını söylemiştir[1124]. Şahin, Stratonikeia'dan ele geçmiş adak yazıtı parçalarının Zeus Khrysaorios tapınağına ait olabileceğini düşünmüştür[1125].

2.2. Sinuri

Milas'ın yaklaşık 15 km güneydoğusunda, Çamlıbelen Mahallesi'nde, Asar Tepe ya da Tarla Tepe olarak anılan alçak bir tepe üzerinde Karia tanrısı Sinuri'nin kutsal alanı bulunmaktadır (lev. 43, res. 146). Kutsal alan ve kültle ilgili bilgilerin çoğu 1935 yılında burada gerçekleştirilen kazılarda ortaya çıkartılmış[1126] ve 1945 yılında L. Robert tarafından yayımlanmış yazıtlardan elde edilmiştir[1127] (lev. 44, res. 149).

Tanrı Sinuri'nin karakteri ve kültüyle ilgili bilgilerimiz azdır. Antik yazarlar bu tanrıdan bahsetmemiştir. Diğer yerel tanrıların aksine bir Yunan tanrısıyla birleştirilmemiştir. Araştırmacılar tanrının kökeni üzerine çeşitli görüşler öne sürmüş olsalar da bunlarla ilgili yeterli kanıt yoktur. A. W. Persson, tanrının isminin Assur-Babil ay tanrısı Sin ile benzerliğine dikkat çekmiştir[1128]. Laumonier, tanrının olası

[1124] Şahin, M. Ç., 1976, **a.g.e.**, s. 33-34. Kentin kuruluşundan önce de Stratonikeia topraklarında yerleşimler vardı.
[1125] M. Çetin Şahin, "Recent Excavations at Stratonikeia and New Inscriptions from Stratonikeia and Its Territory", **EA**, 41, 2008, s. 54-55, no. 1-2. Yazıt parçaları Hellenistik Dönem'e aittir.
[1126] 1847 yılında P. Le Bas'ın Kalınağıl yakınlarında arazi kiralama sözleşmesini içeren bir yazıtı keşfetmiştir, Le Bas, 1870, **a.g.e.**, s. 405. Bu yazıt üzerine harekete geçen L. Robert, 1934'te kutsal alanı keşfetmiştir, Louis Robert, "Rapport Sommaire sur un Premier Voyage en Carie", **AJA**, 39, 3, 1935, s. 331-340. 1935 yılında ise P. Devambez gerçekleştirdiği kazının raporunu 1959'da yayımlamıştır, Pierre Devambez, Emilie Haspels, **Les anctuaire de Sinuri prés de Mylasa, Seconde Partie: Architecture et Céramique, Mémoires de l'Institut français d'archéologie de Stamboul 8**, Paris, Boccard, 1959.
[1127] L. Robert, kutsal alanda ele geçmiş 80'den fazla yazıtı yayımlamıştır. Louis Robert, **Le Sanctuarie de Sinuri près de Mylasa, Première Partie: Les Inscriptions Grecques, Memoires de l'Institut français d'archéologie de Stamboul Publiées sous la Direction de M. Albert Gabriel 7**, Paris, Boccard, 1945.
[1128] A. W. Persson, "Inscription de Carie", **BCH**, 39, 1922, s. 399-401.

Assur kökeninin yanı sıra *syngeneia* adlarını da tartışmıştır[1129]. D. Hegyi, tanrının isminin ikinci bölümü olarak nitelendirdiği –uri kısmının Hititçe / Luwice 'büyük' anlamına geldiğini belirtmiştir[1130]. Robert, Sinuri'nin yerel bir isim olması gerektiğini düşünmüştür, Karialıların yerel tanrılarını genellikle Zeus ile eş tuttuklarını ancak burada farklı olarak Sinuri adının korunduğuna dikkat çekmiştir[1131]. Lokalizasyonu bilinmeyen Ištanuwa kentinin bayram ritüellerini anlatan Hitit metinlerinde geçen tanrı Šiuri'nin Karia tanrısı Sinuri'nin karşılığı olduğu öne sürülmüştür[1132]. A. Akarca, Sinuri'yi "Kar ismini muhafaza eden bir tanrı" olarak tanımlamıştır[1133]. Ateşlier, Sinuri kelimesinin sonunda yer alan –uri'nin Luwice 'büyük' anlamına gelen 'URI' ile bir tutarak, ismindeki bu takının, tanrının bölge halkı tarafından 'büyük' sayılmasından kaynaklandığını söylemiştir. Pisidia'da Sinda ve Sindaunda, Lykia'da İsinda-Sinda, Karia'da Sindessos ve Sindateon kentlerinin köklerinin MÖ 2. binyıl Luwi coğrafyasına kadar giden 'Sin' ön adlı yerleşimler olduğunu öne sürmüştür. Hekatomnos ailesinin Kindya kökenli olduğunu ve eski yerel tanrıça Kindyas'ın Artemis'le ilişkilendirilmesini dikkate alarak 'Sin'in bir ana tanrıça ismi olabileceğini düşünmüştür. Bunun dışında, Batı Anadolu ve Karia'daki sur ve teras duvarlarıyla *temenos* duvarlarının Klasik Çağ öncesine ait olanların Arkaik olarak tarihlendirilmesini hatalı bulmuş, benzer örneklerin Orta Anadolu'da Hitit yerleşimlerinde MÖ 13. yy.a tarihlendiğini söylemiştir[1134].

Kutsal alandaki mimari kalıntıların en erken evreye ait olanlarını çoğu araştırmacı Arkaik Dönem'e tarihlendirmiştir[1135]. Kutsal alanda Arkaik, Geç Klasik, Hellenistik-

[1129] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 180-183, 459.
[1130] D. Hegyi, "The cult of Sinuri in Caria", **Acta Antiqua Hungarica**, 38, 1998, s. 158.
[1131] Robert, 1945, **a.g.e.**, s. 25.
[1132] Kurtuluş Kıymet, "Bir Anadolu Tanrıçası: Maliya", **Ahmet Ünal Armağanı**, Ed: S. Erkut ve Ö. Sir Gavaz, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016, s. 323.
[1133] Akarca, 1954, **a.g.e.**, s. 122.
[1134] Suat Ateşlier, "Sinuri", **Karialılar: Denizcilerden Kent Kuruculara / The Carians: From Seafarers to City Builders**, ed. O. C. Henry, A. Belgin-Henry, İstanbul, YKY, 2020, s. 122.
[1135] Alandaki en eski buluntular Neolitik Dönem'den kalma iki taş baltadır, Devambez, 1959, **a.g.e.**, s. 9. Geometrik Dönem'e ait keramik parçaları da ele geçmiştir. Ancak burasının kutsal alana ait en erken mimari kalıntılar MÖ 7. yy.a aittir, Devambez, 1959, **a.g.e.**, s. 24. Bunlar, Ateşlier'in MÖ 13. yy.a tarihlendirdiği mimari kalıntılardır.

Roma ve Bizans yapı aşamaları tespit edilmiştir[1136]. Yapıların birçoğu Bizans Dönemi'nde bazilika olarak yeniden düzenlendiğinden antik dönem mimari elemanları büyük ölçüde yıkılmıştır[1137]. Kutsal alan bir *temenos* duvarıyla çevrilidir. MÖ 7. yy.a ait *temenos* duvarının güney kısmı günümüzde hala görülebilmektedir (lev. 43, res. 147). Arkaik güney *temenos* duvarında iki giriş bulunmaktadır, her ikisi de daha sonraki dönemlerde örülerek kapatılmıştır. Diğerine göre batıda bulunan kapı, *temenos*taki sunakla aynı akstadır; Devambez, muhtemelen bu kapının Mylasa'dan gelen yol için burada yer aldığını söylemiştir[1138]. Arkaik Dönem'e ait olduğu düşünülen diğer yapılar ise kaya altarı, küçük bir kare yapı ve depolama alanıdır. Kaya altarı, kutsal alanın merkezinin biraz kuzeyinde yer alır. Altarın ortasında, libasyonla ilgili olduğu düşünülen, alttaki kanalla birleşen bir delik yer alır[1139] (lev. 44, res. 148). Bu şekilde sunuların toprağa, dolayısıyla tanrıya ulaştığına inanılan, deliğe sahip sunakların genellikle yer altı kültleriyle ilişkili olduğunu biliyoruz[1140]. Kare planlı yapı, kutsal alanın merkezine yakın bir noktadadır. Girişi batı kenarındadır. Yapının içinde ve çevresinde Geometrik Dönem keramikleri ele geçmiştir[1141]. Kare planlı yapıyla altar arasında, *in situ* durumda, toprağa gömülü dört *pithos*tan oluşan depolama alanı bulunur. *Pithos*lardan birinin kapağı korunmuştur. *Pithos*lar üzerinde yangın izi vardır. Kutsal alanın yangın sonrasında, MÖ 5. yy.da, doğuya doğru genişletildiği düşünülmüştür. Keramikler kutsal alandaki en yoğun faaliyetlerin MÖ 8. yy.ın sonu ve 7. yy.ın başlarında gerçekleştiğine işaret eder. Ayrıca, geç Arkaik Dönem'e tarihlendirilmiş *dinos* kap parçaları ele geçmiştir. Devambez, kutsal alandaki yapıların az olmasına rağmen çok fazla keramik kalıntısının ele geçmesine, keramiklerin çoğunun içki kabı işlevine sahip olmasına, bunların sunu kabı olmadığına dikkat

[1136] Devambez, 1959, **a.g.e.**, s. 47; Pedersen, 1991, **a.g.e.**, s. 104; Christina G. Williamson, "A Carian Shrine in a Hellenising World: The Sanctuary of Sinuri, Near Mylasa", **Between Tarhuntas and Zeus Polieus, Cultural Crossroads in the Temples and Cults of Graeco-Roman Anatolia, Colloquia Antiqua, 17**, ed. M. Paz de Hoz, J. P. S. Hernández, C. M. Valero, Leuven, Paris, Bristol, Ct., Peeters, 2016, s. 80, fig. 3.

[1137] Robert, 1945., **a.g.e.**, s. 103.

[1138] Devambez, 1959, **a.g.e.**, s. 10-11. Arkaik *temenos* duvarının kuzey kenarının, batı köşesinden itibaren, yaklaşık olarak yarısından biraz fazlasına kadar kısmı izlenebilmektedir, geri kalan kısmı Bizans Dönemi'ndeki bazilika inşası dolayısıyla tahrip edilmiştir. Arazi yapısından dolayı düz bir duvar şeklinde ilerlemez, zikzak yapar.

[1139] **A.e.,** s. 14.

[1140] Constatntin George Yavis, **Greek Altars, Origins and Typology, including the Minoan-Mycenaean offertory apparatus**, Saint Louis, Saint Louis University Press, 1949, s. 128-137.

[1141] Devambez, 1959, **a.g.e.**, s. 13.

çekerek, kutsal alanın sığınma amaçlı da kullanılmış olabileceği yorumunu yapmıştır[1142]. Bunların festivalle ilişkili olabilme ihtimali de vardır.

MÖ 4. yy. kutsal alan için bir dönüm noktası olmuştur. Geç Klasik Dönem'e gelindiğinde kutsal alan yerel Pelekos *syngeneia*sının merkezi haline gelmiştir. Bu topluluğun Hekatomnidlerle güçlü bağları vardı, Williamson, burasının Hekatomnidler tarafından anıtsallaştırılan kutsal alanlardan birisi olduğunu söylemiştir. Kutsal alanın Hekatomnidler tarafından himaye edildiğinde Amyzon Artemis ve Labraunda Zeus kutsal alanlarıyla aynı mertebeye getirildiğini belirtmiştir[1143]. Muhtemelen anıtsal yapılardan birine ait mermer blok üzerindeki bir yazıta göre, Hyssaldomos oğlu Hekatomnos, bir sunak masası (*trapeza*) ve olasılıkla bir giriş (*thyromata*) adamıştır[1144]. Hâlâ ayakta olan, güneydoğu kesimdeki kesme taş duvar, Hekatomnid Dönemi inşa tekniğine sahip olduğu için bu döneme, MÖ 4. yy.a tarihlendirilmiştir[1145]. Arkaik güney giriş kapatılmış, tüm alan toprakla doldurularak bir platform oluşturulmuştur. Araştırmacılar, bu yeni tasarımın yeni bir girişe ihtiyaç duyduğunu belirtmişlerdir[1146]. Devambez, batı duvarında daha sonra kapatılmış bir açıklık olduğunu söylese de günümüzde bunun yeri belirlenememiştir[1147]. Williamson, bu açıklığın, kutsal alanın hemen batısındaki keramik parçalarıyla kaplı geniş düz alanın karşısına tekabül edebileceğini düşünmüştür. Ona göre, bir diğer olasılık da Bizans yapıları tarafından büyük ölçüde tahrip edilen kuzeydoğu bölgesinde, yaklaşık 2-3 m genişliğinde ve kısmen kayadan kesilmiş, kuzeydoğuya giden bir patikanın yakınında olabileceğidir. Bu yol keramik parçalarıyla kaplıdır ve Roma İmparatorluk

[1142] **A.y.**, s. 23-25. Arkaik kutsal alanlarda ziyafetin kanıtı olarak, pişirme kaplarının yanı sıra, çok sayıda krater, içki kabı ve sürahi ele geçmiştir. Atina akropolisinde bulunmuş '606 numaralı Akropolis Ressamı'nın dinosu' gibi birkaç istisna dışında, Yunan Arkaik kutsal alanlarında, Geometrik kutsal alanlardakinin sayısında karıştırma kabı bulunmamıştır. Stefanos Gimatzidis, "Feasting and offering to the Gods in early Greek sanctuaries: Monumentalisation and miniaturisation in pottery", **Pallas**, 86, 2011, s. 23.

[1143] Williamson, 2016, **a.g.e.**, s. 75-76, 81.

[1144] Robert, 1945., **a.g.e.**, s. 98-103, no. 76.

[1145] Devambez, 1959, **a.g.e.**, s. 28-29. Bu dönemde kutsal alan doğuya doğru genişletilirken güney duvarı da teras duvarına çevrilmiştir; bu duvarın dış cephesi düzgün kesme taşlardan oluşuyordu, ancak görülmesi gerekmeyen iç yüzü kabaca yığma taştan yapılmıştı. Williamson, 2016, **a.g.e.**, s. 81.

[1146] **A.e.** Yukarıda bahsettiğimiz, Hekatomnos'un yaptırdığı giriş bununla ilişkili olabilir, Robert, bu girişin bir tapınak için olabileceğini öne sürmüştür. Robert, 1945., **a.g.e.**, s. 99.

[1147] Devambez, 1959, **a.g.e.**, s. 30.

Dönemi'nden kalma iki anıtsal mezarın yakınında yer almaktadır. Williamson, vadiden gelen inananların doğrudan batı taraftan tırmanmak yerine muhtemelen kademeli güney yamaçtan kutsal alana çıktıklarını; buradaki 'yeni' *temenos* duvarına hayran kalacaklarını; ya tapınağın kuzey kısmında ya da bunun ötesinde batı tarafına doğru, tepeye yakın 'yeni' girişe ulaşana kadar, doğu taraf boyunca ilerleyeceklerini düşünmüştür[1148]. Yeni teraslı kutsal alanın ihtişamına rağmen bir tapınağa dair hiçbir kanıt bulunamamıştır. Carstens, Sinuri'nin bir açık hava kutsal alanı olduğunu öne sürmüştür[1149]. Bununla birlikte, bulunmuş 80'den fazla yazıtın çoğunun ince mermerden blokların üzerine kazınmış olması, birkaçının ise mimari parça üzerinde yer alması anıtsal bir mimarinin varlığına işaret etmektedir[1150]. P. Pedersen, kutsal alandaki bu değişiklikleri, Labraunda örneğinde olduğu gibi, eski bir kutsal alanın – çok daha küçük bir ölçekte- Hekatomnid Dönemi modernizasyonu olarak yorumlamıştır, terasların ve platformların oluşturulması yapıları yükseltmeye ve aslında onları çevrelerinden 'ayırmaya' hizmet etmiştir. Hekatomnid mimarisinin ayırt edici özelliklerinden biri olan bu hiyerarşik mekân duygusunun daha sonra Pergamon'da olduğu gibi Hellenistik krallar tarafından kullanıldığını belirtmiştir[1151].

Hekatomnidler sadece kutsal alanın mekânsal yapılandırılmasıyla ilgilenmiyorlardı, aynı zamanda kutsal alanın topluluğu olan Pelekos *syngeneia*sıyla da ilgileniyorlardı. Geç Klasik ve Hellenistik dönemlerdeki *synoikismos*un (συνοικισμός) yükselişinden önce *sygeneiai* Karia toplumunun temel siyasi birimiydi. Bunlar, merkezlerinde ortak bir kutsal alan bulunan genellikle bağımsız topluluklardı. Adından da anlaşılacağı gibi *syngeneiai* akrabalık bağına dayanıyordu, bazen de bu bağlar siyasi ve ekonomik menfaate dayalıydı[1152]. Robert, söz konusu topluluğa, Sinuri'nin bilinen ilk rahibi olan

[1148] Williamson, 2016, **a.g.e.**, s. 81-82.
[1149] Carstens, 2009, **a.g.e.**, s. 108-109.
[1150] Yazıtlardan en az birinin malzemesi yerel koyu kırmızı mermerdir. Robert, 1945., **a.g.e.**, s. 31-34, no. 9. Ancak çoğu beyaz mermerdendir, birkaçı mavimsi-gri mermerden ve siyah-beyaz mermerdendir; bunlar yerel mermer değildir. Williamson, kesin olarak şekilleri ve yerleri bilinmese de bahsedilen mermerlerin, yapı malzemesinde parlak ve renkli kontrastların kullanımı hakkında fikir verdiğini belirtmiştir. Williamson, 2016, **a.g.e.**, s. 82-83.
[1151] Pedersen, 1991, **a.g.e.**, s. 114-115.
[1152] Sviatoslav Dmitriev, **City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor**, Oxford, Oxford University Press, 2005, s. 30; Williamson, 2016, **a.g.e.**, s. 83.

Pelekos / Pellekos'un isminin verilmiş olabileceğini düşünmüştür. Robert ayrıca topluluğun 'kardeşlik' benzeri yapısına dikkat çekmiştir[1153]. MÖ 4. yy.ın ortalarında, kutsal alan Pelekos *syngeneia*sı tarafından faaliyetlerinin merkezi olarak kullanılmıştır. Kutsal alanda Eski Yunanca ve Karca olmak üzere bilingual yazıtlar da ele geçmiştir[1154]. Williamson, *bilingual* yazıtların, topluluğun Karia satraplarına doğrudan bağlıyken yerel ve 'uluslararası' kültürel yapının dayanak noktası olduğunu gösterdiğini; topluluğun yöneticilerle açıkça yakın ilişkisi olduğunu, çünkü kutsal alanın, Karia'nın büyümesi ve yenilenmesine yönelik yapı programına dâhil ettikleri az sayıdaki yerlerden biri olduğunu söylemiştir. Hekatomnidler sonrasında Pelekos *syngeneia*sına dair bir iz yoktur[1155].

Hekatomnidler sonrasında Pelekos *syngeneia*sının yerini Pormounos almıştı. Sinuri kutsal alanındaki Pormounos *syngeneia*sının en eski somut kanıtı, Theodotos'un oğlu Samiades'in *syngeneia*ya kabul edildiği Pleistarkhos saltanatına (MÖ 4. yy.ın sonu veya 3. yy.ın başı) tarihlenen onursal bir kararnamedir[1156]. Pormounos *syngeneia*sı polisin *stephanephoros*una göre kararlarını tarihleyerek, hükümet şeklini izleyerek ve hukuk mahkemesini kullanarak Mylasa'ya mutlak şekilde bağımlı hale gelmiştir, bu gerçekleşmeden önce kutsal alanda açıkça etkinlerdi[1157]. Sinuri'deki yazıtların çoğu, Mylasa'nın geliştiği dönem[1158] olan MÖ 2. ve 1. yy.lardan kalmadır. Robert, Sinuri

[1153] Pelekos'un *syngeneia*yla birlikte açıkça bahsedildiği tek örnek olan yazıtta, Mausollos'un ölümünden sonra Karia'nın satrapları olan Idrieus ve Ada'nın emriyle Nesaios adında bir kişiyi kabul etmeye karar verdikleri 'kraliyet' yazıtlarından biridir. Robert, Nesaios'un 'kardeş' olarak kabul edilmesinden dolayı topluluğu bu şekilde nitelendirmiştir. Nesaios'a ayrıca, ilahi ve kraliyet gelirleri dışında kamu harçlarından (ateleia) kişisel muafiyet verilir, yazıt bu hükmü ihlal eden herkesi lanetleyerek biter. Araştırmacı, Nesaios'un Hekatomnidlerin bir tür satrap temsilcisi olduğunu öne sürmüştür. Robert, 1945, **a.g.e.**, s. 94-97, no. 73.

[1154] Robert, 1945., **a.g.e.**, s. 97-98, no. 74; Ignasi-Xavier Adiego, "La Inscripción Greco-Caria de los Hecatómnidas en el Santuario de Sinuri", **Kadmos**, 39, 2000, s. 133-157.

[1155] Williamson, 2016, **a.g.e.**, s. 84.

[1156] Bu kararnamede geçen koşulun Pormounos *syngeneia*sının tüm *koine*leri tarafından belirlenmesi, dipnot 24'te bahsedilen, Sinuri 73 no.lu yazıtı anımsatır (Pelekos *syngeneia*larının tamamı bu kararı vermek için bir araya gelmiştir). Robert, 1945., **a.g.e.**, s. 55-63, no. 44.

[1157] Robert, 1945., **a.g.e.**, s. 30-31, 95; Williamson, 2016, **a.g.e.**, s. 84-85.

[1158] MÖ 2. yy.ın ortalarında, Romalıların MÖ 167'de –Romalılar ile Makedon kralı Perseus arasında barışı sağlamak için yaptıkları cüretkâr tekliflerin cezası olarak- Rodos'un Karia ve Lykia üzerindeki kontrolünü sona erdirdikten sonra Mylasa, güney-merkez Karia'nın önde gelen *polis*i haline gelmiştir. Gary Reger, "Mylasa and its territory", **Hellenistic Karia: Proceedings of the First International Conference on Hellenistic Karia, Oxford, 29 June-2 July 2006, Études, 28**, ed. Riet van Bremen, Jan-Mathieu Carbon, Talence, Ausonius Éditions, 2010, s. 43.

kutsal alanındaki toplulukta meydana gelen değişimi, onun Mylasa'ya dâhil edilmesiyle veya polisin politik gündeminin bir parçası olmasıyla ilişkilendirilemeyeceğini düşünmüştür[1159]. Williamson, rahipler listesine sahip yazıtı göstererek bir Pelekos *syngeneia*sından Pormounos *syngeneia*sına geçişin oldukça sorunsuz olduğunu söylemiştir[1160]. Söz konusu yazıtta, MÖ 4. yy.dan başlayarak, rahiplerin listesi üç sütunda 16 isimle sıralanmıştır. Listedeki ilk beş isim Karca'dır, altıncı okunamamıştır, sonraki on isim ise Yunanca'dır. Harflerin şekline ve stiline göre Robert yazıtı, kutsal alandan gelen çoğu yazıtın ait olduğu döneme, MÖ 2. ve 1. yy.lar arasına tarihlendirmiştir, ancak liste MÖ 4. yy.a kadar uzanmaktadır. Rahiplerin sayısı verilen zamanlara göre değerlendirildiğinde, Sinuri rahipliğinin yıllık olmaktan çok ömür boyu sürecek bir pozisyon olduğu sonucuna varılmıştır. Rahiplik bazen babadan oğula değil de kardeşten kardeşe geçmiştir. Liste nüfus içerisinde Hellenizasyonun arttığını gösterir. Listenin bir yerinde kutsal alanın idaresi Pelekos *syngeneia*sından Pormounos *syngeneia*sına geçmiştir; bu, Karca isimlerden Yunanca isimlere geçilmesiyle ilişkilendirilmek istense de bunun için sağlam bir kanıt sunulamamıştır. Her iki *syngeneia* döneminde de Mylasa'da Karca ve Yunanca isimler kullanılmıştır. Liste *syngeneia*lılar arasındaki geçişin kesintisiz olduğunu gösterir[1161].

Devambez, kutsal alandan daha kuzeyde, kutsal alanın bulunduğu tepeden 500 m. daha yüksekte ikici bir yapı kompleksi keşfetmiştir. 21x6,5 m. ölçülerinde büyük bir yapı ve birkaç metre kuzeybatıdaki daha küçük ikinci bir yapıya sahip bu alan araştırmacı tarafından *akropolis* olarak tanımlanmıştır. Aşağıdaki kutsal alanda tapınak keşfedilmediğini belirtmiştik, Devambez '*akropol*'de iki adet dor başlığı bulmuştur ve bu yapıları tapınak olarak yorumlamıştır[1162]. Bu görüş, Robert ve Akarca tarafından da kabul görmüştür[1163]. Williamson, büyük yapıda yan yana en az üç oda bulunduğunu ve bunun *stoa* mimarisine daha uygun olduğunu söylemiştir. Yapılar

[1159] **A.e.**, s. 93.
[1160] Williamson, 2016, **a.g.e.**, s. 85.
[1161] Robert, 1945., **a.g.e.**, s. 19-20, no. 5.
[1162] Devambez, 1959, **a.g.e.**, s. 33-34.
[1163] Robert, 1945, **a.g.e.**, s. 20-22; Aşkıdil Akarca, Turhan Akarca, **Milas, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1954, s. 122-123.

tarihlendirilmemiştir, ancak kutsal alanla çağdaş, en azından Hellenistik Dönem'e ait olabilecekleri düşünülmüştür[1164]. Robert, bazı yazıtlarda geçen 'kutsal köy'ün (ιερακώμη)[1165] '*akropol*' üzerinde bulunduğunu öne sürmüştür[1166]. Devambez burada bir yerleşim izi bulamamıştır[1167]. Williamson, 2010 yılındaki araştırmaları esnasında, kutsal alanın kuzeyinde ve Çamlıbelen'in batısında kalan bölgede geniş bir alana dağılmış keramik parçaları keşfetmiştir, ayrıca burasının yakınında bir kaya mezarı bulunur, bu nedenle 'kutsal köy'ün burada olabileceğini önermiştir. Diğer bir alternatifin ise Robert tarafından bir yazıtın[1168] bulunduğu, yine zeminde keramik parçalarının gözlemlendiği, Aşağı Kalınağıl'ın hemen öncesinde (batısında?) bulunan engebeli arazinin olabileceğini söylemiştir[1169]. Akarca, biri kutsal alanın hemen yanında, diğeri 'akropol' tepesinde iki köy yıkıntısı olduğunu, bunlardan birine *hiera kome,* kutsal köy denildiğini, bu iki yerden başka, Aşağı Kalınağıl'da da yerleşim olduğunu söylemiştir[1170].

Sinuri kutsal alanından bulunmuş yazıtların üçte biri kutsal alanın sahip olduğu arazilerle ilgilidir ve bunların çoğu arazi kiralama sözleşmeleridir. Arazinin bir kısmı Mylasa ovasındaydı. Ayrıca kutsal bir koruluk da vardı. *Syngeneia* tanrı adına toprak alım satımı yapıyordu[1171].

[1164] Rahip listesi yazıtından MÖ 3. yy.da faaliyet gösterdiği anlaşılan rahip Hiereus'la ilgili bir yazıt ve kendisi gibi Sinuri rahibi olan torunu Menippos tarafından yapılmış adağı gösteren bir yazıt burada ele geçmiştir. Robert, 1945., **a.g.e.**, s. 20-25, no. 6-8. Williamson, belki de burasının bahsedilen kişilerin ikametgahı olabileceğini ya da festivaller sırasında kullanılmış yardımcı binalar olabileceğini ya da yerleşim faaliyetleriyle bağlantılı olabileceğini düşünmüştür. Williamson, 2016, **a.g.e.**, s. 87.

[1165] Robert, 1945., **a.g.e.**, s. 77-81, no. 47a; s. 81-83, no. 47b; s. 89, no. 56; s. 90, no. 58.

[1166] **A.e.**, s. 78.

[1167] Devambez, 1959, **a.g.e.**, s. 33-34.

[1168] Robert, 1945., **a.g.e.**, s. 7-9, no. 1.

[1169] Williamson, 2016, **a.g.e.**, s. 87.

[1170] Kutsal alanın bulunduğu tepelik alan Yukarı Kalınağıl olarak geçiyordu. Akarca, 1954, **a.g.e.**, s. 122.

[1171] Akarca, 1954, **a.g.e.**, s. 122. *Syngeneia*nın yedi daimi maliye memuru vardı. Tapınaktaki inşaat, arazi satın alımı ve Mylasa'daki mahkeme işleri için komisyonlar kuruluyordu. Geç Hellenistik Dönem'de, Mylasa çevresindeki arazinin bir kutsal alana satıldığı ve daha sonra asıl sahibi ve onun torunlarına kiralandığı bir uygulama yapılmıştır. Williamson, Otorkondeis'in Zeus Osogollis kutsal alanının, alım-satım, mülkiyet ve daha sonra kiralamaya kadar her bir işlem çeşitli aşamaları gösteren en kapsamlı kira belgelerinin bulunduğu yazıtlarının olduğunu söylemiştir. Williamson, C. G., 2016, **a.g.e.**, s. 88. Ayrıca bu belgeler için, Beate Dignas, **Economy of the Sacred in Hellenistic and Roman Asia Minor**, Oxford, Oxford University Press, 2002, s. 92; Christophe Chandezon, **L'élevage en Grèce (fin Ve-fin Ie s. a.C.): L'apport des sources épigraphiques (Scripta antiqua t. 5)**, Bordeaux,

Mylasa III. Antiokhos'a karşı Roma'nın yanında yer almıştı. Kutsal alan, Karia seferleri esnasında III. Antiokhos'un birlikleri tarafından yağmalanmıştı. Antiokhos mektubunda, generali Zeuksis'e birliklerine kaçırılan kült görevlisini, alıkonan kutsal bedenleri kutsal alana güvenli ve sağ bir şekilde geri getirmelerini ve mallarını iade etmelerini emretmesi talimatını vermiştir; daha sonra kutsal alanı, topraklarını ve mülklerini dokunulmaz (*asylia*) ilan ederek gelecekteki saldırıları önlemek istemiştir[1172]. Bu olaylar gerçekleşirken, MÖ 203-201 yıllarında, Sinuri rahibi Hieronymos'un oğlu ve Hiereus'un torunu Menippos olabilir. Williamson, belki de onun rehin alınanlardan biri olduğunu, bazı travmatik olaylardan sağ kurtulduğunu söylemiştir, çünkü rahipliğini onu 'büyük ve inanılmaz tehlikelerden' kurtardıkları için minnettarlıkla 'kurtarıcı tanrılara' adamıştır[1173]. Robert bu 'kurtarıcı tanrılar' ifadesinin Dioskourlar, Kaberoi ya da Samothrakeli Tanrılar[1174] olarak

Ausonius, 2003, s. 240-241. Dignas, bunun gayrimenkul ipoteğinde uzun vadeli ucuz kredi sağlayan bir yapı olduğunu söylemiştir. Dignas, 2002, **a.g.e.**, s. 24. Bu uygulama arazilerini satanlara nakit para, kutsal alana ise garantili uzun vadeli gelir sağlamıştır. Pormounos *syngeneia*sı bu işlemleri Mylasa'daki diğer kutsal alanlarla aynı şekilde gerçekleştirmişti. Yazıtlar arazilerin Mylasa kırsalının çeşitli bölgelerinde, hatta kente yakın yerlerde bulunduğunu göstermektedir. Robert, 1945., **a.g.e.**, s. 35-40, no. 11; s. 77-81, no. 47a. Williamson, arazi işlemlerinin, büyük olasılıkla kutsal ve halka açık bir arşiv olarak kullanılmış, göze çarpan bir yerde, kutsal alanın duvarlarında yazılı olduğunu söylemiştir; belgeler kutsal alanın farklı yerlerine yazılmış olsalar bile Mylasa kırsalında tanrının büyük bir zenginliğe sahip olduğuna dair bir izlenim yarattıklarını belirtmiştir. Williamson, 2016, **a.g.e.**, s. 89.

[1172] Biagio Virgilio, "L'epistola reale dal santuario di Sinuri presso Mylasa in Caria, sulla base dei calchi del Fonds Louis Robert della Académie des Inscriptions et BellesLettres", **Roma e l'eredità ellenistica. Atti del convegno internazionale, Milano, 14-16 gennaio 2009, Studi Ellenistici 23**, ed. S. Bussi, D. Foraboschi, Pisa, Roma, 2010, s. 80-107.

[1173] Williamson, 2016, **a.g.e.**, s. 90.

[1174] Samothrake Adası'nda kutlanmış Samothrake Gizemleri'nin kültü tüm Yunan ve Roma dünyasına yayılmıştı. Antik yazarlar, Samothrake gizemlerinin tanrılarından '*Samothrakeli Tanrılar*' olarak bahsetmişlerdir. Bu tanrıların kimliği ve doğası gizemlerin sırrının bir parçası olduğu için onlarla ilgili sahip olduğumuz kanıtlar karmaşık ve çoğu zaman çelişkilidir. Antik yazarlar bu tanrıların cinsiyetlerini, bireysel güç ve niteliklerini bilmiyorlardı. Her zaman çoğul olarak atıfta bulunmalarına rağmen kaç tanrı olduğu kesin olarak bilinmiyordu. Bazı yazarlar bu tanrılara *Kabeiroi* demişlerdir. Bundan dolayı birçok araştırmacı, Samothrake tanrılarının, başka yerlerdeki gizemlerle ilişkili olan *Kabeiroi* ile özdeş olduğunu, özellikle Lemnos ve Thebai'de böyle olduğunu düşünmüşlerdir. Ancak *Kaberoi* ifadesi, yazıtlarda tanıların basitçe *Theoi* veya *Theoi Megaloi* olarak adlandırıldığı Samothrake'de görülmez. Diğer yerlerde 'Samothrakeli Tanrılar'dan bahsedildiğinde *Theoi Samothrakes* ifadesi kullanılmıştır, asla *Kaberoi Samothrakes* denmemiştir. 'Samothrakeli Tanrılar'ın gizemlerine dâhil olmanın denizdeki fırtınalardan koruma sağladığına inanılıyordu. Lemnos'da Kaberoi Hephaistos'un eşlikçileriydi, metal işleme ve şarap içmeyle ilişkilendiriliyorlardı. Thebai'de bir tane Kabeiros vardı, bu genç erkek figürün adı Pais'ti.

Bazı araştırmacılar Samothrake gizemlerinin Demeter, Persephone ve Hekate onuruna yapıldığını söylemişlerdir. Burkert gibi bazıları ise, 'Samothrakeli Tanrılar'ın, Eleusis gizemlerinde olduğu gibi iki kadın, bir erkek tanrıdan oluştuğunu kabul etmiştir. Susan Guettel Cole, **Theoi Megaloi: The Cult of the Great Gods at Samothrace**, Leiden, Brill, 1984, s. 1-4.

yorumlanabileceğini ileri sürmüştür, bunların Mylasa ve çevresinde kültlerine dair yazıtlar ele geçmiştir[1175].

Yazıtlar, kutsal alanda Pelekos ve Pormounos *synngeneia*ları tarafından festivaller düzenlendiğini gösterir. Festival esnasında Pormounos *syngeneia* üyeleri genellikle toplum odaklı hizmetlerinden dolayı onurlandırılırlardı[1176]. Onurlandırılan kişilere altın taç verilmesi ve heykellerinin dikilmesinin yanı sıra *syngeneia* tarafından ortaklaşa gerçekleştirilmiş kurban adağının etinin bir kısmı da veriliyordu[1177].Sinuri için senede bir kez, Loos (Temmuz)[1178] ayında *Bouthysia* festivali gerçekleştirilirdi, bir veya birden fazla öküz kurban edilirdi[1179]. Kutsal alanda kutlanmış bir diğer festivalin adının *Kotamia* olduğunu biliyoruz, Robert festival adının yerel olduğunu düşünmüştür[1180]. Robert, bir yazıttaki *τοις συεννιοις* ifadesinin *Syennia* adında bir festival olabileceğini ileri sürmüştür[1181]. Laumonier, burada olduğu gibi festivallerde yemek verildiği benzer geleneklerin Panamara ve Koranza'da da görüldüğünden bahseder[1182]. S. Ateşlier, Karia'da dini bayramlarda yenen kutsal yemeğin önemine dikkat çekerek Labraunda'daki bu geleneği, bununla ilgili Labraunda'nın *andron* yapılarını ve Gerga *andron*unu hatırlatır. Bir Hitit tabletinde geçen Arzava'da gerçekleştirilmiş açık hava ritüelinin bir parçası olan üzerine ekmek ve içecek konan kurban masasını aktarır. Hititlerin Arzava'daki ritüel şifacılarını ve kahinleri Hattuşa'ya getirdiklerine değinerek Arzava'ya komşu Karkişa'da da kurban

[1175] Ayrıca, Sinuri'de Dioskurlarınkine benzer yıldızlı bir başlık kabartmasının bulunduğu bir taş ele geçmiştir. Robert, 1945., **a.g.e.**, s. 22.
[1176] Robert, 1945., **a.g.e.,** s. 44-45, no. 17, 17a.
[1177] Robert, 1945**, a.g.e.,** s. 35-40, no. 11b.
[1178] Makedonya takvimine göre. Alan Edouard Samuel, **Greek and Roman Chronology: Calendars and Years in Classical Antiquity**, München, C. H. Becks, 1972, s.176.
[1179] **A.e.**, s. 35-40, no. 11; s. 46, no.24; s. 47, no. 25.
[1180] Robert, festivalin adının ἐν τοῖς Κοταμίοις veya Κοτταμίοις şeklinde okunması gerektiği belirtmiştir, A. Wilhelm'in Βοταμίοις şeklinde okumasını reddetmiştir. Robert, 1945., **a.g.e.,** s. 44-45, no. 17, 17a; Adolf Wilhelm, **Zudengriechischen Inschriften aus dem Heiligtumdeskarischen Gottes ΣΙΝΥΡΙ; Zu einem Beschluss der Athener aus dem Jahre 128 v. Chr; Epigramme aus Side, Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophischhistorische Klasse. Sitzungsberichte 224, Band 4. Abhandlung**, Wien, 1947, s. 8-11; Louis Robert, "Décret d'une syngeneia carienne au sanctuaire de Sinuri", **Hellenica: recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques**, 7, 1949, s. 60-63.
[1181] Robert, 1945, **a.g.e.**, s. 98.
[1182] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 179.

yemeklerinin önemli olduğu çıkarımında bulunmuştur[1183]. Ayrıca kutsal alanda ele geçmiş, üzerinde müzik notalarının yer aldığı yazıt parçası müziğin törenlerin bir parçası olduğunu gösterir[1184].

Kutsal alanda kayaya oyulmuş bir sunak olduğundan yukarıda bahsetmiştik. Williamson, sunağın etrafında büyük bir toplanma için daha fazla alan açarak burayı genişleten kişinin muhtemelen Hekatomnos'un kendisi olabileceğini düşünmüştür[1185], yine de kendisi kutsal alana bir sunak masası (*trapeza*) adamıştır. MÖ 2. veya 1. yy.da yedi memur tarafından bir sunak daha adanmıştır[1186]. Bu uygulama Mylasa kabileleri (*phylai*) ve klanları (*syngeneiai*) arasında yaygındı. Williamson, kutsal alanın bu şekilde kullanılmasının mekânsal yansımalarının olduğunu belirtmiştir. Kutsal alana girişinin herkesin geçmek zorunda olduğu, anıtların dikildiği, duvarlara onurlandırma yazıtlarının ve sözleşmelerin yazıldığı, hatta kapı sövelerinin bile bu amaçla kullanılabildiği ve böylece kamusal işlevinin daha da arttığı bir alan olduğunu söylemiştir. Pormounos *syngeneia*sının yönetimi esnasında kutsal alanın doğu tarafına bir *stoa* eklenmiştir. Williamson, kutsal alanın orta-doğu kısmında bulunan dor *stylobat*ının bu *stoa*ya ait olabileceğini düşünmüştür. Batı köşesindeki bir sütunun izleri, yapının muhtemelen güneybatıya, başka bir değişle kutsal alanın iç kısmına doğru cepheli olduğunu göstermektedir. Eğer böyleyse, bu yapı sadece *syngeneia* için ziyafet yemeğinin yendiği bir sığınak değil, aynı zamanda sunağın önünde bir ritüel alanı yaratmıştır. Böylelikle Sinuri kutsal alanının iç mekânı, *syngeneia* ritüellerine daha yoğun bir şekilde odaklanmıştı ve Mylasa topraklarında *syngeneia*nın 'sivil' platformu haline gelmişti. Pormounos *syngeneia*sının gerçekte nerede yaşadığı, bölgedeki köylere veya kasabaya dağılmış olan 'kutsal köy'lerinin neresi olduğu bilinmemektedir, ancak Williamson, Sinuri kutsal alanının onların 'evleri' olduğunun açık olduğunu söylemiştir, burası onları her yıl bir araya getiren yer, sosyal, ekonomik ve politik kimliklerinin merkeziydi. Kutsal alanı yeniden düzenlemeleri, kutsal alanın

[1183] Suat Ateşlier, "Sinuri", **Karialılar: Denizcilerden Kent Kuruculara / The Carians: From Seafarers to City Builders**, ed. O. C. Henry, A. Belgin-Henry, İstanbul, YKY, 2020, s. 119.
[1184] **A.e.**, s. 104-106, no. 81.
[1185] Williamson, 2016, **a.g.e.**, s. 92.
[1186] Robert, 1945., **a.g.e.**, s. 94-97, no. 73.

topraklarını yönetmeleri, onurlandırma kararnameleri çıkartmaları bu topluluğun polis içinde göreceli bir özerkliğe sahip konumlarını nasıl sürdürdüklerini gösterir[1187]. MÖ 2. ve 1. yy.larda bu durum değişir. Rahiplik *syngeneia*da yer almayan Mylasalılara da açılmıştır[1188]. Mylasa'daki yazıtlardan Sinuri'nin en az iki rahibi bilinmektedir (Krateros'un oğlu Hybreas ve Aristomenos'un oğlu Thargylios). Bu iki ismin Sinuri'deki rahipler listesinde görünmemesini, Robert, belki de rahipliğin artık kalıtsal devam etmediği ya da bu konumun Mylasa tarafından tayin edilmiş, hatta satışa çıkarılmış olabileceği şeklinde yorumlamıştır[1189]. Williamson, eğer bu şekilde olduysa, bunun *syngeneia* ile birlikte Sinuri kültünün de yok olduğunu gösterebileceğini söylemiştir, rahipler kültün canlılığında çok önemli bir rol oynamış olabilir. Kutsal alan 1. yy.ın ortalarında düşüşe geçmiştir. Roma İmparatorluk Dönemi'nden, kutsal alanın Hıristiyanlaştırıldığı Bizans Dönemi'ne kadar, iki anıt mezar dışında çok az iz kalmıştır[1190].

Devambez, kutsal alanın konumunu 'doğal bir çıkmaz sokağın sonu' olarak değerlendirmiş ve burasının kutsal alan olması için herhangi bir özel doğal özellik görmemiştir; etrafta bir su kaynağı, bir mağara yoktur. Akropol olarak tanımlanmış bir tepe olmasına rağmen yakınlarda yerleşim yoktur. Kutsal alana ulaşım oldukça zordur[1191]. Alçak bir tepe üzerindeki kutsal alan batısındaki küçük bir vadiye bakar. Tarla Tepe'deki kutsal alanın yaklaşık 60 km kuzeydoğusundaki Hyllarima'dan bulunmuş bir yazıt üzerine L. Robert, tanrının –bilinenin dışında- başka bir yerde de kutsal alanı olabileceğini önermiştir[1192]; MÖ 3. yy.a ait yazıt arazi kiralamayla ilgilidir[1193]. Eldeki kanıtların azlığı tanrının doğasını yorumlamaya imkân vermez ancak bir yazıtta tapınağa ait bir ağaçtan bahseder. Kutsal ağaç ya da kutsal ormanın kutsal alanın batısında yer alabileceği düşünülmüştür[1194]. Williamson, kutsal alanın,

[1187] Williamson, 2016, **a.g.e.**, s. 92-95.
[1188] Blümel, 1988, **a.g.e.**, s. 267, no. 763.
[1189] Robert, 1945, **a.g.e.**, s. 25.
[1190] Williamson, 2016, **a.g.e.**, s. 94-95.
[1191] Devambez, 1959, **a.g.e.**, s. 5. Günümüz için geçerli değildir, günümüzde ulaşım kolaydır.
[1192] Robert, 1945., **a.g.e.**, s. 13-14.
[1193] Alfred Laumonier, 'Inscriptions de Carie', **BCH**, 58, 1934, s. 291–380.
[1194] Devambez, 1959, **a.g.e.**, s. 7.

ormanlık tepelerin aşağıdaki tarlalarla buluştuğu sınırda, verimli bir vadide bulunduğunu hatırlatmış; arazi kiralama sözleşmelerinin birçoğunun işaret ettiği gibi tarımın söz konusu toplulukla kesinlikle ilgili olduğunu söylemiştir[1195].

Günümüze tanrının tasvir edildiği herhangi bir eser ulaşmamıştır, yazıtlarda ve antik kaynaklarda tanrının ikonografisiyle ilgili bilgi edinebilecek bir ifade yer almaz. Robert, çalışmaları esnasında bir blok üzerinde çifte balta kabartması keşfetmiştir[1196]. Buna dayanarak çifte baltanın Sinuri'nin de simgesi olduğunu söyleyebiliriz. Devambez, Sinuri'nin çifte balta taşıyan bir tanrı olması gerektiğini öne sürmüştür[1197]. Söz konusu kabartma koyu kırmızı mermerden bir blok parçası üzerindedir. Çifte baltanın kısmen bir kenarı ve sapının bir kısmı korunmuştur. Kesici kenarların kavisli olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, kutsal alandan -muhtemelen Aphrodite'ye ait-pişmiş toprak bir kadın figürin başı ve Dioskouroi başlığı kabartması ele geçirilmiştir[1198].

2.3. Kanebos

Kanebos'un, sonradan Zeus ile özdeşleştirilmiş yerel bir Karia tanrısı olduğu ve isminin *toponym* olduğu düşünülmüştür. Sinuri'den farklı olarak Zeus ile birleştirilmiştir ve tanrının *epitheton*u olarak da kullanılmıştır[1199]. Laumonier, köylüler tarafından Kapraklar yakınında bulunup Mesevle'de (bugün Muğla, Kavaklıdere, Çayboyu) bir çiftlik duvarında kullanmış yazıtın kendisi tarafından çıkartılmış ve bir okula taşınmış olduğundan bahsetmiştir[1200]. Yazıt, Yunanca ve Karca olmak üzere *bilingual* olarak yazılmıştır. Stelin arka ve alt kısımları kırılmıştır. Ön tarafındaki yazıt

[1195] Williamson, 2016, **a.g.e.**, s. 78.
[1196] Robert, 1945., **a.g.e.**, s. 14, lev: VIII. Kabartmanın günümüzdeki yeri bilinmemektedir.
[1197] Devambez, 1959, **a.g.e.**, s. 30.
[1198] **A.e.**
[1199] Sokolowski, 1955, **a.g.e.**, s. 143, no. 56.
[1200] Laumonier, 1934, **a.g.e.**, s. 345-379, no. 39.

a ve b sütunları, sağ taraftaki ise c sütunu olarak adlandırılmıştır. Düzensiz ve acemice yazılmıştır. Karca yazıt, bilindiği gibi, yerel karakterler ve Yunanca karakterlerden oluşuyordu. Karca metin üzerinde çalışan Laumonier, ilk iki satırın karşılık geldiği sesleri çözümlemeyi başarmış, burada ifade edilenlerin belki de yer isimleri olduğunu belirtmiş olsa da Yunanca kısmın Karca yazıtın çevirisi olup olmadığı konusunda kesin bir kanıya varamamıştır. İki farklı dildeki yazıtlarda arada benzer kelime olsa da ne bir özel ismin ne de Hyllarima yer adına karşılık gelen bir ismin tahmin edilmesi bu yazıtların birbiri ile aynı içeriğe sahip olamayacakları ihtimalini düşündürmüştür. Araştırmacı yazıtı MÖ 4.-2. yy.lara tarihlendirmiştir. Yazıtta bölgedeki rahipliklerin listesi yer alır; yazıt, rahiplerin ücretlerinin listesini içerir, içeriği sayesinde yeni tanrılar ve farklı karakterdeki yerel inanışların aynı rahiplik altında gruplandırıldıklarını gösteren bir belgedir. Satır 12-13'de geçen Γῆς Κανήβου ifadesini değerlendiren Laumonier, Γῆς kelimesinin Κανήβου ile ilişkili olduğunu ileri sürmüştür. İfadedeki ikinci kelime olan Κανήβου'nun yerel, coğrafi bir ada dayanan belirsiz bir tanrının Helen ismi gibi göründüğünü belirtmiştir. Burada geçen, Κανήβίον kelimesinin genitif halidir[1201]. Stephanos Byzantinos'a göre, Kanebion, Kyon yerleşiminin eski adıdır[1202]. Bahsedilen bu yerleşim Kyon, araştırmacılar tarafından Kys ile özdeşleştirilmiştir. Kanebion 'Kanebos'un kutsal alanı' anlamına gelmelidir[1203].

2004 yılında bilingual yazıtın sağ tarafı bulunmuş ve yayımlanmıştır[1204]. Sonradan bulunan kısımdaki yazıt da Karca ve Yunancadır. Yunanca kısımda *theoi pantes* ve Apollon rahipleri listesi bulunmaktadır (263/262), rahipliğin satılması (MÖ 197) ve arazinin kiralanmasından bahsedilmektedir. Ayrıca yazıtta Kanebos rahipliği de geçmektedir[1205]. Karca metinlerin çoğunluğu kısa, sınırlı olduğundan ve özel isimlerden oluştuğundan kısıtlı bir bilgi kaynağıdır. Mevcut daha uzun yazıtlar ise

[1201] **A.e.**
[1202] Steph. Byz., s. 394, Κύον.
[1203] Şahin, M. Ç., 1982, **a.g.e.**, s. 4-5.
[1204] Ignasi-Xavier Adiego, Pierre Debord, Ender Varinlioğlu, "La stèle caro-grecque d'Hyllarima", **Revue des Études Anciennes (REA,)** 107, 2, 2005, s. 601-653.
[1205] **A.y.**, s. 621-622.

çözümlenememiştir. Kildara, Stratonikeia ve Hyllarima'dan bulunmuş *bilingual* yazıtlarda Karca ve Yunanca metinlere ait kısımlar birbirlerinin karşılıkları değildir. Yazıttaki rahip isimleri Karca'dır[1206].

Kys antik kenti kalıntıları Muğla'nın Kavaklıdere İlçesi, Çamlıbel Beldesi, Çamyayla (Bellibol) Köyü'ndedir. MÖ 81'de, Stratonikeia, Roma Senatosu tarafından, Mithridates VI Eupator'a (MÖ 121/120-63) karşı Roma Cumhuriyeti'nin yanında savaştığı için imtiyazlarla ödüllendirilmişti. Kent, Keramos ve Halikarnassos bölgelerini kapsayacak şekilde genişlemişti. Lagina Hekate kutsal alanına *asylum* verilmiştir. Bu ayrıcalıkları ve *asylum*u tanıyan kentlerin listesi kutsal alanda yazıtla duyurulmuştur[1207]. Bu şehirlerin listesinde Kῦς yer adı geçmektedir[1208]. G. Deschamps ve G. Cousin üzerinde çalıştıkları yazıtlarla listede adı geçen Kys yerleşiminin lokalizasyonunu yapmışlardır. 1886 yılında Bellibol Köyü'nde buldukları yazıtlar ile kentin lokalizasyonunu bu köye yapmaları mümkün olmuştur. Burasının, Hyllarima'nın güneybatısında, Marsyas (Akçay/Çine Çayı) ve Harpasos (Akçay/Bozdoğan Çayı) nehirlerinin arasındaki -muhtemelen antik kentin akropolisi olan- tepede bulunduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca Bellibol isminin de παλαιά πόλις'ten geldiğini öne sürmüşlerdir. Araştırmacılar buradaki küçük boyutlu tiyatroyu da keşfetmişlerdir[1209]. Kalıntılar burada Hellenistik Dönem'de önemli bir yerleşimin varlığına işaret eder. Tiyatrosunun planı Hyllarima ve Alabanda tiyatroları ile benzerlikler gösterir, yapı muhtemelen Geç Hellenistik Dönem'e aittir. Tiyatronun varlığı, Karia bölgesinin iç kesimlerinin Hellenleşmiş olduğunu ve halkın tiyatro gösterilerine aşina olduğunu gösterir[1210]. Sütun parçaları, heykel kaideleri ve

[1206] Ignasi-Xavier Adiego, "Carian Identity and Carian Language", **4th Century Karia, Defining a Karian Identity under Hekatomnids, Varia Anatolica XXVIII, Institut Français d'Études Anatoliennes Georges-Dumezil -Istanbul**, ed. O. C. Henry, Paris, De Boccard, 2013, s. 17.
[1207] Şahin, M. Ç., 1982, **a.g.e.**, s. 4-9, no. 505; s. 9, no. 507; s. 10, no. 508; "New Inscriptions from Lagina, Stratonikeia and Panamara", **Epigraphica Anatolica**, 34, 2002, s. 3; Johannes Nollé, "Seleukia am Issischen Golf", **Chiron**, 33, 2003, s. 84-92.
[1208] Georges Cousin, Charles Diehl, "Sénatus-Consulte de Lagina de l'an 81 avant notre ère", **BCH**, 9, 1885, s. 444, 450.
[1209] Gaston Deschamps, Georges Cousin, "Emplacement et ruines de la ville de Kys en Carie", **BCH**, 11, 1887, s. 305-311.
[1210] Ronald T. Marchese, **The Historical Archaeology of Northern Caria, A Study in Cultural Adaptations**, **BAR (British Archaeological Reports), 536**, Oxford, BAR Publishing, 1989, s. 101.

mezarların bulunduğu Roma İmparatorluk Dönemi nekropolü akropolün eteğindedir[1211].

Yazıtlar ve mimari kalıntıların yanı sıra sikkelerden de kentle ilgili bilgi sahibi oluyoruz. Hellenleştikten[1212] sonra, Kys'in en büyük iki tanrısı Artemis ve Zeus olmalıdır. Nadiren ele geçmiş kent sikkeleri çoğunlukla MÖ 1. yy.a aittir. Lejandlar KY., KYI., KYTΩN, [K]YEITΩN şeklindedir. Sikke tiplerinin birinde, ön yüzde Zeus başı, arka yüzde çelenkle çevrelenmiş kartal tasviri bulunur. Diğer sikke tipinde ise ön yüzde Artemis başı, arka yüzde çelenkle çevrelenmiş sadak ve mızrak tasviri yer alır[1213]. Ayrıca Kys'te Zeus Eleuterios[1214] ve imparator Tiberius Claudius'un da kültü vardı[1215]. Zeus Eleutherios kültünü Mylasa'da da görüyoruz[1216].

Hyllarima antik kenti, 1934'te bulunmuş, MÖ 3. yy.a tarihlendirilmiş bir yazıtla Muğla ili, Kavaklıdere ilçesi, Derebağ - Kapraklar Köyü'ne lokalize edilmiştir. Antik kentte yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Hyllarima, MÖ 14. yy.da hüküm sürmüş kral II. Tudhaliya Dönemi'ne ait Hitit kaynaklarında geçen Wallarima yerleşimi ile

[1211] Ronald T. Marchese, **The Lower Maeander Flood Plain, A Regional Settlement Study, BAR (British Archaeological Reports), 292**, Oxford, BAR Publishing, 1986, s. 265, 267; 1989, **a.g.e.**, s. 101.

[1212] Heraklid kabilesinin mensuplarının kentte yaşaması, yazıtlardan anlaşılacağı üzere nüfusun Hellenleşmesine işaret eder. G. Deschamps, G. Cousin, "Emplacement et ruines de la ville de Kys en Carie", **Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH)**, 11, 1887, s. 305-311; Laumoier, 1958, **a.g.e.**, s. 464-465.

[1213] Head, 1911, **a.g.e.**, s. 617.

[1214] Zeus Eleutherios (Özgürlük) kültü Yunanların tiranlıktan kurtulmaları üzerine kurulmuştu. MÖ 480 yılında Palatai Savaşı'ndan sonra, Perslere karşı Yunanların ortak müdafaasının anısına Zeus Eleuteherios sunağı inşa edilmişti. Sunak etrafında silahlı erkeklerin yarışından oluşan oyunlar tertip edilmişti. Büyük olasılıkla Atina agorasında Zeus Soter'e ait olağın sunağın yeniden inşası söz konusuydu. Bunun dışında kültü, Sicilya'da tiran Thrasyboulos'un MÖ 466'da devrilmesiyle kurulmuştur. Richard Ernest Wycherley, **Literary and Epigraphical Testimonia, Athenian Agora, 3**, Princeton, American School of Classical Studies at Athens, 1957, s. 25-30; V. J., Rosivach, "The Cult of Zeus Eleutherios at Athens", **La Parola del Passato**, 42, 1987, s. 262-285.
Anadolu'da Lykia, Karia ve Pisidia'da kültü görülür. Otto Jessen, "Eleutherios", **Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)**, V, 2, 1905 s. 2348-2350; Frank Kolb, Martin Zimmermann, "Neue Inschriften aus Kyaneai und Umgebung", **EA (Epigraphica Anatolica)**, 16, 1990, s. 123.

[1215] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 463-465.

[1216] Burada bulunmuş bir yazıtta kentin özgürlüğü nedeniyle tanrının bu *epitheton*unun kullanıldığı geçer. Şahin, N., 2001, **a.g.e.**, s. 47.

özdeşleştirilmiştir. Burada yapılan araştırmalarda ele geçen en erken buluntular MÖ 7. yy.a aittir. Bu özdeşleştirmeyle buluntular arasında uzun zamansal boşluk vardır[1217]. Bu alanda araştırma yapan E. Varinlioğlu, Muğla Derebağ Köyü, Kapraklar Mahallesi'nde adı bilinmeyen Hellenistik bir kent bulunmakta olduğunu ve bu kente 4-5 km uzaklıktaki Asarcık tepesindeki yerleşimin ise Hyllarima olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı tepenin aşağısındaki mahallenin adı olan Kılllıaliler'in bu antik isimden gelmiş olabileceğini düşünmüştür[1218]. Asarcık Tepesi'nin MÖ 4. yy. sonuna kadar ana yerleşimin merkezi olduğunu öne sürmüştür. Yunan kenti olarak planlanan ve gelişen kentin tiyatro, agora gibi kalıntıları tepenin aşağısında yer alır[1219], kentin gelişimi Roma İmparatorluk Dönemi'nde de devam etmiştir[1220]. Hyllarima'da, en dikkate değer olanının Zeus Hyllos'unki olmak üzere birkaç kırsal kutsal alan bulunmaktadır[1221]. Hyllarima'dan, üzerinde yazıt bulunmayan sadece düşey çifte balta kabartmasının yer aldığı sunak ele geçmiştir (lev. 45, res. 152).

Lagina (?) buluntusu mermer dörtgen bir sunağın ön yüzünde düşey çifte balta kabartması ile birlikte iki satır yazıtın korunmuş kısımları vardır. Çifte balta merkezdedir, yazıt çifte baltanın üstünde ve altında yer alır. Sunağın sağ üst köşesi kırıktır. Üst satırdaki yazıtın baş kısmı, çifte baltanın sağ kesici kenarı uç kısmı korunamamıştır. Çifte baltanın merkezde yüksekliği azdır, düz bir şekilde kenara doru ilerler ve kenarda genişler. Kesici kenarları düzdür. Sap baltaya oranla kalın yapılmıştır. Baltanın üstünde yer alan yazıtın son iki harfi sığmamış ve baltanın altına yazılmıştır, harfler kabaca kazınmıştır (lev. 45, res. 150). M. Ç. Şahin tarafından Lagina Kazıevi'nde tespit edilen sunağa çalışmalarımız esnasında ulaşılamamıştır[1222].

[1217] Ender Varinlioğlu, Debord, Pierre, "Hyllarima 2000", **AST,** 19, 2, 2002, s. 154. Yakın zamanda kentte Muğla Müze Müdürlüğü tarafından kazı çalışmalarına başlanmıştır.
[1218] Ender Varinlioğlu, "Karia'da Hellenistik Dönem Kentleri", **AST**, 12, 1995, s. 25-26; "Hyllarima Yazıtları", **AST**, 18, 2, 2001, s. 271.
[1219] Varinlioğlu, 2002, **a.g.e.**, s. 154.
[1220] Varinlioğlu, 2002, **a.g.e.**, s. 154.; "Hyllarima 2001", **AST,** 20, 2, 2003, s. 86-90.
[1221] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 452.
[1222] Geçmişte Lagina Kazıevi'nde depolanan eserler bugün Muğla Müzesi'ndedir. Müze deposunda gerçekleştirdiğimiz çalışmalarda esere ulaşılamamıştır.

Araştırmacı, W. Blümel'in önerisiyle yazıtı *Kanebou* olarak tamamlamıştır ve tanrı Kanebos'a bir adak olduğunu açıklamıştır[1223].

Kanebos'a adanmış çifte baltalı bir başka sunağı Jean ve Louis Robert'in 1944 tarihli yayınından biliyoruz[1224] (lev. 45, res. 151). İzmir'de ele geçmiş eser Princeton Üniversitesi Tarih-Sanat Müzesi'ndedir, 1945 yılında A. E. Raubitschek tarafından müzenin süreli yayınında yayımlanmıştır[1225]. Raubitschek, eserin İzmir'den satın alınarak müzeye getirilen bu eserin bir Karia kenti olan, önceden Kanebos olarak adlandırılmış Kys'ten bulunmuş olması gerektiğini düşünmüştür. Sunağın ön yüzünde düşey çifte balta kabartması ve iki satır yazıt bulunur. Yazıtın tamamı korunmuştur. Yazıtın harfleri balta sapının her iki yanında yer alır. Yazıt yine *Kanebou* ifadesiden oluşmaktadır, sunağın Kanebos'a adandığını gösterir. Yazıtın son hecesi ikinci satıra yazılmıştır. 'B' harfi solda yalnız bırakılmıştır, muhtemelen 'OY' harflerinden oluşan diftongu ayırmamak için böyle yapılmıştır. Baltanın yüksekliği merkezde azdır, kenara doğru genişler, kesici kenarlar çok hafif kavislidir. Çifte baltanın formu yukarıda bahsettiğimiz Lagina sunağı ile benzerdir, ancak bu eserin işçiliği daha iyidir. Harf formlarına göre yaklaşık olarak MÖ 100'e tarihlendirilmiştir.

[1223] Yüksekliği 11 cm, genişliği 9.7 cm, genişliği 6.5 cm, derinliği 4.4 cm.
Yazıt: [Κα]νηβ-
ου
Şahin, M. Ç., 1997, **a.g.e.**, s. 103, no. 25; 2010, **a.g.e.**, s. 22-23, no. 1419.
[1224] J. Robert, L. Robert, "Bulletin épigraphique", **Revue des Études Grecques, tome 57, fascicule 269-273,** 1944, s. 229-230, no. 170a.
[1225] Altta ve üstte silmeli dörtgen sunak. İyi korunmuş. Yüksekliği 7.2 cm, genişliği 5 cm.
Yazıt: Κα νη
β ου
Antony Erich Raubitschek, "Kanebion-Kys", **Record of the Museum of Historic Art, Princeton University,** 4, 1, Princeton, 1945, s. 9-10.

2.4. Apollon

2.4.1. Apollon Kareios

Apollon'a Kareios *epithetonuyla* Hierapolis'te tapınıldığını görürüz. Tanrının bu *epithetonu* kent içinde bulunmuş yazıtlarda geçer. Kentte tanrıya ilişkin kehanet yazıtları[1226], adak stelleri[1227] ve bir heykel bulunmuştur[1228].

Kareios'un, etimolojik açıdan Karia ile bağlantılı olabileceği düşünülmüştür. Ayrıca, daha önce bahsettiğimiz üzere, Zeus, Karia'da, özellikle Mylasa'da bu *epitheton* ile anılır. *Epithetonun* Karialı tanrı anlamını taşıyabileceği düşünülmüştür[1229]. Zeus Karios bölümünde bahsettiğimiz üzere, antik kaynaklar Lydia'da Torrhebia'da (Gölcük Yaylası) Karios adında bir dağdan söz eder. Mitosa göre, Karios, Zeus ile Torhebia'nın oğludur[1230]. L. Robert, Hierapolis'in kurucu kahramanı Mopsos'un kentin sikkelerinde Lidyalı Torrhebos ile birlikte gösterilmesine dikkat çekerek bu durumun tanrı Karios'un kökeniyle ilişkili olabileceğini düşünmüştür[1231].

Euromos Zeus Lepsynos Tapınağı'nın *cella* duvarında, her iki yanında kulak yer alan çifte balta tasvirini görmüştük ve bunun tanrının *epekoos*, inananları duyan, duaları işiten özelliğini yansıttığından bahsetmiştik. Hierapolis'in kuzeydoğusundaki Güzelpınar Köyü'nün (günümüzde Pamukkale'nin mahallesidir) yaklaşık 2 km yakınında, kurumuş küçük bir dere yatağında bulunmuş yazıtlı adak stelinde benzer

[1226] G. Pugliese Carratelli, "Χρησμοί di Apollo Kareios e Apollo Klarios a Hierapolis in Frigia", **Annuario della Scuola Italiana di Atene**, **41-42, 1963-1964**, Roma, Istituto Poligrafico Stato, 1965, s. 353-357; Tullia Ritti, **Hierapolis. Scavi e ricerche I: Fonti letterarie ed epigrafiche**, Roma, Bretschneider, 1985, s. 130-135; "Oracoli alfabetici a Hierapolis di Frigia", **Miscellanea greca e romana**, 14, 1989, s. 245-289; Merkelbach, 1998, **a.g.e.**, s. 262; Tullia Ritti, **Phrygia Hierapolis (Pamukkale) Eski Yazıtlar Rehberi**, İstanbul, Ege Yayınları, 2006, s. 167-172, no. 39.
[1227] Francesco D'Andria, **Hierapolis (Pamukkale)**, İstanbul, Ege Yayınları, 2010, s. 139; Ceylan, 1997, **a.g.e.**, s. 57.
[1228] Ritti, 1985, **a.g.e.**, s. 129, fig. 22, 23; 2006, **a.g.e.**, s. 172-173, no. 4; Henri Willy Pleket, R. S. Stroud, **Supplementum Epigraphicum Graecum** (**SEG),** 35, Leiden, Brill, 1985, n. 1385.
[1229] Şahin, N., 2001, **a.g.e.**, s. 68-69.
[1230] Nikolaos Damaskenos, **Historiai** (**Die Fragmente der Griechischen Historiker)**, çev. F. Jacoby, Berlin, 1926, II, 90, 15; Steph. Byz., s. 280 Τορρήβος.
[1231] Louis Robert, **Villes d'Asie Mineure, Études de géographie ancienne**, Paris, E. de Boccard, 1962, s. 314.

bir tasvir görülmektedir (AK.3). 1991 yılında bulunmuş stel önce köy okuluna getirilmiş daha sonra Pamukkale Arkeoloji Müzesi'ne nakledilmiştir. Yazıt stelin Apollon Karios'a adandığını gösterir. Araştırmacılar, Karios'un, tanrının adının yerel ve asıl biçimi olduğunu düşünmüşlerdir[1232]. Üçgen alınlıklı, dörtgen adak stelinin gövdesi aşağıya doğru hafifçe genişlemektedir. Gövdede, merkezde düşey çifte balta kabartması ve bunun iki yanında birer insan kulağı kabartması yer alır ki bunlar tanrının duaları işiten özelliğine işaret eder[1233]. Dört satırlık yazıt çifte baltanın sapının her iki yanına yazılmıştır. İlk satırdaki ilk kelimenin baltanın sağında yer alan harfinin (*omikron*) sığması için kabartma sapın içe doğru oyulması dikkat çekicidir. Harf formları dolayısıyla MS 2. yy.ın başı veya ortasına tarihlendirilmiştir. Hierapolis'te çok sık rastlandığı üzere, şehrin koruyucu tanrısı Apollon'un adından türetilmiş kişi adları bu adakta da adak sahibi ve baba adı olarak karşımıza çıkar (Apollonides oğlu Apollophanes). Baba adından sonra gelen *lambda*nın anlamı bilinmemektedir. A. Ceylan ve T. Ritti, bunun, kutsal alanı ziyarete gelen inananlar için açık, bizim için belirsiz bir yer adının kısaltması olabileceğini ve Apollon Lairbenos kutsal alanında Motella halkının yaptığı adaklarda sıklıkla kullanılan etnik kısaltma Mo[1234] ile bir paralellik kurulabileceğini düşünmüşlerdir. Bu durumda, Laodikeia kentinin konumunun Apollon Kareios kutsal alanına uzak olmasına rağmen, kısaltmanın kentle ilişkili olabileceğini ileri sürmüşlerdir[1235].

Ceylan ve Ritti, aynı yerden ikinci bir yazıt bulunduğunu ve bunun yerel bir topluluk tarafından bir hayırseverin onurlandırılmasıyla ilgili olduğunu belirtmiştir. Bu iki buluntunun yakınında antik bir yerleşim veya bir kült alanına ilişkin herhangi bir kalıntı tespit edilmemiştir. Ancak, araştırmacılar buluntuların orijinal yerlerinden biraz uzaklaşmış olsalar da Kareios kutsal alanının buluntu yerinin çok uzağında olamayacağını düşünmüşlerdir. Yazıtlar bölgede Thiounta (Gözler) ve Mossyna

[1232] Ceylan, 1997, **a.g.e.**, s. 59.
[1233] Anadolu'da Apollon *epekoos* olarak başka yerleşimlerde de tapım görmüştür. Zafer Taşlıklıoğlu, **Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1963, s. 47.
[1234] W. H. Buckler, W. M. Calder, W. K. C. Guthrie, **Monumenta Asiae Minoris Antiqua (MAMA), IV: Monuments and Documents from Eastern Asia and Western Galatia**, Manchester, The Manchester University Press, 1933, s. 239-293.
[1235] Ceylan, 1997, **a.g.e.**, s. 57.

(Sarayköy, Sazak) gibi yerleşimlerde bazı küçük toplulukların varlığını gösterir[1236]. Robert, kuzey ve kuzeydoğuda Meandros'a kadar, Hierapolis'i çevreleyen tüm bölgenin kentin *khora*sına ait olduğunu öne sürmüştür[1237]. Ramsay ise Hierokles'in piskoposluk listelerine dayanarak bu bölgenin bir kasaba olan Mossyna topraklarına dâhil olduğunu ileri sürmüştür[1238]. Robert, Mossyna'yı, Güzelpınar'ın yaklaşık 25 km batısındaki, Sazak Köyü'ne (bugünkü Saraköy İlçesi, Sazak Mahallesi) lokalize etmiştir[1239].

Apollon Kareios'la ilgili menşei kesin olarak bilinen belgeler Hierapolis'ten ele geçmiştir. Hierapolis'te kent merkezinde, Apollon kutsal alanı vardır (lev. 46, res. 153). Travertenin düzleştirilmesi ile elde edilen iki teras üzerinde yer alan kutsal alan, mermer merdiven ile birbirine bağlanmaktadır. Kutsal alan bir *temenos* duvarı ile çevrilidir. Temenos duvarı Dor düzeninde *portiko*lara yaslanmıştır. Kutsal alan içerisinde Apollon Tapınağı'nın yanı sıra anıtsal bir nymphaeum da yer almaktadır[1240]. Kutsal alanda, ayrıca Plutonium bulunur[1241] (lev. 46, res. 154). Yakın bir zamana kadar Apollon kutsal alanının Plutonium'um yanındaki küçük tapınaktan ibaret olduğu düşünülüyordu. Yapılan çalışmalar, kutsal alanın çok daha geniş bir alana yayıldığını, merkezinde *peripteral* büyük bir tapınak bulunduğunu ve önceden Apollon Tapınağı olarak tanımlanan yapının ise kehanet merkezi olduğunu göstermiştir[1242]. Tapınak mimari bezemelere göre, nympahaeumun da yapıldığı yoğun inşaat faaliyetleri dönemine, MS 3. yy.a tarihlenmektedir, fakat müzede bulunan bir Korinth ve iki Ion düzenindeki başlıklar MS 1. yy.a tarihlenmekte ve daha eskiye tarihlenen bir tapınağın varlığına işaret etmektedir[1243]. Burada gerçekleştirilen çalışmalarla kurban etlerinin yakıldığı ve libasyonun gerçekleştirildiği kutsal bir ocağa ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Sıvı sunusu toprağa gömülmüş amphoralara yapılmıştır. Ayrıca bununla

[1236] Ceylan, 1997, **a.g.e.**, s. 57.
[1237] Robert, 1983 a, **a.g.e.**, s. 53-55.
[1238] Ramsay, 1895, **a.g.e.**, s. 122-124.
[1239] Robert, 1983 a, **a.y.**
[1240] D'Andria, 2010, **a.g.e.**, s.136.
[1241] D'Andria, 2010, **a.g.e.**, s. 136-144; "Hierapolis la scoperta del "Plutonion", un grande santuaria dedicato alle divinità degli Inferi", **Il Bollettino**, 9, 2012, s. 4-8; "The Plutonion of Hierapolis in light of recent research (2013-17), **Journal of Roman Archaeology**, 31, 2018, s. 90-129.
[1242] Francesco D'Andria, "Hierapolis 2003", **KST**, 26, 2, 2004, s. 149.
[1243] D'Andria, 2010, **a.g.e.**, s. 136, 138, 139.

ilgili alanda çok sayıda sunu kâsesi ele geçmiştir. Kutsal alanda çok sayıda kandil bulunması törenin gece gerçekleştirildiğini düşündürmüştür. Nympahaeum, yazıtların işaret ettiği arınma ritüeli ile ilişkili olmalıdır. Tapınak MS 5. yy.da Hıristiyanlığın etkisiyle talan edilmiştir[1244].

Plutonium ve kentte bulunan yazıtlar burasının Apollon'un kehanet merkezi olduğunu gösterir. Yazıtlar alfabetik kehanet denilen yöntemle inananlara yanıt verildiğini gösterir[1245]; kehanet merkezinden Yunan alfabesinin her harfinin yazılı olduğu 24 adet bilet alınıyor ve buna göre kehanet cevabı harfin karşılığı olan yazıttan takip ediliyordu[1246]. Araştırmacılar bu kehanet biçiminin sıradan halk için olduğunu ve kutsal alan için önemli bir gelir kaynağı olarak geliştirildiğini düşünür. Önemli konularda ve ileri gelen kişiler için kehanet ritüeli hakkında bir bilgi olmasa da daha törensel bir yöntemin izlendiği düşünülmüştür[1247].

Kutsal alanda şehrin kurucu tanrısı Apollon Arkhegetes Pythios'un yanı sıra Apollon Kareios'a da bilici tanrı olarak tapınılmıştır. İki tanrıya muhtemelen aynı tapınakta birlikte tapınılmasına rağmen Hellen tanrısı ile Kareios birleştirilmemiştir[1248]. Hierapolis'teki yazıtlarda tanrının *epitheton*u Kareios olarak yazılmıştır. Tanrı ya Apollon Kareios ya da sadece Kareios olarak anılmıştır. Tanrıyla ilgili iki kehanet yazıtı bulunmuştur. İlki İmparatoriçe Sabina'nın heykel kaidesinin bir yüzüne kazınmış ve daha sonra tapınak zeminine yapı malzemesi olarak yerleştirilmiştir. Diğeri ise Aziz Philippus'a adanan yapıda küçük bir sütun başlığı olarak kullanıldığı için oldukça yıpranmış olan yazıttır[1249]. Her iki belge de Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir; birincisi, harf formları nedeniyle MS 2. yy. ya da 3. yy.dan önceye

[1244] D'Andria, 2004, **a.g.e.**, s. 149.
[1245] H. W. Pleket, R. S. Stroud, **Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)**, 26, Amsterdam, J. C. Gieben, 1976/1977**,** no.1378; Ceylan, 1997, **a.g.e.**, s. 59.
[1246] D'Andria, 2010, **a.g.e.**, s. 228-231.
[1247] Ceylan, 1997, **a.g.e.**, s. 60.
[1248] Francesca D'Andria, "Il Ploutonion a Hierapolis di Frigia", **Istanbuler Mitteilungen**, 63, 2013, s. 157-217.
[1249] Pugliese Caratelli, G., 1965, **a.g.e.**, s. 353-357; Ritti, 1985, **a.g.e.**, s. 130-135; Merkelbach, 1998, **a.g.e.**, s. 262; Ritti, T., 2006, **a.g.e.**, s. 169-171.

tarihlendirilmiştir[1250], diğeri ise yazıt özellikleri nedeniyle MS 2. yy.ın ikinci yarısıyla 3. yy.ın ilk yarısı arasına tarihlendirilmiştir[1251]. Sabina ithafına ait kaidenin alt kısmına yazılmış olan örnek iyi durumda korunagelmiştir. Apollon Kareios'un inananlara verdiği cevapların yazılı olduğu yirmi dört mısrayı içerir. Bu kehanet 'alfabetik kehanet' olarak adlandırılan gruba dâhildir. Rehber ya da rahipler vasıtasıyla inanan kişi harf çeker, alfabetik sıralanmış mısralardan böylece cevabı verilmiş olunur. Aziz Philippos Martyrionu'nda bulunmuş diğer örnek bu kehanetin ikinci bir uyarlamasıdır, oldukça kırık durumda ele geçmiştir, on beş satırı korunagelmiştir. Kehanetler, diğer yerleşimlerdeki kehanetlerde olduğu gibi, atasözlerinden cümleler, bilinen hikâyelere göndermeler içerir. İnanan kişiye sabırlı ve dikkatli olması öğütlenir. Ayrıca kehanetteki bir mısrada ruhun ve vücudun arınmasından söz edilmiştir. Bir başka kehanet metni, tapınağın arka duvarı için yeniden kullanılmış mermer bir levha üzerinde yer alır, ancak bu sefer Hierapolislilere yanıt Apollon Klarios tarafından verilmiştir. MS 2. yy.da şehri saran salgından kurtulmak için Hierapolisliler bu tanrıya başvurmuştur. Apollon Klarios, kefaret ritüelleri ve yapılacak diğer törenler hakkında talimatlar verdikten sonra, Hierapolis sakinlerine sonsuza dek Apollon Kareios'a tapınmalarını salık vermiştir. Onlara Apollon'un, dolayısıyla kendisinin tanrının çocukları olduklarını hatırlatmıştır. Ceylan ve Ritti, bu ifadenin hangi kökenden olursa olsun, herhangi bir asimile edilmiş tanrıyı da kapsadığını düşünmüştür[1252].

Hierapolis Tiyatrosu'nun *scaenae frons*una ait dört *aedicula* alınlıklarının merkez blokları Pamukkale Müzesi'ndedir. Septimius Severus Dönemi'ne (MS 193-211) aittir[1253]. Dört blok üzerinde cepheden gösterilmiş birer büst kabartması yer alır. Araştırmacılar tarafından ikisi kadın, ikisi erkek figür olarak tanımlanmıştır. T. Ritti, konuyla ilgili ilk yayınında kadın figürlerin Tykhe, Selene, Artemis olabileceğini;

[1250] Ritti, 2006, **a.g.e.**, 169. Yazıtta *alpha* bazen düz bazen kıvrımlı çizgili, *omikron* küçültülmüş, *epsilon* orta çizgili, *theta* ovaline değen yatay çizgili, *ksi* ortası kıvrımlı, *omega* ise tek alt çizgisine asılı duran, kıvrımlı kubbeli olarak işlenmiştir.
[1251] Ritti, 2006, **a.g.e.**, s. 171.
[1252] Ceylan, 1997, **a.g.e.**, s. 60.
[1253] Daria de Bernardi Ferrero, "Il teatro di Hierapolis di Frigia", **Il teatro di Hierapolis di Frigia. Restauro, architettura ed epigrafia**, ed. D. de Bernardi Ferrero, G. Cotta, P. Pensabene, Genova, de Ferrari, 2007, s. 17-228; Filippo Masino, "La frontescena severiana del Teatro di Hierapolis in Phrygia: **An Integrated Approach", Von Handaufmass bis High Tech. III. 3D in der historischen Bauforschung**, ed. K. Heine, K. Rheidt, F. Henze, Darmstadt, Mainz, 2011, s. 72-79.

erkek figürlerin ise birinin Apollon Lairbenos, diğerinin Apollon Kareios olabileceğini düşünmüştür[1254]. Erkek figürlerden biri çifte baltalıdır ve kataloğumuzda yer alır (AK.7; lev. 47, res. 155). Başında şua tacı olan erkek figür Ritti tarafından Helios olarak tanımlanmış ve bu özelliğinden dolayı Lairbenos olabileceği düşünülmüştür. İlgili bölümde değineceğimiz gibi Lairbenos sıklıkla şua tacıyla gösterilmiş ve Helios, Apollon ya da her ikisi olarak anılmıştır. Ritti'nin öne sürdüğü gibi söz konusu figür Lairbenos olmalıdır (lev. 47, res. 157).

Figürler çifte baltalı olan erkek tanrı, Ritti tarafından Apollon Kareios olarak tanımlamıştır. İkonografisi Apollon olduğunu açıkça gösterir. Apolllon'a özgü saç biçimi uygulanmıştır; dalgalı saçlar ortadan ayrılarak tepede toplanmış ve fiyonk biçimi verilmiştir, saçların bir kısmı ise iki yandan bukleler halinde omuzlara dökülür. *Himation* giyimlidir. Çifte balta tanrının sol omzuna yaslıdır. Baltanın dış bükey kesici kenarları oldukça yuvarlatılmıştır, sapı uzundur, sapa oranla balta küçüktür. Tanrının sağ tarafında meşe dalı, sol tarafında üzüm salkımı kabartmaları vardır.

Ritti, 2005 yılındaki yayınında eserleri tekrar değerlendirmiştir. Apollon Kareios ve Lairbenos tanımlarında fikri değişmemiştir. Kadın figürlerden hilalli ve meşaleli olanın kentin Tykhe'si olması gerektiğini belirtmiştir, Selene olarak tanımladığımız bu figüre Lairbenos kısmında değineceğiz. Diğer kadın figürü ise Artemis olarak tanımlamıştır[1255] (lev. 47, res. 156). G. Sobrà ve F. Masino, bu figürü her iki yayınında da Ritti'nin Artemis olarak tanımladığına dikkat çekerek, Apollon'a özgü tipik saç stiliyle ve kaslı göğsüyle aslında erkek bir tanrıya benzediğini ve Apollon olması gerektiğini düşünmüşlerdir[1256]. Araştırmacılar bu önermelerinde haklılardır. Figür, bukleler halinde yüzü çevreleyen, tepede fiyonk şeklinde toplanmış, bir kısmı her iki

[1254] Ritti, 1985, **a.g.e.**, s. 134-135.
[1255] Tullia Ritti, "Dodici dèi di Hierapolis", **Paolo Verzone, 1902-1986, Tra Storia dell'Architettura Restauro e Archeologia, Scuola di Specializzazione in Storia, Analisi e Valutazione dei Beni Architettonici e Ambientali del Politecnico di Torino**, ed. D. Ronchetta, Torino, 2005, s. 162-164.
[1256] Giorgio Sobrà, Filippo Masino, "La Frontescena Severiana del Teatro di Hierapolis di Frigia. Architettura, Decorazione e Maestranze", **La Scaenae Frons en la Arquitectura Teatral Romana, Actas del Symposium Internacional Celebrado en Cartagena los Días 12 al 14 de Marzo de 2009, en el Museo del Teatro Romano**, ed. Sebastián E. Ramallo Asensio, Nicole Röring, Murcia, Universidad de Murcia, Fundación Teatro Romano de Cartagen, 2010, s. 390, fig. 18; 391.

yanda bukleler halinde omuzlara dökülen, Apollon'a özgü saç stiline sahiptir. Diğer iki Apollon figürü gibi *himation* giyimlidir. Giysi, sağ omuz üzerinde yuvarlak bir giysi iğnesiyle tutturulmuştur, bir ucu iğne altından kıvrımlar halinde sarkar, göğüs üzerinde ise 'U' şeklinde kıvrımlar oluşturur. Kol ve göğüs kasları belirgindir, erkek figürü olduğu bellidir (lev. 47, res. 158). Her iki yanındaki meşaleler, arkasından çıkar şekilde gösterilmiştir. Saç biçiminden ve diğer iki Apollon figürü ile benzerliklerinden bu figürün de Apollon olduğu açıktır. Apollon Kareios ve Lairbenos, Hierapolis ve çevresindeki iki önemli Apollon kültüdür. Bunların dışında, Hierapolis kentinde Apollon Arkhegetes veya Pythikos olarak tapınım görmüştür[1257].

Hierapolis Tiyatrosu'ndaki kazılar esnasında Apollon Kareios'un mermer bir heykeli bulunmuştur[1258] (lev. 47, res. 159). Heykelin baş ve kolları kırıktır. Tanrı, alçak, dörtgen bir kaide üzerinde ayakta gösterilmiştir; sağ ayak taşıyıcıdır, sol bacak dizden bükülmüştür, bu ayak geridedir. Sağ tarafında destek vardır. Vücut 'S' formunda gösterilmiştir. Önde düğüm yapılmış, göğüs altından bir kuşakla bağlanmış *khitoniskos* ve göğüs üzerinden yuvarlak bir iğneyle bağlanarak arkaya sarkıtılmış bir *himation* giymiştir. *Khitoniskos*un *kolpos* kısmı kalça hizasındadır. Ayaklarda sandalet vardır. Omuzlarında uzun saç tutamlarının izleri vardır. Kolların kırık olması nedeniyle çifte balta ya da herhangi bir nesne taşıyıp taşımadığını bilemiyoruz. Ritti, bu heykel dolayısıyla Hierapolis Apollon Kareios tipini tanıdığımızı, heykelin olasılıkla kült heykelinin bir kopyası olduğunu belirtmiştir[1259]. Kaidesindeki iki satırlık yazıtta 'Apollon Kareios' yazar. Buluntu yer ve üslubu dolayısıyla, yazıttaki harf formlarının da doğruladığı üzere, MS 3. yy.ın ilk on yılına tarihlendirilmiştir[1260]. Heykel, tiyatronun dekorasyonuna ait, Apollo Arkhedetes, Leto ve Artemis heykellerinden oluşan grubun parçasıdır[1261].

[1257] Tullia Ritti, "La carriera di un cittadino di Hierapolis di Frigia: G. Memmios Eutycos", **Cahiers du Centra Gustave Glotz**, 19, 2008, s. 288.
[1258] Ritti, 1985, **a.g.e.**, s. 129, fig. 22, 23; 2006, **a.g.e.**, s. 172-173, no. 4; Pleket, 1985, **a.g.e.**, n. 1385.
[1259] Ritti, 2006, **a.g.e.**, s. 172.
[1260] Ceylan, 1997, **a.g.e.**, s. 60.
[1261] Giorgio Bejor, **Hierapolis, Scavi e Ricerche, III: Le Statue**, Roma, G. Bretschneider, 1991, s. 8-10.

Veriler Hierapolis'te Apollon Kareios'un, kentin nümizmatik ve arkeolojik verilerinde sıklıkla görülen, Apollon'un Hellen formları olan Apollon Pythios-Arkhegetes ve Apollon Musagetes'ten farklı bir ikonografiye sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Apollon Kareios ikonografisi, kutsal alanı Hierapolis'in 40 km kadar kuzeyindeki Motella'da yer alan, Hierapolis'te de tapım görmüş çifte baltalı tanrı Apollon Lairbenos ile oldukça benzerdir. Lairbenos, Kareios gibi bilici bir tanrı değildir. Hierapolis'in bazı sikke serilerinde yer alan çifte baltalı tanrının bu iki tanrıdan hangisi olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Bazı taş eserler için de bu söz konusudur.

Hierapolis'te, Apollon Tapınağı'ndan çok uzak olmayan bir noktada, bir konutta alt kısmı kırık, kabartmalı bir stel ele geçmiştir (lev. 48, res. 161). Eser, Ceylan ve Ritti tarafından, 1993 yılında *Bollettino Amici Hierapolis*'te yer almış eserin fotoğrafı üzerine yayımlanmıştır, müzede gerçekleştirdiğimiz çalışmalar esnasında esere ulaşılamamıştır. Üçgen alınlıklı, akroterli stelin, alt kısmı kırık olduğu için bir adak yazıtı varsa da günümüze ulaşmamıştır. Alınlıkta yer alan, cepheden, büst şeklinde gösterilmiş kabartma kadın figürün, saç modeli, tiyatro alınlıklarında da Apollon figürlerinde gördüğümüz gibi, Apollon'a özgü, toplanıp tepede fiyonk biçimi verilmiş modeldir. Omuzları üzerinde hilal uçları gösterilmiştir. İki yanında, figürün gerisinden çıkar şekilde gösterilmiş birer meşale kabartması bulunur. İkonografik olarak tiyatro alınlıklarındaki Selene figürü ile benzerlik gösterir. Gövdedeki kabartma alanının merkezinde, sola doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi izleyiciye dönük olarak binmiş atlı figürü yer alır. Atlı figür sol tarafta yer alan ağaca doğru ilerler. Apollon'a özgü saç modeli uygulanmıştır, saçların bir kısmı tepede toplanarak, fiyonk şekli verilmiş, geri kalanı bukleler halinde omuzlara dökülür. *Tunica manicata* ve *khlamys* giyimlidir. *Khlamys* figür arkasında rüzgârda dalgalanır şekilde gösterilmiştir. Sol kolunu dirsekten bükerek ileri doğru uzatmıştır, bu elinde çifte balta tutar. Sağ elinde muhtemelen *phiale* vardır. Ceylan ve Ritti, çifte baltalı atlı figürün Apollon Kareios'a veya Lairbenos'a ait olabileceğini söylemiştir[1262]. Saç biçimi, atlı ve çifte baltalı olması gibi ikonografik özellikler figürün Apollon olduğunu kesin biçimde göstermektedir. Ancak, araştırmacıların belirttiği gibi hangi Apollon olduğunu

[1262] Ceylan, 1997, **a.g.e.**, s. 62.

söylemek güçtür. Apollon Lairbenos bölgedeki çifte baltalı tanrılardandır, bununla birlikte tiyatro alınlıklarına baktığımızda her iki tanrının da betimlendiğini, ancak çifte balta atribüsünün Hierapolis içinde kutsal alanı olan Kareios'a verildiğini görürüz. Belki de kent içinde Kareios kültünün etkin olmasından dolayı buradaki tanrı da Kareios'ur. Ancak alınlıkta Selene kabartmasının bulunması Helios ile *synkretizm*inden dolayı Lairbenos olabileceğini de düşündürmüştür. Burada dikkat çeken bir konu da kabartmada betimlenmiş sahnedir. Atlı figürün elinde sunu kabıyla ağaca doğru ilerlemesi Thrak Atlısı ikonografisini hatırlatır. Anadolu atlılarında bu tip betimlemeyi görürüz. Delemen, bazı bilim insanlarının Anadolu atlılarının Thrak Atlısı'ndan etkilendiği görüşünü bildirmiştir, özellikle atlı Apollon betimleriyle arasında benzerlikler olmasına rağmen, araştırmacı çalışmalarıyla belirgin ikonografik farklılıkları ortaya koymuştur[1263].

Günümüzde Boston Güzel Sanatlar Müzesi'nde bulunan, Anadolu kökenli mermer bir adak kabartmasının yazıtı, eserin Theos Karios'a adandığını gösterir[1264] (lev. 48, res. 162). Çerçeveli dörtgen formdaki kabartmada iki figür yer alır. Sağda tahtta oturan tanrıça, 3/4 profilden betimlenmiştir. Hareketleriyle figür sağa doğru yönelmiştir. Göğüs altından bir kuşakla bağlanmış *khiton* ve bunun üzerine *himation* giyimlidir. *Himation* sol omzu ve kolu, sağ tarafta ise bacaklar üzerini örtmüştür. Başında *polos* vardır. *Polos* üzerinde, arkaya atılmış bir örtü yer alır. Ortadan ayrılmış saçlar, iri dalgalar halinde geriye taranmış ve arkada toplanmıştır. Sol koluyla tahtın kenarına yerleştirilmiş *tympanon*a yaslanmıştır. Sağ kolunu dirsekten bükerek ileriye doğru, yerden kıvırılarak yükselmiş yılana uzatmıştır, bu elindeki *phiale*den yılan beslenmektedir. Sağ tarafta, 'adeta adımları'yla tanrıçaya doğru ilerleyen atın üstünde yer alan figür yer alır. Baş ve gövdesi 3/4 profilden gösterilmiştir. Kendisi tanrıçaya yönelmiş olmasına karşın –tanrıça figüründe olduğu gibi- bakışları izleyiciye

[1263] Delemen, 1993, **a.g.e.**, 1993, s. 107-108.

[1264] Dörtgen mermer adak kabartması. Yüksekliği 35,6 cm
Yazıt: Γλαυκωνιανός Λυσανίου
Θεῷ Καρίῳ εὐχήν
Mary B. Comstock, Cornelius C. Vermeule, **Sculpture in Stone, The Greek, Roman and Etruscan Collections of the Museum of Fine Arts, Boston**, Boston, Museum of Fine Arts, 1976, s. 180, no. 289; Maarteen Josef Vermaseren**, Corpus Cybelae Cultus Attisque (CCCA), 1: Asia Minor**, Leiden, E. J. Brill, 1977, no. 90, lev. LX.

yöneltilmiştir. Sağ eliyle atın dizginini, sol eliyle, omzuna dayadığı çifte baltayı tutmuştur. *Khitoniskos* ve *khlamys* giyimlidir. *Khlamys* sağ omuz üzerinde yuvarlak bir giysi iğnesiyle tutturulmuştur, omuzları ve göğsü örter, gerideki kısmı arkaya doğru dalgalanır. Dalgalı saçlar ortadan ayrılarak geriye doğru taranmış, tepede fiyonk şeklinde toplanmıştır. Yazıtta Theos Karios olarak atlı tanrının isminin belirtilmekle birlikte tanrıçanın adı verilmemiştir. İkonografisi ana tanrıça (Meter) karakterine sahip olduğunu gösterir. Boston Müzesi kataloğunda *"Kybele benzeri bir tanrıça"* olarak tanımlanmıştır. Theos Karios içinse *"atlı tanrı olasılıkla Men'in bir türü, Sozon adı verilebilen ve klasik Apollon ile ilişkili olan bir varyanttır. Men'e özgü tipik hilal ve boğa başından yoksun olan bu Apollon (Sozon), batı Phrygia'da ve güneydeki yörelerde tapım görmüştür. ……. Ayrıca Karialı Tanrı, Roma İmparatorluk Çağı boyunca güneybatı Anadolu'da her türlü eserde sıklıkla betimlerine rastlanan Zeus ile ilintili olabilir"* ifadesi yer alır[1265]. Görüldüğü gibi Theos Karios üzerine yazılanlar oldukça karmaşıktır. L. Robert, steldeki Theos Karios'un Lydia'daki Karios Dağı ve burada tapım görmüş Karios adlı *heros* ile ilişkili olabileceğini ve Apollon'la bağlantılı olabileceğini düşünmüştür[1266]. İkonografik olarak değerlendirildiğinde figürün Zeus ve Men ile ilişkili olması mümkün görünmemektedir. Tanrı Men atlı ve çifte baltalı olarak tasvir edilen tanrılardandır ancak, ilgili bölümde de göreceğimiz gibi, karakteristik ikonografik özellikleri, başlığı ve hilalidir ki bu unsurlar figürümüzde görülmez. Zeus ile ilişki kurulmasına gelince, ilgili bölümlerde gördüğümüz gibi, Zeus çeşitli yerel tapınımlar altında Karia'da çifte baltalı gösterilmiştir. Zeus'u burada olduğu gibi, atlı çifte baltalı, genç erkek olarak ve Apollon'a özgü saç modeliyle görmeyiz. Delemen'in de belirttiği gibi Karia'da atlı tanrı betimlemesi yaygın değildir, Zeus Karios ve Zeus Labraundos hiçbir zaman atlı tasvir edilmemiştir[1267]. Boston Steli'ndeki tanrı Apollon Kareios'tan başkası olmamalıdır. Burada dikkat çeken bir konu da tanrının adının Lydia'daki yer ve kahraman adında olduğu gibi Karios şeklinde yazılmasıdır, oysa Hierapolis'te ele geçmiş tanrıyla ilgili buluntularda adı Kareios şeklinde yazılmıştır. Robert, *epitheton*un Karios varyantının nazım yazımdaki ihtiyaçlardan kaynaklandığını düşünmüştür, Ceylan ve Ritti bu görüşe katılmazlar,

[1265] **A.e.**
[1266] Robert, 1983 a, **a.g.e.**, s. 59-61.
[1267] Delemen, 1993, **a.g.e.**, s. 55-56.

Kareios'un tanrı adının daha geç, MS 2. ve 3. yy.lardaki varyantı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Phrygia ve Lydia'da tapım görmüş bu tanrıların aynı tanrı (Kareios) olduğunu düşünürler. Ayrıca Lydia Kareios Dağı ve Phrygia'daki (Güzelpınar) kutsal alanlarının da yüksek, dağlık bölgede olduğuna dikkat çekerler[1268]. Kabartma MS 3. yy.a tarihlendirilmiştir.

Sotheby's kataloğunda yer alan mermer bir heykelcikten bahseden Ceylan ve Ritti bu eserden G. Petzl sayesinde haberdar olduklarını belirtmişlerdir (lev. 48, res. 163). Atlı heykelcik dörtgen bir kaide üzerindedir. Atlı figür, sola doğru 'adeta adımları'yla ilerleyen atının üzerinde, baş ve gövdesi 3/4 profilden gösterilmiştir. Atın altında dörtgen sunak şeklinde bir destek vardır. Saçları yine Apollon'a özgü modeldedir. Göğüs altından bir kuşakla bağlanmış kısa kollu bir *khitoniskos* ve sırtından aşağı doğru sarkan bir *khlamys* giyimlidir. Ayağında sandalet vardır. Sol eliyle dizgini tutar, sağ elinde omzuna yasladığı çifte balta vardır. Kaidede yer alan iki satırlık yazıt adağın Apollon'a yapıldığını gösterir. Ceylan ve Ritti, yazıtın harf formlarından dolayı heykelciği MS 2. yy.ın sonu ile 3. yy.ın ilk yarısı arasına tarihlendirmişlerdir[1269]. Atın işlenişi ve hareketi, figürün hareketi, atribüleri ve işçilik eserin Anadolu kökenli olduğuna işaret eder. Araştırmacılar, figürün ikonografisinin Apollon Kareios ile oldukça benzer olduğuna dikkat çekmişlerdir. Apollon'a özgü tepede fiyonk şeklinde toplanıp bir kısmı bukleler halinde omuzlara dökülen saç modelinin burada ihmal edilmemesi, Boston Kabartması gibi atlı ve çifte baltalı gösterilmesi bu düşünceyi desteklemektedir.

Hierapolis sikkelerinde Apollon'u farklı ikonografilerde görürüz (lev. 49, res. 165-170). Bunlardan biri tanrının Kitharoidos tipidir (lev. 49, res. 167-168). Hierapolis kent sikkelerinde, tanrı tapınak içinde bu tipte betimlenmiştir[1270] (lev. 49, res. 168). Ayrıca kentin diğer kentlerle *koinon* sikkelerinde tanrı bu tipte, o kentin baş tanrıçasıyla

[1268] Ceylan, 1997, **a.g.e.**, s. 65-66.
[1269] Ceylan, 1997, **a.g.e.**, s. 63.
Yazıt: Νεικας Ἀπόλω-
νι εὐχήν
[1270] von Aulock, 1962, **a.g.e.**, no. 3659.

birlikte gösterilmiştir[1271]. Apollon'un sikkelerde bu şekilde tasvir edilmesi kentin baş tanrısı konumunda olduğuna işaret eder. Hierapolis tiyatrosu *scaenae frons* frizlerinde Apollon'un yaşamı ve mitoslarıyla ilgili kesitler tasvir edilmiştir: Doğumu, Marsyas mitosu ve Adonis'in cezalandırılması sahneleri işlenmiştir. Bu sahnelerde tanrı Kitharoidos ikonografisindedir (lev. 47, res. 160). Bunların yanı sıra Apollon ateş altarına libasyon yaparken ve elindeki defne dalıyla su serperek arındırma ritüelini gerçekleştirirken gösterilmiştir[1272].

Hierapolis sikkelerindeki diğer Apollon ikonografisinde tanrı *khitoniskos* ya da *tunica manicata* ile *khlamys* giyimli, omzuna yasladığı çifte baltasını taşır vaziyette, diğer elinde defne dalı ya da *phiale* tutar şekilde betimlenmiştir[1273] (lev. 49, res. 166). Bu çifte baltalı genç erkek tanrı kent sikkelerinde MS 3. yy. ortalarına kadar tasvir edilmiştir[1274]. Araştırmacılar bu tasvirlerin Apollon Kareios'a ait olduğunu düşünür. Bu görünüm tiyatro kazılarında ele geçmiş Apollon heykelinin ikonografisiyle oldukça benzerdir ve değindiğimiz gibi bu heykelin kaidesindeki yazıtta Apollon Kareios ifadesi geçer (lev. 47, res. 159). Ancak kırılmalardan dolayı heykelin ellerinde ne tuttuğu belli değildir[1275].

Kataloğumuzda yer alan iki eser ikonografik özellikleri açısından bölgeden gelen Apollon Lairbenos ve Apollon Kareios ile ilgili diğer stellerden ayrılır (AK.1, AK.2). Öncelikle bunlar mezar stelidir ve tanrı tasvirleri kalabalık bir figür grubuyla birlikte gösterilmiştir. Bu stellerden daha iyi korunmuş olan ve dolayısıyla daha çok veri sağlayan eser, Çal'ın Dağmarmara Mahallesi'nden, eski adıyla Geveze Köyü'nden bulunmuştur[1276] (AK.1). Stel, akroterli, üçgen alınlıklıdır. Gövde silmelerle kabartmalı friz alanlarını bölünmüştür. İthaf yazıtı alınlığın altında, en üstteki silmededir, stelin

[1271] Kentin Sardes, Ephesos ve Kibyra ile ortak sikkelerinde görülür. von Aulock, 1962, **a.g.e.**, no. 3664-3668, 3757.
[1272] D'Andria, 2010, **a.g.e.**, s. 161.
[1273] von Aulock, 1962, a.g.e., no. 3631, 3632.
[1274] von Aulock, 1962, no. 3638, 3639, 3645, 3647, 3648, 3650.
[1275] Ceylan, 1997, **a.g.e.**, s. 60.
[1276] Robert, 1983 a, **a.g.e.**, s. 46-55; fig. 2-3; Rainer Vollkommer, "Men", **Lexicon iconographicum mythologiae classicae (LIMC), 6, 2, Kentauroi et kantaurides - Oiax**, Zurich, Artemis, 1992, s. 471, no. 140; Tullia Ritti, "Documenti Epigrafici Dalla Regione di Hierapolis", **EA,** 34, 2002, s. 57-61, no. 1.

Theos Motaleis'e başka bir değişle Motaleis Tanrıları'na adandığını gösterir. İlk frizde, ortada Artemis, tanrıçanın iki yanında karşılıklı, tanrıçaya yönelmiş olarak gösterilmiş atlı Men ve atlı Apollon yer alır. Bölgede Apollon kültü önemliyken bu tanrı grubunda Artemis merkezde yer alır. Hepsinin üstünde ise alınlıkta Zeus bulunur.

Artemis *khitoniskos* giyimlidir. Sol elinde yay vardır, sağ eliyle sırtındaki sadaktan ok alırken betimlenmiştir. Artemis'te, Apollon'a özgü saç stilinin uygulandığı görülür. Tiyatro alınlıklarında üç figürün de saçının bu stilde olduğunu görmüştük. Burada görüyoruz ki Apollon'a özgü saç, Hierapolis ve çevresinde başka tanrı / tanrıçalara da uygulanıyordu.

Men'in en karakteristik atribüsü, burada olduğu gibi, hilaldir ve hemen her zaman tanrının omuzları üzerindeki yerini alır. Bunun yanı sıra, sadece Hierapolis buluntusu bir örnekte daha gördüğümüz şekilde, uzun bir sap üzerindeki hilali omzunda taşır. Tıpkı Apollon'un uzun saplı çifte baltayı omzunda taşıdığı gibi. Burada Apollon etkisiyle Men'e yeni bir ikonografik özellik verilmiş olmalıdır. Artemis'in saçında da gördüğümüz bu etki Apollon'un bölgedeki önemi ve baskınlığından kaynaklanmış olabilir. Belki de Men'in ikonografisinin neredeyse ayrılmaz bir parçası olan Phryg başlığı olmasaydı ona da Apollon saç stili uygulanırdı. İlgili bölümde göreceğimiz gibi Men de çifte balta taşır. Özellikle atlı betimlerinde aynı Apollon gibi uzun saplı çifte baltasını bir silah gibi taşır. Ancak burada Men betiminde çifte balta kullanılmamıştır. Çünkü bu bölgenin önemli, çifte baltalı tanrısı Apollon'dur ki tiyatro alınlıklarında iki çifte baltalı Apollon (Lairbenos ve Kareios) yan yana geldiğinde sadece birisinin çifte baltalı olması tercih edilmiştir.

Men'in sağ elindeki nesne belli değildir. Tanrının atlı betimlerinde sağ el genellikle bu şekilde dirsekten bükülerek öne uzatılır ve bu elde kozalak ya da *phiale* bulunur[1277]. Buradaki nesnenin *phiale* olma olasılığı yüksektir. Çünkü bahsedeceğimiz benzer ikonografiye sahip diğer stelde, bu elinde *phiale* vardır.

[1277] Banu Büyükgün, "Men Kültüyle İlgili Eskişehir, Afyon, Kütahya ve Pamukkale Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Bazı Taş Eserler", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2006, s. 20.

Atlı Apollon sola doğru ilerleyen atının üzerindedir. Başı ve gövdesi cepheden gösterilmiştir. Tepede fiyonk biçiminde toplanmış saç modeli uygulanmıştır. Tiyatro alınlığı ve Hierapolis sikkelerinde Lairbenos'un ışın tacıyla betimlendiğini görmüştük. Burada farklı olarak başının etrafında hale vardır, güneş diskini simgeliyor olmalıdır. Men'in başını çevreleyen hilal uçlarıyla Apollon'un halesi kompozisyonda bir bütünlük sağlamıştır. Güneş sembolünün, bölgede alışık olunduğu gibi, şua tacı değil de disk şeklinde yapılması iki figürün uyumlu olması kaygısından kaynaklanmış olabilir.

Atlı figürlerde, çifte balta ya da Men'in taşıdığı hilal gibi saplı nesnelerin genellikle izleyiciye göre geride kalan elle taşındığını görüyoruz. Böylece gerideki elle omza dayanan çifte balta taşınırken, öndeki elle dizgin tutar ya da *phiale* gibi bir nesneyi taşır şekilde gösterilmesi mümkün oluyordu. Ancak burada farklı olarak geride kalan el (sağ el) atın başının önüne getirilerek gösterilmiştir ve çifte balta öndeki elle taşınmıştır. Bunun nedeni, atlı Men ile karşılıklı gösterilmek istenen atlı Apollon'un, genellikle olduğundan farklı şekilde, sağa değil sola doğru ilerlemesidir ve sunu kabı olan *phiale*nin mutlaka sağ elde gösterilmek istenmesidir. Çifte balta uzun saplıdır, sapa oranla küçüktür. Kesici kenarlar oldukça kavisli yapılmıştır.

Tanrılar frizinin altındaki üç frizde toplam on beş erkek inanan figürü yer alır. İkinci frizin merkezindeki figür diğer on dört figürden hem hareket hem de kıyafet açısından farklıdır. Sağ yanında bir ateş sunağı bulunur ve sağ elini sunakta yanan ateşin üstüne tutmuştur. Ritti, figürün ateş yanan sunak üzerinde tütsü yakarak libasyon yaptığını yazmıştır[1278]. Olasılıkla bu elinde bir demet vardır ve ateş altarına su serperek libasyon yapar. Bu kişi rahip olmalıdır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Hierapolis tiyatro frizlerinde Apollon'u elindeki defne dalıyla ateş altarına su serperek arınma ritüeli gerçekleştirmesi betimlenmiştir. Merkezdeki tanrı olan Artemis'in alt hizasında seçkin bir şekilde durmaktadır. Diğer figürler iki omuzlarını da örtecek şekilde *himation*larına sarınmışlardır ve sağ elleri göğüs üzerindedir. Frizin en sonunda yer alan iki figür kadın müzisyenlerdir. Bu figürlerden birisi *kymbalon*, diğeri ise Phryg çifte flütünü

[1278] Ritti, 2002, **a.g.e.**, s. 59.

çalar. Kült ritüelinin müzikli olduğu anlaşılır. Phryg çifte flütü, *Phryg aulosu / tibia Phrygia* olarak adlandırılan çifte flütte bir flüt daha uzun ve boynuz gibi yukarı doğru kıvrılan bir şekle sahiptir, diğeri ise düzdür[1279]. *Kymbalon* ise zildir, genellikle Dionysos festivalleri ve Kybele kültüyle ilgili sahnelerde karşımıza çıkar[1280]. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Kybele olarak adlandırabileceğimiz Phrygia'nın ana tanrıçasının müzikli ritüeline benzer bir ritüelin bu kültte de uygulanmış olabileceğini söyleyebiliriz.

Yazıt, *'arkadaşlık, dostluk bağı'* anlamına gelen[1281] *hetaireia* kelimesiyle başlar[1282]. Bu, burada bir *phratra*nın başka bir deyişle kült birliğinin söz konusu olduğunu gösterir. *Phratral*ar, *agonethetes*in başka bir deyişle birliğin başkanının adıyla anılırlardı. Burada ise topluluğun *Arzimneis*ler şeklinde özel bir adı olduğunu görüyoruz. Yazıtta, topluluğun adının ardından, başkanlık yaptığı anlaşılan iki kişinin adı gelir: Apollonios oğlu Theoga ve Klandion oğlu Apollonios oğlu Zotikon. İlk kabartma frizinin üstündeki yazıtlı silmede, buradaki beş figürün adı yazar. İkinci silmede, altındaki altı figürün adı yazar. En son silmede de en alt frizdeki altı figürden dört erkek figürün adı yazar. Kişilerin adları baba adlarıyla birlikte anılırken grubun iki başkanının büyükbaba adları da yazılmıştır. Kişi adlarının genellikle Apollon tanrı adlarından türetildiği görülür.

Bu stele form ve ikonografi açısından oldukça benzer bir başka mezar steline ait gövde parçası, Dağmarmara'nın kuş uçuşu yaklaşık 10 km güneybatısında yer alan Uzunpınar'da bulunmuştur (AK.2). Yine kabartmalı frizlerden oluşan stelin friz

[1279] M. L. West, **Ancient Greek Music**, Oxford, Clarendon Press, 1992, s. 91, 401; Naomi J. Barker, "Un-Discarded Images: Illustrations of Antique Musical Instruments in 17th- and 18th- Century Books, Their Sources and Transmission", **Early Music**, 35, 2, 2007, s. 200-202; Marwa el-Kady, "Aulos and Crotals in Graeco-roman Egypt", **Journal of the General Union of Arab Archaeologists**, 3, 1, 2018, s. 86.

[1280] James Blades, **Percussion Instruments and Their History**, Connecticut, Bold Strummer, 2005, s. 174; Barker, 2007, **a.g.e.**, s. 202; Don Michael Randel, **The Harvard Dictionary of Music**, Cambridge, Harvard University Press, 2014, *Cymbals*, *Cymbalum*; Jacob Abraham Latham, "Roman Rhetoric, Metroac Representation: Texts, Artifacts, and the Cult of Magna Mater in Rome and Ostia", **Memoirs of the American Academy in Rome**, 59/60, 2014/2015, s. 57, 60-63.

[1281] Suat Sinanoğlu, **Kelimelerin Etymonu Esas Tutularak Tertiplenen Yunanca-Türkçe Sözlük**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1953, s. 101.

[1282] L. Robert, *hetaireia*lara mezar ve onurlandırma yazıtlarında rastlandığını belirtir. Robert, 1983 a, **a.g.e.**, 49.

arasındaki silmeleri yazıtlıdır. Stelin tanrı grubunun betimlendiği üstteki frizin bir kısmı ve bunun altındaki, grup üyelerinin yer aldığı iki friz ve frizlerin arasındaki iki yazıtlı silme korunmuştur. Dağmarmara Steli'nden farklı olarak frizler iki yandan sütun kabartmalarıyla sınırlandırılmıştır. En üst frizdeki tanrılar grubunun ikonografisi Dağmarmara Steli'yle oldukça benzerdir. Ortada baş kısmı korunmamış, giyimi ve hareketi Dağmarmara Stelinin ilk frizindeki figür ile aynı olan, sol elinde aynı şekilde yay bulunan figür tanrıça Artemis olmalıdır. Sağ elini diğer figür gibi omzuna doğru uzatmıştır, bu kısmı korunmamakla birlikte, aynı şekilde sadağına yöneliyor olmalıdır. Sağdaki *phiale*li atlı, tanrı Men olmalıdır. Dağmarmara Steli'ndeki Men figürünün sağ elindeki aşınmış nesneyi *phiale*ye benzettiğimizi hatırlatırız. Soldaki atlının taşıdığı uzun saplı nesne, kırıktan dolayı üst kısmını görmediğimiz çifte balta olmalıdır. Dolayısıyla bu figürün de Apollon olduğunu söyleyebiliriz. Dağmarmara Steli'nde Apollon figürü sağ elinde *phiale*, sol elinde çifte balta tutarken, burada sadece muhtemel çifte baltayı taşır. Alttaki iki frizde erkek figürleri benzer şekilde, *himation*larına sarınmış, sağ elleri göğüslerinde betimlenmiştir. Farklı olarak sahnede sunak yer almamaktadır. Yazıtın ithaf kısmı korunmamıştır. AK.1 ile ikonografik ve biçimsel benzerlik Theos Motaleis adağı olabileceğini düşündürür. Her iki stel de yerel işçilikten oldukça uzaktır, heykeltıraş elinden çıkmış olmalıdır. Yazıtın korunan kısmında, adak sahibi olan figürlerin adları yazmaktadır. Harf işlenişleri oldukça iyidir. Harf karakterleri stelin Roma İmparatorluk Dönemi'nde yapıldığına işaret eder. Bu örnekte de kişi adlarının çoğunlukla tanrı Apollon'un adından türetilmiş olduğu görülür.

Söz konusu iki stel de Thiounta (Gözler) antik kentinin çevresinden bulunmuştur. Bu çevreden benzer formdaki başka stellerin bulunduğunu biliyoruz. Thiounta'dan bulunmuş aynı tipte iki mezar steli ise başka *phratra*ları gösterir. Alınlıklarının merkezinde sağ elinde kartal, sol elinde asası olan, ayakta Zeus kabartması, bunun sağ tarafında gemi pruvası ve *cornucopia* taşıyan Tykhe, sol tarafında ise para kesesi ile *kerykeion* taşıyan Hermes yer alır. Alınlığın sağ köşesinde *quadriga* içinde Helios, sol köşesinde boğaların çektiği *biga* içinde Gordios vardır. Bu stellerin yazıtları Thiounta'daki Zeus şenliğiyle ilgili bilgiler içerir. Yine aynı şekilde kült birliğindeki

figürler tasvir edilmiştir ve figürlerin her birinin üstünde isimleri yazar. En altta müzisyenlerin ve kurbanlık boğaların tasvirleri yer alır[1283]. Bu örnekler bölgede *phratra*ların yaygın olduğunu, onurlandırma amaçlı mezar stelleri diktiklerini ve bu stellerin frizli tipte olduğunu gösterir[1284].

Ramsay'ın Geveze (Dağmarmara) buluntusu olarak bahsettiği, günümüze ulaşmamış bir stel üzerinde antitetik iki atlı arasında Artemis Ephesia kabartmasının yer aldığını öğreniyoruz. Araştırmacı soldaki atlının kırık olduğunu söylemiştir ve herhangi atribüden bahsetmemiştir. Bölge stelleri ile karşılaştırıldığında sol taraftaki figürün Men olma ihtimali vardır. Sağdaki atlı *khlamys* giyimli, sol omzuna yasladığı çifte baltayı ve sağ elindeki *phiale*yi taşımaktaydı. Araştırmacının tarif ettiği bu figürün Apollon olma ihtimali yüksektir. Ramsay bu stel parçasının altı kısmında figürlü friz olması gerektiğini ve bir *phratra*nın onurlandırılmasıyla ilgili olduğunu düşünmüştür. Stelin yazıtında okunan Mo… hecesini Ramsay, buluntu yerinin yakınındaki Sazak'taki Zeus Mossyneus kültünden dolayı Mossyna olarak tamamlamıştır[1285]. Ancak bunun, Robert'in önerdiği gibi, Motalleis'in ilk hecesi olduğu açıktır[1286].

Theois Motaleis ifadesi daha önce Hierapolis nekropolünden bulunmuş bir adak stelinde geçmektedir[1287]. Alt kısmında kalın bir silme bulunan dörtgen stelde, gövdeyi tamamen kaplayan atlı Men kabartması ve silme üzerinde iki satır yazıt yer alır. Men'in gerisinde, sağ tarafta erkek genital organını gösteren bir kabartma vardır. Robert, eseri MS 2.-3. yy.lar arasına tarihlendirmiştir. Yazıt, stelin Motaleis tanrılarına adandığını gösterir. Robert, nekropoldeki bir lahitin yazıtının Motaleis topluluğunun varlığını kanıtladığını belirtmiştir. Başlangıçta Motaleis'in bir kent kabilesinin yerel adı olduğu düşünülmüştür. Ancak tiyatro koltuklarındaki kabile adları arasında böyle bir isim yer almayınca bu fikirden vazgeçilmiştir. Bunun üzerine, Motella'da Motaleis

[1283] Robert, 1983 a, **a.g.e.**, 50; Ritti, 2002, **a.g.e.**, s. 48-51.
[1284] Büyükgün, 2006, **a.g.e.**, s. 290-291.
[1285] Ramsay, 1895, **a.g.e.**, s. 144-145, no. 32.
[1286] Robert, 1983 a, **a.g.e.**, 52.
[1287] Robert, 1983 a, **a.g.e.**, s.45; 1983 b, **a.g.e.**, s. 511-515, res.1; Eugene N. Lane, "A Men-Stele from Phrygian Hierapolis, Further Consideration", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 7, 1986, s.107-109, lev.17; Vollkommer, 1992, **a.g.e.**, s.468, no.103; Delemen, 1999, **a.g.e.**, s.117, no.319.

adıyla kurulmuş bir topluluk olduğu ve Theios Motaleis'in de bu topluluğun, -Men görünümündeki- tanrılarının adı olduğu düşünülmüştür. Adak stelindeki kabartma yerel bir işçiliğe sahiptir. Robert, yerel işçilikli bu eserin çevre köylerdeki bir topluluğa işaret ettiğini belirtmiştir[1288]. E. N. Lane, Robert'in bu düşüncelerine katılmaz. Ona göre, adak Motellalılar tarafından yapılmamıştır. Çünkü sağlıkla ilgili adakların bireysel olduğunu, en fazla kişinin yakın çevresini oluşturan bir grup tarafından adanmış olabileceğini belirtmiştir. Lane, Robert'in, Men olduğunu düşündüğü Theois Motaleis'in, Men'in çeşitli varyantlarından oluşan bir tanrılar grubu olduğunu düşünmüştür. Bu düşünceye, Lydia Katakekaumene'de ele geçmiş adaklarda geçen, Men Labanas, Men Planeates, Men Petraeites gibi Men'in çeşitli *epitheton*ları altındaki tapınımlarının birleştirilmesiyle oluşturulmuş, Theoi Pereudenoi'ye[1289] dayanarak varmıştır[1290]. Ancak AK.1 ve AK.2 gibi eserler Theois Motaleis'e Men, Apollon, Artemis gibi bölgede tapım görmüş tanrıların dâhil olduğunu gösterir.

Gözler'in yaklaşık 1,5 km doğusunda, burası ile Dağmarmara arasındaki Fadıl ören yerinde, bir evin bahçesinde bulunmuş mermer sanduka, günümüzde Pamukkale Arkeoloji Müzesi bahçesindedir (AK.8). Ön yüzünde kalın bir silmeden kaidesi vardır. Ön yüzünün merkezinde hilal içinde genç erkek büstü bulunur. Başında şua tacı ve bunun etrafında hale vardır. Hilalin orta kısmında kazıma küçük bir daire vardır. Ritti, bunun kesinlikle bir harf olmadığını belirtmiştir.[1291] Hilal, altta, kaidenin üzerinde duran kartal figürünün başının üzerinde yer alır. Hilalin sağında etrafına yılan dolanmış, düşey bir çifte balta kabartması; sol tarafında ince bir kaide üzerinde ayakta, *himation*lu, sağ elinde balta olarak tanımlanmış ancak çapaya daha çok benzeyen, sol elinde sopa bulunan bir erkek figürü vardır. Ön yüzde kabartmaların üst kenara bitişik şekilde tek satırlık yazıt yer alır. Bu aslında metnin son satırıdır, öncesi, günümüze ulaşamamış kapakta yazıyor olmalıdır. Harfler incelikli işlenmiştir. On dördüncü harf olan *üpsilon* şua tacının ışınlarından birinin üstüne denk gelir. Ondan önceki harf, *omikron*, halenin kenarını keser. Yazıt kabartma işlendikten sonra kazınmıştır.

[1288] Robert, 1983 b, **a.g.e.**, s. 512, 515.
[1289] Peter Herrmann, Ender Varinlioğlu, "Theoi Pereudenoi, Eine Gruppe von Wiehungen und Inschriften aus der Katakekaumene", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 3, 1984, s. 1-18, lev. 1-3.
[1290] Lane, 1986, **a.g.e.**, s. 108-109.
[1291] Ritti, 2002, **a.g.e.**, s. 64.

Günümüze ulaşmamış kısmında sandukayı adayanın adı yazıyor olmalıydı. Yazıttan adak sahibinin kutsal alanın inşasında maddi yardımda bulunduğu ve bu rahiplik görevi üstlendiği anlaşılır. Sanduka kutsal eşyaların muhafazası işlevine hizmet etmiş olabilir. Ritti, kutsal alanın ve mülklerinin korunmasıyla bağlantılı bir işlevi olması gerektiğini düşünmüştür[1292]. Eserin merkezinde yer alan kartal üzerinde yer alan ay sembolü ve bunun içinde yer alan kişileştirilmiş güneş, göksel bir kültle ilgili olduğunu gösterir. Soldaki çifte balta simgesinin bölgede güneş tanrısı Lairbenos'un atribüsü olduğunu pek çok örnekte görmüştük. Şua taçlı kabartmanın Lairbenos'un tasviri olup olmadığı açık değildir. Diğer örneklerde gördüğümüz Apollon ikonografisine sahip değildir. Diğer örneklere göre yerel bir işçiliğe sahiptir. Burada ayrıca, farklı olarak, çifte balta etrafına sarınmış yılanla birlikte gösterilmiştir. Hierapolis'te kentin içindeki bilicilik merkezi olan Apollon kutsal alanının yanında bulunan Plutonium burasının *khithonik* özelliğe sahip bir kült olduğunu gösterir. Yılan motifi de *khitonik* kültle ilişkili olabilir. Apollon Kareios bilici tanrı olarak tapım görmüştür. Çifte baltanın yılanla ilişkili bir sahnede yer almasını Theois Kareios'a adanmış Boston Steli'nde görmüştük. Bu nedenle, eserde yer alan çifte balta kabartması Kareios kültüyle ilişkili olabilir. Sahnenin en solunda yer alan sopalı figürü tanımlamak mümkün olmamıştır. Ritti, sopa taşıması nedeniyle Herakles[1293] veya Kakasbos olabileceğini düşünmüştür[1294]. Eser, yazıtın harf karakterleri nedeniyle MS 2. - 3. yy.lara tarihlendirilmiştir.

Hierapolis'in Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde, iki basamaklı bir kaide üzerine dikilmiş çifte baltanın sap kısmına yılan dolanmış olarak gösterilmiştir, baltanın üstüneyse, Lairbenos olarak tanımlayacağımız, şua taçlı genç erkek başı

[1292] **A.e.**

[1293] Louis Robert, Jeanne Robert, **La Carie: histoire et géographie historique avec le recueil des inscriptions antiques, II: Le plateau de Tabai et ses environs**, Paris, Adrien-Maisonneuve, 1954, s. 230'da Herakles'in çifte baltayla betimlendiğini yazmışlardır.
Yaklaşık olarak MÖ 480'e tarihlendirilmiş Syleus Ressamı'na ait kırmızı figür bir stamnos üzerinde Athena ve Syleus ile birlikte tasvir edilmiş Herakles çapa taşımaktadır. MÖ 490-460 yılları arasına ait Attika vazolarında, Herakles'in elinde çapa, çift taraflı balta ya da bir tarım aletinin bulunduğu örnekler vardır. Emma Stafford, **Herakles**, New York, Routledge, 2012, s. 60.

[1294] Ritti, 2002, **a.g.e.**, s. 65-66.

yerleştirilmiştir. Kesici kenarlar dış bükey, kavisli gösterilmiştir[1295] (lev. 49, res. 171). Görüldüğü gibi kent sikkeleri üzerindeki yılanlı çifte balta betimleri Kareios'tan çok Lairbenos kültüyle ilişkili olmalıdır. Hierapolis dışında Eumenia'nın (Denizli İli, Çivril İlçesi, Işıklı Mahallesi) MÖ 133 sonrasına tarihlendirilmiş Hellenistik Dönem'e ait bir sikke serisinde, ön yüzde Dionysos başı yer alırken, arka yüzde *lebes* içeren bir *tripous* üzerinde sivri uçları olan bir kapak (?), *tripous*un sol yanında, sapına yılan sarınmış, üst ucu topuz şeklinde bir çifte balta; sağında ise şerit bağlanmış bir defne dalı vardır; üstte üç adet yıldız bulunur[1296].

AK.8 buluntu yeri dolayısıyla Apollon Kareios kutsal alanından geldiği düşünülen bir eserdir, bu nedenle bölgeden gelen diğer eserlerle birlikte bu bölümde değerlendirilmiştir. Ancak güneş tanrısına ilişkin ikonografik detaylar nedeniyle Apollon Lairbenos kültüyle ilişkili olabileceği ihtimali de vardır.

Hierapolis sikkelerinde çifte baltanın tek başına gösterildiği başka örnekler de vardır. Fabius Maximus Dönemi'ne (MÖ 5) ait örnekte, kesici kenarları dış bükey, kavisli gösterilmiş çifte baltanın uzun, ince sapına fiyonk şeklinde *tainia* bağlanmıştır[1297].

Kataloğumuzda yer alan iki tanesi Hierapolis içinde bulunan (AK.4, AK.5), birinin buluntu yeri bilinmeyen (AK.6), düşey çifte balta betimli üç steli de buluntu yerleri ve AK.3 ikonografisine yakınlıkları nedeniyle Apollon Kareios kültüyle ilişkilendirmek mümkündür.

Buluntular Dağmarmara-Uzunpınar-Gözler yerleşimlerinden oluşan alanın Kareios açısından önemli olduğunu gösterir. Uzunpınar'da, Dağmarmara yönünde, geçtiğimiz yıllarda Pamukkale Arkeoloji Müzesi uzmanları tarafından büyük mermer bloklardan oluşan dörtgen planlı çevre duvarı kalıntısını keşfedilmiştir. Ritti, bu kalıntının Kareios Kutsal Alanı *temenos* duvarına ait olduğunu düşünmüştür. Ayrıca aynı alanda,

[1295] Head, 1906, **a.g.e.**, no. 106, lev. XXXI, no. 7; Imhoof-Blumer, 1901, **a.g.e.**, s. 239, no. 22; Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 565-566, fig. 456-458. Head'in Helios olarak tanımladığı, Lairbenos olmalıdır.
[1296] Head, 1906, **a.g.e.**, no. 12, lev. XXVII, no. 3.
[1297] Head, 1906, **a.g.e.**, no. 93.

yer altı odası ve kemerli girişi olan en az iki yapının varlığından bahsetmiştir. Bu alandan bir kararname yazıtı bulunmuştur. Dağmarmara yakınlarında, farklı bir alanda da mimari parçalar ve MS 4. yy.a tarihlendirilmiş üzerinde yazıt bulunan bir arkhitrav parçası ele geçmiştir[1298].

2.4.2. Apollon Lairbenos

2.4.2.1. Apollon Lairbenos Kutsal Alanı

1887 yılında W. M. Ramsay, D. G. Hogarth ve H. A. Brown tarafından keşfedilen[1299] Apollon Lairbenos kutsal alanı, Denizli ili Çal ilçesinin Bahadınlar Köyü'ne 4 km uzaklıkta, Büyük Menderes ırmağının güney kıyısında, yaklaşık 250 metre yükseklikteki bir tepenin üzerindedir[1300] (lev. 49, res. 172). Bu keşifle, kutsal alandaki yazıtlar sayesinde bu isimdeki bir tanrının varlığı da ilk kez ortaya çıkarılmıştır. Veriler burasının bir kente bağlı olmadığını, bölge geneline hizmet veren, bağımsız bir kutsal alan olduğunu gösterir[1301]. Bu alanda Denizli Müze Müdürlüğü tarafından 2005 yılında, bir dönemlik kazı gerçekleştirilmiştir[1302]. Kutsal alana güneydoğusundaki yolla ulaşılır. Kutsal alan yapıları tepenin üzerindeki düzlükte (lev. 52, res. 178), kuzeybatıda yer alır, tapınak ise en batı uçtadır (lev. 49, res. 173).

[1298] Ritti, 2002, **a.y.**
[1299] W.M.R. Hogarth, "Apollo Lermenus", **JHS**, 8, 1887, s. 376.
[1300] Esengül Akıncı, Haşim Yıldız, "Menderes Vadisi'nde Bir Kefaret Merkezi: Apollon Lairbenos Kutsal Alanı", **Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, 6-8 Eylül 2006, Bildiriler, 2**, ed. A. Özçelik, Denizli, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yayınları, 2007, s. 98.
[1301] Hogarth, 1887, **a.g.e.**, s. 376.
[1302] H. Hüseyin Baysal, "Menderes Vadisi'ndeki Yaşamda Önemli Bir Merkez Apollon Lermenos Tapınağı ve Kutsal Alanı", **21. Yüzyıla Girerken Geçmişten Günümüze Çal Yöresi Sempozyumu Bildirileri, 01-03 Eylül 2006**, ed. B. Topuz, R. Urhan, M. A. Gülel Denizli, Çal Yöresi Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği Yayını, 2007, s. 712-716.

2.4.2.2. Apollon Lairbenos Kültüyle İlgili Arkeolojik, Epigrafik ve Nümizmatik Veriler

Tanrının adı yazıtlarda *Helios Apollon Lairbenos*[1303], *Apollon Lairbenos*[1304], *Helios Apollon*[1305], *Theos Helios Apollon Lairbenos*[1306], *Helios Lairbenos*[1307], *Lairbenos*[1308], *Theos Helios Lairbenos*[1309] *Helios*[1310] şeklinde geçmiştir. Tanrı en çok Helios Apollon Lairbenos şeklinde anılmıştır. Tanrının Apollon, Helios ya da bu iki tanrının synkretizmi ile Apollon Helios olarak anıldığı görülür. Laumonier, aslında tanrının inananlar için bu iki tanrıyla özdeşleştirilmiş ve onların bazı özelliklerini, işlevlerini almış Theos Lairbenos olduğunu söylemiştir[1311].

Yazıtlarda tanrının *epithetonu* ise *Larmenos, Lermenos, Lairbenos, Lairmenos, Lerbenos, Larbenos, Leimenos, Laemenos, Lamenos, Labenos, Lyarmenos,*

[1303] Hogart, 1887, a.g.e., no. 1, 2, 5, 6; W. M. Ramsay, "The Cities and Bishoprics of Phrygia", **JHS**, 4, 1883, no. 3-5; 1895, **a.g.e.**, no. 34, 37-39; "Anatolica Quaedam", JHS, 50, 1930, no. 12; Robert, 1962, **a.g.e.**, s. 129; Miller, 1985, **a.g.e.**, s. 51, 53, 54-59, 61; G. Petzl, **Die Beichtinschriften Westkleinasiens**, **EA**, 22, Bonn, R. Habelt, 1994, no. 107; M. Ricl, "Les καταγραφαί du Sanctuaire d'Apollon Lairbenos", **Arkeoloji Dergisi**, 3, 1995, no. 1-3, 5-8, 11, 13, 18, 20, 22, 26, 31, 34, 37-40, 43; T. Ritti, C. Şimşek, H. Yıldız, "Dediche e καταγραφαί dal Santuario Frigio di Apollo Lairbenos", **EA**, 32, 2000, D3, D5, D8, D22, K1, K2, K3, K5-K8, K11, K13, K18, K20, K22, K30, K33, K35-K38, K41, K46, K48-K50, K52, K54, K56-K57; M. Ricl, "Donations of Slaves and Freeborn Children to Deities in Roman Macedonia and Phrygia: A Reconsideration", **Tyche**, 16, 2001, s. 160; T. Ritti, H. H. Baysal, **Denizli-Hierapolis Arkeoloji Müzesi Yunanca ve Latince Yazıtlı Eserlerin Kataloğu, Denizli Yöresinden Gelen Yazıtlar / Museo archeologico di Denizli-Hierapolis: catalogo delle iscrizioni greche e latine: Distretto di Denizli**, Napoli, Liguri, 2008, no. 39, 40e, 40g-i; Esengül Akıncı-Öztürk, C. Tanrıver, "New Katagraphai and Dedication from the Sanctuary of Apollon Lairbenos", **EA**, 41, 2008, s. 91-96, no. 1-2; s. 94-97, no. 4-5; s. 98, no. 8; s. 99, no. 9, 10; s. 102-103, no. 14; s. 108, no. 24; "Some New Finds from the Sanctuary of Apollon Lairbenos", **EA**, 42, 2009, s. 89-95, no. 3, 5-15, 22.

[1304] Hogarth, 1887, **a.g.e.**, no. 15, 18-20; Ramsay, 1895, **a.g.e.**, no. 42, 44, 49, 51, 54; Ramsay, 1889, **a.g.e.**, no. 7, 9, 11, 42; Petzl, 1994, **a.g.e.**, no. 109, 113, 118, 119; Ritti, 2000, **a.g.e.**, D1, D7, D9, D15, D16; Akıncı-Öztürk, 2008, **a.g.e.**, no. 3.

[1305] Buckler, 1933, **a.g.e.**, 279, lev. 58; Miller, 1985, **a.g.e.**, s. 60; Petzl, 1994, **a.g.e.**, s. 106; Ricl, 1995 a, **a.g.e.**, no. 16; Ritti, 2000, **a.g.e.**, K16; Akıncı Öztürk, Tanrıver, 2008, a.g.e., no. 6.

[1306] Buckler, 1933, **a.g.e.**, no. 276, A I, lev. 57; Miller, 1985, **a.g.e.**, s. 51; Ricl, 1995 a, **a.g.e.**, no. 28; Ritti, 2000, **a.g.e.**, D6, D10.

[1307] Robert, 1962, **a.g.e.**, s. 362; Ritti, 2000, **a.g.e.**, D12; Akıncı-Öztürk, 2008, **a.g.e.**, no. 13.

[1308] Ramsay, 1889, **a.g.e.**, no. 1; Ramsay 1895, **a.g.e.**, no. 41; Louis Robert**, Hellenica: Recueil d'épigraphie, de numimatique et d'antiquités grecques, 7**, Paris, Librairie d'Amérique et d'Orient, Adrien-Maisonneuve, 1949, s. 57, lev. IX, 1; Robert, 1962, **a.g.e.**, s. 132, lev. 1; Miller, 1985, **a.g.e.**, s. 64; Petzl, 1994, **a.g.e**., no. 120; Ritti, 2000, **a.g.e.**, D14.

[1309] Ricl, 1995 a, **a.g.e.**, no. 42; Ritti, 2000, **a.g.e**., K40.

[1310] Ricl, 1995 a, **a.g.e.**, no. 29; Ritti, 2000, **a.g.e.**, K28.

[1311] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 510.

Lyermenos, Lyrmenos, Leirmenos olmak üzere on dört farklı şekilde yazılmıştır[1312]. Kutsal alanda çalışmalar yapan ilk araştırmacılar bu farklılığın tanrının tapınım gördüğü yörelerdeki taş ustalarının dile hâkim olmamasından kaynaklandığını düşünmüştür[1313]. Labraundos'da olduğu gibi, yazımdaki β – μ değişimi görülmektedir. Zgusta, Yunanca'da bu değişimin sıradan olduğunu söylemiştir[1314]. İlk hecenin de farklı sesli harflerle yazıldığı görülür. Ramsay, *epitheton*un bu denli farklı formlarının bulunmasından dolayı Yunanca olmadığını düşünmüş ve ilk hecesindeki sesli harf çeşitliliğinin, burada Yunan alfabesiyle düzgün bir şekilde temsil edilemeyen bir sesli harf içermesini gösterdiğini söylemiştir. Yunanca'da υ (*üpsilon*) harfi olduğu için 'ü'ye yakın bir ses olamayacağını, (Almanca'daki) 'ö' gibi bir ses olduğunu ileri sürerek, *epitheton*un *«Lörbe'nin Tanrısı»* anlamına geldiğini düşünmüştür. Lörbe'nin yerel bir isim olduğunu ve Hierapolis çevresinde bir yerleşimin adı olabileceğini ya da Isauria-Pamphylia sınırındaki Lyrbe'den kültün getirilmiş olabileceğini düşünmüştür[1315]. Brixhe de, bu farklılığın, yerel olan bu kelimenin ilk hecesindeki sesin Yunan alfabesinde karşılığı olmamasından kaynaklandığını düşünmüştür[1316]. Zgusta da, *epitheton*un *toponym* olduğunu ve Λαιρβα'dan geldiğini düşünmüştür. Ona göre, *Lairba*, tanrının tapınağının bulunduğu köyün adı olabilir[1317]. Ramsay'ın bu konudaki bir başka önerisi de *epitheton*u ilişkilendirdiği kelime olan *Lörbe*'nin *labrys*, Lairbenos'un da *«Lörbe kullanan»* (çifte baltalı) anlamına gelebileceğidir[1318], ancak böyle bir etimolojik bağlantıyı destekleyecek kanıt yoktur. Hierapolis'in Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde tanrının *epitheton*u Lairbenos şeklinde yer aldığı için araştırmacılar ismin bu resmi formunun aslına en yakın olan olabileceğini düşünmüşlerdir[1319].

[1312] Esengül Akıncı-Öztürk, "Apollon Lairbenos Kültü", Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2011, s. 6-7.
[1313] Ramsay, 1889, **a.g.e.**, s. 216.
[1314] Zgusta, 1984, **a.g.e.**, s. 675.
[1315] Ramsay, 1883, **a.g.e.**, s. 382.
[1316] Claude Brixhe, "La Langue comme critère d'acculturation: l'exemple du grec d'un district Phrygien", **Hethitica, 8: Acta Anatolica E. Laroche oblata, Colloque anatolien, Paris,1-5 Juillet 1985**, ed. René Lebrun, Louvain, Peeters, 1987, s. 51.
[1317] Zgusta, 1987, **a.g.e.**, s. 675, 689-690. Karia ve Lydia'da bu kelimenin türevlerinde (*Larba, Larma*) yer adları olduğundan bahseder.
[1318] Ramsay, 1895, **a.g.e.**, s. 133.
[1319] Ritti, 2000, **a.g.e.**, s. 3.

Bulunan çok sayıda yazıt ile kutsal alana Motella, Hierapolis, Tripolis ve Dionysopolis kentlerinden adaklarda bulunulduğunu söyleyebiliriz[1320]. Kutsal alandan bulunan yazıtlar MS 124-257 yılları arasına tarihlendirilmiştir. Ayrıca sikkelerde Lairbenos epigramı ile birlikte yer alan betimlerde Apollon ışın taçlıdır ve çifte balta taşımaktadır[1321] (lev. 49, res. 165).

Apollon Lairbenos'a kutsal alanda Meter Leto ile birlikte tapınılmıştır. Yazıtlarda tanrıçaya Meter Leto'nun yanı sıra sadece Meter olarak da seslenildiği görülür[1322]. Kutsal alandan ele geçen yazıtlar iki gruba ayrılır. Bunlardan biri *katagraphai* olarak adlandırılan feragat yazıtlarıdır. Bu tip yazıtlarda kişi ya da eşyadan feragat edilir. Bir örnekte kişinin beslemesini Helios Apollon Larmennos'a terk ettiği ve buna itiraz edenin tanrıya ve devlet kasasına ödeme yapması gerektiği yazar[1323]. MS 3. yy.a tarihlenen bir örnekte, beş yaşındaki bir kız çocuğu -tanrının emri üzerine- Motella'nın önde gelen tanrısı Helios Apollon Lairbenos'a sunulmuştur[1324]. Bir başka örnekte 11 yaşındaki bir çocuğun Motella'nin önde gelen ve insanlara görünen tanrısı Helios Apollon Lairmenos'a tahsis edildiği görülür[1325].

Bir diğer grup ise kefaret (*confessiones*) yazıtlarıdır. Bu grupta inananlar itirafta bulunarak günah çıkartırlar, böylece günahı nedeniyle tanrının cezası olduğuna inandığı başına gelen kötü şeyden / hastalıktan kurtulacağına inanır[1326]. Yazıtlardan kültle ilgili başka bilgiler de edinilir; örneğin, kutsal alana arınmadan girilmesi, buraya geç kalınması, burada uygunsuz davranılması, kurban sahibinin kurban etinden yemesi yasaktır. Ayrıca evlenmeden önce cinsel ilişkiye girilmesi de günah sayılmıştır[1327].

[1320] Hogarth, 1887, **a.g.e.**, no. 1-35; Ramsay, 1889, **a.g.e.**, no. 1-15; Ritti, 2000, **a.g.e.**, no. D1-D28, K1-K57.
[1321] Ramsay, 1889, **a.g.e.**, s. 218.
[1322] Hogarth, 1887, **a.g.e.**, n. 20; Ramsay, 1889, **a.g.e.**, s.217; Ritti, 2000, **a.g.e.**, s. 3, n. D 5, D 18.
[1323] Ritti, 2000, **a.g.e.**, s. 86, n. K3.
[1324] Ritti, 2000, **a.g.e.**, s. 86, n. K50; Ricl, 2001, **a.g.e.**, s. 160.
[1325] Ritti, 2000, **a.g.e.**, no. K46.
[1326] Ramsay, 1889, **a.g.e.**, s. 218.
[1327] Hogarth, **a.g.e.**, s. 383, no. 12, 14, 17; Ramsay 1889, **a.g.e.**, s.218, no. 2.

Yazıtlarda tanrıya *epekoos / Theos epekoos (ἐπήκοος / Θεὸς ἐπήκοος),* dinleyen, duaları işiten (tanrı)[1328]; *Theos epiphanes / Theos epiphanestatos* (*Θεὸς ἐπιφανής / Θεὸς ἐπιφανέστατος),* görünen tanrı, insanlara en görünen tanrı[1329] olarak seslenildiği görülür. E. Akıncı-Öztürk ve C. Tanrıver tarafından yayımlanmış, kutsal alanda ele geçmiş Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmiş yazıtta Motellalı Aphphia, adağı ne için sunduğu belli olmamakla birlikte, Apollon Lairbenos tarafından duaları duyulup kabul edildiğine inandığı için bu adağı gerçekleştirmiştir[1330]. MS 171/2'ye tarihlenen heykel kaidesindeki adak yazıtında, Hierapolisli Diodoros'un kendisi ve ailesi adına heykeli *Theos epekoos / duaları işiten tanrı* Helios Apollon Lairmenos'a, şükranlarını göstermek için diktirdikleri yazar[1331]. Tanrının bu sıfatla duaları, yakarışları işiten niteliğinin yanı sıra, Zeus Labraundos'un her şeyi görmesi gibi, her şeyi duyarak haberdar olduğuna inanılmış olabilir. Lairbenos, cezalandırıcı bir tanrıdır ve inananlarının yaptıklarından haberdardır.

Epekoos sıfatında olduğu gibi, diğer tanrı ve tanrıçalarda sıklıkla gördüğümüz, *epiphanes* sıfatıyla da Lairbenos tapım görmüştür. Bahadınlar'da ele geçmiş bir itiraf yazıtında tanrı, Theos *epiphanestatos*, en görünen tanrı olarak nitelendirilmiştir. Asklepiades'in kendini en gösteren tanrı Apollon Larmenos tarafından cezalandırıldığı ifade edilmiştir[1332]. MS 2. yy.a tarihlenen, Apollon Lairbenos heykeline ait kaidede yer alan adak yazıtında, tanrı *Theos epiphanes* olarak nitelendirilmiştir[1333]. Akıncı Öztürk, *epiphanes* ifadesinin bazen tanrının inananlara rüya aracılığıyla göründüğü durumlarda kullanılmış olduğunu aktarmıştır[1334].

Tanrı, ayrıca, «*Motella'nın baş tanrısı», «Motella'nın önde gelen tanrısı»* olarak nitelendirilmiştir[1335]. Akıncı Öztürk, tanrıya sunulan adaklarda Motellalıların yoğun

[1328] Akıncı-Öztürk, 2008, **a.g.e.**, no. 4, 20.
[1329] Ramsay, 1895, **a.g.e.**, no. 37; Miller, 1985, **a.g.e.**, s. 51; Ricl, 1995, **a.g.e.**, no. 36; Ritti, 2000, **a.g.e.**, no. D4, D22, D23, K34, K44, K52; Ritti, T., 2008, **a.g.e.**, no. 39, 40a, c.
[1330] Akıncı-Öztürk, E., 2008, **a.g.e.**, no. 20.
[1331] Akıncı-Öztürk, E., 2008, **a.g.e.**, no. 4.
[1332] Hogarth, 1897, **a.g.e.**, no. 18; Ramsay, 1895, **a.g.e.**, no. 51; Petzl, 1994, **a.g.e.**, no. 118.
[1333] Hogarth, 1897, **a.g.e.**, no. 1; Ramsay, 1895, **a.g.e.**, no. 37; Ritti, 2000, **a.g.e.**, no. D4.
[1334] Akıncı Öztürk, E., 2011, **a.g.e.**, s. 22.
[1335] Ritti, 2000, **a.g.e.**, no. K40, K50; Ritti, 2008, **a.g.e.**, no 40e, i.

olduğunu belirtmiştir. Bunun devamında sıralamada Hierapolisliler gelir[1336]. Robert, Hellenistik Dönem'de kutsal alanın Hierapolis'le ilişkisi olsa da bu dönemde kontrolünde olmadığını, Motella'nın hâkimiyetindeyken Hierapolis'in yönetimine girdiğini söylemiştir[1337]. MS 3. yy. Hierapolis sikkelerinde ΛΑΙΡΒΗΝΟΣ lejantıyla birlikte tanrının sembolleri yer alır[1338]. Ricl, tapınağın bu sikkelerin basıldığı dönem olan MS 3. yy.ın ilk yarısında Hierapolis'in yönetimi altında olabileceğini düşünmüştür[1339]. Ritti, kutsal alanın Motella'nın kontrolünde olduğunu düşünmüştür, araştırmacıların dediği gibi, MS 3. yy.da Hierapolis'in kontrolüne geçtiği konusunun kesin olmadığını belirtmiştir[1340].

Akıncı Öztürk, *katagraphe* yazıtlarından birkaçının bu varsayımın geçersiz olduğunu gösterdiğini söylemiştir. MS 124/5'e tarihlenmiş bir adak yazıtında adak sahibi, adağını Apollon Lairbenos'un yanı sıra Motella Meclisi'ne ve Halkı'na da adamıştır. Yazıtta bu kişiden Hierapolisli ve Kroulalı olarak bahsedilir. Akıncı Öztürk, Hierapolisli bir kişinin adağını Motella Meclisi ve Halkı'na da sunmasına dikkat çekerek kutsal alanının Motella'nın kontrolü altında olduğu sonucuna varmıştır. *Katagraphe* yazıtlarında ithafa itiraz edenlerin ceza ödemeleri gerektiğini görüyoruz. Bu cezanın tanrının tapınağına ve hazinesine ödenmesi gerekir. Ancak bazı yazıtlarda[1341] cezanın Motella Halkı ve Motella Kenti'ne ödendiğini görüyoruz. Bu da araştırmacının, kutsal alanın Motella kentinin kontrolünde olduğu görüşünün kanıtlarındandır. Yazıtlarda Motella dışında ceza ödenmesi gereken bir kentten bahsedilmemiştir[1342]. Ayrıca, yazıtlarda tanrıdan *'atalarımızın tanrısı'* olarak da bahsedildiği görülür[1343].

[1336] Akıncı Öztürk, 2011, **a.g.e.**, s. 23.
[1337] Robert, 1962, **a.g.e.**, s. 137-141.
[1338] Head, 1906, **a.g.e.**, s. 236-238.
[1339] Ricl, 1995, **a.g.e.**, s. 168.
[1340] Ritti, 2008 a, **a.g.e.**, s. 13.
[1341] Ritti, 2000, **a.g.e.**, no. K43, K51; Akıncı-Öztürk, 2008, **a.g.e.**, no. 3.
[1342] Akıncı Öztürk, 2011, **a.g.e.**, s. 25.
[1343] Ritti, 2000, **a.g.e.**, no. K52.

Apollon Lairbenos, tasvirlerde genellikle bir elinde çifte balta, diğer elinde *phiale,* buğday başağı ya da meşe dalı gibi atribülerle gösterilmiştir[1344]. Atlı bir tanrıdır. Pamukkale Müzesi'nde tanrının atlı ve çifte baltalı tasvir edildiği eserler tespit edilmiştir. AL.2'de atlı Apollon omzuna dayadığı çifte baltayı taşır şekilde gösterilmiştir. Stel, Denizli, Çal, Akkent'te bulunmuştur[1345]. *Tympanon*suz, üst kısmı üçgen ve *akroter*li, mimarinin çerçeve şeklinde stilize edildiği bir steldir. *Akroter* detayı bezemeyle verilmemiş, çerçevenin bir parçası olarak gösterilmiştir. Figür yerleştirilirken kabartma alanında boşluk bırakılmadığı gibi figür çerçeveye taşmıştır. Tanrı, 'adeta adımları'yla sola ilerleyen atının üzerindedir. Sağ eliyle dizginini tutar, sol elinde omzuna yasladığı çifte balta vardır. Çifte balta uzun saplıdır, kesici kenarları dışbükey şekilde kavislidir. Tanrı figürü, *khlamys, khitoniskos* ve çizme giyimlidir. Genç erkek görünümündedir. Ortadan ayrılmış gür saçlar bukleler halinde yüzü çevreler. İki satırlık adak yazıtında, Artemidoros'un adağı Lerbenos'a sunduğu yazar. Çifte baltalı atlının betimlendiği bir diğer stel, AL.1, Çal'ın Develler köyünde ele geçmiştir[1346]. Altta ve üstte eğik silmesi bulunan dörtgen stelin ön yüzü silmeli bir sunağın bir yüzüne benzer. Akkent Steli'ne göre acemi bir işçiliğe sahiptir. Atlı tanrı aynı şekilde sola doğru 'adeta adımları'yla ilerleyen atının üzerindedir. Başı izleyiciye dönüktür. Sağ eliyle dizgini tutar, sol omzu üzerinde çifte balta vardır. Giyimi Akkent Steli'ndeki figürle aynıdır. Develler Steli'nde yazıt yoktur. Bu nedenle, tanrının kimliğini kesin olarak tespit etmek mümkün olmasa da buluntu yeri dolayısıyla Apollon Lairbenos olmalıdır.

Apollon Kareios bölümünde değindiğimiz Hierapolis Tiyatrosu *scaenae frons aedicula* alınlıklarından birinde yer alan şua taçlı tanrı Lairbenos olarak tanımlanmıştı[1347] (lev. 47, res. 157). Kabartmada tanrı cepheden büst şeklinde gösterilmiştir. Apollon'a özgü saç stiliyle karşılaşırız. Saçlar ortadan ayrılmış, bukleler halinde yüzü çevreler, tepede fiyonk şeklinde toplanmıştır. Başının etrafını güneş

[1344] W. Lambrinudakis, "Apollon", **Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)**, II, 1, Zurich und München, Artemis Verlag, 1984, s. 245-246.
[1345] Robert, 1949 b, **a.g.e.**, s. 57, lev. IX, 1; 1962, **a.g.e.**, s. 132, lev. 1; Ritti, 2000, **a.g.e.**, no. D14.
[1346] Ramsay, 1889, **a.g.e.**, s. 219; Ritti, 2000, **a.g.e.**, no. D14.
[1347] Ritti, 1985, **a.g.e.**, s. 134-135; 2005, **a.g.e.**, s. 162.

tanrısına özgü şua tacı[1348] çevreler. Yüz yuvarlak, yanaklar dolgundur. Kaşlar kavisli, gözler badem biçiminde, ağız küçük, dudaklar dolgundur. Göz bebekleri işlenmiştir. Sağ omuz üzerinde yuvarlak bir giysi iğnesiyle tutturulmuş *himation*, sol omzu örterek 'U' şeklinde kıvrımlarla göğüs üzerine dökülür, uç kısmı iğne aşağısından sarkar. Kol ve göğüs kasları belirgindir. Sırtta taşıdığı sadağın ucu sağ omuz üzerinde görülür. Tanrı, kutsal alanı ve çevresinde (Çal ve çevresi) ele geçen buluntularda çifte baltalı bir tanrı olarak tasvir edilmişken Hierapolis'te belirgin ikonografik özelliğinin şua tacı olduğunu söyleyebiliriz. Apollon'un güneş ile ilişkisi[1349] dolayısıyla Helios'la *synkretizm*ine başka yerlerde de rastlarız[1350]. Yukarıda bahsettiğimiz gibi *scaenae fronsa* ait ele geçmiş diğer üç *aedicula* alınlıklarından birinde Selene kabartması yer alır [1351] (lev. 47, res. 156). Helios ve Selene'nin göksel motifler olarak birlikte tasvir

[1348] Hans Christoph Ackermann, "Helios, Helios (in peripheria orientali), Helios, Usil" **Lexicon iconographicum mythologiae classicae: (LIMC). 5,1. Herakles - Kenchrias: et addenda Epona, Galateia,** Zürich, Artemis, 1990, s. 1005-1047; M. Bergmann, **Die Strahlen der Herrscher: theomorphes Herrscherbild und politische Symbolik im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit,** Mainz, von Zabern, 1998, s. 40-54.

[1349] 19. yy.da, K. O. Müller, Apollon'un Yunan güneş tanrısı olmadığını, bu iki tanrının Hellenistik ya da Roma dönemlerine kadar ortak bir şekilde tanımlanmadığını belirtmiştir. Karl Otfried Müller, **Die Dorier, I**, Breslau, 1824, s. 286-291. Bu keşfi, o dönemim hâkim görüşüne aykırıydı, yine de kabul gördü, ancak 19. yüzyıl boyunca M. Müller'in Apollon'un öncelikle bir güneş tanrısı olduğu görüşü benimsendi. Max Müller, **Contribution to the Science of Mythology**, London, Longmans, 1897, s. 91; Wilhelm Heinrich Roscher, **Apollon und Mars**, Leipzig, Engelmann, 1873, s. 16-18; Paul Decharme, **Mythologie de la Grèce antique**, Paris, Garnier, 1884, s. 99. Apollon güneş ile özdeşleşmesi Hellenistik Dönem'e kadar yaygın değildi. Latin şairlerde Apollon'un güneşle özdeşleşmesi oldukça sık görülür. Özellikle Ovidius, neredeyse Apollon'u ve güneşi tek ve aynı tanrı olarak ele almıştır. J. E. Fontenrose, Apollon'un bir güneş tanrısı olduğu fikrinin modern zamanlarda yaygınlaşmasında büyük ölçüde Ovidius'un sorumlu olduğunu söyler. Apollon'a güneş olarak göndermelerde bulunan Rönesans ve sonrasındaki şairler üzerinde Ovidius'un etkisinin iyi bilinmekte olduğunu belirtmiştir. Ona göre, Apollon kökeninde bir güneş tanrısı değildi ve bu özdeşleşme Hellenistik Dönem ile birlikte gerçekleşti. Phoibos Apollon'un güneşle ilgisi olmayan bir ışık tanrısı olduğu öne sürülmüştür. Joseph E. Fontenrose, "Apollo and the Sun-God in Ovid", **The American Journal of Philology**, 61, 1940, s. 429-444. Öte yandan bunun tam tersini savunan modern araştırmacılar vardır. T. Bilić, antik kanıtları yeniden değerlendirerek Apollon-güneş etkileşiminin en erken dönemden, en azından MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Yunan etnografya bağlamında mevcut olduğunu ve geleneksel mitlerin ve dinin felsefi yorumuna indirgenemeyeceğini söylemiştir. Söz konusu identifikasyonun Arkaik Dönem'de ve sonrasında pek yaygın olmasa da yine de mevcut olduğunu, çeşitli yazarların eserlerine girecek kadar yaygın olduğunu, özellikle, geleneksel mit ve din bağlamında güneşin Apollon'la yer değiştirdiği pragmatik değişimlerin yaygın olmasa da mevcut olduğunu belirtmiştir. Tomislav Bilić, "Early Identifications of Apollo with the Physical Sun in Ancient Greece Tradition and Interpretation", **Mnemosyne**, 74, 5, 2020, s. 1-28.

[1350] Zafer Taşlıklıoğlu, **Tanrı Apollon ve Anadolu ile Münasebeti**, İstanbul, 1954, s. 51; 1963, **a.g.e.**, s. 12-13; Sencer Şahin, **Katalog der antiken Inschriften des Museums von İznik (Nikaia), IK (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien)**, 2.3, T 1-69, Bonn, Habelt, 1987, s. 67.

[1351] Figürün saçları ortadan ayrılarak geriye doğru taranmış, bir kısmı her iki omuz üstüne birer tutam şeklinde, kıvrımlar halinde dökülür. Baş üzerinde taç vardır. *Khiton* göğüs altından bir kuşakla bağlanmıştır. Omuzları üzerinden hilalin uçları yükselir. Dört kabartmadan biri olan, Apollon olarak

edilmeleri yaygındır, bu figürleri mimari alınlıklarda da birlikte görürüz[1352]. Yukarıda araştırmacıların, kutsal alanın MS 3. yy.da Hierapolis kontrolüne girdiğini önerdiklerinden bahsetmiştik. Hierapolis Tiyatrosu'na ait söz konusu kabartmalar da Septimius Severus Dönemi'ne (MS 193-211) aittir.

Hierapolis sikkelerinde tanrının tasvirine yer verildiğini görürüz. Kentin Caracalla Dönemi ve sonrasına ait (MS 3. yy.ın ilk yarısı) sikkelerinde, tanrının şua taçlı büstünün (lev. 49, res. 165)[1353] yanı sıra çifte baltalı tasvirleri de yer almıştır (lev. 49, res. 169).

Apollon Lairbenos kültü Çal ve çevresi ile sınırlanmamış, Phrygia'ya yayılmıştır. Robert tarafından Afyon Müzesi'nde bulunduğu söylenen, ancak günümüzdeki çalışmalarda yeri tespit edilememiş stel Sebaste (Uşak İli, Sivaslı İlçesi, Selçikler Köyü) kökenlidir. Antik kent, Çal'ın yaklaşık 60 km kuzeybatısındadır. Yayınlardan üzerinde çifte baltalı bir atlı kabartması olduğunu öğreniyoruz. Eser üzerindeki yazıttan adağın Helios Lerbenos ve Meter'e sunulduğunu öğreniyoruz[1354]. Çal'ın kuş

tanımladığımız figürde olduğu gibi burada da figürün iki yanında birer meşale bulunur. Meşale Selene'nin sembollerindendir. August Heinrich Petiscus, **The Gods of Olympos or Mythology of the Greeks and Romans**, London, T. F. Unwin, 1892, s. 69; Katarina Šmid, "Selena in Endimion na marmornem reliefu iz Celeje", **Arheološki Vestnik**, 68, 2017, s. 332. Ayrıca, Selene ile Hekate *synkretizm*inin örnekleri bilinmektedir. Cox, 1937, **a.g.e.**, s. xli, xliii; Hermann Weber, Leonard Forrer, **The Weber Collection: Greek Coins**, London, Attic Books, 1975, s. 515; Jacob Rabinowitz, "Underneath the Moon: Hekate and Luna", **Latomus**, 56, 3, 1997, s. 534-543.

[1352] Brunilde S. Ridgway, **Prayers in Stone: Greek Architectural Sculpture (c. 600-100 B.C.E.)**, Caliornia, University of California Press, 1999, s. 198. Olympia Zeus Tapınağı'nın doğu alınlığında olduğu gibi bir tarafta Helios atlı arabasıyla doğan güneş, diğer tarafta Selene atlı arabasıyla batan güneş olarak da gösteriliyordu. Charles Waldstein, "The eastern Pediment of the Temple of Zeus Olympia and the Western Pediment of the Parthenon", **JHS**, 5, 1884, s. 195-204; Mark D. Fullerton, **Greek Sculpture**, W. Sussex, Wiley, 2016, s. 153; Jeffrey M. Hurwit, "The Sun, the Moon, and the Sea in the Sculptures of the Parthenon", **AJA**, 121, 4, 2017, s. 527-558. Bunun dışında, alınlıklı stellerin alınlık kısımlarında da bulunurlar.

[1353] Imhoof-Blumer,, 1901, **a.g.e.**, no. 8; Head, 1906, **a.g.e.**, s. 236-237, no. 54-66.

[1354] Stelin formu ve boyutu konusunda yayınlarda bilgi verilmemiştir. Atlı sola doğru ilerler ve çifte balta sol elindedir. Meliton'un kızı Ammia'nın adağıdır.
Roma sanatında Sol ve Luna birlikteliği için: Steven E. Hijmans, "The Sun which did not rise in the East; the Cult of Sol Invictus in the Light of Non-Lİterary Evidence", **Bulletin Antieke Beschaving (BaBesch)**, 71, 1996, s. 115-150.
Yazıt üç satırdır:
Ἀμμία Μελίτωνος Ἡλίῳ
Λερβηνῷ καί Μητρί εὐ-

uçuşu 40 km kadar kuzeybatısındaki Blaundos (Uşak, Ulubeyli, Sülümenli) antik kentinin Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde görülen çifte baltalı atlı genç erkek tasviri Apollon olmalıdır[1355].

Lairbenos'un kutsal alanı tepede Menderes Vadisi'ne hâkim bir düzlükte yer alır. Maiandros (Büyük Menderes) Nehri tepenin kuzeybatısındadır. Kutsal alanın nehre, su kaynağına hâkim konumu, yazıtlardan bildiğimiz, kültteki arınma gerekliliğini anlamlı kılmaktadır (lev. 50, res. 174, lev. 51, res. 175). Kültün suyla ilişkisi açıktır. Akıncı-Öztürk, *"tepenin yamaçlarında suyun yukarı taşınabilmesi amacıyla düzenlenmiş bir tesisatın tespit edilmediğini, yukarıya suyun insan gücüyle taşınmış olabileceğini, tanrıya katagraphe prosedürüyle adanmış olan kutsal personelin çalıştırılmış olabileceği işlerden birinin bu yönde olabileceğini"* belirtmiştir[1356]. Ayrıca Lydia, Phrygia ve Karia bölgelerinin kesiştiği yerde bulunması da kutsal alanın konumunun önemini gösterir. Tepe üzerine konumlanmış kutsal alanı çevreleyen *peribolos*un kalıntıları yer yer günümüze ulaşmıştır. Alanın en batı ucunda tapınak bulunur. Tapınak vadiye hâkim bir konumdadır. Podyum üzerindedir (lev. 52, res. 177). Yüksek podyumun altında üstü tonoz örtülü bir oda vardır (lev. 51, res. 176). Tapınak duvarları *toikhobat* üzerinde yükselir. *Orthostat* bloklarının bazıları kabartmalıdır, bir örnekte *kithara* kabartması görülür. Yapı Korinth düzeninde olmalıdır. C. Şimşek, tapınak planının *in antis* ya da *prostylos* olabileceğini belirtmiştir[1357]. Tapınağın önünde bir alan ve bunun gerisinde portik biçimli bir yapı (stoa ?) vardır. Bunun dışında kutsal alanda sunak ve bir kanal sistemi ile muhtemelen propylon olan bir yapı bulunur. Kanal sistemi 'arınma' ile ilişkili olmalıdır. Zeus Labraundos kutsal alanında olduğu gibi mimarı kabartma olarak çifte balta

χήν
Jean Robert, Louis Robert, "Bulletin épigraphique", **Revue des Études Grecques**, 67, 314-315, 1954, s. 171, no. 233; Robert, 1962, **a.g.e.**, s. 362; Ritti, 2000, **a.g.e.**, no. D12.

[1355] Head, 1901, **a.g.e.**, no. 76.

[1356] Akıncı Öztürk, E., 2011, **a.g.e.**, s. 144.

[1357] Celal Şimşek, "Çal ve Baklan İlçelerindeki Arkeolojik Kalıntılar", **21. Yüzyıla Girerken Geçmişten Günümüze Çal Yöresi, 01-03 Eylül 2006, Çal Sempozyumu Bildirileri**, Denizli, 2007, s. 737.

kullanılmasına burada da rastlarız. Tapınağın geison kasetlerinde çifte balta kabartmaları vardır (AL.3).

Tanrının sadece çifte baltayla temsil edildiği bir örneğe Ortaköy'de (Denizli, Çal) rastlanmıştır. Burada bir evin duvarında devşirme olarak kullanılmış bir stel parçası üzerinde yatay bir çifte balta kabartması ve bunun altında yazıt yer alır. Günümüzdeki yeri bilinmemektedir. Çifte balta küçüktür. Kesici kenarları düzdür. Tanrının *epitheton*unda korunan ilk iki harf Λυ, Lyrmenos olarak tamamlanmıştır. Yazıt Khresimos isimli kişinin cezalandırılan öküzü için Apollon Lyrmenos'a adakta bulunduğunu gösterir. MS 2. ya da 3. yy.a aittir[1358].

2.4.3. Apollon Toumoundes/os

Manisa Müzesi'ndeki ATOU.1 Philadelphia'daki (Manisa İli, Alaşehir İlçesi) Apollon Toumoundes/os kutsal alanına ait bir sınır taşıdır[1359]. 1983 yılında gerçekleştirilmiş yüzey araştırmaları esnasında Manisa İli, Alaşehir İlçesi Badınca Köyü'nde

[1358] Mermer stel parçası. Üst ve alt kısımlar kırık. Kenarla ve yüzey aşınmış. Çifte balta yazıtın üstündeki boş alana yerleştirilmiştir. Yatay, sapı sağda. Yüksekliği 34 cm, genişliği 46 cm.
Yazıt: [Χρ]ήσιμος Ἀπόλλωνι Λυ[ρμηνῷ]
εὐξάμενος ὑπὲρ τοῦ κολ[ασθέ]-
ντος βοὸς διὰ τὸ ὑστε[ρηκέναι]
καὶ μὴ παραγεγον[έναι ἐν στήλ]-
ῃ εὐσήμῳ [ ]-
ων εὐξάμ[ ]
[.]ηcεν[ ]
- - - - - - - - - - -
Ramsay, 1889, **a.g.e.**, s. 218, no. 2; 1895, **a.g.e.**, s. 149, no. 42; F. Steinleitner, **Die Beicht im Zusammenhange mit der sakralen Rechtspflege in der Antike: ein Beitrag zur näheren Kenntnis kleinasiatisch-orientalischer Kulte der Kaiserzeit**, München, Gebr. Parcus., 1913, s. 61, no. 33; Buckler, 1933, **a.g.e.**, s. 107, no. 286, lev. 60; Petzl, 1994, **a.g.e.**, s. 133-134, no. 113.

[1359] Recep Meriç, Johannes Nollé, "Neue Inschriften aus der umgebung von Philadelphia in Lydien: Badınca", **EA**, 5, 1985, s. 20-24, no. 1; Malay, 1994, **a.g.e.**, no. 75; George Petzl, **Tituli Lydiae linguis Graeca et Latina conscripti. Fasc. 3, Philadelpheia et Ager Philadelphenus, Tituli Asiae Minoris (TAM), 5,** Wien, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007, no. 3, 1545.

(günümüzde mahalledir) bulunmuştur[1360]. Dörtgen formdadır, üst kısımda yatay çifte balta kabartması bunun altında altı satırlık yazıt bulunur. Çifte baltanın kesici kenarları düzdür. Yazıt, eserin Apollon Toumoundes/os kutsal alanına ait sınır taşı olduğunu gösterir. Yazıtta, kutsal alanın gelirlerinin Kral Antiokhos (I. Antiokhos) ve Seleukos tarafından geri verildiği ifade edilmiştir. Buna göre, MÖ 279-267 yıllarına tarihlendirilmiştir[1361]. *Epitheton* araştırmacılar tarafından Toumoundes ve Toumoundos olmak üzere iki şeklinde okunmuştur. G. Petzl, τοῦ Μουνδου, *«Moundos'un Apollon'u»* olarak yorumlamıştır[1362], ancak bu kabul görmemiştir[1363]. Yazıt Philadelphia'daki Apollon Toumoundes/os kültüne dair tek belgedir. Buluntu yeri Alaşehir merkezinin yaklaşık 3 km güneydoğusundadır. Philadelphia'nın kalıntıları bugünkü modern Alaşehir'in altındadır[1364]. Sınır taşı, söz konusu kutsal alanın Badınca'da olduğuna işaret eder. Badınca, köy statüsündeyken, 1968 yılında bir deprem geçirmiş ve terkedilmiştir. Yeni Badınca, Alaşehir-Sarıgöl yolu üzerinde yeniden inşa edilmiştir. Eski Badınca, Tmolos Dağı (Bozdağ) eteklerinde, Badınca Çayı'nın batısında yer alıyordu. Yerleşim üç tepeden oluşur. Kuzey ucunda, üzerinde Bizans kalesi bulunan Erektepe; güneyde, ortadaki tepe, Yağcılar Tepesi; doğu tarafında ise, üzerinde Roma İmparatorluk Dönemi'nden kalma tonozlu mezarların bulunduğu Mezarlık Tepesi bulunur[1365]. Sınır Taşı, Mezarlık Tepesi'nin eteğinde, Badınca Deresi'nin yanından geçen patikanın biraz yukarısında *in situ* olarak bulunmuştur ve tapınak arazisinin, Badınca Deresi'ni oluşturduğu, doğu sınırının

[1360] George Petzl, "Bericht über die Epigraphische Forschungsreise in Lydien", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, 2, 1984, s. 106.

[1361] Meriç ve Nollé, yazıtta geçen βασιλεῖς Ἀντίοκος καὶ Σέλευκος isimleriyle I. Antiokhos Soter (MÖ 281-261) ve oğlu Seleukos'un (MÖ 279-297) kastedildiğini belirterek, Magnesia'daki yenilgilerinden sonra Kogamos Vadisi'nde artık herhangi bir etkileri olmadığı için III. Antiokhos Mega ve oğlu IV. Seleukos Philopator'un söz konusu olamayacağını için yazıtın MÖ 279-267 yılları arasına tarihlendirmişlerdir. Yazıtın özenli sitili ve güzel harflerinin Thyateira'dan (Manisa, Akhisar) bulunmuş MÖ 275/4 yıllarına ait bir yazıtı andırdığını hatırlatmışlardır. Ayrıca, Badınca yazıtının, Seleukosların Kurupedion Savaşı'ndan sonra Küçük Asya'nın bu bölümünde iktidarı ele geçirdikten sonra Lydia'daki siyasi faaliyetlerinin kanıtlarından biri olduğunu belirtmişlerdir. Bu dönemde Seleukos yönetiminde Thyateira'da askeri bir koloni kurulmuştu. Meriç, 1985, **a.g.e.**, s. 23. Thyateria'daki siyasi gelişmeler için

[1362] Petzl, 2007, **a.y.**

[1363] Robert Parker, **Greek Gods Abroad: Names, Natures, and Transformations**, California, University of California Press, 2017, s. 114.

[1364] Yerleşimden ele geçmiş yazıtlar Philadelphia'nın *territorium*unu belgeler. Petz, 2007, **a.g.e.**, no. 1669-1893.

[1365] Meriç, 1985, **a.g.e.**, s. 19-20.

işaretidir[1366]. Badınca yakınındaki antik yerleşim 1906 yılında J. Keil ve A. von Premerstein tarafından ziyaret edilmiş ve burada yazıtlar tespit edilmiştir[1367]. R. Meriç, 1984 yılında gerçekleştirdiği yüzey araştırmasında, Badınca Köyü'nün güneyinde tespit ettiği mimari parçaların Apollon Toumoundes Tapınağı'na ait olabileceğini düşünmüştür[1368]. Erektepe ile Yeni Badınca arasındaki arkhitrav blokları, sütun tamburları ve diğer mimari elemanlardan oluşan buluntuların tapınak kalıntıları olduğu düşünülmüştür. Kalıntıların yer aldığı düz alanın, Tmolos'un tepelik arazisine ziyade bir tapınak alanı için daha uygun olduğu söylenmiştir[1369].

Meriç ve Nollé, yazıtta kastedilenin sadece tapınak alanı değil, ἱερὸν τεμένους olarak adlandırılan kutsal alan olduğunu belirtmişlerdir. τὰς προσόδους ifadesiyle tarımdan (tahıl ve şarap) ve hayvancılıktan elde edilen gelirin belirtilmiş olabileceği, ayrıca bunun Badınca civarındaki iki taş ocağının gelirini de kapsamış olabileceği düşünülmüştür. Seleukoslar MÖ 278 yılında, Küçük Asya'nın geniş bir bölgesini harap etmiş Galatlarla savaşmak zorunda kalmışlardı. Galatların elinden kurtarılan kişilerle ilgi yazıtlar vardır: MÖ 275/4 yıllarına ait Thyateira'dan bir yazıtta Galatlar tarafından kaçırılmış bir adamın kurtuluşundan, MÖ 267 tarihli Laodikeia yazıtında Galatlar tarafından ele geçirilmiş köylülerin fidyesinden bahsedilir. Antiokhos ve Seleukos krallıklarının bu bölümünde düzeni sağlamaya çalışıyorlardı. Tapınağın geri verilen geliri de bölgedeki bu olayla ilgili olabilir[1370].

Yerleşimin sikkeleri incelendiğinde, Philadelphia'nın MÖ 1. yy. ve Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde Apollon tasvirlerinin bulunduğu ve *kitharoidos* tipinde olduğu görülür[1371], çifte baltalı bir tasvirine yer verilmemiştir.

[1366] **A.y.**, s. 20.
[1367] Josef Keil, Anton von Premerstein, **Bericht über eine Reise in Lydien und der südlichen Aiolis: ausgeführt 1906 im auftrage der kaiserlichen Akademie der wissenschaften**, Wien, A. Hölder, 1908, s. 24.
[1368] Recep Meriç, "1984 Yılı İzmir ve Manisa İlleri Yüzey Araştırmaları", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, 3, 1986, s. 202.
[1369] Meriç, 1985, **a.g.e.**, s. 23-24.
[1370] **A.y.**, s. 22-23.
[1371] Head, 1901, **a.g.e.**, no. 10, 13; N. Breitenstein, **SNG Cop. Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum, 28, Lydia 2 (Sala-Tripolis),** Copenhagen, Einar Munskgaard 1947, no. 337; Dane Kyrth, **Greek and Roman Provincial Coins – Lydia (GRPC – Lydia)**, İstanbul, Ege Yayınları, 2020, no. 45, 66.

2.4.4. Apollon Bozenos

Apollon Bozenos, Lydia'da Maionia Bölgesi'nde (Menye çevresi – Manisa İli Kula İlçesi, Gökçeören Mahallesi) tapım görmüş tanrılardandır. Araştırmacılar, Apollon'un Bozenos *epitheton*unun Gölde (günümüzde İncesu) – Menye (günümüzde Gökçeören) yakınlarında olması gereken Boza ya da Bozis yerleşim adından türetilmiş olabileceğini düşünmüştür[1372]. W. M. Ramsay'a göre, Apollon Bozenos kutsal alanının bulunduğu Boza ya da Bozis, Dionysopolis yakınındadır[1373]. Dionysopolis, Denizli İli, Çal İlçesi, Ortaköy Mahallesi'ne lokalize edilmiştir[1374]. Maionia Bölgesi dışındaki bu konum, Apollon Bozenos'a adanmış stel Lydia tipinde olduğu için mümkün görünmemektedir.

Katakekaumene kentlerinden Kollyda'da (Manisa İli, Kula İlçesi, İncesu Mahallesi – eski adıyla Gölde Köyü) tanrının bu *epitheton* ile onurlandırıldığını görürüz. Kula buluntusu bir stel üzerinde çifte balta taşıyan atlı kabartmasına Apollon Bozenos'a adanmış bir günah çıkartma yazıtı eşlik etmektedir (lev. 53, res. 179). Stel Berlin Müzesi'ndedir. MS 2. yy.a tarihlendirilmiştir. Lydia tipi stel üçgen alınlıklıdır, aşağı doğru genişleyen yamuk (trapezoid) bir gövdesi vardır. Alınlığın üç köşesinde akroter, gövdenin alt kenarında ise kaması olduğu anlaşılır, bunlar kırılmıştır. *Tympanon* çukurlaştırılmıştır, ortasında kalkan kabartması vardır, üst ve sol köşesi kırılmıştır, sağ köşedeki yaprak motifi korunmuştur. Gövde kenarlarda sınırlandırılmamıştır. Atlı, kabartma şeklinde bir zemin çizgisi üzerindedir, bu çizgi stel gövdesini yatay olarak ikiye bölmüştür, aşağıdaki alanda yazıt yer alır. At 'adeta adımları'yla sola ilerler. Atlı tam profilden gösterilmiştir. *Khitoniskos* ve kısa çizme giyimlidir. Kumaş kıvrımları işlenmemiştir. *Khlamys*i ya da *himationu* yoktur. Uzun saçları ensede toplanmıştır. Sağ eliyle dizgini tutar, sol eliyle omzuna yasladığı çifte baltayı taşır. Çifte baltanın sapı uzun, balta kısmı büyük ve üçgen formlu, kesici kenarları düzdür. Yazıttan steli adayan kadının kutsal alana kirli elbiselerle girdiğini, bu nedenle cezalandırıldığına inandığını,

[1372] Zgusta, 1984, **a.g.e.**, s. 122; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 50.
[1373] Ramsay, 1895, **a.g.e.**, s. 152.
[1374] R. Talbert, **Barrington Atlas of the Greek and Roman World**, Princeton, Princeton University Press, 2000, s. 62.

bunun üzerine günah çıkartarak suçunu itiraf ettiğini ve sağlına kavuştuğunu, tanrıya şükranlarını sunmak için de bu steli diktirdiğini öğreniyoruz[1375].

Epitheton Pozenos şeklinde de yazılmıştır. M. Paz de Hoz, bu farklılığın, Lydialıların *'B'* ve *'P'* seslerinin ayrımını bilmemelerinden kaynaklandığını düşünmüştür[1376]. Apollon'a Pozenos *epitheton*u ile seslenilmiş bir stel Kula'nın Hamidiye Mahallesi (eski Hamidiye Köyü) yakınlarında bulunmuştur[1377]. Yayından öğrendiğimiz kadarıyla stelin üst kısmı kırıktır. Üst kısımda alçak kabartma bir çifte balta bunun altında ise yazıt vardır[1378]. Yazıtta isimleri sayılan Apollas'ın oğulları mülklerine döndükleri için Apollon Tillenos (?), Lauadenos (?) ve Pozenos'a bu steli dikmişlerdir. MÖ 197/196'a tarihlendirilmiştir.

[1375] Mermer Stel. Yüksekliği 71 cm, genişliği 39 cm, derinliği 4 cm.
Yazıt sekiz satırdır:
Ἀντωνία Ἀντωνίου Ἀπόλ-
λωνι θεῷ Βοζηνῷ δία τό ἀ-
να βεβηκένε μέ ἐπὶ τον χο-
ρον ἐν ρυπαρῷ ἐπενδύτῃ
κολασθίσα δὲ ἐξωμολο-
γησαμην κὲ ἀνέθηκα εὐλο-
γίαν ὁτι ἐγενόμην ὁλόκ[λ-
ηρος
Ramsay, 1889, **a.g.e.**, s. 226, no. 18; Alexander Conze, **Königliche Museum zu Berlin. Beschreibung der antiken Skulpturen mit Ausschluss der pergamenischen Fundstücke,** Berlin, Spemann, 1891, s. 252, no. 680; Steinleitner, 1913, **a.g.e.**, s. 39-43, no. 13; Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 568-570; Louis Robert, "Un die anatolien: Kakasbos", **Hellenica**, 3, 1946, s. 61, dn. 8, lev. 4; 1955, **a.g.e.**, s. 90; Hermann, 1962, **a.g.e.**, s. 41-42; George Petzl, "Inschriften aus der Umgebung von Saittai", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (ZPE)**, 30, 1978, s. 267; Herrmann, 1981, **a.g.e.**, s. 82, no. 238; Lambrinudakis, 1984, **a.g.e.**, 245, no. 488; Peter Frisch, "Über die lydisch-phrygischen Sühneinschriften un die 'Confessiones' des Augistinus", **EA**, 2, 1983, s. 46; Delemen, 1993, **a.g.e.**, s. 255-256, no. 303; Petzl, 1994, **a.g.e.**, s. 53, no. 43.
[1376] Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 50.
[1377] Malay, 1994, **a.g.e.**, no.76. Aynı yazıtta Apollon Tillenos ve Apollon Lauadenos'a da seslenilmiştir.
[1378] Mermer stel. Yüksekliği 87 cm, genişliği 37 cm, derinliği 8 cm.
Yazıt: Βασιλεύοντος Εὐμένου
ἔτους τεσσαρακοστοῦ.
Ζηνόδοτος, Κλεόβουλος,
Καλλίμαχος, Ἀριστόνικος,
Παυσανίας, οἱ Ἀπολλᾶδος υἱοί,
Ἀπόλλωνι Τιλληνῶι καὶ
Λαυαδηνῶι καὶ Ποζηνῶι, διὰ
τὸ ἐπανελθεῖν ἐπὶ τὰ ἴδια,
χαριστήρια.
Petzl, 1978, **a.g.e.**, s. 263-268, no. 12.

Ramsay, Bozenos *epithetonunun* 'tanrının arazisi' anlamına geldiğini öne sürmüş[1379], ancak bu tartışmalı görüşü P. Kretschmer gibi araştırmacılar tarafından reddedilmiştir[1380]. Ramsay ayrıca, Apollon Bozenos'un, Nakoleia'da tapım görmüş Zeus Abozenos ve Hierapolis Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde yer alan Zeus Bozios ile ilişkili olabileceği düşünülmüştür[1381]. Abozenos *epithetonunun* Partça olduğu ve *'günahlardan arındırmayı sağlayan'* anlamına geldiği öne sürülse de çoğu araştırmacı tarafından kabul edilmeyerek *toponym* olabileceği öne sürülmüştür[1382].

2.4.5. Apollon Tarsios

Apollon'a Maionia Bölgesi'nde Tarsios *epithetonuyla* da seslenildiğini gösteren stel, Kula'nın kuzeydoğusundaki Körez Mahallesi'nde (eski Körez Köyü) bulunmuştur. Yayınlardan eserin I. Dünya Savaşı öncesinde İzmir Evanjelik Okulu Müzesi'nde olduğunu öğreniyoruz, günümüzdeki yeri bilinmemektedir[1383]. Üçgen alınlıklı stel form olarak Apollon Bozenos steliyle benzerdir, farklı olarak dörtgen biçimli, çerçeveli, çukurlaştırılmış kabartma alanına sahiptir. Alınlık köşelerinde akroterler bulunur. Tepe ve sol köşe akroterleri kırılmıştır. *Tympanon* ortasında kanatlarını açmış bir kartal kabartması, köşelerde yaprak motifleri vardır. Dörtgen gövde aşağıya doğru hafifçe genişler. Kabartma alanı yanlarda sınırlandırılmıştır. Burada iki figür yer alır.

[1379] Ramsay, W. M., 1895, **a.g.e.**, s. 153.
[1380] Kretschmer, 1896, **a.g.e.**, s. 199.
[1381] Ramsay, 1895, **a.g.e.**, s. 152; Georg Wissowa, "Bozenos", **Paulys Real-Encylopädie der Classischen Altertumswissenschaft (RE),** 3, Stuttgart, J. B. Metzlerscher, 1899, s. 800.
[1382] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 570; Zgusta, 1984, **a.g.e.**, s. 42.
[1383] Mermer stel. Yüksekliği 94 cm, genişliği 44 cm.
Yazıt: Ἀπόλλωνι Ταρσίῳ καὶ Μη-
τρὶ Ταρσηνῇ Ἄδμητος Ἀτ-
τάλου Μαιων καὶ Κεστία ἡ
γυνὴ αὐτοῦ εὐχήν
Karl Buresch, **Aus Lydien, Epigraphisch-geographische Reisefrüchte**, Leipzig, Teubner, 1898, s. 196-197; E. Remy, "Un relief représentant le dieu cavalier", **Musée Belge**, 11, 2, 1907, s. 133-142; Keil, 1908, **a.g.e.**, s. 82-83; Herrmann, 1962, **a.g.e.**, s. 40; 1981, **a.g.e.**, s. 66, no. 202; Eugene N. Lane, **Corpus Monumentorum Religionis dei Menis, III: Interpretations and Testimonia, EPRO 19,** Leiden, E.J. Brill, 1976, s. 20-21; Delemen, 1993, **a.g.e.**, 256-257, no. 304.
M. Paz de Hoz, Tabala antik kentini Körez'e lokalize ederek, eserin buluntu yerini Tabala olarak vermiştir. Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 164, no. 5.32.

Sol tarafta, cepheden betimlenmiş, tahtta oturan kadın figürü ana tanrıça ikonografisine sahiptir. Uzun bir *khiton* giyimlidir, *khiton*un kolları dirseklere kadar uzanır, bel hizasından kuşakla bağlanmıştır. *Himation* sağ kolunun altından öne doğru getirilerek bacakları örter. Başında *kalathos* formunda bir *polos* vardır. *Polos* üzerindeki örtü omuzların aşağısına dek iner. Saçlar ortadan ayrılarak geriye taranmış ve arkada toplanmıştır, birer bukle kulakların arkasından omuzlara dökülür. Sağ yanında bir sunak bulunur. Sağ elindeki kap (*oinokhoe* ?) ile sunak üzerine sıvı döker. İleriye uzattığı sol elinde *tympanon* tutar.

Sahnenin sağında, sunağa ve tanrıçaya yönelmiş atlı figürü vardır. Figür, Bozenos tasvirinde olduğu gibi, 'adeta adımları'yla sola doğru ilerleyen atının üzerinde tam profilden gösterilmiştir. Sağ eliyle dizgini, sol eliyle ise omzuna dayadığı çifte baltayı tutar. Çifte baltanın kesici kenarları düzdür. *Khitoniskos* ve *khlamys* giyimlidir. *Khlamys* geriye doğru hafifçe dalgalanır. Saçlar ensede toplanmıştır. Figürlerde, vücuda oranla başların büyük yapıldığı görülür, gövdeler statiktir. Giysi kıvrımları işlenmiştir. Ana tanrıça ve atlı figürleri sahnede bir araya getirilmekle beraber, sanatçının yeterince yetkin olmamasından, figürlerin tam anlamıyla kaynaştırılamadığı görülür. Kabartma alanının altında yer alan yazıt, stelin Apollon Tarsios ve Meter Tarsene'ye adandığını gösterir. Maionia Bölgesi'nde genç erkek tanrı ve ana tanrıça karakterli tanrıçaya birlikte adak yapılmasına sıklıkla rastlanır[1384]. Yazıtta, adak sahibi çiftin Maionialı olduğu belirtilmiştir. Çiftin adına, Maionia ve Tabala çevresinde başka adaklarda da rastlanmıştır[1385]. Kula'dan bulunmuş bir stel parçasında sadece yazıtın bulunduğu kısım korunmuştur ve adak sahibi için Maionialı ifadesi kullanılmıştır[1386].

[1384] Büyükgün, B., 2006, **a.g.e.**, s. 124-125.
[1385] Delemen, 1993, **a.g.e.**, s. 50.
[1386] Yazıt: [Ἀπό]λλωνι Ταρσίῳ εὐχ[ὴν]
[Ἀπό]λλωνιος Φίλωνο[ς]
Μαίων
Herrmann, 1962, **a.g.e.**, s. 82, no. 240.

Benzer bir sahneyi Theos Karios adak stelinde görmüştük. Söz konusu stelde, ana tanrıça aynı şekilde sahnenin solunda tahtta oturmaktaydı, farklı olarak sağ elindeki *phiale*yle yerdeki yılanı besliyordu, ayrıca sol kolunu yanında duran *tympano*na yaslamıştı. Sağ tarafta ise yine sağ eliyle dizgini, sol eliyle omzuna yasladığı çifte baltayı tutan Theos Karios yer alır. İki stel ikonografik olarak benzerlik göstermekle birlikte işçilik açısından oldukça farklıdır, Boston Steli (Theos Karios), Apollon Kareios'un ve Lairbenos'un kültüyle ilişkili, Pamukkale çevresinden ele geçmiş, diğer eserlerin bazı örneklerinde gördüğümüz gibi oldukça iyi bir işçiliğe sahiptir, figür proposiyonları düzgündür, hareket doğaldır, giysi kıvrımları incelikli işlenmiştir. Tarsios Steli'nde ise bu denli iyi bir işçilik göremeyiz, figürler ve detaylar yerel özelliklere sahiptir.

İncesu'da (eski Gölde / antik Kollyda) üstte bir hayvan figürünün arka ayakları, altta ise yazıtın bir kısmı korunmuş bir stel parçası bulunmuştur. Yazıt, Meter Tarsene ile Apollon Tarsios adağı olduğunu gösterir. Kabartmadaki hayvanın at olma olasılığı vardır, belki de stelde atlı Apollon Tarsios tasvir edilmişti[1387] (lev. 53, res. 180). Apollon'un Tarsios, Meter'in Tarsene *epitheton*larının *toponym* olduğu, Saittai ile Silandos arasındaki Köleköy'e (Manisa İli, Selendi İlçesi, Çamlıca Mahallesi – eski Köleköy Köyü) lokalize edilmiş Tarsi yerleşiminden türetildiği, tanrı ve tanrıçanın burada kırsal bir kutsal alanı olduğu düşünülmüştür[1388]. Apollon Tarsios'la ilgili yazıtlar, Ayazören, Körez, İncesu (eski Gölde), Kula ve Güvercinlik'te ele geçmiştir[1389]. Apollon Tarsios, Meter Tarsene birlikteliği Katakekaumene[1390] kökenli başka stellerden de bilinir[1391].

[1387] Hermann, 2007, **a.g.e.**, s. 109, no. 81.
[1388] Herrmann, 1962, **a.g.e.**, s. 32-34; Hasan Malay, "Lydia Araştırmaları", **AST**, 19, 2, 2001, s. 148. M. Paz de Hoz, Tars- kökünün Anadolu'da çok fazla belgelendiğini ve bu epithetonun kesinlikle yer adından türetilerek oluşturulduğunu belirtmiştir. Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 40.
[1389] Herrmann, 2007, **a.g.e.**, 93.
[1390] Lydia'da bir bölgenin adı olan Katakekaumene / Κατακεκαυμένη, on şehirden oluşuyordu. Kelime anlamı *'yanmış ülke / yanmış toprak'*tır. Strabon Kula çevresindeki volkanik bölgeden bu adla bahsetmiştir. Strabon, **Geographika**, XII, 8, 19.
[1391] Herrmann, 1981, **a.g.e.**, no. 202 (Körez), 460 (Ayazören); Pleket, 1987, **a.g.e.**, no. 1735 (olasılıkla kuzeydoğu Lydia); Herrmann, 2007, **a.g.e.**, s. 109, dn. 202.

Kula'da bulunmuş bir günah çıkartma / kefaret (*confessiones*) yazıtı, tanrının – bölgedeki diğer tanrılar gibi- cezalandırıcı yönünü gösterir[1392] (lev. 53, res. 181). Yamuk (trapezoid) formdaki stelin üst kenarı silmeli profile sahiptir. Stelin üst kısmında çukurlaştırılmış, dörtgen kabartma alanı, bunu altında yazıt bulunur. Kabartma alanının üstünde, sağ köşede kazıma ile yapılmış hilal motifi, sol köşede ise düşey çifte balta tasviri yer alır. Çifte baltanın, ortada, mil yuvası düz ve geniş bir şekilde gösterilmiştir; balta kısımları yarım daire formunda, dolayısıyla kesici kenarları dış bükey ve oldukça kavislidir; sapı ince ve uzundur. Kabartma alanı içinde ayakta, cepheden, giyimli kadın kabartması vardır. Sağ kol dirsekten bükülerek, bu el göğüs üzerindedir, sol kol vücuda paraleldir. *Khiton* ve *himation* giyimlidir, *himation* sol omzu örter. Yazıt, adağın Meter Tarsene, Apollon Tarsios ve Men Artemidoros Aksiottenos'a yapıldığını gösterir. MS 118/9 tarihini verir. Hilal Men'i, çifte balta Apollon'u simgelemiştir. Bölgedeki Apollon simgesi çifte baltalar genellikle yatay olarak gösterilirken burada düşeydir. Tanrının sadece silah olan simgesi olarak değil de direkt kendisini simgeleyen bir tasvir olarak düşünülmüş olabilir. Men'in simgesi hilalin de, özellikle Lydia bölgesi adaklarında, çoğunlukla tek başına tanrıyı simgelediği görülür[1393]. Özel bir koleksiyondaki, MS 144/5 yıllarına tarihlenen, Köleköy'den (Tarsi ?) bulunmuş bir stel formu açısından bir önceki örnekle hemen hemen aynıdır, farklı olarak kamalıdır. Üstteki çukurlaştırılmış, dörtgen kabartma alanında insan bacağı kabartması bunun altında yazıt yer alır. Yazıt Apollonios adlı

[1392] Mermer stel. Yatay olarak kırılıp yapıştırılmış. Yüksekliği 104 cm, genişliği 42 cm, derinliği 8 cm.
Yazıt: Ἔτους σγ' μη(νὸς) Ἀρτεμεισίου ς' ἐ-
πὶ Τροφίμη Ἀρτεμιδώρου Κι-
κιννάδος κληθεῖσα ὑπὸ τοῦ
θεοῦ ἰς ὑτηρεσίας χάριν μὴ
βουληθοῦσα ταχέως προσελ-
θεῖν ἐκολάσετο. Ἠρώτησε οὖν Μη-
τέρα Ταρσηνὴν καὶ Ἀπόλλωνα Τάρσι-
ον καὶ Μῆνα Ἀρτεμιδώρου Ἀξι-
οττηνὸν Κόρεσα κατέχοντα
καὶ ἐκέλευσεν στηλλογραφ-
ηθῆναι νέμεσιν καὶ καταγρά-
ψαι ἐμαυτὸν ἰς ὑπηρεσίαν
τοῖς θεοῖς.
Herrmann, 1962, **a.g.e.**, s. 24, no. 18, lev. VI; Eugene N. Lane, **Corpus Monumentorum Religionis dei Menis**, **EPRO 19, I: The Monuments and Inscriptions**, Leiden, Brill, 1971, no. 47; Herrmann, 1981, **a.g.e.**, no. 460; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 165, no. 5.35.

[1393] Büyükgün, 2006, **a.g.e.**, s. 19-21. Tanrı Men'in en büyük kutsal alanı Pisidia Antiokheia'sında hilal, adağı da simgeler, adakta kaç kişinin adı varsa o sayıda hilal tasviri de eklenmiştir, **a.y.**, s. 139-140.

kişinin kaybolan domuzu ile ilgilidir. Domuzun bulunması için Apollon Tarsios'un asası dikilmiş, bulununca Apollonios'un onu tapınağa vermesi istenmiştir. Burada, tasvire söz konusu olmuş bacakla ilgili bir şey geçmez. Steli Apollonios'un karısı Tatia diktirmiştir ve ondan tanrının gücünün tezahürlerini yazması istenmiştir. Anlaşılan Apollonios domuzu tapınağa verme talebine uymayarak, onu 'sürdüğü' için tanrının gazabına uğramış ve hastalanmıştı. Ölümünden sonra, hastalığın ve ölümün Apollonios'un ilahi emre karşı çıkmasından kaynaklandığını Tatia'ya bildiren tanrı, ona bu steli dikmesini emretmişti. Hırsız Aleksandros Tasilas'a ne olduğuna ise yazıtta yer verilmemiştir[1394].

Apollon Tarsios'a adanmış bir başka stel, 1878 yılında Kula'da bulunmuş ve Berlin Müzesi'ne götürülmüştür. Üçgen alınlık stelin gövdesi, Lydia tipi diğer örneklerdeki gibi yamuk (trapezoid) formdadır. Alınlık kırıktır, ancak akroterli olduğu köşelerdeki izlerden anlaşılır. Gövde sınırlandırılmamıştır. Üstte yatay çifte balta kabartması vardır. Baltanın kesici kenarları, dış bükey, kavisli; sapı ince ve kısadır. Kabartmanın altındaki yazıt adağın Apollon Tarsios'a yapıldığını gösterir[1395] (lev. 53, res. 182).

Saittai'da bulunmuş, MS 200/1 yıllarına ait stelde, yazıt adağın Theos Tarsios'a yapıldığını gösterir. Stelin alınlığında hilal kabartması vardır. Burada Theos Tarsios olarak anılmış olan tanrı Men olmalıdır[1396]. Aynı yerden bir başka stelde, tanrı, *Men Aksiottenos Tarsi basileon (Μην Ἀξιοττηνὸς Τάρσι βασιλεύων)* olarak anılmıştır[1397].

[1394] Herrmann, 2007, **a.g.e.**, s. 93-94, no. 66, res. 66.

[1395] Mermer stel. Alınlık alt kısmından itibaren kırık. Yüksekliği 50 cm, genişliği 35 cm, derinliği 9 cm.
Yazıt: Ἀνθέστησαν οἱ Ἀρ-
τέμωνος ὑοὶ τὸ
κατηαχθὲν στηλ-
λάριον ὑπὸ τοῦ βο-
ὸς Ἀπόλλωνι Ταρσι
Alfred Conze**, Königliche Museum zu Berlin: Beschreibung der antiken Skulpturen mit Ausschluss der pergamenischen Fundstücke**, Berlin, De Gruyter, 1891, s. 252, no. 681; Ramsay, 1889, **a.g.e.**, s. 226, no. 19; Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 568-569, res. 464; Herrmann, 1981, **a.g.e.**, s. 82, no. 239; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 164, no. 5.29.

[1396] Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 231, no. 39.63.

[1397] **A.e.**, s. 218, no. 39.14.

Tarsi'nin lokalize edildiği Selendi'nin Çamlıca Mahallesi'nin (eski Köleköy) kuş uçuşu yaklaşık 20 km güneyindeki Tabala antik kentinin (Kula, Yurtbaşı Mahallesi – eski Davala Köyü) Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde gördüğümüz, ayakta, *khitoniskos* ve *himation* giyimli, sağ elinde *phiale*, sol elinde çifte balta taşıyan[1398] (lev. 54, res. 183) ve at üstünde, *khitoniskos* ve *khlamys* giyimli, saçı ensede toplanmış, omzuna dayadığı çifte baltayı taşıyan[1399] (lev. 54, res. 184) genç erkek tasvirlerinin Apollon Tarsios, Bozenos ya da Nisyreites olması mümkün olabildiği gibi bölgedeki bir başka çifte baltalı Apollon da olabilir. Çifte baltalı atlı tasvirlerinde başında şua tacı olan farklı bir tip de vardır[1400]. Kent sikkelerinde Helios *quadriga*sı içinde sıklıkla gösterilmiştir[1401]. Burada şu taçlı, çifte baltalı, atlı, Helios'tan çok, Phrygia'da olduğu gibi (Apollon Lairbenos), güneş tanrısı yönü baskın olan yerel bir Apollon kültü olmalıdır. Ayrıca kentin sikkelerinde *phiale*, *tympanon* ve aslan simgeleriyle birlikte, tahtta otururken gösterişmiş tanrıça 'Kybele' de tasvir edilmiştir[1402] ki ana tanrıça Apollon Tarsios ve Apollon Bozenos birlikteliğini örneklerde görmüştük. Apollon Tarsios'un kutsal alanının Tabala'da olduğu kabul edilen görüşlerdendir[1403]. Tabala'da tanrıya yapılmış adaklar vardır[1404].

Bu örnekler dışında, günümüzdeki yerini bilmediğimiz, Ayazören'de bulunmuş bir steldeki Apollon Tarsios adağı olduğunu gösteren basit adak yazıtına herhangi bir tasvir eşlik etmez[1405].

[1398] Dane Kurth, **Greek and Roman Provincial Coins: Lydia (GRPC Lydia), IV: The Bronze Coinage of Lydia, Sardes (Sardis) – Tripolis**, İstanbul, Ege Yayınları, 2020, no. 15.
[1399] **A.e.**, no. 43, 47, 53.
[1400] **A.e.**, no. 51.
[1401] **A.e.**, no. 52.
[1402] **A.e.**, no. 18, 22, 23, 26, 30, 31, 56.
[1403] Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 51.
[1404] **A.e.**, s. 164, no. 5.30, 5.31.
[1405] Yazıt:
Ποσίδιππο[ς]
Γλύκωνος Ἀ-
πόλλωνι Τασί-
ῳ εὐχήν
Herrmann, 1962, **a.g.e.**, no. 33; 1981, **a.g.e.**, no. 448; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 165, no. 5.34.

2.4.6. Apollon Nisyreites

Nisyreites toponym bir *epithetondur* ve Manisa İli, Kula İlçesi, Saraçlar Köyü'nün (günümüzde mahalle) kuzeydoğusuna lokalize edilmiş Nisyra ya da Nisyron adında küçük bir yerleşime[1406] (*katoikia*) dayanır. Apollon Nisyreites'e adanmış yazıtlar Nisyra ve çevresinden ele geçmiştir[1407]. *Epitheton* yazıtlarda Nisyreites ve Nisyrites şeklinde görülmektedir. Yazıtlar, Geç Hellenistik-Erken İmparatorluk Çağı'na tarihlendirilmiştir. Apollon Nisyreites adaklarından bazılarına çifte balta tasvirinin de eşlik ettiği görülür. Bunlardan bazılarına çifte baltayla birlikte defne çelengi, defne dalı kabartmaları eşlik etmiştir[1408]. İki örnekte Apollon, Artemis ile birlikte anılmıştır[1409].

Kula'nın Karaoba ve Ayvatlar köyleri arasında bulunmuş ve Karaoba'ya taşınmış bir stel parçası üzerinde çifte balta tasviri ve bunun altında yazıt yer alır. II. Attalos'un ya da III. Attalos'un hükümdarlığının ikinci yılına (MÖ 158/7 ya da MÖ 137/6) tarihlendirilmiştir. Yazıttan Apollon Nisyreites rahibinin adının –bir Ionialı adı olan- Ballios olduğunu öğreniyoruz[1410]. Kula, Ayazören'da bir evde görülmüş bir stel parçası üzerinde defne çelengi içinde çifte balta kabartması ve bunun altında yazıt olduğu aktarılmıştır. Adağın Apollon Nisyreites'e yapıldığını gösteren basit adak yazıtı şeklindedir. Stel, harf formlarına dayanılarak MÖ 3. veya 2. yy.a tarihlendirilebilmiştir[1411]. Ayazören'den bir başka örnek, MÖ 2. yy.a tarihlenir,

---

[1406] Josef Keil, Peter Herrmann, **Tituli Lydiae: linguis graeca et latina conscripti. 1, Regio septentrionalis ad orientem vergens**, **Tituli Asiae Minoris (TAM), 5,** Vindobonae, A. Hölder, 1981, no. 425-429, 441, 446-447, 522; Zgusta, 1984, **a.g.e.**, s. 425; Tilbert, 2000, **a.g.e.**, s. 62.

[1407] Hasan Malay, "Lydia, Karia ve Phrygia'da Araştırmalar", **AST**, 6, 1989, s. 247.

[1408] Malay 1994, **a.g.e.**, n. 77,78; Malay 1999, **a.g.e.**, n. 118, 128, 137-139.

[1409] Malay 1999, **a.g.e.**, n. 118, 128.

[1410] Mermer stel. Alt ve üst kısmı kırık parça. Yüksekliği 24 cm, genişliği 27, 5 cm, derinliği 7 cm.

Yazıt : Βασιλεύοντος Ἀττά-
λου ἔτους β' ἱερωτεύ-
σας Βαλλίων Μενε-
κράτου Ἀπόλ[λωνι]
Νισυρίτης [εὐχήν]

Jeanne Robert, Louis Robert, "Bulletin épigraphique", **Revue des Études Grecques**, 76, 1963, s. 167, no. 226.

Herrmann, 1962, **a.g.e.**, s. 28, lev., XI; 1981, **a.g.e.**, s. 138, no. 441; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 158, no. 5.16.

[1411] Mermer stel. Alt ve üst kısmı kırık parça. Yüksekliği 40 cm, genişliği 30,5 cm, derinliği 6 cm.

üzerinde herhangi bir tasvir yoktur; adak sahibinin ve tanrının adlarını içeren basit adak yazıtı ile adanmıştır[1412]. Geç Hellenistik Dönem'e tarihlendirilmiş ve Kula çevresinde bulunmuş bir stel üzerinde çifte balta tasviriyle birlikte Apollon Nisyrites adak yazıtı yer almaktadır. Yayınlarda Manisa Müzesi'nde korunduğu belirtilen esere çalışmalarımız esnasında ulaşılamamıştır[1413]. Saraçlar'dan bulunmuş bir dörtgen stel Manisa Müzesi'ndedir (AN.1). Diğer örneklere göre daha büyük boyutludur. İkinci kullanımında iki yan kenarı tahrip edilmiştir. Aşağı doğru genişleyen forma ve üst kısımda çukurlaştırılmış dörtgen kabartma alanına sahiptir. Kabartma alanında yatay çifte balta kabartması vardır. Baltanın kesici kenarları düzdür, sapı ince-uzundur. Kabartma alanın altında bulunan üç satırlık yazıt, adak sahibi ve tanrının adını içerir. Geç Hellenistik Dönem'e tarihlendirilmiştir[1414].

Saraçlar'dan bulunmuş ve daha sonra Taş Mahalle Camisi'ne (Manisa İli, Soma İlçesi) taşınmış günümüzdeki yeri bilinmeyen dörtgen bir stel üzerinde, üst kısımda çifte balta tasviri, bunun altında, Apollon Nisyreites adağı olduğunu gösteren yazıt yer aldığını öğreniyoruz. Tanrı burada *ἐπιφανής / epiphanes*, görünen olarak tapım görmüştür. *Sulla Era'*sına göre MS 20/1'e tarihlenir[1415]. Menye'de (Kula, Gökçeören) bir evde

---

Yazıt: Ἀπόλλωνι Νισυρείτῃ
Ἀρτεμίδωρος Ποσειδων[ί]ου
εὐχήν
Keil, 1911, **a.g.e.**, s. 202; Herrmann, 1981, **a.g.e.**, s. 140, no. 446; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 159, no. 5.17.

[1412] Yazıt: Εὐτυχος Μωγέτου
Ἀπόλλωνι Νισυρείτῃ
καὶ Ἀσκληπιῷ εὐχήν
Keil, 1911, **a.g.e.**, no. 203; Keil, 1981, **a.g.e.**, no. 447; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 159, no. 5.18.

[1413] Mermer stel
Yazıt: ……..NE
çifte balta KA
NA
[ὑπὲρ ἐ]αυτῶν καὶ
[Ἀπο]λλωνίου καὶ Ἑρ-
[μο]γένου τῶν υἱῶν Ἀπολλ[ω]-
[νι Ν]ισυρίτῃ εὐχήν
Malay, 1994, **a.g.e.**, no. 555, res. 252; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 159, no. 5.20.

[1414] Malay, 1994, **a.g.e.**, no. 77, res. 42; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 159, no. 5.19.

[1415] Mermer stel. Yüksekliği 85 cm, genişliği 42 cm.
Yazıt: Ἔτους ε' καί ρ' μη(νος) Γορπιαι-
ου β'. Μηνοφάνης Μη-
νοφάνους Σμυρναίου
Ἀπόλλωνι Νισυρείτηι
ἐπιφανεῖ εὐχήν

görülmüş, alt kısmı kırık yuvarlak sunak üzerindeki yazıt Apollon Nisyreites adağı olduğunu gösterir, yazıta herhangi bir tasvir eşlik etmemiştir[1416].

1989 yılındaki yüzey araştırmasında Saraçlar'dan bulunmuş[1417] üst kısmı silmeli, alt kısmı kırık dörtgen stelin gövdesinin en üstünde tomurcuklu defne dalı kabartması bulunur (AN.2). Bunun altında yazıt ve çifte balta kabartması vardır. Çifte balta stelin soluna doğru, yatay olarak konumlandırılmıştır. Baltanın kesici kenarları kavisli, sapı kısadır. Yazıtın ilk satırı çifte baltanın sağ tarafında, sapın üstündedir, geri kalan kısmı bunun altında devam eder, dört satırı korunmuştur. Yazıtı sığdırmak için kabartmaya yakın olan harfler küçültülmüştür. Basit adak yazıtı şeklindedir, yazıt düzensiz ve harfler acemice işlenmiştir.

Keil ve von Premerstein tarafından yayımlanmış, Saraçlar buluntusu, üçgen alınlıklı, aşağıya doğru hafifçe genişleyen dörtgen bir gövdeye sahip stelin alınlık kısmı kırıktır, köşe akroterleri olduğu anlaşılır, gövde sınırlandırılmamıştır. Gövdeden alınlığa geçişte kalın silmeli bir profile sahiptir. Gövdede üstte yatay çifte balta kabartması, bunun altında yazıt vardır. Baltanın baş kısmı geniştir, kesici kenarları dış bükey formunda, kavislidir. Yazıt basit adak yazıtı şeklindedir, adağın Apollon Nisyreites'e yapıldığını gösterir. Stel MS 2. yy.a tarihlendirilmiştir[1418] (lev. 54, res. 185).

Manisa Müzesi'nden AN.3 alt ve üst kısımları kırık stel parçasıdır. Envantersiz eserin buluntu yeri bilinmemektedir. Gövde kısmına ait bu stel parçası, iki yandan

---

Herrmann, 1981, **a.g.e.**, s. 133, no. 427; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 158, no. 5.13.

[1416] Mermer sunak. Yüksekliği 18 cm, çapı 16 cm.
Yazıt: Ζεῦξις Ἀπόλ-
λωνι Νισυρεί-
[τη ε]ὐ[χή]ν
Herrmann, 1962, **a.g.e.**, s. 30; 1981, **a.g.e.**, s. 170, no. 522; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 159, no. 5.21.

[1417] Herrmann, 1962, **a.g.e.**, s. 29, lev. X, 2; 1981, **a.g.e.**, s. 134, no. 429; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 158, no. 5.15.

[1418] Mermer stel.
Yazıt: Ἀπφίας εὐξατο εὐ-
χή ὑπερ Λουκίου
τοῦ ὑου Ἀπόλλωνι
Νισυρείτηι εὐχήν
Keil, 1911, **a.g.e.**, s. 100-101, no. 199; Herrmann, 1981, **a.g.e.**, no. 428; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 158, no. 5.14.

sınırlandırılmamış olması, aşağıya doğru genişleyen formu ile Lydia tipi özellikleri gösterir. Üst kısımda, kazıma bir çifte balta tasvirinin yarısı korunmuştur. Çifte balta, Lydia bölgesi örneklerinin genelinde gördüğümüz gibi yatay işlenmiştir. Baltanın kesici kenarları dış bükey, kavislidir, sap yuvası düz, kenarlara doğru genişler, sapı incedir. Baltanın altında dörtgen bir çerçeve içinde defne çelengi kazıma olarak işlenmiştir. Çelenk, birbirine benzer tomurcuklu iki dalın, yarım daire formunda, karşılıklı yerleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Alttaki uçlara birer halka eklenmiştir. Stelin korunan kısmında yazıt yoktur. Apollon Nisyreites'e adanmış diğer örneklere benzer şekilde yatay çifte baltanın çelenkle birlikte betimlenmesi, bu örneğin de söz konusu tanrıya adak olduğunu düşündürmüştür. Manisa Müzesi'ndeki bir başka stel parçası, aynı şekilde envantersizdir ve benzer düzenlemeye sahiptir (AN.4). Dörtgen bir stelin sağ kısmına ait bir parçadır. Korunan kısımda çukurlaştırmış dörtgen kabartma alanı içerisinde defne çelengi kabartması bulunur. Kabartma alanının dışında, sağda, kazıma, düşey çifte balta tasviri vardır. Baltanın kesici kenarları düzdür, stilistik iki üçgen şeklinde gösterilmiştir. Bunun altında, yazıtın ilk altı satırından bazı harfler korunmuştur. Çifte balta ve çelenk birlikteliği nedeniyle steli Apollon Nisyreites ile ilişkilendirmek mümkündür. Burada farklı olarak çifte balta stelin bir tarafına ve düşey olarak işlenmiştir. Bu bize Kula'dan bulunmuş ve Meter Tarsene, Apollon Tarsios, Men Artemidorou Aksiottenos tanrı üçlüsüne adanmış steli hatırlatır. Bu örnekte, kabartma alanının üst tarafında, birer köşede, Apollon'un çifte baltası ve Men'in hilali yer alır[1419]. Aynı şekilde çifte balta düşey olarak işlenmiştir. Burada tamamen alana sığdırmak için düşey tercih edilmiş olmalıdır. Kula örneğinde olduğu gibi, bu örnekte de günümüze ulaşmamış diğer kenarda başka bir simge yer almış olabilir. Stelin yazıtından sadece yıl anlamındaki ἐτους kelimesi okunur, tarih belli değildir.

[1419] Herrmann, 1962, **a.g.e.**, s. 24, no. 18, lev. VI.

2.4.7. Apollon Aksyros

Apollon Aksyros *epithetonu* ile Saittai'da (Manisa İli, Demirci İlçesi, İçikler Köyü, Sidaskale) tapınım görmüştür[1420]. Apollon'un bu *epithetonu* ile ilgili değerlendirilen ilk veride, J. Nollé tarafından tanrının *epithetonu* Azyros olarak okunmuştur[1421]. Üçgen alınlıklı bu adak steli üzerinde yazıt dışında bir tasvir yer almamaktadır. Stelin yer aldığı başka bir yayında *epitheton* aynı şekilde yinelenmiştir[1422]. Saittai'in batısındaki Saraycık Köyü'nde bir tarlada bulunmuş olan üçgen alınlıklı bir adak stelinin yazıtı adağın aynı tanrıya yapıldığını gösterir. Yazıtı değerlendiren H. Malay *epithetonunun* Azyros değil, Aksyros şeklinde okunması gerektiğini savunmuş; Nollé'nin yayımladığı yukarıda bahsettiğimiz örneği de bu şekilde düzeltmiştir. Ona göre, *epithetonun* ikinci harfi *Zeta* formunda görünür, ancak dikkatli bakılınca harfin ortasındaki yatay çizgi, yazıtın birinci satırındaki Ξανδικοῦ kelimesinin ilk harfindeki ile benzerdir, bu nedenle Malay söz konusu harfin Ξ olarak okunması gerektiğini belirtir[1423]. İlk bahsettiğimiz stelin kesin buluntu yeri bilinmese de araştırmacılar Saittai *territoriumundan* geldiğini düşünürler[1424]. Malay, bunun da diğer stel gibi Saittai'ın yakınındaki Saraycık'tan ele geçmiş olabileceğini belirtir. Araştırmacı, köyü ziyaretinde alınlığın altında bacak betimi olan adak steline ait bir parça bulduğunu; ayrıca tarladaki iyi korunmuş antik duvarın da Apollon Aksyros kutsal alanı kalıntılarına ait olabileceğini söylemiştir[1425].

Apollon Aksyros'a cezalandırıcı bir tanrı olarak tapıldığını gösteren yazıtlar vardır. Saittai'nin güneybatısında, Saraycık (Manisa İli, Köprübaşı İlçesi) ile Gökveliler (Manisa İli, Köprübaşı İlçesi) arasından ele geçmiş, MS 3. yy.a ait bir günah çıkartma

[1420] Petzl, 1994, **a.g.e.**, no. 21; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 52, no. 5.10-15, 5.17, 5.19, 5.29, 5.32, 5.35.
[1421] Johannes Nollé, "Epigraphische und numismatische Notizen", **EA,** 10, 1987, s.102, no.2'de geçen ifadeyi Ἀπόλλωνα Αζυρον olarak okumuştur.
[1422] Pleket, 1987, **a.g.e.**, no. 1737.
[1423] Hasan Malay, "Θυμολτειν and Θυμολσια and The Cult of Apollon Axyros in Lydia", **EA**, 20, 1992 s.75-76, lev. I b. Yazar, makale yazıldığı sırada stelin Ege Üniversitesi'nde korunduğu bilgisini vermiştir.
[1424] Nollé, **a.g.e.**, s.102; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 36, 52, 156, n. 5.9. Türkiye çıkışlı olup özel bir koleksiyonda bulunan eser Lydia tipi bir steldir, üçgen alınlık, aşağıya doğru genişleyen dörtgen bir gövdeye sahiptir.
[1425] Malay, 1992, **a.g.e.**, s. 76.

/ kefaret (*confessiones*) yazıtında, bir kadının hastalığına şifa için hekimlerden umudu kestikten sonra tanrıya başvurması nedeniyle cezalandırıldığına inandığı görülür. Kadının oğlu tarafından tanrıya adaklar sunulmuş ve söz konusu stel dikilmiştir. Stelin üst kısmı kırıktır, mevcut kısımda sadece yazıt vardır[1426]. Tanrıya yapılmış adaklardan bilinen sadece bir örnekte tanrının çifte baltalı olduğu görülür. Yayınlardan bildiğimiz bu örnekte tanrı atlı ve çifte baltalı gösterilmiştir; adak yazıtı, Apollon Aksyros adağı olduğunu gösterir[1427].

2.4.8. Apollon Syrmaios

H. Malay ve C. Tanrıver kuzeydoğu Lydia'da, Saittai'nin batısında, Yardere Köyü'nün (Manisa İli, Köprübaşı İlçesi) çevresinde, 2008 ile 2011 yılları arasında gerçekleştirdikleri yüzey araştırması esnasında tespit ettikleri arkeolojik ve epigrafik belgelerle Parloenoi Köyü ve Apollon Syrmaios kutsal alanının yerlerini belirlemişlerdir. Yerleşimin ve kutsal alanının kalıntıları Yardere'nin 2-3 km güneydoğusunda, Kocadere Vadisi'nin yamacında, 'kale' denilen yerdedir. Tespit edilmiş buluntular arasında, yazıtların yanı sıra kaçak kazı çukurlarında görülen sütunlar, etrafa dağılmış keramik parçaları ve mimari parçalar vardı. Alandan ele geçmiş yazıtlar, *post-mortem* onurlandırma yazıtları (tam ya da parça olarak), Apollon Syrmaios'a bir adağın kaydedildiği sunak ve bir isim listesinden oluşur. Yazıtların çoğu MÖ 1. yy. ile MS 1. yy. arasına aittir[1428].

[1426] Hasan Malay, "Lydia Araştırmaları", **AST**, 19, 2, 2001, s. 148.
[1427] Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 52.
[1428] Hasan Malay, Cumhur Tanrıver, "The Cult of Apollo Syrmaios and the Village of Parloai Near Saittai, North-Eastern Lydia", **Between Tarhuntas and Zeus Polieus, Cultural Crossroads in the Temples and Cults of Graeco-Roman Anatolia**, ed. M. Paz de Hoz, J. P. S. Hernandez, C. M. Valero, Leuven, Peeters, 2016, s. 171-184; Hasan Malay, Georg Petzl, **New Religious Texts from Lydia, Denkschriften der phil.-hist. Klasse, 497, Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris (TAM)**, 28, Vienna, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2017, s. 119-120. Parloai'nin adının daha önce Yardere yakınındaki Karahallı'da bulunmuş bir yazıt parçasında geçtiğini belirtmişlerdir.

Apollon Syrmaios kültü sadece burada belgelenmiştir. Συρμαῖος *epithetonu*nun, uzun kuyruklu bir giysi olan σύρμα ile bağlantılı olabileceği, eğer öyleyse bu *epithetonu*n Apollon tarafından giyildiğine inanılan kuyruklu bir elbiseye atıfta bulunduğu düşünülmüştür. Bunun dışında, Stephanos Byzantios'ta geçen bir ova adı olan Syrmaios[1429] ile ilişkili, toponym bir *epitheton* olabileceğine değinilmiştir[1430].

Araştırmacılar, Yardere'deki Parloai köyünün (*katoikia*) ve Apollon Syrmaios kutsal alanının Saittai'ye (İcikler / Sidas Kale) yakınlığından dolayı bu kentin *territoriumu*nda olduğunu düşünmüşlerdir. Söz konusu *post-mortem* onurlandırma yazıtları, kişilerin Apollon Syrmaios veya Augustus rahibi ya da Tiberius ve Nero'ya *agonothetai* olarak hizmetlerinden dolayı dikilmiştir. Ayrıca yazıtlar, Parloai'da bir halk meclisinin varlığını gösterir[1431].

Bahsedilen araştırmada ele geçmiş stelllerden biri, Manisa Müzesi'nde çalışma imkânı bulduğumuz AS.1'dir. Birlikte bulunmuş onurlandırma yazıtlarına çelenk kabartması eşlik ederken bu eserde atlı kabartması vardır. Üçgen alınlıklı, akroterli dörtgen stelin gövdesinde, niş içerisinde yer alan atlı kabartmasının yönü diğer örneklerde olduğu gibi sola doğrudur. Ancak burada farklı olarak, atın arka ayaklarında hareket görülürken ön ayaklarının her ikisi de düz bir şekilde yere basar, buradan da atın ilerlemediği, olduğu yerde durduğu anlaşılır. Her ne kadar arka bacaklar olması gerekenden biraz daha ayrık olarak yapılmış olsa da bu, atın olduğu yerde durduğunda sahip olduğu görünümdür. Atlı, kabartma alanını tam olarak ortalamaz, ön kısımda biraz boşluk vardır. Atın başı ve tanrının baş ve gövdesi izleyiciye dönüktür. Tanrının yüzü yuvarlak, yanakları dolgundur; yüz detayı tahrip olmuştur. Saç kısa ve kabarıktır, ortadan ayrılarak dalgalar halinde yüzü çevreler. *Khitoniskos* ve *khlamys* giyimlidir. *Khitoniskos*un kolları dirseğe kadar iner. *Kolpos* kısmı beli örter. *Khlamys* göğüs üzerinde geniş bir 'U' şeklinde kıvrımlar yapar ve arkadan düz bir şekilde aşağıya

[1429] Steph. Byz., s. 264 'Συρμαῖον'
[1430] Malay, 2016, **a.g.e.**, s. 173.
[1431] **A.y.**, s. 171-184.

dökülür. Giysi kıvrımları kabartma şeklinde gösterilmiştir. Sağ kol dirsekten bükülmüştür, bu elde omza yasladığı çifte balta vardır. Dizgine uzanan sol kol olması gerekenden kısadır, işlenmek istenen derinlik verilememiştir. Eserin işçiliği, diğer yerel eserlere nispeten iyidir. İşçilik açısından A.4'ü hatırlatır, ancak onun kadar iyi değildir. Atın baş hareketi ve yüz detayı, kuyruğun işlenişi benzerdir. A.4 daha iyi oranlara sahiptir, burada figür ata göre büyüktür ve atın bacakları gövdesine oranla kısa, boynu vücudun geri kalanına oranla uzundur. Figürün bacağı olması gerekenden uzundur. Niş üstünde ve altında yazıt yer alır. Yazıt MS 24/25 tarihini verir. Parloenoi köyü tarafından tanrılaştırılmış Tiberius'un a*gonothete*si olarak hizmet etmiş Thrason'un taçlandırılmasıyla ilgilidir, kendisi bir çelenk ve bir stelle onurlandırılmıştır. Yazıtta –tanrılaştırılmış Tiberius dışında- bir tanrı ismi geçmez. Kabartmada yer alan atlı tanrının ikonografisi Apollon'a uygundur. Ancak tanrının adı ve *epitheton*u anılmamıştır. Buluntu grubunda burada Apollon Syrmaios kültünü gösteren verilerin olması ve kutsal alanın tespit edilmesi dolayısıyla burada tasvir edilmiş tanrının Apollon Syrmaios olması mümkündür. Bu çifte baltalı atlı tanrıyı Lydia'daki diğer çifte baltalı Apollon'lardan ayıran bir ikonografik özellik yoktur.

2.4.9. Apollon Tyrimnos / Tyrimnaios

Tanrının bu *epitheton* ile tapım gördüğünü gösteren yazıtlar Thyateira'da (Manisa İli, Akhisar İlçesi) ele geçmiştir. En erken örnekleri Erken İmparatorluk Dönemi'ne aittir ve Roma İmparatorluk Dönemi boyunca külte ilişkin veriler devam eder. Bu yazıtlarda tanrının *epitheton*u Tyrimnos ya da Tyrimnaios olarak geçer. Yazıtlar tanrının kentin baş tanrısı olduğunu ve kent dışında bir kutsal alanı olduğunu gösterir[1432]. *Epitheton*un *toponym* olduğu ya da kentin yerel kahramanının adından, tanrının bu kahramanla özdeşleştirilmesi sonucunda ortaya çıktığı düşünülmüştür[1433].

[1432] Malay, 1999, **a.g.e.**, s. 42, n. 25.
[1433] Taşlıklıoğlu, 1963, **a.g.e.**, s.91.

MS 2-3. yy.larda, Thyateira sikkelerinde Apollon'un tasvir edildiği görülür. Bu tasvirlere diğer tanrı ve tanrıçalar, özellikle ana tanrıça karakterine sahip Artemis, Leto ya da Meter eşlik etmiştir. Sikkelerde tanrı ayakta, cepheden ve çıplak, sağ kolunu yana doğru açmış ve bu elinde defne dalı tutan, sol eliyle ise omzuna dayadığı çifte baltayı taşır şekilde gösterildiği bir tipe sahiptir (lev. 54, res. 186)[1434]. Bir başka tipte, atlı Apollon sağ eliyle dizgini tutarken, sol elinde omzuna dayadığı çifte balta vardır, tanrı *khlamys* giyimlidir, lejant TYPIMNOC ΘYA şeklindedir[1435] (lev. 54, res. 187). Diğer bir tipte ise ön yüzde, başında defne çelengiyle Apollon başı, arka yüzde düşey çifte balta tasviriyle ΘYATEIPHNΩN lejandı yer alır[1436] (lev. 54, res. 188 a-b). Bir kısmının ise arka yüzünde aynı şekilde çifte balta varken ön yüzünde Herakles başı vardır[1437] (lev. 54, res. 189 a-b).

İzmir Müzesi'nden, buluntu yeri Ödemiş olarak geçen sunağın ön yüzünde yer alan atlı kabartmasının, yüzeyin oldukça aşınmış olmasından dolayı, detayları belli olmamaktadır (ATYR.1). Atın hareketi katalogdaki diğer atlı eserlerdekilerle aynı şekildedir. Figürün sadece başı izleyiciye dönüktür. Sağ eli dizgindedir. Sol omzunda çifte balta taşır. Ödemiş'in 6 km kuzeybatısında Lydia kenti Hypaipa[1438] (İzmir, Ödemiş, Günlüce / eski Datbey) bulunur. Ancak eserin kökeni hakkında kesin bilgimiz olmamakla birlikte kentin Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde çifte baltalı bir tanrı tasvir edildiğini görürüz. Nero Dönemi'ne (MS 54-68) ait bir tipte, arka yüzde, sağ elinde çifte balta taşıyan, ayakta, çıplak Apollon figürünün saçları geride toplanmış, bir kısmı omuzlar üzerine dökülmektedir[1439] (lev. 54, res. 190). Hadrianus Dönemi'ne (MS 117-138) ait bir örnekte ise tanrı benzer ikonografidedir, farklı olarak

[1434] Head, 1901, **a.g.e.**, no. 14; von Aulock, 1962, **a.g.e.**, no. 3211, 3221, 3225, 3238; Amandry, 2015, **a.g.e.**, no. 1834.
[1435] Head, 1901, **a.g.e.**, no. 15.
[1436] Head, 1901, **a.g.e.**, no. 3; Breitenstein, 1947 c, **a.g.e.**, no. 571; von Aulock, 1962, **a.g.e.**, no. 3199
[1437] Head, 1901, **a.g.e.**, no. 8-10; Breitenstein, 1947 c, **a.g.e.**, no. 572; von Aulock, 1962, **a.g.e.**, no. 3201.
[1438] Ayrıca kent, Anahita kutsal alanıyla ünlüydü. Marijana Ricl, "Current Archaeological and Epigraphic Research in the Region of Lydia", **L'Anatolie des peuples, des cités et des cultures(IIe millénaire av. J.-C. – Ve siècle ap. J.-C.). Colloque international de Besançon - 26-27 novembre 2010. Volume 2. Approches locales et régionales**, ed. H. Bru, G. Labarre, Besançon, Presses Universitaires de Franche-Comté, 2013, s. 193; Sencam Altınoluk, **Hypaipa: A Lydian City During The Roman İmperial Period**, İstanbul, Ege Yayınları, 2014.
[1439] Burnett, 1992, **a.g.e.**, no. 2552-2555.

sol elinde defne dalı tutar[1440] (lev. 54, res. 191). Bu örneklerde tanrının adını ve *epitheton*unu gösteren bir lejant yoktur. İkonografik benzerliklerinden ve yerleşimlerin yakınlığından dolayı Hypaipa'daki çifte baltalı Apollon kültünün Apollon Tyrimnos olması mümkündür.

2.4.11. Apollon Propylaios

Apollon, Propylaios *epitheton*u altında yolların, sokakların, kapıların ve evlerin koruyucusu olarak tapım görmüştür[1441]. Apollon'a bu *epitheton*la Anadolu'dan daha çok Kıta Yunanistan'da tapıldığı görülür. Adak yazıtları, Phrygia Eumeneia'da (Denizli İli, Çivril İlçesi, Işıklı Mahallesi) tanrıya bu *epitheton* ile tapınıldığını gösterir. Bu adak stellerine göre tanrı çifte baltalıdır[1442].

Günümüzde Aydın Müzesi'nde korunan AP.1, 1970'lerde araştırmacılar tarafından Çivril'de eski eserlerin toplandığı bir okul bahçesinde keşfedilmiş ve buluntu yerinin Eumeneia'nın batısındaki ovada yer alan, Çivril'in kuzeydoğusundaki Koçak Köyü (Denizli İli, Çivril İlçesi, Koçak Mahallesi) olduğu öğrenilmiştir. Kamalı dörtgen stel aşağıya doğru genişler, alt kısımda yatay çizgiyle stilistik bir silme oluşturulmuştur, stelin üst kısmı kırıktır. Merkezde düşey bir çifte balta kabartması bulunur, adak yazıtı kabartmanın iki yanına ve silmeye kazınmıştır. Yazıtta tanrının adının ve *epitheton*unun baş kısmı korunmamıştır, korunan -λαίῳ kısmından *epitheton*

[1440] Imhoof-Blumer, 1901, **a.g.e.**, no. 1; Amandry, 2015, **a.g.e.**, no. 2031.
[1441] Taşlıklıoğlu, 1963, **a.g.e.**, s.155-156.
[1442] Guy Labarre, "L'Apollon Propylaios d'Eumeneia et les theoi propylaioi", **Scripta Anatolica: hommages à Pierre Debord**, Pessac, Ausonius, 2007, s. 283-296.

tamamlanmıştır. Yazıtta geçen κολαζω fiili[1443], adak sahibinin cezalandırıldığı için kefaret olarak adağı sunduğunu gösterir. Eser Roma İmparatorluk Dönemi'n aittir[1444].

J. ve L. Robert, İstanbul'da, Bizans kalıntıları kazısında ortaya çıkartılmış, Apollon Propylaios'a ilişkin bir yazıtı yayımlamışlardır. Yazıt, adak sahibinin adını ve Apollon Propylaios adağı olduğunu gösterir. Ayrıca, stel üzerinde bir çifte balta tasviri olduğu da belirtilmiştir. Kazı raporlarında stel, buluntu yerinde bir Apollon tapınağının kanıtı ve bu tapınağın *propylaion*unun adak yazıtı olarak kabul edilmiştir. J. Robert ve L. Robert, söz konusu stelin, tanrının kültünün yoğun olarak görüldüğü Eumeneia'dan getirilmiş olduğunu ileri sürerek iddia edildiği gibi bir kanıt olmadığını belirtmişlerdir[1445]. Aşağıdaki örneklerle benzerliği dikkate alınarak İstanbul eserinin Eumeneia kökenli olduğunu söylemek mümkündür.

1887 yılında Ramsay tarafından Koçak'ta görülüp yazıtı kopyalanmış bir stelde yine çifte balta tasviri yer alır[1446]. Yayınlardan bildiğimiz, 1903 yılında Işıklı'da tespit edilmiş bir stelde çifte balta tasviriyle birlikte tanrıya hitaben kısa adak yazıtları bulunur[1447] (lev. 55, res. 193). Koçak'ın güneydoğusunda, Işıklı'nın güneybatısında yer alan Emircik'te, 1924 yılında bulunmuş çifte baltalı stel hakkında, diğerlerine göre

[1443] Louis Robert, **Nouvelles inscriptions de Sardes I**, Paris, Libraire D'Amerique et D'Orient Adrien Maisonneuve, 1964, s. 24-27'de fiilin normal formülasyonunun κολασθείς şekinde olduğunu belirtmiştir.

[1443] Thomas Drew-Bear, "Local Cults in Graeco-Roman Phrygia", **Greek, Roman and Byzantine Studies (GRBS)**, 17, 3, 1976, s. 261, dn. 54.

[1444] Drew-Bear, 1976, **a.g.e.**, s. 260-261, no. 15; Pleket, 1976/1977, **a.g.e.**, no. 1376; Jeanne Robert, Louis Robert, "Bulletin épigraphique", **Revue des Études Grecques**, 90, 430-431, 1977, s. 420, no. 491; G. H. R. Horsley, Stephen Llewelyn, **New Documents Illustrating Early Christianity, 1: A Review of the Greek Inscriptions and Papyri Published in 1976**, Sidney, Macquarie University, 1981, s. 32.

[1445] M. Ramazanoğlu'nun 1946-1950 yılları arasında gerçekleştirdiği kazılar esnasında Aya İrini ile Ayasofya arasında bulunmuş, adak steline ait bir parçadır.
Yazıt: Γάιος Σκύμνου Ἀπόλλωνι Προπυλαίῳ εὐχήν
Jeanne Robert, Louis Robert, "Bulletin épigraphique", **Revue des Études Grecques**, 66, 309-310, 1953, s. 149-150, no. 129.

[1446] 1887 yılında Koçak'ta tespit edilen eser Ramsay tarafından yayımlanmıştır.
Yazıt: Πριμιγένης Ἀπόλλωνι Προπυλαίῳ εὐχήν
Ramsay, 1895, **a.g.e.**, s. 374, no. 195; Robert, 1953, **a.g.e.**, s. 150; Thomas Drew-Bear, "Local Cults in Graeco-Roman Phrygia", **Greek, Roman and Byzantine Studies (GRBS)**, 17, 3, 1976, s. 260.

[1447] Yazıt: Ἀπόλλωνι Προπυλαίῳ Ἀχιλεύς εὐξάμενος ἀνέθηκεν
Marcus Niebuhr Tod, "Inscriptions from Eumeneia", **The Annual of the British School at Athens**, 11, 1904/1905, s. 28-29, no. 1.

biraz daha fazla bilgiye sahibiz. Mermer stel alınlıklıdır. Merkezde çifte balta kabartması, bunun etrafında yazıt bulunur. Yazıtta tanrının iyileştirme yeteneklerine sahip olduğu kastedilmektedir[1448]. Ramsay tarafından Işıklı'da görülmüş, Apollon Propylaios kültüne ilişkin bir başka yazıtın ne tür bir eserin üzerinde yer aldığı kesin olmamakla birlikte heykel kaidesi olabileceği düşünülmüştür. Burada tanrının bir rahibinden söz edilmiştir[1449].

T. Drew-Bear tarafından Işıklı'da bir camide devşirme malzeme olarak çifte baltalı bir stel parçası tespit edilmiştir. Alt tarafı kırık olan stel kemerlidir ve gövde kısmı her iki yandan birer payanda ile sınırlandırılmıştır, bu alanda çifte balta kabartması bulunur. Stelin yazıtından sadece tanrının adının (Apollon) olduğu kısım korunmuştur, *epitheton* (Propylaios) araştırmacı tarafından tamamlanmıştır[1450].

Koçak'ta bir evde araştırmacılar tarafında tespit edilmiş bir stelin, daha önce çocuklar tarafından köyün yukarısındaki tepede bulunduğu belirtilmiştir. Stel yatay olarak iki yerden kırılarak üç parçaya ayrılmıştır. Üçgen alınlıklıdır ve akroterlidir, akroterlerin yüzeyi düz bırakılmıştır. Alınlıkta sima kısımları işlenerek, ortası çukurlaştırılmıştır,

---

[1448] Mermer stel. Yüksekliği 30 cm, genişliği 26 cm.
Yazıt: [Ἀλέξ]ανδ-
Ρος
[Σω]σιπάτρο-
υ
[θε]ῷ Ἀπόλ-
[λ]ωνι *ç.balta* Προ-
πυλέῳ
εὐχὴν εὐχαρ-
ισ]τῶ σοι ὅτι τῆ[ς
πλε(υ)ρᾶς ἄπον[ον
με ἐτήρησε[ν]
W. H. Buckler, W. M. Calder, C. W. M. Cox, "Asia Minor, 1924, III – Monuments from Central Phrygia", **Journal of Roman Studies (JRS)**, 16, 1926, s. 66, no. 187; Pleket, 1976/1977, **a.g.e.**, no. 1376.

[1449] Yazıt: Τι(βέριον) Κλαύδιον. Τρύφωνος υἱὸν, Κυρίνα. Ἀθηνόδοτον [Φ]ιλ[α]λήθη. ιερέα Προπυλ[αίου Ἀπό]λλωνος.
Ramsay, 1895, **a.g.e.**, s. 374, no. 196.

[1450] Mermer stel. Ölçüleri alınamayacak kadar yüksekte. Drew-Bear stelin Işıklı Aşarda Camisi'nde bulunduğunu söylemiştir, ancak Işıklı'da böyle bir cami yoktur, 19. yüzyıla ait Aşağı Cami ve Çarşı Camisi isimli camiler vardır.
Yazıt: Ἀπόλλωνι [Προπυλαίῳ]
Thomas Drew-Bear, **Nouvelles inscriptions de Phrygie**, Zutphen, Terra, 1978, s. 66-67, no. 1; Pleket, 1978, **a.g.e.**, no. 1121.

*tympanon*da kalkan kabartması vardır. Dörtgen gövdenin alt ve üstünde kalın birer silme vardır. Kamalıdır. Gövdede kabartma alanı sınırlandırılmamıştır. Düşey çifte balta kabartması gövdeyi kaplayacak şekilde yerleştirilmiştir. Çifte baltanın kesici kenarları kavislidir. Sapının alt ucu geniş yapılmıştır, üst ucu oval bir topuz şeklindedir. Sap yuvası belirgin yapılarak, iki verev çizgiyle bezenmiştir. Baltanın sol tarafında kıvrılarak yukarıya yükselen bir yılan kabartması vardır, yılanın gözleri işlenmiştir, dili ağzının dışında gösterilmiştir. Yazıt beş satır halinde, üst silmede, gövdede, kabartmaların etrafında ve alt silme üzerinde yer alır. Yazıtta adak sahibinin adı ve tanrının adı geçer. Diğer örnekler gibi Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir[1451] (lev. 55, res. 192).

Eumeneia'nın Hellenistik Dönem, MÖ 2.-1. yy.lara ait ve Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde çifte balta tasvirini görmekteyiz. MÖ 133-30 yılları arasına tarihlendirilmiş sikkelerin arka yüzünde, üstünde ve her iki yanında birer yıldız olan *tripod,* bunun sağ yanında sapına yılan dolanmış, düşey çifte balta; sol yanında şeritle bağlanmış defne dalı yer alır[1452] (lev. 55, res. 194). Aynı döneme ait bir başka tipte ise arka yüzde sadece çifte balta betimi yer alır[1453]. Kentin Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinin arka yüzünde Apollon'u çifte baltalı olarak görürüz. Nero Dönemi'ne (MS 54-68) ait sikkelerin ön yüzünde büst betiminin yanında dörtgen bir *incus* içinde sapına yılan dolanmış çifte balta yer alır; arka yüzde Apollon zemin çizgisi üstünde ayakta, 3/4 profilden, sağ ayağı taşıyıcı, sol bacak dirsekten bükülerek geride gösterilmiştir. Baş sol profilden gösterilmiştir, saç diademle bağlanarak ensede toplanmış, bir kısmı bukleler halinde omza dökülür. Sol koluna dolanmış *himation* dışında çıplaktır. Sağ

[1451] Mermer stel. Üst silmenin altından ve gövdenin ortasından kırık.
Yazıt: Εὔτυχος
Ἀπόλλ-
ωνι [Προ]-
πυλαίῳ
εὐχήν
P. Thonemann, **Monumenta Asiae Minoris Antiqua (MAMA), XI: Monuments from Phrygia and Lykaonia Recorded by M. H. Ballance, W. M. Calder, A. S. Hall, and R. D. Barnett**, London, Society fort he Promotion of Roman Studies, 2013, no.30.

[1452] Ön yüzde Dionysos başı yer alır. Head, 1906, **a.g.e.**, no. 13, 15-17, 19.

[1453] Bu örneğin ön yüzünde Tykhe vardır. D. Mannsperger, G. Fischer-Heetfeld, **SNG Tübingen, Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Münzsammlung Universität Tübingen, 6: Phrygien - Kappadokien; Römische Provinzprägungen in Kleinasien**, Berlin, Mann, 1998, no. 4010.

kolunu yana açmıştır, bu elinin üstünde karga vardır. Sol elinde, omzuna yasladığı çifte baltayı taşır. Çifte baltanın kesici kenarları bu tipteki sikkelerin bazılarında kavisli, bazılarında düzdür[1454] (lev. 55, res. 195 a-b). Septimius Severus Dönemi'ne (MS 193-211) ait sikke tipinde, arka yüzde yer alan Apollon duruş olarak Nero Dönemi örnekleriyle aynı şekildedir. Baş, aynı şekilde, sol profilden gösterilmiştir, diademle bağlanmış saçları ensede bukleler halindedir. *Himation* giyimlidir, *himation* sol omzunun üstünden atılarak sağ göğüs üzerinde bağlanmıştır, kıvrımlar yaparak sol kolu sarar, uç kısmı 'S' biçimli kıvrımlar halinde aşağıya dökülür. Sağ elindeki *phiale*yi, yanındaki, üzerinde ateş yanan sunağa doğru uzatır, sol elinde koluna dayayarak taşıdığı çifte balta vardır. Çifte balta tanrıya oranla büyüktür, kesici kenarlara hafifçe kavis verilmiştir, sapı ince uzundur[1455] (lev. 55, res. 196).

Eumeneia'nın Roma İmparatorluk Dönemi (Domitianus, MS 81-96; Marcus Aurelius, MS 161-180; Geta, MS 209-211 dönemleri) sikkelerinde Apollon atlı olarak da gösterilmiştir. MS 2. yy. sonu ile 3. yy. ortası arasına tarihlendirilmiş tipte, sola doğru 'adeta adımları'yla ilerleyen atının üstünde, profilden, saçları ensede toplanmış, *khitoniskos* ve *khlamys* giyimli, sağ eli dizginde, sol elinde omzuna yasladığı çifte baltasıyla gösterilmiştir[1456] (lev. 55, res. 197). Geta Dönemi sikkelerinde ise tanrı yine atlı ve çifte baltalı olarak gösterilmiştir, bu sefer farklı olarak başında şua tacı vardır[1457].

Apollon Propylaios'a dair en erken nümizmatik belgeler olan, Hellenistik Dönem'e, MÖ 2.-1. yy.lara ait sikkeler tanrıya ilişkin bilinen en erken kanıtlardır. Burada Propylaios'a ilişkin yazılı bir ifade yoktur. Apollon'un simgesi tripotun yanında sapına yılan sarınmış çifte balta ve yine tanrının önemli simgelerinden defne dalını birlikte

[1454] Metcalf, 1980, **a.g.e.**, no. 232; Andrew M. Burnett, Michel Amandry, Pere Pau Ripollés, **Roman Provincial Coinage, I, from the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC – 69)**, London, British Museum Press, 1992, no. 3149.
[1455] Ön yüzde Tykhe başı ve EYMENEIA lejantı, arka yüzde ise tasvire EYMENEWN lejantı eşlik eder. Imhoof-Blumer, 1901, **a.g.e.**, no. 4.
[1456] von Aulock, 1962, **a.g.e.**, no. 3590; Henry Clay Lindgren, **Lindgren III: Ancient Greek Bronze Coins from the Lindgren Collection**, London, Classical Numismatic Group, 1993, no. 584.
[1457] Niels Breitenstein, Willy Schwabacher, **SNG Cop. Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum, 29: Phrygia, 1: Abbaitis-Eumeneia**, Copenhagen, Einar Munskgaard, 1948, no. 397; von Aulock, 1962, **a.g.e.**, no. 3597.

görürüz. Roma İmparatorluk Dönemi'ne gelindiğinde ise tanrının tek başına simgelerinin değil kendisinin betimlendiğini görürüz. Ayakta ve atlı olmak üzere iki ana tiptedir. *Himation* hariç çıplak, ayakta gösterilen tasvirinde sol elinde çifte balta taşır. Sağ elindeki nesne / simge ise değişir; bir tipte sağdaki ateş sunağına elindeki *phiale* ile libasyon yapar, diğer tipte ise elinde karga vardır. Karga ya da kuzgun, mitolojiye göre Apollon'un habercisidir[1458], Apollon tarafından cezalandırılarak rengi siyaha dönüştürülmüştür. Ovidius'a göre, Apollon sevgilisi Koronis hamileyken onu koruması için beyaz bir kuzgun görevlendirmişti. Kuzgun, Koronis'in Iskhys ile ilişkisini öğrendikten sonra tanrıya ihaneti haber vermişti. Öfkelenen Apollon, çifti öldürmüş ve kuzgunu cezalandırmak için tüylerini siyaha dönüştürmüştü[1459]. Hyginus'a göre ise Koronis, Corvus (karga) takımyıldızına dönüştürülmüştür[1460]. Corvus'la ilgili bir başka mitosta, karga, Apollon tarafından su getirmeye gönderildiğinde yolda incir yemek için durarak oylanmıştı. Apollon'a gerçeği söylemek yerine, Hydra adındaki yılanın onu suya yaklaştırmadığını söyleyerek, pençelerindeki yılanı da kanıt olarak göstermişti. Sahtekârlığı anlayan Apollon, kargayı (Corvus), kabı (Krater) ve yılanı (Hydra) gökyüzüne fırlatmış ve böylece bu üç yıldız oluşmuştu[1461]. Hellenistik Dönem sikke örneklerinde, tripodun etrafındaki üç yıldız ve çifte baltanın sapındaki yılan bu mitosla ilgili olabilir. Mitosta geçen su, Apollon'un kehanet prosedürünün temel unsurudur[1462]. Apollon'un yılanla ilişkisi bu mitosla sınırlı değildir. Gaia'nın oğlu olarak kabul edilmiş yılan Python, Delphi kehanet merkezinde, *omphalos*u koruyordu, Apollon onu öldürerek kehanet merkezini devralmıştı[1463]. Corvus'un kökeni, genellikle bir yılanın kuyruğuna tünemiş olarak tasvir edilmiş, Babil mitolojisindeki kuzgun MUL.UGA.MUŞEN'e dayandırılmıştır.

[1458] Plutarkhos, Apollon'un balıkçılların, çalıkuşlarının ve kargaların sesini iradesinin işaretlerini vermek için kullanıldığına inanıldığından ve bu kuşların tanrıların habercisi olduğundan bahsetmiştir. Plutarkhos, **Moralia: De Pythiae oraculis**, 22, 405 c; Pierre Boyancé, "Sur les oracle de la Pythie", **Revue des Études Anciennes**, 40, 3, 1938, s. 311, 314.
[1459] Publius Ovidius Naso, **Metamorphoses**, çev. Gotha, H. Magnus, Perthes, 1892, II, 536.
[1460] Gaius Iulius Hyginus, **De Astronomica**, çev. H. Schneider, Leiden, Brill, 2010, II, 40.
[1461] Hyginus, II, 38 – 2,40.
[1462] H. W. Parke, "Apollo and the Muses, or prophecy in Greek verse", **Hermathena**, 130/131, 1981, s. 104; J. Z. De Boer, J. R. Hale, "The Geological Origins of the Oracle at Delphi, Greece", **Geological Society**, 171, 2000, s. 399-412; Martti Nissinen, **Prophetic Divination: Essays in Ancient Near Eastern Prophecy**, Berlin, de Gruyter, 2019, s. 441-460.
[1463] Mike Chappell, "Delphi and the Homeric Hymn to Apollo", **The Classical Quarterly**, 56, 2, 2006, s. 331-348.

Babilliler bu takımyıldızı, sonbaharda yağmur mevsiminden önce belirdiği için, fırtına tanrısı Adad ile ilişkilendiriyorlardı[1464]. Ayrıca, kuşların Apollon kültünde, müzik ve kehanetle ilişkili bir rolü vardı[1465]. Apollon ile Koronis arasındaki ilişkinin libasyon, kehanet ve müzikle ilgili olduğunu arkeolojik veriler destekler[1466]. Delphi Arkeoloji Müzesi'nde korunan, yaklaşık olarak MÖ 470'e tarihlenen *Apollon Kyliksi* üzerinde, oturan Apollon, sol elinde *lyra* tutar, ileriye doğru uzattığı sağ elindeki *phiale* ile libasyon yaparken gösterilmiştir. Karşısında kuzgun vardır[1467]. G. Labarre, kuzgunun Kyrene ve Menderes Magnesiası kentlerinin kuruluş mitlerinde geçtiğini anımsatarak Eumenia için de kuzgunun böyle bir anlamı olabileceğini düşünmüştür[1468].

Yılan motifini çifte baltayla birlikte Apollon Kareios kültünde de görmüştük. Bu motif tanrının iyileştirici özelliğiyle de ilişkili olabilir. Emircik stelinde tanrının bu yönüne değinildiğini görürüz. Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerindeki diğer tip ise atlı ve çifte baltalıdır, bu tipteki bir örnekte şua taçlı gösterilmiştir.

Imhoof-Blumer, Apollon'un Eumeneia sikkelerindeki ikonografisini, Eumeneia'nın kuş uçuşu yaklaşık 200 km kuzeybatısında yer alan Thyateira'nın (Akhisar) sikkelerindeki Apollon Tyrimnaios'a benzetmiştir[1469]. Bu örneklerde Apollon Tyrimnaios, Apollon Propylaios ile benzer duruşa sahiptir, çıplaktır; aynı şekilde çifte balta taşır, farklı olarak sağ elinde defne dalı vardır[1470] (lev. 54, res. 186). Bir diğer tipte ise yine Apollon Propylaios'da olduğu gibi atlıdır, sağ eliyle dizgini tutar, diğer elinde omzuna yasladığı çifte balta vardır[1471] (lev. 54, res. 187). Apollon Propylaios'un

[1464] Paul Alain Beaulieu, "The Babylonian man in the moon", **Journal of Cuneiform Studies**, 51, 1, 1999, s. 91-99; Frederick Augustus Vanderburg, **Sumerian Hymns from Cuneiform Texts in the British Museum**, New Jersey, Gorgias, 2007, s. 55-69; Michael W. Ford, **Maskim Hul: Babylonian Magick**, Houston, Succubus, 2010, s. 67.
[1465] Elinor Bevan, "Water-birds and the Olympian gods", **Annual of the British School at Athens**, 84, 1989, s. 163-169.
[1466] Ioannis Liritzis, Evgenia Bousoulegka, Anne Nyquist, Belen Castro, Fahad Mutlaq Alotaibi, Androniki Drivaliari, "New evidence from archaeoastronomy on Apollo oracles and Apollo-Asclepius related cult", **Journal of Cultural Heritage**, 26, 2017, s. 13-14.
[1467] Kimberley Christine Patton, **Religion of the Gods: Ritual, Paradox, and Reflexivity**, Oxford, Oxford University Press, 2009, s. 7, res. 6.
[1468] Labarre, 2007, **a.g.e.**, s. 285.
[1469] Imhoof-Blumer, 1901, **a.g.e.**, s. 229.
[1470] Head, 1901, **a.g.e.**, no. 14; von Aulock, 1962, **a.g.e.**, no. 3211, 3221, 3225, 3238; Amandry, 2015, **a.g.e.**, no. 1834.
[1471] Head, 1901, **a.g.e.**, no. 15.

çifte baltalı, atlı ve şua taçlı ikonografisi ise Hierapolis çevresinde gördüğümüz Lairbenos ikonografisiyle benzerdir.

Sikkelerideki bu tasvirleri Apollon Propylaios'la ilişkilendirmemizin sebebi Eumeneia ve çevresinde çifte baltalı Apollon'un bu tanrı olmasıdır, tanrının *epitheton*una dair bir lejant yer almaz. Tanrının *epitheton*u Eumeneia çevresinden gelen Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait adaklarda geçer. Bu adaklara tanrının tasviri eşlik etmez, sadece simgesi çifte balta yer alır. Yolların, sokakların, kapıların, evlerin koruyucu olarak, Propylaios *epitheton*u her ne kadar Kıta Yunanistan'da da görülse de Phrygia'da Apollon bu *epitheton* ile yerel karakterli bir tanrı olarak tapım görmüştür. Propylaios *epitheton*u Hermes için de kullanılmıştır. Tanrı bu *epitheton* ile girişlerin koruyucusu olarak tapım görmüş, örneğin -Kharites'le birlikte- Atina akropolisinin girişinin koruyucusu olarak görülmüştür[1472]. Ramsay, Apollon Propylaios'u da aynı şekilde 'kapıların önündeki Apollon' olarak yorumlamıştı[1473]. Labarre, bu tanımın tam olarak Apollon Propylaios'u karşılamadığını, tanrının girişlerin önüne dikilen heykelleri olmadığını, Hermes'te olduğu gibi 'girişlerin büyülü ve önleyici korumasını sağlamak, kapıların zararlı güçlere karşı koruyucu olmak' özelliklerinden çok, Apollon Propylaios kültünün ister düşman, ister hastalık olsun, şehri zararlı güçlere karşı savunmayı amaçladığını belirtmiştir. Pisidia, Kremna kentinin pek çok sikkesinde Apollon Propylaios'un yay ve okuyla silahlanmış, silahını kullanmaya hazır bir şekilde tasvir edildiğini hatırlatır[1474]. G. Pugliese Caratelli, bu işleve sahip tanrıları çeşitli sıfatlar altında listelemiş ve *theoi propylaioi*'ye adanan ibadet yerlerinin kapıların önünde bulunduğunu önermiştir[1475]. Ancak ne diğer Propylaios olarak nitelenmiş tanrıların ne de Eumeneia'daki Apollon Propylaios'un kutsal alanına dair böyle bir kanıt vardır. Belgeler, tanrının Eumeneia *territorium*unda bir kutsal alanı olduğunu gösterir. Ramsay'a göre, bu kült, Menderes'in yukarı vadisinde, Eumeneia

[1472] Alexander Conze, "Hermes Propylaios", **Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften**, 1904, s. 69-71; Dietrich Willers, **Zum Hermes Propylaios des Alkamenes**, Berlin, de Gruyter, 1967; Andrew Stewart, **Greek Sculpture: An Exploration**, New Haven, 1990, s. 267-268, res. 400; Stephen D. Lambert, **Inscriptiones Graecae (IG) II, 3: Inscriptiones Atticae Eucilidis anno posteriores**, Berlin, 2012, no. 416.
[1473] Ramsay, 1895, **a.g.e.**, s. 356 ve 374.
[1474] Labarre, 2007, **a.g.e.**, s. 288.
[1475] Pugliese Caratelli, 1965, **a.g.e.**, s. 10.

kurulmadan önce kurulmuştu ve kültün merkezi, Eumeneia'nın yaklaşık 6 km güneybatısına lokalize ettiği, vadinin Phryg Dönemi dini merkezi gibi görünen Attanassos'taydı ve Antik Dönem'de burası aynı zamanda tıp okuluydu. Ona göre, Eumeneia kentiyle, Attanassos *hieron*u arasında yakın bir ilişki vardı[1476]. Ancak, Labarre Attanassos'un yerinin bilinmediğini, Eumeneia'nın 6 km yakınında bir *hieron* bulunmadığını belirtmiştir[1477]. Ancak bölgede yer yer yapılan kazılarda, zemin seviyesinin 5-6 metre altında yapı kalıntılarına rastlanmıştır[1478]. Bunun yanı sıra, Işıklı-Akgöz su kaynağı civarında bulunan açık hava kutsal alanı olasılıkla Demir Çağı'ndan itibaren kullanılmıştır[1479].

Ramsay Apollon Propylaios'un kökeniyle ilgili olarak, onun bir Yunan tanrısı olmadığını, Men, Sozon, Sabazios gibi Phryg tanrısı olduğunu düşünmüştür. Ancak Ramsay'ın bu görüşüne dair kesin kanıt yoktur. Apollon Propylaios'un kültüne dair en erken veriler, Eumeneia'nın II. Attalos Dönemi'nde Pergamon kolonisi olarak kurulduğu zamana aittir[1480]. Tanrıya ilişkin yazıtlar, Eumeneia mevkiinden gelmiştir. Bunlardan üçü kentin güneyindeki köylerden Koçak ve Emircik'ten bulunmuştur. Bu nedenle, ana kutsal alan kentte bulunuyor olmalıydı, bunun yanı sıra, diğer kült alanları, tanrının heykelleri, kült nişleri girişlerde yer alıyor olabilirdi, fakat buna dair bir kanıtımız yoktur.

Eumeneia'daki Apollon Propylaios ikonografisinde çifte balta ve yılan birlikteliği dikkat çekmektedir. Yılan motifini bilici tanrı olarak da tapım görmüş Apollon Kareios

[1476] Ramsay, 1895, **a.g.e.**, 242-243, 374. Ramsay, Attanassos'u Dedeköy'e lokalize etmişti. Buradaki tanrının Men Askaenos ile özdeşleştirilmiş olabileceğini, ayrıca Karoura (Aydın, Tekeköy) yakınlarındaki Men Karou hieronunda olduğu gibi tıp okulu, sağlık tesisi olduğunu belirtmiştir. Ancak söz konusu kültün Apollon Propylaios olduğu açıktır.
Men Karou kültü için, Büyükgün, 2006, a.g.e., s. 29, 51, 59, dn. 317.

[1477] Labarre, 2007, **a.g.e.**, s. 296.

[1478] Celal Şimşek, "Eumeneia Antik Kenti Üzerine", **Eumeneia: Şeyhlü-Işıklı**, ed. B. Söğüt, İstanbul, Ege Yayınları, 2011, s. 24, dn. 24.

[1479] Ramsay, 1897, **a.g.e.**, s. 354; Peter Thonemann, **The Meander Valley: A Historical Geography from Antiquity to Byzantium**, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, s. 130-176.

[1480] Işıklı çevresinde Erken Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşim vardır. Eşref Abay, "Tarih Öncesi Dönemlerde Işıklı", **Eumeneia: Şeyhlü-Işıklı**, ed. B. Söğüt, İstanbul, Ege Yayınları, 2011, s. 11-25. Kente, Bergama Kralı II. Attalos Philadelphos (MÖ 159-138) tarafından kentin adı değiştirilmiş, kardeşi II. Eumenes'i onurlandırılarak Eumeneia adı verilmiştir. Kent, MÖ 190'daki Magnesia Savaşı'ndan MÖ 188'deki Apameia Barışı'na kadar Seleukoslar yönetiminde kalmış olmalıdır. Hellenistik surlar MÖ 2. yüzyıl öncesine tarihlenir. Şimşek, 2011, **a.g.e.**, s. 3.

kültünde de görmüştük. Burada da tanrının kehanet ve / veya iyileştirici karakterleriyle ilişkili olabilir. Ancak kehanet merkezinin varlığına ilişkin herhangi bir kanıt yoktur. Sadece bir adakta tanrının iyileştirici yönüne değinilmiştir. Ayrıca, bir örnekte tanrıya cezalandırıcı olarak da tapınılmıştır.

2.4.11. Apollon Alsenos

Apollon Alsenos'un kutsal alanı, bir Phrygia kenti olan Akmonia (Uşak İli, Banaz İlçesi, Ahat ile Ulupınar köyleri arasındaki Asar Mevkii) *territoriumu*ndadır. Akmonia 19. yy. araştırmacıları tarafından ziyaret edilmiş, bu araştırmacılardan W. J. Hamilton tarafından kentin tiyatro, *odeion*, sur duvarları gibi kalıntılarıyla birlikte bir tapınağa ait kalıntılar da tespit edilmiştir[1481]. Tanrının ikonografisini, dolayısıyla çifte baltalı bir tanrı olduğunu, araştırmacılar tarafından tapınak yakınında görülmüş, günümüze ulaşmamış iki adak stelinden birinde bu şekilde tasvir edilmesinden biliyoruz[1482]. Yakın zamanda gerçekleştirilmiş yüzey araştırmalarında bununla birlikte başka bir tapınak kalıntısı da tespit edilmiştir[1483]. Söz konusu tapınağın temel kalıntısı gözlemlenebilmektedir.

Tapınak yakınında görülmüş stellerden biri akroterli, üçgen alınlıklı dörtgen steldir. Gövde aşağıya doğru hafifçe genişler. Çukurlaştırmış *tympanon*un ortasında giyimli erkek büstü kabartma olarak yer alır. Stel gövdesi iki yandan sınırlandırılmamıştır. Alt

[1481] William John Hamilton, **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: With Some Account of Their Antiquities and Geology, I**, London, J. Murray, 1842, s. 115.
[1482] Drew-Bear, 1990, **a.g.e.**, s. 1914, 1933-1939.
[1483] 2014 yılı yüzey araştırmalarında, araştırmacılar tarafından –tekrar- keşfedilen tapınak kalıntısı Apollon Alsenos ile ilişkili stellerin yayınlarında, steller tapınak yakınlarında görüldüğü için bu tanrıya ait olarak kabul edilmiştir, ancak tapınağın Apollon Alsenos'a ait olduğunu gösteren bir veri henüz ele geçmemiştir. Günümüzde tapınağın, temel kalıntısı gözlemlenebilmektedir. Tapınak ile ilgili araştırmalar için, Münteha Dinç, Deniz Kaplan, Emre Taştemür, Banu Yılmaz, "2014 Yılı Uşak İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması, Eski Yunan-Roma (Arkaik, Klasik, Hellenistik, Roma) Yerleşimleri", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, 33, 2, 2016, s. 530; M. Dinç, Emre Taştemür, "2017 Yılı Uşak İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması: Eski Yunan-Roma (Arkaik, Klasik, Hellenistik ve Roma Dönemi) Yerleşimleri Sonuç Raporu", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, 36, 3, 2019, s. 160-161; Deniz Kaplan, "Akmonia'da bir Tapınak", **Antik Phrygia'nın Merkezinde Bir Kent: Akmonia, 2014-2017 Yılları Arasındaki Yüzey Araştırmalarının Sonuçları**, ed. M. Dinç, E. Taştemür, Ankara, Bilgin, 2019, s. 67-75.

kısımda kalın bir silme vardır. Kabartma alanı, atlının üstünde yer aldığı kabartma şeklinde zemin çizgisiyle yatay olarak ikiye bölünmüştür. Üstte 'adeta adımları'yla sola doğru ilerleyen atının üzerindeki genç erkek figürü sağ eliyle dizgini tutmuştur, sol elinde omzuna dayadığı çifte balta vardır. Baş ve gövde cepheden gösterilmiştir. *Tunica manicata* ve *khlamys* giyimlidir. *Khlamys* geriye savrulmuştur. Giysi kıvrımları eşit aralıklarla düzenlenmiş, stilize paralel çizgilerle gösterilmiştir. Proporsiyon orantısızdır, baş vücuda oranla büyüktür. Kısa saç, bir başlık gibi başın tepesine oturtulmuştur. Gözler iri ve düşük, yanaklar dolgun, ağız küçüktür. At basık bir görünüme sahiptir, bacaklar vücudun geri kalanına oranla kısadır. Figür ata oranla büyüktür. Koşum takımından, alınsalık, burunsalık, boyunsalık ve dörtgen biçimli eyer işlenmiştir. Alttaki alanda, ortada *bukranion*, onun iki yanında antitetik birer hayvan kabartması vardır. Yazıt atlının zemin çizgisi olan ince silmeyle alttaki silmede yer alır. Stelin Apollon Alsenos'a adandığını gösterir. Yazıt tarihi *Sulla Era*sı 232, MS 147/8'dir[1484] (lev. 56, res. 198).

Tapınak yakınında görülmüş diğer stel, form olarak ilk örnekle benzerdir. Farklı olarak, altta silme yer almaz, kama bulunur. *Tympanon*da şua taçlı, giyimli erkek büstü kabartması vardır. İlk örneğe göre daha iyi bir işçiliğe sahip bu stelde, proposiyon da ilk örnekten daha iyidir. Apollon ikonografik açıdan bu örnekte farklıdır. *Tunica manicata* ve bunun altına pantolon giymiştir. *Khlamys* ya da *himation* yoktur. Çifte baltalı değildir. Sol eliyle dizgini tutar, sağ elinde yukarıya kaldırdığı asa vardır. Alttaki kabartma alanında ise profilden gösterilmiş bir kurt figürü yer alır. Kabartma alanını bölen silmenin altındaki iki satırlık yazıt, stelin Apollon'a adandığını gösterir, Alsenos *epithetonu* kullanılmamıştır[1485] (lev. 56, res. 199). Her iki yazıt da adak sahiplerinin ve adanan tanrının adını gösteren basit adak yazıtları şeklindedir.

[1484] Mermer stel. Yan akroterler kırık. Yüksekliği 59,4 cm, genişliği 32 cm, derinliği 7 cm.
Yazıt: Ἔτους σλβ'
Κταηνῶν κωμη κατ' ἐπιταγὴν
Ἀπόλλωνι Ἀλσηνῷ
Drew-Bear, 1990, **a.g.e.**, s. 1934-1937, lev. 4, 7; Delemen, 1993, **a.g.e.**, s. 252-253, no. 300.
[1485] Drew-Bear, 1990, **a.g.e.**, s. 1937-1938, no. 8, lev. 4, 8; Delemen, 1993, a.g.e., s. 253-254, no. 301.

Apollon'a adanmış, 1881 yılında İzmir'de görülmüş, ancak günümüzdeki yeri bilinmeyen bir stel[1486] de form, kompozisyon, ikonografya ve yazıt formülü nedeniyle Delemen tarafından Akmonia kökenine atfedilmiştir[1487] (lev. 56, res. 200). Diğer iki örnekte olduğu gibi, stelin dörtgen gövdesi aşağıya doğru hafifçe genişler. İkinci örnek gibi kamalıdır. İlk iki örnek mimarinin şematize edildiği üçgen alınlıklı tiptedir, bu örnekte ise şematik, kemerli form uygulanmıştır. Kemer, baklava biçimli motifle bezenmiştir. Akroterler ilk iki örnekle benzerdir. Gövde, aynı şekilde, sınırlandırılmamıştır. Kabartma alanı ikincideki gibi ince bir silmeyle yatay olarak tamamen bölünmüştür. Apollon ve atın hareketi aynı şekildedir. Apollon ikonografisi birinci stelle benzerdir. *Tunica manicata* ve *khlamys* giyimlidir. *Khlamys* geriye savrulmuştur. Ortadan ayrılmış dalgalı saç, geriye doğru taranarak yüzü çevreler. Sağ eliyle dizgini tutar, sol elinde omzuna dayadığı çifte balta vardır. Baltanın kesici kenarları kavislidir. Figür ata oranla büyüktür, ancak oransızlık ve şematizasyon ilk örnekteki kadar güçlü değildir. Baş ve saç daha özenli işlenmiş, giysi kıvrımları daha doğal verilmiştir. Altta, ortada, ayakta cepheden gösterilmiş, *khitoniskos* giyimli genç erkek figürü; onun iki yanında ise antitetik birer kurt ya da köpek figürü bulunur. Dört satırlık yazıt, kabartma alanını bölen silmenin altına ve bu kabartmanın altına kazınmıştır. Adağın Apollon'a yapıldığını gösterir, *epitheton* kullanılmamıştır, aynı şekilde basit adak yazıtıdır. Delemen, yazıttaki *'... ἀφιέρωσαν.... (....adadı....)'* formülünün de Phrygia kökenine işaret ettiğini belirtmiştir[1488].

Apollon Alsenos kültüyle ve tanrının kimliğiyle ilgili, söz konusu steller dışında elimizde detaylı bilgi verecek veri yoktur. İkincil sahnelerde yer alan hayvan kabartmaları da işçiliğin yetersizliğinden fazla ipucu vermemektedir. Ancak tanrının hayvanları veya hayvancılığı koruyan bir karakteri olabileceğini söyleyebiliriz.

Phrygia'da tanrı Zeus da Alsenos *epitheton*uyla anılmıştır. Tanrı bu şekilde, Afyon İlinin Emirdağ İlçesi ve çevresinde, Appolenoi halkının meskeni olan, Polybotos

[1486] Otto Benndorf, George Niemann, **Reisen im südwestlichen Kleinasien, 1, Reisen in Lykien und Karien**, Wien, C. Gerold's Son, 1884, s. 125, res. 77; Robert, 1946, **a.g.e.**, s. 54-55; Taşlıklıoğlu, 1963, **a.g.e.**, s. 161; Drew-Bear, 1990, **a.g.e.**, s. 1936-1937, lev. 4, F.
[1487] Delemen, 1993, **a.g.e.**, s. 47, 254-255, no. 302.
[1488] **A.e.**, s. 47.

(Afyon İli, Bolvadin İlçesi) ve Amorion (Afyon İli, Emirdağ İlçesi, Hisarköy Mahallesi) yerleşimlerinde[1489] ve bunun yanı sıra Phrygia'nın diğer alanlarında[1490], örneğin Nakoleia'da da (Eskişehir İli, Seyitgazi İlçesi) tapım görmüştür[1491]. Tanrıya tarımın, sürülerin koruyucusu ve şifa verici olarak tapınılmıştır[1492].

Apollon'a Alsenos *epithetonu*yla Trakya'da tapınıldığını gösteren bir yazıt Kırklareli'nde bulunmuştur[1493].

2.4.12. Apollon Kitharodos

'Kithara taşıyan Apollon'[1494] Apollon Kitharodos, tanrının en yaygın tipidir. Bu tipte tanrı, ayakta ya da oturarak; *khiton, khiton* ve *himation* giyimli, sadece *himation*a sarınmış ya da çıplak olarak gösterilmiştir. Yaygın bir tip olduğu için alt tipleri de çeşitlidir[1495]. Afyon Müzesi'nden buluntu yeri bilinmeyen AKT.1, dörtgen bir steldir. Apollon cepheden, ayakta, çıplak olarak gösterilmiştir. Stelin üst kısmı kırıldığı için figürün başını göremeyiz. Sağ elinde *plectrum,* sol elinde ise *kithara* vardır. Çifte balta, figürden bağımsız şekilde, figürün sol tarafında durmaktadır. Yatay bir şekilde konumlandırılmıştır, sapı figürden taraftadır. Havada asılı bir şekilde durur. Sapı alışılanın aksine, kısadır. Sapın alt konturu belirgin değildir, alt kısmı kazınarak silinmiş, sap kısaltılmış gibidir. *Kithara*yı sığdırmak için böyle yapılmış olabilir. Tanrının iki yanında birer köpek figür vardır, ilgilerini tanrıya yöneltmiş şekilde

[1489] Calder, 1928, **a.g.e.**, no. 435, 435 a; Buckler, 1939, **a.g.e.**, no. 387; Drew-Bear, 1999, **a.g.e.**, s. 51, 307, 327, 341, 351.
[1490] N. Eda Akyürek Şahin, "Neue Votivsteine aus dem Museum von Afyon", **Gephyra**, 4, 2007, s. 73.
[1491] Thomas Drew-Bear, "Local Cults in Graeco-Roman Phrygia", **Greek, Roman and Byzantine Studies (GRBS)**, 17, 3, 1976, s. 250, dn. 15.
[1492] Thomas Drew-Bear, **Phrygian Votive Steles**, Ankara, Anadolu Medeniyetleri Müzesi Yayınları, 1999, s. 28, 30.
[1493] Georg Wissowa, "Alsenos", **Pauls Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Aal-Apollokrates**, Stuttgart, J. B. Metzlerscher, 1894, s. 1638.
[1494] Konrat Ziegler, "Kitharodia", **Der Kleine Pauly: Lexikon der Antike: auf der Grundlage von Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter**, 3, Stutgart, Alfred Druckenmüller, 1967, s. 223.
[1495] Lambrinudakis, 1984, **a.g.e.**, s. 199-213, no. 82-238; Martin Flashar, **Apollon Kitharodos: Statuarische Typen des musischen Apollo**, Köln, Böhlau Verlag, 1992.

gösterilmişledir. Apollon Kitharodos'u çifte baltayla gördüğümüz tek eserdir. Heykeltıraşlık eserlerinde çifte baltalı Apollon tasvirlerinde, tanrı baltayı taşırken gösterilmiştir. Burada ise farklı olarak, balta tanrı ile ilişkili fakat tanrının elinde değildir. Bu tarzda tasvirleri sikke örneklerinde görmekteyiz[1496].

Afyon Çavdarlı-Kovalık Höyük Apollon kutsal alanına ait heykelcik ve adak levhaları gibi eserlerin çoğunda tanrıyı Kitharodos ikonografisinde görürüz[1497]. Bu örneklerden pek çoğunda, tanrının iki yanında birer köpek figürü bulunur. Apollon ayaktadır, genellikle *himation* hariç çıplaktır. Nadiren *khitoniskos* giyimlidir. Baş kısmı korunan örneklerde Apollon'a özgü saç modelinin uygulandığını görürüz, tepede fiyonk şeklinde toplanmış ve yanlardan bukleler halinde dökülür. Aşağıya uzatılan sağ kol, hafif yana açılır, bu elde *plectrum* vardır. Sol eliyle ise, bu tarafında bir kaide üzerinde duran *kithara*yı taşır. Her iki yanındaki köpek figürünün başları tanrıya dönüktür. Bu örneklerin hiç birinde çifte balta yer almaz[1498].

2.4.13. Apollon Sozon

Sozon, kelimesinin etimolojisine aşağıda, ilgili bölümde değineceğimiz tanrı adıdır[1499]. Genel kanı olarak 'kurtarıcı' anlamına gelmektedir[1500]. Sozon, Phoibos'da olduğu gibi Apollon'un sadece *epitheton*u olarak kullanılmamış, adı olarak da kullanılmıştır[1501].

[1496] Yukarıda Zeus Labraundos bölümünde bahsettiğimiz Demetrios I Poliorketes Dönemi Miletos sikkeleri üzerinde Zeus tahtta otururken tahtın altında çifte balta görülmektedir. Newell, 1927, **a.g.e.**, no. 49.

[1497] Banu Büyükgün, "Afyon Arkeoloji Müzesi Çavdarlı-Kovalık Höyük Buluntusu Apollon Heykelcikleri ve Adak Levhaları", Yayımlanmamış Lisans Bitirme Tezi, Eskişehir, 2002, no. 1-4, 6-10, 13.

[1498] **A.y.**, no. 1-4.

[1499] Bknz. Bölüm 2.5. Sozon.

[1500] Otto Höfer, "Soter", **Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (ML)**, 4, Leipzig, Teubner, 1909-1915, s. 1282.

[1501] Delemen, Akşehir'den bir sunak üzerindeki yazıtta geçen Letoides Sozon'un kuşkusuz Apollon olduğunu belirtmiştir. Delemen, 1999, **a.g.e.**, s. 323, dn. 139. Lykia, Sura'da baş tapınak ve bilicilik

Lykaonia Bölgesi'nden, Sızma Köyü'nden (Konya, Selçuklu) bir kabartmada atlı figür betimlenmiştir. Apollon Sozon'a adanmış bu eserin günümüzdeki yeri bilinmemektedir[1502].

Phrygia Bölgesi'nden, Uşak, Banaz yakınlarındaki, Eksik / Çamsu Deresi'nde bulunmuş yazıtlardan üçünün Apollon'a, birinin Sozon'a adandığı görülür[1503]. Afyon, Çavdarlı-Kovalık Höyük'te 1964 yılında gerçekleştirilmiş kurtarma kazısında pek çok heykeltıraşlık eseri ortaya çıkartılmıştır[1504]. Bunlardan büyük çoğunluğunu Apollon heykelcikleri oluşturur. Eserlerde yer alan adak yazıtları burada bir Apollon kutsal alanı olduğuna işaret eder. Ayrıca, Apollon heykelciklerinin yazıtlarında Sozon adına da rastlanmıştır[1505].

Afyon Müzesi'nde bulunan, İşçehisar buluntusu adak kabartmasında (A.3) sola doğru 'adeta adımları'yla ilerleyen atın üzerinde, baş ve gövdesi cepheden gösterilmiş genç erkek figürü, uzun saçlı ve sakalsızdır. Saçları omuzlarına dökülür, başının üstünde kazıma çizgilerle gösterilmiş şua tacı vardır. Yüzü yuvarlak, yanakları dolgun, gözler düşüktür, burun ve ağız tahrip olmuştur. *Tunica manicata* ve *khlamys* giyimlidir. *Khlamys* geride dalgalanır. Eser özensiz bir işçiliğe sahiptir. Giysi kıvrımları kabaca çizgilerle gösterilmiştir. Sol kol gösterilmemiştir, atın gerisinde kaldığı varsayılmış olmalıdır. Sağ elde omza dayadığı çifte balta vardır. Çifte balta figüre göre büyük yapılmıştır. Sapı uzun ve kalındır. Baltanın iki yüzünün eşit yapılmaması acemi işçilikten kaynaklanır. Figür at üzerinde doğru konumlandırılmamıştır, olması gerektiğinden aşağıda işlenmiştir. Atın geride kalan sol ayakları kabartma olarak değil, kazıma çizgiyle gösterilmiştir. Yele ve kuyruk detayları işlenmesine rağmen koşum takımı işlenmemiştir. Eserin üst kısmında kırıklar olduğu için formu tam olarak belli

merkezi olan Apollon Tapınağı'nın duvarlarındaki adak yazıtlarında Apollon Surios değil, Sozon adının geçtiğini belirtmiştir. **A.y.**, s. 40.

[1502] William M. Ramsay, "Lycaonian and Phrygian Notes", **The Classical Review**, 19, 8, 1905, s. 368; Buckler, 1924, **a.g.e.**, s. 28; Delemen, 1999, **a.g.e.**, no. 292.

[1503] Drew-Bear, 1976, **a.g.e.**, s. 249-251, no. 3-6.

[1504] Thomas Drew-Bear, "Afyon Müzesi'nde bir Heykel Definesi", **AST**, 10, 1993, s. 147.

[1505] Büyükgün, 2002, **a.g.e.**, no. 5.

olmaz, altta bir çizgiyle zemin oluşturulmuştur. Sol taraftaki düşey çizgi kabartma alanının sınırlandırılmasına işaret etse de karşı tarafta böyle bir detay bulunmamaktadır. Uzun saçlı genç erkek görünümü, atlı ve çifte baltalı olması bölgedeki Apollon ikonografisine uygundur. Başında şua tacı olması nedeniyle Apollon Sozon olma ihtimali vardır.

2.4.14. Epithetonsuz Apollon

Çifte baltalı olarak tasvir edilmiş Apollon'lar arasında *epitheton*suz olarak anılmış ya da *epitheton*u bilinmeyen örnekler de vardır. Bunların yanı sıra, ikonografik özellikleri nedeniyle Apollon olarak tanımladığımız, yazıtsız eserler de mevcuttur.

Manisa Müzesi'ne bağış yoluyla gelmiş, buluntu yeri Sart olarak belirtilmiş, üçgen alınlıklı dörtgen, *naiskos* tipi stelin gövde kısmı aşağıya doğru hafif genişler (A.4). İki yanda Dor başlıklı, dörtgen *pilaster*lerle sınırlandırılmış kemerli bir *aedicula* içinde atlı figürü vardır. Eserin yüzeyinde aşınma vardır. Oldukça iyi bir işçiliğe sahiptir. Sola doğru *'adeta adımları'*yla ilerleyen atın üzerindeki genç erkek figürünün baş ve gövdesi 3/4 profilden gösterilmiştir. Sağ kolu dirsekten kırıktır. Sol elinde çifte balta vardır. Baltanın sap yuvası düz, kenarlara doğru genişleyen bir formu vardır. Kavisli kesici kenarları, neredeyse yarım daire formundadır. Metal sap korunamamıştır, aplik yuvaları, figürün elinde ve baltanın altındadır. Tepe kısmı düz olan saçın, alın etrafında bukleler halinde yüzü çevrelediği görülür; geride toplanmıştır ve bir kısmı omuzlara bukle şeklinde dökülür. Göğüs altından kuşakla bağlı *khitoniskos* ve *khlamys* giyimlidir. *Khlamys* figürün gerisinde uçuşur. Atın başı da figürünki gibi izleyiciye dönüktür[1506]. Her iki figürün proporsiyonları doğru işlenmiştir. Atın uzuvları, kasları

[1506] Bu şekilde atın başının izleyiciye dönük olduğu bir örnek British Museum'dan bir steldir. Apollon'un sol kolu atın sağına doğru uzanarak dizgini çeker ve hayvanın başını izleyiciye çevirmesini sağlat. Müze kataloğunda eserin buluntu yeri Tralles olarak geçer ancak Delemen değerlendirmesi sonucu serin Isparta Kızılağaç kökenli olduğunu ileri sürmüştür. Delemen, 1993, **a.g.e.**, s. 248, no. 293.

ve hareketi ustalıkla işlenmiştir. Atın altında Apollon'un tripodu, tripodun altında ise kıvrılmış bir yılan kabartması vardır. Stel yazıtsızdır. Bu nedenle tanrının *epithetonu* bilinmemektedir. Stelin kemerli *aeducalı* formu nedeniyle eser Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olmalıdır. *Naiskos* tipi stellerde iki yandaki sütunların yaklaşık olarak MS 230/240'lardan itibaren dörtgen olarak yapılmaya başlanması[1507] nedeniyle eser bu tarih sonrasına tarihlenebilir. Buluntu yeri Sart olarak kaydedilmiştir ancak bağış yoluyla müzeye geldiği için kesin bir bilgi olarak kabul edilemez. Günümüzde Kula çevresi olarak tanımlayabileceğimiz Maionia Bölgesi yerel kültler açısından zengin bir bölgedir. Çalışmamızdaki Lydia kökenli Apollon'ların tapınım yerleri bu bölgededir. Apollon Bozenos, Apollon Tarsios ve Apollon Nisyreites ile ilgili buluntular Kula çevresinden ele geçmiştir. Eserin buluntu yeri Kula'nın yaklaşık 50 km batısındadır. Bu tanrılardan Apollon Bozenos çifte baltalı ve atlıdır. Ancak ikonografik olarak diğer örneklerden *khlamys*i olmaması nedeniyle ayrılır[1508]. Kült merkezi Kula, Saraçlar olan Apollon Nisyreites de sadece çifte balta ile simgelenmiş tanrılardandır. Apollon Tarsios sedece çifte baltayla simgelendiği gibi, bir örnekte atlı olarak görülmektedir. Bu örnekte, atlı, stelin solundaki ana tanrıçaya doğru ilerler, Apollon tamamen profilden gösterilmiştir. Baltayı diğer örneklerdeki gibi sol omzuna yaslayarak taşır, sağ eli dizgindedir. Kıyafeti ve kıyafetin hareketi A.8 ile aynıdır.

Apollon Tyrimnos'un kült merkezi ise Thyateria'da (Manisa, Akhisar), söz konusu eserin buluntu yeri olan Sart'ın yaklaşık 50 km güneyindedir. Apollon Tyrimnos ikonografisini sadece Thyateria sikkelerinde görmekteyiz, tanrının tasvir edildiği bir heykeltıraşlık eseri bilinmemektedir. Bu sikkelerde tanrının atlı gösterildiği bir tip vardır: Atın yönü ve hareketi, tanrının kıyafeti ve kıyafetin hareketi, çifte baltanın sol tarafta taşınması A.4 ile aynıdır; farklı olarak, tanrı tamamen profildendir, saçları ensede toplanmıştır, çifte baltayı omza yaslayarak taşır[1509] (lev. 54, res. 187). Apollon

Atın başının cepheden gösterildiği başka bir örnek Antalya Müzesi'ndendir, stel Pisidia, Pogla (Çomaklı Köyü) kökenlidir. **A.y.**, s. 250, no. 296.

[1507] Tomas Lochman, **Studien zu kaiserzeitlichen Grab- und Votivreliefs aus Phrygien**, Basel, Skulpturhalle, 2003, s. 19.

[1508] Robert, 1946, **a.g.e.**, lev. IV.

[1509] Head, 1901, **a.g.e.**, no. 15.

Toumoundes, Sart'ın yaklaşık 40 km güneydoğusundaki Philadelphia'da (Manisa, Alaşehir) tapım görmüştür. İkonografisini gösteren veri yoktur, çifte balta ile simgelenmiştir.

Bu durumda, A.4'ü Lydia'daki çifte baltalı Apollon'lardan biriyle kesin olarak örtüştürmek mümkün görünmemektedir. Çünkü ortak özellikler olan *khitoniskos* ve *khlamys* giyimi, *khlamys*in geride dalgalanması belirli bir çifte baltalı, atlı Apollon'un, hatta belirli bir atlı Apollon'un ya da bir atlı tanrının ayırt edici özelliği değildir.

A.4'te dikkat çeken ikonografik unsur, tripot ve yılandır. Bu iki unsuru Phrygia bölgesi kültlerinden, Eumeneia'da tapım görmüş Apollon Propylaios ikonografisinde görürüz. Tanrı taş eserler üzerinde çifte balta ile temsil edilirken, Eumeneia sikkelerinde çifte baltalı ayakta ve atlı olarak tasvir edilmiştir. Hellenistik Dönem'den itibaren, çifte balta, tripot ve yılan figürüyle birlikte gösterilmiştir (lev. 55, res. 194).

Sardeis'in Hellenistik Dönem ve Erken İmparatorluk Dönemi sikkelerinde Apollon sıklıkla tasvir edilmiştir. Bu örneklerde tanrı, ayakta ve çıplaktır, bir elinde defne dalı, diğerinde kuzgun vardır[1510]. Çifte baltalı bir örneğine rastlanmaz.

A.4 kökeni ve ikonografisi dolayısıyla, Lydia'da bildiğimiz çifte baltalı Apollon'lara dâhil edilemez. *Epitheton*unu bilmediğimiz yerel bir kült olabilir ya da *epitheton*suz Apollon olarak tapım görmüş olabilir.

Yine bağış yoluyla Manisa Müzesi'e gelmiş bir başka çifte baltalı, atlı figürün yer aldığı eserin buluntu yeri kayıtlarda yer almamaktadır (A.5). Üst ve alt kısmı kırık stel parçasıdır. Kabartma alanı iki yanda sınırlandırılmıştır. Sola doğru ilerleyen atının

[1510] Head, 1901, **a.g.e.**, no. 22, 24, 26, 28, 29, 34, 36.

üzerindedir, baş ve gövdesi 3/4 profilden gösterilmiştir. Eser iyi bir işçiliğe sahiptir. Figür ata göre büyükçedir. Figürün saçları omuzlarına dökülür. Figürün dizgine uzanmış sağ eli kırıktır. Sol eliyle omzuna yasladığı çifte baltanın sapını tutar. Baltanın sol ucu *khlamys*in arkasından görünür. *Khitoniskos* ve *khlamys* giyimlidir. Giysi kıvrımları yoğun ve detaylı işlenmiştir. *Khitoniskos* göğüs altında, önde fiyonk yapılmış bir kuşakla bağlanmıştır. Giysinin etek kısmı atın üstünde yayılmış şekilde gösterilir, bacak hattı etek altından belli olur. Kol kısmının kıvrımları paralel çizgilerle gösterilmiştir, etek pilileri kabartma şeklinde işlenmiştir. At figürün işçiliği A.4 kadar iyi değildir. Eyer dörtgen şekildedir. Omuz üzerinde yuvarlak broşla tutturulmuş *khlamys* göğüs üzerinde 'U' şeklinde kıvrımlar oluşturur. *Khlamys*in geride kalan kısmı tamamen açılarak dalgalanmaktadır. Eserin yazıtı yoktur. İşçilik, figürün hareketi, çifte baltayı taşıma şekli Phrygia bölgesi eserleri ile benzerdir. Pamukkale, Uzunpınar'dan bulunmuş mezar steli üzerinde çifte baltalı atlı Apollon'un giysi eteğinin at üzerinde duruşu benzer şekildedir (AK.2). Bu örnekte de, aynı ikonografiye sahip Dağmarmara Steli'nde (AK.1) de tanrının baş ve gövdesi izleyiciye dönüktür. Söz konusu eserimizin (A.5) Phrygia bölgesi eserlerinin etkisinde kaldığı açıktır. Bunun yanı sıra buluntu yeri bilinmeyen Aydın Müzesi eserlerimizden A.6 ile aralarında benzerlik vardır. Aydın Müzesinde korunduğu halde Phrygia kökenli olan bir eser kataloğumuzda yer alır (AP.1, Eumeneia – Işıklı). A.6 da ikonografik özellikleri dolayısıyla Phrygia kökenli olabilir. A.5 de herhangi bir *epitheton* altında değerlendirilememiştir.

A.6, alt ve üst kısmı kırık stel parçasıdır. Kabartma alanı sınırlandırılmamıştır. Atlının baş kısmından yukarısı korunamamıştır. Atın hareketi aynı şekildedir. Figürün gövdesi 3/4 profilden gösterilmiştir, korunmamış başının da gövdeyle paralel izleyiciye dönük olduğu anlaşılır. Sağ eliyle dizgini tutar. Sol elinde omzuna yasladığı çifte baltayı tutuyor olmalıdır. Figürün elindeki sap ucu ve baltanın bir kenarının uç kısmı korunmuştur. *Khlamys* ve *khitoniskos* giyimlidir, *khlamys* geride dalgalanır. Sağ tarafta yazıtın bir kısmı korunmuştur, korunan kısımda tanrının adı ya da *epitheton*u yer almaz, bir özel isim okunabilmiştir. Bu özellikleriyle, *phiale* ve çifte balta taşıyan atlı figürlerini gördüğümüz AK 1 ve AK.2 ile benzer ikonografiye sahiptir. Eser, figür

ve giysi detaylarının yüzeysel işlenmesi, ayrıca atlı tanrıların tasvir edildiği dönem olması dolayısıyla MS 2.-4. yy.lara tarihlendirilmiştir.

Aydın Müzesi eserlerinden A.8'in buluntu yeri kayıtlarda Nazilli, Esenköy olarak geçmektedir. Harpasa antik kenti Esenköy sınırları içindedir. Karia, Lydia ve Phrygia bölgelerinin birleşim noktasında bulunan Harpasa[1511] antik kentinin sikkelerine baktığımızda Apollon tasvirine rastlarız, ancak bu tasvirlerde tanrı çifte baltalı değildir, Kitharodos tipindedir[1512]. Nazilli'nin 3 km kuzeydoğusunda yer alan Bozkurt ile Eycelli yaylaları arasına lokalize edilmiş, Bozyurt Köyü sınırları içerisindeki antik kent Mastaura kültlerine baktığımızda burada Apollon tapınımı olduğunu görürüz. Kentin MÖ 1. yy.a ait sikkelerindeki bir tipte Apollon, arka yüzde, atlı ve çifte baltalıdır; 'adeta adımları'yla sola doğru ilerleyen atının üzerinde, profilden, *khitoniskos* giyimli, sol eli dizginde, sağ elinde omzuna yasladığı çifte baltayla gösterilmiştir[1513] (lev. 57, res. 201). Aynı döneme ait bir başka tipte ise ayakta, başı sağa dönük *khlamys* giyimli, sağ kolunu dirsekten bükmüş, bu elinde çifte balta taşır[1514] (lev. 57, res. 202). Kentin Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olan sikke örneklerinden MS 1. yy.a tarihlendirilmişlerde ön yüzde Hekate, arka yüzde Apollon tasvirleri vardır. Apollon'un sembolleri hariç, duruş ve kıyafet gibi ikonografik özellikleri, MÖ 1. yy. ayakta tasvir edildiği tiptekiyle aynıdır. Apollon ayakta, başı sağa dönük, *khlamys* giyimlidir; sol tarafındaki sütun üzerindeki *lyra*ya yaslanmıştır, *lyra*nın yanında yay, ok ve sadak vardır; sağ elinde *plectrum* vardır. Tanrının bu tasvirine ΣΩΖΩΝ lejantı eşlik eder[1515]. Sozon olarak anılmış bu tanrı Apollon Kitharoidos ikonografisindedir.

[1511] R. T. Marchese, "Ancient Remains in Caria: The Watchtower at Harpasa", **Anatolian Studies**, 22, 1992, s. 48.
[1512] MÖ 2. yy.a ait kent sikkelerinde tanrıyı bu tipte görmekteyiz. Imhoof-Blumer, 1902, **a.g.e.**, s. 131, no. 4.
[1513] Dane Kurth, **Greek and Roman Provincial Coins: Lydia (GRPC Lydia), IV: The Bronze Coinage of Lydia, Magnesia ad Sipylum – Sala**, İstanbul, Ege Yayınları, 2020, no. 11.
[1514] Kurth, 2020 a, **a.g.e.**, no. 12.
[1515] Head, 1901, **a.g.e.**, no. 2.

Nazilli'ye yakın bir başka antik kent olan Nysa (Aydın, Sultanhisar), yerleşimin 15 km batısındadır. Nysa sikkelerinde başka tiplerle birlikte Apollon'un çifte baltalı olarak tasvir edildiğini görürüz. Kentin Commodus Dönemi'ne (MS 176-192) ait bir tipte Apollon, çıplak, ayakta, cepheden; saçlarının bir kısmı bukleler halinde omuzlarına dökülür; sağ elinde çifte balta, sol elinde defne dalı tutar, çifte balta tanrıya oranla büyük yapılmıştır[1516] (lev. 57, res. 203). Nümizmatik verilere göre, Mastaura ve yakınındaki Nysa'da çifte baltalı Apollon kültü olduğunu söyleyebiliriz, Mastaura'da bu tanrı atlı olarak da gösterilmiştir.

A.8 dörtgen bir sunaktır. Ön ve arka yüzler, yan yüzlerden geniştir. Üstte ve altta birer eğik ve birer düz silme vardır, alt silme kalındır. Üstte dört köşede palmet bezemeli akroter bulunur. Bunun üstünde dörtgen profil çıkıntısı yer alır. Burada, ön yüzde, yan yana Selene ve Helios; sağ yüzde Selene; sol yüzde Helios büstleri, arka yüzde ise çelenk kabartması vardır. Gövdede ince bir *plinthos* üzerinde, ayakta, yan yana, cepheden Hosios kai Dikaios kabartması yer alır. Kabartma yüzeyi oldukça aşınmıştır, detaylar belli olmamakla birlikte, figürler olasılıkla ele eledir, kıyafetleri diz hizasındadır, sol yanlarından *himation*ları sarkar. Sağdaki figürün sağ elindeki aşağı doğru sarkan nesne terazi olmalıdır. Hosios kai Dikaios ikonografisinde sağdaki figür adeleti simgeleyen teraziyi tutarken soldaki figür cezayı simgeleyen sopayı tutar şekilde gösterilir[1517]. Bu durumda soldaki figürün sol elinde sopa olması gerekir ancak, aşınmadan dolayı böyle bir detay belli olmamaktadır. Genel ikonografiye de uygun olarak buna göre, soldaki figür Dikaios (Adil), sağdaki figür Hosios (Kutsal) olmalıdır.

Sağ yüzde, kıvrılan bir yılan figürü düşey olarak yerleştirilmiştir, yılanın başı sağa yönelmiştir. Sol yüzde, atlı kabartması yer alır. Atlının yönü, genel atlı ikonografisinden farklıdır, sola doğru ilerler. Stelin sol yüzünde yer aldığı için, öne doğru ilerlerken gösterilmek istenmiştir, bu nedenle sola ilerliyor olmalıdır. Atın

[1516] Mannsperger, 1998, **a.g.e.**, no. 3737.
[1517] Marijana Ricl, "Hosiod kai Dikaios, Premiere partie: Catalogue des inscriptions", **Epigrapica Anatolica (EA)**, 18, 1991, no. 24, 47, 48, 51, 56, 57, 59, 60, 91.

hareketi alışılageldiği gibidir, 'adeta adımları'yla ilerler. Figür ata göre büyük yapılmıştır. Başı izleyiciye dönüktür. Sağ kolunu dirsekten bükerek yukarıya kaldırmıştır, bu elinde yukarıya kaldırdığı, düşey şekilde gösterilmiş bir çifte balta vardır. Çifte baltanın yuva kısmı düzdür, balta kenarlara doğru keskin bir şekilde genişler ve neredeyse yarım daire formunu alır, dolayısıyla kesici kenarlar kavislidir. Balta sapı ince uzundur, tepede oval formda bir topuz vardır. Sol kol dirsekten bükülmüştür, bu el atın üzerindedir. Figürün başı gövdeye oranla büyük yapılmıştır. Saçlar kabarık, tepeden öne ve yanlara doğru taranmış, omuzlara doğru iner. Yuvarlak yüz, dolgun yanaklar, kavisli kaşlar, badem şeklinde gözler, küçük ağız gibi fizyolojik özellikler ve yüzdeki yumuşak ifadeye Anadolu yerel heykeltıraşlığında Apollon'da sıklıkla karşılaşılır[1518]. *Tunica manicata* ve *khlamys* giyimlidir. *Khlamys* omuz üzerinde yuvarlak bir giysi iğnesiyle tutturulmuştur. At koşum takımında boyunsalığın püsküllü detayı işlenmiştir. Arka yüzde üzüm salkımı kabartması vardır. Profil kabartmasında, ön ve yan yüzlerdeki figürlerin her birine denk gelecek şekilde büstler işlenmiştir. Hosios kai Dikaios'un üstünde Selene ve Helios, yılan figürünün üstünde Selene, Apollon figürünün üstünde Helios büstleri yer alır. İzmir Arkeoloji Müzesi'nden, buluntu yeri bilinmeyen üst ve altı silmeli, dört yüzü kabartmalı dörtgen bir sunağın ön yüzünde Hosios kai Dikaios figürleri ince bir *plinthos* üzerinde ayakta, yan yana gösterilmiştir. Burada, A.8'e benzer şekilde Hosios kai Dikaios adağında, bu tanrıların tasvirleriyle birlikte, atlı figürün, yılan, çelenk ve üzüm salkımının betimlendiğini görürüz. Hosios kai Dikaios figürlerinin üzerinde durduğu *plinthos*un üstünde sola doğru hareket eden bir yılan kabarması vardır. Sol yüzde, sağa doğru hareket eden şua taçlı bir atlı figürü, sağ yüzde çelenk ve üzüm salkımı, arka yüzde ise sağa doğru hareket eden iki boğa (?) figürü vardır. Sunağı yayımlayan Ricl tarafından atlı figürün sadece şua taçlı olduğu belirtilmiştir, buna göre Helios, Apollon veya Apollon Sozon olabilir. Yazıt eserin Hosios kai Dikaios'a adandığını gösterir[1519].

[1518] Denizli, Çal, Akkent bulunutusu AL.2 örneğinde olduğu gibi. Delemen, İ., 1999, **a.g.e.**, no. 293-298, 308. Bu özellikleri Men'de de görürüz. Büyükgün, B., 2006, **a.g.e.**, no. 6-11.

[1519] Marijana Ricl, "Newly Published and Unpublished Inscriptions for Hosios and Dikaios and Their Contribution to the Study of the Cult", **Asia Minor Studien (AMS), Band 65: Vom Euphrat bis zum Bosporu, Kleinasien in der Antike, Festschrift für Elmar Schwertheim zum 65. Geburtstag**, Bonn, Habelt, 2008, s. 572, no. 29. Yayında eserin fotoğrafına yer verilmemiştir.

Hosios kai Dikaios kültüyle ilgili verilerin çoğunluğu Kuzeybatı Phrygia kökenlidir, kültün çıkış noktası Phrygia Bölgesi, hatta Dorylaion kenti olarak kabul edilmiştir[1520]. Bunun yanı sıra Kuzeydoğu Lydia'dan da önemli miktarda eser ele geçmiştir[1521]. Maionia kökenli bu eserlere baktığımızda çoğunluğunun Lydia tipi steller olduğunu görürüz ve A.8 hem buluntu yeri hem de eser tipolojisi açısından Lydia kökenli bu eserlerden ayrılır. Sunak tipi Phrygia bölgesi sunaklarına daha yakındır. Kütahya Müzesi'nde bulunan dörtgen sunak A.9, tip ve üzerindeki kabartmaların ikonografisi açısından Aydın Müzesi eseri ile oldukça benzerdir. Üstte ve altta kalın silmemelerle profillendirilmiş sunağın üst köşelerinde palmet bezemeli birer profili vardır. En üstte dörtgen bir profil eki bulunur. Bu kısmın yanları ve arkası bezemesizdir, ön yüzde Selene büstü kabartma olarak yer alır[1522]. Gövde kısmının ön ve yan yüzlerinde kabartmalar vardır, arka yüz bezemesizdir. Bu kabartmaların her biri, birer ince *plinthos* üzerindedir. Bu eserin, orijinal yerinde duvar önünde durduğu düşünülmüştür. Ön yüzdeki cepheden gösterilmiş, yan yana iki büst Hosios ve Dikaios'a aittir. İki büstün ikonografisi birbiriyle aynıdır. Yüzleri tahrip olmuştur. Kısa ve kabarık saçlar yüzü çevreler, saç dalgaları paralel çizgilerle gösterilmiştir. Giysilerinin gömlek kısmı dikey paralel çizgilerle bezenerek giysi kıvrımları stilistik olarak işlenmiştir. *Himation*lar, yakadan itibaren 'V' şeklinde kıvrımlarla gösterilmiştir. Soldakinin üzerinde 'Hosios', sağdakinin üzerinde 'Dikaios' yazar. Hosios kai Dikaios adaklarında Hosios'un adı her zaman ilk yazılır, ancak temsillerinde sağdaki figür Dikaios olur. Yazıt, burada farklı olarak sağda Hosios'un yer aldığını gösterir. Bunun sebebi de sunakta her bir figürün üzerine adının yazılması olmalıdır. Sağ yüzde, atlı Apollon kabartması yer alır. Genel ikonografiye uygun olarak atı sola doğru 'adeta adımları'yla ilerler. Figürün baş ve gövdesi izleyiciye dönüktür. Sağ kol dirsekten bükülerek gövdenin üstüne getirilmiştir, bu elinde uzun saplı bir nesneyi tutar.

[1520] Emre Erten, "Dorylaion'dan Yeni bir Hosios kai Dikaios Adağı ve Atlı Tanrı Üzerine Bazı Düşünceler", **Phaselis**, 4, 2018, s. 203.
[1521] Ricl, M., 1991, **a.g.e.**, no. 1-18 (Maionia).
[1522] Eseri yayımlayan N. E. Akyürek Şahin, büstü Men ya da Selene olarak tanımlamıştır. Büstün baş kısmı yüzü ve saçların büyük bir kısmını kapsayacak şekilde hasarlıdır. Ancak yine başının açık, dalgalı saçların geride toplandığı anlaşılır. Bu Men'den çok Selene ikonografisine uygundur. Akyürek Şahin de Phryg başlığı olmamasına dikkate çekmiştir. Akyürek Şahin, 2004, **a.g.e.**, s. 138-142, no. 4.
Eserin yayını için N. Eda Akyürek Şahin, "Neue Weihungen für Hosios kai Dikaios", **Gephyra**, 1, 2004, s. 138-142, no. 4.
Detaylı Men ikonografisi için: Büyükgün, 2006, **a.g.e**., s. 12-27.

Nesnenin tanrının omzu üzerine gelen kısmı oldukça aşınmıştır bu nedenle ne olduğu kesin bir şekilde anlaşılamamakla birlikte çifte balta ya da mızrak olabilir[1523]. Sol kol dirsekten bükülerek atın başının üstüne uzanmıştır, bu elle dizgini tutar. Dalgalı saçlar yüzü çevreler. *Tunica manicata* ve *khlamys* giyimlidir. *Khlamys*in kıvrımları göğüs üzerinde geniş 'U' şeklinde çizgilerle gösterilmiştir. Kabartmanın üstündeki yazıt 'Apollon' şeklindedir. Atlı çifte baltalı (?) Apollon'a burada *epitheton*suz tapınıldığını görürüz. Sol yüzde, cepheden bir büst kabartması yer alır. Saç ve giysi detayları ön yüzdeki büstler ile benzerdir. Başının etrafından omuzlarına kadar inen, kazıma çizgilerle yapışmış bir şua tacı vardır. Üstte kabartmanın sağ kenarında 'Helios' yazar. Ön yüzde üst silmede yer alan yazıt, Korosokome sakinlerinin bu adağı Hosios kai Dikaios'a adadığını gösterir[1524]. Κοροσκωμῆται ifadesi ilk kez bu yazıtta geçer. Akyürek Şahin, Koroskome köyünün, sunağın bulunduğu Muratlı Köyü yakınında olabileceğini önermiştir[1525]. Hosios kai Dikaos'a sunağın ön yüzünde yer verilerek adaktaki önemleri vurgulanmış, Apollon ve Helios yan yüzlerde yer alarak ikincil konumda bırakılmıştır. Hosios kai Dikaios herhangi bir atribü ile gösterilmemiştir, büst şeklinde tasvir edilmeleri kuzeybatı Phrygia'daki ikonografilerine uygundur. Apollon ile Hosios kai Dikaios'un adaklarda birlikte anılmasına başka örneklerde de rastlarız[1526]. Helios da bu tanrı çiftiyle sıklıkla görülür[1527]. Veriler Hosios kai Dikaios kültünün ay (Selene, Men) ve güneş (Helios, Apollon, Apollon Sozon) tanrılarıyla ilişkili olduğunu gösterir[1528]. Figürlerin işçilik ve üsluplarına göre sunak MS 2.-4. yy.lar arasına aittir.

[1523] Eserin yayınında figürün bu elinde bir şey tuttuğundan bahsedilmemiştir, sadece atlı figür olarak değinilmiştir, Akyürek Şahin, 2004, **a.g.e.**, s. 139.
[1524] **A.y.**, s. 139. Hosios kai Dikaios'un adlarının 'kai' olmadan yazılmasının başka örneklerini de vermiştir.
[1525] **A.y.**, s. 140.
[1526] Ricl, M., 1991, **a.g.e.**, no. 23, 32, 44; Akyürek Şahin, N. E., 2004, **a.g.e.**, s. 141.
[1527] Akyürek Şahin, N. E., 2004, **a.g.e.**, s. 141.
[1528] Marijana Ricl, "Hosiod kai Dikaios, Premiere partie: Catalogue des inscriptions", **EA**, 18, 1991, a.g.e., no. 20, 24, 25, 27, 29, 46-49, 88, 90, 95; "Hosios kai Dikaios, Seconde Partie: Analyse", **EA**, 19, 1992, no. 92.
E. Erten, Helios'un da Hosios kai Dikaois gibi tanrısal adelet kavramıyla ilişkili olduğunu hatırlatarak, Hosios kai Dikaios kültünün ilk zamanlarında, söz konusu tanrıların, daha güçlü bir tanrı olan Helios'un emrindeki daha alt düzeydeki tanrılar olduğunu belirtir. Emre Erten, "Dorylaion'dan Yeni bir Hosios kai Dikaios Adağı ve Atlı Tanrı Üzerine Bazı Düşünceler", **Phaselis**, 4, 2018, s. 204.

Lydia'dan, özellikle Kula çevresinden tanrılara adanmış adaklarda atlı figürü görülmektedir. *Tunica manicata* ve *khlamys* giyimli bu figür bir eliyle dizgini tutarken diğer elinde palmiye dalı, asa gibi nesnelere taşır şekilde ya da her iki eliyle dizgini tutarken gösterilmiştir[1529]. Eserlerin yazıtları, adakların Hosios kai Dikaios'a yapıldığını ifade ettiği için bu atlı figürler de Hosios kai Dikaios ikonografisi altında değerlendirilmiştir[1530]. Kütahya, Altıntaş, Yolçatı Köyü'nde bulunmuş, silmeli dörtgen sunağın ön yüzünde sola doğru ilerleyen atının üzerinde, baş ve gövdesi izleyiciye dönük olarak gösterilmiş, *tunica manicata* giyimli, sol eli atın başının üstünde, dizginde, sağ elinde çifte baltası olan, *plinthos* üzerinde atlı kabartması yer alır. Yazıt üst silmede, kabartmanın üstünde ve sağ tarafındadır. Adağın Hosios kai Dikaios'a yapıldığını gösterir. Sol yüzde, şua taçlı Helios büstü bulunur. Yazıttan dolayı, araştırmacılar tarafından atlı kabartması Hosios kai Dikaios olarak tanımlanmıştır[1531]. Ancak adaklarda adağın yapıldığı tanrıdan farklı bir tanrının tasvir edildiği örneklere rastlarız[1532]. Buradaki çifte baltalı atlı kabartması Hosios kai Dikaios ikonografisine uygun değildir. Yukarıda bahsettiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi, Phrygia'da atlı ve çifte baltalı tasvir yaygın olarak Apollon'a karşılık gelir, bu nedenle Apollon olarak tanımlanmasını önermekteyiz (lev. 57, res. 204 a-b).

Eskişehir çevresinden bulunup 1911 yılında Louvre Müzesi'ne götürülmüş alınlıklı dörtgen stel Hosios kai Dikaios'a adanmıştır. Dörtgen gövdeden alınlığa iki ince silme ile geçilir. Alınlık yüksektir, üst kısmı üçgen formundadır. Tepe ve köşe akroterlerine çizgiyle palmet motifi bezenmiştir. Alınlığın merkezinde kemerli bir niş içerisinde

---

[1529] Delemen, 1999, **a.g.e.**, no. 359-364.

[1530] **A.y.**, s. 69-70.

[1531] Mermer stel. Üstte kalın bir silme, bunun üzerinde ince bir profil çıkıntısı. Alt kısım ve arka yüz kırık. Lochman tarafından MS 200'e tarihlendirmiştir. Yüksekliği 58 cm, genişliği 39,5 cm, derinliği 36,5 cm

Yazıt: [- - - - - - - - - -]Η
[- - - - - - - - - -]ν-
Τι Ὁσίῳ και Δι-
{και Δι-} vac. κέῳ
εὐχή-
ν

Lochman, 2003, **a.g.e.**, s. 285, no. II. 469.

[1532] Ricl, 1991, **a.g.e.**, no. 24, 25 . Bu adaklar Hosios kai Dikaios'a yapılmıştır, ancak yazıtta yer verilmeyen Zeus, Helios, Dionysos, Hermes, Herakles, Selene gibi tanrılar tasvir edilmiştir.

Zeus Bronton[1533] büstü vardır; sakallı, uzun saçlı figürün sağ eli göğüs üzerindedir. Zeus figürü diğer figürlere göre daha özenli işlenmiştir. Dalgalı saçlar detaylı işlenmiştir, saç kıvrımları 'S' biçimli çizgilerle gösterilmiştir. *Himation*a sarınmıştır, *khiton*un yaka kısmı görünür. Giysi kıvrımları paralel çizgilerle verilmiştir. Sağ kol dirsekten bükülmüş, *himation*un altındadır, el *himation*un altından çıkar, bu hareketten dolayı kumaşın kol üstünde gerilmesi gösterilmiştir. Yüz yuvarlak, yanaklar dolgun, gözler badem biçimli, kaşlar düşük, burun geniş, ağız küçüktür. Diğer figürler de bu fizyonomik özelliklere sahiptir ancak, onlarda bu özellikler Zeus figüründeki kadar özenli bir işçilikle yapılmamıştır. Zeus'un her iki yanındaki figürler alçak kabartma olarak işlenmiştir. Sağındaki Helios büstünün şua tacı, başını çevreleyen *nimbus* içindedir. Solunda yer alan, hilal içinde gösterilmiş, yüzü çevreleyen saçları geride toplanmış figür Selene olmalıdır. Gövdenin sol alt köşesi kırıktır. Gövde, zemin çizgisiyle iki frize ayrılmıştır. Üst frizde ortada Hosios kai Dikaios figürleri vardır, iki figür yan yana ayakta, cepheden, el ele tutuşur. *Khiton, Himation* giyimli, kısa saçlar başı çevreler, sağdaki terazi, soldaki sopa tutar. Bu figürlerin sağında atlı figürü vardır. Atın hareketi bahsettiğimiz örneklerdekinden ve Anadolu'daki diğer atlı figürlerdekinden farklıdır, at şaha kalkmıştır[1534]. Atlı figür kısa saçlı, *tunica manicata* ve *khlamys* giyimlidir. *Khlamys* arkaya doğru savrulur. Sağ eli atın dizginindedir. Sol el çifte balta taşır. Baltanın sapının bir kısmı figürün başının gerisinde kalır, balta kısmı başın üzerinde görünür. Baltanın kesici kenarları kavislidir. Genç bir erkek olarak gösterilen çifte baltalı atlı bu figür Apollon olmalıdır. Hosios kai Dikaios'un solunda ise uzun saçları omuzlarının gerisine dökülen, *himation*a sarınmış bir kadın büstü vardır. Yanındaki figürlere göre daha büyük boyutta yapılmıştır. Lochman, *"Dike / Hosia ?"* olabileceğini belirtmiştir. Alttaki silmede en solda ayakta Herakles figürü, çıplak, iki eli arkasında, gerisinde sopası görünecek şekilde betimlenmiştir. Onun yanındaki figürlerin yer aldığı, yazıtlı silmenin oluşturduğu zemin çizgisi daha

[1533] Tasvirin ikonografik özellikleri, özellikle elin göğüs üzerine konulması Zeus Bronton ile uyumludur. Zeus Bronton için, N. Eda Akyürek Şahin, "Büyük Çiftçi Tanrısı Zeus Bronton, Arkeolojik ve Epigrafik Belgelerle Phrygia'da bir Zeus Kültü", **Olba**, 4, 2001, s. 163-182.

[1534] Anadolu atlı tanrılarında, büyük çoğunluğunda at *'adeta adımları'*yla ilerlerken gösterilmiştir ve bu harekette ön ayaklardan biri havadadır. Bu örnekler için: Delemen, 1999, **a.g.e.**, no. 1-9, 12-22, 24-48, 50, 53-59, 62-68, 70-150, 152-153, 159-166, 170-187, 286-316, 318-322, 324-338, 340-353, 355, 356, 359, 366, 369-371, 382-388, 390-392, 394-397. Atın şahlandığı birkaç örnekten biri Eskişehir buluntusu atlı Men'in betimlendiği steldir, Büyükgün, 2006, **a.g.e.**, no. 3.

yukarıdadır. Ortada Hermes çıplak, başında kanatlı başlığı, sağ elinde para torbası, sol elinde *kerykeion* vardır. Hermes'in solunda iki boğa figürü, sabana bağlanmış, başları izleyiciye dönük şekilde durmaktadır. Yazıt alınlığın alt kenarında ve alt silmededir. Stel MS 3. yy.a tarihlendirilmiştir[1535] (lev. 58, res. 205).

İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde korunan –çalışmalarımız sırasında ulaşamadığımız- Eskişehir'in İnönü İlçesi'nin Esnemez ile Kümbet köyleri arasında bulunmuş sunak çifte baltalı atlı kabartmasına sahiptir. Dörtgen sunağın alt ve üstünde kalın silme, üst köşelerinde akroter ve üstte yuvarlak bir profil çıkıntısı vardır. Ön yüzünde çifte baltalı atlı kabartması ve bunun üstünde yazıt (A) yer alır. Atlı sola doğru ilerler. Yüzü tahrip olmuştur. *Tunica manicata* ve *khlamys* giyimlidir. Dirsekten bükerek yukarı kaldırdığı sağ elinde çifte balta tutar, sapın ucundan tutup baltayı yukarı kaldırdığı bu hareketi A.8'inkiyle benzerdir. Çifte baltanın her bir yüzü yarım daire formunda, oldukça stilistik biçimde gösterilmiştir. Sunağın sağ yüzünde, uzun, pilili bir *khitoniskos* ve sol omzuna atılmış bir *himation* giymiş, sağ elinde terazi, sol elinde sopa bulunan ayakta, cepheden bir figür yer alır. Figür uçlarında sarmaşık dalları olan iki çelenkle çevrilidir. Arka yüzde sağ tarafta, sol elinde *cornucopia* sağ elinde bir demet bulunan kadın figürü; sol tarafta ise bir krater vardır. Sol yüzde etrafına yılan sarınmış bir sopa tutan, sakallı ve uzun saçlı erkek figürü, üzerinde ise yazıt (B) yer alır[1536] (lev. 58, res. 206

[1535] Mermer stel. Louvre Müzesi, env. MA 4288. Yüksekliği 59 cm, genişliği 42 cm, derinliği 6, 5 cm.
Yazıt: Φιλοπά- Ἡλίῳ
τωρ κὲ Χρῆστος κὲ Ἀνδρέας Δίκησι
ὑπὲρ τῶν ἀνθ[ρώπων]
κὲ ὑπὲρ τῶν ὑπα[ρχόν-]
των εὐχήν
Alphonse Dain, **Inscriptions grecques de Musée du Louvre, les textes inédits**, Paris, Les Belles Lettres, 1933, s. 80-81, no. 68; Ricl, 1991, **a.g.e.**, no. 24; Stephen Mitchell, **Anatolia II: The Rise of the Church**, Oxford, Oxford University Press, 1995, s. 16; Lochman, 2003, **a.g.e.**, no. II.463.

[1536] Mermer sunak. Yüksekliği 82 cm, genişliği 45 cm, derinliği 31,5 cm.
Yazıt (A): Ἀγαθῇ τύχῃ θεοῖς ὁσίοις καὶ δι-
καίοις Ἡρόφιλ[ος]
Παπᾶ εὐήχ[ν]

Yazıt (B): Ἀσκλᾶς καὶ Ἀσκληπᾶ[ς]
οἱ Ἀσκληπᾶ λατύποι
Κουρναιτηνοί
Charles Fellows, **A Journal Written during an Excursion in Asia Minor**, London, J. Murray, 1839, s. 126-127, 323; Albert Dumont, Théophile Homolle, **Mélanges d'archéologie et d'épigraphie**, Paris, E. Thorin, 1892, s. 264-265; Gustave Mendel, **Musées Impériaux Ottomans, Catalogue des**

a-b). İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde korunan, konumuzla ilgili bir başka eser, *naiskos* tipi bir steldir. Bu eser de İnönü kökenlidir. Üçgen alınlıklı dörtgen steldir, üst kısım yarım daire formunda bırakılmış olup üçgen alınlık bunun içine işlenmiştir. Gövde kısmı uzun bir dikdörtgen formundadır. Altta kalın bir silme vardır. Alınlıkta sağ eli göğüs üzerinde, Zeus Bronton büstü, bunun solunda, girlandlı yuvarlak bir sunak kabartması vardır. Gövdede kabartma alanı iki yandan Korinth başlıklı pilasterlerle sınırlandırılmıştır. Üst kısımda, sola ilerleyen *quadriga* içinde, şua taçlı Helios kabartması vardır. Zemin çizgisinin altındaki yılan figürü *quadriga*yla aynı yöne ilerler. Altta sağda, sola doğru ilerleyen atlı figür yer alır. Başı ve gövdesi izleyiciye dönüktür. Kısa ve kabarık saçları başını bir başlık gibi çevreler, saç detayları çizgilerle gösterilmiştir. Sağ elini dirsekten bükerek kaldırmış, diğer İnönü eserindeki gibi, yukarıya kaldırdığı çifte baltayı sapının ucundan tutmuştur. Baltanın kesici kenarlarına yarım daire formu verilmiştir. *Tunica manicata* ve *khlamys* giyimlidir. Belinden kuşakla bağlanmış *tunica*nın kıvrımları dikey, paralel çizgilerle gösterilmiştir. *Khlamys* göğüs üzerinde, yuvarlak bir giysi iğnesiyle tutturulmuştur, iğnenin iki tarafında, 'U' şeklinde paralel çizgilerle giysi kıvrımları işlenmiştir. At figürü detaylı işlenmiştir, yeleleri çizgilerle detaylandırılmış, koşum takımı gösterilmiş, boyunsalık dikey paralel çizgilerle bezenmiştir. Sol tarafta, ayakta, cepheden Dionysos başında asma yaprakları ve üzüm dallarından tacı, sol elinde *thyrsos*u ile gösterilmiştir. Kürkten kıyafeti sağ omuz üzerinden bağlanarak vücudunun üst kısmını sol göğsü açıkta bırakacak şekilde örter, ayaklarında çizmeler vardır. Stelde, alınlıkla gövdesi arasında (A) ve altta silme üzerinde (B) yazıt bulunur (lev. 59, res. 207). Yazıt stelin, Meter Theon, Phoibos, Men ve Dike'ye adandığını gösterir. Tasvirler arasında, Meter Theon ve Dike olarak tanımlanabilecek bir tanrıça / kadın figürü bulunmamaktadır. P. Frei, yazıtta geçen Phoibos'un ancak Helios ile eşleştirilebileceğini öne sürmüştür. Atlı, çifte baltalı figürün ise –Men'in de atlı ve çifte baltalı betimlenen bir tanrı olması dolayısıyla- Men olabileceğini düşünmüştür. Ancak Men'in en önemli ikonografik özelliklerinden olan omuzları üzerindeki hilal bu figürde görülmez. Men'in bu simgesinin ihmal edildiği nadir örneğe rastlarız ancak

Sculptures, Grecques, Romaines et Byzantines, I, Constantinople, En vente au musee imperial, 1912, s. 52, no. 846; Peter Frei, "Phrygische Toponyme", **EA**, 11, 1988, s. 28-30, no. 13; Ricl, 1991, **a.g.e.**, s. 14-15, no. 26.

bu örneklerde işçilik oldukça kötüdür ve figür detayları verilmemiştir[1537]. Burada ise oldukça detaylı işlenmiş bir figür söz konusudur ve öne sürüldüğü gibi Men olsaydı hilali kesinlikle gösterilmiş olurdu. Yukarıdaki örneklerdeki gibi çifte baltalı atlı Apollon olabilir. 'Parlak, ışık saçan' anlamına gelen 'Phoibos', Helios için olabildiği gibi Apollon için de sıklıkla kullanılmış bir sıfattır, aynı zamanda Apollon'un adı olarak da karşımıza çıkar[1538]. Apollon'un Phoibos *epitheton*u ile anıldığı bir adakta çifte baltalı olarak tasvir edildiği Petzl'in yayında geçer[1539]. Bu durumda, eğer yazıtta geçen tanrılardan stelde tasvir edilmiş olan varsa, Phoibos'un atlı tanrı olma ihtimali vardır. Ancak yukarıdaki örneklerde de gördüğümüz gibi, yazıtta geçen tanrılar, adaklarda tasvir olarak her zaman yer almayabilir. Yazıtta, Phoibos *hosios,* Men ise *dikaios* epithetiyle nitelendirilmiştir, ayrıca son olarak hepsi Theoi Hosioi olarak adlandırılmıştır. Stel, diğer İnönü eseri aynı yüzyıla aittir[1540].

Eskişehir Müzesi'nden A.10 silmeli profile sahip dörtgen bir sunaktır. Ön yüzde çifte baltalı atlı Apollon kabartması ve tanrıya adandığını gösteren yazıt yer alır. Apollon *epitheton*suz olarak anılmıştır. Atın yönü tanrının at üzerindeki duruşu diğer örneklerdeki gibidir. Farklı olarak atın yokuş tırmanmaya benzeyen bir hareketi vardır. Burada işçiliğin oldukça özensiz olduğunu belirtmek gerekir. Atın ön sol ayağı daha yukarıdadır, ancak dizde bir kırılma gösterilmemiştir. Belki de taş ustası 'adeta adımları'yla ilerleyen bir at figürü yapmak istemiştir. Figür atın üzerine olması

[1537] Büyükgün, 2006, **a.g.e.**, s. 214-216, no. 3.

[1538] Homeros, **İl.**, I, 1-52, 43, 443; II, 763-767; IV, 507-513; Publius Vergilius Maro, **Aeneis**, çev. J. B. Greenough, Boston, Ginn & Co., 1900, III, 251.

[1539] Georg Petzl, **Die Inschriften von Smyrna, Inschriften griechischer Stadte aus Kleinasien, 24, 1**, Bonn, Habelt, 1987, no. 752.

[1540] Mermer stel. İstanbu Arkeoloji Müzeleri, env. 4481. Yüksekliği 164 cm, genişliği 63 cm, derinliği 18 cm.

Yazıt (A): Ἀγαθῇ τύχῃ
Διομᾶς καὶ Εὐτύχη | ς
λατύποι.

Yazıt (B): [M]ητρὶ θεῶν Φοίβῳ τ' ὁσίῳ καὶ Μηνὶ
δικαίῳ ὀφθαλμῷ τε Δίκης δικε-
οφροσύνης χάριν ἀνδρες
Σακλεανοὶ σωτῆρσι θεοῖς
ὁσίοις ἀνέθηκαν

Frei, 1988, **a.g.e.**, s. 25-26; no. 12, res. 18-20; Ricl, 1991, **a.g.e.**, s. 13-14, no. 25.

gerektiğinden daha aşağıda yerleştirilmiştir. Ayrıca, ata oranla büyüktür. Figürün başı vücuda oranla büyüktür, boyun işlenmemiştir, baş ve gövde basıktır. Sağ kol –bu elle dizgini tutmak için- öne doğru yönelmiş ancak oldukça sıkışık gösterilmiştir. Figüre oranla büyük yapılmış çifte balta sol omuz üzerinde taşınmakta, sol kol gösterilmeden sadece balta sapını tutan el işlenmiştir. Balta büyük, kesici kenarları düz, sapı uzundur. Giysi kıvrımları stilize paralel çizgilerle gösterilmiştir. Kabartmayla ilgili ilginç detay, atlı figürün yanında koşan köpek figürüdür. Delemen, atın yanında koşan köpeğin, Thrak atlısı kabartmalarında, avlanan tanrıyı betimleyen bir tiple benzer olduğunu belirterek, Anadolu atlı tanrılarında ender rastlanan bir öğe olduğunu söylemiştir[1541]. Buna benzer şekilde atlıyla birlikte koşan köpek figürü tasvirine Hosios kai Dikaois'a adanmış bir Eskişehir'de bulunmuş bir stelde rastlanmaktadır[1542]. Apollon kültünde köpeğin yeri 'iyileştici' özelliğiyle ilişkili olabilir. İsmi 'köpeklerin efendisi' anlamına gelen[1543] Apollon Kynegetes, efsaneye göre, şifacı tanrı Asklepios'un babasıydı[1544]. Köpek, Asklepios kültünde önemli bir yere sahiptir[1545].

Boston Müzesi'nde bulunan, müze kataloğunda Phrygia, Pisidia ya da Karia kökenli olarak belirtilen stel, form ve işçilik açısından Phrygia kökenine işaret eder. Alınlıklı, dörtgen tipe sahiptir. Üst kısmı beşgen formdadır, bunun içinde kemerli bir alınlık bulunur. Akroterler palmet biçimlidir. Eğik geison ve taşıyıcı payeler işlenmemiştir, gövde sınırlandırılmamıştır. Kabartma tüm gövdeyi kaplar, figürün başı kemer içindedir. At sola doğru 'adeta adımları'yla ilerler. Baş ve gövde, sağa, izleyiciye

[1541] Delemen, 1993, **a.g.e.**, s. 53.
[1542] İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde korunan stelde üstte atlı kabartması, ortada yan yana üç figür, altta ise *quadriga* içinde başında şua tacı olan Helios yer alır. Sola doğru ilerleyen atlı figürün başında şua tacı vardır, *tunica manicata* giyimlidir. Yukarıya kaldırdığı sağ elinde kısa bir sopa tutar. Atlının yanında onunla birlikte koşan köpek figürü vardır. Gustave Mendel, **Musées Impériaux Ottomans, Catalogue des Sculptures, Grecques, Romaines et Byzantines, III**, Constantinople, En vente au musee imperial, 1914, s. 54-56; Ricl, 1991, **a.g.e.**, s. 10-11, no. 20; Delemen, 1999, **a.g.e.**, no. 361.
[1543] Pierre Chantraine, **Études sur le Vocabulaire Grec**, Paris, Librairie C. Klincksieck, 1956, s. 31-96.
[1544] Ayrıca, köpek, Apollon'un kardeşi, avcı tanrıça Artemis ile ilişkilendirilen bir figür olmasının yanı sıra *khitonik* bir tanrıça olan Hekate'nin kültünde de yer alır. Rudolph Reitler, "A Theriomorphic Representation of Hekate-Artemis", **AJA**, 53, 1, 1949, s. 29-30; Leslie Preston Day, "Dog Burials in the Greek World", **AJA**, 88, 1, 1984, s. 21-32.
[1545] Alice Walton, **The Cult of Asklepios**, Cornell Studies in Classical Philology, III, Boston, Ginn, 1894, s. 32; Richard Caton, **The Temples and Ritual of Asklepios at Epidauros and Athens**, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, s. 7, 29.

dönüktür. Saç kulak hizasındadır. Yüz uzun, gözler iri, ağız küçüktür. Atın sağına uzanmış sol el, dizgini tutar. Sağ el omza dayadığı çifte baltayı taşır. Çifte balta figüre göre küçüktür, sapı kısa, kesici kenarları kavislidir. *Tunica manicata* ve *khlamys* giyimlidir. *Tunica* bele iki kez dolanmış bir kuşakla bağlanmıştır. Giysi kıvrımları paralel çizgilerle gösterilmiştir. *Khlamys* göğüs üzerinde 'U' şeklinde kıvrımlar oluşturur. Figürün başı ve elleri vücudun geri kalanına oranla büyük yapılmıştır. Ayrıca figür ata göre büyüktür. Koşum takımı detaylı olarak işlenmiştir. Boyunsalık baklava biçimli parçalardan oluşur. Kemerde ve kemerin altında yazıt yer alır. Yazıt Apollon adağı olduğunu gösterir[1546] (lev. 59, res. 208). Aynı müzede, buluntu yeri aynı şekilde belirtilmiş bir başka stel, önceki stel gibi, form ve işçilik açısından değerlendirildiğinde, Phrygia kökenli olmalıdır. Alınlıklı dörtgen stel, benzer bir forma sahiptir, kemerlidir, akroterleri palmet biçimlidir, gövde yine yanlardan sınırlandırılmamıştır. Farklı olarak, kemer *fascia*lıdır. Taşıyıcı payeler yoktur ancak, altta, silmenin üstünde işlevsiz kaideler vardır. Kamalıdır. Kabartmanın stele yerleştirilmesi, atın yönü ve hareketi, figürün hareketi, atribüsü ve kıyafeti aynıdır. Saçlar benzer şekilde kulak hizasının altındadır. Kıyafet bel altında kalın bir kuşakla bağlanmıştır. Alt silmede yazıt yer alır: Apollon'a adanmıştır[1547] (lev. 59, res. 209).

Kütahya Müzesi'ndeki buluntu yeri bilinmeyen A.13, form ve figürün yerleştirilmesi açısından iki Boston örneği ile benzerdir. Naiskos tipi stel, kemerli alınlığa sahiptir, palmet biçimli akroterlerden biri korunmuştur. Farklı olarak, gövde iki yandan düz başlıklı pilasterlerle sınırlandırılmıştır. Atlının hareketi ve ikonografisi benzerdir. Farklı olarak, saç kısadır. Yüz yuvarlak, yanaklar dolgun, gözler iri, ağız geniş, boyun

[1546] Mermer stel. Boston Museum of Fine Arts, env. 69.1255. Yüksekliği 24.3 cm, genişliği 20 cm, derinliği 5 cm.
Yazıt: Ἀτίμητος Ἡρακλιδοῦ
Ἀπόλλωνι εὐχήν

Comstock, 1976, **a.g.e.**, s. 180, no. 290; Robert, 1983 a, **a.g.e.**, s. 60; Lambrinudakis, 1984, **a.g.e.**, s. 245; Delemen, 1993, **a.g.e.**, no. 306.

[1547] Mermer stel. Boston Museum of Fine Arts, env. 69.1256. Yüksekliği 33.6 cm, genişliği 22 cm, derinliği 4.3 cm.
Yazıt: Εὐτυχιο(ς) Ἀπόλλωνι εὐχήν
Comstock, 1976, **a.g.e.**, s. 181, no. 291; Robert, 1983 a, **a.g.e.**, s. 60; Lambrinudakis, 1984, **a.g.e.**, s. 245; Delemen, 1993, **a.g.e.**, no. 307.

kısadır. Sağ kol dirsekten bükülerek el yukarı kaldırılmış, avuç içi izleyiciye dönüktür. Sol elde aynı şekilde omza yasladığı çifte baltayı taşır. Baltanın kesici kenarlarına hafifçe kavis verilmiştir. Sap ince uzundur, üst ucu topuz şeklindedir. Stelin alt kısmı kırıktır, yazıt yoktur. Phrygia kökenli bu eser de buluntu yeri ve ikonografisi dolayısıyla Apollon olarak değerlendirilmiştir.

Kütahya Müzesi'nden yuvarlak bir stele ait parçada atlı figürü görmekteyiz (A.12). Duruşu diğer figürler ile aynıdır. Sağ eli atın yelesi üzerinde, dizgini tutar. Sol eli yukarıya kaldırdığı çifte baltayı omza yaslayarak sapın alt ucundan tutar. İşçilik oldukça özensizdir. Çifte baltanın sapı oldukça kalın yapılmıştır. Baltanın yuva kısmına konik bir şekil verilmiş, balta kısımları olması gerekenden küçük ve stilize şekildedir. Saçın baş üzerindeki kısmının detayı sitilize paralel çizgilerle verilirken, arkaya dökülen kısmı başın yanındaki iki çizgiyle gösterilmiştir. Çene ilk bahsedilen Boston atlısında olduğu gibi köşelidir. Eserin özensiz işçiliği giysi detayında da görülür, *khitoniskos*un kıvrımları yukarıdan aşağıya doğru inen paralel çizgilerle gösterilmiştir. Eserin mevcut parçasında yazıt yoktur. Bu çifte baltalı atlıyı da ikonografik özellikleri dolayısıyla Apollon grubuna almayı uygun görüyoruz[1548].

Kütahya Müzesi'nden A.14 atlı heykelciğinde figürün başı ve sağ kolu ve at figürünün büyük bir kısmı kırık ve kayıptır. *Khitoniskos*, *khlamys* ve kısa çizme giyimlidir. *Khlamys* göğüs üzerinde 'U' şeklinde kıvrımlar oluşturarak arkada düz bir şekilde aşağı sarkar. Sağ kolunu bükerek sağ dizinin üzerine getirmiştir, bu elinde omzuna yasladığı bir 'sopa' vardır. Eseri yayımlayan Akyürek Şahin, tanrıyı Men olarak tanımlamıştır. Bunu yayınındaki diğer Men heykelcikleriyle aynı ikonografiye sahip olmasına dayandırmıştır. Ancak bu heykelciğin söz konusu diğer heykelciklerle aynı ikonografide olması mümkün değildir. İkonografideki genel ortak özellikler olan figürün ata binişi, atın hareketi, giysi, giysi kıvrımları, kaide şekli, atın altındaki destek

[1548] Eseri yayımlayan N. E. Akyürek Şahin, tanrının kimliğinin açık olmadığını belirtmiştir. N. Eda Akyürek Şahin, "Kütahya Müzesi'nden Adaklar", **Arkeoloji ve Sanat**, 137, 2011, no. 39. Ancak ikonografik özellikleri dolayısıyla Apollon olarak tanımlamak mümkündür.

Phrygia kökenli tüm atlı heykelciklerin ortak özellikleridir ki bunlar Men, Apollon, Helios gibi tanrıların tasviri olabilir[1549]. Araştırmacının karşılaştırdığı iki heykelcikle[1550] bu örnek arasındaki en belirgin fark, Men'in de yaygın ikonografik unsurlarından olan, sağ eldeki çam kozalağı ve omuz üzerindeki hilaldir[1551]. Burada ise eserin baş kısmı kırk olmasına rağmen, omuzlar üzerinde hilalin izi görülmemektedir. Ayrıca Apollon'a özgü uzun saç bukleleri omuzlara dökülmüştür, sırtta da saçın uç kısmı görülür. Tanrının elinde tuttuğu 'sopa' olarak tanımlanmış nesne çifte balta sapı olabilir. Bu durumda bu eseri Men yerine Apollon heykelciği olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Eserin yazıtında tanrı adı geçmez, sadece adak sahibinin adına yer verilmiştir.

Afyon Müzesi'nden İşçehisar buluntusu atlı heykelcikte figürün başı kırıktır (A.15). Başının da gövdesi gibi izleyiciye dönük olduğu anlaşılır. At 'adeta adımları'yla sola doğru ilerler. Heykelcik kaide üzerinde yer alır, atın altında dörtgen bir destek vardır. Tanrının sağ elinde omzuna yasladığı çifte balta vardır. Sol eli arkada, atın başındadır. *Tunica manicata, khlamys*, kısa çizme giyimlidir. Omuzlar üzerinde saç buklelerinin bir kısmı korunmuştur. İşçilik özensizdir. Boya izleri vardır. Kaide üzerindeki yazıt Apollon'a adandığını gösterir. *Epitheton* yoktur. Figürü ikonografik özellikleri ve yazıt dolayısıyla Apollon olarak tanımlamak uygundur.

Eskişehir Müzesi'nden A.16 çifte baltalı, atlı heykelciğin üst parçasıdır. Bu durumda A.15 den farklı olarak bu heykelcikte figürün başını görmekteyiz, Apollon'a özgü tepede fiyonk şekli verilmiş saç modeli uygulanmıştır. Duruşu ve kıyafeti diğer A.15 ile benzerdir. Yüzü yuvarlak ve yanakları dolgundur, gözler iri ve düşük, burun büyük, ağız küçüktür. Giysi detayının yüzeysel işlenmesine karşın saç daha detaylı gösterilmiştir. Çifte baltanın her iki kenarı dairesel formda, oldukça stilistik

[1549] Delemen, 1993, **a.g.e.**, no. 334-354; Büyükgün, 2006, **a.g.e.**, s. 17-18.
[1550] Akyürek Şahin, 2011, **a.g.e.**, no. 40, 41.
[1551] Yayındaki no. 40'ın omuz üzerinden itibaren baş kısmı kırıktır. Daha önce yüksek lisans tez çalışmamızda yer almış bu eser ile ilgili *"başın omuzların üst kısmıyla kırılmış olması burada hilalin uçları olduğunu gösterir"* yorumunu yapmıştık. Dolayısıyla hilal atribüsünün varlığını bu eser için de söyleyebiliriz. Büyükgün, 2006, **a.g.e.**, s. 258.

yapılmıştır, sapı aynı şekilde uzun ve kalındır. İkonografik özellikleri Apollon olduğunu gösterir.

Eskişehir Müzesi'nde bulunan, buluntu yeri bilinmeyen A.11, dörtgen bir sunaktır. Ön yüzde yazıtla birlikte atlı kabartması yer alır. Atın hareketi, figürün duruşu ve kıyafeti genele uygundur. Figür şua taçlıdır. Çifte baltasını sol tarafta, omzuna yaslayarak taşır. Balta uzun saplı, dörtgen formda ve düzdür. Yazıt "Agatha Tykhe" kalıbıyla başlar. İki kişi, kendilerinin esenliği ve amcaları için Apollon'a adakta bulunmuşlardır. *Epitheton* kullanılmamıştır. Burada şua taçlı Apollon'un *epitheton*suz olduğunu görürüz. Ayrıca sunağın profil çıkıntısında, niş içinde Zeus büstü yer alır. Yan yüzlerde kartal, *bukranion* ve krater kabartmaları vardır. Üstte yuvarlak adak çukuru bulunur.

A.3 ve A.11'de çifte baltalı atlı tanrının başında şua tacı vardır. Birinde yazıt bulunduğu için *epitheton*suz Apollon olarak anıldığını net bir şekilde görmekteyiz. Apollon'un güneş tanrısı karakteri dolayısıyla bir başka güneş tanrısıyla (Helios) *synkretizm*ini Hierapolis çevresinde görmüştük, burada Apollon ve / veya Helios olarak da anılmış tanrının kökeninde yerel bir güneş tanrısı Lairbenos olabileceğini söylemiştik. Lairbenos da sıklıkla şua tacıyla resmedilmişti. Apollon ile ilişkili bir başka güneş tanrısı olan Sozon'un kültüne Phrygia'da rastlamaktayız ve kendisi atlıyken çifte balta taşıyarak gösterilmiş bir tanrıdır. Ancak günümüze ulaşmamış, söz konusu çifte baltalı örneğin kökeni Burdur, Karamanlı'dır[1552].

Şua taçlı Afyon ve Eskişehir müzeleri eserlerinin Apollon Sozon olduğuna dair elimizde bir kanıt yoktur. Birinde açık bir şekilde tanrı sadece Apollon olarak anılmıştır. Ancak burada tanrının güneş tanrısı karakterinin ön plana çıkarıldığı veya

[1552] Robert, 1946, **a.g.e.**, s. 70; Delemen, 1999, **a.g.e.**, no. 290.

bir güneş tanrısıyla synkretize edildiği ikonografisinden anlaşılmaktadır. Belki de bu bölgede tapım görmüş Sozon ya da Helios'tur.

Afyon Müzesi'nden buluntu yeri bilinmeyen, üçgen alınlıklı, dörtgen ve kamalı stelin gövdesinde yatay çifte balta kabartması vardır (A.2). Bu kabartma dışında stelde, başka bir kabartma veya bezeme bulunmaz. Kabartma, balta kısmı sol tarafa gelecek şekilde gövdenin üst kısmına yerleştirilmiştir. Baltanın yüzleri tamamen eşit yapılamamıştır, altta yer alan daha kısadır. Kesici kenarlar düzdür. Sap ince uzundur. Stelin yatay hatlarına paralel, düz bir şekilde konumlandırılamamış, sap kısmı uca, yukarı doğru yükselir. Çifte baltanın tek başına kabartma olarak yer alması Phrygia bölgesi eserleri için alışıldık değildir. Lydia eserlerinde gördüğümüz yatay çifte balta betimlerini hatırlatır. Bunun dışında yukarıda bahsettiğimiz, aynı müzeden bir stel üzerinde Apollon Kitharodos tasviri yanında yatay bir çifte balta yer alır.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde korunan, Kütahya, Altıntaş buluntusu üçgen alınlıklı mezar setlinin dörtgen formdaki gövdesi yatay olarak iki kabartma alanına bölünmüştür (A.1). Alt kısımda mezar sahibi çiftin büstleri vardır. Bunun üstündeki frizde Helios, Men, üçlü Hekate ve Apollon'dan oluşan tanrılar grubu yer alır. Tympanonda Zeus'un kartalı bulunur. İlk kez 1882 yılında, S. Reinach'ın kataloğunda yer almış, sonrasında da çok kez yayımlanmış[1553] bu eserde, Apollon olarak tanımladığımız figür 'genç erkek' olarak anılmıştır. Ayakta, çıplak, kısa saçlı, sağ elinde uzun saplı bir çifte balta, sol elinde defne dalı bulunan tanrının sol yanında AKT.1'deki gibi köpek figürü bulunur. Burada farklı olarak, köpek defne dalına uzanmıştır. İkonografik ve işçilik açısından yukarıda bahsettiğimiz AKT.1'in yanı

[1553] Reinach, 1882, **a.g.e.**, s. s. 36, no. 244; André Joubin, **Musée impérial ottoman. Catalogue des sculptures grecques, romaines, byzantines et franques**, Constantinople, Impr. de Mihran, 1893, no. 124; Wilhelm Drexler, "Men" **Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (Roscher, ML), II, 2, ed. W. H. Roscher,** Leipzig, B. G. Teubner, 1896, s. 2768; Paul Perdrizet, "Men", **BCH**, 20, 1896, a.g.e., s. 64; Keil, 1911, **a.g.e.**, s. 142-143; Otto Gruppe, **Griechische Mythologie und Religionsgeschichte**, II, München, Beck, 1906, s. 1289; Mendel, 1914, **a.g.e.**, s. 314-317; W. H. Buckler, W. M. Calder, C. W. M. Cox, "Asia Minor, 1924: II. Monuments from Cotiaeum", **", JRS,** 15, 1925, s. 158; Michael Ivanovitch Rostovtzeff, **Social and Economic History of the Roman Empire**, Oxford, Clarendon, 1957, s. 256; Lane, 1971, **a.g.e.**, s. 64-65, no. 99.

sıra, Çavdarlı-Kovalık Höyük eserlerini hatırlatır, ancak *kithara* yerine çifte balta taşımaktadır. Eserin yazıtı, Gaius ve Aphion'un mezar steli olduğunu gösterir: "Aphion kocası Gaius'u kurtarıcı Hekate'ye adadı ve Apellas ve Gaius ebevenlerinin anısını onurlandırdı. (Taş ustası) Mourmateli Teimeas (yaptı)".

Aydın Müzesi'nde bulunan, Bozdoğan, Konaklı Köyü yakınında bulunmuş, yuvarlak, girlandlı sunak üzerinde düşey çifte balta kabartması ve yazıt vardır (A.7). Yazıtın tamamı korunamamıştır ve yıpranmadan dolayı korunan kısım da net okunamamakla birlikte Apollon'a adandığı anlaşılmaktadır. Son satırında geçen ifadenin ἐριϛ τηρός olarak okunabilmesi ve tanrının 'savaşçı' veya 'savaştan koruyucu' yönüne işaret edebileceği düşünülmüştür.

2.5. Sozon

Özellikle Phrygia, Lykonia, Lykia ve Pisidia bölgelerinde tapım görmüş, Anadolulu veya Thrakeli kökenlere dayandırılan tanrı Sozon'un adının "kurtarıcı" anlamına geldiği belirtilmiştir[1554]. Bu ismin Yunanca bir kelime olan ve "kurtarıyorum" anlamına gelen 'sozo'ya dayandığı ve zaman zaman çeşitli tanrı ve tanrıçaların *epitheton*u olarak kullanılmış 'Soter / Soteria'nın bir varyantı olduğu araştırmacılar tarafından kabul edilmiştir[1555]. Sozon'un Apollon ile yakın ilişkisi vardır, Apollon'un *epitheton*u olarak kullanılmıştır ve Apollon kutsal alanına Sozon için adaklar yapılmıştır. Apollon'un tipik atribüleri ile tasvir edilmiştir, Sozon'un kendisine ait net bir ikonografisi yoktur. Bunlara rağmen Sozon'a tek başına tapıldığını gösteren adaklar vardır. Bu ayrı ve ortak tapımın sebebinin araştırmacılar yerli bir tanrının yeni gelen tanrı ile birleştirilmesinden kaynaklandığını düşünmüşlerdir. Ancak bu varsayım

[1554] Delemen, 1999, **a.g.e.**, s. 39; Theodora Suk Fong Jim, **Saviour Gods and Soteria in Ancient Greece**, Oxford, Oxford University Press, 2022, s. 217.
[1555] Delemen, 1999, **a.y.**

ile Sozon'un adının Yunanca kökenli olduğu önerisi çelişmektedir. Bu nedenle, R. Parker, olasılıkla Sozon'un yerli bir adın Yunanca tercümesi olduğunu ve bir *epitheton* olarak oluşturulup tanrının adı haline geldiğini düşünmüştür[1556].

Sozon, sıklıkla başında şua tacı ve atlı olarak gösterilmiştir. Sadece bir örnekte - Ikonion'dan- Apollon atribüsü *lyra* ile gösterilmiştir[1557]. Bunun tamamen Apollon inancı ile asimile edilmesinden kaynaklandığı düşünülmüştür[1558]. Sozon, ayrıca, Διί Σώζοντι şeklinde Zeus ile birleştirilmiştir[1559]. Ramsay, Sozon sözcüğünün Zeus ve Iuppiter ile kaynaştırılmasıyla Saoazos / Sabazios adının oluşturulduğunu ileri sürmüştür. Bazı araştırmacılar tarafından kabul edilen bu görüş için Sozon ve Sabazios tanrılarının her ikisinin de 'kurtarıcı tanrı' olarak tapım görmesi gerekçe gösterilmiştir[1560]. Ancak Delemen, Geç İmparatorluk Dönemi'nde birçok tanrıya soter / kurtarıcı olarak tapınıldığını hatırlatarak ve bu iki tanrının ikonografisinde benzerlik olmamasına dikkat çekerek görüşün doğruluğunu tartışmıştır[1561].

Ölü kültünün sembolü olan yılan, pek çok tasvirde atlı tanrının önünde, ata saldırır şekilde gösterilmiştir. Sozon ikonografisinde de bu sahneye rastlanır. Bir epigrafik verilerde yılanın Sozon'a saldırması ve ısırmasından bahsedilmiştir. Bu, ölüm ve yaşamın sembollerinin karşı karşıya gelmesi, yaşamın ölüme karşı mücadelesinin alegorisi olarak yorumlanmıştır[1562].

Sozon adaklarda büst şeklinde ve atlı olarak tasvir edilmiştir. Delemen, atlı tanrılar üzerine çalışmasında altı adet atlı Sozon tespit etmiştir. Bunlardan beşinde yer alan

[1556] Parker, 2017, **a.g.e.**, s. 89-90.
[1557] Bradley Hudson McLean, **Greek and Latin Inscriptions in the Konya Archaeological Museum, regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor IV, The British School Institute of Archaeology at Ankara Monograph 29**, London, 2002, s. 7, no. 16.
[1558] McLean, 2002, **a.g.e.**, s. 7.
[1559] Konya Akçaşar'dan bir yazıtta synkretizm görülmektedir. G. Laminger-Pascher, **Beiträge zu den griechischen Inschriften Lykaoniens**, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1984, s. 19, no.2; 80, no. 132.
[1560] William M. Ramsay, "Antiquities of southern Phrygia and the Border Lands", **AJA**, 3, 1887, s. 362-363.
[1561] Delemen, 1999, **a.g.e**., s. 38-39.
[1562] McLean, 2002, **a.g.e.**, s. 7.

yazıtlarda tanrının adı okunabilmektedir. Araştırmacı, yapıtların çoğunun günümüze ulaşmaması, eski yayınlardan günümüze ulaşan bilgi ve çizimlerle veri sağlanması nedeniyle atlı Sozon hakkında kesin yargılara varmanın güç olduğunu belirtmiştir[1563]. Bu örneklerin buluntu yerleri Antalya; Finike, Gölcük; Burdur, Tefenni; Burdur, Karamanlı; Isparta'dır[1564]. Bu örneklerden ikisinde Sozon başında şua tacıyla gösterilmiştir. Atlı Sozon kabartmalarında, tanrıya özgü bir atrübü yoktur, sağ elinde kargı, mızrak, çifte balta, *phiale* gibi farklı nesneler taşımıştır. Çifte baltalı adak kabartması'nı Collignon'un yayınından biliyoruz. Araştırmacının Burdur Karamanlı'da tespit ettiği eserin günümüzdeki yeri bilinmemektedir. Yayında çizimine yer verilmiştir. Figür, sağa doğru 'adeta adımları'yla ilerleyen atının üstünde, baş ve gövdesi cepheden gösterilmiştir. Başında şua tacı vardır. *Tunica manicata* ve *khlamys* giyimlidir. Sol kol atın önüne doğru uzanmış, bu eliyle dizgini tutar, sağ elinde omzuna dayadığı çifte balta vardır. Kabartmanın üstünde yazıt vardır, Sozon *epekoos* olarak nitelendirilmiştir[1565] (lev. 60, res. 210).

Bunun dışında, Phrygia sınırına yakın bir Karia kenti olan Eriza'nın (Denizli, Acıpayam, Yeşildere / eski Dereköy)[1566] Commodus Dönemi (MS 180-192) sikkesinin arka yüzünde Sozon olarak tanımlanmış atlı tanrı çifte balta taşımaktadır[1567]. Zemin çizgisi üzerinde, 'adeta adımları'yla sağa doğru ilerleyen atı üzerinde profilden gösterilmiş, *tunica manicata*, *khlamys* ve kısa çizme giyimli; *khlamys*i sağ omuz üzerinde yuvarlak bir giysi iğnesiyle tutturulmuş ve gerisindeki kısmı rüzgârda

[1563] Delemen, 1999, **a.g.e.**, s. 39-41.
[1564] **A.y.**, no. 286-291.
[1565] Yayında eserin malzeme, form ve durumundan bahsedilmemiştir. Yüksekliği 50 cm, genişliği 27 cm, derinliği 21 cm.
Yazıt: Ὁσαεις Ἀττάλ-
ου ι(ἐ)ρασαμεν-
ος Σώζοντι [ἐ]πηκόῳ
εὐχὴν ἀνέθηκεν
Louis M. O. Duchesne, Maxime Collignon, "Rapport sur une voyage archéologique en Asie Mineure", **BCH**, 1, 1877, s. 367; M. Collignon, "Inscriptions d'Ormélé, en Phrygie", **BCH**, 2, 1878, s. 172, no. 4; 1880, **a.g.e.**, s. 293, no. 2, lev. 10, 3; Ramsay, 1895, **a.g.e.**, s. 304; Robert, 1946, **a.g.e.**, s. 70; Delemen, 1999, **a.g.e.**, no. 290.
[1566] Eriza'nın olası lokalizasyonu için, Esengül Akıncı Öztürk, Hasan Malay, "Four Funerary Curses Recording the Pisidian Gods of the Acıpayam Plain", **EA**, 45, 2012, s. 89, dn 3.
[1567] Johannes Nollé, "Beiträge zur kleinasiatischen Münzkunde und Geschichte 6-9", **Gephyra**, 6, 2009, no. 47.

dalgalanırken gösterilmiş erkek figürü, sağ elinde koluna paralel şekilde yukarı doğrultulmuş çifte baltayı taşır. Sikkeye, figürün başının bir kısmına denk gelecek şekilde bir delik açılmıştır. Sozon'a özgü herhangi bir atribü taşımaması, ensede topuz yapılmış saçları ve bahsettiğimiz diğer ikonografik özellikleriyle bu tanımlamanın yanlış olduğunu, tasvirin Apollon'a ait olduğunu düşünmekteyiz (lev. 60, res. 211).

2.6. Men

Hakkında çalışmalar gerçekleştirmiş ilk araştırmacıların, *'Phryglerin ay tanrısı'* olarak tanımladığı, ancak bu konuda araştırmalar ilerledikçe kökeniyle ilgili teorilerin çeşitlendiği ay tanrısı Men, geniş bir coğrafyada tapınım görmesine rağmen kendisiyle ilgili buluntuların çoğunluğu Anadolu'dan ele geçmiştir. Anadolu dışında, buradaki kadar yoğun olmamakla birlikte, Hellas'ta, Attika'da Atina, Piraeus, Thoriskos, Sunion'da; Ege adalarından Euboia (burada Eretria'da), Delos, Thasos ve Rhodos'ta; Dacia'da Potaissa ve Sarmizegetusa'da; İtalya'da Roma ve Ostia'da; Syria'da Laodikeia ad Libanum'da tanrının kültü görülmektedir[1568]. Kültün bu yerlere Anadolu'dan yayıldığı düşünülmüştür[1569].

Men'in Phrygialı olarak nitelendirilmesinin ana nedeni antik kaynaklarda genellikle bu şekilde tanımlanmasıdır[1570]. E. N. Lane bu tanımlamaya karşı çıkarak Yunanların ve Romalıların Homeros'tan beri 'Phrygialı' terimini Küçük Asyalı, Küçük Asya kaynaklı herhangi bir şey için kullandıklarını hatırlatır. Arkeolojik buluntuların

[1568] Eugene N. Lane, "Men: A Neglected Cult of Roman Asia Minor", **Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW)**, 2/18.3, 1990, s. 2160-2163; Büyükgün, 2006, a.g.e., s. 165-183.
[1569] Vollkommer, 1992, **a.g.e.**, s. 462.
[1570] Bu konunun detayı için Büyükgün, 2006, **a.g.e.**, s. 67-82.

tanrının Phrygialı olduğunu gösterecek bir kanıt sağlamadıklarını, Men'in Phrygialı değil de Küçük Asyalı olarak nitelendirilmesi gerektiğini belirtmiştir[1571].

Antik kaynaklarda, tanrının adı sıklıkla, zaman birimi olan ay ile karıştırılmıştır. Eski Yunancada 'gök cismi ay' anlamına gelen μηνη dişil bir kelimeyken, eril olan μην, μηνος zaman ölçü birimi ay anlamına gelir, Ion lehçesinde μεις, Lesbos lehçesinde μηννος / μηνσος[1572], Latincesi ise *mensis* olan bu kelime modern batı dillerine geçmiştir[1573]. Lydia yazıtlarında tanrının adı sıklıkla Ion lehçesindeki μεις şeklinde geçer[1574]. İkonografisinde hilalin baskın bir unsur olması ve zaman zaman tek başına tanrıyı simgelemesi Men'in bir ay tanrısı olduğunun, ayın tanrılaştırılmış şekli olduğunun açık kanıtlarıdır. Antik metinlerde tanrının adının zaman ölçü birimi ayla karıştırılması Yunanların kendi dillerinde gök cismi ayın dişil olarak tanımlanması ve ancak eril bir isme sahip zaman ölçü birimi ay ile kendilerine yabancı olan erkek ay tanrısı Men'i tanımladıklarını gösterir[1575]. Μην kelimesinin tanrının orijinal adının Yunancalaştırılmış şekli olduğu ileri sürülmüştür[1576]. Yunan inanışında –göksel cisim olan- ayın öncelikle, dişi olarak algılanarak Selene adıyla tanrılaştırıldığını bilinmektedir[1577]. Bu konuda Lane, Yunanların erkek bir ay tanrısı olarak Hermes'e sahip olduklarını hatırlatır[1578].

Ramsay, Men'in Anadolulu kahraman Manes ile özdeşleştirilmiş olduğunu ve Phrygcede Manes olan adının Yunancalaştırılarak Men halini aldığını, Man ya da Manes'in eski Anadolu güneş tanrısı olduğunu, Yunanca μην kelimesi ay anlamına geldiği için yanlışlıkla ay tanrısı olarak addedildiğini ve tanrının omuzları üzerindeki

[1571] Eugene N. Lane, "A Re-Study of the God Men, Part 3: Conclusion", **Berytus**, 17, 1968, s. 82.
[1572] A. Legrand, "Luna", "Lunus", **Daremberg-Saglio Dictionaire des antiquités grecques et romaines III, 2,** Paris, Hachette, 1904.
[1573] Sina Kabaağaç, Erdal Alova, **Latince-Türkçe Sözlük**, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1995, s 365.
[1574] Büyükgün, 2006, **a.g.e.**, s. 70.
[1575] Büyükgün, 2006, **a.g.e.**, s. 69.
[1576] Ramsay, 1895, **a.g.e.**, s. 169.
[1577] Legrand, 1904, **a.g.e.**, s. 1386.
[1578] Lane, 1968, **a.g.e.**, 90-91, dn. 35.

hilalin eskiden mevcut olan kanatları yerine geçtiğini iddia etmiştir[1579]. Ramsay'ın Manes ile ilgili antik kaynakların verdikleri bilgilere ve yazıtlara dayandırdığı bu hipotezi, böyle bir özdeşleşme ve Men'in kökeniyle ilgili bu tip bir kanıt olmaması, tanrının ay tanrısı karakterinin kesinliği ve araştırmacının bahsettiği yazıtların okunuşlarının kesin olmaması gibi nedenlerle kabul edilebilir görünmemektedir. Perdrizet bu hipotezleri reddederek Men'in adının Phrygia'nın Hellenize edilmesiyle Yunancalaştırılmış bir isim olduğunu kabul etmemiştir[1580]. Erzen, Perdrizet'in bu ifadesine katılır, adın Phrygce olamayacağını ancak Manes'ten gelmiş olabileceğini savunmuştur. Attika'da bulunmuş, MÖ 3. yy. ait yazıtlarda Men'in adının geçtiğini hatırlatarak Yunanların Küçük Asya'nın Hellenize edilmesinden önce başka isme sahip Anadolu tanrılarına Zeus, Helios, Poseidon gibi kendi tanrı adlarını verdiklerini, fakat kendi tanrılarından hiçbirini işaret etmeyen bir adla yabancı bir tanrıyı adlandırmadıklarını söylemiştir. Tanrının daha eski bir izine Thrake'de rastlanmaması ve ona göre, Hellenize edilmeden önce Anadolu'da tanrının kendi adıyla var olması, araştırmacının Men'in kökenini Phryg istilası öncesi Anadolu'sunda aramaya itmiştir[1581].

Manes ile ilgili antik kaynakları değerlendiren Lane, Manes, Masnes veya Masdnes'in kesin olarak Anadolulu (olasılıkla Lydialı) efsanevi bir kahraman olduğu, bu ismin özel isim olarak kullanıldığı ve bu isimden kişi adları türetildiği (Manis, Manios, Manidnos, Manas) sonucuna varmış, Men ile Manes'in özdeş olduğunu gösterecek somut bir kanıt olmadığını da belirtmiştir[1582].

Men'in Phryg tanrısı olarak addedilmesinin bir sebebi de ikonografisinde hemen her zaman yer alan 'Phryg başlığı'dır. Tanrının Phryg başlığı, pantolon, *tunica manicata* /

[1579] Ramsay, 1895, **a.g.e.**, s. 169, 294. Ramsay'ın kanıt olarak gösterdiği yazıtlardan biri, Akmonia'da (Uşak, Banaz) bulunmuş bir sunak üzerindedir ve Manes Zeus'un *epitheton*u olarak kullanılmıştır.
[1580] Perdrizet, 1896, **a.g.e.**, s. 94, 97-98.
[1581] Afif Erzen, "Ay Tanrısı Men'in Adı ve Menşei Hakkında", **Belleten**, XVII, 65, 1953, s. 2-3.
[1582] Lane, 1968, **a.g.e.**, s. 396. Ayrıca, Strabon'da Atinalıların kölelerine, genellikle kökenlerine özgü isimler verdiklerini, buna göre Phrygialı köleler için de genellikle Midas ve Manes isimlerini kullandıklarını öğreniyoruz. Strabon, **Geographika**, VII, 3, 7.

khitoniskos, *himation* ve kısa çizmeden oluşan kıyafeti ile 'doğulu' bir görünüme sahip olduğunu söylemek daha doğru olacaktır[1583]. Men'in kökeniyle ilgili diğer görüşler, Mezopotamya kökenli olduğu ve Pers kökenli olduğu teorileridir. Tanrının kökeniyle ilgili tartışmalara burada değinmeyeceğiz, sadece Anadolulu yerel bir tanrı olma ihtimalinin kabul edilebilir olduğunu belirtebiliriz[1584]. Eski Yakındoğu'da ay hemen her zaman eril olarak algılanmış ve erkek olarak tanrılaştırılıp farklı kültürlerin dinlerinde çeşitli adlarla tapım görmüştür[1585]. Anadolu kültürünü etkilemiş Mezopotamya'da ay tanrısına çeşitli adlarla tapınılmıştır[1586]. Hitit dininde de ay eril olarak tanrılaştırılmıştır. Kaşku, Kuşuh, Arma- ve Sin (Mezopotamya kökenli) olmak üzere dört ay tanrısı vardır[1587]. Bunlardan Kuşuh Yazılıkaya kutsal alanında tasvir edilmiştir, Men ile ikonografik açıdan bir benzerliği yoktur[1588]. Son yıllarda gerçekleştirilmiş bir araştırmada, C. Brixhe, Neo-Phrygçe bir metinde geçen *Ouu* adlı tanrının Men olabileceğini, ουανακταν ουρανιον ifadesinde Men'in kastedilmiş olabileceğini düşünmüştür[1589].

Tanrının kültünün Anadolu'da yoğun olduğu alan, Kızılırmak'ın batısıyla Ege Denizi arasındaki bölgedir. Hakkında bilinen en eski buluntu MÖ 4. yy.a, en yenisi ise MS 4. yy.a aittir. Anadolu'da kültü Ionia, Aiolia, Lydia, Karia, Pisidia, Pamphylia, Lykia, Bithynia, Paphlagonia, Pontos, Galatia, Lykonia, Kilikia ve Kappadokia bölgelerinde

[1583] Men gibi Attis, Sabazios, Mithras gibi tanrılar da bu kıyafetle gösterilmiştir. Büyükgün, 2006, **a.g.e**., s. 24-27.
[1584] Bu konudaki tartışmalarının ve teorilerin detayı için Büyükgün, B., 2006, **a.g.e**., s. 67-106.
[1585] Andreas Bendlin, "Mondgottheiten, Allgemeines", **Der Neue Pauly, Anzyklopädie der Antike 8,** Stuttgart, J. B. Metzler, 2000, s. 363.
[1586] Edouard Dhorme, René Dussaud, **Les religions de Babylonie et d'Assyrie - Les religions des hittites et des hourrites des phéniciens et des syriens**, Paris, Presses univesitaires de France, 1945, s.55; Haas, 1994, **a.g.e.**, s. 373; Wolfgang Rölling, "Mondgottheit, Alter Orient", **Der Neue Pauly, Anzyklopädie der Antike 8.** Stuttgart, J. B. Metzler, 2000, s. 363.
[1587] Emmanuel Laroche, **Recherches sur Les Noms des Dieux Hittite,** Paris, G. P. Maisonneuve, 1947, s. 49, 59; Haas, 1994, **a.g.e.**, s. 377.
G. Labarre, son yıllarda tanrının kökeniyle ilgili çalışmalar gerçekleştirmiştir. Guy Labarre, "Les origines et la diffusion du culte de Men", **L'Asie mineure dans l'Antiquité: Échanges, populations et territoires, Actes du colloque de Tours, 21–22 octobre 2005**, ed. H. F. Bru, F. Kirbihler, S. Lebreton, Rennes, Presses Universitaires des Rennes, 2009, s. 389-414. A. Lemaire, Lidya'dan Aramice bir metinde Men'e gönderme olduğundan bahseder. A. Lemaire, "Nouvelle inscription araméenne d'époque achéménide provennant de Kenger", **EA**, 34, 2002, s. 180-181.
[1588] Büyükgün, B., 2006, a.g.e., s. 77-79.
[1589] Claude Brixhe, "The Personal Onomastic of Roman Phrygia", **Roman Phrygia, Culture and Society**, ed. Peter Thonemann Cambridge, Cambridge University Press, 2013, s. 65.

görülür[1590]. En büyük kutsal alanı Pisidia Antiokheiası'ndadır (Isparta, Yalvaç). Burada Men Askaenos, kentin baş tanrısıdır[1591]. Günümüze ulaşmamış kült heykelini, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait sikkelerdeki tasvirlerinden ve bu döneme ait kopyalarından tanıyoruz. Sikkelerde tapınak içinde, ayakta, omuzları üzerinde hilal, uzun khiton giyimli, Phryg başlıklı, sağ elinde asa, sol elinde Nike heykelciği tutar, sol ayağının altında boğa protomu, sağ yanında ise horoz figürü vardır[1592]. Men kültünün yoğun olarak görüldüğü diğer bölgeler Lydia ve Phrygia'dır. Lydia'da tanrının kültüne dair kalıntılar genellikle epigrafik verilerdir. Özellikle Katakaumene ya da Maionia Bölgesi olarak anılan, Kula ve çevresini kapsayan alandan buluntular gelir, burası kırsal yerleşimlerden oluşan ve pek çok yerel tanrının tapım görmüş olduğu bir bölgedir. Men burada, cezalandırıcı, iyileştirici ve mezar koruyucu olarak tapım görmüştür[1593].

Phrygia bölgesi, Men kültüyle ilgili eserler açısından Lydia ve Pisidia'dan sonra en zengin bölgedir. Bölgeden gelen sunak ve stellerde tanrının tasvirlerine rastlarız. Bu örneklerde çoğunlukla atlı, bunun yanı sıra ayakta ve büst olarak kabartma şeklinde

[1590] Lane, 1971, **a.g.e.**; **Corpus Monumentorum Religionis dei Menis**, II: The Coins and Gems, Leiden, E. J. Brill, 1975; 1990, **a.g.e.**, s. 2161-2174; Büyükgün, 2006, **a.g.e**., s. 107-165.
Men ile ilgili Hellenistik Dönem buluntuları, Attika'da ele geçmiş rölyefler, Küçük Asya kökenli bir *terra cotta* heykelcik, Pisidia Antiokheiası (Yalvaç) sikkeleri ile bir Galatia sikkesi ve bir Pharnakeia (Giresun) sikkesidir. Büyükgün, 2006, **a.g.e.**, s. 12.

[1591] Kutsal alan Antiokheia'nın yaklaşık 3, 5 km güneydoğusunda 1600 m yükseklikteki Karakuyu Tepesi'ndedir. Eugene N. Lane, **Corpus Monumentorum Religionis dei Menis III: Interpretations and Testimonia**, Leiden, E. J. Brill, 1976, s. 55; **Corpus Monumentorum Religionis dei Menis IV: Suplementary Men Inscriptions from Pisidia**, Leiden, E. J. Brill, 1978; Stephan Mitchell, Marc Waelkens, **Pisidian Antioch, the Site and its Monuments.** London, The Classical Press of Wales, 1998, s. 37; Aitor Blanco-Pérez, "Men Askaenos and the Native Cults of Antioch Pisidia", **Between Tarhuntas and Zeus Polieus, Cultural Crossroads in the Temples and Cults of Graeco-Roman Anatolia**, ed. M. Paz de Hoz, J. P. S. Hernandez, C. M. Valero, Leuven, Peeters, 2016, s. 117-153.

[1592] Imhoof-Blumer, 1901, **a.g.e.**, s. 361, no. 23; Eugene N. Lane, "A Re-Study of the God Men, Part 2: The Numismatic and Allied Evidence", **Berytus,** 16, 1967, s. 32, no. 20a; 1975, **a.g.e.**, Antioch 56, lev. XXXVI. Tanrının bu tipi Hellenistik Dönem'de oluşturulmuş olmalıdır.

[1593] Lane, 1971, **a.g.e.**, no. 31-85; Petzl, 1994, **a.g.e.**, no. 5, 6, 36, 37, 58, 62, 63, 71; Büyükgün, 2006, **a.g.e.**, s. 113-126.

tasvirleri bulunur[1594]. Bu eserler ya yazıtsızdır ya da kısa bir adak yazıtı içerir[1595]. Bölgede tanrının kültüyle ilgili eserlerin çoğunluğunu atlı heykelcikler oluşturur[1596]. Bunlar dışında tanrının bir heykeli ve bir de Antiokheia Tipi'nde heykelciği ele geçmiştir[1597]. Men'in atlı tasvirleri, Anadolu'daki diğer atlı tanrılarda olduğu gibi, Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir[1598]. Atlı tasvirlerinde genellikle sol eliyle dizgini tutarken, sağ elinde önemli simgelerinden biri olan çam kozalağı bulunur[1599], bunun yanı sıra *phiale* de taşıdığı görülür[1600]. Bunların yanı sıra, atlı tasvirlerinde nadir de olsa çifte balta taşıdığı görülür (M.1).

Eskişehir Müzesi'nde korunan ve buluntu yeri bilinmeyen M.1'de, tanrı Men atlı ve çifte baltalıdır. Üçgen alınlıklı stelin gövde kısmını tamamen kaplayan ve alınlık ile alt silmeye taşan Men kabartması yerel bir işçiliğe sahip olmakla birlikte detaylı işlenmiştir. Atın yönü ve hareketi diğer atlı figürlerdeki gibidir. Tanrının başı izleyiciye dönüktür. Sağ eliyle atın dizginini tutar, sol elinde omzuna yasladığı çifte balta vardır. Men'in 'Phryg başlığı' olmadan betimlendiği nadir örneklerdendir.

[1594] Men'in –Anadolu kökenli- arkeolojik ve nümizmatik eserlerinin tamamı değerlendirildiğinde ayakta gösterildiği tasvirlerinin çoğunlukta olduğu görülür. Ancak Phrygia bölgesinde tanrının tasvirleri çoğunlukla, heykel ve heykelciklerle birlikte stel ve sunaklardaki kabartmalardan oluşan taş eserlerdir. Büyükgün, 2006, **a.g.e.**, s. 14-19.

[1595] Drexler, 1896, **a.g.e.**, s. 2711; Geoges Albert Radet, "En Phrygie, Rapport sur une mission scientifique en Asie Mineure Aout-Septembre 1883", **Nouvelles archives des missions scientifiques et littéraires** 6, 1895, s. 424-594, s. 573, no. 23; William Mitchell Ramsay, **The Bearing of Recent Discovery on the Trustworthiness of the New Testament,** Londra, Hodder and Stoughton, 1915, s. 184; Lane, 1964, **a.g.e.**, s. 23; 1971, **a.g.e.**, s. 59-60, 65-66, Delemen, 1999, **a.g.e.**, no. 316; Büyükgün, 2006, **a.g.e**., no. 1-3, 14-17, 29, 32-34.

[1596] Delemen, **a.g.e.**, no. 334-354; Büyükgün, 2006, **a.g.e.**, no. 6-13, 22-28, 30, 31. Heykelciklerle yakın boyutlarda ve aynı ikonografiye sahip, ancak heykelcikler gibi üç boyutluluk kazandırılmamış eserler daha önceki çalışmamızda adak levhası olarak değerlendirilmiştir. Büyükgün, 2006, **a.g.e**., no. 4, 5, 18, 19. Yoğunluk açısından Phrygia'dan sonra Men'in atlı heykelciklerinin bulunduğu bölge Pisidia'dır. Büyükgün, 2006, **a.g.e.**, s. 17.

[1597] Antiokheia Tipi için, Dieter Salzmann, "Neue Denkmäler des Mondgottes Men", **IstMitt,** 30, 1980, s. 285-289.

[1598] Tanrının bilinen en erken atlı tasviri Augustus Dönemi'ne (MÖ 27-MS 14) ait Hydrela (Aydın, Sultanhisar yakınları) sikkesindedir. Lane, 1975, **a.g.e.**, s. 64, Hydrela 4, lev. XXIII.

[1599] Ramsay, 1883, **a.g.e.**, s. 417, no. 31; 1897, **a.g.e.**, s. 609, no. 506; Robert, 1946, **a.g.e.**, s. 60; Lane, 1964, **a.g.e.**, s. 22, 26, 43-44, no. 1, 3, 4, lev. 4 / 1; 1971, **a.g.e.**, s. 57, 68-70, 73, 77-78, no. 87, 104, 107, 112, 121, lev. 37, 46, 49, 55; Delemen, 1999, **a.g.e.**, no. 313, 314, 318, 321, 322, 324, 328, 331, 334-353; Büyükgün, 2006, **a.g.e.**, no. 4, 5

[1600] Bu iki yaygın simgenin dışında, atlı tasvirlerde nadiren palmiye dalı, lobut ve kargı taşıdığı örnekler de vardır. Drew-Bear, 1990, **a.g.e.**, s. 29, no. 2/1, lev. 8; Salzmann, 1980, **a.g.e.**, s. 271-272, no. 14, lev. 103/1 261-290; Delemen, 1999, **a.g.e.**, no. 317, 320, 323

Omuzların hizasında hilalin iki ucu yer alır. *Tunica manicata* ve *khlamys* giyimlidir. Giysi kıvrımları şematik bir işçilikle, kesintisiz, paralel çizgilerle gösterilmiştir. Figürün başı vücuda oranla büyüktür, kolları kısadır. At detaylı işlenmiştir, başı izleyiciye dönüktür. Uzun saplı çifte balta figüre oranla oldukça küçüktür. Baltaların, yarım daireye yakın, yuvarlatılmış formları Afyon Müzesi, Apollon heykelciklerinden A.16 ile benzerdir. Alt silmede, adak sahibinin ve tanrının adını içeren kısa bir adak yazıtı vardır. Tanrının adına eşlik eden *epitheton,* kesin olmamakla birlikte, *Na.nos* şeklinde okunmuştur. Başka bir yerde benzer bir *epitheton*a rastlanmadığı için tamamlanamamıştır.

Bu örnek dışında Men'i çifte baltalı olarak sadece, Phrygia kenti olan, Alia (Uşak, Banaz) sikkelerinde görmekteyiz. Antoninus Pius Dönemi'ne (MS 138-161) ait bir tipte arka yüzde atlı Men tasviri yer alır. Atın hareketi ve yönü aynı şekildedir. Men profilden gösterilmiştir. Öne doğru uzattığı sağ elinde *phiale,* sol elinde omzuna yasladığı çifte baltayı taşır. Omuz hizasında hilal vardır. Phryg başlığı, *tunica manicata,* pantolon, *khlamys* giyimlidir. *Khlamys* geride uçuşur. Çifte baltanın kesici kenarları yuvarlatılmıştır, sapı ince uzundur, sapının üst ucunda konik bir topuz vardır[1601] (lev. 60, res. 212).

Göksel bir tanrı olan Men'in ikonografisine çifte balta, göksel nitelikli başka bir tanrı, Apollon'un etkisiyle dâhil edilmiş olabilir. Hierapolis çevresinde ele geçmiş iki stelde atlı Men uzun saplı bir hilali omzuna yaslayarak taşımaktadır. Bunlardan biri kataloğumuzda yer alan AK.1, Çal'ın Dağmarmara Mahallesi'nden bulunmuş steldir. Burada Men ve Apollon atlı olarak karşılıklı tasvir edilmiştir ve Apollon çifte balta taşırken, Men çifte balta gibi ince uzun bir sapa sahip ucunda hilal olan atribüsünü

[1601] Hans von Aulock, Gerhard Kleiner, **Sylloge Nummorum Graecorum, Sammlung Hans von Aulock, Heft 9: Phrygien**, Berlin, Mann, 1964, no. 77; B. Kapossy, **Sylloge Nummorum Graecorum (SNG Righetti), Schweiz II, Katalog der Sammlung Jean-Pierre Righetti im Bernischen Historischen Museum**, Stuttgart, Wien, P. H. Bern, 1993, no. 950; Lane, 1975, **a.g.e.**, no. 5.
Alia sikkelerinde Men'i farklı tiplerde de görürüz: kentin MS 98-117 tarihlerine ait sivil ve yarı-otonom sikkelerinde ön yüzde büst olarak, arka yüzde ayakta kozalak ve asayla, Traian Dönemi (MS 98-117) sikkelerin atribüsüz atlı olarak tasvir edilmiştir, von Aulock, 1964, **a.g.e.**, no. 39-43, 72.

taşımaktadır. Diğeri Hierapolis'te nekropol yakınından bulunmuş steldir[1602]. Hierapolis çevresinden ele geçmiş Men kültüyle ilgili tasvirlerin Apollon ile bağlantılı olduğunu görürüz. AK.1 ve AK.2'de Apollon ile karşılıklı atlı olarak tasvir edilmiştir. AK.1'in yazıtı aynı kült birliğinde olduklarını gösterir, adak yapılan tanrılardan Motalleis tanrıları olarak bahsedilmiştir. Nekropol yakınında bulunmuş stel de Motalleis tanrıların adanmıştır. Çifte baltanın Men'in ikonografisine geçişi Hierapolis çevresinde Apollon kültüyle kurduğu ilişkiden kaynaklanmış olabilir. Apollon'un yanında çifte baltalı gösterilmemiştir ya da yalnız tasvir edildiği Motalleis tanrılarına adanmış steldeki tasvirinde çifte balta taşımaz. Burada Apollon Lairbenos ve Kareios bölümde değindiğimiz, bu iki tanrının ikonografisi ile ilgili bir detayı hatırlatmak isteriz. Bu iki tanrı Hierapolis çevresinde tapım görmüş çifte baltalı tanrılardır. İkisi birlikte betimlendiğinde sadece birisinin (Kareios) çifte baltalı olarak gösterildiğini görürüz. Men de Apollon'dan aldığı bu simgeyi Phrygia'nın diğer yerleşimlerinde kullanmıştır.

Men sadece atlıyken çifte baltayla gösterilmiştir ve Anadolu'nun atlı tanrılarının genellikle bir ellerinde silah taşıdıklarından bahsetmiştik. Men de çifte balta dışında, sadece bir örnekte, Iuliopolis'in (Ankara, Nallıhan) Septimius Severus Dönemi'ne ait bir sikkesinin arka yüzünde atlı ve elinde kısa bir sopa şeklinde olasılıkla kargı tutar şekilde gösterilmiştir[1603]. Nakoleia'dan (Eskişehir, Seyitgazi) bir adak stelinde yer alan kabartmada ise atlı Men'in yukarıya kaldırdığı sağ elindeki, dalgalı hatlara sahip nesnenin sopa olduğu düşünülmüştür[1604]. Ayakta tasvirlerinin hiçbirinde çifte balta yer almaz. Men'de çifte balta sadece atlı bir tanrının silahı olarak yer almış olamaz, bu atribünün görüldüğü diğer tanrıların ortak özelliği olan, göksel bir tanrı olması

[1602] Robert, 1983 a, **a.g.e.**, s. 45; 1983 b, **a.g.e.**, s. 511-515, res. 1; Lane, 1986, **a.g.e.**, s. 107-109, lev. 17 a; Delemen, 1999, **a.g.e.**, no. 319.
[1603] Lane, 1975, **a.g.e.**, s. 3, Juliopolis 5, lev. I.
[1604] Salzmann, 1980, **a.g.e.**, s. 271-272. Delemen, palmiye dalı olabileceğini düşünmüştür, Delemen, 1993, **a.g.e.**, s. 63.

sebebiyle de kendisiyle ilişkilendirilmiş olmalıdır. Gök tanrısı Zeus'un bu simgesi Anadolu'daki diğer göksel karakterli tanrılara da –Apollon, Sozon, Men- geçmiştir[1605].

2.7. Üçlü Tanrılar / Theoi Dikaioi / Theoi Agrioi

Bu bölümde üçlü tanrılar başlığı altında ele aldığımız tanrılar, çoğunlukla çifte balta taşıyan, üçlü eril tanrılar olarak Kuzey Lykia ve Pisidia bölgelerinde tapım görmüştür. Tanrılara ait veriler çoğunlukla kayalara işlenmiş kabartmalardır; bunların yanı sıra bağımsız rölyefler de vardır. Bu verilerin çok azı yazıtlıdır. Bu örneklerdeki yazıtlar iyi bir şekilde korunamamıştır. Bunlardan bazılarında tanrıların adı Theoi Dikaioi olarak geçmektedir[1606].

Theoi Dikaioi ile ilgili önemli bir keşif R. Fleischer tarafından gerçekleştirilmiştir. Fleisher, 1997 yılı Ağustos'unda Termessos'ta bir dağ geçidinin hemen yakınında, kayalık tepede, Alketas Mezarı olarak adlandırılan mezarın yukarısında, o güne kadar henüz tanınmayan bir grup kaya kabartması ve yazıt keşfetmiştir (lev. 60, res. 213).

[1605] Ayrıca, Eski Yakındoğu'da 'Fırtına Tanrısı' ile 'Ay Tanrısı'nın ilişkili olduğu görülür. Bazı metinlerde İşkur/Adad ay tanrısı Nanna/Sin ile tanrıça Ningal'ın oğlu olarak geçmektedir, Green, A. R. W., 2003, **a.g.e.**, s. 59. Anadolu için böyle bir ilişki söz konusu değildir, baba tanrı, göklerin hakimi Zeus, her zaman Men'den daha önemli bir tanrı olmuştur; 'baba tanrı' Zeus sakallı yaşlı bir erkek olarak gösterilmişken Men yukarıda bahsettiğimiz gibi genç bir erkek olarak betimlenmiştir. Bunun dışında, 'Yemin tanrısı' olma özelliği Eski Anadolu ve Yakındoğu'da fırtına tanrılarında görülen bir özelliktir, D. Schwemer, "The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies", **Journal of Ancient Near Eastern Religions**, 7, 2, 2007, s. 139. Hitit Uygarlığında olduğu gibi krallık ve hakimiyetle özdeşleştirilmiş baş tanrının kralların yemin tanrısı olması yadsınamaz. Bunun yanı sıra ay tanrısı Sin'de olduğu gibi Men'e de yemin tanrısı olarak tapınılmıştı. Ay Tanrısı ile Fırtına Tanrısının çifte balta dışında bir başka ortak simgesi de boğadır. Eski Yakın Doğu sanatında boğanın Fırtına Tanrısı ve Ay Tanrısı ile ilişkili olduğu görülür, T. Ornan, "The Bull and its Two Masters: Moon and Storm Deities in Relation to the Bull in Ancient Near Eastern Art", **Israel Exploration Journal**, 51, 1, 2001, s. 1-26. Bazı araştırmacılar, Ay Tanrısı ile boğanın ilişkisinin hilal ile boğa boynuzlarının benzerliğinden kaynaklandığı düşünmüştür. M. Stol, "The Moon as Seen by the Babylonians", **Natural Phenomena: Their Meaning, Depiction and Description in Ancient Near East**, Ed. D. J. W. Meijer, Amsterdam, Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, 1992, s. 255. Men ikonografisinde boğanın önemli bir yeri vardır, tanrının -kendisinin ya da bazı atlı tasvirlerde atının- bir ayağının boğa tasvirinin ya da *bukranion*un üzerinde yer aldığından yukarıda bahsetmiştik.

[1606] T. R. Bryce, Lykia'da tapınımı olan tanrıları detaylı şekilde listelemiştir, 'Üçlü Tanrılar' bu listede yer almamaktadır. Bryce, 1986, **a.g.e.**, s. 174-189.

Öncelikle keşfedilen, bu kayalığın batı yamacındaki eril figürlerin betimlendiği beş kabartma ve bunlara eşlik eden üç uzun, kötü korunmuş yazıttır[1607]. Lanckoroński, yerleşimi kuzeybatıdan sınırlandıran bu tepeyi plan üzerinde göstermiş, önünden geçip gittiği bu alanın Meter kutsal alanı olduğunu düşünmüştür[1608].

Fleischer'den öğrendiğimize göre, kutsal alan Termessos yerleşimini kuzey-batı yönünde sınırlandıran dağ sırasında, Alkamenes Mezarı olarak adlandırılan mezarın kuzeyinde, yukarısında, dik bir kayalıkta yer almaktadır; ayrıca burada antik bir kulenin varlığından da söz eder. Kabartma ve yazıtların kayalık bir tepenin güneyindeki dar bir geçitte, kuzey-kuzeydoğuya bakar şekilde yerleştirildiğini ve kaya yüzeyinin pek çok çatlağa sahip olduğunu belirtir[1609]. Bu kutsal alan üç gruba ayrılmaktadır; bunlar yazar tarafından 'güney kutsal alanı', 'kuzey kutsal alanı' ve 'zirve kutsal alanı' olarak adlandırılmıştır. Güney kutsal alanında bir tanrı kabartması ve bir yazıt yer alır[1610]. Kuzeybatıda yer alan kuzey kutsal alanı üçlü eril tanrıların betimlendiği dört kabartma, iki yazıt, başka iki kabartma ve bir nişten oluşur[1611]. Kayalığın güneybatısında, daha önce bahsedilen, büyük bloklardan oluşan antik bir kule; bunun aşağısında güneydoğuya bakan tek bir tanrıya ait bir kabartma ve bunun karşısında kayaya oyulmuş bir sunu çukuru olduğu bilgisi verilir, bu küçük grup ise 'zirve kutsal alanı' olarak adlandırılmıştır[1612].

Kuzey kutsal alandaki dört kabartmada da birbirlerine benzer şekilde eril üçlü figürler görülür (lev. 61, res. 214). Bunlar arasında çok az fark vardır. Hepsi cepheden yan yana ve ayakta betimlenmiştir. Kabartmalar çok iyi korunmamış olsa da figürlerin genç erkek oldukları anlaşılır. Tamamında sağ bacak taşıyıcıdır. Kabartmalardan

[1607] Robert Fleischer, "Unbekannte Felsheiligtümer in Termessos", **IstMitt**, 58, 2008, s.197.
[1608] Karl Lanckoroński, **Städte Pamphyliens und Pisdiens, II**, Wien, F. Tempsky, 1892, s.21-122, lev. 33; Fleischer, 2008, **a.g.e.**, s. 197, dn.2'de ayrıca, Lanckoroński'nin planı üzerinde A. Löber'in 1934'te bazı değişiklikler yaparak; Heberdey'in ise 1941'te yayınlarında kullandıkları belirtilir.
[1609] Fleischer, 2008, **a.g.e.**, s.197-199.
[1610] Fleischer, 2008, **a.g.e.**, s. 200'de güney kutsal alanındaki kabartmayı no.2, yazıtı ise no.1 olarak numaralandırmıştır.
[1611] Fleischer, 2008, **a.g.e.**, s. 200'de *kuzey kutsal alanı*ndaki üçlü tanrılara ait kabartmaları no.5, 6, 9, 11; yazıtları no. 7, 8; diğer iki kabartmayı no.3, 4; nişi ise no.10 olarak numaralandırmıştır. Aynı yerde, nişin bir yazıt yer almış olabileceğini belirtir.
[1612] Fleischer, 2008, **a.g.e.**, s. 200. Buradaki kabartma ise no.12 olarak numaralandırılmıştır. Ayrıca, bu kayalık tepenin bir başka yamacının ise taş ocağı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

ikisinde figürler zırh giyimlidir, diğer örneklerde *khitoniskos* bellidir, ancak zırh olup olmadığını söylemek güçtür. Üçünde figürler, *khlamys* giyimlidir. Bir örnekte ayrıca bot da bellidir. İkisinde figürler sol elleri ile omuzlarına dayadıkları çifte baltayı taşımaktadırlar. Üç örnekte, üçlü figürlerin yanında birer köpek figürü yer alır. Bunlardan birinde ise köpeğin yanı sıra figürlerin diğer yanında düşey, kıvrımlı birer yılan, tanrıların elindeki kaptan sıvı içer şekilde gösterilmiştir. Kutsal alandaki yazıtlardan tanrıların adlarının Theoi Dikaoi olduğu anlaşılmaktadır[1613] (lev. 61, res. 215-217).

Fethiye Müzesi'nde, Termessos'taki kaya kabartmalarındakilerle benzer ikonografiye sahip bağımsız kabartmalar bulunmaktadır. Bunlardan üçü tam, altısı parça halindedir. T.1 Fleischer tarafından yayımlanmış[1614], diğerleri yayımlanmamıştır. T.1-6 ve T.11'de tanrılar askeri kıyafetle gösterilmiştir. Diğerleri *khitoniskos* ve *khlamys*lidir. Kaya kutsal alanındakinden farklı olarak burada üçlü figürlerin çoğunluğu sadece çifte balta ile gösterilmiş; sadece bir örnekte (T.4) figürlerin yanında yılan yer almamaktadır, köpek figürü ise hiçbirinde yer almaz. T.3'te üçlü figürlere uzun kıyafetli, başı örtülü bir kadın figürü eşlik eder ki bu üçlü tanrılara zaman zaman ana tanrıça karakterinde bir tanrıça ile birlikte tapıldığını gösterir[1615].

Antalya Müzesi'ndeki bir kabartma parçasında (T.7) üçlü tanrıları görmekteyiz. Kabartmanın üst kısmına ait parça olduğu için üçlü figürlerin baş ve gövde kısımları hakkında fikir sahibi olabiliriz; figürlerin *himation*a sarınmış oldukları ve ellerinde omuzlarına yasladıkları çifte baltayı taşıdıkları anlaşılır.

[1613] B. İplikçioğlu, "ΘΕΟΙ ΔΙΚΑΙΟΙ. Die "Gerechten Götter" in zwei neuen Inschriften aus Termessos", **AAWW**, 141/2, 2006, s.5-16.
[1614] Fleischer, 2008, **a.g.e.**, s. 217-218, res. 19.
[1615] Likçe yazıtlarda eni mahanahi (tanrıların anası) olarak geçen bir tanrıça vardır. Bu tanrıçanın kökeninde Luwi tanrıçası anniš maššanaššiš olduğu ve MÖ 2. bin halklarından Lukka'lar aracılığıyla Lykia dinine geçtiği düşünülmektedir, Bryce, 1986, **a.g.e.**, s. 175; J. Borcardt, E. Blaibtreu, **Strukturen Lykischer Rezidenzstädte im Vergleich zu älteren Städten des vorderen Orients**, İstanbul, 2013, s. 64-65. Bazı araştırmacılar, çok dilli yazıtlarda, tanrıçanın isminin Leto'ya karşılık geldiği öne sürmüşlerdir, Peter Frei, "Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit", **ANRW**, 18, 3, 1990, s. 1883.

Termessos kaya kutsal alanındaki gibi Kuzey Lykia ve Pisidia'da üçlü tanrıların betimlendiği pek çok kaya kabartmasına rastlanmaktadır. Gölcük'te, Karahasantaşı'nda ve Kozağacı'nde kabartmalar bir kaya kutsal alanı oluşturmaktadır, bunların su kaynağı yakınında olması dikkat çekicidir. Asartepe, Çobanisa, Boğalar, Dont, Oinoanda ve Yapraklı'da ise birer kaya kabartmasında üçlü tanrıları görmekteyiz[1616]. Bunların yanı sıra –yukarıda bahsettiğimiz müzelerdeki örnekler dışında- az sayıda bağımsız rölyefler olduğunu yayınlardan öğrenmekteyiz, bunlardan Roma Kabartması dışında, bugünkü bulundukları yerler bilinmemektedir[1617] (lev. 62, res. 218).

Kibyra yakınındaki Horzum'da görülmüş olan bağımsız bir rölyefte, Oinoanda'daki bir kaya kabartmasında ve yine aynı yerden bağımsız bir rölyefte[1618], T.1-6, 11'de olduğu gibi figürler askeri kıyafetlidir. Termessos'daki örnekte olduğu gibi, Gölcük, Çobanisa ve Oinoanda'dan birer örnekte üçlü tanrılar, tanrıça ile birlikte gösterilmiştir[1619]. Üçlü tanrılara, Termessos'ta, Kibyra'da ve Gölcük'teki kabartmalarda köpek figürü[1620]; Termessos, Balboura, Çobanisa, Oinoanda, Yapraklı'dan kabartmalarda yılan figürü[1621]; Termessos'tan bir kabartmada ise köpek ve yılan figürü birlikte eşlik etmektedir[1622]. Ayrıca Termessos'tan bağımsız kabartma T.1'in alınlığında antitetik iki yılan figürü düşey olarak yer alır[1623]. Gölcük'ten bir örnekte figürlerin yanında *cornucopia* yer alır[1624].

Theoi Dikaioi, adil tanrılar, Roma döneminde özellikle Phrygia ve çevresinde yoğun bir tapınım gören Theoi Hosioi kai Dikaioi / "Aziz ve Adil Tanrılar"[1625] ile ilişkili

[1616] Fleischer, 2008, **a.g.e.**, s. 218-221.
[1617] **A.y.**, s. 217.
[1618] **A.y.**, s. 219.
[1619] **A.y.**, s. 216, 218, 220.
[1620] **A.y.**, s. 217-219.
[1621] **A.y.**, s. 216-221.
[1622] **A.y.**, s. 217.
[1623] **A.e.**
[1624] **A.y.**, s. 217.
[1625] Ricl, 1991, **a.g.e.**, s.1-70.

olmalıdır. Bu kabartmalardaki üçlü tanrılar araştırmacılar tarafından Theoi Dikaioi'un yanı sıra Theoi Agrioi olarak da adlandırılmıştır[1626].

Theoi Agrioi / Vahşi Tanrılar, Theoi Dikaoi gibi üçlü, genç, eril tanrılardır. Bu tanrıların adı antik yazında en erken Aleksandros Polyhistor'da geçmektedir. Tarihçi Aleksandros Polyhistor, Theoi Agrioi'un aslında Tlos, Pinara ve Kragos kentlerinin kurucuları Tloos, Pinaros ve Kragos isimli kardeşler olduğunu yazmıştır[1627]. Ploutarkhos, Tloslular tarafından saygı gören tanrı Kronos'un öldürdüğü ve Lykialıların lanetine başvurdukları σκληροί veya σκιρροί (haşin) olarak adlandırılan tanrılardan bahseder[1628].

L. Robert, "Vahşi Tanrılar" ile –Ploutarkhos'ta geçen- "Haşin Tanrılar"ı özleştirmiş ve onların aslında Kronos tarafından öldürülen efsanevi ἀρχηγέται Drysos, Trosibios ve Arsalos olduklarını iddia etmiştir[1629].

Theoi Agrioi isminin net bir şekilde deşifre edilmesi G.E. Bean'in 1971 yılında yaptığı bir inceleme sonucunda olmuştur[1630]. Yapraklı'daki bir kaya kabartmasına eşlik eden bir yazıtta Bean, üçlü tanrıların adını Theoi Agrioi olarak okumuştur. Bu da yukarıda bahsettiğimiz üçlü tanrı kabartmalarının diğer araştırmacılar tarafından bu isimle anılmasına neden olmuştur. Ayrıca Fethiye Müzesi'ndeki bir kabartmada (T.6) yazıtın THEOIO O… kısmı okunabilmektedir, kabartma kırık olduğu için yazıtın devamı okunamamaktadır. Yazıt Theoio Hosioi ya da Theoi Hosioi kai Dikaioi olarak tamamlanabilir. Buradaki üçlü tanrı ya sadece 'Kutsal Tanrılar' ya da 'Kutsal ve Adil Tanrılar olarak anılmış olmalıdır.

[1626] Fleischer, 2008, **a.g.e.**, s. 223.
[1627] Alexandor Polyhistor, III, 58.
[1628] Plutarkhos, **Moralia: De Defectu Oracularum**, orac. 21.
[1629] Louis Robert, "Une Trinité Lycieenne", **Hellenica**, III, 1946, s.75-76.
[1630] G.E., Bean, **Journeys in Northern Lycia 1965-1967**, Wien, Hermann Böhlaus Nachf., 1971.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇİFTE BALTA İLE İLİŞKİLENDİRİLMİŞ DİĞER TANRILAR

3. 1. Demeter

Yukarıda kısaca değindiğimiz gibi Demeter çifte baltayla ilişkilendirilmiş bir tanrıçadır. Homerik İlahiler'de tanrıça 'altın çifte baltalı' olarak anılmıştır[1631]. Minos Uygarlığı'na ait altın bir çifte balta olan Boston Baltası üzerindeki *I-da-ma-te* şeklinde okunmuş Linear A yazıtı bazı araştırmacılar tarafından "Demeter" ve "Ida Meter" şeklinde okunmuştur. Vermeule, bu yorumu, söz konusu tanrıçaların Minos inancında yeri olduğu ve Demeter'in köklerinin Ege Tunç Çağı'na dayandığı için uygun bulsa da söz konusu baltanın Yunanca isimli bir tanrıçaya adak olması için erken bir örnek olduğunu belirterek yorumların doğru olamayacağı sonucuna varmıştır[1632].

Herakleia Salbake'nin (Denizli İli, Tavas İlçesi, Vakıf Köyü) Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde Demeter'i çifte baltayla ilişkili olarak görürüz. Bu örneklerden birinin ön yüzünde buğday başakları arasında *cornucopia*, arka yüzünde düşey çifte balta şeritle bağlanmış olarak betimlenmiştir[1633] (lev. 62, res. 219). Bir başka örnekte, arka yüzde, ayaktaki Sozon *phiale* ve çifte balta tutarak gösterilmiştir[1634] (lev. 62, res. 220). Aynı döneme ait diğer örneklerde, Demeter elinde buğday başağı ve *cornucopia* ile, Sozon çifte baltayla ve yanlarındaki Artemis ise cepheden, ayakta gösterilmiştir[1635] (lev. 62, res. 221).

[1631] **Homerikoi Hymnoi, Eis Demetran,** 4.
[1632] Vermeule, 1959, **a.g.e.**, s. 7. Yazıtı *Ida Dağı'nın Tanrıçası* olarak yorumlamıştır.
[1633] Head, 1897, **a.g.e.**, s. 116, no. 4.
[1634] Head,1897, **a.g.e.**, s. 119, no. 20.
[1635] Vermeule, 1959, **a.g.e.**, s. 13, dn. 27; von Aulock, 1962, **a.g.e.**, no. 2552.

Mostene'nin (Manisa İli, Şehzadeler İlçesi, Sancaklıbozköy Mahallesi) Roma İmparatorluk Dönemi sikkesinin ön yüzünde tanrıça Roma başı, arka yüzde ise ayakta, profilden, başında *kalathos* olan, uzun *khiton* giyimli tanrıça, sağ elinde iki adet mısır bitkisi tutar, sol elinde ise omzuna yasladığı çifte balta vardır[1636] (lev. 63, res. 222). Ön yüzünde Sabina portresi olan bir örneğin arka yüzünde üzüm salkımı ve iki dal mısır bitkisi arasında düşey çifte balta yer alır. Çifte balta uzun saplıdır, kesici kenarları oldukça kavisli yapılmıştır[1637] (lev. 63, res. 223). Batı Anadolu'da Karia buluntuları dışında, kıyı şeridine yakın bir noktada çifte baltaya veya çifte baltalı bir esere çok sık rastlamayız. Artemision'dan ele geçmiş Arkaik minyatür baltalar vardır. Mostene sikkeleri hem bir ana tanrıça / Demeter (?) ile ilişkilendirilebilecek çifte baltalı tasvirleri hem de çifte baltalı kültlerin yoğun olarak görüldüğü Kula'nın 100 km batısında yer alan konumuyla ilgi çekicidir. Bu örnekler dışında, kentin yine Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde çifte balta taşıyan atlı, genç erkek tasviri yer almıştır[1638]. Bazı örneklerde başında şua tacı, atın ön ayağının altında ateş sunağı vardır ve selvi ağacına doğru ilerler[1639] (lev. 63, res. 224) ya da sahne selvi ve sunak aynı şekilde yer alır ama atlı, çifte baltalı değildir[1640]. Bu sahnenin daha zengin bir versiyonunda, atlı yine çifte baltalıdır, başında şua tacı vardır; atlının önünde çıplak Hermes sağ eliyle atın dizgini tutar, sol elinde *kerykeion* vardır, Hermes ile at arasında selvi ağacı bulunur, atın ayağının altında aynı şekilde ateş sunağı vardır[1641]. Head, bir örnekte yer alan çifte baltalı atlı figürün kadın olabileceğini söylemiştir[1642].

[1636] Head,1901, **a.g.e.**, no. 5. Ön yüzünde İmparator portresi bulunmayan sikke (MS 117-138) ile Antoninler Dönemi (MS 138-161) arasına tarihlendirilmiştir.
[1637] **A.y.**, no. 10.
[1638] **A.y.**, no. 1, 6, 7, 12, 15, 16.
[1639] **A.y.**, no. 6, 13, 15.
[1640] **A.y.**, no. 7-9, 11.
[1641] **A.y.**, no. 15.
[1642] **A.y.**, no. 2

3. 2. Dionysos Anthroporrhaistes Kültü ve Tenedos'ta Çifte Balta

Aelianus'tan öğrendiğimize göre Tenedoslular Dionysos Anthroporrhaistes için hamile bir inek seçiyorlardı, doğumdan sonra hayvana çocuklu bir kadın gibi davranıyorlardı. Yeni doğan buzağının ayaklarına *kothornos* giydirilerek hayvan kurban ediliyordu. Ancak baltayı vuran kişi halk tarafından taşlanıyordu ve o da denize ulaşana kadar kaçıyordu[1643]. S. Georgoudi tarafından bu ilginç ritüel, daha eski zamanlarda insan kurbanı, omofaji ve kanibalizmin mevcut olduğuna dair izler içeriyor şeklinde yorumlanmıştır[1644].

Dionysos'un bu kült ile ilişkilendirilmesi *epitheton*unun tercümesi ile başlamıştır. L. R. Farnell, ἀνθρωπορραίστης kült terimini Tenedos'taki bu tanrı ile ilişkilendirerek 'erkeklerin parçalayıcısı' olarak yorumlamıştır; Porphyrios'ın aktarımına göre Khios'ta olduğu gibi Teneodos'da Dionysos Omadios'a insan kurban edildiğini belirtmiştir[1645]. Farnell'in bu yorumu pek çok araştırmacı tarafından kabul edilmiş ve Dionysos Anthroporrhaistes 'erkekleri parçalayan' bir tanrı olarak kabul edilmiştir[1646]. Georgoudi, bu yorumu kabul etmenin zor olduğunu, 'rhaio' fiilinin 'parçalamak' anlamına gelmediğini, 'diamelizo' fiilinin bu anlama geldiğini, 'rhaio'nun ise daha ziyade 'kırmak, vurmak, çarpmak, çekiçle dövmek' anlamlarına geldiğini belirtmiştir. Ayrıca, ραιτήρ kelimesinin 'çekiç' anlamına geldiğini, örneğin Homeros'un, Hephaistos'un Akhilleus'un zırhını dövdüğü kısımda[1647], Aeskhylos'un, Prometheus'un kayalara çivilenmesini anlattığı kısımda[1648] bu kelimeyi çekiç anlamında kullandıklarını açıklamıştır. Buna dayanarak, Anthroporrhaistes *epitheton*unun 'adam çekiçleyen' anlamına gelebileceğini önermiştir. Daha genel bir

[1643] Ael., **NA.**, XII, 34.
[1644] Stella Georgoudi, "Sacrificing to Dionysos: Regular and Particular Rituals", **A Different God?: Dionysos and Ancient Politheism**, ed. Renate Schlesier, Berlin, De Gruyter, 2011, s. 49 (47-69)
[1645] Lewis Richard Farnell, **The Cults of the Greek States, Vol. 5**, Oxford, Clarendon Press, 1909, s. 164-165.
[1646] Walter Friedrich Otto, **Dionysos: Myth and Cult**, Indiana, Indiana University Press, 1965, s. 105.
[1647] Homeros, İl., XVIII, 477.
[1648] Aiskhylos, **Prometheus Desmotes**, çev. H. W. Smyth, Cambridge, Harvard University Press, 1926, 55-56.

ifade kullanmak isteniyorsa ‘adamlara sertçe vuran’, ‘adam yok edici’ ifadelerini önermiştir. ‘Adam parçalayan’ şeklindeki bu hatalı çeviri olasılıkla, Tenedos’taki başka bir Dionysos ile ilgili ritüelle, *epitheton*u ‘çiğ’ anlamına gelen Dionysos Omadios (veya Omestes) ritüeliyle olan karışıklıktan kaynaklanmış olabileceğini ileri sürmüştür. Porphyrios, Khios’ta eskiden bir adamın parçalara ayrılıp Dionysos Omadios’a kurban olarak sunulduğundan bahsetmiştir[1649]. Plutarkhos, Lesboslu Phainias’a dayanarak, Themistokles’in Salamis Savaşı’ndan önce üç soylu Pers gencini Dionysos Omestes’e, ‘Çiğ Yiyen’e kurban ettiğini anlatır[1650].

Bu ritüelden dolayı bazı araştırmacılar Dionysos Anthroporrhaistes kültünde insan kurbanının izlerini görmüşlerdir[1651]. Cook, *kothornos* giydirilmiş buzağının açıkça, Dionysiak kıyafetli bir insan kurbanının yerine geçtiğini düşünmüştür[1652]. Diğer araştırmacılara göre de, yeni doğmuş buzağıya giysi giydirilerek ve çocuk gibi davranılarak insan yerine konuluyordu[1653].

Ritüel ile ilgili bir diğer teori ise bir çeşit tanrıyla birleşmenin söz konusu olduğu, başka bir deyişle kurban edilen hayvan ile özdeşleştirildiğidir. Buzağının tanrının çocuk hali olarak kabul edilmiş olabileceği önerilmiştir. Bu teori Dionysos kültündeki *omophagia*dır. *Omophagia*, ‘çiğ’ anlamındaki Yunanca ωμός kelimesinden gelir, ‘çiğ et yemek’ anlamındadır. *Omphagos epitheton*unun ‘Çiğ Yiyen’ anlamına geldiğinden yukarıda bahsetmiştik. Dionysos’a kurbanın çiğ eti sunuluyordu ve kendisinin bunu tükettiğine inanılıyordu. Dionysos mitoslarında ibadetin bir parçası olarak

[1649] Porphyrios, **De Abstinentia Ab Esu Anialium**, çev. I. B. Feliciani, 1767, II, 55, 3.
[1650] Plut., **Mor.**, 13, 2-5.
[1651] Étienne Coche de La Ferté, “Pentée et Dionysos: Nouvel Essai d’Interprétation des “Bacchantes” d’Euripide”, **Recherches sur les religions de l’Antiquité Classique**, ed. Raymond Bloch, Paris, Libraire Champion, 1980, s. 135-137.
[1652] Cook, 1914, **a.g.e.**, s. 659.
[1653] Henri Jeanmaire, **Dionysos: Histoire du Culte de Bacchus**, Paris, Payot, 1951, s. 229; A. Henrichs, “Human Sacrifice in Greek Religion: Three Case Studies”, **Foundation Hardt pour l’Étude de l’Antiquite Classique, Entretiens XXVII, Le Sacrifice dans l’Antiquité**, Genève, 1981, s. 205-206; Walter Burkert, **Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth**, Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 1983, s. 21, dn. 35; Fritz Graf, **Griechische Mythologie: Eine Einführung**, Düsseldorf, Artemis & Winkler Verlag, 1985, s. 76-77.

Mainad'ların bazen çiğ et yediği anlatılmıştır, bununla birlikte bunu destekleyen çok az tarihsel kanıt vardır[1654]. *Omophagia*nın vahşi doğanın uygarlığa karşı kazandığı zaferin ve doğa ile medeniyet arasındaki sınırların parçalanmasının sembolü olabileceği düşünülmüştür[1655]. Aynı zamanda, ibadet edenlerin Dionysos'un vahşi özelliklerini ve vahşi doğayla birleşmesini özümseyerek tanrı ile bir olmalarını simgelemiş olabileceği önerilmiştir[1656]. *Mainadik omophagia* anlayışına göre hayvan veya insan, Mainad'lar tarafından parçalanarak yenilirse 'tanrının kendisi' olurdu[1657]. Ancak Henrichs'in işaret ettiği gibi, Yunanların kurbanlık hayvanlarını Dionysos'un yerine koyduklarına ve Mainad'ların *omophagi* uygulamalarına dair kesin kanıt yoktur[1658]. Bazı araştırmacılar tarafından *omophagia* uygulaması Dionysos'un doğum mitosunun bir versiyonunda -Zagreus mitosunda olduğu gibi- tanrının Titanlar tarafından kaçırılıp, parçalara ayrılıp yenmesi ile ilişkilendiriliştir[1659]. Ancak I. Linforth'un belirttiği antik metinlerin çoğunluğunda mitosta Dionysos'un yendiğine dair bir kısım bulunmaz[1660]. Georgoudi, Tenedosluların yeni doğmuş bir buzağıya *kothornos* giydirerek onu bebek Zagreus / Dionysos yerine koyduklarını ve tanrının çektiği acıları temsil etmek istedikleri yorumunu doğru bulmamıştır. İnsan muamelesi yapılmış olanın buzağı değil, yeni doğum yapmış bir kadın yerine konmuş inek olduğunu belirtir[1661]. Araştırmacı, yeni doğmuş bir buzağının kurban olarak seçilmesiyle Tenedos halkının tanrıya layık, mükemmel bir kurban vermek istediklerini ve tanrının belirli bir kurbanı olmasını istediklerini öne sürmüştür[1662].

[1654] Albert Henrichs, "Greek Maenadism from Olympias to Messalina" **Harvard Studies in Classical Philology**, 82, 1978, s. 121-160.

[1655] M. Detienne, **Dionysos mis à mort**, Paris, Gallimard, 1977, s. 141; Rosemarie Taylor-Perry, **The God Who Comes: Dionysian Mysteries Revisited**, Baltimore, Algora, 2003, s. 125-126.

[1656] Marcello Massenzio, **Cultura e Crisi Permanente: la 'Xenia' Dionisiaca**, Roma, Edizioni dell'Ateneo, 1970, s. 100.

[1657] Eric R. Dodds, **The Greeks and The Irrational**, Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 1951, s. 277-278.

[1658] Albert Henrichs, "Changing Dionysiac Identities", **Jewish and Christian Self-Definition III: Self-Definition in the Greco-Roman World**, ed. B. F. Meyer ve E. P. Sanders, Londra, SCM Press, 1982, s. 159-160.

[1659] Detienne, 1977, **a.g.e.**, s. 163-217.

[1660] Ivan M. Linforth, **The Arts of Orpheus**, Berkeley, Los Angeles, University of California, 1941, s. 307-364.

[1661] Georgoudi, 2011, **a.g.e.**, s. 52'de yazar Aelianus'un metininde buzağının giyimli olduğuna dair bir ifade olmadığını belirtir.

[1662] Georgoudi, 2011, **a.g.e**., s. 53-54, dn. 40 ve 41. Araştırmacı bu konuda, Artemis Persia için düvenin kurbanlık hayvan olarak belirlenmesini (Plutarkhos, Lucullus, 24, 4) ve Pheneos sikkesi üzerinde Hermes'in kerykeionu ile işaretlenmiş öküz betimi örneklerini vermiştir.

Araştırmacının iddiasıyla bire bir aynı olmasa da Antik Çağ'da tanrılara kurban için ayrılan kurban hayvanlarının ve kutsal alana ait sürülerin işaretlenmesi geleneği vardı[1663]. Kutsal sürüye ait olmasa da kurban olarak seçilen hayvanlar festivalden birkaç gün önce ya da prosesyon öncesinde damgalanıyordu. Bu damga genellikle tanrının atribüsü şeklindeydi[1664]. Georgoudi, bu uygulamanın, hayvanın kurban için uygunluğu muayene edildikten sonra gerçekleştirildiğini ve hayvanı tanrısal koruma altına alındığı inancıyla bağlantılı olduğunu belirtmektedir[1665]. *Kothornos*ların da işaretleme amacıyla hayvana giydirildiğini varsaymıştır[1666] çünkü çok genç hayvanlar damgalanmıyordu[1667]. Bu ilginç kurban törenini anlayabilmek için hamile hayvanlarının kurban edilmesi konusu üzerinde durmuştur. Hamile hayvanların kurban edilmesinin çoğunlukla kadın tanrılarla ilişkili olduğunu hatırlatmıştır, bunun yanı sıra erkek tanrı kültlerinde de bu geleneğin yer alabileceğini gösteren (Kos adasından) örnek vardır. Araştırmacı Tenedos'taki bu kurban törenini Patmos adasında Artemis'e sunulmuş bir kurbanla karşılaştırmıştır. Bir epigrama[1668] göre, *hydrophoros* unvanlı, Artemis hizmetindeki bir genç kız, 'titreyen bir keçi'yi ve karnındaki fetüsü başarıyla kurban ettiği için onurlandırılmıştır. Bu uygulama ile Tenedos'taki arasındaki büyük farklar doğal olarak araştırmacının dikkatini çekmiştir; Artemis onuruna hamile bir hayvan kurban edilirken Dionysos için gebe hayvanın kurban edilmesinin aksine, doğumdan sonra ona lohusa bir kadın gibi bakıldığı görülür, bu da farklı bir ritüel olduğunu gösterir[1669].

Ritüelin 'kovalama' kısmına dönmek gerekirse, Aelianus tarafından kısa ve öz bir şekilde anlatılan törende kurban kesen kişinin taşlanarak kovalandığından yukarıda bahsetmiştik. Araştırmacıların çoğunluğu için törenin bu kısmı Zeus Polieus kültü ile ilişkili, öküz öldürme üzerine özel bir ritüeli içeren *Dipolieia* (veya *Bouphonia*) isimli Attik bir festivalin varyasyonudur. Pausanias'ın anlattıklarına göre Dipolieia'da

[1663] Chandezon, 2003, **a.g.e**., s. 139-141.
[1664] Porphyrios, I, 25, 8; Plut., XXIV, 4.
[1665] Georgoudi, 2011, **a.g.e**., s. 54, dn. 43.
[1666] Georgoudi 2011, **a.g.e.**, s. 54.
[1667] Chandezon, 2003, **a.g.e**., s. 43.
[1668] Merkelbach, 1998, **a.g.e**., s. 169-170.
[1669] Georgoudi, 2011, **a.g.e.**, s. 54 ve 55.

bouphonos (öküzü öldüren kişi) kurban kesmek için kullandığı baltayı atar ve kaçardı; diğerleri ise sanki kimin yaptığını (öküzü kestiğini) bilmiyor gibi baltayı duruşmaya getirirlerdi[1670]. Georgoudi, bu törenin genellikle, kurban hayvanlarını öldürürken Eski Yunanların hissettikleri 'suçluluk' ve 'vicdan'ın kanıtı olarak görüldüğünü aktarmıştır. Kendisi eski Yunan kurban törenleri üzerine yayınında *"bu tuhaf ve eşsiz ritüelin hayvan kurbanının dramatize edilmiş şekli, Yunanlıların bir hayvanı kurban ettiklerinde oynadıkları masumiyet komedisinin uç bir şekli"* olduğunu söylemiştir[1671]. Bununla birlikte, Aristophanes'in 'Bulutlar'ında *Dipolieia / Bouphonia*'ya son derce demode, eskiden yapılmış bir uygulama gibi bakıldığını ve bunun bir komedi unsuru olduğunu hatırlatır[1672]. Arkeoloji, epigrafi ve ikonografi alanlarında yapılan önemli çalışmaların Eski Yunan kurban geleneğinin algılanmasını değiştirdiğini, bunun homojen bir uygulama olamayacağını, her yerde, her zamanda ve her kültte aynı şekilde uygulanmadığını ve bu konuda genelleme yapmanın, bütün bir teori geliştirmenin mümkün olmadığını belirtir[1673]. Burkert, Tenedos'taki bu töreni, katılımcıların suçluluk duygularından arındığı bir uygulama olarak yorumlamıştır[1674]. Aelianus'un töreni anlatan metni *Bouphonia* ile karşılaştırma yapmak için oldukça kısadır ancak yine de araştırmacı, katılımcıların kurbanı kesen kişiyi taşlayarak suçluluk duygularından arındıklarını gösteren hiçbir şey bulamadığını belirtir[1675].

Tüm bu veriler sonucunda, Tenedos'taki Dionysos Anthroporrhaistes kült ritüelinde baltanın yeri olduğunu söyleyebiliriz, ancak baltanın çifte balta olup olmadığı, kültte çifte baltanın kurban baltası ya da başka bir amaçla yer alıp almadığı konusunda bilgimiz yoktur.

[1670] Paus., I, 24, 4.
[1671] Stella Georgoudi, "Sacrificing to the Gods: Ancient Evidence and Modern Interpretations", **The Gods of Ancient Greece. Identities and Transformations, ed. N. Bremmer ve A. Erskine**, Edinburg, 2010, s. 94-95.
[1672] Aristophanes, **Nephelai**, çev. F. W. Hall, Oxford, Clarendon, 1907, 984-985.
[1673] Georgoudi, 2011, **a.g.e**., s. 56.
[1674] Burkert, 1983, **a.g.e**., s. 183.
[1675] Georgoudi 2011, **a.g.e**., s. 56.

Dionysos'un çifte baltayla ilişkisi keramikler üzerindeki tasvirlere dayandırılmıştır. Uzmanlar her zaman balta tutan tanrının kimliğinden emin olamasalar da MÖ 6. yy.ın sonlarına tarihlendirilen Attika siyah figür bir amphora üzerindeki sahnede Dionysos iki Silenos'la birliktedir, sakallıdır, boğa üzerinde oturur, sağ elinde *rhyton* vardır, omzuna çifte baltayı dayamıştır[1676]. Georgoudi, Hephaistos'un çifte balta ile ilişkili bir tanrı olduğunu ve bu nedenle vazo resimlerinde Dionysos ile karıştırılmış olabileceğini söyler[1677]. Hephaistos tasvirlerindeki aletin çoğunlukla demirci çekici olduğu görülür[1678], Athena'nın doğumu mitosuyla ilgili sahnelerde çifte baltayla gösterilmiştir, bu mitosta Zeus'un başı çifte baltayla yarılarak doğum gerçekleşir[1679].

Naukratisli Athenaeus'un ve Herakleialı Khamaileon'un aktardığına göre Keoslu Simonides'te çifte balta *"Efendi Dionysos'un öküz öldürme hizmetlisi"* olarak geçmektedir. Athenaeus bu kelimeyi Keos, Ioulis'teki bir gelenekle açıklamıştır: Simonides'in memleketi olan bu kentte, Dionysos'a kurban edilecek öküz (*bous*) genç bir erkek tarafından bir balta ile (*pelekei*) vurulmaktaydı. Festival yaklaşırken, bu kutsal balta demircinin atölyesinden alınmak zorundaydı, Simonides de bu görevden sorumlu *neoiskoi*den biriydi[1680].

Khioslu Theopompos'a göre, Pherai tyranı Aleksandros, Thessalia kıyılarındaki Pagasai liman kentinde geçekleştirilen ayinler sırasında, Dionysos Pelekos'a bağlılığını göstermiştir[1681]. Büyük İskender'in MÖ 369-357 yılları arasında bastırdığı sikkeler üzerinde bir atlı ile birlikte çifte balta yer alabildiği gibi, sadece çifte balta betimi de yer alıyordu[1682].

[1676] Mauro Cristofani, "Dionysos" **Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), III,1: Atherion-Eros**, Zürich, München, Aremis, 1986, Dionysos no.436.
[1677] Georgoudi, 2011, a.g.e., s. 56.
[1678] John Boardman, **Kırmızı Figürlü Atina Vazoları, Arkaik Dönem**, İstanbul, Homer, 2002, s. 225, res. 120.
[1679] Bknz. Bölüm 1: Çifte Balta.
[1680] Athenaeus, **Deipnosophistae**, X, 456 c-e.
[1681] Theopompus, **Hellenika, Die Fragmente der griechischen Historiker**, ed. J. Felix, Leiden, Brill, 1962, 115, 352.
[1682] Head, 1911, **a.g.e.**, s. 308, res. 176; Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 66, res. 598 599

MÖ 6. yy.dan itibaren basılan Tenedos sikkelerinin önyüzünde bir kadın ve bir erkek profilinden oluşan Ianiform bir baş betimi görülür. Arka yüzlerinde ise çifte balta tasvir edilmiştir (lev. 63, res. 225 a-b). Sikkelerin bazılarında çifte balta betiminin yanında amphora, üzüm salkımı ya da çelenk tutan küçük bir Nike figürü yer alır (lev. 63, res. 225 a-b). Ayrıca ΤΕΝΕΔΙΩΝ veya ΤΕΝΕΔΕΩΝ (Tenedoslular) lejandı eşlik eder[1683]. Tenedos'ta sikkeler dışında çifte balta betimi iki kurşun ağırlık üzerinde yer alır. Bu eserlerin merkezinde çifte balta, birinde balta sapının iki yanında Nike figürü ve üzüm salkımı, diğerinde ise çiçek motifi bulunur. Her ikisine de ΤΕΝΕΔΙΩΝ lejandı eşlik eder[1684] (lev. 63, res. 227-228).

Bunlar dışında Hellenistik Dönem'e ait, yaklaşık olarak MÖ 300-250 arasına tarihlendirilmiş Olympia'dan tunç bir tablet üzerinde çifte balta kabartması yer alır, Tenedos'la ilişkisini üzerindeki yazıt göstermektedir. Altis'teki Zeus Tapınağı yakınında bulunmuştur. Üçgen alınlıklı, alınlığın üç köşesinde palmet akroterleri olan (sol köşedeki kırık) tabletin dörtgen gövdesi iki yanda Korinth başlıklı birer plaster tarafından sınırlandırılmıştır, gövdede yazıt yer almaktadır. Tenedoslu güreşçi Damokrates'in onurlandırma yazıtıdır. Alınlıkta merkezde üzüm salkımı, bunun her iki yanında antitetik, yatay birer çifte balta kabartması bulunur[1685].

Georgoudi, *pelekys*in antik dönemde Tenedos'un bir çeşit sembolü haline geldiğini söylemiştir[1686]. Pausanias, Delphi kutsal alanına Tenedoslu Periklytos tarafından *pelekeis* sunulduğundan bahsetmiştir[1687]. W. Ridgeway, kralların memleketlerinin en iyi ürünlerini Delphi'ye sunu olarak gönderme geleneğinden bahseder. Bu gelenekten

[1683] Head, 1911, **a.g.e.**, s. 551, fig. 288; Cook, 1925 a, **a.g.e**., s. 654-657, res. 583-594; G. Kenneth Jenkins, **Ancient Greek Coins**, Londra, Barrie & Jenkins, 1972, s. 300-301, fig. 673, 674.
[1684] Ernest Babelon, Blanchet, Jules-Adrien, **Catalogue des Bronzes Antiques de la Bibliothèque Nationale, Publié sous le Auspices de l'Académie des İnscriptions et Belles-Lettres**, Paris, E. Leroux, 1895, s. 678, no. 2241; Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 658, res. 595, 596.
[1685] Wilhelm Dittenberger, Karl Purgold, Ernst Curtius, **Olympia: die Ergebnisse der von dem Deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung 5: Die Inschriften von Olympia**, Berlin, 1896, s. 75-76, no. 39; Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 658-659, res. 597.
[1686] Georgoudi, 2011, **a.g.e.**, s. 58.
[1687] Paus. X, 14, 1.

dolayı da çifte baltanın Tenedos'un özel bir ürünü olabileceği üzerinde durur. Sikke kullanımı öncesindeki dönemde, köle kadınlar, öküzler, *lebes*ler, tripodlar, altın *talent*ler ve benzerlerinin değiş tokuş aracı olarak, başka bir deyişle bir çeşit para birimi gibi kullanıldıklarını hatırlatarak çifte baltanın da Tenedos'un değer / para birimi olduğunu; bronz sikkelerin üzerlerine basılmış çifte baltaların en erken Yunan ticari sisteminin bir parçası olduklarını ve bunu yansıttıklarını düşünmüştür[1688]. İlyada'da geçen *"Akhilleus okçulara mor ışınlı demirler koydu, on tane balta (πελέκας), on tane yarım balta (ἡμιπελέκκα) dikti"*[1689] ifadesinden bahsetmiştik. Ridgeway, burada geçen 'pelekys (balta)' kelimesiyle Tenedos sikkelerinde de betimi olan 'çift ağızlı (başlı) balta'nın kastedildiğini ve 'hemi-pelekkon (yarım balta)' kelimesinin de 'tek ağızlı (başlı) balta' anlamına geldiğinin açık olduğunu belirtmiştir[1690]. Çifte baltalar birincilik ödülü, on yarım balta ise ikincilik içindi: *"Aldı Merinos iki ağızlı baltaları, Teukros da götürdü tek ağızlıları koca karınlı gemilere"*[1691]. Ridgeway'ın yorumu, baltaların ve yarım baltaların ondalık değer birimleri gibi göründüğü ve yarım baltaların çifte baltaların -değer olarak- yarısını temsil ettiği şeklindedir. Girit sikkelerindeki kap ve tripod betimlerinin, Homeros zamanında değer birimi olduğu gibi Tenedos sikkelerindeki baltanın daha önceki dönemin yerel birimini temsil etmiş olabileceğini, Delphi'ye adak olarak gönderilmesinin de bunun kanıt olduğunu düşünmüştür[1692].

Pausanias, Tenedoslu Periklytos'un adağını anlattığı bölümün devamında Troia Savaşı'nda Troialıların yanında savaşan ve Tenedos'a ismini verdiğine[1693] inanılan kahraman Tennes'in efsanesini anlatır; Tennes, babası Kyknos'un limana bağlanmış gemilerinin iplerini baltası ile kesmiştir[1694]. Ridgeway, Tenedos sikkelerinin ön

[1688] Ridgeway, 1892, **a.g.e.**, s. 183-184'te Kroisos'un Lydia'nın kaliteli elektronundan gönderdiğini ve Güney İtalya'daki buğdayıyla ünlü Metapontum halkının buğday göndermelerini hatırlatır.
[1689] Homeros, **Il.**, 23, 850-851.
[1690] Ridgeway, 1892, **a.g.e.**, s. 319; Ayrıca Homeros, Il., XXIII, 850-851, 856-857, 882-883'teki Türkçe çevirisinde 'pelekys' için 'iki ağızlı balta', hemi-pelekkon' için 'tek ağızlı balta' ifadeleri kullanılmıştır.
[1691] Homeros, Il., 23, 882-883.
[1692] Ridgeway, 1892, **a.g.e**., s. 318-320.
[1693] Strabon, **Geographika**, VIII, 6, 22.
[1694] Paus., X, 14, 2-3; Steph. Byz., s. 274 "Τενεδος"; Souidas, **Suidae Lexicon,** 3, Cantabridgiæ, Typics Academicis, 1705, 446, "Τενεδιος ἄνθρωπος, Tenedius homo".

yüzlerindeki bir kadın, bir erkek başından oluşan Ianiform başlarının Tennes efsanesine dayandırarak Tennes'in kendisi ve kız kardeşi Hemithea olarak yorumlamıştır[1695].

Tenedos baltasının, kültürde yer ettiğini gösteren bir diğer kanıt ise 'Tenedios pelekys'in (Tenedos baltasının), muhtemelen baltanın korkunç bir öldürme aracı olmasından dolayı, zalim eylemleri ifade etmek için kullanılmış bir deyim olmasıdır. Aristoteles, Tenedos yasalarında zina suçu kanıtlanmış kişilerin başlarının balta ile vurulmasından bahseder[1696]. Ridgeway, sikke ve ağırlıklarda kullanılan balta motifinin kökeninde dinsel bir anlam bulunan, zamanla kenti simgeleyen ticari bir amblem haline gelmiş bir sembol, *parasemon* olduğunu düşünmüştür[1697]. Plutarkhos'a göre adanın sembolünün balta olmasının sebebi adadaki yengeçlerin kabuklarının üzerinde bu motifin olmasıdır[1698].

Herodotos, Tenedos'ta Aiol yerleşimlerinin varlığından bahseder[1699]. Strabon, Tenedos ve Lesbos yerleşimlerini Aiolia'ya dâhil etmiştir[1700]. Takaoğlu ve Bamyacı, antik mezarlıktaki çalışmaların Aiol varlığını doğrular nitelikte olduğunu söylemişlerdir[1701]. Yunanca lejanda sahip en eski sikkeler Lesbos ve Tenedos tarafından basılmış MÖ 6. yy.a ait sikkelerdir[1702]. Sikkeler üzerinde bulunan üzüm salkımı, amphora, kyliks ve kantharos tasvirleri adanın bağcılık ve şarap üreticiliğiyle ilgili tasvirlerdir[1703]. Araştırmacılar tarafından sikkeler üzerindeki üzüm salkımları

[1695] Ridgeway, 1892, **a.g.e.**, s. 318.
[1696] Steph. Byz., Ethnika, **a.y.** "Τενεδος" maddesinde aktarmıştır.
[1697] Ridgeway, 1892, **a.g.e.**, s. 318.
[1698] Plut., **Mor., De Pythiae Oraculis**, 399.
[1699] Herodotos, **Historiai**, I, 151.
[1700] Strabon, **Geographika**, IX, 2, 3-5; XIII, 1, 1-4; XIII, 1, 58; XIII, 2, 1; XIII, 3, 2-3; XIII, 3, 5; C. Brian Rose, "Separating Fact form Fiction in the Aiolian Migration", **Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens**, 77. 3, 2008, s. 399, 402.
[1701] Turan Takaoğlu, A. Onur Bamyacı, "Antik Çağ'da Bozcaada (Tenedos)", **Bozcaada Değerleri Sempozyumu, 25-26 Ağustos 2008**, Çanakkale, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 73.
[1702] Rose, 2008, **a.g.e.,** s. 416, dn. 102.
[1703] Özellikle MÖ 400-350 tarihleri arasında Tenedos'un bastığı sikkelerde bu motifler yer alır. Takaoğlu, 2008, **a.g.e.**, s. 74-76'te yaptıkları yüzey araştırmalarının sikkelerin işaret ettiği bu veriyi destekler nitelikte olduğunu, Klasik Dönem sonu ve Hellenistik Dönem'e tarihlendirilebilen on

Dionysos ile ilişkilendirilmiştir ve böylece balta tasvirinin de Dionysos kültüne atıfta bulunduğu sonucuna varılmıştır[1704]. Sikkelerin ön yüzünde yer alan Ianiform başların ise Orphik bir şiirde[1705] geçtiği gibi bir çeşit Dionysos *dimorphos* (iki formlu) bir Dionysos tasviri olabileceği de düşünülmüştür. Ancak başlardan birinin kadın figürüne ait olması dolayısıyla Dionysos ve Ariadne olabilecekleri de düşünülmüştür. Bununla birlikte, figürlerin başlarındaki çelenklerin sarmaşıktan değil, defne yapraklarından olduğu tespit edilmiştir[1706]. Cook, bu figürlerin Zeus ve Hera olduğunu varsaymıştır. Ona göre, bu tasvirler tanrı ve tanrıçanın Minoslu kültlerinin Tenedoslu kombinasyonudur ve Minos çifte baltasının Tenedos'ta sürdürülmesiyle ilişkilidir[1707].

Mytileneli Alkaios'un ifadesi, Zeus, Aiol tanrıçası (Hera ile özdeşleştirilmiştir) ve Dionysos'un arasında, özellikle Lesbos'ta, kült birliği olduğuna işaret eder. Eserleri MÖ 7. veya 6. yy.a tarihlendirilen Alkaios bir şiirinde, memleketi olan Lesbos'ta Zeus Antiaos, "Aiolia'nın görkemli tanrıçası" ve Dionysos Omestes'e ait büyük ve ortak bir kutsal alandan bahseder[1708]. Aynı tapınağı paylaşan bu üç tanrının bir araya gelmesi zıt öğelerin birleşimi olarak yorumlanmıştır. R. Seaford, Zeus ve Hera'nın birlikteliğinin 'medeni birliktelik' olan evliliği simgelediğini ve Omestes (çiğ et yiyen) Dionysos'un ise onların aksine 'medeniyet dışındaki'ni 'öteki'ni simgelediğini düşünmüştür[1709]. Georgoudi, bu tür genellemelerin Eski Yunan kültlerini açıklamak için yararlı görmemiştir; özellikle Lesbos kültleri için bu yaklaşım ile sonuca

civarında çiftli ve bağ evi tespit edildiğini, mezarlık alanındaki kazılarda ele geçirilen çok sayıdaki amphora parçalarının MÖ 4. yy. ve Hellenistik Dönem boyunca şarabın adalılar için önemini vurguladığını, bunun dışında Roma Dönemine tarihlendirilen zeytin işlikleri ve şarap yapımında kullanılan aletlerin tespit edildiğini belirtmişlerdir.
Ayrıca: Reyhan Körpe, "Prehistorik Dönemden Günümüze Troas Bölgesi'nde Tarım ve Yetiştirilen Ürünler", **Eskiçağ Yazıları 10**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016, s. 116.

[1704] Ludolf Stephani, **Erklärung einiger Kunstwerke der Kaiserlichen Ermitage, Compte rendu de la Commission Impériale Archéologique: Pour l'année 1881**, St. Petersbourg, 1883, s. 128-134; Georgoudi 2011, a.g.e., s. 58.

[1705] **Orphik Hymnos**, XXX, 3.

[1706] Georgoudi, 2011, **a.g.e.**, s. 58.

[1707] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 654-676.

[1708] James Sitanislaus Easby-Smith, **The Songs of Alcaeus**, Washington, W. H. Lowdermilk, 1901, parça 129, 2-3; Gauthier Liberman, **Alcée: Fragments I**, Paris, 1999, s. 61-62, parça 129.

[1709] R. Seaford, "Dionysus as Destroyer of Household: Homer, Tragedy, and the Polis", **Masks of Dionysus**, ed. Thomas H. Carpenter ve Christopher A. Faraone, Ithaca, Cornell University Press 1993, s. 135.

ulaşılamayacağını düşünmüştür. Alkaios'un metnine bakıldığında Zeus ile Aiol tanrıçasının 'evlilik koruyucuları' olarak sunulmadığını, Zeus Antiaos ya da Antaios'un 'duaları kabul eden, yakaranların tanrısı'yken, Aiol tanrıçasının 'her şeyi doğuran tanrıça' olarak nitelendirildiğini söylemiştir[1710].

Sonuç olarak, adada ritüelinde baltanın yer aldığı bir Dionysos kültü vardır. Sikkeler üzerindeki çifte balta tasvirinin yanında yer alan üzüm salkımları da Dionysos ilişkisine işaret eder. Sikkelerin ön yüzünde yer alan kadın ve erkek başlarından oluşan Ianiform betim Zeus ve Hera ikonografisine uygundur. Çifte balta Tenedos'un *parasemon*u olmaldır ve üzüm salkımı tasviri de sadece adadaki Dionysos kültünü yansıtmaz, bu kültün varlığıyla da ilişkili olan, ada ekonomosinde önemli bir yer olan bağcılığa da işaret eder. Ayrıca Tenedos'taki çifte balta, kökeninde Ianiform tanrının düalizmini simgeleyen bir sembol de olabilir.

3. 3. Ma / Enyo -Bellona

Çifte balta ile ilişkilendirilmiş bir tanrıça da Ma-Enyo'dur. Ma-Bellona rahibi L. Lartius Anthus'un, MS 3. yy. başlarına ait, Kapitol (Capitolini) Müzesi'nde bulunan mezar stelinde yer alan kabartmada çifte balta ile gösterilmiştir[1711] (lev. 64, res. 229).

[1710] Georgoudi, 2011, **a.g.e.**, s. 59.
[1711] Jaś Elsner, **The Art of the Roman Empire: AD 100-450**, Oxford, Oxford University Press, 2018, s. 194, res. 137.

Anadolu'da Kappadokia Komana'sında (Hierapolis / Adana, Tufanbeyli, Şarköy)[1712] ve Pontos Komanası'nda (Tokat, Gümenek Mevkii, Kılıçlı Köyü)[1713] tapınak devletleri bulunduğu bilinen tanrıça Ma-Enyo savaş ve zafer tanrıçasıydı. Bunların dışında, Makedonia'daki Edessa'da, Lidya'daki Hyrkanis'de, Mysia'daki Pergamon'da tapım görmüştür[1714]. Kappadokia Komana'sı kent kimliği kazanmadan önce, Hellenistik Dönem'de önemli bir tapınak devletiydi ve buraya Kappadokia krallarına bağlı, yüksek rütbeli rahipler hükmediyordu[1715].

Strabon, Ma-Enyo kültünün çıkış yeri olarak Kappadokia Komana'sını ve Pontos Komana'sını göstermiştir[1716]. A. Hartmann, 'Ma'nın, Hint-Avrupa dillerinde 'anne' anlamına geldiğini belirtmiştir[1717]. Bu konuda çalışan ilk araştırmacılar tarafından tanrıça Anadolu-Hitit kökenine atfedilmiştir, Anadolu ana tanrıçasının bir yorumu olarak değerlendirilmiştir[1718] ve sonrasında da bu görüş kabul görmüştür[1719]. Kappadokia Komana'sının Kizzuwatna'nın dini başkenti Kumanni olduğu ileri sürülmüştür[1720]. Ma'nın Kumanni'deki tapınağının Hitit Kralı I. Şuppiluliuma

[1712] Friedrich Hild, Marcell Restle, **Kappadokien: Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos, TIB (Tabula Imperii Byzantini), 2**, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981, s. 15.

[1713] D. Burcu Erciyas, Mustafa Tatbul, "Komana Kazısının 10. Yılı: 2018 Yılı Çalışmaları", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 41, 1, 2020, s. 537-550; "15 Yıllık Arkeolojik Araştırmaların Işığında Komana", **Tokat'ın Antik Yerleşimleri Sempozyum Bildirileri**, ed. D. B. Erciyas, M. N. Tatbul, Ankara, Bilgin, 2020, s. 47-63.

[1714] A. Hartmann, "Ma. Kleinasiatische Göttin", **RE (Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft)**, 27, Stuttgart, Metzler, 1928, s. 79-80.

[1715] Hild, 1981, **a.g.e.**, s. 63-64, 208.

[1716] Strabon**, Geographika**, XII, 2, 3.

[1717] Hartmann, 1928, **a.g.e.**, s. 82.

[1718] W. Drexler, "Ma", **Ausführliches Lexikon der Griechisschen und Römischen Mythologie**, 2, 2, Ed: W. H. Roscher, Leipzig, B. G. Teubner, 1897, s. 2215-2225; Hartmann, 1928, **a.g.e.**, s. 77-91.

[1719] N. Proeva, "Ma und Ma-Bellona", **Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae**, VI, Zürich-München, Artemis Verlag, 1992, s. 330'da Ma'nın muhtemelen Hitit kökenli bir tanrıça olduğu belirtilmiştir.

[1720] Gertrud Laminger-Pascher, **Die kaiserzeitlichen Inschriften Lykaoniens, I: Der Süden**, Wien, VÖAW, 1992, s. 23.

Kizzuwatna / Kizzuwadna MÖ 2. binde Anadolu'da, bugünkü Çukurova'da (Ovalık Kilikia'da) hüküm sürmüş bir krallıktır. Mirko Novák, Susanne Rutishauser, "Kizzuwatna: Archaeology", **Hittite Landscape and Geography**, ed. M. Weeden, L. Z. Ullmann, Leiden, Brill, 2017, s. 134-145. Yaklaşık olarak MÖ 1400'de Hitit egemenliğine girmiştir. Hitit Kralı I. Murşili'nin (MÖ 1620-1590) öldürülmesinden sonra bağımsızlığını kazanan bölge (Kilikia), Kizzuwatna Krallığı'nın kalbi haline geliştir. Bölge halkı ise hem Luwiler hem de Hurrilerden oluşmaktaydı. MÖ 15. yy.da, Kizzuwatna'da bilinen kişi adlarının çoğunluğu Hurrice'dir. Kizzuwatna'nın bu dönemde Mittani etkisinde kaldığı öne sürülmüştür ve dinleri de neredeyse tamamen Hurri inançlarından oluşmaktaydı. Bunu takip eden

Dönemi'nde (MÖ 1355-1320) öneme sahip olduğu ileri sürülmüştür[1721]. M C. Trémouille, Ma'nın Hitit kökenli olarak görülmesinin, Kappadokia Komana'sının Hitit metinlerinde bahsedilen Kumanni olduğunun kabul edilmesi ve bundan dolayı da Ma'nın da Kummanni'deki Hitit tanrıçası olduğu denklemine dayandığını hatırlatır[1722].

---

yüzyıllarda ise Hitit kültleri ve ritüelleri etkili olmuştur: Ekin Kozal, Mirko Novák, "Alalakh and Kizzuwatna: Some Thoughts on the Synchronization", **Overturning Certainties in Nera Eastern Archaeology, A Festschrift in Honor of K. Aslıhan Yener**, Ed: Ç. Maner, M. T. Horowitz, A. S. Gilbert, Leiden, Brill, 2017, s. 298-302. Yerel kültlere özel bir önem veren, Kumanni ve Lawazantiya olmak üzere iki önemli kült merkezine sahip Kizzuwatna ülkesinin bu yerel kültleri Fırtına Tanrısı Piḫaššašši liderliğinde bir araya topladığına dair veriler vardır. Kizzuwatna kralı ile dini lider farklı kişilerdi. Kizzuwatna eyalet statüsüne indirgendikten sonra krallık görevi ortadan kalkmıştı. Bu rahiplik, Kizzuwatna'nın siyasi bir oluşum olarak var olmasından önce de prestijli bir görevdi. Bu unvan Kizzuwatna Hatti etki alanına girdiğinde yüksek bir Hatti memurunun olmuştu. Hitit İmparatorluk Dönemi'nde ise Kumanni'ye rahip olarak I. Şuppiluliuma'nın oğlunun ve bir başka Hitit prensi Kantuzzili'nin atandığı bilinmektir. Jasink Anna Margherita, "Kizzuwatna and Tarḫuntašša: Their Historical Evolution and Interactions with Hatti", **Varia Anatolica XIII, La Cilicie: espaces et pouvoirs locaux (IIe millénaire av. J. C. – IVe siècle ap. J.-C.), Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 2-5 novembre 1999**, Istanbul, ed. A. M. Dinçol, J. Eric, S. Durugönül, İstanbul, De Boccard, 2001, s. 54-55.

[1721] Richard L. Gordon, "Ma", **Der Neue Pauly**, 8, Ed. H. Cancik, H. Schneider, M. Landfester, Leiden, Brill, 2006, s. 49.

[1722] Marie Calude Trémouille, "Remarques sur Comana de Cappadoce et sa déesse", **Ritual, Religion and Reason, Studies in the Ancient World in Honour of Paolo Xella, Alter Orient und Altes Testament, 404**, Ed: O. Loretsz, S. Ribichini, W. G. E. Watson, J. A. Zamora, Münster, Ugarit, 2013, s. 407.

Bunun için de Komana'nın Kumanni olup olmadığı üzerine çalışmıştır. Kappadokia Komana'sından bahseden en eski antik kaynak Strabon'dur. Strabon, **a.y.**

Trémouille, Strabon'un Amasyalı olmasından dolayı Pontos Komana'sı tapınak arşivlerinden ilk elden bilgi alması ve anlatımındaki ayrıntılı tasvirin bugünkü lokalizasyon ile örtüşmesi dolayısıyla güvenilir bir kaynak olduğunu belirtmiştir. Trémouille, 2013, **a.g.e.**, s. 408.

Keza, gerçekleştirilen bilimsel çalışmalar da Şarköy lokalizasyonunu işaret etmiştir. C. Texier, Şarköy'deki kalıntılar bulunduğu alanın Kappadokia Komana'sı olduğunu; ancak burayı ziyaret etmediğini belirtmiştir, Charles Texier, **Description de l'Asie Mineure: faite par ordre du Gouvernement Français, de 1833 à 1837, II**, Paris, Firmin Didot, 1849, s. 42; E. Chantre, 1894 yılında burayı ziyaret ederek kalıntıları tanımlamıştır, Ernest Chantre, **Mission en Cappadoce, 1893-1894: Recherches archeologiques dans l'Asie occidentale**, Paris, E. Leroux, 1898, s. 133-143; R. P. Harper ve I. Bayburtluoğlu başkanlığında, 1967'den itibaren burada kazılar gerçekleştirilmiştir, R. P. Harper, I. Bayburtluoğlu, "Preliminary report of Excavation at Şar Comana Cappadociae", **Anatolian Studies**, 18, 1968, s. 149-158. Burasının Komana olduğunu gösteren yazıt bulunmaması, L. Robert tarafından, kentin adının Hellenistik Dönem'de Hierapolis olarak değiştirilmesiyle açıklanmıştır, André Dupont-Sommer, Louis Robert, **La Déesse de Hiérapolis Castabala (Cilicie), Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul, 16**, Paris, A. Maisonneuve, 1964, s. 94-96; Erciyas, B. D., 2020 a, **a.g.e.**, s. 537-550; 2020 b, **a.g.e.**, s. 47-63. Trémouille, Hitit metinleri üzerine gerçekleştirdiği detaylı çalışmalar sonucunda Kumanni / Kizzuwatna'nın daha önce kabul edilenden daha güneyde bulunan Minareli Höyük olduğunu önermiştir. Trémouille, 2013, **a.g.e.**, s. 408-410. Ayrıca Pers kültüründe rahibin kraldan sonra geldiği örnekleri hatırlatarak Kappadokia'da güçlü Pers etkisinin bu gibi izler bırakabileceğini belirtmiştir.

Minareli / Tilwa Höyük, Osmaniye İli, Toprakkale İlçesi, Aslanpınarı Köyü'ndedir. M. V. Seton-Williams, "Cilician Survey", **Anatolian Studies**, 4, 1954, s. 164; Füsun Tülek, "Osmaniye İli ve İlçelerinde Arkeolojik Yüzey Araştırması 2005 Yılı Çalışması", **AST,** 25, 1, 2008, s. 314.

Araştırmacıların Ma-Enyo'yu Hitit kökenine dayandırmalarının bir sebebi de ikonografisidir. Tasvirlerde başında şua tacı ve yanında kartal olması dolayısıyla güneş ile ilişkili bir tanrıça olarak kabul edilmiştir. N. Proeva, tanrıçanın bundan dolayı Hitit kökenli olabileceğini söylemiş ve Malatya D ve I kabartmalarında[1723] tasvir edilmiş «Arina'nın Güneş Tanrıçası» ile ilişkilendirmiştir[1724].

Trémouille, ayrıca, Komana'nın Kumani ile bağdaştırılmasının isimler arası benzerlikten de kaynaklanmış olabileceğini öne sürmüştür. Ona göre başka bir neden de Strabon'un Komana'daki kutsal alan hakkında anlattıklarıydı.

[1723] Malatya D ve I olarak adlandırılmış bu kabartmalar Malatya, Arslantepe'deki Geç Hitit Dönemi kabartmalarındandır. John David Hawkins, **Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, I, Inscriptions of the Iron Age**, Berlin, de Gruyter, 2000, s. 307-308, lev. 148, 6; 151, 11; (Çevrimiçi) http://cdm21054.contentdm.oclc.org/cdm/singleitem/collection/GHC/id/1545/rec/1, 15.04.2019; http://cdm21054.contentdm.oclc.org/cdm/ref/collection/GHC/id/1566, 15.04.2019.

[1724] Proeva, 1992, **a.g.e.**, s. 330.

Trémouille, buna, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın güneşi temsil etmediği; tanrıça için kullanılmış 'güneşim' ifadesinin, hükümdarlar için kullanılmış -majesteleri gibi- bir ifade olabileceği; ayrıca Proeva'nın işaret ettiği kabartmalardaki tanrıça tasvirinin de aslında İştar-Şawuşka olduğu için itiraz etmiştir. Trémouille, 2013, **a.g.e.**, s. 412'de bahsettiği hükümdarlara tahta çıkarken verilen 'güneşim' unvanıdır. Hitit Devleti'nde krallar tahta çıkarken güneş tanrısı unvanını ve kanatlı güneş kursu sembolünü kullanma yetkisi alıyorlardı, Kurt Bittel, Rudolf Naumann, Heinz Otto, **Yazılıkaya: Architektur, Felsbilder, Inschriften und Klainfunde, Deutsche Orient-Gesellschaft, Wissenschaftlische Veröffentlichung, 61**, Leipzig, Zeller, 1967, s. 132; H. Kübra Ensert, "M.Ö. İkinci Binde 'Kanatlı Güneş Kursu' ile Taçlandırılmış Anadolulu Hitit Figürleri", **Anadolu / Anatolia**, 28, 2005, s. 28, 38.

Hava Tanrısı Tarhunna'nın eşi, baş tanrıça Arinna'nın Güneş Tanrıçası Siu(n) Hitit metinlerinde, "ülkenin kraliçesi", "yerin ve göklerin kraliçesi" olarak geçmektedir. Piotr Taracha, **Religions of Second Millennium Anatolia, Dresdner Beiträge zur Hethitologie, 27**, Wiesbaden, Harrassowitz, 2009, s. 41. Arinna'nın Çorum, Alacahöyük olduğu önerilmiştir, Piotr Taracha, "The Iconographic Program of the Sculptures of Alacahöyük", **Journal of Ancient Near Eastern Religions**, 11, 2, 2011, s. 132-147. Siu(n) için: Haas, 1994, **a.g.e.**, s. 585.

Yeraltı tanrıçası karakterine de sahiptir. Volkert Haas, **Der Kult von Nerik, Ein Beitrag zur hethitischen Religionsgeschichte**, Roma, Pontificum Institutum Biblicum, 1970, s. 142-158.

Hatti kökenli olduğu kabul edilen bu tanrıça Yazılıkaya kabartmalarındaki ana sahnede, belinden kuşakla bağlanmış uzun giysili, *polos*lu, Hitit tanrıça ikonografisine uygun şekilde gösterilmiştir. Bu sahnede, Fırtına Tanrısı'nın karşısında, panter üzerinde, ayakta gösterilmiş tanrıçanın E. Laroche, Hepat ya da Arinna'nın Güneş Tanrıçası olabileceğini söylemiştir: Emmanuel Laroche, "Le Panthéon de Yazilikaya", **Journal of Cuneiform Studies**, 6, 3, 1952, s. 116.

Hattice adı Uruzumi / Wurušemu olan tanrıça Hitit panteonunda Arinna'nın Güneş Tanrıçası olarak anılmıştır. Kökeninde Hattili bir ana tanrıça olduğu düşünülmüştür, Özlem Sir Gavaz, "Hitit Metinlerinde Arinna'nın Güneş Tanrıçası", **Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi**, 1, 2010, s. 92.

Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın, 'güneş tanrısallığı' Hitit uzmanları tarafından kabul edilmiştir. Haas, 1994, **a.g.e.**, s. 189. Hurri kökenli tanrıça Hepat, baş tanrı Teşşup'un eşiydi. Emmanuel Laroche, "Teššub, Hebat et leur cour", **Journal of Cuneiform Studies**, 2, 1948, s. 113-136; Alfonso Archi, "Formation of the West Hurrian Pantheon: The Case of Išḫara", **Recent Developments in Hittite Archaeologyand History, Papers in Memory of Hans G. Güterbock**, ed. K. A. Yener, H. A. Hoffner, Indiana, Eisenbrauns, 2002, s. 32; "The West Hurrian Pantheon and Its Backround", **Beyond Hatti, A Tribute to Gary Beckman**, ed. B. J. Collins, P. Michalowski, Atlanta, Lockwood, 2013, s. 17, 21.

Hepat, Hitit *pantheon*unda zamanla Arinna'nın Güneş Tanrıçası ile synkretize edilmiştir[1725]. Boğazköy metinlerinde tanrıça Kumannili Hepat olarak geçer[1726]. Franktin Anıtı'nda tanrıça oturur şekilde gösterilmiştir, başında külah biçimli başlığı vardır[1727]. T. Bryce, Hurri tanrıçası Hepat'ın, ana tanrıça karakterine sahip bir Suriyeli tanrıça olduğunu ve aslında hiçbir zaman güneş tanrıçası karakterini almadığını, ancak Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki pek çok kült merkezinde, Hurri *pantheon*unda Teşup'un eşi olarak önemli bir konuma sahip olmasının Hitit *pantheon*undaki en önemli tanrı çiftine synkretizm ile dâhil olmasını sağladığını belirtmiştir. Buna göre, Yazılıkaya ana sahnedeki baş tanrıça da Hepat'tır[1728]. Ma'nın kökeni araştırmacılar tarafından Hepat'a da dayandırılmıştır[1729]. S. Mutlu, Ma'nın hem savaş ve zafer tanrıçası hem de güneş tanrıçası karakterlerine sahip bir tanrıça olduğunu belirtmiş ve tanrıçanın kökenini Hurri tanrıçası Şawuşka'ya dayandırmıştır. Savaşçı kişilik ve cinsel özelliklerin Şawuşka'nın kültünde var olduğunu belirten araştırmacı, gürz ve balta gibi silahların tanrıçanın en önemli atribüleri olduğunu söylemiştir[1730]. Iştar-Şawuşka'nın yerini zamanla Hepat'a bıraktığı, Hepat ile özdeşleştirilmiş tanrıçanın

[1725] Hitit İmparatoru III. Hattuşili döneminde (MÖ 1265-1240), eşi Puduhepa'nın da etkisiyle iki tanrıçanın bir tutulduğu bilinmektedir. Trevor Bryce, **The Kingdom of the Hittites**, Oxford, Oxford University Press, 2005, s. 317-318; Cem Karasu, "Why did Hittites have a Thousand Deities?", **Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner, Jr: On the Occasion of His 65th Birthday**, ed. G. Beckman, R. Beal, G. MacMahon, Indiana, Eisenbrauns, 2003, s. 226-228.

[1726] Savaş Özkan Savaş, "Kizzuṷatnalı Büyük Hitit Kraliçesi Puduḫepa'nın Evlilik Anıtı ile Ölüm Anıtı", **Varia Anatolica XIII, La Cilicie: espaces et pouvoirs locaux (IIe millénaire av. J. C. – IVe siècle ap. J.-C.), Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 2-5 novembre 1999**, Istanbul, Ed. A. M. Dinçol, J. Eric, S. Durugönül, İstanbul, De Boccard, 2001, s. 108, dn. 91.

[1727] Kayseri ili, Develi ilçesi, Gümüşören köyü yakınındaki Frankin Anıtı, friz şeklinde işlenmiş bir kaya kabartmasıdır. Üzerindeki sahnede III. Hattuşili, Fırtına Tanrısı'na; eşi Puduhepa ise Hepat'a libasyon yapmaktadır. Anıtın, Puduhepa'nın ölüm anıtı olduğu tespit edilmiştir, MÖ 13. yüzyıl ortalarına tarihlenir. William Mitchell Ramsay, David George Hogarth, "Pre-Hellenic Monuments of Cappadocia", **Recueil de Travaux Relatifs à la Philologie et à l'Archéologie Égyptiennes et assyriennes**, 14, 1893, s. 87; Helmuth Th. Bossert, "Nischan-Tepe und Nischan-Tasch" **Archiv für Orientforschung**, 9, 1933/1934, s. 185; "Das Hethitische Pantheon (Fortsetzung)" **Archiv für Orientforschung**, 9, 1933/1934, s. 117; R. L. Alexander, "Contributions to the interpretation of the Franklin reliefs", **III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri / Acts of the 3rd International Congress of Hittitology**, ed. S. Alp, A. Suel, Ankara, Uyum, 1998, s. 15-20; Savaş, 2001, **a.g.e.**, s. 99-100.

[1728] Trevor Bryce, **Life and Society in the Hittite World**, Oxford, Oxford University Press, 2004, s. 137.

[1729] Serdal Mutlu, "Tanrıça Ma (Mᾶ) ve Kappadokia Komana'sı / The Goddess Ma (Mᾶ) and Comana in Cappadocia", **Phaselis**, 2, 2016, s. 317.

[1730] Mutlu, 2016, **a.g.e.**, s. 315-316. Araştırmacı, Şawuşka'nın Anadolu'daki kültünün Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na kadar gittiğini; tanrıçanın Anadolu ve Mezopotamya'da genellikle İştar ile eşleştirildiğini; İştar-Şawuşka'nın aşk ve savaş tanrıçası olduğunu ve hem eril hem de dişil bir görünüme sahip olduğunu belirtmiştir.

MÖ 1. binde Ma olarak karşımıza çıktığı öne sürülmüştür[1731]. Buna göre, Ma'nın kökeninin dayandırıldığı Şawuşka ve Hepat ikonografileri hakkında bilgi sahibiyiz. Şawuşka, savaş tanrıçası karakterinden dolayı silah taşırken gösterilmiştir ancak çifte baltalı bir tanrıça değildir. Hepat ise Anadolu ana tanrıçası karakterine sahiptir ve buna uygun olarak, uzun giysili, başında polos ve örtü ile tasvir edilmiştir, balta gibi bir silah taşımaz.

Strabon Komana'dan ve buradaki tapınaktan bahseder:

> "Bu Antitauroslardaki derin ve dar vadilerde Komana ve buradaki halkın «Ma» dedikleri Enyo tapınağı bulunur. Burası önemli bir kenttir; halkını çoğunlukla dindar kişiler ve tapınakta yaşayan hizmetkârlar oluşturur. Halkı Katonialılar olup çoğunlukla krala tabi olarak sınıflandırılırlarsa da, aslında çoğunlukla rahibe tabidirler. Rahip, tapınağın ve hizmetkârların ruhani başkanıdır. Ben orada konuk olduğum zaman, bunların sayıları kadın erkek karışık altı binden fazla idi. Ayrıca tapınağın, geliri rahipler tarafından kullanılan önemli bir arazisi de vardı. Kappadokia'da kraldan sonra rahip gelir ve genellikle rahip kralla aynı soydandır"[1732].

Trémouille Komana'daki tapınakta gerçekten hangi tanrının tapım gördüğünü irdelemiştir. Bunun için de Strabon'un *"...Ma dedikleri Enyo tapınağı bulunur"* ifadesinden yola çıkmıştır. Burada tanrıçanın adından değil kutsal alandan bahsedildiğini, tanrıçanın adının ise Enyo olduğunu belirtmiştir[1733]. Hirtius,

[1731] Mutlu, 2016, **a.g.e.**, s. 317.
[1732] Strabon, **Geographika**, XII, 2, 3,
Araştırmacılar Komana'daki rahibin konumuyla Kumanni'de Hitit prenslerinin rahiplik yapması arasında benzerlik görmüşlerdir. Margherita, 2001, **a.g.e.**, s. 54-55. Strabon'un rahibin kraldan sonra gelen kişi olması şeklindeki ifadesi üzerine Trémouille, rahibi kraldan sonra gelen kişi yapan şeyin varlık olduğunu, mülk gelirlerinin aynı ailede tutulmak için böyle bir uygulama yapıldığını söylemiştir. Ayrıca, Strabon'un anlattıklarına göre sadece Komana'ya özgü olmadığını, diğer yerel tapınaklarda da böyle uygulamalar olduğunu ve Strabon'a göre "kraldan sonra ikinci" unvanının tüm Anadolu rahipleri için kullanıldığını (Strabon, **Geographika**, IX, 4, 7) belirtmiştir. Trémouille, 2013, **a.g.e.**, s. 410. Strabon Pontos Komana'sındaki Ma tapınağından bahsederken burada tanrıçanın yılda iki defa yapılan *eksodos*unda, rahibin bir taç giydiğini ve sırasının kraldan sonra geldiğini söylemiştir. Strabon, **Geographika**, XII, 3, 42. Trémouille, Hitit prenslerinin *SANGA* (rahip) seçilerek Kizzuwatna'yı yönettiklerini ancak 'kraldan sonra ikinci' unvanı almadıklarını belirtmiş, Kizzuwatna topraklarında önemli kutsal alanların bulunmasının bu seçimde etkili olmuş olabileceğini düşünmüştür. Trémouille, 2013, **a.g.e.**, s. 411.
[1733] Trémouille, 2013, **a.g.e.**, s. 411.

Komana'daki bu tanrıçadan sadece Bellona olarak bahsetmiştir[1734]. Enyo'nun Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki dengi Bellona'dır. Cassius Dio, tanrıçanın Roma'daki tapınağından Enyo tapınağı olarak bahsetmiştir[1735]. Plutarkhos, Kappadokia'daki tanrıçanın Semele, Athena ya da Enyo olduğunu söylemiştir[1736]. Stephanos Byzantinos'ta Ma, Rhea'nın sıfatıdır[1737]. Trémouille'den Ma'nın Anadolu'da üç yerdeki yazıtlarda geçtiğini öğreniriz[1738]: Sardeis'te Akhaemenid Dönemi bir yazıtın kopyasında[1739], Lydia'da Hyrkanis'te Hellenistik Dönem bir sunakta[1740], Pergamon'da bir sunakta, 'ἀνεικήτος / yenilmez' sıfatıyla Seleukos ordusunun tanrısı olarak[1741]. Makedonia, Edessa'dan MS 211-265 yıllarına tarihlendirilmiş 14 yazıtta tanrıça 'Μα Μητρὶ Θεῶν / Tanrıların Anası' olarak geçer ve burada da 'yenilmez' sıfatıyla anılmıştır[1742]. Trémouille, Şarköy'de bulunmuş mezar stellerinde geçen 'ma' ifadesinin 'anne' anlamındaki kelimeler olduğunu belirterek, Kappadokia Komana'sında Ma kültünü gösteren kesin bir kanıt olmadığı, burada tapınılmış tanrıçanın Enyo olduğu kanısına varmıştır[1743].

Gerek Strabon'un ifadelerinde gerekse bahsettiğimiz diğer kanıtlarda Ma'nın çifte balta ile ilişkisini gösteren bir kanıta rastlamayız. Ancak tüm bu veriler sonucunda Ma'nın Enyo ile özdeşleştirildiğini söyleyebiliriz.

[1734] Hirtius, **Bellum Aleksandrinum**, çev. R. Schneider, Berlin, Weidmann, 1888, 66.
[1735] Cassius Dio, **Historia Romana**, çev. E. Cary, Cambridge, Harvard University Press, 1914, ILII, 26.
[1736] Plutarkhos, **Bioi Paralleloi: Lucius Cornelius Sulla**, çev. B. Perrin, Cambridge, Harvard University Press, 1916, IX, 7-8.
[1737] Steph. Byz., s. 436, Μάσταυρα. Buradaki ifade Kappadokia Komana'sı ya da Pontos Komana'sı ile ilişkili değildir.
[1738] Trémouille, 2013, **a.g.e.**, s. 412.
[1739] H.W. Pleket, R.S. Stroud, **Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG),** 29, Leiden, Brill, 1979, no. 1205.
[1740] Keil, 1908, **a.g.e.**, s. 59, no. 122.
[1741] Erwin Ohlemutz, **Die Kulte und heiligtümer der Götter Pergamon**, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1968, s. 185-186.
[1742] Nade Proeva, "La déesse cappadocienne Ma et son culte en Macédoine", **Ziva Antika**, 13, 1983, s. 165-183; Trémouille, 2013, **a.g.e.**, s. 412.
[1743] Trémouille, 2013, **a.g.e.**, s. 412.

Savaş tanrıçası Enyo, İlyada'da Ares'le birlikte anılmıştır, şehirlerin yıkımından sorumludur[1744]. Pausanias, İlyada'da Athena ve Enyo'nun 'savaşta en üstün' olarak tasvir edildiğine değinmiştir. Onun aktardığına göre, Praksiteles'in oğulları tarafından yapılmış Enyo heykeli Atina'daki Ares tapınağına konulmuştur[1745]. Quintus Smyrnaeus, Troia'nın düşüşünü anlattığı epik şiiri Posthomerika'da tanrıçayı 'Πόλεμος'un (Savaş) kız kardeşi' olarak tanımlamıştır. Troia'nın yıkılışı esnasında Enyo, Eris (Kavga), Phobos (Bozgun) ve Deimos (Korku) ile birlikte savaşta dehşet verip kan akıtmışlardır[1746]. Publius Papinius Statitius'un Thebais'inde[1747] Enyo, Kadmos ve Fenikeli kolonistler Thebaililerle savaşırken Eris'le birlikte kargaşa çıkarır; Zeus ile Typhon savaşırken Eris Typhoeus'un, Nike Zeus'un yanında yer alırken Enyo tarafsız kalır; elindeki meşaleler ile savaşır[1748]. Thebai ve Orkhomenos'ta yapılan Homoloia festivali Zeus, Demeter, Athena ve Enyo onuruna kutlanıyordu[1749].

Bellona, Latin ozanların Enyo ile özdeşleştirdiği Roma savaş tanrısıdır[1750]. Ovidius, Metamorphoses'te Perseus ile Phineus'un destekçileri arasındaki savaşta Bellona *'...kan gölüne boğarken'* ifadesi geçmiştir[1751]. Valerius Flaccus'un Argonautica'sında, Argonautlar ile Kolkhisliler arasındaki savaşta, Bellona kanatlarıyla kent kapısının üzerinde görünmüştü ve o ilerledikçe tunç silahları çınlıyordu, yıkım şehir surları boyunca tanrıçayı takip ediyordu. Başka bir yerde, *"Bellona'nınki gibi, kederli Anne'nin öfkesi, her yıl, çıldırmış Phrygialıları, hadımları parçalıyor"* ifadesi geçer[1752]. En önemli atribüsü başındaki miğferdir. Genellikle kılıç, mızrak veya kalkan taşır, savaşta *quadriga*ya biner.

[1744] Homeros, **Il.**, V, 333; 592.
[1745] Paus., IV, 30, 5.
[1746] Kointos Smyrnaios, **Iliupersis**, çev. A. S. Way, Cambridge, Harvard University Press, 1984, VIII, 425, s. 374-375.
[1747] Thebai kentinin efsanevi tarihi ile ilgili dört destandan oluşan Thebaikos Kyklos / Θηβαικὸς Κύκλος ve Hepta epi Thebas / Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας (Thebai'ye Karşı Yediler) ile ilgili eser, 12 kitaptan oluşan epik bir şiirdir.
[1748] Publius Papinius Statius, **Thebais**, Nonnus, Dionysiaca, çev. G. Queck, Leipsig, Teubner, 1934, II, 358; II, 475; V, 40; XX, 35.
[1749] Souidas, 2680, Ὁμολώιος.
[1750] Lucius Annaeus Seneca, **Hercules**, çev. R. Peiper, Leipzig, Teubner, 1921, 686.
[1751] Publius Ovidius Naso, **Metamorphoses**, V, 155.
[1752] Gaius Valerius Flaccus, **Argonautica**, çev. O. Kramer, Leipzig, Teubner, 1913, III, 60; VII, 634.

L. Lartius Anthus'un mezar steline dönecek olursak: Stel, 1729 yılında Monte Mario'daki Vigna Mellini'de bulunmuş, önce St. Phillip Neri okulunun kütüphanesine taşınmış, daha sonra da Kapitol (Capitolini) Müzesi'ne götürülmüştür ve orada korunmaya devam etmektedir. A. Strong, 1917 senesindeki kütüphane çalışması esnasında eseri keşfetmiş ve yayımlamıştır[1753].

Stelin ön yüzüne yüksek kabartma olarak işlenmiş figür cepheden, ayakta gösterilmiştir. Sağ bacağı dirsekten hafif kırılarak yana açılmıştır, sol ayak taşıyıcıdır. Baş hafif sağa dönüktür. Bakışlar yukarıya çevrilmiştir. Sakallıdır. Uzun saçlar ortadan ayrılarak geriye doğru taranmıştır, iki yandan omuzlar üzerine birer tutam halinde dökülen saçlar aralıklı olarak bağlanarak şekillendirilmiştir. Sağ kol dirsekten bükülerek yana doğru açılmıştır, bu elde yapraklı bir dal tutar. Sol kol vücuda paralel aşağıya uzatılmış ve dirsekten içe doğru bükülmüştür. İki adet uzun saplı çifte balta sapın alt ucundan sağ elle tutulmuştur. Baltaların kesici kenarları yuvarlatılmıştır. *Khiton* ve *himation* giyimlidir. Giysi sağ omuzda, üzerinde rozet olan yuvarlak bir iğne ile tutturulmuştur. Giysi kıvrımları, etek ve göğüs üzerinde 'V' şeklinde gösterilmiştir. Yana açılan sağ bacak üzerinde giysi kumaşı gerilmiş ve paralel kıvrımlar oluşturmuştur. *Himation* yanlarda kollardan aşağıya doğru dökülür ve diyagonal kıvrımlar oluşturur. Baş üzerinde merkezinde ve iki yanda tanrıların betimlendiği madalyonlar olan bir çelenk bulunur. Boynunda *torques* vardır. Sağ elinde kırbaç olarak kullanılan yapraklı dal bulunması, bakışlarının yukarıya devrilmesi, kendinden geçmiş bir şekilde dans ettiğini gösterir. Kıyafet, saçlar, başındaki madalyonlu çelenk, *torques,* kendine zarar vermesi -kırbaçlaması- gibi özellikler, Kybele kültündeki hadım *gallos*lara benzer[1754]. Figürün sağ yanında yerde bir *cista* (sepet) bulunur[1755].

[1753] Arthur Strong, "Sepulchral Relief of a Priest of Bellona", **Papers of the British School at Rome**, 9, 1920, s. 205-213.

[1754] Gallosların heykel ve kabartmalarda, uzun örgülü saçları, başlarında madalyonlu çelenkleri, Attis kabartmalı göğüslükleri veya göğüslerindeki Attis kabartmalı madalyonları, kamçılı, 'Ana Tanrıça'nın insanlara hediyesi olan meyve dolu sepetle ya da kutsal objeler içeren sepetle, tamburin, zil, flüt gibi çalgılarla, mersin dalıyla, elinde çoban değneğiyle tasvir edilmiştir, Vermaseren, 1977, **a.g.e.**, s. 99-100.

[1755] Κὶστη (*Yun. çoğ.* κιστὶς) Cista (*Lat. çoğ.* cistella), bazen dörtgen, çoğunlukla ise silindirik formda olan, muhtemelen ilk başta meyve sebze koymak için kullanılan hasır sepetin adıydı, Plin., **HN.**, XV, 60. Daha sonra kelime, çeşitli amaçlar için kullanılan küçük boyutlu kutu için kullanılmıştır. Decimus Iunius Iuvenalis, **Saturae**, III, 206'da kitap kutusu için; Marcus Tullius Cicero, **In Verrem**, III, 85; 197'de para kutusu için; **De Divinatione**, IV, 7'de oy sandığı için kullanılmıştır. Ayrıca Demeter ve

Silindirik formdaki *cista*nın kubbe şeklinde kapağı vardır, detayları dikey çizgilerle gösterilmiştir, gövdesinde bir girland bulunur. Sepetin *kistophoros*lardaki sepetlerden farkı kapağın düz değil kubbe biçimli olmasıdır[1756].

*Gallos*lar (çoğulu *galli*) Phryg Ana Tanrıçası / Kybele (Matar) ile ona eşlik eden Attis'in hadım rahipleriydi[1757]. Samsatlı Lukainos'a göre, 'Suriyeli Tanrıça'nın (Atargatis) da rahipleriydi[1758]. Strabon'un aktardığına göre, Artemis Ephesia'nın da hadım rahipleri vardı[1759]. Lane, *gallos* kelimesinin Galatlardan geldiğini, Galatların Anadolu'ya giriş tarihi ile hadım rahiplerin ortaya çıkışlarının hemen hemen aynı döneme rastladığını belirtmiştir[1760]. Kybele ve Attis inanışları Roma devlet dini

---

Dionysos festivallerindeki alaylarda taşınan küçük kutulara *cistae* denirdi. Kapalı şekilde taşınan bu kutular kültlerle ilgili kutsak şeyler içeriyordu, *cista mystica* ya da *cista sacris* olarak adlandırılmış, kutu ya da kapaklı sepet diyebileceğimiz bu objeler hasırdan örülüyordu, Publius Ovidius Naso, **Ars Amatoria**, II, 609.

Kistophoros adı verilen sikkeler, II. Eumenes'in (MÖ 197-159), hafifletilmiş bir ağırlık sistemi ve yeni tipler kullanarak gerçekleştirdiği değişiklikle basılmış Pergamon sikkeleridir. Bunlara *kistophoros* (sepetliler) denilmesinin sebebi ön yüzlerinde *cista mystica* bulunmasıdır. 'Kutsal sepet' kapağı yarı açık şekilde ve içerisinden yılan çıkar şekilde tasvir edilmiştir. Dionysos için kutsal sayılan bir sarmaşık çelengi sepeti çevreler. Bu tipteki sikkelerin arka yüzünde ise, Herakles'in simgelerinden iki yanından birer yılanın dolandığı bir yay kılıfı bulunur. II. Eumenes'in Dionysos kültüne derin bir ilgisi olduğu bilinir. E. S. G. Robinson, "Cistophori in the Name of King Eumenes", **The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society**, Sixth Series, 14, No. 44, 1954, s. 1-8.

Koray Konuk, **Karun'dan Karia'ya, Muharrem Kayhan Koleksiyonundan Erken Anadolu Sikkeleri, from Kroisos to Karia, Early Anatolian Coins from the Muharrem Kayhan Collection**, İstanbul, Ege Yayınları, 2003, s. 153.

[1756] Fred S. Kleiner, Sydney P. Noe, **The Early Cistophoric Coinage, Numismatic Studies 14**, New York, The American Numismatic Soceity, 1977, lev. I-XXXVIII.

[1757] Eugene N. Lane, "The Name of Cybele's Priests the "Galloi", **Cybele, Attis and Related Cults, Essay in Memory of M. J. Vermaseren**, ed. E. N. Lane, Leiden, Brill, 1996, s. 117.

[1758] Lukianos, **De Dea Syria**, çev. A. M. Harmon, Cambridge, Harvard University Press, 1925, 15, 21, 27, 50-52.

Kuzey Suriye'nin baş tanrıçası Atargatis'e, antik dönemde, Yunanlar *Δερκετὼ / Derketo*, Romalılar *Dea Syria* ya da tek kelimeyle *Deasura* diyorlardı. Roma'ya kültü I. Pön Savaşı (MÖ 264-241) esnasında ulaşmıştır. Öncelikle bereket tanrıçasıydı, bununla birlikte kentin ve halkın sahibiydi, korunmalarından ve refahından sorumluydu. Romalı yazar Apuleius zamanında, yaklaşık olarak MS 150-160 yıllarında, 'Altın Eşek' adlı eserinden bilindiği üzere tanrıçanın hadım rahipleri tanınıyordu. M. Rostovtzeff, "Hadad and Atargatis at Palmyra", **AJA**, 1933, 37, 1, s. 58-63; Johanna H. Stuckey, "Atargatis the Syrian Goddess", **MatriFocus**, 2009, 8, 3, s. 1-9; "The Great Goddesses of the Levant", **Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities (JSSEA)**, 30, 2013, s. 127-157; Nathanael J. Andrade, **Syrian Identity in the Greco-Roman World**, Cambridge, Cambridge University Press, 2013, s. 288-313.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde tanrıçanın kültünde hadım rahipler yer almıştı. Lukianos'un anlatımına göre, Attis gezintileri sırasında Suriye'ye de geçmiştir ve bu geleneğin kökenini oluşturmuştur, Lukianos, **a.y.**

[1759] Strabon, **Geographika**, XIV, 1, 23.

[1760] Lane, 1996, **a.g.e.**, s. 117-118.

uygulamalarına dâhil edilmiştir. *Gallo*s rahipliğinin temelinde Attis'in efsanevi kastrasyonu olmalıdır[1761]. *Gallo*sların geçtiği ilk kaynaklar açıkça emaskülasyondan bahsetmemelerine rağmen *'Galli'* kelimesi bu anlamı içinde barındırır şekilde kullanılmıştır[1762]. Polybios ve Livius'a göre, Romalıların *Gallo*slarla tanışması MÖ 190 yılında, Gaius Livius tarafından Thrake kenti Sestos'un kuşatılması esnasında olmuştur[1763].

[1761] Maria Grazia Lancellotti, **Attis, Between Myth and History: King, Priest and God**, Leiden, Brill, 2002, s. 96.
Efsanelerde Attis'in kendini hadım etmesinin nedeni tam olarak açıklanmasa da, tanrıçaya sadakatsizlik yapmıştır ve muhtemelen, bundan dolayı kendini bu şekilde cezalandırmıştır: Hugo Hepding, **Attis, seine Mythen und sein Kult**, Berlin, Töpelmann, 1903, s. 115.
Ayrıca, Ana Tanrıça'nın dilenci rahipleri *metragyros*ların (çoğ. *metragyroi*) *gallo*sların öncüleri olduğu düşünülmüştür, Lynn E. Roller, **In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele**, Berkeley, University of California Press, 1999, s. 230.
W. Burkert, *gallo*sların kökenini Babil rahipleri *kalu*lar ve Sümer rahipleri *gala*lara dayandırmıştır, Walter Burkert, **Structure and History in Greek Mythology**, Berkeley, University of California Press, 1979, s. 198; Patrick Taylor, "The GALA and the Gallos", **Anatolian Interfaces: Hittites, Greeks and their Neighbours**, ed. B. J. Collins, M: R. Bachvarova, I. C. Rutherford, Oxford, Oxbow, 2010, s. 173-180.
[1762] MÖ 318-242 yıllarında yaşamış filozof Arkesilaos'tan, Diogenes Laertios aktarır, Diogenes Laertios, **Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμησάντων – Vitae Philosophorum**, çev. R. D. Hicks, Cambridge, Harvard University Press, 1972, IV, 43, 2; **Anthologia Palatina**, V, 49, ΓΑΛΛΟΥ / GALLI.
[1763] Polybios, **Historia**, çev. E. S. Shuckburg, London, MacMillan, 1889, 21, 6, 7; Titus Livius, **Ab Urbe Condita Libri**, çev. W. Heinemann, Cambridge, Harvard University Press, 1919, 37, 9, 9.
Polybios, 21, 37, 5'te MÖ 189'daki Manlius Vulso'nun Galatia seferi ile bağlantılı olarak *gallus*ların Roma ordusunun bulunduğu Sangarios'a gelişini anlatılmıştır. Buna göre, onlar, Pessinous'tan ana tanrıçanın rahipleri Attis ve Battakes tarafından gönderilmişlerdir. Tanrıçanın Roma lideri için güç ve zafer ilan ettiğini duyurmuşlardır.
Diodoros'a göre, hasta hayvanları ve yeni doğanları iyileştiren Kybele, çok gövdeli kavalı bulmuş, oyunlara çalpara ve tefi sokmuş, büyülü şarkıları ile birçok çocuğu iyileştirmiştir. Kendisini büyütenler ve genç çoban Attis öldürülünce çıldırmış, dağınık saçlarıyla, inleyerek, tef çalarak ülkeden ülkeye dolaşmıştır. Diodoros Sikeliotes, **Bibliotheke Historike**, III, 58. Ovidius'a göre, Magna Mater, kendisini aldattığı için Phrygialı genç Attis'i cezalandırmış, Attis çıldırmış ve keskin bir taşla kendini hadım etmiş, uzun saçlarını peşinden sürüklemişti. Onun çıldırıp kendinden geçmesi kadınsı rahiplere örnek olmuş ve onlar da saçlarını sallayarak uzuvlarını kesmişlerdi. Publius Ovidius Naso, **Ars Amatoria**, IV, 181-244. Pausanias'a göre ise, Attis, Pessinous kralının kızıyla evleneceği sırada, ona âşık olan Agdistis kıskançlığından Attis'i çıldırtır. Attis bir çam ağacı altında kendini hadım eder ve ölür. Paus., VII, 17, 10-12. Minicius Feliks, Kybele'nin tanrı Attis'i hadım ettirmesinden ve bunun üzerine *Gallo*sların da kendi bedenlerini, hadım ederek cezalandırıp ona ibadet ettiklerinden bahsetmiştir. Marcus Minucius Feliks, **Octavius**, XXI, 72.
Bu anlatıların çoğunda Attis kendisini bir çam ağacı altında hadım etmiştir. Pausanias, **a.y.**; Arnobius, **Adversus Nationes**, çev. A. Roberts, Edinburg, T. & T. Clark, 1871, V, 5-8 ; Roller, 1999, **a.g.e.**, s. 279-281. Ancak bunlar mitosun tüm versiyonlarında yoktur. Akan kanından ise ilkbaharın simgesi menekşeler meydana gelmiştir. Christer Henriksén, **A Commentary on Martial, Epigrams Book 9**, Oxford, Oxford University Press, 2012, s. 59. Her yıl yapılan törenlerde tanrı olarak anılmıştır. Pausanias, **a.e.** Ayrıca, öldükten sonra kendisinin çam ağacına dönüştüğü söylenmiştir. Ovidius, **Ars Amatoria**, X, 103.
Phrygialı bitki tanrısı Attis'in kastrasyonu ve ölümü, ardından dirilişi, kışın ölen tabiatın her ilkbaharda yeniden dirilmesini simgeliyor olmalıydı. Konstantin I (MS 306-337) Dönemi'nde yaşamış Latin yazar

Phryglerin 'ana tanrıçası'nın adı yazıtlarda Matar olarak geçer; bu tanrıça zaman zaman Kubileya *epithetonu* ile anılmıştır[1764]. Phryglerin tanrıçası, Batı Anadolu'daki Yunan kolonistler tarafından tanınıp benimsendikten sonra, kültü yaklaşık olarak MÖ 6. yy.da Kıta Yunanistan'a ve batı kolonilere yayılmıştır. Eski Yunan kaynaklarında MÖ 5. yy.dan itibaren Μήτηρ Μεγάλη ya da Μήτηρ Θεῶν şeklinde geçen tanrıçanın Phryg Ana Tanrıçası olması muhtemel görülmüştür. Daha sonra Kybele olarak anılan tanrıça, Eski Yunan inanışında Rhea ile özdeşleştirilmiş, bazen de Demeter ile ilişkilendirilmiştir[1765]. Yunan inanışında Kybele, dağlar, şehir ve şehir surları, bereket, doğa ve vahşi hayvanlar, özellikle aslanlarla ilişkilidir. Hellenistik Dönem ile birlikte tanrıçanın ikonografisinin bazı yönlerinin Hellenleştiği araştırmacılar tarafından öne sürülmüştür[1766]. Romalılar tanrıçayı Magna Mater olarak tanımlamışlardır. II. Pön Savaşı (MÖ 218-201) esnasında Kartaca'ya karşı zafer kazanmak için, kehanet üzerine, Pessinous'taki tanrıçayı simgeleyen, gökten düştüğüne inanılan, siyah renkli kutsal taş, MÖ 204 yılında, Roma'ya götürülmüştür. Pergamon Kralı I. Attalos bu konuda Romalılara yardımcı olmuştur. Roma'da Palatinus Tepesi'nde inşa edilen tapınağa yerleştirilmiştir[1767].

Iulius Firmicus Maternus, **De Errore Profanarum Religionum**, III, 2'de, *"Attis'e verilen cezanın çiftçinin ekini biçmesidir, Attis'in ölümünün ise toplanan ekinin saklanmasıdır, ekilen ekin yeniden yeşerdiğinde Attis de yaşama döner"* demiştir.

J. G. Frazer, Attis'in ürünün büyümesinde etkili olduğunun sanıldığını, hatta ürünle özdeşleştirilmiş bitki tanrısı olduğunu, yıllık törenlerinin de Attis'in ölümü ve yeniden dirilişi için yapıldığını söylemiştir. İlkbahar başlangıcında (15-28 Mart) yapılan bu şenliklerin 24 Mart gününün '*Sangeum* / Kan Günü' olarak bilindiğini ve 'yüce rahip'in bu gün, kolunu kanatıp kanını bir sunu olarak sunduğunu aktarmıştır. Attis'in gömüldüğü gün olan bu kan akıtma gününde galloslar müzik eşliğinde kendilerini kamçılıyorlar ve taş ve kırık çömlek parçasıyla kendilerini hadım ediyorlardı, sunağa kanlarını akıtarak sunularını gerçekleştiriyorlardı. James George Frazer, **Adonis, Attis, Osiris. Studies in the History of Oriental Religion**, London, Macmillan, 1907, s. 219-230.

Suriyeli Tanrıça'nın kült merkezi olan Hierapolis'te (Suriye, Mınbiç) bahar başlangıcında, çevre bölgelerde yaşayanlarında katıldığı büyük bir festival kutlanıyordu. Lukianos'un anlattığına göre, bu festivalde, flütler ve davullar çalınırken rahipler kendilerini bıçakla hadım ediyorlardı. Sonra da hadım, elindeki kanlı parçayla şehri dolaşıyor ve evlerden birine bu parçayı fırlatıyordu. Bu şekilde onurlandırılan ev hanesi onu kadın kıyafetleri ve takıları ile donatıyordu. Lukianos, **a.e.**

[1764] Claude Brixhe, "Le nom de Cybèle", **Die Sprache**, 25, 1979, s. 40-45.

[1765] Guilia Sfameni Gasparro, **Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis, Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain, 103**, Leiden, E. J. Brill, 1985, s. 1-7.

[1766] L. E. Roller, tanrıçanın tahta oturur şekilde ikonografisinin Batı Anadolu'daki Yunan kentlerinde geliştiğini ve Yunan etkisiyle oluşmuş olabileceğini ileri sürmüştür, Lynn E. Roller, "The Great Mother at Gordion: The Hellenization of an Anatolian Cult", **JHS**, 111, 1991, s. 131.

[1767] Kirk Summers, "Lucretius' Roman Cybele", **Cybele, Attis and Related Cults, Essay in Memory of M. J. Vermaseren**, ed. E. N. Lane, Leiden, Brill, 1996, s. 339.

Phryglerin tanrıçasının[1768] bahar başlangıcında, doğanın uyanışı üzerine yapılan şenliklerine dayanarak tanrıçanın toprağın verimliliğini, bereketi, doğurganlığı

[1768] Kültü bu şekilde antik dünyaya yayılmış olan Phryg tanrıçasının kökeninde araştırmacıların pek çoğu, Anadolu'nun 'prehistorik tanrıçası' olarak tanımladıkları ve ana tanrıça karakterine sahip olduğunu düşündükleri Çatalhöyük Neolitik Dönem kadın figürinlerini görmüşlerdir. J. J. Bachofen, "Analık Hukuk" adlı eserinde, ilk insan topluluklarında soy zinciri, dolayısıyla ad ve mülkiyetin anadan geçtiğini, bunun tüm ilkel toplumların bir aşamasında egemen olduğunu öne sürmüştür, Johan Jakob Bachofen, **Das Mutterrecht, Stuttgart**, Krais & Hoffmann, 1861.
Engels, insan topluluklarının -tarihi bilinmeyen- en erken dönemlerinde matrilineal (ana soylu) bir sisteme sahip olduğunu ve bunun yerini zamanla patrilineal (baba soylu) sistemin aldığını öne sürmüştür, Friedrich Engels, **Der Ursprung der Familie des Privategenthums und des Staats**, Stuttgart, J. H. W. Dietz, 1886, s. 32-34. Engels'in okuyucularından bazıları, burada bahsedilen 'ana soyluluğu' 'anaerkillik' ile özdeşleştirerek toplumun kökeninde anaerkillik olduğunu ve ataerkilliğin zamanla bunun yerini aldığını savundular. Farklı coğrafyalarda geçmişte ve günümüzde anaerkil topluluklar olsa da insanlığın prehistorik dönemlerde anaerkil olup zamanla yerini ataerkilliğin aldığını gösteren bir kanıt yoktur.
Bachofen'den etkilenen, antik dönem dini ve mitolojisi üzerine modern çalışmaların kurucularından biri olan J. E. Harrison, bu alandaki pek çok önemli çalışmalar ortaya koymakla birlikte, eserlerinde, Eski Yunan Dönemi öncesi kültürdeki kadın rollerine odaklanmış ve üzerlerinde çalıştığı Eski Yunan mitoslarına ve ritüellerine dayanarak anaerkil bir toplumun varlığını ortaya çıkardığına inanmıştır, Jane Ellen Harrison, **Prolegomena to the Study of Greek Religion**, Cambridge, Cambridge University Press, 1908, s. 246, 262, 284-285, 410.
Avrupa'nın Neolitik ve Tunç çağları din ve kültürü üzerine çalışmış M. Gimbutas, 'Eski Avrupa' olarak adlandırdığı Üst Paleolitik ve Neolitik Dönem Avrupa'sının anaerkil bir düzene sahip yerleşik, barışçıl, denize ve toprağa bağlı bir toplum olduğunu ileri sürmüştür. Bachofen ve Engels'ten farklı olarak bu düzenin sonlanmasını tarımın başlaması ve ihtiyaç fazlasının üretilmesi olarak değil, Rusya üzerinden Avrupa'ya gelen Hint-Avrupa kültürünün etkisi olarak göstermiştir. Gimbutas -1950'lerden itibaren geliştirdiği teorisiyle- anaerkil toplumun 'Ana Tanrıça'ya tapındığını öne sürmüştür, kendisinden önce de ortaya atılmış olan 'Ana Tanrıça' teorisini geliştirmiştir, Marija Gimbutas, **The Goddesses and Gods of Old Europe, 6500-3000 BC, Myths and Cult Images**, California, University of California Press, 1982; **The Civilization of the Goddess: The World of Old Europe**, San Francisco, 1991.
Cynthia Eller, **The Myth of Matriarchal Prehistory: Why an Invented Past Won't Give Women a Future**, Boston, Beacon Press, 2000, adlı eserinde 19. yüzyılda geliştirilen ve 1970'lerde M. Gimbutas'ın ardından, ikinci dalga feminizm tarafından benimsenen tarih öncesi anaerkil toplum teorisini eleştirmiştir. Ona göre, feminizme zarar veren bu teorinin inşa edilmesinde 20. yüzyılın sonlarında M. Gimbutas'ın feminist arkeolojisinin büyük rolü olmuştur. M. Gimbutas'ın arkeolojik bulgularının, bu toplumların anaerkil ya da ataerkil olduğunu gösterecek yeterli kanıtlar olup olmadığını sorgulamıştır. Tanrıçaların kutsal statüsünün kadınların sosyal statüsünü kendiliğinden artırmadığını söylemiştir.
1950'lerin sonunda J. Mellaart tarafından keşfedilmiş Çatalhöyük, araştırmacı tarafından 1961-1965 yılları arasında kazılmıştır. Burada ele geçen abartılı kilolu, zaman zaman doğum yaparken gösterilmiş, ayakta ya da oturur vaziyette ve bazen iki yanında aslanlar bulunan kadın figürinler Mellaart tarafından anaerkil kültürün 'Ana Tanrıça'sı olarak yorumlanmıştır ve bereketi simgeledikleri düşünülmüştür. Burada bulunan boğa tasvirlerinin ise bu Yüce Tanrıça'nın oğlu, sevgilisi ya da kocasını temsil ettiği ileri sürülmüştür, James Melaart, **Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia**, New York, McGraw-Hill, 1967.
1993 yılından itibaren Ian Hodder başkanlığında yürütülen Çatalhöyük kazı çalışmaları kapsamında başlatılan 'Stanford Figurines Project' ile alanda ele geçen figürinler üzerinde çalışılmıştır. Büyük bölümü kırık halde bulunmuş figürinlerin, yapılan analizlerle kasıtlı kırıldığı tespit edilmiş, bunun bir elden çıkarma yöntemi olabileceği düşünülmüştür. En çok kırılan yerlerinin baş olması yerleşimde bulunan başsız iskeletler ve bunları tasvir eden duvar resimleri ile ilişkili olabileceklerini düşündürmüştür. Bazı örneklerin boyun kısımlarında delikler olması başların farklı duygu durumlarını göstermek için takılıp çıkarıldığını düşündürmüştür. Hızlıca ve özensiz yapılmış olmaları ve genellikle evlerde bulunmaları ise oyuncak olabilecekleri fikrine neden olmuştur. Yerleşimin erken dönemlerinde

simgelediğini söylemek mümkündür. Tasvirlerinde tanrıça *polos* başlık ve beli kuşaklı uzun bir kıyafet giymekte ve iki yanında aslanlar yer almaktadır. Aslanlar tanrıçanın vahşi doğaya da hükmüne işaret eder. Bu tanrıça ile Ma / Bellona arasındaki bilinen benzerlik, 'Ma' adından[1769] kaynaklı 'ana tanrıça'lığın ona da atfedilmesi ve kültlerinde hadım rahiplerin bulunmasıdır. Ancak, Ma / Bellona kültünün bu yönü ile ilgili L. Lartius Anthus'un mezar steli dışında bir veri ele geçmemiştir. Çifte baltanın hadım bir rahip elinde gösterilmesi, Kybele kültünde olduğu gibi burada da bir kan

cinsiyeti belirgin figürinler yerine insan formunda ve hayvan formunda figürinler ağırlıktadır. Kadın figürinleri MÖ 6500'lerden itibaren, başka bir deyişle yerleşimin ikinci yarısından sonra artış göstermiştir. Şişman kadın figürinlerinin hamile tasviri olduklarını gösteren kesin kanıtlar bulunamamıştır, bunların ileri yaşta kadınların tasviri olabileceği de göz önünde bulundurulmuştur. Kadın figürinlerinin 'Ana Tanrıça'yı temsil etmek yerine kadınlarla ilgili törenlerde kullanılıp, değişebilen başlarla, farklı duyguları, yaşları ifade etmiş olabilecekleri düşünülmüştür. Daha önce lanse edildiği gibi kadın figürinlerinin diğer figürinlere göre sayıca ağırlıkta olmaması, yerleşimde farklı yerlerde, farklı işlevlere sahip figürinlere rastlanması, bunların sadece 'Ana Tanrıça'yı betimlemediği sonucuna ulaştırmıştır. Naomi Hamilton, "Figurines, Clay Balls, Small Finds and Burials", **On the Surface: Çatalhöyük 1993-95**, ed. Ian Hodder, Cambridge, McDonald Institute for Archaeological Research, 1996, s. 215-263; Lynn Meskell, Carolyn Nakamura, "Çatalhöyük Figurines", (Çevrimiçi) https://web. stanford. edu/ group/ figurines/ cgi-bin/ omeka/ files/ original/ f9bcd1d615efc93fcd1fe897640ebbc1 .pdf, 15.05.2019; https://web.stanford.edu/group/figurines/cgi-bin/omeka/, 15.05.2019.

Çatalhöyük ve çağdaşı, tarihöncesi Anadolu'nun figürinleri için, Ellen H. Belcher, Karina Croucher, "Exchanges of Identity in Prehistoric Anatolian Figures", **Proceedings of the 9th International Congress on Archaeology of the Ancient Near East (ICAANE9), June 2014**, ed. R. A. Stucky, O. Kaelin, H. P. Mathys, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag., 2016, s. 43-56. Bunların yanı sıra, son yıllardaki çalışmalarla Çatahöyük'te egaliteryan / eşitlikçi bir toplum yapısı olduğu sonucuna varılmıştır. Ian Hodder, Craig Cessford, "Daily Practice and Social Memory at Çatalhöyük", **American Antiquity**, 69, 1, 2004, s. 17-40.

Tüm bunların yanı sıra, iki yanında aslanlar bulunan tahtta oturan 'kilolu' kadın figürinin bir tanrıçayla ilişkili olduğu açıktır. Anadolu'nun Tunç Çağı ve sonrası dönemlerinde, Roma İmparatorluk Dönemi sonuna kadar, iki yanında aslanlar bulunan, aslanlara hükmeden tanrıça ikonografisi devam etmiştir.

Tanrıçanın kabartmalarının kökeninde Hitit heykeltıraşlık geleneği yatar, ikonografisinde de Tunç Çağı Anadolu'sunun, özellikle Hitit dininin etkisi açıkça görülür. Lynn E. Roller, "The Phrygian character of Kybele: The formation of an iconography and cult ethos in the Iron Age", **Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-12 August 1990 / Anadolu Demir Çağları 3: III. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri, Van, 6-12 Ağustos 1990**, ed. A. Çilingirlioğlu, D. H. French, Londra, British Institute of Archaeology at Ankara, 1994, s. 189-198.

Yukarıda bahsettiğimiz örneklerde olduğu gibi Anadolu'da ve Yakındoğu'da bir baş tanrıçanın varlığı açıktır. Çoğunlukla baş tanrının eşi olarak gösterilen bu tanrıça, ana tanrıça karakteri taşımıştır ve doğurganlıkla, toprakla ve bereketle ilişkilendirilmiştir. Kültepe tabletlerinde Kubaba; Hitit kaynaklarında Hepat, Arinna'nın Güneş Tanrıçası; Phrygler'de Kybele, Agdistis; Lydia'da Kybebe, Kubebe adıyla geçen tanrıçaların bu karaktere sahip olduklarını söyleyebiliriz. Emanuel Laroche "Koubaba, déesse anatolienne, et le problème des origines de Cybèle", **Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne: Colloque de Strasbourg, 22-24 mai 1958**, Paris, Presses Universitaires de France, 1960, s. 113-128.

[1769] Komana'daki tanrıçanın adı ile ilgili bkz. dn. 41.

akıtma töreni olabileceğini, çifte baltanın da böyle bir törende kullanılmış olabileceğini düşündürmüştür.

Kybele'ye başka bir deyişle Roma'nın Magna Mater Deum Idaeum'una Roma'da gizem kültü niteliğinde tapılmıştır, bunun yanı sıra Roma'nın kamu dininde de kendine özgü bir karakter olarak yer bulmuştu. Tanrıçanın Roma'daki ilk tapınağı Palatin Tepesi'nde, Lupercal Mağarası'nın yanındaydı[1770]. Eski Yunan inancına bile dışarıdan girmiş olan Kybele, Romalılar tarafından Troialı olarak kabul edilmiş ve efsanevi Troia kökenleri ile ilişkilendirilmiştir. Augustus Dönemi'nde Romalıların kökeninin Aeneas'a dayandırıldığı efsanenin benimsenmesinin[1771] de tanrıçanın kültünün kabul görmesinde etkili olduğu düşünülmüştür. Tapınakta Venüs Genetriks'in heykellinin bulunması da Phryg tanrıçasını Troialı bir tanrıça olarak yeniden şekillendirme ve Roma'nın efsanevi kökeni ile ilişkilendirme için kasıtlı bir girişim olarak kabul

[1770] Krishni Bruns, "Cybele and Her Cult at Rome: National Embarrassment or Benevolent Savior?", **Chronika**, I, 2011, s. 33. Tanrıçanın geleneksel ibadeti Romalılar için öylesine tatsızdı ki, kendilerini hem yasal hem de fiziki olarak rahiplerinden ve ayinlerinden ayırmayı gerekli hissetmişlerdi. Edebi kaynaklar Kybele'nin Roma'daki ibadetinin Romalılar tarafından rahatsız edici, hatta tiksindirici bulunduğundan bahsetmiştir. Will Roscoe, "Priest of the Goddess: Gender Transgression in Ancient Religion", **History of Religions**, 35, 3, 1996, s. 195-197; Brian Madigan, **The Ceremonial Sculptures of the Roman Gods**, Leiden, Brill, 2013, s. 83. Pontifex Maximus, *gallos*ların Megalensia festivali dışında ortalıkta dolaşmalarını yasaklamıştır. Vermaseren, 1977, **a.g.e.**, s. 96. Bunlara rağmen, Romalı vatandaşlardan Magna Mater rahibi olmak isteyenler çıkmasının nedenini Burkert, *gallos* rahipliğinin toplumun bir kısmında da olsa kabul görmesi ve kazanç kapısı olmasıyla açıklamıştır. Walter Burkert, **İlkçağ Gizem Tapıları**, İstanbul, İmge, 1999, s. 69. K. Bruns, arkeolojik kanıtların, Romalıların tanrıçayı, günümüz araştırmacılarının düşündüğünden daha kolay kabullendiğini gösterdiğini belirtmiştir. Çünkü Palatin'deki tapınağı, Roma dini yaşamının ve soysal alanının merkezindeydi. Augustus'un MS 3 yılında gerçekleştirdiği rekonstrüksiyon çalışması Magna Mater'in Roma dini yaşamında önemli bir yer tutmaya devam ettiğini gösterir. Bruns, 2011, **a.g.e.**, s. 33-34. Tanrıçanın tapınağı Roma'nın efsanevi kurucuları Romus ve Romulus'la ilgili önemli bir noktada da bulunur, Nora Goldschmidt, **Shaggy Crowns: Ennius' Annales and Virgil's Aeneid**, Oxford, Oxford University Publication, 2013, s. 90-96. «Romulus'un kulübesi» temeli, 1907 yılında Vaglieri tarafından Magna Mater Tapınağı'nın yanında keşfedilmiştir, Alexandre Grandazzi, **The Foundation of Rome: Myth and History**, Londra, Cornell University Press, 1997, s. 146. Tapınak alanında gerçekleştirilmiş kazılarda tanrıçanın, Attis'in ve Venüs Genetriks'in heykelleri bulunmuştur. Vermaseren, 1977, **a.g.e.**, s. 7-8.

[1771] Ana Mayorgas Rodriguez, "Romulus, Aeneas and the Cultural Memory of the Roman Republic", **Athenaeum, Studi di Letteratura e Storia dell'Antichità, pubblicati sotto gli auspici dell'Università di Pavia**, I, 2010, s. 89-109.

edilmiştir[1772]. İmparatorluk kültü ikonografisinde Livia Magna Mater'in dünyevi eşdeğeri, Roma'nın koruyucu ve sembolik 'Büyük Ana'ydı[1773].

Magna Mater'in Ostia'da da bir tapınağı vardı. Bu tapınağın kalıntıları Roma'dakinden daha eskiye dayanır. Kentin güneyinde, Porta Laurentia'nın yanında yer alan tapınak, Magna Mater ve eşlikçilerine adanmış, üçgen planlı büyük bir kompleksin (Campo di Magna Mater) parçasıydı. Tapınağının karşısında Attis'e adanmış, tanrıçanın tapınağından daha büyük bir yapı vardır. Bu yapının girişinde satyros heykelleri, içinde ise Venüs Genetriks ve Attis heykelleri bulunmuştur[1774]. Kompleks içinde, doğu köşesinde Bellona'nın bir tapınağı (ya da *sacellum*u) bulunur. Hadrianus Dönemi sonlarında inşa edilmiş tapınak 7 x 5 m. ölçülerinde oldukça küçük

[1772] Bruns, 2011, **a.g.e.**, s. 34. Tanrıçanın Palatin'deki tapınağında ele geçmiş buluntular içinde Attis figürinleri çoğunluktadır. Attis'in mitosuna dayanan Magna Mater rahiplerinin kastrasyon törenleri kültün, Roma vatandaşları tarafından kabul edilmesinde en sorunlu yönüydü. Jaime Alvar Ezquerra, **Romanizing Oriental Gods: Myth, Salvation, and Ethics in the Cults of Cybele, Isis, and Mithras**, Leiden, Brill, 2008, s. 257-261; Bruns, 2011, **a.g.e.**, s. 34. Tapınakta ele geçen Attis figürinleri orijinal ikonografiye uygun şekilde giyimli, genital kısımları da açık gösterilmiştir. Bruns, Attis'in genital bölgesini açıkta bırakan bu giysisinin kültteki kastrasyona vurgu yaptığını hatırlatarak ve çok sayıda figürinin de ele geçmiş olmasına da işaret ederek, tanrıçanın rahipleri Gallos'ların ve kültteki kastrasyon geleneğinin Roma kenti halkı tarafından, antik kaynaklarda bahsedildiğinin aksine, tiksindirici bulunmamış olduğunu öne sürmüştür. Bu figürinlerin ikinci tapınağın inşasından önceye tarihlenmesi gerektiğini belirterek, bunun, Cladius'un tanrıçanın rahipliğini Roma sosyal yapısına daha fazla entegre etmeden önce Attis'in buradaki kültün önemli bir parçası olduğunu gösterdiğini, bu *terra cotta*ların Attis'in Roma'daki en eski tasvirleri olduğunu, Attis ve onunla ilgili ritüellerin büyük olasılıkla tanrıçanın kültü Roma'ya ilk getirdiği zaman benimsendiğini söylemiştir. Bruns, 2011, **a.g.e.**, s. 34. M. Beard'ın düşüncesiyse, tanrıça Roma'ya ilk getirildiğinde yanında eşlikçisi Attis ve rahipleri yoktu ve bu şekliyle Roma dinine tamamen uygun göründüğü için kabulünün başarısı ve dini başarısı buradan kaynaklanıyordu. Attis ve Gallos'ların Roma'daki külte sonradan dâhil edildiğini düşünen araştırmacılar antik kaynaklarda karşılaşılan kült uygulamalarına karşı yadırgama ve şaşkınlığın nedeni olarak da bu sonradan gelen unsurlar olarak görmüşlerdir. Bears, 1994, **a.g.e.**, s. 177; Vermaseren, 1977, **a.g.e.**, s. 96. Roma'nın yabancı tanrıları kabul etmesinde ustalaştığını düşünenlerse, Kybele'nin Roma'ya taşınmasını müzakere eden diplomatların iyi eğitimli ve konu ile ilgili bilgilendirilmiş olduklarına dikkat çekmişlerdir. Sarolta A. Takács, "Magna Deum mater Idaea, Cybele, and Catullus' Attis", **Cybele, Attis and related Cults, Essays in Memory of M. J. Vermaseren, Religions in the Graeco-Roman World, 131**, ed. E. N. Lane, Leiden, Brill, 1996, s. 373. Roller, 1999, **a.g.e.**, s. 282.

[1773] Cameolar üzerinde ve heykeltıraşlık eserlerinde Livia tanrıçanın ikonografisiyle gösterilmiştir, Pierre Lambrechts, "Livie-Cybele", **La Nouvelle Clio**, 4, 1952, s. 251-260; Cornelius Clarkson Vermeule, "Greek and Roman Portraits in North American Collections Open to the Public", **Proceedings of the American Philosophical Society**, 108, 1964, s. 106, 126, fig. 18. Bunun dışında, Roma'nın *patrici* ailelerinin bazıları Troialıların ataları olduğunu öne sürmüşlerdi. Summers, 1996, **a.g.e.**, s. 337-339. Magna Mater festivallerine sponsorluk yapan bu üst sınıf, organizayonu *pleb*ler *aedilis*ine devretmiş ve Gallos'ların göze batmayacağı cömert ziyafetlerle tanrıçayı ve birbirlerini onurlandırmışlardı.

[1774] R. Meiggs, **Roman Ostia**, Oxford, Clarendon, 1973, s. 355-359; Vermasseren, 1977, **a.g.e.**, s. 107-110, 112-115.

bir yapıdır. *Pronaos*a üç basamakla çıkılır, burada iki sütun vardır. Sütunlar dahil tüm yapı tuğladandır. *Cella* girişinde mermer bir eşik bulunur. Duvarlar fresk kaplıdır, *pronaos* zemininde beyaz, *cella* zemininde sade, siyah beyaz bir mozaik vardır. *Cella*nın içinde, arka kısımda alçak bir podyum bulunur[1775]. Tapınağın basamaklarında ele geçen yazıt tapınağın kamu arazisinde olduğunu gösterir. Ostia'daki bu kutsal alan Kybele / Magna Mater ile Bellona arasındaki bağın en açık göstergesidir.

Pek çok araştırmacı tarafından Sabini savaş tanrıçası olarak kabul edilen Bellona'nın kültünün geç Cumhuriyet Dönemi'nde oluşturulduğunu söyleyen M. Squarciapino, onu orgiastik bir kültün savaş ve doğurganlık tanrıçası ve Kybele'nin farklı bir görünüşü olan Ma ile ilişkilendirerek, bu nedenle ona *dea pedisequa* olarak tapınıldığını düşünmüştür. Tanrıçanın 'fanatikleri' siyah giyiniyorlardı ve tören alayını takip ederek kendilerini hançerlerle yaralıyorlar ve kendi kanlarını içiyorlardı. Tören alayında yer alan hastiferilerin (mızrak taşıyıcıların) kökeninde Kybele kültündeki *korybante*sler gibi silahlı dansçılar olduğu, daha sonra alaydaki silahlı muhafızlar halini aldıkları düşünülmüştür[1776].

Araştırmacılar tarafından *tauroblium*un kökeni araştırılırken, iki görüş üzerinde yoğunlaşılmıştır: Bu ritüelin temelinin Kybele kültüne dayandığı ile Kybele kültüne başka bir kültten geçtiği. Cumont ikinci görüşün savunucularındandır. Kendisi *taurobolium*un Anahatis, Artemis Tauropolos ve Ma-Bellona kültlerinde var olduğunu öne sürmüştür[1777]. Artemis Tauropolos'ta olduğu gibi Bellona adıyla da *tauropolium* (*taurobolium*un orijinal formu olduğunu iddia ettiği kelime) arasında etimolojik bağlantı kurmaya çalışmıştır ancak bu iddiası çürütülmüştür[1778]. Ayrıca, Bellona *hastiferi*si tarafından diktirilmiş iki yazıtı da kanıt olarak göstermiştir. Bunlardan ilki

[1775] Gustav Hermansen, **Ostia: Aspects of Roman City Life**, Alberta, University of Alberta Press, 1981, s. 67-70.
[1776] Maria Squarciapino, **Culti orientali ad Ostia**, Leiden, Brill, 1962, s. 8-9.
[1777] Franz Cumont, "Le taurobole et le culte de Bellone", **Revue d'histoire et de littérature religieuses**, 6, 1901, s. 97-110.
[1778] Robert Duthoy, **The Taurobolium: Its Revolution and Terminology**, Leiden, Brill, 1969, s. 123'te ayrıca kelimenin orijinalinin *taurobolium* olduğunu da ispatlamıştır.

domus divina ve Numen Augusti'ye 24 Mart'ta yapılmış adaktır[1779]. Cumont'a göre bu tarih yazıtın bir *taurobolium* yazıtı olduğunu gösterir[1780]. Ancak, yazıt ile ilgili böyle bir tanımlama yapmak için bu geçerli bir neden olarak görülememektedir. Diğer yazıtta ise Mons Vaticanus'un *hastiferi* tarafından gerçekleştirilmiş bir restorasyondan bahsedilmektedir[1781], R. Duthoy, sadece bu isim ile bağlantılı olmasından dolayı bile kesinlikle yazıtın *taurobolium* ile bağlantılı olmadığını söylemiştir[1782]. Tüm bu veriler Cumont'un iddia ettiği gibi Bellona kültünde *taurobolium* varlığına işaret edemez ancak tanrıçanın rahibinin *Gallos* ikonografisinde gösterilmesi, Bellona'nın Ostia'daki Campo di Magna Mater'de tapınağının bulunması, Bellona tören alayındaki uygulamalar gibi veriler Kybele / Meter ile Bellona arasında kültsel bir benzerliğe işaret eder. M. Squarciapino, Attis *cannophoros*ları[1783] ile Ma-Bellona'nın *hastiferi*leri arasında benzerlik görerek bunu iki kült arasındaki bağlantının bir başka kanıtı olarak kabul etmiştir[1784]. Campo di Magna Mater'de Bellona tapınağı ile karşılıklı Attis tapınağının yanında *hastiferi schola*sı bulunmaktadır. Varlığı pek çok yazıtla belgelenen *cannophoros schola*sı'nın yeri tespit edilememekle birlikte, G. Hermansen, Attis tapınağı ile *hastiferi schola*sı arasında kalan yapı olabileceğini belirtmiştir[1785].

Roma'da Kybele / Magna Mater'in "şehir koruyucu" niteliğine sahip olması; savaş tanrıçası ve Ma ile ilişkisinden dolayı Bellona'nın ana tanrıça özelliği de kazanmış olması kültlerinin birlikte tapım görmesini ve Bellona'nın Kybele kültünden etkilenmesini açıklar görünmektedir[1786]. Araştırmacılar Attis-Kybele kültündeki

[1779] O. Hirschfeld, C. Zangemeister, **Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL), XIII, II, 1: Inscriptiones Germaniae Superioris**, Berlin, De Gruyter, 1905, s. 419, no. 7313.
[1780] Cumont, 1901, **a.g.e.**, s. 104-105.
[1781] Hirschfeld, 1905, **a.g.e.**, s. 412, no. 7281.
[1782] Robert, 1969, **a.g.e.**, s. 123.
[1783] *Cannophoros*, kamış-saz taşıyıcı anlamındadır. Mitosta Attis kendini hadım ettikten sonra bir sazlığa saklanıp, Meter ve aslanları tarafından kurtarılmıştır. Attis için yapılan törenlerde bu mitos canlandırılmış, *cannaphoros*lar topladıkları sazları Platine tepesindeki Magna Mater tapınağına götürüp Attis'in kurtarılma gününü (15 Mart günündeki *Canna Intrat*) kutlanmıştır, Th. Mommsen, W. Henzen, Chr. Huelsen, **Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL), I, I: Inscriptiones Latinae Antiquissimae**, Berlin, De Gruyter, 1893, s. 312; Vermaseren, 1977, **a.g.e.**, s. 113.
[1784] Squarciapino, 1962, **a.g.e.**, s. 9.
[1785] Hermansen, 1981, **a.g.e.**, s. 69.
[1786] Romanın siyasi ve askeri durumunun din üzerindeki etkisi için, Ömer Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı", **DTCF Dergisi (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi)**, 29, 1-4, 1978, s. 170-173.

*cannophoros*lar (kamış taşıyıcılar) ile Bellona kültündeki mızrak taşıyıcılar olan *hastiferi*leri ilişkili görmüşler, bunu yazıtlar ve kutsal alandaki yapıların değerlendirilmeleriyle açıklamışlardır. Bu doğrultu da 'mızrak' Attis kültünde 'saz / kamış' ile benzer tutulmuş olabilir, ancak bunun, Bellona'nın savaş tanrıçası olmasından kaynaklanması daha akla yakın görünmektedir. Bellona rahibinin mezar stelindeki çifte baltalar da savaş aleti olmasından dolayı tanrıçanın alayında taşınmış olabilir. Ancak buradaki baltaların boyutları gerçek birer silah yerine silahı simgeleyen kült objesi niteliğinde olduklarına işaret eder.

Lucretius, Magna Mater'in Phrygia'da Idalı Ana olarak anıldığını ve hadım rahiplerinin davullar, kösler, flütler eşliğinde ellerinde bıçaklarla ayinler yaptıklarını yazmıştır[1787].

Roma'daki *pompa circensis*[1788] esnasında *Circus*'taki *pulvinar*a[1789], *tensa* (fildişi ve gümüşten araba) ile tanrıların *exuviae* / atribüleri (simgeleri) taşınıyordu. B. Madigan, tanrıların simgelerinin taşınmasının prosesyonun bir parçası olduğunu belirtirken, oyunların tanıkları olarak tanrılar adına orada bulundukları yorumunu getirmiştir.

Roscoe, Apuleius'un "Altın Eşek (Asinus Aureus)" adlı hikâyesinde hadım rahiplerle ilgili pasajı aktarırken "*rahiplerin festival esnasında mızrak ve balta taşıdığı ve*

Eski Roma'da tören geçitlerinde taşınan, güç ve otoritenin (*imperium*) sembolü olan *fasces* huş ağacı dallarından yapılmış silindir bir demet ve genellikle bu demete keskin tarafı dışta kalacak şekilde kırmızı deri şeritlerle bağlanmış tek ağızlı bronz bir baltadan oluşuyordu. *Fasces lictoriae* (*lictor*ların demeti), alt sınıftan görevliler olan *lictor*lar tarafından, törenlerde *magistrat*ların önünde yürürken taşınırdı. Askeri zaferlerden sonraki geçit törenlerinde askerlerin de *fasces* taşıdığı oluyordu. Etrüsk kökenli olabileceği düşünülmüş bu gelenekte sıkı bir şekilde bağlanmış dallar birlikteliğin kuvvetini, balta devlet gücü ve otoritesini, kırmızı şeritlerse devletin bu gücünü kullanırken sınırı olduğunu simgelemiştir. Schroeder, 1998, **a.g.e.**, s. xi, 220.; Drogula, 2015, **a.g.e.**, s. 94-97.

[1787] Titus Lucretius Carus, **De Rerum Natura**, II, 618-636; Çapar, 1978, **a.g.e.**, s. 175.

[1788] Jacob A. Latham, **Performance, Memory, and Processions in Ancient Rome: The Pompa Circensis from the Late Republic to Late Antiquity**, Cambridge, Cambridge University Press, 2016.

[1789] Pulvinar ad Circum Maximum / Circus Maksimus'taki tapınak. Christopher Van Den Berg, "The "Pulvinar" in Roman Culture", **Transactions of the American Philological Association**, 138, 2, 2008, s. 239-273.

kollarını iki kenarlı balta (two-edged axe) ile kestikleri" şeklinde çevirmiştir[1790]. Metnin latince orijinalinde rahiplerin kılıç (*gladios*) ve balta (*secures*) taşıdığı yazar, kendilerini yaraladıkları silah olarak da '*ancipiti ferro'*, 'çift kenarlı / başlı demir (silah)' ifadesi kullanılmıştır[1791]. 1566 yılında, eseri ilk kez İngilizceye çeviren W. Adlington omuzda taşınanı –kılıç ve- balta olarak ifade ederken kollarını kestikleri silah için 'çift kenarlı silah (two-edged weapon)' ifadesini kullanmıştır[1792]. Yakın zamanlı çevirilerden 1998 tarihli ve 2004 yılında revize edilmiş E. J. Kenny'nin yaptığı çeviride sadece 'silah (weapon)' kullanılmıştır[1793]. Rahipler tarafından mızrak ve balta taşındığına göre kollarını yaradıkları silahların Roscoe'nin ifadesinde olduğu gibi çift yüzlü / kenarlı balta olduğunu düşünmek mantıklıdır. Metindeki genel ifade edilene bakıldığında, omuzlarda taşınanlar büyük boyutlu baltalar ve kılıçlardı, kola kesik atılmak için boyutları uygun olmamalıdır, bunun için kullanılan bıçak gibi daha küçük boyutlu bir silah (iki keskin kenarlı bıçak, hançer) ya da küçük ebatta çifte balta olabilir, ancak ifadede özellikle taşıdıkları silahla kestikleri de belirtilmiştir. Almanca çevirisine baktığımızda A. Rode 'iki kenarı keskin kılıç (… mit ihren zweischneidigen Schwertern)' ifadesini kullanmıştır[1794]. Apuleius (MS 123-170) Kuzey Afrika'daki Roma kolonisi Madaurosludur, Kartaca rhetorik, Atina'da felsefe eğitimi almış, bunların dışında Roma'da da bulunmuştur[1795]. 'Altın Eşek' olarak da bilinen en ünlü eseri Metamorphoses'in Yunanca bir metne dayandığı düşünülmektedir. Apuleius'un çağdaşı olan Samsatlı Lukianos'la (MS 125-180) ilişkilendirilen Λούκιος ἢ ὄνος (Lokios/Lucius veya Eşek) adlı benzer bir hikaye vardır[1796]. Samsatlı Lukianos'un anlatısında rahipler kılıçla (ξίφος) kollarına kesik atarlar[1797]. Hikaye Thessalia'da geçer ve söz konusu rahipler 'Suriyeli Tanrıça'nın (Dea Syria)[1798] rahipleridir. Hadım

[1790] Roscoe, 1996, **a.g.e.**, s. 202.
[1791] Lucius Apuleius Madaurensis, **Metamorphoses**, VIII, 27.
[1792] William Adlington, **The Golden Ass: being the Metamorphoses of Lucius**, Londra, Wlliam Heinemann, 1922, s. 391.
[1793] Apuleius, **The Golden Ass – Penguin Classics**, Londra, Penguin Books, 2004, s. 123.
[1794] Lucius Apuleius, **Metamorphoses Oder Der Goldene Esel**, Çev. August Rode, Berlin, 1920, s. 207.
[1795] S. J. Harrison, **Apuleius: A Latin Sophist**, Oxford, Oxford University Press, 2004, s. 1-10.
[1796] Ben Edwin Perry, "Who was Lucius of Patrae?" **The Classical Journal**, 64, 3, 1968, s. 97-101; Gerald M. Browne, "On the Metamorphoses of Lucius of Patrae", **The American Journal of Philology**, 99, 4, 1978, s. 442-446.
[1797] Lukianos, **Λούκιος ἢ Ὄνος (Asinus)/ Lukios veya Eşek**, 37.
[1798] R. F. Newbold, "Icarus, Great Mother and Great Goddess in Apuleius' "Metamorphoses", **Latomus**, 50, 2, 1991, s. 400-408.

rahipler kastrasyonla erkekliklerini kurban etmişler, törenlerde peruklar, makyaj ve kıyafetlerle kadın görünümüne yaklaşsalar da tam olarak kadın da olmamışlardı. Pek çok antik yazar tarafından *medium genus* veya *tertium sexus* olarak anılmışlardı[1799]. Belki de elde taşınan çifte balta ile bu düalizm simgelenmek istenmiştir ancak bunu kabul etmek için kesin bir kanıt yoktur. Bir diğer ihtimal de 'Ana Tanrıça' ile Attis'in düalizmini vurgulamak olabilirdi fakat kültün genelinde bu simgeye rastlanmamaktadır. MS 50-59 tarihlerine ait Eumenia sikkesinin ön yüzünde Iulia Agrippina'nın büstünün yanında, oval bir incus içinde sapında yılan dolalı çifte balta bulunur, arka yüzünde tahtta oturan Kybele / Magna Mater *phiale* ve *tympanon* tutar[1800].

Bunların dışında, belirtmek gerekir ki inanışa göre, fırtına ve yağmur tanrısı Hadad (Adad / Haddad) Syrialı Tanrıça Atargatis'in eşidir ve sıklıkla birlikte tapınılmışlardır. Aşağıda 'Çifte Baltanın Eski Yakındoğu Fırtına Tanrıları ile İlişkisi' bölümünde daha detaylı bahsedeceğimiz üzere, çifte balta Hadad'ın da simgesidir.

Tüm bu veriler bize savaş tanrıçası Enyo'nun Anadolu'da, kökeninde savaş tanrıçası izleri bulunan, ana tanrıça karakterindeki Ma ila synkretize edildiğini, Ma-Enyo'nun ise Roma'da Bellona ile birleştirildiğini gösterir. Ma-Bellona rahibi L. Lartius Anthus'un törensel çifte balta taşırkan gösterilmiş tasvirini irdelediğimizde, rahibin ikonografisinin Magna Mater rahiplerinin ikonografisiyle ile oldukça benzer olduğunu, arkeolojik verilerinde Bellona kültünün Magna Mater etkisi altında kaldığını gösterdiğini söyleyebiliriz. Rahip elindeki çifte baltayla, olasılıkla, Magna Mater ritüelindeki gibi kendini yaralıyordu ki bu ritüel de Attis mitosuyla ilişkiliydi. Rahibin 'kendisini kesmek için' kullandığı aletin çifte balta olarak seçilmesi bizce tesadüf değildi ve Ma/Enyo-Bellona'nın savaş tanrıçası olması dolayısıyla seçilen, ritüelde taşınan bir silahtı.

[1799] Roscoe, W., 1996, **a.g.e.**, s. 203.
[1800] Michael Amandry, Andrew Burnett, Pere Pau Ripollés Alegre, **Roman Provincial Coinage, I (44 BC – AD 69)**, Londra, British Museum Press, 2003, no. 3151.

3. 4. Hephaistos

Hesiodos'a göre, Zeus, (Metis'ten olan) Athena'yı kafasından doğururken Hera onu kıskanarak *parthenogenesis* bir doğumla Hephaistos'u dünyaya getirmişti[1801]. Zeus'un Metis'le birleşmesinden tanrıça hamile kalınca Gaia ve Uranos, Zeus'u Metis'ten doğacak çocuğun kendi yerine geçebileceğini söyleyerek uyarmışlardır, bunun üzerine Zeus Metis'i yutmuş, Athena'yı da kafasından doğurmuştur[1802]. Hesiodos'un metinlerine göre Athena'nın doğumunda Hephaistos'un herhangi bir görevi yoktur ki zaten Athena'dan sonra doğmuştur. Hesiodos'tan yaklaşık 200 yıl sonra yaşamış olan Pindaros, tunçtan dövme baltasıyla Hephaistos'un becerisi sayesinde Athena'nın babasının başından çıktığını (sıçradığını) yazmıştır[1803]. Mit osun başka versiyonlarında Hephaistos dışında, Prometheus, Hermes, Ares ya da Palamon, Zeus'un kafasını çifte balta ya da çekiçle yararak yardım etmiştir[1804]. Attikalı vazo ressamlarının pek çoğu Athena'nın doğumu sahnesini resmederken Hephaistos'u çifte baltayla göstermişlerdir[1805]. Bu sahnelerde çifte balta sadece bir alet olarak yer almaz, tanrısal bir simge olarak da öneme sahip olmalıdır.

[1801] Hes., **Theog.**, 885-900, 927. Zeus'un Athena'yı doğurduğuna dair en erken kaynak Homeros'un İlyada'sıdır (5, 880), Ares Zeus'u Athena lehine ön yargılı olmakla suçlarken 'çünkü onun babasısın / onu sen doğurdun (autos egeinao)' der.

[1802] Hes., **Theog.,** 885-900, 924.

[1803] Pindaros, **Epinikion, Olympianos**, çev. B. L. Gildersleeve, New York, Harper and Brothers, 1885, 7, 35.

[1804] C. Kerényi, **Gods of the Greeks**, Londra, Thames and Hudson, 1951, s. 120; Susan Deacy, **Athena**, Londra, NewYork, Routledge, 2008, s. 18.

[1805] British Museum'da sergilenen, Phyrnos ressamına atfedilmiş, MÖ 555-550 tarihli siyah figür kylikste Zeus elinde yıldırım demeti, tahtta oturur, Athena bir elinde boğa başı rölyefli kalkanı, diğerinde mızrağıyla Zeus'un başından fırlar, Hephaistos ise Zeus'un karşısında, bir elini doğum tanrıçası Eileithyia'yı taklit eder şekilde Zeus'un başına doğru uzatmışken diğerinde çifte balta tutar şekilde gösterilmiştir. Heinrich Brunn, **Zur griechischen Künstlergeschicte**, Münih, Franz in Komm., 1880, s. 729; Robert von Schneider, **Geburt der Athena**, Wien, C. Gerold's Sohn, 1880, s. 11; A. H. Smith, F. N. Pryce, **CVA British Museum 2 / Corpus Vasorum Antiquorum: Great Britain 2, British Museum 2**, Londra, BMP, 1926, lev. 13, 2.

Berlin Müzesi'nde sergilenen, Kyllenios ressamına atfedilmiş, yaklaşık olarak MÖ 570-560 yıllarına tarihlendirilmiş, siyah figürlü Tyrrhen amphorasında Athena'nın doğumu sahnesinde Hephaistos çifte baltalı gösterilmiştir. Boardman, 1974, **a.g.e.**, fig. 62.

British Museum'dan, yaklaşık olarak MÖ 460-450 yıllarına tarihlendirilmiş, kırmızı figür bir pelike üzerinde Athena'nın doğumu sahnesinde Hephaistos Zeus'un yanında, çifte baltasını omzuna dayamış şekilde tasvir edilmiştir. Paul Kretschmer, **Die griechischen Vaseninschriften ihrer Sprache nach Untersucht**, Gütersloh, C. Bertelsmann, 1894, s. 157; H. B. Walters, E. J. Forsdyke, C. H. Smith, Catalogue of Vases in the British Museum, Londra, BMP, 1925, E410.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ÇİFTE BALTANIN ESKİ YAKIN DOĞU FIRTINA TANRILARI İLE İLİŞKİSİ

4.1. Eski Yakın Doğu'da Fırtına Tanrısı Kültü

Eski Yakındoğu'da çifte balta ile fırtına tanrısı arasındaki ilişkiyi gösteren veriler mevcuttur. Bu ilişkiyi anlamak için öncelikle, Eski Yakındoğu Fırtına Tanrısı kültüne yakından bakmak gerekir. Eski Anadolu inanışlarına baktığımızda Hitit dininde Fırtına Tanrısı'nın önemli bir yeri olduğunu görürüz. Hitit inanışında Hitit doğasının bir parçası olan hemen her şey, dağlar, nehirler, kayalar, güneş ve fırtına kutsal güçler olarak kabul edilmişti. Fırtına Tanrısı, ülkenin, gökyüzünün ve yeryüzünün hâkimiydi. Krala yetkisini veren oydu[1806].

'Fırtına Tanrısı' ve *'Arinna'nın Güneş Tanrıçası'* Hitit devlet *pantheon*unun en yüce tanrıları olarak krallık ideolojisinde önemli bir rol oynamışlardı. Eski Hitit Dönemi'nde kral, resmi *pantheon*un baş tanrıları olan *'Hatti'nin Fırtına Tanrısı'* ve *'Arinna'nın Güneş Tanrıçası'* ile sözleşme yaparak ülkeyi yönetiyordu[1807]. Ancak darbeyle başa geçen I. Muwatalli Dönemi'nden (yak. MÖ 1400) sonra ve onu izleyen I. Tudhaliya Dönemi'nde (yak. MÖ 14. yy. –kısa bir süre) Hattuşa'da Hurri kökenli bir hanedan kurulmuştu[1808]. Bu hanedan değişiminden sonra Teşup, Anadolulu *'Fırtına Tanrısı'*nın yerini alarak devlet dininin baş tanrısı ve krallığın koruyucusu olmuştur[1809]. 'Savaş Tanrısı' ve 'Taht Tanrıçası' Hatti geleneğinde krallık ideolojisiyle bağlantılıydı. P. Taracha, 'Savaş Tanrısı'nın "Ülkenin Kralı" olarak ifade edilmiş konumunun, Orta Anadolu, Kuzey Mezopotamya ve Suriye'de muhtemelen fırtına tanrısı inancının ortaya çıkmasından öncesine giden daha eski yerel inanışlara

[1806] Michele Cammarosano, **Hittite Local Cults**, Atlanta, SBL, 2018, s. 7-8.
[1807] Piotr Taracha, "Political Religion and Religious Policy: How the Hittite King Chose His Patron Gods", **Altorientalische Forschungen**, 40, 2013, s. 373.
[1808] Trevor Robert Bryce, **The Kingdom of the Hittites**, Oxford, Oxford University Press, 2005, s. 96.
[1809] Piotr Taracha, "The Storm-God and Hittite Great King", **VI. Congresso Internazionale di Ittitologia: Roma, 5-9 settembre 2005**, Ed. A. Archi, R. Francia, Roma, Istituto di Studi sulle Civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, 2008, s. 745.

dayandığını belirtmiştir. Bu tanrılar MÖ 19. ve 18. yy.larda resmi *pantheon*un baş tanrılarıydı[1810]. I. Şuppiluliuma Dönemi'nde (yak. MÖ 1355-1322) Hitit Krallığı, imparatorluğa dönüşmüştür[1811]. Hitit siyasi ve askeri gelişiminin zirvesi olan MÖ 14. ve 13. yy.larda, Orta Anadolu'daki başkenti Hattuşa'dan batıda Anadolu'nun Ege kıyılarına, güneyde Kuzey Suriye, Şam'a, doğuda Mezopotamya'nın batı sınırlarına kadar uzanan geniş bir bölgeyi vasal devletler şeklinde idare ediyordu[1812]. Bu dönemde, önemli sayıda Luwi, Hurri, Mezopotamya ve Suriye tanrısı devlet *pantheon*una dâhil edilmiştir. *Pantheon*un başındaki tanrı üçlüsüne (Ana / Güneş (?) Tanrıçası, Fırtına Tanrısı ve Koruyucu Tanrı) bir yenilik getirildi. 'Arinna'nın Güneş Tanrıçası' değişmezken, Anadolulu Fırtına Tanrısı'nın yerini Hurrili Fırtına Tanrısı Teşup, Hattuşalı Koruyucu Tanrıça İnara'nın yerini ise yeni hanedanın koruyucu tanrısı, Luwili tanrıça Lamma almıştır. Hattuşa'da yeni hanedanlığın egemen olmasından sonra yeni siyasal, etnik ve kültürel ortamda baştaki tanrı üçlüsünün yeniden yorumlanmasına rağmen kraliyet ideolojisindeki değişiklikler bir kerede gerçekleşmemişti. Değişim Şuppiluliuma'nın babası III. Tudhaliya Dönemi (yak. MÖ 1380-1355) ve ondan sonraki birkaç kuşak boyunca ortaya çıkmıştı. İmparatorluk Dönemi'nin ilk evresinde ideoloji hâlâ Eski Hitit geleneğine dayanıyordu, 'Savaş Tanrısı' hâlâ anlaşmalarda yer alan ilahi tanıklardandı. Devletin genişlemesiyle, kademeli olarak 'bin tanrılı din' anlayışı geliştirilmiştir[1813]. Taracha, bu üçlü tanrıdan Teşup'un baş tanrı seçilmesini hanedanlığın Hurri kökenli olması dolayısıyla Hurri 'Fırtına Tanrısı'nı ilahi bir koruyucu olarak kabul etmelerine dayandırmaktadır[1814]. Kraliçe Puduhepa'nın duasında "Hattuşa'da kendine Arinna'nın Güneş Tanrıçası ismini verdin, ancak kendi meydana getirdiğin topraklarında, sedir diyarında, kendine

[1810] M. Popko, "Nochmals zum hethitischen ^{GIŠ}*halmaš(š)uitt*-", **Altorientalische Forschungen (AoF)**, 26, 1999, s. 98-100.
[1811] Özlem Sir Gavaz, "Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Šuppiluliuma Döneminde Anadolu", **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 1, 1, 2008, s. 21-39.
[1812] Trevor Robert Bryce, **The World of The Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History**, Oxford, Oxford University Press, 2012, s. 79-194.
[1813] Itamar Singer, " 'The Tousand Gods of Hatti': The Limits of an Expanding Pantheon", **Consepts of Other in Near Eastern Religions, Israel Oriental Studies (IOS) 14**, ed. I. Alon, I. Gruenwald, I. Singer, Leiden, Brill, 1994, s. 81-102; Taracha, 2013, **a.g.e.**, 375.
[1814] Böylece Güneş Tanrıçası Şamaş yerine Teşup baş tanrı olarak seçilmiştir. Bu döneme ait bir dua örneğinde, yetim kral bu tanrı çiftine 'babam' ve 'annem' olarak seslenmiştir. Yetim kral motifinin Mezopotamya'dan alındığı ve ilk kez MÖ 22. yüzyılda Sümer kralı Lagaş tarafından kullanıldığı belirtilmiştir. MÖ 13. yüzyıl Hitit ikonografisinde kral, rahip kıyafetiyle Güneş Tanrı, askeri kıyafetiyle ise Fırtına Tanrısı olarak gösterilmiştir. Taracha, 2013, **a.g.e.**, 376.

Hebat ismini verdin" ifadesi iki tanrıçanın *synkretizm*ini açık bir şekilde gösterir[1815]. Hebat / Hepat, Teşup'un eşlikçisi olarak Hitit *pantheon*unda yer almıştır.

Eski Anadolu mühürlerinde tasvir edilmiş Fırtına Tanrısı'nın çeşitli tezahürleri çok sayıda yerel fırtına tanrısına ibadet edildiğine işaret edebilir (lev. 66, res. 240-244). A. R. W. Green, farklı fırtına tanrılarının tasvir edilmediğini, bunun 'göksel fırtına tanrısı' ve 'karasal su tanrısı' olan iki doğal unsurun tasviri olduğunu; göksel fırtına tanrısının Avrupa ve Yakın Doğu kültürlerine, yeryüzüyle ilişkili su tanrısının ise Anadolu'ya (Hattilere) özgü olduğunu ileri sürmüştür[1816]. Hitit inanışında ve sanatında tüm yerel fırtına tanrılarına, 'Gökyüzünün Fırtına Tanrısı' olarak tapınılmış, tek bir fırtına tanrısının imajı oluşturulmaya çalışılmıştır[1817], yerel ve yabancı tanrılar da Hitit *pantheon*unda yer bulmuştur.

Örneğin, *'Nerik'in Fırtına Tanrısı'* olarak adlandırılmış tanrı, Hatti kökenli bir hava / fırtına tanrısıdır. Başlıca tapım gördüğü yer Nerik (Samsun, Oymaağaç Höyük)[1818] kenti olmakla birlikte Kaştama ve Takupşa yerleşimlerine de kültü yayılmıştır. *Arinna'nın Güneş Tanrıçası Wuruşemu*'nun oğludur. Nerik yakınındaki Zaliyanu Dağı'yla ilişkilidir, şehre yağmur yağdırmaktan sorumlu olan bu dağın kişileştirilmiş hali olabilir[1819]. Hitit efsanelerinde 'Telepinus Efsanesi[1820], *Nerik'in Fırtına Tanrısı* ile ilgili Hatti mitosuna dayanıyor olmalıdır[1821].

[1815] Emmanuelle Laroche, **Catalogue des Textes Hittites (CTH)**, Paris, Klincksieck, 1971, no. 384.
[1816] Alberto R. W. Green, **The Storm-God in the Ancient Near East, Biblical and Judaic Studies, 8**, Indiana, Eisenbrauns, 2003, s. 108.
[1817] Dominik Bonatz, "The Iconography of Religion in the Hittite, Luwian, and Aramaean Kingdoms", **Iconography of Deities and Demons: Electronic Pre-Publication**, 26 February 2007, http://www.religionswissenschaft.uzh.ch/idd/prepublications/e_idd_anatolia_north_syria.pdf, 09.10.2019, s. 3.
[1818] R. M. Czichon, "Oymaağaç Höyük/Nerik (?)", **Hititler / Hittites - Bir Anadolu İmparatorluğu / An Anatolian Empire**, Ed. M. Doğan, M. Alparslan, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013, s. 298.
[1819] Haas, 1970, **a.g.e.**, s. 93-112.
[1820] Albrecht Goetze, "A Hittite Myth: The Telepinus Myth", **The Ancient Near East: An Anthology of Texts and Pictures**, Ed. J. B. Pritchard, Oxford, Oxford University Press, 1958, s. 87-91.
[1821] Harry A. Hoffner, **Hittite Myths**, Atlanta, Scholars, 1990, s. 20-22.

Hatti Fırtına Tanrısı Taru'ydu ve adı ^{d}IŠKUR *Sümeogram*ı ile yazılıyordu[1822]. Araştırmacılar, teriyomorfik olarak boğayla temsil edilen bu tanrının adının Sami kökenli ve Hint-Avrupa dillerindeki boğa kelimesiyle ilişkili olabileceğini düşünmüştür[1823]. Hitit-Luwi Fırtına Tanrısı'nın adının -*Tarḫun(t)*- diğer Hint-Avrupa tanrılarında paralelinin olmaması ve Hatti Fırtına Tanrısı Taru ile benzerliği, ismin oluşumunda Hatti etkisi ihtimalini düşündürmüştür. D. Schwemer, Hitit-Luwi tanrısı *Tarḫun(t)*'un Anadolulu Hatti fırtına ve boğa tanrısının Hitit ve Luwilere uyarlanmış hâli olduğunu düşünmüştür[1824]. G. Kryszat, Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nın sonu olan Kültepe Ib evresinde yerel Anadolu Fırtına Tanrısı'ndan (her zaman ^{d}IŠKUR olarak yazılmıştır) bahsedilirken II. yapı katı metinlerinde ise yerel Anadolu Fırtına Tanrısı ^{d}IŠKUR'a dair bir kanıt olmadığına değinmiştir. Kaneş'in Anadolu Fırtına Tanrısı'nın, adı *'gökyüzü'* anlamına gelen Hitit-Luwi kelimesi *nepiš-, tappaš* kelimeriyle ilişkili tanrı Nipas'tan başkası olmadığı sonucuna varmıştır[1825]. Schwemer, Anadolu'nun en önemli erken Hitit yerleşimi olan Kaneş-Neşa'nın yerel Fırtına Tanrısı'na, tıpkı Eski Hitit Dönemi'nden itibaren *'gökyüzünün fırtına tanrısı'* denildiğini ve bu tanrının, tanrılaştırılmış gökyüzü olduğunu söylemiştir. Fırtına Tanrısı, Kültepe II'den itibaren Tarhun(t) adını almıştır. Schwemer, Kültepe II metinlerinde yerel Fırtına Tanrısı için ^{d}IŠKUR'un kullanıldığına dair örnekler olduğunu belirterek Kryszat'ın hipotezindeki hataya dikkat çekmiştir. Kültepe metinleri ^{d}IŠKUR'un Anadolulu ve Assurlu rahipleri olduğunu gösterir, dahası tapınağından da bahsedilir. Ayrıca, Nipas'ın bir tanrı adı olmadığı da belirtilmiştir. Yazılı kaynaklar Hitit Dönemi Fırtına Tanrısı'nın 150 kutsal alanı olduğunu gösterir. Fırtınanın şiddeti insanlar, hayvanlar ve mahsul için tehlike anlamına geliyordu.

[1822] Franke Starke, **Untersuchung zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens, Studien zu den Boğazköy-Texten, Herausgegeben von der Kommission für den Alten Orient der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 31**, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1990, s. 137.

[1823] Daniel Schwemer, "The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Recent Studies. Part II", **Journal of Ancient Near Eastern Religions**, 8, 1, 2008, s. 18. Çeşitli formları olan adın *tarḫ-* kökü Hititçede 'güçlü olmak', 'alt etmek' fiilleriyle ilişkilendirilmiştir. Adın Luwice çivi yazılarında geçen en önemli formu olan *Tarḫunt-*'dur *(tarḫuwant)*, Veda /Indo-Aryan dillerde 'fırtına boyunca' anlamına gelir. Luwice hiyerogliflerde *Tarḫunz (Tarḫunt-s)* şeklinde geçer. Kısa formu olan *Tarḫu-*'nun yanı sıra Hitit metinlerinde sıklıkla Luwice formu *Tarḫunta-* da (a odaklamasıyla) kullanılmıştır.

[1824] Schwemer, 2008, **a.g.e.**, s. 19.

[1825] Guido Kryszat, "Herrscher, Herrschaft und Kulttradion in Anatolien nach den Quellen aus den altassyrischen Handelskolonien – Teil 2: Götter, Priester und Feste Altanatoliens", **Altorientalische Forschungen (AoF)**, 33, 1, 2006, s. 107.

Özellikle fırtına esnasındaki gök gürültüsü tanrının hiddeti olarak algılanıyordu. Schwemer, 'Gökten Düşen Ay Tanrısı' mitosunu tanrının öfkesine örnek olarak göstermiştir. II. Murşili'nin (MÖ 1321-1295) afazisi Fırtına Tanrısının gök gürültüsü aracılığıyla kralı korkutmasının sonucu olarak, Arzawa kralı Uḫḫaziti'nin hastalığının sebebiyse Fırtına Tanrısı'nın yıldırımı ya da tanrının gücünün –meteor? gibi- daha şiddetli bir tezahürü olarak yorumlanmıştır[1826].

Anadolu, Kuzey Suriye ve Mezopotamya gibi yağışa dayalı tarımın yapıldığı toprakların fırtına tanrılarının işlevsel benzerliği Hatti tanrısı Taru, Hitit ve Luwi tanrısı Tarhu(nta), daha sonra da Halab (Halep) tanrısı Haddu ve Hurri tanrısı Teşup'un birleşmesini sağlamıştı. M. Cammarosano benzer hava tanrılarının tipik özelliklerini paylaşan yerel tanrıların, Tarhu(nta)'nın yerel tezahürleri sayılabileceğini söylemiştir, bu nedenle bu nitelikte tanrı Hitit yazıtlarında Fırtına Tanrısı olarak anılmış olmalıydı. Yazıtlarda tanrıların isimleri genellikle onları tanımlayan bir sıfat ya da 'şu yerin Fırtına Tanrısı' gibi coğrafi bir tamamlayıcıyla anılıyordu. Hitit *pantheon*unun tepesinde Fırtına Tanrısı olduğu gibi bir taşra yerleşiminin *pantheon*unun tepesinde de yerel bir Fırtına Tanrısı vardı. Cammarosano, Orta Anadolu'da olduğu gibi, yağışa dayalı tarımın yapıldığı herhangi bir bölgede de hava tanrısının önde gelen bir tanrı olmasının şaşırtıcı olmadığını belirtmiştir. Boğa, geyik ve aslan Anadolu tanrıları ile en sık ilişkilendirilmiş hayvanlardır[1827].

Anadolu'da Neolitik Dönem ile birlikte, boğa, döllemedeki rolü ve gücü dolayısıyla günlük hayatta önemli bir figürdü, bu nedenle de kutsal kabul edilmiş olabilir. Muhtemelen zamanla, toprağı 'dölleyen' erkek bir tanrı, 'Su / Fırtına Tanrısı' ile özdeşleştirilmişti. Topraktan gelen su daha sonra 'standart'lar üzerinde bir çember içindeki boğa olarak tasvir edildi ve topraktaki çukurundan çıkan Anadolu karasal su tanrısını temsil etti. Bununla birlikte, Anadolu'ya çeşitli yerlerden gelen göçmenler

[1826] Schwemer, 2008, **a.g.e.**, s. 19-23.

[1827] Araştırmacılar çoğunlukla, bu hayvanların Anadolu'nun Hitit öncesi döneminde de kültsel birer nesne olduğu fikrini kabul etmişlerdir. Hitit Dönemi'nde boğa Fırtına Tanrısı, geyik Koruyucu Tanrı'yı temsil etmiştir. H. G. Güterbock, "Hethitische Götterbilder und Kultobjekte", **Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens Festschrift für Kurt Bittel**, ed. R. M. Boehmer, H. Hauptmann, Mainz, Philipp von Zabern, 1983, s. 217.

yağmur, gök gürültüsü ve yıldırım ile ilişkili tuttukları kendi fırtına tanrılarını da getirmiş olmalılar. Muhtemelen bu halkların da etkisiyle, yerli Su Tanrısı ve Fırtına Tanrısı Orta Tunç Çağı'nın başlarında insan formunda tasvir edilmiştir. Tuncun elde edilmesi gibi önemli bir teknolojik gelişme toplumda devrim niteliği taşıyan ani değişimlere yol açmamıştır. Bakır[1828] bir süre daha Tunç Çağı halkları tarafından en yaygın kullanılan metal olmuştur. Yine de ilk tunç eserlerin Anadolu'da üretilmesi, sonraki iki bin yıl boyunca Anadolu tarihinin seyrini etkileyen önemli bir gelişmeydi. Anadolu bakır, kurşun gibi madenler açısından zengindir. Ancak bilindiği gibi, tunç üretimi için gerekli olan kalayın ithal edilmesi gerekmiştir. Son yıllarda gerçekleştirilen araştırmalar Tunç Çağı'nda Anadolu'da küçük kalay yatakları işletildiğini gösterse de[1829] kalay ticareti Tunç Çağı ticaret ağının önemli bir kısmını oluşturmuş olmalıdır. Anadolu'nun Mezopotamya ile etkileşimi açısından önemli bir dönem olan Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu ile Mezopotamya arasındaki ilişki ticaretle sınırlı kalmamış, toplumsal ve kültürel etkileşimin sonucunda Mezopotamya'nın inancı ve dinsel figürleri Anadolu'da kabul görmüştür. Göksel Fırtına Tanrısı'nın Anadolu topraklarına girişi de bu dönemde gerçekleşmiş olabilir. Daha sonraki dönemlerde Hitit İmparatorluğu'nun sınırlarının genişlemesi Anadolu Fırtına Tanrısı ile Mezopotamya ve Suriye fırtına tanrılarının *synkretizm*ine ve Hitit *pantheon*unda kabul görmelerine neden olmuştur.

Suriye ve Yukarı Mezopotamya'nın siyasi ve kültürel yapısı geç İlk Babil Hanedanlığı Dönemi'nde (MÖ 1894-1595) derinden değişmiş, Kuzey Suriye'nin büyük bölümü Hitit egemenliğine girmişti. Bu dönemde bölgede Kenan-Ugarit, Suriye-Amurri, Hurri, Asur, Babil ve Hitit-Luwi gelenekleri bir arada bulunuyordu. Böylece Geç Tunç

[1828] N. H. Gale, Z. A. Stos-Gale, G. R. Gilmore, "Alloy Types and Copper Sources of Anatolian Copper Alloy Artifacts", **Anatolian Studies**, 35, 1985, s. 143-173.
[1829] Aslıhan Yener, "Strategic Industries and Tin in the Ancient Near East: Anatolia Updated", **TÜBA-AR**, 12, 2009, s. 143-154.
Ayrıca, yakın zamanlı araştırmalar Anadolu'ya getirilen kalayın sadece doğu kökenli olmadığı Avrupa'dan da ithal edildiğini göstermiştir. Daniel Berger, Jeffrey S. Soles, Alessandra R. Giumlia-Mair, Gerhard Brügmann, Ehud Galili, Nicole Lockhoff, Ernst Pernicka, "Isotope systematics and chemical composition of tin ingots from Mochlos (Crete) and other Late Bronze Age sites in the eastern Mediterranean Sea: An ultimate key to tin provenance?" **Plos One**, 14, 6, (Çevrimiçi) https://doi.org/10.1371/journal.pone.0218326, 3.11.2019.

Çağı'nda Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da farklı fırtına tanrıları bir arada bulunmuş ve isimleri, efsaneleri, kült gelenekleri birbirinden etkilenmiştir[1830]. Suriye, Yukarı Mezopotamya ve Orta Fırat'taki Eski Babil Dönemi'nden beri bilinen Haddu'nun (Adad) eski kült merkezleri Hurri kimliğinde, Teşup tapınakları olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak Mittani İmparatorluğu Dönemi'nde (yak. MÖ 1500-1300) ve Kuzey Suriye'nin Hitit egemenliği döneminde bile nüfusun büyük bölümü Sami dili konuşuyordu ve böylece Haddu ortadan kalkmamıştı ve Teşup'un yanında varlığını sürdürüyordu[1831]. İmamkulu Kaya Kabartması'nda da geçen 'Halep'in Fırtına Tanrısı'nın[1832] Hattuşa'da ne zaman ve nasıl kabul edildiği tam olarak bilinmez[1833]. Halep'teki Fırtına Tanrısı tapınağının kalıntıları Erken Tunç Çağ'ına kadar gitmektedir[1834], tapınak tanrı Addu / Haddu'ya aitti[1835]. Puhanu Kroniği, kültün Hattuşa'ya girişinin I. Hattuşili'nin (MÖ 1650-1620) kuzey Suriye seferleriyle ilişkili olduğunu gösterir. I. Tuthaliya'dan (MÖ 14. yy. başları) itibaren, başka bir deyişle Hitit İmparatorluğu'nun altın çağında, tanrının Hitit *pantheon*una entegrasyonu gözlemlenebilir. II. Muwatalli (MÖ 1295-1272), tanrıyı 'Hattuşa'nın Halep'in Fırtına Tanrısı' olarak adlandırmış ve tanrının festivallerinin yeniden düzenlenmesini üstlenmişti. Oğlu III. Murşili (MÖ 1275-1265) ise tanrıya kendi koruyucu tanrısı olarak açıkça ibadet etmişti. Tanrının Hattuşa'daki tapınağında düzenli ayinlerin yanı sıra 13 adet özel festival düzenleniyordu ve tapınak, günlerce süren İlkbahar ve Sonbahar festivallerinde kral tarafından ziyaret ediliyordu. Kaluti Listesi'ne[1836] göre Hattuşa'daki Halep'in Fırtına Tanrısı ile ilişkili tanrılar Suriye-Hurri tanrılarının yanı sıra Anadolululardan da oluşuyordu. Hattuşa'daki koşulların Halep'teki kutsal alana ne kadar etki ettiği bilinmemektedir. I. Şuppiluliuma Dönemi'nden (MÖ 1344-1322)

[1830] III. Ur Hanedanlığı Dönemi'nden bilinen Hurri prenslikleri, Mittani İmparatorluğu'nun yükselişine kadar, Amuri yönetiminin yerini aldı. Yamhad Krallığı önemsiz hale geldi, Kuzey Suriye'nin büyük bölümü Hitit egemenliğine girdi. İlk kez Suriye-Filistin bölgesinde (Kenan) Adad (Haddu) ile ilgili Kenan lehçelerinde kaynaklara rastlandı. Daniel Schwemer, "The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies", **Journal of Ancient Near Eastern Religions**, 7, 2, 2007, **a.g.e.**, s. 158.
[1831] Schwemer, 2007, **a.g.e.**, s. 159.
[1832] Bknz. dn. 1858
[1833] Schwemer, 2007, **a.g.e.**, s. 166.
[1834] Kay Kohlmeyer, **Der Tempel des Wettergottes von Aleppo**, Münster, Rhema, 2000.
[1835] Schwemer, 2007, **a.g.e.**, s. 163.
[1836] Ilse Wegner**, Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festheschreibungen, II: Texte für Teššub, Ḫebat und weitere Gottheiten, Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler, I, Abteilung: Die Texte aus Boğazköy, Bd. 3/2**, Roma, Bonsignori, 2002, s. 53-65.

itibaren naiplik merkezi olan Halep yoğun Hitit etkisine maruz kalmış, öncelikle dini önemi olan bir kentti, siyasi güç merkezi Karkamış'tı. Kuzey Suriye'de Hitit yönetiminin sona ermesi Halep'teki kült merkezinin sürekliliğini etkilememiştir. MÖ 1100'lerde tapınağın prens Taita tarafından restore edildiği, tapınağın merkezinde bulunmuş, 'Halep'in Tarhunza'sına' adanmış Luwice hiyeroglif gösterir[1837]. Demir Çağ'da, tanrının etkisi, merkez Halep olmak üzere, Fenike'den kuzeyde Anadolu içlerine, Kilikia, Sam'al, Kumuh / Kommagene, güneyde Orontes'e, doğuda Euphrates'e kadar yayılmıştır. P. C. Schmitz, bu yay içinde, silah taşıyan Fırtına Tanrısı tasvirlerinin kraliyet otoritesinin garantörü olarak hizmet ettiğini, gösterilen savaş efsanesinin bazı yerlerde daha belirgin olduğunu ancak diğer yerlerde de izlerinin görüldüğünü belirtmiştir[1838].

'Baalu' başlangıçta Suriye-Filistin kıyı şeridi boyunca Fırtına Tanrısı'nın sıfatı olarak kullanılmıştı, zamanla '*dalgalar gönderen fırtına tanrısı*'nın adı olarak *Baalu* ve *Baal* şeklinde kullanılmaya başlanmıştı. MÖ 14.-13. yy.larda Orta Fırat'taki Emar (Suriye, Tell Meskene) metinlerinde *Haddu* ve *Baalu* isimleri ^{d}IŠKUR *Sümeogram*ı ile birlikte yazılmıştır[1839]. Hitit garnizonu olan Emar'a Hitit-Luwi kültleri girmişti, bunun yanı sıra Hurri geleneği de varlığını sürdürüyordu. Asur ve Babil kültürleriyle de temas devam ediyordu[1840]. Fırtına Tanrısı ile bağlantılı geleneklerin çeşitliliği kent mühürlerinde tasvir edilmiş tanrının ikonografisine de yansımıştı[1841]. MÖ 1. binyılın başlangıcından itibaren bölgede Fırtına Tanrısı'nın isimlendirilmesinde bölgesel ve kültürel farklılıklar bir kez daha belirginleşmiştir. Baal adı Filistin, Suriye ve Güney Anadolu kıyı şeridinde kullanılmaya devam ederken Hadda / Haddu adı Arami Suriye ve Yukarı Mezopotamya'da baskın hale geldi, Asur etkisi altındaki yerleşimlerde

[1837] Schwemer, 2007, **a.g.e.**, s. 166-167.
[1838] Philip C. Schmitz, "Phoenician KRNTRYŠ, Archaic Greek *KOPYNHTHPIOΣ, and the Storm God of Aleppo", **Kusatu (Kleine Untersuchungen zur Sprache des Alten Tetaments und seiner Umwelt)**, 10, 2009, s. 140-141.
[1839] Daniel Schwemer, **Die Wettergottgestalten Mesopotamiens und Nordsyriens im Zeitalter der Keilschriftkulturen, Materialien und Studien nach den schriftlichen Quellen**, Wiesbaden, Harrassowitz, 2001, s. 548-552.
[1840] Schwemer, 2007, **a.g.e.**, s. 159.
[1841] Dominique Beyer, **Emar IV: Les sceaux, Mission archéologique de Meskéné-Emar Recherches au pays d'Aštata, Orbis Biblicus et Orientalis 20**, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2001, s. 299-306.

Hadad / Adad olarak anılmıştır. Bu dönemin Luwi yazıtlarında Fırtına Tanrısı Tarhunza olarak geçiyordu. Hadad / Adad hem Aram *pantheon*unda hem de Hitit-Luwi inanışında önemli tanrılar arasındaydı. Kral-tanrı ve krala hükümdarlık bahşeden tanrı olarak görüldüğü pek çok yerel *pantheon*da hiyerarşinin zirvesindeydi. Arami kabilelerin totem hayvanı vahşi boğa ile Adad'ın sembolik hayvanı vahşi boğa arasında bağlantı olabileceği ihtimali araştırmacılar tarafından göz önünde bulundurulmuştur. Fırtına Tanrısı'nın Halep'teki tapınağı, Erken Demir Çağ'da MÖ 900'den kısa bir süre sonra yıkılmış ve aynı noktada yeniden inşa edilmemişti. Kuzey Suriye kaynaklı Luwice ve Aramice yazıtlar, kaledeki eski yapıdan çok uzak olmayan yeni bir tapınağa işaret eder ki burasının daha sonra Hellenistik Zeus Tapınağı'nın da bulunduğu yer olduğu düşünülmüştür. Luwice hiyerogliflerde Tarhunza adıyla anılmış 'Halep'in Fırtına Tanrısı', Aramice olanlarda Hadad olarak adlandırılmış, Asur-Babil MÖ 1. bin metinlerinde ise Adad olarak geçmektedir. Teşşup adı ise Kuzey Suriye Fırtına Tanrısı için uzun süre kullanılmamış, ancak Til Barsip'te (Tell Ahmar 1 ve 6 stellerinin gösterdiği üzere) Tarhunza'dan ayrı olarak ve Karkamış'ta onomastik çalışmaların gösterdiği üzere ikincil bir tanrı olarak varlığını sürdürmüştür[1842].

4.2. Eski Yakın Doğu Fırtına Tanrıları İkonografisinde Çifte Balta

Hititlerin baş tanrısı, fırtına tanrısı Tarhu(nta) ve Hurrilerin fırtına tanrısı Teşup bir elinde yıldırım demeti tutarken diğer elinde genellikle bir silah ile gösterilmiştir, bu silah Geç Hitit Dönem'inde genellikle balta olarak tasvir edilmiştir[1843]. Teşup Hitit tanrı ikonografisine uygun şekilde uzun, külah şeklinde başlık –başlıkta tanrısallığın göstergesi olan boynuzlar vardır- ve kısa tunik giyimlidir. Genellikle, ayakta betimlenmiştir. Bunun yanı sıra boğa koşulu iki tekerlekli arabayı (hulaganni-) çekerken de gösterilmiştir[1844]. Hitit sanatında Teşup'un baltası dışında kurban

[1842] Schwemer, 2007, **a.g.e.**, s. 159-160, 167-168.
[1843] Gurney, 1952, **a.g.e.**, s. 143; 1977, **a.g.e.**, s. 134.
[1844] Örneğin, MÖ 13. yy.a tarihlendirilmiş 'İmamkulu Kaya Kabartması'nda (Kayseri ili, Develi İlçesi, İmamkulu köyü, Şimşekkaya mevkisi) 'Fırtına Tanrısı' ve hulaganni'si başlarını aşağıya eğmiş üç dağ tanrısı üzerindedir. Dağ tanrıları da hayvan (aslan?) başlı, insan gövdeli üç yaratık üzerindedir. Fırtına Tanrısı'nın bir ayağı araba üzerinde, diğeri en sağdaki dağ tanrısına basar şekilde, yukarı kaldırdığı sağ

seremonisini gösteren kabartmalarda da balta yer alır. Yazılıkaya'daki bir kabartmada tören alayındaki erkek bir figür balta taşımaktadır[1845] (Lev. 10, res. 18-19). Geç Hitit sanatında da 'Fırtına Tanrısı' çifte balta ile gösterilmiştir[1846], ancak bu yine Hitit sanatındaki örneklerdeki gibi çoğunlukla çekice benzer bir forma sahip olsa da her iki yüzü eşit olan çifte balta da görülmektedir. Bunun dışında, araştırmacılar Hititlerin kurban törenini anlatan metinlerinde tunç balta ibaresine rastlamışlardır[1847].

Kuzey Suriye'de Arami ve Luwi fırtına tanrılarının betimlerine bakıldığında kabartmalarda Hadad, Tarhun / Teşup'un ellerindeki baltanın çoğunlukla tek yüzlü olduğu görülür[1848]. Farklı olarak, bugün Gaziantep Müzesi'nde sergilenen Körkün

---

eliyle silah (balta?) ya da bitki, sol eliyle dizgini tutar şekilde gösterilmiştir. Tanrı figürünün hemen önündeki hiyeroglif araştırmacılar tarafından "Halep'in Fırtına Tanrısı" şeklinde okunmuştur. Horst Ehringhaus, **Götter, Herrscher, Inschriften. Die Felsreliefs der hethitischen Großreichszeit in der Türkei**, Mainz, Zabern, 2005, s. 70-80.

Tanrının bu şekilde gösterildiği en bilinen örnek ise Geç Hitit Dönemi'ne ait Arslantepe (Malatya ili, Bahçebaşı köyü) *orthostat*larından birindedir. Kralın (PUGNUS-mili) 'Fırtına Tanrısı'na şarap sunduğu sahnenin en sağında 'Fırtına Tanrısı' boğaların çektiği arabasını sürer şekilde gösterilmiştir. H. Metzger, "Une lecture nouvelle des reliefs de Malatya", **Revue Archéologique**, 2, 1978, s. 195-204.

[1845] Hitit açık hava kutsal alanı Yazılıkaya'da, Büyük Galeri'deki (Oda A) ana sahnede Fırtına Tanrısı ve eşi karşılıklı dururken tanrıçanın arkasında, panter üzerinde ayakta duran genç erkek figürü (44 no.lu figür), oğulları Şarruma olarak yorumlanmıştır. Sol elinde omzuna dayadığı uzun saplı baltayı tutmaktadır. Bu balta bazı araştırmacılar tarafından çifte balta olarak adlandırılsa da iki ucu eşit olmayan bir baltadır. Bittel, 1975, **a.g.e.**, no. 44.

[1846] Gurney, 1910, **a.g.e.**, s. 287.

[1847] Gurney, 1952, **a.g.e.**, s. 29.

[1848] Karkamış açık hava tören alanındaki 'Aşağı Saray'ın serbest duran çevre duvarı olan 'Uzun Duvar' olarak adlandırılmış duvarın bazalt *orthostat*larında resmedilmiş tören alayı sahnesinde en önde yer alan Fırtına Tanrısı'nın töreni yönettiği görülür. Yazıtta adı Tarhunzas olarak geçer. Ayakta, Geç Hitit ikonografisine özgü giysisi, uzun saçı ve sakalı vardır (Kabartmalar Asur stilindedir). Başının üst kısmı kırık olsa da boynuzlu başlığının bir kısmı korunmuştur. Belinde kuşağında hançeri bulunur. Dirsekten bükülerek yukarı kaldırılmış sağ kolu bilek üstünden, öne ve yukarı uzatılmış sol kolu bilek altından kırıktır. A. Gilibert, kabartmayı, rekonstrüksiyon çiziminde sağ elinde tek ağızlı balta, sol elinde yıldırım demeti tutuyor şekilde tamamlamıştır. Tanrının gerisinden gelen tanrıçanın (Kubaba) göğüs üzerindeki sağ elinde nar tutmaktadır; taşın kırık yerine denk gelen diğer elinde tuttuğu nesne görülememektedir. Gilibert tarafından buğday başağı olarak tamamlanmıştır. Ayrıca daha gerideki tanrıça figürüne dayanılarak baş kısmı *polos*lu olarak canlandırılmıştır. Kabartmalar yaklaşık olarak MÖ 880'lere tarihlendirilmiştir. Alessandra Gilibert, **Syro-Hittite Monumental Art and the Archaeology of Performance, Stone Reliefs at Carchemish and Zincirli in the Earlier First Millennium BCE**, Göttingen, De Gruyter, 2011, s. 31-33, Carchemish 26.

Zincirli'de 'Dış Kale Girişi'nde doğu kanadı *orthostat*larında yer alan Fırtına Tanrısı'nın tasviri Karkamış'takine benzerdir. Aynı şekilde uzun saçlı, sakallı, üst kısmı yuvarlak biten başlığı ile diz hizasında kısa kollu, beli kuşaklı giysili ve ucu kıvrık ayakkabı giyimlidir, belinde kılıcı vardır, yukarıya kaldırdığı sağ elinde tek yüzlü balta, dirsekten bükerek ileri uzatıp yukarı kaldırdığı elinde yıldırım demeti bulunur. Gilibert, 2011, **a.g.e.**, s. 61-68.

Bunlar dışında bağımsız stellerde de 'Fırtına Tanrısı'nın tasvirlerini görmekteyiz. Tell Ahmar I Steli'nin ön yüzünde Fırtına Tanrısı'nın (Tarhunzas) kabartması bulunur. Tanrı boğa üzerinde ayaktadır. Saç,

Steli'ne baktığımızda MÖ 1. bin yıl Fırtına Tanrısı'nın çifte baltalı olarak tasvir edildiğini görürüz (lev. 66, res. 235). Bazalt stelin ön yüzünde rölyef ve Luwi hiyeroglifi ile yazılmış yazıt bulunur. Karkamış kralı Astiru(wa) Dönemine (MÖ 9. yy.) ait stel Kazupi (?) adında bir kişiye ithaf edilmiştir. Tanrı iki kolunu yukarı kaldırmıştır, sağ elinde çifte balta, sol elinde yıldırım demeti tutar. Baltanın kesici kenarları düzdür, balta ortada, sap üzerinde incelmez, düz, dörtgen bir şekle sahiptir[1849]. Kahramanmaraş Müzesi'nde bulunan ve MÖ 8. yy.a tarihlendirilmiş Kürtül Steli'nin de aynı şekilde ön yüzünde aynı ikonografiye sahip Fırtına Tanrısı vardır, steli arka kısmı yuvarlatılmıştır, burada Luwice yazıt bulunur. Stelin alt kısmı kırıktır. Tanrı, aynı şekilde iki kolu yukarı kalkmış, sağ elinde çifte balta, sol elinde yıldırım demeti tutar; farklı olarak baltanın iki yüzü tamamen aynı forma sahip değildir, sanki kesici tarafı yuvarlatılmış, diğer tarafı düz bırakılmış tek yüzlü balta ile çifte balta arası bir forma sahiptir[1850] (lev. 66, res. 236).

İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde korunan Maraş 5 Steli (lev. 66, res. 237), Adana Müzesi'nde korunan Maraş 11 Steli (lev. 66, res. 238) ve Maraş 44 Steli'nde (lev. 67, res. 239) de ön yüzde ayakta Fırtına Tanrısı tasvir edilmiştir. Maraş 44'te boğa üzerindedir. Maraş 5'in üst kısmı kırık olduğu için elinde ne tuttuğu bilinmemektedir. Diğer ikisinde tanrı her iki kolunu da dirsekten bükerek yukarı kaldırmıştır ve sağ

sakal giysi ve beldeki kılıç, hareket, ellerdeki simgeler yukarıda bahsettiğimiz kabartmalardaki gibidir. Başlığın ön ve arkasında ikişer boynuz bulunur. Hawkins, 2000, **a.g.e.**, s. 239-241, lev. 99-100.
Tell Ahmar II Steli aynı ikonografiye sahiptir. Alt kısmı kırıktır, muhtemelen tanrı boğa üstünde durmaktadır. Hawkins, 2000, **a.g.e.**, s. 227-228, lev. 91-92.
Tell Ahmar VI Steli'nde de Fırtına Tanrısı'nın ikonografisi aynıdır. Sağ eldeki balta yine tek yüzlüdür, ancak kesici kısmın arka kısmı biraz daha dışa çıkık yapılmıştır. Tell Ahmar'dan üç stelde de Luwice yazıt bulunur. Guy Bunnens, John David Hawkins, Isabelle Leirens, **A New Luwian Stele and the Cult of Storm-God at Til Barsib – Masuwari, Leuven, Publications de la Mission archéologique de l'Université de Liège en Syrie**, Leuven, Peeters, 2006; Fred Woudhuizen, "The Recently Discovered Luwian Hieroglyphic Inscription from Tell Ahmar", **Ancient West & East (AWE)**, 9, 2010, s. 1-9.
Babylon 1 Steli'nde tek yüzlü balta taşır. Hawkins, 2000, **a.g.e.**, s. 388-397, lev. 209-212.
Aksaray Steli ve İvriz 2 Steli'nin üst kısımları kırık olduğu için atribüleriyle ilgili bilgi edinilememiştir. M. Kalaç, "Ein Stelenbruchstück mit luwischen Hieroglyphen in Aksaray bei Niğde", **Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung**, 92, 1978, s. 117-125; Hawkins, 2000, **a.g.e.**, s. 424, 432, 475-478, lev. 264

[1849] M. Kalaç, "Körkün'de Bulunan Hiyeroglifli Havatanrısı Steli / Die Wettergott-Stele mit Hieroglyphen aus Körkün", **Athenaeum**, 47, 1969, s. 160-167.

[1850] Hawkins, 2000, **a.g.e.**, s. 271-272, lev. 122-123. Yazar bu nesneyi çifte balta olarak nitelendirmiştir.

elinde çifte balta vardır, sol elinde yıldırım demeti tutar. Çifte baltanın kesici kenarları düzdür[1851].

Stellerde Fırtına Tanrısı ön yüzde kabartma şeklinde işlenmiştir. Tanrının genel ikonografisi ise şu şekildedir: Ayaktadır, gövde cepheden, baş ve bacaklar sağ profilden gösterilmiştir. Bazı örneklerde boğa üzerindedir. Uzun saçlar örgüler halinde bütün olarak bele kadar iner ve ucu kıvrıktır. Sakallıdır. Külah şeklindeki başlığının tepesi yuvarlaktır, önünde ve arkasında birer ya da ikişer boynuz bulunur. Kısa kollu, diz hizasındaki giysisi belde kuşakla bağlanmıştır. Bazı örneklerde giysinin etek püskülü ve biye detayları gösterilmiştir. Önü kıvrık bot giymiştir. Belindeki kılıcın sap ve uç kısmı figürün arkasından görünecek şekilde işlenmiştir. Ya her iki kol dirsekten bükülerek yukarı kaldırılmıştır ya da sağ kol dirsekten bükülerek yukarı kaldırılmış, sol kol dirsekten bükülerek yukarıya, ileriye doğru uzatılmış, sol koldan daha aşağıdadır. Sağ elde balta bulunur, sol elle üçlü yıldırım demetini sapından tutar. Baltayı Yakındoğu tanrılarında sıklıkla gördüğümüz silah tutma biçimi olan *'tehditkâr poz'*da[1852]' tutar. Bazılarının üst kısmında kanatlı güneş kursu bulunur. Stellerin ön, yan ve/veya arka yüzlerinde Luwice yazıtlar vardır[1853].

Malatya Arslantepe Geç Hitit *orthostat*larından aslan-adamların ve kuş-adamların bulunduğu kabartmalarda çifte balta görmekteyiz. Başları aslan vücutları insan şeklinde yapılmış iki aslan-adam ayakta, antitetiktir. Aralarında 'hayat ağacı' sembolü

[1851] Hawkins, 2000, **a.g.e.**, s. 269-271, lev. 118-121, Maraş 5, 11.
Bunlar dışında, Adıyaman Müzesi'nde korunan Adıyaman 2 Steli'nin sağ üst köşesi kırık olduğu için baltanın tamamı görülmemekle birlikte çifte balta olma ihtimali vardır. Hawkins, 2000, **a.g.e.**, s. 351-352, lev. 177-178.

[1852] Tanrının baltayı veya daha genel olarak silahı tuttuğu elini yukarıya kaldırmış olarak gösterilmesini 'tehditkâr poz' olarak nitelendirilmiştir. Yakındoğu tanrılarında (Reşef, Hadad ve Baal gibi) bu pozu sıklıkla görmekteyiz. Izak Cornelius, **The Iconography of the Canaanite Gods Reshef and Ba'al: Late Bronze and Iron Age I Periods (C 1500-1000 BCE)**, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1994, s. 25; Sarah Iles Johnston, **Religions of the Ancient World: A Guide**, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2004, s. 607.

[1853] Bugün Louvre Müzesi'nde bulunan, Hadatu (Arslantaş) İştar Tapınağı'ndan ele geçmiş Arslantaş 16 Steli, yerleşimdeki diğer kabartmalar gibi Kuzey Suriye işçiliğine sahiptir, Assur Dönemi eserlerindendir. Stelin ön yüzünde ayaktaki Adad figürü bir boğa üzerindedir ve her iki elinde de birer yıldırım demeti bulunur. Kıyafeti yukarıda bahsettiğimiz örneklerden farklıdır, Assur stilindedir. Pauline Albenda, "The Gateway and Portal Stone Reliefs from Arslan Tash", **Bulletin of the American Schools of Oriental Research**, 271, 1988, s. 26

vardır. Diz hizasında kıyafetleri ve ucu kıvrık ayakkabıları vardır. Bellerinde kılıç bulunur. Sağ taraftaki figür omzuna dayadığı çifte baltayı, sol taraftaki ise omzuna dayadığı orağı taşır. Diğer ellerinde birer nesne bulunur. Bununla benzer ikonografiye sahip kuş-adamlı örnekteyse yine aynı şekilde çifte balta ve orak taşınırken, figürlerin diğer ellerinde birer 'yıldırım demeti' bulunur. Kabartmalar MÖ 800-750 yıllarına tarihlendirilmiştir[1854] (lev. 68, res. 245-246).

Hitit inanışında baltayla ilişkili olan bir tanrı da 'Savaş Tanrısı'dır. Hitit İmparatorluk Dönemi metinlerinde kutsal hayvanı aslan olan 'Savaş Tanrısı', topuz, kalkan ve mızrak dışında baltayla da ilişkilendirilmiştir[1855].

Assur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait, Kaneş Karum Ib katmanında ele geçmiş oval formlu altın bir yaprak üzerindeki 'Savaş Tanrısı' olarak tanımlanmış figürün sağ elinde omzuna dayayarak taşıdığı balta, eseri yayımlayan F. Kulakoğlu tarafından değerlendirilmiştir. Balta mil delikli ve iki uçludur. Mil deliği her iki tarafta kaburgalarla çevrelenmiştir, mil deliğinin üstünde topuz kısmı görülür. Baltanın iki yüzü birbirinden farklıdır, sağ yüzü kesici olan kısımdır, düz bir şekilde gelerek uca doğru dışa kavis yapar, bıçak kısmının alt ve üstü çıkıntı ile kalınlaştırılmıştır, diğer yüzü sivridir. Uzun saplıdır[1856] (lev. 69, res. 247). Araştırmacı bu balta örneğinin en yakın paralellerini Hitit İmparatorluk Dönemi eserlerinde tespit etmiştir: Hattuşa Kral Kapısı'ndeki tanrı kabartmasının elinde[1857] ve Emar'dan bulunmuş Karkamış Kralı İni-Teşup'a ait silindir mühür baskısında Şarruma'nın elinde benzer örnekler

[1854] (Çevrimiçi) http://hittitemonuments.com/arslantepe/arslantepe21.htm, 14.08.2019; http://hittitemonuments.com/arslantepe/arslantepe27.jpg, 14.08.2019.
[1855] Carl G. von Brandenstein, **Hethitische Götter nach Bildbeschreibungen in Kleilschrifttexten**, Leipzig, J. C. Hinrichs, 1943, s. 46; Nimet Özgüç, "Anatolian Cylinder Seals and Impressions from Kültepe and Acemhöyük in the second Millennium B.C.", **Essays on Anatolian Studies in the Second Millennium B.C.**, Ed. Takahito Mikasa, Wiesbaden, 1988, s. 27.
[1856] Karum Kaneş Ib katmanında buradaki örneğe benzer bir balta ve balta kalıbı ele geçmiştir. Fikri Kulakoğlu, "A Hittite God from Kültepe", **Old Assyrian Studies in Memory of Paul Garelli, Old Assyrian Archives, Studies, 4**, ed. Cécile Michel, Leiden, Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten, 2008, s. 16-17.
[1857] Kurt Bittel, **Boğazköy: Die Kleinfunde der Grabungen 1906-1912, I: Funde hethitischer Zeit**, Leipzig, J. C. Hinrichs, 1937, Tafel, 2, 1; 3, 2.

görülür[1858]. Bir başka benzer örnek ise Şarkışla'dan bulunmuş Hitit tören baltasıdır[1859] (lev. 10, res. 249).

Hierapolis'in (Suriye, Mınbiç) MÖ 4. yy.ın son çeyreğine ait bir sikkesinin ön yüzünde, rahip olduğu düşünülmüş, sakallı ve Pers giysili bir figür dua eder jestiyle iki kolu yukarıya kalkık, cepheden tasvir edilmiştir. Sağ yanında dörtgen bir kaide üzerinde düşey bir çifte balta vardır, baltanın kesici kenarları düzdür. Bu yüzde Aramice lejant bulunur. Arka yüzde sol profilden, ayakta, uzun giysili, yüksek oval başlıklı rahip sağ elini yukarı kaldırmış, sol elini önündeki sunağa doğru uzatmıştır. Sol tarafta Aramice bir lejant bulunur (lev. 65, res. 230). H. Seyrig, arka yüzdeki figürün kolaylıkla rahip olarak tanımlanabileceğini, sikke üzerinde ismi Abd-Hadad olarak yazan rahibin Hierapolis'in diğer erken dönem sikkelerindeki rahiplerle oldukça benzer olduğunu söylemiştir[1860]. Abd-Hadad'ın MNBG / Hierapolis'in[1861] rahip-kralı olduğu düşünülmüştür[1862]. Sikkenin ön yüzündeki figürün kim olduğu araştırmacılar tarafından tartışılmıştır. Başındaki boynuz benzeri nesnelere dikkat çeken Seyrig, Mısır tanrılarıyla benzerlik kurmuştur[1863]. J. C. Greenfield ise Kenan tanrılarının –Mısır'dan etkilenmiş- boynuzlu başlıklarına ve Kuzey Suriye tasvirlerindeki Fırtına Tanrısı'nın başlığına[1864] benzetmiştir[1865]. Seyrig, arka yüzdeki yazıtta geçenin tanrı Hadaran olduğunu; bunun üzerine Greenfield ise yazıtın

[1858] Kulakoğlu, F., 2008, **a.g.e.**, s. 17.
[1859] Kurt Bittel, **Die Hethiter: Die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. bis zum Anfang des I. Jahrtausends vor Christus**, Münih, C. H. Beck, 1976, s. 339, lev. 341.
[1860] Henri Seyrig, "Monnaies hellénistiques, xix. Le monnayage de Hiérapolis de Syrie a l'époque d'Alexandre", **Revue Numismatique**, 6, 13, 1971, s. 14-15.
[1861] Asurca ismi Nappigu / Nanpigi olan yerleşimin Aramice ismi Mnbg'dir; Yunanlar Bambuke (Βαμβύκη) olarak adlandırmıştır, Hellenistik Dönem'de önce Hieropolis sonra Hierapolis adını almıştır, David George Hogarth, "Hierapolis Syriae" **The Annual of the British School at Athens**, Vol. 14, 1907/1908, s. 183; Getzel M. Cohen, **The Hellenistic Settlements in Syria, The Red Sea Basin, and North Africa**, California, University of California Press, 2006, s. 173; Irene Winter, **On Art in the Ancient Near East, I, Of the First Millennium BCE**, Leiden, Brill, 2009, s. 564.
[1862] Jonas Carl Greenfield, **Al Kanfei Yonah, Collected Studies of Jonas C. Greenfield on Semitic Philology, I**, ed. S. M. Paul, M. E. Stone, A. Pinnick, Leiden, Brill, 2001, s. 295-298.
[1863] Seyrig, 1971, **a.g.e.**, s. 15.
[1864] Alain Vanel, **L'iconographie du dieu de l'orage, Dans le Proche-Orient ancien jusqu'au VIIe siècle avant J.-C.**, Paris, J. Gabalda, 1965, s. 177-183.
Boynuzlu başlık, Mezopotamya ve Anadolu (Hitit) sanatlarında da tanrısallığın simgesidir, David George Hogarth, **Hittitte Seals, with Particular Reference to the Ashmolean Collection**, Oxford, Clarendon, 1920, s. 74.
[1865] Greenfield, 2001, **a.g.e.**, s. 299.

HDRN'den çok *HDD* şeklinde olduğunu, Hadaran'ın ise tanrı Hadad'ın *epithetonu* olduğunu söylemiştir. Aynı döneme ait Hierapolis sikkelerini inceleyerek bunların ön yüzünde bulunan Atargatis'in büst şeklindeki betimlerine değinmiştir ve Atargatis'in Hadad'ın eşi olduğunu hatırlatarak söz konusu betimin tanrı Hadad'a ait olması gerektiği sonucuna varmıştır. Bazı örneklerde ön yüzde Atargatis'in yine yüksek başlıklı, profilden gösterilmiş büstü bulunurken arka yüzde atlı araba ve sürücü tasviri yer alır, bu sürücü yine tanrı Hadad olarak tanımlanmıştır[1866] (lev. 65, res. 231 a-b). Bu sikkelerin bazılarının –ön yüzünde yine Atargatis varken- arka yüzünde Zeus tasviri vardır; Zeus Aetophoros tasvir edilirken lejant *hdd mnbg* (*Hierapolis'in Hadad'ı)* şeklindedir[1867] (lev. 65, res. 232 a-b). Greenfield, bu sikkelerde Baal ve Zeus görünümleriyle Hadad'ın temsil edildiğini ve sikkeler üzerinde bulunan 'V' benzeri şeklin de Hadad'ın simgesi stilize boğa başı tasviri olması gerektiğini düşünmüştür[1868]. Greenfield, Lukianos'un yaptığı Zeus-Hadad (boğalar arasında oturur ve iki eli yukarıya kaldırılmış şekilde) ve Hera-Atargatis tasvirlerinin (aslanlar arasında oturur şekilde)[1869] Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerindeki tasvirler ile örtüştüğüne dikkat çeker[1870]. Yukarıda bahsettiğimiz örneklerde gördüğümüz üzere, Kuzey Suriye'de bazı kabartmalarda Fırtına Tanrısı (Arami Hadad veya Luwi Tarhun) ellerini havaya kaldırmış şekilde gösterilmişlerdir, bunlar genellikle bir ellerinde tek yüzlü balta - bazen de çift yüzlü balta, diğerinde ise yıldırım demeti ya da tahıl demeti tutarlar[1871]. Fırtına Tanrısı Mezopotamya ve Suriye mühürlerinde en sık tasvir edilmiş tanrıdır. Tanrının mühürler üzerindeki ikonografisi değişmez bir şekildedir. Genellikle, elindeki baltasını ya da topuzunu yukarı kaldırmış şekilde *'tehditkâr poz'*da gösterilmiştir[1872] (lev. 65, res. 233-234).

[1866] **A.e.**
[1867] Seyrig, **a.g.e.**, s. 20, no. 6.
[1868] Greenfield, 2001, **a.g.e.**, s. 299.
[1869] Lukianos, 31, 32.
[1870] Greenfield, 2001, **a.g.e.**, s. 299.
[1871] Heinz G. Enge, **Nordsyrisch-südanatolische Reliefs: Eine Archäologisch-historische Untersuchung, Datierung und Bestimmung, II**, Kopenhag, 1979, lev. 5, 7, 8, 18, 22.
[1872] Beatrice Teisseier, **Ancient Near Eastern Cylinder Seals from Marcopoli Collection**, California, University of California Press, 1984, s. 79

Veriler tek yüzlü ve çift yüzlü baltanın Mezopotamya ve Suriye fırtına tanrılarının simgelerinden olduğunu gösterir. Tunç Çağı'nda bu tanrıların silahı tek yüzlü balta ve topuzken[1873], Demir Çağ'da bunlara çifte balta eklenmiş ve yoğun bir şekilde görülmeye başlanmıştır. Bölgede pek çok yerel fırtına tanrısı vardır ve bunlar etkileşim sonucu *synkretize* olmuştur. Arami tanrı Adad'ın kültü Hellenistik Dönem'de de görülmeye devam eder ve bu dönemde de çifte balta tanrının sembolüdür. Hellenistik ve Roma dönemlerinde tanrı, Zeus (Zeus Aetophoros) ile birleştirilmiştir. Kültü Roma İmparatorluk Dönemi'nde tüm Orta Akdeniz'e yayılmış[1874] olan Iuppiter Dolichenus doğu kökenli bir tanrıdır. Askeri kıyafetle betimlenmiş tanrı boğa üzerinde ayakta durur ve bir elinde yıldırım demeti, diğerinde çifte balta taşır şekilde gösterilmiştir. Kültü, MS. 2. yy. sonlarında Roma İmparatorluğu'nun geniş bir alanına yayılmıştır. Tanrının kökeni Doliche (Gaziantep, Dülük) antik kentine dayanır ve ismini de buradan almıştır[1875].

[1873] Topuz, 'tehditkar poz'da betimlenmiş Yakın Doğu fırtına tanrılarının önemli bir silahıdır. Schmitz, 2009, **a.g.e.**, s. 119-160. Balta ve topuz dışında tanrı silah olarak hemen her zaman belinde bir kılıçla gösterilmiştir, bunun dışında ok ve yay da nadir de olsa tanrının silahları arasında olmuştur. Burhan Balcıoğlu, Wermer R. Mayer, "Eine neuassyrische Votivstele aus Turlu Höyük", **Orientalia**, 75, 2006, s. 177-181.

[1874] Kommagene Krallığı'na mensup Doliche MÖ 30 yılında Roma egemenliğine girmiştir. Bu sınır kentinde, Parthlarla savaş içinde olan Romalı askerler arasında tanrının kültü popüler hale gelmiştir. Libya, Lambaesis'te Romali subay Sekstus Iulius Maior tarafından MS 125/126 yılında adanmış tapınak tanrının Doliche dışında da tapım gördüğünün ilk kanıtıdır. Bundan 50 yıl sonra tanrının kültü Roma İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerine dağılmıştır. Genelde askerler tarafından tapınılmıştır ve ona *Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus* (Doliche'nin en iyi ve en büyük Iupiter'i) olarak seslenmişlerdir. Suriye ve Mezopotamya'da imparatorluğun doğu sınırlarına atanmış Roma askerleri tanrının kültüyle tanışmışlardı. 'Dünyanın savaşçı hükümdarı' olması ve 'hayat bağışlayıcı' özelliği askerlere cazip gelmiş olmalıdır. Suriye'deki görevlerinden dönen askerler bu inanışlarını gittikleri yerlere, yeni faaliyet yerlerine taşımış ve kültü yaymış olmalıdırlar, böylece halk da tanrının kültüyle tanışmış olmalıdır. MS 200'lerde tanrıya pek çok tapınan, altar ve kabartma adanmıştır. Ayrıca kültün yükselişi, İsis, Mithras ve Hıristiyanlık gibi diğer doğu kökenli dinlerin geniş bir alana yayıldığı döneme denk gelmiştir. Michael Speidel, **The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army, EPRO 63,** Leiden, E. J. Brill, 1978, s. 4-10.
Doliche kutsal alanında çalışmalar yapan araştırmacılar, kutsal alanda bulunmuş Roma askerlerine ait olduğu düşünülen birçok buluntunun imparatorluğun batısından gelmiş olan askerler tarafından kutsal alanın ziyaret edildiğinin ispatı olarak görmüşlerdir. Ayrıca Latince yazıtların bölgedeki diğer yerlere göre çokluğu da kutsal alana imparatorluğun Latincenin hâkim olduğu yerlerinden yoğun şekilde ziyaretçi geldiğini düşündürmüştür. Dilek Çobanoğlu, Michael Blömer, Engelbert Winter, "Doliche ve Dülük Baba Tepesi: Iuppiter Dolichenus'un Anavatanı", **Aktüel Arkeoloji**, 50, 2016, s. 96.
Ayrıca, tanrıya batıda Dea Syria ile birlikte tapıldığı görülür. Nadežda M. Gavrilović Vitas, "Syrian Priesthood in the Territory of Danube Limes of Moesia Superior: Funerary Monument Dedicated to Jupiter Dolichenus and Dea Syria from Glamija", **СТАРИНАР**, LXIX, 2019, s. 231-246.

[1875] Fatma Bulgan, Anke Schitte-Maischatz, Engelbert Winter, "Forschungen in Doliche 2001", **KST**, 24, 2, 2003, s. 197.

Kuzey Suriye'deki Doliche kentinin kutsal alanı tanrının kültüne adanmıştır. Bu kutsal alan antik kent sınırlarının dışındaki, 1204 m. yüksekliğindeki Dülük Baba Tepesi'nin düz bir zirvesinde bulunmaktadır[1876]. Burada tanrının tapınağına dair kalıntılar vardır[1877]. Iuppiter Dolichenus'un, ikonografik olarak Eski Yakın Doğu Fırtına Tanrısı ile bağlantısı açıkça görülmektedir[1878]. Demir Çağ stellerinde betimlenmiş fırtına tanrıları gibi boğa üzerinde ayakta durur, sağ elindeki baltayı 'tehditkâr' şekilde tutar ve sol elinde yıldırım demeti vardır[1879]. Yapılan çalışmalar kutsal alanının kökeninin MÖ 1. bine kadar geriye gittiğini göstermiştir, en erken kalıntılar MÖ 8. yy. aittir. Kazı çalışmalarında tepenin en yüksek noktasında Demir Çağı'na ait temel kalıntıları ortaya çıkartılmıştır, bu kalıntılar 200 metrekarelik bir kutsal alanın varlığını gösterir. Alanın iç ve dış bölümlerinde kül depoları keşfedilmiştir. Kül depoları içinde binlerce hayvan kemiği bulunmuştur. Bu kurban depolarından kemik dışında, boncuk, mühür, fibula gibi, birçok adak eşyası da ele geçmiştir. Buluntuların çoğu MÖ 7. ile 4. yy.lar arasına tarihlendirilmiştir. Alanın yükseliş dönemi büyük olasılıkla Pers hükümdarlığı döneminde olmuştur. Kutsal alanda, Hellenistik Dönem'in başlangıcına dair arkeolojik bulgulara neredeyse hiç rastlanmamıştır, Demir Çağı gelenekleri MÖ 2.

[1876] 1907 yılında kuzey Suriye'ye seyahat etmiş olan F. Cumont, Dülük Baba Tepesi'ni ziyaret etmiş ve burada kutsal alanın varlığını tahmin etmiş ilk kişi olmuştur. Franz Valery Marie Cumont, **Études Syriennes**, Paris, Picard, 1917, s. 182, 904

[1877] J. Wagner, 1973-77 yıllarında alanı birçok kez ziyaret etmiş, kutsal alan ve kutsal alan yakınındaki rahipler mezarlığında araştırmalar yapmıştır. Tepe üzerinde Iuppiter Dolichenus tapınağının varlığına dair kesin kanıtlar sunmuştur. Jörg Wagner, "Neue denkwaler aus Doliche", **Bonner Jahrbüher**, 182, 1982, s. 133-166.

Kutsal alanın sistematik araştırması 2001 yılında Münster Westfalya Wilhelms Üniversitesi Küçük Asya Araştırma Merkezi ve Gaziantep Arkeoloji Müzesi işbirliği ile başlamıştır. Engelbert Winter, "Vorwort / Önsöz", **Von Kummuḫ nach Telouch, Historische und ärchäologische Untersuchungen in Kommagene, Dolichener und Kommagenische Forschungen IV, Asia Minor Studien 64**, ed. E. Winter, Bonn, Rudolf Habelt, 2011, s. vii-ix.

[1878] Michael Blömer, "Religious Continuity? The Evidence from Doliche**", Religious Identities in the Levant from Alexander to Muhammed: Continuity and Change, Contextualizing the sacred, 4,** ed. M. Blömer, A. Lichtenberger, R. Raja, Turnhout, Brepols, 2015, s. 129-141.

Gaziantep ve çevresi Geç Tunç Çağı'nda Hititlerin seferler düzenledikleri bir alandı. MÖ 14. yüzyıl ortalarında Hititler bölgede kalıcı bir varlık sağlamışlardı. Bryce, 2005, **a.g.e.**, s. 53, 58.

Araştırmacılar Dülük Baba Tepesi'inde Teşup'un bir kutsal alanı olabileceğini düşünmüşlerdir. Burada Geç Tunç Çağı'na ait sadece keramikler ortaya çıkarılmış, bu dönemde Hitit varlığını gösteren bir buluntuya rastlanmamıştır. Engelbert Winter, "Der Kult des Iupiter Dolichenus und seine Ursprünge. Das Heiligtum auf dem Dülük Baba Tepesi bei Doliche", **Forschungenstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, Von Kummuḫ nach Telouch, Historische und archäologische Untersuchungen in Kommagene, Dolichener und Kommagenische Forschungen IV, Asia Minor Studien, 64**, ed. E. Winter, Bonn, Habelt, 2011, s. 4.

[1879] Monika Hörig, Elmar Schwertheim, **Corpus Cultus Iovis Dolicheni (CCID)**, Leiden, E. J. Brill, 1987, s. 12-48.

yy.a dek aralıksız bir şekilde devam ettirilmiştir. Araştırmacılar, temel değişimlerinin bu dönemde gerçekleştirildiğini tespit etmişlerdir, zirve platonun merkezinde yer alan Demir Çağı yapıları talan edilmiş, kalker taşı bloklardan yeni yapılar bunların yerine inşa edilmiştir. Bu yapılardan da sadece temel kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Demir Çağı'na ait duvarlar bu temel kalıntılarıyla bütünleştirilmiştir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde kutsal alan oldukça büyütülmüş, tüm zirve platosunu kapsamıştır. Araştırmacılar 2007 yılı kazı çalışmalarında Doliche'nin tanrı çiftini gösteren Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait bazalt bir stel bulmuşlardır[1880]. Tanrı ve tanrıça Eski Yakın Doğu tasvir geleneğinde resmedilmiştir, tanrı Demir Çağ gök / fırtına tanrısının tasvirlerine benzerdir[1881].

Doliche tanrısının tasvirlerine Roma İmparatorluğu'nun batısında rastlanmaktadır, Orta Doğu ve Küçük Asya'da tasvirleri çok nadirdir[1882]. Yakın zamandaki buluntulara kadar tanrı Doliche'de neredeyse sadece mühür baskılarındaki tasvirlerde görülebiliyordu. Bunların dışında tanrının temsil edildiği iki tunç standart ele geçmiştir[1883]. Buna karşın Doliche'den bulunmuş tanrı çiftini gösteren stel oldukça önemlidir. M. Blömer, stelde tanrının tasvirinin Doliche'deki yerel ikonografisini gösterdiğine ve Demir Çağı'ndan beri süre gelen ikonografik özellikleri taşıdığına dikkat çekmiştir. Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmiş bu eser *in situ* olarak bulunmamıştır[1884]. Ön yüzü kabartmalı, bazalt stel yatay olarak iki panele ayrılmıştır.

[1880] Michael Blömer, Engelbert Winter, "Das Zentralheiligtum des Iupiter Dolichenus auf dem Dülük Baba Tepesi bei Doliche – Forschungen des Jahres 2007", **KST**, 30, 1, 2008, s. 67–84.

[1881] Çobanoğlu, 2016, **a.g.e.**, s. 90.

[1882] M. Blömer, Kuzey Suriye'de, Kyrrhestike'de, Kommagene'de, tanrının memleketi Doliche çevresinde bile onunla açıkça ilişkili olan anıtların nadir olduğunu belirtmiştir. Michael Blömer, "Die Stele von Doliche", **Forschungenstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, Von Kummuḫ nach Telouch, Historische und archäologische Untersuchungen in Kommagene, Dolichener und Kommagenische Forschungen IV, Asia Minor Studien, 64**, ed. E. Winter, Bonn, Habelt, 2011, s. 69.

[1883] H. J. Kellner, **Der römische Verwahrfund von Eining, Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 29**, Münih, Beck, 1978, no. 5-6; G. Heedmann, "Hellenistisch-römische Bullae vom Dülük Baba Tepesi**", Patris Pantrophos Kommagene, Neue Funde und Forschungen zwischen Taurus und Euphrat, Asia Minor Studien 60**, E. Winter, Bonn, Habelt, 2008, s. 97-106.

[1884] M. Blömer, kabartmadaki sunak motifi, boğanın tasvir şekli ve koşum takımı gibi unsurlarla steli Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirmiştir. Örneğin boğanın başının izleyiciye dönük olarak gösterilmesi bu unsurlardan biridir. Ayrıca, araştırmacı Kuzey Suriye'nin iç kısmında Hellenistik heykeltıraşlığının büyük ölçüde bilinmediğini ve 'heykel alışkanlığı'nı yeniden canlandıranın Roma fethi olduğunu belirtmiştir. Bölgede heykel üretimi MS 1. yy.da tekrar artmış ve MS 2. yy.da yüksek

Üstteki ana panelde birbirine dönük şekilde, karşılıklı ayakta duran tanrı çiftinin kabartması bulunur. Soldaki Fırtına Tanrısı bir boğa üzerindedir, boynuzlu sivri başlığı ve diz hizasında belden kuşaklı giysisi vardır, sakallıdır. Giysinin etek kısmı püsküllüdür, kuşak üç yivlidir. Beldeki kılıç vücudun arkasında yatay şekilde gösterilmiştir. Tanrı *'tehditkar poz'*da gösterilmiştir. Yukarıya kaldırdığı sağ elinde çifte balta vardır, sol kolu dirsekten bükerek öne doğru uzatmıştır, bu elinde yıldırım demeti tutar. Çifte balta tamamen korunamamıştır Karşısındaki tanrıça bir geyiğin üzerindedir, uzun giysili, başlıklıdır. Aralarında stilize bir bitki kabartması vardır[1885]. Alttaki kabartma alanında ise alt ve üst kısımları profilli dörtgen bir sunak etrafında rahip giysili (yüksek, konik şapkalı) iki erkek figürü karşılıklı ayaktadırlar. Her biri sağ ellerinde bir bitki dalı ya da demeti tutarlar, sol elleriyle ise sunu yaparlar. Sunak üzerinde ve yukarıda tanrı çiftinin başları arasında asılı şekilde üzüm kabartması vardır. Bitkisel motifler hava tanrısının bitki tanrısı rolüne de sahip olduğuna işaret eder. Ancak tanrının tasvir ediliş tarzı İmparatorluğun batısındaki Iuppiter Dolichenus betimlerinden oldukça farklıdır. Blömer, Suriye'deki tasvirleri arasında bile tamamıyla eşdeğeri olmadığını belirtmiş, tanrının şimdiye kadar bilinen tasvirlerinin tamamında Yunan-Roma tasvirlerinin etkisine bağlı unsurlar varken Doliche Steli'nde neredeyse hiç olmadığını söylemiştir. Araştırmacı bu kutsal alanda tapım görmüş tanrıya Iuppiter Dolichenus'un adının Roma İmparatorluk Dönemi'nde verilmiş olduğunu hatırlatarak, tanrıya kutsal alanında nadir olarak *theos, theos epekoos dolichaion, theos dolichenos*[1886] şeklinde de seslenildiğini söylemiştir. Buradaki tanrıyı Yunan *pantheonun*daki bir tanrıyla eşdeğer kabul edecek, Zeus'la yakınlık

bir seviyeye ulaşmıştı. Bu gelişme kent merkezlerinde, özellikle Zeugma gibi çok sayıda eserin bulunduğu yerlerde kolayca görülebilir ve stilistik olarak sınıflandırılabilir. Kırsal alanlardaki bazalt heykellerin yerel tarzı kronolojik tasnif açısında daha az ipucu sunmaktadır, ancak çok sayıda örnek yalnızca MS 2. yy.dan gelmektedir. Blömer, tüm veriler ışığında söz konusu steli MS 1.-2. yüzyıllara tarihlendirmiştir. Blömer, 2011, **a.g.e.**, s. 77, 79, 93.

[1885] Blömer, 2011, **a.g.e.**, s. 91'de bu bitkisel motifin çok sayıda tanrıyla bağlantılı olan 'kutsal ağaç' olduğunu söylemiştir ve tanrıların hayat veren yönünü ifade eden bu motifin gerçek bir ağaç veya bitki olmadığını tanrıyı temsil eden ve ilahi bir karaktere sahip yapay bir kült nesnesi olduğunu hatırlatmıştır. Ayrıca üzüm salkımının da tanrı çiftinin bitki tanrıları yönünü gösterdiğini ve doğurganlığın, aynı zamanda siyasi ve ilahi düzenin sembolü olduğunu belirtmiştir. Üzüm bitkisi ve 'hava tanrısı' arasındaki bağlantının MÖ 2. bin yıla kadar gittiğini ve özellikle bu bağlantıyı Kappadokia'daki ikonografik verilerin gösterdiğini söylemiştir, buna dair İvriz Kaya Kabartması'nı hatırlatmıştır.

[1886] Hörig, 1987, **a.g.e.**, no. 2, lev. 1; Margherita Facella, Engelbert Winter, "Neue Inschriften für Iupiter Dolichenus aus dem östlichen Mittelmeerraum", ed. E. Winter, **Vom Euphrat bis zum Bosporus, Kleinasien in der Antike, Festschrift für Elmar Schwertheim, 1, AMS 65**, Bonn, Habelt, 2008, s. 217-228.

kuracak herhangi bir unsur olmadığını, bu tanrının sadece Doliche'nin tanrısı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Doliche ve çevre nüfusun Yunanca değil Aramice konuştuğunu hatırlatmıştır. Iuppiter Dolichenus'un Doliche'de Hadad olarak anılmasının çok muhtemel olduğunu ancak steldeki tanrıçanın adıyla ilgili bir öneride bulunamayacağını söylemiştir[1887].

Sonuç olarak, Eski Yakın Doğu fırtına tanrılarının silahlı, *'tehditkâr poz'*da gösterildiğini; tanrıların bu pozunda çoğunlukla, sağ elinde silah, sol elinde ise yıldırım demetiyle[1888] gösterildiğini söyleyebiliriz. '*Tehditkar poz*'da Fırtına Tanrısı motifi MÖ 2. bine kadar eskiye gider[1889], MÖ 18. yy. silindir mühürlerinde görülmeye başlanmıştır ve tanrı elinde silah olarak topuz tutmaktadır[1890]. Tunç Çağı'nda hem Anadolu'da hem de Suriye'de Fırtına Tanrısı çoğunlukla topuzla gösterilmiştir, balta örnekleri çok azdır, bunlar da tek ağızlı savaş baltalarıdır. Tunç Çağı'nın sonunda, Karkamış ve çevresinde, '*tehditkar poz*'daki Fırtına Tanrısı'nın boğa üzerinde ayakta durduğu tip oluşturulmuştur. Demir Çağı'na gelindiğinde tanrının sağ elinde gösterilen silah artık sıklıkla, topuz yerine baltaydı. G. Bunnens, Erken Demir Çağı'nda Karkamış / Tell Ahmar bölgesinde topuz motifinin yerini baltanın aldığını tespit etmiş ve özellikle dinsel ikonografinin muhafazakârlığı düşünüldüğünde bu değişimin nedeninin net olmadığını söylemiştir[1891]. Demir Çağı tasvirlerinde tek ağızlı baltanın yanı sıra çift ağızlı baltanın da tanrının silahı olarak sıklıkla gösterildiğini veriler kanıtlar. Fırtına Tanrısı'nın elindeki silahıyla gücü, otoritesi ve cezalandırıcı yönü vurgulanmış olmalıdır. Tanrının Tarhunt/Tarhunzas'ın adının 'fethetmek, yenmek'

[1887] Blömer, 2011, **a.g.e.**, s. 98. Kuzey Suriye'de Hadad kültü Roma İmparatorluk Dönemi'nde Zeus Hadad olarak varlığını sürdürmüştür. Zeus Hadad'a dair bilinen en erken veri MÖ 88'e tarihlendirilmiş bronz bir tablettir.

[1888] Erken örneklerde yıldırım demeti sıklıkla iki çatallı yapılırken MÖ. 2. binin ikinci yarısında Luwi hiyeroglif yazısında Fırtına Tanrısı'nın adının kısaltması olan W sembolüyle gösterildiği örnekler ortaya çıkmıştır, bunun yanı sıra yıldırım demeti üç çatallı (trident benzeri) yapılmaya başlanmıştır, Geç Tunç Çağı'na gelindiğinde sembolün yapılması bırakılmış ve tanrının sol elinde sadece üç çatallı yıldırım demeti gösterilmeye başlanmıştır. Bunnens, 2006, **a.g.e.**, s. 33-34.

[1889] Dominique Collon, "The Smiting God: A Study of a Bronze in the Pomerance Collection in New York", **Levant**, 4, 1972, s. 111-134; Bunnens, 2006, **a.g.e.**, s. 33.

[1890] Adelheid Otto, **Die Entstehung und Entwicklung der Klassisch-Syrischen Glyptik, Untersuchungen zur Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie, 8**, Berlin, New York, De Gruyter, 2000, s. 217.

[1891] Bunnens, 2006, **a.g.e.**, s. 43, 53.

anlamına gelen *tarḫu*-[1892] kelimesinden türetilmiş olduğu araştırmacılar tarafından kabul edilmiştir, bunun yanı sıra *muwattalla* 'güçlü, kudretli' *epithetonuyla*[1893] birlikte anılması da Fırtına Tanrısı'nın ikonografisiyle yansıtılan güçlü, savaşçı gibi unsurların etimolojik açıdan kanıtı sayılabilir. Güçlü, yenilmez ve savaşçı fırtına tanrılarının bu nitelikleri iktidarları yüceltmek için kullanılmıştır, baş tanrı niteliği taşıyan bu tanrı krallar tarafından yüceltilmiş, kral ve kraliyet ile özdeşleştirilmiştir[1894].

[1892] Savaş Özkan Savaş, **Anadolu (Hitit-Luwi) Hiyeroglif Yazıtlarında Geçen Tanrı, Şahıs ve Coğrafya Adları / Divine, Personal and Geographical Names in the Anatolian (Hittite-Luwian) Hieroglyphic Inscriptions**, İstanbul, Ege Yayınları, 1998, s. 47-63.
[1893] Manfred Hutter, "Aspects of Luwian Religion", **The Luwians**, ed. C. Melchert, Leiden, Brill, 2003, s. 220-221.
[1894] Bununla ilgili örnekler için Bunnes, 2006, **a.g.e.**, s. 56-58.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÇİFTE BALTALI TANRILAR İLE İLGİLİ TAŞ ESERLER KATALOĞU

5.1. Zeus Labraundos Kültü ile İlgili Taş Eserler

ZL.1: Sunak **Levha 70, res. 250**

Mls. M. – Envantersiz
BY: Bilinmiyor
Gri-beyaz mermer
y: 49,7 cm g: 35,3 cm d: 29,6 cm
kd: 0,2 cm

Durumu: Üst sağ köşe kırık. Üst ve alt silme yüzeylerinde kırıklar. Çifte balta sapının yüzeyinde kırıklar.

Tanımı: Üst ve alt kısmı silmeli dörtgen sunak. Ön yüzde düşey çifte balta kabartması, baltanın kesici kenarları kavisli, sap ince uzun. Diğer yüzleri bezemesiz.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturunda ince uçlu keski. Üst yüzeyde murç izi, alt yüzey görülememiştir.

Yayımlanmamıştır.

ZL.2: Sunak **Levha 71, res. 251**

Bdr. M. – Env.2279
BY: Bilinmiyor
Kireç taşı
y: 46 cm g: 34,5 cm d: 23,5 cm
kd: 1,1 cm

Durumu: Yüzey ve kenarlarda aşınma, yüzeyde çatlama. Bozulma sonucunda taş katmanlara ayrılmış, arka kısmın alt yarısı kırık.

Tanımı: Dörtgen sunak. Üstte düz, kalın silmeli profile sahip. Ön yüzde çifte balta kabartması. Çifte baltanın kenarları, düz, sapı aşağıya doğru hafifçe genişlemekte. Diğer yüzler bezemesiz.

Alet İzleri: Yüzeyde keski; kabartma ve silme konturunda ince uçlu keski kullanılmış, arka ve yan yüzler ile üst ve alt kısımlar daha kaba bırakılmış, bu yüzlerde murç izleri.

Yayımlanmamıştır.

ZL.3: Sunak **Levha 72, res. 252**

Mls. M. – Env.970

BY: Bilinmiyor.

Beyaz mermer

y: 44 cm g: 25,5 cm d: 26,2 cm

kd: 0,4 cm

Durumu: Alt ve üst silmede kırıklar.

Tanımı: Alt ve üst kenarları silmeli profil gösteren dörtgen sunak. Ön yüzde düşey çifte balta kabartması, baltanın kesici kenarları kavisli. Diğer yüzler bezemesiz.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturu ve silme geçişlerinde ince uçlu keski.

Yayımlanmamıştır.

ZL.4: Sunak **Levha 73, res. 253**

Mgl. M. - Env.748
BY: Bilinmiyor
Beyaz mermer
y: 39 cm g: 21,7 cm d: 18,5 cm
kd: 0,51 cm

Durumu: Köşelerde kırıklar, kenarlarda yer yer aşınmalar

Tanımı: Üstte ve altta silmeli profile sahip dörtgen sunak. Ön yüzde ortada düşey çifte balta ve bunun her iki yanında birer meşale kabartması. Diğer yüzler bezemesiz. Çifte baltanın kesici kenarları kavisli. Bunun altında zeminden kazınarak yapılmış dörtgen şekil, sağ kenarında yer alan yarım daire çıkıntı ve iç kısımdaki kazıma çizgiler nedeniyle *tabula ansata*'ya benzese de karşı kenarda benzerinin yer almaması bu düşünceyi desteklememektedir. Olasılıkla çifte baltanın kaidesi. Sapın baltaya bağlantısı 'X' şekilli bir detay ile gösterilmiştir, uç kısmı ise topuz şeklinde. Dörtgen saplı meşalelerin üst kısmı konik, alevler ise üçgen formunda yapılmıştır. Çifte balta ve meşalelerin etraflarının genel olarak tarandığı görülür; bu taramanın alev şekilleri etrafında yoğunlaşması buradan yayılan ışığı göstermek için olabilir.

Alet İzleri: Ön ve yan yüzler keski ile düzeltilmiş, taraklı keski ile taranmış; kabartma konturları ve silme detaylarında ince uçlu keski. Alt ve üst kısımda murç izleri, ayrıca bu kısımlar keski ile düzeltilmiş. Arka yüzde derin murç izleri.
Arka yüzün, ön ve yanlara göre daha kaba bir işçilikle bırakılması eserin ön cephesi görülecek şekilde konumlandırıldığına işaret edebilir. Arka yüzün üst kısmında kenet yuvasına benzer dörtgen oyuk eserin daha sonraki dönemlerde kullanımı ile ilişkili olabilir.

Yayımlanmamıştır.

ZL.5:Sunak **Levha 73, res. 254**

Bdr. M. – Envantersiz

BY: Bilinmiyor

Andezit

y: 33 cm g: 18,5 cm d: 15,7 cm

kd: 0,7 cm

Durumu: Kenarlarda aşınma, bunun dışında tüm.

Tanımı: Dörtgen sunak. Üst ve alt kenarda silme yok. Ön yüzde düşey çifte balta kabartması. Çifte baltanın kenarları kavisli, sapın üst ucu topuz şeklinde. Diğer yüzler bezemesiz.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturunda ince uçlu keski.

Yayımlanmamıştır.

ZL.6: Sunak **Levha 73, res. 255**

Bdr. M. – Env.6615
BY: Bilinmiyor
Beyaz mermer
y: 18,5 cm g: 13 cm d: 10,8 cm
kd: 0,6 cm

Durumu: Yatay olarak kırılmış, yapıştırılmış iki parçadan oluşur.

Tanımı: Üst ve alt kenarlarda silmeli profile sahip dörtgen sunak. Ön yüzde gövdede düşey çifte balta kabartması, tüm yüzeyi kaplar. Çifte baltanın kesici kenarları kavisli. Sapın baltanın içinden geçtiği kısım yükseltilerek ve sap yuvarlatılarak kabartmaya derinlik verilmiş. Diğer yüzler bezemesiz.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz ve taraklı keski; silme gövde geçişleri ile kabartma konturlarında ince uçlu keski izleri.

Yayımlanmamıştır.

ZL.7:Sunak **Levha 74, res. 256**

Mgl. M. – Env.2026

BY: Lagina

Granit

y: 10,5 cm g: 6,5 cm d: 6 cm kd: 0,15 cm

Durumu: Kenarlarda aşınmalar.

Tanımı: Üst ve alt kenarlarda silmeli profile sahip dörtgen sunak. Ön yüzde düşey çifte balta kabartması. Diğer yüzler bezemesiz. Üst yüzey çukurlaştırılmış.

Alet İzleri: Yüzeyde düz keski, kabartma konturunda ince uçlu keski izleri.

Yayımlanmamıştır.

ZL.8: Sunak **Levha 74, res. 257**

Izm. M. – Env. 3003

BY: Bilinmiyor

Gri-beyaz mermer

y: 15,7 cm g: 10,6 cm d: 10,3 cm kd: 0,15 cm

Durumu: Kenarlarda kırıklar; yüzeyde, özellikle kabartmada yoğun aşınma.

Tanımı: Üst ve altta silmeli profile sahip dörtgen sunak. Aşağıya doğru genişlemekte. Ön yüzde düşey çifte balta kabartması. Balta merkezden kenarlara doğru açılı şekilde genişler, kesici kenarları hafif kavisli. Diğer yüzler bezemesiz.

Alet İzleri: Yüzeyde düz keski; kabartma konturlarında, silme kenarlarında ince uçlu keski.

Yayımlanmamıştır.

ZL.9: Sunak **Levha 74, res. 258**

Izm. M. – Env. 1531
BY: Miletos
Gri-beyaz mermer
y: 32,5 cm g: 17 cm d: 13 cm

Durumu: Alt ve üst silmede kırklar.

Tanımı: Üstte ve altta silmeli profile sahip dörtgen sunak. Ön yüzde kazıma ile yapılmış, yan yana, düşey iki adet çifte balta. Bunların altında dört satır yazıt. Tanrıların her birinin adı her bir baltanın altına denk gelir. Baltalar neredeyse birbirine eştir. Kenarlara doğru açılı bir şekilde genişler, kesici kenarları düz. Altta ve üstte geniş bir 'V' oluşturmuşlardır, bu kısımlar daha derin kazınmış. Saplar iki paralel kazıma çizgiyle oluşturulmuş. Saplar Diğer yüzler bezemesiz.

Yazıt: Διὸς Διὸς
Λαβραύνδου Λεψυνου
....ἀφιδρυμα
Μενοίτου Ἀριστέου

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz ve taraklı keski izler. Baltaların ve yazıtın kazınmasında, arka yüzde görebildiğimiz silme geçişlerinde ince uçlu keski kullanılmıştır. Altta murç izleri vardır.

Yayın: Cook, 1925 b, **a.g.e.**, s. 962; Schwabl, 1972, **a.g.e.**, s. 330; 1978, **a.g.e**., s. 1143; Robert, 1978, **a.g.e.**, s. 515, dn. 58; Herrmann, 2006, **a.g.e.**, s. 167, no. 1270.

ZL.10: Sunak **Levha 74, res. 259**

Izm. M. – Env.3005
BY: Miletos
Gri-beyaz mermer
y: 27,5 cm g: 18,4 cm d: 14 cm

Durumu: Kenar ve köşelerde kırıklar.

Tanımı: Üstte ve altta silmeli profil gösteren dörtgen sunak. Ön yüzde üst kısma kısa saplı, geniş bir çifte balta kazınarak işlenmiştir. Balta kısmı geniş ve yüksekliği azdır, kenarlara doğru açısız şekildedir. Kesici kenarları düzdür. Baltanın altında beş satır yazıt. Kazıma bir çizgi şeklinde olan baltanın sapı yazıtın ilk iki satırını ortadan keser. Diğer yüzler bezemesiz.

Yazıt: Ἀπόλλων–
[ο]ς Διδυμέ–
ως Σωτῆρος
Διὸς Λαβραι–
ονδου Σωτῆρος

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, çifte balta ve yazıtın kazınmasında; silme geçişlerinde ince uçlu keski kullanılmıştır.

Yayın: Herrmann, 2006, **a.g.e.**, s. 167, no. 1269.

ZL.11: Sunak **Levha 75, res. 260**

Izm. M. – Env. 3006

BY: Miletos

Beyaz mermer

y: 23,5 cm g: 17 cm d: 17 cm kd: 0,3 cm

Durumu: Kenar ve köşelerde kırıklar.

Tanımı: Üstte ve altta silmeli profile sahip dörtgen sunak. Ön yüzde çifte balta kabartması, kesici kenarları kavisli, sapı belirsiz. Bunun altında iki satır yazıt. Diğer yüzler bezemesiz.

Yazıt: Διὸς Λαβρα–
ύνδου

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturunda ve yazıtın kazınmasında; ayrıca silme geçişlerinde ince uçlu keski kullanılmıştır. Arka yüzde az sayıda murç izi.

Yayın: Knackfuss, 1924, **a.g.e.**, s. 347, no. 276.

ZL.12: Sunak **Levha 75, res. 261**

Izm. M. – Env. 3004
BY: Miletos
Gri-beyaz mermer
y: 21 cm g: 14 cm d: 12,1 cm
kd: 0,9 cm

Durumu: Köşelerdeki kırıklar dışında tüm.

Tanımı: Altta ve üstte silmeli profile sahip dörtgen sunak. Aşağıya doğru genişlemekte. Ön yüzde düşey çifte balta kabartması, kenarları düz. Balta merkezden sapa doğru düz bir şekilde genişler, kenarlarda dışa doğru genişler. Baltanın sapı, alttaki dört satır yazıtı ikiye ayırır. Diğer yüzler bezemesizdir.

Yazıt: Δι ὸς
Λα βρα–
υν δέ–
ω ς

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma ve yazıtta ince uçlu keski kullanılmış; arka yüzde murç izi.

Yayın: Knackfuss, 1924, **a.g.e.**, s. 347, no. 275.

ZL.13: Sunak **Levha 75, res. 262**

Izm. M. – Env. 2925
BY: Miletos
Gri-beyaz mermer
y: 21,7 cm g: 22 cm d: 21,5 cm
kd: 0,4 cm

Durumu: Köşelerdeki kırıklar dışında tüm.

Tanımı: Üst ve altta silmeli profile sahip dörtgen sunak. Ön yüzde sağ kenarda çifte balta kabartması, çifte baltanın solunda, geri kalan kısımda, dört satır yazıt. Baltanın kenarları düz. Diğer yüzler bezemesiz. Yazıtta, I, P harfleri aşırı uzun; yuvarlak formdaki C, W, harfleri küçük ölçülerde.

Yazıt: Λέων
Ἰεποκλείους
Διί
Λαβραύνδωι

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma ve yazıtta ince uçlu keski kullanılmıştır. Arka ve yan yüzlerde murç izleri. Alt yüzde kenarlar keski ile düzeltilmiş, bunun ortasında kalan kısım daha alçak ve burada yoğun murç izi.

Yayın: Knackfuss, 1924, **a.g.e.**, s. 347, no. 277.

ZL.14: Sunak **Levha 76, res. 263**

Mgl. M. - Env.420
BY: Stratonikeia
Beyaz mermer
y: 41,5 cm g: 26,8 cm d: 24,5 cm
kd: 0,41 cm

Durumu: Kenarlarda aşınmalar.

Tanımı: Dörtgen sunak. Üst ve alt kenarda silme yok. Ön yüzde düşey çifte balta kabartması. Baltanın kesici kenarları düz. Kabartma altında dört satır yazıt. Diğer yüzler bezemesiz.

Yazıt: Κόσμος Ὀρ-
θώσιου κ̣ο̣ Δι-
ὶ Λαβαίνδῳ
εὐχήν

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturu ve yazıtta ince uçlu keski.

Yayımlanmamıştır.

ZL.15: Sunak **Levha 77, res. 264**

Bdr. M. – Etd.

BY: Bilinmiyor

Beyaz mermer

y: 36,6 cm g: 21 cm d: 19 cm kd: 0,4 cm

Durumu: Kenarlardaki aşınmalar dışında sağlamdır. Kabartma sonradan boyanmıştır.

Tanımı: Dörtgen sunak. Üst ve alt kenarda silme yok. Ön yüzde yer alan çifte baltanın kenarları hafif kavisli, sap kısmı ince uzun. Sapın geçirildiği kısım yükseltilerek, sap ise yuvarlatılarak kabartmaya derinlik verilmiştir. Diğer yüzler bezemesiz.

Alet İzleri: Yüzeyde düz ve taraklı keski, kabartma konturunda ince uçlu keski izleri.

Yayımlanmamıştır.

ZL.16: Sunak **Levha 77, res. 265**

Mls. M. – Env.2407

BY: İasos, ‘Çifte Baltalar Kutsal Alanı’

Beyaz mermer

y: 34,8 cm g: 22 cm d: 17,1 cm kd: 0,3 cm

Durumu: Yüzey ve kenarlarda aşınma.

Tanımı: Dörtgen sunak. Ön yüzde düşey çifte balta kabartması. Diğer yüzler bezemesiz.

Alet İzleri: Yüzeyde düz keski, kabartma konturunda ince uçlu keski izleri.

Yayın: Berti, 2019, **a.g.e.**, s. 102, fig. 12.

ZL.17: Sunak **Levha 78, res. 266**

Mgl. M. – Envantersiz

BY: Bilinmiyor

Beyaz mermer

y: 22,1 cm g: 15 cm d: 12,8 cm kd: 0,3 cm

Durumu: Kenarlarda aşınmalar.

Tanımı: Dörtgen sunak, yukarıdan aşağıya doğru genişlemekte. Üst ve alt kenarda silme yok. Ön yüzde düşey çifte balta kabartması, baltanın kenarları kavisli. Diğer yüzler bezemesiz.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturunda ince uçlu keski.

Yayımlanmamıştır.

ZL.18: Sunak **Levha 78, res. 267 a-b**

Bdr. M. – Etd.
BY: Bilinmiyor
Beyaz mermer
y: 21 cm g:15,6 cm d:13,3 cm

Ön yüz

Arka yüz

Durumu: Kenarlardaki aşınmalar dışında sunak tümdür.

Tanımı: Dörtgen sunak. Üst ve alt kenarda silme yok. Ön ve arka yüzlerde düşey çifte balta kabartması, yan yüzler bezemesiz. Ön yüzdeki çifte baltanın kesici uçları kavisli, arkadakinin düz. Ön yüzdeki çifte balta kabartması merkezin yukarısındadır. Arka yüzde daha büyük boyutlu bir çifte balta kabartması yer vardır. Kabartmanın sunağın üst kenarının hemen altından başlaması yerleştirmedeki bir hatadan kaynaklanmış ya da işlenirken sunağın üst kısmının hasar görmesi nedeniyle olabilir. Bu nedenle diğer yüze ikinci bir çifte balta işlenmiş olabilir. Arka yüzdeki çifte balta kabartmasının yüzeyi diğerinden farklı olarak düz değildir, çifte balta ve sapı ortaya doğru yükseltilerek işlenmiştir. Diğer yüzler bezemesiz.

Alet izleri: Sunağın her yüzü düz uçlu keski ile düzeltilmiş, taraklı keski ile taranmıştır, kabartma konturlarında derin olmayan ince uçlu keski izi görülmektedir.

Yayımlanmamıştır.

ZL.19: Sunak **Levha 78, res. 268**

Bdr. M. – Envantersiz

BY: Bilinmiyor

Beyaz mermer

y: 18,1 cm g: 12,3 cm d: 11,1 cm

kd: 0,4 cm

Durumu: Tüm. Kenarlarda yoğun olmayan aşınma.

Tanımı: Dörtgen sunak. Üst ve alt kenarda silme yok.
Ön yüzde düşey çifte balta kabartması. Çifte baltanın kenarları kavisli. Diğer yüzler bezemesiz. Üst kısımda yuvarlak çukur.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturunda ince uçlu keski izleri

Yayımlanmamıştır.

ZL.20: Sunak **Levha 78, res. 269**

Bdr. M. – Env.7021
BY: Bilinmiyor
Kırmızı Mermer (Iasos)
y: 14,7 cm g:10,4 cm d: 6,9 cm
kd: 0,15 cm

Durumu: Yüzeydeki çizikler ve kenarlardaki aşınmalar dışında sağlam.

Tanımı: Dörtgen sunak. Üst ve alt kenarda silme yok. Ön yüzde çifte balta kabartması, neredeyse tüm yüzeyi kaplamakta; diğer yüzler bezemesiz. Baltanın kesici kenarları kavisli, sapın üst kısmı yuvarlatılmış. Alçak kabartmanın konturu kazıma çizgilerle belirgin hale getirilmiş

Alet İzleri: Yüzeyler keski ile düzeltilmiş, kabartma konturlarında ince uçlu keski.

Yayın: Edgü, A. (ed.), 2010, **a.g.e.**, iç kapak resmi olarak yayımlanmıştır.

ZL.21: Sunak **Levha 78, res. 270**

Izm. M. – Env.868

BY: Muğla

Beyaz mermer

y: 11,9 cm g: cm d: 7,6 cm kd: 0,31 cm

Durumu: Kenarlarda kırıklar, yüzeyde aşınma.

Tanımı: Dörtgen sunak, aşağı doğru genişlemekte. Ön yüzü kaplayan düşey çifte balta kabartması. Balta merkezden kenarlara doğru yarıya kadar düz bir şekilde, yarıdan sonra genişle kesici kenarlar kavisli. Balta sapı üstte sivri. Diğer yüzler bezemesiz.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma kontur ve detayında ince uçlu keski.

Yayımlanmamıştır.

ZL.22: Sunak **Levha 79, res. 271**

Stratonikeia kazı evi müze deposu

Beyaz mermer

y: 53 cm g: 27,5 cm d: 28 cm

kd: 1,22 cm

Durumu: Kenarlarda kırıklar.

Tanımı: Dörtgen sunak. Ön yüzde düşey çifte balta kabartması. Baltanın kesici kenarları orantısız. Sapın üst kısmı topuz şeklinde. Diğer yüzleri bezemesiz.

Alet İzleri: Keskinin yanı sıra tüm yüzeyde yoğun murç izi.

Yayımlanmamıştır.

Zl.23: Sunak **Levha 80, res. 272**

Stratonikeia kazı evi müze deposu – Env.749
Beyaz mermer
y: 45,8 cm g: 28 cm d: 22,4 cm kd: 0,9 cm

Durumu: Yüzeyde aşınma ve liken, kenarlarda kırıklar.

Tanımı: Dörtgen sunak, aşağıya doğru genişlemekte. Ön yüzde düşey çifte balta kabartması. Diğer yüzler bezemesiz. Üst kısmın bosajlı olması yeniden kullanıma işaret eder.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski ve murç izleri. Murç izleri arka yüzde, üstte ve altta yoğun.

Yayımlanmamıştır.

Zl.24: Sunak **Levha 81, res. 273**

Stratonikeia kazı evi müze deposu

Beyaz mermer

y: 43,4 cm g: 24,2 cm d: 22,7 cm

kd: 0,15

Durumu: Yüzeyde aşınma, kenarlarda kırıklar.

Tanımı: Dörtgen sunak. Ön yüzde kazıma, düşey çifte balta, baltanın kesici kenarları kavisli. Diğer yüzler bezemesiz.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz ve taraklı keski izleri, bezeme yapımında kalem keski kullanılmış.

Yayımlanmamıştır.

ZL.25: Sunak **Levha 82, res. 274**

Stratonikeia kazı evi müze deposu
Beyaz mermer
y: 37,7 cm g:21,6 cm d: 20,4 cm
kd: 0,27 cm

Durumu: Yüzeyde yoğun aşınma, kenarlarda kırıklar.

Tanımı: Dörtgen sunak. Ön yüzde düşey çifte balta kabartması. Baltanın kesici kenarları kavisli. Diğer yüzler bezemesiz.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturlarında kalem keski izleri.

Yayımlanmamıştır.

ZL.26: Sunak **Levha 83, res. 275**

Bdr.M. – Envantersiz
BY: Milas, Şeftali İrimi Cad. güneybatı ucu
Beyaz mermer
y: 66,5 cm çap: 78 cm kd: 1,4 cm

Durumu: Dikey olarak iki parçaya ayrılmış ve yapıştırılmış. Kenarlarda küçük kırıklar ve aşınmalar. İç kısmı oyularak muhtemelen kuyu bileziği olarak ikinci kullanım.

Tanımı: Alt ve üst kenarları silmeli profile sahip silindirik kuyu bileziği. Ön yüzde çifte düşey çifte balta kabartması. Baltanın kesici kenarları kavisli, sapı ince.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz ve taraklı keski izleri; silme ve kabartma konturlarında kalem keski izleri.

Yayımlanmamıştır.

ZL.27: Sunak **Levha 84, res. 276**

Mls. M. – Env.3279
BY: Bilinmiyor.
Beyaz mermer
y: 27,9 cm kd: 0,15 cm
üst çap: 27,8 cm alt çap: 32 cm

Durumu: Kenarlarda aşınmalar.

Tanımı: Altta silmeli profil gösteren yuvarlak sunak. Ön yüzde düşey çifte balta kabartması, baltanın kesici kenarları kavisli, ince sapın üst ucu topuz şeklinde. Kurdeleden oluşturulmuş *girland*, sunağın etrafını dolaşarak çifte baltayı çevrelemekte. Girland yüzeyi pürüzlü bırakılarak kumaşın dokusu verilmiştir. Kurdelenin tutturulması için kullanılan çiviler daire formunda işlenmiştir.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturlarında ve silme geçişlerinde ince uçlu keski, üst ve alt yüz ile *girland* yüzeyinde murç izleri.

Yayımlanmamıştır.

ZL.28: Adak Steli **Levha 85, res. 277**

Bdr. M. – Envantersiz
BY: Bilinmiyor.
Gri-beyaz mermer
y: 48,6 cm g: 27,4 cm d: 19,2 cm
kd: 4 cm

Durumu: Kenarlar ve kabartma yüzeyinde kırıklar.

Tanımı: Dörtgen stel. Ön yüzde düz bir silme ile çerçevelenmiş kabartma alanı. *Zeus Labraundos* kabartması. Cepheden, ayakta. Sakallı; *polos*, *khiton*, sağ omzu ve göğsü açıkta bırakacak şekilde sarınılmış *himation* giyimli. *Himation*un hareketine uygun paralel kıvrımlar; *khitonun* göğüs kısmı üzerinde çapraz çizgiler, kol ve yaka kenarları çizgi ile gösterilmiş, etek kısmında dikey giysi kıvrımları. Kollar iki yana açılmış, sağ elde çifte balta; el ve balta silme üzerinde.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kontur ve detaylarda ince uçlu keski.

Yayın: Carstens, 2010, **a.g.e.**, s. 44, res. 4.

ZL.29: Sunak **Levha 86, res. 278**

Mgl. M. – 3157
BY: Lagina
Beyaz mermer
y: 39,7 cm g: 26 cm d: 22 cm
kd: 1,2 cm

Durumu: Yüzeyde ve kenarlarda aşınmalar. Köşelerde ve kabartma yüzeyinde kırıklar.

Tanımı: Dörtgen sunak. Üst kenarda ince silme - torus – trokhios – torus, alt kenarda ince silme – torus – trokhilos – ince silme- plinth şeklinde profile sahiptir. Ön yüzde Zeus Labraundos kabartması. Cepheden, ayakta, ince bir kaide üzerinde. Her iki kol yanlara açılmış. Yukarıya kaldırdığı sağ elde düşey çifte balta tutuyor; sol elde ise mızrak. Başta *polos / kalathos*. Uzun kollu khiton ve *himation* giyimli. Çifte baltanın kesici kenarları düz, sapı kısa. Altı satır yazıt kabartmanın her iki yanında. Dördüncü ve beşinci satırların sol taraftaki kısmı mızrak kabartmasıyla bölünmüş.

Yazıt: Διὶ Λα-
βραιύν-
δωι
Διομή-
δης εὐ-
χήν

Alet İzleri: Yüzeyde düz keski; kabartma konturunda ve yazıtta ince uçlu keski izleri.

Yayın: Şahin, M. Ç., 1982, **a.g.e.**, s. 110, no. 813.

ZL.30: Sunak **Levha 87, res. 279**

Stratonikeia kazı evi müze deposu – Env.37
Gri-beyaz mermer
y: 58 cm g: 45,7 cm
d: 47,5 cm kd: 4,2 cm

Durumu: Kenarlarda kırıklar, kabartma yüzeyinde aşınma. Ön yüzde alt köşeler kırık, sol alt köşede çatlak.

Tanımı: Dörtge sunak. Üst kenarda ince silme – torus – trokhilos, alt kenarda trokhilos – torus şeklinde profile sahip. Ön yüzde ayakta, cepheden Zeus kabartması. Kabartma üstte silme üzerine taşmış. Arkada düz, önde üç kenarlı bir kaide üzerinde. Sağ bacak ileride, sağ ayak taşıyıcı. Sol bacak geride, dizden hafif kırılma ile hareket verilmiş. Her iki kol dirseklerden bükülerek yanlara açılmış. Sağ elde düşey çifte balta, sol elde mızrak tutar. Başında polos / kalathos. Yüz detayı belli değil. Uzun saçlı. Uzun khiton ve *himation* giyimli. *Himation* sağda bel hizasından, dışa katlanarak kalın bir kuşak görünümünde vücuda dolanmış, sol kol üzerine atılmış. Katlanan kısmın altında 'U' biçimli kıvrımlar. Hareket nedeniyle sol bacak üzerinde kumaşın gerginliği gösterilmiş. Çifte balta ince saplı. Orta kısmı düz ve geniş, kesici kenarlar dış bükey, kavisli. Diğer yüzler bezemesiz.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma kontur ve detaylarında kalem keski izleri.

Yayın: Fleischer, 1973, **a.g.e.**, s. 310, K1.

ZL.31: Adak Kabartması **Levha 88, res. 280**

Izm. M. – Env.867
BY: Muğla
Gri-beyaz mermer
y: 33,4 cm g: 27,5 cm d: 19,5 cm
kd: 2,65 cm

Durumu: Kenarlardaki kırıklar dışında tüm. Yüzeyde aşınma.

Tanımı: Dörtgen adak kabartması. Ön yüzde altta düz bir silme, kabartma bu silme üzerinde. Cepheden, ayakta *Zeus Labraundos* kabartması. Sol aya ileride, sağ ayak daha geride, her iki bacakta da dizler belli olmakla birlikte gerideki sağ bacakta dizden bükülme hareketi verilmeye çalışılarak sol ayak taşıyıcı olarak gösterilmek istenmiş. Her iki kol dirseklerden bükülerek yanlara açılmış. Sağ elde çifte balta. Sol elde ucu kıvrık, uzun asa. Uzun saçlı ve sakallı. Saçlar omuzlara dökülmekte. Uzun *Khiton, himation* giyimli; *himationun* bir ucu dışa katlanmış, sağ kol altından öne doğru geçirilerek sol kol üzerinden arkaya atılmış, yere kadar sarkmakta, bu harekete uygun giysi kıvrımları gösterilmiş. Bacak hareketlerine uygun olarak, giysi sağ bacak üzerinde drapeler yapmış, sol bacak üzerinde kumaş gergin gösterilmiş. Giysi altında ayaklar görünmekte. Düşey çifte balta sapından tutulmuş. Balta merkezden kenarlara doğru önce düz, daha sonra aşağı ve yukarı yönde açılarak genişler, merkez sap deliği kısmı yüzeyde yükseltilerek gösterilmiş, kesici kenarlar dış bükey, kavisli. Diğer yüzler bezemesiz. Arka ve yan yüzler daha kaba işlenmiş.

Alet İzleri: Yüzeyde düz keski, kabartma kontur ve detaylarında ince uçlu keski. Ön yüzün üst kısmında, özellikle tanrının başının sol tarafında kalan kısımda, yüzey tamamen düzleştirilmemiştir, murç izleri vardır. Üst, alt, yan ve arka yüzlerde murç izleri. Arka yüzde taraklı keski izleri.

Yayın: Laumonier, 1933, **a.g.e.**, s. 55, res. 9.

ZL.32: Sunak **Levha 89, res. 281**

Milas, Belen Camisi, kuzeybatı cephe duvarı, devşirme malzeme
Beyaz mermer
Y: 33,7 cm G: 33,5 cm kd:1,35 cm

Durumu: Devşirme olarak kullanılmış sunak, ön yüzü dışa gelecek şekilde duvara yerleştirilmiştir. Üst kısmı kırıktır.

Tanımı: Altta kalın düz bir silme vardır. Düşey çifte balta kabartması merkeze yerleştirilmiştir. Baltanın kesici kenarları düzdür.

Alet İzleri: Yüzeyde düz keski, kabartma kontur ve detaylarında ince uçlu keski.

Yayımlanmamıştır.

ZL.33: Blok **Levha 90, res. 287 a-b**

Milas, Belen Camisi, kuzeydoğu cephe duvarı, devşirme malzeme

Beyaz Mermer

Ölçüleri alınamadı

Durumu: Duvar içinde devşirme olarak kullanılmış bloğun kenarlarında aşınma ve kırıklar vardır.

Tanımı: Dörtgen blok. Sağ kenara yakın, bloğun yerleştirilmesinden dolayı, ters kazıma çifte balta tasviri vardır. Kesici kenarları dış bükey, kavisli çifte baltanın, alt kısmın kırık olmasından dolayı sapının tamamı korunmamıştır. Bir çift göz, baltanın yüzlerine kazıma olarak çizilmiştir.

Alet İzleri: Yüzeyde murç ve taraklı keski izleri, tasvirde sivri uçlu keski.

Yayımlanmamıştır.

ZL.34: Blok **Levha 91, res. 288**

Milas, Belen Camisi, kuzeybatı cephe duvarı, devşirme malzeme
Beyaz mermer
Ölçüleri alınamadı

Durumu: Duvar içine yerleştirilmiş blok parçasının alt kısmı kırık. Diğer kenarlarında ve yüzeyinde kırıklar ve aşınmalar.

Tanımı: Dörtgen blok parçası. Sol üstte tek satırlık yazıt. Sağ üstte kazıma çifte balta tasviri. Baltanın kesici kenarları dış bükey, kavisli. Kısa sapı kazıma tek çizgiyle yapılmış.

Yazıt: τη τισου

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, tasvir ve yazıtta sivri uçlu keski.

Yayımlanmamıştır.

ZL.35: Sunak **Levha 91, res. 289**

Milas, Ulu Cami, batı cephe duvarı, devşirme malzeme
Beyaz mermer
Ölçüleri alınamadı

Durumu: Duvar içinde devşirme olarak kullanılmış. Üst ve alt kenarlar ile köşelerde kırıklar. Diğer kenarlarda ve yüzeyde aşınmalar. Yüzeyde harç kalıntıları.

Tanımı: Altta ve üstte silmeli profile sahip dörtgen sunak. Aşağıya doğru genişleyen forma sahip. Çifte balta kabartması ön yüzü kaplayacak şekilde yerleştirilmiş. Baltanın kesici kenarlarına hafif kavis verilmiş. Sap baltaya oranla kısa.

Alet İzleri: Yüzeyde düz keski, silme ve kabartma konturlarında ince uçlu keski.

Yayın: Ural, 2010, **a.g.e**., s. 194.

ZL.36: Blok **Levha 92, res. 290**

Milas, Ulu Cami, doğu cephe duvarı, devşirme malzeme
Beyaz mermer
Ölçüleri alınamadı

Durumu: Blok parçası üzerindeki kabartma yoğun tahribat nedeniyle güçlükle seçilebilmektedir.

Tanımı: Blok parçası üzerinde, ortada düşey çifte balta kabartması. Balta sapı uzun.

Alet İzleri: Bloğun konumundan dolayı tespit edilememiştir.

Yayımlanmamıştır.

ZL.37: Blok **Levha 93, res. 291 a-b**

Milas, Ağa Camisi, güneydoğu cephe duvarı, devşirme malzeme

Beyaz mermer
y: 18,5 cm g: 80 cm

Durumu: Bloğa ait parça, kenarları kırık, yüzey aşınmış.

Tanımı: Blok parçası üzerinde kazıma çifte balta tasviri. Baltanın kesici kenarları dışbükey, kavisli. Biçim olarak ZL.34 ile benzer, ancak bunun üzerinde göz tasviri yoktur.

Alet İzleri: Yüzeyde murç ve keski izleri, tasvirde ince uçlu keski.

Yayımlanmamıştır.

ZL.38: Sunak **Levha 94, res. 292 a-b**

Eskihisar Köyü, devşirme malzeme
Beyaz mermer
Ölçüleri alınamadı

Durumu: Osmanlı dönemine ait bir evin (Abdullah Eskişar evi) inşasında kullanılmış. Ön yüz duvar cephesine gelecek şekilde sunak yatay olarak yerleştirilmiş.

Tanımı: Dörtgen sunak. Üst ve alt kenar silmeleri plastik şekilde verilmek yerine kazıma çizgi ile gösterilmiş. Ön yüzde düşey çifte balta kabartması. Baltanın kesici kenarları kavisli.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz ve taraklı keski, kabartma kenarlarında kalem keski izleri.

Yayımlanmamıştır.

ZL39: Sunak **Levha 95, res. 293 a-b**

Eskihisar Köyü, devşirme malzeme

Beyaz mermer

y: 62,5 cm g: 41 cm d: 30 cm

kd: 0,35 cm

Durumu: Osmanlı dönemine ait bir evin inşasında kullanılmış, ön yüz duvar cephesine bakar. Sunak duvara yatay olarak yerleştirilmiş.

Tanımı: Dörtgen sunak, aşağıya doğru genişlemekte. Ön yüzde düşey çifte balta kabartması. Baltanın kesici kenarları kavisli.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturlarında kalem keski izleri.

Yayımlanmamıştır.

ZL.40: Sunak **Levha 96, res. 294 a-b**

Marmaris Kalesi, devşirme malzeme
Kireç Taşı
y: 60 cm g: 32 cm d: 22 cm kd: 0,3 cm

Durumu: Kale duvarının inşasında kullanılmış. Yüzeyde, özellikle yazıtta yoğun aşınma.

Tanımı: Dörtgen sunak. Üst ve alt kenarda silme yok. Ön yüzü duvar cephesine gelecek şekilde yerleştirildiğinde sadece bu yüz görülebilmekte. Kazıma ile yapılmış düşey çifte balta, kesici kenarları düz. Altında dört satır yazıt görülebilmekte.

Alet İzleri: Yüzeyde düz, çifte balta ve yazıtta ince uçlu keski.

Yayımlanmamıştır.

ZL.41 :Kilit Taşı **Levha 97, res. 295 a-b**

Mylasa, ‘Baltalı Kapı’
Gri- beyaz mermer
y: 6,45 m g: 4, 2 m d: 1,58 m
(Kapı ölçüleri)

Durumu: Gravürlerde görünen saçak kısmı mevcut değildir.

Tanımı: Tek gözlü, kemerli anıtsal kapı. Kemer Korinth başlıklı birer paye ile taşınır. Güney ve kuzey cephelerinde Korinth başlıklı, dörtgen formda, ikişer plaster bulunur. Paye başlıkları tek sıra akanthus yaprağı dizisi ve bunun üzerinde dil şeklinde oyuklu dizi vardır. Pilasterlerin başlıklarında akanthus yaprağı dizisi iki sıradır, yine üstünde dil deseni vardır.
Kemer üç fascialıdır. Kuzey cephede kilit taşında düşey çifte balta kabartması vardır. Baltanın kesici kenarları hafif kavislidir. Balta üzerinde bir çift kazıma göz tasviri bulunur. Göz kabakları ve göz bebekleri gösterilmiştir.

Alet izleri: Çifte balta kabartmasında düz ve kalem uçlu keski.

Yayın: Kızıl, 2009, **a.g.e.**, s. 255-264.

ZL.42: Blok **Levha 98, res. 296 a-b**

Labraunda

Gnays

y: 45,5 cm g: 27,6 cm d: 80 cm kd: 2,5 cm

Durumu: Yüzeyde yoğun aşınma ve liken.

Tanımı: Dikdörtgen prizması şeklinde blok. Kısa yan yüzlerden birinde çifte balta kabartması olan dörtgen blok. Çifte baltanın kesici kenarları hafif kavisli, sapı uzun.

Alet İzleri: Yüzeyde düz keski ve murç; kabartma konturunda kalem keski izleri.

Yayımlanmamıştır.

ZL.43: Friz Kabartma Parçası **Levha 100, res. 297 a-b**

Bdr. M. - Envantersiz

BY: Labraunda

Beyaz mermer

y: 35 cm g: 54,5 cm d: 7,6 cm kd: 0,95 cm

Durumu: Yapıştırılmış iki parça halindedir, her iki kenarı kırıktır.

Tanımı: Friz kaplaması. Alt ve üst kenarlarda birer düz silme ve bunun ardından birer topuk profilleriyle sınırlandırılmıştır. *Meandr* şeridi ile bezenmiştir. Korunan bir tam *meandr* içindeki dörtgen çerçeve içinde düşey çifte balta kabartması yer alır. Çifte baltanın kesici kenarları kavislidir.

Alet İzleri: Tüm yüzey keski ile düzeltilmiş, konturlarda ince uçlu keski.

Yayın: Hellström, 1987, **a.g.e.**, s. 17, res. 29; 2007 b, **a.g.e.**, res. 120.

ZL.44: Friz Kabartma Parçası **Levha 101, res. 298**

Izm. M. – Env.3052

BY: Labraunda

Beyaz mermer

y: 24,7 cm g: 18,5 cm d: 6,2 cm kd: 1,8 cm

Durumu: Mimari parçanın kenar kısmı.

Tanımı: Friz kaplamasına ait parça. Silme profilli kenar ve bunun altında kare çerçeve içinde çifte balta kabartması. Baltanın kenarları kavisli, sapında fiyonk şeklinde bağlanmış bir kurdele gösterilmiştir.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, konturlarda ince uçlu keski, arkada murç izleri.

Yayın: Hellström, 1987, **a.g.e.**, s. 17, res. 30; 2007 b, **a.g.e.**, res. 119.

ZL.45: Tavan Kasedi Bloğu **Levha 102, res. 299**

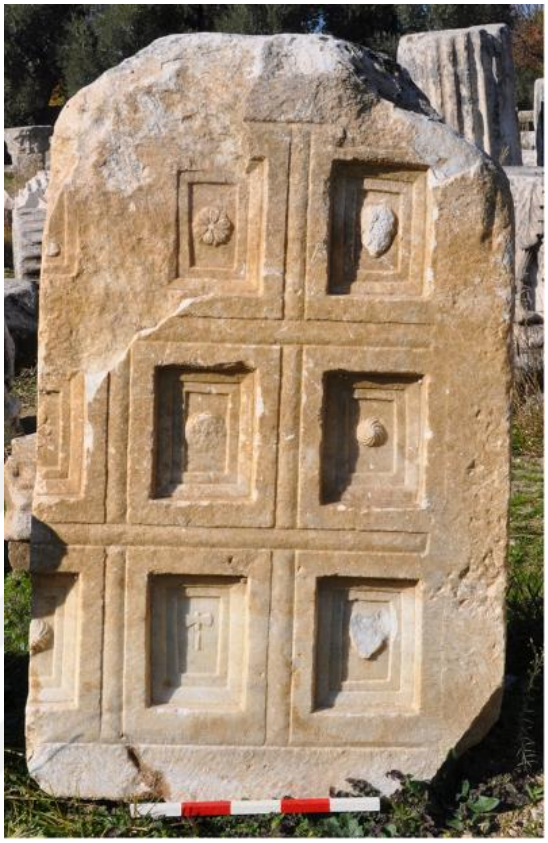

Lagina
Beyaz mermer
y: 160 cm g: 97 cm
k: 40 cm kd: 0,4 cm

Durumu: Sağ kenar kırık, üçer adet iki sıra niş korunmuş, üçüncü sıra ortasından kırılmış. Yüzeyde, özellikle kabartmalarda kırık ve aşınma, köşelerde kırıklar.

Tanımı: Altı tam üç yarım kaset. Yukarıdan aşağıya kasetler içinde sol sırada üzüm salkımı (?), rüzgârgülü, bukranion (?); orta sırada rozet, aslan başı (?), çifte balta kabartmaları; sağ sırada ise ortada rozet, altta rüzgârgülü olduğu anlaşılmaktadır. Kasetlerin etrafı sofitlerle çevrelenmiş. Arka yüzde tutma deliği.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz ve taraklı keski; kontur ve detaylarda kalem keski; arka yüzde murç izleri.

Yayın: Tırpan, 2000, **a.g.e.**, s. 155, 162.

ZL.46: Tavan Kasedi Bloğu **Levha 103, res. 300 a-c**

Lagina – Env.98A52

Beyaz mermer

y: 83 cm g: 215,5 cm

k: 46 cm kd: 0,9 cm

Durumu: Kenarlarda kırık ve aşınmalar.

Tanımı: Geison – sima bloğu. Kenar dentil ve silmeli profile sahip korniş. Dentil ile kaset arası, diğer kenar ve yan yüz anathyrose şeklinde. Blok üzerindeki iki kaset içinde birer çifte balta ve trident kabartması. Arka yüzde tutma deliği.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz ve taraklı keski, kontur ve detaylarda kalem keski, anathyroselerde ve arka yüzde murç izleri.

Yayın: Tırpan, 2000, **a.g.e.**, s. 155, 162.

ZL.47: Tavan Kasedi Bloğu **Levha 104, res. 301 a-c**

Lagina – Env.01A41

Gri-beyaz mermer

y: 124,5 cm g: 85 cm

d: 33,5 cm

kd: 1,6 cm(ön yüz)

kd: 2 cm(arka yüz)

Ön yüz

Arka yüz

Durumu: İki kenardan kırık. Yüzeyde kırıklar. Arka yüzde yer yer liken.

Tanımı: Ön yüzde beş kaset içinde, çifte balta, amphora, kalkan-mızrak, rozet ve kuş kabartmaları. Kaset çevresinde sofit. Kenarda anathyrose. Arka yüz tamamlanmamış. Dört kaset içinde çifte balta, rozet ve kalkan kabartmaları. Çifte balta kabartmasının yanında kaldırma deliği.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz ve taraklı keski, yan yüzlerde murç, kontur ve detaylarda kabartma keski izleri.

Yayın: Tırpan, 2000, **a.g.e.**, s. 155, 162.

ZL.48: Labrys kazıma çizimi **Levha 105, res. 302**

Miletos tiyatrosu, ambulaklum girişi, güneydoğu tonozu, 4. basamak

Beyaz mermer

y: 16,5 cm g: 18,1 cm

Durumu: Yüzeyde aşınmalar.

Tanımı: Labrys'in üst kısmı düz; alt kısımda uçlar aşağıya doğru çıkıntı yapar. Sol kesici kenar kavisli, diğeri daha düz. Sapın alt ucu dışa doğru hafif açılmakta. Labrys, alt kısmı dairesel, üst kısmı düz, iki kenarında çıkıntılar olan bir nesne üzerindedir. Çıkıntılara dairesel form verilmiştir. Kesici kenarlar ile bu çıkıntılar arasında, her iki yanda düşey çizgiler vardır.

Alet İzleri: İnce uçlu keski ile kazıma çizgi.

Yayımlanmamıştır.

ZL.49: Labrys kazıma çizimi **Levha 105, res. 303**

Miletos tiyatrosu, ambulaklum girişi, güneydoğu tonozu, 4. basamak

Beyaz mermer

y: 17 cm g: 14 cm

Durumu: Yüzeyde aşınmalar.

Tanımı: Labrys'in üst kısmı düz; alt kısımda uçlar aşağıya doğru çıkıntı yapar. Kesici kenarların kavsi sol kenarda daha bellidir. Sap kısmına bir boyut verilmeden düz bir çizgi ile gösterilmiştir, ancak alt kısımda üçgen formunda kalınlaşmıştır.

Alet İzleri: İnce uçlu keski ile kazıma çizgi.

Yayımlanmamıştır.

ZL.50: Labrys kazıma çizimi **Levha 105, res. 303**

Miletos tiyatrosu, ambulaklum girişi, güneydoğu tonozu, 4. basamak

y: 17 cm g: 15 cm

Beyaz mermer

Durumu: Yüzeyde aşınmalar.

Tanımı: Labrys'in üst kısmı alt kısma göre daha düz. Alt kısımda uçlar aşağıya doğru çıkıntı yapar. Kesici kenarların kavisli. Sap düz bir şekilde iner, alt ucu geniş.

Alet İzleri: İnce uçlu keski ile kazıma çizgi.

Yayımlanmamıştır.

5.2. Zeus Osogollis Kültü ile İlgili Taş Eserler

ZO.1: Blok **Levha 106, res. 304**

Mylasa, Ulu Cami, doğu destek kemeri payandası
Gri-beyaz mermer
y: 133 cm g: 55 cm

Durumu: Yüzeyde ve kenarlarda aşınma. Yapıda devşirme malzeme olarak kullanılmış. Kabartmalarda yoğun aşınma.

Tanımı: Kabartmalı dörtgen blok. Düşey çifte balta ve trident kabartmaları yan yana, sağda çifte balta, solda trident. Baltanın kesici kenarları kavislidir. Ön yüzde iki adet taşıma deliği.

Alet izleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturlarında kalem keski.

Yayın: Ural, 2010, **a.g.e**., s. 197.

ZO.2: Blok

Mylasa, Hisarbaşı-Hoca Bedrettin Mahallesi, Karaca Hisarlı Sokak, evde kullanılmış devşirme blok

Durumu: Yüzeyde ve kenarlarda aşınma. Bir evde devşirme malzeme olarak kullanılmış.

Tanımı: Blok parçası üzerinde kazıma çizgiyle, yan yana, düşey çifte balta ve trident. ZO.1'deki gibi çifte balta sağda, trident solda. Semboller kabaca işlenmiştir. Çifte baltanın kesici kenarları düz, sapı çizgi şeklinde gösterilmiştir. Trident de şematik olarak çizgiyle gösterilmiş, boyut kazandırılmamıştır.

Alet izleri: Tüm yüzeyde düz keski, motiflerde kalem keski.

Yayımlanmamıştır.

ZO.3: Blok **Levha 107, res. 305**

Mylasa, Ağa Cami, güneydoğu cephe duvarı

Gri-beyaz mermer

y: 70 cm g: 187 cm

Durumu: Yüzeyde aşınma. Kenarlardaki kırıklar dolayısıyla blok formunu koruyamamıştır.

Tanımı: Blok üzerinde kazıma çizgiyle trident sembolleri. İki çizgiyle tridentin iç ve dış hattı gösterilerek, iki boyut verilmeye çalışılmıştır.

Alet İzleri: Yüzeyde yoğun murç izi. Kazıma çizgilerde kalem keski.

Yayımlanmamıştır.

5.3. Zeus Lepsynos Kültü ile İlgili Taş Eserler

ZLP.1: Blok **Levha 108, res. 306**

Euromos Zeus Lepsynos Tapınağı, güney naos duvarı
Kireçtaşı

Durumu: Yüzeyde hafif aşınma ve bozulma dışına iyi korunmuştur.

Tanımı: Blok üzerinde, tabula ansata içinde, her iki yanında antitetik birer kulak kabartması bulunan düşey çifte balta kabartması. Çifte baltanın sapı kısa işlenmiştir, böylece yüksekliğinin kulaklarla hemen hemen aynı olması sağlanmıştır. Her iki balta yüzü merkezden kenarları doğru genişler, kesici kenarla kavislidir. Kulak tasvirlerinde *helik*s ve *lobule* kısımları kabartma olarak yapılmış, *konka*lar çukurlaştırılarak gösterilmiştir.

Alet İzleri: Blok yüzeyinde düz ve taraklı keski. Kabartmada düz ve kalem uçlu keski.

Yayın: Gunter, 1995, **a.g.e.**, s. 50.

5.4. Zeus Keraunos Kültü ile İlgili Taş Eserler:

ZKR.1: Sunak **Levha 108, res. 307**

Izm. M. – Env.1532
BY: Miletos, Iustianos Duvarı
Gri-beyaz mermer
y: 30,4 cm g: 14,3 cm d: 16,1 cm
kd: 0,41 cm

Durumu: Kenarlarda kırıklar, yüzeyde aşınma.

Tanımı: Üstte altta silmeli profile sahip dörtgen sunak. Ön yüzde düşey çifte balta kabartması. Balta merkezden kenarlara doğru dik açıyla genişler, kesici kenarları düz. Üç satır yazıt; ilk iki satır balta sapının sağında ve solunda, üçüncü satır baltanın altında yer alır. Diğer yüzler bezemesiz.

Yazıt: Δι ὸς
Κε ρα–
υνίου

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturu, yazıt ve silme geçişlerinde ince uçlu keski. Arka yüz kaba bırakılmış, yoğun murç izleri.

Yayın: Knackfuss, 1924, **a.g.e.**, s. 347, no. 278.

5.5. Zeus Khrysaoreus Kültü ile İlgili Taş Eserler:

ZK.1:Sunak **Levha 109, res. 308**

Alabanda, Zeus Khrysaoreus tapınağı – ALB.ZT.MB91
Gnays
y: 136.7 cm g: 73,5 cm d: 72 cm kd: 1,27 cm

Durumu: Yüzeyde, kenarlarda ve köşelerde yoğun aşınma.

Tanımı: Dörtgen sunak. Üstte ve altta silmeli profile sahip. Ön yüzde düşey labrys kabartması, aşınmadan dolayı kabartma belirgin değil. Sağ yüzde çelenk kabartması. Sol yüzdeki kabartmanın ne olduğu aşınmadan dolayı anlaşılamamakta. Arka yüzde çelenk kabartması.

Alet izleri: Kabartma konturlarında ve silme geçişlerinde ince uçlu keski izi görülmektedir. Arka yüzde yoğun murç izleri.

Yayın: Ateşlier, 2014 (b), **a.g.e.**, s. 249, fig. 6.

ZK.2:Sunak **Levha 110, res. 309**

Alabanda, Zeus Khrysaoreus tapınağı – ALB.ZT.MB92

Gnays

y: 110 cm g: 61 cm d: 59 cm kd: 2,4 cm

Durumu: Yüzeyde, kenarlarda ve köşelerde yoğun aşınma. Kenarlar ve köşelerde kırıklar. Arka yüz boyunca yatay bir çatlak.

Tanımı: Dörtgen sunak. Üstte ve altta silmeli profile sahip. Ön yüzde düşey labrys kabartması. Diğer yüzler bezemesiz. Arka yüz diğer yüzlere göre daha kaba bırakılmış.

Alet izleri: Kabartma konturlarında ve silme geçişlerinde ince uçlu keski izi görülmektedir. Arka yüzde yoğun murç izleri.

Yayın: Ateşlier, 2014 (b), **a.g.e.**, s. 252, fig. 8.

ZK.3:Sunak **Levha 111, res. 310**

Alabanda, Zeus Khrysaoreus tapınağı

Gnays

y: 71,5 cm g: 62,7 cm d: 64,2 cm kd: 1,1 cm

Durumu: Alt kısım kırık. Yüzeyde aşınma. Kenar ve köşelerde yoğun aşınma. Köşelerde kırıklar.

Tanımı: Dörtgen sunak, yukarıdan aşağıya doğru genişlemekte. Önyüzde düşey labrys kabartması. Baltanın kesici kenarları düz. Diğer yüzler bezemesiz.

Alet izleri: Kabartma konturlarında ince uçlu keski; üst, yan yüzler ve arka yüzde yoğun murç izleri.

Yayın: Ateşlier, 2014 (b), **a.g.e.**, s. 252, fig. 8.

ZK.4: Sunak **Levha 111, res. 311**

Ayd. M. – Env.3407

BY: Alabanda, meclis binası yakınında bir tarla içinde.

Beyaz mermer

y: 20,8 cm g: 10,6 cm d: 11,1 cm kd: 0,7 cm

Durumu: Köşelerdeki kırıklar dışında tüm.

Tanımı: Altta ve üstte silmeli profil gösteren dörtgen sunak. Ön yüzde düşey çifte balta kabartması. Baltanın kesici kenarları düz. Diğer yüzler bezemesiz.

Alet İzleri: Yüzeyde düz ve taraklı keski, kabartma konturunda ince uçlu keski izleri.

Yayımlanmamıştır.

5.6. Apollon Kareios Kültü ile İlgili Taş Eserler:

AK.1: Mezar Steli **Levha 112-113, res. 312 a-b**

Pmk. M. – Env. No. 1745
BY: Denizli ili Çal ilçesi, Dağmarmara Mahallesi
Beyaz mermer
y: 147 cm g: 73 cm d: 24,5 cm

Durumu: Köşe akroterlerin alt kısmı ve *tympanon*daki büstün boyundan altı korunacak şekilde üçgen alınlığın üst kısmı kırılmış ve kaybolmuştur. Üstten üçüncü sıradaki sol basta yer alan figürün sağ ayak bileğinden başlayan çatlak aşağı yazıta doğru inmiş ve yine bu sırada yer alan dördüncü figürün sol ayağına kadar ulaşmıştır. Bu çatlak yazıtlı kısımda bir parçanın kopmasına neden olmuştur, kopan kısım yerine yapıştırılmıştır.

Sağ tarafa doğru devam eden bu çatlak kaideye kadar devam etmiştir. Bahsedilen bu çatlak dışında tüm yüzeyde daha küçük boyutlu çatlaklar görülmektedir. Figürlerin hepsinin yüzleri aşınmıştır. Üstten birinci sırada yer alan Apollon figürünün; ikinci sırada yer alan birinci, üçüncü ve besinci; üçüncü sırada yer alan ikinci, dördüncü ve besinci; dördüncü sırada yer alan ikinci, üçüncü, dördüncü ve besinci figürlerin yüzleri kopmuştur. İkinci sırada ortada yer alan figürün sağ elinin uç kısmı kopmuştur. En alt sırada en sağda yer alan figürün sol tarafında -bas ve gövdede- kopmalar olmuş ve bu kopan parçalar kaybolmuştur. Stelin alt kenarı çok aşınmıştır. Sol tarafında ortalara doğru derin bir yarık vardır.

Tanımı: Akroterli, üçgen alınlıklı, dörtgen steldir. Alınlık yatay olarak ortasından kırılmıştır. Bu nedenle, tympanondaki büst kabartmasının baş kısmı günümüze ulaşmamıştır. Figür, yaka kısmı ‘V’ şeklinde bir kabartma hat şeklinde ve giysi

kıvrımları dikey paralel, yer yer hafif ‘S’ biçimi alan çizgile gösterilmiş, *tunica manicata* ve bunun üzerine sol omzunu ve sol kolunu örten bir *himation* giyimlidir. *Himation*un giysi kıvrımları oldukça geniş aralıklı çizgilerle gösterilmiştir. Büyük olasılıkla Zeus tasviridir.

Geison kısmı yüksektir ve burada üç satır halinde yazıt vardır. Gövde, üzerlerinde iki satırlık yazıtların yer aldığı silmelerle ayrılan, dört kabartmalı frizden oluşmaktadır. Yazıtlı kısımlar aynı zamanda kabartmaların zeminlerini oluşturmaktadır. Stelin en altındaki kabartmanın zemini olan silme ise yazıtsızdır.

Yukarıdan aşağıya doğru gidildiğinde ilk frizde Men, Artemis ve Apollon’dan oluşan tanrı grubu yer alır. Artemis *antitetik* iki atlı figürün arasında ayaktadır. Cepheden gösterilmiştir. Sağ kolunu dirsekten yukarı kaldırmıştır ve bu eliyle sırtındaki sadaktan ok alır. Sol kolu dirsekten bükülmüştür, bu eliyle yay tutar. Ayaklar birbirine paralel, düz bir şekilde yere basmaktadır. Bacak kasları gösterilmiştir. Dalgalı saç ortadan ayrılmış, gevşek bir şekilde geride toplanmıştır, Apollon’a özgü stilde, tepede fiyonk yapılmıştır. Yüz aşınmış olsa da yuvarlak olduğu bellidir. *Khitoniskos* ve *himation* giyimlidir. Kolsuz *khitoniskos* göğüs altında bir kuşakla bağlanmıştır. Kuşak önde düğüm yapılmıştır, iki ucu aşağı sarkar. Göğüs üzerindeki giysi kıvrımları paralel eğri çizgilerle gösterilmiştir. Kolpos kısmı etek üstüne sarkar. Etek pilileri dikey paralel çizgilerle verilmiştir. Ayakların da kısa çizme vardır.

Tanrıçanın sağında, sola doğru *‘adeta adımları’*yla ilerleyen atının üzerinde tanrı Men yer alır. Baş ve gövdesi cephedendir. Başında *Phryg başlığı* vardır. Dalgalı, kısa saçları yüzünü çevreler. Aşınmadan dolayı yüz detayı belli değildir. Omuzları üzerinden hilalin uçları yükselmektedir. *Tunica manicata* ve *khlamys* giyimlidir, ayaklarında kısa çizme vardır. Giysinin etek kısmındaki kıvrımlar birkaç stilize çizgiyle gösterilmiştir. Himation sol omuz üzerinde yuvarlak bir giysi iğnesiyle tutturularak göğüs üzerine sarkıtılmış ve burada ‘V’ seklinde kıvrımlar oluşturmuştur. *Khlamys*in arkaya atılan kısmı sağ tarafta rüzgârdan dalgalanıyor olarak gösterilmiştir. Sağ kol dirsekten bükülerek öne uzatılmıştır. Aşınmadan dolayı bu eldeki nesnenin ne olduğu kesin

olarak belli değildir, *patera* olabilir. Sol eliyle omzuna dayadığı ucunda hilal olan asayı taşır. At figürünün gür yelesinin detayları paralel çizgilerle gösterilmiştir. Gözü işlenmiştir. Kuyruğu dalgalı ve uzundur. Koşum takımında tepelik ve dizgin kabartma olarak işlenmiştir. Eyer gön şeklindedir.

Tanrıçanın solunda atlı Apollon figürü bulunur. Tanrının atı da merkezdeki tanrıçaya doğru ilerler şekilde gösterilmiştir. Apollon, sola doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi izleyiciye çevrili olarak binmiştir. Dalgalı saçlar başın tepesinde toplanarak fiyonk modeli yapılmıştır. Başın çevresin disk şeklinde hale vardır. Tahripten dolayı yüzü belli değildir. *Tunica manicata, khlamys* ve kısa çizme giyimlidir. *Khlamys* her iki omuz üzerinde küçük yuvarlak iğnelerle khitoniskosa tutturulmuştur. Himationun göğüs üzerine sarkıtılmış kısmı 'V' seklinde kıvrımlar oluşturur, arkadaki kısmı ise rüzgârda dalgalanır şekilde gösterilmiştir. Giysi belden bir kuşakla bağlanmıştır. Sağ kolunu atın başının önüne, ileriye doğru uzatmıştır, bu elinde patera tutar. Sol kolunu dirsekten bükerek gövdesinin önüne getirmiştir, bu eliyle omzuna dayadığı çifte baltasının sapını tutar. Çifte balta uzun saplıdır, balta sapa oranla küçüktür. Kesici kenarlar oldukça yuvarlatılmıştır, dış bükeydir. Merkezi geniştir. At figürü ve atın koşum takımı sahnedeki diğer at figürü ile benzer şekilde işlenmiştir.

İkinci, üçüncü ve dördüncü frizlerde bir adak sahnesi betimlenmiştir. İkinci frizde beş, üçüncü ve dördüncü frizde altışar olmak üzere toplam 17 figür ayakta gösterilmiştir. Figürlerin 16 tanesi cepheden, son figür profildendir. İlk 15 figür erkek inanlardır, son ikisi müzisyen kadın figürleridir.

İkinci frizde, soldan ikinci ve üçüncü figürler arasında üzerinde ateş yanan, alt ve üstü silmeli, silindir formda bir sunak yer almaktadır. Üçüncü figür ateş yanan sunak üzerine sağ elindeki demet şeklindeki tütsü uzatarak yakmaktadır. Diğer eli dirsekten bükülerek gövde üzerine getirilmiştir, bu elinde ne tuttuğu anlaşılamamıştır. Bu figür töreni yürüten rahip olmalıdır. Diğer inanan figürlerinin sağ elleri göğüsleri üzerindedir. Bütün erkek inanan figürler kısa saçlıdır, ortadan ayrılmış saçlar, kabarıktır, çizgilerle detaylandırılmıştır. Üçüncü figür hariç diğer inanan figürleri

*himation*larına iki omuzlarını ve kollarını örtecek şekilde sarınmış olarak gösterilmiştir, *himation*un bir sol kol üzerinden atılarak aşağı sarkar, iç kısımdaki *khiton*ların yaka kısmı çizgiyle, *himation*ların kıvrımları ise paralel çizgilerle gösterilmiştir. Üçüncü figür uzun kollu bir *khiton* giymiştir. *Himation* bel hizasında bükülerek vücuda sarılmış, bir ucu sol omzu örmüş ve sol kola dolanarak aşağı sarkmıştır. İnananlardan son figür göğüs üzerindeki sağ eli belli değildir, aşınmadan dolayı olabilir. Bu figürlerin ayakları çıplaktır.

Frizin en sonda iki müzisyen yer alır. 16. figür *kymbalon* çalarken gösterilmiştir. Ayakta ve cephedendir. İki kolu dirsekten bükülerek gövdesinin önüne doğru getirilmiştir ve ellerinde, ortada birleştirilmiş kymbalonu tutar. Saçlar geriye taranarak gevşek biçimde toplanmıştır. Kollu, uzun *khiton* giyimlidir. Giysi omuzlar üzerinde yuvarlak birer iğneyle tutturulmuştur. Giysinin kol manşetleri bilekler üzerinde çizgiyle gösterilmiştir. *Kolpos* kısmı kalçayı örter. Giysi abdomen kısımda gergindir, bunun yanlarındaki kıvrımlar çizgilerle gösterilmiştir. Yere kadar uzanan giysinin altından ayaklar görünür, ayakkabı detayı belli olmamakla birlikte diğer figürlerdekinin aksine parmakların gösterilmemesi ayakların çıplak olmadığını gösterir. Sağ bacağı dikey kıvrımlı etek örterken, sol bacak işlenmiştir. Burada bacağın giysi yırtmacından görünmesi amaçlanmamış olmalıdır. Bacak tamamen görünürken etek ucu sol ayak üzerinde de kesintisiz devam eder. Sol bacak giysi altından belli olacak şekilde işlenmek istenmiş olmalıdır. Figürün sol dizini hafifi kırıp diğer ayağının taşıyıcı olduğu bir duruş amaçlanmış olmalıdır. Böylece sol bacak üzerinde kumaş gerilmiş ve bu bacak da giysi altından belli olmuş olacaktı.

Flüt çalan bir figürü tasvir etmek ancak bu şekilde mümkün olacağı için, 17. figürün belden aşağısı cepheden gösterilmişken belden sağa doğru dönmüş şekilde, baş ve gövdesi sol profilden gösterilmiştir. Tahribattan dolayı baş ve yüz detayı görülemez. Sol kolunu dirsekten bükerek bu elini yukarı kaldırmış ve ucu ağzında bulunan çift flütünün birini tutar. Geride kalan diğer kolu gösterilmemiştir, sadece diğer flütün üzerinde, bu kısmı tutan parmaklar gösterilmiştir, böylece kabartmaya derinlik de verilmiştir. Diğer kadın müzisyen figür gibi uzun khiton giyimlidir, *kolpos,* sol bacak

üzerinde kumaşın gergin yapılması ve ayak detayı aynı şekildedir. Enstrümanın bir tanesinin ucu kıvrık, bir tanesi düz flüt şeklinde olması, *Phryg çift flütü* olduğunu gösterir.

Yazıt 10 satırdır:

‘Η εταιρεια η Αρζιμνεων η περι Στρατονεικον Απολλω–
νιου Θεογα και Ζωτικον Απολλωνιου Κλανδιωνος
ευχην Θεοις Μοταλεων ανεθηκαν.

Διοδωρος Ατταλου. Απολλωνιος Ζωσιμου. Απολλωνιος [ι]ευρευς. Ζωτικος Θεοδωρου. Γλυκων Θεοφιλου.

Αππας Α[θη]ναγορου. [Ζ]ευξις Χαιρεου. Απολλωνιος Κικερωνος. Απελλας Διογαδος. Απολλωνιος Κλανδος. Στρατονεικος Απολλωνιο[υ].

[Ζω]τικος [Α]πολλωνιου. Απολ[λ]ωνιος Ζωσιμου. Ζωσιμος Μηναγοπου. Απολλωνιδης Γλυκωνος.

Alet izleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturlarında ve yazıtta kalem keski.

Yayın: Robert, 1983, **a.g.e.**, s. 46-55; fig. 2-3; Vollkommer, 1992, **a.g.e.**, s. 471, no. 140; Ritti, 2002, **a.g.e.**, s. 57-61, no. 1; Büyügün, 2006, **a.g.e.**, s. 259-262, no. 32.

AK.2: Mezar Steli **Levha 114, res. 313 a-b**

Pmk. M. – Envantersiz
BY: Denizli İli, Pamukkale İlçesi, Uzunpınar Mahallesi
Beyaz mermer
y: 80 cm g: 80 cm d: 18,5 cm

Durumu: Stelin alt ve üst kısımları kırık ve eksiktir. Bundan dolayı stelin alınlık kısmı ve yukarıda kabartmalı bölümün üst kısmı ve alttaki kabartmalı kısım ve silme eksiktir.

Tanımı: Stel, AK.1 ile form ve tasvir açısından benzerdir. Yazıtlı iki silmenin böldüğü üç kabartmalı frizden oluşan stel parçasıdır. Stel her iki yandan sütunlarla sınırlandırılmıştır. Yazıtlı silmelerin kenarlarında sütunların dörtgen *plinthe*leri vardır. İlk frizi 'S' şeklinde yivli, ikinci frizi sarmal yivli, üçüncü frizi ise düz yivli sütunlar sınırlandırır. Sütun başlıkları çok net olmamakla birlikte, özellikle soldakilerde belli olduğu üzere, köşelere volüt şekli verilerek kompozit düzen işlenmeye çalışılmış olabilir.

İlk frizde her iki yanda yer alan, *antitetik* iki atlı arasında ayakta, cepheden bir figür bulunur. Sağ kolunu dirsekten bükerek yukarı, omza doğru kaldırmıştır. Sol kolunu dirsekten bükerek, gövdenin önüne doğru uzatmış, bu elinde yay bulunur. *Tunica manicata* giyimlidir. Giysi kolları dirseğe kadardır. Giysi göğüs altında kalın bir kuşakla bağlanmıştır. *Kolpos* kısmı kalçayı örter. Sağ ve solunda yer alan iki atlı figüre yönelmiştir. Her iki at da *'adeta adımları'*yla ilerler. Soldaki figürün kırılmadan dolayı omuz ve baş kısmı günümüze ulaşmamıştır. Sağ kolunu dirsekten büküp öne doğru uzatmıştır, bu elinde *phiale* tutar. Soldaki figürün kırılmadan dolayı baş kısmı korunmamıştır. Sol elinde büyük olasılıkla çifte baltaya ait olan bir sap tutar.

İki atlı da *tunica manicata* giyimlidir. Sağdaki figürün *khlamys*inin göğüs üzerindeki ve gerisinde dalgalanan kısımları görülmektedir. Figürler otururken giysilerinin etek kısımları atın sırtının bir kısmını da örtecek şekilde yayılmıştır. Ayaklarında kısa çizme vardır. Her iki figürün de gerideki ayakları daha alçak kabartma şeklinde gösterilerek kabartmaya boyut kazandırılmıştır. At figürlerinin boyusalıkları yan yana farklı geometrik şekilli parçalardan oluşur.

Alttaki her iki frizde beşer adet olmak üzere toplam on erkek figürü vardır. Figürler cepheden ve ayaktadır. Dalgalı saçları yüzlerini çevreler. Sakallıdırlar. *Himation*ları sağ omuzlarını örtüp bir ucu sol kol üzerine atılarak sarınmıştır. İçteki *khiton*ların, *himaton* altından yaka kısmı görünür. Sağ kollar dirsekten bükülmüştür, bu eller *himation*un yakasından çıkartılarak, göğüs üzerinde, solda *himation*un yakasını tutar. Sol eller, bacak üzerinde *himation*un eteğini tutar. Bu hareket dolayı oluşan kıvrımlar 'U' şeklinde paralel çizgilerle gösterilmiştir. Ayakları çıplaktır.

Altı satırlık yazıtın üst silmedeki üç satırın son iki harfi sığdırılamayıp sağdaki *plinthe*nin üstüne yazılmıştır.

Yazıt:

Μεσαλεινος Απολλωνιανου. Χαρ⌈ιδης Χαπ⌈ιδου Κωνωπας. Διοδωρος Μαρκου τ
ου Λουκιου. Απολλωνιος Απολλωνιου Κοττηδος. Ευτυχος Ταυτιλιου
τεχνιτης.

Ανεικητος Ανεικητου. Απολλωνιδης Τροφι⌈ου. Απολλωνιος Κοραξου. Ηρας
Μενανδρου. Διονυσιος Ηπαδος.

Alet izleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturlarında kalem keski.

Yayın: Robert, 1983 b, **a.g.e.**, s.55-59; fig.4; Vollkommer, **a.g.e.**, s.471, no.139; Ritti, **a.g.e.**, s.61-63, no.4.

AK.3: Adak Steli **Levha 115, res. 314**

Pmk. M. – Env. No. 3117
BY: Denizli İli, Pamukkale İlçesi, Güzelpınar Köyü
Beyaz mermer
y: 61 cm g: 39 cm d: 7,5 cm

Durumu: Sağda alınlığın altından, sol *akroter*in üstüne doğru ve gövdenin ortasından yatay olarak kırılmış ve yapıştırılmış. Kenarlarda ve yüzeyde yer yer aşınmalar. Kulak kabartmalarında aşınmalar. Balta sapının üst kısmında kırık. Soldaki kulak kabartmasında aşınma daha yoğundur.

Tanımı: Üçgen alınlıklı dörtgen stel. Gövdeden alınlığa geçişte yayvan açılı bir silme, bunun üzerinde düz, ince bir silme vardır. Bezemesiz tepe ve köşe *akroter*leri bulunur. Alınlık ortasında *omphaloslu phiale* kabartması yer alır. Dörtgen gövde aşağıya doğru genişler. Gövde çizgiyle ince bir çerçeve şeklinde sınırlandırılmıştır. Düşey çifte balta kabartması gövdenin ortasında yer alır. Baltalar kenarlara doğru genişler, kesici kenarlar yuvarlatılmıştır, dış bükey formundadır. İnce uzun bir sapa sahiptir. Sapın iki ucu yuvarlatılmıştır. Çifte baltanın her iki yanında antitetik birer kulak kabartması yer alır. Heliks, antiheliks, lobule ve konka kısımları gösterilmiştir.
Dört satırlık yazıt balta sapının her iki yanına yazılmıştır. İlk satırın baltanın sağında kalan kısmının son harfi olan omikronu sığdırmak için kabartma içe doru tahrip edilmiştir.

Yazıt: Ἀπολλο φάνης
Ἀπολλο νίδυ Λ.
Ἀπόλλω νι Καρίῳ
εὐχήν

Alet izleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturlarında kalem keski.

Yayın: Ceylan, 1997, **a.g.e.**, s. 57-66.

AK.4: Adak Steli **Levha 116, res. 315**

Pmk. M. – Env. No. 672
BY: Hierapolis, Agora, Doğu Stoa
Beyaz Mermer
y: 19 cm g: 5 cm d: 1,5 cm

Durumu: Kenarlardaki aşınmalar ve alınlık ortasındaki kırık dışında iyi korunmuştur.

Tanımı: Aktoterli, üçgen alınlıklı dörtgen stel. Düşey çifte balta kabartması neredeyse tüm gövdeyi kaplayacak şekilde yerleştirilmiştir. Dikey konumda gövdeyi tam ortalamaz, sol balta ucu alınlık sınırını aşmıştır, alt kısımda boşluk kalmıştır. Baltanın kesici kenarları dış bükey, kavislidir. Balta sapı aşağıya doğru hafifçe daralır.

Alet izleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturlarında kalem keski.

Yayımlanmamıştır.

AK.5: Adak Steli **Levha 116, res. 316**

Pmk. M. – Env. No. 1002
BY: Hierapolis, Aziz Philippus Köprüsü
Beyaz mermer
y: 37,5 cm g: 27,3 cm

Durumu: Sağ üst köşesi kırıktır. Alt köşelerde küçük kırıklar vardır. Bunlar dışına iyi korunmuştur.

Tanımı: Üçgen alınlıklı dörtgen stel. Tympanon ortasında omphaloslu phiale kabartması yer alır. Kabartma alanı iki yanda, düz başlıklı birer pilaster ile sınırlandırılmıştır. Merkezde düşey çifte balta kabartması bulunur. Kesici kenarları dış bükeydir, oldukça kavislidir. Sapın üst kısmı baltaların yüksekliğine eşitlenerek olması gerekenden daha yüksek yapılmıştır.

Alet izleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturlarında kalem keski.

Yayımlanmamıştır.

AK.6: Adak Steli **Levha 117, res. 317**

Pmk. M. – Env. 4189

BY: Bilinmiyor. Denizli'den müsadere yoluyla müzeye getirilmiştir.

Beyaz mermer

y: 56 cm g: 32 cm d: 8 cm

Durumu: Kenarlardaki aşımalar dışında iyi korunmuştur.

Tanımı: Üstte kalın, düz bir silmesi olan dörtgen stel. Gövdeden silemeye geçişte, üstünde iki ince *torus* bulunan eğik bir silme vardır. Silme Gövde aşağıya doğru genişler. Altta steli zemine dikmeye yarayan bir kama bulunur. Gövdede stele oranla küçük boyutta, düşey bir çifte balta kabartması yer alır. Baltalar üçgen formundadır, kesici kenarları düzdür. Sap incedir. Üstte küçük, dörtgen bir balta topuzu vardır.

Alet izleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturlarında kalem keski.

Yayımlanmamıştır.

AK.7: Alınlık Bloğu **Levha 118, res. 318 a-b**

Pmk. M. – Env. No. 5303
BY: Hierapolis
Beyaz mermer
y: 100 cm g: 61,7 cm d: 59 cm
kd: 8 cm

Durumu: Bloğun alt kışı enlemesine kırılmış ve yapıştırılmıştır. Figürün burun, dudak ve çenesinde kırıklar.

Tanımı: Hierapolis Tiyatrosu *scaenae fron*sa ait *aedicula* üçgen alınlıklarından birine ait merkezi blok. Alınlığın kenarında düz bir silmenin altında ion kymationu vardır. Merkezde tanrının baş ve göğüsten oluşan büstü kabartma şeklinde yer alır. Cephedendir. Dalgalı saçlar ortadan ayrılarak tepede toplanmış ve fiyonk biçimi verilmiştir. Saçların bir kısmı ise iki yandan kıvrımlar halinde omuzlara dökülür. Yüz yuvarlaktır, yanaklar dolgun, kaşlar kavisli, gözler badem biçimlidir. Göz bebekleri işlenmiştir. *Himation* 'V' şeklinde kıvrımlarla göğüs üzerine dökülür. Uzun saplı çifte baltayı sol omzuna yaslamıştır. Baltanın kesici kenarları, dış bükey formda, oldukça kavislidir. Tanrının sağ tarafında meşe dalı, sol tarafında üzüm salkımı kabartmaları vardır. Eserin işçiliği oldukça iyidir.

Alet izleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturlarında kalem keski.

Yayın: Ritti, 1985, **a.g.e.**, s. 134-135; 2005, **a.g.e.**, s. 162.

AK.8: Sanduka **Levha 119, res. 319**

Pmk. M.

BY: Denizli İli, Pamukkale İlçesi, Gözler Mahallesi, Fadıl Öreni

Gri-beyaz mermer

y: 48 cm g: 91 cm d: 63,5 cm

Durumu: Ön yüzün sol alt kısmına gelen köşe kırıktır. Kenarlarda aşınmalar vardır. Kapağı günümüze ulaşmamıştır.

Tanımı: Dörtgen sanduka. Alttaki kalın bir silme şeklindeki kaide sadece ön yüzünde bulunur. Ön yüzde kabartmalar ve üstte tek satır yazıt vardır. Merkezde, geniş bir hilalin içinde cepheden genç erkek büstü kabartma olarak yer alır. Büstün başının etrafı haleyle çevrilidir, hale derin olmayan oyuk şeklinde yapılmıştır. Başın etrafında, halenin içinde kalacak şekilde, kabartma şua tacı vardır. Dalgalı saçlar yüzü çevreler. Yüz yuvarlak, yanaklar dolgun, gözler badem biçimli, ağız küçüktür. Kulaklar işlenmiştir. Boyun kalındır, omuzlar başa ve boyna oranla dardır. Hilalin tam ortasında kazıma daire şekli vardır. Hilalin altında cepheden kartal kabartması vardır. Sağ kenarda sapına yılan sarınmış, düşey çifte balta kabartması bulunur. Baltanın kesici kenarları dış bükey, kavisli şekilde yapılmıştır. Sapı aşağıya doğru hafifçe daralır. Yılan, sapın alt ucundan başlayarak yukarıya doğru, kıvrılarak sapı saracak şekilde gösterilmiştir. Başı sapın üst ucunun üstünde baltanın sol kenarına yönelmiştir. Kuyruğu kendi üzerinde kıvrılmıştır. Deri detayı işlenmiştir. Kabartmanın geri kalanının yerel işçiliğine göre yılan figüründe daha iyi bir işçilik görülür.

Sol tarafta ise ince bir kaide üzerinde ayakta, cepheden bir erkek kabartması vardır. Sağ kolunu dirsekten bükerek yukarı kaldırmıştır, bu elinde sapının altından tuttuğu bir balta vardır. Balta iki yüzlüdür ancak iki yüzü birbirine eş değildir, bir yüzü geniş, diğer yüzü düz ve incedir. Diğer kolu vücuda paralel aşağı uzanmıştır, bu eliyle yere dayadığı sopayı tutmaktadır. Yüz kabaca işlenmiştir. *Himation*u sol omzunu örterek gövdesini sarar.

Kapakta başlayan ve bu kısmı günümüze ulaşmayan yazıtın son satırı lahitin üst kenarında yer alır.

Yazıt: [……..]
ὁ αὐτὸς ἐκ τῶν τοῦ θεοῦ χρημάτων.

Alet izleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturlarında ve yazıtta kalem keski.

Yayın: Ritti, 2002, **a.g.e.**, s. 64.

5.7. Apollon Lairbenos Kültü ile İlgili Taş Eserler:

AL.1: Stel **Levha 120, res. 320**

Pmk. M. – Envantersiz
BY: Denizli İli, Çal İlçesi, Develler Köyü
Gri-beyaz mermer
y: 29 cm g: 21 cm d: 12 cm kd: cm

Durumu: Kenarlar da kırıklar, yüzeyde aşınma.

Tanımı: Altta ve üstte birer eğik silme olan dörtgen stel. Kabartma üst silemeye taşmıştır, alt silme zemin olarak kullanılmıştır. Atlı, sola doğru 'adeta adımları'yla ilerleyen atına başı izleyiciye dönük olarak binmiştir. Vücut profildendir. Sağ kolunu ileriye uzatmış bu eliyle dizgini tutar. Sol tarafta ise omzuna dayadığı çifte baltayı taşır. Saçlar başı çevreler. Yüz aşınmıştır. *Tunica manicata* ve *khlamys* giyimlidir. *Khlamys* sağda, figürün gerisinde uçuşur. Proporsiyon orantısızdır. Çifte balta uzun saplıdır, bir tarafında aşınma vardır. At figüründe yele detayı paralel düz ve 'S' biçiminde çizgilerle verilmiştir. At koşum takımından, burunsalık, alınsalık, yanak ve tepe kayışları, göğüs yakası ile dizgin gösterilmiştir, ayrıca eyer de işlenmiştir.

Alet izleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturlarında kalem keski.

Yayın: Ramsay, 1889, **a.g.e.**, s. 219; Ritti, 2000, **a.g.e.**, no. D14.

AL.2: Stel **Levha 121, res. 321**

Pmk. M. – Envantersiz
BY: Denizli İli, Çal İlçesi, Akkent Kasabası
Beyaz mermer
y: 36,3 cm g: 22,5 cm d: 5 cm kd: 2,1 cm

Durumu: Tepe akroteri kırık. Sol alt köşede kırık. Kenarlarda aşınma. Figür burnunda kırık.

Tanımı: Akroterli, üçgen alınlıklı stel. *Tympanon* kısmı gövdeden ayrılmamıştır, kabartma alanına dâhildir. Kabartma alanı düz silmelerle sınırlandırılmış. Kabartma yer yer bu silmelere taşar. Atlı 'adeta adımları'yla sola doğru ilerleyen atına baş ve *torso*su izleyiciye dönük şekilde binmiştir. Genç erkek görünümündedir. Saçlar gürdür. Ortadan ayrılmış, kabarık bukleler şeklinde yüzü çevreler. Oval yüzlü, geniş alınlıdır. Gözler düşük, kaşlar yay biçimlidir, yanaklar geniştir. Sağ kol dirsekten bükülmüş, öne uzanmış, bu elle dizgin tutmuştur. Sol kol dirsekten bükülmüş, bu el yukarıya kaldırılmış, sapını omuza dayadığı çifte baltayı tutar. *Tunica manicata* ve *khlamys* giyimlidir. *Khlamys* sağ tarafta, figürün gerisine doğru uçuşmaktadır, öndeki kısmı göğüs üzerine kavisli şekilde düşer ve 'U' şeklinde kıvrımlar yapar. Etek kısmındaki kıvrımlar paralel çizgilerle gösterilmiştir. Ayağında bilek hizasını aşan çizme vardır.

Tanrı figürüne oranla at küçüktür. At figürünün yeleleri paralel çizgilerle detaylandırılmıştır. Kuyruk kıvrımı 'S' biçimli çizgilerle gösterilmiştir. Koşum takımından burunsalık ve dizgin işlenmiştir.

Çifte baltanın sapının bir kısmı figürün başının arkasında kalmış şekilde gösterilmiştir. Sapı uzundur. Balta sapa oranla küçüktür. Kesici kenarları kavislidir. Mil kısmı kabartma şeklinde gösterilmiştir. Alt silmede iki satırlık yazıt yer alır.

Yazıt: Ἀρτεμίδωρος

Λερβενῳ εὐχήν

Alet izleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturlarında kalem keski.

Yayın: Robert, 1949 b, **a.g.e.**, s. 57, lev. IX, 1; 1962, **a.g.e.**, s. 132, lev. 1; Ritti, 2000, **a.g.e.**, no. D14.

AL.3: Geison Bloğu **Levha 122, res. 322**

Apollon Lairbenos Kutsal Alanı,
Denizli, Çal, Bahadınlar
Beyaz mermer

y: 42 cm g: 64 cm d: 92 cm

Durumu: Mimari parçanın kenar kısmı.

Tanımı: Tapınağa ait kosollu geison bloğu. Ön yüzde düz silme üzeri akanthus bezemeli friz. Konsollarda akanyhus yaprağı bezemesi. Konsolların tavanla birleştiği hatta, kasetleri çevreler şekilde Ion kymathionu. Kaset içlerinden birinde çifte balta kabartması, baltanın kesici kenarları düz. Diğer kasette kap kabartması.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, konturlarda ince uçlu keski. İç kısımda taraklı keski izleri.

Yayımlanmamıştır.

5.8. Apollon Toumoundes/os Kültü ile İlgili Taş Eserler

ATOU.1: Sınır Taşı **Levha 123, res. 323**

Mns. M. – Env.6582
BY: Manisa İli, Alaşehir İlçesi, Badınca Mahallesi.
Beyaz mermer
y: 114 cm g: 65 cm d: 20 cm
kd: 2,1 cm

Durumu: Üst köşeler ve sol alt köşe kırıktır. Arka yüzden parçalar kopmuştur.

Tanımı: Dörtgen sınır taşının ön yüzünde üst kısımda, kesici uçları düz çifte balta kabartması yatay şekilde, bunun altında altı satır halinde yazıt yer almaktadır:

ὅρια τεμένους τοῦ Ἀπόλ–
λωνος Τουμουνδου,
οὗ τὰς προσόδους ἀπέ–
δωζαν οἱ βασιλεῖς
Ἀντίοκος καὶ Σέλευκος
τῶι θεῶι.

Alet İzleri: Ön ve yan yüzlerde düz ve taraklı keski izleri, arkada yoğun murç izi vardır.

Yayın: Meriç, 1985, **a.g.e.**, s. 20-24, no. 1; Malay, 1994, **a.g.e.**, no. 75; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 157, no. 5.12; Petzl, 2007, **a.g.e.**, no. 3, 1545.

5.9. Apollon Nisyreites Kültü ile İlgili Taş Eserler:

AN.1: Adak Steli **Levha 124, res. 324**

Mns.M. – Env.7048

BY: Manisa, Kula, Saraçlar Köyü.

Beyaz mermer

y: 83,5 cm g: 39 cm d: 12,5 cm

kd: 0,35 cm

Durumu: Sağ üst köşe kırık. Ait olduğu dönem sonrasında, stelin ön yüz kenarları, üstte ve altta mesafe bırakılarak alçaltılmış ve kenar hatları yuvarlatılmıştır. Bu uygulama yazıtın baş ve son kısmını tahrip etmiştir. Arka yüze insan figür kazınmıştır. Altta bir yuva açılmış.

Tanımı: Yamuk (trapezoid) formda. Ön yüzün üst kısımında çukurlaştırılmış dörtgen kabartma alanı, içinde yatay çifte balta kabartması. Baltanın kesici kenarları düz. Bunun altında üç satır yazıt.

Yazıt: [Ἀ]ρτεμίδωρος Ἄλυ[ος]
[Ἀ]πόλλωνι Νι{ο}συρίτ[ῃ]
χαριστήρια

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski; silme, çerçeve ve kabartma konturları ile yazıtta ince uçlu keski.

Yayın: Malay, 1994, **a.g.e.**, no. 77, res. 42; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 159, no. 5.19.

AN.2: Adak Steli **Levha 125, res. 325**

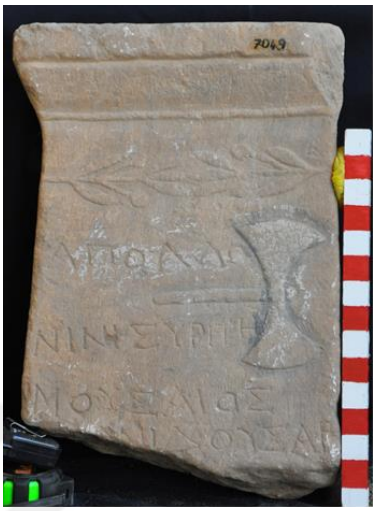

Mns.M. – Env.7049

BY: Manisa, Kula, Saraçlar Köyü.

Beyaz mermer

y: 36,5 cm g: 32,5 cm d: 5,5 cm kd: 0,1 cm

Durumu: Alt kısım kırık. Ön sağ köşede bir parça kırık.

Tanımı: Dörtgen adak steli. Üst kenar silmeli profil gösterir. Gövde aşağıya doğru genişler. Üstte karşılıklı iki yatay defne dalı bir sıra oluşturur. Bunun altında solda yatay çifte balta kabartması. Kabartmanın sağında yazıtın iki satırı, altında iki satırı; baltanın sapı, ilk iki satırın arasında. Yazıtı sığdırmak için kabartmaya yakın harfler küçültülmüştür. Yazıtın dört satırı korunmuştur.

Yazıt: Ἀπόλλω–
νί Νισυρίτη
Μουσαίος
……..δου Σαρ-
[……..]

Alet İzleri: Ön ve yan yüzlerde düz keski, kabartma konturları, silme geçişleri ve yazıtta ince uçlu keski, arka yüzde murç izleri.

Yayın: Herrmann, 1962, **a.g.e.**, s. 29, lev. X, 2; 1981, **a.g.e.**, s. 134, no. 429; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 158, no. 5.15.

AN.3: Adak Steli **Levha 126, res. 326**

Mns. M. – Envantersiz
BY: Bilinmiyor.
Beyaz mermer
y: 41,5 cm g: 47,2 cm d: 15 cm
kd: 0,15 cm

Durumu: Üst ve alt kısımları kırık parça.

Tanımı: Dörtgen stel parçası. Üstte kazıma ile yapılmış düşey çifte baltanın sol tarafı ve sapı. Kesici kenar kavisli. Altta yine kazıma ile yapılmış defne çelengi, kare alan içinde.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, motiflerde ince uçlu keski, arka yüzde murç izleri.

Yayımlanmamıştır.

AN.4: Adak Steli **Levha 127, res. 327**

Mns. M. – Envantersiz
BY: Bilinmiyor
Beyaz mermer
y: 46,25 cm g: 31,5 cm d: 6,7 cm

Durumu: Sağ kenar parçası.

Tanımı: Dörtgen stele ait parça. Ortada kare alan içinde defne çelengi kabartması. Sağ kenarda düşey çifte balta kazıma çizgi ile yapılmış. Kesici kenarları düz. Bunun altında yazıta ait yedi satır.

Yazıt: Θ [….
Ἐτους κ […..
ὀντο[……...
νωνκ[……...
ατυ[……..
ω[……...

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma kontur ve detaylarında, çifte balta ve yazıtta ince uçlu keski, arka yüzde derin olmayan murç izleri.

Yayımlanmamıştır.

5.10. Apollon Syrmaios Kültü ile İlgili Taş Eserler

AS.1: Adak Stel **Levha 128, res. 328**

Mns. M. – Envantersiz
BY: Bilinmiyor
Beyaz mermer
y: 76,5 cm g: 42,3 cm d: 8,2 cm
kd: 2,2 cm

Durumu: Figürün yüzünde, atın yüzünde, baltanın sol yüzünde aşınmalar, bunun dışında tüm. Harfler kaçak kazıcılar tarafından boyanmış.

Tanımı: Üçgen alınlıklı dörtgen stel. Kamalı. Köşe ve tepe *akroter*leri *palmet* bezemeli. *Tympanon*da rozet kabartması. Alınlıktan gövdeye geçişte eğik silme yer alır. Gövdede dörtgen niş içinde atlı kabartması. Sağa dönük atına başı ve gövdesi izleyiciye dönük binmiş figür. Saçlar ortadan ayrılmış, dalgalar halinde yüzü çevrelemekte. *Khitoniskos* ve *khlamys* giyimli. *Khitoniskos* bel kısmından yukarı çekilerek karnın üzerinde dikey kıvrımlar oluşturarak döküm yapmakta, etek kısmının altından bacak belli olmakta, harekete göre kıvrımlar verilmiş. *Khlamys* sağ yandan aşağı sarkmakta, dikey kıvrımlar gösterilmiş. Sağ kol dirsekten bükülerek bu elle omuza dayanmış çifte balta taşınmakta. Baltanın kesici kenarları kavisli, ince uzun sap tepede topuz şeklinde. Sol el dizgini tutar. Atın başı izleyiciye dönük, ön bacaklarda hareket yok. Koşum takımından burunsalık ve dizgin işlenmiş.

Kabartmanın üst kısmında bir, altında ise yedi satır yazıt.

Yazıt: Ἔτους ρ’ καὶ θ’, μὴ(νὸς) Πανήμου ις’

ἔδοξεν τῇ Παρλοηνῶν κατοικίᾳ στεφα-
νῶσαι Θράσωνα Ἑρμίππου τὸν πολεί-
την, γενόμενον ἀ<γ>ωνοθέτην Τιβερίου
Καίσαρος θεοῦ υἱοῦ Σεβαστοῦ, ἀνασ-
τραφέντα καλῶς καὶ μεγαλομερῶς
καὶ ἀμέμπτως δι’ἃ δὴ δεδόχθαι αὐ-
τὸν στεφανῶσαι στεφάνῳ καὶ σ<τ>ήλῃ.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma kontur ve detayları ile yazıtta ince uçlu keski, kama ve arka yüzde murç izleri.

Yayın: Malay, 2016, **a.g.e.**, s. 178-179, no. 3.

5.11. Apollon Tyrimnos / Tyrimnaios Kültü ile İlgili Taş Eserler

ATYR.1: Sunak **Levha 129, res. 329**

Izm. M. – Env.166
BY: İzmir, Ödemiş
Gri-beyaz mermer
y: 84,7 cm g: 43,3 cm d: 27,5 cm
kd: 1,2 cm

Durumu: Ön yüzde üst silme köşesinde kırık. Yüzeyde –özellikle kabartma ve yazıtta- yoğun aşınma.

Tanımı: Alt ve üstte silmeli profile sahip dörtgen sunak. Ön yüzde atlı kabartması. Gövdenin üst yarısı daha derin yontularak kabartma bu alana işlenmiş, daha yüksek bırakılan alt kısım kabartmaya zemin oluşturmuştur. ‘Adeta adımları’yla sağa doğru ilerleyen atına başı izleyiciye dönük olarak binmiş figür. Sağ eliyle dizgini, sol eliyle omzuna dayadığı çifte baltayı taşır. Altta üç satır yazıt, aşınma nedeni ile okunamaz. Diğer yüzler bezemesiz. Arka yüz, ön ve yan yüzlerden farklı olarak kaba bırakılmış.

Alet İzleri: Ön ve yan yüzlerde düz keski, arka yüzde murç izleri. Kabartma konturları ve yazıtta ince uçlu keski kullanılmış.

Yayımlanmamıştır.

5.12. Apollon Propylaios Kültü ile İlgili Taş Eserler

AP.1: Adak Steli **Levha 130, res. 330**

Ayd. M. – Env. 1476
BY: Denizli, Çivril, Işıklı
Beyaz mermer
y: 23 cm g: 21,7 cm d: 9,8 cm kd: 0,7 cm

Durumu: Üst kısmı kırık, kenarlarda ve yüzeyde aşınmalar.

Tanımı: Gövdesi alt kısımda genişleyen kamalı dörtgen sunak. Alt kenar kazıma çizgi ile sınırlandırılarak silme görüntüsü verilmek istenmiş. Gövdede düşey çifte balta kabartması. Kesici kenarları düz, sapın üst kısmı topuz gibi yapılmış. Kabartma ile birlikte yazıt yer alır. Yazıtın dört satırı kabartma etrafında, beşinci satır silme üstünde.

Yazıt:

[Ἄπόλλω]-
[νι Προ]-
[πυ]λαίω
[Ἐπ]ιτύν-
[χ]ανος κολα-
ζόμενος
[ἀ]νέθηκεν

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz ve taraklı keski, arka yüzde murç izleri. Kabartma konturu, yazıt ve gövdeye sınırlandıran çizgide ince uçlu keski kullanılmış.

Yayın: Drew-Bear, 1976, **a.g.e.**, s. 260-261, no. 15; Pleket, 1976/1977, **a.g.e.**, no. 1376; Robert 1977, **a.g.e.**, s. 420, no. 491; Horsley, 1981, **a.g.e.**, s. 32

5.13. Apollon Kitharodos Kültü ile İlgili Taş Eserler

AKT.1: Adak Steli **Levha 130, res. 331**

Afy. M. – Env.9600
BY: Bilinmiyor
Beyaz mermer
y: 25,9 cm g:33 cm d: 8 cm
kd: 1,2 cm

Durumu: Üst kısım kırık. Alt kenarda küçük kırıklar.

Tanımı: Dörtgen stel. Altta düz silme üzerinde *scotia*nın yer aldığı profil. Kabartma alanı sınırlandırılmamış. *Plinth* üzerinde ayakta, cepheden genç erkek figürü (Apollon) kabartması. Stelin kırılmasıyla figürün göğsünden itibaren üst kısmı mevcut değil. Sağ bacak taşıyıcı; sol, dirsekten hafif bükülerek yana açılmış. Aşağı uzatılan sağ elde plectrum tutar. Sol eliyle *kithara*sını üstten tutmuş. Çıplak. Kaslar stilize çizgilerle gösterilmiş. *Kithara*nın hemen altında yatay çifte balta. Sap kısmı figürden tarafta. İnce, kısa saplı, kesici kenarlarına hafif kavis verilmiş. Üstte yer alan kenar biraz daha kavisli. Tanrının her iki yanında birer köpek. Sağdaki köpeğin yönü tanrıya dönük, sol ön patisiyle tanrının bacağına dokunur, soldaki ise arkasını dönüp başını tanrıya doğru çevirmiş. Köpek figürleri basitçe işlenmiş olsa da detay ve hareketlerindeki işçilik ustacadır.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kontur ve detaylarda ince uçlu keski, arka yüzde murç izleri.

Yayımlanmamıştır.

5.14. Epithetonsuz Apollon Kültü ile İlgili Taş Eserler

A.1: Mezar Steli **Levha 131, res. 332 a-b**

IAM – Env. 5T
BY: Kütahya, Altıntaş
Beyaz mermer
y: 120 cm g: 66 cm d: 13 cm
kd: 5 cm

Durumu: Kenarlardaki hafif aşınmalar dışında iyi korunmuş.

Tanımı: Üçgen alınlıklı dörtgen stel. Alınlığın üç köşesinde, tepede tam, köşelerde yarım, kabartma şeklinde, palmet biçimli akroterler. *Tympanon*un düz bir çerçeveyle sınırlandırılmış. *Tympanon*un merkezin kanatlarını açmış, cepheden, başı sola dönük kartal kabartması, bunun her iki yanında birer rozet kabartması.

Dörtgen gövde, üzerinde yazıt olan düz bir silmeyle yatay olarak, iki kabartma alanına bölünmüştür. Yanlardan sınırlandırılmamış üstteki kabartma alanında, en solda ayakta cepheden Men figürü, kolları aşağıda, sol elinde palmiye dalı tutmakta.

Yüz yuvarlak, yanaklar doldun, gözler düşük, ağız küçük. Dalgalı kısa saçlar yüzü çevrelemekte. Başında Phryg başlığı, omuzları üzerinde hilal. *Khitoniskos* ve *himation* giyimli. *Khitoniskos* belde kuşakla bağlanmış, kollardaki giysi kıvrımları ve etek kısmındaki pililer paralel çizgilerle gösterilmiş, etek ucunda püskül. *Himation*un sadece göğüs üzerindeki kısmı işlenmiş, 'U' şeklinde iç içe çizgilerle kıvrımları gösterilmiş. Ortada üçlü Hekate, ortadaki figür cepheden, sağdaki sağa, soldaki sola hafif bir şekilde yönelmiş. Sağdaki figür sağ kolunu, soldaki figür sol kolunu yana açmış, her birinin ellerinde meşaleler. Dalgalı saçlar ortadan ayrılarak geriye taranmış, kabarık bir şekilde yüzü çevreler, her iki yanda birer bukle şeklinde omuzlara dökülür.

Başlarda polos. Uzun *khiton* göğüs altından kuşakla bağlanmış, *kolpos* kısımları bacaklara kadar sarkar, giysi kıvrımları paralel çizgilerle verilmiş. Hekate'nin üstünde, ortadaki figürün polosuna bitişik şekilde, hilal içinde Helios büstü. Saç modeli Hekate'lerle benzer, başının etrafında disk ve bunun içinde kazıma şua. Hekate'nin sol tarafında ayakta, cepheden Apollon. Sağ bacağa dizden hafif bir bükülme hareketi verilerek, bu ayak geride, sol ayak ise taşıyıcı olarak gösterilmek istenmiş. Kollar Men figüründeki gibi, aşağıda, vücuda paralel. Sağ elinde, koluna yaslayarak taşıdığı çifte balta, kesici kenarları düz. Sol elinde defne dalı. Yüz Men ile benzer. Kısa saçlar, kabarık, bir başlık gibi başı çevreler, 'S' biçimli kıvrımlarla dalgalı gösterilmiş. Çıplak. Sol tarafında profilden köpek figürü, iki ayağı üzerine kalkarak, defne dalını ön ayakları ve ağzıyla yakalamış. Men figürünün üstünde, erkek mezar sahibiyle ilgili olarak yazı tableti; Apollon figürünün üstünde ise kadın mezar sahibiyle ilgili olarak üzerine kuş olan sepet, tarak ve ayna vardır. Alt panel iki yanda düz silmeyle sınırlandırılmıştır. Kabartma alanını bölen silme üzerinde başlayan yazıt, sol silemede devam eder. Bu alanda, Yan yana, cepheden iki büst kabartması, sağda erkek, solda kadın figürü. İki figürün de duruşu aynı şekilde, himation içerisinden çıkartılmış sağ eller göğüs üzerinde. Erkek figür kısa saçlı, kabarık saçlar Apollon figüründe olduğu gibi yüze doğru taranmış, başı çevrelemekte, saç kıvrımları çizgilerle gösterilmiş. Sakallı. İki figürün yüzü benzer. Yanaklar dolgun, çene sivri, gözler iri ve düşük, burun uzun, ağız küçük. Erkeğin khiton üzerindeki himationu sarınmış. Kadın figüründe ortadan ayrılmış saçlar geride toplanmış, alın üzerinde diademle bağlanmış, himation başı örter. Kulaklarda yuvarlak formda küpeler. Sağ elde iğ. Alt silmede pulluk kabartması.

Yazıt: Ἄπψιον τὸν ἑαυτῆς σύνβιον Γάειον κατεειέρωσεν σωτίρῃ Ἑ-
κάτῃ καὶ Ἀπελλας καὶ Γάειος ἐτείμησαν τοὺς ἑαυτῶν γο-
νῖς μν-
ήμης
χάριν.
Τειμέ-
ας Μου-

ρματε-
ανός.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski. Yazıtın işlenmesinde ve kabartma detaylarında sivri uçlu keski.

Yayın: Reinach, 1882, **a.g.e.**, s. 36, no. 244; Joubin, 1893, **a.g.e.**, no. 124; Drexler, 1896, **a.g.e.**, s. 2768; Perdrizet, 1896, **a.g.e.**, s. 64; Keil, 1911, **a.g.e.**, s. 142-143; Gruppe, 1906, **a.g.e.**, s. 1289; Mendel, 1914, **a.g.e.**, s. 314-317; Buckler, 1925, **a.g.e.**, s. 158; Rostovtzeff, 1957, **a.g.e.**, s. 256; Lane, 1971, **a.g.e.**, s. 64-65, no. 99.

A.2: Adak Steli **Levha 132, res. 333**

Afy. M. – Env.2020

BY: Bilinmiyor.

Beyaz mermer

y: 44 cm g:17,5 cm d:10,8 cm kd:0,35 cm

Durumu: Sol köşe akroter kırık. Kenarlarda aşınma.

Tanımı: Üçgen alınlıklı dörtgen stel. Tepe ve köşe *akroter* bezemesiz. Gövdenin alt ve üst kenarı silmeli, üstte eğik silme, altta eğik ve düz sileme, alt silme kalın. Kamalı. Gövdede yatay çifte balta kabartması.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma konturunda ince uçlu keski, arka yüzde murç izleri.

Yayımlanmamıştır.

A.3: Adak Kabartması **Levha 132, res. 334**

Afy. M. – Env. 2023

BY: Afyon, İşcehisar.

Beyaz mermer

y: 23,1 cm g: 22 cm d: 4 cm

Durumu: Sağ üst köşe kırık, sol köşelerde de daha küçük boyutlu kırıklar.

Tanımı: Dörtgen formlu adak kabartması. Çerçeve içinde atlı kabartması. Sağa doğru 'adeta adımları'yla ilerleyen at üzerinde başı ve gövdesi izleyiciye dönük binici. Başında şua tacı. Uzun kollu *tunica manicata* ve *khlamys* giyimli. Stilize giysi kıvrımları. *Khlamys* sağ tarafta dalgalanmakta. Sağ elde omzuna dayadığı çifte balta. Atın sol ayakları kazıma çizgiler ile gösterilmiş. Binici ata göre büyük oranda yapılmıştır.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kontur ve detaylarda ince uçlu keski, arka yüzde ise yoğun taraklı keski izleri.

Yaımlanmamıştır.

A.4: Adak Steli **Levha 133, res. 335**

Mns. M. – Env.4588
BY: Manisa, Salihli, Sart.
Beyaz mermer
y: 29,9 cm g: 23,5 cm d: 11 cm
kd: 2,1 cm

Durumu: Müze bahçesinin duvarına sabitlenmiştir. Stelin alt kenar ve köşelerinde küçük kırıklar vardır, köşe akroterleri kırılmıştır. Figürün sağ kolu, sağ bacağının dizden bileğe kadar kısmı, atın sağ ön ve arka bacakları kırıktır. Figürün ve atın yüzü aşınmıştır. Çifte baltanın sapı eksiktir. Mermerin rengi -özellikle kabartma yüzeyinde- bozulma nedeniyle koyulaşmıştır. Arka yüzde nemden dolayı liken (yosun) oluşmuştur.

Tanımı: Üçgen alınlıklı dörtgen stel. Stel gövdesi aşağıya doğru hafifçe genişlemektedir. Alınlık *tympanon*a doğru alçalan kademeli silme ile çevrili. *Tympanon* ortasında çelenk kabartması. Kabartma alanı iki yandan düz başlıklı plaster ile sınırlandırılmış. Kemerli bir *aedicula* altında atlı kabartması. Sağa doğru 'adeta adımları' ile ilerleyen atına başı ve gövdesi izleyiciye dönük şekilde binmiş. Saç tepede düzdür, alın çevresinde ve kulaklar üzerinde kıvrılarak arkada toplanmış, her iki yandan omuz üzerine dökülen birer bukle. Yüz aşınmış. *Tunica manicata, khlamys* giyimli. *Tunica manicata* göğüs altında kuşakla bağlanmış, harekete uygun olarak etek kısmındaki dikey kıvrımlar gösterilmiştir. *Khlamys* harekete göre sağ yanda dalgalanmakta. Sağ kol yana açılmış, sol kol dirsekten bükülmüştür, atın başı üzerinde dizgini tutan bu elin aynı zamanda çifte baltayı taşıdığı anlaşılmaktadır. Başın sol yanında kesici kenarları kavisli, sapının üst kısmı topuz şeklinde gösterilmiş çifte balta kabartması. Çifte baltanın altında ve figürün sol elindeki delikler baltanın sapının metal aplikasyon olduğuna işarettir. Atın başı izleyiciye dönük. Her iki kulağı da

görünür. Koşum takımından tepelik, alınsalık, gem, burunsalık ve dizgin işlenmiştir. Atın sağ bacağı arkasından sarkan şerit, koşum takımı ya da şu an seçilemeyen eyer ile ilgili olabilir. Atın bacakları arasında Apollon'un *tripot*u şeklinde destek. Tripot altında kıvrılmış yılan figürü. Atlı heykel ve heykelciklerde yer alan bu tür bir destek kabartma için işlevsizdir, olasılıkla betimin bir heykelden yola çıkılarak yapıldığına işarettir.

Alet İzleri: Tüm yüzey keski ile düzeltilmiştir. Stel detayları ile kabartma kontur ve detaylarında ince uçlu keski kullanılmıştır. Çifte baltanın sapının aplike edilmesi için açılan deliklerde, atın kulakları ve alınsalık arasındaki alanda, atın kulak ve burun deliklerinde, kuyruğu ile gövdesi arasındaki kısımda matkap kullanılmıştır. Stelin kabaca bırakılan yan kenarları ile alt kısmında murç izleri görülmektedir.

Yayımlanmamıştır.

A.5: Adak Steli **Levha 134, res. 336**

Mns. M. – Env. 485
BY: Bilinmiyor.
Beyaz mermer
y: 24,2 cm g: 32,5 cm d: 5,5 cm
kd: 2,2 cm

Durumu: Üst ve alt kısmı kırık. Yüzeyde kırıklar. Arka yüzde asılması için gövdeye sabitlenmiş demir kanca.

Tanımı: Dörtgen stel parçası. Kabartma alanı her iki yandan düz bir çerçeve ile sınırlandırılmış. Atlı kabartması. Sağa doğru 'adeta adımları' ile ilerleyen atına başı izleyiciye dönük şekilde binmiş. Saçlar omuza kadar inmekte, yüz kırık. *Tunica manicata* ve *khlamys* giyimli. *Khitoniskos* göğüs altından kuşakla bağlanmış. Giysi kıvrımları yoğun; *tunica manicata*nın etek kısmı iki yandan açılarak eyerin üstüne yayılmış, bu kısımda aşağı doğru açılan pililer. *Khlamys* göğüs üzerinde 'U' oluşturarak sağ omuz üzerinde yuvarlak iğne ile tutturulmuş; sağ tarafta dalgalanmakta, derin kıvrımlara sahip, üst kenarı aşağı doğru kıvrılarak derinlik artırılmış. Sağ kolun dirsekten aşağısı kırık. Sol kol dirsekten bükülerek omuza dayanmış çifte baltayı taşır. Baltanın bir ucu *khlamys*in altında kalmış. Sağ ayak kırık, sol ayak kabartma olarak işlenmiş. Sağ kolun dirsekten, sağ bacağın dizden aşağısının tam plastik olduğu anlaşılır. Dizgin ve eyer işlenmiş.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma kontur ve detaylarında ince uçlu keski, derin giysi kıvrımları ile atın ağzında ve kulak deliğinde matkap kullanılmıştır. Arka yüzde murç izleri.

Yayımlanmamıştır.

A.6: Adak Steli **Levha 134, res. 337**

Ayd. M. – Env. 4712

BY: Bilinmiyor.

Beyaz mermer

y: 15,2 cm g: 25 cm d: 7,4 cm

kd: 1,2 cm

Durumu: Üst alt ve kısımları kırık gövde parçası.

Tanımı: Stel gövde parçası. Ön yüzde atlı kabartması. Sağa doğru adeta adımlarıyla giden at üzerinde binici profilden. *Tunica manicata*, *khlamys*, kısa çizme giyimli, *khlamys* arkada dalgalanmakta. Sağ eli dizgine uzanmıştır, bu elindeki yuvarlak nesne *phiale* olmalıdır. Sol eli ile omzuna dayadığı çifte baltanın sapını tutmakta. Kırılma nedeniyle baltanın sadece bir yüzünün kenarı mevcut. Atın koşum takımı işlenmiş.

Kabartmanın sağ tarafında yazıtın altı satırı korunmuş.

Yazıt: [……]
κα[…
Ἀν-
δρ-
ος
καί
Τω-
[……]

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, Kontur, detaylar ve yazıtın kazınmasında ince uçlu keski, arkada murç izleri.

Yayımlanmamıştır.

A.7: Sunak **Levha 135, res. 338**

Ayd. M.- Env. 3409

BY: Aydın, Bozdoğan, Konaklı Köyü yakını.

Beyaz mermer

y: 104,9 cm üst çap: 71 cm alt çap: 70 cm

Durumu: Üst kısımdan bir parça kırılmış ve yapıştırılmış. Kenarlarda kırıklar, yüzeyde kırık ve yoğun aşınma.

Tanımı: Üst ve alt kısmında kademeli silmeleri olan silindir sunak. Gövde defne dallarından üç *girland*la bezeli. *Girland*ların ortalarından üzüm salkımları, kenarlardan ise şeritler sarkmakta. Üzüm salkımlarının sağ yanlarında birer çift uçlu *tendril*. *Girland*ların birleşme yerlerindeki kabartmalar kırılma nedeni ile seçilememekte. Bu kabartmaların ikisinin ucunda kulaklarının her iki yanından şerit sarkan *bukranion* kabartması. *Girland*ların birleştiği ön yüzde ise, *girland* yanlarından sarkan iki şerit arasında düşey çifte balta kabartması; baltanın uçları kavisli, sapı aşağı doğru incelir. Çifte baltanın sol tarafındaki *girland*ın iç kısmında, dört satırlık yazıtın son kısmı mevcuttur.

Yazıt: ……γριος
……μιδωρου
[Ἄπ]ολλωνί
….ριστηριον

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kontur, detay, yazıtta ince uçlu keski.

Yayımlanmamıştır.

A.8: Sunak **Levha 136, res. 339**

Ayd. M. – Env.4823
BY: Nazilli, Esenköy.
Beyaz mermer
y: 91,5 cm g: 39 cm d: 25,5 cm kd: 3 cm

Sol yan yüz

Ön yüz

Durumu: Sol yan yüzün arka kısmında kırık, yüzeyde yoğun aşınma.

Tanımı: Üstte ve altta silmelerle profillendirilmiş dörtgen sunak. Üstte köşelere *palmet* bezemeli *akroter* formu verilmiş, bunun üzerinde dörtgen bir kısım. Ön ve arka yüzler yanlara göre daha geniş.

Ön yüzde *plinth* üzerinde cepheden ayakta, yan yana iki figür kabartması (Hosios kai Dikaios), aşınmadan dolayı detay belli değil. Ön yüzün üst kısmında cepheden sağda Selene, solda Helios büstleri; Selene'nin saçları ortadan ayrılarak toplanmış, her iki yanda omuzlara bukleler dökülmekte, omuzları üzerinden hilalin uçları çıkmakta; Helios'un başında şua tacı, *himation*u sağ omuz üzerinde yuvarlak iğne ile tutturulmuş, göğüs üzerinde 'U' şeklinde kıvrımlar yapmakta.

Sağ yan yüzde dikey yılan kabartması, üstte Selene büstü, saçları omuzlarına dökülmekte, sol omzundaki hilalin ucu seçilebilmekte.

Arka yüzde gövdede üzüm salkımı-asma yapraklarından demet, üstte çelenk.

Sol yan yüzde atlı kabartması; sola doğru ‘adeta adımları’ ile ilerleyen atına başı izleyiciye dönük şekilde binmiştir. Saçlar yüzü çevrelemekte, kulakları örter. Kaşlar belirgin, gözler iri çekik, burun büyük, yanaklar dolgun, ağız küçük. *Tunica manicata, khlamys* giyimli; *khlamys* sol omuz üzerinde yuvarlak formlu iğne ile tutturulmuş, kenarları püsküllü. Sağ kol dirsekten bükülerek yukarı kaldırılmış, bu elde dikey şekilde gösterilmiş çifte baltayı tutmakta. Çifte baltanın kenarları kavisli, tepe kısmı topuz şeklinde. Sol el dizgini tutmakta. At koşum takımından tepelik, boyunsalık, eyer gösterilmiş; boyunsalık püsküllü. Üstte şua taçlı Helios büstü.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski. Detay ve konturlarda ince uçlu keski.

Yayımlanmamıştır.

A.9: Sunak **Levha137, res. 340**

Kth.M. - 8532

BY: Kütahya, Domaniç, Muratlı Köyü

Gri mermer

y: 73 cm g: 37 cm d:26,6 cm kd: 2,7 cm

Ön yüz

Durumu: Kenarlarda ve yüzeyde aşınmalar. Figürlerin yüzleri tamamen tahrip olmuş. Yüzeydeki aşınmalar dolayısıyla bazı yerlerde kabartma detayları belli olmaz. Müze bahçesinde sergilenen eserin alt silmesi toprağa gömülmüştür.

Tanımı: Üstte ve altta birer eğik ve birer düz silmelerle profillendirilmiş dörtgen sunak. Üstte köşelere *palmet* bezemeli *akroter* formu verilmiş, bunun üzerinde dörtgen bir kısım (profil eki). Ön yüzde akroterler arasında Selene büstü. Bunun altında, silme üzerinde üç satır yazıt. Gövdede cepheden yan yana iki büst (Hosios kai Dikaios). Başları üzerinde bir satır yazıt. Sağ yüzde atlı Apollon kabartması. Sola doğru ‘adeta adımları’ ile ilerleyen atına baş ve gövdesi izleyiciye dönük şekilde binmiş. *Tunica manicata* ve *khlamys* giyimli. Sağ elinde olasılıkla çifte balta ya da mızrak vardır. Sol el atın yeleleri üzerinde dizgini tutar. Atın yeleleri ‘S’ biçimde kıvrımlarla detaylandırılmış. Koşum takımından dizgin ve burunsalık görülebilmektedir. Başı üzerinde bir satır yazıt.

Sağ yan yüz

Sol yüzde Helios büstü. Arka yüz bezemesiz.

Ön Yüzde Üst Silmedeki Yazıt:

Ἀγαθῇ τύχῃ Ὁσίῳ Δικαί[ῳ]
Κοροσοκωμῆται *(vac)*
εὐχῆς χάρι[ν] ἀνέστησα[ν]

Hosios kai Dikaios Büstlerinin Üzerindeki Yazıt:

Ὅσιος Δίκαιος

Sağ Yüzdeki Atlı Figürünün Üzerindeki Yazıt:
Ἀπόλλων

Sol Yüzdeki Helios Figürünün Üzerindeki Yazıt:
Ἥλιος

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski; kabartma kontur ve detayları ile yazıtta ince uçlu keski.

Yayın: Akyürek Şahin, 2004, **a.g.e.**, s. 138-142, no. 4.

A.10: Sunak **Levha 138, res. 341**

Esk. M. – Env. A.12.77

BY: Bilinmiyor

Beyaz mermer

y: 84,5 cm g: 46 cm d: 31,5 cm

Durumu: Ön alt köşelerde kopmalar dışında iyi korunmuş.

Tanımı: Dörtgen sunak. Üstte ve altta birer eğik ve birer düz silmeyle sınırlandırılmış. Üst silme, alt sınıra paralel kazıma bir çizgiyle iki kısma ayrılmış. Ön yüzde, üstte köşelerde *palmet* formunda *akroter* kazınmış. İki palmet arası, eğik çizgilerle simetrik şekilde bezenmiş. Arka yüzde palmetlerin sadece kontur çizgileri işlenmiş.

Gövdede ön yüzde, eğik bir plinth üzerinde atlı kabartması. Sola doğru ilerleyen atına başı izleyiciye dönük şekilde binmiş. At, yokuş tırmanmaya benzer bir harekete sahip, sol ön ayağı daha yukarıda. *Plinth* atın hareketine göre önde yukarıya kalkık şekilde.

Figür at üzerinde olması gerekenden daha aşağıda, taş ustası kabartmayı yerleştirmekte zorluk yaşamış gibi. Sağ kolu sıkışık bir şekilde ileriye uzanmış, bu eli dizgini tutar. Sol el ise omuza yaslanmış çifte baltayı tutar. Çifte balta tanrıya, tanrı da ata oranla büyük boyutta. Çifte baltanın kenarları düz. Figürün saçları yüzü çevrelemekte. Baş vücuda oranla büyük. Gözler iri, burun büyük, ağız küçük, yanaklar dolgun. *Tunica maicata* giyimli, giysi kıvrımları stilize paralel çizgilerle gösterilmiş. At koşum takımından dizgin işlenmiş. Atlı figürün yanında, aynı yöne koşan köpek figürü vardır. Profilden gösterilmiş. Başı ince, uzun, kulakları dik. Kuyruğu kalın ve kıvrık. Kabartmanın altında ve alt silmede üç satır yazıt.

Arka yüzde gövdede kabaca işlenmiş çelenk kabartması. Diğer yüzler bezemesiz.

Yazıt: Ἀττι κιλλα ἱερε[ῖς]
ὑπὲρ τῶν ἰδίων Ἀ-
[π]όλλωνι εὐχη-
ν

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski; kabartma kontur ve detayları ile yazıtta ince uçlu keski.

Yayın: Delemen, 1999, **a.g.e.**, no. 309.

A.11: Sunak **Levha 139, res. 342**

Esk. M. – Env.A.74.68
BY: Bilinmiyor
Gri mermer
y: 104 cm g: 41 cm d: 33 cm

Durumu: Tam. Yüzeyde ve kenarlarda aşınma. Üstte, yan ve arka köşelerde kopmalar. Ön yüzde, alt silmede, önceki sergilemeden kalan, tabelaya ait iki delik vardır.

Tanımı: Silmeli profile sahip dörtgen sunak. Üst silme bir eğik ve bir düz profile sahip. Bunun üzerinde profil çıkıntısı vardır. Altta eğik silme, torus, düz silme.

Profil çıkıntısının ön yüzüne kemerli niş şekli verilmiş. Bunun içinde *Himation*lu erkek büstü, yüzü aşınmış, olasılıkla sakalı, sağ eli göğüs üzerinde. Zeus olmalı.

Gövdede, ön yüzde, plinth üzerinde atlı kabartması. 'Adeta adımları'yla sola doğru ilerler. Figürün baş ve gövdesi cepheden. Sağ kol dirsekten bükülerek öne doğru getirilmiş, bu el muhtemelen dizgini tutar. Sol kol dirsekten bükülerek yukarıya kaldırılmış, bu elde omza yasladığı çifte balta vardır. Kolun hareketi dirsekte keskin bir hatla verilmemiş. Tahribattan dolayı yüz detayı seçilmez. Saç başın etrafını çevreler. Başta şua tacı vardır. *Tunica manicata* ve *khlamys* giyimli. *Khlamys*, göğüs üzerinde kıvrım yapmış. Çifte balta uzun saplı, balta kısmı dörtgen formda, kenarları düz. Sapı figürün başının arkasından geçirilmiş şekilde gösterilmiş. Atın kulak ve göz detayları işlenmiş. Koşum takımından burunsalık ve dizgin bellidir.

Sağ yüzde, gövdede kantharos kabartması. Sol yüzde, profil çıkıntısında kartal, gövdede bukranion kabartmaları. Arka yüz kaba bırakılmış. Üstte yuvarlak formda sunu çukuru.

Üst silmede bir, kabartma altında dört olmak üzere toplam beş satır yazıt.

Yazıt: Ἀγαθῇ τύχῃ

Μανης καί Ασ[- - - -]
Δομνου θειοι καί
Ἀπωλλονί εὐχην
περὶ των ἑαυτων σωτηρίας

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski; kabartma kontur ve detayları ile yazıtta ince uçlu keski.

Yayımlanmamıştır.

A.12: Adak Steli **Levha 140, res. 343**

Kth.Mz. – Env.7516
BY: Kütahya, Aslanapa
Beyaz mermer
y: 16,5 cm g: 15 cm d: 4,5 cm
kd: 1,3 cm

Durumu: Kabartmanın üst kısmını içeren parça.

Tanımı: Kabartmanın tondo içinde yer aldığı anlaşılır. Yuvarlak stelin kenarı üç kez ince profillendirilmiştir. Gövde hafifçe çukurlaştırılmıştır. Burada atlı kabartması yer alır. Tanrı figürünün belden üstü; at figürünün ise boyun kısmı mevcut. Sağa doğru ilerleyen atına baş ve gövdesi izleyiciye dönük şekilde binmiş. Saç başın üzerinde bir başlık gibidir, geriye doğru taranmış, başın üzerindeki detayı paralel çizgilerle verilmiştir, uzun saçın başın gerisinde omuz hizasından aşağıya dökülmesi başın yanındaki iki çizgiyle verilmiş. Yüz geniş, çene hatları belirgin, alın çıkık, gözler birbirine yakın ve derin, burun kısa, ağız çizgi şeklinde. Kulaklar işlenmiş. Boyun kalın. Sağ kol eksik. Sağ tarafta taşıdığı çifte baltayı, omza yaslamış ve sapının ucundan tutarak havaya kaldırmış. Balta sapı kalın. Sol kol dirsekten bükülmüş, bu el atın yeleleri üzerinde dizgini tutar. İşçilik özensiz.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski; kabartma kontur ve detaylarında ince uçlu keski.

Yayın: Akyürek Şahin, 2011, **a.g.e.**, no. 39.

A.13: Adak Steli **Levha 140, res. 344**

Kth.Mz. – Env.79
BY: Bilinmiyor
Beyaz mermer
y: 26,4 cm g: 24,5 cm
d: 5,4 cm kd: 1,5 cm

Durumu: Alt kısım kırık. Üstte kırıklar.

Tanımı: Kemerli, dörtgen adak kabartması. Kabartma alanı iki yandan düz başlıklı plaster ile sınırlandırılmış. Bunların üzerinde stilize köşe akroterleri. Kemerli bir aedicula altında atlı kabartması. Sağa doğru 'adeta adımları' ile ilerleyen atına başı ve gövdesi izleyiciye dönük şekilde binmiş tanrı Apollon kabartması. Saçlar ortadan ayrılarak arkada toplanmış. *Tunica manicata, khlamys* giyimli. Giysi kıvrımları stilize paralel çizgilerle verilmiş. Sağ el, omza dayanmış çifte baltanın sapını tutmakta. Sol kol dirsekten bükülmüş; bu elin avuç içi izleyiciye dönük.

Alet izleri: Tüm yüzeyde düz keski; kabartma kontur ve detayları ile yazıtta ince uçlu keski.

Yayın: Delemen, 1993, **a.g.e.**, no. 308.

A.14: Atlı Heykelcik **Levha 141, res. 345**

Kth. M. – 918

BY: Bilinmiyor

Beyaz mermer

y: 24,2 cm g: 18 cm d: 8,2 cm

Durumu: Tanrı figürünün başı ve sol kolu; at figürünün başı, bacakları ve arka kısmı kırık. Kaide kısmından yatay olarak kırılmış yapıştırılmış.

Tanımı: Heykelcik oval bir kaide üzerinde yer almaktadır. Tanrı figürünün, ata baş ve gövdesi izleyiciye dönük şekilde bindiği anlaşılmaktadır. Saç uçları bukleler halinde her iki yanda omuzlar üzerinde. Arka yüzde uzun saçlar sırtın üst tarafına dökülmekte. Khitoniskos, khlamys ve kısa çizme giyimli. Giysi kıvrımları yüzeysel çizgilerle verilmiş. Sağ bacak giysi altından belli edilmiş. *Khlamys* göğüs üzerinde 'U' şeklinde kıvrımlar yapar, arka düz bir şekilde aşağıya sarkar. Sağ elle omza dayadığı baltanın (?) sapından tutmakta. Atın karnının altında dörtgen sunak biçimli bir destek ve ön sağ ayağının altında ikinci bir destek. Arka yüz daha kaba işlenmiş. İki silme arası tam oluktan oluşan kaidenin ön yüzünde iki satır yazıt.

Yazıt: Ἀπολλοφάνης
Φυλασίου? ἀνέθηκε

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski; kabartma kontur ve detayları ile yazıtta ince uçlu keski.

Yayın: Akyürek Şahin, 2011, **a.g.e.**, no. 42.

A.15: Atlı Heykelcik **Levha 141, res. 346**

Afy. M. – Env.1834
BY: Afyon, Çobanlar, Feleli Köyü, Kozluca Mevkii
Beyaz mermer
y: 19,9 cm g: 15 cm d: 7 cm

Durumu: Binicinin başı kırık.

Tanımı: ‘Adeta adımları’yla sağa doğru ilerleyen at üzerinde baş ve gövdesi cepheden binici. *Tunica manicata, khlamys*, pantolon ve kısa çizme giyimli. Sağ elinde omuzuna dayadığı çifte baltayı taşıyor. Balta kabaca dörtgen şeklinde işlenmiş, kenarları düz. Arka yüzdeki sol el atın başında. Arka yüz daha kaba işlenmiş, figürün elinin önünde, atın başındaki parça çıkarılmamış. Baş kırılsa da boynun bir kısmı korunmuştur. Uzun saçın omuz üzerine dökülen kısımları her iki yanda görünmektedir.

Giysi kıvrımları ve atın detayları stilize işlenmiş. *Khlamys*in göğüs üzerindeki dökümlü kısmı kabartma ve çizgilerle gösterilmiş. *Khlamys*in kol ve gövde üzerindeki kıvrımları ve etek pilisi paralel çizgilerle verilmiştir. Binicinin çizmesinde, atın koşum takımı ve kuyruğunda kırmızı boya izi. Atın göz konturu ve göz bebeği siyah boya ile çizilmiş. Ön yüzde atın ağız kenarındaki yuvarlak oyuk metal aplikasyona işaret eder. Atın kuyruğu kaide ile birleşmiştir.

Arka yüz daha kaba bırakılmasına rağmen, at koşum takımı ve figürün çizmesindeki boya izleri, bu yüzün de boyalı olduğunu gösterir. Heykelcik kaide üzerinde yer almakta. Atın karnının altında dörtgen sunak şekilli destek ön sağ ayağının altında ikinci bir destek. Kaidenin ön yüzünde iki satır yazıt.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kontur ve detaylarda ince uçlu keski, altta murç izleri. Taraklı keski izi özellikle arka yüzde yoğun. Atın başındaki oyuk matkap ile açılmış.

Yazıt: Ἀπφιαι Ἰερισσα
Ἀπόλλωνι εὐχήν

Yayın: Delemen, 1999, **a.g.e.**, no. 310.

A.16: Atlı Heykelcik **Levha 141, res. 347**

Esk. M. – Env.A.13.71
BY: Bilinmiyor
Beyaz mermer
y: 18 cm g: 12 cm d: 5,5 cm

Durumu: Figürün sol kolu, atın ön ve alt kısmı kırık. Baltanın başıyla birlikte figürün başı boynun altından kırılmış ve yapıştırılmış.

Tanımı: Sağa doğru ilerleyen atına başı ve gövdesi izleyiciye dönük şekilde binmiş. Dalgalı saçlar ortadan ayrılarak bukleler halinde yüzü çevrelemiş, gevşek bir şekilde arkada toplanmış, başın tepesinde fiyonk şekli verilmiş. Gözler iri ve düşük burun büyük, ağız küçük, yanaklar dolgun. *Khitoniskos* ve *khlamys* giyimli. *Khlamys* arka yüzde düz bir şekilde aşağı inmekte. Giysi kıvrımları stilize çizgilerle verilmiş. Sağ elle omzuna dayadığı çifte baltayı tutmakta. Baltanın kenarlarına dairesel form verilmiş. Arka yüz daha özensiz işlenmiş. Atın karnının altında destek olduğu anlaşılır.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, detaylarda ince uçlu keski izleri.

Yayın: Delemen, 1999, **a.g.e.**, no. 311.

5.15. Men Kültü ile İlgili Taş Eserler

M.1: Adak Steli **Levha 142, res. 348**

Esk. M. – Env.A.133.66
BY: Bilinmiyor
Gri-beyaz mermer
y: 44,5 cm g: 39 cm d: 5,5 cm

Durumu: Kırılarak iki parçaya ayrılmış, yapıştırılmış. Yüzey ve kenarlarda aşınma. Tanımı: Üçgen alınlıklı dörtgen stel. Altta silme. Atlı kabartması üstte *tympanon*a altta ise silmeye taşmakta. Tanrı Men 'adeta adımları'yla sola doğru ilerleyen atına başı izleyiciye dönük binmiş. Saçlar kısa ve dalgalı. 'S' biçimli saç kıvrımları yüzü çevreler. Yuvarlak yüz aşınmış. Yanaklar dolgun. Boyun kalın. Baş vücuda oranla büyük, kollar kısa. Gövde profilden olmasına rağmen, omuzlar üzerinden çıkması gereken hilal uçları sağ ve sol yandan verilmiş. *Tunica manicata* ve *khlamys* giyimli. Giysi kıvrımları stilize paralel, kesintisiz çizgilerle gösterilmiş. Sağ el dizgini, sol el ise omuza dayadığı çifte baltayı tutmakta. Çifte balta uzun saplı, sapa oranla küçük, kesici kenarlar yuvarlatılmış.

Atın başı 1/4 profille izleyiciye dönük. Göz bebekleri işlenmiş. Yele gür, 'S' biçimli çizgilerle kıvrımları gösterilmiş. Kuyruk paralel çizgilerle işlenmiş. Koşum takımı işlenmiş, eyer ucu püsküllü.

Altta, silmede üç satır yazıt. Silmeye taşan atın arka ayakları ve ön sağ ayağı yazıtı iki yerinde bölmekte. Ön sağ ayak nedeniyle ikinci satırın son üç harfi daha aşağıya işlenmiş.

Yazıt: Γλαῦκο̣[ς]
.ανου Μηνὶ Να-
.νῳ εὐχήν

Alet İzleri: Yüzeyde düz ve yoğun taraklı keski; kontur ve detaylarda ince uçlu keski izleri.

Yayın: Delemen, 1999, **a.g.e.**, no. 315.

5.16. Üçlü Tanrılar / Theoi Dikaioi / Theoi Agrioi Kültleri ile İlgili Taş Eserler

T.1: Adak Kabartması **Levha 143, res. 349**

Fth. M. – Env. 3971

BY: Bilinmiyor

Kireç taşı

y: 52 cm g: 48 cm d: 17,4 cm

kd: 3,15 cm

Durumu: Alınlığın tepe kısmında küçük bir parça kırık. Kenarlar ve yüzeydeki aşınmalar dışında tüm.

Tanımı: Üçgen alınlıklı dörtgen adak kabartması. *Tympanon*da merkezde yaprak iki yanında *antitetik* düşey yılan kabartması, bunların her iki yanında yapraklı dallar. Gövdede kabartma alanı düz bir silme ile çerçevelenmiş. Cepheden ayakta yan yana üç figür. *Tunica*, zırh, *paludamentum* giyimliler. *Paludamentum*lar sağ omuz üzerinde yuvarlak iğne ile tutturulmuş, arkadaki kısmı figürlerin sol yanından aşağı sarkmakta, kıvrımları dikey çizgilerle verilmiş. Bel hizasında kuşaklar önde fiyonk yapılmış, uçları aşağı sarkmakta. Etek kısmı, üç kat halinde; dikey paralel çizgilerle pililer gösterilmiş. Sağ kollar gövdeye paralel aşağı uzatılmış, sol kollar ise dirsekten bükülerek yukarı kaldırılmış ve bu ellerde çifte balta, baltaların uç kısmı başın sağ yanında. Bacak kasları gösterilmiş.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma kontur ve detaylarında ince uçlu keski, arka yüzde murç izleri.

Yayın: Fleischer, 2008, **a.g.e.**, s. 217, res. 19.

T.2: Adak Kabartması **Levha 144, res. 350**

Fth. M. – Env.4552
BY: Bilinmiyor
Kireç taşı
y: 29,7 cm g: 34,5 cm d: 8 cm
kd: 1,5 cm

Durumu: Kenarlardaki kırıklar ve yüzeyde yoğun aşınma dışında tüm. Sergi alanında duvara sabitlenmiş.

Tanımı: Düz bir silme ile çerçeveleniş dörtgen kabartma alanı. Cepheden yan yana üç figür kabartması. Kısa saçlı, olasılıkla *khitoniskos* ya da zırh ile *paludamentum* giyimliler. *Paludamentum* figürlerin sol yanından aşağı sarkmakta, kıvrımları 'V' şeklinde gösterilmiş. Sağ kollar dirsekten bükülerek yukarı kaldırılmış, bu ellerle çifte balta taşınmakta, baltanın uç kısmı başların sol yanında. Sol kollar dirsekten bükülerek göğüs üzerinde. Figürlerin yüzeyindeki yoğun aşınma nedeniyle detaylar görülememekte.

Alet İzleri: Yüzeyde düz keski, kabartma kontur ve detaylarında ince uçlu keski.

Yayımlanmamıştır.

T.3: Adak Kabartması **Levha 144, res. 351**

Fth. M.- Env.4409
BY: Bilinmiyor
Kireç taşı
y: 41,2 cm g: 45,5 cm d: 16 cm
kd: 1,6 cm

Durumu: Kenarlarda kırıklar, yüzeyde yoğun aşınma.

Tanımı: Dörtgen kabartma alanı düz bir silme ile çerçevelenmiş, üst köşeler yuvarlatılarak alınlığa benzer bir form yakalanmaya çalışılmış. Cepheden ayakta yan yana dört figür. Bunlardan üçü olasılıkla zırh ve *paludamentum* giyimli. Omuzlarına dayadıkları çifte baltayı taşırlar. En solda *plinth* üzerinde uzun giysili tanrıça figürü.

Alet izleri: Yüzeyde düz keski, kabartma kontur ve detaylarında ince uçlu keski, arka yüzde murç izleri.

Yayımlanmamıştır.

T.4: Adak Kabartması **Levha 145, res. 352**

Bur. M. – Env.7.6.99
BY: Bilinmiyor
Kireç taşı
y: 34 cm g: 35 cm d:16 cm
kd: 3 cm

Durumu: Sağ üst köşede kırık. Kenarlarda ve yüzeyde aşınma. Üçüncü figürün baş kısmında yoğun aşınma.

Tanımı: Düz bir silme ile çerçeveleniş dörtgen kabartma alanı. Cepheden yan yana üç figür kabartması. Kısa saçlı. Yüzler uzun. Gözler yuvarlak şeklinde oyularak yapılmış. *Tunica*, zırh, *paludamentum* giyimliler. Belde, önde fiyonk şeklinde bağlanmış kuşak. Sol kollar dirsekten bükülerek yukarı kaldırılmış, bu ellerle çifte balta taşınmakta, baltanın uç kısmı başların sol yanında. Sağ kollar vücuda paralel aşağıya sarkmış, bu ellerde yerden yükselmiş birer yılan figürü.

Alet İzleri: Yüzeyde düz keski, kabartma kontur ve detaylarında ince uçlu keski.

Yayımlanmamıştır.

T.5: Adak Kabartması **Levha 145, res. 353**

Fth. M. – Env.3935

BY: Bilinmiyor

Kireç taşı

y: 37,6 cm g: 32,5 cm d: 12 cm kd: 2,2 cm

Durumu: Sol tarafı mevcut değil, kenarlarda kırıklar var.

Tanımı: Düz bir silme ile çerçevelenmiş dörtgen kabartma alanı. İki adet cepheden, ayakta figür. Aşınmadan dolayı detaylar belli değil. Kısa saçlı, *khithoniskos* ya da zırh giyimliler. Giysiler belde kuşakla bağlanmış. Sağ kollar gövdeye paralel aşağı uzatılmış, sol kollar dirsekten bükülerek yukarı kaldırılmış, bu ellerle omuza dayanan çifte balta taşınır, baltanın uç kısmı başların sağ yanında.

Alet İzleri: Yüzeyde düz keski, kabartmanın işlenmesinde ince uçlu keski kullanılmıştır. Arka yüzde murç izleri.

Yayımlanmamıştır.

T.6: Adak Kabartması **Levha 146, res. 354**

Fth. M. – Env.3233

BY: Bilinmiyor.

Kireç taşı

y: 31 cm g: 27,5 cm d: 11,4 cm

kd: 2,3 cm

Durumu: Sağ kısmı ve ortasının üst kısmı kırık.

Tanımı: Düz bir silme ile çerçevelenmiş dörtgen kabartma alanı. En sağdaki figür tüm olarak mevcut. Kısa saçlı, yüz aşınmış, *tunica,* zırh, *paludamentum* giyimli. Belde kuşak; önden bağlanmış ve iki ucu aşağı sarkmakta. Sağ kol kenar ve etek şeridi çizgi ile gösterilmiş. *Paludamentum* göğüs üzerinde yuvarlak formlu iğne ile tutturulmuş, göğüs üzerindeki kıvrımları çizgilerle verilmiş; figürün arkasından düz bir şekilde aşağı uzanır, kenar şeridi çizgi ile gösterilmiş. Sağ kol gövde yanında aşağı uzatılmış. Sol dirsekten bükülerek yukarıya kaldırılmış, bu elle omuza dayanmış çifte baltayı taşır, batanın ucu başın sağ yanında. Kesici kenarları düz. Ortadaki figürün sağ kolu ve belden aşağısı mevcut, diğeri ile aynı şekilde tasvir edilmiş. Çerçevenin üst kısmında yazıt.

Yazıt: Θεοί Ὅ[σιοι]

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma kontur ve detayları ile yazıtta ince uçlu keski kullanılmış. Arka yüzde murç izleri.

Yayımlanmamıştır.

T.7: Adak Kabartması **Levha 146, res. 355**

Ant. M. – Env.1.4.77
BY: Antalya, Kale, Üçağız
Beyaz mermer
y: 17 cm g: 35,4 cm
d: 5,6 cm kd: 1,3 cm

Durumu: Stelin üst kısmı mevcut.

Tanımı: *Tympanon*suz alınlıklı formda dörtgen stelin üst kısmına ait parça. Çerçeve içinde cepheden yan yana üç figürün kabartması. Sağdakinin başı ve çifte baltasının uç kısmı; ortada ve soldakinin gövdelerinin üst kısmı mevcut. *Himation*a sarınmış figürlerin sağ kolları dirsekten bükülerek omuzlarına dayadıkları çifte baltaları taşımakta, çifte baltanın sapı başın arkasından geçirilmiş, ucu figürlerin başlarının sol yanında kalmakta. Sol kol *himation*un içinde. Saçlar alından geriye doğru taranmış; saç detayları ve giysi kıvrımları stilize paralel çizgilerle gösterilmiş. Gözler iri burun büyük, yüz dolgun, ağız küçük.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kontur ve detaylarda ince uçlu keski, arka yüzde murç izleri.

Yayımlanmamıştır.

T.8: Adak Kabartması **Levha 147, res. 356**

Fth. M. – Env.2578

BY: Bilinmiyor.

Kireç taşı

y: 18,5 cm g: 16 cm d: 7 cm kd: 2,3 cm

Durumu: Gövde parçası mevcut.

Tanımı: Cepheden, ayakta figür. Dizlerinden üst kısmı mevcut. Kısa saç başın üst kısmında yüzü çevreler. Yüz aşınmış. *Tunica, paludamentum* giyimli. *Paludamentum* sol somuz üzerinden sarkar. Sağ omuzdan aşağıya sola doğru inen *balteus* (?). Sağ kol gövde yanında, el gövde üzerinde, sol kol dirsekten bükülmüş, sol elle omuza dayanmış, boyun arkasından başın sağ yanına uzanan çifte baltayı taşır. Baltanın kesici kenarları düz.

Alet İzleri: Yüzeyde düz uçlu, kontur ve detaylarda ince uçlu keski, arka yüzde murç izleri.

Yayımlanmamıştır.

T.9: Adak Kabartması **Levha 147, res. 357**

Fth. M. – Env.2614

BY: Bilinmiyor

Kireç taşı

y: 12,4 cm g: 14,9 cm d: 9 cm kd: 2 cm

Durumu: Sol üst köşe mevcut.

Tanımı: Düz bir silme ile çerçevelenmiş dörtgen kabartma alanı. En soldaki figürün belden üst kısmı. Cepheden. Kısa saçlı, gözler iri, burun büyük, yanaklar dolgun, ağız küçük. *Paludamentum* sağ omuz üzerinde yuvarlak iğne ile tutturulmuş. Sağ kol dirsekten bükülerek omuza dayadığı çifte baltayı tutar. Çifte balta başın sol yanında. Kesici kenarları düz. Sol dirsekten bükülmüş, el göğüs üzerinde, bir obje tutar. Sağındaki figürün sadece çifte baltası mevcut.

Alet İzleri: Tüm yüzeyde düz keski, kabartma kontur ve detaylarında ince uçlu keski, arka yüzde murç izleri.

Yayımlanmamıştır.

T.10: Adak Kabartması **Levha 147, res. 358**

Fth. M. – Env.4397

BY: Bilinmiyor

Beyaz mermer

y: 23,04 cm g: 20,5 cm d: 8,6 cm kd: 1,9 cm

Durumu: Alınlık ve gövdenin küçük bir parçası mevcut.

Tanımı: Üçgen alınlıklı. *Tympanon*da *palmet* motifi. Gövdede kısa saçlı bir baş ve bunun yanında çifte baltanın bir kenarı.

Alet İzleri: Yüzeyde düz keski, kabartma kontur ve detaylarında ince uçlu keski, arkada derin olmayan murç izleri.

Yayımlanmamıştır.

TD.11: Adak Kabartması **Levha 147, res. 359**

Fth. M. – Env.2473

BY: Bilinmiyor.

Kireç taşı.

y: 14,3 cm g: 9, 4 cm d: 5,6 cm kd: 2,15 cm

Durumu: Alt sağ köşe parçası mevcut.

Tanımı: Düz bir silme ile çerçevelenmiş dörtgen kabartma alanı. Ayakta, cepheden betimlenmiş figürün belden aşağısı. *Tunica*, zırh ve *paludamentum* giyimli. Belinde sol yanda kılıç asılı.

Alet İzleri: Yüzeyde düz keski, kontur ve detaylarda ince uçlu keski, arka yüzde murç izleri.

Yayımlanmamıştır.

5.17. Bir Tanrı Kültüyle İlişkilendirilmemiş Taş Eserler

ÇB.1: Sunak **Levha 148, res. 360**

Bur. M. – Env.56.14.00

BY: Bilinmiyor.

Beyaz mermer

y: 54,4 cm g: 29 cm d: 29 cm

kd: 6,7 cm

Durumu: Üst kısım silemeden itibaren kırık. Tüm kenarlarda ve alt köşelerde kırıklar, yüzeyde aşınma.

Tanımı: Alt ve üst kenarı silmeli profile sahip dörtgen sunak. Dört yüzü de kabartmalı. Alt profil, masif sunak ayakları köşelerde kabartma olarak gösterilmiş plinth üzerinde eğik silme ve bunun üzerindeki ince silmeden oluşur. Üst silme, sadece sol yan ve arka yüzlerde kısmen korunmuş, eğik silme üzeri ince düz silme ve trokhilos kısmı seçilebilmekte. Çifte balta kabartmasının bulunduğu kısım, eseri tanımlarken ön yüz olarak kabul edilmiştir. Ön yüzde düşey çifte balta kabartması, kesici kenarları dış bükey, kavisli, sap baltaya oranla kısa. Sol yan yüzde kısa saçlı ve sakallı erkek büstü. Kare yüz, yanaklar dolgun gözler düşük. *Himation* sağ omuz üzerinde yuvarlak giysi iğnesiyle tutturulmuş. Arka yüzde büst kabartması, baş kısmında kırıktır, erkek bir figür olabilir. *Himation* sağ omuz üzerinde yuvarlak iğneyle tutturulmuş, *himation*un altında *khitonun* kıvrımları paralel çizgilerle gösterilmiş. Üst silmede baş kısmı korunmuş yazıt. Sağ yan yüzde, kerykeion kabartması, sap kısa.

Yazıt: Θηκενε……

Alet İzleri: Yüzeyde düz ve taraklı keski izleri, kontur ve detaylarda ince uçlu keski izleri.

Yayımlanmamıştır.

GENEL DEĞERLENDİRME

Çifte balta ya da *çift yüzlü / ağızlı balta* olarak kullanılan adlandırmayla kastedilen her iki yüzü birbirine eşit olarak yapılmış baltadır. İnsanlık tarihinin en eski taş aleti olan baltalar zamanla mil delikli olarak yapılmıştır. Prehistorik Dönem aletleri arasında çift taraflı taş baltalara rastlanmaktadır[1895]. Güney Mezopotamya, Tell Al'Ubaid buluntusu, Kalkolitik Dönem Ubeyd Kültürü'ne (MÖ 6500-3800) ait *terra cotta* mil delikli balta modelleri çift taraflı baltaların en erken örneklerinin işaretleri olarak kabul edilmiştir[1896]. Ancak bu örneklerin iki ağzı eşit değildir, bir tarafı balta gibi düzken diğer tarafı sivrilmektedir. Tell Arpaçiyah'ta bulunmuş Halaf Dönemi'ne (yak. MÖ 6000-5400) ait amulet mühürler arasında çifte balta şeklinde olanlar vardır ki bunlar bilinen en erken çifte balta örnekleri olarak kabul edilmiştir. Araştırmacılar tarafından 'kelebek', 'üçgen bıçaklılar' gibi formlara ayrılan bu örneklerin her iki yüzleri eşittir. Amulet olabilecekleri düşünülmüş bu nesneler Girit'teki çifte baltanın da kökeni olarak görülmüştür ve Yakındoğu'dan batıya geçtiği öne sürülmüştür[1897]. Ancak bu örneklerin *terra cotta* modeller olduğu unutulmamalıdır ve bahsedilen dönemde, bahsedilen kültürde alet veya silah olarak kullanılmış çifte baltanın henüz var olmadığını göz önünde bulundurmak gerekir. Bu nesneler için yakın zamanlı araştırmacılar tarafından önerilen phallik sembol yorumu daha kabul edilebilir görülmektedir. Araştırmacılar tarafından çifte balta olarak tanımlanmış, bilinen en erken alet, İran, Susa'dan ele geçmiştir ve Kalkolitik Dönem'e aittir (Susa I / II, MÖ 4. bin ortaları)[1898]. Arsenik bakırdan yapılmış, çifte balta formuna en yakın, bilinen en erken bu örneğin de her iki yüzü tam olarak eşit değildir. Bir yüzünün balta yüksekliği daha fazladır ve dolayısıyla kesici kenarı daha kavislidir. İki ucu birbirinden farklı çift yüzlü baltalar Tunç ve Demir çağlarında da kullanılmıştır. Bu tip aletlerde amaç tek sapta iki farklı işleve sahip aleti taşımak ve kullanmaktır. İki yüzü birbirine tamamen eş, alet ve silah olarak kullanılmış en erken çifte balta örneklerini Girit Minos

[1895] Hawkes, 1936/1937, **a.g.e.**, s. 141-159.
[1896] Mallowan, 1970, **a.g.e.**, s. 352, 359.
[1897] Mallowan, 1935, **a.g.e**., s. 90-91.
[1898] Benoit, 2004, **a.g.e.**, s. 178-192; Oudbashi, 2012, **a.g.e.**, s. 159.

kültüründe görmekteyiz. Girit'te alet olarak kullanılmış çifte baltanın kökeni Erken Minos Dönemi'nin ortalarına, MÖ 3000'lere dayanır[1899]. Çifte baltalarda kesici kenarlar düz ya da kavisli olabilir ancak şekilleri nasıl olursa olsun, bunların simetrik olduğunu görürüz. En erken çifte baltalardan Roma İmparatorluk Dönemi örneklerine kadar bu baltaların dönem ve bölgeden bağımsız olarak, düz kenarlı, kavisli kenarlı, balta kısmı uzun gibi farklı formlara sahip oldukları görülür. Bu nedenle çifte baltanın şekli bizim herhangi bir tarihlendirme yapmamızı sağlamaz. Alet veya silah olarak, iki farklı işleve sahip diğer çift taraflı baltaların aksine birbirine eş yüzlü çifte baltanın taşınması ilk bakışta dezavantaj gibi görünebilir ancak amacı bir tarafı körelince diğer tarafını kullanmak olan bir işlem için uygun olmuş olabilir. Bunun dışında günümüzde hala oduncu baltası olarak kullanılan bu tipin ilk başta da oduncu baltası olarak ortaya çıktığını düşünen araştırmacılar vardır[1900]. Alet olarak değerlendirildiğinde iki yüzü birbirinden farklı baltanın, iki farklı işlevi barındırdığı için, iki yüzü eşit olana göre daha avantajlı olduğu söylenebilir. Bu nedenle iki yüzü eşit olmayan alet sayısı ve tipinin çifte baltaya göre daha çok olması anlaşılabilir. Ancak silah olarak değerlendirildiğinde iki keskin balta, tek bir baltayı taşımaktan daha avantajlı olmalıdır. Ayrıca mücadele esnasında iki yöne savrularak kullanılabilir.

Plutarkhos'un çifte baltayı *labrys* olarak adlandırılıp Lydia kökenine atfetmesi[1901] bazı araştırmacıların da *labrys*i çifte balta için genel bir adlandırma olarak kullanmasına ve Lydia kökenini kabul etmelerine neden olmuştur. Plutarkhos'a göre Herakles amazon Hyppolyte'yi öldürdüğünde onun diğer silahlarıyla birlikte baltasını da almış ve onu Lydia kralı Omphale'ye vermiştir. Lydialıların *labrys* dediği bu balta Lydia'dan Karia'ya geçmiş ve Zeus'un heykeline yerleştirilmiştir[1902]. Antik Dönem sanatına baktığımızda Amazonların MS 2. yy.da çifte baltayla tasvir edilmeye başlandığını görürüz. Plutarkhos çifte baltanın asıl sahibi olarak Amazonları gösterdiğinde

[1899] Vaughan, 1959, **a.g.e.**, s. 160.
[1900] Northover, 1995, **a.g.e.**, s. 83-105.
[1901] Plut., **Mor.**, 301F-302A.
[1902] **A.e.**

Amazonların elindeki silah çifte balta olarak gösteriliyordu zaten[1903], yazar bu betimlemelerden etkilenmiş olabilir.

Labrys adlandırmasının başka coğrafyalardaki çifte baltalar ve başka tanrıların atribüsü olan çifte baltalar için kullanıldığını gösteren bir kanıt yoktur. Roma İmparatorluk Dönemi kaynaklarında geçen *labrys* kelimesinin daha eski kullanımı ve kökeni hakkında da kesin bir bilgimiz yoktur. Ancak *labrys* kelimesinin Girit Tunç Çağı'nda çifte balta için kullanıldığını öne süren araştırmacılar vardır. M. Mayer, Girit çifte baltası için '*labrys*' adını kullanarak bunun Zeus Labrandeus'tan geldiğini öne süren araştırmacılardandır. Ancak bilindiği gibi böyle bir ilişkide, tanrı *epitheton*unun nesne veya yer adından kaynaklanması mantıklıdır, tam tersi değil. Mayer ve P. Kretschmer *labyrinthos* / labirent kelimesinin *labrys*den geldiğini ve *'çift ağızlı baltanın yeri'* anlamına geldiğini kabul etmişlerdir[1904], Knossos'un *Labyrinthos*'unu *'Çifte Balta Evi'* olarak tanımlamışlardır[1905]. Ancak λαβύρινθος kelimesi labirent, başka bir deyişle dolambaçlı yollar ve içinden çıkılmaz geçitlerle dolu yapı anlamında kullanılmıştır[1906] ve anlamından dolayı, *labrys*ten çok, 'geçit' anlamına gelen λαύρα[1907] kelimesiyle ilişkili görünmektedir. Linear A'da çifte balta piktogramı vardır, okunuşu '(H) A' şeklinde çözümlenmiştir[1908].

Ne Homeros ne de Hesiodos çifte baltayı açıkça Girit'le ilişkilendirmiştir. Onlardan sonraki kaynaklarda da *labrys* kelimesinin etimolojisinden bahsederken bile Girit'le bağlantı gösterilmemiştir. *Labrys* kelimesinin kökeni antik çağda bile oldukça tartışmalı görünmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Plutarkhos Zeus Labraundos'un sembolü haline geldiğini anlatırken çifte baltayı Lydia kökenli kabul etmiştir. Kraliyet sembolü çifte balta Karia'ya getirildiğinde tanrısal bir sembol haline gelmiştir. Burada ayrıca *labrys* kelimesinin kökeni olarak da Lydia gösterilmiştir[1909].

[1903] Bknz. Bölüm 1.9.
[1904] Mayer, 1892, **a.g.e.**, s. 191; Kretschmer, 1896, **a.g.e.**, s. 402.
[1905] Mayer, 1892, **a.g.e.**, s. 191.
[1906] Bailly, **Le Grand Bailly: Dictionnaire grec-français**, Paris, Hachette, 1935, s. 1162.
[1907] Liddell, 1940, **a.y.**
[1908] Younger, 2000, **a.y.**
[1909] Plut., **a.y.**

MS 3. yy. başlarında faaliyet göstermiş Aelianus ise Zeus'un Labraundos *epithetonu*nu tanrının gök tanrısı rolüyle ilişkilendirerek şiddetli yağmurlar yağdırması nedeniyle *'labros (şiddetli / öfkeli)'* sıfatından türetildiğini öne sürmüştür[1910]. Eski Yunanca'da çifte balta anlamında πέλεκυς kelimesi kullanılmıştır[1911]. Labrys kelimesinin Girit kökenli olduğunu ve genel anlamda çifte balta için kullanıldığını gösteren somut bir kanıt yoktur.

Antik kaynaklar bizi böyle bir kökene götürmese de ve etimolojik bir bağlantı görülmese de Eski Çağ Akdeniz dünyasına baktığımızda, Girit Tunç Çağı kültüründeki gibi hiçbir kültürde çifte balta motifinin bu kadar önemli ve yaygın olduğunu görmeyiz. Arkeolojik buluntular, kutsal çifte baltanın en erken ve en çok sayıda örneklerinin Minos Uygarlığı'nda olduğunu gösterir. Minos kültüründe takılar, adak eşyaları, kaplar, larnakslar, sütunlar gibi pek çok yerde çifte baltanın tasvir edildiğini görürüz. Bunun yanı sıra kült nesnesi metalden çifte baltalar da vardır. Kült çifte baltalarının bir kaideye dikilerek kullanıldığını gösteren kanıtlar vardır[1912]. Ayrıca çifte baltanın bir sahne içinde yer alan tasvirleri vardır. Bunlarda çifte balta ya bir figür tarafından taşınıyor ya da diğer figürlerden bağımsız yer alıyordu. İkonografilerinden dolayı kült görevlisi oldukları düşünülen figürler çifte baltayı omuzlarına dayayarak taşırlar. Bu tasvirleri genellikle mühürlerde görürüz. Sahnenin geneline ve bu tip betimlemelerdeki diğer figürlere bakıldığında, bu 'taşıma' dinsel bir figürün atribüsünü taşımasından farklı olarak kült görevlisinin kutsal bir nesneyi taşıması gibi görünmektedir. Çünkü sahnede ya da benzer figürlerin yer aldığı diğer mühürlerde figürler ilerlerken ve başka nesneler de taşırken gösterilmiştir. Bu figürler uzun, düz ya da torba şeklinde etek giyimli kadın figürleridir -ki bu kıyafet kült görevlileri ve tanrısal figürler tarafından giyiliyordu (lev. 13, res. 27-28). Minos kültüründe çifte baltanın tanrısal olarak nitelendirilmiş bir figür tarafından da taşındığını gösteren örnek vardır. Palaikastro Levhaları olarak adlandırılan döküm kalıplarında[1913], 'Yılanlı

[1910] Ael., **NA**, XII, 30
[1911] Bknz. Bölüm 1.2.
[1912] Bknz. Bölüm 1.6.
[1913] Xanthoudidis, 1900, **a.g.e.**, s. 25-50.

Tanrıça'nın ikonografisine çok benzer, ayakta, kollarını iki yana açmış, uzun etekli, göğüsleri açıkta ve lotuslu taç giymiş kadın figürü bu sefer her iki elinde birer yılan değil, çifte balta taşımaktadır (lev. 16, res. 44). Çifte baltanın yüzeyi çizgilerle ve noktasal bezeklerle bezenmiştir ki biz bunu metalden yapılmış, gerçek boyutlu ya da minyatür çifte baltalarda kazıma çizgi ve daire veya nokta şeklinde bezemeler olarak görürüz. Burada, tanrıça, yılanları elinde tutan tanrıça gibi gücü gösteren, tanrısal bir sembolü elinde tutuyor olmalıdır. Bu şekilde ritüelin bir parçası olan bir sahneden de kesit verilmiş olabilir, belki de danslı bir törende kutsal nesneler bu şekilde her iki elde yer alıyordu[1914].

Çifte baltanın yer aldığı bir diğer sahneyi ise yine mühür örneklerinde görmekteyiz. Bu örneklerde çifte balta figürlerden bağımsızdır, başka bir deyişle bir figür tarafından taşınmamaktadır. Mykenai Yüzüğü'nde[1915] asma ağacı altında oturan, tanrıça olarak tanımlanmış kadın figürü elinde haşhaş bitkisi tutar ve karşısındaki kadın figürleri ona zambak ve lotus sunarlar. Burada oturan figürü toprak ve bitkilerle ilişkili bir tanrıça olarak tanımlamak mümkündür. Araştırmacıların dikkat çektiği gibi bu sahnede çifte balta havada asılı olarak durmaktadır. Sahnenin üst kısmında ay ve güneş motifleri yer alır ve bunların altındaki dalgalı paralel çizgilerle gökyüzünün sınırı gösterilmiş olabilir. Bu durumda çifte balta gökyüzünde değildir ama havadadır. Havada gösterilmiş bir başka tasvir ise insan başına, kollarına ve ayaklarına sahip bir kalkan motifidir. Cook, baltayla birlikte bu motifin gök tanrısının yukarıdan düşen silahları olduğunu düşünmüştür[1916]. Zeus'un yıldırımının baltayla özdeşleştirilmesi (*astropelekys*)[1917] gibi belki de burada da çifte baltayla gök tanrısının yere düşen yıldırımı gösterilmek istenmiştir. Toprak tanrıçasına dolayısıyla toprağa düşen şiddetli yağmurun yıldırımlarıyla gök tanrısı tarafından gönderilişi anlatılmak istenmiş olabilir. Burada çifte baltanın dikkat çeken bir özelliği de her iki baltasının çift yapılmış olmasıdır. Knossos'tan bir mühürde ise Potnia Theron figürünün üzerinde

[1914] Bknz. Bölüm 1.6.
[1915] Evans, 1901, **a.g.e.**, res. 4
[1916] Cook, 1925, **a.g.e.**, s. 516.
[1917] Bknz. Ek Bölüm 1: Çifte Baltanın Yıldırım ile İlişkisi.

çifte balta yer alır (lev. 17, res. 46)[1918]. Bu sefer balta dalgalı çizgilerin üst tarafında başka bir deyişle gökyüzündedir. Bu durumda direkt gök tanrısını simgelemiş olabilir. Balta yüzleri birbirine eşit birer üçgen şeklinde çizilmiş çifte balta burada daha basit gösterilmiştir, sapı ortadan geçen bir çizgi şeklindedir. İster Mykenai Yüzüğü'ndeki gibi ikişer yüzlü, kavisli kenarlı üzeri bezemeli detaylı bir tasvire sahip olsun, ister buradaki gibi basit üçgenlerle gösterilmiş olsun, çifte baltanın formunda vurgulamak istenen birbirine eşit, simetrik iki balta yüzüdür[1919].

Çifte baltanın yer aldığı en önemli sahne Hagia Triada Lahdi'ndeki kült sahneleridir (lev. 17-18, res. 47 a-e). Bir ritüel içinde kutsal çifte baltanın ne şekilde konumlandığını bu tasvir sayesinde görmekteyiz. Araştırmacılar tarafında Minos eseri olarak kabul edilmiş[1920] bu lahit Burke tarafından Girit'te Minos geçmişinden gelen imgelerle bezenmiş bir Myken eseri olarak yorumlanmıştır[1921]. Lahdin uzun yüzlerinden birinde tapınakta hayvan kurbanı ve meyve sunumu sahnesi tasvir edilmiştir. Sahnenin merkezinde üzerinde kurbanlık boğanın yattığı sunak masası vardır. Sahnenin solunda ise biri küçük, diğeri büyük iki sunak yer alır. Ellerinde sunularla kadın ve erkeklerden oluşan beş figür sunaklara doğru ilerlerler. Bu iki sunak arasında bir kaide üzerine yerleştirilmiş uzun saplı bir çifte balta yer alır. Yukarıya doğru incelen formu ve rengi dolayısıyla araştırmacılar sapın ağaç gövdesi olabileceğini düşünmüşlerdir. Sütun olabileceği de önerilmiştir. Çifte baltanın sarıya boyanmasıyla altından olduğu gösterilmek istenmiş olabilir. Mykenai Yüzüğü'nde olduğu gibi baltalar her iki yüzde çift bıçaklı olarak yapılmıştır. Baltanın üstüne tünemiş kuzgun figürü yaklaşan fırtınanın habercisi olarak yorumlanmıştır[1922], dolayısıyla çifte baltanın gök / fırtına tanrısıyla ilişkilendirilmesine sebep olmuştur. Diğer uzun yüzde ise sahnede birbirine zıt yönde ilerleyen üçer figür bulunur. İki kadın ve bir erkek figürden oluşan sağdaki üçlü ellerindeki kaplarla çifte baltalara doğru yönelmiştir. Çifte baltalardan biri piramidal formda, diğeri dörtgen formda birer kaide

[1918] Kouremenos, 2016, **a.g.e.**, res. 5. 19.
[1919] Bknz. Bölüm 1.6.
[1920] La Rosa, 2000 a, **a.g.e.**, s. 996-997.
[1921] Burke, 2005, **a.g.e.**, s. 403.
[1922] Cook, 1925, **a.g.e.**, s. 518.

üzerinde yer alır. Bu tarz kaideler Girit'te ele geçmiştir. Balta saplarının formu diğer yüzdeki gibidir, burada farklı olarak saplar yeşil yapraklarla kaplıdır. Çifte baltalar burada da sarı renktedir. Bıçak kısımları yine her iki yüzde çifttir. İki baltanın da üzerine birer kuzgun tünemiştir. İki balta arasına yerleştirilmiş büyük bir kaba en öndeki figür elindeki kaptan sıvı dökerek libasyon yapmaktadır. Petersen, diğer yüzdeki balta sapının yapraksız, bu yüzdekilerin ise yapraklı olması tezadına dikkat çekerek, ilk sahnede kışın gök tanrısı için ibadet edildiğini, ikinci sahnede ise baharda gök tanrısının toprak tanrıçası ile evliliğini simgeleyen bir törenin tasvir edildiğini öne sürmüştür. Ayrıca, libasyon sahnesindeki yaprak bezeli iki sütunun boyut olarak birbirinden farklı olduğuna, soldakinin daha büyük olduğuna ve bunun üzerindeki çifte baltanın, diğer sahnedeki yapraksız saplı çifte balta gibi diyagonallerle bezeli olduğuna dikkat çekmiştir. Bundan da uzun saplı çifte baltanın ve diğer sahnedekinin gök tanrısını; kısa saplı olanın ise tanrıçayı simgeleyebileceği sonucuna varmıştır[1923]. Bunun üzerine Cook, lahitte tasvir edilen çifte baltaya ibadet edenlerin, bitki örtüsünü canlandırmak için ilkbahar yağışlarını çağırdıklarını kabul edebileceğimizi belirtmiştir[1924]. Burada dikkat çeken bir konu kış olarak yorumlanmış sahnede tek çifte baltanın yer almasıdır. Toprak tanrıçasının yokluğuyla toprağın ölü olduğu, gök tanrısına gerçekleştirilen sunularla kış yağışlarının devam ettiği ve sonunda baharda toprak tanrıçasının canlandığı ve tanrı çiftinin yeniden bir araya geldiği anlatılmak istenmiş olabilir. Bu canlanmayı balta saplarında da görüyoruz. Çifte balta sadece gök tanrısını değil, onun yanındaki toprak tanrıçasını da simgelemiş olmalıdır. Çifte baltanın iki yüzü olması ve simetrik formu bu düalizmi göstermek için ideal olmalıydı. Buradaki gibi balta yüzlerinin her iki yüzde çift yapılmasıyla bu 'ikilik' durumu vurgulanmış olabilir veya baltanın bu şekilde daha kutsal olduğuna inanılmış olabilir. Lahdin bu yüzündeki, kendisine sunu yapılan erkek figürü genç yaşta ölmüş mezar sahibi olarak yorumlanmıştır. Önemli biri olduğu anlaşılan mezar sahibinin mezarında yaşam-ölüm döngüsüne sahip insana dair cenaze ritüeliyle doğanın mevsimsel döngüsünü elinde tutan tanrı çiftinin ritüeli birlikte gösterilmiştir.

[1923] Petersen, 1909, **a.g.e.**, s. 162-170.
[1924] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 520.

Üzerinde çifte balta motifinin yer aldığı Palaikastro Lahdi tanrı çiftine dair sembollere işaret edebilir (lev. 19, res. 49). Lahitteki panellerin birinde, büyük bir zambak tasvir edilmiştir. Zambağın sağda ve solda dışa bakan birer çiçeği bulunur. Bu çiçeklerin merkezdeki *stigma* (dişil üreme organının *tepecik* kısmı) kısımlarının her iki yanında birer *anter* (erkek üreme organının *başçık* kısmı) betimlenmiştir. *Anter*lerin uçları tekli baltaya benzer. Zambağın merkezinden bir çiçek sapı yerine bir kült objesi yükselmektedir. Burada sütun kaidesi ve başlığı olan ince bir sütun bulunur. Bunun üzerinde, basamaklı bir kaide üzerine yerleştirilmiş çifte balta yer alır. Baltanın her iki yanındaki dikey nesneler Bosanquet tarafından bir çift 'kutsal boynuz' olarak tanımlanmıştır[1925], ancak Cook, ince birer elipse benzeyen bu nesnelerin boynuzlardan farklı forma sahip dikmeler olduğunu ve baltanın da bu dikmeler arasına yerleştirildiğini düşünmüştür[1926]. Cook, buradaki çifte baltanın Mykenai buluntusu altın yüzükte olduğu gibi 'Minoslu gök tanrısı'nı temsil ettiğini öne sürmüştür. Mykenai yüzüğünde zambak sunulan kadın figürünün tanrıça Rhea olarak tanımlanabileceği öne sürülmüştür. Burada çifte balta ve zambak motiflerinin bu şekilde birlikte gösterilmesi, Hagia Triada lahdinde olduğu gibi, gök tanrısı ile toprak tanrıçasının yaşam veren birlikteliğinin göstergesi olarak yorumlanmıştır.

Minos kültüründe çifte baltanın ilişkili olduğu bir diğer unsur da boğadır. Pseira Amphorası'nda çifte balta motifleri bir dizi şeklinde yer almıştır[1927]. Bu dizide, boğa başı üzerinde, boynuzlar arasında kaide üzerinde çifte balta motifleri yer alır (lev. 19, res 49). Balta sapının üst kısmında zambak motifi bulunur. Boğa başlarının arasında her iki yanında birer zeytin dalı bulunan, dörtgen kaide üzerine yerleştirilmiş çifte balta yer alır. Zambaklı çifte baltalar gibi bu çifte baltaların kesici kenarları da oldukça dış bükey, kavisli yapılmıştır, baltalar neredeyse yuvarlak bir form kazanmıştır. Üzerindeki bezemeler, metal balta betimleri olduklarını gösterir. Kaide üzerindeki baltaların saplarının tepesindeki topuzlar oldukça büyük yapılmıştır, spiral bezeli ve yuvarlak formdadır. Bu form, topuz kısmı başı, balta kısmı gövdesi olan stilize bir

[1925] Bosanquet, 1901/1902, **a.g.e.**, s. 299.
[1926] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 524.
[1927] Evans, 1921, **a.g.e.**, res. 284.

figür gösterilmek istendiği düşüncesini akla getirir. Bu baltalarla erkek tanrı, zambaklı baltalarla ise tanrıça temsil edilmek istenmiş olabilir. Zeytin motifi ise Hagia Triada Lahdi'nde tek çifte baltalı sahnede, baltanın gerisinde de yer alıyordu. Pseira Amphorası'nın ağız kısmında çifte baltalardan oluşan motif dizisi bulunur. Bu baltaların kenarları daha düzdür ve daha küçük boyutlu yuvarlak topuzlara sahiplerdir, gövdedeki baltalara göre gerçek balta formuna daha çok benzerler. Minos sanatında topuz başı rozet şeklinde, sapı bitkisel görünme sahip çifte balta örnekleri de vardır[1928] (lev. 19, res. 51). Bu örnekler, çifte baltanın mevsimsel döngü, bitkisel canlanmayla ilişkili bir sembol olabileceğine işaret edebilir.

Pseira Amphorası'nda çifte balta direkt boğa başı üzerinde, boynuzlar arasında gösterilmiştir. Yine bu şekilde baltanın boğa başı üzerindeki tasvirlerine rastlarız (lev. 13, 29-31). Bunun yanı sıra, Evans tarafından kutsal boynuz olarak tanımlanmış nesneler arasına da çifte baltanın yerleştirildiği görülür. Marinatos, çifte baltanın Minosluların güneş tanrıçasının simgesi olduğunu ve doğan güneşi simgelediğini öne sürmüştür. Evans tarafından kutsal boynuz olarak tanımlanmış şeklin yan yana iki tepe tasviri olduğunu ve bunların arasında gösterilmiş çifte baltanın ise doğan güneş olduğunu düşünmüştür. Bu önermeye Mısır sanatıyla yaptığı karşılaştırmalar sonucunda varmıştır[1929]. Bu dikey nesnelerin şekline baktığımızda tepeden çok boynuza benzediğini görürüz. Ayrıca, Minos Sanatı'nda gökyüzünün gösterildiği hiçbir sahnede bu şekilde ufuk sembolüne rastlanmaz, hatta çifte baltanın havada asılı bulunduğu bir sahnede yukarıda güneş sembolü de yer almıştır. Bu nedenle Marinatos'un teoirisine katılmıyoruz. Evans'ın önerdiği gibi kutsal boynuz olmalıdırlar. Bazı betimlerde çifte baltanın iki yanındaki dikey nesnelerin formları değişmektedir, bu örneklerdeki de bir çift dikme olmalıdır (lev. 19, res. 48). MacGillivray, Minos sanatındaki boğanın üzerinden atlama veya boğa kurban sahnelerinin astronomik bir anlamı olabileceğini, ancak boğa kültü ile de ilgili olabileceğini düşünmüştür. Bununla birlikte araştırmacı Girit'teki çifte baltanın

[1928] Seager, 1909, **a.g.e.**, s. 299, res. 19; Gordon, 1916, **a.g.e.**, s. 48, res. 38; Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 527, res. 395; Evans, 1928 b, **a.g.e.**, res. 390.
[1929] Marinatos, 2010, **a.g.e.**, s. 129.

anlamını da astronomiyle açıklamıştır[1930]. Boğa üzerinden atlama sahnelerinin zamanı ölçen ve yön bulmaya yarayan astral bir takvim olarak işe yaradığını düşünmüştür. Kutsal boynuz olarak adlandırılmış sembolün ise muhtemelen, her bir zirve noktası gündönümünü ve ortadaki alçak kısım ise ekinoksu ifade ediyordu ve güneş takvimini gösteriyordu. Ayrıca, ona göre, Giritliler, ekinoksu, gündüz ve gece eşitliğini temsil eden iki eşkenar üçgen arasındaki dikey bir sapla, başka bir deyişle çifte balta ile sembolize etmişlerdir[1931] (lev. 13, res. 32, 33). MacGillivray'ın teorisi daha kabul edilebilir görülmektedir, bahsettiğimiz ikonografik kanıtlar zaten çifte baltanın mevsimsel döngüyle ilişkisine işaret etmektedir.

Girit'te, kutsal alan olan bazı önemli mağaralarda çifte balta adakları görülür. Bunlardan biri Arkalokhori Mağarası'dır. Burada pek çok adak eşyasıyla birlikte altın, gümüş ve tunç adak çifte baltaları ortaya çıkartılmıştır. Bunlarda bazılarının üzeri yazıtlıdır[1932]. Boston Baltası olarak adlandırılmış altın çifte baltanın üzerindeki yazıt, araştırmacılar tarafından, *I-da-ma-te* şeklinde okunmuştur ve "Ida Mater" (Ida Dağı'nın ana(tanrıça)sı) şeklinde yorumlanmıştır[1933]. Diğer yazıtlı örneklerden olan gümüş çifte baltanın yazıtı *I-da-ma-te*[1934], tunç çifte baltanınki ise *I-da-ma* şeklinde okumuştur[1935]. Adakların aynı tanrıçaya yapıldığı açıktır.

Arkalokhori buluntuları diğer mağaradan gelenlerle karşılaştırıldığında savaşla daha çok ilgili oldukları, silah buluntularının yoğunluğu fark edilmiştir. Baltaların çoğunluğu minyatür, bazıları ise gerçek boyutludur; hançer ve kılıçlar ise gerçek silahlardır. Vermeule, bundan dolayı, kutsal mağaraların belli bir tanrıya ait olup olmadığının bilinmediğini belirtmekle birlikte, ancak Arkalokhori'nin tanrısının iki özelliğinin net olduğunu, özellikle silahlarla bağlantılı bir tanrı olduğunu ve bir tanrıdan çok bir tanrıça olduğunu düşünmüştür. Şüpheyle yaklaşılması gereken ikinci

[1930] van der Waerden, 1952/1953, **a.g.e.**, s. 216-230; Rochberg-Halton, 1984, **a.g.e.**, s.115-140.
[1931] MacGillivray, 2004, **a.g.e.**, s. 331-337.
[1932] Hazzidakis, 1912/1913, **a.g.e.**, s. 35-60.
[1933] Boufides, 1953/19544, **a.g.e.**, s. 60-74.
[1934] Pope, 1956, **a.g.e.**, no. 1, no. 3.
[1935] Pugliese-Caratelli, 1957, **a.g.e.**, s. 172.

görüşünü çifte baltanın her zaman tanrıça ile birlikte görülen bir sembol olduğu, bir tanrı ile birlikte hiçbir zaman görülmediği değerlendirmesine dayandırmıştır. Girit'teki dini yaşamın her alanına egemen olan Minos tanrıçasının, güvercinlerin, yılanların, dağların, toprağın ve insanın hayatındaki diğer unsurların tanrısı olduğu gibi, burada savaşçı kılıkta bulunmasının şaşırtıcı olmadığını düşünmüştür. Athena, Hera gibi tanrıçaların da Minos mirasına sahip olduklarını belirtmiştir. Bunun yanı sıra "mağara" mekânının Zeus'un doğum mitosundaki önemini de hatırlatmıştır[1936]. Mağarada, altından, küçük bir dağ modeli bulunmuştur. Bu, tanrıçanın meskeni olarak yorumlanmıştır[1937]. Bu durumda çifte balta adaklarının dağ tanrıçası olan Ida Dağı tanrıçasına yapıldığını söylemek mümkündür.

Konumuzla ilgili bir diğer önemli kutsal mağara ise Psykhro Mağarası'dır. Girit'te Lasethi Vadisi'ndeki Psykhro Mağarası Hesiodos'un Zeus'un doğum yeri olarak gösterdiği[1938] Diktaion Antron / Dikte Mağarası olarak lokalize edilmiştir[1939]. Mağara iki kısımdan oluşur alt ve üst mağara. Alt mağarada pişmiş toprak kaplar, figürinler, libasyon masası, sunu kapları gibi adak eşyalarıyla birlikte tunç çifte baltalar ele geçmiştir. Mağaranın sarkıttan dikmelerinin dikey yarıklarında tunç bıçak, iğne gibi buluntularla birlikte minyatür çifte baltalar ele geçmiştir[1940] (lev. 20, res. 53). Bunların, büyük boyutlu kutsal çifte baltalardaki gibi, kenar hatları kazıma çizgiyle, bunun iç kısımları eğik çizgilerle bezelidir. Sarkıt dikmeler kutsal dikme / sütun inanışıyla ilişkili bulunmuş, hatta bunun Zeus kültü içerisinde yer alan kutsal taş / *baitylos*la dolayısıyla Zeus'un doğum mitosuyla bağlantılı olduğunu düşünülmüştür[1941]. Knossos Sarayı'nda dikmelere kazınmış çifte balta motifleri[1942] ve fresklerde metal çifte baltaların bir tapınağın ahşap sütunlarına yerleştirilişini gösteren tasvirler, kökeni Dikte Mağarası'ndaki kutsal dikmelere dayanan bir kutsal dikme / sütun kültüyle ilgili olmalıdır (lev. 12, res. 23-26). Hagia Triada Lahdi'nde gördüğümüz çifte balta sapları

[1936] Vermeule, 1959, **a.g.e.**, s. 6.
[1937] Vermeule, 1959, **a.g.e.**, s. 7-12.
[1938] Hesiod., **Theog.**, 477.
[1939] Evans, 1897, **a.g.e.**, s. 350.
[1940] Hogarth, 1899/1900, **a.g.e.**, s. 94-116.
[1941] Evans, 1909, **a.g.e.**, s. 13.
[1942] Evans, A., 1901 b, **a.g.e.**, s. 110.

da kutsal sütun ve kutsal ağaç kültünün çifte baltayla ilişkisine işaret edebilir. Yukarıda bahsettiğimiz bazı tasvirlerde çifte baltanın sapının yapraklı yapılması da mevsimsel canlanmanın yanı sıra kutsal ağaç kültüyle ilişkili olabilir.

Üst mağarada ayrıca, piramit formunda taş bir kaide üzerine dikilmiş bir çifte balta bulunmuştur (lev. 14, res. 38). Tunç kadın ve erkek figürinleri, bıçaklar, usturalar, kutsal çifte baltalar, kılıçlar, hançerler, mühürler, takılar, cımbızlar gibi adaklar alt ve üst mağaraya bırakılmıştır. Kılıç ve hançerler de çifte baltalar gibi minyatürdür. Watrous, bu buluntuların adayanların cinsiyetlerine özgü olduğunu ve ergenliğe geçiş ritüeli ile ilişkili olduğunu düşünmüştür[1943]. Belki de burada, kadın ve erkeklerin cinsiyete ilişkin adaklarını kabul eden bir tanrı çifti tapım görüyordu. Watrous, adak figürinlerinin çeşitli tanrıları, olasılıkla 'Minoslu Zeus' ve eşini simgelemiş olabileceğini de düşünülmüştür. Araştırmacının buradaki kültle ilgili bir görüşü de ibadet edenlerin sanki tanrının yeraltında yaşadığını düşünerek alt mağaradaki ve dikitlerdeki yarıklara bıçaklar ve minyatür çifte baltalar sıkıştırmalarıdır[1944]. Belki de mağara tanrıça ve tanrıçanın bedeni olarak görülüyordu ve onu uyandırmak veya bereketli olması için bu yarıklara erkek tanrının silahları adanıyordu.

Mağarada ele geçen Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait kandiller kutsal alanın bu dönemde de kullanıldığına işaret eder, ancak bu dönemdeki kült ile ilgili başka bir veri yoktur, Roma İmparatorluk Dönemi'nde burada çifte baltalı bir tanrının varlığını gösterir bir kanıt ne yazık ki yoktur. Yalnızca bu dönem ait yılan dolanmış mermer blok heykeltıraşlık eserinin Zeus Melikhios kültüyle ilişkili olabileceği önerilmiştir[1945]. Zeus'un doğum yeri olarak gösterilen bir başka mağara olan Ida Mağarası'nda Yunan öncesi döneme ait az sayıda iz görülür. Ida Mağarası'nın Dikte Mağarası'nın yerini aldığı düşünülmüştür[1946]. Ida Mağarası'nda Geç Minos Dönemi'ne ait adaklar arasında tunç çifte balta bulunmaktadır. Burası Minos

[1943] Watrous, 1996, **a.g.e.**, s. 47-49.
[1944] Watrous, 1996, **a.g.e.**, s. 51-52.
[1945] Watrous, 1996, **a.g.e.**, s. 55.
[1946] Hogarth, 1899/1900, **a.g.e.**, s. 114-116.

Dönemi'nde "Tanrıça'nın (Dea'nın) Mağarası" iken Yunan Dönemi'nde Zeus'un kutsal alanı olmuştu[1947]. Fakat çifte balta kültü Girit'te Yunan Dönemi Zeus'unda devam etmemiştir.

Girit'te Tunç Çağı sonrasında çifte balta ve çifte balta tasvirleri oldukça azalmıştır. Girit'ten Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait iki kandilde çifte balta tasviri görürüz. Birinde, tondoda, Tunç Çağı örneklerindeki gibi boğa başı üzerinde boynuzlar arasında yer alır (lev. 21, res. 56), diğerinde tondosunda Pan'ın tasvir edildiği bir sahne varken omuz üzerinde yer alır (lev. 21, res. 58). Bunların dışında Kissamos'tan bir evden bulunmuş, MS 2. yy.a tarihlendirilmiş bir kandil üzerinde, muhtemelen erkek, kısa saçlı bir figür çifte balta tutar, figürün bir tanrıya mı, ölümlüye mi ait olup olmadığı bilinmemektedir[1948]. Kouremenos, bu tür kandillerin sadece ışık sağlamakla kalmayıp, üzerlerine çifte balta gibi semboller çizildiğinde, kullanıldıkları alanlar için tılsım olarak hizmet etmiş olabileceklerini düşünmüştür[1949]. Tunç Çağı sonrasında, Girit'te uzun bir süre görülmeyen bu semboller, olasılıkla üretici atölyelerin eski eserlerden etkilenmesi sonucu ortay çıkmıştır. Girit'ten, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait bir diğer çifte balta tasviri, Kissamos'taki, MS 2./3. yy.a tarihlendirilmiş 'Phidias Evi'ndeki mozaikte görülmektedir. Mozaikte yer alan imzadan sanatçının Daphneli olduğunu öğreniyoruz[1950]. Antiokheia'nın Roma İmparatorluk Dönemi mozaiklerinde çifte balta motifini görmekteyiz[1951]. Bu durumda buradaki çifte baltanın, sanatçının kökeninden kaynaklanan bir motif olduğunu söyleyebiliriz. Girit, Selino'dan Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait bir yüzük üzerinde kadın figürüyle birlikte çifte baltanın gösterilmesi araştırmacılara, çifte baltanın Tunç Çağı'nda tanrıçalarla ilişkili olmasından dolayı, bu yüzüğün kutsal bir niteliği olabileceğini düşündürse[1952] de Roma İmparatorluk Dönemi'nde Girit'te bir tanrıça ya da tanrıyla ilişkili çifte balta görmemekteyiz.

[1947] Sakellarakis, 1988, **a.g.e.**, s. 207-214.
[1948] Kouremenos, 2016, **a.g.e.**, s. 52.
[1949] **A.e.**
[1950] Markoulaki, 2009, **a.g.e.**, s. 363.
[1951] Levi, 1947, **a.g.e.**, lev. cxxiii.
[1952] Kouremenos, 2016, **a.g.e.**, s. 53.

Çifte baltanın Kıbrıs'ta varlığının Minos etkisiyle olduğunu, tasvirin ikonografisi net bir şekilde göstermektedir. Myken Dönemi'ne ait bir kap parçası üzerindeki tasvir Girit Tunç Çağı eserlerindekiyle benzerdir (lev. 13, res. 31)[1953].

Thrake'de çifte balta, MÖ 5. ve 4. yy.larda krallık sembolü olarak kullanmıştır. Bunun öncesinde, Tunç Çağı'na ait metal ve pişmiş toprak çifte baltaların varlığı kanıtlanmıştır. Bu örnekler araştırmacılar tarafından kutsal çifte balta olarak kabul edildiği gibi mali değişim aracı oldukları da düşünülmüştür[1954].

Eski Roma'da güç ve otoritenin sembolü olan *fasces*lerin Etrüsk kökenli olarak kabul edildiğini görürüz. Bu *fasces*ler hemen hemen her zaman tek yüzlü bir balta içerir. En eski *fasces* örneği olan MÖ 7. yy.a ait minyatür Vetulonia fascesinin farklı olarak çifte baltalı olduğunu görürüz[1955]. Bu Etrüsk çifte baltasının kökeninin Anadolu olduğunu öne sürmüş araştırmacılar vardır. Bunun nedeni olarak da Etrüsklerin kökeninin Anadolu olduğu teorisini ve Plutarkhos'un *labrys*in kökeniyle ilgili bahsini göstermişlerdir. Buna göre, çifte balta Lydia'da krallık sembolüydü. Kandaules'in baltayı arkadaşına vermesi Lydia kralına balta taşıyan bir *"lictor"*un eşlik etmesi olarak yorumlanmıştır. Roma geleneğine göre Etrüsk şehirlerinin krallarına sadece bir *lictor* eşlik ediyordu. Ancak doğruluğu kesin olmayan bir köken teorisi (Etrüsklerin Anadolu kökeni) ve Roma İmparatorluk Dönemi yazarının anlattıklarına göre Lydialılarda çifte baltanın krallık sembolü olmasının Etrüsk'teki sembole benzetilmesi ve kralın baltayı verdiği arkadaşının Etrüsk'teki gibi *lictor* olduğu düşüncesi[1956] bizce bilimsel kanıtlar olarak kabul edilemez. Kaldı ki yukarıda değindiğimiz gibi Thrake gibi başka yerlerde de krallık sembolü olarak görülür, bu bizim Thrake'deki çifte baltanın kökenini Lydia olarak görmemizi sağlamaz.

[1953] Bknz. Bölüm 1.7.
[1954] Bknz. Bölüm 1.8.
[1955] Falchi, 1898, **a.g.e.**, s. 157, fig. 26.
[1956] Bknz. Bölüm 1.11.

Vetulonia'dan bulunmuş, MÖ 7. yy.ın sonlarına ait mezar steli, Auvele Feluske Steli üzerinde miğferli ve kalkanlı erkek figürü ileriye doğru uzattığı sağ elinde çifte balta taşırken gösterilmiştir[1957]. MÖ 6. yy. a ait, üzerinde mızrak tutan savaşçı figürü bulunan Lemnos Steli, araştırmacılar tarafından Vetulonia Steli'ne stilistik açıdan benzer bulunmuştur. Araştırmacılar yazıtın dili olan Lemnos diliyle Etrüsk dili arasında benzerlik tespit etmişlerdir. Lemnos dilinin Anadolu kökenli olduğu düşünülmüştür ancak bu dili konuşanların hangi tarihte göç ettikleri belirsizdir. Ancak bu veriler de Etrük çifte baltasının kökenini Anadolu'ya dayandırmak için henüz yeterli görülmemektedir[1958].

Anadolu'daki en erken çifte baltalar Ephesos Artemision'da ele geçmiş tunçtan minyatür çifte baltalardır ve Arkaik Dönem'e aittirler[1959]. Çalışmalarımız esnasında bu baltalarla Miletos Zeytintepe Aphrodite Kutsal Alanı'ndan bulunmuş minyatür tunç bir çifte baltanın çağdaş olduğu tespit edilmiştir. Minyatür çifte baltaların paralellerini Ege Dünyası'nda görürüz. Kıta Yunanistan'da, Ithaka'da ve Ege Adaları'ndan Delos ve Rhodos'ta ele geçmişlerdir (lev. 5, harita 5). Bu örnekler de Anadolu'da iki merkezden gelmiş örnekler gibi Arkaik Dönem'e aittir. Bir kısmı Delphi, Rakita, Olympia, Ithaka Aetos gibi yerleşimlerden, geri kalanı ise Arkadia Zeus Lykaios, Philia Athena Ionia, Lousoi Artemis, Tegea Athena Alea, Sparta Artemis, Delos Kynthos Artemis ve Apollon, Rhodos Lindos Athena kutsal alanlarındandır. Görüldüğü gibi çoğunluğu tanrıça kutsal alanlarından gelirler. Buluntu yerlerinden sadece biri Zeus kutsal alanıdır: Arkadia Zeus Lykaios alanında ele geçmiş minyatür çifte balta en erkene tarihlendirilmiş örnektir, MÖ 11.-10. yy.lara tarihlendirilmiştir. Adak olarak kullanılmış minyatür çifte baltaları Girit'te Tunç Çağı'nda görmüştük (lev. 20, res. 53)[1960].

[1957] Milani, 1895, **a.g.e**., s. 22-27.
[1958] Bknz. Bölüm 1.11.
[1959] Klebinder-Gauss, 2003, **a.g.e.,** s. 133-140.
[1960] Bknz. Bölüm 2.1.1.4.

Minos ve Myken kültürlerinde sıklıkla rastladığımız çifte balta motifi Myken Dönemi ile Geç Geometrik Dönem arasında neredeyse hiç görülmez[1961]. Geç Geometrik Dönem'de Myken kültürüne ait unsurlarda bir canlanma yaşanmış olabilir. Arkadia'da Myken kültürünün ve inanışının bazı unsurları 'karanlık çağ' boyunca hayatta kalmış gibi görünüyor, çifte balta ve nar motiflerinin yanı sıra kadın binici figürü de –Myken sonrası- görülmeye devam etmiştir[1962]. Eski Yunan dünyasındaki minyatür adaklar çifte baltalarla sınırlı değildi, minyatür kaplar, silahlar, taraklar, kuş figürleri, nar motifleri, tripodlar, lyralar bu adaklar arasındaydı. Myken sonrasındaki dönemde kutsal çifte baltanın kayboluşu, kültürel ve ekonomik değişimler sonucu gerçekleşmiş olmalıydı. Ancak bu simge tamamen yok olmamıştı. Artık büyük boyutlu ve Tunç Çağı Girit'indeki gibi önemli olmasa da daha ekonomik bir adak olarak minyatür boyutta varlığını sürdürmüştü. Daha ender ama daha geniş alanda görülmeye başlanmıştı. Minyatür çifte baltaların bir kısmının sapları da günümüze ulaşmıştır. Bu baltaların bazılarının halka ya da delik kısımları da korunmuştur. Bu da onların takılarak / asılarak kullanıldığını gösterir. Olasılıkla, koruyucu, amulet olarak insanların üzerinde taşıdıkları bir semboldü ve bu amaçla Zeus Lykaios ile Artemis ve Athena'ya adak olarak sunulmuşlardı. Belki bu sunularla tanrının ve tanrıçaların koruyuculukları kazanılıyordu. Minyatür çifte baltalarının bazılarının Girit Tunç Çağı'daki büyük boyutlu ve minyatür çifte balta örneklerinde gördüğümüz gibi kazıma çizgilerle bezendiklerini görürüz. Bir kısmında iç içe halkalardan oluşan bezemeler vardır. Bazılarında göze benzeyen bu bezemeler baltanın her iki yüzünün ortasına birer tane yerleştirilmiştir (lev. 35, res. 112, 114 a)[1963]. Belki de burada tanrının koruyucu gözleri gösterilmek istenmiştir ve amulet olarak kullanan kişiyi kötülüklerden koruduğuna inanılmıştır.

En fazla sayıda minyatür çifte baltanın ele geçtiği yer Iasos'tur. Burada minyatür çifte balta buluntuları, toplu olarak bir yapıdan ele geçmiştir. Bu buluntular nedeniyle yapı 'Çifte Baltalar Kutsal Alanı' olarak adlandırılmıştır. İki odadan meydana gelir, birinde

[1961] Kilian-Dirlmeier, 1979, **a.g.e.**, s. 159.
[1962] Voyatzis, 1990, **a.g.e.**, s. 103.
[1963] Bknz. Bölüm 2.1.1.4.

bothros vardır. Çoğunlukla ince kurşun levhadan çifte balta şeklinde kesilerek yapılmış adak baltaları ve üzerinde çifte balta kabartması olan mermer sunağın (ZL.17) burada bulunması dolayısıyla araştırmacıların fikri, yapının Zeus Labraundos'a adandığıdır[1964]. Yapı, Klasik Dönem'e tarihlendirilmiştir[1965]. Araştırmacılar, güney odanın köşelerindeki kireçtaşından temel taşlarının yukarı bakan yüzlerinin blok yerleştirilebilecek şekilde işlendiğini, çifte baltalı sunağın belki de bu bloklardan birinin üzerine yerleştirilmiş olabileceğini düşünmüşlerdir. Eğer bu tarihlendirme doğruysa ve düşünüldüğü gibi ZL.17 *in situ* bir eserse, genellikle bir konteksten ele geçmemiş ve Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmiş, Mylasa ve çevresi kökenli çifte baltalı sunaklarımız arasındaki en erken örnektir.

Iasos'ta bulunan 150 adet minyatür çifte baltanın çoğunluğu kurşundan, bir kısmı da tunçtandır, birkaç örneğin sapları vardır. Klasik Dönem'e tarihlendirilmiş bu minyatür çifte baltalar Arkaik Dönem sonrasında görülmüş yegâne örneklerdir. Eğer tarihlendirilmeleri doğruysa minyatür çifte balta geleneğinin Arkaik Dönem sonrası sadece Karia'da devam ettiğini gösterir. Sayıca yoğunlukları da buradaki çifte balta kültünün önemiyle doğru orantılıdır. Mekândan kabartmalı bir amphora kulbu ele geçmiştir. Kabartma tridente geçirilmiş bir çifte baltadan oluşur. Bu, Zeus Labraundos ile Zeus Osogollis sembollerinin birleşimidir[1966] (lev. 36, res. 120). Bu sembolün Augustus Dönemi sikkelerinde görülmeye başlaması mekânın kutsallığının uzun süre devam ettiğini, belki de burada çifte baltalı Zeus'un yerini, yerleşimin liman kenti olmasından dolayı Zeus-Poseidon *sykretizmi* olan Zenoposeidon'un aldığını gösterir.

Katalogda yer alan 108 eserden 50'si Zeus Labraundos kültüyle ilişkilidir (tablo 2). Bunların 28 tanesi üzerinde düşey çifte balta kabartması bulunan sunaklardır. İkisi sunak, biri stel, biri de adak kabartması olan dört eserde tanrının tasviri yer alır. Zeus Labraundos adaklarının çoğu Karia Bölgesi'nden, özellikle de Mylasa ve çevresinden

[1964] Baldoni, 2004, **a.g.e.**, s. 74.
[1965] **A.e.**, s. 65.
[1966] Bknz. Bölüm 2.1.2 ve 2.1.3.

ele geçmiştir ki tanrının kutsal alanı Labraunda buraya yakındır. Bunun dışında Ionia'da Miletos'ta kültü görülür (lev. 1, harita 1; lev. 4, harita 4). Devşirme malzeme olarak yapılarda kullanılmış eser sayısı dokuzdur. Bunlar Milas (6 adet), Eskihisar (2 adet) ve Marmaris'tedir (1 adet). Zeus Labraundos tasvirlerini sikkelerde, sunak ve stellerdeki kabartmalarda görebildiğimiz gibi tanrının heykelcikleri de günümüze ulaşmıştır. En erken tasvir edildiği örnekler Mylasa'nın Klasik Dönem sikkeleridir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde de kent sikkelerinde tasviri görülür. Zeus Labraundos ikonografisi iki tipe ayrılır: *contrapposto / kontrapost tipi* ve *ksoanon tip*. *Kontrapost* tipi, tanrının tasvirini gördüğümüz en erken örnekler olan Klasik Dönem sikkelerinde, Hekatomnidlerin bastırdığı sikkelerde yer alır. Bu tipte tanrı sağ elinde omzuna dayadığı çifte baltayı, sol elinde mızrağını taşır şekilde gösterilmiştir [1967] (lev. 23, res. 62-65). Tanrının bu tipteki Yunanlı görünümü Hekatomnidler döneminde oluşturulmuştur[1968]. Hektomnidler, Zeus Labraundos kültüne ve dolayısıyla kutsal alanına özel bir önem vermişler, kutsal alanda yapılaşma çalışmalarında bulunmuşlar, burayı kendi yönetimsel güçlerini pekiştiren bir merkez olarak görmüşlerdir[1969]. Piksodaros Dönemi (MÖ 341-336), Halikarnassos baskısı sikkelerin arka yüzündeki *kontrapost* tipi Zeus Labraundos tasvirlerinde mızrağın ucu lotus şeklinde yapılmıştır[1970] (lev. 23, res. 65). ZL.32'de de mızrağın ucu bu şekildedir. Minos'taki zambak-çifte balta ikilisinde olduğu gibi burada da lotus-çifte balta birlikteliği görmekteyiz. Burada lotusun bir tanrıçanın kültüne işaret ettiğini söyleyebileceğimiz bir veri henüz yoktur. Olasılıkla tanrının kendisinin bitkisel bereketle ilişkili olduğuna işaret edebilir.

Ksoanon tipte ise tanrı arkaistik bir görünüşe sahiptir. Bu tasviri Mylasa'nın Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde tapınak içinde görürüz[1971] (lev. 23, res. 68). Arkaik döneme ait ve sikkelerin basıldığı dönemde hâlâ var olan kült heykelinin tasviri olmalıdır. Hekatomnidler Dönemi'ndeki klasik Yunan tanrısı görünümüne göre

[1967] Head, 1897, **a.g.e.**, lev. XXVIII, 5-7, 9-11, 13-14.
[1968] Bknz. Bölüm 2.1.2.
[1969] Bknz. Bölüm 2.1.2.
[1970] von Aulock, 1962, **a.g.e.**, no. 2376.
[1971] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 19, 20.

tanrının 'özü'ne daha yakın bir tip olduğunu söyleyebiliriz. *Ksoanon* görünüme sahiptir, başında *polos / kalathos* vardır. Kolları dirsekten dik açıyla bükülmüştür. Sağ elinde çifte balta, sol elinde mızrak vardır. Kollarından yere doğru şeritler sarkar. Tüm bunların yanı sıra bu tipin en dikkat çekici unsurları göğüs üzerindeki yumrular ve uzun *khiton*un üzerine giyilmiş *agrenon*dur. Artemis Ephesia ile ikonografisinde benzerlikler vardır. Artemis Ephesia ikonografisi üzerine çalışmış Szidat bu tanrıçanın göğüs bölgesinde yer alan yumruların kaya olduğu sonucuna varmıştır[1972]. Buradan yola çıkarak biz de Zeus Labraundos yumrularının kaya olduğunu düşünüyoruz. Kutsal kaya / *baitylos* kültünün Zeus inanışında ve efsanesinde yeri vardır. Kıyafetinin bir parçası olana *agrenon* ise *omphalos*ların üzerindeki düğümlü ağ olmalıdır. Göğüs kısmı dağ zirvesindeki gibi kayalarla kaplıyken vücudunun geri kalanı da kutsal bir kaya, *omphalos* gibi ağa sarınmıştır. Zeus Labraundos'un bir dağ tanrısına has ikonografik özellikler taşıması bizi şaşırtmaz. Tanrının kutsal alanı Labraunda, Beşparmak Dağları'nda, sarp bir yamaçta yer alır. Kutsal alanın merkezinde, burasının kutsal kabul edilmesindeki etkenlerden 'Yarık Kaya' bulunur (lev. 22, res. 59-60, lev. 23, res. 61).

Kayanın hemen batısında işlenmiş ana kaya parçası vardır, bunun doğu yönündeki yan tarafına basamaklar oyulmuştur. Karlsson, burayı Zeus'un tahtı olarak nitelendirir ve bu tip kaya *'taht'*ların Hitit hava tanrısı / Yunan Zeus tipi bir tanrıya ait olduğunu ve Matar / Ana Tanrıça kültüyle bağlantılı olduğunu hatırlatır[1973]. Burada kastedilmiş olan Zeus'un ikametgâhı olsa da bu kült yapılarını mutlak şekilde *'taht'* olarak nitelendirmek doğru değildir. Bu anıtlar üzerinde ilk çalışan araştırmacılar, bunları *altar* olarak tanımlamışlardır[1974]. Daha detaylı çalışmalarda bu basamaklı anıtlar *'basamaklı altar'* kategorisinde değerlendirilmiştir[1975]. Bu tip basamaklı altarları Anadolu'da ana tanrıça kültünde görmekteyiz[1976]. Karlsson, 'Yarık Kaya'nın üzerinde yer alan nişin Phrygia'daki Kybele kültündeki nişlere benzerliğini hatırlatmıştır, ayrıca

[1972] Szidat, 2004, **a.g.e.**, s. 83-130.
[1973] Karlsson, 2013, **a.y.**
[1974] Ramsay, 1882, **a.g.e.**, s. 8.
[1975] Galling, 1925, **a.g.e.**, s. 100.
[1976] Tüfekçi-Sivas, 1999, **a.g.e**., s. 190.

kazılarda ele geçmiş Arkaik Dönem'e ait, pişmiş toprak ana tanrıça figürinleri de burada böyle bir kültün varlığından şüphelenilmesine yol açmıştır ve burası araştırmacılar tarafından *'Kybele Kutsal Alanı'* olarak adlandırılmıştır[1977]. Bu unsurlar -tanrıçanın adını bilmesek de- burada daha eskiye dayanan ana tanrıça kültünün varlığına işaret edebilir.

Zeus Labraundos *ksoanon* tipinin Artemis Ephesia ikonografisiyle benzerliği, ana tanrıça karakterinde bir tanrıçayla *synkretize* edildiğini düşündürebilir. Minos inanışında çifte baltayla ilişkili tanrı çifti Zeus Labraundos'ta toprak tanrıçası ve gök tanrısı olarak tek bir vücutta birleştirilmiş olabilir. Böylece çifte baltanın düalizmi tanrının kendisinde de görülebilir.

Zeus Labraundos kült merkezi, yağışların yoğun olduğu ve yıldırım olaylarının sıklıkla yaşandığı bir bölgededir. Gök / fırtına tanrısı Zeus'un en yaygın simgesi yıldırım demetidir. Ancak buradaki ikonografisinde yıldırımın yerine çifte balta vardır. Baltanın yıldırım olarak görülmesi gibi[1978] burada çifte balta yıldırımın yerine geçmiş olmalıdır. Bir döneme kadar paleolitik baltaların göktaşları olduğu ve gök tanrısı tarafından hiddetini göstermek için gökyüzünden atıldığına inanılmıştır. Bu nedenle baltayla yıldırım özdeşleşmiştir. Modern Yunancada yıldırım için *astropelekys* kelimesi kullanılmaktadır. İnananlara göre, Zeus Labraundos'un *labros*u, şiddetli yıldırımları, gökten atılan bir silah gibi yeryüzüne düşüyor olmalıydı. Zeus Labraundos'a Stratios olarak 'orduları komuta eden' savaşçı nitelikli bir sıfatla da tapınılıyordu. Böyle bir niteliğe sahip tanrının silah taşıması, yıldırımının bir silah olması şaşırtıcı değildir. İki yüzü birbirine eşit, tamamen simetrik bir baltanın seçilmesi ise tanrının karakterindeki düalizm ile ilişkili olabilir.

[1977] Henry, 2019, **a.g.e.,** s. 89-100.
[1978] Bknz. Ek Bölüm 1: Çifte Baltanın Yıldırım ile İlişkisi

Yukarıda bahsettiğimiz gibi araştırmacılar Zeus Labraundos ikonografisinde iki tip belirlemişlerdir. Çalışmalarımız esnasında bu iki tipin özelliklerini de taşıyan, karışımı olan tasvirler de olduğunu saptadık. ZL.31'de tanrının *polos / kalathos* giymesi, vücuda birleşik kollarının dik açıyla dirsekten bükülerek yanlara açılması *ksoanon* tipin özellikleriyken, bir bacağının ileride olması, giysisi, *himation*un sarınma şekli, *pectoral scrota*nın olmaması *kontrapost* tipin özellikleridir. Benzer durum Tegea Steli'nde de görülür. Tanrı duruşu, baltayı tutuşu, başlıksız olması, *himation*a sarınmasıyla genel olarak *kontrapost* tipindedir, ancak *ksoanon* tipteki gibi *pectoral scrota*sı vardır (lev. 25, res. 75 a-b).

İki tip arasında baltanın taşınmasındaki farklılık da dikkat çekicidir. *Ksoanon* tipte, arkaik duruşun verdiği etkiyle, kol dirseğe kadar vücuda birleşiktir, dirsekten dik açıyla bükülür ve çifte balta düşey bir şekilde taşınır. *Kontrapost* tipte ise figüre hareket kazandırılmasıyla çifte balta omza yaslanarak taşınmaya başlanmıştır. Bunun için de sapı daha uzun yapılmıştır. Bu taşıma şekli Minos'ta çifte balta taşıyan figürlerde gördüğümüz gibi baltayı bir yerden bir yere taşıma hareketine benzer. Ancak burada Zeus Labraundos sadece kutsal bir nesneyi değil, silahını da taşımaktadır.

Zeus Labraundos çifte balta taşıyan bir gök / fırtına tanrısı olması dolayısıyla bazı araştırmacılar tarafından 'Hitit' kökenine dayandırılmıştır. Öncelikle belirtmemiz gerekir ki, tanrının kutsal alanındaki kutsal kaya, ikonografisindeki *polos / kalathos, pectoral scrota, agrenon* gibi unsurlar dolayısıyla tanrının kültünün çok daha eskiye, kültünde kutsal kaya, dağ tanrısı özelliklerini içeren 'yerel' bir tanrıya dayandığını biz de kabul etmekteyiz. Son yıllarda gerçekleştirilmiş epigrafik çalışmalar bölgede Anadolu fırtına tanrısının isminin - Luwice *Tarḫunt*-, Likçe *Trqqas*, Hititçe *Tarḫu*- adlarına benzer şekilde- Karca *Trq(u)δ*- şeklinde olduğunu gösterir[1979]. Ancak bu tanrının ikonografisindeki baltayı direkt 'Hitit Fırtına Tanrısı'ndan aldığını göstermez.

[1979] Bknz. Bölüm 2.1.1

Bu ilişki özellikle Yazılıkaya'daki baltalı figür üzerinden kurulmuştur[1980] ve yukarıda açıkladığımız üzere bu figürün çifte balta taşıdığı iddiası, kabartmanın bazı hatalı çizimlerinden kaynaklanmıştır[1981]. Kabartmaya dikkatli bakıldığında Tunç ve Demir çağlarında Anadolu ve Suriye'de sıklıkla tasvir edilmiş, iki yüzü birbirinden farklı olan bir baltayı taşıdığını görürüz. Kaldı ki Yazılıkaya'daki bu figür Fırtına Tanrısı değil, onun oğludur. Tunç Çağı'nda Anadolu'da fırtına tanrısının ikonografisinde balta görülmez. Assur Ticaret Kolonileri Çağı mühürlerinde baltalı figürler vardır, bunlar tekli baltadır[1982]. Eski Yakındoğu fırtına tanrılarına baktığımızda baltanın ikonografilerinin önemli bir unsuru olduğunu görürüz. Tanrılar tarafından bu silah, topuz gibi diğer silahları taşırken tasvir edilme biçimi olan, sağ eldeki balta yukarı kaldırılıp saldırmak üzere gösterilmiş *'tehditkâr poz'*da taşınmıştır. Çifte baltayı Geç Hitit / Suriye fırtına tanrılarında Demir Çağ'da görmeye başlarız. Bu tanrıların ikonografileri Antik Çağ'da Iuppiter Dolichenus'ta devam etmiştir[1983].

Zeus Labraundos çifte baltayı, Tunç Çağı Anadolu fırtına tanrısının silahını taşıdığı ve Eski Yakındoğu fırtına tanrılarının baltalarını ve diğer silahlarını taşıdığı gibi 'tehditkâr poz'da taşımaz. *Ksonan* tipte, sikkeler üzerinde genellikle dirsekten bükülen kollar iki yana açılmış olarak gösterilir, burada aslında öne doğru uzatılmış kolların dirsekten bükülerek yukarıya kaldırılması gösterilmek istenmiştir, bu tasviri – heykelcikler gibi- üç boyutlu örneklerde daha net görebiliriz. *Kontrapost* tipte ise omzuna yaslayarak taşır.

Zeus Labraundos adaklarında tanrının kendisinden çok, atribüsü çifte balta tasvir edilmiştir. Adaklar genellikle, bir yüzünde çifte balta kabartması bulunan küçük boyutlu dörtgen sunaklardır. Çifte balta kabartması her zaman düşey olarak işlenmiştir. Bu şekilde tasvir edilmeleriyle, Minos'ta olduğu gibi dikili, başka bir deyişle ayakta oldukları gösterilmek istenmiş olabilir. Bu teorimizi destekleyecek ünik

[1980] Unwin, 2017, **a.g.e.**, s. 28.
[1981] Bknz. Bölüm 1.5
[1982] Bknz. Bölüm 1.4, 1.5.
[1983] Bknz Bölüm 4.

bir eser Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait ZL.4'tür (lev. 73, res. 253). Diğer örneklerde sadece düşey çifte balta kabartması yer alırken bu örnekte çifte balta dörtgen bir kaide üzerindedir ve her iki yanına birer meşale dikilmiştir. Benzer ikonografiyi Muğla Müzesi'ndeki, Stratonikeia Akdağ Tümülüsü buluntusu, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait pişmiş toprak, minyatür sunak üzerinde görürüz (lev. 26, res. 81). Minyatür sunakta farklı olarak, çifte balta kaide üzerinde değil, meşalelerle birlikte düz bir zemin üzerindedir, sapı sarmal yivli bir sütuna benzer ve meşalelerle balta arasında birer yıldız bulunur[1984]. Bu tasvirler bize Minos'taki, bir kaide üzerindeki çifte baltalarla, boynuzlar arasında dikili duran çifte baltaları hatırlatır (lev. 14, res. 34, 37-38; lev. 17, res. 47 a; lev. 18, res. 47 b-e). Girit Tunç Çağı çifte baltaları ile Antik Dönem Karia çifte baltalı sunakları arasındaki bu ikonografik benzerlik bölgedeki çifte baltanın Girit kökenine dair önemli bir kanıttır. Ancak arada büyük bir zamansal boşluk vardır. Yukarıda bahsettiğimiz üzere bu sunakların büyük çoğunluğu konteks dışı bulunmuştur ve çoğunlukla Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenir. Miletos çifte baltalı sunakları araştırmacılar tarafından Geç Hellenistik-Erken İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. Iasos sunağı, dediğimiz gibi eğer tarihlendirilmesi doğruysa Klasik Dönem'e aittir. Kataloğumuzda bu örnekteki gibi silmesiz dörtgen sunaklar mevcuttur (ZL.15-26). Fakat bu form tarihleme için yeterli değildir. Ayrıca belirtmek gerekir ki Mylasa sikkelerinde çifte baltanın bağımsız olarak (tanrı tarafından taşınmadan) yer alması MÖ. 2 yy.da başlar. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Augustus Dönemi'nden itibaren görülmeye devam eder (lev. 23, res. 66-67). Geta Dönemi'nde ise tanrının *ksoanon* tipiyle –kült heykeli olarak- tekrar tasvir edilmeye başlandığını görürüz[1985] (lev. 23, res. 69). Girit etkisi söz konusu olsa bile, bu, kutsal bir sembol olarak direkt çifte baltayı buradan aldıklarını göstermeyebilir. Bu eski sembolü görüp Karia'da yeni anlamlar atfetmiş olabilirler.

Düşey çifte baltalarla ilgili söyleyebileceğimiz bir diğer unsur ise bunların tanrının sadece sembolü olmadığı tanrının kendisinin yerine geçmiş olduklarıdır. Minos'ta

[1984] Bknz. Bölüm 2.1.1.
[1985] Bknz. Bölüm 2.1.1.

Hagia Triada Lahdi'nde kaide üzerindeki çifte baltalara sunu yapıldığını görmüştük ve bunların gök tanrısı ile toprak tanrıçası çifti olabileceğini söylemiştik[1986] (lev. 17, res. 47 a; lev. 18, res. 47 b-e). Karia'nın düşey çifte balta tasvirleri de tanrının kendisinin yerini almış olabilir. Baltalı Kapı'da çifte baltanın üzerine bir çift göz yerleştirildiğini görürüz (ZL. 41)[1987]. Bunun benzeri Milas, Belen Camisi'ndeki devşirme bir blok üzerinde ilk defa çalışmamız esnasında tespit edilmiştir. Çifte baltanın kendisi olan tanrının, gözleri de bunun üzerinde yer almıştır (ZL.37, lev. 93, res. 291 a-b). Ayrıca burada, Arkaik Dönem minyatür çifte baltaların bazılarında (Arkadia, Lousoi Artemis Kutsal Alanı buluntusu ve Olympia buluntusu) gördüğümüz, balta üzerindeki bir çift gözü görmemiz, bu anlayışın devam ettiğini gösterebilir (lev. 35, res. 112 a, 114 a). Pandantif olarak kullanıldıklarını bildiğimiz minyatürler için amulet yorumunu yapmıştık ve üzerinde göz olanların da tanrının koruyucu gözlerini taşıyan örnekler olduğunu söylemiştik[1988]. Baltalı Kapı ve devşirme bloktaki çifte balta üzerindeki tanrının gözleri de bu niteliği taşımış olabilir. Bu konuyla ilgili bir diğer örnek, Euromos'un çifte baltalı tanrısı Zeus Lepsynos kültünde görülür. Tapınak cella bloklarının birinde çifte balta kabartmasının her iki yanında birer insan kulağı tasviri bulunur (lev. 39, res. 1332). Elbette –her ne kadar yazıtlarda bu şekilde anıldığını henüz görmesek de- tanrının *epekoos* olduğuna işaret eder[1989]. Dikkat çeken bir diğer unsur, kulakların sanki bir başın iki yanında yer alır gibi yerleştirilmesidir ki burada yine çifte baltanın tanrının kendisinin yerine geçtiğini söyleyebiliriz. Miletos dörtgen sunaklarından ZL.9 Zeus Labraundos ve Zeus Lepsynos'a birlikte yapılmış bir adaktır (lev. 74, res. 258). Sunak üzerinde, başka yerde örneği olmayan, yan yana iki düşey çifte balta tasviri bulunur, birinin altında Zeus Labraundos, diğerinin altında Zeus Lepsynos yazar. Burada çifte baltalarla sadece adak değil tanrıların kendisi de ifade edilmiş olmalıdır. Ayrıca yazıttan, eserin büyük boyutlu bir sunağın küçük bir kopyası olduğunu anlıyoruz. Meşaleli örnekte de bu örnekte de günümüze ulaşmamış, bir kaide ya da sunak üzerine dikilmiş büyük boyutlu çifte baltalar tasvir edilmiş olmalıdır. Meşaleli örnek için ayrıca söylememiz gereken, Muğla Müzesi'nde korunan bu eserin

[1986] Bknz. Bölüm 1.1.6.
[1987] Bknz. Bölüm 2.1.1.
[1988] Bknz. Bölüm 2.1.1.
[1989] Bknz. Bölüm 2.1.4.

buluntu yeri kayıtlarda yer almaz ancak, meşaleli minyatür sunak gibi Stratonikeia çevresinden gelmiş olmalıdır. Burada, bildiğimiz gibi kültünde ve ikonografisinde meşalenin yeri olan tanrıça Hekate'nin kültü vardır. Söz konusu kutsal çifte balta belki de tanrıçanın Lagina'daki kutsal alanındaydı ve tanrıçayla birlikte tapım görüyordu. Çifte baltanın her iki yanındaki yanan meşaleler gece gerçekleştirilmiş bir ritüele de işaret eder. Lagina Hekate Tapınağı tavan kasetlerinde çifte balta kabartması bulunmaktadır (ZL. 45-47, lev. 102-104). Ayrıca Lagina Hekate Kutsal Alanı'nın giriş kısmında blok üzerinde kazıma çifte balta görürüz. Çalışmalarımız esnasında Miletos Tiyatrosu'nun giriş basamaklarında üç adet kazıma çifte balta tasviri tespit ettik (ZL.48-50). Bunlardan biri (ZL.48) özellikle dikkat çekicidir, olasılıkla bir kaide üzerinde yer alır ve balta her iki kenarından bu kaideye (?) sabitlenerek ayakta tutulmuş gibi gösterilmiştir (lev. 105, res. 302-303).

Minos ve Myken kültürlerinde var olmuş kutsal balta, sonrasındaki yıkımla bir süre unutulmuş, Arkaik Dönem'de minyatür boyutlarda Ege Dünyası'nda varlığını sürdürmüştür. Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde gördüğümüz arkaik formdaki Zeus Labraundos kült heykeli çifte balta taşımaktadır, dolayısıyla Arkaik Dönem kült heykelinde bu sembolü görebiliyoruz. Klasik Dönem'de kült canlandırılırken ve yeni kült imajı oluşturulurken tanrının çifte baltası yine elindedir. Ancak Klasik Dönem öncesine dair tanrının ya da çifte baltanın tasvirini gösteren bir buluntu henüz ele geçmemiştir. Ayrıca bölgede kutsal baltanın betimine sıklıkla rastlanmakla birlikte minyatür örnekler dışında kendisine rastlanmamıştır.

Karia'da çifte baltayı taş eser olarak sadece sunak ve stellerde değil, mimari elemanlarda da görürüz. Bunun en bilinen örneği yukarıda bahsettiğimiz Baltalı Kapı'dır. Çifte balta kemerin kilit taşında, yapının en önemli elemanında bulunur (ZL.41). Labraunda'da yer alan çifte baltalı blok gnaystandır ve kutsal alanın Klasik Dönem yapılarından birine ait olabilir (ZL.42, lev. 98-99). Bodrum ve İzmir müzelerinde korunan meandr içinde çifte balta kabartmalı friz parçaları Labraunda kökenlidir (ZL.43, ZL.44, lev. 100-101). Bunlardan biri sapına fiyonk şeklinde şerit

bağlanmış olarak gösterilmiştir. Bu tarz süslemeleri Minos çifte baltasında da görmüştük. Bodrum müzesinde ayrıca meandr içinde kulak kabartmalı friz parçaları da vardır. Bunlar İzmir müzesi friz parçaları ile uyumludur ve Euromos'taki gibi çifte baltanın her iki yanında yer alan birer kulak şeklinde tamamlanmaktadır (lev. 100, res. 297). Labraunda'nın oikoi yapısının üst yapı elemanında yer alan kırlangıç kuyruğu biçimli kenetlerin, araştırmacılar tarafından bağlayıcı işlevleri olmadıkları, dekoratif tunç çifte baltalar olarak yer aldıkları söylenmiştir[1990]. Bu, bize Minos'ta fresklerde gördüğümüz sütunlardaki metal çifte baltaları hatırlatır (lev. 12, 24-26).

Tapınağı Mylasa'nın içinde yer almış Zeus Osogollis'in tasvirlerini Mylasa'nın Hekatomnid Dönemi sikkelerinde görmeye başlarız[1991]. Bu sikkelerin bir yüzünde Zeus Osogollis, bir yüzünde Zeus Labraundos tasvir edilmiştir. Zeus Osogollis bu tasvirlerde trident ve kartal tutar. Bu atribüler dışında tanrı, Zeus Labraundos'un *kontrapost* tipine benzerdir (lev. 37, res. 122-124). MÖ 3. yy. sikkelerinde de tanrıların her iki yüzdeki bu tasvirleri devam ederken MÖ 2.-1. yy.larda sikkelerde tanrıların yerini sembolleri almaya başlar, ön yüzde düşey çifte balta, arka yüzde trident tasvir edilmiştir (lev. 37, res. 125)[1992]. Aynı döneme ait sikkelerde, bu iki sembolün birleştirildiğini, 'çifte baltalı trident' sembolünün oluşturulduğunu görürüz. Birlikte tapınılan bu iki tanrı artık birleştirilmiştir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde, 'çifte baltalı trident' sembolü kullanılmaya devam edilmiştir, ayrıca bu sembolün bir yengecin üzerine yerleştirildiği de görülür. Roma İmparatorluk Dönemi'nde sikkelerin arka yüzünde iki tanrının yan yana tasvir edilmesine başlanır, bu sefer Zeus Labraundos'un *ksoanon* tipi tercih edilmiştir (lev. 37, res. 127-128)[1993]. Zeus Labraundos'un tek başına gösterildiği Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde de tapınak içinde tanrının *ksoanon* tipteki kült heykelinin tasvir edildiğinden bahsetmiştik. Bu dönemde Hekatomnidler Dönemi'nde oluşturulmuş *kontrapost* tipin genellikle tercih edilmediği ve tanrının 'orijinal' görünüşüne geri dönüldüğü

[1990] Bknz. Bölüm 2.1.1.
[1991] Hurter, 1998, **a.g.e.**, s. 147-153, type B; Delrieux, 1999, **a.g.e.**, s. 33-45, lev. 9-10.
[1992] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 16.
[1993] Bknz. Bölüm 2.1.2.

söylenebilir. Tanrının Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait, günümüze ulaşmış heykelciklerinin tamamı da *ksoanon* tiptedir (lev. 26, res. 77-80). Hekatomnidler Dönemi oluşturulmuş klasik Yunan tanrısı görünümündeki tipin kalıcı olmadığını söyleyebiliriz. Roma İmparatorluk Dönemi'nde yerel kültlerin benimsenmesi politikası da bu tipin tercih edilmesinde etkili olmuş olabilir.

Plinius, Zeus Osogoa kutsal alanında önceleri tatlı su iken daha sonra tuzlu suya dönüşmüş bir kaynaktan söz eder[1994]. Bu tuzlu su kaynağı nedeniyle Zeus Osogollis denizle ilişkilendirilmiş, bu nedenle trident, yengeç gibi sembollerle gösterilmiş olmalıdır. Zeus Osogollis, Otorkondeis *phyle*sinin tanrısıydı. Mylasa'nın MÖ 4. yy. sikkelerine kentin en önemli tanrısı olan Zeus Labraundos ile birlikte yerleştirilmesi, Zeus Osogollis'in bir kabile tanrısıyken, bu dönemde kent için ne denli önemli bir tanrı haline geldiğini gösterir[1995]. Zeus Osogollis ile Zeus Labraundos'un simgeleri Milas içindeki devşirme bloklarda da yan yana görülür (ZO.1-3, lev. 106 res. 304; lev. 107, res. 305). Hekatomnos Anıt Mezarı'nın podyum basamaklarında ve alandaki propylonun basamaklarında kazıma çifte balta ve trident motifleri, birbirinden ayrı, yan yana ve birleştirilmiş olarak gösterilmiştir (lev. 27-30). Sembollerde, sikkeler üzerindeki örneklerde olduğu gibi, çifte balta *trident*in sap kısmında yer alır. Bunlar dışında, aynı yerde çok sayıda *plantae pedum* kazıması vardır. Hıristiyanlıkla birlikte yapı elemanlarına, yapıların zeminlerine *christomonogram* kazınması gibi bunun öncesinde de bu kadar yaygın olmamakla birlikte, dinsel bir sembol olarak çifte balta kazınmış olmalıdır. Ancak bu kazıma çifte baltalar, tridentle yan yana gösterilmiş çifte baltalar ve çifte baltalı tridentler sadece dinsel bir sembol olarak yapılara, kutsal alanlara kazınmıyordu. Bunlar aslında adak olmalıydı. Milas içerisinde ve çevresinde ele geçmiş çok sayıda çifte baltalı sunaklar kent içerisinde Hekatomnos Anıt Mezarı Kutsal Alanı'na adanıyor olmalıydı ve bunlar bizce anıtın basamaklarına yerleştiriliyordu. Kazıma semboller de bu adaklar gibiydi. İnananlar tarafından

[1994] Plin., **NH**, XXXI, 54.
[1995] Bknz. Bölüm 2.1.2.

basamaklara kazınarak adak gerçekleştiriliyordu, fakat bu bir sunak adağından çok daha ekonomik olmalıydı.

Zenoposeidon, Zeus Osogollis'in Hellenleştirilmiş bir yorumudur. Adı, Zeus'un Dor formu Ζηνο / Ζενο ile Poseidon'un birleşiminden oluşur[1996]. Laumonier, Otorkondeis kabilesi tarafından bu ismin kullanılmadığını belirterek 'barbar' olarak nitelenen ismin Helenleştirilme çabasıyla ortaya çıktığını söylemiştir[1997]. MÖ 4. yy.da, Mylasa'nın deniz kıyısına açılmasıyla Zeus'un Zenoposeidon'a dönüştürüldüğü ileri sürülmüştür[1998]. Zeus Osogollis kültünde bahsettiğimiz çifte balta ve tridentin birleştirildiği semboller bu tanrının kültünün de simgeleridir.

Zeus Lepsynos kutsal alanı Milas sınırları içerisindeki Euromos antik kentindedir. Tapınak Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir ve yukarıda bahsettiğimiz *cella* duvarındaki kabartmada kulaklı çifte balta kabartması burada yer alır (ZLP.1). Son yıllarda gerçekleştirilmiş çalışmalarda Roma İmparatorluk Dönemi hamamının bir tonozunun kilit taşında düşey çifte kabartması ortaya çıkartılmıştır (lev. 39, res. 133). Tanrının en erken tasvirleri MÖ 400-380'ne tarihlenen kent sikkelerinde yer alır, bu erken örneklerde tanrının sadece başı gösterilmiştir. MÖ 2. yy.da tanrının ilk defa çifte baltayla ilişkili olan tasvirlerinin görürüz. Bu dönem kent sikkelerinin ön yüzünde yine Zeus başı yer alırken arka yüzde çelenk içinde düşey çifte balta tasviri bulunur[1999] (lev. 40, res. 136). MÖ 1. yy. sikkelerinde ilk kez Zeus Lepsynos'u çifte baltayı taşırken görürüz[2000]. Bu tip, duruşu, kıyafeti, *himation*u sarınma şekli ve atribüleriyle Zeus Labraundos'un *kontrapost* tipine dayanılarak oluşturulmuş gibi görünmektedir. Farklılık çifte baltayı taşıma şeklindedir. *Kontrapost* tipinde uzun saplı çifte balta sapından tutulup omza dayanarak taşınırken, burada *ksoanon* tipteki gibi baltanın sapı kısadır, kol dirsekten bükülüp yana açılarak, başka bir deyişle çifte balta yukarı

[1996] Welcker, 1857, **a.g.e.**, s. 41-42; Blümel, 1988, **a.g.e.**, s. 18.
[1997] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 103.
[1998] Debord, 2001, **a.g.e.**, s. 22-23.
[1999] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 1, 2.
[2000] von Aulock, 1962, **a.g.e.**, no. 2523.

kaldırarak taşınır. Burada kolun hareketi *'tehditkar pozu'* hatırlatır. *Kontrapost* tipin her şeyi kopyalanmışken kolun hareketinin farklı olması bir yanlışlıktan kaynaklanamaz. Burada özellikle Zeus Lepsynos'un daha eski, 'orijinal' tasvirinin bu özelliği korunmak istenmiş olabilir. Tanrının arkaik tasvirini MÖ 1. yy.la birlikte sikkelerde görmeye başlarız[2001] (lev. 40, res. 138). Cephedendir, *ksoanon* bir görünüşe sahiptir, kollar dirseklerden bükülerek iki yana açılmıştır. Sağ elinde çifte balta, sol elinde mızrak vardır. Bu haliyle Zeus Labraundos'un *ksoanon* tipini andırır. Zeus Lepsynos'un bu tipini Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde Augustus Dönemi'nden başlayarak görürüz[2002]. Zeus Labraundos'ta olduğu gibi, artık Hellenleştirilmiş tip terk edilmiştir. Zeus Lepsynos bu tasvirlerinin bazılarında kaide üzerinde gösterilmiştir ki bu da kült heykeli tasviri olduğuna işaret eder, bazı örneklerde ise tapınak içinde tasvir edilmiştir. Kaideli tipte tanrı *polos*lu olarak da gösterilmiştir (lev. 40, res. 139). Bazı örneklerde tanrının kolları hariç tüm vücudu yumrularla kaplıdır. Bu tipte tanrının çifte baltayı taşıma şekli Zeus Labraundos'un *ksoanon* tipinden farklılık gösterir. Kol açılı bir şekilde yukarıya kaldırmış ve kısa saplı çifte baltayı tutmaktadır, bahsettiğimiz '*tehditkar pozu'* burada da görmekteyiz ve bu tasvirler Hellenleştirilmiş tip için söylediğimiz kol hareketi teorisini doğru çıkarmaktadır. Bu hareket farkı tanrının karakterinden mi kaynaklanmaktadır bunu söylemek için elimizde yeterli veri yoktur. Kulaklı kabartma dolayısıyla tanrının *epekoos*, duaları işiten tanrı olarak inanılmış olabileceğini söylemiştik. Lydia ve Phrygia bölgelerinde yerel kültlerini yoğun olarak gördüğümüz 'cezalandırıcı tanrılar'a *epekoos* olarak da yakarıldığını biliyoruz. Buradaki *'tehditkar pozda'*ki bu tanrı da acaba cezalandırıcı karaktere mi sahipti sorusu akla gelir. Bunun dışında, tanrının kökenindeki yerel, Anadolulu tanrının ikonografiye etkisinden de kaynaklanmış olabilir. Anadolu-Suriye fırtına tanrılarında gördüğümüz bu poz, yerleşimin eski tanrısının ikonografisinde de yer almış olabilir. Belki de bu *ksoanon* tip Zeus Lepsynos'un kadim bir tanrı olduğunu göstermek için Zeus Labraundos örnek alınarak Roma İmparatorluk Dönemi'nde oluşturulmuştur.

[2001] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 166-168.
[2002] Head, 1897, **a.g.e.**, no. 5, 8; Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 168; Amandry, 2015, **a.g.e.**, no. 2215.

Zeus Labraundos bölümünde bahsettiğimiz Miletos buluntusu, sunak ZL.9 Zeus Labraundos ve Zeus Lepsynos'a birlikte adanmıştır. Zeus Labraundos kültü Miletos'a, buraya yerleşen Mylasalılar tarafından götürülmüştür. Bu durumda, Zeus Lepsynos kültü de Euromos'tan Miletos'a gitmiş olmalıdır. Mylasa'da ya da Euromos'da bu iki tanrıyı birlikte görmezken, Miletos'a dışarıdan gelmiş, birbirine yakın kentlerin sakinleri, belki de 'hemşerilik' ruhuyla, benzer tanrılarına birlikte tapınmışlardır. Bunun dışında iki tanrı arasındaki ilişki ve etkileşim ikonografilerinde rahatlıkla görülebilmektedir.

Zeus Karios, 'Karialı Zeus' antik metinlerde nadiren Zeus Stratios ile bir tutulmuş[2003] ve bazı araştırmacılar tarafından Zeus Labraundos'un Zeus Karios'un yerini aldığı ifade edilmiştir[2004]. Laumonier'e göre Zeus Karios, Karia'nın önde gelen tanrısıydı. Hekatomnidler Dönemi'nde tapınımı tüm Karia'ya yayılmış olan Zeus Labraundos'un öne çıkması bu tanrının önemini azaltmıştı. Hekatomnidler Dönemi'nde Zeus Labraundos için ya da *syngeneia*nın Zeus'u için bu *epitheton* kullanılmış olabilir. Aelianus, Labraundos kültü çok yaygın olduğundan, Karios'un genel bir terim olarak, özellikle yabancılar tarafından, tanrı için benimsendiğini söylemiştir. Antik dönemde bu iki tanrının –Zeus Karios ile Zeus Labraundos / Stratios- iki farklı tanrı olduğu kesindir. Karia'daki Zeus Karios ikonografisine dair net bir veriye sahip değiliz. Tanrının kültünün Lydia'daki varlığına dair teoriler öne sürülmüştür, örneğin bölgedeki Kel Dağı, Karios Dağı olarak lokalize edilmiştir[2005]. Ancak bununla ilgili net bir kanıt yoktur. Ayrıca Zeus'un Lydia'daki kültünde çifte baltaya ilişkin bir veri yoktur. Sardes'te ele geçmiş Zeus heykel başı, araştırmacılar tarafından Sardes'te Karialı Zeus'un varlığının kanıtı olarak değerlendirilmiştir. Eser Boston'daki MÖ 4. yy.a ait Mylasa Başı ile karşılaştırılmıştır. Sardes Başı Antoninler Dönemi eseridir ve Mylasa Başı'nın serbest bir kopyası olarak değerlendirilmiştir[2006]. Mylasa Başı Zeus Labraundos'a ait bir heykel başıdır. Bu durumda Sardes Başı'nın ait olduğu heykelin

[2003] Ael., **NA**., XII, 30.
[2004] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 42.
[2005] Bengisu, 2013, **a.g.e.**, s. 165-197.
[2006] Bengisu, 1996, **a.g.e.**, s. 5.

geri kalanına sahip olmasak da Lydia'da çifte baltalı bir Zeus'un tasvir edildiğini söyleyebiliriz. Antik kaynaklar ve yerel mitoloji Zeus Karios'un Lydia ile ilişkisine işaret etse de bu, arkeolojik ve epigrafik verilerle desteklenememektedir. Kel Dağı'ndaki kutsal alanın antik kaynaklara göre ve Zeus kültüne coğrafi uygunluğu nedeniyle yerel bir Zeus'a dayandırmak, Zeus Lydios kutsal alanı olması ihtimalini göz önünde tutmak mümkündür. Bunun yanı sıra Zeus Labraundos'un *labry*sinin Lydia'dan alınması efsanesi ve Zeus Lydios ikonografisinde Hellenleştirilmiş Zeus Labraundos etkisinin gözlemlenmesi iki kült arasındaki ilişkiye işaret etmekle birlikte bunun önerilmesi için başka bilimsel verilere ihtiyaç vardır[2007].

Yatağan'ın Yeşilbağcılar Kasabası sınırları içindeki Börükçü Mevkii'nde araştırmacıların «Kurtarıcı ve Karialı Zeus'a adanmış adak taşı» olarak tanımladıkları yazıtlı sunak ve iki ayrı yerde, üzerlerinde çifte balta kabartması olan birer sunak ele geçmiştir. Ancak bu çifte baltalı sunakların Zeus Karios kültüyle ilişkili olup olmadığını net bir şekilde söyleyemeyiz[2008].

Miletos çifte baltalı sunaklarından biri Zeus Keraunos'a adanmıştır (ZKR.1, lev. 108, res. 307). Dörtgen sunağın, Zeus Labraundos sunaklarındaki gibi ön yüzünde düşey çifte balta kabartması vardır. Kısa bir adak yazıtı bulunur[2009]. Araştırmacılar yazı karakterlerine dayanarak, sunağın Geç Hellenistik ya da Erken Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olduğunu söylemişlerdir[2010]. Keraunos (κεραυνός), yıldırım anlamına gelir[2011]. Gökyüzü ve fırtına tanrısı Zeus'un en önemli göstergesi olan yıldırımın tanrının sıfatı olarak da kullanılması şaşırtıcı değildir. Bu örnek Zeus Keraunos'u çifte balta tasviriyle ilişkilendirmiş tek örnektir. Bunda bölgedeki Zeus Labraundos

[2007] Bknz. Bölüm 2.1.5.
[2008] Bknz. Bölüm 2.1.5.
[2009] Bknz. Bölüm 2.1.6.
[2010] Knackfuss, 1924, **a.g.e.**, s. 347, no. 278.
[2011] Homeros, **Od**., XII, 416; XIV, 305; XXIII, 330; Hesiod., **Theog.**, 141, 690, 854; Herodotos, **Historiai**, VIII, 37.

kültünün etkisi mümkündür. Bunun dışında, çifte baltanın yıldırımla ilişkilendirilmesine bir kanıt olarak da kabul edilebilir[2012].

Zeus Khrysaoreus kültü Alabanda'da ve Stratonikeia'nın çevresinde görülür. Khrysaoreus *epitheton*unun, mitolojideki Khrysaor'dan geldiği ileri sürülmüştür[2013]. Khrysaor altın kılıç tuttuğu için bu adı almıştır. Khrysaor'un bir Lykia tanrısı olduğu ve Lykia'dan gelen kolonistler tarafından Karia'ya getirildiği öne sürülmüştür. Khrysaoreus'un 'altın kılıçlı' anlamına geldiği genellikle kabul görmüş bir görüştür[2014]. Ancak D. Magie, Zeus Khrysaoreus'un 'altın kılıçlı Zeus' anlamına gelmediğini, *epitheton*un kaynağının bu sıfattan farklı olduğunu ileri sürmüştür. *Epitheton*un, Stratonikeia yakınındaki Khrysaoris'le ilgili olduğu düşünülmüştür[2015]. Alabanda Zeus Khrysaoreus Tapınağı MÖ 4. yy.ın ortasına tarihlendirilmiştir. Ancak buluntular tapınağın tarihinin çok daha eskiye gittiğini gösterir (MÖ 6. yy.)[2016]. Kutsal alandan üç adet çifte baltalı sunak ele geçmiştir: ZK.1-3 (lev. 41, res. 143). Sunaklar, tapınağın da inşasında kullanılmış olan, gnaystandır. Yerel gnays taşı, bunun dışında, MÖ 4. yy.a tarihlendirilmiş yeraltı oda mezarında kullanılmıştır. Sunakların yüzeyinin oldukça pürüzlü olduğu görülür. Bu hem yüzeydeki aşırı aşınmadan hem de yüzeyin keskiyle tamamen düzeltilmemesinden, nispeten kabaca işlenmesinden kaynaklanır. Aynı kaba işçiliği tapınak bloklarında da görürüz. Bu durumda sunaklar eğer tapınakla çağdaşlarsa MÖ 4. yy.a ait olmaları gerekir. Bu tarih Zeus Labraundos kültünün Hekatomnidler tarafından canlandırıldığı dönemdir. Sunaklar üzerinde, Mylasa ve çevresinden ele geçmiş Zeus Labraundos kültüyle ilişkili tuttuğumuz çifte baltalı sunaklardaki gibi düşey çifte balta tasviri bulunmaktadır. Zeus Khrysaoreus'un çifte baltayla temsil edilmesi belki de Zeus Labraundos etkisiyle gerçekleşmiştir. Üç sunağın da ön yüzünde düşey çifte balta kabartması bulunur, ZK.1'in arka yüzünde çelenk kabartması vardır. Bu çelenk kutsal alanda yarışların gerçekleştirilmiş olabileceğine işaret edebilir. Çalışmalarımız esnasında Aydın Müzesi'nde tespit

[2012] Bknz. Bölüm 2.1.6 ve Ek Bölüm 1.
[2013] Laumonier, 1958, **a.g.e.**, s. 207.
[2014] Bknz. Bölüm 2.1.7.
[2015] Magie, 1950, **a.g.e.**, s. 995.
[2016] Ateşlier, 2014, **a.g.e.**, s. 247-253.

ettiğimiz, Alabanda'da, meclis binası yakınındaki bir tarlada bulunmuş, üzerinde düşey çifte balta kabartması olan ZK.4 Zeus Khrysaoreus kültüyle ilişkili olmalıdır[2017] (lev. 111, res. 311). Bockisch'in yayınından bildiğimiz[2018], Alinda buluntusu, düşey çifte balta kabartmalı gnays sunağın da yine Zeus Khrysaoreus adağı olduğunu düşünüyoruz. Bizce, Alabanda çifte balta kültünün Karia'nın kuzeyine yayılımını gösteren önemli bir merkezdir[2019].

Sinuri, Milas, Çamlıbelen'de kutsal alanı olan yerel bir tanrıdır. Tanrı Sinuri'nin karakteri ve kültüyle ilgili bilgilerimiz azdır. Antik yazarlar bu tanrıdan bahsetmemiştir. Diğer yerel tanrıların aksine bir Yunan tanrısıyla birleştirilmemiştir. Kökeniyle ilgili farklı görüşler öne sürülse de bizce yerel, Karialı bir tanrıdır[2020]. Akarca, Sinuri'yi "Kar ismini muhafaza eden bir tanrı" olarak tanımlamıştır[2021]. Ateşlier, Sinuri kelimesinin sonunda yer alan –uri'nin Luwice 'büyük' anlamına gelen 'URI' ile bir tutarak, ismindeki bu takının, tanrının bölge halkı tarafından 'büyük' sayılmasından kaynaklandığını söylemiştir. Ayrıca kendisi *temenos* duvarlarının Klasik Çağ öncesine ait olanların Arkaik olarak tarihlendirilmesini hatalı bulmuş, benzer örneklerin Orta Anadolu'da Hitit yerleşimlerinde MÖ 13. yy.a tarihlendiğini söylemiştir[2022]. Ancak bahsettiği döneme ait kutsal alanda henüz bir buluntu ele geçmemiştir. Buna karşın keramikler kutsal alandaki en yoğun faaliyetlerin MÖ 8. yy.ın sonu ve 7. yy.ın başlarında gerçekleştiğine işaret eder[2023].

Kutsal alandaki Arkaik Dönem'e ait olduğu düşünülen kaya altarının ortasında, libasyonla ilgili olduğu düşünülen, alttaki kanalla birleşen bir delik yer alır. Böylece direkt toprağa, yerin altına sıvı sunu yapılabiliyordu. Ayrıca bu sunak *khitonik* bir külte de işaret edebilir. MÖ 4. yy. kutsal alan için bir dönüm noktası olmuştur. Geç Klasik

[2017] Bknz. Bölüm 2.1.7.
[2018] Bockisch, 2013, **a.g.e.**, s. 137, res. 2.
[2019] Bknz. Bölüm 2.1.7.
[2020] Bknz. Bölüm 2.2
[2021] Akarca, 1954, **a.g.e.**, s. 122.
[2022] Ateşlier, 2020, **a.g.e.**, s. 122.
[2023] Bknz. Bölüm 2.2

Dönem'e gelindiğinde kutsal alan yerel Pelekos *syngeneia*sının merkezi haline gelmiştir. Bu topluluğun Hekatomnidlerle güçlü bağları vardı ve bu dönemde kutsal alan Hekatomnidlerin himayesi altına girmiştir. Labraunda'da olduğu gibi burada da Hekatomnidler tarafından yapılaşma faaliyeti başlatılmıştır. Kutsal alan arazi satış ve kiralamalarını yürüten idari bir büro gibi faaliyet gösterilmiştir. Buna ilişkin kutsal alanda pek çok yazıt ele geçmiştir. Yapılaşma faaliyeti ve çok sayıdaki epigrafik belgeye rağmen tanrının tasvirini görmemekteyiz[2024]. Yönetim tarafından böylesi önem gören bir kutsal alanın tanrısı için bir imaj oluşturulmamıştır. Hanedanlık için Zeus Labraundos'un Hellenleştirilmiş imajı ve gücü yeterli görülmüş olmalıdır. Sinuri'nin adı dahi değiştirilmemiş, Yunan bir tanrıyla *synkretize* edilmemiştir. Yapılaşmaya rağmen kutsal alan kırsal karekterini korumuştur.

Robert, kutsal alandaki çalışmaları esnasında bir blok üzerinde çifte balta kabartması keşfetmiştir[2025]. Kabartmanın günümüzdeki yeri bilinmemektedir. Devambez, Sinuri'nin çifte balta taşıyan bir tanrı olması gerektiğini öne sürmüştür[2026]. Ancak henüz ne bunu gösteren bir buluntu ne de Sinuri'de çifte baltaya dair başka bir buluntu ele geçmiştir. Söz konusu kabartma koyu kırmızı mermerden bir blok parçası üzerindedir. Blokta Çamlıbelen yakınlarından elde edilen yerel kırmızı mermer kullanılmış olmalıdır. Kutsal alandaki yapılarda farklı renkli mermerlerin estetik amaçla bir arada kullanıldığı görülür. Çifte baltalı kırmızı blok olasılıkla bir yapıya aittir. Yapılaşma faaliyetlerinin yoğun olduğu Klasik Dönem yapılarından birine ait olabilir. Kutsal alanda -muhtemelen Aphrodite'ye ait- pişmiş toprak bir kadın figürin başı ve Dioskouroi başlığı kabartması gibi başka kültlere ilişkin buluntular ele geçmiş olsa da bu oldukça nadirdir. Çifte baltanın tanrının kültünde var olan bir sembol mü olduğunu yoksa burada başka bir tanrının –Zeus Labraundos'un- etkisiyle mi var olduğunu söyleyebilmemiz için veriler henüz yeterli değildir[2027].

[2024] Bknz. Bölüm 2.2
[2025] Robert, 1945., **a.g.e.**, s. 14, lev: VIII.
[2026] Devambez, 1959, **a.g.e.**,s. 30.
[2027] Bknz. Bölüm 2.2

Kanebos'un, sonradan Zeus ile özdeşleştirilmiş yerel bir Karia tanrısı olduğu ve isminin *toponym* olduğu düşünülmüştür. Sinuri'den farklı olarak Zeus ile birleştirilmiştir ve tanrının *epitheton*u olarak da kullanılmıştır[2028]. Kanebos'un çifte baltalı bir tanrı olduğunu gösteren iki benzer sunak vardır. Bunlar çalışmamız esnasında ulaşamadığımız, yayınlardan bildiğimiz eserlerdir. Bu dörtgen sunakların ön yüzünde düşey çifte balta kabartması bulunur, her ikisinde de kabaca yazılmış iki satırlık "Kanebos'a" yazıtı yer alır (lev. 45, res. 150, 151). Bunlardan biri olasılıkla Lagina[2029], diğeriyse olasılıkla Kys'ten bulunmuştur[2030]. Kys kökenli olan MÖ 100'e tarihlendirilmiştir. Rahiplik listelerini içeren Yunanca-Karca bilingual yazıt tanrının kutsal alanının Kys'te (Muğla, Kavaklıdere, Çamyayla) olduğunu gösterir[2031]. Kanebos gibi yerel bir tanrının sadece çifte baltayla gösterilmiş olması sembolün bölgede eskiye dayanan kökenine işarettir. Kys'in yaklaşık 25 km kuzeybatısında yer alan, Hitit kaynaklarında geçen Wallarima yerleşimi ile özdeşleştirilmiş Hyllarima'dan üzerinde düşey çifte balta kabartması olan dörtgen bir sunak ele geçmiştir. Bu sunak Kanebos kültüyle ilişkili olabileceği gibi Hyllarima'daki başka bir yerel külte de ait olabilir (lev. 45, res. 152)[2032]. Bu eserler, bölgede çifte baltanın sadece Zeus Labraundos'un simgesi olmadığının, yerel / Karialı diğer tanrılarda da görüldüğünün kanıtlarıdır.

Anadolu'da Karia bölgesi Zeus kültleri dışında çifte baltanın, kültünde en yoğun görüldüğü tanrı, Apollon'dur. Kataloğumuzda yer 108 eserden 37'si Apollon'a aittir. Bunlar, çalışılan eserler arasında eser çeşitliliği en fazla olandır: Sınır taşı, sunak, mezar steli, adak steli, adak kabartması, atlı heykelcik, sanduka ve mimari kabartma şeklindedir (tablo 1 ve 2).

[2028] Sokolowski, 1955, **a.g.e.**, s. 143, no. 56.
[2029] Şahin, M. Ç., 1997, **a.g.e.**, s. 103, no. 25; 2010, **a.g.e.**, s. 22-23, no. 1419.
[2030] Robert, 1944, **a.g.e.**, s. 229-230, no. 170a.
[2031] Laumonier, 1934, **a.g.e.**, s. 345-379, no. 39; Adiego, 2005, **a.g.e.**, s. 601-653.
[2032] Bknz. Bölüm 2.3.

Apollon Kareios ve Apollon Lairbenos, Hierapolis ve çevresindeki iki önemli külttür. Bu iki tanrı da çifte baltalıdır ve ikonografileri oldukça benzerdir, hatta birçok tasvirin bu tanrılardan hangisine ait olduğu anlamak güçtür[2033]. Apollon Kareios, *epitheton*u, kült merkezi konumundaki alan ve eserlerinin ikonografisiyle çifte balta kültünün Karia'dan Phrygia'ya geçişine bir kanıt niteliğindedir. Kareios'un, etimolojik açıdan Karia ile bağlantılı olabileceği düşünülmüştür[2034]. Tanrıya Theos Karios olarak da seslenilmiştir[2035] (lev. 48, res. 162). Buluntular Dağmarmara-Uzunpınar-Gözler yerleşimlerinden oluşan alanın Kareios açısından önemli olduğunu gösterir (lev. 1, harita 1; lev. 3, harita 3). Tanrının kutsal alanına dair kalıntılar bu civardadır (Uzunpınar'da, Dağmarmara yönünde)[2036]. Ayrıca Hierapolis içinde Apollon Tapınağı vardır, bu kutsal alanda şehrin kurucu tanrısı Apollon Arkhegetes Pythios ile birlikte Apollon Kareios'a da bilici tanrı olarak tapınılmıştır. İki tanrıya muhtemelen aynı tapınakta birlikte tapınılmasına rağmen Hellen tanrısı ile Kareios birleştirilmemiştir[2037].

Hierapolis'in kuzeydoğusundaki Güzelpınar'da bulunmuş adak stelinin yazıtı Apollon Kareios adağı olduğunu gösterir (AK.3; lev. 115, res. 14). Stelin gövdesinde her iki yanında birer kulak tasviri yer alan düşey çifte balta kabartması bulunur. MS 2. yy.a tarihlendirilmiştir. Bu tasvir Zeus Lepsynos Tapınağı cella bloğundaki kabartmayı hatırlatır. Tanrının *epokoos* karakteriyle ilişkilidir. Tanrının tasviri olmadan sembolün tek başına düşey olarak yer alması ve kulak tasvirleriyle birlikte gösterilmesi Karia etkisine işaret eder. Bölgeden gelen düşey çifte baltalı diğer stelleri de tanrının kültüyle ilişkilendirmek mümkündür (AK.4-6; lev. 116 res. 315-316; lev 117, res. 317.). Bu örneklere baktığımızda, düşey çifte baltanın Karia'daki dörtgen sunaklar yerine üçgen alınlıklı dörtgen stellerin gövdesine yer aldığını görürüz. Phrygia'da bu stel tipinin yaygın olması nedeniyle çifte baltalı eser tipinin bölgeye göre değişiklik gösterdiğini söyleyebiliriz. Ayrıca Hierapolis sikkelerinde kaide üzerinde –sapına yılan sarınmış-

[2033] Bknz. Bölüm 2.4.1 ve 2.4.2.
[2034] Bknz. Bölüm 2.4.1.
[2035] Comstock, 1977, **a.g.e.**, no. 90
[2036] Ritti, 2002, **a.g.e.**, s. 65-66.
[2037] Bknz. Bölüm 2.4.1

düşey çifte balta tasvirini de görmekteyiz. Çifte baltanın sapının üstüne şua taçlı Apollon Lairbenos başı yerleştirilmiştir. Sap topuzu olması gereken yerde tanrının başı vardır, çifte balta ise tanrının gövdesi gibi görünmektedir (lev. 49, res. 171). Sapına yılan dolanmış düşey çifte baltayı AK.8'de de görmekteyiz[2038] (lev. 119, res. 319).

Hierapolis Tiyatrosu'nun *scaenae frons*una ait dört *aedicula* alınlığının merkez bloklarında birer tanrı büstü yer alır. Bunların üçü kentin üç önemli tanrısı Apollon Arkhegetes Pythios, Apollon Kareios ve Apollon Lairbenos'un tasvirleridir[2039]. Apollon Kareios ve Apollon Lairbenos çifte baltalı tanrılardır. Ancak burada sadece bir tanrı çifte baltalı gösterilmiştir. En önemli simgeleri çifte balta olan ve ikonografileri bu denli iç içe geçmiş bu iki tanrının yan yana geldiklerinde sadece birisinin çifte baltalı gösterilmesi ilginçtir. Kültünün yerel bir güneş tanrısına dayandığı düşünülen ve Helios ismiyle de tapım görmüş Apollon Lairbenos burada başında şua tacıyla gösterilmiş tanrı olmalıdır (lev. 47, res. 157). Bu durumda çifte baltalı Apollon da Apollon Kareios'tur (AK.7; lev. 47, res. 155). İki tanrı yan yana gelince çifte baltanın Apollon Kareios'da yer alması, çifte baltanın öncelikle bu tanrının sembolü olabileceğini, Karia ile ilişkili bu tanrıdan diğer külte ve Phrygia'ya geçmiş olabileceğini düşünmemize neden olmuştur.

Apollon Kareios ve Apollon Lairbenos atlı olarak gösterilmiş tanrılardır. Duruşları, kıyafetleri, atın hareketleri Roma İmparatorluk Dönemi atlı tanrılarının biçimsel özelliklerine uygundur (lev. 48, res. 161-164)[2040]. Zaten Apollon Anadolu'da en yoğun atlı olarak tasvir edilmiş tanrılardan biridir. Göksel cisimlerin atın hareketiyle olası özdeşleştirilmesi dolayısıyla göksel bir tanrının ikonografisi için bu şekilde gösterilmesi uygundur[2041]. Apollon Kareios ve Apollon Lairbenos'un atlı tasvirlerinde çifte baltayı hemen hemen her zaman omuzlarına yaslayarak taşıdıkları görülür. Apollon Kareios'un tiyatro kabartmasında da bu şekilde olan tutuş şekli atlı tipten

[2038] Bknz. Bölüm 2.4.1.
[2039] Bknz. Bölüm 2.4.1 ve Bölüm 2.4.2.
[2040] Bknz. Bölüm 2.4.1 ve Bölüm 2.4.2.
[2041] Delemen, 1999, **a.g.e**., s. 43-56.

alınmış olmalıdır[2042]. Anadolu atlı tanrıları yaygın olarak bir silahla gösterilmişlerdir[2043]. Apollon Karios ve Apollon Lairbenos'a büyük olasılıkla Karia'dan geçmiş bu simge, Karia'daki gibi, kabartmalarda düşey olarak tek başına gösterilmiş, hatta tanrının yerine geçerek onu temsil etmişken atlı tasvirlerinde tanrının silahı olarak yerini almış olmalıdır. Ancak bu silah Zeus'un silahının 'yıldırım' anlamını yitirmiş olmalıdır. Bu simgenin Apollon ikonografisindeki yeri tartışılabilir. Karia'daki en önemli tanrının simgesi Phrygia'daki en önemli tanrıya geçmiştir. Her iki tanrının da göksel ve baş tanrılar olmaları böyle bir etkileşime neden olmuş olabilir. Ayrıca Apollon'un cezalandırıcı yönüyle ilişkili bir silah sembolü olarak da kabul edilmiş olabilir.

AK.1'e baktığımızda atlı Apollon ve atlı Men'in ortadaki Artemis figürünün her iki yanında antitetik olarak tasvir edildiğini görürüz. Başının etrafında hale bulunması ve ay tanrısıyla karşılıklı gösterilmesi bu tanrının güneş tanrısı, dolayısıyla Apollon Lairbenos olduğuna işaret etmesiyle birlikte buluntu yeri dolayısıyla eser Apollon Kareios kültüne atfedilmiştir (lev. 112, res. 312 a; lev. 113, res. 312 b)[2044]. Burada tasvir edilen Apollon Kareios'sa onun da Apollon Lairbenos gibi açık bir şekilde güneş tanrısı olarak gösterilmiş olduğunu söylemek mümkündür. Apollon bir elinde *phiale*, diğerinde omzuna yasladığı çifte baltayı taşır. Apollon'un çifte baltasını anlamlandırmamıza Men'in buradaki ikonografisi yardımcı olur. Men bir elinde *phiale* varken, diğerinde uzun bir sap üzerine yerleştirilmiş hilali omzuna yaslayarak taşır. Hilal Men'in en önemli atribüsüdür. İkonografisinde omuzları üzerinde yer alır, bazen de tek başına tanrıyı simgeler, ayrıca hilal tasvirleri tanrıya yapılmış adakları da gösterir[2045]. Öyleyse çifte balta sadece bir silah olarak atlı tanrının ikonografisinde yer almaz, kutsal bir sembol olarak tanrı tarafından taşınmış, tanrının göksel karakterini ve tanrısal gücünü simgelemiş olabilir.

[2042] Bknz. Bölüm 2.4.1 ve 2.4.2.
[2043] Delemen, 1999, **a.g.e.**, s. 4-73.
[2044] Bknz. Bölüm 2.4.2.
[2045] Büyükgün, 2006, **a.g.e.**, s. 12-27.

Apollon Lairbenos kutsal alanı, Denizli'nin Bahadınlar Köyü'nde, Büyük Menderes ırmağının kıyısındaki bir tepenin üzerindedir. Tanrının güneş tanrısı karakteri ikonografisinde şua taçlı betimlerinde açıkça görülür ve yazıtlarda açıkça belirtilir. Tanrının adı yazıtlarda *Helios Apollon Lairbenos, Apollon Lairbenos, Helios Apollon, Theos Helios Apollon Lairbenos, Helios Lairbenos, Lairbenos, Theos Helios Lairbenos Helios* şeklinde geçmiştir. Tanrı en çok *Helios Apollon Lairbenos* şeklinde anılmıştır[2046]. Ramsay, *epitheton*un farklı formlarının bulunmasından dolayı Yunanca olmadığını, *«Lörbe'nin Tanrısı»* anlamına geldiğini öne sürmüştür. Lörbe'nin yerel bir isim olduğunu ve Hierapolis çevresinde bir yerleşimin adı olabileceğini düşünmüştür[2047]. Zgusta da, *epitheton*un *toponym* olduğunu ve Λαιρβα'dan geldiğini düşünmüştür. Ona göre, *Lairba*, tanrının tapınağının bulunduğu köyün adı olabilir[2048]. Ramsay'ın bu konudaki bir başka önerisi de *epitheton*u ilişkilendirdiği kelime olan *Lörbe*'nin *labrys*, Lairbenos'un da *«Lörbe kullanan»* (çifte baltalı) anlamına gelebileceğidir[2049], ancak böyle bir etimolojik bağlantıyı destekleyecek kanıt yoktur.

Apollon Lairbenos'a kutsal alanda Meter Leto ile birlikte tapınılmıştır. Yazıtlarda tanrıçaya Meter Leto'nun yanı sıra sadece Meter olarak da seslenildiği görülür[2050]. Genç erkek tanrıya ana tanrıça karakterinde bir tanrıçayla birlikte tapınılmasını Phrygia ve Lydia bölgelerinde sıklıkla görürüz.

Tanrının kültüne ilişkin yazıtlar feragat (*katagraphai*) ve kefaret (*confessiones*) yazıtları olmak üzere iki gruba ayrılır. Kefaret yazıtları tanrının cezalandırıcı karakterini gösterir. Yazıtlarda tanrıya *epekoos / Theos epekoos* ve *Theos epiphanes / Theos epiphanestatos* olarak seslenilmiştir[2051].

[2046] Bknz. Bölüm 2.4.2.
[2047] Ramsay, 1883, **a.g.e.**, s. 382.
[2048] Zgusta, 1987, **a.g.e.**, s. 675, 689-690.
[2049] Ramsay, 1883, **a.y.**
[2050] Bknz. Bölüm 2.4.2.
[2051] Bknz. Bölüm 2.4.2

Kataloğumzuda yer alan tanrıya ilişkin eserler, atlı stel ve sunaktan oluşmaktadır (AL.1 ve AL.2). Yazıtsız bu eserler, buluntu yerleri dolayısıyla Apollon Lairbenos adağı olarak tanımlanmıştır. Tanrının kutsal alanında, Lagina Hekate kutsal alanında olduğu gibi, geison bloğunda kaset içinde çifte balta kabartması yer alır (AL.3).

Karia'nın kuzeydoğusuna doğru gidildiğinde Karia-Phrygia bölgelerinin kesişme noktalarında çifte balta Apollon Kareios ve Apollon Lairbenos kültlerinde yer alır. Bu veriler Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir. Phrygia'nın içlerine doğru ilerlendiğinde -sembolün yoğunluğunun azalmasıyla birlikte- çifte baltanın Apollon'un atribüsü olarak kullanılmaya devam edildiği görülür.

Apollon, Propylaios *epithetonu* altında yolların, sokakların, kapıların ve evlerin koruyucusu olarak tapım görmüştür. Adak yazıtları, Phrygia Eumeneia'da (Denizli İli, Çivril İlçesi, Işıklı Mahallesi) tanrıya bu *epitheton* ile tapınıldığını gösterir. Bu adak stellerine göre tanrı çifte baltalıdır. Yayınlardan bildiğimiz stellerde (lev. 55, res. 192-193) ve kataloğumuzda yer alan stel AP.1'de gövdede düşey çifte balta kabartması ve bunun etrafında adak yazıtı bulunur. Steller Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir. Phrygia'daki diğer çifte baltalı kültlere göre Hierapolis'e yakın olan bu kültte tanrı düşey çifte baltayla simgelenmiştir. Yazıtlar tanrıya şifa verici olarak tapınıldığını da gösterir. Bazı çifte balta kabartmalarına eşlik eden yılan tasviri tanrının bu yönüyle ilişkili olabilir[2052].

Eumeneia'nın Hellenistik Dönem, MÖ 2.-1. yy.lara ait ve Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde çifte balta tasvirini görmekteyiz. MÖ 133-30 yılları arasına tarihlendirilmiş sikkelerin arka yüzünde, üstünde ve her iki yanında birer yıldız olan *tripod,* bunun sağ yanında sapına yılan dolanmış, düşey çifte balta; sol yanında şeritle bağlanmış defne dalı yer alır (lev. 55, res. 194) [2053]. Aynı döneme ait bir başka tipte ise

[2052] Bknz. Bölüm 2.4.10.
[2053] Head, 1906, **a.g.e.**, no. 13, 15-17, 19.

arka yüzde sadece düşey çifte balta betimi yer alır[2054]. Kentin Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde *incus* içinde sapına yılan dolanmış çifte balta tasviri görülür. Bu dönem sikkelerinde tanrının, ayakta ve atlı olmak üzere iki çifte baltalı tipi vardır[2055] (lev. 55, res. 195 a-b, 196). Atlı örneklerin bazılarında tanrının başında şua tacı vardır[2056]. Hierapolis'teki gibi buradaki kültte de güneş tanrısı karakterinin öne çıkartıldığını söyleyebiliriz[2057].

Apollon Alsenos'un kutsal alanı, bir Phrygia kenti olan Akmonia (Uşak İli, Banaz İlçesi, Ahat ile Ulupınar köyleri arasındaki Asar Mevkii) *territorium*undadır. Tanrının ikonografisini, dolayısıyla çifte baltalı bir tanrı olduğunu, araştırmacılar tarafından tapınak yakınında görülmüş, günümüze ulaşmamış iki adak stelinden birinde bu şekilde tasvir edilmesinden biliyoruz. Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait bu örneklerde tanrı çifte baltalı ve atlı olarak tasvir edilmiştir[2058] (lev. 56, res. 198-200).

'Kithara taşıyan Apollon' Apollon Kitharodos, tanrının en yaygın tipidir. Bu tipte tanrı, ayakta ya da oturarak; *khiton, khiton* ve *himation* giyimli, sadece *himation*a sarınmış ya da çıplak olarak gösterilmiştir. Yaygın bir tip olduğu için alt tipleri de çeşitlidir[2059]. Afyon Müzesi'nden buluntu yeri bilinmeyen AKT.1, dörtgen bir steldir. Apollon cepheden, ayakta, çıplak olarak gösterilmiştir, sağ elinde *plectrum*, sol elinde ise *kithara* vardır. Çifte balta, figürden bağımsız şekilde, figürün sol tarafında durmaktadır. Yatay bir şekilde konumlandırılmıştır, sapı figürden taraftadır. Havada asılı bir şekilde durur. Apollon'un Afyon çevresinde, özellikle Çavdarlı-Kovalık Höyük Kutsal Alanı'nın sıklıkla gördüğümüz *kitharodos* tipi[2060] burada çifte baltayla ilişkilendirilmiştir. Ancak bu sembolün tanrıya tamamen entegre edilmediği görülür. Kitharodos tipinin başlıca unsurları bir eldeki *kithara* diğer eldeki *plectrum*dur. Çifte

[2054] Mannsperger, 1998, **a.g.e.**, no. 4010.
[2055] Metcalf, 1980, **a.g.e.**, no. 232; Burnett, 1992, **a.g.e.**, no. 3149.
[2056] Breitenstein, 1948, **a.g.e.**, no. 397; von Aulock, 1962, **a.g.e.**, no. 3597.
[2057] Bknz. Bölüm 2.4.10.
[2058] Bknz. Bölüm 2.4.11.
[2059] Lambrinudakis, 1984, **a.g.e.**, s. 199-213, no. 82-238.
[2060] Büyükgün, 2002, **a.g.e.**, no. 1-4, 6-10, 13.

baltayı tanrının ikonografisine dâhil etmek için tipin bu iki temel unsurundan vazgeçilmemiştir. Baltanın yatay şekilde konumlandığını görüyoruz. Bunun sebebi bölgede yaygın görülen atlı Apollon'un baltayı bu açıyla taşıması olmalıdır. Ayaktaki tipte ise benzer açıyla omzuna yaslayarak taşır. Burada da tanrıya çifte balta bu şekilde 'iliştirilmiştir'[2061].

Sozon 'kurtarıcı' anlamına gelmektedir[2062], Phoibos'da olduğu gibi Apollon'un sadece *epitheton*u olarak kullanılmamış, adı olarak da kullanılmıştır. Tanrı Sozon, sıklıkla başında şua tacı ve atlı olarak gösterilmiştir, güneş tanrısı karakterini taşır[2063] (lev. 60, res. 210). Apollon'un bu *epitheton* altında, atlı olarak tasvir edildiğini gösteren eser Lykaonia Bölgesi'nden, Sızma Köyü'nden (Konya, Selçuklu) bir kabartmadır[2064]. Apollon Sozon'a adanmış bu eserin günümüzdeki yeri bilinmemektedir. Burdur Karamanlı'da tespit edilmiş, günümüzdeki yeri bilinmeyen adak kabartmasındaki atlı ve şua taçlı tanrı, çifte balta taşır ve Sozon olduğunu gösteren yazıta sahiptir[2065]. Sozon'un yayılım alanı Lykia'nın doğusu, Pisidia ve Kibyratis'i kapsayacak şekildedir[2066]; ancak Apollon'un *epitheton*u olarak Phrygia'da da kullanılmıştır[2067]. Afyon Müzesi'nde bulunan, İşçehisar buluntusu adak kabartması A.3'teki çifte balta taşıyan, atlı ve şua taçlı tanrıyı Apollon olarak tanımlamak mümkündür[2068] (lev 132, res. 334). Başındaki şua tacı nedeniyle Sozon'la ilişkili olabilir ya da sadece tanrının güneş tanrısı karakteri vurgulanmak istenmiştir. Eserin yazıtı olmadığı için bu konuda kesin bir şey söyleyemeyiz. Eskişehir Müzesi'nde bulunan, buluntu yeri bilinmeyen dörtgen sunak, A.11'in ön yüzünde yazıtla birlikte atlı kabartması yer alır. Figür şua taçlıdır. Yazıt figürün Apollon olduğunu gösterir, tanrı *epitheton*suz anılmıştır[2069]. Bu

[2061] Bölüm 2.4.12.
[2062] Höfer, 1909-1915, **a.g.e.**, s. 1282.
[2063] Bölüm 2.4.13 ve 2.5.
[2064] Ramsay, 1905, **a.g.e.**, s. 368; Buckler, 1924, **a.g.e.**, s. 28; Delemen, 1999, **a.g.e.**, no. 292.
[2065] Collignon, 1878, **a.g.e.**, s. 172, no. 4; 1880, **a.g.e.**, s. 293, no. 2, lev. 10, 3; Ramsay, 1895, **a.g.e.**, s. 304; Robert, 1946, **a.g.e.**, s. 70; Delemen, 1999, **a.g.e.**, no. 290.
[2066] Delemen, 1993, **a.g.e.**, s. 41.
[2067] Bölüm 2.4.13 ve 2.5.
[2068] Bölüm 2.4.13 ve 2.5.
[2069] Bknz. Bölüm 2.4.14.

durumda Sozon'u literatürden dolayı çifte baltalı tanrılar arasında sayabililiriz ancak çalışmamızda yer alan iki şua taçlı, çifte baltalı atlı da Apollon olmalıdır.

Çifte baltalı olarak tasvir edilmiş Apollon'lar arasında, yazıtı olup *epitheton*suz olarak anılmış ya da *epitheton*u bilinmeyen örnekler de vardır. Bunların yanı sıra, ikonografik özellikleri nedeniyle Apollon olarak tanımladığımız, yazıtsız eserler de mevcuttur. Çalışılan eserlerin 16'sı bu şekildedir (A.1-16).

Bu eserlerden stel parçası olan A.6, *phiale* ve çifte balta taşıyan atlı Apollon figürlerini gördüğümüz AK.1 ve AK.2 ile benzer ikonografiye sahiptir. Eser, figür ve giysi detaylarının yüzeysel işlenmesi, ayrıca atlı tanrıların tasvir edildiği dönem olması dolayısıyla MS 2.-4. yy.lara tarihlendirilmiştir. Aydın Müzesi eseri olmasına rağmen Phrygia kökenli olabilir[2070] (lev. 134, res. 337).

Nazilli, Esenköy buluntusu dörtgen bir sunak olan A.8'in sol yüzünde çifte baltalı atlı Apollon kabartması varken, ön yüzünde Hosios kai Dikaios tasvirleri yer alır (lev. 136, res. 339). Burada, Apollon, diğer çifte baltalı atlı Apollon'lardan farklı olarak, çifte baltayı omzuna yaslamaz, yukarı kaldırarak taşır. Hosios kai Dikaios kültüyle ilgili verilerin çoğunluğu Kuzeybatı Phrygia kökenlidir, kültün çıkış noktası Phrygia Bölgesi, hatta Dorylaion kenti olarak kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra Kuzeydoğu Lydia'dan da önemli miktarda eser ele geçmiştir[2071]. Maionia kökenli bu eserlere baktığımızda çoğunluğunun Lydia tipi steller olduğunu görürüz. A.8 hem buluntu yeri hem de eser tipolojisi açısından Lydia kökenli bu eserlerden ayrılır. Sunak tipi Phrygia bölgesi sunaklarına daha yakındır[2072]. Yine de sunağın buluntu yerinin çevresindeki Mastaura, Nysa gibi antik kentlerin sikkelerine baktığımızda Apollon'un çifte baltalı olarak tasvir edildiğini hatırlatmak isteriz[2073] (lev. 57, res. 201-203). Kütahya

[2070] Bölüm 2.4.14.
[2071] Erten, 2018, **a.g.e.**, s. 203; Ricl, M., 1991, **a.g.e.**, no. 1-18
[2072] Bknz. Bölüm 2.4.14.
[2073] Mannsperger, 1998, **a.g.e.**, no. 3737; Kurth, 2020 a, **a.g.e.**, no. 11, 12.

Müzesi'nde bulunan dörtgen sunak A.9, tip ve üzerindeki kabartmaların ikonografisi açısından Aydın Müzesi eseri ile oldukça benzerdir. Ön yüzde Hosisos kai Dikaios büstleri, sağ yüzde çifte baltalı, atlı Apollon kabartması vardır. Figürlerin altına isimleri yazılmıştır. Apollon yazıtta *epithetonsuz*dur[2074] (lev. 137, res. 340).

Yayınlardan ulaştığımız, Kütahya, Altıntaş, Yolçatı Köyü'nde bulunmuş, silmeli dörtgen sunağın ön yüzünde çifte baltalı atlı kabartması yer alır. Yazıt, adağın Hosios kai Dikaios'a yapıldığını gösterir. Yazıttan dolayı, araştırmacılar tarafından atlı kabartması Hosios kai Dikaios olarak tanımlanmıştır[2075]. Ancak adaklarda adağın yapıldığı tanrıdan farklı bir tanrının tasvir edildiği örneklere rastlarız. Buradaki çifte baltalı atlı kabartması Hosios kai Dikaios ikonografisine uygun değildir. Yukarıda bahsettiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi, Phrygia'da atlı ve çifte baltalı tasvir yaygın olarak Apollon'a karşılık gelir, bu nedenle Apollon olarak tanımlanmasını önermekteyiz. Bu durumda, literatürdeki çifte baltalı atlı Hosios kai Dikaios tipinin bu yanlışlıktan kaynaklandığını ve tanrının böyle bir tipi olmadığını belirtmek istiyoruz (lev. 57, res. 204 a-b)[2076]. Bu örnek dışında, yayınlardan bildiğimiz ve çifte balta taşıyan atlı kabartmalarını da Apollon olarak tanımlamamız mümkün olmuştur. Bu eserler de Phrygia (Eskişehir) kökenlidir (lev. 58, res. 205, 206 a-b; lev 59, res. 207)[2077].

Eskişehir Müzesi'nden A.10 silmeli profile sahip dörtgen bir sunaktır (lev. 138, res. 341). Ön yüzde çifte baltalı atlı Apollon kabartması ve tanrıya adandığını gösteren yazıt yer alır. Apollon *epithetons*uz olarak anılmıştır[2078]. Kütahya Müzesi'ndeki buluntu yeri bilinmeyen A.13 (lev. 140, res. 344), form ve figürün yerleştirilmesi açısından iki Boston Müzesi'nde atlı Apollon kabartmalı iki stel ile benzerdir (lev. 59, res. 208-209)[2079]. Üzerindeki çifte baltalı atlı kabartması Apollon'dur. Kütahya

[2074] Bknz. Bölüm 2.4.14.
[2075] Lochman, 2003, **a.g.e.**, s. 285, no. II. 469.
[2076] Bknz. Bölüm 2.4.14.
[2077] Bknz. Bölüm 2.4.14.
[2078] Bknz. Bölüm 2.4.14.
[2079] Bknz. Bölüm 2.4.14.

Müzesi'nden yuvarlak bir stele ait parçada yer alan çifte baltalı atlı figürü Apollon olarak tanımladık (A.12, lev. 140, res. 343)[2080]. Kütahya Müzesi'nden A.14 atlı heykelciğinde figürün başı ve sağ kolu ve at figürünün büyük bir kısmı kırık ve kayıptır (lev. 141, res. 345). Eseri yayımlayan Akyürek Şahin, tanrıyı Men olarak tanımlamıştır. Bunu yayınındaki diğer Men heykelcikleriyle aynı ikonografiye sahip olmasına dayandırmıştır[2081]. Ancak bu heykelciğin, söz konusu diğer heykelciklerle aynı ikonografide olması mümkün değildir. İkonografideki genel ortak özellikler olan figürün ata binişi, atın hareketi, giysi, giysi kıvrımları, kaide şekli, atın altındaki destek Phrygia kökenli tüm atlı heykelciklerin ortak özellikleridir ki bunlar Men, Apollon, Helios gibi tanrıların tasviri olabilir. Araştırmacının karşılaştırdığı iki heykelcikle bu örnek arasındaki en belirgin fark, Men'in yaygın ikonografik unsurlarından olan, sağ eldeki çam kozalağı ve omuz üzerindeki hilaldir. Burada ise eserin baş kısmı kırık olmasına rağmen, omuzlar üzerinde hilalin izi görülmemektedir. Ayrıca Apollon'a özgü uzun saç bukleleri omuzlara dökülmüştür, sırtta da saçın uç kısmı görülür. Tanrının elinde tuttuğu 'sopa' olarak tanımlanmış nesne çifte balta sapı olmalıdır. Bu durumda bu eseri Men yerine Apollon heykelciği olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Eserin yazıtında tanrı adı geçmez, sadece adak sahibinin adına yer verilmiştir[2082].

Afyon Müzesi'nden İşçehisar buluntusu atlı heykelcikte figürün başı kırıktır (A.15, lev. 141, res. 346). Çifte balta taşır. Yazıtta Apollon'un adı *epitheton*suz geçer. Eskişehir Müzesi'nden A.16 çifte baltalı, atlı heykelciğin üst parçasıdır. Bu durumda A.15'ten farklı olarak bu heykelcikte figürün başını görmekteyiz, Apollon'a özgü tepede fiyonk şekli verilmiş saç modeli uygulanmıştır[2083] (lev. 141, res. 347).

Afyon Müzesi'nden buluntu yeri bilinmeyen, üçgen alınlıklı, dörtgen ve kamalı stelin gövdesinde yatay çifte balta kabartması vardır (A.2). Bu kabartma dışında stelde,

[2080] Bknz. Bölüm 2.4.14.
[2081] Akyürek Şahin, 2011, **a.g.e.**, no. 42.
[2082] Bknz. Bölüm 2.4.14
[2083] Bknz. Bölüm 2.4.14

başka kabartma veya bezeme bulunmaz. Kabartmadan dolayı adağı Apollon'la ilişkilendirmemiz uygundur[2084] (lev. 132, res. 333).

Phrygia bölgesinde çifte balta Apollon'un atribüsüdür. Farklı *epitheton*lar altında ya da *epitheton*suz Apollon'u çifte baltalı olarak görmekteyiz. Bölgede çifte baltayı kültlerinde ve ikonografilerinde en yoğun gördüğümüz iki tanrı Apollon Kareios ve Apollon Lairbenos'tur. Hierapolis çevresinde tapım görmüş bu iki tanrının kutsal alanları Karia ile Phrygia bölgelerinin kesişme noktasındadır. Kareios *epitheton*unun Karia ile ilişkili olduğu düşünülmüştür. Her iki tanrı sıklıkla atlı olarak gösterilmiştir. Bunun yanı sıra sıklıkla, Karia'daki Zeus kültünde olduğu gibi, tek başına düşey çifte baltayla temsil edilmişlerdir. Lairbenos güneş tanrısıdır ve Helios olarak da tapım görmüştür, Kareios da bazen güneş tanrısı olarak gösterilmiştir. Burada çifte balta güneş tanrısının simgesi haline gelmiştir, tanrının cezalandırıcı yönüyle ilişkili olmalıdır. Phrygia Epiktetos'a doğru ilerlendiğinde çifte baltalı Apollon'un genellikle atlı olarak tasvir edildiği görülür. Anadolu atlı tanrılarının bir silahla gösterilmesi yaygındır. Çifte baltanın tek başına tasvir edildiği nadir örneklerde ise balta yatay olarak konumlandırılmış, bu tanrının çifte baltayı taşıdığı açıya benzer, artık tanrının kendisinden çok silah olan sembolü haline geldiğinden bu şekilde tasviri gerçekleşmiş olabilir. Söz konusu Phrygia eserleri Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir, atlı olan örnekleri daha spesifik olarak MS. 2.-4. yüzyıllar arasına tarihlendirmek mümkün olmuştur.

Phrygia'da çifte baltayla gösterilmiş bir diğer tanrı, ay tanrısı Men'dir. Tanrının bu şekilde bilinen tek taş eseri Eskişehir'den bir steldir (M.1, lev. 142, res. 348). Tanrı bu tasvirinde atlıdır ve omzuna yasladığı çifte baltasını taşır. Bu örnek dışında Men'i çifte baltalı olarak sadece, Phrygia kenti olan, Alia (Uşak, Banaz) sikkelerinde görmekteyiz. Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait bu sikkelerde tanrı çifte baltalı ve atlıdır. Ay tanrısı

[2084] Bknz. Bölüm 2.4.14.

olan Men'de bu simge, bir başka göksel tanrı Apollon'un etkisiyle yer almış olmalıdır. Steli MS 2.-4. yüzyıllar arasına tarihlendirmek mümkündür[2085].

Karia'dan kuzeye doğru çıkıldığında, çifte baltanın Ionia'da Miletos'ta Zeus'un simgesi olarak kullanılmaya devam edildiği görülür. Bunun Karia etkisiyle, Mylasalı göçmenler sayesinde olduğundan bahsetmiştik. Lydia bölgesine geldiğimizde çifte baltanın Apollon'un simgesi olduğunu görürüz. Lydia'da Apollon'un yerel kültlerinin yanı sıra Zeus'un yerel kültleri de yaygındır. Ancak burada Zeus'un değil Apollon'un simgesidir. Bunun sebebi Phrygia etkisi olabilir.

Menderes'in hemen kuzeyinde çifte baltalı Apollon ikonografisini görmeye başlarız (lev. 4, harita 4). Bunlar *epithetonl*arı tespit edilememiş örneklerdir. Philadelphia'ya (Manisa İli, Alaşehir İlçesi) geldiğimizde Apollon Toumoundes/os kültünü görürüz. ATOU.1, Philadelphia'daki Apollon Toumoundes kutsal alanına ait bir sınır taşıdır. Üzerinde yazıt ve çifte balta kabartması bulunur. Çifte balta yatay olarak yerleştirilmiştir[2086] (lev. 123, res. 323).

Lydia'da Maionia Bölgesi olarak adlandırılan Kula çevresi, yerel kültlerin yoğun olarak görüldüğü bir bölgedir. Burada diğer tanrılarda olduğu gibi Apollon da pek çok farklı *epitheton* altında tapım görmüştür. Bölgedeki Apollon'un çifte baltalı yerel kültleri olduğu görülür (lev. 1, harita 1; lev. 2, harita 2; lev. 4, harita 4). Bunlardan biri Apollon Bozenostur[2087]. Araştırmacılar, Apollon'un Bozenos *epitheton*unun Gölde (günümüzde İncesu) – Menye (günümüzde Gökçeören) yakınlarında olması gereken Boza ya da Bozis yerleşim adından türetilmiş olabileceğini düşünmüştür[2088]. Ramsay'a göre, Apollon Bozenos kutsal alanının bulunduğu Boza ya da Bozis,

[2085] Bknz. Bölüm 2.6.
[2086] Bknz. Bölüm 2.4.3.
[2087] Bknz. Bölüm 2.4.4.
[2088] Zgusta, 1984, **a.g.e.**, s. 122; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 50.

Dionysopolis yakınındadır[2089]. Dionysopolis, Denizli İli, Çal İlçesi, Ortaköy Mahallesi'ne lokalize edilmiştir[2090]. Tanrının kültünün Çal civarı kökenli olup olmadığını henüz kesin olarak söyleyemiyoruz. Apollon Bozenos'un atlı ve çifte baltalı kabartmasının kefaret yazıtıyla birlikte yer aldığı stel Berlin Müzesi'ndedir. MS 2. yy.a tarihlendirilmiştir. Kayıtlara Kula buluntusu olarak geçmiş bu stel Lydia tipindedir (lev. 53, res. 179). Tanrıya Kula çevresinden ele geçmiş yazıtlarda bu *epitheton* ile seslenilir[2091].

Apollon'a Maionia Bölgesi'nde Tarsios *epitheton*uyla da seslenildiğini gösteren stel, Kula'nın kuzeydoğusundaki Körez Mahallesi'nde (eski Körez Köyü) bulunmuştur. Stelde tahtta oturan ana tanrıça ikonografisine sahip bir tanrıça; sunağa ve tanrıçaya yönelmiş çifte baltalı, atlı tanrı figürü tasvir edilmiştir. Eserin yazıtı figürlerin Apollon Tarsios ve Meter Tarsene olduğunu gösterir[2092]. Benzer bir sahneyi Theos Karios adak stelinde görürüz. Çifte baltalı ve atlı Theos Kareios tahtta oturan ana tanrıçaya doğru ilerler (lev. 48, res. 162). Kula'da bulunmuş bir kefaret yazıtını içeren stelin üst sağ köşesinde kazıma ile yapılmış hilal motifi, sol köşesinde ise düşey çifte balta tasviri yer alır[2093] (lev. 53, res. 181). Bölgede Men'in sadece hilalle gösterildiği gibi, bu stelde onun sembolüyle birlikte Apollon da çifte baltayla temsil edilmiştir. Bu örnekte, bölgedeki tek başına gösterilmiş çifte balta tasvirlerinden farklı olarak baltanın düşey olarak gösterilmesi bilinçli bir tercih midir, yoksa steldeki alanın kullanımı açısından mı bu şekilde tasvir edilmiştir kesin bir şey söyleyemeyiz. Stel iyi bir işçiliğe sahiptir. Balta da ince bir işçilikle ve detaylı olarak işlenmiştir. Hilal sembolü çifte baltadan oldukça büyük yapılmıştır. İyi bir işçiliğe sahip bu eserde bu boyutlandırma ve konumlandırma tesadüf olmayabilir. Antik Dönem sanatında ve yerel kültlerin adaklarında; stellerde ve alınlıklarda ay tanrısı ve güneş tanrısının ya da ay ve güneş

[2089] Ramsay, 1895, **a.g.e.**, s. 152.
[2090] Talbert, 2000, **a.g.e.**, s. 62.
[2091] Bölüm 2.4.4.
[2092] Buresch, 1898, **a.g.e.**, s. 196-197; Remy, 1907, **a.g.e.**, s. 133-142; Keil, 1908, **a.g.e.**, s. 82-83; Herrmann, 1962, **a.g.e.**, s. 40; 1981, **a.g.e.**, s. 66, no. 202; Lane, 1976, **a.g.e.**, s. 20-21; Delemen, 1993, **a.g.e.**, s. 256-257, no. 304.
[2093] Herrmann, 1962, **a.g.e.**, s. 24, no. 18, lev. VI; Lane, 1971, **a.g.e.**, no. 47; Herrmann, 1981, **a.g.e.**, no. 460; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 165, no. 5.35.

sembollerinin birlikte tasvir edildiğini sıklıkla görürüz. Burada da hilalin ayı temsil ettiği gibi çifte baltanın da güneşi temsil etmiş olması söz konusu olabilir mi sorusu akla gelmektedir. Hierapolis'de bu iki tanrının, ay ve güneş tanrıları olarak karşılıklı konumlandırılıp, hilal ve çifte balta atribülerini taşıdıklarını görmüştük. Eserin yazıtı adağın Meter Tarsene, Apollon Tarsios ve Men Artemidoros Aksiottenos'e birlikte yapıldığını gösterir. Maionia Bölgesi'nde bu iki genç erkek tanrının yerel kültlerinin, ayrı ayrı, ana tanrıça karakterindeki tanrıçalarla (Meter ve Artemis'in yerel kültleriyle) birlikte tapınıldığı, hatta bazı örneklerde ana tanrıçaya (Meter) Men'in annesi olarak seslenildiğini biliyoruz. Meter Tarsene-Apollon Tarsios birlikteliği de anne - oğul / genç erkek sevgili birlikteliği olmalıdır. Ana tanrıçanın oğlu / genç erkek sevgilisi Attis'te olduğu gibi, genç birer erkek olarak gösterilmiş ay ve güneş tanrılarının da zaman zaman bu konumu aldığını söyleyebiliriz[2094]. Bu örnek dışında da tanrı çifte balta ile temsil edilmiştir. Kula kökenli, Apollon Tarsios adağı olan bir stel üzerinde çifte balta kabartmasının yatay olarak konumlandırıldığını görürüz[2095] (lev. 53, res. 182). Tanrının bu adakları Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir.

Tarsi'nin lokalize edildiği Selendi'nin Çamlıca Mahallesi'nin (eski Köleköy) kuş uçuşu yaklaşık 20 km güneyindeki Tabala antik kentinin (Kula, Yurtbaşı Mahallesi – eski Davala Köyü) Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde gördüğümüz, ayakta, *khitoniskos* ve *himation* giyimli, sağ elinde *phiale,* sol elinde çifte balta taşıyan[2096] (lev. 54, res. 183) ve at üstünde, *khitoniskos* ve *khlamys* giyimli, saçı ensede toplanmış, omzuna dayadığı çifte baltayı taşıyan[2097] (lev. 54, res. 184) genç erkek tasvirlerinin Apollon Tarsios, Bozenos ya da Nisyreites olması mümkün olabildiği gibi bölgedeki bir başka çifte baltalı Apollon olabilir. Apollon'un ayaktaki *khitoniskos* ve *khlamys* giyimli bu tasviri, giyiminden dolayı, atlı Apollon ikonografisinden oluşturulmuş olmaldır. Çifte baltalı atlı tasvirlerinde başında şua tacı olan farklı bir tip de vardır[2098].

[2094] Bknz. Bölüm 2.4.5.
[2095] Conze, 1891, **a.g.e.**, s. 252, no. 681; Ramsay, 1889, **a.g.e.**, s. 226, no. 19; Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 568-569, res. 464; Herrmann, 1981, **a.g.e.**, s. 82, no. 239; Paz de Hoz, 1999, **a.g.e.**, s. 164, no. 5.29.
[2096] Kurth, 2020 b, **a.g.e**., no. 15.
[2097] **A.e.**, no. 43, 47, 53.
[2098] **A.e.**, no. 51.

Bu figür araştırmacılar tarafından Helios olarak tanımlanmıştır, ancak kent sikkelerinde Helios *quadriga*sı içinde sıklıkla gösterilmiştir. Burada şu taçlı, çifte baltalı, atlı figür, Helios'tan çok, Phrygia'da olduğu gibi (Apollon Lairbenos), güneş tanrısı yönü baskın olan yerel bir Apollon olmalıdır[2099].

Nisyreites *toponym* bir *epitheton*dur ve Manisa İli, Kula İlçesi, Saraçlar Köyü'nün (günümüzde mahalle) kuzeydoğusuna lokalize edilmiş Nisyra ya da Nisyron adında küçük bir yerleşime (*katoikia*) dayanır. Apollon Nisyreites'e adanmış yazıtlar Nisyra ve çevresinden ele geçmiştir[2100]. Apollon Nisyreites adaklarından bazılarına çifte balta tasvirinin de eşlik ettiği görülür. Bunlardan bazılarına çifte baltayla birlikte defne çelengi, defne dalı kabartmaları da eşlik etmiştir. Bu eserler arasında en erken MÖ 3./2. yy.lara tarihlendirilmiş örnekler vardır. Diğerleri Geç Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir[2101]. Kataloğumuzdaki AN.1 ve AN.2'de yatay çifte balta kabartmalarıyla birlikte yazıtta tanrının *epitheton*u okunabilmektedir. AN.2'de defne dalı da tasvir eilmiştir (lev. 124, res. 324; lev. 125, res. 325). AN.3 ve AN.4 çifte balta ve çelenk kompozisyonları nedeniyle bu tanrının kültü altında değerlendirilmiştir (lev. 126, res. 326; lev. 127, res. 327). Tanrının stellerde çifte baltayla temsil edildiği görülür, bir örnek hariç diğerlerinde çifte balta yatay konumlandırılmıştır[2102] (lev. 54, res. 185).

Apollon Aksyros *epitheton*u ile Saittai'da (Manisa İli, Demirci İlçesi, İçikler Köyü, Sidaskale) tapınım görmüştür. Tanrıya cezalandırıcı bir tanrı olarak tapıldığını gösteren yazıtlar vardır. Tanrıya yapılmış adaklardan bilinen sadece bir örnekte tanrının çifte baltalı olduğu görülür. Bu eserde çifte baltalı ve atlıdır[2103].

[2099] Bknz. Bölüm 2.4.5.
[2100] Bnz. Bölüm 2.4.6.
[2101] Malay, 1994, **a.g.e.**, no. 77,78; 1999, **a.g.e.**, no. 118, 128, 137-139.
[2102] Bölüm 2.4.6.
[2103] Bölüm 2.4.7.

Apollon Syrmaios kutsal alanı ve bağlı olduğu Parloenoi Köyü araştırmacılar tarafından Lydia'da, Saittai'nin batısında, Yardere Köyü'nün (Manisa İli, Köprübaşı İlçesi) güneydoğusunda, Kocadere Vadisi'nin yamacında, 'kale' denilen yerde tespit edilmiştir. Yardere'deki Parloai köyünün (*katoikia*) ve Apollon Syrmaios kutsal alanının Saittai'ye (İcikler / Sidas Kale) yakınlığından dolayı bu kentin *territorium*unda olduğunu düşünmüşlerdir[2104]. Bahsedilen araştırmada ele geçmiş stelllerden biri, Manisa Müzesi'nde çalışma imkânı bulduğumuz AS.1'dir. Birlikte bulunmuş onurlandırma yazıtlarına çelenk kabartması eşlik ederken bu eserde çifte baltalı atlı kabartması vardır. Yazıt MS 24/25 tarihini verir. Buluntu grubunda burada Apollon Syrmaios kültünü gösteren verilerin olması ve kutsal alanın tespit edilmesi dolayısıyla burada tasvir edilmiş tanrının Apollon Syrmaios olması mümkündür. Apollon Syrmaios kültü sadece burada belgelenmiştir. Bu çifte baltalı atlı tanrıyı Lydia'daki diğer çifte baltalı Apollon'lardan ayıran bir ikonografik özellik yoktur[2105] (lev. 128, res. 328).

Apollon'un Tyrimnos / Tyrimnaios *epitheton*u ile tapım gördüğünü gösteren yazıtlar Thyateira'da (Manisa İli, Akhisar İlçesi) ele geçmiştir. En erken örnekleri Erken İmparatorluk Dönemi'ne aittir ve Roma İmparatorluk Dönemi boyunca külte ilişkin veriler devam eder[2106]. MS 2-3. yy.larda, Thyateira sikkelerinde Apollon'un tasvir edildiği görülür. Bu tasvirlere diğer tanrı ve tanrıçalar, özellikle ana tanrıça karakterine sahip Artemis, Leto ya da Meter eşlik etmiştir. Sikkelerde tanrı ayakta bir elinde defne dalı tutan, diğer elinde ise omzuna dayadığı çifte baltayı taşır şekilde gösterildiği bir tipe sahiptir (lev. 54, res. 186). Bir başka tipte, çifte baltalı, atlı olarak gösterilmiştir. (lev. 54, res. 187). Diğer bir tipte ise ön yüzde, başında defne çelengiyle Apollon başı, arka yüzde düşey çifte balta tasviri yer alır (lev. 54, res. 188 a-b). Bir kısmının ise arka yüzünde aynı şekilde çifte balta varken ön yüzünde Herakles başı vardır (lev. 54, res. 189 a-b)[2107].

[2104] Malay, 2016, **a.g.e.**, s. 171-184; 2017, **a.g.e.**, s. 119-120.
[2105] Bölüm 2.4.8.
[2106] Malay, 1999, **a.g.e.**, s. 42, no. 25.
[2107] Bölüm 2.4.9.

İzmir Müzesi'nden, buluntu yeri Ödemiş olarak geçen sunağın ön yüzünde yer alan atlı kabartmasının detayları, yüzeyin oldukça aşınmış olmasından dolayı belli olmamaktadır (ATYR.1, lev. 129, res. 329). Ödemiş'in 6 km kuzeybatısında Lydia kenti Hypaipa (İzmir, Ödemiş, Günlüce / eski Datbey) bulunur. Ancak eserin kökeni hakkında kesin bilgimiz olmamakla birlikte kentin Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde çifte baltalı bir tanrı tasvir edildiğini görürüz (lev. 54, res. 190-191). Bu örneklerde tanrının adını ve *epitheton*unu gösteren bir lejant yoktur. İkonografik benzerliklerinden ve yerleşimlerin yakınlığından dolayı Hypaipa'daki çifte baltalı Apollon kültünün Apollon Tyrimnos olması mümkündür[2108].

Phrygia Bölgesi eserlerindeki gibi Lydia bölgesinden de *epitheton*unu tespit edemediğimiz çifte baltalı Apollonlar vardır. Bunlardan biri Manisa Müzesi'ne bağış yoluyla gelmiş, buluntu yeri Sart olarak belirtilmiş A.4'tür (lev. 133, res. 335). İkonografik özellikleri nedeniyle bu çifte baltalı atlı Apollon olarak tanımlanmıştır. Eser çifte baltalı atlı Apollon'ların genelinden farklı olarak, çifte baltayı omzuna yaslamamıştır, yukarı kaldırdığı sol elinde taşır. Eser iyi bir işçiliğe sahiptir. Yüzeyindeki delikler metal aplikasyona işaret eder. Çifte baltanın sapı ve atın koşum takımında metal aplikasyon kullanılmıştır. Belki ince işçilikli bu eserde metal aplikasyonu yapabilmek için baltanın figürün başının arkasından geçmemesi gerekiyordu ve stelin zeminin de gösterilmesi gerektiği için bu şekilde yapılmıştı[2109].

Apollon Tyrimnos'un kült merkezi Thyateria, söz konusu eserin buluntu yeri olan Sart'ın yaklaşık 50 km güneyindedir. Apollon Tyrimnos ikonografisini sadece Thyateria sikkelerinde görmekteyiz, tanrının tasvir edildiği bir heykeltıraşlık eseri bilinmemektedir. Bu sikkelerde tanrının atlı gösterildiği bir tip vardır: Atın yönü ve hareketi, tanrının kıyafeti ve kıyafetin hareketi, çifte baltanın sol tarafta taşınması A.4 ile aynıdır; farklı olarak, tanrı tamamen profildendir, saçları ensede toplanmıştır, çifte baltayı omza yaslayarak taşır (lev. 54, res. 187). Apollon Toumendos, Sart'ın yaklaşık

[2108] Bölüm 2.4.9.
[2109] Bölüm. 2.4.14.

40 km güneydoğusundaki Philadelphia'da (Manisa, Alaşehir) tapım görmüştür. İkonografisini gösteren veri yoktur, çifte balta ile simgelenmiştir. Bu durumda A.4'ün hangi yerel Apollon kültü olduğunu söylememiz mümkün görünmemektedir. A.4'te dikkat çeken ikonografik unsur, tripot ve yılandır. Bu iki unsuru Phrygia bölgesi kültlerinden, Eumeneia'da tapım görmüş Apollon Propylaios ikonografisinde görürüz. Belki de eser adını bilmediğimiz yerel bir Apollon'un tasviridir. Olasılıkla da –atın altındaki işlevsiz kaideden dolayı- bir heykelin tasviridir[2110].

Yine bağış yoluyla Manisa Müzesi'ne gelmiş bir başka çifte baltalı, atlı figürün yer aldığı eserin buluntu yeri kayıtlarda yer almamaktadır (A.5; lev. 134, res. 336). Tanrı ikonografik özellikleri nedeniyle Apollon olarak tanımlanmıştır[2111].

Lydia Bölgesi eserlerine baktığımızda, bölgedeki çifte baltalı tek tanrının Apollon olduğunu görürüz. Çifte baltalı Apollon nadiren ayakta, çoğunlukla ise atlı olarak gösterilmiştir. Ayaktaki ve atlı tasvirlerinde çifte baltayı omzuna yaslayarak taşır. Kıyafetinden dolayı ayaktaki tipinin atlı tipine dayanılarak oluşturulmuş olduğunu söyleyebiliriz. Tanrının bölgede sıklıkla sadece çifte baltayla temsil edildiğini görürüz. Bu örneklerin çoğunda çifte balta yataydır. Artık Karia'daki ve Phrygia'da Hierapolis'teki düşey çifte baltanın tanrının yerine geçerek onu temsil ettiği örnekler nadir görülür ancak hiç yoktur diyemeyiz. Birkaç sikkede ve bahsettiğimiz taş eserlerde bu şekildedir. Men ile birlikte tapım gördüğü Apollon Tarsios steli bu konuda dikkat çeker. Burada hilal ve çifte balta tasvirleri yer alır ve çifte baltanın güneş tanrısını temsil ettiğini gösteren kanıtlar Hierapolis'te olduğu gibi burada da mevcuttur.

Kuzey Lykia ve Pisidia bölgelerinde tapım görmüş Üçlü Tanrılar / Theoi, Anadolu'daki diğer çifte baltalı tanrılardır. Tanrılara ait veriler çoğunlukla kayalara

[2110] Bölüm. 2.4.14.
[2111] Bölüm. 2.4.14.

işlenmiş kabartmalardır; bunların yanı sıra bağımsız rölyefler de vardır. Bunlar Roma İmparatorluk Dönemine aittir. Kataloğumuzda bu tanrılarla ilişkili 11 eser bulunmaktadır (T.1-T.11, lev. 143-147). Bu verilerin çok azı yazıtlıdır. Bu örneklerdeki yazıtlar iyi bir şekilde korunamamıştır. Bunlardan bazılarında tanrıların adı Theoi Dikaioi ve daha nadiren Theoi Agrioi olarak geçmektedir. Cepheden, yan yana üç genç erkek figürü olarak gösterilmiş bu tanrılar çoğunlukla askeri kıyafetlidir. Omuzlarına yasladıkları çifte baltayı taşırlar. Bazı örneklerde üçlü figürlerin yanında birer köpek figürü, bazılarında ise tanrıların ellerindeki kaptan sıvı içen düşey, kıvrımlı birer yılan figüri bulunur. Bazı örneklerde ise üçlü tanrılara bir ana tanrıça figürü eşlik eder. T.6'nın yazıtının THEOIO O… kısmı okunabilmektedir, kabartma kırık olduğu için yazıtın devamı okunamamaktadır. Yazıt Theoio Hosioi ya da Theoi Hosioi kai Dikaioi olarak tamamlanabilir. Buradaki üçlü tanrı, ya sadece 'Kutsal Tanrılar' ya da 'Kutsal ve Adil Tanrılar olarak anılmış olmalıdır. Bu eserle literatüre tanrılarının isminin bu versiyonu kazandırılmıştır. Kataloğumuzda yer alan Antalya Müzesi'nde korunan adak kabartması T.7'nin buluntu yeri müze kayıtlarında Antalya, Kale, Üçağız olarak geçmektedir. Eğer bu, eserin esas buluntu yeriyse, tanrıların kültlerinin Pamphylia'ya yayıldığını gösterir[2112].

Kültleriyle ilgili bilgi sahibi olmadığımız bu tanrıların ikonografilerine baktığımızda Anadolu'daki diğer çifte baltalı tanrılarla bir ilişkileri ve etkileşimleri olmadığı söylenebilir. Adil Tanrılar, Aziz ve Adil Tanrılar, Vahşi Tanrılar olarak anılmış bu üçlü tanrılar asker kıyafetli olmaları dolayısıyla çifte baltaları, silahları olarak kabul edilmiş olabilir. Tabi ki bunun da altında yatan kültsel bir neden olabilir ancak elimizdeki veriler bunu açıklayabilmemiz için henüz yeterli değildir. Tanrıların adalet sağlayıcı, cezalandırıcı özelliklerini simgeleyen bir silah olabilir.

Yine de hatırlatmak gerekir ki, Limyra Steli olarak anılan, Limyra'da Karialı bir *arkhon*un tümülüsünün yakınına dikilmiş olabileceği düşünülen stelde yer alan çifte

[2112] Bknz. Bölüm 2.7.

balta kabartması Lykia'ya bu sembolün Karia'dan geldiğini gösterir[2113]. Stel MÖ 4. yy.a tarihlendirilmiştir[2114]. Kataloğumuzda yer alan Burdur Müzesi'nde korunan, ÇB.1, bazı yönlerden Limyra Steli'ni hatırlatmaktadır. Silmeli formu, bir yüzünü tamamen kaplayan düşey çifte baltasıyla Limyra Steli'ne benzerdir, ancak her bir yüzü eşit genişlikte olan ÇB.1 sunaktır. ÇB.1'in diğer yüzlerinin ikisinde birer erkek büstü, birinde ise *kerykeion* kabartmaları vardır. Limyra Steli gibi bir mezar işareti olarak kullanılmış olabileceği, büstlerdeki kişilerin mezar sahibi olabileceği akla gelmiştir.

[2113] Borchhardt, 2016, **a.g.e.**, s. 84-85.
[2114] Bknz. Bölüm 2.1.1

SONUÇ

Çalışmamız kapsamında yer alan müzeler, yerleşimler ve alanlarda toplam 108 taş eser tespit edilmiş ve bunlar üzerinde çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu eserler, yayınlardan ulaştığımız konuyla ilgili diğer taş eserler, çifte baltanın tasvir edildiği pişmiş toprak, metal gibi farklı malzemelerden eserler, nümizmatik ve epigrafik verilerle birlikte değerlendirilmiştir. Zeus Labraundos, Zeus Osogollis, Zenoposeidon, Zeus Lepsynos, Zeus Keraunos, Zeus Khrysaoreus, Sinuri, Kanebos, Apollon Kareios, Apollon Lairbenos, Apollon Toumoundes, Apollon Bozenos, Apollon Tarsios, Apollon Nisyreites, Apollon Aksyros, Apollon Syrmaios, Apollon Tyrimnos, Apollon Propylaios, Apollon Alsenos, Apollon Kitharodos, Epithetonsuz Apollon, Sozon, Men, Üçlü Tanrılar (Theoi Dikaioi, Theoi Agrioi, Theoi Hosioi / Hosioi kai Dikaioi) Anadolu'da çifte baltayla ilişkilendirdiğimiz tanrılardır.

Zeus Labraundos, Anadolu'da çifte baltayla en fazla simgelenmiş tanrıdır. Kataloğumuzdaki 108 eserden 50'si Zeus Labraundos kültüyle ilişkilidir. Bunun nedeni, tanrının kültünün geç Klasik Çağ'da resmi kült statüsüne sahip olması, kültüne ve kutsal alanına özel bir önem verilmesi sebebiyle çevresindeki diğer kültlere karşı baskınlık kazanmış olması olabilir. Tanrının kültüyle ve dolayısıyla çifte baltayla ilgili en erken veriler geç Klasik Çağ sikkeleridir. Bu sikkelerde tanrının kendisi tasvir edilmiştir. Taş eserlerde tanrının tasvilerine nadiren rastlarız. Çoğunlukla düşey çifte baltayla simgelenmiştir. Tanrının ikonografisi, kökeninde kutsal kaya inanışının, dağ tanrısı kültünün olduğu daha eski bir inanışa işaret eder. Artemis Ephesia gibi Anadolulu ana tanrıça ikonografisine ait ikonografik özellikler taşıması kutsal alanında daha eski bir tanrıça kültünün olduğunu ve bu kültün Zeus Labraundos'un bünyesinde devam ettiğini düşündürmüştür. Ayrıca bu, çifte baltanın anlamıyla da ilişkili olabilir. Minos kültüründe gök tanrısı ve toprak tanrıçasının simgesi olarak kullanılmış çifte balta, Zeus Labraundos ikonografisinde bu düalizmi simgelemiş olabilir. Bunun dışında tanrının yıldırım demetinin yerini de almış olabilir. Tanrının yıldırımı, Karia'da gökten fırlattığı bir çifte balta olarak görülmüş olabilir.

Karia'da bahsettiğimiz diğer Zeus kültleri de ya çifte baltayla simgelenmiştir (Zeus Lepsynos, Zeus Khrysaoreus gibi) ya da Zeus Labraundos etkisiyle çifte baltayla ilişkilendirilmişlerdir (Zeus Osogollis, Zeus Karios gibi). Zeus Lepsynos da Zeus Labraundos gibi arkaistik bir kült görünümüne sahiptir, dolayısıyla çifte balta bu tanrıda da eski bir tapınım unsuru olarak yer almış olabilir, belki de Zeus Lepsynos'un kadim bir tanrı olduğunu göstermek için Roma İmparatorluk Dönemi'nde bu eski kült görünümü seçilmişti. Sinuri yerel bir Karia tanrısı olmalıdır, ancak diğer yerel kültlerden farklı olarak Zeus ile birleştirilmemiştir. Nadir de olsa, tanrıyı çifte baltayla ilişkilendirecek veri vardır. Kanebos, Zeus Kanebos olarak Zeus ile birleştirilmiş, çifte baltalı yerel bir tanrıdır. Bu iki yerel tanrının çifte baltayla ilişkili olması bölgede çifte baltanın Antik Dönem öncesindeki varlığına işaret olabilir.

Karia'daki çifte baltalı eserlerin büyük çoğunluğu, üzerinde düşey çifte balta kabartması olan dörtgen sunaklardır. Bunlar silmesiz trapezoide yakın fromda dörtgen sunaklar ve silmeli dörtgen sunaklar olarak ikiye ayrılır. Silmesiz olanlardan Iasos sunağı Klasik Dönem'e tarihlendirilmiştir. Diğer silmesiz örnekler kontekst buluntusu olmadığı ve analoji yapacak eserlerin noksanlığı nedeniyle kesin olarak bu tarihe verilemez, olasılıkla Klasik Dönem'den Roma İmparatorluk Dönemi sonuna kadar bu tip eser bölgede üretilmiştir. Silmeli örnekler Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir.

Ionia çifte baltalı eserleri Zeus Labraundos, Zeus Lepsynos ve Zeus Keraunos kültleriyle ilişkilidir ve Karia etkisiyle oluşturulmuşlardır. Söz konusu eserler Geç Hellenisik ile Roma İmparatorluk dönemlerine tarihlendirilmiştir. Keraunos'a adanmış eser çifte baltanın yıldırım ile ilişkisine kanıt niteliği taşır.

Görüldüğü gibi Karia ve bunun etkisinde kalan Ionia'da çifte balta Zeus ile ilişkildir. Söz konusu çifte baltalı eserlere baktığımızda Girit Tunç Çağı çifte balta tasvirleri ile ortak ikonografik özellikler görürüz. Ancak aradaki zamansal boşluk nedeniyle direkt bir geçiş olduğunu söyleyemeyiz. Olasılıkla, dönemler boyunca kutsal olarak aktarılan

bu sembol Karia'da yeni bir anlam kazanmıştır. Ege Dünyası'nda çifte balta, minyatür formda -olasılıkla amulet olarak- Arkaik Dönem'de varlığını sürdürmüştür. Arkaik Dönem boyunca Ege Dünyası'da ele geçmiş bu minyatür çifte baltaların benzerleri Ionia ve Karia bölgelerinde mevcuttur. Karia'daki çifte baltalı Zeus'un kökenini *'Anadolu'nun çifte baltalı fırtına tanrısı'*na dayandıran araştırmacılar vardır. Karia'daki kültlerin ve Zeus Labraundos kültünün kökeninde Anadolu Tunç Çağı inanışlarının etkisi olabilir. Ancak öne sürüldüğü gibi Anadolu Tunç Çağı fırtına tanrısının ikonografisi direkt alınmamıştır. Anadolu Tunç Çağı fırtına tanrılarına bakıldığında ikonografilerinde balta / çifte balta görülmez. Silah taşıyan örnekler vardır. Çifte balta, Eski Yakındoğu Geç Hitit-Suriye fırtına tanrılarının ikonografilerinde Demir Çağ ile birlikte görülmeye başlar. Burada, diğer silahların taşınmasında olduğu gibi tekli balta ve çifte balta '*tehditkâr poz*'da taşınır. Zeus Labraundos ikonografisinde bu poza rastlamayız. Demir Çağ fırtına tanrılarında baltayla ya da da genel olarak silahla birlikte –diğer elde- genellikle yıldırımın demeti yer alır, ancak Karia çifte baltalı Zeus tasvilerinde yıldırım demeti bulunmaz, çifte balta yıldırımın yerini almıştır.

Karia'dan sonra bir kültle ilişkilendirilmiş çifte baltanın en yoğun görüldüğü bölgeler Phrygia ve Lydia'dır (tablo 1 ve 2). Bu iki bölgede çifte balta Apollon'un simgesi haline gelmiştir. Phrygia'nın Karia sınırında yer alan Hierapolis çevresinde kültleri görülen Apollon Kareios ve Apollon Lairbenos çifte baltalı tanrılardır. Tanrılara adanmış çifte baltalı eserlerde Karia etkisi görülür. Bunun yanı sıra atlı tanrılar olarak gösterilmiş bu tanrılar çifte baltayı omuzlarına yaslayarak bir silah gibi taşımışlardır. Sembolün Zeus'tan Apollon'a geçmesinin nedeni, Apollon'un burada birincil tanrı olması olabilir. Sembol Apollon'a geçerken birebir Zeus'daki anlamını korumamış olmalıdır. Apollon daha çoğunlukla bir silah gibi taşımıştır çifte baltayı. MS 2.-4. yüzyıllar arasında Anadolu'da atlı tanrılar tapınım görmüştür. Apollon, özellikle Phrygia ve Lydia bölgelerinde atlı tipi oldukça benimsenmiş bir tanrıdır. Atlı tanrıların bir ellerinde silah taşıdıkları görülür. Çifte balta da kutsal nitelikli bir nesne olarak atlı Apollon'a silah olarak uygun bulunmuş olmalıdır. İkonografik unsurlar, tanrının ayaktaki çifte baltalı tiplerinin bazılarının atlı tipinden yola çıkarak oluşturulduğuna

işaret eder. Tanrının kültünde, daha önceden yer alan bu sembol bu tip oluşturulken de benimsenmiş ve yaygın bir şekilde kullanılmış olmalıdır. Sembol, Apollon kültlerinde tanrının cezalandırıcı yönüyle ilişkili olmalıdır.

Çifte balta Apollon'un ikonografisinde sadece silah olarak yer almamıştır. Kutsal bir nesne olarak tanrının yerini almış direkt onu simgelemiştir. Bu tip örneklerde, Zeus kültündeki gibi çifte baltanın genellikle düşey olarak tasvir edildiğini görürüz. Karia'dan uzaklaştıkça, çifte baltanın tek başına tasvir edildiği eserlerde, yatay olarak konumlandırıldığını görüyoruz. '*Dikilmiş kutsal nesne, tanrının kendisi*' anlamlarından uzaklaşarak, tanrının silah atribüsü halini almış olabilir. Çifte baltalı Apollon kültlerine ait taş eserlerin büyük çoğunluğu Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir, bunlar dışında, yazıtları sayesinde Geç Hellenistik Dönem'e tarihlendirilmiş eserler vardır. Bu erken örnekler oldukça nadirdir (yayınlardan bildiğimiz çifte balta tasvirli iki örnek ve AN.1) ve Apollon Nisyreites'e adanmış stellerdir.

Çifte baltanın Apollon'un güneş tanrısı yönüyle ilişkili olduğunu gösteren veriler vardır. Tanrının bu yönü açıkça belirtilmiş veya Helios'la *synkretize* edilmiş kültlerinde çifte balta atribü olarak yer alır. Bunun yanı sıra ay tanrısı Men ile karşılıklı konumlandırıldığı tasvirlerde tanrı çifte baltalıdır ve Men'in hilal ile gösterildiği eserde Apollon çifte balta ile temsil edilmiştir. Karia'nın gök tanrısının sembolü, Hierapolis'te Apollon'undur, Phrygia Epiktetos'a doğru ilerlediğinde, burada göksel tanrı olarak Zeus (Zeus Bronton) baskın olsa da çifte balta Apollon sembolü olarak kullanılmaya devam edilmiştir.

Ay tanrısı Men'e çifte balta Apollon etkisiyle geçmiş olmalıdır. Tanrının kültünün yoğun görüldüğü bölgeler Pisidia, Lydia ve Phrygia'dır. Sadece bir taş eserde, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait bir stelde tanrı atlı olarak çifte balta taşırken gösterilmiştir. Eser Phrygia'dandır, bunun dışında bir Phrygia sikkesinde bu şekilde betimlenmiştir. Hellenistik ve Erken İmparatorluk dönemleri ikonografisini bildiğimiz

tanrının bu dönemlere ait çifte baltalı bir tasviri yoktur. Tanrı Lydia ve Phrygia'da sıklıkla Apollon'la birlikte tapım görmüştür. Atlı bir tanrının silahı olarak, ayrıca kendisi gibi göksel bir tanrı olan Apollon etkisiyle ikonografisinde yer almış olmalıdır. Aynı şekilde sembol, Men'in de cezalandırıcı yönüne işaret etmiş olabilir. Tanrı Apollon'la yan yana olduğu zaman bu atribü Apollon'dadır.

Theoi Dikaioi, Theoi Agrioi ve çalışmamızda elde ettiğimiz veriye göre Theoi Hosioi ya da Theoi Hosioi kai Dikaioi olarak olarak anılmış üçlü eril tanrılar Lykia ve Pisidia bölgelerinde tapım görmüştür. Çifte baltalı bu tanrılar zaman zaman askeri kıyafetle gösterilmişlerdir. İkonografilerinin ayrılmaz bir parçası olan bu silahları belki de adalet sağlayan, cezalandıran yönleriyle ilişkilidir.

KAYNAKÇA

ANTİK KAYNAKLAR

AELIANUS: 1858 — **De Natura Animalium**, ed. R. Hercher, Paris.

1866 — **Varia Historia**, çev. R. Hercher, Leipzig, Teubneri.

AISKHYLOS: 1926 a — **Agamemnon**, çev. H. W. Smyth, Cambridge, Harvard University Press.

1926 b — **Prometheus Desmotes**, çev. H. W. Smyth, Cambridge, Harvard University Press.

ALEKSANDROU ARRIANOS: 1907 — **Anabasis**, çev. A. G. Ross, Leipzig, Teubneri.

ANNA KOMNENA: 2009 — **Aleksiad**, ed. P. Frankopan, London, Penguin.

APPIANOS ALEKSANDREUS: 1889 — **Romaika: Syriake**, çev. H. White, London, MacMillan.

ARISTOPHANES: 1907 — **Nephelai**, çev. F. W. Hall, Oxford, Clarendon.

ARNOBIUS: 1871 — **Adversus Nationes**, çev. A. Roberts, Edinburg, T. & T. Clark.

ATHENAIOS NAUKRATIOS: 1859 — **Deipnosophistae**, ed. A. Meineke, Leipzig Teubneri.

CASSIUS DIO: 1914 — **Historia Romana**, çev. E. Cary, Cambridge, Harvard University Press.

DECIMUS IUNIUS IUVENALIS: 1918 — **Saturae**, çev. G. G. Ramsay, London, W. Heinemann.

DIODOROS SIKELIOTES: 1888-1890 — **Bibliotheca Historica**,, çev. I. Bekker, Leipzig, Teubneri.

DIOGENES LAERTIOS: 1972 — **Vitae Philosophorum**,, çev. R. D. Hicks, Cambridge, Harvard University Press.

DIONYSIOS ALEKSANDROU HALIKARNASSEUS: 1885 — **Antiquitates Romane**, çev. K. Jacoby, Leipzig, Teubneri.

EURIPIDES: 1938 — **Ion**, çev. R. Potter, New York, Random House.

GAIUS IULIUS HYGINUS: 2010 — **De Astronomica**, çev. H. Schneider, Leiden, Brill.

GAIUS VALERIUS FLACCUS: 1913 — **Argonautica**, çev. O. Kramer, Leipzig, Teubner.

HERODOTOS: 1991 — **Historiai / Herodot Tarihi**, çev. M. Ökmen, İstanbul, Remzi.

HESIODOS: 2019 — **Theogonia – İşler ve Günler**, İstanbul, İş Bankası Yayınları.

HESYKHIOS: 1867 — **Hesychii Alexandrini Lexicon**, ed. Moritz Schmidt, Jena, Sumptibus Hermanni Dufftii (Libraria Maukiana).

HIRTIUS: 1888 — **Bellum Aleksandrinum**, çev. R. Schneider, Berlin, Weidmann.

HOMERIKOI HYMNOI: 1914 — **Homerikoi Hymnoi**, çev. H. G. Evelyn-White, Cambridge, Harvard University Press.

HOMEROS: 1997 — **İlyada**, çev. A. Erhat, A. Kadir, İstanbul, Can Yayınları.

1998 — **Odysseia**, çev. A. Erhat, A. Kadir, İstanbul, Can Yayınları.

KALLIMAKHOS: 1921a — **Eis Artemin**, çev. A. W. Mair, London, W. Heinemann.

1921b — **Eis Dia**, çev. A. W. Mair, London, W. Heinemann.

KLEMENS O ALEKSANDREUS / CLEMENS ALEXANDRINUS: 1919 — **The Exhortation to the Greeks. The Rich Man's Salvation. Fragment of an Address Entitled, to the Newly Baptized**, çev. George William Butterworth, Cambridge, Mass., Harvard University Press.

KOINTOS SMYRNAIOS: 1984 — **Iliupersis**, çev. A. S. Way, Cambridge, Harvard University Press.

KSENOPHON: 2015 **Anabasis**, çev. A. Çokona, İstanbul, İş Bankası Yayınları.

LUCIUS ANNAEUS SENECA: 1921 **Hercules**, çev. R. Peiper, Leipzig, Teubner.

LUCIUS APULEIUS MADAURENSIS: 1915 **Metamorphoses**, çev. S. Gaselee, London, W. Hinemann.

1920 **Metamorphoses Oder Der Goldene Esel**, Çev. August Rode, Berlin.

2004 **The Golden Ass – Penguin Classics**, Londra, Penguin Books.

LUKIANOS: 1925 **De Dea Syria**, çev. A. M. Harmon, Cambridge, Harvard University Press.

MARCUS MINUCIUS FELIX: 1931 **Octavius**, çev. G. H. Rendall, Cambridge, Harvard University Press.

MARCUS TERENTIUS VARRO: 1951 **De Lingua Latina: V-VII**, çev. Roland G. Kent, Cambridge, Harvard University Press, 1951.

MARCUS TULLIUS CICERO: 1923 **De Divinatione**, çev. W. Armistead, Cambridge, Harvard University Press.

1903 **In Verrem**, çev. C. D. Yonge, London, George Bell & Sons.

NİKOLAOS DAMASKENOS: 1926 **Historiai** (**Die Fragmente der Griechischen Historiker)**, çev. F. Jacoby, Berlin.

ORPHICORUM FRAGMENTA: 1922 **Orphicorum Fragmenta**, ed. O. Kern, Berlin, Weidmann.

PAUSANIAS: 1918 **Hellados Periegesis**, çev. W. H. S. Jones, Cambridge, Harvard University Press.

PUBLIUS CORNELIUS TACITUS: 1925 **Historiae**, çev. C. H. Moore, Cambridge, Harvard University Press.

PINDAROS: 1885a **Epinikion, Olympianos**, çev. B. L. Gildersleeve, New York, Harper and Brothers.

1885b **Epinikion, Pythionikoi**, çev. B. L. Gildersleeve, New York, Harper and Brothers.

PLINIUS: 1855 **Naturalis Historia**, çev. J. Bostock, London, Taylor and Francis.

PLUTARKHOS: 1916 **Bioi Paralleloi: Lucius Cornelius Sulla**, çev. B. Perrin, Cambridge, Harvard University Press.

1936 **Moralia, Quaestiones Graecae,** çev. F. C. Babbitt, Cambridge, Harvard University Press.

POLYBIOS: 1889 **Historia**, çev. E. S. Shuckburg, London, MacMillan.

PORPHYRIOS: 1767 **De Abstinentia Ab Esu Anialium**, çev. I. B. Feliciani.

PUBLIUS OVIDIUS NASO: 1855 **Ars Amatoria**, çev. A. Mahoney, New York, Calvin Blanchard.

1892 **Metamorphoses**, çev. Gotha, H. Magnus, Perthes.

PUBLIUS PAPINIUS STATIUS: 1934 **Thebais**, Nonnus, Dionysiaca, çev. G. Queck, Leipsig, Teubner.

PUBLIUS VERGİLİUS MARO: 1900a **Aeneis**, çev. J. B. Greenough, Boston, Ginn & Co.

1900b **Georgicon**, çev. J. B. Greenough, Boston, Ginn & Co.

SILIUS ITALICUS: 1905 **Punica**, çev. W. C. Summers, London, Sumptibus G. Bell et Filiorum.

STEPHANOS BYZANTIOS: 1839 **Ethnika**, ed. A. Westermann, Leipzig, Teubner.

STRABON: 1924 **Geographika**, çev., H. L. Jones, Cambridge, Harvard University Press.

2012 **Geographika / Antik Anadolu Coğrafyası: Kitap XII – XIII – XIV**, çev. A. Pekman, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat.

SOUIDAS: 1705 **Suidae Lexicon,** 3, Cantabridgiæ, Typics Academicis.

THEOPOMPUS: 1962 **Hellenika, Die Fragmente der griechischen Historiker**, ed. J. Felix, Leiden, Brill.

TITUS LIVIUS: 1919 **Ab Urbe Condita Libri**, çev. W. Heinemann, Cambridge, Harvard University Press.

TITUS LUCRETIUS CARUS: 1963 **De Rerum Natura**, çev. J. Martin, Leipzig, Teubner.

MODERN KAYNAKLAR

ABAY, E.: 2011 Tarih Öncesi Dönemlerde Işıklı", **Eumeneia: Şeyhlü-Işıklı**, ed. B. Söğüt, İstanbul, Ege Yayınları, s. 11-25.

ACKERMANN, H. C.: 1990 **"Helios, Helios (in peripheria orientali), Helios, Usil" Lexicon iconographicum mythologiae classicae: (LIMC). 5,1. Herakles - Kenchrias: et addenda Epona, Galateia,** Zürich, Artemis, s. 1005-1047.

ADAK, M., N. E. AKYÜREK ŞAHİN, 2005 "Katalog der Inschriften im Museum von Adapazarı", **Gephyra**, 2, s. 133-172.

ADIEGO, I.-J.: 2000 "La Inscripción Greco-Caria de los Hecatómnidas en el Santuario de Sinuri", **Kadmos**, 39, s. 133-157.

2007 **The Carian Language**, Leiden, Boston, Brill.

2013 "Carian Identity and Carian Language", **4th Century Karia, Defining a Karian Identity under Hekatomnids, Varia Anatolica XXVIII, Institut Français d'Études Anatoliennes Georges-Dumezil -Istanbul**, Paris, De Boccard, s. 15-20.

2019 a "A Kingdom for a Carian Letter", **Luwic Dialects and Anatolian: Inheritance and Diffusion, Barcino Monographica Orientalia, 12, Series Anatolica et Indogermanica, 1**, ed. Ignasi-Xavier Adiego, José Virgilio García Trabazo, Mariona Vernet, Bartomeu Obrador-Cursach, Elena Martínez Rodríguez, Barcelona, Universitat de Barcelona, s. 11-50.

2019 b — “L’iscrizione caria C.Ia 3 e il culto di Zeus Megistos Iasos”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Perugia.

ADIEGO, I.-J., P. DEBORD, E. VARİNLİOĞLU, 2005 — “La stèle caro-grecque d’Hyllarima”, **Revue des Études Anciennes (REA)**, 107.2, s. 601-653.

ADLINGTON, W.: 1922 — **The Golden Ass: being the Metamorphoses of Lucius**, Londra, Wlliam Heinemann, 1922.

AKARCA, A.: 1959 — **Les monnaies grecques de Mylasa,** Paris, A. Maisonneuve.

1971 — “Beçin”, **Belleten**, 35, s. 1-37.

AKARCA, A., T. AKARCA, 1954 — **Milas, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, İstanbul, İstanbul Matbaası.

AKINCI, E., H. YILDIZ, 2007 — “Menderes Vadisi’nde Bir Kefaret Merkezi: Apollon Lairbenos Kutsal Alanı”, **Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, 6-8 Eylül 2006, Bildiriler, 2**, ed. A. Özçelik, Denizli, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yayınları, s. 98-105.

AKINCI-ÖZTÜRK, E.: 2011 — “Apollon Lairbenos Kültü”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

AKINCI-ÖZTÜRK, E., H. MALAY, 2012 — “Four Funerary Curses Recording the Pisidian Gods of the Acıpayam Plain”, **Epigraphica Anatolica (EA)**, 45, 2012, s. 89-92.

AKINCI-ÖZTÜRK, E., C. TANRIVER, 2008 — “New Katagraphai and Dedication from the Sanctuary of Apollon Lairbenos”, **Epigraphica Anatolica (EA)**, 41, s. 91-111.

2009 — “Some New Finds from the Sanctuary of Apollon Lairbenos”, **Epigraphica Anatolica (EA)**, 42, s. 87-97.

AKKAN, Y.: 2017 — “Alabanda 2015”, **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 38, 1, s. 305-328.

AKYÜREK ŞAHİN, N. E.: 2001 "Büyük Çiftçi Tanrısı Zeus Bronton. Arkeolojik ve Epigrafik Belgelerle Phrygia'da bir Zeus Kültü", **Olba**, 4, s. 163-182.

2004 "Neue Weihungen für Hosios kai Dikaios", **Gephyra**, 1, s. 135-148.

2007 "Neue Votivsteine aus dem Museum von Afyon", **Gephyra**, 4, s. 59-115.

2011 "Kütahya Müzesi'nden Adaklar", **Arkeoloji ve Sanat**, 137, s. 115-146.

ALBENDA, P.: 1988 "The Gateway and Portal Stone Reliefs from Arslan Tash", **Bulletin of the American Schools of Oriental Research**, 271, s. 5-30.

ALEXANDER, R. L.: 1975 "A Hittite Cylinder Seal in the Fitzwilliam Museum", **Anatolian Studies**, 25, 1975, s. 111-117.

1998 "Contributions to the interpretation of the Franklin reliefs", **III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri / Acts of the 3rd International Congress of Hittitology**, Ed: S. Alp, A. Suel, Ankara, Uyum, s. 15-20.

ALEXIOU, S.: 1958 "Η μινωική θεά μεθ' υψωμένων χειρών", **Κρητικά Χρονικά**, Τόμος ΙΒ', Τεύχος ΙΙ, s. 179-299.

1991 **Minos Uygarlığı**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

ALSANCAK SIRLI, B.: 2015 "Türkiye'de Üzüm (Vitis spp.) Yetiştirmeye Uygun Potansiyel Alanlarının Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) Teknileri Kullanılarak İklim ve Topoğrafya Faktörlerine Göre Belirlenmesi", **Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi**, 24, 1, s. 56-64.

ALTINOLUK, S.: 2013 "Batı Anadolu'da İki Tılsımlı Obje: Abrasaks", **Tarhan Armağanı, M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler**, Ed. O Tekin, M. H. Sayar, E. Konyar, İstanbul, Ege Yayınları, s. 13-18.

2014 **Hypaipa: A Lydian City During The Roman İmperial Period**, İstanbul, Ege Yayınları.

ALTMAN, A.: 2004 — **The Historical Prologue of the Hittite Vassal Treaties: An Inquiry into the Concepts of Hittite Interstate Law**, Ramat Gan, Bar-Ilan University.

AMANDRY, M., A. BURNETT, P. P. RIPOLLÉS, 2003 — **Roman Provincial Coinage, I (44 BC – AD 69)**, Londra, British Museum Press.

AMANDRY, M., A. BURNETT, J. MAIRAT, 2015 — **Roman Provincial Coinage (RPC) III: from Nerva to Hadrian (AD 96-138)**, London, British Museum Press.

AMIET, P.: 1960 — "Le temple aile", **Revue d'Assyriologie**, 54, s. 1-10.

ANABOLU, M. U.: 1995 — "Zeus Labraundos ve Apollon Lairbenos'un Simgesi Olarak Labrys", **Arkeoloji Dergisi**, 3, s. 225-226.

ANDERSON, J. G. C.,:1899 — "Exploration in Galatia cis Halym: Part II – Topography, Epigraphy, Galatian Civilisation" **The Journal of Hellenic Studies**, 19, s. 52-134.

ANDRADE, N. J.: 2013 — **Syrian Identity in the Greco-Roman World**, Cambridge, Cambridge University Press.

ANDRADE, N. J.: 2017 — "The Silver Coinage of Syrian Manbog (Hierapolis-Bambyke)", **The American Numismatic Society**, 29, s. 1-45.

ARAFAT, K. W.: 1995 — "Pausanias and the Temple of Hera at Olympia", **The Annual of the British School at Athens**, 90, 1995, s. 461-473.

ARCHI, A.: 2002 — "Formation of the West Hurrian Pantheon: The Case of Išḫara", **Recent Developments in Hittite Archaeologyand History, Papers in Memory of Hans G. Güterbock**, ed. K. A. Yener, H. A. Hoffner, Indiana, Eisenbrauns, s. 21-33.

ARCHI, A.: 2013 — "The West Hurrian Pantheon and Its Backround", **Beyond Hatti, A Tribute to Gary Beckman**, ed. B. J. Collins, P. Michalowski, Atlanta, Lockwood, s. 1-21.

ASHTON, R. H. J.: 2006 — "The Beginning of Bronze Coinage in Karia and Lykia", **The Numismatic Chronicle**, 166, s. 1-14.

ASHTON, R. H. J., P. KINNS, 2003 "Opus Anatolica II", **The Numismatic Chronicle**, 163, s. 1-47.

ATEŞLİER, S.: 2009 "Euromos Arkaik Mimari Terrakottaları", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, 26, 2, s. 151-158.

2011 a "Euromos Arkaik Mimari Terrakottaları(Arkaik Tapınak Üzerine Düşünceler)", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, 28, 3, s. 123-139

2011 b "The Archaic architectural terracottas from Euromos and some cult signs", **Labraunda and Karia, Proceedings of the International Symposium Commemorating Sixty Years of Swedish Archaeological Work in Labraunda. The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities Stockholm, November 20-21, 2008, Boreas: Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations 32**, Uppsala, Uppsala University Press, s. 279-290

2014 b "On the Excavations of the Zeus Temple of Alabanda", **Anatolia Antiqua**, 22, s. 247-254.

2020 "Sinuri", **Karialılar: Denizcilerden Kent Kuruculara / The Carians: From Seafarers to City Builders**, ed. O. C. Henry, A. Belgin-Henry, İstanbul, YKY, s. 116-123.

ATEŞLİER, S., S. AKKURNAZ, 2014 a "2011-2012 Yılı Abanda Kazıları", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 35, s. 482-498.

ATEŞLİER, S., M. ÇEKİLMEZ, 2019 "A Late Archaic Kouros from Euromos" **Karia Arkhaia, La Carie, des origines à la période pré-hékatomnide, 4émes Rencontres d'Archéologie de l'Iféa, Istanbul, 14-16 novembre 2013**, ed. O. Henry, K. Konuk, İstanbul, Institut Français d'Études Anatoliennes Georges Dumézil, s. 357-367.

ATLAN, S.: 1970 **Roma Tarihinin Ana Hatları**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

AUBIERT, D.: 2013 "Le Mort dans la Ville: Á Propos de l'épitaphe et de la mémoire á Mylasa, Petite Cité Dans le Monde Grec", **2émes Recontres d'Archéologie de L'Iféa, Le Mort Dans La Ville**, ed. O. C. Henry, İstanbul, s. 143-155.

AVI-YONAH, M.: 1959 "Syrian Gods at Ptolemais – Accho", **Israel Exploration Journal**, 9, 1, s. 1-12.

AYDAŞ, M.: 2002 "Mimar ve Heykeltıraş Thrason", **Stratonikeia'dan Lagina'ya, Ahmet Adil Tırpan Armağanı, from Stratonikeia to Lagina, Festschrift in Honour of Ahmet Adil Tırpan**, ed. Bilal Söğüt, İstanbul, Ege Yayınları, s. 47-72.

2015 "Stratonikeia ve Lagina, Polis ve Peripolion", **Stratonikeia Çalışmaları 1, Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları**, ed. B. Söğüt, İstanbul, Ege Yayınları, s. 71-78.

BABELON, E. v.d., 1895 **Catalogue des Bronzes Antiques de la Bibliothèque Nationale, Publié sous le Auspices de l'Académie des İnscriptions et Belles-Lettres,** Paris, E. Leroux.

BACHOFEN, J. J.: 1891 **Das Mutterrecht, Stuttgart**, Krais & Hoffmann.

BAILLY, A.: 1935 **Le Grand Bailly: Dictionnaire grec-français**, Paris, Hachette, 1935.

BALCIOĞLU, B., W. R. MAYER, 2006 "Eine neuassyrische Votivstele aus Turlu Höyük", **Orientalia**, 75, s. 177-181.

BALDONI, D., v.d., 2004 **Karia'da bir Liman Kenti İasos**, İstanbul, Homer.

BALDUS, H. R.: 1991 **Sylloge nummorum Graecorum, Deutschland: Staatliche Münzsammlung München. [Im Auftrage des Deutschen Archäologischen Instituts und der Staatlichen Münzsammlung München**, 19. Heft: Troas-Lesbos, Nr. 1-813, München, Hirmer.

BAMMER, A.: 1994 "Geschichte – neu geschrieben: Mykene im Artemision von Ephesos", **Osterreichischen Archaologischen Institutes (Öjh)**, 63, s. 29-40.

1999 "Zur Bronzezeit im Artemision von Ephesos", **100 Jahre Österreichische Forschungen in Ephesos: Akten des Symposions Wien 1995, Denkschriften (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse), 260. Bd., Archäologische Forschungen, Bd. 1**., ed. Herwig Friesinger, Fritz Krinzinger, Viyana, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 399-404.

BAMMER, A., U. MUSS, 1996 **Das Artemision von Ephesos, Das Weltwunder Ioniens in archaischer und klassischer Zeit**, Mainz, Philip von Zabern.

BARAN, A.: 2004 "Beçin, Zeus Karios (?) Tapınağı", **I.-II. Ulusal Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu, Anadolu / Anatolia**, Ek Dizi No. 1, s. 19-38.

2009 "Karian Architecture before the Hekatomnids", **Die Karer und die Anderen**, **Internationale Kolloquium an der Freien Universität Berlin, 13. bis 15. Oktober 2005**, ed. F. Rumscheid, Bonn, Habelt, s. 291-313.

BARKER, N. J.: 2007 "Un-Discarded Images: Illustrations of Antique Musical Instruments in 17th- and 18th- Century Books, Their Sources and Transmission", **Early Music**, 35, 2, s. 191-211.

LE BAS, P., W. H. WADDINGTON, 1870 **Inscriptions grecques et latines recueillies en Gréce et en Asie Mineure III, 1**, Paris, F. Didot.

BATUK, C., M. KÖROĞLU, 2016 "Bir Yahudi Tanrıçası Olarak Aşera", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 41, s. 19-36.

BAUMEISTER, A.: 1888 **Denkmäler des klassischen Altertums zur Erläuterung des Lebens der Griechen und Römer in Religion, Kunst, und Sitte**, 5, München, Leipzig, R. Oldenbourg.

BAYSAL, H. H.: 2007 "Menderes Vadisi'ndeki Yaşamda Önemli Bir Merkez Apollon Lermenos Tapınağı ve Kutsal Alanı", **21. Yüzyıla Girerken Geçmişten Günümüze Çal Yöresi Sempozyumu Bildirileri, 01-03 Eylül 2006**, ed. B. Topuz, R. Urhan, M. A.

Gülel Denizli, Çal Yöresi Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği Yayını, s. 712-716.

BEAULIEU, P. A.: 1999 "The Babylonian man in the moon", **Journal of Cuneiform Studies**, 51, 1, s. 91-99.

BEAN, G.: 1971 **Journeys in Northern Lycia 1965-1967**, Wien, Hermann Böhlaus Nachf.

BEAN, G. E., T. B., MITFORD, 1970 **Journeys in Rough Cilicia, 1964-1968, Tituli Asiae Minoris (TAM), 3, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 102**, Vienna, Hermann Böhlaus.

BEARD, M., 1994 "The Roman and the Foreign: The Cult of the 'Great Mother' in Imperial Rome", **Shamanism, History, and the State**, Ed: N. Thomas, C. Humphrey, Ann Arbor, University of Michigan Press, s. 164-190.

BEJOR, G.: 1991 **Hierapolis, Scavi e Ricerche, III: Le Statue**, Roma, G. Bretschneider.

BELCHER, E. H., K. CROUCHER, 2016 "Exchanges of Identity in Prehistoric Anatolian Figurines", **Proceedings of the 9th International Congress on Archaeology of the Ancient Near East (ICAANE9), June 2014**, ed. R. A. Stucky, O. Kaelin, H. P. Mathys, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, s. 43-56.

BELL, R. E.: 1989 **Place-Names in Classical Mythology: Greece**, California, Abc-Clio.

BENDA-WEBER, I.: 2005 **Lykier und Karier: Zwei autochthone Ethnien Kleinasiens zwischen Orient und Okzident, Asia Minor Studien (ASM), 56**, Bonn, Habelt.

BENDLIN, A.: 2000 "Mondgottheiten, Allgemeines", **Der Neue Pauly, Anzyklopädie der Antike 8,** Stuttgart, J. B. Metzler, s. 363.

BENGİSU, R. L.: 1996 "Lydian Mount Karios", **Cybelle, Attis and Related Cults: Essays in Memory of M. J. Vermaseren**, ed. Eugene N. Lane, Leiden, s. 1-36.

2013 "Research in the Tmolus and the Cult of Karios in Lydia: The Survey at Kel Dağ and Ovacık, August 1995", **Anatolia**, 39, s. 165-197.

BENNDORF, O.: 1884 **Reisen im südwestlichen Kleinasien, 1, Reisen in Lykien und Karien**, Wien, C. Gerold's Son.

BENOIT, S.: 2004 "Susa", **Persia's Ancient Splendour, Mining, Handicraft and Archaeology**, Ed. T. Stöllner, R. Slotta, A. Vatandoust, Bochum, Deutsches Bergbau-Museum, s. 178-192.

BERGER, D., v.d., 2019 "Isotope systematics and chemical composition of tin ingots from Mochlos (Crete) and other Late Bronze Age sites in the eastern Mediterranean Sea: An ultimate key to tin provenance?" **Plos One**, 14, 6, https://doi.org/10.1371/journal.pone.0218326, 3.11.2019.

BERGES, D.: 2006 **Knidos: Beiträge zur Geschichte der archaischen Stadt**, Mainz, Verlag Philipp von. Zabern.

BERGES, D., N. TUNA, 2000 'Das Apollonheiligtum von Emecik', **Istanbuler Mitteilungen** (**IstMitt),** 50, s. 171-214.

BERGMANN, M.: 1998 **Die Strahlen der Herrscher: theomorphes Herrscherbild und politische Symbolik im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit,** Mainz, von Zabern.

DE BERNARDI FERRERO, D.: 2007 "Il teatro di Hierapolis di Frigia", **Il teatro di Hierapolis di Frigia. Restauro, architettura ed epigrafia**, ed. D. de Bernardi Ferrero, G. Cotta, P. Pensabene, Genova, de Ferrari, s. 17-228.

BERNDT-ERSÖZ, S.: 2006 **Phrygian Rock-Cut Shrines: Structure, Function, and Cult Practice: A Study of Structure, Function, and Cult Practice**, Leiden, Brill.

BERTI, F.: 1993 "Mission archéologique italienne d'Iasos: compte rendu des travaux de 1991", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 14, 2, s. 91-115.

2010 "İasos, Çifte Balta ve Zeus", **Mylasa Labraunda / Milas Çomakdağ,** ed. F. Kuzucu, M. Ural, İstanbul, s. 63-68.

2019 "Il Recinto delle Doppie Asce, Ovvero il Posto di Zeus nell'Agora di Iasos", **Annvario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, Supplemento 5, Forme del Sacro Scritti in Memoria di Doro Levi**, ed. F. Berti, Atene, Scuola Archeologica Italiana di Atene, s. 95-107.

BERTİ, F., N. MASTURZO, 2000 "Aree di culto ed elementi architettonici di periodo arcaico a Iasos (Caria)", **Akten des Symposions die Ägäis und das Westliche Mittelmeer, Beziehungen und Wechselwirkungen 8. bis 5. Jh. v. Chr., Wien, 24. bis 27. März 1999, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historiche Klasse Denkschriften, 288. Band, Archäologische Forschungen, Band 4**, ed. F. Krinzinger, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 217-229.

BEST, J. G. P.: 1980 "Cretan Writing: Origins and Developments" **Interaction and Acculturation in the Mediterranean. Proceedings of the Second International Congress of Mediterranean Pre- and Protohistory, Amsterdam, 19-23 November1980**, ed. Jan G. P. Best ve Nanny M. W. de Vires, Amsterdam, B. R. Grüner, s. 153-169.

1988 "The Oldest Scripts in Crete: Derivation, Development, Decipherment", **Ancient Scripts from Crete and Cyprus**, ed. J. Best, F. Woudhuizen, Leiden, Brill, s. 1-29.

1991 "Linguistic Evidence for a Phoenician Pillar Cult in Crete", **The Journal of the Ancient Near Eastern Society** 20, s. 7-13.

BETANCOURT, P. P., C. DAVARAS, 1988 "Excavations at Pseira, 1985 and 1986", **Hesperia**, 57, 3, s. 207-225.

BEVAN, E.: 1989 "Water-birds and the Olympian gods", **Annual of the British School at Athens**, 84, s. 163-169.

BEYER, D.: 2001 **Emar IV: Les sceaux, Mission archéologique de Meskéné-Emar Recherches au pays d'Aštata, Orbis Biblicus et Orientalis 20**, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

BIETTI SESTIERI, A. M., v.d., 2007 **Prehistoric Metal Artefacts from Italy (3500-720 BC) in the British Museum**, London, British Museum Press.

BILD, J.: 2006 "The Byzantine Church at Labraunda", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uppsala.

BILIĆ, T.: 2020 "Early Identifications of Apollo with the Physical Sun in Ancient Greece Tradition and Interpretation", **Mnemosyne**, 74, 5, s. 1-28.

BILLOWS, R. A.: 1995 **Kings and Colonists. Aspects of Macedonian Imperialism**, **Colombia Studies in the Classical Tradition, vol. 22**, Leiden, Brill.

BITTEL, K.: 1937 **Boğazköy: Die Kleinfunde der Grabungen 1906-1912, I: Funde hethitischer Zeit**, Leipzig, J. C. Hinrichs.

1975 **Das hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya**, Berlin, Mann.

1976 a **Die Hethiter: Die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. bis zum Anfang des I. Jahrtausends vor Christus**, Münih, C. H. Beck.

1976 b **Beitrag zur kenntnis hethitischer Bildkunst, Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften,** Heidelberg, Carl Winter, Universitätsverlag.

BITTEL, K., R. NAUMANN, H. OTTO, 1967 **Yazılıkaya: Architektur, Felsbilder, Inschriften und Klainfunde, Deutsche Orient-Gesellschaft, Wissenschaftlische Veröffentlichung, 61**, Leipzig, Zeller.

BLADES, J.: 2005 **Percussion Instruments and Their History**, Connecticut, Bold Strummer.

BLANCO-PÉREZ, A.: 2016 "Men Askaenos and the Native Cults of Antioch Pisidia", **Between Tarhuntas and Zeus Polieus, Cultural Crossroads in the Temples and Cults of Graeco-Roman Anatolia**, ed. M. Paz de Hoz, J. P. S. Hernandez, C. M. Valero, Leuven, Peeters, s. 117-153.

BLINKENBERG, C.: 1911 **The Thunderweapon in Religion and Folklore**, Cambridge, Cambridge University Press.

1915 **Die lindische Tempelchronik**, Bonn, A. Marcus & E. Weber.

1931 **Lindos I: Fouilles et Recherches 1902-1914: Fouilles de l'Acropole 1902-1914: Les Petits Objects**, Berlin, de Gruyter.

1987 **The Thunder Weapon in Religion and Folklore**, Cambridge, Cambridge University Press.

BLINKENBERG, C., K. F. KINCH, 1960 **Lindos: Fouilles de l'Acropole 1902-1914 et 1952. Le Sanctuaire d'Athana Lindia et l'architecture lindienne**, Berlin, Walter de Guyter.

BLÖMER, M.: 2011 "Die Stele von Doliche", **Forschungenstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, Von Kummuḫ nach Telouch, Historische und archäologische Untersuchungen in Kommagene, Dolichener und Kommagenische Forschungen IV, Asia Minor Studien, 64**, ed. E. Winter, Bonn, Habelt, s. 69-103.

2015 "Religious Continuity? The Evidence from Doliche**", Religious Identities in the Levant from Alexander to Muhammed: Continuity and Change, Contextualizing the sacred, 4,** ed. M. Blömer, A. Lichtenberger, R. Raja, Turnhout, Brepols, s. 129-141.

BLÖMER, M., E. WINTER, 2008 "Das Zentralheiligtum des Iupiter Dolichenus auf dem Dülük Baba Tepesi bei Doliche – Forschungen des Jahres 2007", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 30, 1, s. 67–84.

BLÜMEL, W.: 1987 **Die Inschriften von Mylasa, I: Inschriften der Stadt, Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien, 34**, Bonn, Habelt.

1988 **Die Inschriften von Mylasa, II. Inschriften der Stadt, Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien, 35,** Bonn, Habelt.

1990 "Zwei neue Inchriften aus Mylasa aus der Zeit Mausollos", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 16, s. 29-43.

1992 **Die Inschriften von Knidos I**, Bonn, Dr. Rudolf Habelt.

1998 "Epigraphische Forschungen im Western Kariens 1996", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, 15, 1, s. 387-395.

BOARDMAN, J.: 1961 **The Cretan Collection in Oxford, The Dictaean Cave and Iron Age Crete**, Gloucestershire, Clarendon Press.

1970 "Pyramidal Stamp Seals in the Persian Empire", **Iran**, 8, s. 19-45.

1974 **Athenian Black Figure Vases**, London, Thames & Hudson.

2002 **Kırmızı Figürlü Atina Vazoları, Arkaik Dönem**, İstanbul, Homer.

2005 **Yunan Heykeli, Klasik Dönem**, İstanbul, Homer Kitabevi.

BOCKISCH, G., P. RUGGENDORFER, L. ZABRANA, 2013 "Temple ans Altars for Greek and Carian Gods: New Evidence for Religious Life in Alinda during the late Classical and Hellenistic Period", **4th Century Karia. Defining a Karian identity under the Hekatomnids**, İstanbul, De Boccard, s. 129-162.

BONATZ, D.: 2007 "The Iconography of Religion in the Hittite, Luwian, and Aramaean Kingdoms", **Iconography of Deities and Demons: Electronic Pre-Publication**, 26 February 2007, http://www.religionswissenschaft.uzh.ch/idd/prepublications/e_idd_anatolia_north_syria.pdf, 09.10.2019, s. 1-29.

BORCHHARDT, J.: 1978 "Eine Doppelaxtstele aus Limyra", **Studien zur Religion Kultur Kleinasiens, I, Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain, 66/1**, E. Schweirtheim, S. Şahin, J. Wagner, Leiden, Brill, s. 183-191.

BORCHHARDT, J., E. BLAIBTREU, 2013 **Strukturen Lykischer Rezidenzstädte im Vergleich zu älteren Städten des vorderen Orients**, İstanbul.

BORDREUIL, P., D. PARDEE, 1993 "Le combat de Ba'lu avec Yammu d'après les textes ougaritiques", **Mari Annales de Recherches Interdisciplinaires (MARI)**, 7, s. 63-70.

BOSANQUET, R. C.: 1901/1902 The Painred Larnax, and Some Other Larnax-Burials", **The Annual of the British School at Athens**, 8, s. 297-302

1909/1910 "Inscriptions from Praesos", **The Annual of the British School at Athens**, 16, s. 283.

BOSSERT, H.T., 1933/1934 a "Nischan-Tepe und Nischan-Tasch" **Archiv für Orientforschung**, 9, s. 172-186.

1933/1934 b "Das Hethitische Pantheon (Fortsetzung)" **Archiv für Orientforschung**, 9, s. 105-118.

BOUCHÉ-LECLERCQ, A.: 1879 **Histoire de la divination dans l'antiquité**, Paris, E. Leroux.

BOUFIDES, N.: 1958 "Κρητομύκην ἀίκαί ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀρκαλοχωρίου Κρήτης", **Eph. Arch.**, 1958, s. 60-74.

BOYANCÉ, P.: 1938 Sur les oracle de la Pythie", **Revue des Études Anciennes**, 40, 3, s. 305-316.

BOYCE, M., F. GRENETI: 1991 **A History of Zoroastrianism: Zoroastrianism under Macedonian and Roman Rule III**, Leiden, Brill.

BOYD HAWES, H. A.: 1908 **Gournia: Vasiliki and other prehistoric sites on the isthmus of Hierapetra, Crete; excavations of the Wells-Houston-Cramp expeditions, 1901, 1903, 1904**, Philadelphia.

BOYSAL, Y.: 1983 "Stratonikeia", **Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, 2, 1983, s. 123-134.

1987 "Stratonikeia Nekropolünün Tarihsel Süreci", **Remzi Oğuz Arık Armağanı**, ed. H. Rıdvan

Çongur, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, s. 51-69.

1998 "1996 Yılı Stratonikeia Çalışmaları", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 19, 2, s. 153-160.

BÖCKH, A.: 1843 **Corpus Inscriptionum Graecarum (CIG), II**, Berlin, Officina Academica.

BREITENSTEIN, N.: 1947 a **SNG Cop. Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum, 25: Caria, I: Alabanda-Orthosia**, Copenhagen, Einar Munskgaard.

1947 b **SNG Cop. Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum, 26, Caria, 2: Sebastopolis – Trapezopolis, Straps – Islands,** Copenhagen, Einar Munskgaard.

1947 c **SNG Cop. Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum, 28, Lydia 2 (Sala-Tripolis),** Copenhagen, Einar Munskgaard.

1948 **SNG Cop. Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum, 29: Phrygia, 1: Abbaitis-Eumeneia**, Copenhagen, Einar Munskgaard.

BREMER, J. N.: 1987 **Interpretations of Greek Mythology**, London, Routledge.

BRENNAN, T. C.: 2001 **The Praetorship in the Roman Republic: Volume I: Origins to 122 BC**, Oxford, Oxford University Press.

BRIAULT, C.: 2007 a "High Fidelity or Chinese Whispers? Cult Sembol and Ritual Transmission in the Bronz Age Aegean", **Journal of Mediterranean Archaeology**, 20, 2, s. 239-265.

2007 b "Making mountains out of molehills in the Bronze Age Aegean: Visibility, ritual kits, and the idea of a peak sanctuary", **World Archaeology**, 39, 1, s. 122-141.

BRICE, W. C.: 1965/1966 "Studies in the Structure of Some Ancient Scripts: The Minoan "Libation formula", **Bulletin of the John Rylands Library**, 48/1, s. 56-68.

BRIXHE, C.: 1979 "Le nom de Cybèle", **Die Sprache**, 25, s. 40-45.

1987 "La Langue comme critère d'acculturation: l'exemple du grec d'un district Phrygien", **Hethitica, 8: Acta Anatolica E. Laroche oblata, Colloque anatolien, Paris,1-5 Juillet 1985**, ed. René Lebrun, Louvain, Peeters, s. 45-80.

BRIXHE, C.: 2013 "The Personal Onomastic of Roman Phrygia", **Roman Phrygia, Culture and Society**, ed. Peter Thonemann Cambridge, Cambridge University Press, s. 55-69.

BRODY, L. R.: 2007 **The Aphrodite of Aphrodisias**, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern.

BRON, C.: 1996 "The Sword Dance for Artemis", **The J. Paul Getty Museum Journal**, 24, 1996, s. 69-83.

BROUCKE, P. B. F. J.: 1994 "Tyche and the Fortune of Cities in the Greek and Roman World", **Yale University Art Gallery Bulletin, An Obsession with Fortune: Tyche in Greek and Roman Art**, New Haven, Conn., Yale University Art Gallery, s. 34-49.

BROWN, J. P.: 2012 **Israel and Hellas II, Sacred Institutions with Roman Counterparts**, Berlin, Walter de Gruyter.

BROWNE, G. M.: 1978 "On the Metamorphoses of Lucius of Patrae", **The American Journal of Philology**, 99, 4, s. 442-446.

BRUNN, H.: 1880 **Zur griechischen Künstlergeschicte**, Münih, Franz in Komm.

BRUNS, K.: 2011 "Cybele and Her Cult at Rome: National Embarrassment or Benevolent Savior?", **Chronika**, I, s. 33-37.

BRYCE, T.: 1986 **The Lycians, I: The Lycians in Literary and Epigraphic Sources**, Copenhagen, Museum Tısculanum Press.

2005 **The Kingdom of the Hittites**, Oxford, Oxford University Press.

2004 **Life and Society in the Hittite World**, Oxford, Oxford University Press.

2012 **The World of The Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History**, Oxford, Oxford University Press.

BUCHHOLZ, H. G.: 1959 **Zur Herkunf der kretischen Doppelaxt**, Münih, Kiefhaber.

BUCHHOLZ, H. G., V. KARAGEORGHIS, 1971 **Altägäis und Alkypros**, Leipzig, Koehler&Amelang.

BUCKLER, W. H., W. M. CALDER, C. W. M. COX, 1924 "Asia Minor 1924, Monuments from Iconium, Lycaonia and Isauria", **Journal of Roman Studies (JRS)**, 14, s. 24-84.

1925 "Asia Minor, 1924: II. Monuments from Cotiaeum", **", Journal of Roman Studies (JRS),** 15, s. 141-175.

1926 "Asia Minor, 1924, III – Monuments from Central Phrygia", **Journal of Roman Studies (JRS)**, 16, s. 53-94.

BUCKLER, W. H., W. M. CALDER, W. K. C. GUTHRIE, 1933 **Monumenta Asiae Minoris Antiqua (MAMA), IV: Monuments and Documents from Eastern Asia and Western Galatia**, Manchester, The Manchester University Press.

BUCKLER, W. H., W. M. CALDER, 1939 **Monumenta Asiae Minoris Antiqua (MAMA), VI: Monuments and Documents from Phrygia and Caria**, Manchester, Manchester University Press.

BULGAN, F., A. SCHITTE-MAISCHATZ, E. WINTER, 2003 "Forschungen in Doliche 2001", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 24, 2, 2003, s. 197-208.

BUNNES, G., J. D. HAWKINS, I. LEIRENS, 2006 **A New Luwian Stele and the Cult of Storm-God at Til Barsib – Masuwari, Leuven, Publications de la Mission archéologique de l'Université de Liège en Syrie**, Leuven, Peeters.

BURESCH, K: 1898 **Aus Lydien, Epigraphisch-geographische Reisefrüchte**, Leipzig, Teubner.

BURKE, B.,: 2005 "Materialization of Mycenaean Ideology and Ayia Triada Sarcophagus", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 109, 3, s. 403-422.

BURKERT, W.: 1979 **Structure and History in Greek Mythology**, Berkeley, University of California Press.

1983 **Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth**, Berkeley, Los Angeles, University of California Press.

1999 a "Die Artemis der Epheser: Wirkungsmacht und Gestalt einer grossen Gottin", **100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos, Akten Symposion Wien 1995, Archäologische Forschungen 1, DÖAW 260**, ed. H. Friesinger, F. Krinzinger, Wien, s. 59-70.

1999 b **İlkçağ Gizem Tapıları**, İstanbul, İmge.

BURNETT, A. M., M. AMANDRY, P. P. RIPOLLÉS, 1992 **Roman Provincial Coinage, I, from the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC – 69)**, London, British Museum Press.

BURNETT, A., M. AMANDRY, I. CARRADICE, 1999 **Roman Provincial Coinage, II: from Vespasian to Domitian (AD 69-96),** London, British Museum Press.

BUTLER, H. C.: 1932 **Sardis, Publications of the American Society fort he Excavation of Sardis, VII**, Cambridge Massachusetts.

BÜHLER, W.: 1968 **Europa, eine Sammlung der Zeugnisse des Mythos in der antiken Literatur und Kunst**, Münih, Fink.

BÜYÜKGÜN, B., 2002 "Afyon Arkeoloji Müzesi Çavdarlı-Kovalık Höyük Buluntusu Apollon Heykelcikleri", Eskişehir, Yayımlanmamış Lisans Bitirme Tezi.

2006 "Men Kültüyle İlgili Eskişehir, Afyon, Kütahya ve Pamukkale Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Bazı Taş Eserler", Eskişehir, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

CADOGAN, G.: 1976 **Palaces Minoan Crete**, London, Routledge.

CALDER, W. M.: 1928 **Monumenta Asiae Minoris Antiqua I**, Manchester, Manchester University Press.

1956 **Monumenta Asiae Minoris Antiqua VII**: **Monuments and Documents from Eastern Phrygia,** Manchester University Press.

1962 **Monumenta Asiae Minoris Antiqua VIII: Monuments from Lycaonia, the Pisido-Phrygian borderland, Aphrodisias**, Manchester, Manchester University Press.

CAMMAROSANO, M.: 2018 **Hittite Local Cults**, Atlanta, SBL.

CAMPBELL, L. M.: 2013 "Bronze Age Adyta: Exploring Lustral Basins as Representations of Natural Spaces and Places", **Eras: the Journal of Monash University's School of Philosophical, Historical and International Studies**, 14, s. 1-32.

CARSTENS, A. M.: 2008 "Huwasi rocks, baityloi, and open air sanctuaries in Karia, Kilikia and Cyprus", **OLBA,** 16, s. 73-93.

2009 **Karia and the Hekatomnids. The Creation of a Dynasty**, Oxford, British Archaeological Reports, Archaeopress.

2010 "The Labraunda Sphinxes", **Achaemenid Impact in the Black Sea: Communication of Powers**, ed. J. Nieling, E. Rehm, Aarhus, Aarhus University Press.

2011 "Achaemenids in: Labraunda and Karia." **Proceedings of the International Symposium Commemorating Sixty Years of Swedish Archaeological Work in Labraunda, The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, November 20-21, 2008, Acta Universitatis Uppsaliensis, Boreas: Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and**

Near Eastern Civilizations, 32, ed. L. Karlsson ve S. Carlsson, Uppsala, Uppsala Universitet, 2011, s. 124-134.

2012 "Bringing Wool to Zeus Labraundos", **Kleidung und Identität in religiösen Kontexten der römischen Kaiserzeit**, ed. S. Schrenk, K. Vössing, Regensburg, Schnell & Steiner, s. 135-141.

CARTER, J. C.: 1978 **The Sculpture of the Sanctuary of Athena Polias at Priene**, Society of Antiquaries of London, London.

CASTELDEN, R.: 1990 **The Knossos Labyrinth: A New View of the 'Palace of Minos' at Knossos**, London, Routledge.

CATON, R.: 2014 **The Temples and Ritual of Asklepios at Epidauros and Athens**, Cambridge, Cambridge University Press.

CEYLAN, A., T. RITTI, 1997 "A New Dedication to Apollo Kareios", **Epigraphica Anatolica** (**EA),** 28, s. 57-67.

CHANDLER, R.: 1763 **Marmora Oxoniensia, Oxon II, e Typographeo Clarendoniano, Impensis Academiae**, Oxford, Oxford University Press.

CHANTRE, E.: 1774 **Inscriptiones Antiquae, in Asia Minor et Graecia, praesertim Athenis collectae: cum appendice**, Londra, Oxonii.

1776 **Travels in Asia Minor: or an Account of a Tour made at the Expense of the Society of Dilettanti**, London, Dodsley.

1898 **Mission en Cappadoce, 1893-1894: Recherches archeologiques dans l'Asie occidentale**, Paris, E. Leroux.

CHANIOTIS, A., v.d., 2005 **Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)**, 55, Leiden, Boston, Brill.

2007 **Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG), 57**, Leiden, Boston, Brill.

CHANTRAINE, P.: 1956 **Études sur le Vocabulaire Grec**, Paris, Librairie C. Klincksieck.

CHANDEZON, C.: 2003 **L'élevage en Grèce (fin Ve-fin Ie s. a.C.): L'apport des sources épigraphiques (Scripta antiqua t. 5)**, Bordeaux, Ausonius.

CHAPPELL, M.: 2006 "Delphi and the Homeric Hymn to Apollo", **The Classical Quarterly**, 56, 2, s. 331-348.

CHILDE, V. G.: 1928 **New Light on the Most Ancient East**, Londra, Routledge & Kegan Paul.

CRISTOFANI, M.: 1986 "Dionysos" **Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), III,1: Atherion-Eros**, Zürich, München, Aremis, 1986, s. 413-543.

CHURCHWARD, A.: 2007 **Signs and Symbols of Primordial Man**, New York, Cosimo.

COCHE DE LA FERTÉ, É., 1980 "Pentée et Dionysos: Nouvel Essai d'Interprétation des "Bacchantes" d'Euripide", **Recherches sur les religions de l'Antiquité Classique**, ed. Raymond Bloch, Paris, Libraire Champion, 1980, s. 135-137.

COGHLAN, H. H.: 1943 "The Evolution of the Axe from Prehistoric to the Roman Times", **The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, 73, 1/2, s. 27-56.

COHEN, G. M.: 1996 **The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor**, California, University of California Press.

2006 **The Hellenistic Settlements in Syria, The Red Sea Basin, and North Africa**, California, University of California Press.

COLE, S. G.: 1984 **Theoi Megaloi: The Cult of the Great Gods at Samothrace**, Leiden, Brill.

COLLIGNON, M.: 1878 "Inscriptions d'Ormélé, en Phrygie", **Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH)**, 2, s. 53-64, 170-174, 243-265.

1880 "Ex-voto au dieu cavalier", **Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH)**, 4, s. 291-295.

COLLON, D.: 1972 "The Smiting God: A Study of a Bronze in the Pomerance Collection in New York", **Levant**, 4, s. 111-134.

1988 **First Impressions: Cylinder Seals in Ancient Near East**, Chicago, University of Chicago Press.

COLOMBI, C.: 2018 **La necropoli di Vetulonia nel periodo orientalizzante**, Wiesbaden, Reichert.

COLOZIER, E.: 1952 "Une Statue inédite du Musée de Cherchel", **Revue Archéologique**, 39, s. 22-30.

COMSTOCK, M. B., C. C. VERMEULE, 1971 **Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts**, Boston, Museum of Fine Arts.

1976 **Sculpture in Stone, The Greek, Roman and Etruscan Collections of the Museum of Fine Arts, Boston**, Boston, Museum of Fine Arts.

CONZE, A.: 1891 **Königliche Museum zu Berlin: Beschreibung der antiken Skulpturen mit Ausschluss der pergamenischen Fundstücke,** Berlin, Spemann.

1904 "Hermes Propylaios", **Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften**, s. 69-71.

COOK, A. B.: 1903 "Zeus, Jupiter and the Oak", **The Classical Review**, 17, 8, s. 403-421.

1908 "The Cretan Axe Cult Outside Crete", **Transactions of the Third International Congress for the History of Religions III**, Oxford, s. 184-194.

1913 "Nephelokkokygia", **Essay and Studies Presented to Willia Ridgeway on His Sixtieth Birthday**, ed. E. C. Quiggin, Cambridge, Cambridge University Press, s. 213-221.

1914 **Zeus, A Study in Ancient Religion, I: Zeus God of the Bright Sky**, Cambridge, Cambridge University Press.

1925a **Zeus, A Study in Ancient Religion, II: Zeus God of the Dark Sky (Thunder and Lightning), 1: Text and Notes**, Cambridge, Cambridge University Press.

1925b **Zeus, A Study in Ancient Religion, II: Zeus God of the Dark Sky, 2: Appendixes and Index**, Cambridge, Cambridge University Press.

1940 **Zeus, A Study in Ancient Religion III: Zeus god of the dark sky (earthquake, clouds, wind, dew, rain, meteorits): Text and notes,** Cambridge, Cambridge University Press.

1961 "Some Sites of the Milesian Territory", **The Annual of the British School at Athens**, 56, s. 90-101.

CORNELIUS, I.: 1994 **The Iconography of the Canaanite Gods Reshef and Ba'al: Late Bronze and Iron Age I Periods (C 1500-1000 BCE)**, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht.

CORNUTUS, L. A.: 1881 **Cornuti Theologiae Graecae Compendium**, Lipsia, Teubner.

CORSTEN, T.: 1985 **Die Inschriften von Kios**, Bonn, Rudolf Habelt.

COULTER, C. R., P. TURNER, 2013 **Encyclopedia of Ancient Deities**, London, Routledge.

COUSIN, G.: 1885 "Sénatus-Consulte de Lagina de l'an 81 avant notre ère", **Bulletin de Correspondance Hellénique**, 9, s. 437-474.

1898 "Voyage en Carie", **Bulletin de Correspondance Hellénique**, 22, s. 361-402.

COX, C. W. M., A. CAMERON, 1937 **Monumenta Asiae Minoris Antiqua (MAMA), V: Monuments from Dorylaeum and Nacolea**, Manchester, The Manchester University Press.

CRAMPA, J.: 1969 **Labrauda: Swedish Excavations and Researches, III, 1: The Greek Inscriptions I: 1-12 (Period of Olympichus),** Lund, Gleerup.

1972 **Labraunda, Swedish Excavations and Researches, III, 2: The Greek Inscriptions II: 13-133**, Stockholm, Berlingska Boktryckeriet.

CUMONT, F.: 1897 "Bozenos", **Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE),** 3, 1, s. 800.

1901 "Le taurobole et le culte de Bellone", **Revue d'histoire et de littérature religieuses**, 6, s. 97-110.

1917 **Études Syriennes**, Paris, Picard.

CZICHON, R. M.: 2013 **Hititler / Hittites - Bir Anadolu İmparatorluğu / An Anatolian Empire**, Ed. M. Doğan, M. Alparslan, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, s. 298-314.

ÇAPAR, Ö.: 1978 "Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı", **DTCF Dergisi (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi)**, 29, 1-4, s. 167-210.

ÇOBANOĞLU, D., M. BLÖMER, E. WINTER, 2016 "Doliche ve Dülük Baba Tepesi: Iuppiter Dolichenus'un Anavatanı", **Aktüel Arkeoloji**, 50, s. 87-99.

DAIN, A.: 1933 **Inscriptions grecques de Musée du Louvre, les textes inédits**, Paris, Les Belles Lettres.

DAN, A.: 2017 "Ancient Smyrna in Its Anatolian and Aegean Environment: The Foundation Stories / Anadolu ve Ege Ortamında Antik Smyrna: Kuruluş Hikayeleri", **Geçmişten Günümüze İzmir: Beşeri ve Kültürel Etkileşimler / İzmir from Past to Present: Human and Cultural Interactions, 4-7 Kasım 2015, Sempozyum Bildirileri**, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, s. 189-218.

DAVARAS, C.: 1975 "Early Minoan Jewellery from Mochlos", **The Annual of the British School at Athens**, 70, s. 101-114.

1992 **Minoan and Greek Civilization from the Mitsotakis Collection,** Atina, C. Adam.

DAVARAS, C., W. C. BRICE, 1977 "A Fragment of a Libation Table Inscribed in Linear A from Vrysinas", **Kadmos**, 16, s. 5-6.

DAVISON, J. A.: 1938 "Alkman's Partheneion", **Hermes**, 73, s. 440-458.

DAWKINS, R. M.: 1907 "Excavatons at Sparta, 1907 – The Sanctuary of Artemis Orthia", **The Annual of the British School at Athens**, 13, 1907, s. 44-108.

1912/1913 "The Excavation of the Kamares Cave in Crete", **The Annual of the British School at Athens**, 19, 1912/1913, s. 1-34.

1929 "The Sanctuary", **The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta**, ed. R.M. Dawkins, Londra, MacMillans. 1-51.

DAY, L. P., 1984 "Dog Burials in the Greek World", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 88, 1, s. 21-32.

D'ANDRIA, F.: 2004 "Hierapolis 2003", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 26, 2, s. 147-156.

2010 **Hierapolis (Pamukkale)**, İstanbul, Ege Yayınları.

2012 **Hierapolis (Pamukkale)**, İstanbul, Ege Yayınları, 2010, s. 136-144; "Hierapolis la scoperta del "Plutonion", un grande santuaria dedicato alle divinità degli Inferi", **Il Bollettino**, 9, s. 4-8.

2013 "Il Ploutonion a Hierapolis di Frigia", **Istanbuler Mitteilungen**, 63, s. 157-217.

2018 "The Plutonion of Hierapolis in light of recent research (2013-17), **Journal of Roman Archaeology**, 31, s. 90-129.

DE BERNARDI FERRERO, D.: 1990 **Batı Anadolu'nun Eski Çağ Tiyatroları**, Ankara, İtalyan Kültür Heyeti.

DE BOER, J. R., J. R. HALE, 2000 "The Geological Origins of the Oracle at Delphi, Greece", **Geological Society**, 171, s. 399-412.

DE CHOISEUL GOUFFIER, M. G. F. A.: 1842 **Voyage pittoresque l'Empire Ottomane dans**, Paris, J. –P. Aillaud.

DEACY, S.: 2008 **Athena**, Londra, NewYork, Routledge.

DEACY, S., A. VILLING, 2021 **Athena in the Classical World**, Leiden, Brill.

DEBORD, P.: 1999 **L'Asie Mineure au ive siècle (412-323 a.C.), Pouvoirs et jeux politiques**, Bordeaux, Paris, De Boccard.

2001 "Sur quelques Zeus Cariens: religion et politique", **Studi ellenistici (StudEll)**, 13, s. 19-37.

DECHARME, P.: 1884 **Mythologie de la Grèce antique**, Paris, Garnier.

DELEMEN, İ.: 1993 "Anadolu'da Atlı Tanrılar: Lykia, Pisidia, Lykonia, Isauria, Phrygia, Lydia ve Karia Bölgelerinde Taş Eserler üzerine bir İnceleme", Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

1996 "Lykia – İdebessos'ta Bulunmuş Olan Bronz Adak Heykelcileri", **Anadolu Araştırmaları, XIV, Prof. Dr. Afif Erzen Armağanı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 197-212.

1999 **Anatolian Rider-Gods: A Study on Stone Finds from the Regions of Lycia, Pisidia, Isauria, Lycaonia, Phrygia, Lydia and Caria in the Late Roman Period. Asia Minor Studien 35**, Bonn, Rudolf Habelt.

DELRIEUX, F.: 1999 "Les monnaies de Mylasa aux Types de Zeus Osogôa et Zeus Labraundeus, **The Numismatic Chronicle**, 159, s. 33-45.

2010 "Les monnaies de Mylasa au nom de Tib. Claudius Melas. Bienfait, droit de cité romaine et culte impérial -dans la Carie du Ier siècle p.C.", **Des déserts d'Afrique au pays des Allobroges. Hommages offerts à François Bertrandy, 1, université de Savoie, Laboratoire Langages, Littératures, Sociétés, Collection Sociétés,**

Religions, Politiques, 16, ed. F. Delrieux, Fr. Kayser, Chambéry, s. 107-144.

DEMARGNE, P.: 1902 "Antiquités de Praesos et de l'Antre Dictéen", **Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH),** 26, s. 571-583.

DESCAT, R.: 1994 "La géographie dans les listes des tributs attiqeus: Lepsimandos et Kasôlaba en Carie", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (ZPE)**, 104, s. 61-68.

DETIENNE, M.: 1977 **Dionysos mis à mort**, Paris, Gallimard.

DEVAMBEZ, P., E. HASPELS, 1959 **Les anctuaire de Sinuri prés de Mylasa, Seconde Partie: Architecture et Céramique, Mémoires de l'Institut français d'archéologie de Stamboul 8,** Paris, Boccard.

DESCHAMPS, G., G. COUSIN, 1887 "Emplacement et ruines de la ville de Kys en Carie", **Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH)**, 11, s. 305-311.

1888 "Inscriptions du temple de Zeus Panamaros", **Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH)**, 12, s. 249-273.

1891 "Inscriptions du temple de Zeus Panamaros", **Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH)**, 15, s. 169-209.

DHORME, E., R. DUSSAUD, 1945 **Les religions de Babylonie et d'Assyrie - Les religions des hittites et des hourrites des phéniciens et des syriens**, Paris, Presses univesitaires de France.

DICKINSON, O.: 2006 **The Aegean Bronze Age**, Cambridge, Cambridge University Press.

DIEHL, C, G. COUSIN, 1888 "Inscriptions de Mylasa", **Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH)**, 12, s. 8-37.

DIGNAS, B.: 2002 **Economy of the Sacred in Hellenistic and Roman Asia Minor**, Oxford, Oxford University Press.

DİLER, A.: 2020 "Uzunyuva Hekatomneion'unda Kült ve Ölü Adakları", **Mylasa Uzunyuva Hekatomneion'u / Uzunyuva Hekatomneion in Mylasa**, ed. A. Diler, İstanbul, Ege Yayınları, s. 325-405.

2021 "The Hekatomneion in Mylasa: preliminary studies on the cult", **Karia and the Dodekanese: Cultural Interrelations in the Southeast Aegean I: Late Classical to Early Hellenistic**, ed. P. Pedersen, B. Poulsen, J. Lund, Oxford, Oxbow, s. 87-106.

DİNÇ, M., v.d., 2016 "2014 Yılı Uşak İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması, Eski Yunan-Roma (Arkaik, Klasik, Hellenistik, Roma) Yerleşimleri", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, 33, 2, s. 521-538.

DİNÇ, M., v.d., 2019 "2017 Yılı Uşak İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması: Eski Yunan-Roma (Arkaik, Klasik, Hellenistik ve Roma Dönemi) Yerleşimleri Sonuç Raporu", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, 36, 3, s. 151-174.

DITTENBERGER, W., v.d., 1896 **Olympia: die Ergebnisse der von dem Deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung 5: Die Inschriften von Olympia**, Berlin.

DMITRIEV, S.: 2005 **City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor**, Oxford, Oxford University Press.

DODDS, E. R.: 1951 **The Greeks and The Irrational**, Berkeley, Los Angeles, University of California Press.

DOĞAN, T.: 2020 "Euromos Zeus Lepsynos Tapınağı", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Muğla.

DONALDSON, T. L.: 1859 **Architecture Numismatica: Ancient Architecture on Greek and Roman Coins and Medals**, London, Day & Son.

DÖRPFELD, W.: 1906 "Das Alter des Heiligtums von Olympia", **AM**, 31, s. 205-218.

1935 **Alt-Olympia: Untersuchungen und ausgrabungen zur geschichte des ältesten heiligtums von Olympia und der älteren griechischen kunst**, Berlin, E. S. Mittler & Sohn.

DREW-BEAR, T.: 1976 "Local Cults in Graeco-Roman Phrygia", **Greek, Roman and Byzantine Studies (GRBS)**, 17, 3, s. 247-268.

1978 **Nouvelles inscriptions de Phrygie**, Zutphen, Terra.

1993 "Afyon Müzesi'nde bir Heykel Definesi", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, 10, s. 147-152.

1999 **Phrygian Votive Steles**, Ankara, Anadolu Medeniyetleri Müzesi Yayınları.

DREW-BEAR, T., C. NAOUR, 1990 "Divinités de Phrygie", **Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW)**, II, 18. 3, s. 1910-2043.

DREWS, R.: 1972 "Light from Anatolia on Roman Fasces", **The American Journal of Philology**, 93, 1, Studies in Honor of Henry T. Rowell, s. 40-51.

DREXLER, W.: 1896 "Men", **Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (Roscher, ML), II, 2, ed. W. H. Roscher,** Leipzig, B. G. Teubner, s. 2687-2770.

1897 "Ma", **Ausführliches Lexikon der Griechisschen und Römischen Mythologie**, 2, 2, Ed: W. H. Roscher, Leipzig, B. G. Teubner, s. 2215-2225.

DRIJVERS, H. J. W.: 1986 "Dea Syria", **LIMC (Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae)**, III, 1-2, Zürich, Artemis, s. 355-358.

DROGULA, F. K.: 2015 **Commanders and Command in the Roman Republic and Early Empire**, Kuzey Carolina, The University of North Carolina Press.

DUCHESNE, L. M. O., M. COLLIGNON, 1877 "Rapport sur une voyage archéologique en Asie Mineure", **Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH)**, 1, s. 361-376.

DUMONT, A., T. HOMOLLE, 1892 **Mélanges d'archéologie et d'épigraphie**, Paris, E. Thorin.

DUPONT-SOMMER, A., L. ROBERT, 1964 **La Déesse de Hiérapolis Castabala (Cilicie), Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul, 16**, Paris, A. Maisonneuve.

DURRBACH, F.: 1926 **Inscriptions de Délos II, Inscriptiones Graecae, 11, 3, 1-2**, Paris, H. Champion.

DUTHOY, R.: 1969 **The Taurobolium: Its Revolution and Terminology**, Leiden, Brill.

EASBY-SMITH, J. S.: 1999 **The Songs of Alcaeus**, Washington, W. H. Lowdermilk.

EDGÜ, A.: 2010 **Mylasa Labraunda / Milas Çomakdağ: Güney Ege Bölgesi'nde Arkeoloji ve Kırsal Mimari**, İstanbul, Milli Reasürans Sanat Galerisi.

H. EDHEM BEY: 1905 "Fouilles d'Alabanda en Carie. Rapport sommaire sur la première campagne", **Comptes rendus des seances de I'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres**, 49, 4, s. 443-459.

EDWARDS, I. E. S., v.d., 2008 **The Cambridge History, I, 2: Early History of the Middle East**, Cambridge, University Press.

EHRINGHAUS, H.: 2005 **Götter, Herrscher, Inschriften. Die Felsreliefs der hethitischen Großreichszeit in der Türkei**, Mainz, Zabern.

EKROTH, G.: 2003 "Small pots, poor people? The use and function of miniature pottery as votive offerings in archaic sanctuaries in the Argolid and the Corinthia", **Griechische Keramik im kulturellen Kontext: Akten des Internationalen Vasen-Symposions in Kiel vom 24.-28.9.2001, veranstaltet durch das Archäologische Institut der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel**, ed. B. Schmaltz and M. Söldner, Münster, Scriptorium, s. 35-37.

EL KADY, M.: 2018 "Aulos and Crotals in Graeco-roman Egypt", **Journal of the General Union of Arab Archaeologists**, 3, 1, s. 70-106.

ELLER, C.: 2000 **The Myth of Matriarchal Prehistory: Why an Invented Past Won't Give Women a Future**, Boston, Beacon Press.

2012 "Two Knights and a Goddess: Sir Arthur Evans, Sir James George Frazer, and Invention of Minoan Religion", **Journal of Mediterranean Archaeology**, 25.1, s. 75-98.

ELLIGER, W.: 1985 **Ephesos: Geschichte einer antiken Weltstadt**, Stuttgart, Kohlhammer.

ELSNER, J.: 2018 **The Art of the Roman Empire: AD 100-450**, Oxford, Oxford University Press.

ENGE, H. G.: 1979 **Nordsyrisch-südanatolische Reliefs: Eine Archäologisch-historische Untersuchung, Datierung und Bestimmung, II**, Kopenhag.

ENGELMANN, H.: 2007 "Die Inschriften von Patara. Eine Übersicht", **Griechische Epigraphik in Lykien: Eine Zwischenbilanz: Akten des Int. Kolloquiums München, 24-26. Februar 2005**, ed. C. Schuler, Viyana, s. 133-140.

ENGELS, F.: 1886 **Der Ursprung der Familie des Privategenthums und des Staats**, Stuttgart, J. H. W. Dietz.

ENSERT, H. K.: 2005 "M.Ö. İkinci Binde 'Kanatlı Güneş Kursu' ile Taçlandırılmış Anadolulu Hitit Figürleri", **Anadolu / Anatolia**, 28, s. 25-47.

ERCİYAS, D. B., M. TATBUL, 2020 a "Komana Kazısının 10. Yılı: 2018 Yılı Çalışmaları", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 41, 1, s. 537-550

2020 b "15 Yıllık Arkeolojik Araştırmaların Işığında Komana", **Tokat'ın Antik Yerleşimleri Sempozyum Bildirileri**, ed. D. B. Erciyas, M. N. Tatbul, Ankara, Bilgin, s. 47-63.

EREN, K.: 2019 "Arkaik Dönem Miletos Kutsal Alanlarında Bulunmuş Sunu Nesneleri Üzerine Değerlendirmeler", **MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, 3 (19), s. 72-84.

ERRINGTON, R. M.: 1993 "Inschriften von Euromos", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 21, s. 15-31

ERTEN, E.: 2018 "Dorylaion'dan Yeni bir Hosios kai Dikaios Adağı ve Atlı Tanrı Üzerine Bazı Düşünceler", **Phaselis**, 4, s. 199-217.

ERZEN, A.: 1953 "Ay Tanrısı Men'in Adı ve Menşei Hakkında", **Belleten**, XVII, 65, s. 1-14.

EVANS, A.: 1894 "Primitive Pictographs and Script From Crete And The Peloponnese", **Journal of Hellenic Studies (JHS)**, 14, 1894, s. 270-372.

1898 **Further Discoveries of Cretan and Aegean Script: With Libyan and Proto-Egyptian Comparisons**, London, B. Quaritch.

1901 a "1899-1900 Knossos I: The Palace", **Annual of the British School at Athens (BSA)**, 6, s.7-30.

1901 b " Mycenaean Tree and Pillar Cult and Its Mediterranean Relations", **Journal of Hellenic Studies (JHS)**, 21, s. 99-204.

1901/1902 "The Palace of Knossos: The Provisional Report of the Excavation for the Year 1902", **BSA,** 8, s. 1-124.

1902/1903 "The Palace of Knossos: Provisional Report for the Year 1903", **The Annual of the British School at Athens**, 9, s. 1-153.

1903/1904 "The Palace of Knossos", **BSA** 10, s. 1-62.

1906 **The Prehistoric Tombs of Knossos**, London, B. Quatrich.

1909 **Scripta Minoa, The Written Documents of Minoan Crete. Special Reference to the Archives of Knossos I: The Hieroglyphic and Primitive Linear Classes**, Oxford, Clarendon Press.

1921 **The Palaca of Minos: a comparative account of the successive stages of the early Cretan civilization as illustrated by the discoveries at Knossos, I: The Neolithic and Early and Middle Minoan Ages**, London, MacMillan.

1928 a — **The Palaca of Minos II, 1: Fresh Lights on Origins and External Relations: The Restoration in Town and Palace after Seismic Ctastrophe Towards Close of M. M. III, and the beginnings of the New Era**, London, Macmillan.

1928 b — **The Palace of Minos II, 2: Town houses in Knossos of the new era and restored West Palace Section**, London, MacMillan.

1930 — **Palace of Minos III: The great transitional age in the northern and eastern sections of the Palace**, London, MacMillan.

1935 a — **The Palace of Minos IV,1: Emergence of outer western enceinte, with new illustrations, artistic and religious, of the Middle Minoan Phase**, London, MacMillan.

1935 b — **The Palace of Minos IV, 2: Camp-stool Fresco, long-robed priests and beneficent genii [...],** London, MacMillan.

EVANS, A., W. C. BRICE, J. L. MYRES, 1961 — **Inscriptions of the Minoan Linear Script of Class A**, Oxford, Oxford University Press.

EVANS, J.: 1897 — **The Ancient Stone Implements of Great Britain**, London, Longmans.

EZQUERRA, J. A.: 2008 — **Romanizing Oriental Gods: Myth, Salvation, and Ethics in the Cults of Cybele, Isis, and Mithras**, Leiden, Brill.

FABIANI, R.: 2016 — "Regulations about the priest of Zeus Megistos: a new edition of I. Iasos 220", **Kernos**, 29, s. 159-184.

FÁBRI, L.C.: 1934/1935 — "Cretan Bull-grappling Sports and the Bull-sacrifice in the Indus Valley Civilisation", **Annual Report of the Archaeological Survey of India**, s. 93-101.

FACELLA, M., E. WINTER, 2008 — "Neue Inschriften für Iupiter Dolichenus aus dem östlichen Mittelmeerraum", ed. E. Winter, **Vom Euphrat bis zum Bosporus, Kleinasien in der Antike, Festschrift für Elmar Schwertheim, 1, AMS 65**, Bonn, Habelt, s. 217-228.

FALB, D. Z. K.: 2009 "Das Artemis Orthia-Heiligtum in Sparta im 7. und 6. Jh.v.Chr", **From Artemis to Diana. The Goddess of Man and Beast**, ed. T. Fischer-Hansen ve B. Poulsen, Kopenhag, Museum Tusculanum Press, s. 127-152.

FALCHI, I.: 1898 "Vetulonia: nuove scoperte nella necropoli" **Notizie degli Scavi di Antichità Sybille**, Roma, Academia dei Lincei, s. 141-163.

FANT, J. C.: 1989 **Cavum Antrum Phrygiae: The Organiation and Operations of the Roman Marble Quarries in Phrygia**, BAR International Series 482, Oxford, B. A. R.

FARNELL, L. R.: 1909 **The Cults of the Greek States, Vol. 5,** Oxford, Clarendon Press.

FELLOWS, C.: 1839 **A Journal Written during an Excursion in Asia Minor**, London, J. Murray.

FINKELBERG, M.: 1990 "Minoan Inscriptions on Libation Vessels", **Minos**, 25, s. 43-85.

FLASHAR, M.: 1992 **Apollon Kitharodos: Statuarische Typen des musischen Apollo**, Köln, Böhlau Verlag.

FLEISCHER, R.: 1973 **Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien**, Leiden, Brill.

1978 "Artemis von Ephesos und Verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien Supplement", **Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens, Festschrift für Friedrich karl Dörner zum Geburstag am 28. Februar 1976, Ersten Band**, ed. S. Şahin, E. Schwertheim, J. Wagner, Leiden, Brill, s. 324-358.

1984 "Artemis", **LIMC: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, II, 1**, Zürich, München, Artemis.

2002 "Die Amazonen und das Asyl des Artemisions von Ephesos", **JdI**, 117, s. 185-216.

2008 "Unbekannte Felsheiligtümer in Termessos", **IstMitt**, 58, s. 197-242.

FLOUDA, G.: 2015 "Materiality and script: constructing a narrative on the Minoan inscribed axe from the Arkalochori cave", **SMEA Nuova Serie**, 1, s. 43-56.

FOLEY, A.: 1991 "Review: The Knossos Labyrinth: A New View of the 'Palace of Minos' at Knossos by Rodney Castleden" **The Classical World**, 84, 6, s. 514-515.

FOLEY, H.: 1994 **The Homeric Hymn to Demeter**, New Jersey, Princeton University Press.

FONTENROSE, J. E.: 1940 "Apollo and the Sun-God in Ovid", **The American Journal of Philology**, 61, s. 429-444.

1988 **Didyma: Apollo's Oracle, Cult, and Companions**, California, University of California Press.

FORD, M. W.: 2010 **Maskim Hul: Babylonian Magick**, Houston, Succubus.

FORSTENPOINTER, G., M. KERSCHNER, U. MUSS, 2008 "Das Artemision in der späten Bronzezeit und der frühen Eisenzeit", **Die Archäologie der ephesischen Artemis. Gestalt und Ritual eines Heiligtum**, ed. U. Muss, Viyana, Duckworth, s. 33-46.

FORSTER, E. S.: 1901/1902 "Praesos. The Terra-Cottas", **The Annual of the British School at Athens**, 8, s. 271-281.

1904/1905 "Terracotta Plaques from Praesos, East Crete", **The Annual of the British School at Athens**, 11, s. 243-257.

FOSS, P, J. J. DOBBINS, 2009 **The World of Pompeii**, Oxford, Routledge.

FOUCART, P.: 1875 "Le Zeus Kéraunos de Mantinée", **Monuments grecs publiés par l'encouragement des études grecques en France**, 4, s. 23-26.

1910 "Le Zeus Stratios de Labraunda", **Monuments Piot**, 18, s. 145-175.

FRANKFORT, H.: 1978 **Kingship and the Gods:** A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature, Chicago, University of Chicago Press.

FRAZER, J. G.: 1907 **Adonis, Attis, Osiris. Studies in the History of Oriental Religion**, London, Macmillan.

2012 **Pausanias's Description of Greece**, Cambridge, Cambridge University Press.

FREI, P.: 1988 "Phrygische Toponyme", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 11, s. 9-34.

FRISCH, P.: 1983 "Über die lydisch-phrygischen Sühneinschriften un die 'Confessiones' des Augistinus", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 2, s. 41-46.

1990 "Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit", **ANRW**, 18, 3, s. 1729-1864.

FROTHINGHAM, A. L.: 1888 "Vetulonia and Early Italic Archaeology", **The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts**, 4, 2, s. 175-180.

FULLERTON, M. D: 2016 **Greek Sculpture**, W. Sussex, Wiley.

FURTWÄNGLER, A.: 1890 a **Olympia: Die Ergebnisse der von dem deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung. Vol. 4, Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia**, Berlin: A. Asher.

1890 b **Olympia: Die Ergebnisse der von dem deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung. Tafelband 4: Die Bronzen,** Berlin: A. Asher.

1900 **Die Antiken Gemmen: Geschichte der Steinschneidekunst im Klassischen Altertum, 2**, Leipzig, Berlin, Tafeln.

1906 "Das Alter des Heraion und das Alter des Heiligtums von Olympia." **Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und der historischen Klasse der K.B. Akademie der Wissenschaften zu München**, Münih, Akademische Buchdruckerei von F. Straub, 467-484.

GABRIELSEN, V.: 2011 The Chrysaoreis of Caria", **Labraunda and Karia. Proceedings of the International Symposium Commemorating Sixty Years of Swedish Archaeological Work in Labraunda. The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, November 20-21, 2008, Acta Universitatis Uppsaliensis. Boreas. Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations, 32**, ed. L. Karlsson, S. Carlsson, Uppsala, Uppsala Universitet, s. 156-161.

GALE, N. H., Z. A. STOS-GALE, G. R. GILMORE, 1985 "Alloy Types and Copper Sources of Anatolian Copper Alloy Artifacts", **Anatolian Studies**, 35, s. 143-173.

GALLING, K., P. LOHMANN, 1925 **Der Altar in den Kulturen des alten Orients, eine archäologische Studie**, Berlin, K. Curtis.

GANSZYNIES, R.: 1924 a "Labrys", **RE**, 23, s. 286-307.

1924 b "Labrayndos", **RE**, 23, 1924, s. 279.

GARDNER, P.: 1882 **The Types of Greek Coins**, Cambridge, Cambridge University Press.

GARSTANG, J., O. R. GURNEY, 1959 **The Geography of the Hittite Empire, BIAA Occasional Monograph Series, 5**, London, British Institute at Ankara.

GASPARRO, G. S.: 1985 **Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis, Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain, 103**, Leiden, E. J. Brill.

GAVRİLOVİĆ VITAS, N. M.: 2019 "Syrian Priesthood in the Territory of Danube Limes of Moesia Superior: Funerary Monument Dedicated to Jupiter Dolichenus and Dea Syria from Glamija", **СТАРИНАР**, LXIX, s. 231-246.

GEORGOUDI, S.: 2010 "Sacrificing to the Gods: Ancient Evidence and Modern Interpretations", **The Gods of Ancient Greece. Identities and Transformations, ed. N. Bremmer ve A. Erskine**, Edinburg, 2010, s. 92-105.

2011 "Sacrificing to Dionysos: Regular and Particular Rituals", **A Different God?: Dionysos and Ancient Politheism**, ed. Renate Schlesier, Berlin, De Gruyter, s. 47-69.

GERHARD, E., O. JAHN, 1868 **Gesammelte akademische Abhandlungen und kleine Schriften**, Berlin, G. Reimer.

GHIRARDINI, G.: 1897 "La Situla İtalica Primitiva, Studiata Specialmente in Este", **Accademia Nazionale dei Lincei, Monumenti antichi**, 7, s. 5-200.

GILIBERT, A.: 2011 **Syro-Hittite Monumental Art and the Archaeology of Performance, Stone Reliefs at Carchemish and Zincirli in the Earlier First Millennium BCE**, Göttingen, De Gruyter.

GIMATZIDIS, S.: 2011 "Feasting and offering to the Gods in early Greek sanctuaries: Monumentalisation and miniaturisation in pottery", **Pallas**, 86, s. 75-96.

GIMBUTAS, M.: 1982 **The Goddesses and Gods of Old Europe, 6500-3000 BC, Myths and Cult Images**, California, University of California Press.

1991 **The Civilization of the Goddess: The World of Old Europe**, San Francisco.

GERHARDT, W.: 1963 **The Weather-God in Ancient Near Eastern Literature with Special Reference to the Hebrew Bible**, Philadelphia, The Dropsie College.

GODART, L., J. P. OLIVIER, 1996 **Corpus Hieroglyphicarum Inscriptionum Cretae. Études Crétoises 31**, Paris, de Boccard.

GOETZE, A.: 1958 "A Hittite Myth: The Telepinus Myth", **The Ancient Near East: An Anthology of Texts and Pictures**, Ed. J. B. Pritchard, Oxford, Oxford University Press, s. 87-91.

GOLDSCHMIDT, N.: 2013 **Shaggy Crowns: Ennius' Annales and Virgil's Aeneid**, Oxford, Oxford University Publication.

GOODRUM, M. R.: 2002 "The meaning of Cerunia: Archaeology, Natural History and the Interpretation of Prehistoric Stone Artefacts in the Eighteenth Century", **The British**

Journal for the History of Science, 35, 3, s. 255-269.

GORDON, G. B.: 1916 "The Double Axe and Some Other Symbols", **University of Pennsylvania, The Museum Journal, VII**, The University Museum, Phiadelphia, s. 46-68.

GORDON, R. L.: 2006 "Ma", **Der Neue Pauly**, 8, Ed. H. Cancik, H. Schneider, M. Landfester, Leiden, Brill, s. 49-51.

GORSKI, G. J., J. E. PACKER, 2015 **The Roman Forum: A Reconstruction and Architectural Guide**, Cambridge, Cambridge University Press.

GRAF, F.: 1985 **Griechische Mythologie: Eine Einführung**, Düsseldorf, Artemis & Winkler Verlag.

GRANDAZZI, A.: 1997 **The Foundation of Rome: Myth and History**, Londra, Cornell University Press.

GREEN, A. R. W.: 1975 **The Role of Human Sacrifice in the Ancient Near East**, Missoula, The American Schools of Oriental Research.

GREEN, A. R. W.: 2003 **The Storm-God in the Ancient Near East**, Indiana, Eisenbrauns.

GREENFIELD, J. C.: 2001 **Al Kanfei Yonah, Collected Studies of Jonas C. Greenfield on Semitic Philology, I**, ed. S. M. Paul, M. E. Stone, A. Pinnick, Leiden, Brill.

GRUPPE, O.: 1906 **Griechische Mythologie und Religionsgeschichte**, II, München, Beck.

GUARDUCCI, M.: 1935 **Inscriptiones Creticae opera et consilio Friderici Halbherr collectae,** Roma, Libreria dello Stato.

GUNTER, A. C.: 1989 "Sculptural Dedications at Labraunda", **Architecture and Society in Hecatomnid Caria. Proceedings of the Uppsala Symposium 1987, Boreas, Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations, 17, ed. T. Linders ve P. Hellström,** Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis, s. 94-96.

1995 **The Marble Sculpture: Labraunda, Swedish Excavations and Researches, Volume II: 5**, Stockholm, Swedish Research Institute in Istanbul.

GURNEY, O. R.: 1952 **The Hittites,** London, Penguin Books.

1977 **Some Aspects of Hittite Religion**, Oxford, New York, Oxford University Press.

GUSMANI, R.: 1964 **Lydisches Wörterbuch, mit grammastischer Skizze und Inschriftensammlung**, Heidelberg, Universitätsverlag C. Winter.

1975 **Neue Epichorische Schiftzeugnisse aus Sardis (1958-1971), Archaeological Exploration of Sardis Monographs 3**, Cambridge, Massachusetts.

GÜTERBOCK, H. G.: 1983 "Hethitische Götterbilder und Kultobjekte", **Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens Festschrift für Kurt Bittel**, Ed: R. M. Boehmer, H. Hauptmann, Mainz, Philipp von Zabern.

HAARMANN, H.: 2011 **Das Rätsel der Donauzivilisation, Die Entdeckung der ältesten Hochkultur Europas**, Münih, C. H. Beck.

HAAS, V., 1970 **Der Kult von Nerik, Ein Beitrag zur hethitischen Religiongeschichte, Studia Pohl, Dissertationes Scientificae de Rebus Orientis Antiqui 4**, Roma, Pontificium Institutum Biblicum.

1982 **Hethitische Berggötter und hurritische Steindämonen: Riten, Kulte und Mythen: eine Einführung in die altkleinasiatischen religiösen Vorstellungen**, Mainz, Philipp von Zabern.

1994 **Geschichte der Hethitischen Religion**, **Handbuch der Orientalistik, I/XV**, Leiden, E. J. Brill.

HALBHERR, F.: 1901 "Cretan Expedition XVI. Report on the Researches at Praesos", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 5, s. 371-392.

HALBHERR, F., P. ORSI, 1888 **Antichita Dell'Antro Di Zeus Ideo e di Altre Localitàin Creta**, Frienze, Loescher.

HAMILTON, W. J.: 1842 **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: With Some Account of Their Antiquities and Geology, I**, London, J. Murray.

HAMILTON, N.: 1996 Figurines, Clay Balls, Small Finds and Burials", **On the Surface: Çatalhöyük 1993-95**, ed. Ian Hodder, Cambridge, McDonald Institute for Archaeological Research.

HAMMOND, L.: 2014 "Miniature Ceramics from the Sanctuary", **Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens Volume 3, Tegea I, Investigations in the Temple of Athena Alea 1991-94**, ed. Erik Østby, Atina, The Norwegian Institute at Athens, s. 401-457.

HANFMANN, G. M. A.:1965 "The Seventh Campaign at Sardis", **Bulletin of the American Schools of Oriental Research (BASOR)**, 177, s. 2-37.

1983 **Sardis from Prehistoric to Roman Times: Results of the Archaeological Exploration of Sardis, 1958-1975**, Cambridge, Massachusetts.

1987 "The Sacrilege Inscription: The Ethic, Linguistic, Social and Religious Situation at Sardis at the End of the Persian Era", **Bulletin of the Asia Institute**, I, s. 1-8.

HANFMANN, G. M. A., N. H. RAMAGE, 1978 **Sculpture from Sardis: The Finds through 1975, Archaeological Exploration of Sardis Report 2**, Cambridge, Massachusetts.

HANSLIK-ANDRÉE, J.: 1949 "Panamaros", **Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)**, 18, 3, s. 450-455.

HARDWICK, L.: 1990 "Ancient Amazons – Heroes, Outsiders or Women?", **Greece & Rome**, 37, 1, s. 14-36.

HARLAND, P. A.: 2014 **North Coast of the Black Sea, Asia Minor**, Berlin, de Gruyter.

HARMAND, S., v.d., 2015 "3.3-Million-year-old stone tools from Lomekwi 3, West Turkana, Kenya", **Nature**, 521, s. 310-315.

HARPER, R. P., I. BAYBURTLUOĞLU, 1968 "Preliminary report of Excavation at Şar Comana Cappadociae", **Anatolian Studies**, 18, s. 149-158.

HARRISON, E. B.: 1981 "Motifs of the City-Siege on the Shield of Athena Parthenos", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 85, 3, s. 281-317.

HARRISON, J.: 1899 "Delphika", **Journal of Hellenic Studies (JHS)**, 19, s. 205-251.

1908 **Prolegomena to the Study of Greek Religion**, Cambridge, Cambridge University Press.

HARRISON, S. J.: 2004 **Apuleius: A Latin Sophist**, Oxford, Oxford University Press, 2004.

HARTMANN, A.: 1928 "Ma. Kleinasiatische Göttin", **RE (Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft)**, 27, Stuttgart, Metzler, s. 79-80.

HASPELS, C. H. E.: 1971 **The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments I**, Princeton, Princeton University Press.

HATZFELD, J.: 1927 "Inscriptions de Panamara", **Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH)**, 51, s. 57-122.

HAWKES, C. F. C.: 1936/1937 "The Double Axe in Prehistoric Europe", **The Annual British School at Athens**, 37, s. 141-159.

HAWKINS, J. D.: 1995 **Studien zu den Boğazköy-Texten: Herausgegeben von der Kommission für den Alten Orient der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Beiheft 3: The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattusa (Südburg)**, Wiesbaden, Harrassowitz.

2000 **Corpus of Hieroglyphic Inscriptions, I, Inscriptions of the Iron Age, Studies in Indo-European Language and Culture 8 /1**, Berlin, de Gruyter.

2013 "Luwians versus Hittites**", Luwian Identities: Culture, Language and Religion Between Anatolia and the Aegean**, ed. Alice Mouton, Ian Rutherford, Ilya Yakubovich, Leiden, Brill.

HAYES, J. W.: 1991 **Ancient Metal Axes and Other Tools in the Royal Ontario Museum: European and Mediterranean Types**, Toronto, Royal Ontario Museum.

HAYNES, S.: 2000 **Etruscan Civilization: A Cultural History**, Kaliforniya, J. Paul Getty Museum.

HAYSOM, M.: 2010 The Double-Axe: A Contextual Approach to the Understand of a Cretan Symbol in the Neopalatial Period", **OJA (Oxford Journal of Archaeology)**, 29, s. 35-55

HAZZIDAKIS, J.: 1912/1913 "An Early Minoan Sacred Cave at Arkalokhori in Crete", **The Annual of the British School at Athens**, 19, s. 35-60.

HEAD, B. V.: 1894 **A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum: Troas, Aeolis, and Lesbos**, London, Gilbert and Rivington.

1897 **British Museum Catalogue of the Greek Coins of Caria, Cos, Rhodes (BMC Caria)**, London, Gilbert and Rivington.

1901 **British Museum Catalogof the Greek Coins of Lydia (BMC Lydia)**, London, A. Forni.

1906 **British Museum Catalogof the Greek Coins of Phrygia (BMC Phrygia)**, London, William Clowes and Sons.

1911 **Historia Numorum, A Manual of Greek Numismatics**, Oxford, Clarendon Press.

HEEDMANN, G.: 2008 "Hellenistisch-römische Bullae vom Dülük Baba Tepesi**", Patris Pantrophos Kommagene, Neue Funde und Forschungen zwischen Taurus und Euphrat, Asia Minor Studien 60**, E. Winter, Bonn, Habelt, s. 97-106.

HEGYI, D.: 1998 "The cult of Sinuri in Caria", **Acta Antiqua Hungarica**, 38, s. 157-163.

HELLSTRÖM, P.: 1965 **Labraunda: Swedish Excavations and Researches, Vol. II, Part 1: Pottery of Classical and Later Date, Terracotta, Lamps and Glass**, Lund, Gleerup.

1987 **Guden Med Dubbelyxan Zeus i Labranda, 10 okt 1987 – 10 jan 1988**, Stockholm, Medelhavsmuseet.

1989 "Formal Banqueting at Labraunda", **Architecture and Society in Hecatomnid Caria. Proceedings of the Uppsala Symposium 1987, Boreas, Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations, 17**, ed. T. Linders ve P. Hellström, Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis, s. 99-104.

1990 "Hellenistic architecture in the light of Late Classical Labraunda", **Akten des XIII Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie, Berlin 1988**, Mainz am Rhein, P. von Zabern, s. 243-252.

1994 "Architecture, Characteristic Building-types and Particularities of Style and Technique, Possible Implications for Hellenic Architecture", ed. J. Isager, **Hekatomnid Caria and Ionian Renaissance, Acts of the International Symposium at the Department of Greek and Roman Studies, 28-29 November, 1991, Halicarnassian Studies, 1**, Odense, Odense University Press, s. 36-57.

1996 "The Andrones at Labraunda, Dining Halls for Protohellenistic Kings", **Basileia: Die Paläste der Hellenistischen Könige, Internationales Symposion in Berlin vom 16.12.1992 bis 20.12.1992**, ed. W. Hoepfner ve G. Brands, Mainz am Rhein, P. von Zaberns, s. 164-169.

2007 **Labraunda: Karya Zeus Labraundos Kutsal Alanı Gezi Rehberi**, İstanbul, Ege Yayınları.

2009 "Sacred Architecture and Karian Identity", **Die Karer und die Anderen, Internationale Kolloquium an der Freien Universität Berlin,**

13. bis 15. Oktober 2005, ed. F. Rumscheid, Bonn, Habelt, s. 267-290.

2011 "Feasting at Labraunda and Chronology of the Androns", **Labraunda and Karia. Proceedings of the International Symposium Commemorating Sixty Years of Swedish Archaeological Work in Labraunda. The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, November 20-21, 2008**, **Acta Universitatis Uppsaliensis. Boreas: Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations, 32**, ed. L. Karlsson and S. Carlsson, Uppsala, Uppsala Universitet, s. 149-157.

2019 "Early Labraunda. Excavation on the Temple Terrace 1949-1953", **Karia Arkhaia, La Carie, des origines à la période pré-hékatomnide, 4émes Rencontres d'Archéologie de l'Iféa, Istanbul, 14-16 novembre 2013**, ed. O. Henry, K. Konuk, İstanbul, Institut Français d'Études Anatoliennes Georges Dumézil, s. 61-88.

HELLSTRÖM, P., T. THIEME, 1982 **Labraunda: Swedish excavations and researches, Vol. I, Part 3: The Temple of Zeus**,, Lund, Aström.

HENRICHS, A.: 1978 "Greek Maenadism from Olympias to Messalina" **Harvard Studies in Classical Philology**, 82, 1978, s. 121-160.

1981 "Human Sacrifice in Greek Religion: Three Case Studies", **Foundation Hardt pour l'Étude de l'Antiquite Classique, Entretiens XXVII, Le Sacrifice dans l'Antiquité**, s. 195-235.

1982 "Changing Dionysiac Identities", **Jewish and Christian Self-Definition III: Self-Definition in the Greco-Roman World**, ed. B. F. Meyer ve E. P. Sanders, Londra, SCM Press, s. 159-160.

HENRİKSÉN, C.: 2012 **A Commentary on Martial, Epigrams Book 9**, Oxford, Oxford University Press.

HENRY, O. C., 2013 (b) "A Tribute to the Ionian Renaissance", **4th Century Karia. Defining a Karian identity**

under the Hekatomnids, ed. O. Henry, İstanbul, De Boccard, s. 81-91.

HENRY, O. C., vd., 2013 (a) "Labraunda 2012 – Rapport Preliminaire", **Anatolia Antiqua / Eski Anadolu**, XXI, s. 285-355.

2014 "La Mission Labraunda 2013 – Rapport Preliminaire", **Anatolia Antiqua / Eski Anadolu**, XXII, s. 255-325.

2017 a "Labraunda 2016", **Anatolia Antiqua / Eski Anadolu**, XXV, s. 187-266.

2017 b "Sanctuaire et pouvoir: nouvelles pistes de réflexion à partir des recherches archéologiques récentes sur le site de Labraunda en Carie (Turquie)", **CRAI**, 2017, I (janvier-mars), s. 545-579.

HENRY, O. C., İ. DAĞLI DİNÇER, 2019 "Labraunda Yüzey Araştırması – 2018", 37. **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, 3, 2019, s. 151-169.

HEPDING, H.: 1903 **Attis, seine Mythen und sein Kult**, Berlin, Töpelmann.

HERDA, A.: 2008 "Apollon Delphinios – Apollon Didymeus: Zwei Gesichter eines milesischen Gottes und ihr Bezung zur Kolonisation Milets in archaischer Zeit", **Internationale Archäologie, Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress, 11: Kult(ur)kontakte, Apollon in Milet / Didyma, Histria, Myus, Nukratis unda uf Zypern, Akten des Table Ronde in Mainz vom 11. – 12. März 2004**, ed. R. Bol, U. Höckmann, P. Schollmeyer, Rahden / Westf.: Leidorf, s. 13-75.

HERMANN, H. V.: 1959 **Omphalos**, Münster, Aschendorff.

HERMANN, P.: 1962 **Ergebnisse einer Reise in Nordostlydien, Denkschriften Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisc-Historische Klasse, 80**, Wien, Böhlau.

1989 **Tituli Asiae Minoris V: Tituli Lydiae linguis Graeca et Latina conscripti, Fasc. 2: nos. 826-1414, Regio septentrionalis ad occidentem**

vergens, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

2006 **Milet – Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899, Band 6, 3: Inschriften von Milet, Inschriften n. 1020–1580,** ed. Theodor Wiegand, Berlin, De Gruyter.

HERMANN, P., J. KEIL, 1981 **Tituli Asiae Minoris 5: Tituli Lydiae linguis Graeca et Latina conscripti, Fasc. 1: nos. 1-825, Regio septentrionalis ad occidentem vergens**, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

HERRMANN, P., E. VARİNLİOĞLU, 1984 "Theoi Pereudenoi, Eine Gruppe von Wiehungen und Inschriften aus der Katakekaumene", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 3, s. 1-18

HERRMANN, P., H. MALAY, 2007 **New Documents from Lydia, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften, 340, Ergänzungsbände zu des Tituli Asiae Minoris, 24**, Wien, Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

HERMANSEN, G.: 1981 **Ostia: Aspects of Roman City Life**, Alberta, University of Alberta Press.

HEURTLEY, W. A., M. ROBERTSON, 1948 "Excavations in Ithaca, V The Geometric and Later Finds from Aetos", **Annual of the British School at Athens (BSA)**, 43 s. 1-124.

HILD, F., M. RESTLE, 1981 **Kappadokien: Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos, TIB (Tabula Imperii Byzantini), 2**, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

HIJMANS, S. E.: 1996 "The Sun which did not rise in the East; the Cult of Sol Invictus in the Light of Non-Literary Evidence", **Bulletin Antieke Beschaving (BaBesch)**, 71, s.115-150.

HIRSCHFELD, O., C. ZANGEMEISTER, 1905 **Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL), XIII, II, 1: Inscriptiones Germaniae Superioris**, Berlin, De Gruyter.

HITCHCOCK, L. A.: 2000 "Engendering Ambiguity in Minoan Crete: It's a Drag to be a King", **Representations of Genderfrom Prehistory to the Present, Proceedings of a Conference on Gender and Material Culture, University of Exeter, July 4-6, 1994**, Ed. M. Donald ve L. Hurcombe, New York, s. 69-86.

HODDER, I., C. CESSFORD, 2004 "Daily Practice and Social Memory at Çatalhöyük", **American Antiquity**, 69, 1, s. 17-40.

HODGE, A. T.: 1985 "The Labrys: Why was the Double Axe Double?", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 89, 2, s. 307-308.

HOFFNER, H. A.: 1990 **Hittite Myths**, Atlanta, Scholars.

HOGARTH, D. G.: 1887 "Apollo Lermenus", **Journal of Hellenic Studies (JHS)**, 8, s. 376

1899/1900 "The Dictaean Cave", **The Annual of the British School at Athens**, 6, s. 94-116.

1902 "The Zakro Sealings", **Journal of Hellenic Studies (JHS)**, 22, 1902, s. 76-93.

1907/1908 "Hierapolis Syriae" **The Annual of the British School at Athens**, Vol. 14, s. 183-196.

1908 **Excavations at Ephesus. The Archaic Artemisia**, Londra, British Museum Press.

1920 **Hittitte Seals, with Particular Reference to the Ashmolean Collection**, Oxford, Clarendon.

HOLLAND, L. B.: 1933 "The Mantic Mechanism at Delphi", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 37, 14, 204-214.

HOLLEAUX, M.: 1904 "Remarques sur les décrets trouvés dans le sanctuaire de Zeus Panamaros", **Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH)**, 28, s. 353-363.

HOMOLLE, T.: 1893 "Nouvelles et Correspondance", **Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH),** 18, 1, s. 175-200.

HOODER, O. D.: 2016 **The Handbook of Greek Coinage Series, Volume 3: Handbook of Coins of Macedon and its Neighbors, Part I: Macedon, Illyria, and Epeiros, Sixth to First Centuries BC**, Lancester, CNG.

HORNBLOWER, S.: 1982 **Mausolus**, Oxford, Clarendon Press.

2007 **Catherine Morgan, Pindar's, Patrons, and Festivals: From Archaic Greece to the Roman Empire**, Oxford.

HORNUM, M. B.: 1993 **Nemesis, The Roman State, and the Games**, Leiden, E. J. Brill.

HORSLEY, G.H.R., S. LLEWELYN, 1981 **New Documents Illustrating Early Christianity, 1: A Review of the Greek Inscriptions and Papyri Published in 1976**, Sidney, Macquarie University.

HÖFER, O.: 1909-1915 "Soter", **Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (ML)**, 4, Leipzig, Teubner, s. 1280-1286.

HÖRIG, M. E. SCHWERTHEIM, 1987 **Corpus Cultus Iovis Dolicheni (CCID)**, Leiden, E. J. Brill.

HRISTOV, I.: 2015 "Kozi Gramadi, Odrysian Royal Residence and Sanctuary", **Thracian, Greek, Roman and Medieval Cities, Residences and Fortresses in Bulgaria**, Ed. R. Ivantov, Sofya, s. 1-80.

HUBER, S.: 2003 **L'aire sacrificielle au nord du Sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros, Un rituel des époques géométrique et Archaïque, 1, Eretria, 14**, Atina, Ecole suisse d'archéologie en Grèce.

HUGHES, D. D.: 1991 **Human Sacrifice in Ancient Greece**, Londra, Routledge.

HUTTER, M.: 2003 "Aspects of Luwian Religion", **The Luwians**, ed. C. Melchert, Leiden, Brill, s. 211-280.

HURTER, S.: 1998 "The 'Pixodaros Hoard': A Summary", **Studies in Greek Numismatics in Memory of Martin Jessop Price**, ed. R. Ashton, S. Hurter, London, Spink, s. 147-153.

HURWIT, J. M.: 2017 "The Sun, the Moon, and the Sea in the Sculptures of the Parthenon", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 121, 4, s. 527-558.

HÜLDEN, O.: 2006 **Gräber und Grabtypen im Bergland von Yavu (Zentrallykien): Studien zur antiken Grabkultur in Lykien, 45, 1**, Bonn, Habelt.

2016 "Tumuli in Lykien, Ein Überblick über den Forschungsstand", **Tumulus as Sema: Space, Politics, Culture and Religion in the First Millennium BC, I**, ed. O. Henry, U. Kelp, Berlin, s. 475-490.

IMHOOF-BLUMER, F.: 1890 **Griechische Münzen, Akademie der Wissenschaften, Philosophisch- Philosophische Klasse, Abhandlungen, XVIII, 3**, Münih, Verlag der k. Akademie.

1901 **Kleinasiatische Münzen I,** Wien, A. Hölder.

1902 **Kleinasiatische Münzen II,** Wien, A. Hölder.

1911 "Beiträge zur Erklärung griechischer Münztypen. IX Pantheistische Götterbilder", **Nomisma**, 6, s. 1-23.

IŞIK, F.: 2001 "Elfenbeinfiguren aus dem Artemision von Ephesos", **Der Kosmos der Artemis von Ephesos, Sonderschriften Band 37**, ed. U. Muss, Viyana, Österreichisches Archäologischen Instituts, s. 85-100.

2020 "Hekatomnos Lahdi", **Mylasa Uzunyuva Hekatomneion'u / Uzunyuva Hekatomneion in Mylasa**, ed. A. Diler, İstanbul, Ege Yayınları, s. 201-287.

İPLİKÇİOLU, B.: 2006 "ΘEOI ΔIKAIOI. Die "Gerechten Götter" in zwei neuen Inschriften aus Termessos", **AAWW**, 141/2, s. 5-16

JACOBSEN, T.: 1978 **The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion**, Yale University Press, New Haven.

JACOBY, F.: 1926 **Die Fragmente der Griechischen Historiker**, II, Berlin.

JANKO, R.: 1991 **The Illiad: A Commentary: Volume 4, Books 13-16**, Cambridge, Cambridge University Press.

JENKINS, G. K.: 1972 **Ancient Greek Coins**, Londra, Barrie & Jenkins.

1978 "Hellenistic Gold Coins of Ephesos", Anadolu / Anatolia, 21, s. 183-188.

JEANMAIRE, H.: 1951 **Dionysos: Histoire du Culte de Bacchus**, Paris, Payot.

JESSEN, O.: 1905 "Eleutherios", **Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)**, V, 2, s. 2348-2350.

JOBLING, J. A.: 2010 **The Helm Dictionary of Scientific Bird Names**, Londra, Christopher Helm.

JOHNSTON, S. I.: 2004 **Religions of the Ancient World: A Guide**, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.

JONES, D. W.: 1999 **Peak Sanctuaries and Sacred Caves in Minoan Crete: Comparison of Artifacts,** Jonsered, Paul Aströms.

JONGKEES, J. H.: 1948 "New Statues by Bryaxis", **Journal of Hellenic Studies (JHS)**, 68, s. 29-39.

JOST, M.: 1985 **Sanctuaires et cultes d'Arcadie**, Paris, J. Vrin.

2018 "Sanctuaires d'Arcadie trente ans après : bilan des recherchesΙερά της Αρκαδίας τριάντα χρόνια μετά: απολογισμός των ερευνώνArcadian sanctuaries thirty years later: review of research", **Bulletin de correspondance hellénique (BCH)**, 142, s. 97-143.

JOUBIN, A.: 1893 **Musée impérial ottoman. Catalogue des sculptures grecques, romaines, byzantines et franques**, Constantinople, Impr. de Mihran.

JUDEICH, W.: 1890 "Inschriften aus Karien", **Mittheilungen des Kaiserlich Deutschen Archaeologichen Instituts**

Athenische Abtheilung (Athen. Mitth.), 15, Atina, Karl Wilberg, s. 252-282.

KABAAĞAÇ, S.: 1995 **Latince-Türkçe Sözlük**, İstanbul, Sosyal Yayınları.

KAIZER, T.: 2005 "Kingly priests in the Roman Near East?", **Imaginary Kings: Royal Images in the Ancient East, Greece and Rome**, ed. Olivier Hekster, Richard Fowler, Stuttgart, Franz Steiner, s. 177-192.

KALAÇ, M.: 1969 "Körkün'de Bulunan Hiyeroglifli Havatanrısı Steli / Die Wettergott-Stele mit Hieroglyphen aus Körkün", **Athenaeum**, 47, 160-167.

1978 Ein Stelenbruchstück mit luwischen Hieroglyphen in Aksaray bei Niğde", **Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung**, 92, s. 117-125.

KANTOR, H. J.: 1957 "A "Syro-Hittitte" Treasure in the Oriental Institute Museum", **Journal of Near Eastern Studies**, 16, 3, s. 145-162.

KAPLAN, D.: 2019 "Akmonia'da bir Tapınak", **Antik Phrygia'nın Merkezinde Bir Kent: Akmonia, 2014-2017 Yılları Arasındaki Yüzey Araştırmalarının Sonuçları**, ed. M. Dinç, E. Taştemür, Ankara, Bilgin, 2019, s. 67-75.

KAPOSSY, B.: 1993 **Sylloge Nummorum Graecorum (SNG Righetti), Schweiz II, Katalog der Sammlung Jean-Pierre Righetti im Bernischen Historischen Museum**, Stuttgart, Wien, P. H. Bern.

KARAPANAGIOTOU, A. V.: 2009 "New Fragment of an Amazon Sarcophagus from Laconia", **Sparta and Laconia: From Prehistory to Pre-modern, British School at Athens Studies, 16**, ed. W. G. Cavanagh, C. Gallou, M. Georgiadis, London, British School at Athens, s. 279-284.

KARASU, C.: 2003 "Why did Hittites have a Thousand Deities**?", Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner, Jr: On the Occasion of His 65th Birthday**, ed. G.

Beckman, R. Beal, G. MacMahon, Indiana, Eisenbrauns, s. 221-235.

KARLSSON, L.: 2010 "Labraunda: Göğün Hava Tanrısı'na Adanan Kutsal Alan", **Mylasa Labraunda / Milas Çomakdağ**, ed. F. Kuzucu, M. Ural, İstanbul, s. 10-62.

2013 "The sanctuary of the Weather God of Heaven at Karian Labraunda. A Bronze Age Cult Exposé for Robin Hägg", **Perspectives on Ancient Greece, Skrifter Utgivna av Svenska Institutet I Athen, 8 / Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 8 (Book 22)**, ed. A.-L. Schallin, Stockholm, Paul Aströms, s.171-187.

2019 "Kybele et Labraunda", **Karia Arkhaia, La Carie, des origines à la période pré-hékatomnide, 4èmes Rencontres d'Archéologie de l'Iféa, Istanbul 14-16 novembre 2013**, İstanbul, Ifea, s. 89-100.

KARLSSON, L., S. ISAGER, 2008 "A New Inscription from Labraunda. An honorary decree for Olympichos (Labraunda no. 134 and no. 49)", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 41, s. 39-52.

KARWIESE, S.: 1995 **Gross ist die Artemis von Ephesos. Die Geschichte einer der grossen Städte der Antike**, Viyana, Phoibos.

1996 "1994 Yılında Ephesos'da Yapılan Kazı, Onarım ve Araştırma Çalışmaları", **KST**, 17, 1, s. 475-476.

KASSIANDOU, V.: 2014 "Oxhide ingots made of Cypriote copper found in Crete", **Kypriaka in Crete, from the Bronze Age to the end of the Archaic Period**, ed. V. Karageorghis, A. Kanta, N. C. Stampolidis, Y. Sakellarakis, Nicosa, s. 307-311.

2017 "Η παραγωγή και το εμπόριο του κυπριακού χαλκού κατά την Εποχή του Χαλκού: νέα δεδομένα", **ΑΡΧΑΙΑ ΚΥΠΡΟΣ, Πρόσφατες εξελίξεις στην αρχαιολογία της ανατολικής Μεσογείου**, ed. Νίκος Παπαδημητρίου, Μαρία Τόλη, Αθήνα / Atina, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, s. 111-134.

KAWERAU, G., A. REHM, 1914 **Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899, I, 3**, **Das Delphinion in Milet,** Berlin, de Gruyter.

KEEN, A. G.: 1998 **Dynastic Lycia: A Political History of the Lycians and their Relations with foreign Powers, c. 542-362 B.C.**, Leiden, Brill.

KEIL, J., 1923 "Die Kultes Lydiens", **Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay**, ed. W. H. Buckler, W. M. Calder, Manchester, Manchester University Press, s. 239-266.

1943 "Drei neue Inschriften aus Ephesos", **Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien (Öjh)**, 35, s. 101-108.

KEIL, J., A. VON PREMERSTEIN, 1908 **Bericht über eine Reise in Lydien und der südlichen Aiolis: ausgeführt 1906 im auftrage der kaiserlichen Akademie der wissenschaften**, Wien, A. Hölder.

1911 **Bericht über eine zweite Reise in Lydien, Österreichisches Archäologisches Institut**, Wien, A. Hölder.

1914 **Bericht über eine dritte Reise in Lydien und den angrenzenden Gebieten Ioniens, Österreichisches Archäologisches Institut,** Wien, A. Hölder.

KEIL, J., P. HERMANN, 1981 **Tituli Lydiae: linguis graeca et latina conscripti. 1, Regio septentrionalis ad orientem vergens**, **Tituli Asiae Minoris (TAM), 5,** Vindobonae, A. Hölder.

KELLNER, H. J.: 1978 **Der römische Verwahrfund von Eining, Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 29**, Münih, Beck.

KENANIDIS, J. K., E. C. PAPAKITSOS, 2015 A Comparative Linguistic Study about Sumerian Influence on the Creation of the Aegean Scripts", **Scholars Journal of Arts, Humanities and Social Sciences**, 2015, 3, s. 332-346.

KERN, O.: 1901 "Demeter", **Pauly-Wissowa Real Encyclopädie**, IV, 2, s. 2713-2764.

1938 **Die Religion der Griechen**, Berlin, Weidmann.

KERÉNYI, C.: 1951 **Gods of the Greeks**, Londra, Thames and Hudson.

KERN, O.: 1901 "Demeter", **Pauly-Wissowa Real Encyclopädie**, IV, 2, s. 2713-2764.

KERSCHNER, M.: 2011 "Approaching Aspects of Cult Practice and Etnicity in Early Iron Age Ephesos using Quantitative Analysis of a Protogeometric Deposit from the Artemision", **Early Iron Age Pottery: A Quantitative Approach. Proceedings of the International Round Table organized by the Swiss School of Archaeology in Greece, Athens, November 28-30, 2008**, Oxford, Archaeopress, s. 19-20.

KILIÇ, M.: 2014 "The cults of Nemeseis and Tyche at Smyrna", **Belleten**, LXXVIII/283, s. 833-854.

KILIAN-DIRLMEIER, I.: 1979 **Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit: griechisches Festland, ionische Inseln, dazu Albanien und jugoslawisch Mazedonien**, Münih, Beck.

KIRCHNER, J.: 1931 **IG**, **II, 2: Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores (Attic Inscriptions after the year of Eucleides)**, Berlin.

KISSYOV, K.: 1997 "The Double Axe as a Symbol of the Odrysian Kingdom (VI-I C. B. C.)", **Problemi na Izkystvoto / Проблеми на Изкуството**, 3/4, s. 66-68.

KIZIL, A., 2007 "Milas Müzesi'ndeki 2004-2005 Yıllarında Yapılan Hayıtlı Mahallesi Kurtarma Kazısı Buluntuları", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, 24, 2, s. 419-432.

2009 "Das Blatalı Kapı in Mylasa, die Labrys und die Augen des Zeus", **Anatolia Antiqua**, 17, s. 255-264.

2020 "Uzunyuva Kutsal Alanı ve Hekatomneion Mimarisi / The Sacred Precinct of Uzunyuva and

the Architecture of Hekatomneion", **Mylasa Uzunyuva Hekatomneion'u / Uzunyuva Hekatomneion in Mylasa**, ed. A. Diler, İstanbul, Ege Yayınları, s. 117-197.

KIZIL, A., T.DOĞAN, 2016 a "Euromos 2014 Yılı Çalışmaları", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 37, 2, s. 209-232.

2019 "Euromos 2017 Yılı Çalışmaları", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 40, 1, s.1-18.

KIZIL, A., v.d., 2016 b "Euromos: Rapport Preliminaire sur les Travaux Realises en 2015", **Anatolia Antiqua**, 23, s. 321-338.

KIZIL, A., v.d., 2018 "Euromos: Rapport Preliminaire sur les Travaux Realises en 2017", **Anatolia Antiqua**, 26, s. 165-208.

KIYMET, K.: 2016 "Bir Anadolu Tanrıçası: Maliya", **Ahmet Ünal Armağanı**, Ed: S. Erkut ve Ö. Sir Gavaz, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 317-331

KLEBINDER-GAUSS, G.: 2003 "Zwei Bronzene Doppeläxte aus dem Artemision von Ephesos", **Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, 72**, Viyana, Der Österreichischen Akademie der Wissenscheften, s. 133-140.

KLEINER, F. S., S. P. NOE, 1977 **The Early Cistophoric Coinage, Numismatic Studies 14**, New York, The American Numismatic Soceity.

KNACKFUSS, H.: 1924 **Milet – Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899, Band 1, 7: Der Südmarkt**, ed. Theodor Wiegand, Berlin, Schoetz und Parrhysius.

KNIBBE, D.: 1995 "Via Sacra Ephesiaca: New Aspects of the Cult of Artemis Ephesia", **Ephesos. Metropolis of Asia. An interdisciplinary approach to its archaeology, religion, and culture**, ed. H. Koester, Pennsylvania, Trinity Press International, s. 141-155.

KOCH, G.: 2001 **Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

KOHLMEYER, K.: 2000 **Der Tempel des Wettergottes von Aleppo**, Münster, Rhema.

KOLB, F., M. ZIMMERMANN, 1990 "Neue Inschriften aus Kyaneai und Umgebung", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 16, s. 115-138.

KONTOLEON, A. E.: 1890 (Κοντολέων, Ἀ. Ἐ.) **Ἀνέδοτοι μικρασιαναὶ ἐπιγραφαί**, Ἀθῆναι.

KONUK, K.: 2002 a "Hecatomnus Hoard", **Coin Hoards**, 9, s. 95-158.

2002 b **Sylloge Nummorum Graecorum, Turkey 1. The Muharrem Kayhan Collection**, İstanbul, Bordeaux, Ausonius.

2003 **Karun'dan Karia'ya, Muharrem Kayhan Koleksiyonundan Erken Anadolu Sikkeleri, from Kroisos to Karia, Early Anatolian Coins from the Muharrem Kayhan Collection**, İstanbul, Ege Yayınları.

2009 "The Coinage of Hyssaldomos, Dynast of Mylasa", **Zurück zum Gegenstand, Festschrift für Andreas E. Furtwängler**, Band II, Langenweissbach, Beier & Beran, s. 357-363.

KOUREMENOS, A.: 2016 "The double axe (λάβρυς) in Roman Crete and beyond: the iconography of a multi-faceted symbol", **Roman Crete: New Perspectives**, ed. A. Kouremenos, J. E. Francis, Oxford, Philadelphia, Oxbow Books, s. 43-57.

KOUROUNIOTES, K.: 1898 "Ἀνασκαφὴ Λυκαιου", **Praktika**, 1898, s. 17-18.

1903 "Ἀνασκαφὴ Λυκαιου", **Praktika,** 1903, s. 50-52.

1904 "Ἀνασκαφὴ Λυκαιου", **Praktika**, 1904, s. 32-34.

KOZAL, E., NOVÁK, M., 2017 "Alalakh and Kizzuwatna: Some Thoughts on the Synchronization", **Overturning Certainties in Nera Eastern Archaeology, A Festschrift in Honor of K. Aslıhan Yener**, Ed: Ç. Maner, M. T. Horowitz, A. S. Gilbert, Leiden, Brill, s. 296-317.

KÖNIGLICHE MUSEEN, BERLIN: 1891 **Beschreibung der antiken Skulpturen mit Ausschluss der pergamenischen Fundstücke**, Berlin, De Gruyter.

KÖRPE, R.: 2016 "Prehistorik Dönemden Günümüze Troas Bölgesi'nde Tarım ve Yetiştirilen Ürünler", **Eskiçağ Yazıları 10**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 99-125.

KÖRTE, A.: 1898 "Kleinasiatische Studien III, Die Phrygischen Felsendenkmäler", **Athenische Mitteilungen**, 23., s. 80-153.

KRAPPE, A. H.: 1941 "Picus Who Is Also Zeus", **Mnemosyne**, 3, 9, 4, s. 241-257.

KRETSCHMER, P.: 1894 **Die griechischen Vaseninschriften ihrer Sprache nach Untersucht**, Gütersloh, C. Bertelsmann.

1896 **Einleitung in die Geschichte der Griechischen Sprache**, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht.

KROPP, A. J. M.: 2009 "The gods of Heliopolis (Baalbek) at the National Museum of Beirut Revisiting some questions of iconography", **BAAL**, 13, s. 229-252

2010 "Jupiter, Venus and Mercury of Heliopolis (Baalbek), the Images of the "Triad" and its Alleged Syncretisms", **Syria**, 87, s. 229-264.

KRYSZAT, G.: 2006 "Herrscher, Herrschaft und Kulttradion in Anatolien nach den Quellen aus den altassyrischen Handelskolonien – Teil 2: Götter, Priester und Feste Altanatoliens", **Altorientalische Forschungen (AoF)**, 33, 1, s. 102-124.

KULAKOĞLU, F.: 2008 "A Hittite God from Kültepe", **Old Assyrian Studies in Memory of Paul Garelli, Old Assyrian Archives, Studies, 4**, ed. Cécile Michel, Leiden, Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten, s. 13-19.

KUNZ, G. F.: 1905 "On the ancient inscribed Sumerian (Babylonian) axe-head fort he Morgan Collection in the American Museum of Natural History", **Bulletin of**

the American Museum of Natural History, 21, s. 37-47

KURTH, D.: 2020 a — **Greek and Roman Provincial Coins: Lydia (GRPC Lydia), IV: The Bronze Coinage of Lydia, Magnesia ad Sipylum – Sala**, İstanbul, Ege Yayınları.

2020 b — **Greek and Roman Provincial Coins: Lydia (GRPC Lydia), IV: The Bronze Coinage of Lydia, Sardes (Sardis) – Tripolis**, İstanbul, Ege Yayınları.

KÜÇÜKBEZCİ, H. G.: 2011 — "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Asurlu Tüccarlar ile Anadolu Halkı Arasındaki İlişkiler", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 26, s. 25-58.

KYRTH, D.: 2020 — **Greek and Roman Provincial Coins – Lydia (GRPC – Lydia)**, İstanbul, Ege Yayınları.

LA ROSA, V.: 2000 a — "The Painted Sarcophagus: Determining the Chronology", In the Wall Paintings of Thera: **Proceedings of the First International Symposium, 2**, ed. S. Sherratt, Piraeus, Petros M. Nomikos, s. 996-997.

2000 b — "To Whom Did the Queen Tiyi Scarab Found at Hagia Triada Belong?", **Κρήτη-Αίγυπτος Politiomikoí deomoí triώ cilietiών**, ed. A. Karetsou, Atina, Ypourgeio Politismou-Archaiologiko Mouseio Herakliou, s. 86-93.

LABARRE, G.: 2007 — "L'Apollon Propylaios d'Eumeneia et les theoi propylaioi", **Scripta Anatolica: hommages à Pierre Debord**, Pessac, Ausonius, s. 283-296.

2009 — "Les origines et la diffusion du culte de Men", **L'Asie mineure dans l'Antiquité: Échanges, populations et territoires, Actes du colloque de Tours, 21–22 octobre 2005**, ed. H. F. Bru, F. Kirbihler, S. Lebreton, Rennes, Presses Universitaires des Rennes, s. 389-414.

LAJARA, I. J. A.: 2007 — **The Carian Language**, Leiden, Brill.

LAMBERT, S. D.: 2012 a **Inscriptions Graecae (IG), II, I: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores. Leges et decreta annorum 352/1 – 332/1**, Berlin.

2012 b **Inscriptiones Graecae (IG) II, 3: Inscriptiones Atticae Eucilidis anno posteriores**, Berlin.

LAMBERT, S. D.: 2012 **Inscriptiones Graecae (IG) II, 3: Inscriptiones Atticae Eucilidis anno posteriores**, Berlin.

LAMBERT, W. G.: 1979 "Near Eastern Seals in the Gulbenkian Museum of Oriental Art, University of Durham", **Iraq**, 41, 1, s. 1-45.

LAMBRECHTS, P.: 1952 "Livie-Cybele", **La Nouvelle Clio**, 4, s. 251-260.

LAMBRINUDAKIS, W.: 1984 "Apollon", **Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)**, II, 1, Zurich und München, Artemis Verlag, s. 183-464.

LAMINGER-PASCHER, G.: 1984 **Beiträge zu den griechischen Inschriften Lykaoniens**, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften.

1992 **Die kaiserzeitlichen Inschriften Lykaoniens, I: Der Süden**, Wien, VÖAW.

LANCELLOTTI, M. G.: 2002 **Attis, Between Myth and History: King, Priest and God**, Leiden, Brill.

LANCKOROŃSKI, K.: 1892 **Städte Pamphyliens und Pisdiens, II**, Wien, F. Tempsky.

LANDOLFI, M.: 2019 "Alcuni crateri attici a figüre nere e il gruppo "Louvre-Iasos", **Bollettino dell'Associazione Iasos di Caria**, 25, s. 2-4.

LANE, E. N.: 1967 "A Re-Study of the God Men, Part 2: The Numismatic and Allied Evidence", **Berytus,** 16, s. 13-47.

1968 "A Re-Study of the God Men, Part 3: Conclusion", **Berytus**, 17, s. 81-106.

1971 **Corpus Monumentorum Religionis dei Menis**, I: The Monuments and Inscriptions, Leiden, E. J. Brill.

1975 **Corpus Monumentorum Religionis dei Menis**, II: The Coins and Gems, Leiden, E. J. Brill.

1976 **Corpus Monumentorum Religionis dei Menis III: Interpretations and Testimonia**, Leiden, E. J. Brill.

1978 **Corpus Monumentorum Religionis dei Menis IV: Suplementary Men Inscriptions from Pisidia**, Leiden, E. J. Brill.

1986 "A Men-Stele from Phrygian Hierapolis, Further Consideration", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 7, 1986, s.107-109.

1990 "Men: A Neglected Cult of Roman Asia Minor", **Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW)**, 2/18.3, s. 2161-2174.

1996 "The Name of Cybele's Priests the "Galloi", **Cybele, Attis and Related Cults, Essay in**

Memory of M. J. Vermaseren, ed. E. N. Lane, Leiden, Brill, s. 117-134.

LAROCHE, E.: 1947 **Recherches sur Les Noms des Dieux Hittite,** Paris, G. P. Maisonneuve.

1948 "Teššub, Hebat et leur cour", **Journal of Cuneiform Studies**, 2, s. 113-136.

1952 "Le Panthéon de Yazilikaya", **Journal of Cuneiform Studies**, 6, 3, s. 115-123.

1960 "Koubaba, déesse anatolienne, et le problème des origines de Cybèle", **Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne: Colloque de Strasbourg, 22-24 mai 1958**, Paris, Presses Universitaires de France, s. 113-128.

1971 **Catalogue des Textes Hittites (CTH)**, Paris, Klincksieck.

LARSON, J.: 2001 **Greek Nymphs: Myth, Cult, Lore**, Oxford, Oxford University Press.

LATHAM, J. A.: 2014/2015 "Roman Rhetoric, Metroac Representation: Texts, Artifacts, and the Cult of Magna Mater in Rome and Ostia", **Memoirs of the American Academy in Rome**, 59/60, s. 51-80.

2016 **Performance, Memory, and Processions in Ancient Rome: The Pompa Circensis from the Late Republic to Late Antiquity**, Cambridge, Cambridge University Press.

LAUMONIER, A.: 1933 "Notes sur un voyage en Carie", **Revue Archéologique**, T. 2, Juillet-Décembre, s. 31-55.

1934 "Incriptions de Carie", **Bulletin de Correspondance Héllenique (BCH)**, 58, s. 291-380.

1937 "Recherches sur la chronologie des prêtres de Panamara", **Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH)**, 61, s. 236-298.

1938 "Complément aux recherches sur la chronologie des prêtres de Panamara", **Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH)**, 62, s. 167-179.

1958 **Les Cultes Indigenes en Carie**, **Bibliothéque des Écoles Françaises d'Athenes et de Rome 188,** Paris, Boccard.

LEGRAND, A.: 1904 "Luna", "Lunus", **Daremberg-Saglio Dictionaire des antiquités grecques et romaines III, 2**, Paris, Hachette.

LEHMANN-HARTLEBEN, K. L. H.: 1936 "The Amazon Group", **Parnassus**, 8, 4, s. 9-11.

LEJEUNE, M.: 1959 "Mycénien da-ma- / du-ma "intendant", **Minos**, 5, s. 130-148.

LEMAIRE, A.: 2002 "Nouvelle inscription araméenne d'époque achéménide provennant de Kenger", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 34, s. 179-184.

2007 "La diffusion de l'alphabet dans le bassin méditerréen", **Langues et écritures de la Méditerranée**, Ed. R. Viers, Paris Karthala, s. 199-228.

LEVI, D.: 1947 **Antioch Mosaic Pavements, 2, Publications of the Committee for the Excavation of Antioch**

and its Vicinity, 4, Princeton, Princeton University Press.

LEVI, D., G. P. CARRATELLI, 1963 "Nuove Iscrizioni di Iasos", **Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente (ASAA), 39-40, 1961-1962,** Roma, Istituto Poligrafico dello Stato, s. 573-632.

LIBERMAN, G.: 1999 **Alcée: Fragments I**, Paris.

LIDDELL, H. G., R. SCOTT, 1940 **A Greek-English Lexicon**, Oxford, Clarendon.

LIDONNICI, L. R.: 1992 "The Images of Artemis Ephesia and Greco-Roman Worship: A Reconsideration", **The Harvard Theological Review**, 85, 4, 389-415.

LINDGREN, H. C.: 1993 **Lindgren III: Ancient Greek Bronze Coins from the Lindgren Collection**, London, Classical Numismatic Group.

LINFORTH, I. M.: 1941 **The Arts of Orpheus**, Berkeley, Los Angeles, University of California.

LINNAEUS, C.: 1756 **Systema Naturae, Sistens Regna Tria Naturae in Classes et Ordines, Genera et Species, Lugduni Batavorum**, Brittenburg, T. Haak.

1758 **Systema Naturae, Tomus I, Holmiae**, Stockholm, Laurentii Salvii.

LIPPOLD, G.: 1925 "Sarapis und Bryaxis," **Festschrift P. Arndt**, München, F. Brückmann, s. 39-183.

LIRITZIS, I., v.d., 2017 "New evidence from archaeoastronomy on Apollo oracles and Apollo-Asclepius related cult", **Journal of Cultural Heritage**, 26, s. 1-14.

LO SCHIAVO, F., v.d., 2013 "An Oxhide Ingot Fragment from Piazzale dei Sacelli, Ayia Triada (Crete) to the National Archaeological Museum, Florence", **Φιλική Συναυλία Studies in Mediterranean Archaeology for Mario Benzi, BAR International Series 2460**, ed. G. Graziadio, R. Guglielmino, V. Lenuzza, S. Vitale, Oxford, Archaeopress, s. 49-60.

LOCHMAN, T.: 2003 **Studien zu kaiserzeitlichen Grab- und Votivreliefs aus Phrygien**, Basel, Skulpturhalle.

LOEWE, B.: 1980 **Ancient Greek Theophoric Toponyms: Griechische Theophore Ortsnamen**, Chicago, Ares.

LONDSDALE, S. H.: 1993 **Dance and Ritual Play in Greek Religion**, Baltimore, London, The Johns Hopkins University Press.

LUCE, J. M.: 2011 "From miniature objects to giant ones: The process of defunctionalisation in sanctuaries and graves in Iron Age Greece", **Pallas**, 86, s. 53-73.

LYKESAS, G., v.d., 2017 "Presence of Dance in Female Deities of the Greek", **Mediterranean Journal of Social Sciences**, 8, 2, s. 161-170.

MACKENZIE, A.: 1915 **Myths of Babylonia and Assyria**, Londra, Gresham.

MACGILLIVRAY, J. A.: 2000 "Labyrinths and Bull-Leapers", **Archaeology**, 53, 6, s. 53-55.

2004 "The Astral Labyrinth at Knossos", **Knossos: Palace, City, State, Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of**

Herakleion, in November 2000, fort he Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos, British School at Athens Studies 12, ed. G. Cadogan, E. Hatzaki, A. Vasilakis, Athens, British School, s. 329-338.

MADIGAN, B.: 2013 **The Ceremonial Sculptures of the Roman Gods**, Leiden, Brill.

MAGGIANI, A.: 2007 "Avele Feluskes. Della Stele di Vetulonia e di Altre dell'Etruria Settentrionale", **Rivista di Archeologia**, 31, s. 67-75.

MAGIE, D.: 1950 **Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Centuary after Christ, 2**, Princeton, Princeton University Press.

MALAY, H.: 1982 "New Inscriptions from Western Anatolia II", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (ZPE)**, 49, s. 194-196.

1989 "Lydia, Karia ve Phrygia'da Araştırmalar", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, 6, s. 247-252.

1992 "Θυμολτειν and Θυμολσια and The Cult of Apollon Axyros in Lydia", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 20, s. 75-76.

1994 **Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum, Österreichisch Akademie der Wissenschaften- Philosophisch- Historische Klasse Denkschriften, 237. Band/ Ergänzungsbände zu den, Tituli Asiae Minoris (TAM), 19**, Wien, Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

1999 **Researches in Lydia, Mysia and Aiolis, Tituli Asiae Minoris (TAM), 23**, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

2001 "Lydia Araştırmaları", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, 19, 2, s. 147-149.

MALAY, H.: "Antik Devirde Dinsel Kirlenme ve Arınma ve Euromos'da Bulunan bir Kutsal Yasa (Lex Sacra)",

(Çevrimiçi) https://www.hasanmalay.com/index.php/din/kirlenme, 24.08.2021.

MALAY, H., C. TANRIVER, 2016 "The Cult of Apollo Syrmaios and the Village of Parloai Near Saittai, North-Eastern Lydia", **Between Tarhuntas and Zeus Polieus, Cultural Crossroads in the Temples and Cults of Graeco-Roman Anatolia**, ed. M. Paz de Hoz, J. P. S. Hernandez, C. M. Valero, Leuven, Peeters, s. 171-184.

MALAY, H., G. PETZL, 2017 **New Religious Texts from Lydia, Denkschriften der phil.-hist. Klasse, 497, Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris (TAM)**, 28, Vienna, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

MALLOWEN, M. E. L.: 1935 "Excavations at Tall Arpachiyah, 1933", **Iraq**, 2, 1, s. 1-178.

1970 "The Development of Cities from Al-'Ubaid to the End of Uruk 5", **The Cambridge History, I, 1, Prolegomena and Prehistory**, ed. I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, Cambridge, Cambridge University Press, s. 327-465.

MANNSPERGER, D.: 1998 **SNG Tübingen, Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Münzsammlung**

Universität Tübingen, 6: Phrygien - Kappadokien; Römische Provinzprägungen in Kleinasien, Berlin, Mann.

MARCADÉ, J.: 1963 "Lindos. Fouilles de l'Acropole, 1902-1914 et 1952, III: Le sanctuaire d'Athana Lindia et l'architecture lindienne, par Ejnar Dyggve, avec un catalogue des sculptures trouvées sur l'Acropole, par Vagn Poulsen, t. I et II (Fondation Carlsberg, Copenhague, Lindos, fouilles et recherches, 1902-1914, par Chr. Blinkenberg et K. F. Kinch, et 1952, par Ejnar Dyggve), 1960", **Revue des Études Anciennes**, 65, s. 183-186.

MARCHESE, R. T.: 1986 **The Lower Maeander Flood Plain, A Regional Settlement Study, BAR (British Archaeological Reports), 292**, Oxford, BAR Publishing.

1989 **The Historical Archaeology of Northern Caria, A Study in Cultural Adaptations**, **BAR (British Archaeological Reports), 536**, Oxford, BAR Publishing.

1992 "Ancient Remains in Caria: The Watchtower at Harpasa", **Anatolian Studies**, 22, s. 71-86.

MARGHERITA, J. A.: 2001 "Kizzuwatna and Tarḫuntašša: Their Historical Evolution and Interactions with Hatti", **Varia Anatolica XIII, La Cilicie: espaces et pouvoirs locaux (IIe millénaire av. J. C. – IVe siècle ap. J.-C.), Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 2-5 novembre 1999**, Istanbul, Ed. A. M. Dinçol, J. Eric, S. Durugönül, İstanbul, De Boccard, s. 47-56.

MARINATOS, S. N.: 1934 "Ausgrabungen und Funde auf Kreta, 1933-1934", **Archäologischer Anzeiger**, 1934, s. 246-254.

1984 **Art and Religion in Thera: Reconstruction a Bronze Age Society**, Atina, D. & I. Mathioulakis.

MARINATOS, N.: 1993 **Minoan Religion: Ritual, Image, and Symbol**, South Carolina, University of South Carolina Press.

2010 **Minoan Kingship and the Solar Goddess: A Near Eastern Koine**, Illinois, University of Illinois Press.

2015 **Sir Arthur Evans and Minoan Crete: Creating the Vision of Knossos**, London, I. B. Tauris.

MARINATOS, N., R. HÄGG, 1986 "On the Ceremonial Function of the Minoan Polythyron", **Opuscula Atheniensia (OpAth)**, 16, s. 57–73.

MARINATOS, S.: 1934 "Ausgrabungen und Funde auf Kreta, 1933-1934", **Archäologischer Anzeiger**, s. 246-254.

MARKOULAKİ, S.: 2009 "Αριστοκρατικές'αστικές επαύλεις στην ελληνορωμαϊκή Κίσαμο", **Ubi Dubium ibi Libertas: Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Ν. Φαράκλα (Rethymno)**, s. 337-80.

MASINO, F.: 2011 "La frontescena severiana del Teatro di Hierapolis in Phrygia: **An Integrated Approach", Von Handaufmass bis High Tech. III. 3D in der historischen Bauforschung**, ed. K. Heine, K. Rheidt, F. Henze, Darmstadt, Mainz, s. 72-79.

MESKELL, L., C. NAKAMURA "Çatalhöyük Figurines", (Çevrimiçi) https://web.stanford.edu/group/figurines/cgi-bin/omeka/files/original/f9bcd1d615efc93fcd1fe897640ebbc1.pdf, 15.05.2019; https://web.stanford.edu/group/figurines/cgi-bin/omeka/, 15.05.2019.

MASSÉGLIA, J.: 2013 "Phrygians in Relief: Trends in Self-Representation", **Roman Phrygia, Culture and**

Society, Ed: Peter Thonemann Cambridge, Cambridge University Press, s. 95-123.

MASSENZIO, M.: 1970 **Cultura e Crisi Permanente: la 'Xenia' Dionisiaca**, Roma, Edizioni dell'Ateneo.

MASSON, O.: 1978 **Carian Inscriptions from North Saqqâra and Buhen**, London, Egypt Exploration Society.

MATHESON, S. B.: 1994 "The Goddess Tyche", **Yale University Art Gallery Bulletin, An Obsession with Fortune: Tyche in Greek and Roman Art**, New Haven, Conn., Yale University Art Gallery, s. 18-33.

MAVRIYANNAKI, C.: 1983 La double hache dans le monde hellénique à l'âge du bronze", **Revue Archéologique (RA)**, s. 195-218.

MAYER, M.: 1892 "Mykenische Beiträge: II. Zur Mykenischen Tracht und Cultur", **Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts**, 7, s. 189-202.

MAYOR, A., J. COLARUSSO, D. SAUNDERS, 2014 "Making Sense of Nonsense Inscriptions Associated with Amazons and Scythians on Athenian Vases", **Hesperia: The Journal of the American School of Classical Athens**, 83, 3, s. 447-493.

MAZARAKIS, A.: 2005 "Inside the Adyton of a Greek Temple: Excavations on Kythnos (Cyclades)", **Architecture and archaeology in the Cyclades**, ed. M. Yeroulanou ve M. Stamatopoulou, Oxford, British Arcaeological Reports, s. 87-103.

2009 "Réflexions sur les systèmes votifs aux sanctuaires de Kythnos (Cyclades)", **Kernos Suppl.**, 23, s. 287-318

2010 "Ein antikes Heiligtum auf Kythnos", **Neue Forschungen zu griechischen Städten und Heiligtümern: Festschrift für Burkhardt Wesenberg zum 65. Geburtstag**, ed. H. Frielinghaus ve J. Stroszeck, Wiesbaden, s. 21-53.

MCLEAN, B. H.: 2002 **Greek and Latin Inscriptions in the Konya Archaeological Museum, regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor IV, The British School Institute of Archaeology at Ankara Monograph 29,** London.

MEIGGS, R.: 1973 **Roman Ostia**, Oxford, Clarendon.

MELAART, J.: 1967 **Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia**, New York, McGraw-Hill.

MENDEL, G.: 1912 **Musées Impériaux Ottomans, Catalogue des Sculptures, Grecques, Romaines et Byzantines, I**, Constantinople, En vente au musee imperial.

1913 **Musées Impériaux Ottomans, Catalogue des Sculptures, Grecques, Romaines et Byzantines, II**, Constantinople, En vente au musee imperial.

1914 **Musées Impériaux Ottomans, Catalogue des Sculptures, Grecques, Romaines et Byzantines, III**, Constantinople, En vente au musee imperial.

MERİÇ, R.: 1986 "1984 Yılı İzmir ve Manisa İlleri Yüzey Araştırmaları", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, 3, s. 199-202.

MERİÇ, R., J. NOLLÉ, 1985 "Neue Inschriften aus der umgebung von Philadelphia in Lydien: Badınca", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 5, s. 19-26.

MERKELBACH, R., J. STAUBER, 1998 — **Steinepigramme aus dem griechischen Osten I**, Stuttgart, Teubner.

METCALF, W. E.: 1980 — **The Cistophori of Hadrian, Numismatic Studies, 15,** New York, American Numismatic Society.

MÉTRAUX, G. P. R.: 1971 — "A New Head of Zeus from Sardis", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 75, 2, s. 155-159.

METZGER, H.: 1978 — "Une lecture nouvelle des reliefs de Malatya", **Revue Archéologique**, 2, 1978, s. 195-204.

1979 — **Fouilles de Xanthos, Tome VI: La Stèle Trilingue du Létôon**, Paris, Klincksieck.

MIKALSON, J. D.: 1998 — **Religion in Hellenistic Athens**, California, University of California Press.

MILANI, L. A.: 1895 — "Gli scavi vetuloniesi della campagna 1894", **Notizie degli scavi di antichità**, Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, s. 22-27.

MILCHHÖFER, A.: 1883 — **Die Anfange der Kunst in Griechenland**, Leizig, F.A. Brockhaus.

MILIĆEVIĆ BRADAČ, M.: 2005 — "The Transfer of Symbol and Meanings: the Case of the 'Horns of Consecration'", **Documenta Praehistorica**, 32, s. 187-196.

MILLER, K. M.: 1985 — "Apollo Lairbenos", **Numen**, 22, s. 46-70.

MILTNER, F.: 1958 — **Ephesos: Stadt der Artemis und des Johannes**, Viyana, Franz Deuticke.

MIONNET, T. E.: 1835 — **Description de médailles antiques, grecques et romaines, avec leur degré de rareté et leur estimation III**, Paris, Rignoux.

MITCHELL, S.: 1995 — **Anatolia II: The Rise of the Church**, Oxford, Oxford University Press.

MITCHELL, S., M. WAELKENS, 1998 — **Pisidian Antioch, the Site and its Monuments.** London, The Classical Press of Wales.

MITFORD, T. B.: 1990 — "The Cult of Roman Rough Cilicia", **Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW),** II, 18. 3, s. 2142-2152.

MITFORD, T. B., O. MASSON, 1982 — "The Cypriot Syllabary", **The Cambridge Ancient History, III, 3: The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centureies B.C.**, ed. J. Boardman, N. G. L. Hammond, Cambridge, University Press, s. 71-82.

MODE, H., 1944: — **Indische Frühkulturen und ihre Beziehungen zum Westen**, Basel, Benno Schwabe.

MOMMSEN, T., W. HENZEN, C. HUELSEN, 1893 — **Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL), I, I: Inscriptiones Latinae Antiquissimae**, Berlin, De Gruyter.

MOORE, G. F.: 1903 — "Baetylia", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 7, 2, s. 198-208.

MOOREY, P. R. S.: 1999 — **Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence**, Indiana, Eisenbrauns.

MORELL, T.: 1824 — **Lexicon Graeco-Prosodiacum**, Londra, R. Watts.

MUHLY, P.: 1990 "The Great Goddess and the Priest-King: Minoan Religion in Flux", **Expedition**, 32. 3, s. 54-60.

MURRAY, A.S., A. H. SMITH, H. B. WALTERS, 1900 **Excavations in Cyprus**, Londra, British Museum.

MUSS, U.: 2001 "Vom Mythos zur Archäologie eines Heiligtums: Ein bronzezeitlicher Kopf aus dem Artemision", **Der Kosmos der Artemis von Ephesos, SoSchrÖAI (Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes)**, 37, s. 153-168.

MUTLU, S.: 2015 "Zeus Panamaros Kutsal Alanı ve Bayramları", **Stratonikeia Çalışmaları 1, Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları**, ed. B. Söğüt, İstanbul, Ege Yayınlarıs. 79-94.

2016 "Tanrıça Ma (Mã) ve Kappadokia Komana'sı / The Goddess Ma (Mã) and Comana in Cappadocia", **Phaselis**, 2, s. 311-322.

MÜLLER, K. O: 1824 **Die Dorier, I**, Breslau.

MÜLLER, M.: 1897 **Contribution to the Science of Mythology**, London, Longmans.

1884/1885 "Ursprung un derste Entwickehung der europaischen Bronzecultur", **Archiv für Anthropologie**, 15, s. 323-355.

MYERS, J. W., E. E. MYERS, G. CADOGAN, J. A. GIFFIRD, 1992 **The aerial atlas of ancient Crete**, Berkeley, University of California Press, 1992.

NAMITOK, A.: 1941 "Zeus Osogoa", **Revue de l'histoire des religions**, 124, s. 97-109.

NAOUR, C.: 1983 "Nouvelles Inscriptions du Moyen Hermos", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 2, s. 107-141.

NAUMANN, F.: 1983 **Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst, Istanbuler Mitteilungen, 28**, Tübingen, Ernst Wasmuth.

NEWBERRY, P. E.: 1908 Two Cults Of The Old Kingdom", **Annals of Archaeology and Anthropology**, 1, s. 24-29

NEWBOLD, R. F.: 1991 "Icarus, Great Mother and Great Goddess in Apuleius' "Metamorphoses", **Latomus**, 50, 2, s. 400-408.

NEWELL, E. T.: 1927 **The Coinage of Demetrius Poliorcetes**, Londra, Oxford University Press.

NEWTON, C. T.: 1874 **The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum**, Oxford, Clarendon.

NIELSEN, M.: 2009 "Diana Efesia Multimammia: The Metamorphosis of a Pagan Goddess from the Renaissance to the Age of Neoclassicism", **From Artemis to Diana: the goddess of man and beast (Acta Hyperborea 12)**, ed. T. Fischer-Hansen, Copenhagen, Museum Tusculanum Press, s. 455-496.

NIEWÖHNER, P.: 2016 **Miletos / Balat: Arkaik'ten Osmanlı Dönemi'ne kadar Kent Planlaması ve Anıtları**, İstanbul, Ege Yayınları.

NILSSON, M. P.: 1950 **The Minoan - Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion**, Lund, Gleerup.

1955 **Geschichte der Griechischen Religion, I, Die Religion Griechenlands bis auf die Griechische Weltherrschaft**, Münih, C. H. Beck.

NISSINEN, M.: 2019 **Prophetic Divination: Essays in Ancient Near Eastern Prophecy**, Berlin, de Gruyter.

NOLLÉ, J.: 1987 "Epigraphische und numismatische Notizen", **Epigraphica Anatolica** (**EA),** 10, s. 101-106.

2003 "Seleukia am Issischen Golf", **Chiron**, 33, s. 79-92.

2009 "Beiträge zur kleinasiatischen Münzkunde und Geschichte 6-9", **Gephyra**, 6, s. 7-99.

NOLLÉ, J., S. ŞAHİN, C. VORSTER, 1985 "Katalog der Inschriften im Museum von Alanya", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 5, s. 125-146.

NORTHOVER, P., D. EVELY, 1995 "Towards an appreciation of Minoan metallurgical techniques: information provided by copper alloy tools from the Ashmolean Museum, Oxford", **Annual of the British School at Athens (ABSA)**, 90, 83-105.

NOVÁK, M., S. RUTİSHAUSER, 2017 "Kizzuwatna: Archaeology", **Hittite Landscape and Geography**, ed. M. Weeden, L. Z. Ullmann, Leiden, Brill, s. 134.

OHLEMUTZ, E.: 1968 **Die Kulte und heiligtümer der Götter Pergamon**, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

OLIVIER, J. P.: 1986 "Cretan Writing in the Second Millennium BC", **World Archaeology: Early Writing Systems**, 17, 3, s. 377-389.

OLIVIER, J. P., L. GODART, 1996 **Corpus Hieroglyphicorum Inscriptionum Cretae**, Paris.

OLSHAUSEN, E.: 1990 "Götter, Heroen und ihre Kulte in Pontos", **Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW)**, 18, 3, s. 1865-1906.

OPPERMANN, H.: 1924 **Zeus Panamaros, Religionsgeschichtliche Versuche Und Vorarbeiten, 19, 3**, Giessen, Alfred Töpelmann.

ORNAN, T.: 2001 "The Bull and its Two Masters: Moon and Storm Deities in Relation to the Bull in Ancient Near Eastern Art", **Israel Exploration Journal**, 51, 1, s. 1-26.

OSTER, R. E.: 1990 "Ephesus as a Religious Center under the Principate I, Paganism before Constantine", **Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt (ANRW)**, II, 18. 3, s. 1661-1727.

OTTO, A.: 2000 **Die Entstehung und Entwicklung der Klassisch-Syrischen Glyptik, Untersuchungen zur Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie, 8**, Berlin, New York, De Gruyter.

OTTO, W. F.: 1965 **Dionysos: Myth and Cult**, Indiana, Indiana University Press.

OUDBASHI, O., v.d., 2012 "Bronze in Archaeology: A Review of the Archaeometallurgy of Bronze in Ancient Iran", **Copper Alloys – Early Applications and Current Performance –Enhancing Processes**, ed. Luca Collini, Croatia, InTech, s. 153-178.

ÖNAL, M.: 2002 **Mosaics of Zeugma**, İstanbul, A Turizm.

2009 Danae Evi'nin mozaikleri" **Journal of Mosaic Research**, 3, s. 53-69.

ÖZGEN, İ., J. ÖZTÜRK, 1996 **The Lydian Treasure: Heritage Recovered**, İstanbul.

ÖZGÜÇ, N.: 1963 **Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu / The Anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe**, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

1988 "Anatolian Cylinder Seals and Impressions from Kültepe and Acemhöyük in the second Millennium B.C.", **Essays on Anatolian Studies in the Second Millennium B.C.**, Ed. Takahito Mikasa, Wiesbaden.

ÖZHAN, T.: 2005 "New Inscriptions from the Museum Depot at Stratonikeia", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 38, s. 15-19.

ØSTBY, E.: 2014 "The sanctuary of Alea at Tegea in the pre-classical period", **Tegea I, Investigations in the Temple of Athena Alea 1991–94, ed. Erik Østby, Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens Volume 3**, Atina, The Norwegian Institute at Athens, s. 11-56.

PALLOTTINO, M.: 1955 **The Etruscans**, Harmondsworth, Penguin.

PANTELIA, M.: "λάβρος, ον", **LSJ: The Online Liddell-Scott-Jones Greek-English Lexicon**, (Çevrimçi) http://stephanus.tlg.uci.edu/lsj/#eid=63405, 4.10.2022.

PAPADOPOULOS, T. J.: 1998 **The Late Bronze Age Daggers of the Aegean I: The Greek Mainland, Prähistorische**

Bronzefunde Abteilung VI, 11, Stuttgart, Franz Steiner.

PAPASTERIOU-PILALI, A.: 1985 **Die Bronzen Tierfiguren aus Kreta, Prähistorische Bronzefunde, I, 3**, Münih, C. H. Beck.

PARIBENI, R.: 1904 "Ricerche nel sepolcreto di Haghia Triada presso Phaestos" **Accademia Nazionale dei Lincei, Monumenti antichi**, 14, s. 677-756.

1908 "Il sarcofago dipinto di Haghia Triada", **Accademia Nazionale dei Lincei, Monumenti antichi**, 19, 1908, s. 5-86.

PARKE, H. W.: 1981 "Apollo and the Muses, or prophecy in Greek verse", **Hermathena**, 130/131, s. 99-112.

1985 **The Oracles of Apollo in Asia Minor**, London, Croom Helm.

PARKE, H. W., D. E. W. WORMELL, 1956 **The Delphic Oracle, I**, Oxford, Blackwell.

PARKER, R.: 2017 **Greek Gods Abroad: Names, Natures, and Transformations**, California, University of California Press.

PARPOLA, S.: 1993 "The Assyrian Tree of Life: Tracing the Origins of Jewish Monotheism and Greek Philosophy", **Journal of Near Eastern Studies**, 52, 3, s. 161-208.

PATON, W. R., J. L. MYRES, 1896 "Karian Sites and Inscriptions", **Journal of Hellenic Studies (JHS)**, 16, s. 188-271.

PATTERSON, L. E.: 2010 **Kinship Myth in Ancient Greece**, Texas, University of Texas Press.

PATTON, K. C.: 2009 **Religion of the Gods: Ritual, Paradox, and Reflexivity**, Oxford, Oxford University Press.

PAYNE, A.: 2006 "Multilingual Inscriptions and Their Audiences: Cilicia end Lydia", **Margins of Writing, Origins of Cultures, University of Chicago Oriental Institute Seminars 2**, Ed. S. L. Sanders, Şikago, Oriental Institute of the University of Chicago, s. 121-136.

2019 "Native Religious Traditions from a Lydian Perspective", **Relgious Convergence in the Ancient Mediterranean, Studies in Ancient Mediterranean Religions 2**, ed. S. Blakely, B. J. Collins, Atlanta, Lockwood Press, s. 231-250.

PAZ DE HOZ, M.: 1999 **Die lydischen Kulten im Lichte der griechischen Inschriften, Asia Minor Studien (ASM), 36**, Bonn, Habelt.

PEDERSEN, P.: 1991 **The Maussolleion at Halikarnassos. Reports of the Danish Archaeological Expedition to Bodrum 3: 1-2., The Maussolleion Terrace and Accessory Structures, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, 15,** Aarhus, Aarhus University Press.

2009 "The Palace of Mausollos in Halikarnassos and Some Thoughts on its Karian and International Context", **Die Karer und die Anderen: Internationales Kolloquium an der Freien Universität Berlin 13. Bis 15. Oktober 2005**, ed. F. Rumscheid, Bonn, Habelt, s. 315-348.

PERDRIZET, P.: 1896 "Men", **Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH)**, 20, s. 55-106.

PERRY, B. E.: 1968 "Who was Lucius of Patrae?" **The Classical Journal**, 64, 3, s. 97-101.

PERSSON, A. W., 1922 "Inscription de Carie", **Bulletin de correspondance hellénique**, 39, s. 394-426.

1948 **Kort orientering med hänsyn till planerad utgrävning i Labranda i Mindre Asien**, Uppsala.

PESCHLOW, A.: 1995 Die Arbeiten des Jahres 1994 im Territorium von Herakleia am Latmos", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, 13, 2, s. 211-224.

PESCHLOW-BINDOKAT, A.: 1996 Der Kult des anatolİschen Regen- und Wettergottes auf dem Gipfel des Latmos und das Heiligtum des Zeus Akraios im Tal von Dikilitaş", **IstMitt**, 46, s. 217-225.

2005 **Latmos'ta bir Karia Kenti: Herakleia, Şehir ve Çevresi**, İstanbul, Homer.

PETER, U.: 1997 **Die Münzen der thrakischen Dynasten (5. – 3. Jahrhundert v. Chr.), Hintergründe ihrer Prägung, Griechisches Münzwerk**, Berlin, De Gruyter.

PETERSEN, E.: 1909 "Der kretische Bildersarg", **Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts**, XXIV, s. 162-170.

PETISCUS, A. H.: 1892 **The Gods of Olympos or Mythology of the Greeks and Romans**, London, T. F. Unwin.

PETRIE, W. M. F.: 1917 **Tool and Weapons**, Londra, British School of Archaeology in Egypt.

PETROPOULOS, M.: 1987/1988 "Τρίτη ἀνασκαφικὴ περίοδος οτο Ἄνω Μαζαράκι (Ρακιτα) Αξαίας (Third period of excavation at Ano Mazaraki [Rakita] of Achaia", **Acts of the Third International Congress of Peloponnesian**

Studies, 2, Kalamata, 8-15 September, 1985, Atina, Peloponnesiaka, s. 81-96.

PETZL, G.: 1978 "Inschriften aus der Umgebung von Saittai", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (ZPE)**, 30, s. 248-276.

1984 "Bericht über die Epigraphische Forschungsreise in Lydien", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, 2, s. 105-108.

1987 **Die Inschriften von Smyrna, Inschriften griechischer Stadte aus Kleinasien, 24, 1**, Bonn, Habelt.

1994 **Die Beichtinschriften Westkleinasiens**, **Epigraphica Anatolica (EA), 22**, Bonn, R. Habelt.

2003 "Zum Religiösen Leben im Westlichen Kleinasien: Einflüsse und Wechselwirkungen", **Religion und Region, Götter und Kulte aus dem östlichen Mittelmeerraum, Asia Minor Studien, 45**, ed. E. Schwertheim, E. Winter, Bonn, Habelt, s. 93-101.

2007 **Tituli Lydiae linguis Graeca et Latina conscripti. Fasc. 3, Philadelpheia et Ager Philadelphenus, Tituli Asiae Minoris (TAM), 5,** Wien, Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

PICARD, C.: 1942 "Satyros, fils d'Isotimos", **Revue des Études Anciennes**, 44, s. 5-24.

1963 **Manuel d'Archeologie Grecque: La Sculpture, IV, 2**, Paris.

PIEJKO, F.: 1990 "To the inscriptions of Labraunda", **Opuscula Atheniensia (OAth)**, 18, s. 133-156.

PINDER, M.: 1856 **Über die Cistophoren und über die Kaiserlichen Silbermedaillons der römischen Provinz Asia**, Berlin, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin.

PLATON, L.: 2012 "New Evidence on the Origin of the Late Minoan III Chest-shaped Larnax", **Philistor: Studies in Honor of Costis Davaras, Prehistory Monographs 36**, Ed. Eleni Mantzourani ve Philip P. Betancourt, Philadelphia, Pennsylvania, INSTap Academic Press, s. 161-168.

PLEKET, H. W., R. S. STROUD, 1976/1977 **Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)**, 26, Amsterdam, J. C. Gieben.

1978 **Supplementum Epigraphicum Graecum,** 28**,** Amsterdam, J. C. Gieben.

1979 **Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)**, 29, Leiden, Brill.

1982 **Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)**, 32, Leiden, Brill.

1983 **Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)**, 33, Leiden, Brill.

1985 **Supplementum Epigraphicum Graecum** (**SEG),** 35, Leiden, Brill.

1986 **Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)**, 36, Leiden, Brill.

1987 **Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)**, 37, Amsterdam, J.C. Gieben.

1996 **Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG),** 43, Leiden, Brill.

POCCETTI, P.: 1999 "Etrusco feluske=Faliscus? Note sull'iscrizione della stele arcaica di Vetulonia", **Studi Etruschi**, 63, s. 281-290.

POCOCKE, R.: 1743 **A Description of the East, and Some other Countries**, Book the second of Asia Minor, Londra, W. Bowyer.

POPE, M.: 1956 "Cretan Axe-Heads with Linear A Inscriptions", **The Annual of the British School at Athens**, 51, s. 132-135.

1961 "The Minoan Goddess, Asasara, An Obituary", **Bulletin of the Institute of Classical Studies**, 8, s. 29-31.

POPKO, M.: 1999 "Nochmals zum hethitischen ^{GIŠ}*halmaš(š)uitt*-", **Altorientalische Forschungen (AoF)**, 26, s. 98-100.

POPOV, D.: 1989 "Le roi et l'autorité royale. Parallèles politico-religieux thraco-mycéniens", **Thracians and Mycenaeans, Proceedings of the Fourth International Congress of Thracology Rotterdam, 24-26 September 1984**, ed. J. G. P. Best, N. M. W. de Vries, Leiden, Brill, s. 156-166.

PORADA, E.: 1993 "Why Cylinder Seals? Engraved Cylindrical Seal Stones of the Ancient Near East, Fourth to First Millennium B.C.", **The Art Bulletin**, 75, 4, s. 563-582.

POUNDER, R. L.: 1978 "Honors for Antioch of the Chrysaoreans", **Hesperia**, 47, 1, s. 49-57.

PRELLER, L.: 1875 **Griechische Mythologie, 2**, Berlin, Weidmann.

PRESTON DAY, L.: 1984 "Dog Burials in the Greek World", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 88, 1, s. 21-32.

PRÊTRE, C.: 1997 "Imitation et miniature. Étude de quelques suffixes dans le vocabulaire délien de la parure", **Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH)**, 121, s. 673-680.

PRICE, M. J.: 1991 **The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus, A British Museum Catalogeu**, Londra, British Museum Press.

PROEVA, N.: 1983 "La déesse cappadocienne Ma et son culte en Macédoine", **Ziva Antika**, 13, s. 165-183.

1992 "Ma und Ma-Bellona", **Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae**, VI, Zürich-München, Artemis Verlag, s. 330-331.

PUGLİESE-CARATELLİ, G.: 1957 "Sulle Epigrafi in Lineare A di Carattere Sacrale", **Minos**, 5, 2, s. 163-173.

1965 "Χρησμοί di Apollo Kareios e Apollo Klarios a Hierapolis in Frigia", **Annuario della Scuola Italiana di Atene, 41-42, 1963-1964**, Roma, Istituto Poligrafico Stato, s. 351-370.

PUGLISI, D: 2012 Ritual performances in Minoan lustral basins: new observations on an old hypothesis", **Sala Annuario**, XC, III, 12, s. 199-211.

PÜLZ, A. M.: 2009 **Goldfunde aus dem Artemision von Ephesos. Forschungen in Ephesos 12/5**, Viyana, Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

RABINOWITZ, J.: 1997 "Underneath the Moon: Hekate and Luna", **Latomus**, 56, 3, s. 534-543.

RADET, G. A.: 1895 "En Phrygie, Rapport sur une mission scientifique en Asie Mineure Aout-Septembre 1883", **Nouvelles archives des missions scientifiques et littéraires** 6, s. 424-594.

RAMSAY, W. M.: 1882 "Studies in Asia Minor: 1. The Rock Necropoleis of Phrygia", **Journal of Hellenic Studies (JHS)**, 3, s. 1-32.

1883 "The Cities and Bioshoprics of Phrygia", **Journal of Hellenic Studies (JHS)**, 4, s. 370-436.

1887 "Antiquities of southern Phrygia and the Border Lands", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 3, s. 344-368.

1889 "Artemis-Leto and Apollo Lairbenos", **Journal of Hellenic Studies (JHS)**, 10, s. 216-230.

1895 **The Cities and Bishoprics of Phrygia: Being an Essay of the Local History of Phrygia from the Earliest Times to the Turkish Conquest, I, 1: The Lycos Valley and South-western Phrygia**, Oxford, Clarendon.

1897 **The Cities and Bishoprics of Phrygia: Being an Essay of the Local History of Phrygia from the Earliest Times to the Turkish Conquest, I, 2: West and West – Central Phrygia**, Oxford, Clarendon.

1905 "Lycaonian and Phrygian Notes", **The Classical Review**, 19, 8, s. 367-370, 413-426.

1906 **Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire**, Aberdeen, Aberdeen University Press.

1911/1912 "Sketches in the Religious Antiquities of Asia Minor", **The Annual of the British School at Athens (ABSA)**, 18, s. 37-79.

1915 **The Bearing of Recent Discovery on the Trustworthiness of the New Testament,** Londra, Hodder and Stoughton.

RAMSAY, W.M., HOGARTH, D. G., 1893 "Pre-Hellenic Monuments of Cappadocia", **Recueil de Travaux Relatifs à la Philologie et à l'Archéologie Égyptiennes et assyriennes**, 14, s. 74-94.

RANDEL, M.: 2014 **The Harvard Dictionary of Music**, Cambridge, Harvard University Press.

RAUBITSCHEK, A. E.: 1945 "Kanebion-Kys", **Record of the Museum of Historic Art, Princeton University,** 4, 1, Princeton, s. 9-10.

RAY, J. D.: 1982 "The Carian Inscriptions from Egypt", **The Journal of Egyptian Archaeology**, 68, s. 181-198.

REGER, G.: 2010 Mylasa and its territory", **Hellenistic Karia: Proceedings of the First International Conference on Hellenistic Karia, Oxford, 29 June-2 July 2006, Études, 28**, ed. Riet van Bremen, Jan-Mathieu Carbon, Talence, Ausonius Éditions, s. 43-58.

REICHEL, W., A. WILHELM, 1901 — Das Heiligthum der Artemis zu Lusoi", **Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien**, 4, s. 1-88.

REINACH, A. J.: 1908 — "Le Sarcophage de Hagia Triada", **Revue Archéologique**, II, s. 278-288.

REINACH, S.: 1882 — **Catalogue du Musée Impérial d'Antiquites**, Constantinople, Direction du Musée.

1891 — **Pentures de Vases Antiques**, Paris, F. Didot et cie.

REITLER, R.: 1949 — "A Theriomorphic Representation of Hekate-Artemis", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 53, 1, s. 29-30.

REMY, E.: 1907 — "Un relief représentant le dieu cavalier", **Musée Belge**, 11, 2, s. 133-142.

RICL, M.: 1995 — "Les καταγραφαί du Sanctuaire d'Apollon Lairbenos", **Arkeoloji Dergisi**, 3, s. 167-195.

1991 — "Hosiod kai Dikaios, Premiere partie: Catalogue des inscriptions", **Epigrapica Anatolica (EA)**, 18, s. 1-70.

1992 — "Hosios kai Dikaios, Seconde Partie: Analyse", **Epigrapica Anatolica (EA)**, 19, s. 71-103

2001 — "Donations of Slaves and Freeborn Children to Deities in Roman Macedonia and Phrygia: A Reconsideration", **Tyche**, s. 127-160.

2003 — "Society and Economy of Rural Sanctuaries in Roman Lydia and Phrygia", **Epigraphica Anatolica**, 35, s. 77-102.

2008 "Newly Published and Unpublished Inscriptions for Hosios and Dikaios and Their Contribution to the Study of the Cult", **Asia Minor Studien (AMS), Band 65: Vom Euphrat bis zum Bosporu, Kleinasien in der Antike, Festschrift für Elmar Schwertheim zum 65. Geburtstag**, Bonn, Habelt, s. 563-579.

2013 "Current Archaeological and Epigraphic Research in the Region of Lydia", **L'Anatolie des peuples, des cités et des cultures(IIe millénaire av. J.-C. – Ve siècle ap. J.-C.). Colloque international de Besançon - 26-27 novembre 2010. Volume 2. Approches locales et régionales**, ed. H. Bru, G. Labarre, Besançon, Presses Universitaires de Franche-Comté, s. 189-195.

RIDGEWAY, W.: 1892 **The Origin of Metallic Currency and Weight**, Cambridge, Cambridge University Press.

RIDGWAY, B. S.: 1999 **Prayers in Stone: Greek Architectural Sculpture (c. 600-100 B.C.E.)**, Caliornia, University of California Press.

RISTVET, L.: 2015 **Ritual, Performance, and Politics in the Ancient Near East,** Cambridge, Cambridge University Press.

RITTI, T.: 1985 **Hierapolis. Scavi e ricerche I: Fonti letterarie ed epigrafiche**, Roma, Bretschneider.

1989 "Oracoli alfabetici a Hierapolis di Frigia", **Miscellanea greca e romana**, 14, s. 245-289.

2002 "Documenti Epigrafici Dalla Regione di Hierapolis", **Epigraphica Anatolica (EA),** 34, 2002, s. 57-61.

2005 "Dodici dèi di Hierapolis", **Paolo Verzone, 1902-1986, Tra Storia dell'Architettura Restauro e Archeologia, Scuola di Specializzazione in Storia, Analisi e Valutazione dei Beni Architettonici e Ambientali del Politecnico di Torino**, ed. D. Ronchetta, Torino, s. 162-164.

2006 **Phrygia Hierapolis (Pamukkale) Eski Yazıtlar Rehberi**, İstanbul, Ege Yayınları.

2002 "Documenti Epigrafici Dalla Regione di Hierapolis", **Epigraphica Anatolica (EA),** 34, s. 41-69.

2005 "Dodici dèi di Hierapolis", **Paolo Verzone, 1902-1986, Tra Storia dell'Architettura Restauro e Archeologia, Scuola di Specializzazione in Storia, Analisi e Valutazione dei Beni Architettonici e Ambientali del Politecnico di Torino**, ed. D. Ronchetta, Torino, s. 158-168.

2006 **Phrygia Hierapolis (Pamukkale) Eski Yazıtlar Rehberi**, İstanbul, Ege Yayınları.

2008 b "La carriera di un cittadino di Hierapolis di Frigia: G. Memmios Eutycos", **Cahiers du Centra Gustave Glotz**, 19, s. 278-308.

RITTI, T., C. ŞİMŞEK, H. YILDIZ, 2000 "Dediche e Καταγαφαι dal Santuario Frigio di Apollo Lairbenos", **Epigraphica Anatolica** (**EA)**, 32, s. 1-86.

RITTI, T., H. H. BAYSAL, 2008 a **Denizli-Hierapolis Arkeoloji Müzesi Yunanca ve Latince Yazıtlı Eserlerin Kataloğu, Denizli Yöresinden Gelen Yazıtlar / Museo archeologico di Denizli-Hierapolis: catalogo delle iscrizioni greche e latine: Distretto di Denizli,** Napoli, Liguri.

ROBERT, L.: 1929 **Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG), 4**, Leiden, Brill.

1935 a **Villes d'Asie Mineure, Études de geographie ancienne**, **Études Orientales publiées par l'Institut français d'archéologie de Istanbul 2**, Paris, Boccard.

1935 b "Rapport Sommaire sur un Premier Voyage en Carie", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 39, 3, s. 331-340.

1937 **Études anatoliennes: recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure, Études orientales publiées par l'Institut français d'archéologie de Stamboul sous la direction de M. Albert Gabriel, fasc. V**, Paris, Boccard.

1945 **Le Sanctuarie de Sinuri près de Mylasa, Première Partie: Les Inscriptions Grecques, Memoires de L'Institut Français d'Archéologie de Stamboul Publiées sous la Direction de M. Albert Gabriel VII,** Paris, Boccard.

1946 a "Un die anatolien: Kakasbos", **Hellenica**, 3, s. 38-73, 173-174.

1946 b "Une Trinité Lycieenne", **Hellenica**, 3, s.75-76.

1949 a "Décret d'une syngeneia carienne au sanctuaire de Sinuri", **Hellenica: recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquitésgrecques**, 7, s. 59-68.

1949 b **Hellenica: Recueil d'épigraphie, de numimatique et d'antiquités grecques, 7**, Paris, Librairie d'Amérique et d'Orient, Adrien-Maisonneuve.

1949 c “Divinités d’Anatolie”, **Hellenica** 7, s. 50-58.

1953 “Le sanctuaire d’Artémis à Amyzon”, **Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres**, 97, 4, s. 403-415.

1955 “Dédicaces et reliefs votifs”, **Hellenica**, 10, s. 5-166.

1962 **Villes d’Asie Mineure, Études de géographie ancienne**, Paris, E. de Boccard.

1963 a “Nouvelles inscriptions d’Iasos”, **Revue des Études Anciennes**, 65, s. 298-329.

1964 **Nouvelles inscriptions de Sardes I**, Paris, Libraire D'Amerique et D'Orient Adrien Maisonneuve.

1975 “Inscriptions grecque de Sardes”, **CRAI**, 21, s. 306-330.

1978 Documents d’Asie Mineure”, **Bulletin de correspondance hellénique (BCH)**, 102, 1, s. 395-543.

1983 a “Les dieux des Motaleis en Phrygie”, **Journal des savants (JSav)**, s. 45-63.

1983 b “Documents d’Asie Mineure”, **Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH)**, 107, s. 497-599.

ROBERT, J. ve L. ROBERT, 1944 “Bulletin épigraphique”, **Revue des Études Grecques**, tome 57, fascicule 269-273, s. 175-241.

1953 “Bulletin épigraphique”, **Revue des Études Grecques**, 66, 309-310, s. 113-212.

1954 a **La Carie: histoire et géographie historique avec le recueil des inscriptions antiques, II: Le plateau de Tabai et ses environs**, Paris, Adrien-Maisonneuve.

1954 b “Bulletin épigraphique”, **Revue des Études Grecques**, 67, 314-315, s. 95-193.

1977 “Bulletin épigraphique”, **Revue des Études Grecques**, 90, 430-431, s. 314-448.

1963 “Bulletin épigraphique”, **Revue des Études Grecques**, 76, s. 121-192.

ROGERS, W. R.: 2005 **Cuneiform Parallels to the Old Tetament**, Oregon, Wipf & Stock.

ROLLER, L. E.: 1991 “The Great Mother at Gordion: The Hellenization of an Anatolian Cult”, **The Journal of Hellenic Studies (JHS)**, 111, s. 128-143.

1994 “The Phrygian character of Kybele: The formation of an iconography and cult ethos in the Iron Age”, **Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-12 August 1990 / Anadolu Demir Çağları 3: III. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri, Van, 6-12 Ağustos 1990**, ed. A. Çilingirlioğlu, D. H. French, Londra, British Institute of Archaeology at Ankara, s. 189-198.

1999 **In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele**, Berkeley, University of California Press.

ROMANO, D. G., M. E. VOYATZIS, 2010 "Excavating at the Birthplace of Zeus", **Expedition**, 52, s. 9-21.

ROOS, P.: 2011 "The stadion at Labraunda", **Labraunda and Karia, Proceedings of the International Symposium Commemorating Sixty Years of Swedish Archaeological Work in Labraunda, The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, November 20-21, 2008, Acta Universitatis Uppsaliensis, Boreas: Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations, 32**, ed. L. Karlsson and S. Carlsson, Uppsala, Uppsala Universitet, s. 257-265.

ROSCHER, W. H.: 1873 **Apollon und Mars**, Leipzig, Engelmann.

1913 **Omphalos: eine philologisch-archäologisch-volkskundliche Abhandlung über die Vorstellungen der Griechen und anderer Völker vom "Nabel der Erde"**, Leipzig, Teubner.

ROSCOE, W.: 1996 "Priest of the Goddess: Gender Transgression in Ancient Religion", **History of Religions**, 35, 3, s. 195-230.

ROSE, B.: 2008 "Separating Fact form Fiction in the Aiolian Migration", **Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens**, 77. 3, s. 399-430.

ROSENTHAL-HEGIMBOTTOM, R.: 2016 "The 'Gesture of Blessing' in the Greco-Roman East", **Искусство Древнего мира**, ББК: 85.13, s. 75-83.

ROSIVACH, V. J.: 1987 The Cult of Zeus Eleutherios at Athens", **La Parola del Passato**, 42, s. 262-285.

ROSTOVTZEFF, M. I.: 1933 "Hadad and Atargatis at Palmyra", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 37, 1, s. 58-63.

1957 **Social and Economic History of the Roman Empire**, Oxford, Clarendon.

ROUSE, W. H. D.: 1901 "The Double Axe and the Labyrinth", **Journal of Hellenic Studies (JHS),** 21, s. 268-274.

1902 **Greek Votive Offerings**, Cambridge, Cambridge University Press.

ROUSSEL, P.: 1927 "Les mystères de Panamara", **Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH)**, 51, s. 123-137.

ROUX, G.: 1992 **Ancient Iraq**, London, Penguin Books.

RÖLLING, W.: 2000 "Mondgottheit, Alter Orient", **Der Neue Pauly, Anzyklopädie der Antike 8.** Stuttgart, J. B. Metzler.

RUDOLPH, W.: 1998 "The Sanctuary Workshop at Ephesos", **The Art of the Greek Goldsmith**, ed. D. Williams, Londra, British Museum Press, s. 105-110.

RUMSCHEID, F.: 1996 "Milas 1994", **AST**, 13, 1, s. 77-98.

1997 "Milas 1995", **AST**, 14, 1, s. 123-140.

1999 a "Vom Wachsen antiker Säulenwälder. Zu Projektierung und Finanzierung antiker Bauten in Westkleinasien und anderswo", **Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts (JDAI)**, 114, s. 19-64.

1999 b “Milas 1997”, **AST**, 16, 2, s. 165-186.

1999 c “Mylasas verteidigung: Burgen StattStadtmauer ?” **Stadt und Umland,Bauforschungskolloquium in Berlin vom 7. bis 10 Mai 1997, veranstaltet vom Architektur-Referat des DAI, Diskussionen zur Archäologischen Bauforschung 7**, ed. E.-L. Schwandner, K. Rheidt, Mainz, Philipp von Zabern, s. 206-222.

2004 “Inschriften aus Milas im Museum Bodrum”, **Epigraphica Anatolica (EA)**, 37, s. 43-61.

2010 “Maussollos and the “Uzun Yuva”, **Mylasa an Unfinished Proto-Mausolleion at the Heart of a New Urban Centre?”, Hellenistic Karia. Proceedings of the First International Conference on Hellenistic Karia**, ed. R. V. Bremen ve J. M. Carbon, Bordeaux, Ausonius Éditions, s. 69-121.

2020 “Hekatomnidengräber in Halikarnassos und Mylasa. Voraussetzungen und Folgen”, **Griechische Monumental Gräber, Religionale Muster und ihre Rezeption im ägäischen Raum in klassischer und hellenistischer Zeit, Gateways, 7**, ed. C. Berns, C. Huguenot, Düren, Shaker, s. 175-203.

RUTKOWSKI, B.: 1981 **Frühgriechische Kultdarstellungen**, Berlin, Mann.

RUTTER, N. K., A. BURNETT, 2001 **Historia Numorum, Italy**, Londra, British Museum Press.

RUZICKA, S.: 1992 **Politics of a Persian dynasty: the Hecatomnids in the fourth century BC**, Oklahoma, Oklahoma University Press.

SAKELLARAKIS, J. A.: 1988 — The Idaean Cave. Minoan and Greek Worship", **Kernos**, 1, s. 207-214.

SALGARELLA, E.: 2020 — A Note on the Linear A & B Ideogram AB 131/*VIN(um)* 'Wine' and Its Variants: References to Time Notation?", **KTÈMA**, 45, s. 161-171.

SALZMANN, D.: 1980 — "Neue Denkmäler des Mondgottes Men", **Istanbuler Mitteilungen (IstMitt),** 30, s. 261-290.

SAMUEL, A. E.: 1972 — **Greek and Roman Chronology: Calendars and Years in Classical Antiquity**, München, C. H. Becks.

SAPIRSTEIN, P.: 2016 — "The Columns of the Heraion at Olympia: Dörpfeld and Early Doric Architecture", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 120, s. 565-601.

SARIANIDI, V.: 1999 — "Near Eastern Aryans in Central Asia", **The Journal of Indo-European Studies**, 27, 3-4, s. 295-326.

SATIŞ, B.: 2008 — **Çifte Balta Labrys**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

SAVAŞ, S. Ö.: 1998 — **Anadolu (Hitit-Luvi) Hiyeroglif Yazıtlarında Geçen Tanrı, Şahıs ve Coğrafya Adları / Divine, Personal and Geographical Names in the Anatolian (Hittite-Luwian) Hieroglyphic Inscriptions**, İstanbul, Ege Yayınları.

2001 — "Kizzuu̯atnalı Büyük Hitit Kraliçesi Puduḫepa'nın Evlilik Anıtı ile Ölüm Anıtı", **Varia Anatolica XIII, La Cilicie: espaces et pouvoirs locaux (IIe millénaire av. J. C. – IVe siècle ap. J.-C.), Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 2-5 novembre 1999**, Istanbul, Ed. A. M. Dinçol, J. Eric, S. Durugönül, İstanbul, De Boccard, s. 95-114.

SAYAR, M. H., P. SIEWERT, H. TAEUBER, 1993 — "Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları, 1992", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, 11, s. 137-160.

SÄFLUND, G.: 1956 — "The Swedish Excavations at Labraunda, 1953", **Türk Arkeoloji Dergisi**, 6, s. 45-46.

SÄVE-SÖDERBERGH, T., P. HELLSTRÖM, 1997 — "Excavations at Gencik Tepe, 1938", **Acta Archaeologica,** 68, s. 75-107.

SCHAEFER, J.: 1912 — **De Iove Apus Cares Culto: Dissertatio Inauguralis**, Halle, Academia Fridericiana Halensi.

SCHAUS, G. P.: 1985 — **The Extramural Sanctuary of Demeter and Persephone at Cyrene, Libya, Final Reports II: The East Greek, Island, and Laconian Pottery**, Philadelphia, The University Museum - The University of Pennsylvania.

SCHERLING, K.: 1922 — "Komyros", **Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)**, 22, s. 1304-1307.

SCHLIEMANN, H.: 1878 — **Mycenae: A Narrative of Researches and Discoveries at Mycenae and Tiryns**, New York, Scribner, Armstrong & Company.

SCHMIDT, B.: 1871 — **Das Volksleben der Neugriechen**, Leipzig, B. G. Teubner, 1871.

1877 — **Griechische Märchen, Sagen und Volkslieder**, Leipzig, B. G. Teubner.

1913 — "Der böse Blick und ähnlicher Zauber im neugriechischen Volksglauben", **Neue Jahrbücher für das klassische Altertum**, 3, s. 574-613.

SCHMITZ, L.: 1880 "Baetylus", **A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology**, ed. W. Smith, London, J. Murray, s. 453.

SCHMITZ, P. C.: 2009 "Phoenician KRNTRYŠ, Archaic Greek *KOPYNHTHPIOΣ, and the Storm God of Aleppo", **Kusatu (Kleine Untersuchungen zur Sprache des Alten Tetaments und seiner Umwelt)**, 10, s. 119-160.

SCHROEDER, J. L.: 1998 **The Vestal and Fasces: Hegel, Lacan**, Berkeley, University of California Press.

SCHWABL, H.: 1972 "Zeus: Epiklesen", **RE (Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft)**, X, A, 1, s. 253-375.

1978 "Zeus: Nachträge", **RE (Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft)**, Supll., XV, s. 993-1481.

SCHWARTZ, W: 1885 **Indogermanischer Volksglaube**, Berlin.

SCHWEITZER, B.: 1931 "Dea Nemesis Regina", **Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts**, 46, s. 175-246.

SCHWEMER, D.: 2001 **Die Wettergottgestalten Mesopotamiens und Nordsyriens im Zeitalter der Keilschriftkulturen, Materialien und Studien nach den schriftlichen Quellen**, Wiesbaden, Harrassowitz.

2007 "The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies", **Journal of Ancient Near Eastern Religions**, 7, 2, s. 121-168.

2008 "The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Recent Studies. Part II", **Journal of Ancient Near Eastern Religions**, 8, 1, s. 1-44.

SCHWENN, F.: 1929 "Zeus Panamaros by Hans Oppermann", **Gnomon**, 5, s. 446-452.

SEAFORD, R.: 1993 "Dionysus as Destroyer of Household: Homer, Tragedy, and the Polis", **Masks of Dionysus**, ed. Thomas H. Carpenter ve Christopher A. Faraone, Ithaca, Cornell University Press.

SEAGER, R.: 1909 "Excavation on the Island of Mochlos, Crete, 1908", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 13, 3, s. 273-303.

1910 **Excavations on the Island of Pseira, Crete. Anthropological Publications, III, 1**, Philadelphia, PA, The University Museum.

SEAR, D. R.: 1979 **Greek Coins and Their Values, 2: Asia and Africa**, Londra, Seaby.

SEITERLE, G.: 1979 "Artemis – Die grosse Göttin von Ephesos: Eine neue Deutung «Vielbrüstigkeit» eröffnet einen Zugang zum bisher unbekannten Kult der Göttin", **Antike Welt**, 10, 3, s. 3-16.

SELTMAN, C.: 1952 "The Wardrobe of Artemis", **The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society**, 12, 42, s. 33-51.

1953 "Theseus and the Minotaur of Knossos", **The South African Archaeological Bulletin**, 8, 32, s. 98-99.

SEMAW, S., v.d., 2003 "2.6-million-year-old tools and associated bones from OGS-6 and OGS-7, Gona, Afar, Ethipia" **Journal of Human Evolution**, 45, s. 169-177.

SENFF, R.: 2003 "Das Aphroditeheiligtum von Milet", **Asia Minor Studien**, 49, s. 11-25.

SENFF, R., M. HEINZ, 1997 "Arbeiten am Zeytintepe im Jahre 1994", **Archäologischer Anzeiger (AA)**, s. 114-117.

SERDAROĞLU, Ü.: 1971 "Euromos 1969 and 1970", **Anatolian Studies (AnatSt)**, 21, s. 47-48.

1973 "Euromos 1971 and 1972", **Anatolian Studies (AnatSt)**, 23, s. 36-37.

2004 **Lykia-Karia'da Roma Dönemi Tapınak Mimarisi**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat.

SEYER, M.: 2013 "Die intraurbanen Grabmäler der klassischen periode in Limyra", **Le Mort dans la Ville, Pratiques, contextes et impacts des inhumations intra-muros en Anatolie, du début de l'Âge du Bronze à l'époque romaine, 2émes Recontres d'Archéologie de l'Iféa, Istanbul, 14-15 Novembre**, 2011, ed. O. Henry, İstanbul, Institut Français d'Études Anatoliennes Georges – Dumézil, s. 207-221.

2016 "Limyra 2015", **ANMED, Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri / News of Archaeology from Anatolia's Mediterranean Areas**, (Ayrıbasım / Offprint), 14, s. 79-86.

2017 "Limyra 2015", **38. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1**, s. 151-164.

2020 "Vorbild im Monumentalen zur Adaption dynastischer Grabalagen in Lykien", **Griechische Monumental Gräber, Religionale Muster und ihre Rezeption im ägäischen Raum in klassischer und hellenistischer Zeit, Gateways,**

7, ed. C. Berns, C. Huguenot, Düren, Shaker, s. 267-294.

SEYRIG, H.: 1963 "Monnaies Hellenistiques", **Ravue Numismetique**, 6, 5, s. 7-25.

1971 "Monnaies hellénistiques, xix. Le monnayage de Hiérapolis de Syrie a l'époque d'Alexandre", **Revue Numismatique**, 6, 13, s. 11-21.

SETON-WILLIAMS, M. V.: 1954 "Cilician Survey", **Anatolian Studies**, 4, s. 121-174.

SHAPIRO, H. A.: 1983 "Amazons, Thracians, and Scythians", **Greek, Roman and Byzantine Studies**, 24, 2, s. 105-114, lev. 3-4.

SHAW, M. C.: 2004 "The "Priest-King" Fresco from Knossos: Man, Woman, Priest, King, or Someone Else?", **Hesperia Supplements, 33, ΧΑΡΙΣ: Essays in Honor of Sara A. Immerwahr**, Ed. Anne P. Chapin, Princeton, New Jersey, s. 65-84.

SHAYA, J.: 2005 "The Greek Temple as Museum: The Case of the Legendary Treasure of Athena from Lindos", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 109, s. 423-442.

SHEPHARD, H.: 2008 **On the Origin of Dionysus**, 2008, https://www.researchgate.net/publication/330565225_On_the_origin_of_Dionysus, 20.03.2019.

SIELHORST, B.: 2015 **Hellenistische Agorai: Gestaltung, Rezeption und Semantik eines urbanen Raumes**, Berlin, de Gruyter.

SIMONE, C.: 2020 "Dancing for Artemis at Brauron: Choreia and the Shaping of Sacred Space", **Musical and Choral**

Performance Spaces in the Ancient World, Telestes. Studi ricerche di archeologia musicale nel mediterraneo, ed. A. Bellia, Roma, Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, s. 43-58.

SİNA, A.: 2003 "Karia Panamara'da Bulunan Saç Adakları Yazıtları", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, 22, 1, s. 125-134.

1991 "İlkçağ Tarih Yazımının Batı Anadolulu Öncüleri: II – Lydialı Ksanthos", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, 1991, 26, 42, s. 155-180.

2003 "Karia Panamara'da Bulunan Saç Adakları Yazıtları", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, 22, 1, s. 12-134.

2004 "Eleusis'de Demeter Kültü ve Kadın Ritüelleri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 44, 1, s. 37-52.

SİNANOĞLU, S.: 1953 **Kelimelerin Etymonu Esas Tutularak Tertiplenen Yunanca-Türkçe Sözlük**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

SINGER, I, 1986 "The ḫuwaši of the Storm-God in Ḫattuša**", IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler, I**, s. 245-252.

1994 " 'The Tousand Gods of Hatti': The Limits of an Expanding Pantheon", **Consepts of Other in Near Eastern Religions, Israel Oriental Studies (IOS) 14**, Ed. I. Alon, I. Gruenwald, I. Singer, Leiden, Brill, s. 81-102.

SİR GAVAZ, Ö.: 2008 "Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Šuppiluliuma Döneminde Anadolu", **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 1, 1, s. 21-39.

2010 "Hitit Metinlerinde Arinna'nın Güneş Tanrıçası", **Çorum Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi**, 1, s. 91-105.

SJÖRS, A.: 2018 **Historical Aspects of Standard Negation in Semitic**, Leiden, Brill.

SMITH, A. H., F. N. PRYCE, 1926 **CVA British Museum 2 / Corpus Vasorum Antiquorum: Great Britain 2, British Museum 2**, Londra, BMP.

SMITH, R. A. K.: 2011 "Pottery in Domestic and Mortuary Contexts at Late Minoan III Mochlos: The Case of the Missing Kylikes", **Hesperia Supplements, 44, ΣΤΕΓΑ: The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete**, Princeton, New Jersey, s. 297-306.

SMITH, W.: 1878 **A Dictionary of Greek and Roman Antiquities**, New York, Harper.

SNODGRASS, A. M.: 1971 **The Dark Age of Greece: an archaeological survey of the eleventh to the eighth centuries BC.** Edinburgh: Edinburgh University Press.

SOBRÁ, G., F. MASINO, 2010 "La Frontescena Severiana del Teatro di Hierapolis di Frigia. Architettura, Decorazione e Maestranze", **La Scaenae Frons en la Arquitectura Teatral Romana, Actas del Symposium Internacional Celebrado en Cartagena los Días 12 al 14 de Marzo de 2009, en el Museo del Teatro Romano**, ed. Sebastián E. Ramallo Asensio, Nicole Röring, Murcia, Universidad de Murcia, Fundación Teatro Romano de Cartagen, s. 373-412.

SOKOLOWSKI, F.: 1955 **Lois sacrée de l'Asie Mineure,** Paris, E. de Boccard.

SOLES, J. S.: 2010 "Evidence for Ancestor Worship in Minoan Crete: New Finds from Mochlos", **British School at Athens Studies**, 18, **Cretan Offering: Studies in Honour of Peter Warren**, Ed. Olga Kryzyskowska, Londra, s. 331-338.

SOLES, J. S., C. DAVARAS, 1996 "Excavations at Mochlos, 1992-1993", **Hesperia**, 65, 2, s. 175-230.

SÖĞÜT, B.: 2012 a "Stratonikeia 2010 Yılı Çalışmaları", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 33, 4, s. 395-419.

2012 (b) "Börükçü 2003-2006 Yılları Kazıları", **Stratonikeia'dan Lagina'ya, Ahmet Adil Tırpan Armağanı**, ed. B. Söğüt, İstanbul, Ege Yayınları, s. 553-586.

2013 "Stratonikeia'da Hellenistik Dönem Öncesi", **K. Levent Zoroğlu'na Armağan / Studies in Honour of K. Levent Zoroğlu**, ed. M. Tekocak, İstanbul, AKMED / Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi Yayınları, s. 605-623.

2015 "Stratonikeia 2013 Yılı Çalışmaları", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 36, 3, s. 597-622.

2017 "Attouda (Hisar) Antik Kenti", **Cedrus**, V, s. 241-260.

SÖĞÜT, B., C. ŞİMŞEK, A. BALDIRAN, 2002 "Labraunda Açık Hava Kült Alanı", **TÜBA-AR**, 5, s. 143-163.

SPEIDEL, M.: 1978 **The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army, EPRO 63,** Leiden, E. J. Brill.

SPIGELMAN, M. D.: 2012 "Copper and Cult in Bronze Age Cyprus", **An offprint from Cyprus, An Island Culture, Society and Social Relations from the Bronze Age to the Venetian Period**, Oxford, Oxbow Books, s. 133-152.

SQUARCIAPINO, M.: 1962 **Culti orientali ad Ostia**, Leiden, Brill.

STAFFORD, E.: 2012 **Herakles**, New York, Routledge.

STARKE, F.: 1990 **Untersuchung zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens, Studien zu den Boğazköy-Texten, Herausgegeben von der Kommission für den Alten Orient der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 31**, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

STEINBAUER, D. H.: 1999 **Neues Handbuch des Etruskischen**, Scripta Mercaturæ, St. Katharinen.

STEINLEITNER, F.: 1913 **Die Beicht im Zusammenhange mit der sakralen Rechtspflege in der Antike: ein Beitrag zur näheren Kenntnis kleinasiatisch-orientalischer Kulte der Kaiserzeit**, München, Gebr. Parcus.

STEPHANI, L.: 1883 **Erklärung einiger Kunstwerke der Kaiserlichen Ermitage, Compte rendu de la Commission Impériale Archéologique: Pour l'année 1881**, St. Petersbourg.

STEWART, A.: 1990 **Greek Sculpture: An Exploration**, New Haven.

1995 "Imag(in)ing the Other: Amazons and Ethnicity in Fifth-Century Athens", **Poetics Today**, 16, 4, s. 571-597.

STOL, M.: 1922 "The Moon as Seen by the Babylonians", **Natural Phenomena: Their Meaning, Depiction and**

Description in Ancient Near East, Ed. D. J. W. Meijer, Amsterdam, Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, s. 245-277.

STOUT, D., v.d., 2015 "Cognitive Demands of Lower Paleolithic Toolmaking", **PLOS ONE**, 10, 5, s. 1-18,

(Çevrimiçi) https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0121804, 07.09.2019.

STRONG, A.: 1920 "Sepulchral Relief of a Priest of Bellona", **Papers of the British School at Rome**, 9, s. 205-213.

STRONK, J. P.: 1982/1983 "Dictaean Libation Table", **Talanta**, XIV-XV, 1982-1983, s. 29-31.

STUCKEY, J. H.: 2009 "Atargatis the Syrian Goddess", **MatriFocus**, 2009, 8, 3, s. 1-9.

2013 "The Great Goddesses of the Levant", **Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities (JSSEA)**, 30, s. 127-157.

STURGEON, M. C.: 1977 **Corinth, 9, 2, Sculpture the Reliefs from the Theater**, The American School of Classical Studies at Athens, Glückstadt, J. J. Augustin.

1995 The Corinth Amazon: Formation of a Roman Classical Sculpture", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 99, 3, s. 483-505.

SUK FONG JIM, T.: 2022 **Saviour Gods and Soteria in Ancient Greece**, Oxford, Oxford University Press.

SUMMERS, K.: 1996 "Lucretius' Roman Cybele", **Cybele, Attis and Related Cults, Essay in Memory of M. J. Vermaseren**, ed. E. N. Lane, Leiden, Brill, s. 337-366.

SVORONOS, J. N.: 1890 **Numismatique de la Crète Ancienne**, Macon, Imprimerie Protat Freres.

SZEMERÉNYI, O.: 1971 "Reviewed Work: Dictionnaire étymologique de la langue grecque: Histoire des mots by Pierre Chantraine", **Gnomon**, 43, 7, s. 641-675.

SZIDAT, S.: 2004 "Die 'Buckel' der Artemis Epheisa – zur Bedeutung Des Motivs und zu Seinen Ikonographischen Vorläufern", **Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts**, 119, s. 83-130.

ŞAHİN, M. Ç.: 1973 "Lagina'dan (Koranza) İki Yeni Yazıt", **Anadolu (Anatolia)**, XVII, s. 177-185.

1976 **The Political and Religious Structure in the Territory of Stratonikeia in Caria**, Ankara, Şafak.

1981 **Die Inschriften von Stratonikeia. Teil I: Panamara, IK (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien) 21, 1,** Bonn, Habelt.

1982 **Die Inschriften von Stratonikeia. Teil II, 1: Lagina, Stratonikeia und Umgebung, IK (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien) 22, 1,** Bonn, Habelt.

1997 "New Inscriptions from Lagina", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 29, s. 83-106.

2002 "New Inscriptions from Lagina, Stratonikeia and Panamara", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 34, s. 1-21.

2008 "Recent Excavations at Stratonikeia and New Inscriptions from Stratonikeia and Its Territory", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 41, s. 53-81.

2010 **The Inscriptions of Stratonikeia, Part, III, IK (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien), 68,** Bonn, Habelt.

ŞAHİN, N.: 2001 **Zeus'un Anadolu Kültleri**, İstanbul, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.

ŞAHİN, S.: 1987 **Katalog der antiken Inschriften des Museums von İznik (Nikaia), IK (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien)**, 2.3, T 1-69, Bonn, Habelt.

ŞİMŞEK, C.: 2007 "Çal ve Baklan İlçelerindeki Arkeolojik Kalıntılar", **21. Yüzyıla Girerken Geçmişten Günümüze Çal Yöresi, 01-03 Eylül 2006, Çal Sempozyumu Bildirileri**, Denizli, s. 729-757.

2011 Eumeneia Antik Kenti Üzerine", **Eumeneia: Şeyhlü-Işıklı**, ed. B. Söğüt, İstanbul, Ege Yayınları, s. 1-28.

ŠMID, K.: 2017 "Selena in Endimion na marmornem reliefu iz Celeje", **Arheološki Vestnik**, 68, s. 325-335.

TAKÁCS, S. A.: 1996 "Magna Deum mater Idaea, Cybele, and Catullus' Attis", **Cybele, Attis and related Cults, Essays in Memory of M. J. Vermaseren, Religions in the Graeco-Roman World, 131**, ed. E. N. Lane, Leiden, Brill, s. 367-386.

TAKAOĞLU, T., A. O. BAMYACI, 2008 "Antik Çağ'da Bozcaada (Tenedos)", **Bozcaada Değerleri Sempozyumu, 25-26 Ağustos 2008**, Çanakkale, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Yayınları, s. 71-82.

TALBERT, R.: 2000 **Barrington Atlas of the Greek and Roman World**, Princeton, Princeton University Press.

TAMSÜ POLAT, R.: 2015 "Stratonikeia Akdağ Nekropolü ve Gömü Geleneklerine Dair Gözlemler", **Stratonikeia Çalışmaları 1: Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları**, ed. B. Söğüt, İstanbul, Ege Yayınları, s. 93-105.

TARACHA, P.: 2008 "The Storm-God and Hittite Great King", **VI. Congresso Internazionale di Ittitologia: Roma, 5-9 settembre 2005**, ed. A. Archi, R. Francia, Roma, Istituto di Studi sulle Civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, s. 745-751.

2009 **Religions of Second Millennium Anatolia, Dresdner Beiträge zur Hethitologie, 27**, Wiesbaden, Harrassowitz.

2011 "The Iconographic Program of the Sculptures of Alacahöyük", **Journal of Ancient Near Eastern Religions**, 11, 2, s. 132-147.

2013 "Political Religion and Religious Policy: How the Hittite King Chose His Patron Gods", **Altorientalische Forschungen**, 40, s. 373-384.

TARBELL, F. B.: 1920 "Centauromachy and Amazonomachy in Greek Art: The reason for Their Popularity", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 24, 3, s. 226-231.

TARDITI, C.: 2005 "The sanctuary of Athena Alea: Recent excavation in the northern area. Results and problems", **Ancient Arcadia. Papers from the third international seminar on ancient Arcadia. Norwegian Institute at Athens 8, 7-10 May 2002**, ed. E. Østby, Atina, Norwegian Institute at Athens, s. 197-209.

TAŞLIKLIOĞLU, Z.: 1954 **Tanrı Apollon ve Anadolu ile Münasebeti**, İstanbul İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

1963 **Anadolu'da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

TAUSEND, K.: 1992 **Amphiktyonie und Symmachie: Formen zwischenstaatlicher Beziehungen im archaischen Griechenland**, Stuttgart, F. Steiner.

TAYLOR, P.: 2010 "The GALA and the Gallos", **Anatolian Interfaces: Hittites, Greeks and their Neighbours**, ed. B. J. Collins, M: R. Bachvarova, I. C. Rutherford, Oxford, Oxbow, s. 173-180.

TAYLOR-PERRY, R.: 2003 **The God Who Comes: Dionysian Mysteries Revisited**, Baltimore, Algora.

TEISSIER, B.: 1984 **Ancient Near Eastern Cylinder Seals from Marcopoli Collection**, California, University of California Press.

TENNIE, C., v.d., 2017 "Early Stone Tools and Cultural Transmission, Resetting the Null Hypothesis", **Current Anthropology**, 58, 5, s. 652-672.

TEXIER, C.: 1849 **Description de l'Asie Mineure: faite par ordre du Gouvernement Français, de 1833 à 1837, II**, Paris, Firmin Didot.

THE METROPOLITAN MUSEUM OF ART BULLETIN, 1973/1974 **The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series, 32, 5, From the Lands of the Scythians: Ancient Treasures from the Museums of the U.S.S.R. 3000 B.C.-100 B.C.**, New York, The Metropolitan Museum of Art.

THIEME, T.: 1993 "The architectural remains of Archaic Labraunda, Les grands ateliers d'architecture dans le monde égéen du VIe siècle av. J.-C.", **Varia Anatolica** 3, s. 47-55.

THIERSCH, H.: 1935 **Artemis Ephesia: Eine Archäologische Untersuchung, Teil I: Katalog der Erhaltenen Denkmäler**, Berlin, Weidmann.

THOMPSON, D. A. W.: 1895 **A Glossary of Greek Birds**, Oxford, Clarendon Press.

THONEMANN, P.: 2011 **The Meander Valley: A Historical Geography from Antiquity to Byzantium**, Cambridge, Cambridge University Press.

2013 **Monumenta Asiae Minoris Antiqua (MAMA), XI: Monuments from Phrygia and Lykaonia Recorded by M. H. Ballance, W. M. Calder, A. S. Hall, and R. D. Barnett**, London, Society fort he Promotion of Roman Studies.

TIRPAN, A.: 1998 "Lagina Hekate Propylonu 1996", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 19, 2, s. 173-194.

1999 "Lagina Hekate Temenosu, Propylon ve Altardaki Kazı Çalışmaları 1997", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 20, 2, s. 237-256.

TIRPAN, A., B. SÖĞÜT, 2000 "Koranza Kazıları 1998", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 21, 2, s. 154-162.

2005 **Lagina Araştırmaları I**, Muğla.

2006 "Lagina ve Börükçü 2004 Yılı Çalışmaları", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 27, 2, s. 257-270.

TOD, M. N.: 1904/1905 "Inscriptions from Eumeneia", **The Annual of the British School at Athens**, 11, s. 27-31.

TOTH, N.: 1985 "The Oldowan Reassessed: A Close Look at Early Stone Artifacts", **Journal of Archaeological Science**, 12, 2, s. 101-120.

TOZER, H. F.: 1890 **The Islands of the Aegean**, Oxford, Clarendon.

TRAMPEDACH, K.: 1999 "Teukros und Teukriden, zur Gründungslegende des Zeus Olbios-Heiligtums in Kilikien", **Olba**, 2, s. 94-110.

TRÉMOUILLE, M. C.: 2013 "Remarques sur Comana de Cappadoce et sa déesse", **Ritual, Religion and Reason, Studies in the Ancient World in Honour of Paolo Xella, Alter Orient und Altes Testament, 404**, ed. O. Loretsz, S. Ribichini, W. G. E. Watson, J. A. Zamora, Münster, Ugarit, s. 407-416.

TSIKRITSIS, M., v.d., 2013 "A Minoan Eclipse Calculator", **Mediterranean Archaeology and Archaeometry**, 13, 1, s. 265-275.

TUDOR, D.: 1976 **Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuvinorum (CMRED), II. The Analysis and Interpretation of the Monuments**, Leiden, Brill.

TURK, P., V. SVETLIČIČ, 2018, "Nenavadna Prazgodovina Uhatih Sekir / Unusual Prehistory of Shaft-Holes Axes", **Srečanja in Vplivi v Raziskovanju Bronaste in Železne Dobe na Slovenskem, Zbornik prispevkov v čast Bibi Teržan**, Ed: M. Črešnar, M. Vinazza, Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, s. 25-38.

TÜFEKÇİ SİVAS, T.: 1999 **Eskişehir – Afyon – Kütahya İl Snırları İçindeki Kaya Anıtları**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları.

2003 "Wine Presses of Western Phrygia", **Ancient West and East, 2**, Ed: G. R. Tsetskhladze, Leiden, Brill, s. 1-18.

TÜLEK, F.: 2008 "Osmaniye İli ve İlçelerinde Arkeolojik Yüzey Araştırması 2005 Yılı Çalışması", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST), 25, 1**, s. 305-326.

TYRRELL, W. B.: 1982 "Amazon Customs and Athenian Patriarchy", **Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia**, III, 12, 4, s. 1213-1237.

TZIAMBAZIS, E.: 2002 **A Catalogue of the Coins of Cyprus: from 560 B. C. to 1571 A. D.**, Larnaka, Negresco.

ULRICHS, H. N.: 1840 **Reisen und Forschungen in Griechenland, Reise über Delphi**, Bremen, J. G. Heyse.

UNWIN, N. C.: 2017 **Caria and Crete in Antiquity, Cultural Interaction Between Anatolia and Aegean, Cambridge**, Cambridge University Press.

URAL, M.: 2010 "Labraunda'dan Kocayayla'ya Çomakdağ Köyleri – Hayat Devam Ediyor", **Mylasa Labraunda / Milas Çomakdağ,** ed. F. Kuzucu, M. Ural, İstanbul, s. 191-247.

ÜNVER, G.: 2012 "Yazıtlar Işığında Karia Kentlerinde Yurttaşların Kent İmarına Katılımları (MÖ I. – MS III. yüzyıl)", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Antalya.

ÜRETEN, H.: 2003 "Hellenistik Dönem'de Pergamon'da Görev Yapmış Olan Gymnasiarkhos'ların Onurlandırılmaları", **Ankara Üniversitesi Dil ve**

Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 43, 2, s. 175-186.

VAN BERG, P. L.: 1972 **Corpus Cultus Deae Syriae: Les Sources Littéraires. Étude critique des sources mythologiques grecques et latines, I**, Leiden, Brill.

VAN BREMEN, R.: 2013 "A Property Transaction between Kindye and Mylasa. I. Mylasa 11 Reconsidered", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 46, s. 1-26.

2016 "Olympichos and Mylasa: A New Inscription from the Temple Zeus Osogō?", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 49, s. 1-26.

VAN BUREN, E. D.: 1930 **Clay Figurines of Babylonia and Assyria**, New Haven, Yale University Press.

VAN DEN HOUT, T. P. J.: 2002 "Another View of Hittite Literature", **Anatolia Antica: Studi in Memoria di Fiorella Imparati, Eothen 11/2, Collana di studi sulle civiltà dell'Oriente antico**, Ed. Stefano De Martino, Franca Pacchioli Daddi, Firenze, LoGisma, s. 857-878.

VAN DEN KERKHOF, A., P. REM, 2007 "The Minoan Libation Formulas", **Minoa**, 1, s. 10-15.

VAN DER BERG, C.: 2008 "The "Pulvinar" in Roman Culture", **Transactions of the American Philological Association**, 138, 2, s. 239-273.

VAN DER WAERDEN, B. L.: 1952/1953 "History of the Zodiac", **Archiv für Orientforschung**, 16, s. 216-230.

VAN DIJK, J.: 1969, "Les contacs ethniques dans la Mésopotamie et les syncrétismes de la religion sumérienne", **Syncretism, Based on Papers read at the Symposium on Cultural Contact, Meeting of religions, Syncretism held at Åbu on the 8th-10th of September, 1966, Scripta Instituti Donneriani Aboensis III**, Ed. Sven S. Hartman, Stockholm, Almqvist & Wiksell, s. 171-206.

VANDERBURG, F. A.: 2007 **Sumerian Hymns from Cuneiform Texts in the British Museum**, New Jersey, Gorgias.

VANEL, A.: 1965 **L'Iconographie du dieu de l'orage: Dans le Proche-Orient ancien jusqu'au VIIe siècle avant J.-C.**, Paris, Gabalda.

VANNUCCI, M.: 1998 "The Origin of the Cult of Demeter: The Story of Hexaploid Wheat", **Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute**, 79, 1/4, s. 83-114.

VARİNLİOĞLU, E.: 1986 "Inschriften aus Mylasa", **EA**, 7, s. 75-79.

1995 "Karia'da Hellenistik Dönem Kentleri", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, 12, s. 25-27.

2001 "Hyllarima Yaıtları", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)**, 18, Ankara, s. 271-273.

VARİNLİOĞLU, E., P. DEBORD, 2002 "Hyllarima 2000", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST),** 19, 2**,** Ankara, s. 151-154.

2003 "Hyllarima 2001", **Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST),** 20, 2, s. 85-90.

VAUGHAN, A. C.: 1959 **The House of Double axe: The Palace at Knossos**, New York, Doubleday.

VELSINK, J. G.: 2016 "The Minoan Moulds for Small Cult Objects Reconsidered", **Babesch**, 91, s. 17-27.

VENDETTI, J. "The Cechalopoda: Squids, Octopuses, Nautilus, and Ammonites", UC Berkeley, (Çevrimiçi) http://www.ucmp.berkeley.edu/taxa/inverts/mollusca/cephalopoda.php, 04.08.2017.

VENTRIS, M., J. CHADWICK, 1956 **Documents in Mycenaean Greek**, Cambridge, Cambridge University Press.

VERMASEREN, M., J.: 1977 **Corpus Cybelae Cultus Attisque (CCCA), 1: Asia Minor**, Leiden, E. J. Brill.

VERMEULE, E. T.: 1959 "A Gold Minoan Double Axe", **Bulletin of The Museum of Fine Arts**, 57, No. 307, s. 4-16.

VERMEULE, C. C.: 1964 "Greek and Roman Portraits in North American Collections Open to the Public", **Proceedings of the American Philosophical Society**, 108, s. 99-134.

1967 "Large and small sculptures in the Museum of Fine Arts, Boston", **The Classical Journal**, 63, 2, s. 57-60.

1971 **Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts**, Boston, Museum of Fine Arts.

VERNANT, J. P.: 1991 **Mortals and Immortals. Collected Essays**, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.

VERSNEL, H. S.: 1998 **Inconsistencies in Greek and Roman Religion 1, Ter Unus, Isis, Dionysos, Hermes, Three Studies in Henotheism**, Leiden, Brill.

VIRGILIO, B.: 2010 "L'epistola reale dal santuario di Sinuri presso Mylasa in Caria, sulla base dei calchi del Fonds Louis Robert della Académie des Inscriptions et BellesLettres", **Roma e l'eredità ellenistica. Atti del convegno internazionale, Milano, 14-16 gennaio 2009, Studi Ellenistici 23**, ed. S. Bussi, D. Foraboschi, Pisa, Roma, s. 55-108.

VOIGTLÄNDER, H. W.: 1991 "Der "Zeus-Karios" -Bau bei Milas", **Bautechnik der Antike: Internat, Kolloquium in Berlin vom 15.-17, Febr. 1990**, Mainz, s. 246-251.

VOLLKOMMER, R.: 1992 "Men", **Lexicon iconographicum mythologiae classicae (LIMC), 6, 2, Kentauroi et kantaurides - Oiax**, Zurich, Artemis.

VOLLGRAFF, W.: 1905 "Fouilles d'Ithaque", **Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH)**, 29, s. 145-168.

VON AULOCK, S. H., G. KLEINER, 1962 **Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland: Sammlung v. Aulock, 2: Caria, Lydia, Phrygia, Lycia, Pamphylia,** Berlin, Mann.

1964 **Sylloge Nummorum Graecorum, Sammlung Hans von Aulock, Heft 9: Phrygien,** Berlin, Mann.

VON BOTHMER, D.: 1957. **Amazons in Greek Art**, Oxford, Clarendon.

VON BRANDENSTEIN, C. G: 1943 **Hethitische Götter nach Bildbeschreibungen in Kleilschrifttexten**, Leipzig, J. C. Hinrichs.

VON DUHN, F.: 1909 **Der Sarkophag aus Hagia Triada, Archiv für Religionsgeschichte**, **XII,** Leipzig, B. G. Teubner.

VON GRAEVE, V.: 1992 "1990 Yılı Milet Çalışmaları", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 13, 2, s. 9-20.

1993 "1991 Yılı Milet Çalışmaları", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 14, 2, s. 53-71.

1996 "1994/95 Yılı Milet Çalışmaları", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 18, 1, s. 529-554.

1998 "1996/97 Yılı Milet Çalışmaları", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 20, 1, s. 583-605.

2002 "1998/2000 Yılı Milet Çalışmaları", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 23, 2, s. 75-88.

2005 "2001 - 2003 Milet Çalışmaları", **Kazı Sonuçları Toplantısı (KST)**, 26, 1, s. 207-222.

2007 2004-2005 Milet Çalışmaları", **KST**, 28, s. 625-648.

VON SCHNEIDER, R.: 1880 **Geburt der Athena**, Wien, C. Gerold's Sohn.

VOUTIRAS, E.: 1998 "Nachtrag zu einer metrischen Inschrift aus Euromos", **Epigraphica Anatolica (EA)**, 30, 1998, s. 148.

VOYATZIS, M. E.: 1990 **The Early Sanctuary of Athena Ale at Tegea, and Other Archaic Sanctuaries in Arcadia**, Götheborg, Paul Åströms Förlag.

VÖSSING, K.: 2004 **Mensa Regia: Das Bankett beim hellenistischen König und beim römischen Kaiser**, Munich, K. G. Saur.

WAELKENS, M.: 1977 "Phrygian Votive and Tombstones as Sources of the Social and Economic Life in Roman Antiquity", **Ancient Society**, 8, s. 277-315.

1985 "From a Phrygian Quarry: The Provenance of the Statues of the Dacian Prisoners in Trajan's Forum at Rome", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 89, s. 641-653.

WAELKENS, M., P. DE PAEPE, L. MOENS, 1988 — "Quarries and the Marble Trade in Atiquity", **Classical Marble: Geochemistry, Technology, Trade**, Ed. Norman Herz, Marc Waelkens, New York, Springer.

WAGNER, J.: 1982 — "Neue denkwaler aus Doliche", **Bonner Jahrbüher**, 182, s. 133-166.

WAITES, M. C.,: 1923 — "Deities of the Sacred Axe", **American Journal of Archaeology** (**AJA),** 27, 1, s. 25-56.

WALBANK, M.: 1981 — "Artemis Bear-Leader", **The Classical Quarterly**, 31, 2, s.276-281.

WALCOT, P.: 1984 — "Odysseus and the Contest of the Bow: The Comparative Evidence", **Mycenaean and Aegean – Anatolian Studies**, 25, s. 357-369.

WALDSTEIN, C.: 1884 — "The eastern Pediment of the Temple of Zeus Olympia and the Western Pediment of the Parthenon", **Journal of Hellenic Studies (JHS)**, 5, s. 195-204.

WALTON, A.: 1894 — **The Cult of Asklepios**, Cornell Studies in Classical Philology, III, Boston, Ginn.

WARREN, P.: 1969 — **Minoan Stone Vases**, Cambridge, Cambridge University Press.

WARD, W. H.: 1910 — **The Seal Cylinders Of Western Asia,** Washington, Carnegie Inst.

WATROUS, L. V.: 1996 — **The Cave Sanctuary of Zeus at Psychro, A Study of Extra-Urban Sanctuaries in Minoan end Early Iron Age Crete, Aegaeum (Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège et UTPASP), 15**, Texas, Austin, Aegaeum.

WAYWELL, G. E.: 1978 **The Free-Standing Sculptures of the Mausoleum at Halicarnassus**, London, British Museum Publications.

1993 "The Ada, Zeus, and Idrieus Relief from Tegea in the British Museum", **Sculpture from Arcadia and Laconia, Proceedings of an international conference held at the American School of Classical Studies at Athens, April 10-14**, **1992**, ed. O. Palagia, W. Coulson, Oxford, Oxbow, s. 79-86.

WÄLFER, M.: 1975 "Zum Felsrelief von Imamkulu", **Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft (MDOG)**, 107, s. 17-26.

WEBER, C.: 2011 **The Gods of Battle, The Thracians at War, 1500 BC – 150 AD**, S. Yorkshire.

WEBER, H.: 1975 **The Weber Collection: Greek Coins**, London, Attic Books.

WEGNER, I.: 2002 **Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen, II: Texte für Teššub, Ḫebat und weitere Gottheiten, Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler, I, Abteilung: Die Texte aus Boğazköy, Bd. 3/2**, Roma, Bonsignori.

WEIL, H.: 1876 "Zeus Keraunos", **Revue Archéologique**, 32, s. 50-51.

WELCKER, F. G.: 1857 **Griechische Götterlehre 1**, Göttingen, Dieterich.

WEST, M. L.: 1992 **Ancient Greek Music**, Oxford, Clarendon Press.

WESTHOLM, A.: 1963 **Labraunda, Swedish Excavations and Researches I, 2: The Architecture of the Hieron**, Lund, Gleerup.

WHITLEY, J.: 1998 "Minoans to Eteocretans: the Praisos region 1200-500 BC", **British School at Athens Studies, 2, Post-Minoan Crete: Proceedings of the First Colloquium on Post-Minoan Crete held by British School at Athens and the Institute of Archaeology, University College London, 10-11 November 1995**, Ed. J. N. Coldstream, A. W. Johnston, Londra, s. 27-39.

WHITTAKER, H.: 2014 **Religion and Society in Middle Bronze Age Greece**, Cambridge, Cambridge University Press.

WIDE, S.: 1893 **Lakonische Kulte**, Leipzig, B. G. Teubner.

WIEGAND, T., A. RHEM, 1958 **Didyma. Zweiter Teil: Die Inschriften**, Berlin, Gebr Mann.

WIESELER, F.: 1857 "Intorno all' omfalo Delfico" **Annali dell' Instituto**, 29, s. 160-180.

WILHELM, A.: 1947 **Zudengriechischen Inschriften aus dem Heiligtumdeskarischen Gottes ΣINYPI; Zu einem Beschluss der Athener aus dem Jahre 128 v. Chr; Epigramme aus Side, Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophischhistorische Klasse. Sitzungsberichte 224, Band 4. Abhandlung**, Wien.

WILLERS, D.: 1967 **Zum Hermes Propylaios des Alkamenes**, Berlin, de Gruyter.

WILLIAMSON, C. G.: 2012 "City and Sanctuary in Hellenistic Asia Minor: Constructing Civic Identity in the Sacred

Landscapes of Mylasa and Stratonikeia in Karia", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Groningen.

2013 a "Public space beyond the city. The sanctuaries of Labraunda and Sinuri in the chora of Mylasa", **Caeculus, Papers in Mediterranean Archaeology and Greek and Roman Studies 7: Public Space in the Post-Classical City. Proceedings of a One Day Colloquium held at Fransum 23rd July 2007**, ed. C.P. Dickenson, O.M. van Nijf, Leuven, Peeters, s. 1-36.

2013 b "Labraunda as Memory Theatre for Hellenistic Mylasa", **Herom, Journal on Hellenistic and Roman Material Culture**, 2, 1, s. 143-167.

2016 "A Carian Shrine in a Hellenising World: The Sanctuary of Sinuri, Near Mylasa", **Between Tarhuntas and Zeus Polieus, Cultural Crossroads in the Temples and Cults of Graeco-Roman Anatolia, Colloquia Antiqua, 17**, ed. M. Paz de Hoz, J. P. S. Hernández, C. M. Valero, Leuven, Paris, Bristol, Ct., Peeters, s. 75-99.

2021 **Urban Rituals in Sacred Landscapes in Hellenistic Asia Minor, Religions in the Graeco-Roman World, 196**, Leiden, Brill.

WINTER, E.: 2011 a "Vorwort / Önsöz", **Von Kummuḫ nach Telouch, Historische und ärchäologische Untersuchungen in Kommagene, Dolichener und Kommagenische Forschungen IV, Asia Minor Studien 64**, ed. E. Winter, Bonn, Rudolf Habelt, s. viii-xiii.

2011 b "Der Kult des Iupiter Dolichenus und seine Ursprünge. Das Heiligtum auf dem Dülük Baba Tepesi bei Doliche", **Forschungenstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, Von Kummuḫ nach Telouch, Historische und**

archäologische Untersuchungen in Kommagene, Dolichener und Kommagenische Forschungen IV, Asia Minor Studien, 64, Ed. E. Winter, Bonn, Habelt, s. 1-17.

WINTER, I.: 2009 **On Art in the Ancient Near East, I, Of the First Millennium BCE**, Leiden, Brill.

WISSOWA, G.: 1894 "Alsenos" **Pauls Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Aal-Apollokrates**, 1, Stuttgart, J. B. Metzlerscher, s. 1638.

1899 "Bozenos", **Paulys Real-Encylopädie der Classischen Altertumswissenschaft (RE),** 3, Stuttgart, J. B. Metzlerscher, s. 800.

WITZEL, M.: 1997 "The Development of the Vedic Canon and its Schools: The Social and Political Milieu", **Inside the Texts – Beyond the Texts: New Apporoaches to the Study of the Vedas, Harvard Oriental Series Opera Minora**, 2, Cambridge, Harvard University Press, s. 257-348.

WOOD, J., T.: 1877 **Discoveries at Ephesus, Including the Site and Remains of the Great Temple of Diana**, London, Longmans.

WOODWARD, A. M.: 1929 "Inscriptions", **The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta**, ed. R.M. Dawkins, London, MacMillan, s. 285-377.

WOOLF, G.: 1994 "Becoming Roman, Staying Greek: Culture, Identity and Civilizing Process in the Roman East", **Proceedings of the Cambridge Philological Society**, 40, s. 116-143.

WOUDHUIZEN, F.: 2010 The Recently Discovered Luwian Hieroglyphic Inscription from Tell Ahmar", **Ancient West & East (AWE)**, 9, s. 1-9.

WÖRRLE, M.: 1988 "Inschriften von Herakleia am Latmos I: Antiochos III, Zeuxis und Herakleia", **Chiron**, 18, s. 421-476.

WRIGHT, J. H.: 1906 "The Origin of Plato's Cave", **Harvard Studies in Classical Philology**, 17, s. 141-142.

WUNDERLICH, H. G.: 1974 **The Secret of Crete**, New York, Macmillan.

WUNDT, W. M.: 1906 **Völkerpsychologie, II, 2**, Leipzig, W. Engelmann.

WUNSCH, R.: 1905 **Antikes Zaubergerat Aus Pergmon**, Berlin, G. Reimer.

WYATT, N.: 1998 "Arms and the King: The Earliest Allusions to the Chaoskampf Motif and their Implications for the Interpretation of the Ugaritic and Biblical Traditions", '**Und Mose schrieb dieses Lied auf: Studien zum Alten Testament und zum Alten Orient': Festschrift für Oswald Loretz zur Vollendung seines 70. Lebensjahres mit Beiträgen von Freunden, Schülern und Kollegen, AOAT 250**, Ed. O. Loretz, M. Dietrich, I. Kottsieper, Münster, Ugarit-Verlag, s. 833-888.

WYCHERLEY, R. E.: 1957 **Literary and Epigraphical Testimonia, Athenian Agora, 3**, Princeton, American School of Classical Studies at Athens.

XANTHOUDİDİS, S. A.: 1900 "Μήτραι αρχαίαι εκ Σητείας Κρήτης", **Εφημερίς αρχαιολογική**, s. 25-50.

1909 "Ek Kretes", **Efēmeris Archaiologikē**, s. 179–196.

YAVIS, C. G.: 1949 **Greek Altars, Origins and Typology, including the Minoan-Mycenaean offertory apparatus**, Saint Louis, Saint Louis University Press.

YENER, A.: 2009 "Strategic Industries and Tin in the Ancient Near East: Anatolia Updated", **TÜBA-AR**, 12, s. 143-154.

YOUNGER, J.: **Linear A Lexicon**

(Çevrimiçi) http://www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/lexicon.html, 12.01.2018.

2000 "Linear A Texts in Phonetic Transcription: 7b. The Script", University of Kansas, http://www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/#7b, 16.01.2018.

2009 "Tree Tugging and Omphalos Hugging on Minoan Gold Rings", **Hesperia Supplements, 42: Essays on Ritual and Cult in Crete Honor of Geraldine C. Gesell**, s. 43-49.

2017 **The Cretan Hieroglyphic Texts**, (Çevrimiçi) http://people.ku.edu/~jyounger/Hiero/, 21. 02. 2018.

YULE, P.: 1980 **Early Cretan Seals**, Mainz, Philipp von Zabern.

ZELLER, E.: 1881 **A History of Greek Philosophy from the Earliest Period to the Time of Socrates**, II, Londra, Longmans.

ZIEGLER, K.: 1967 "Kitharodia", **Der Kleine Pauly: Lexikon der Antike: auf der Grundlage von Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter**, 3, Stutgart, Alfred Druckenmüller.

ZIMMERMAN MUNN, M. L.: 1986 The Zeus Sanctuary on Mt. Kokkygion above Hermion, Argolis (Abstract)", **American Journal of Archaeology (AJA)**, 90, 2, s. 192-193.

ZGUSTA, L.: 1964 **Kleinasiatische Personennamen**, Torino, Tschechoslowakische Akademie der Wissenschaften.

1984 **Kleinasiatische Ortsnamen,** Heidelberg, C. Winter, Universitätsverlag.

EK BÖLÜM 1: ÇİFTE BALTANIN YILDIRIM İLE İLİŞKİSİ

J. Evans ve sonrasında da Blinkenberg, çalışmalarında Avrupa boyunca ele geçmiş taş baltaların yıldırım ile ilişkilendirildiği sonucuna varmışlardır. Aktardıklarına göre, baltanın yıldırımla birlikte düştüğüne inanılıyordu, göksel kökenli olarak kabul edildiğinden tapım görüyordu[2115].

Hıristiyanlıktaki pagan etkileri nedeniyle Hıristiyan tanrısında Zeus'un özellikleri görülebilmektedir. Bu yeni tanrı Zeus gibi doğanın evrelerini ve havayı düzenleme gibi ölümlülerin hayatlarındaki tüm değişiklikleri ve olasılıkları elinde tutmaktadır. Gök gürültüsü ve yıldırım gibi olaylar da artık bu tanrıya aittir[2116]. Blinkenberg, tanrının yıldırımı için kullanılan modern Yunanca bir kelime olan ἀστροπελέκι'nin 'yıldırım baltası' anlamına geldiğine dikkat çekmiştir. *Astropeleki* genel olarak yıldırım düşmesini ifade eder ve bu terim halkın gözünde yıldırımın, havadan aşağıya doğru fırlatılan bir balta gibi göründüğünün kanıtıdır[2117]. Cook, bunun yerine yıldırımın bir baltaya eşlik ettiği inancını daha uygun bulmuştur. Çünkü Yunanistan'da *astropelekia* adı Neolitik Dönem baltalarına verilmiştir[2118]. B. Schmidt, kelimenin bir versiyonunun da *astrapopelekia* şeklinde olduğunu, aynı zamanda *astrapopelekia* (Epeiros'da) ve *astrapoboula* (Parnassos'da) da dendiğini belirtmiştir[2119].

Cook, baltaların, yıldırıma karşı koruyucu olarak evlerde bulundurulduğunu; bunların parçalarının kötü ruhlar ve kem göze karşı korunmak için kullanıldığını iddia etmiştir. Parnassos sakinleri bu taş parçalarının yıldırım düşen yerlerde bulduklarını

[2115] John Evans, **The Ancient Stone Implements of Great Britain**, London, Longmans, 1897, s. 56; Christian Blinkenberg, **The Thunderweapon in Religion and Folklore**, Cambridge, Cambridge University Press, 1911, s. 68.
[2116] Bernhard Schmidt, **Das Volksleben der Neugriechen**, Leipzig, B. G. Teubner, 1871, i. 33, 202**; Griechische Märchen, Sagen und Volkslieder**, Leipzig, B. G. Teubner, 1877, s. 241.
[2117] Blinkenberg, 1911, **a.g.e.**, s. 72-73.
[2118] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 506.
[2119] B. Schmidt, "Der böse Blick und ähnlicher Zauber im neugriechischen Volksglauben", **Neue Jahrbücher für das klassische Altertum**, 31, 1913, s. 599.

açıklamışlardır. Araştırmacı, modern köylülerin bu inanışlarının eskiye dayandığını düşünmüştür. Anna Komnena'nın aktarımına göre Bizans İmparatoru Alexios Komnenos'un 1081 yılında Alman İmparator IV. Heinrich'e gönderdiği hediyeler arasında altın bir *astropelekys* de vardır[2120]. Bundan yüzyıllar önce Anastios döneminde (491-518), Gazaioslu Timotheos'un aktardığına göre, fırtına ve gök gürültüsünden korunmak için evlerde yazıtlı bir 'yıldırım taşı'[2121] bulunduğunu Cook aktarır[2122]. Plinius, 'yıldırım taşı'nın sadece yıldırım düşen yerlerde bulunduğu bilgisini Hellenistik Dönem yazarı Karystos'lu Sotakos'un değerli taşlar üzerine kaynağından aktarmıştır[2123].

Bu inancı destekleyen, amulet olarak kullanıldığı düşünülen, pek çok küçük boyutlu balta örnekleri bulunmuştur. Phaistos'taki Minos Dönemi'ne ait bir mezardan siyah taştan küçük boyutlu bir balta ele geçmiştir. Bunun dar ucundaki delik ip geçirilip amulet olarak takıldığına işaret eder. Cook'un aktardığı diğer örnekler ise Latium'daki Norba'da adak çukurunda bulunmuş yeşil renkli taştan, küçük boyutlu baltadır, takılması için kanca olarak kullanıldığı düşünülen demir bir bantla çevrelenmiştir[2124]. Faliscan bölgesindeki Narce'de bir mezarda bulunmuş dioritten küçük boyutlu balta, mavi cam boncuklardan yapılmış bir kolyenin pendantıydı. Vettersfelde definesine dahil, bir İskit şefinin mezarından ele geçmiş serpantinden küçük boyutlu bir balta, altınla kaplanmıştır ve ucunda yine altından bir halkası vardır, MÖ 1. yy.ın ilk yıllarına tarihlendirilmiştir[2125]. Burada 'Minyatür Baltalar' kısmında anlattığımız amulet olarak kullanılmış minyatür çifte baltaları da hatırlatmak isteriz.

[2120] Anna Komnena, **Aleksiad**, ed. P. Frankopan, London, Penguin, 2009, III, 10.

[2121] Jura ve Kretase dönemlerinde yaşamış bir deniz canlısı olan *belemnit* fosilleri "yıldırım oku" veya "yıldırım taşı" olarak adlandırılıyordu. Bu fosil, siyah renkli ve koni biçimlidir (mermi şeklinde olarak da tanımlanır). Bunun için: Jan Vendetti, "The Cechalopoda: Squids, Octopuses, Nautilus, and Ammonites", UC Berkeley, (Çevrimiçi) http://www.ucmp.berkeley.edu/taxa/inverts/mollusca/cephalopoda.php, 04.08.2017.

[2122] Timotheos Gazaios, **Peri Zoion,** III, 30, 26; Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 507.

[2123] Plin., **NH.**, XXXVII,135; Cook, **a.y.**

[2124] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 507, res. 382 ve 383.

[2125] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 508-510, res. 384, 388. Bu örnekler dışında Syrakusa Führer *katakomp*unda bir kadın iskeletinin göğüs kısmında bulunmuş, dar kısmında delik olan, yeşilimsi serpantin taşından balta, Hristiyanlık döneminde Pagan geleneğinin sürdürülmesine Cook tarafından örnek olarak gösterilmiştir: Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 509, res. 385. Bunun dışında İspanya'dan ele geçmiş, fibrolitten

Amerikan Doğa Tarihi Müzesi'nde korunan, agattan bir çifte balta üzerinde Sümerce çivi yazısı bulunmaktadır; yazıtın balta sahibini ifade ettiği düşünülmüş, bir tanrı adı okunmamıştır, bununla birlikte adak eşyası olduğu düşünülmüştür, yaklaşık MÖ 2000'e tarihlenmiştir[2126].

Antik dönemde taşların tılsım olarak kullanıldığını arkeolojik buluntuların yanı sıra antik kaynaklar göstermektedir. Plinius, ametistten bahsederken, *paederos* veya *anteros* denilen bu taşın bazıları tarafından Venüs'ün gözkapağı olarak adlandırıldığını, büyücülerin / *magi*lerin insanları bu taşların çirkinliği önlediği uydurmalarına inandırmak amacıyla bu ismi verdiklerini söyler. Ayrıca, *magi*ler, güneşin ve ayın adını bu taşın üzerine yazıp, bunu *kynokephalos* figürü ve kırlangıç tüyü ile birlikte boyna asmanın tüm kötülüklere karşı koruyucu olduğunu iddia etmişlerdir[2127].

Tarih öncesi taş aletler, ilk kez 17. yy. sonlarında insan eseri olarak tanımlanmıştır. Bunun öncesinde, bu aletler yüzyıllar boyunca doğa bilimciler tarafından bir çeşit doğal süreçle kendilerine özgü biçimler kazanmış taşlar olarak görülmüş ve toplanmıştır; bunun sonucunda da genellikle 'fosil' kategorisine yerleştirilmiş ya da 'topraktan çıkarılmış nesneler' olarak nitelendirilmiştir. Yaygın olarak, bu nesnelerin yıldırımın yere düşmesiyle oluştuğuna inanılmış ve bu yüzden de '*keraunia*[2128]' veya 'yıldırım taşı' (thunderbolt) denmiştir. 16. yy. sonlarında, İtalyan doğa bilimci Michele Mercati, yıldırım düştüğü zaman *keraunia* oluşmadığı, bunların insanlar tarafından yapıldığı görüşünü ilk kez ortaya atmıştır, ancak fikirleri 18. yy.a kadar yayımlanmamıştır. M. R. Goodrum, *keraunia*nın doğa bilimi ve arkeoloji alanlarında

iki küçük keltik balta da profilaktik kolye olarak kullanılmıştır: Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 509, res. 386 ve 387.

[2126] G. F. Kunz, "On the ancient inscribed Sumerian (Babylonian) axe-head fort he Morgan Collection in the American Museum of Natural History", **Bulletin of the American Museum of Natural History**, 21, 1905, s. 37-47; Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 510-511, res. 389.

[2127] Plin., **NH.**, XXXVII, 40.

[2128] 'Keraunia' yıldırım taşı anlamında kullanılmıştır. Plin., **NH.**, XXXVII, 134.

tanımlanması ve insan üretimi olduklarının anlaşılması ile ilgili gelişmeleri detaylı bir şekilde işlemiştir. *Keraunia*nın sadece taş baltalar için değil, ok uçları, kamalar ve keskiler gibi aletler için kullanılmış olduğu görülür[2129].

Plinius'un, MÖ 4. yy.da yaşamış Yunan litolog Sotakus'tan aktardığı üzere, siyah ve kırmızı olmak üzere iki tür *keraunia* vardı ve şekilleri balta başını andırıyordu. Bunların siyah ve yuvarlak formda olanı kutsaldı; bununla kentler ve donanmalar alınabiliyordu. *Baetyli* denilen ikincisi dörtgen formda oluyordu. Bazıları, *magi*lerin uygulamalarında kullanıyor ve sadece yıldırımın etkilediği bölgelerde ortaya çıkıyordu[2130]. *Keraunia* ile kastedilenin göktaşı olduğu açıktır.

Pergamon alt şehirde keşfedilip Berlin'e götürülmüş, bir kâhine ait eşyalar arasında bulunan üç parlak, siyah taş üzerinde bir büyü formülü yazılıdır. R. Wünsch, bu taşların bir veya daha fazla Neolitik baltadan kesilerek yapıldığını belirtmiştir[2131]. Bu örnek tarihöncesi dönemlere ait baltaların Antik Çağ insanı tarafından amulet olarak kullanıldığına işarettir.

Tüm bu örnekler baltanın gök tanrısının yıldırımı ile ilişkilendirildiğine, onun tarafından yıldırım olarak ya da yıldırımla birlikte yeryüzüne atıldığı inancına işaret eder. Bunun sebebi de olasılıkla tüm baltaların gök taşı ile özdeşleştirilmesine dayanır. Gökyüzünden düşen bu taşların tanrı tarafından atıldığına, tanrılar dünyasından düştüğüne inanılması onları kutsal kılmış ve yukarıda bahsettiğimiz gibi 'kutsal taş', *baitylos* kültünün doğmasına neden olmuş olmalıdır. Bu nedenden ve muhtemelen baltanın tanrının yeryüzüne fırlattığı silahı olduğu, başka bir deyişle tanrıdan geldiği inancından dolayı minyatür boyutlu baltalar koruyucu, amulet olarak taşınmıştır,

[2129] Matthew R. Goodrum, "The meaning of Cerunia: Archaeology, Natural History and the Interpretation of Prehistoric Stone Artefacts in the Eighteenth Century", **The British Journal for the History of Science**, 35, 3, 2002, s. 255-269.
[2130] Plin., **NH.**, XXXVIII, 51.
[2131] Richard Wunsch, **Antikes Zaubergerat Aus Pergmon**, Berlin, G. Reimer, 1905, s. 16, 39, lev. 4, res. 16-20.

tarihöncesi baltaları *magi*ler büyüleri için kullanarak, bunların üzerine yazdıkları büyülerle daha da tılsımlı hale getirildiğine inanılmış olmalıdır.

Veriler çifte balta ile yıldırım arasında ilişki kurmayı mümkün kılsa da 'yağmur yağdıran' gök tanrısı Zeus için Anadolu'nun her bölgesinde simge olarak seçilmemiştir. Örneğin, Phrygia'da tapınım görmüş 'çiftçi tanrısı', 'yağmur getiren' bir hava ve fırtına tanrısı olan Zeus Bronton, 'gürleyen Zeus' için çifte balta simgesi kullanılmamıştır[2132].

[2132] Zeus Bronton kültü ve ikonografisi için Akyürek Şahin, 2001, **a.g.e.**, s. 163-182.

EK BÖLÜM 2: ÇİFTE BALTANIN ZEUS'UN GÖZLERİ İLE İLİŞKİSİ

Çifte balta tasvirlerinde nadir de olsa her bir balta başının üzerine yerleştirilmiş bir çift göz olan örnekler görürüz (ZL.34, ZL.42). Bunu, Zeus'un inananları gören gözleri olarak yorumlamak mümkündür. Araştırmacılar Zeus'un gözleri ile yıldırım arasındaki bağlantıyı incelemişlerdir. W. Schwartz, yıldırımın kızgın gözlerin delici bakışını simgelediğine dair kanıtları bir araya getirmiştir ve kem göz üzerine yaygın inanışta, doğrudan bu anlayışın izlenebildiğini öne sürmüştür[2133]. Cook, Schwartz'ın bu çıkarımını kısmen kabul eder. Ona göre, Yunanlar bazen yıldırımı, Zeus'un bakışı ve aslında onun 'kem gözünün bakışı' olarak gördükleri varsayılabilirdi. Fakat insanların kem gözünün bir tanrının kötü gözünden türetildiği açıklamasını dinsel nedensellik düzenine ters olduğundan kabul etmemiştir[2134]. Hesykhios, isimsiz bir Yunan tragedyasında geçen "Zeus'un gözü gibi" ifadesini aktarır ve bunun 'şimşek çakması' anlamına geldiğini bildirir[2135]. Bu ifadenin kesinliği olmasa da Hesykhios'un güvenirliliği ve başka yerlerde geçen benzer ifadeler nedeniyle Cook bu yorumu uygun bulmuştur[2136]. Bu konuda Aiskhylos'un pasajlarını değerlendirmiştir: Agamemnon adlı eserinde geçen 'tanrının gözü ile vurulmak' ile 'yıldırım Zeus'un gözleri tarafından fırlatıldı'[2137] ifadelerini aktarmıştır. Pasajın bütününe bakıldığında Zeus'un gözlerinin -dolayısıyla bakışının- 'kıskanç' olarak nitelendirildiği, 'yıldırım'ın Zeus'un nazarı olarak algılandığı görülür. Cook 'kem göz' inanışını hatırlatarak Yunanların bazen 'yıldırım'ı Zeus'un kem gözünün yansıması olarak görmüş olabileceklerini düşünmüştür[2138]. W. Wundt, kem göz batıl inancının gözün ruhun evi ve kapısı olduğu inanışına dayandığını öne sürmüştür[2139]. Cook antik yazarların

[2133] Wilhelm Schwartz, **Indogermanischer Volksglaube**, Berlin, 1885, s. 169-219.
[2134] Arthur Bernard Cook, **Zeus: A Study in Ancient Religion, 2, 1**, Cambridge, Cambridge University Press, 1925, s. 502.
[2135] Hesykhios, **Hesychii Alexandrini Lexicon**, 1589-1590.
[2136] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 502-503.
[2137] Aiskhylos, **Agamemnon**, çev. H. W. Smyth, Cambridge, Harvard University Press, 1926, 944-950 ve 466-470.
[2138] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 503-504
[2139] Wilhem Max Wundt, **Völkerpsychologie, II, 2**, Leipzig, W. Engelmann, 1906, s. 27.

pasajlarına dayanarak korneadaki yansımaların, ölümle sönen, içerideki bir ateş olarak algılanmasından dolayı gözün, ruh ile bağlantısının kurulduğunu belirtmiştir[2140]. Gözbebeği ruhun dışarı çıkabileceği bir delik olarak algılanıyordu. Cook, bu açıklamanın sadece kötü / kem göz için değil 'iyi göz' için de geçerli olduğuna değinmiştir. Bakışın ruhun niyetine göre iyi ya da kötü olduğuna inanılıyordu[2141].

Homeros, dört yerde Zeus'un ὄσσε φαεινώ (parlak / ışık saçan gözleri) ifadesini kullanmıştır[2142]. Bu ifade birer kez Athena[2143], Menelaos[2144] ve Alkathoos[2145] için de kullanılmıştır. Buna dayanarak, Cook 'parlayan gözler'in bir yıldırım tanrısı olarak Zeus için uygun bir ifade olarak kabul edilebileceğini belirtmiştir[2146]. Daha sonraki antik yazarlar ise Zeus'un gözlerinin doğru ve yanlışın tanığı olduğuna vurgu yaparlar[2147]. Ayrıca Cook, Zeus'un gözleri gümüş kakmalı heykellerinin tanrının bu özelliğini yansıttığını düşünmüştür[2148].

Bu verilere dayanarak 'çift balta üzerine işlenmiş Zeus'un gözlerinin' tanrının ölümlülere gönderdiği yıldırım ile ilişkilendirmek mümkündür. Cezalandırıcı bir tanrı olan Zeus'un bakışları ile bu özelliğini hatırlatmak istediğine, aynı zamanda inananlarını her zaman gözlediğine inanılmış olabilir. Bunun yanı sıra koruyucu

[2140] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 504, dn. 5'te Plin., **NH.**, XXVIII, 64 ve Iulius Capitolinus, **Historia Augusta**, v. Pertinaks, 14, 2'deki konu ile ilgili pasajları aktarmıştır.
[2141] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 504, dn. 6'da bu kanıya P. Gardner'den aldığı, modern Yunanların kötü gözün yanı sıra iyi gözün etkisine de inandıkları görüşü sonucu vardığını belirtir; ayrıca yine burada antik kaynaklarda buna kanıt olan pasajları aktarmıştır.
[2142] Homeros, **Il.**, XIII, 3 ve 7; XIV, 236; XVI, 645.
[2143] Homeros **Il.**, XXI. 415. Ayrıca Cook, 1925 a, **op. cit**, s. 502, dn. 2'de belirtildiği üzere Athena için ᾽Οξυδερκής (keskin görüşlü) ve ᾽Οπτιλέτις (gören) sıfatları kullanılmıştır.
[2144] Homeros, **Il.**, 17, 679.
[2145] Homeros, **Il.**, 13, 435.
[2146] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 502, dn. 2.
[2147] Hes. **Theog.**, 267, 187, n. 9, 196, n. 6; Aeskhylos, **Eumenides**, 646 vd; Sophokles, **Oidipus Kolonos'ta**, 704 vd; Euripides, **Hippolytus**, 886.
Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 502, dn. 2'de dikkat çektiği üzere, Ovidius'un 'Metamorphoses' adlı eserindeki "nullae in fronte minae, nec formidabile lumen" şeklindeki ifadede, daha önce önerilen 'parlayan göz' ifadesinin karşılamasına tezat olarak tanrının gözlerinde öfke olmadığı geçer.
[2148] Cook, 1925 a, **a.g.e.**, s. 502-503, dn. 2.

niteliğe sahip olduğu düşünülebilecek baltanın, üzerindeki tanrı gözleri ile inananların koruma altında tutulması da amaçlanmış olabilir.

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı: **Banu BÜYÜKGÜN ÇELEBİ**

Eğitim Bilgileri:

2008-2023 İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Doktora

2002-2006 Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Yüksek Lisans

1998-2002 Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Klasik Arkeoloji Bölümü, Lisans (‘Fakülte Birinciliği’ derecesi ile mezun olunmuştur.)

İş:

2009- Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, Mimarlık ve Şehir Planlama Bölümü, Mimari Restorasyon Programı, Öğretim Görevlisi

(Verdiği Dersler: Arkeoloji, Fotoğrafla Belgeleme, Mimarlık Tarihi I, Mimarlık tarihi II, Koruma Kuram ve Yöntemleri, Eski Eserlerin

	Korunması ve Restorasyon İlkeleri, Mimari Metaller ve Koruma Yöntemleri, Kentsel Koruma)
2022-2023	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, Mimarlık ve Şehir Planlama Bölüm Başkanı V.

Yabancı Dil: İngilizce (B2)

Almanca (A2)

Arkeolojik Deneyim:

Ağustos 1999	Datça-Burgaz (Muğla) Arkeolojik Kazısı
Eylül 1999	Dorylaion (Eskişehir/Şarhöyük) Arkeolojik Kazısı
Haziran 2000	Yassıhöyük Tekyüğ Tümülüsü (Eskişehir) Kurtarma
Temmuz 2000	Kelenderis (Mersin/Aydıncık) Arkeolojik Kazısı
Ağustos 2000	Amorium (Afyon/Hisarköy) Arkeolojik Kazısı
Eylül 2000	Dorylaion (Eskişehir/Şarhöyük) Arkeolojik Kazısı
Şubat 2001	Eskişehir Arkeoloji Müzesi (Dorylaion-Şarhöyük seramik buluntuları çizim çalışması)
Temmuz 2001	Tarsus (Mersin/Tarsus) Arkeolojik Kazısı
Ağustos 2001	Kelenderis (Mersin/Aydıncık) Arkeolojik Kazısı
Eylül 2001	Pepouza (Uşak/Karayakuplu) Arkeolojik Yüzey Araştırması

Şubat 2002	Afyon Arkeoloji Müzesi (Çavdarlı-Kovalık Höyük buluntusu taş eserler ve heykeltıraşlık eserleri katalog çalışması)
Temmuz 2002	Çavlum Nekropolü (Eskişehir/Alpu) Arkeolojik Kurtarma Kazısı
Ağustos 2002	Kelenderis (Mersin/Aydıncık) Arkeolojik Kazısı
Temmuz 2003	Eskişehir Arkeoloji Müzesi (Müzede bulunan taş eserlerin ve heykeltıraşlık eserlerinin katalog ve fotoğraflama çalışması)
Ağustos 2010	Hierapolis (Denizli/Pamukkale) Arkeolojik Kazısı
2010-2017	Beçin Kalesi Kazısı, Ekip Üyesi ve Kazı Başkan Vekili (Prof. Dr. Kadir Pektaş başkanlığında)
2017-2022	Beçin Kalesi Kazısı, Kazı Başkan Yardımcısı
Ağustos 2019	Didyma Arkeolojik Kazısı

Yayın: Büyükgün, B., "Hellenistik Dönem Terra Kotta Figürinleri", *II. Uluslararası Eskişehir PişmişToprak Sempozyumu Bildiriler Kitabı,* Eskişehir, 2002, s. 210-215.

Büyükgün, B., "Çavlum Nekropolü Kazısında Bulunan Pithos ve Kelenderis Antik Tiyatro Kazısında Bulunan Pişmiş Toprak Kandillerin Günümüz Seramik Teknolojisi ile Yeniden Üretilmesi", *III. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Eskişehir, 2003, s. 42-50.

Pektaş, K., Cirtil, S., Büyükgün, B., "Beçin Kalesi 2017 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", KST, 40, 2, 2019, s. 507-518.

Pektaş, K., Cirtil, S., Büyükgün, B., "Beçin Kalesi 2018 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", KST, 41, 3, 2020, s. 21-34.

Pektaş, K., Cirtil, S., Cirtil, S, Büyükgün Çelebi, B., "Beçin 2019-2020 Yılları Kazıları", 2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları, 3, ed. A. Özme, Ankara, 2022, s. 7-12.

Bildiri: Büyükgün, B., "Hellenistik Dönem Terra Kotta Figürinleri", *II. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu,* Eskişehir, 2002.

Büyükgün, B., "The Cult and Iconography of the Moon God Men in Anatolia", *Religious Traditions and Cultural Memory at the Crossroads of Europe and Asia, Workshop at the Swedish Research Institute in Istanbul,* 20-21 May, 2015.

Pektaş, K., Cirtil, S., Büyükgün, B., "Beçin Kalesi 2017 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", *40. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu*, Çanakkale, 7-11.05.2018.

Pektaş, K., Cirtil, S., Büyükgün, B., "Beçin Kalesi 2018 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", *41. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu*, Diyarbakır, 17-21.06.2019.

Büyükgün, B., "Anadolu'da Çifte Baltalı Tanrılar: Phrygia, Lydia, Ionia, Karia, Lykia ve Pisidia Kaynaklı Taş Eserler Üzerine Bir İnceleme", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeolojik Kazı ve Araştırmalar Toplantısı – 17*, İstanbul, 17.05.2018 - 18.05.2018.

Aldemir, B., Büyükgün Çelebi, B., "Evaluation of Traditional Milas Houses from Sustainable Tourism Perspective", *Karabük Üniversitesi I. Uluslararası Turizm ve Mimarlık Konferansı, ITCAC 2018*, Karabük, 24.10.2018 - 27.10.2018.

Büyükgün Çelebi, B., Aldemir, B., "Anadolu'daki Antik Tiyatro Örnekleri ve Bunların Turizmle İlişkisi", *Karabük Üniversitesi I. Uluslararası Turizm ve Mimarlık Konferansı, ITCAC 2018,* Karabük, 24.10.2018 - 27.10.2018.

Tezler: "Afyon Arkeoloji Müzesi Çavdarlı-Kovalık Höyük Buluntusu Apollon Heykelcikleri ve Adak Levhaları", Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji Bölümü Yayımlanmamış Lisans Tezi, Eskişehir, 2002.

"Men Kültüyle İlgili Eskişehir, Afyon, Kütahya ve Pamukkale Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Bazı Taş Eserler", Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2006.

TABLOLAR

BULUNDUĞU YER (Müze, Antik Kent, Yerleşim)	ESER TÜRLERİ													
	Sınır Taşı	Sunak	Mezar Steli	Adak Steli	Adak Kabartması	Atlı Heykelcik	Sanduka	Mimari Parça						
								Friz	Tavan Kasedi	Blok	Kilit Taşı	Ambulaklum Basamağı	Alınlık	
AYDIN M.		3		2										5
MANİSA M.	1			7										8
İZMİR M.		9			1			1						11
BURDUR M.		1			1									2
ANTALYA M.					1									1
FETHİYE M.					9									9
AFYON M.				2	1	1								4
ESKİŞEHİR M.		2		1		1								4
KÜTAHYA M.		1		2		1								4
İAM			1											1
BODRUM M.		8		1				1						10
MUĞLA M.		5												5
MİLAS M.		4												4
PAMUKKALE M.			2	6			1						1	10
STRATONİKEİA Kazı Evi Deposu		5												5
STRATONİKEİA /ESKİHİSAR KÖYÜ Devşirme Malzeme		2												2
MYLASA (Baltalı Kapı)											1			1
MİLAS Devşirme Malzeme		2								7				9
LABRAUNDA										1				1
LAGİNA									3					3
ALABANDA		3												3
EUROMOS										1				1
APOLLON LAİRBENOS K.A.										1				1
MARMARİS KALESİ Devşirme Malzeme		1												1
MİLETOS TİYATROSU												3		3
TOPLAM	1	46	3	21	13	3	1	2	3	10	1	3	1	108

Tablo-1: Katalogda yer alan eserlerin bulunduğu yerlere ve türlerine göre dağılımı.

BULUNDUĞU YER (Müze, Antik Kent, Yerleşim)	TANRI																TOPLAM
	ZL	ZO	ZLP	ZKR	ZK	AK	AL	ATOU	AN	AS	ATYR	AP	AKT	A	M	T	
AYDIN M.					1							1		3			5
MANİSA M.								1	4	1				2			8
İZMİR M.	9			1							1						11
BURDUR M.																1	1
ANTALYA M.																1	1
FETHİYE M.																9	9
AFYON M.													1	3			4
ESKİŞEHİR M.														3	1		4
KÜTAHYA M.														4			4
İAM														1			1
BODRUM M.	10																10
MUĞLA M.	5																5
MİLAS M.	4																4
PAMUKKALE M.						8	3										11
STRATONİKEİA Kazı Evi Deposu	5																5
STRATONİKEİA /ESKİHİSAR KÖYÜ Devşirme Malzeme	2																2
MYLASA (Baltalı Kapı)	1																1
MİLAS Devşirme Malzeme	6	3															9
LABRAUNDA	1																1
LAGİNA	3																3
ALABANDA					3												3
EUROMOS			1														1
APOLLON LAİRBENOS K.A.							1										1
MARMARİS KALESİ Devşirme Malzeme	1																1
MİLETOS TİYATROSU	3																3
TOPLAM	50	3	1	1	4	8	4	1	4	1	1	1	1	16	1	11	108

Tablo-2: Katalogda yer alan eserlerin tanrılara göre dağılımı.

LEVHALAR

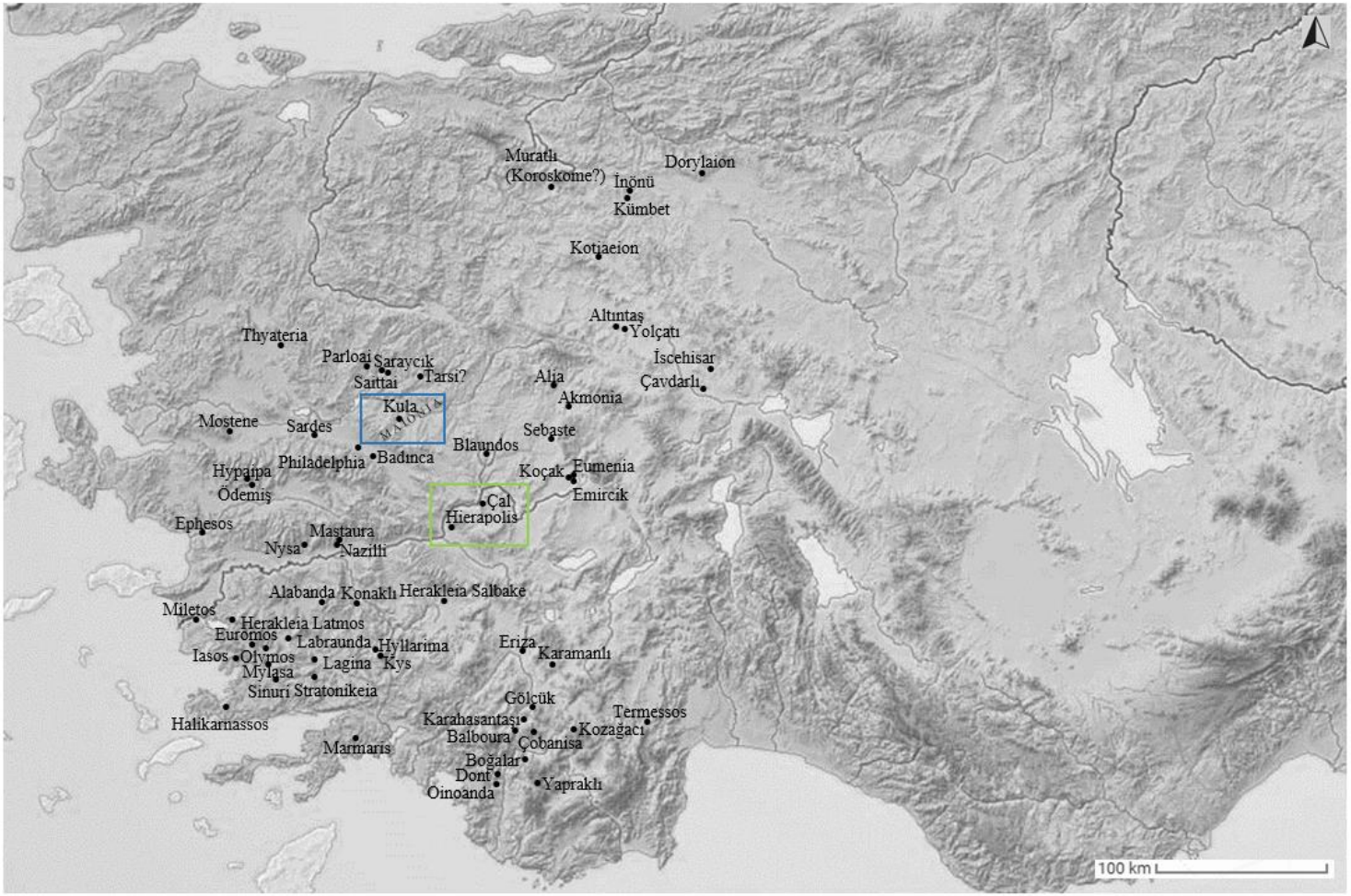

Harita 1: Kültsel Çifte Balta ile İlişkili Arkeolojik, Epigrafik ve Nümizmatik Verilerin Bulunduğu Antik ve Modern Yerleşimler

Levha 1

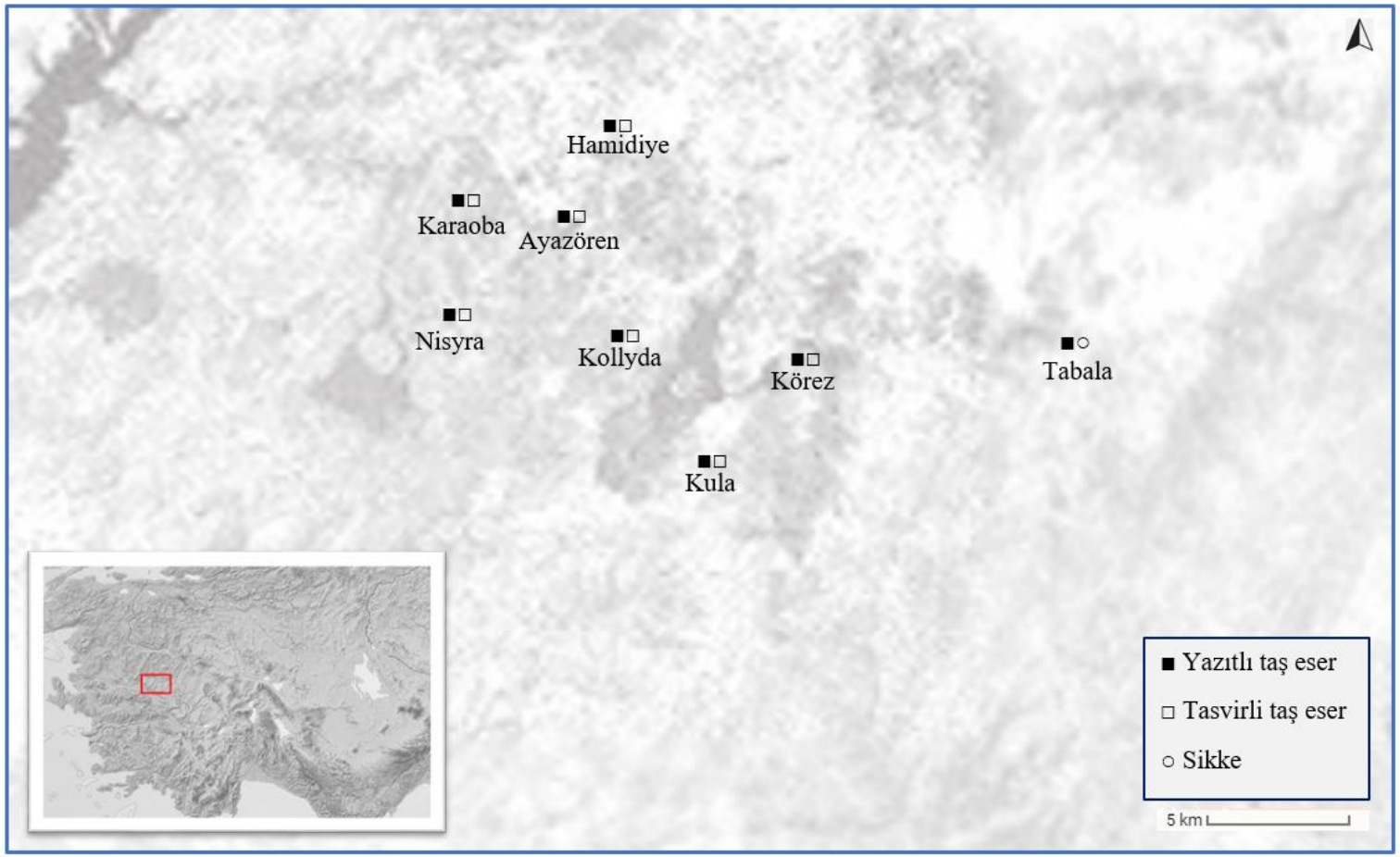

Harita 2: Kula ve Çevresinde Kültsel Çifte Balta ile İlişkili Arkeolojik, Epigrafik ve Nümizmatik Verilerin Bulunduğu Antik ve Modern Yerleşimler (Harita 1'de mavi çerçeve ile gösterilmiş alan)

Levha 2

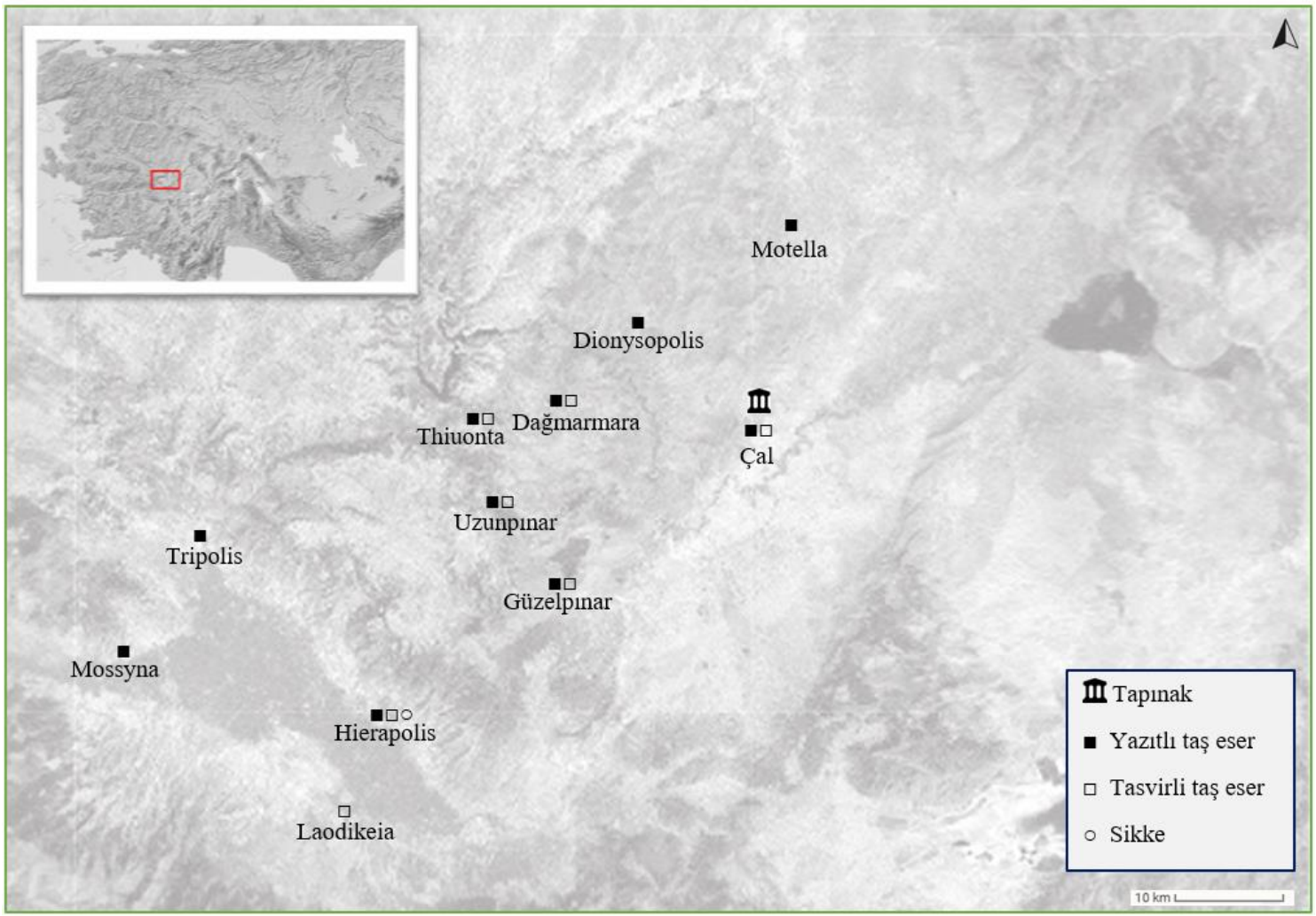

Harita 3: Hierapolis ve Çevresinde Kültsel Çifte Balta ile İlişkili Arkeolojik, Epigrafik ve Nümizmatik Verilerin Bulunduğu Antik ve Modern Yerleşimler (Harita 1'de yeşil çerçeve ile gösterilmiş alan)

Levha 3

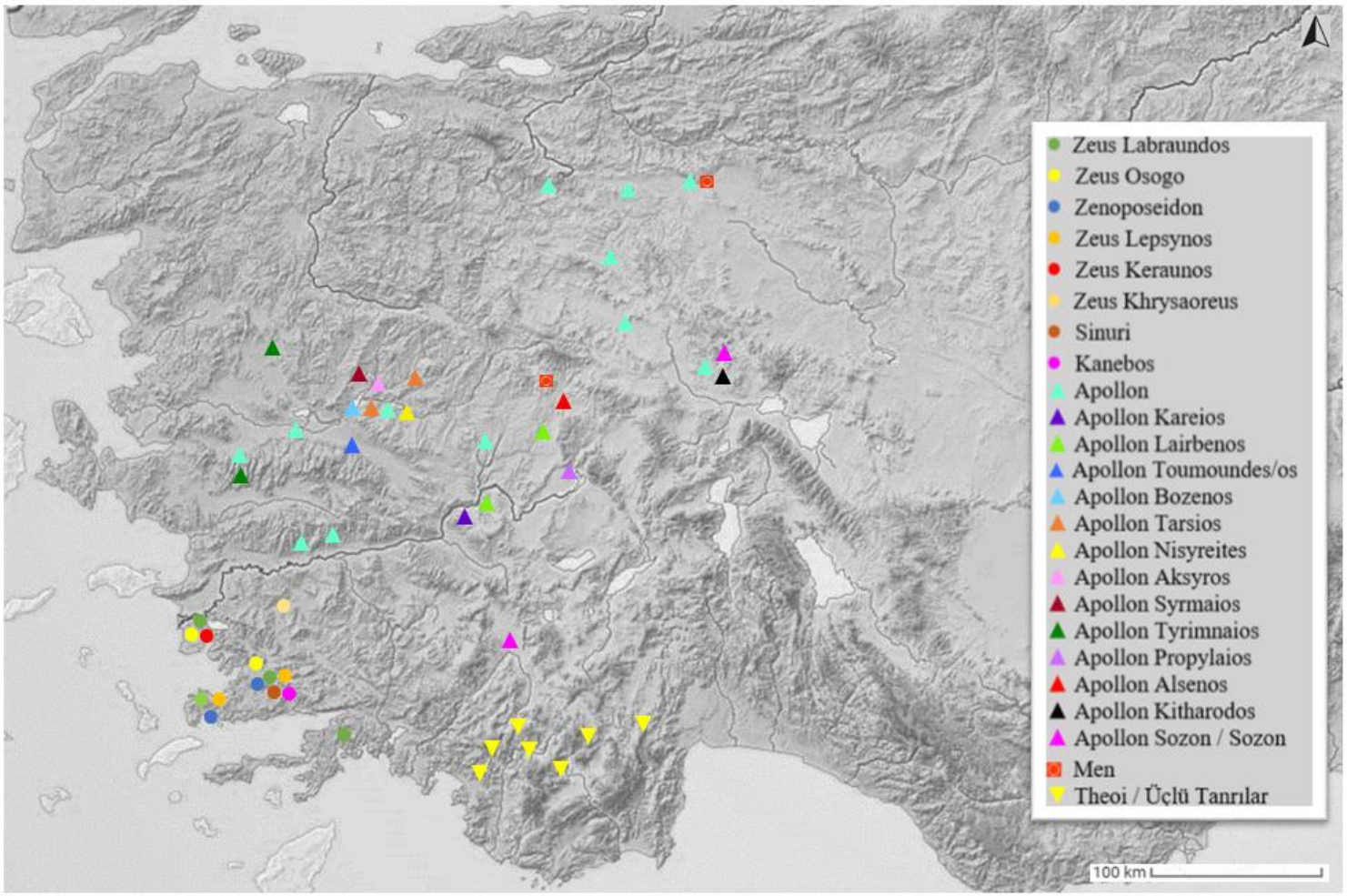

Harita 4: Anadolu'da Çifte Baltalı Tanrıların Dağılımı

Levha 4

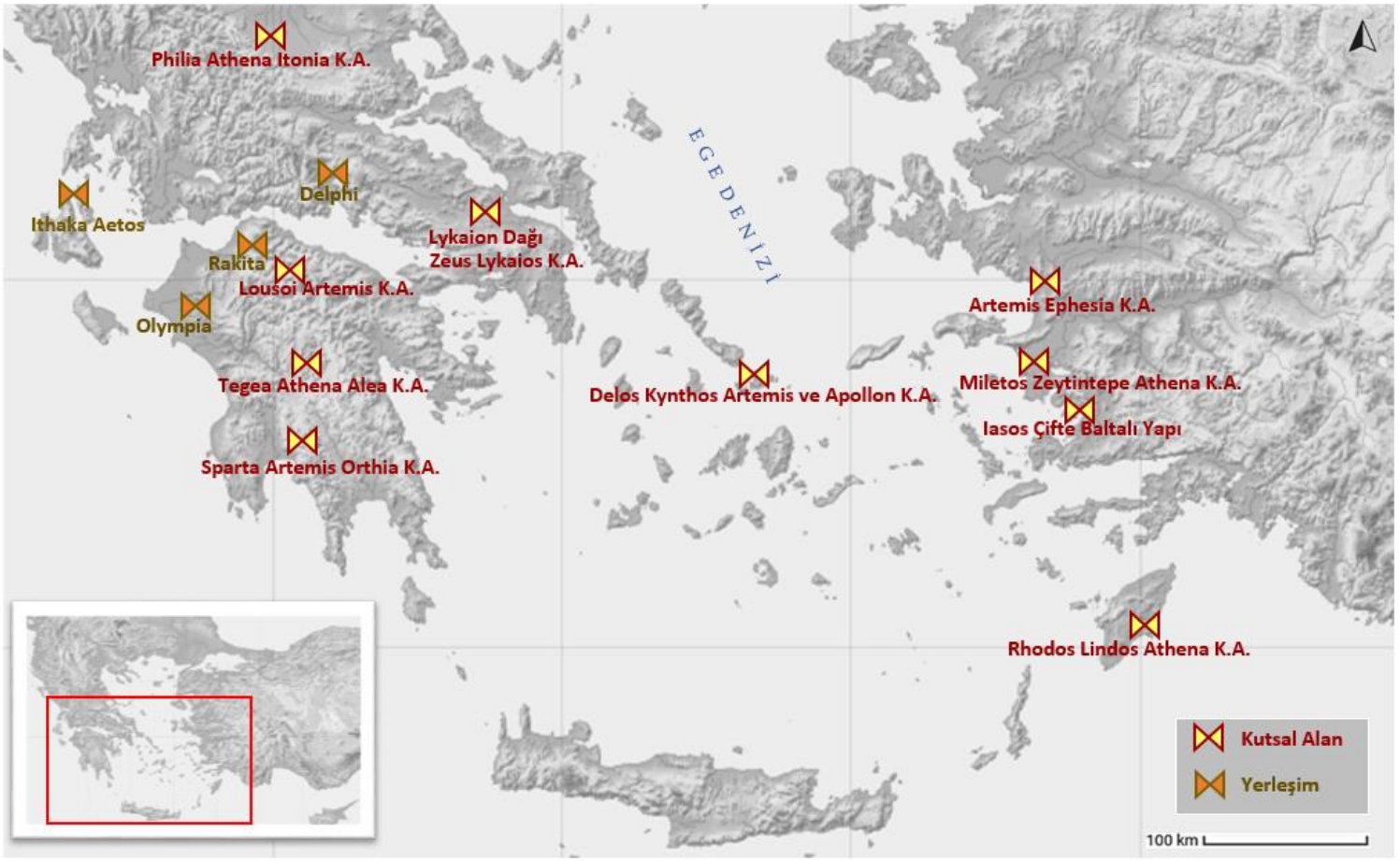

Harita 5: Ege Dünyası'nda Minyatür Çifte Baltaların Dağılımı (K.A.: Kutsal Alan)

Levha 5

Levha 6

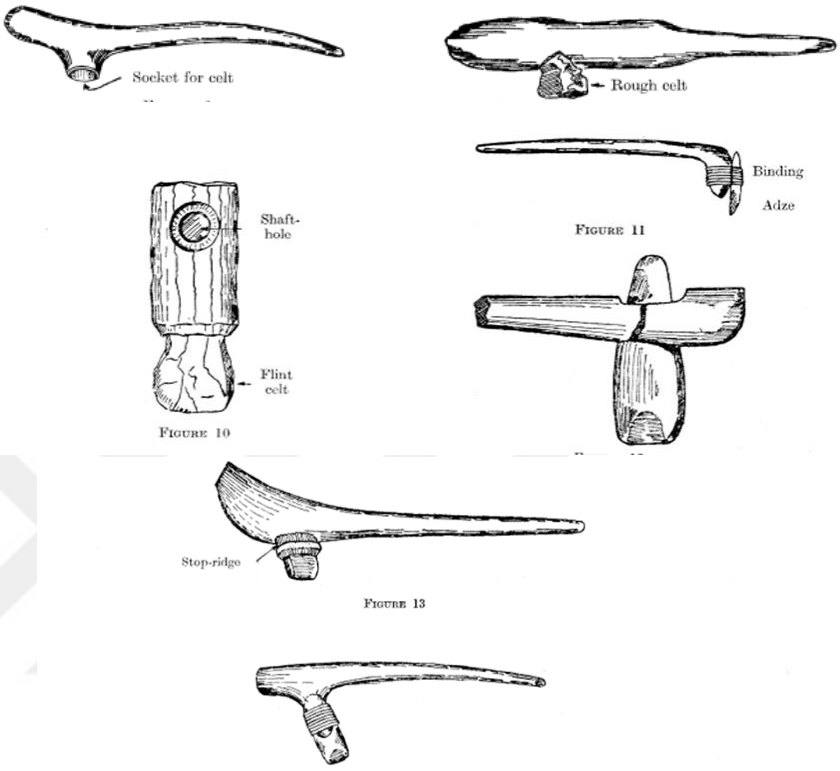

FIGURE 10

FIGURE 11

FIGURE 13

Res.1

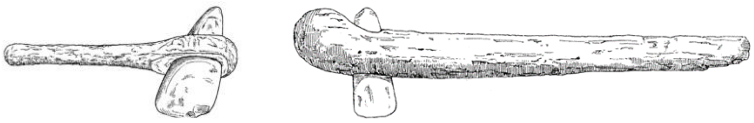

Res.2 Res.3

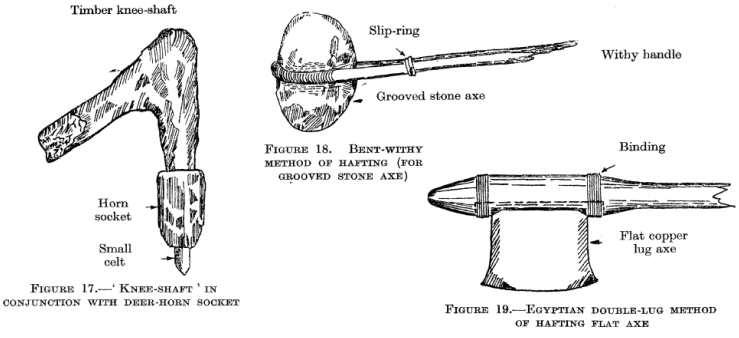

FIGURE 17.—'KNEE-SHAFT' IN CONJUNCTION WITH DEER-HORN SOCKET

FIGURE 18. BENT-WITHY METHOD OF HAFTING (FOR GROOVED STONE AXE)

FIGURE 19.—EGYPTIAN DOUBLE-LUG METHOD OF HAFTING FLAT AXE

Res.4

Levha 7

Res. 5

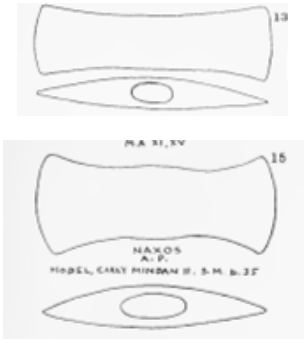

Res. 6

Levha 8

Res. 7

Res. 8

Res. 9

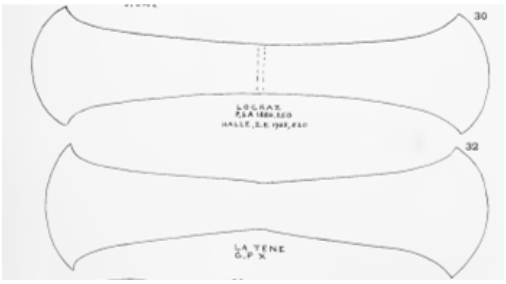

Res. 10

Res. 11

Levha 9

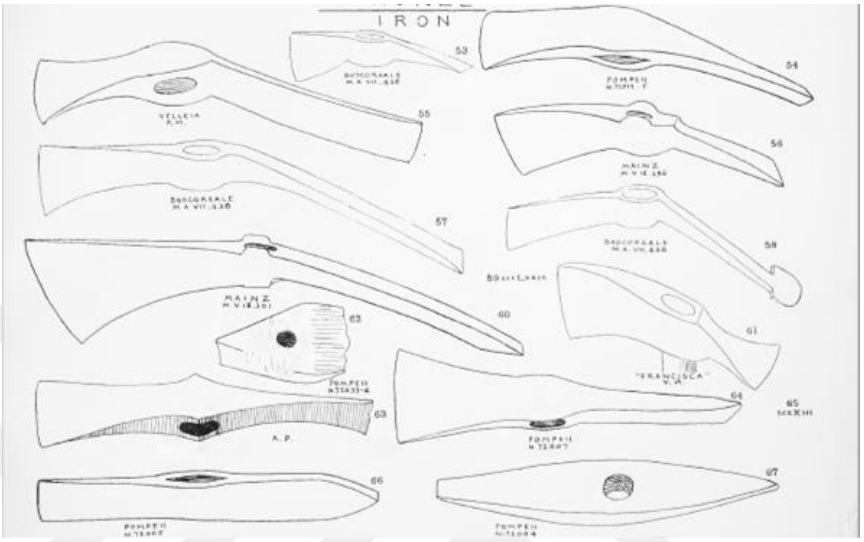

Res. 12

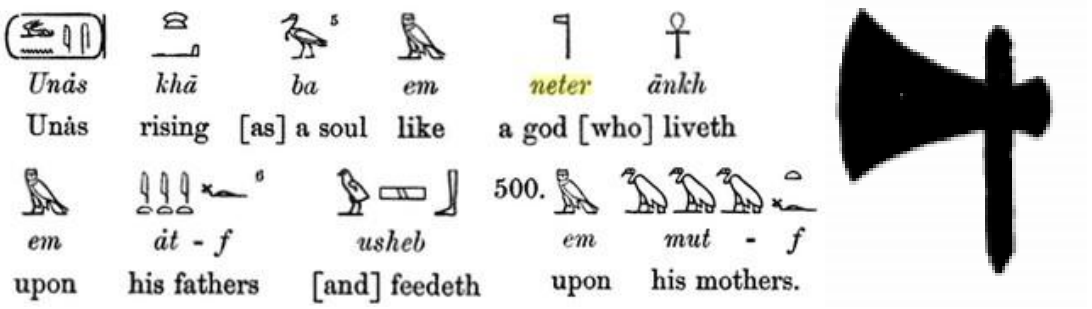

Res. 13

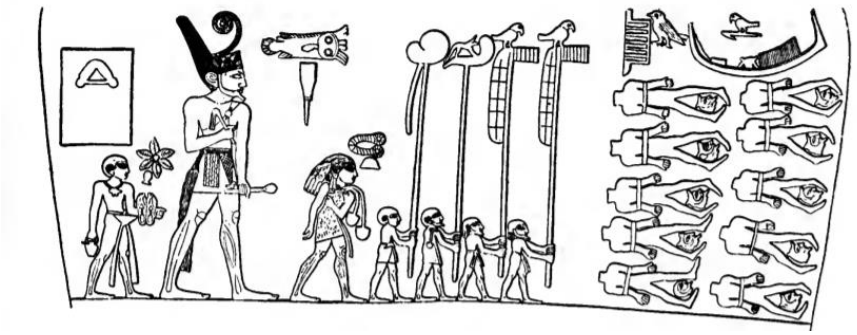

Res. 14

Levha 10

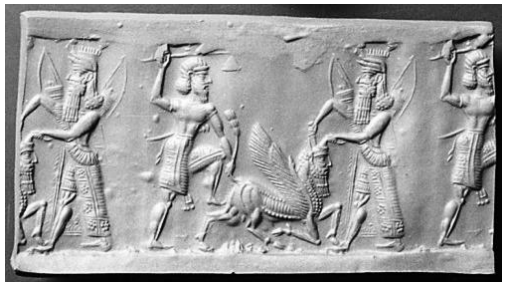

Res. 15

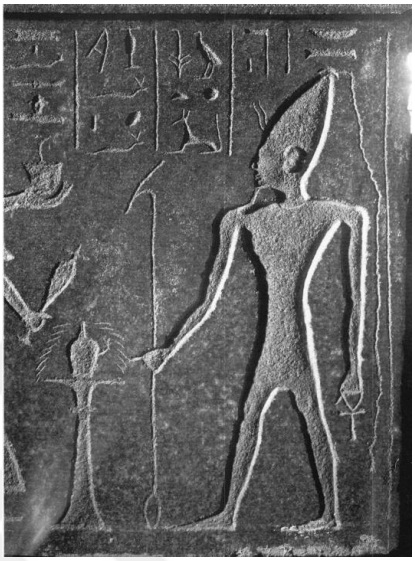

Res. 17

Res. 16

Res. 18

Res. 19

Levha 11

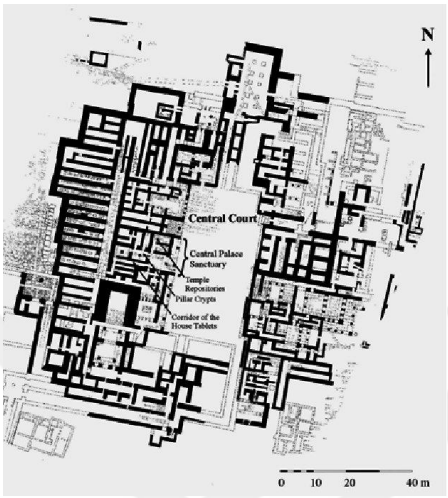

Res. 20

Res. 21

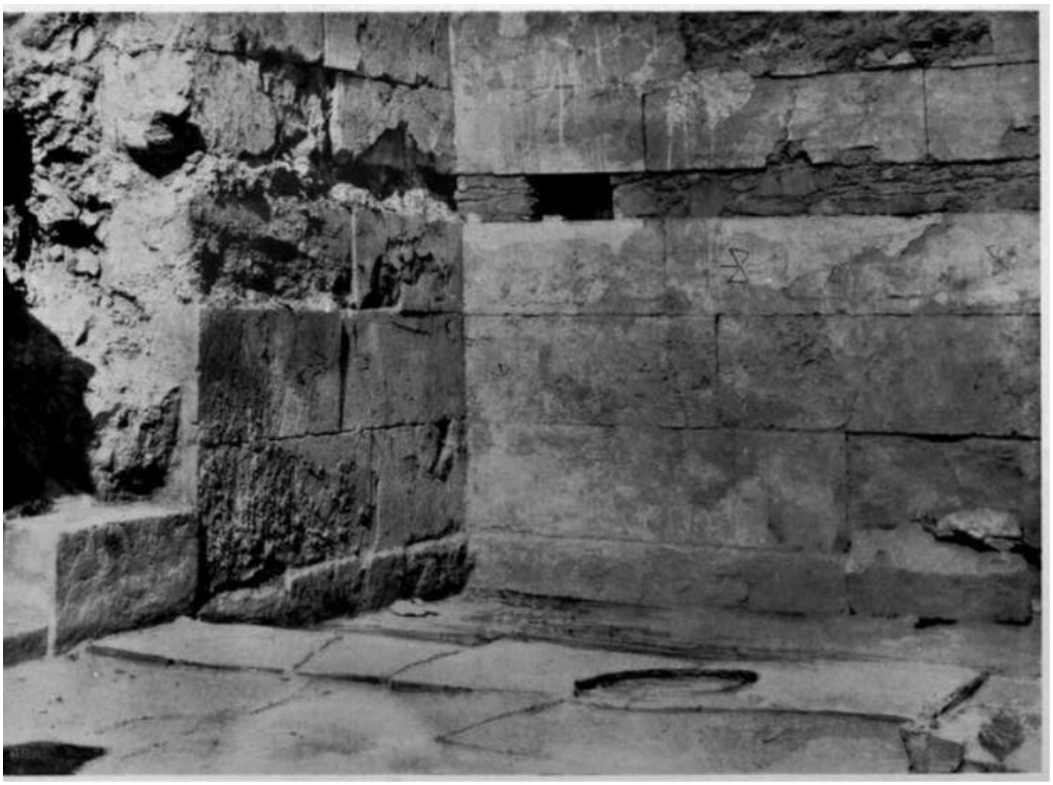

Res. 22

Levha 12

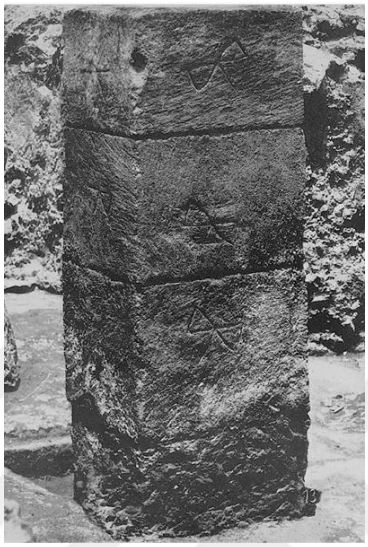

Res. 23

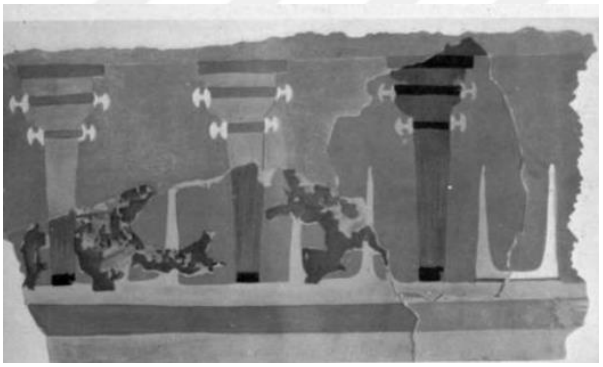

Res. 24

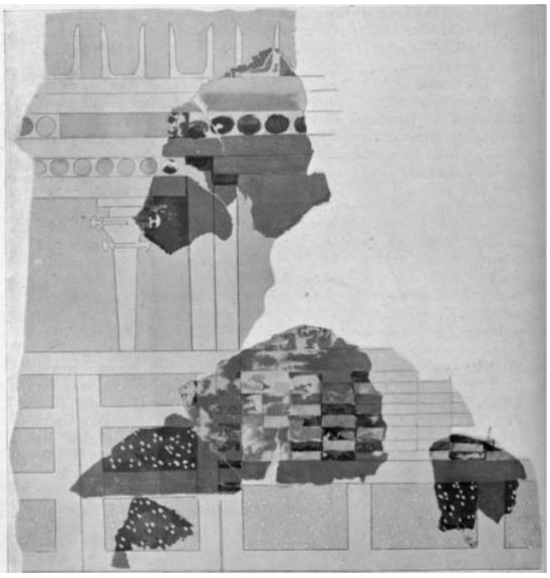

Res. 26

Res. 25

Levha 13

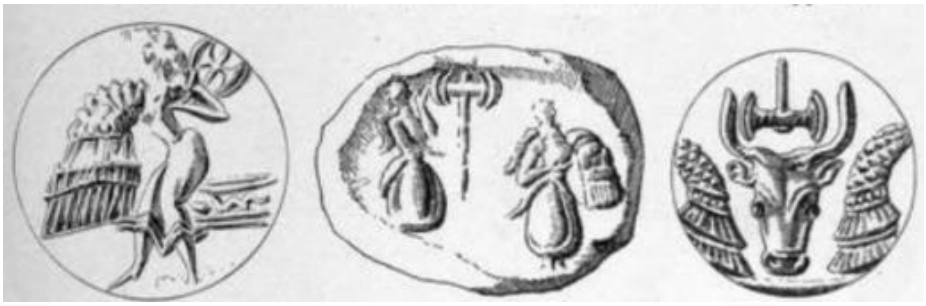

Res. 27 Res. 28 Res. 29

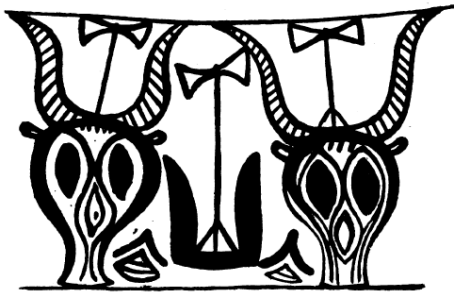

Res. 30 Res. 31

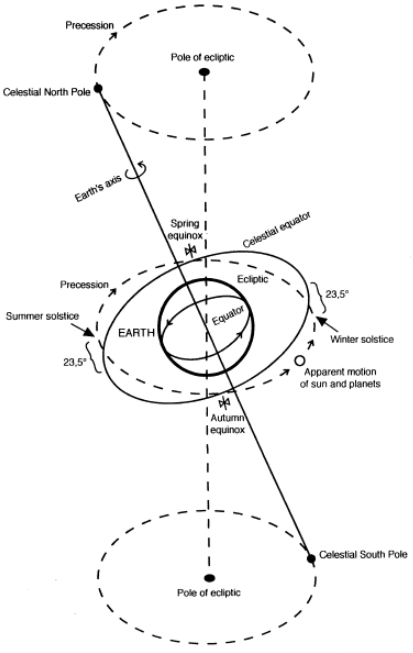

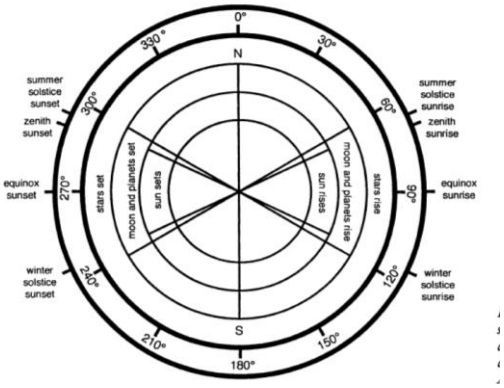

Res. 32 Res. 33

Levha 14

Res. 34

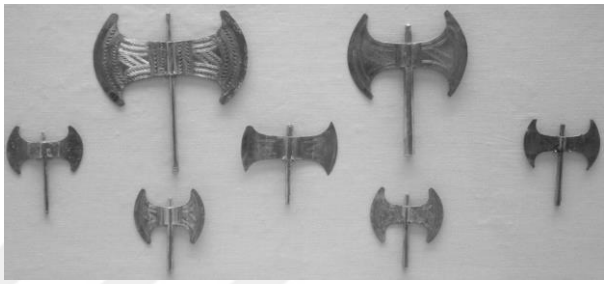

Res. 35

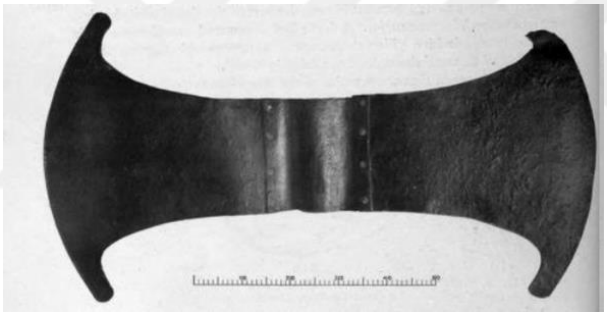

Res. 36

Res. 37

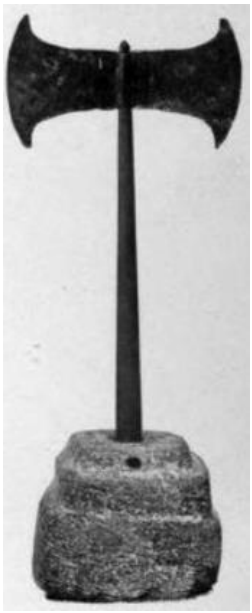

Res. 38

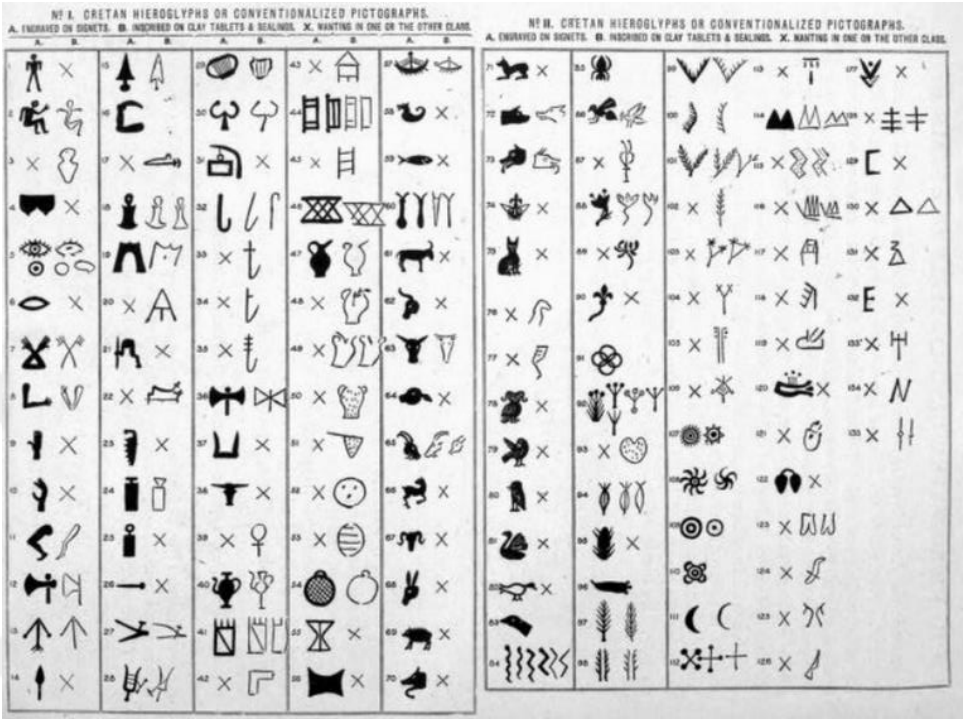

Res. 39

Table of Standardized Cretan Hieroglyphic Signs

Syllabograms

001 002 003 004 005 006 007 008 009 010 011 012 013 014 015 016 017 018 019 020 021 022 023 024

025 026 027 028 029 030 031 032 033 034 035 036 037 038 039 040 041 042 043 044 045 046 047 048 049

050 051 052 053 054 055 056 057 058 059 060 061 062 063 064 065 066 067 068 069 070 071 072 073 074

075 076 077 078 079 080 081 082 083 084 085 086 087 088 089 090 091 092 093 094 095 096

Logograms

*151 *152 *153 *154 *155 *156 *157 *158 *159 *159bis *160 *161 *162 *163 *164 *165 *166 *167 *168 *169 *170 *171 *172 *173 *174 *175 *176

*177 *178 *179 *180 *181 *182

Klasmatograms

301 Γ
302 Δ
303 Θ
304 Λ
305 Ξ
306 Π
307 Σ
308 ♀
309

Arithmograms

1
10
100
1000

Stiktograms

Ligatures

302+303
302+307
304+302
304+303

Res. 40

Levha 16

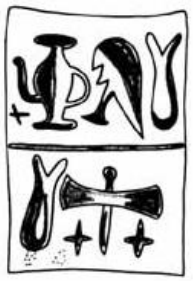

Res. 41 a-b

Res. 42

Res.43

Res. 44

Levha 17

Res. 45

Res. 46

Res. 47 a

Levha 18

Res. 47 b

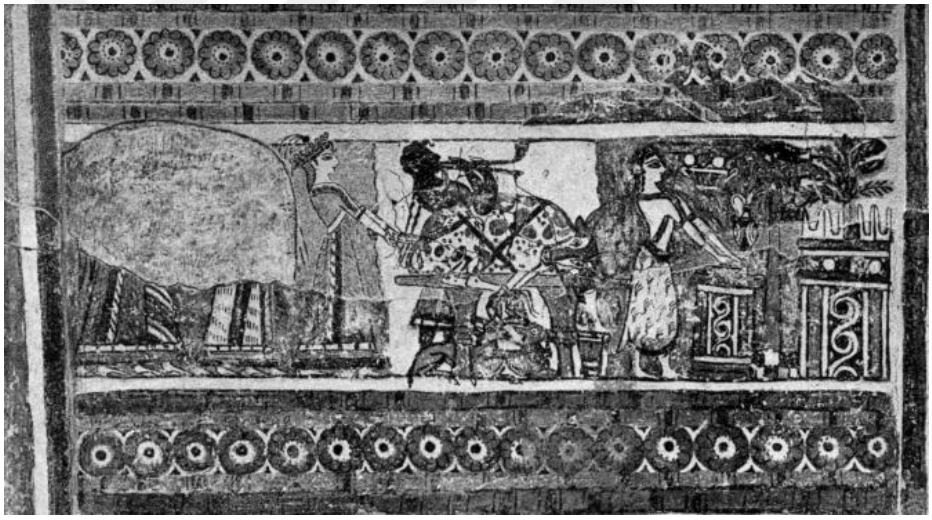

Res. 47 c

Res. 47 d

Res. 47 e

Levha 19

Res. 48

Res. 49

Res. 50

Levha 20

Res. 51

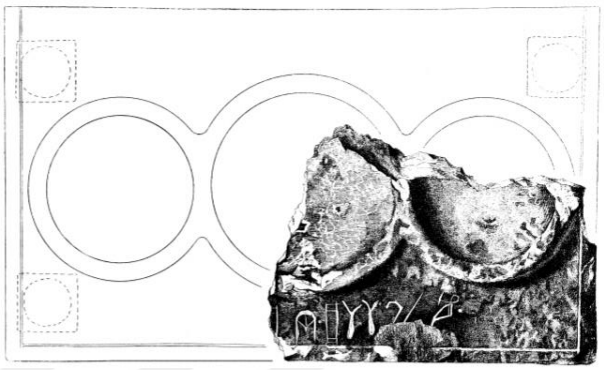

Res. 52 a

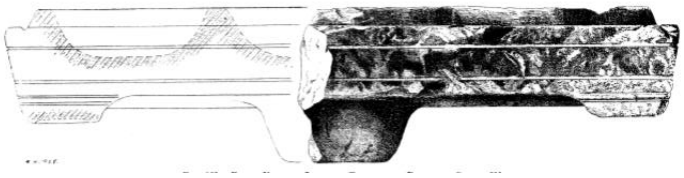

Res. 52 b

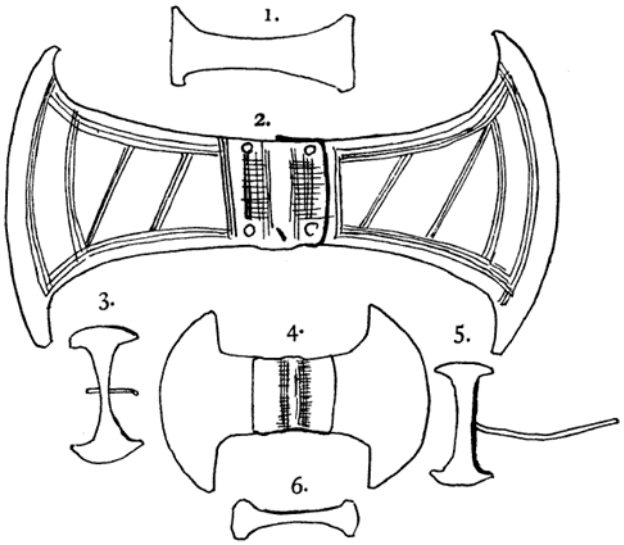

Res. 53

Levha 21

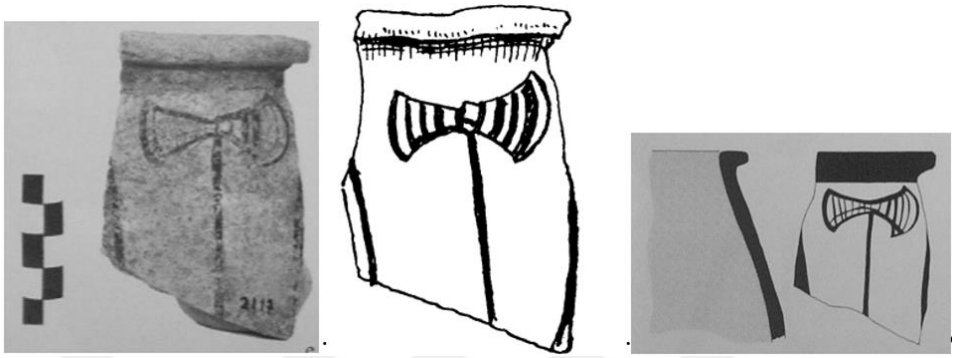

Res. 54 a-c

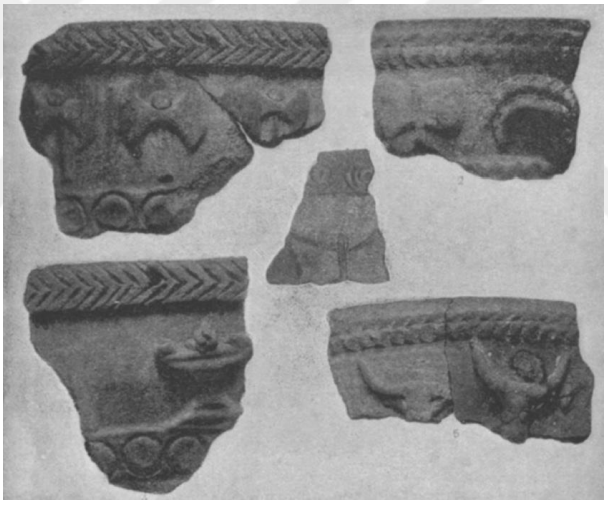

Res. 55

Res. 56

Res. 57

Res. 58

Levha 22

Res. 59

Res. 60

Levha 23

Res. 61

Res. 62

Res. 63

Res. 64

Res. 65

Res. 66

Res. 67

Res. 68

Res. 69

Levha 24

Res. 70

Res. 71

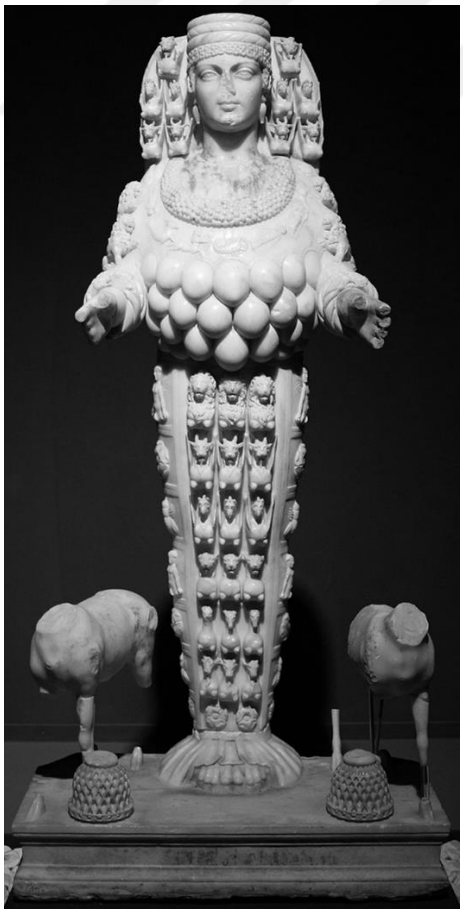

Res. 72

Res. 73

Levha 25

Res. 74

Res. 75 a

Res. 75 b

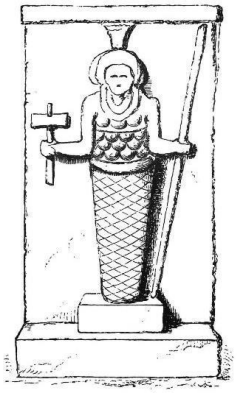

Res. 76

Levha 26

Res. 77

Res. 78 Res. 79

Res. 80

Res. 81

Levha 27

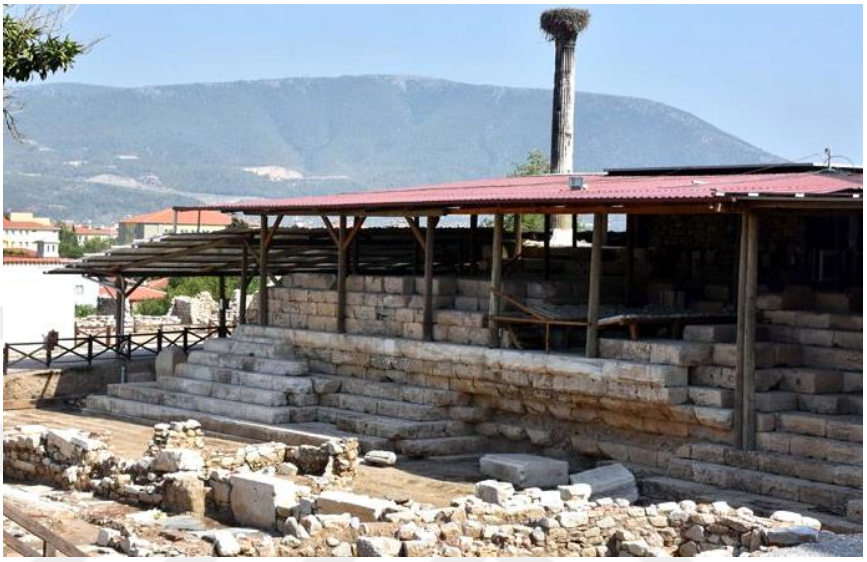

Res. 82

Res. 83

Res. 84

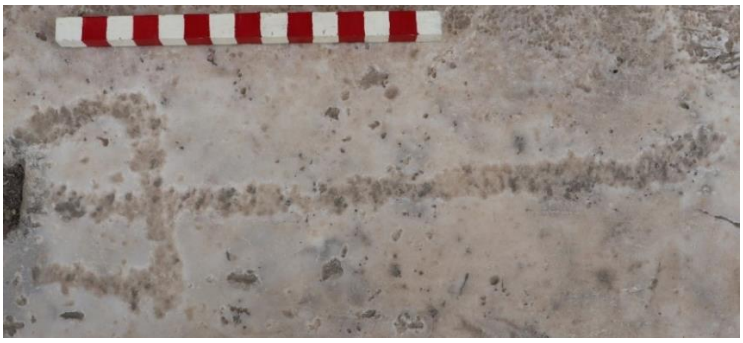

Res. 85

Levha 28

Res. 86

Res. 87

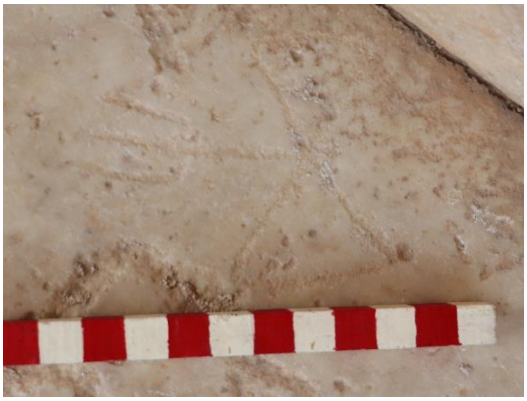

Res. 88

Res. 89

Levha 29

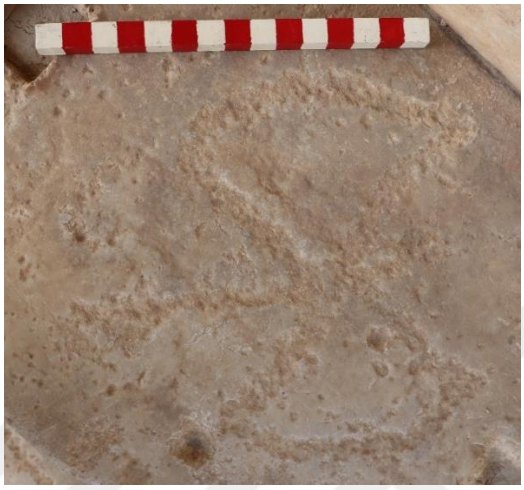

Res. 90

Res. 91

Levha 30

Res. 92

Res. 93

Res. 94

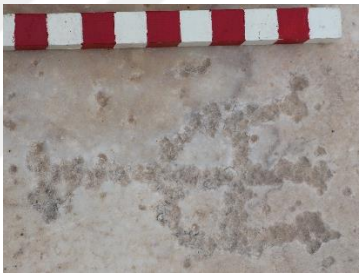

Res. 95

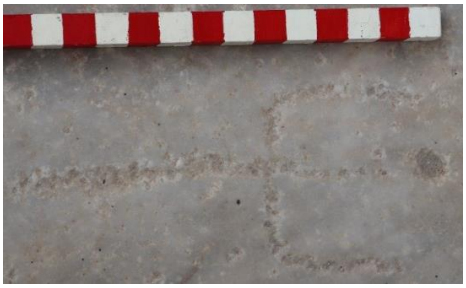

Res. 96

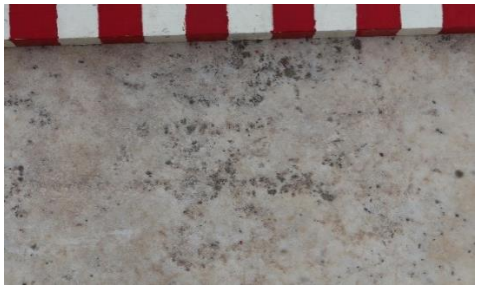

Res. 97

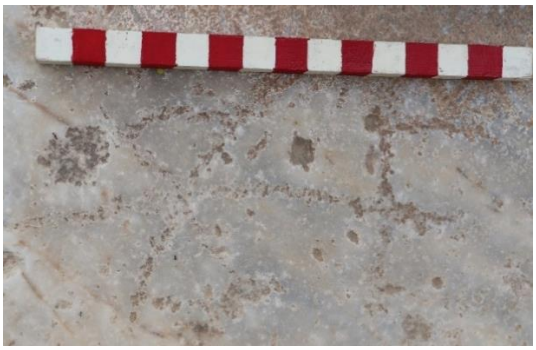

Res. 98

Levha 31

Res. 99

Res. 100 a

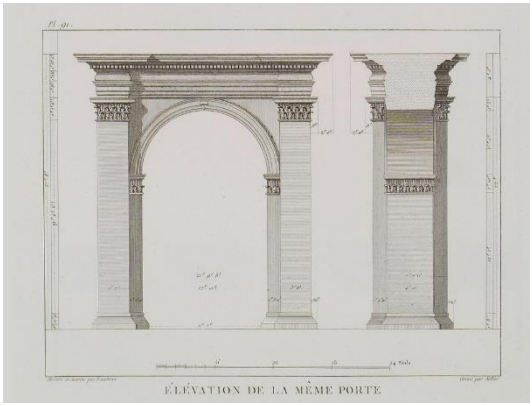

Res. 100 b

Levha 32

Res. 101

Res. 102

Res. 103

Res. 104

Levha 33

Res. 105

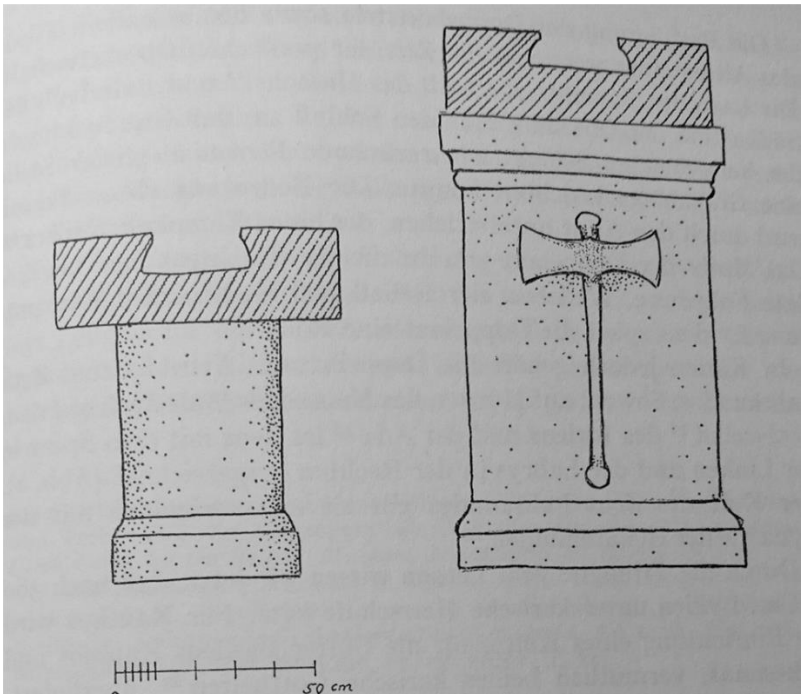

Res. 106

Levha 34

Res. 107

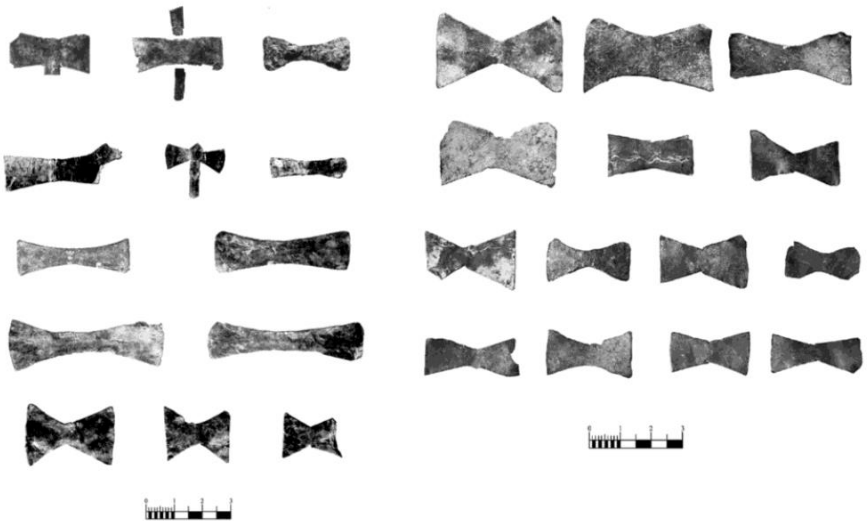

Fig. 10 a-b. Alcune delle lamine ritagliate in forma di bipenne.

Res. 108

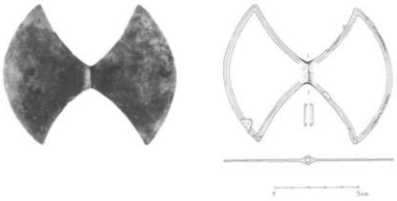

Res. 109

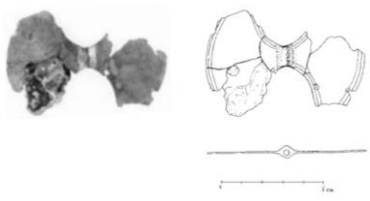

Res. 110

Levha 35

Res. 111 a-b

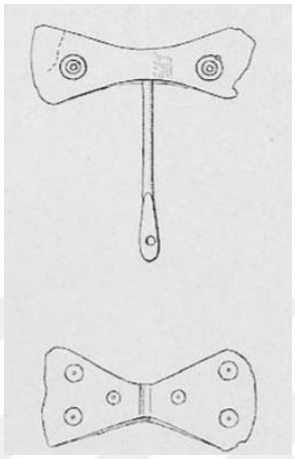

Res. 112 a-b

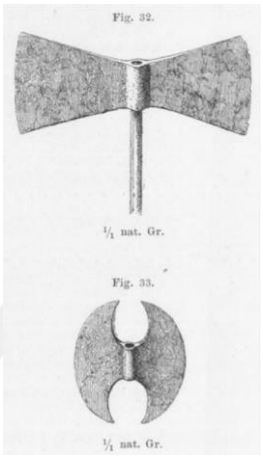

Res. 113 a-b

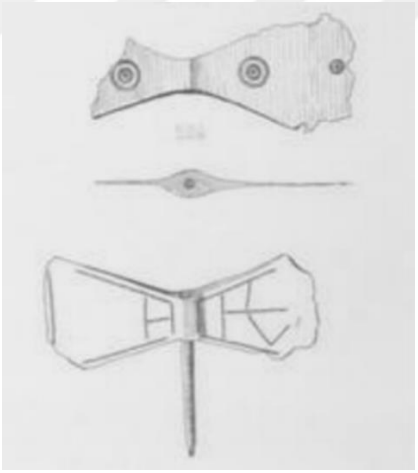

Res. 114 a-b

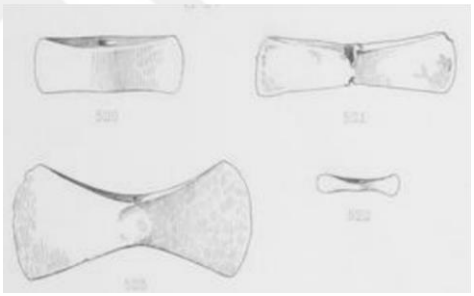

Res. 115 a-d

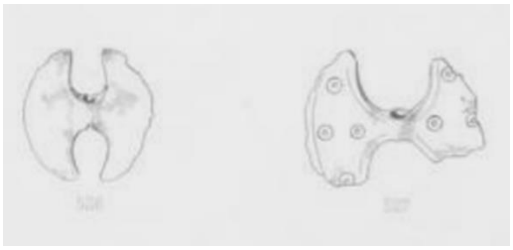

Res. 116 a-b

Res. 117

Levha 36

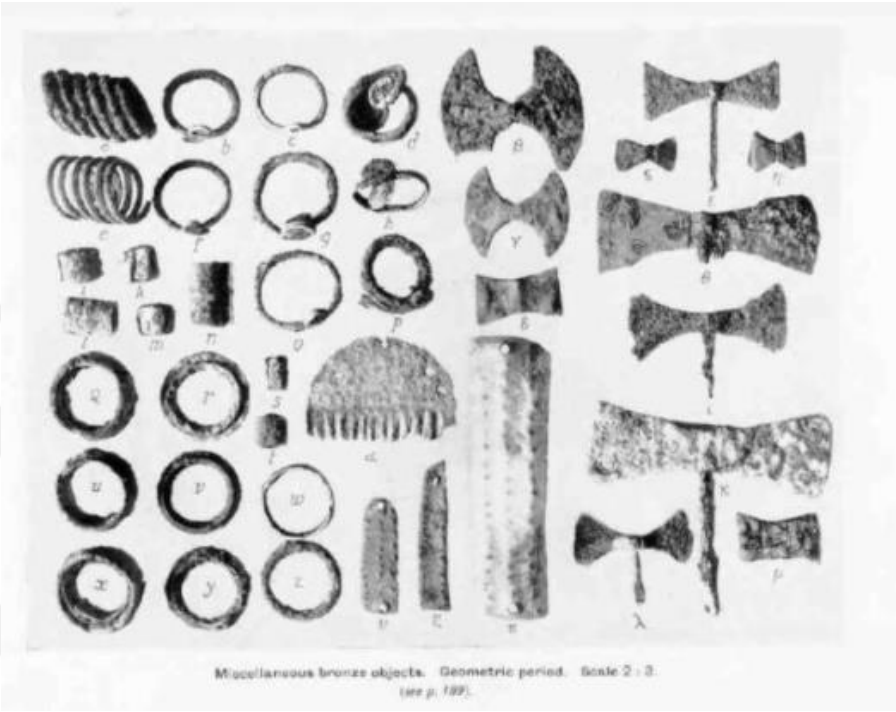

Res. 118

Res. 119

Res. 120

Res. 121

Levha 37

Res. 122-124

Res. 125

Res. 126 Res. 127

Res. 128

Res. 129

Levha 38

Res. 130

Res. 131

Levha 39

Res. 132

Res. 133

Levha 40

Res. 134 a-b

Res. 135 a-b

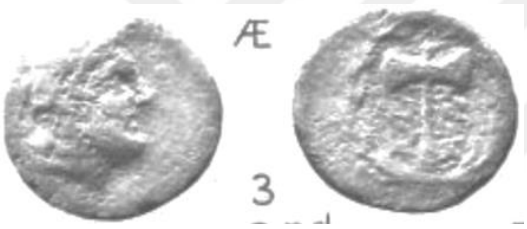

Res. 136 a-b

Res. 137 a-b

Res. 138

Res. 139

Res. 140

Res. 141

Levha 41

Res. 142

Res. 143

Levha 42

Res. 144

Res. 145

Levha 43

Res. 146

Res. 147

Levha 44

Res. 148

Res. 149

Levha 45

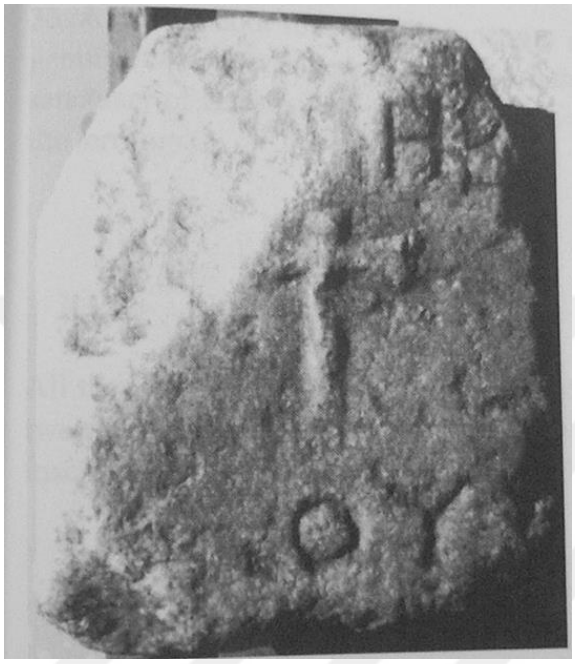

Res. 150

Res. 151

Res.152

Levha 46

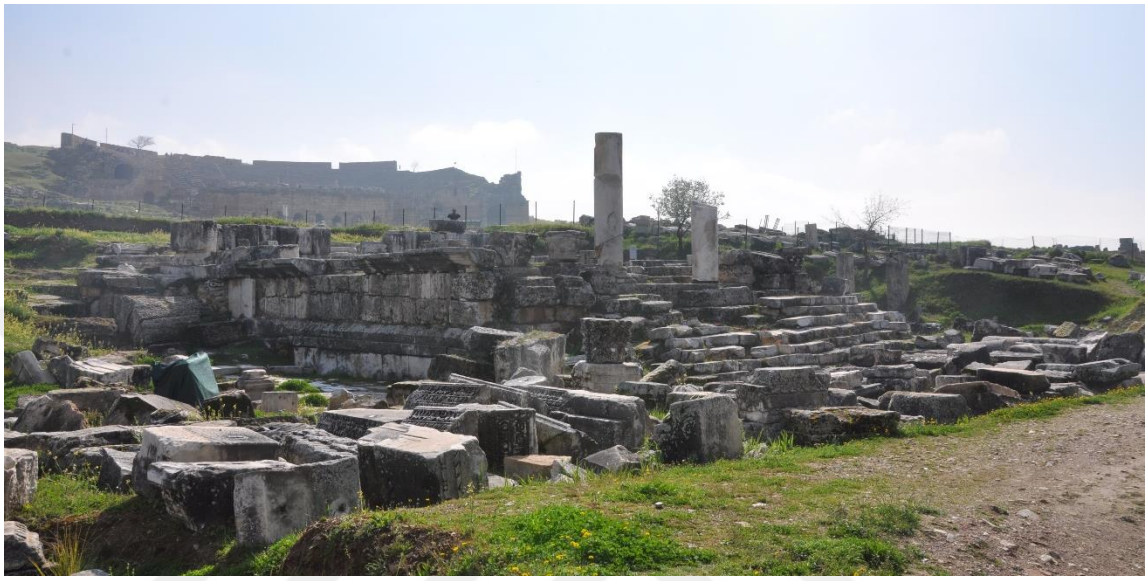

Res. 153

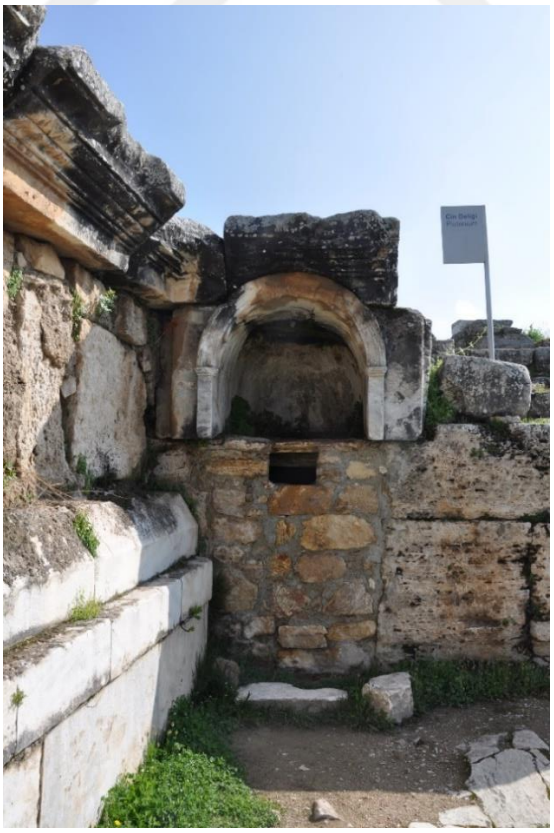

Res. 154

Levha 47

Res. 155

Res. 156

Res. 157

Res. 158

Res. 159

Res. 160

Levha 48

Res. 161

Res. 162

Res. 163

Res. 164

Levha 49

Res. 165

Res. 166

Res. 167

Res.168

Res. 169

Res. 170

Res. 171

Res. 172

Levha 50

Res. 173

Res. 174

Levha 51

Res. 175

Res. 176

Levha 52

Res. 177

Res. 178

Levha 53

Res. 179

Res. 180

Res. 181

Res. 182

Levha 54

Res. 183

Res. 184

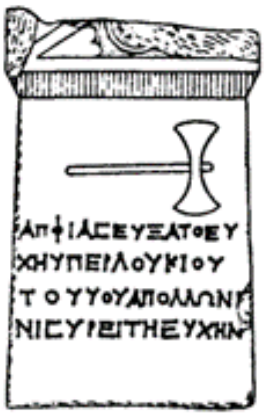

Res. 185

Res. 186

Res. 187

Res. 188 a-b

Res. 189 a-b

Res. 190

Res. 191

Res. 192

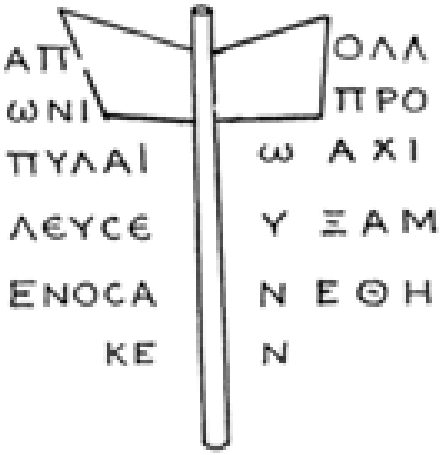

Res. 193

Res. 194

Res. 195 a-b

Res. 196

Res. 197

Levha 56

Res. 198

Res. 199

Res. 200

Levha 57

Res. 201

Res. 202

Res. 203

Res. 204 a-b

Levha 58

Res. 205

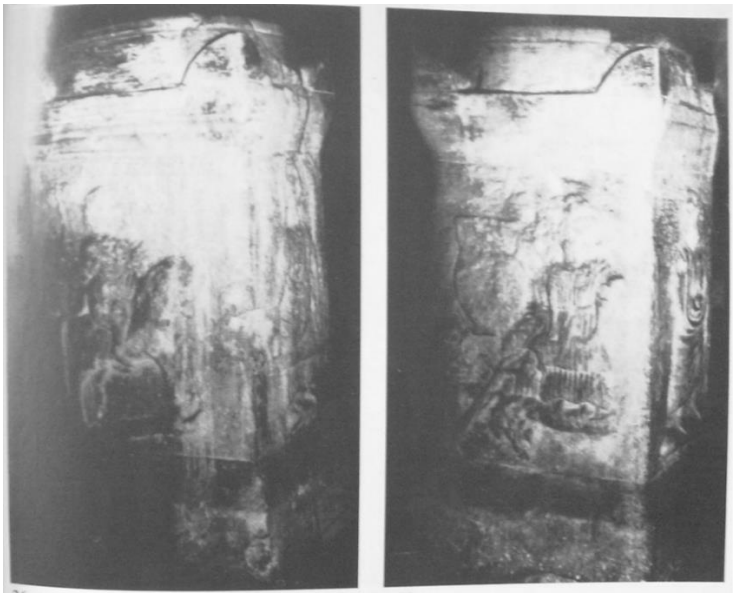

Res. 206 a-b

Levha 59

Res. 207

Res. 208

Res. 209

Levha 60

Res. 210

Res. 211

Res. 212

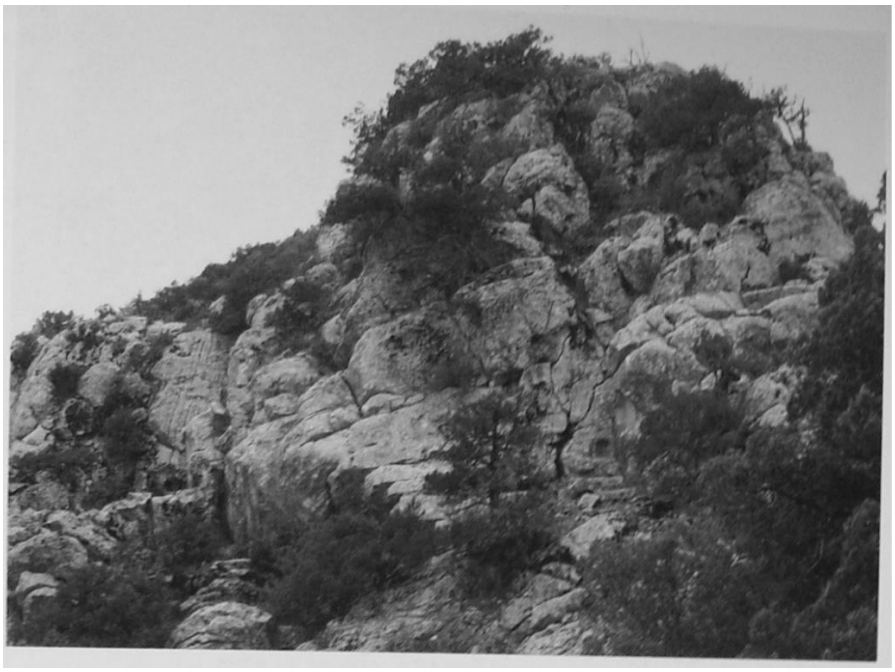

Res. 213

Levha 61

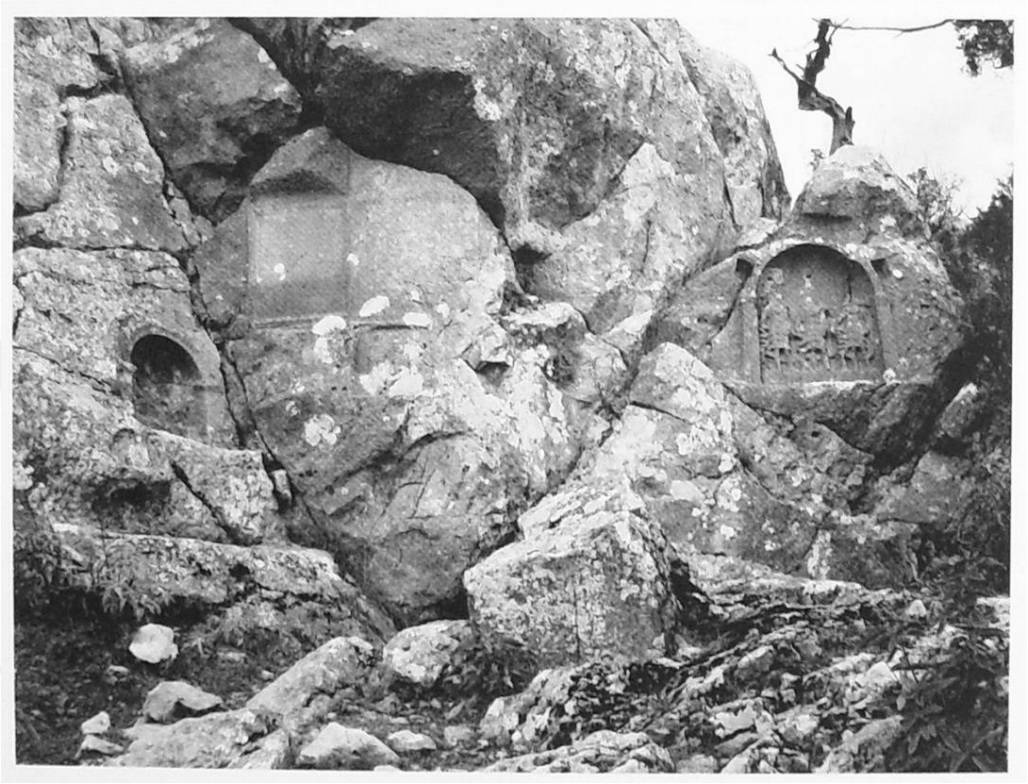

Res. 214

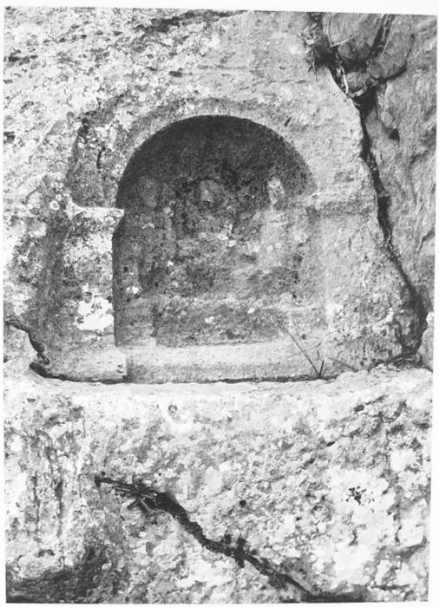

Res. 215

Res. 216

Levha 62

Res. 217

Res. 218

Res. 219 a-b

Res. 220

Res. 221

Levha 63

Res. 222

Res. 223

Res. 224

Res. 225 a-b

Res. 226 a-b

Res. 227

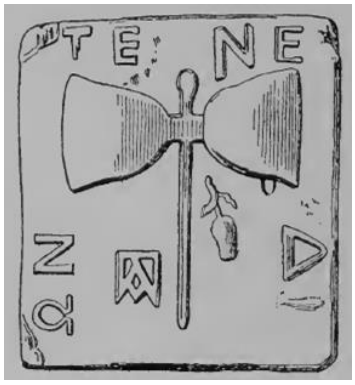

Res. 228

Levha 64

Res. 229

Levha 65

Res. 230 a-b

Res. 231 a-b

Res. 232 a-b

Res. 233

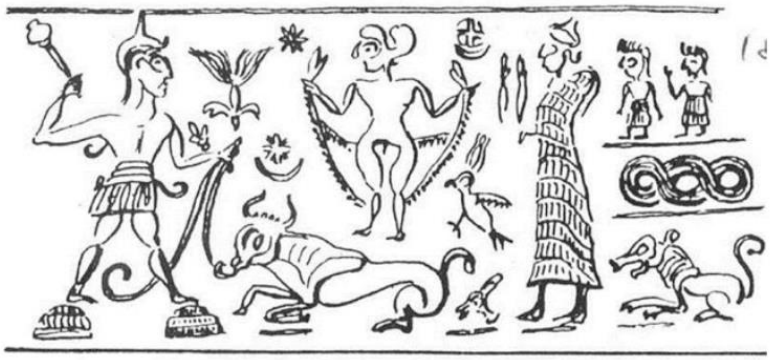

Res. 234

Levha 66

Res. 235

Res. 236

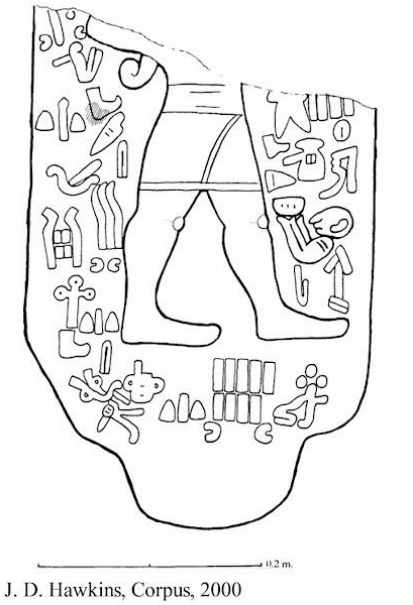

J. D. Hawkins, Corpus, 2000

Res. 237

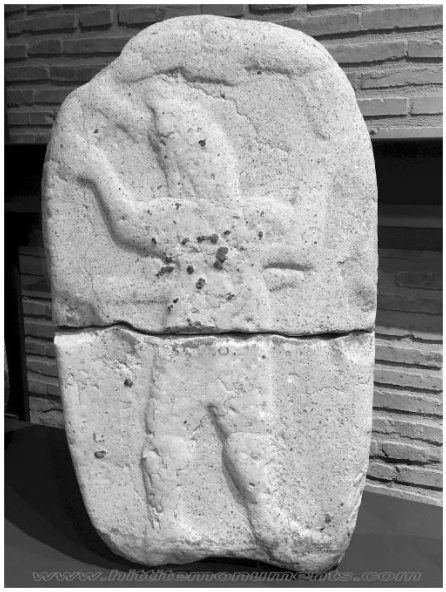

Res. 238

Levha 67

Res. 239

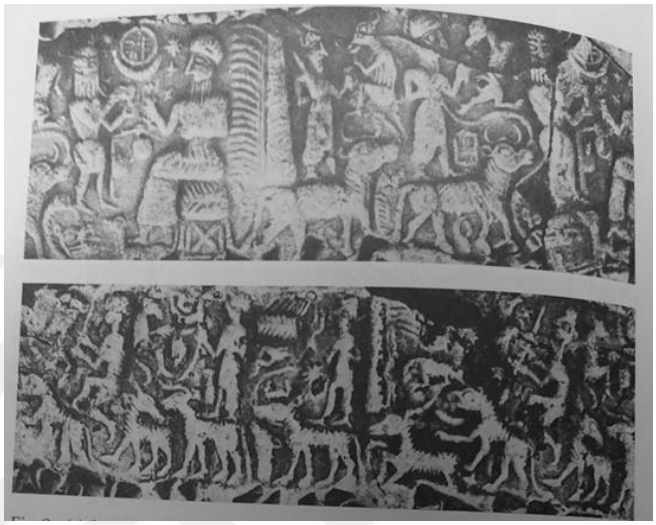

Res. 240 ve 241

Res. 242 a-b

Res. 243-244

Levha 68

Res. 245

Res. 246

Levha 69

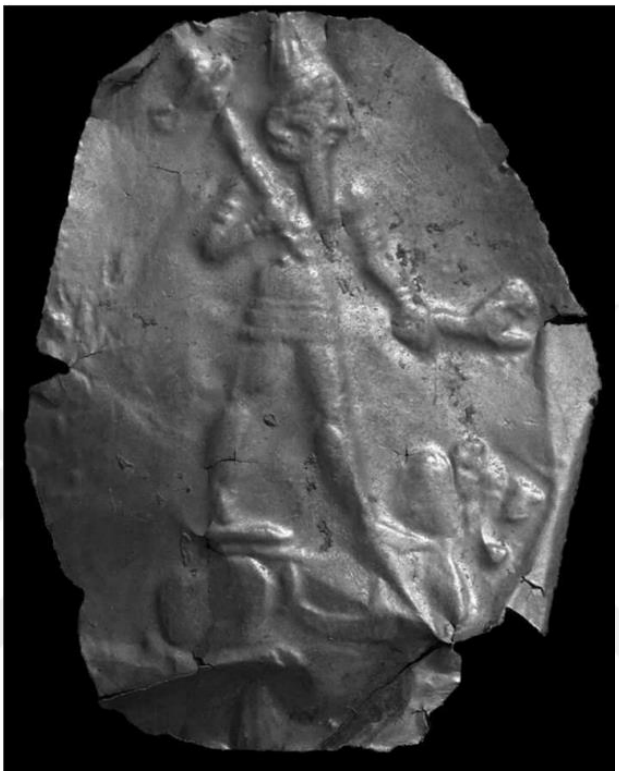

Res. 247

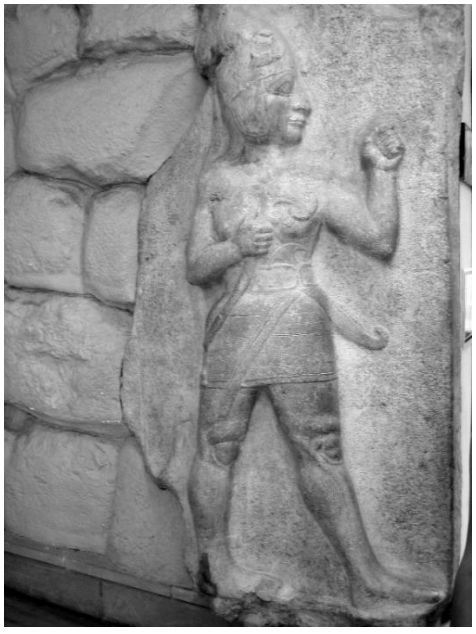

Res. 248

Res. 249

Levha 70

Res. 250: ZL.1

Levha 71

Res.251: ZL.2

Res.252: ZL.3

Levha 73

Res.253: ZL.4

Res. 254: ZL.5

Res. 255: ZL.6

Levha 74

Res. 256: ZL.7

Res. 257: ZL.8

Res. 258: ZL.9

Res. 259: ZL.10

Levha 75

Res. 260: ZL.11

Res. 261: ZL.12

Res. 262: ZL.13

Levha 76

Res. 263: ZL.14

Levha 77

Res. 264: ZL.15

Res. 265: ZL.16

Levha 78

Res. 266: ZL.17

Res. 267 a-b: ZL.18

Res. 268: ZL.19

Res. 269: ZL.20

Res. 270: ZL.21

Res. 271: ZL.22

Levha 80

Res. 272: ZL.23

Levha 81

Res. 273: ZL.24

Levha 82

Res. 274: ZL.25

Levha 83

Res. 275: ZL.26

Levha 84

Res. 276: ZL.27

Levha 85

Res. 277: ZL.28

Levha 86

Res. 278: ZL.29

Levha 87

Res. 279: ZL.30

Levha 88

Res. 280: ZL.31

Levha 89

Res. 281: Zl.32

Levha 90

Res. 287 a-b: Zl.33

Levha 91

Res. 288: ZL.34

Res. 289: ZL.35

Levha 92

Res. 290: ZL.36

Levha 93

Res. 291 a-b: ZL.37

Levha 94

Res. 292 a-b: ZL.38

Levha 95

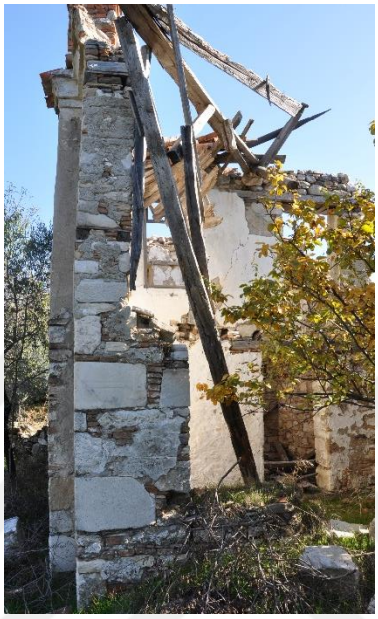

Res. 293 a-b: ZL.39

Levha 96

Res. 294 a-b: ZL.40

Levha 97

Res. 295 a-b: ZL.41

Levha 98

Res. 296 a-b: ZL.42

Levha 99

Res. 296 c: ZL.42

Levha 100

Res. 297: ZL.43

Levha 101

Res. 298: ZL.44

Levha 102

Res. 299: ZL.45

Levha 103

Res. 300 a-c: ZL.46

Levha 104

Res. 301 a-b: ZL.47

Levha 105

Res. 302: ZL.48

Res. 303: ZL. 49 ZL.50

Levha 106

Res. 304: ZO.1

Res. 305: ZO.3

Res. 306: ZLP.1

Res. 307: ZKR.1

Levha 109

Res. 308: ZK.1

Levha 110

Res. 309: ZK.2

Levha 111

Res. 310: ZK.3

Res. 311: ZK.4

Levha 112

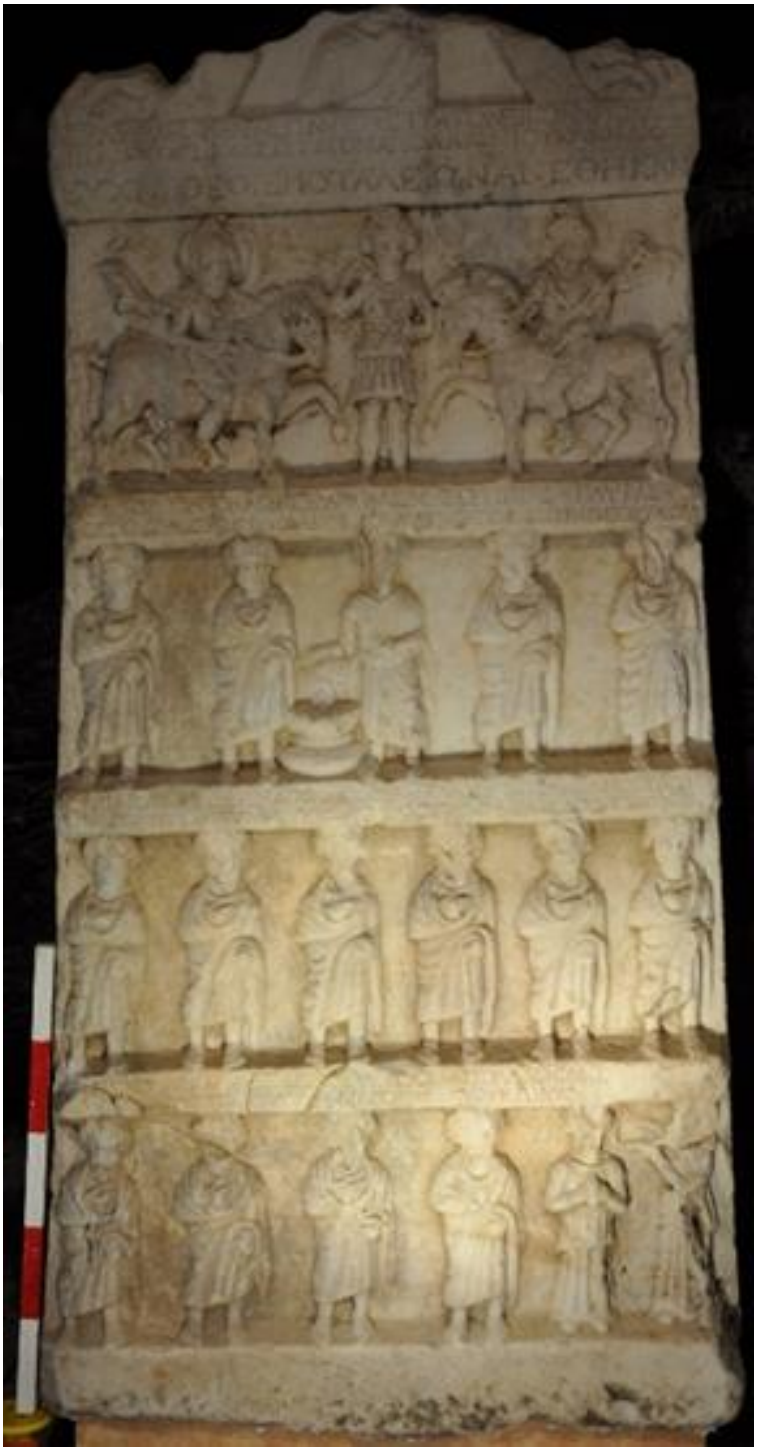

Res. 312 a: AK.1

Levha 113

Res. 312 b: AK.1

Levha 114

Res. 313 a-b: AK.2

Levha 115

Res. 314: AK.3

Levha 116

Res. 315: AK.4

Res. 316: AK.5

Levha 117

Res. 317: AK.6

Res. 318 a-b: AK.7

Levha 119

Res. 319: AK.8

Levha 120

Res. 320: AL.1

Levha 121

Res. 321: AL.2

Levha 122

Res. 322: AL.3

Levha 123

Res. 323: ATOU.1

Levha 124

Res. 324: AN.1

Levha 125

Res. 325: AN.2

Levha 126

Res. 326: AN.3

Levha 127

Res. 327: AN.4

Levha 128

Res. 328: AS.1

Levha 129

Res. 329: ATYR.1

Levha 130

Res. 330: AP.1

Res. 331: AKT.1

Levha 131

Res. 332 a-b: A.1

Levha 132

Res. 333: A.2

Res. 334: A.3

Levha 133

Res. 335: A.4

Levha 134

Res. 336: A.5

Res. 337: A.6

Levha 135

Res. 338: A.7

Levha 136

Res. 339: A.8

Levha 137

Res. 340: A.9

Levha 138

Res. 341: A.10

Levha 139

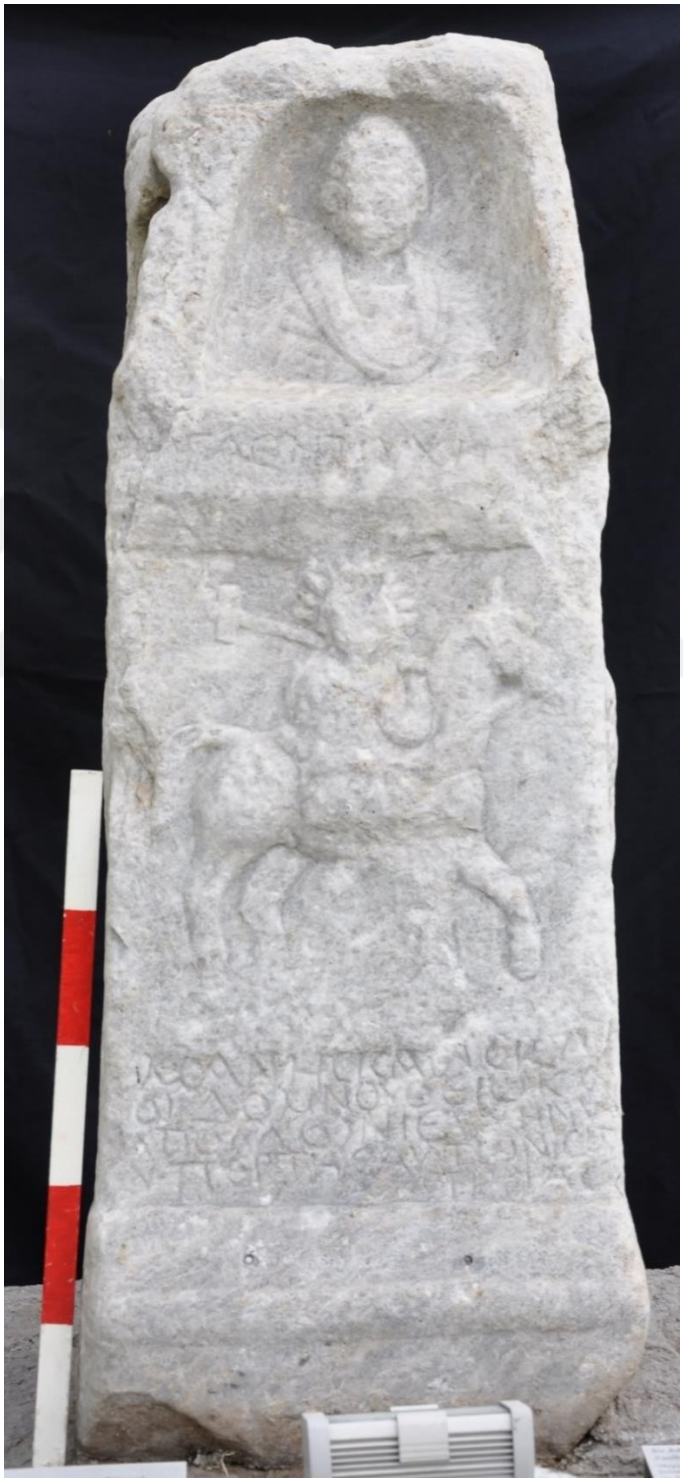

Res. 342: A.11

Res. 343: A.12

Res. 344: A.13

Levha 141

Res. 345: A.14

Res. 346: A.15

Res. 347: A.16

Levha 142

Res. 348: M.1

Levha 143

Res. 349: T.1

Res. 350: T.2

Res. 351: T.3

Levha 145

Res. 352: T.4

Res. 353: T.5

Levha 146

Res. 354: T.6

Res. 355: T.7

Res. 356: T.8

Res. 357: T.9

Res. 358: T.10

Res. 359: T.11

Levha 148

Res. 360: ÇB.1